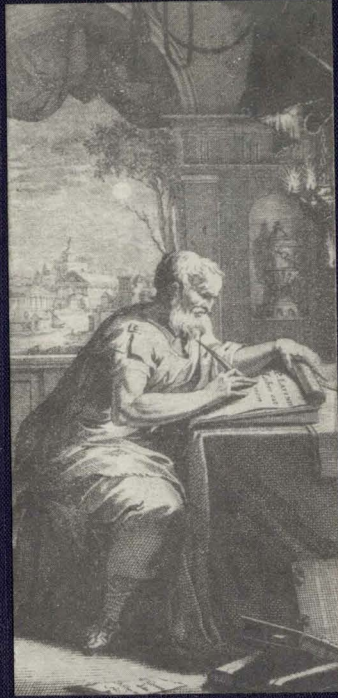

SCRITORI
GRECI ȘI LATINI
IX

AVLIYS GELLIVS NOPTILE ATICE

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMANIA

SCRIPTORES GRAECI ET LATINI
IX

AVLI GELLI

NOCTIVM ATTICARVM

LIBRI VIGINTI

SCRITORII GRECI ȘI LATINI
IX

AULUS GELLIUS

NOȚILE ATICE

Traducere : DAVID POPESCU
Introducere și note: I. FISCHER

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

București, 1965

<https://biblioteca-digitala.ro>

Coperta de *Eugen Stoian*

**Gravură de J. Goeree (1670–1731),
reprodusă din ediția Gronoviană (1706)**

În memoria profesorului

A R A M F R E N K I A N

(1898—1964)

I N T R O D U C E R E

1. LITERATURA DE ERUDIȚIE ȘI PREOCUPĂRILE ȘTIINȚIFICE LA ROMA

1.0. Cititorul modern ia cu oarecare nedumerire contact cu informa aglomerare de material, de o diversitate deconcertantă, pe care i-o oferă Aulus Gellius. Dar faptul însuși că acest contact e posibil, că printre scrierile latine ajunse pînă la noi, relativ puțin numeroase față de imensitatea producției literare antice, figurează și *Noaptele atice* arată că, la vremea ei, opera lui Gellius a răspuns unei necesități, unei „comenzi sociale”, și că această necesitate a rămas actuală timp de mai multe secole. Pentru a-i fixa și a-i înțelege corect locul și rolul în istoria literaturii latine, se cuvine în primul rînd să-i cercetăm filiația.

1.1. Atenția intelectualității romane s-a îndreptat foarte timpuriu către cercetarea trecutului istoric, juridic, religios sau literar.

La sfîrșitul secolului al III-lea î.e.n., după consolidarea stăpînirii romane în Italia și înfrîngerea Cartaginei, istoriografia devenise aproape o necesitate politică : superioritatea învingătorilor trebuia dovedită cetăților supuse, și mai ales grecilor, cu o atît de veche și de glorioasă tradiție. Pe de altă parte, oligarhia senatorială avea interesul ca prin relatarea faptelor de vitejie ale cîte unui strămoș îndepărtat să arate că pătura conducătoare a cetății reprezintă o aristocrație a meritului și nu exclusiv a nașterii.

Vechile însemnări oficiale, cu caracter laic sau religios (*libri magistratuum*, *libri pontificum*, *annales maximi*, *fasti* etc.), arhivele și tradițiile orale ale ginților patriciene (*laudationes funebres*, *elogia*) au constituit fondul de documente de care s-au servit primii istorici, așa-numiții analiști : Q. Fabius Pictor¹, L. Cincius Alimentus, A. Postumius Albinus în prima jumătate a secolului al II-lea, L. Cassius Hemina, L. Calpurnius Piso, C. Sempronius Tuditanus, Cn. Gellius în cea de a doua.

¹ Cele mai multe personalități amintite aici sînt citate în *Noaptele atice*.

Faptul că analiștii din prima generație și-au redactat operele în grecește demonstrează clar ce anume public aveau în vedere¹.

Formula însăși a „analelor”, însemnări strict cronologice, fără preocupare pentru ierarhizarea și explicarea evenimentelor, nu putea satisface multă vreme exigențele unor cititori care luaseră cunoștință de capodoperele istoriografiei grecești, într-o vreme când și literatura latină ajunsese, în comedie, la perfecțiune, iar epopeea lui Ennius demonstrase că istoria Romei poate deveni obiectul unor opere beletristice. Se produce, de aceea, o dezvoltare în două direcții: spre aprofundarea ținutei științifice (folosirea critică a unor surse cât mai variate, încercarea de a grupa și explica evenimentele etc.) și spre acordarea unei atenții sporite formei literare. Se naște astfel genul numit *historia*, opus analelor².

Creatorul genului este celebrul enciclopedist și om politic, M. Porcius Cato, care narează, în *Originile* sale, istoria Romei și a cetăților italiice de la întemeiere pînă către mijlocul secolului al II-lea.

Inovația lui L. Coelius Antipater constă în restrîngerea subiectului: opera sa monografică se ocupă de războiul împotriva lui Hannibal; iar Sempronius Asellio se limitează la evenimentele al căror contemporan a fost, apropiindu-se prin aceasta de memorialiștii M. Aemilius Scaurus și Q. Lutatius Catulus. Apariția noilor genuri nu elimină însă total analistică: o serie de scriitori continuă să practice expunerea strict cronologică a evenimentelor, fie pornind de la întemeierea Romei, fie de la epoca la care se opriese un predecesor.

Creșterea numărului operelor istoriografice, însoțită de faptul că, prin aceasta, aceleași evenimente sînt relatate de mai mulți scriitori, deplasează încetul cu încetul centrul de interes de la informația erudită spre originalitatea artistică. În același timp scade preocuparea pentru respectul adevărului: analistul Valerius Antias, de exemplu, completează lacunele documentelor cu fapte sau cu cifre inventate, exagerează importanța în desfășurarea evenimentelor a unor membri ai ginții Valeria, din care făcea parte.

Inserarea în narațiune a unor discursuri fictive, procedeu cu origini în istoriografia greacă și generalizat în cea latină, contribuie de asemenea la accentuarea caracterului literar al operelor istorice; mai mult chiar, se stabilește o legătură directă a istoriografiei cu una din preocupările primordiale ale intelectualității romane, retorica³, tendința netă fiind de a subordona istoria retoricii. Personalitățile cele mai marcante din secolele următoare, Sallustius, Titus Livius, Tacit, nu au schimbat în mod esențial orientarea predominant literară a istoriografiei romane.

Atitudinea literaturii istorice și caracterul ei beletristic au avut ca rezultat, din punctul de vedere al publicului, primirea destul de rapidă

¹ Într-o oarecare măsură, explicația rezidă și în lipsa unui instrument lingvistic la înălțimea cerințelor literaturii în proză.

² Textul cel mai important privitor la opoziția dintre *annales* și *historia* se găsește la Gellius, V, 18.

³ Cf. Cicero, *De legibus*, I, 2, 6: *cum sit [historia] opus [...] unum hoc oratorium maxime*. În același sens discuția din *De oratore*, II, 51—64.

a operelor și continua rescriere a istoriei Romei, în forme diferite, în raport cu cerințele cititorilor. În afara unui cerc restrâns de istorici sau de iubitori pasionați ai antichităților, nimeni nu avea nici posibilitatea și nici dorința de a citi întreaga literatură analistică și istorică a primelor secole. Deveniseră necesare prelucrări, sinteze mai mult sau mai puțin ample, în stare să orienteze cititorul printre contradicțiile tradiției și redactate în gustul epocii. Opera monumentală a lui Titus Livius este modelul unei asemenea lucrări, adecvate gustului din epoca clasicismului. Dar nici această operă nu putea satisface necesitățile de ordin practic ale publicului, fiindcă nu era vorba de satisfacerea unei simple curiozități dezinteresate : pentru majoritatea cititorilor, interesul pentru istorie era subordonat școlii și forului. Poetii din „programa” gramaticului¹, în primul rînd Ennius și Vergiliu, nu puteau fi înțeleși fără cunoștințe istorice. În școlile de retorică și în practica oratoriei judiciare și chiar politice, o aluzie la un fapt din trecut, un exemplu de comportare sau o maximă celebră dădea strălucire, dacă nu și argumente, discursului ; iar cuvîntările fictive, însă construite după toate regulile, care se găseau inserate în texte, constituiau modele demne de a fi imitate. Ia naștere astfel o literatură de abrevieri și excerpte, foarte bogat reprezentată în întreaga Antichitate, destinată să înlocuiască operele perimate sau de un acces dificil din cauza vastității lor. Aceste lucrări de a doua mîină au izbutit în numeroase cazuri să elimine total operele originale și să supraviețuiască pînă astăzi. În afara simplelor prescurtări, în care întreaga istorie a Romei sau opera unui anumit autor puteau fi cuprinse într-una sau două cărți (suluri de papirus), existau și tabele cronologice pe ani cu o succintă pomenire a evenimentelor (în rîndul acestora trebuie pomenite *Cronica* lui Cornelius Nepos, folosită de Gellius, și *Liber annalis* al lui Atticus, cunoscutul prieten al lui Cicero) sau extrase cu o anumită „tematică” (din *Historiile* lui Sallustius, de exemplu, a ajuns pînă la noi aproape exclusiv o culegere de discursuri și de scrisori). În sfîrșit, trebuie semnalate culegerile de maxime (*sententiae*) sau de întîmplări ieșite din comun (*exempla*) ; acestea din urmă puteau fi simple extrase din autori anteriori sau redactări noi ; ele se adresau în special școlilor de retorică, dar nu erau inutile nici oratorilor formați și aveau desigur priză la un public dornic să-și însușească fără prea multă osteneală o „cultură” istorică. Lucrarea lui Valerius Maximus (prima jumătate a secolului I e.n.), *Factorum et dictorum memorabilium libri IX*, folosită și citată de Gellius, se păstrează pînă astăzi.

Rezumînd tendințele preocupărilor pentru istorie ale intelectualității romane pînă în perioada care ne interesează aici, adică a doua jumătate a secolului al II-lea, se poate constata o continuă subordonare a istoriei față de literatură (atît prin interesul pentru anecdotă, cît și prin acordarea unei importanțe primordiale calităților stilistice ale operei) și față de învățămîntul retoric, precum și abandonarea scrupulelor de exactitate și documentare științifică. Chiar și atunci cînd autorul manifestă o grijă deosebită pentru autenticitatea documentelor, cum e, de exemplu, Sue-

¹ *Grammaticus* era profesorul celui de al doilea ciclu al învățămîntului latin ; rolul lui era în primul rînd să interpreteze operele literare.

toniu, cercetările se îndreaptă aproape exclusiv spre descoperirea unor detalii neobișnuite, menite mai degrabă să amuze decât să instruiască. În general, publicul prefera să-și satisfacă curiozitatea prin consultarea unor compendii, excerpte sau culegeri de anecdote. De aici înflorirea acestor genuri.

1.2. Preocupările pentru anumite aspecte particulare ale trecutului Romei, antichitățile religioase și juridice, au atras un număr mai restrâns de cercetători sau de curioși. Există însă și în dezvoltarea acestor domenii numeroase similitudini cu evoluția istoriografiei propriuzise. Aceleași arhive oficiale, în care se găseau reunite vechile documente religioase și cele laice, juridice sau politice, au stat la baza lucrărilor care aveau ca obiect vechile instituții romane; de altfel, la origine nici nu putea fi vorba de o separare netă între instituțiile cu caracter laic și cele religioase: regalitatea cumula funcțiile politice cu cele religioase, pontifii erau, pînă la sfîrșitul secolului al IV-lea î.e.n., deținătorii exclusivi ai cunoștințelor privind procedura juridică. De altfel, cea mai veche legislație romană cunoscută (așa-numitele legi ale regilor, *leges regiae*) are un caracter predominant religios. Separarea s-a produs relativ tîrziu și e rezultatul unei lupte, desfășurate în mai multe etape. Cea dintîi e publicarea *legii celor XII table* (451–450, după tradiție), prima codificare a dreptului cutumier roman și baza, cel puțin formală, a legislației ulterioare. A doua o constituie înlăturarea privilegiului pontifilor în problemele procedurale. Tradiția îi atribuie celebrului Ap. Claudius Caecus (sfîrșitul secolului IV) meritul acestei realizări: la îndemnul său, scribul Cn. Flavius afișează în for lista zilelor în care religia permitea judecarea proceselor și publică formulele procedurale (304). Emanciparea justiției de sub tutela religiei și a colegiilor pontificale a fost condiția creării unei științe a dreptului; istoria a conservat numele celui dintîi jurist și profesor de drept: Tib. Coruncanius, consul în 280 î.e.n., care a fost și primul pontif suprem din rîndurile plebei (254 î.e.n.). Coruncanius n-a lăsat însă opere scrise; prima lucrare doctrinară de ansamblu se datorează lui S. Aelius Paetus (supranumit Catus „cel iscusit”), consul în 198 î.e.n.; pornind de la textul legii celor XII table, Aelius dă interpretările și soluțiile menite să rezolve problemele practice ridicate într-o perioadă cînd spiritul și litera vechii legi erau de mult depășite. Se creează astfel, datorită lui Aelius și generațiilor următoare de juriști (P. Mucius Scaevola, consul în 133, M. Iunius Brutus, M'. Manilius, consul în 149, Q. Mucius Scaevola, consul în 95, Ser. Sulpicius Rufus, consul în 51, C. Ateius Capito, M. Antistius Labeo etc.) un întreg sistem de acte fictive¹ care încadrau realitatea nouă în vechile forme prescise de cele XII table și care cereau o îndelungată muncă de exegeză și o deosebită subtilitate a raționamentului. Tot jurisconsultilor le revine meritul de a fi degajat ideile comune mai multor legi și de a fi creat astfel reguli de drept, aplicabile unor cazuri neprevăzute de legislatorul inițial². Nu e, de aceea de mirare,

¹ Juriștii disting actele fictive de cele imaginare și de cele denaturate. Principiul e însă același și nu e locul aici pentru detalii tehnice; cf. Ed. Cuq, *Manuel*, p. 38–39.

² Despre opera jurisconsultilor vezi, printre altele, paginile, deja citate, ale *Manualului* lui Ed. Cuq, p. 33–54.

că jurisconșulții au constituit totdeauna un grup de savanți de cea mai mare autoritate, investiți, cei mai mulți, cu magistratura supremă a republicii, și distingându-se cu geloasă grijă de avocați, simpli autori de discursuri. Cu toate acestea, știința dreptului nu s-a putut mărgini la acest cerc restrâns, ci, dimpotrivă, a devenit una din disciplinele cele mai „populare” la Roma, cu cel mai mare număr de cunoscători diletanți. Fenomenul nu e de natură să ne surprindă, dacă ținem seama de rolul prescripțiilor și raporturilor juridice în ansamblul vieții romane, inclusiv în relațiile de familie. Pe de altă parte, sistemul recrutării judecătorilor dintre cetățeni silea un număr destul de mare de persoane să se inițieze, măcar superficial (fiindcă pentru detaliile tehnice se obținea, la proces, avizul jurisconșulților), în problemele juridice. Dar avocatul însuși, cu toată separația atribuțiilor, nu putea să ignoreze regulile dreptului și studiul legilor¹. Învățarea dreptului începea, de altfel, sub o formă sau alta, din copilărie : în primii ani de școală, copiii învățau pe de rost cele XII table²; interpretarea, în școala gramaticului, a textelor clasice, necesita de asemenea cunoștințe juridice, datorită numeroaselor expresii din lumea tribunalelor pe care le conțin nu numai prozatorii, ci și poezii latini³. Învățământul retoricii, chiar în formele ei limitate și lipsite de orizont, nu se putea dispensa cu desăvârșire de cunoașterea principiilor de drept, deoarece exercițiile oratorice, pledoarii și rechizitoriile privind cele mai ireale cauze, trebuiau să-și construiască argumentările pe anumite date cu caracter juridic real⁴. În sfârșit, adolescentul care se pregătea pentru o carieră publică își făcea ucenicia forului (*tirocinium fori*) pe lângă un orator sau un jurist celebru. De aceea, nici un intelectual roman nu putea rămâne neinițiat în problemele de drept⁵. Răspîndirea aceasta a cunoștințelor juridice are o consecință directă asupra literaturii : publicului îi erau direct accesibile lucrările de specialitate și nu avea nevoie de abrevieri sau de excerpte⁶; operele juriștilor, întrunind datorită naturii înseși a preocupărilor lor cercetările asupra vechiului drept cu soluțiile practice contemporane, erau de natură să satisfacă atât pe curioșii de antichități, cât și pe cei ale căror funcții îi puneau în situația de a avea nevoie de informații cu caracter juridic. De altfel, extrema varietate a literaturii de specialitate (culegeri de reguli, explicații de cuvinte, comen-

¹ Tipul ciceronian al oratorului ideal presupunea cunoștințe de drept, pe lângă cele istorice și filozofice. (Cf., de exemplu, *De or.*, I, 48, 65, 193 și urm. III, 194, *Or.*, 120.) Vezi și Quintilian, *IO*, XII, 3; Tacit, *Dial.*, 31.

² Cicero, *De legibus*, își amintește de acest obicei; cf. H.-I. Marrou, *Éducation*, p. 327.

³ Un exemplu ne e oferit chiar de Gellius, *XX*, 10 (din Ennius).

⁴ E adevărat că *Controversele* lui Seneca evită aproape totdeauna referirea la situații juridice reale. (Cf. J. Carcopino, *Vie quotidienne*, p. 143-144; autorul extinde însă nejustificat la ansamblul retoricii romane ideea totală ei separării de realitate).

⁵ Există numeroase indicii care permit să extindem cercul cunoscătorilor la pături mult mai largi : numeroasele jocuri de cuvinte și aluzii plautine la detalii tehnice din domeniul dreptului par să dovedească acest lucru.

⁶ Manuale generale de drept, cu caracter de compendiu, apar târziu, în secolul al II-lea, o dată cu organizarea unui învățământ juridic regulat. Exemplul cel mai cunoscut îl constituie *Instituțiile* lui Gaius.

tarii, lucrări consacrate unei anumite ramuri a dreptului sau unei anumite funcții — judecător, juriconsult etc. — permitea obținerea comodă a datelor necesare.

1.3. Cercetările antichităților religioase prezentau de asemenea un interes practic, atât pentru membrii numeroaselor colegii, recrutați dintre cetățeni, cât și pentru un public mai larg, datorită subordonării tradiționale a multor acte importante din viața cetății față de prescripțiile și interdicțiile cu caracter religios. Juriști, istorici, filologi și enciclopediști se ocupă, în decursul secolelor, de problemele calendarului, ale dreptului pontifical și augural, de diversele culte și divinități. Se citează astfel lucrarea *De fastis* a lui L. Cincius¹, o explicare a sărbătorilor², scrierile teologice (*De dis*, *De augurio priuato*) ale gramaticului și filozofului pitagorician P. Nigidius Figulus etc. O sinteză a tuturor cercetărilor anterioare și a altor documente care i-au stat la dispoziție e elaborată de Varro în monumentalele *Antiquitates rerum humanarum et diuinarum*, totalizând 41 de cărți, dintre care *res diuinae* cuprindea cărțile 26—41 (numerotate și de la I la XV). De Varro (și de lexicograful Verrius Flaccus) par să depindă toate lucrările ulterioare³, inclusiv *Fastele* lui Ovidiu, singura operă de acest gen păstrată pînă azi. De asemenea, Varro a constituit și principala, dacă nu unica, lucrare de referință a gramaticilor nevoiți să explice aluziile religioase din textele poetice (în special Vergiliu oferă numeroase pasaje de acest fel) și a amatorilor de antichități.

1.4. Una dintre cele mai răspândite preocupări științifice romane o constituie filologia⁴; consecință directă a apariției literaturii culte și pornind de la interpretarea textelor, filologia îmbrățișează sau are puncte comune cu numeroase alte discipline (drept, religie, istorie, chiar filozofie, nucleu constituindu-l studiul lingvistic al textelor și ceea ce numim azi istorie literară)⁵. Chiar dacă problematica generală și baza filozofică a discuțiilor, precum și tendințele de cercetare provin de la filologii greci, materia însăși a studiului, problematica concretă, așadar, este romană; acest fapt a contribuit fără îndoială la popularitatea filologiei la Roma. Într-adevăr, pentru nici o disciplină științifică nu există atîtea mărturii privind cercul larg al celor care i-au acordat un interes activ. Alături de

¹ Probabil nu aceeași persoană cu analistul L. Cincius Alimentus. Vezi mai jos, nota 1 la cap. 4 al cărții a XVI-a.

² Lucrări cu același titlu apar și la juriștii Masurius Sabinus, Iulius Modestus, Antistius Labeo, Ateius Capito.

³ Cf. K. Latte, *Röm. Rel.*, p. 5.

⁴ Cf. F. della Corte, *La filologia latina dalle origini a Varrone*, Torino, 1937 (cu o extindere poate excesivă a noțiunii de „filologie”); J. Collart, *Varron*, p. 1—16.

⁵ Cf. Cicero, *De Or.*, I, 187 (definind preocupările gramaticii): *poetarum pertractatio, historicarum cognitio, uerborum interpretatio, pronuntiandi quidam sonus* („explicarea poezilor, cunoașterea istoriei, interpretarea [semnificației] cuvintelor, sunetele rostirii [„intonația debitului verbal”, după Edm. Courbaud]).

specialiști, profesori de condiție adesea modestă, uneori servilă¹, au participat la dezbaterile filologice personaje de mare prestigiu atât în viața literară cât și în cea politică. Primul literator al Romei, Ap. Claudius Caecus, cenzor în 312 î.e.n., consul în 307 și 296, este și primul despre ale cărui preocupări gramaticale, legate de istoria scrierii, avem informații. Poetului Ennius i se atribuie meritul de a fi introdus scrierea consoanelor geminate; nu i-au fost străine, cum nu-i fuseseră nici lui Naevius, preocupările etimologice². Satirele lui Lucilius conțin numeroase observații filologice (mai ales în cărțile V și IX) iar poetul tragic Accius și-a grupat teoriile literare în poemul *Didascalica*, intervenind și el în dezbaterile ortografice. Chiar și preocupările sistematice, cu caracter teoretic și școlar, introduse la Roma sub influența filologilor elenistici³, au atras personaje considerabile: e de ajuns să amintim faptul că Caesar însuși, în plină campanie împotriva Galilor, *inter tela uolantia* [...], *inter classica et tubas*⁴, găsește răgazul să compună un tratat *Despre analogie* dedicat lui Cicero, și el autor al unor foarte subtile observații lingvistice în lucrările sale retorice și chiar în scrisori. Desigur că prima preocupare a filologiei, în ordinea expusă de Cicero, *poetarum pertractatio*, comentarea și editarea poezilor, a rămas rezervată profesioniștilor, dar folosirea în școli a edițiilor și comentariilor, precum și interesul publicului pentru problemele literare, a făcut ca operele din această categorie să se bucure de o popularitate durabilă: Gellius însuși pretinde (XVIII, 5, 11) că a mai putut consulta o ediție originală a lui C. Octavius Lampadio, editor al lui Ennius, primul în lista cronologică a gramaticilor dată de Suetonius (*Gram.*, 2,4). Desigur că asupra autenticității detaliului dat de Gellius e greu să ne pronunțăm; un lucru rămâne însă limpede: prestigiul de care se bucurau lucrările filologilor latini, chiar ale celor mai vechi. Ecurile au ajuns pînă la noi: din marele număr de comedii atribuite lui Plaut de către contemporanii săi, azi putem citi numai 21, acelea a căror autenticitate a fost stabilită de cercetările lui Varro (bazate pe cele ale profesorului său L. Aelius Stilo).

Studiile lexicologice cunosc o dezvoltare și o popularitate asemănătoare, direct dependentă, de altfel, de preocupările mai largi care le-au generat. Cercetările etimologice se subordonează în parte disputei asupra originii convenționale sau naturale a limbajului, pe de altă parte însă explicării textelor literare: după modelul glosografilor greci, apar și la Roma lucrări consacrate cuvintelor vechi sau rare sau chiar unor terminologii tehnice (diferiți juriști au explicat termenii profesiei lor).

¹ Este semnificativ faptul că cel mai scump sclav pe care îl cunoaște Plinius în istoria Romei (*NH*, VII, 128) este un gramatic: Lutatius Daphnis, cumpărat de un oarecare Laevius Melissus (identificat de unii cu poetul Laevius, precursor singular al alexandrinismului roman) de la Q. Lutatius Catulus, consul în 102 î.e.n. (poet și memorialist), pentru suma de 700 000 de sestertii.

² Cf. Varro, *LL*, V, 43—53 (Naevius), 55 (Ennius).

³ Tradiția romană atribuie lui Crates din Mallos, sosit la Roma într-o misiune politică (data e incertă, s-au propus anii 172, 171, 168, 159) și împiedicat de un accident să părăsească orașul, primele cursuri de gramatică. Cursurile lui Crates trebuie totuși privite numai ca un episod al influenței elenistice, favorite de contactele multiple ale romanilor cu cultura greacă.

⁴ Fronto, p. 210, 1—2 van den Hout.

Scrierile gramaticale dinaintea lui Varro și contemporane cu el nu ni s-au păstrat și este probabil că circulația lor, după apariția marilor sinteze varroniene, să se fi mărginit la un cerc limitat de curioși. Ca și în alte domenii, munca masivă, erudiția și spiritul ordonator al lui Varro a înlocuit și a pus în umbră toate lucrările similare. Un rol asemănător l-a avut, pentru lexicografie, M. Verrius Flaccus, în a cărui *De uerborum significatu* (ajunsă pînă la noi într-un rezumat, păstrat fragmentar, și într-un rezumat al rezumatului) se putea găsi nu numai explicația cuvintelor rare din vechea literatură latină (Verrius e de altfel și autorul unei lucrări monografice *De obscuris Catonis*), ci și a realităților, instituțiilor etc., însoțite de numeroase citate din vechii autori, ale căror opere circulau din ce în ce mai rar ¹.

Dezvoltarea studiilor gramaticale și nivelul ridicat la care ajunseseră (mai ales în ceea ce privește comentarea autorilor și lexicografia) atrage după sine, în secolul I și II e.n., o inversare a raporturilor dintre filologie și literatură : din auxiliară a literaturii, instrument al înțelegerii operelor literare, filologia devine un scop în sine iar cercetarea scrierilor vechilor poeți se subordonează preocupărilor gramaticale : Livius Andronicus, Naevius, Ennius, Cato chiar, sînt citiți pentru cuvintele, construcțiile sau formele rare care pot fi găsite acolo. Pasiunea gramaticală devine atît de devorantă, încît sustrage uitării poeți minori, a căror vechime e aproape unica lor calitate : Laevius, Lutatius Catulus, Valerius Aedituus cunosc o nouă vogă (poate singura) și numele mari ale literaturii republicane (Ennius, Lucilius, Laberius, adesea Plaut și Lucrețiu) devin simple depozite de cuvinte, din care amatorii de antichități își extrăgeau materialul. Din mulți autori nu se citeau decît fragmentele care, în operele gramaticale, ilustrau folosirea unui cuvînt. Gramatica ajunge la rangul unui joc de societate : tinerii studioși își petreceau saturnalele dezlegînd ghicitori care se refereau la obscuritățile vreunui text vechi, explicarea unui cuvînt rar, determinarea unei forme verbale, iar răsplata cîștigătorului era un exemplar al unui scriitor vechi ².

Evident, afluența diletanților necesita și izvoare de informație adecvate. Nu oricui îi era comodă lectura monumentalelor tratate ale lui Varro sau Verrius Flaccus sau diversele comentarii savante. Pentru satisfacerea publicului de nespecialiști, în afara lecțiilor publice dedicate interpretării poezilor, au existat desigur lucrări mai ușor accesibile, scrise într-o formă literară mai atrăgătoare, sub formă de epistole ³, de exemplu, conținînd expunerea unor probleme gramaticale variate sau discutarea anumitor pasaje alese din mai mulți autori vechi ⁴. Aparent, nimic din această literatură n-a supraviețuit (pentru unele titluri citate în prefața lui Gellius nu avem azi nici măcar posibilitatea stabilirii autorului); este însă neîndoielnic că aceste lucrări de compilație au fost la rîndul lor

¹ Reeditarea lor devenise mai puțin urgentă în momentul în care în programele școlare locul le-a fost luat de Cicero, Vergiliu, de Horațiu sau Ovidiu.

² Cf. Gellius, XVIII, 2.

³ Titlul *Quaestiones epistolicae* este citat chiar în prefața lui Gellius (9); vezi notele la titlurile citate în prefața amintită.

⁴ Cf. titlul *Lectiones antiquae* din aceeași prefață (6).

compilate, dar nu și citate, fiindcă un autor considera preferabilă pentru faima lui referirea directă la un scriitor vechi pe care nu-l citise, poate, niciodată.

1.5. Curiozitatea romanilor pentru științele naturii și pentru matematică a fost mult mai redusă; de aceea și aportul original la progresul acestor discipline este neînsemnat.

Pentru unele domenii, cunoștințele elementare se obțineau în școală: astronomia, una dintre cele șapte „arte liberale”, era, ca și științele umane, indispensabilă înțelegerii poeziilor, pentru care definirea astronomică a unui anotimp, a unei perioade a anului sau chiar a unei porțiuni a zilei făcea parte din recuzita curentă¹. Se explică astfel și surprinzătorul succes al *Fenomenelor* lui Aratos, traduse integral de cel puțin trei ori (Cicero, Germanicus, Avienus) și bogata literatură astronomică originală, ajunsă parțial până la noi: cea dintâi lucrare datează încă din secolul al II-lea î.e.n., aparținând lui C. Sulpicius Gallus, consul în 166, care ar fi prevestit în 168, înaintea bătăliei de la Pydna, o eclipsă de lună, evitând astfel panica soldaților. Trebuie semnalate apoi paginile închinete astronomiei în poemul lui Lucrețiu (în special în cartea a V-a); în *Disciplinele* lui Varro, o enciclopedie a artelor liberale, astronomia își avea de asemenea locul; ea constituie însă (împreună cu astrologia) obiectul principal al unui poem, pentru prima oară în literatura latină: *Astronomicile* lui Manilius (începutul secolului I e.n.). Cartea a 7-a (IV) a *Chestiunilor naturale* a lui Seneca e consacrată unei probleme speciale, cometelor, iar cartea a 2-a a enciclopediei lui Pliniu se ocupă de asemenea de astronomie. S-ar putea adăuga, printre operele păstrate, deși data e incertă, *Astronomicile* lui Hyginus (autorul nu poate fi identificat cu filologul adesea citat de Gellius), servilă compilație a unor originale grecești.

Nu este vorba, așadar, de nici o cercetare originală (dacă exceptăm opera lui Sulpicius Gallus, despre care însă nu avem știri precise), ci mai mult de lucrări de referință necesare școlii și diletanților. Și totuși, printre științe, astronomia este cea care s-a bucurat de cel mai mare prestigiu, tocmai datorită implicațiilor ei filologice.

O serie de fenomene naturale (meteorologice sau geologice, optica sau acustica etc.) au reținut de asemenea, deși într-o măsură mult mai restrânsă, atenția romanilor, deoarece explicarea lor presupunea o anumită atitudine filozofică (fiecare școală avea, de altfel, „fizica” ei). Fenomenele optice, de exemplu, sînt tratate, din punctul de vedere al filozofiei epicuree, în cartea a III-a a lui Lucrețiu, cartea a VI-a ocupîndu-se de tunete, trăsnete, trombe marine, nori, ploaie, curcubeu, cutremure, erupții vulcanice etc. Nigidius Figulus discută, din punctul de vedere pitagorician, cîteva probleme similare (lucrările sînt însă pierdute), iar Seneca le abordează prin prisma stoică (*Naturales quaestiones*, cartea I (V) despre fenomenele luminoase, a doua (VI) despre trăsnete și tunete, a treia (VII) despre ape, a patra (VIII, I) despre revărsările Nilului și despre nori, a cincea (II) despre vînturi, a șasea (III) despre cutremure). Este vorba, în toate acestea, ca și în enciclopedia lui Plinius, de o erudiție

¹ Cf. parodiile lui Seneca, *Apoc.*, II, 1 și 4.

aproape exclusiv livrescă fără preocupare pentru observația directă sau pentru experimentare. Apar, de aceea, ca evenimente singulare, studiul pe care Plinius a încercat să-l facă asupra erupției Vezuviului, găsiindu-și cu această ocazie moartea, sau referirea la o cercetare personală a fosilelor (Apuleius, *Apol.*, 41). Nu este, deci, de mirare, că puteau circula, în lucrări reputate ca serioase, informațiile cele mai fanteziste: Caesar vorbește de „un bou cu înfățișare de cerb, din mijlocul frunții căruia, între urechi, iese un corn unic mai înalt și mai drept decât coarnele care ne sînt nouă cunoscute”, vrînd să descrie renul, sau despre alt animal ale cărui picioare n-au articulații (*BG*, VI, 26 și 27). De altfel, interesul pentru precizia științifică era în general foarte redus, iar publicul prefera detaliile neobișnuite, *admiranda*, *mirabilia*, de obicei inexacte, exactității banale și plictisitoare ¹.

1.6. Altfel stau lucrurile în ce privește disciplinele practice, în special agricultura: nu e, desigur, rezultatul unui pur hazard faptul că din întreaga proză a secolului al II-lea î.e.n., n-a supraviețuit decât opusculul *De agricultura* al lui Cato, iar din imensa producție literară a lui Varro nu putem citi azi, în afara unei părți a tratatului *De lingua latina*, decât tot o lucrare de agronomie, *Res Rusticae*. Statul roman însuși arăta interes pentru literatura de acest gen: din bibliotecile Carthaginei senatul roman n-a reținut decât tratatul despre agricultură al lui Mago, însărcinînd și o comisie cu traducerea lui în latinește. La îndemnul lui Maecenas, Vergiliu a dat aceleiași discipline strălucirea poeziei. Este vorba în esență de o literatură care se adresează în special latifundiarilor, preocupați de buna administrare a domeniilor, permanent amenințate de crize. Și nu e neverosimilă presupunerea lui H.-I. Marrou ² că interesul pentru medicină al romanilor se explică tot prin necesitatea proprietarului de a-și îngriji sclavii, sporindu-le astfel randamentul muncii.

Dar disciplinele cu caracter practic și tehnic (unde romanii au adus și contribuții cu adevărat originale — în tehnica construcțiilor sau în agronomie și agricultură —) erau, cel puțin aparent, disprețuite de societatea intelectualilor rafinați.

1.7. Din înșirarea de mai sus, fatalmente sumară și care nu-și propunea să constituie o istorie a literaturii științifice, se pot degaja liniile generale ale preocupărilor pentru știință profesate de intelectualii romani, în special în primele două secole ale imperiului.

Se observă, mai întii, caracterul predominant livresc al erudiției, fără preocupare pentru verificarea practică a datelor găsite în cărți și pentru adăugarea unui aport personal la aceste date. De aici, caracterul de amfibiție al literaturii științifice romane ³.

¹ Interesul pentru anecdota etnografică sau zoologică este corespondentul interesului pentru anecdota istorică, amintit mai sus.

² *Education*, p. 327.

³ Principalele izvoare erau grecești; acest lucru conferă, într-o oarecare măsură, lucrărilor latine un aspect de „popularizare”.

Cu un asemenea sistem de lucru se ajunge, spre a nu vorbi de valoarea științifică redusă a fondului, fie la opere de o informă imensitate, de tipul *Istoriei naturale* a lui Plinius, fie, dacă autorul izbuteste (și doarește) să evite primejdia, la obligativitatea unei selecții. Criteriul selecției nu este însă adevărul științific (de altfel greu de stabilit altfel decât prin simplul bun simț, din moment ce autorii nu recurg la nici un fel de verificare), ci gustul publicului. Or publicul voia să aibă cunoștințe din domenii cât mai variate, ferindu-se însă de a le aprofunda, cu preferințe pentru detaliul anecdotic. De aici, dezvoltarea cu precădere a două genuri: enciclopediile, care ofereau facilități de informare și care reprezentau, prin definiție, rezultatul unor compilații¹, și abrevierile, care se succed în lanț, din ce în ce mai reduse ca dimensiune; la acestea se adaugă culegerile de fapte neobișnuite (istorice, etnografice sau zoologice), de cuvinte rare etc. Uneori însă, și pentru un anumit public, și aceste surse de cunoaștere erau prea voluminoase, prea numeroase; repartizarea lor pe specialități le făcea de asemenea incomode și ar fi putut lăsa cititorului impresia că, citindu-le, se specializează, abdică de la principiile unei culturi generale, bazate în primul rând pe cunoașterea literaturii.

Devenise necesară o nouă selecție și un nou rezumat, o enciclopedie de proporții reduse, o operă care să pună la îndemina unui cititor grăbit suma de cunoștințe utile în viața mondenă și agreabile totodată, care să-l ferească atât de ignoranța rușinoasă, cât și de erudiția sterilă². La această necesitate au răspuns *Noptile atice*

2. PUBLICUL LUI AULUS GELLIUS

2.0. După ce am prezentat, în capitolul precedent, locul pe care urmau să-l ocupe *Noptile atice* în cadrul literaturii științifice latine, se cuvine să determinăm acum, în măsura în care o permit documentele, preocupările, preferințele și gusturile cercului de cititori în mijlocul cărora trăia și cărora li se adresa Aulus Gellius. Va trebui, de asemenea, să ne referim la societatea intelectualilor greci contemporani, deoarece în secolul al II-lea asistăm la o puternică întrepătrundere a celor două culturi, cu numeroase dezvoltări paralele, cu contacte personale între scriitorii greci și romani; numeroși autori practicau, de altfel, cu aceeași ușurință ambele limbi.

2.1. Statul roman se afla, în secolul al II-lea, într-o perioadă de relativă stabilitate. Hadrian abandonase chiar unele provincii orientale ale imperiului (Asiria, Mesopotamia și Armenia), a căror menținere ar fi cerut permanente și foarte costisitoare războaie, pentru a putea consacra mijloace suficiente administrației și lucrărilor publice.

Consecința directă a politicii interne a lui Hadrian o constituie înflorirea științelor tehnice și a artelor plastice, pe de o parte, a studiilor de drept pe de alta. Cel de al doilea aspect ne interesează aici, deoarece

¹ E semnificativ faptul că cea mai populară carte de medicină din literatura latină, păstrată de altfel pînă azi, aceea a lui Celsus, face parte dintr-o enciclopedie și nu e opera unui medic.

² Πολυμαθία, ilustrată de Gellius, XIV, 6.

elaborarea edictului perpetuu și importanța sporită acordată consultațiilor juriconsulților (*responsa prudentium*) a dus la o dezvoltare deosebită a științei juridice.

O consecință mai depărtată este înflorirea culturală generală, a imperiului. Nu e vorba însă de un progres calitativ — secolul al II-lea n-a produs nici o capodoperă —, ci mai mult de răspîndirea interesului pentru faptele de cultură: a avea cunoștințe, măcar superficiale, în literatura greacă și latină, în filozofie, drept etc. devenise o modă, o obligație mondenă; Hadrian însuși, *omnium curiositatum explorator*¹, dădea exemplul acestei multilateralități: la fel de cultivat în ambele limbi (*eruditissimus in utraque lingua*²), împăratul, prozator și poet, se îndeletnicea și cu pictura, muzica, astrologia, poate și cu arhitectura³.

De fapt, nu e vorba nici la Hadrian (asupra căruia s-a îndreptat mai mult atenția contemporanilor, datorită poziției politice pe care o deținea), nici la imensa majoritate a intelectualilor din vremea sa, decît de o multilateralitate superficială, de diletanți, bazată, în fond, pe tradiționalele „arte liberale” ale programelor școlare. De altfel, idealul elenistic al culturii generale (ἐγκύκλιος παιδεία) nu are în vedere nici specializarea și nici aprofundarea vreunui domeniu al cunoașterii, ci obținerea unor cunoștințe de bază, utile atît activității de orice fel a unui cetățean, cît și perfecționării lui morale. De aceea centrul de greutate îl constituia cultura literară (în parte cea filozofică) și nu cea științifică propriu-zisă. Desigur că o diferențiere între cultura generală dobîndită la școala gramaticului sau a retorului și cea a omului matur, care și-a făcut ucenicia forului (*tirocinium fori*) și care își împarte timpul între administrarea propriei lui averi și treburile publice sau tribunale⁴, trebuia să existe. Și cu cît hotarele reale dintre cunoștințele școlare și cele ale oamenilor de lume sînt mai puțin clare, cu atît mai puternic se manifestă tendința intelectualilor mondeneri de a-și lua cuvenita distanță. Poate că în felul acesta se explică, măcar parțial, faptul că „gramaticii” — profesorii așadar — apar adesea în *Nopțile atice* ca personaje ridicole; de altfel, în prefață, Gellius previne o posibilă obiecție: „Pe cei care vor avea vreodată timpul și plăcerea să citească aceste însemnări făcute în ceasuri de noapte, îi rog cu insistență să nu disprețuiască ca pe niște lucruri știute și îndeobște cunoscute cele pe care le cunosc mai dinainte. Căci ce domeniu al științei e atît de ascuns încît să nu fie cunoscut măcar cîtorva?” (Pref., 14—15). Dificultatea

¹ Tertulian, *Apol.*, V, 7.

² Eusebiu, *Chron.*, ap. R. Marache, *Critique*, p. 96.

³ Împăratul seamănă izbitor cu tipul diletantului încercă-lume (*ardatio*) din Marțial (II, 7):

„Declami agreabil, pledezi agreabil, Atticus; scrii istorii agreabile, faci poeme agreabile, compui agreabil mimi, agreabil epigrame; ești un gramatic agreabil, ești un astrolog agreabil și cîntîi agreabil și dansezi, Atticus, agreabil; ești agreabil în arta lirei, agreabil în arta mingii. Nefăcînd nimic bine, le faci totuși pe toate agreabil (joc de cuvinte între *bene* „bine” și diminutivul său *belle* „agreabil, drăguț”). Vrei să-ți spun ce ești? Ești un mare încercă-lume”.

⁴ Centralizarea imperiului a creat un sistem birocratic complicat, care ocupa un număr mare de cetățeni din rîndurile clasei dominante; numărul mare și durata excesivă a proceselor nu lăsa prea mult timp liber celor implicați într-un fel sau altul în mersul justiției. Cf. J. Carcopino, *Vie quotidienne*, p. 217 și urm.

delimitării este evidentă. Într-adevăr, pentru omul „cult” nu e vorba de o aprofundare a cunoștințelor școlare, ci de o completare, de o amplificare cantitativă a lor, prin îndreptarea atenției către detaliile curioase, către anecdotă ¹. Așadar nu savanților și erudiților li se adresa Gellius ².

La cealaltă extremă, îi exclude pe cei „care nu s-au ostenit și n-au găsit niciodată o plăcere deosebită în a citi, a-și pune întrebări, a scrie sau a comenta, cei care nu și-au sacrificat niciodată din orele de noapte pentru astfel de ocupații și nici nu și-au eizelat spiritul prin discuții și controverse cu alți ostenitori în domeniul aceleiași muze, ci s-au dedicat în întregime afacerilor și preocupărilor lor materiale”, îndemnându-i „să se depărteze de aceste *Nopti* și să-și caute alte satisfacții” ³.

Între aceste două limite se află publicul lui Gellius: fără a fi *negotium pleni*, sînt totuși, ca și autorul, oameni cu ocupații politice sau administrative, care își pot „fura timpul liber” (*furari otium*) în răgazul pe care din cînd în cînd îl îngăduie treburile (*per negotiorum interualla*). În fapt; el are în vedere quasi-totalitatea consumatorilor de literatură, pe toți cei care au „spiritele interesate și libere de alte ocupații” ⁴. Acest portret, oarecum flatat, al cititorilor săi, îi circumscrie din punctul de vedere al gradului de cultură și din acela al preocupărilor intelectuale.

Geografic, cititorii erau răspîndiți în întregul imperiu, cu excepția parțială a Greciei și a regiunilor elenizate (în care limba latină era vorbită numai de armată și de cîteva elemente ale administrației). Mărturie pentru răspîndirea culturii stau numeroasele biblioteci publice din afara Romei (unele pomenite și de Gellius) ⁵ și unele texte literare: Pliniu vorbește de literați din municipii și chiar de la țară și despre profesorii din orașele provinciale ⁶, iar Marțial afirmă că volumele circulau și erau citite din Dacia pînă în Britania ⁷.

¹ Și pentru o epocă mai veche, A.-M. Guillemin (*Pline et la vie littéraire de son temps*, Paris, 1929, p. 77) observa aceeași direcție la Pliniu cel Tânăr, personaj mult deasupra mediei intelectualilor vremii: „Pline [...] semble lui aussi n'avoir eu qu'une teinture superficielle de la plupart des enseignements. Ses connaissances en histoire paraissent banales; les sciences physiques lui inspirent une curiosité sympathique, mais il s'intéresse moins au système de la nature qu'à ses tours de force: il donne en plusieurs endroits la preuve qu'il connaissait mal le droit civil et le droit public. Quant à la philosophie, il parle aussi peu de ce qu'il en sait que de ce qu'en savent ses amis”.

² Cf. și Pref., 12.

³ Pref., 19; cf. și 20: „și să nu se atingă de ele cineva ignorant și profan [*profanum uolgus*], neinițiat în plăcerile muzelor”.

⁴ Pref., 12.

⁵ Cf. IX, 14, 3, XIX, 5, 4 (Tibur), XVIII, 9, 5 (Patrae), fără a mai vorbi de cele din Alexandria și Atena (VII, 17). Lista la R. Cagnat, *Les bibliothèques dans l'Empire romain*, la care J. Carcopino, *Vie quotidienne*, p. 337 n. 89, adaugă pe cele de la Forum Iulium (Fréjus) și Ostia.

⁶ *Epistulae*, 9, 23, 4; 7, 25, 4, 13. Cf. A.-M. Guillemin, *Pline et la vie littéraire de son temps*, p. 75.

⁷ XI, 3:

*Meus in Gelicis ad Martia signa pruinis
A rigido teritur centurione liber,
Dicitur et nostros cantare Britannia uersus*

(„Cartea mea este tocită de centurionul aspru în mijlocul gerurilor getice, lîngă steagurile de război; se zice că și Britania cîntă versurile noastre”). Cf. J. Carcopino, *Vie quotidienne*, p. 226—227.

Numărul și componența socială a cititorilor sînt destul de greu de stabilit. Existența în întregul imperiu a unor teatre foarte încăpătoare¹, precum și mărturia lui Marțial, citată mai sus, după care și centurionii armatelor din provincii erau consumatori de literatură, ar putea să ne dea impresia unei audiențe foarte largi a producției literare. În realitate, însă, spectacolele teatrale erau foarte departe de ceea ce ar putea merita titlul de literatură: tragediile clasice (fiindcă ultimele tragedii scrise spre a fi jucate par a fi *Thyestes* a lui Varius și *Medea* lui Ovidiu²) se transformaseră într-un fel de opere-balet prin sacrificarea dialogurilor și menținerea numai a cîntecelor (*cantica*) și a corurilor; cu timpul și această ultimă urmă a textelor literare a fost cedată corului, rolul actorului limitîndu-se la înfățișarea prin gesturi (=pantomimă) a acțiunii sau sentimentelor.

Comedia are o evoluție intrucitva paralelă: deși prestigiul lui Plaut și a lui Terențiu a făcut ca piesele lor să se mențină pe scenă pînă în secolul al II-lea, poate și mai tîrziu, locul esențial îl ocupau mimii, a căror maximă înflorire datează și aceasta din ultimele decenii ale republicii (Laberius, Publilius Syrus), dar care deveniseră acum un spectacol unde vulgaritatea se amesteca cu naturalismul de cel mai scăzut nivel artistic și intelectual, astfel încît granițele dintre spectacolul teatral și cartagiile luptelor de circ se șterseseră: în finalul mimului *Laureolus* al mimografului Catullus, din vremea lui Caligula, spectatorii asistau, începînd cu autorizația dată de Domițian, la torturarea și uciderea reală a eroului, jucat, în scena finală, de un condamnat la moarte³.

Așadar nu se poate pune semnul egalității între numărul mare al locurilor din teatre și numărul celor care constituiau cu adevărat publicul literaturii. După cum nu poate fi pus nici măcar între aceștia din urmă și cei care umpleau cu asiduitate auditoriile lecturilor publice: de multe ori, prezența într-o asemenea sală, în care se recita orice, de la tragedii sau epeei pînă la discursuri judiciare, era o simplă obligație mondenă și nu presupunea neapărat și atenția ascultătorului, excedat de șirul interminabil și dezordonat al operelor care i se ofereau. E puțin probabil ca după o zi în care dimineața era consacrată tribunalelor și după masa lecturilor publice (în timpul vacanțelor, acestea puteau ocupa o zi întreagă) să mai fi rămas mulți oameni înclinați să citească ei înșiși o carte. Cei care o făceau totuși trebuia să fi fost erudiți de cabinet, capabili să se sustragă obligațiilor mondene, fie oameni de lume pentru care multilateralitatea cunoștințelor era o condiție a succesului; pentru aceștia din urmă lectura *Nopților atice* era un breviar ideal, care le oferea, în chip comod și filtrată printr-o inteligență nu deosebit de subtilă, suma informațiilor utile în cele mai variate împrejurări, de la gravele dispute filozofice și filologice, pînă la jocurile de societate obișnuite la banchete.

¹ La Roma, teatrul lui Pompeius avea 27.000 de locuri, cel al lui Balbus 7.700, al lui Marcellus 14 000 (cifrele sînt și mai mari dacă socotim și locurile în picioare). Cf. J. Carcopino, *Vie quotidienne*, p. 256—257.

² Discuția despre scopul teatrului lui Seneca e departe de a fi epuizată.

³ Cf. J. Carcopino, *Vie quotidienne*, p. 267.

Este vorba aşadar de vîrfurile societăţii romane, care nu excludeau în vremea aceea pe intelectualii profesionişti, gramatici şi retori în primul rînd; nu trebuie să uităm că însuşi un împărat al Romei, P. Helvius Pertinax (193) a fost şi profesor de gramatică, succedînd profesorului său (şi al lui Gellius) Sulpicius Apollinaris. Publicul lui Gellius era deci restrîns din punct de vedere social, răspîndit însă din punct de vedere geografic; prin prisma zilelor noastre, un asemenea public nu poate fi considerat, evident, o elită intelectuală; textele, citate, din prefaţa *Noapţilor atice* dovedesc însă că în mintea autorului, gradul de cultură şi natura preocupărilor cititorilor săi reprezentau fără îndoială un ideal absolut. Părerăa lui Gellius nu este a unui izolat, ci reprezintă oarecum doctrina unui grup, dominînd aproape exclusiv lumea literelor romane în a doua jumătate a secolului al II-lea: cercul lui Fronto.

2.2. M. Cornelius Fronto¹ poate fi considerat o sinteză şi un simbol al vieţii culturale din Roma Antoninilor; provincial la origine (se născuse la Cirta, în Numidia), studiînd retorică, dreptul şi gramatica, ajunge la rîndul său profesor şi, în această calitate — ca preceptor al lui Marcus Aurelius şi Lucius Verus —, pătrunde în cercurile curţii imperiale; acest lucru îi măreşte prestigiul social şi-i deschide cariera politică rezervată vîrfurilor clasei conducătoare: face parte din Senat (încă de pe vremea lui Hadrian) şi devine consul în 143; numai starea precară a sănătăţii îl împiedică să preia guvernarea provinciei Asia. Toate acestea, la care se adaugă şi o apreciabilă avere personală (stăpînea grădinile lui Maecenas) au făcut din Fronto un personaj considerabil al Romei, conferindu-i autoritate necesară pentru a-şi influenţa contemporanii. În ochii acestora, de altfel, şi a generaţiilor următoare, Fronto trecea drept un al doilea Cicero² şi numai descoperirea, la începutul secolului al XIX-lea, a unei părţi însemnate din corespondenţa lui şi a unor exerciţii retorice a restabilit justele, şi foarte modestele, proporţii ale talentului, gîndirii şi ale preocupărilor sale. Mediocritatea ilustrului personaj şi, în contrast, gloria de care s-a bucurat aruncă o lumină destul de clară asupra nivelului intelectual al publicului cultivat din vremea aceea, al cititorilor lui Gellius.

Lipsit de orice gîndire originală, considerînd retorică drept cea mai înaltă activitate a spiritului, neavînd decît cunoştinţe superficiale şi unilaterale de literatură şi de filozofie greacă, nedepăşind, în ceea ce priveşte literatura latină, pe autorii „şcolari” decît în sensul predilecţiei pentru scriitorii arhaici, Fronto a fost totuşi şef de şcoală: el însuşi vorbeşte despre elevii săi, ca despre o *secta*³, termen rezervat şcolilor filozofice; în fragmentele păstrate ale corespondenţei sale găsim pomenite numele cîtorva elevi (*contubernales*) din rîndurile nobilimii. Amintirea lui Fronto ca şef de şcoală i-a supravieţuit multă vreme: în secolul al V-lea, la Sidonius

¹ Nu ne-a fost accesibilă monografia consacrată lui Fronto şi influenţei lui: M.-D. Brock, *Studies in Fronto and his Age*, Cambridge, 1911. Cf. însă Brzoska, *RE*, s.u. *Cornelius*, 157, şi R. Marache, *Critique*, p. 115—179.

² *Fronto, Romanae eloquentiae non secundum, sed alterum decus* (Paneg. lat., 8, 14, 2).

³ *Itidem ut parentes, cum in vultu liberum oris sui lineamenta dinoscunt, ita ego cum in orationibus uestris [= M. Aureli, L. Veri] uestigia nostrae sectae animaduerto* (p. 89, 25 v.d.H.).

Apollinaris (*Ep.*, I, 1, 2) este atestată denumirea (care circula desigur) *Frontoniani*, dată cercului din jurul retorului.

A vorbi despre o „doctrină” frontoniană sau chiar despre „teorii” ale lui Fronto și ale școlii sale este fără îndoială o exagerare binevoitoare; cel mult, se poate stabili o anumită direcție, comună, a preocupărilor și a gusturilor. Iar acestea provin nu exclusiv (și poate nu în primul rînd) din influența personală exercitată de Fronto, ci sînt consecințele aproape de neînlăturat, ale unei îndelungi evoluții a culturii latine.

Hipertrofia retoricii este rezultatul organizării romane a învățămîntului, favorizată și de condițiile politice care restrîngeau cîmpul de acțiune al oratorului aproape numai la discursuri ocazionale sau chiar cu obiect fictiv, în care scopul nu era nici convingerea auditoriului, nici obținerea unor hotărîri, ci numai satisfacția estetică. De aceea, nu era loc nici pentru strălucite improvizatii, nici pentru logica strînsă a argumentării, ci numai pentru efectele imaginilor și ale lexicului. Dar, după mai bine de trei secole de proză latină și după două secole de clasicism ciceronian, școala retorului putea cu greu oferi soluții originale, în stare să suplinească talentul și să mascheze nulitatea fondului printr-o strălucire reală a formei. Și cum filonul ciceronian era epuizat, iar încercarea de renovare a prozei latine întreprinsă de Seneca¹ nu a avut urmări, fiind aproape unanim condamnată de retori, trebuiau găsite surse noi de inspirație, noi modele de imitat. Pentru această înnoire a stilului s-a recurs la cercetarea sistematică a autorilor arhaici. La aceștia, și nu e vorba numai de personalitățile de prim ordin, ci și de scriitori obscuri², se puteau găsi cuvinte rare, cu culoare poetică, uneori chiar imagini, fiindcă esențialul în doctrina retorică a lui Fronto era obținerea surprizei la auditor³, fraparea acestuia prin imagini savant căutate și prin cuvinte depărtate de uzajul limbii cotidiene. Stilul trebuia să fie „împodobit”, *ornatus*⁴, și podoabele sînt în primul rînd cuvintele, pentru găsirea cărora se depunea un efort special de investigare, evitîndu-se cu grijă cele care se prezentau spontan oratorului („după cum în război, cînd e necesară recrutarea unei legiuni, nu înrolăm numai voluntari, ci căutăm pe cei ascunși, de vîrstă militară . . .”, p. 134 v.d.H.). Și cum crearea de cuvinte noi nu e recomandabilă (*uerbum aliquod adquiras non fictum a te, nam id quidem absurdum est*, p. 154 v.d.H.), efortul trebuia să se îndrepte către cele folosite cîndva în trecut, cărora li se atribuia funcții noi, cit mai neașteptate (*insperata et inopinata uerba*, p. 57). Descoperirea acestora nu era însă un rezultat al hazardului sau al talentului, ci al unei asidue cercetări a textelor vechi (*quae [uerba] non nisi cum studio atque cura atque uigilantia atque multa ueterum carminum*

¹ Doctrina literară și caracteristicile stilului lui Seneca (amestec de căutare artificială și de simplicitate vădit anticiceroniană) au dat naștere la numeroase discuții; vezi, acum în urmă, A.-M. Guillemin, *Sénèque, second fondateur de la prose latine*, REL, 35, 1957, p. 265—284, și Gh. Guțu, *Ideile lui Seneca despre stil*, SICI, II, 1960 (Omagiu Al. Graur), p. 247—255.

² E semnificativ, de exemplu, faptul că prima referire la Laevius în întreaga literatură latină apare la Fronto (p. 9 v.d.H.), urmată de Gellius și Apuleius.

³ Nu e vorba aici de o formulare frontoniană, dar că acesta este scopul urmărit rezultă clar din mijloacele recomandate și din exemplele propuse.

⁴ Cf., de exemplu, p. 49, 50, 57 v.d.H.

memoria indagantur, ibid.). Extragerea cuvintelor din texte era completată de studiul valorii lor semantice sau stilistice; oratorul trebuia, deci, să aibă în vedere proprietatea termenilor și să-și alcătuiască liste de sinonime, precizându-le deosebiri¹. Direcția aceasta a retoricii frontoniene a exercitat o influență certă asupra gustului și preocupărilor publicului: pe de o parte, literatura arhaică capătă o nouă vogă, umbrind chiar interesul pentru clasicismul ciceronian și augustan; pe de altă parte, sporește preocuparea pentru problemele filologice, care ajung în centrul atenției intelectualității romane². Sint aici, de fapt, două aspecte ale unui fenomen unic: cuvîntul rar, neobișnuit, nu era numai obiectul căutărilor rafinate și al cercetărilor savante ale oratorilor ieșiți din școala lui Fronto, ci devenise criteriul aproape exclusiv al aprecierii estetice a operelor literare, nu numai a celor contemporane, ci și, printr-o ignorare, voită sau involuntară, a perspectivei istorice, a tuturor autorilor latini: scriitorii care ofereau cea mai bogată recoltă de cuvinte rare cercetătorului erau și cei care dădeau cititorului satisfacțiile estetice cele mai mari. Astfel stînd lucrurile, este evident că nu în proza pură a lui Caesar, care avea ca punct de doctrină evitarea oricărui cuvînt neobișnuit³ se va putea găsi idealul demn de imitat, ci la prozatorii mai vechi, dintr-o epocă în care repartizarea stilistică riguroasă a vocabularului nu era încă perfectată; în această perspectivă, Cato ocupă primul loc în admirația lui Fronto și a discipolilor săi⁴. Pornită de la calitățile vocabularului, admirația aceasta se extinde la ansamblul stilului, la compoziție, argumentare etc., unindu-se cu prețuirea, de dată mai veche, a personalității morale a lui Cato, tipul vechilor virtuți romane. În afară de Cato, interesul frontonienilor se îndreaptă și către ceilalți oameni politici, oratori în același timp, ai secolului al II-lea î.e.n., și către analiști⁵.

Atenția acordată vechii poezii latine avea același punct de plecare: căutarea unor surse de inspirație lexicală și stilistică. Dar, spre deosebire de vechii prozatori, poezii nu puteau fi propuși ca model de imitat; atitudinea trebuia nuanțată, pe baza distincției clare dintre stilul prozei și cel al poeziei. De aceea, în excerptarea poeziilor, se înregistrau numai cuvintele admisibile într-un discurs, lăsîndu-se la o parte cele care nu puteau fi utilizate decît în poezie⁶. Ennius și Plaut se află în fruntea listei de poeți care au preocupări deosebite în alegerea vocabularului și care merită, deci, studiul și admirația frontonienilor⁷. Oricît de mare ar fi însă admi-

¹ Cf. p. 144 v.d.H. Liste de sinonime comentate au ajuns pînă la noi, una din ele fiind atribuită, greșit, chiar lui Fronto; redactările acestor liste sint mult mai trîzii, dar ar putea avea la bază surse inspirate de retorica lui Fronto. Cf. G. Brugnoli, *Studi sulle Diferentiae uerborum*, Roma, 1955, p. 7-20.

² Vezi și, mai sus, 1.4. (p. XIV).

³ Fraza celebră din tratatul *De analogia* e citată chiar de Gellius (I, 10, 4): *ut tamquam scopulum, sic fugias inauditum atque insolens uerbum*.

⁴ Texte concludente la R. Marache, *Critique*, p. 163.

⁵ Textele și discutarea lor la R. Marache, *Critique*, p. 173-175.

⁶ Metoda unei asemenea excerptări lexicale este expusă de Gellius, XIX, 7.

⁷ Fronto, p. 57 v.d.H.: *Poetarum maxime Plautus, multo maxime Q. Ennius eumque studioso aemulatus L. Coelius nec non Naeuius, Lucretius, Accius etiam, Caecilius, Laberius quoque*. E interesant de observat că cei doi poeți preferați de Fronto sint și cel mai frecvent citați de Gellius.

rația față de Ennius, ea nu poate atinge entuziasmul provocat de Cato¹; în general, poezia se află pe planul al doilea în preocupările lui Fronto, care rămâne în primul rînd profesor de retorică. Dar predilecția pentru vechea literatură, pornită din doctrina retorică frontoniană, înglobează, la discipolii săi, și poezia preclasică romană.

Frecventarea asiduă a vechilor texte presupune și pretinde nu numai cunoștințe lingvistice și literare, ci și din toate domeniile antichităților (mitologie, religie, istorie, drept etc.). Pasiunea pentru vechile texte literare se extinde și asupra altor categorii de documente, inclusiv asupra vestigiilor arheologice². Omul cult al vremii trebuia să cunoască cît mai multe aspecte ale trecutului îndepărtat al Romei și supremul elogiu care i se poate aduce cuiva este de a-l considera priceput în antichități și în literatura veche (*rerum litterarumque ueterum peritus*)³.

Moda arhaizantă a școlii frontoniene, dominantă și în vremea lui Gellius, trebuie însă considerată și ca un aspect particular al unui fenomen caracteristic societăților în declin: paseismul. De aceea, chiar dacă originile predilecției pentru vechea literatură se pot găsi în evoluția culturii latine⁴, nu e posibilă despărțirea totală de un fenomen contemporan analog, în liniile lui generale, dar și în numeroase detalii, din cultura greacă: cea de a doua sofistică. Frontonianismul a putut fi considerat varianta romană a celei de a doua sofistici sau chiar o imitare conștientă a ei.

2.3. Nu e, evident, locul aici de a face o expunere sistematică și completă a celei de a doua sofistici⁵. Ne vom mulțumi să trecem pe scurt în revistă punctele de atingere ale neosofisticii cu frontonianismul și, în general, cu atmosfera culturală a Romei secolului al II-lea, cum apare și în *Nopțile atice*.

2.3.1. După cum îi spune și numele, cea de a doua sofistică se proclamă descendenta sofistilor din vremea lui Socrate, reținînd însă de la aceștia exclusiv principiul supremației artei cuvîntului, a retoricii. Strălucirea discursurilor constituia un scop în sine, indiferent de conținutul cuvîntării; pentru a demonstra cu mai multă claritate această poziție, neosofistii își alegeau adesea subiecte absurde (*ἄδοξοι ὑποθέσεις*, *infames materiae*⁶): elogiul lui Thersit și al febrei recurente (Favorinus), elogiul fumului și al prafului, al neglijenței (Fronto), elogiul coafurii, al papagalului (Dion din Brusa). În acest gen, nu se căuta nici „apărarea unui acuzat,

¹ Cf. Fronto, p. 143 v.d.H.

² Cf. scrisoarea lui Marc Aureliu către Fronto (p. 60–61 v.d.H.) în care îi relatează vizita la cetatea Anagnia, din regiunea hernicilor; elevul se arată preocupat de vechile monumente, de inscripții, arhive, culte locale.

³ Gellius, XIX, 9, 2 (despre retorul Antonius Iulianus).

⁴ Ceea ce demonstrează R. Marache în lucrarea citată.

⁵ Curentul acesta, pe cît de important în dezvoltarea culturii grecești, pe atît de complex și dificil de elucidat, a format obiectul a numeroase studii și polemici. Cităm aici numai pe acelea pe care le-am putut folosi: A. Boulanger, *Aelius Aristide*, p. 37–108 (bibliografie la p. XI); R. Marache, *Critique*, p. 98–111; K. Gerth, *RE*, supl. VIII, col. 719–782; J. Bompaire, *Lucien écrivain*, Paris, 1958, p. 99–121.

⁶ Gellius, XVII, 12, 1.

nici susținerea unei legi, nici îmbărbătarea unei oști, nici înflăcărea unei adunări, ci gluma și plăcerea”¹.

Sofiștii n-au rămas însă limitați la rolul de profesori de retorică și de declamatori ai unor compoziții de pură virtuozitate formală. Pentru a deveni mișcarea culturală și literară dominantă în secolul al II-lea și pentru a da iluzia unei renașteri a vechii glorii elenice, sofistica trebuia să se ridice deasupra condiției umile și lipsite de prestigiu a retorului. La aceasta au contribuit mai mulți factori. Liniștea relativă a imperiului în vremea Antoninilor² a permis ca atenția publicului și a oficialităților să se îndrepte către viața culturală. Încurajați și chiar întreținuți de administrația imperială (catedre publice se creaseră în toate cetățile mai importante), profesorii și oratorii deveniseră personaje de prim rang: împăratul le acorda numeroase distincții³, concetățenii îi copleșeau cu onoruri (adesea sofiiții făceau parte din familiile cele mai nobile ale orașului) și încredințau talentului și prestigiului lor ducerea la bun sfârșit a unor însărcinări publice dificile; astfel, Polemon obține de la Hadrian un dar destinat înfrumusețării Smirnei, Aelius Aristides obține de la Marcus Aurelius ajutor în vederea reconstruirii aceluiași oraș, distrus de cutremur⁴.

Un rol însemnat în faima de care s-au bucurat sofiiții l-a jucat și pregătirea lor multilaterală, considerată ca cea mai bună pregătire în vederea elocvenței⁵. Admiratorii ai literaturii clasice grecești, s-au apropiat de ea nu numai din dorința de a-și perfecționa propriul lor stil și propria lor artă oratorică, ci și ca filologi și editori; activitatea poetică nu le era străină: în general e vorba de compuneri ocazionale, în vederea unor concursuri sau evenimente sărbătorite oficial, adesea însă de improvizații și de piese de virtuozitate, nu lipsite, uneori, de farmec; de la sofiiști par să provină numeroase epigrame ale *Antologiei palatine* și o parte din *Anacreontice*⁶, din care chiar Gellius ne dă un specimen⁷. Altă pasiune a sofiiștilor era istoriografia, declamatorie și subordonată retoricii, tema principală fiind războaiele cu partii⁸; ca și în poezie, istoriografia sofistă căuta să imite modelele mari ale trecutului; transpunerea, adesea servilă, a unor procedee care conveneau războaielor medice, în descrierea evenimentelor de mică anvergură, contemporane, nu ducea, desigur, la rezultatele cele mai fericite; este explicabil de ce singurii istorici de valoare din această epocă, Arrian și Appian, erau în afara curentului sofist.

¹ Fronto, p. 201 v.d.H.

² Vezi și mai sus, p. XVII—XVIII.

³ În *Viața sofiiștilor* a lui Philostrat, fiecare biografie cuprinde un capitol consacrat onorurilor obținute de la împărat.

⁴ A. Boulanger, *Aelius Aristide*, p. 55—56.

⁵ Cf. A. Boulanger, *op. cit.*, p. 116.

⁶ Alte genuri cultivate de sofiiști și numeroase detalii, la A. Boulanger, *op. cit.*, p. 42—47.

⁷ XIX, 9, 6. În latinește, într-un stil asemănător, poemul din XIX, 11, 4, atribuit unui *amicus* (poate Gellius însuși).

⁸ Lucian își bate joc de aspectul de manie al înclinației către istorie și de felul în care o înțelegeau sofiiții în *Cum trebuie scrisă istoria* (cf. par. 2: „nu e nimeni care să nu scrie istorie”). Victoriile împotriva partilor, atribuite lui L. Verus, formează obiectul opusculului frontonian *Principia historiae* (p. 191—200 v.d.H.).

În domeniul filozofiei, cultura sofisților era limitată, în majoritatea cazurilor, la cunoașterea indirectă a doctrinelor (singur Platon, prozator artist prin excelență, pare să fi avut o soartă favorizată; lectura directă a operelor lui e mai bine atestată, atît la sofisții greci, cît și la Fronto sau Apuleius). Despre o creație originală în acest domeniu nu poate fi vorba, iar polemica împotriva filozofilor-cerșetori poate ascunde uneori refuzul de a ieși din limitele comode ale moralei practice, expuse în discursuri elegante: filozofia este și ea subordonată retoricii. Desigur, trebuie văzut aici și disprețul sofisților — aristocrați care aveau în vedere numai un public de elită — față de o formă populară a culturii.

Evident, cultura sofisților nu e egală, mergînd de la erudiție profundă — ca aceea a lui Herodes Atticus —, la erudiția de suprafață — obținută prin manuale, culegeri și rezumate — și sfîrșind cu ignoranța cu greu mascată¹; important e că în principiile de educație sofistică ideea unei culturi generale este acceptată unanim.

2.3.2. Un aspect particular al sofisticii îl constituie întoarcerea la trecutul de glorie, politică și culturală, a Greciei, cu o consecință în domeniul limbii literare: aticismul.

Cea de a doua sofistică avea și dădea impresia că reprezintă o mișcare culturală echivalentă ca valoare cu clasicismul atenic și o continuare a acestuia. Cu încurajarea oficialităților imperiale, se dezvoltă ideea unității și sentimentul solidarității panelenice, sofistica fiind concretizarea literară a acestei unități. Toate acestea duc la o încercare de reînviere artificială a trecutului, pe toate planurile; asistăm astfel la restaurarea unor culte religioase de mult uitate, la o renaștere a oracolelor și a vechilor jocuri² etc.

La acești factori de ordin politic se adaugă și o tradiție în teoria literară a Antichității: perfecțiunea în opera literară poate fi obținută prin cunoașterea profundă și chiar prin imitarea modelelor clasice; pentru oratori, modelele desăvîrșite erau constituite de monumentele prozei atice din secolul al V-lea și al IV-lea. Imitarea se extinde și asupra limbii și asistăm la o reînviere artificială a dialectului literar atic, cu numeroasele lui particularități locale, părăsite de limba literară din epoca elenistică. Aticizarea limbii literare este generală, gradul diferă însă de la scriitor la scriitor. Lucian adoptă, atît în teorie cît și în practică, o atitudine moderată. În *Lexiphanes*, 22, personajul care-l reprezintă pe autor recomandă frecventarea marilor autori, începînd cu poezii, continuînd cu oratorii, cu Platon, Thucidide, comicii și tragicii. „Dacă vei fi cules, ca dintr-o floare, tot ce e mai frumos în aceștia, vei fi cineva printre literați”³. Este vorba, deci, numai de colorarea stilului cu elemente atice. Sofisții însă au trecut mai departe, imitînd fonetismul și detalii morfologice atice (transpunerile erau, de altfel, comode și la îndemîna oricui, dar nu rareori se pot găsi folosiri eronate ale unor presupuse particularități atice). Cercul lui Herodes Atticus merge și mai departe, încercînd să obțină puritatea

¹ Sofisții ignoranți formează obiectul atacurilor lui Lucian; cf. și Gellius, XVII, 21, 1, unde e vorba de un *sophista*. . . ἀπαίδευτος, care comite grave greșeli de cronologie.

² Cf. A. Boulanger, *Aelius Aristide*, p. 56—57; R. Marache, *Critique*, p. 101—102.

³ Sau „în oratorie” (gr. ἐν λόγους).

atică a limbii literare și condamnând folosirea oricărui cuvânt care nu ar fi avut în favoarea lui atestarea la un autor clasic. Ceea ce duce la o atentă cercetare filologică și la alcătuirea unor lexicoane aticiste (cele mai celebre fiind ale lui Phrynichos și Moeris) destinate unor oratori mai puțin înclinați spre erudiție. Analogia cu procedeele frontoniene e evidentă: aceeași întoarcere în trecut, aceeași preocupare de a găsi cuvinte atestate la vechii autori. Deosebirea constă însă în faptul că în timp ce, pentru sofisti, modelele sînt marile figuri ale clasicismului, Fronto trece dincolo de epoca clasică, o evită chiar, preferințele lui îndreptîndu-se către autorii arhaici, dar nu pentru a le pastîșa în întregime felul de a scrie, ci pentru a-și ornamenta stilul, care se vrea independent. Atenția acordată literaturii din trecut, admirația necondiționată față de cei vechi și față de autoritatea lor și chiar „tehnica” folosirii practice a acestei autorități e comună sofisticii și frontonianismului.

2.4. Iată, așadar, publicul căruia i se adresează Gellius: oamenii de lume, aristocrații Romei și ai imperiului, dornici de a obține informații rapide și ușor accesibile în cît mai variate domenii, așa cum devenise necesar, din punct de vedere monden, în cercurile al cărui gust se formase la școala frontonianismului și a celei de a doua sofisticii.

3. AULUS GELLIUS. VIAȚA

3.0. Pentru reconstituirea biografiei lui Aulus Gellius dispunem de o singură sursă: datele personale și amintirile răspîndite prin *Noapțile atice*¹; această situație ne obligă la o cît mai atentă critică a informațiilor oferite de autor; nu e vorba numai de interpretarea datelor, evident vagi, dacă ținem seama de caracterul lucrării, ci și de gradul lor de credibilitate. Din acest punct de vedere, putem distinge două categorii de știri: cele care nu pot fi fictive, fie că erau controlabile în vremea lui, fie că nu contribuiau cu nimic la înfrumusețarea literară a „fișelor” din *Noapțile atice*; în această categorie pot fi cuprinse datele cronologice, cele privind funcțiile publice ocupate, starea materială, relațiile cu prietenii, călătoriile în Grecia. Pe de altă parte, abundă în opera lui Gellius tot felul de „amintiri” care servesc la „punerea în scenă” a informațiilor erudite; acestea trebuie considerate principial ca artificii literare. Într-adevăr, dacă, de exemplu, Gellius atribuie unei conversații cu Favorinus o idee publicată de acesta, nu comite nici un fals de care să poată fi acuzat de contemporani: anumite scene și conversații ar fi putut în principiu avea loc, fără să se fi petrecut niciodată în realitate și această nevinovată falsificare a adevăru-

¹ Unica mențiune la un autor contemporan, Fronto (175, 5 v.d.Hout), se află într-o scrisoare păstrată fragmentar și neclară, referindu-se la Gellius ca editor al scrisorilor profesorului său: *Non agnouit ista mea ad Gellio pessime quaeri: credideris admonuisse se edere* („Nu mi-am dat seama că aceste [scrieri?] ale mele sînt căutate de Gellius cu intenții foarte rele: ai putea crede că l-am îndemnat să le editeze”; traducerea e nesigură). P. K. Marshall, CIPH, LVIII, 1963, 3, p. 143, pune sub semnul Îndoielii identificarea personajului cu autorul *Noapților atice* (acceptată, în indice, de Van den Hout).

lui nu leza pe nimeni. Buna-credință a lui Gellius nu poate fi pusă la îndoială: o dovedește felul în care își citează sursele, deosebindu-l destul de clar de contemporanii săi și mai ales de urmași¹.

3.1. Probleme de cronologie. Pentru stabilirea datei nașterii și a morții lui Gellius s-a ținut seama mai ales de următoarele indicii:

(a) Împăratul Hadrian e numit peste tot *diuus Hadrianus* (III, 16, 12; XI, 15, 3; XIII, 22, 1; XVI, 13 4)². *Noaptea Atice* au fost scrise așadar în întregime după moartea lui (138).

(b) Retorul Erucius Clarus, profesorul lui Gellius, este intitulat *praefectus Vrbi* într-un pasaj în care autorul însuși spune despre el că era *adulescens* și că frecventa pe gramatici și în special pe Sulpicius Apollinaris (VII, 6, 12). Același personaj e menționat și în alt pasaj ca fiind *praefectus Vrbi* și de două ori consul (XIII, 18, 2). Al doilea consulat al lui Erucius e în anul 146 și se credea până nu de mult (toate sursele noastre biografice, inclusiv Hornsby, din 1936) că prefectura Romei începe cu această dată și continuă până prin 157, data presupusă a morții personajului. Or, în fastele descoperite la Ostia și publicate în 1934, există indicația clară că Erucius, prefectul orașului, a murit în martie 146³; prefectura a putut-o deține în urma primului său consulat (117?) sau chiar în 146, la ieșirea din scurta perioadă a consulatului, începută la 1 ianuarie⁴.

(c) Fronto și Herodes Atticus, de asemenea profesori ai lui Gellius, sînt desemnați cu titlul de *consularis* („fost consul”). Consulatul ambelor personaje e în anul 143.

(d) Sofistul Peregrinus, supranumit Proteus, e amintit cu admirație (XII, 11,1), fără să se facă vreo aluzie la sinuciderea lui spectaculară (165 sau 167).

(e) Gellius ar fi cunoscut personal pe un elev sau un prieten (*familiaris*) al gramaticului Valerius Probus, din perioada care precede cu puțin moartea lui (I, 15, 18); data morții lui Probus este însă necunoscută.

(f) Într-un pasaj (XX, 1, 6), Gellius datează cu destulă precizie o discuție relatată: *Trecentesimo quoque anno post Romam conditam tabulae* [= legea celor XII table] *compositae scriptaeque sunt, a quo tempore ad hunc diem anni esse non longe minus sescenti* [manuscrisele dau *septingenti*, lecțiune imposibilă; Gronovius a corectat textul] *videntur*. Așadar, discuția dintre personaje a avut loc cu aproape 900 de ani după întemeierea Romei; calculată după era varroniană (754 î.e.n.), data limită ar fi 146.

(g) Scriitorul medieval Radulphus de Diceto (sec. XII—XIII) afirmă în *De uiris illustribus*⁵: *Agellius*⁶ *scribit anno CLXIX*.

¹ Vezi mai jos 4.3. și 5.1.2.

² Despre gramaticul Terentius Scaurus se vorbește ca de un personaj din trecutul relativ îndepărtat: *diui Hadriani temporibus grammaticus* (XI, 15, 3).

³ Cf. E. Groag, *Prosopographia Imperii Romani*, III, nr. 96.

⁴ Primul care ia în considerare acest document e P. K. Marshall, *The Date of Birth of Aulus Gellius*, CPh, LVIII, 1963, 3, p. 143—149. Autorul socotește că prefectura lui Erucius a început în jurul anului 142, și situează nașterea lui Gellius înaintea anului 130 (articolul își propune în primul rînd să combată datarea lui Friedländer, acceptată de manualele curente).

⁵ Cităm indirect.

⁶ Vezi mai jos, 3.2.

Aceste informații, toate vagi, unele contradictorii, au dat loc la numeroase ipoteze, care situează data nașterii lui Gellius începînd din primii ani ai secolului al II-lea pînă în jurul anului 130¹. O triere și o ierarhizare a punctelor de reper enumerate mai sus se impune. Vom elimina din discuție, ca insuficient de precise, punctele (e) și (g); într-adevăr, chiar dacă am admite că Gellius a cules interpretarea atribuită lui Probus de la un prieten al acestuia, nu se poate face nici o deducție cronologică cu privire la vîrsta personajului, la diferența de vîrstă dintre Probus și prietenul său și dintre Gellius și acesta din urmă, cu atît mai mult cu cît data morții lui Probus este necunoscută; pe de altă parte, pare probabil ca informația lui Radulphus de Diceto să nu provină din surse antice directe, necunoscute azi, ci tot din calcule bazate pe datele textului².

Pe de altă parte, nu pot fi trecute cu vederea punctele (a), (b), (c), (f). Dintre acestea, singurul care nu comportă discuții este (a), dar informația oferită nu aduce nici o completare utilă celor obținute din (b) și (c) în ce au incontestabil. Data imediat următoare, anul 143, consulatul lui Herodes Atticus și al lui Fronto, ne oferă un punct de reper în plus: în toate pasajele în care se vorbește de Herodes (I, 2; IX, 2; XVIII, 10, 1; XIX, 12) se face aluzie la calitatea lui de fost consul, iar scenele se petrec în Grecia, în timpul studiilor lui Gellius; pare să rezulte de aici³ că nu numai redactarea *Noapților atice* ci și călătoria autorului în Grecia se situează după anul 143⁴. Cronologia referitoare la Fronto e mai puțin clară; rezultă din texte că Gellius l-a cunoscut pe acesta și înainte de călătoria în Grecia (XIX, 8, 1) ca *adulescentulus*, dar nu se poate stabili dacă în acel moment Fronto fusese consul. Singurul pasaj în care retorul e numit *consularis*, se referă la o vizită la căpătîiul acestuia (II, 26, 1). Nesfîrșitele lamentații ale lui Fronto privind nenumerabilele lui suferințe fizice (dureri de picioare, umeri, gît, cot, la degetele piciorului stîng, talpă, călcîi, genunchi etc. etc.) încep în corespondența cu M. Aurelius înaintea accesiei acestuia la imperiu (p. 74—85 v.d.H., mai multe lamentații pe fiecare pagină), continuînd și după aceea (p. 92, 18 v.d.H.)⁵. Scrisorile către M. Aurelius dinaintea anului 161 nu pot fi

¹ Iată datele propuse și principalii susținători (reproducerea detaliilor argumentării este dificilă și din cauza lipsei din bibliotecile noastre a unora din lucrările referitoare la acest subiect): începutul secolului al II-lea: B. Romano, *Quibus temporibus fuerint A. Gellius et Valerius Probus disputatur*, RFIC, 1916, p. 547—554; 113: F. Weiss, *Die Attischen Nächte des Aulus Gellius*, Leipzig, 1876, p. VIII (citat după Rolfe, I, p. XIII); 123: H. Nettleship, *Lectures and Essays*, Londra, 1885, p. 249 (citat după Rolfe, *ibid.*, care omite numele autorului); i se asociază (fără a menține însă data atît de precisă) și Rolfe, I, p. XIV; în jurul anului 130: L. Friedländer, *De A. Gellii uigae temporibus*, Königsberg, 1869, rețut în *Sittengeschichte*, IV, p. 284—289 (revăzut de G. Wissowa); i se asociază W. S. Teuffel, W. Kroll, F. Skutsch, *Römische Literatur*⁶, par. 365, și C. Hosius, *RE*, s.u. *Gellius*, 2, și în Schanz-Hosius, III, p. 176.

² Nu ne-a fost accesibilă lucrarea lui G. Gundermann, *Trogus und Gellius bei Radulfus de Diceto*, Leipzig, 1926, pe care am cunoscut-o din recenzia lui M. Manitius, *PhW*, 1927, col. 1321—1322; Cf. și Schanz-Hosius, III, p. 178. Se pare că unicul manuscris care poartă data 169 a copiat incorect data 119 a textului original.

³ Cf., de exemplu fraza din IX, 2: *Ad Herodem Atticum, consularem uirum* [...], *adiit nobis praesentibus palliatus quispiam*.

⁴ Fapt pus, principal, la îndoială, de R. Marache, *Critique*, p. 332.

⁵ Cf. și p. 127, 18, către L. Verus, și p. 172, 15 către prietenul său Aufidius Victorinus.

datate, deoarece fac parte din cartea a V-a, în care au fost reunite bilete scurte, fără respectarea ordinii cronologice. Așadar, nici din examinarea textelor referitoare la relațiile cu Fronto, nu se pot obține puncte de reper cronologice certe, cu excepția, evident, a anului consulatului, care precede redactarea *Noptilor atice*.

Prefectura urbană și consulatul lui Erucius Clarus nu clarifică prea mult lucrurile: o singură dată din cariera acestuia pare asigurată, cel de al doilea consulat al său din 146¹, totodată anul morții personajului, în care nu se pot extrage decât concluzii limitate: (1) redactarea capitoului XIII, 18, este ulterioară morții lui Erucius; (2) Gellius urma cursurile lui Sulpicius Apollinaris, ca *adulescens*, în vremea când Erucius era deja prefect al Romei; dar în relatarea din VII, 6, 12, nu se poate exclude posibilitatea ca desemnarea lui Erucius cu titlul de *praefectus Vrbi* să nu fi avut decât scopul identificării personajului. De altfel, cuvântul *adulescens* nu permite o datare precisă, termenul folosindu-se pentru o vîrstă variind între 17 și 30 de ani². Dacă eliminăm aceste rezerve și dăm cuvîntului *adulescens* valoarea aproximativă de 20 de ani, ajungem la o dată a nașterii situată în jurul anului 125, care poate fi pusă de acord cu anii de redactare a *Noptilor atice* deduși din punctele (a) și (c). Ea este de asemenea sprijinită de afirmația expresă a autorului (f): puțin înainte de 146 a avut loc presupusa dezbateră dintre Sextus Caecilius și Favorinus, pe care Gellius o situează într-un trecut relativ îndepărtat³.

Stabilirea datei morții lui Gellius prezintă dificultăți și mai mari, deoarece lipsesc orice indicații precise. Nu se poate face uz de promisiunea din prefață (23—24) că, dacă zeii îi vor mai acorda zile, își va continua opera; este o simplă podoabă stilistică, care nu are nimic surprinzător într-o prefață și care nu comportă nici o obligație. De aceea nu vom putea deduce de aici că moartea lui Gellius a avut loc curînd după publicarea *Noptilor atice*. Așadar, chiar dacă am admite, pe baza textului privind pe Peregrinus Proteus (punctul (d) de mai sus), că lucrarea a fost publicată în jurul anului 165⁴, nimic nu permite să stabilim cînd, după această dată, a murit A. Gellius.

3.2. F a m i l i a. Evul mediu a transmis numele lui Aulus Gellius sub forma *Agellius*, rezultată dintr-o contopire a prescurtării prenumelui cu numele⁵. Renașterea a restabilit numele corect, confirmat și de palimpsestul frontonian. Ginta Gellia, de origine samnită, a dat Romei în decursul secolelor cîteva personaje celebre, atît în lumea literelor cît și în cea politică; A. Gellius însuși amintește pe cîțiva, fără să facă nici

¹ Cf. Spartianus, *Seuerus*, I, 1: *ipse natus est Erucio Claro bis Seuero consulibus*. Știrea e confirmată epigrafic (cf. E. Groag, *RE*, s.u., 6).

² Cf. Rolfe, I, p. XIII. Desigur, la „gramatic” studiile încetau mai devreme (12—15 ani după Marrou, *Éducation*, p. 360; pasajul nostru pare să indice o școlaritate mai puțin regulată).

³ Caecilius murise între timp: *Sextus Caecilius in disciplina iuris atque in legibus populi Romani locorumque interpretantisque scientia, viri auctoritateque in nostris fuit* (XX, 1, 1).

⁴ Vezi, mai jos, 4.1.

⁵ Existența unui nume de gîntă *Agellius* este totuși atestată epigrafic: CIL, VI, 1056, 2, 33 (cf. Schanz-Hosius, III, p. 179, n. 3).

o aluzie la o eventuală inrudire: Cn. Gellius, analist din epoca Gracchilor (poate identic cu adversarul lui Cato, amintit în XIV, 2, 21–26), și L. Gellius Poplicola, consul în 72, prieten al lui Cicero și adversar al lui Caesar.

Nu dispunem însă de nici o informație cu privire la familia autorului și nici la locul său de naștere; ipotezele emise cu privire la o origine africană¹ sau pur romană² nu se sprijină pe argumente solide; fapt cert e că a locuit la Roma din adolescență³.

O formulare vagă din Prefață (23) ne informează de faptul că își împarte timpul între administrarea averii și educarea copiilor săi. Într-un pasaj (XI, 3, 1), Gellius povestește că s-a plimbat seara, singur, la Praeneste⁴; s-a dedus⁵ că autorul ar fi putut fi proprietarul unei vile prenestine; presupunerea este de asemenea insuficient fundată, deoarece Praeneste nu e singurul oraș din Italia pomenit ca reședință temporară a lui Gellius.

3.3. Educația. Este aspectul cel mai bine cunoscut al biografiei lui Gellius: atât necesitățile punerii în scenă a diverselor capitole, cât și citarea surselor pentru informațiile transcrise îi dau prilejul să evoce câteva etape ale instrucțiunii sale și câteva figuri de profesori pe care i-a audiat.

Pentru „gramatică” s-a bucurat de lecțiile lui Sulpicius Apollinaris, față de care profesază o admirație nereținută, lăudându-i erudiția multilaterală, pricepera în a conduce o dezbatere, soliditatea argumentelor și suplețea metodei⁶.

Profesori de retorică i-au fost Antonius Iulianus și T. Castricius; din texte nu rezultă că ar fi urmat cursuri regulate cu Iulianus, deși acesta era profesor public (*docendis publice iuuenibus magister*, XIX, 9, 1), cui mai degrabă că se afla cu el în relații de prietenie, stimulându-i cunoștințele, elocvența, blindețea caracterului. T. Castricius, apreciat de Hadrian și prieten cu Fronto, i-a fost însă fără îndoială profesor (*usus sum eo magistro*, XIII, 22,1); și pe acesta îl elogiază, poate cu mai puțină căldură, folosind formule mai banale: *gravi atque firmo iudicio uir* (XI, 13, 1), *habuit Romae locum principem declamandi ac docendi, summa uir auctoritate gravitateque* (XIII, 22, 1).

Lista profesorilor propriu-zisi ai lui Gellius ar putea fi încheiată aici; rămâne însă marele număr de personaje de frunte ale vieții intelectuale, atât la Roma cât și în Grecia, la ale căror prelegeri libere a asistat și în cercul cărora avea acces.

Printre măștrii săi de la Roma, locul cel mai de seamă îl ocupă Favorinus, al cărui nume e însoțit aproape totdeauna de epitetul *philosophus*, dar a cărui competență și sferă de preocupări este, în *Noptile*

¹ K. Sittl, *Die lokalen Verschiedenheiten der lateinischen Sprache*, Erlangen, 1882, p. 144.

² Rolfe, I, p. XII.

³ XVIII, 4.1: *Cum iam adulescentuli Romae praetextam et puerilem togam mutassemus...*

⁴ *Nuper in Praenestino recessu uespertina ambulatione solus ambulans...*

⁵ C. Hosius, *RE*, s.u., 2 col. 993.

⁶ Cf. H. Bardon, *Litt.*, II, p. 190. Lista pasajelor se găsește la indice.

atice, mult mai largă, punînd chiar în umbră filozofia propriu-zisă. De altfel, cînd nu citează direct din operele scrise ale lui Favorinus sau nu rezumă pasaje din acestea, Gellius nu-i prezintă decît părerile privind morala practică, fie că e vorba de arbitrarea unei dispute dintre un stoic și un peripatetician asupra rolului virtuții în dobîndirea fericirii (XVIII, 1), fie că discută caracterul primitiv și crud al *Legii celor XII table* (XX, 1), sau, dimpotrivă, scoate în evidență subtilitatea legii lui Solon prevăzînd votul obligatoriu (II, 12, 5), fie că ia atitudine în problema limitelor pe care le au îndatoririle față de prieteni (I, 3, 27)¹. În domenii înrudite cu filozofia s-ar putea cita cîteva intervenții privind logica (V, 11, 8), fiziologia (XII, 1: XVI, 3) sau tehnica (IX, 12, 9). Nu-i sînt străine nici preocupările juridice, sub aspectul lor etic (XIV, 2). În majoritatea pasajelor, Favorinus apare ca un retor care nu refuză să trateze subiecte absurde (XVII, 12: elogiul lui Thersit și al frigurilor recurente), dar mai ales ca un gramatic; asistăm astfel la discuții sau expuneri privind stilul lui Platon și al lui Lysias (II, 5, 1), valoarea literară a analistului Claudius Quadrigarius (IX, 13, 5), explicarea unui text din Sallustius (III, 1), sursele lui Vergiliu (I, 21, 4; XVII, 10), paternitatea unor versuri plautine (III, 3, 6), stilul arhaizant (I, 10), numele de vînturi (II, 22) și de culori (II, 26); abundă de asemenea explicații etimologice și semantice referitoare la cuvinte izolate (III, 16, 17; 19, 1; IV, 1; VIII, 2; 14; XIII, 25; XVIII, 7).

În relatarea raporturilor sale cu Favorinus, Gellius nu se rezumă numai la prezentarea lui însuși ca un elev asiduu al filozofului (*in eo tempore Romae plurimum sectabar*, XIV, 2, 12); din lectura pasajelor, rămînem cu impresia că Gellius insistă asupra prieteniei dintre ei, asupra atenției deosebite pe care i-o acorda Favorinus: îl invita la masă (II, 22; III, 19), îl ruga să-l însoțească în vizita la căpățiul lui Fronto, unde se aflau și numeroși alți învățați (II, 26), erau împreună la ceremonia salutarii matinale a împăratului (IV, 1, 1)².

Mai puțin frecvent apare în *Noaptele atice* cel de al doilea maestru roman al lui Gellius, retorul Fronto. L-a audiat încă înainte de a-și termina școala propriu-zisă (*adulescentulus Romae [...], quando erat a magistris auditionibusque obeundis otium, ad Frontonem Cornelium visendi gradia pergebam sermonibusque eius purissimis bonarumque doctrinarum plenius fruebar*, XIX, 8, 1) și-i admira cunoștințele și elocvența. Se stabilesc între ei relații mai strînse decît între un elev oarecare și profesorul său; o atestă și menționarea lui Gellius în corespondența lui Fronto (vezi mai sus, p. XXVII și nota), dar și mărturia lui Gellius însuși: își vizitează maestrul bolnav (II, 26; XIX, 10), se afla în preajma lui în vestibulul palatului imperial (XIX, 13, 1). Nu e însă, în nici un caz, vorba de o legătură atît de strînsă ca aceea cu Favorinus; distanța care-i desparte e net marcată: tonul retorerului e totdeauna doctoral (*Videte tamen, ne existimetis...*, XIII, 29,5; *morbo cares [...], sed uerbi uitio non cares*, XIX, 8, 3), și chiar discuțiile întîmplătoare, la căpățiul său, se transformă în lecții, la încheierea cărora cei de față se retrag respectuoși (XIX,

¹ Cf. și I, 15, 17; II, 1, 3; IX, 8, 3; XIV, 1; XVII, 19; XIX, 3.

² Cf. și XII, 1, 1-2; XVII, 10, 1.

10, 14). Dintre preocupările lui Fronto, nu apar la Gellius decît cele filologice; asistăm la discuții despre numele culorilor (între Fronto și Favorinus, II, 26), diferența dintre *homines* și *mortales* (XIII, 29), folosirea numai la singular sau numai la plural a unor termeni (XIX, 8), sensul exact și vechimea adverbului *praeterpropter* (XIX, 10). Predomină în toate aceste pasaje grija pentru diferențierea sinonimelor și pentru proprietatea termenilor, iar autoritatea supremă o constituie vechii autori; indemnul spre cercetarea termenilor rari în asemenea texte e considerat de Gellius ca scop al expunerilor lui Fronto (XIX, 8, 16).

Nu multă vreme după terminarea propriu-zisă a studiilor, pe cînd era încă tînăr, *iuuenis*, XV, 2, 3, Gellius întreprinde o călătorie în Grecia, la Atena, pentru a urma și acolo cursurile altor învățați (*cum apud magistros Athenis essemus*, I, 2, 1). Textele¹ nu permit datarea acestei călătorii în raport cu alte evenimente ale vieții autorului; cel mult, se poate afirma că șederea a durat cel puțin un an, deoarece sînt pomenite trei anotimpuri: vara (II, 21, 2), toamna (I, 2, 2) și iarna (Pref., 4; 10; XVII, 8, 7; XVIII, 2, 1; 13, 1). A făcut mai multe călătorii în interiorul Greciei: la Delphi (XII, 5), la Eleusis (VIII, 10), la Patrae (XVIII, 9, 5), în insula Egina (II, 21, 1), la Salamina (XV, 20, 5); traversarea la întoarcere a făcut-o între Cassiope și Brundisium (IX, 4, 1; XVI, 6, 1; XIX, 1, 1).

Personajele care au exercitat, la Atena, cea mai mare influență asupra lui Gellius și care sînt cel mai des amintite în *Noapțile atice* sînt sofistul Herodes Atticus și filozoful platonician Calvisius Taurus.

Herodes Atticus, acest „miliardar antic”², care-și datorează gloria și supraviețuirea mai mult operelor edilitare decît indeletnicirilor sale filozofice, ne apare ca un mare senior, înconjurat de o curte de admiratori, pe care-i găzduiește în luxoasa sa reședință estivală de la Cephisia, dîndu-le prilejul unor dezbateri libere pe diverse teme filozofice; discuțiile erau tranșate, cu un citat bine ales sau cu o argumentare de bun simț, de către gazdă (I, 2)³. Gellius îi admira farmecul personal (IX, 2, 1) și talentul oratoric (I, 2, 1), care întrecea pe al tuturor contemporanilor în distincție și prin bogăția și caracterul ales al cuvintelor (XIX, 12, 1). A fi primit în cercul prietenilor unui atît de strălucit personaj era desigur o cinste demnă de invidiat, iar Gellius nu omite să ne informeze că s-a bucurat de ea, că a locuit mai multă vreme la Herodes, că, îmbolnăvindu-se, primea acolo vizitatori de vază (XVIII, 10).

Și cu Calvisius Taurus, scolarhul Academiei din vremea aceea, relațiile lui Gellius par să fi fost strînse. Fusese primit în mod oficial la prelegerile acestuia (*in diatribam acceptus*, XVII, 20, 4); la început profesorul nu avea prea mare încredere în înclinațiile filozofice ale discipolului, pe care-l credea interesat exclusiv de retorică („*Heus, tu, rhetor-*

¹ Pref., 4; 10; I, 2, 19; 26; II, 2; 21, 1; VII, 10; 13; VIII, 6; 10; IX, 2; 4, 1; 5; X, 1, 1; 19; XII, 5; 11, 1; XV, 2, 3; XVI, 6, 1; XVII, 8; 20; XVIII, 2; 9, 5; 10; 13; XIX, 1; 6; 8, 1; 12; (XX, 4).

² Cf. P. Grainger, *Un milliardaire antique. Hérodote Atticus et sa famille*, Cairo, 1930.

³ Pentru atitudinea seniorială a lui Herodes, vezi și scena relatată în IX, 2.

risce", — sic enim me in principio recens in diatribam acceptum appellabat, existimans eloquentiae unius extundendae gratia Athenas uenisse — ..., XVII, 20, 4).

Cu timpul însă sirguința elevului, care propunea teme pentru debateri (dacă un înțelept se poate minia, I, 26, 1), va fi învins rezervele profesorului; Gellius participă la o întrunire în casa filozofului, unde erau chemați numai cei mai apropiați de el (*iunctiores*, VII, 13, 1; cf. și XVII, 8), îl însoțește într-o călătorie la Delphi (XII, 5); Taurus, împreună cu alți elevi, îl vizitează pe Gellius, care zăcea bolnav în casa lui Herodes Atticus (XVII, 10). Ca filozof, Taurus apare în *Noaptele atice* cu preocupări mai variate decât cele ale lui Herodes. Asistăm la prelegeri și la luări de poziții față de doctrinele filozofilor din trecut sau contemporani (I, 9; IX, 5), despre condiția filozofului în societate (XVII, 10), despre câteva aspecte de detaliu ale filozofiei lui Platon (VII, 13; XVII, 20), probleme de fizică (XVII, 8) sau biologie (XVIII, 10; cf. și XIX, 6); nu lipsesc nici chestiunile de morală și preocupările pentru tipul înțeleptului ideal (I, 26; II, 2, VIII, 6; X, 19; XII, 5; XX, 4).

Al treilea filozof la ale cărui prelegeri a asistat a fost cinicul Peregrinus Proteus, cunoscut azi mai ales prin portretul nemilos pe care i l-a făcut Lucian. Gellius îl respecta (*uir grauis atque constants*, XII, 11, 1) și îl vizita frecvent (ib.; cf. și VIII, 3). Apărind însă numai în două pasaje, dintre care unul pierdut, e greu să ne dăm seama de natura prelegerilor lui Peregrinus și de preferințele lui Gellius; se pare că tot problemele de etică îl pasionau (XII, 11).

După cum se poate observa, călătoria în Grecia a avut ca rezultat lărgirea orizontului filozofic al lui Gellius; e greu de spus dacă acesta a fost și scopul inițial al călătoriei, dacă nu cumva perfecționarea elocvenței n-a stat într-adevăr în centrul atenției sale, așa cum bănuia Taurus, chiar atunci când audia filozofii contemporani, de cele mai multe ori mai degrabă oratori decât gânditori originali.

Cu această călătorie în Grecia se încheie perioada de învățătură sistematică, *apud magistros*, a lui Gellius; la Roma va continua să frecventeze cercurile intelectuale, va audia în continuare prelegerile lui Favorinus, dar în mod liber, în afara disciplinei școlare.

3.4. Funcții publice. Nu există indicii care să permită să-i atribuim lui Gellius o carieră publică de oarecare importanță. Unica funcție, de altfel viageră, pe care pare să o fi îndeplinit a fost aceea de judecător: scurtă vreme după terminarea studiilor a fost ales de pretori în colegiul judecătorilor (*homo adulescens, a poetarum fabulis et a rhetorum epilogis ad iudicandas lites uocatus*, XIV, 2, 1)¹.

Asupra intrării lui în funcție, părerile nu concordă: unii (Teuffel², Hosius³, Friedländer⁴), o situează înaintea călătoriei în Grecia, alții

¹ Cf. și XII, 13 1.

² *Röm. Lit.*, p. 914.

³ *RE*, art. cit., și Schanz-Hosius, III, p. 175.

⁴ *Sittengeschichte*, IV, p. 289.

(Rolfe¹, Hornsby², Mignon³) după întoarcerea din această călătorie. În favoarea primei soluții pledează faptul că în pasajul citat în alineatul precedent, Gellius afirmă că în momentul alegerii sale era *adulescens* și că tocmai părăsise școala retorilor, în timp ce la Athena era *iuuenis* (XV, 2, 3). Împotriva acestor argumente se poate invoca faptul că între *adulescens* și *iuuenis* deosebirea nu era precisă⁴, cu atât mai mult cu cât folosirea celor două cuvinte se află în pasaje depărtate unul de altul, fără nici o intenție de ierarhizare cronologică. Pe de altă parte, Gellius nu consideră călătoria sa la Atena ca efectuată după terminarea studiilor, din moment ce se socotește și acolo *apud magistros*. În sfârșit, vârsta minimă a unui judecător era de 25 de ani⁵ și e de presupus că Gellius nu împlinise această vîrstă pe cînd se afla la retorii din Roma. E desigur greu de ajuns la o concluzie fermă pe baza unor date exclusiv conjecturale; socotim, totuși, că e mai verosimilă presupunerea că Gellius a intrat în funcția judecătorească după întoarcerea de la Atena.

Despre celelalte ocupații ale lui, despre natura și importanța averii sale personale, nu avem nici o informație, aluziile autorului fiind extrem de vagi: vorbește despre *negotia* „treburi” în prefață (1 și 12) și într-un pasaj din cartea a XI-a (3, 1), și despre administrarea averii sale (*res familiaris*, pref., 23), fără nici o precizare⁶.

3.5. Cercul de prieteni. În mai multe pasaje din *Noptile atice* ni se povestește de mesele, totdeauna frugale, și de convorbirile, pe teme de obicei gramaticale, la care participa Gellius; desigur, cele mai multe sînt puneri în scenă ale unor extrase din lucrări publicate, sau pretexte literare pentru a prezenta cîteva probleme mai aride. Fără îndoială însă că obiceiul însuși al meselor ca prilej de discuție era o realitate, iar personajele numite în mod expres nu puteau fi decît prieteni, mai mult sau mai puțin apropiați. În primul rang al acestora pare să se afle poetul Iulius Paulus, necunoscut din alte texte⁷. Avea o mică moșioară în *Ager Vaticanus*, unde-și invita prietenii, cu care dezbătea probleme filologice (XIX, 7); colinda împreună cu Gellius prăvăliile librarilor, unde consultau manuscrise vechi ale unor autori arhaici (V, 4); își punea totdeauna cu bunăvoință cunoștințele la dispoziția celor care-l consultau (XVI, 10, 9–15); Gellius îi elogiază atât erudiția (*homo in nostra memoria doctissimus*, I, 22, 9; *uir memoria nostra doctissimus*, V, 4, 1; *poeta memoriae nostrae doctissimus*, XVI, 10, 9; *rerum litterarumque ueterum impense doctus*, XIX, 7, 1), cît și blîndețea caracterului (*uir bonus*, XIX, 7, 1).

¹ I, p. XV, și *OCD*, s.u.

² p. XVI.

³ I, p. II.

⁴ Rolfe, I, p. XIII.

⁵ *Digestae*, 50, 4, 8: *Ad rem publicam administrandam ante uicensimum quintum annum, uel ad munera quae non patrimonii sunt uel honores, admitti minores non oportet* (citât după Hornsby, p. XVI); cf. și Rolfe, I, p. XV.

⁶ P. Faider, p. 24, presupune că e vorba de un domeniu la țară.

⁷ Dacă nu e unul și același cu un comentator al lui Afranius și al lui Coelius Antipater, folosit de Charisius; cf. Schanz-Hosius, III, p. 47; Teuffel, par. 353, 8; Bardon, *Litt.*, II, p. 214.

Despre Iulius Celsinus, în tovărășia căruia îl vizitase pe Fronto (XIX, 10) și pe Iulius Paulus (XIX, 7), nu știm nici măcar ce profesie avea. Era numid de origine (XIX, 10, 1) și priceput în ale filologiei: îl cunoștea pe Laevius (XIX, 7) și putea ilustra existența unui cuvânt rar prin citate din Ennius (XIX, 10, 11).

Tot atât de puțin știm despre filozoful Macedo (*uir bonus, familiaris meus*, XII, 8, 4).

Poetul Annianus, dintr-o generație mai vîrstnică, își invita prietenii, în vremea culesului viilor, la moșia pe care o avea în țara faliscilor (XX, 8); și el era un bun cunoscător al vechii literaturi (*litterarum... ueterum et rationum in litteris oppido quam peritus fuit*, VI, 7, 1); erudiția îi era dublată de darul expunerii agreabile (*sermocinabatur mira quadam et scita suavitate*, VI, 7, 1). Despre Annianus avem și alte informații decît textele lui Gellius: era un versificator abil, autor de poeme licențioase, *fescennini*, desigur mai mult operă de virtuozitate metrică decît poezie¹.

În afară de aceste patru personaje, apar în *Noptile atice* și alte nume de contemporani (gramaticii Postumius Festus, Aelius Melissus, Domitius Insanus, juristul Sex. Caecilius); aceștia nu pot fi însă considerați prieteni ai lui Gellius: fac parte din generația profesorilor săi, sint prieteni cu aceștia, iar Gellius nu-i abordează direct, ci asistă numai la conversațiile lor cu Favorinus, Fronto, Sulpicius Apollinaris.

3.6. Din puținele date care ne stau la dispoziție, și a căror analiză am încercat-o mai sus, rezultă că Aulus Gellius era departe de a fi un personaj considerabil al vremii sale. Ne apare mai degrabă ca un obscur satelit al celor pe care-i socotea aștrii lumii intelectuale. Și dacă, dintre cei de același rang cu el, e singurul supraviețuitor în memoria istoriei literare, faptul se datorește în mare măsură sincerei lui pasiuni pentru cultură² și străduinței cu care ne-a transmis ceea ce a izbutit să acumuleze.

4. „NOPTILE ATICE”

4.0. Vom încerca, în paginile următoare, o scurtă analiză a operei lui A. Gellius, spre a-i putea determina importanța și originalitatea.

4.1. *Noptile atice*, compuse dintr-o prefață și din 20 de cărți, ne-au fost transmise cu mutilări importante: cartea a VIII-a este în întregime pierdută (cu excepția titlurilor de capitole)³, de asemenea lipsesc începutul prefetei și sfîrșitul cărții a XX-a.

¹ Cf. H. Bardon, *Litt.*, II, p. 235–236.

² Nu e lipsit de interes să semnalăm, în această ordine de idei, marele număr de pasaje referitoare la bibliotecile și librăriile pe care le-a vizitat: V, 4, 1 (librărie la Roma); IX, 14, 3 (biblioteca din Tibur); XI, 17, 1 (biblioteca templului lui Traian, la Roma); XIII, 20, 1 (biblioteca palatului lui Tiberiu, la Roma); XIII, 31, 1 (librărie la Roma); XVI, 8, 1 (biblioteca templului Păcii, la Roma); XVIII, 4, 1 (librărie la Roma); XVIII, 9, 5 (biblioteca din Patrac); XIX, 5, 4 (biblioteca templului lui Hercules din Tibur). Cf. C. Hosius, *RE*, s. u., 2, col. 983.

³ Nu se știe cînd s-a produs această pierdere: după Hosius, p. V, între secolul al V-lea și al IX-lea; dacă fragmentul semnalat de C. Pascal (vezi mai jos, p. 220) provine din această carte, trebuie să presupunem că mai exista în secolul al XII-lea.

Data publicării e necunoscută¹; din faptul că nu se spune nimic despre moartea ieșită din comun a lui Peregrinus Proteus, personajul fiind totuși amintit de mai multe ori, s-a tras concluzia că în anul 165 sau 167, *Noptile atice* erau deja publicate. Argumentul e destul de fragil: trebuie să se țină seama că Gellius l-a cunoscut pe Peregrinus în Grecia și că a putut folosi mai târziu o însemnare făcută acolo, fără a se simți obligat să vorbească despre soarta ulterioară a filozofului (după cum, de altfel, nu vorbește nici de viața lui Fronto, a lui Favorinus etc.); nu putem lăsa la o parte posibilitatea ca Gellius să nici nu fi aflat de moartea lui Peregrinus. Nici un alt indiciu, însă, nu permite fixarea vreunei date².

4.2. O problemă destul de mult dezbătută o constituie planul și metoda de redactare a lucrării. În prefață, Gellius mărturisește: *Usi autem sumus ordine rerum fortuito, quem antea in excerpto feceramus. Nam proinde ut librum quemque in manus ceperam seu Graecum seu Latinum uel quid memoratu dignum audieram, ita quae libitum erat, cuius generis cumque erant, indistincte atque promisce annotabam...* (2). *Facta igitur est in his quoque commentariis eadem rerum disparilitas quae fuit in illis annotationibus pristinis, quas breuiter et indigeste et incondite ex eruditionibus lectionibusque uariis feceramus* (3). Așadar, întâmplarea a prezidat la alcătuirea notelor preliminare, iar autorul n-a făcut decît să reproducă, în carte, ordinea întâmplătoare a acestora³. Nu avem nici un motiv să punem la îndoială prima parte a afirmației: fișarea lecturilor fără vreun plan de ansamblu prealabil. Confirmarea ne-o dă în primul rînd diversitatea materialului adunat, dar și împrejurările în care și-a putut extrage fișele: prelegerile profesorilor săi din Roma sau Atena, consultarea diverselor lucrări filologice sau istorice; chiar și micile puneri în scenă, cu tot caracterul lor fictiv, atestă mai degrabă contactul cu cărțile al unui diletant cu multilaterală curiozitate, decît sistemul riguros de lectură al savantului. A doua parte a afirmației, însă, și mai ales cuvintele *eadem rerum disparilitas quae fuit in illis annotationibus* este susceptibilă de discuții: e vorba de reproducerea în lucrarea redactată a a c e l e i a ș i suite întâmplătoare din fișe, cu alte cuvinte, *Noptile atice* ar reprezenta punerea cap la cap a fișelor în ordinea extragerii lor, sau *eadem disparilitas* se referă numai la caracterul divers al materialului? Nu e exclus ca Gellius să fi dorit să-și îndrepte cititorii către prima interpretare: ea ar concorda cu modestia scopurilor sale, afirmată în prefață și ar prezenta o scuză comodă pentru lipsa reală de plan a lucrării; promisiunea, pur formală, de a publica în continuare fișele pe care le-ar aduna în viitor, confirmă această interpretare, pe care o dezmente însă pareurgerea operei. Într-adevăr, ordinea cronologică a extragerii fișelor nu corespunde cu cea din lucrare, ba chiar unele capitole gata redactate se găsesec în alt loc decît cel așteptat: scenele petrecute în Grecia, în

¹ Vezi și mai sus, 3.1.

² R. Marache, *Critique*, p. 332, propune anul 155. Nu ne-a fost accesibil articolul lui E. Castorina, *Gellio e la data di pubblicazione delle Noctes*, Giorn. ital. di Filol., III, 1950, p. 137-145, care consideră publicarea ulterioară anului 180 (APh).

³ Cf. discutarea valorii afirmațiilor lui Gellius la A. Maréchal, *À propos de la préface des Nuits attiques*, RPh, III, 1929, p. 288-293.

Italia, la Roma se succed la întâmplare, unele capitole, așezate în cărți diferite, poartă mențiunea *hodie, nunc, nuper, nuperrime* (II, 23, 4; 24, 1; III, 3, 3; 16, 13; XI, 3, 1; XIII, 30, 1; XIV, 2, 20; XV, 30, 2)¹, fișe provenite din aceeași lucrare (și, pe cât se poate presupune, extrase în același timp) sînt repartizate la cărți diferite etc.; mai mult decît atît, în unele pasaje, Gellius face trimiteri de la un capitol la altul, folosind un verb la trecut (*admonuimus* „am arătat”); or, asemenea trimiteri se referă uneori la capitole așezate după cel în care se găsește trimiterea și nu înaintea lui (în V, 12, 10 se trimite, pentru valoarea prefixului *ue-*, la XVI, 5, 6).

Așadar, nu poate fi vorba de respectarea cronologiei fișelor. Se pune atunci întrebarea care e principiul care a prezidat la orînduirea materialului. După P. Faider, p. 14, Gellius ar fi operat grupări ale fișelor extrase din locuri diferite și ar fi procedat la intercalări intenționate de fișe, în scopul de a da varietate operei, făcînd-o astfel mai atrăgătoare. Explicația este numai parțial valabilă: în primul rînd, e greu de făcut o delimitare între „varietate” și „ordinea întîmplătoare” mărturisită de Gellius; în al doilea rînd, se găsesc destule capitole succesive ale *Noptilor atice* bazate pe extrase din aceeași carte și tratînd probleme similare: II, 8 și 9, despre Epicur, din Plutarch; V, 15 și 16, natura sunetului și a luminii; XIII, 11 și 12, despre drepturile magistraților². Nu poate fi, așadar, vorba de o tulburare voită a ordinii unor fișe perfect clasate. Este clar că Gellius avea la îndemînă note destul de puțin ordonate și că a fost în intenția lui de a prezenta un material cît se poate de variat, într-o formă atractivă chiar și prin această varietate³. Nu e exclus totuși ca, tocmai în vederea unei lecturi facile și agreabile, să fi încercat, fără consecvență, o orînduire a materialului în ordinea descrescîndă a greutății: frapează numărul mare de cărți care încep cu o dezbateri filozofică sau cu alte probleme grave: capitolul al II-lea din cartea I, primele două capitole din cartea a II-a, primul capitol din cartea a V-a, primele două capitole din cartea a VII-a, primul capitol din cartea a XII-a, primul capitol din cartea a XIV-a, primul capitol din cartea a XVIII-a, primele două capitole din cartea a XIX-a și primul capitol din cartea a XX-a; în schimb, nici o carte nu începe cu o anecdotă. În ansamblu însă, caracterizarea pe care a făcut-o autorul însuși, prin expresia *ordine rerum fortuito*, este cea mai potrivită.

4.3. Discuția de mai sus ne conduce către problema surselor lui Aulus Gellius⁴ și a utilizării lor. În această problemă mărturisirile autorului trebuie primite cu multă prudență. În prefața⁵ ni se spune (vezi

¹ Cf. și A. Maréchal, *art. cit.*, p. 290, nota 3.

² Alte exemple la A. Maréchal, *art. cit.*, p. 292. Cf. și lista surselor dată de Hosius, p. XXII—LVII, unde se pot urmări capitolele presupuse ca avînd un izvor de inspirație unic.

³ Pe cît se pare, i-a servit de model lucrarea profesorului său Favorinus, Παντοδαπὴ ἱστορία.

⁴ Lucrările mai vechi și în special L. Mercklin, *Die Citiermethode und Quellenbenutzung des A. Gellius in den Noctes Atticae*, Leipzig, 1800, nu ne-au fost accesibile. Ne-am folosit de lista, amintită mai sus, din prefața lui C. Hosius, de M. Mignon, I, p. XIII—XVII, și de Hornsby, p. XXII—XXXII.

⁵ Par. 2 și 4.

pasajul citat mai sus, p. XXXVII) că nota tot ce i se părea interesant de reținut, fie în vreo carte greacă sau latină, fie în vreo conversație și că a început extragerea fișelor la Atena, în lungile nopți de iarnă¹ petrecute acolo. În numeroase alte pasaje găsim informații suplimentare, care nu fac decât să confirme prin detalii cele de mai sus. Aflăm, de exemplu, că într-o zi de vacanță, câțiva prieteni răsfoiau *Analele* lui Ennius, unde au găsit cuvântul *proletarius*, pe care l-a explicat Iulius Paulus (XVI, 10); altă dată, un prieten i-a oferit o carte pe care s-o excerpteze (XIV, 6); intrind în prăvălia unui librar, a găsit câteva cărți vechi, din care a extras informații (IX, 4)². Unele fișe ar proveni din timpul studiilor: citea cu Taurus *Problemele* lui Aristotel (XIX, 6); munca de excerptare s-a prelungit pînă în preajma publicării („foarte de curînd am găsit scris în cartea lui Theofrast” IV, 13, 2; „azi am citit în satira lui M. Varro” III, 16, 13). Extragerea fișelor era completată de efortul de memorare a pasajelor sau a expresiilor mai importante (*cum librum veteris scriptoris legebamur, conabamur postea memoriae uegetandae gratia indispisci animo ac recensere quae in eo libro scripta essent in utrasque existimationes laudis aut culpae adnotamentis digna*, XVIII, 2, 1; cf. XIX, 7, 2), iar numeroase citate din *Nopțile atice* ne sînt prezentate ca fiind transcrise din memorie: un fragment din *Banchetul* lui Platon, comentat împreună cu filozoful Taurus, e introdus prin cuvintele *sunt adeo, quae meminimus, uerba haec* (XVII, 20, 3); un extras din Varro e rezumat cu rezerva *quantum nobis memoriae est* (VI, 16, 4); un citat din *Despre Providență* al lui Chrysipp, în care se indică și numărul cărții e însoțit de mențiunea *quantum ualui memoria* (VII, 2, 2). Așadar, o viață întreagă petrecută în mijlocul cărților, în special al celor vechi, cu scopul de a pune la dispoziție cititorilor tot ce putea fi găsit mai interesant în ele. Rezultatul îl constituie imensul material furnizat de *Nopțile atice*, cu extrase din peste 230 de autori. Acesta este tabloul pe care ni-l prezintă Gellius însuși despre elaborarea operei sale. Multe posibilități de control nu ne stau la dispoziție, deoarece autorii citați sînt, în marea lor majoritate, pierduți pentru noi. Cu toate acestea, numeroase indicii pledează împotriva ideii că Gellius ar fi consultat direct pe toți autorii pe care-i citează. În primul rînd, în discutarea, din prefață (par. 6—9) a alegerii titlului lucrării sale, ni se dă o listă de opere cu un conținut similar; pasajul, deși inspirat din prefața lui Plinius³, conține numeroase titluri în plus față de original și poate fi considerat drept un fel de bibliografie generală. Din nefericire, cele mai multe sînt pentru noi numai titluri, fără să le putem adesea atribui nici măcar unui autor anumit. Singurele lucrări din listă care s-au păstrat sînt *Problemele* lui Aristotel (de autenticitate dubioasă) și *Istoria naturală* a lui Plinius; utilizarea acesteia din urmă aruncă o lumină destul de clară asupra procedeelelor lui Gellius. În capitolul 4 al cărții a IX-a, ne

¹ Studiile nocturne sînt un clișeu literar; cf. T. Janson, *Latin Prose Prefaces*, Stockholm, 1964, p. 147—148; se cuvine amintită și celebra expresie a lui Lucretius, I, 412: *noctes uigilare serenas*.

² Alte vizite la librării și în biblioteci sînt semnalate mai sus, p. XXXVI, n. 2.

³ Vezi mai jos, p. 4, nota 5.

povestește că la Brundisium, după ce a debarcat din călătoria în Grecia, a găsit la un librar cărți grecești cuprinzând fapte miraculoase și povești de necrezut; fiind și ieftine, le-a cumpărat și, în două nopți consecutive, le-a parcurs extrăgând câteva note, pe care le transcrie. Or, exact aceleași fapte sînt relatate de Plinius, în aceeași ordine, din aceleași surse și în termeni asemănători¹. E drept că adaugă apoi câteva știri din aceeași categorie citîndu-l pe Plinius². În felul acesta, un capitol în care sînt citați șapte autori (cei șase autori greci și Plinius) se arată a proveni din unul singur.

Similară e și situația în ce privește relatările unor expuneri orale. În prefață e pomenit, fără menționarea autorului, titlul Παντοδαπή Ιστορία, despre care știm că e o lucrare a lui Favorinus, foarte asemănătoare ca structură, prin varietatea problemelor tratate, cu *Nopțile atice*; Gellius n-o citează însă niciodată, deși ne transmite foarte des expuneri orale ale lui Favorinus. Aceeași lucrare a fost însă și una din sursele lui Diogenes Laertios. Există coincidențe între Gellius și Diogenes, inexplicabile dacă nu admitem că ambii au pornit de la Παντοδαπή Ιστορία. Astfel, în IV, 11, vorbind despre Pitagora, Gellius citează pe Callimah, Cicero, Aristoxen, Alexis, Empedocle, Plutarh, Clearh și Dicearh; mare parte din acești autori sînt citați și de Diogene, VIII, 1, care însă, spre deosebire de Gellius, îl menționează pe Favorinus³; se poate deci presupune că Gellius n-a recurs la toți autorii pomeniți în capitol, ci și-a extras informațiile și citatele din opera lui Favorinus. Din aceste două exemple se poate constata că Gellius recurge, fără s-o declare, la surse intermediare; procedeul ar putea părea necorect, dacă n-am ține seama de concepția antică asupra originalității, diferită de cea de azi⁴, și de faptul că Gellius citează, măcar o singură dată în cele douăzeci de cărți, toate sursele reale pe care le folosește⁵, distingîndu-se prin aceasta de cei mai mulți compilatori antici, care nu aveau asemenea scrupule. Nu trebuie trasă de aici concluzia că în toate cazurile Gellius a recurs la asemenea surse intermediare și că nu și-a extras și singur pasaje din autorii vechi. Este aproape sigur că, după moda vremii, își alcătuia liste de cuvinte rare și liste de sinonime; multe din acestea există în *Nopțile atice* (XVI, 7; XIX, 7); uneori ne atrage el însuși atenția că a adăugat un citat original la textul gramaticului folosit (VI, 3, 49); alteori ia atitudine împotriva unei interpretări găsite într-o lucrare pe care o folosește foarte des: Verrius Flaccus, *De obscuris Catonis* (XVII, 6); desigur că și interpretarea susținută de Gellius

¹ Plinius, *NH*, VII, 9—12.

² Cf. Schanz-Hosius, III, p. 177.

³ Detaliile demonstrației la Hosius, p. XXXI—XXXII.

⁴ Cf. J. D. Denniston și L. R. Palmer, *OCD*, s.u. *Plagiarism*.

⁵ Cf. Hosius, p. XVIII. Regula aceasta, verosimilă, nu rezolvă însă toate dificultățile;

astfel, de exemplu, în I, 23, povestește o anecdotă extrasă dintr-un discurs al lui Cato, menită să explice cognomenul Praetextatus, purtat de un Papirius; nu ne dă însă textul, ci o parafrază, scuzîndu-se că în momentul dictării (e unica informație despre această tehnică de lucru a autorului) capitolului, nu avea la îndemînă discursul lui Cato (*Haec Catonis uerba hinc prorsus commentario indidisset, si libri copia fuisset id temporis, cum haec dictavi*). De aceea Nettleship, *Lectures and Essays*, Oxford, 1885, p. 264 (cităm după Hosius) consideră capitolul provenind din lucrarea *De cognominibus* a lui Cornelius Epicadus.

ar putea să provină din altă sursă (un jurist, cum crede Hosius, p. LIII — LIV), dar, și aceasta ne interesează aici, nu e vorba la autorul *Noptilor atice* de o copiere servilă a unor lucrări anterioare, ci de o prelucrare a informațiilor, de o încercare de a da sinteze noi, oricât de modeste ar fi ele¹.

După lista lui Hosius, lucrările cel mai adesea folosite de Gellius ar fi următoarele : pentru problemele de filozofie, Favorinus, Taurus (din acesta ar proveni în special referirile la Platon), poate Herodes Atticus ; pentru problemele de gramatică, Verrius Flaccus, Nigidius Figulus, Probus, Sulpicius Apollinaris, Cornutus, Hyginus (textele din Vergiliu și Cicero ar proveni din comentariile gramaticilor), pentru antichități, dar și probleme de gramatică, din numeroase opere ale lui Varro ; pentru problemele de drept Ateius Capito, Antistius Labeo, Masurius Sabinus ; cele mai des folosite surse par a fi Favorinus, Varro și Probus.

4.4. Vom prezenta sumar, în paginile următoare, natura și importanța informațiilor oferite de *Noptile atice*, clasificându-le pe domenii². În felul acesta va apărea mai clar atât personalitatea originală a lui Gellius, cât și, mai ales, nivelul cunoștințelor și al preocupărilor epocii, fidel reflectate în *Noptile atice*.

4.4.1. Vom începe cu filologia³, disciplina cel mai amplu reprezentată la Gellius, căreia i se subordonează multe alte domenii.

Gellius ține să-și delimiteze net cunoștințele și preocupările de cele ale unui mediceru gramatic, profesor de școală. În numeroase pasaje, aceștia sint ironizați pentru mărunta lor erudiție, echivalentă adesea cu ignoranța. Este aici, în primul rînd, intenția (mărturisită în prefață) de a se distanța de banalitățile școlare (*in scholis decantata*), dar și altceva : cunoștințele gramaticilor-profesori se reduceau la autorii „clasiici”, din programa școlară ; vina lor principală și obiectul tuturor ironiilor o constituie ignorarea vechii literaturi latine, adevăratul izvor al cunoștințelor filologice, depozitul sacru al purității limbii latine : un gramatic foarte cunoscut pentru lecțiile lui nu știa ce înseamnă *obnoxius*, cuvînt atestat în sensul originar la Plaut, *homo linguae atque elegantiae in uerbis Latinae princeps*, și de aceea nu înțelegea corect nici pe Sallustius, nici pe Vergiliu (VI, 17). Alt gramatic celebru, *celebri* [...] *fama et multo nomine*, refuză explicarea unei expresii, argumentînd că e de domeniul dreptului și nu de al literaturii ; și el este batjocorit, atât pentru

¹ Cf., în acest sens, capitolul sincronistic, XVII, 21, unde sint imbinatc, uneori stîngaci, elemente din Varro, Cornelius Nepos, poate și alții.

² În bibliografia gelliană există relativ numeroase lucrări consacrate cite unui domeniu special ; adesea însă nu e vorba decît de simple culegeri de pasaje, fără o încercare de încadrare în ansamblul preocupărilor similare, contemporane sau anterioare.

³ Cf. L. Delmaso, *A Gellio lessicografo*, RFIC, 1923, p. 195 și urm., 468 și urm. (discută cîteva termeni și cîteva pasaje analizate de Gellius) ; J. Collart, *À propos des études syntaxiques chez les grammairiens latins*, Bull. de la Fac. des Lettres de Strasbourg, 38, 1960, 6, p. 267 — 277. N-am putut consulta L. A. Springer, *A Gellius on Historical and Descriptive Linguistics*, Class. Journ., LIV, 1958, p. 121.

limitarea nepermisă a cunoștințelor, cât și pentru faptul că nu știa că expresia apare în literatură, la Ennius (XX, 10)¹.

Preocupările filologice ale lui Gellius sînt extinse și variate, meritînd — prin mărturiile pe care le conțin — un studiu mai aprofundat decît permit limitele acestei introduceri. Ne vom mărgini să schițăm aici cîteva aspecte.

Latura teoretică nu e total absentă. Un scurt capitol (XI, 12) opune părerile lui Chrysipp și ale lui Diodorus Cronus în privința sensului cuvintelor : după cel dintîi, orice cuvînt e prin natură ambiguu, după cel de al doilea nici unul, deoarece chiar în formulările obscure, vorbitorul dorea să exprime un lucru precis și numai unul singur². Capitolul, a cărui proveniență e necunoscută, nu are o semnificație deosebită în opera lui Gellius, fiind mai degrabă de înregistrat printre aforismele și formulările elegante cu care își împodobește *Noptile atice*.

Mai importantă este problema originii naturale sau convenționale a cuvintelor : Gellius o tratează după neopitagoricianul Nigidius Figulus, partizan al originii naturale (X, 1), cu argumentul celebru al pronunțării pronumelor *uos* și *nos*. Poziția lui Gellius nu apare în text, el mulțumindu-se să reproducă textul lui Nigidius însoțindu-l de admirația sa pentru ingeniozitatea argumentării. Or, maestrul lui Gellius este în primul rînd Varro, a cărui poziție în această problemă este mai nuanțată³, dar care admite existența unui act voluntar de denumire a cuvintelor. Această concepție pare să aibă un ecou în *Noptile atice* : vorbind despre valoarea cuvîntului *humanitas*, Gellius spune : *Qui verba latina fecerunt quique his probe usi sunt non id esse voluerunt quod vulgus existimat...* (XIII, 13, 1).

O problemă conexă este disputa dintre analogiști și anomaliști, pe care Gellius o expune, citindu-l pe Varro, în II, 25. E vorba, după cum se știe, de transferarea pe plan gramatical a disputei filozofice amintite mai sus : partizanii originii convenționale a cuvintelor socoteau că în limbă predomină anumite tipuri fixe de flexiune, rezultate ale convenției inițiale ; dimpotrivă, partizanii originii naturale a cuvintelor considerau că neregularitatea, anomalia, este predominantă⁴. În capitolul amintit, Gellius⁵ expune cîteva exemple luate din Varro împotriva analogiei, dar adaugă că la același autor se pot găsi și argumente în favoarea ei, și trage concluzia că disputa are aspectul unor locuri comune retorice.

¹ Cf. și XV, 9 ; XIX, 11.

² Este aici, poate, un aspect al disputei $\phi\sigma\epsilon\iota$ η $\theta\epsilon\sigma\epsilon\iota$: Stoicul Chrysipp era partizanul originii naturale a cuvintelor ; megarianul Diodorus pare să fie partizanul ideii că numai tradiția stă la baza sensului cuvintelor ; cf. J. Collart, *Varron*, p. 265.

³ Cf. J. Collart, *Varron*, p. 269—272. Din nefericire, nu dispunem de informații directe despre doctrina lui Probus, a cărui influență asupra lui Gellius este neluocnică.

⁴ Despre această dispută, a cărei documentare clară începe cu Varro, vezi, în ultimul timp, J. Collart, *Varron*, p. 132—157 ; D. Fehling, *Varro und die grammatische Lehre von der Analogie und der Flexion*, Glotta, XXXV (1956), p. 214—270, XXXVI (1957), p. 48—100 ; A. Dihle, *Analogie und Allzismus*, Hermes, 85, 1957, 2, p. 170 și urm. ; A. Pagliaro, *La dottrina dell'analogia e i suoi preceuenti*, Ricerche Linguistiche, IV, 1958, p. 1. și urm. ; J. Collart, *Analogie et anomalie*, în volumul *Varron* (Entretiens sur l'Antiquité classique, IX), Vandocuvres—Geneva, 1962, p. 119—140.

⁵ După Favorinus (cf. Hosius, p. XXVIII).

Ne aflăm, aşadar, din nou în faţa unui refuz al lui Gellius de a adopta o poziţie proprie într-o controversă ; în cazul de faţă, pledează în favoarea lui faptul că disputa nu avea, la gramaticii latini, contururile şi obiectivele precise pe care le avea la filologii alexandrini şi că Varro însuşi, expunând argumentele ambelor şcoli, pare să încline către o sinteză, admitînd că şi analogia şi anomalia îşi au locul în limbă, completîndu-se reciproc¹.

Dar nu latura teoretică este cea dominantă la Gellius ; expunerilor cu caracter practic, de detaliu, le este acordat un loc mult mai mare, iar printre acestea, problemele lexicului se află pe planul întii.

Etimologia a constituit din totdeauna o preocupare centrală a gramaticilor latini². Dar pentru antici etimologia depăşeşte limitele unei simple cercetări lingvistice, ci se ridică la cercetarea filozofică a adevărului : fie că sint partizanii justificării naturale a cuvintelor, fie a celei convenţionale, forma cuvîntului exprimă pentru ei adecvat conţinutul ; de aceea, după filozofii stoici, de exemplu, nu exista cuvînt căruia să nu i se poată găsi originea³. Evident, pe baza unui asemenea principiu trebuiau găsite metode care să permită descoperirea originii, şi nu e de mirare că aceste principii n-au o legătură prea strînsă cu rigoarea ştiinţifică. În explicare se pornea de la un număr de cuvinte primitive, numite de Varro *uerba primigenia*⁴, create de la început de „cei care au impus nume lucrurilor”, iar din acestea se explica toate celelalte. În acest scop, nici o cale nu pare interzisă. La Varro, dar şi la maestrul său, stoicul Aelius Stilo, două „principii nemărturisite”⁵ stau la baza explicaţiilor etimologice : (1) orice cuvinte cu sens apropiat trebuie să se afle în raport etimologic (*templum* „porţiunea de cer pe care o observă augurii” de la *tuere* „a observa”, *LL*, VII, 2, 7) ; (2) două cuvinte asemănătoare, oricît de vagă ar fi asemănarea, trebuie să se afle în raport semantic (*hiems* „iarnă” de la *hiatus* „deschiderea gurii”, deoarece iarna respiraţia

¹ R. Marache, *Critique*, p. 208—214, socoteşte totuşi că ironizarea gramaticilor ar avea ca substrat această dispută şi că cei vizaţi ar fi analogişti. Gellius însuşi situîndu-se, împreună cu Probus şi cu Fronlo, de partea anomaliştilor, care atribuiau scriitorilor vechi autoritatea supremă. La Gellius însă, nu pare să fie vorba de o opoziţie teoretică între analogie şi anomalie, ci mai degrabă scoaterea în evidenţă a necesităţii de a cunoaşte literatura veche, lupta ducîndu-se împotriva ignoranţei şi nu împotriva vreunei doctrine, chiar dacă gramaticii vizaţi îşi ascund necunoaşterea textelor prin invocarea raţiunii şi a regulilor ; unul dintre ei replică *nimis arroganter* la invocarea autorităţii lui Cato, Quadrigarius şi a altora : *tibi habebas auctoritates istas, ex Faunorum et Aboriginum saeculo repetitas, atque huic rationi respondeas : nullum enim uocabulum neutrum, numero pluratiuo, recto casu, ante extremum „a”, habet „i” litteram* (V, 21, 7—8).

² Cf. Fr. della Corte, *La filologia latina dalle origini a Varrone*, Torino, 1937, p. 69—73, 111—123 ; J. Collart, *Varron*, p. 205—302 ; R. Schröter, *Studien zur varronischen Etymologie*, Wiesbaden, 1960 ; A. Traglia, *Doltrine etimologiche ed etimologie varroniane con particolare riguardo al linguaggio poetico*, în volumul *Varron* (citat mai sus, p. XLII, p. 35—77) ; R. Schröter, *Die varronische Etymologie*, *ibid.*, p. 81—116.

³ Deşi principul numit azi „arbitrarul semnului lingvistic” nu era total necunoscut în antichitate (argumentele erau folosite împotriva originii naturale a cuvintelor), consecinţele lingvistice ale acestui principiu n-au fost trase nici de filozofi nici de gramatici.

⁴ *Primigenia dicuntur uerba ut lego, scribo, sto, sedeo et cetera, quae non sunt ab aliquo uerbo, sed suas habent radices* (*LL*, VI, 5, 37).

⁵ J. Collart, *Varron*, p. 279.

poate fi văzută, *LL*, VI, 2, 9). Pentru stabilirea acestor raporturi, Varro, urmînd în aceasta doctrina stoică, recurge la cîteva categorii de explicații: onomatopeea (în sens foarte larg, grupînd aici orice legătură naturală presupusă a exista între sunetele cuvîntelor și sensul lor), metafora, metonimia, antifraza (invocată rar de Varro, mai des de Aelius Stilo); pentru explicarea formelor, recurge la numeroase schimbări fonetice (*mutationes litterarum*) fanteziste¹ și la procedeul compunerii unui cuvînt din fragmente ale altora.

La Gellius găsim ilustrarea tuturor acestor metode și principii, aproape fără opinii personale, interesul pasionat al autorului apărînd numai în numărul ridicat de etimologii cărora le-a făcut loc. Rareori sînt comparate mai multe explicații ale aceluiași cuvînt, indicîndu-se și o preferință. Printre puținele exemple de acest fel, cităm discutarea cuvîntului *indutiae* (I, 25, 12—18); dintre numeroasele explicații găsite, preferă compunerea *inde uti iam*, citează însă, respingînd-o, o singură etimologie diferită, a lui Aurelius Opilius, ca să nu poată fi acuzat că a ignorat-o². Cînd un autor de prestigiu, Varro în primul rînd, propune două etimologii, Gellius își permite (II, 21, 11) să aleagă una din ele: pentru al doilea element *de septentriones*, preferă explicația „triumphi” (*LL*, VII, 4, 75), explicației „bou de jug” (*LL*, VII, 4, 74). Criteriile admeririi sau respingerii unei etimologii sînt greu de determinat; după ce a fost de acord cu absurda etimologie prin compunere a cuvîntului *indutiae*, Gellius respinge, pe bună dreptate, etimologiile prin compunere propuse de juristul Ser. Sulpicius (VII, 12) și-si exprimă o justificată îndoială în privința etimologiei date de P. Nigidius Figulus cuvîntului *avarus* (= *avidus aeris*), acceptînd însă, iarăși pe bună dreptate, explicația de aceeași natură pentru *locuples* (X, 5). Altă dată nici una din etimologiile propuse nu-l satisface (*saltem* din *si aliter*, după Nigidius, sau *salutem* după alt gramatic, nenumit) și conchide că cercetarea trebuie continuată: *censuimus igitur amplius quaerendum* (XII, 14). Simțul critic îl părăsește însă în fața autorității lui Antistius Labeo și acceptă etimologiile acestuia pentru *soror* și *frater* (*seorsum* și *ferre alter*, XIII, 10). În alte pasaje, însă, nu ezită să respingă o etimologie a lui Verrius Flaccus și să propună alta, la fel de eronată, fără citarea vreunei autorități (*festinare* din *fari* sau *fessus*, XVI, 14, 3—5).

Pe lîngă etimologiile latine ale cuvîntelor, gramaticii romani au recurs și la origini străine, în primul rînd la cea greacă, dar și la limbile și graiurile italice. Legendele fundării Romei au acreditat ideea originii grecești a limbii latine iar Cato se crede în măsură să precizeze că e vorba de o înrudire specială cu dialectul eolic, vorbit de arcadianul Evandru³. Gellius însuși amintește de numele gramaticului Hypsicrates, din prima jumătate a sec. I î.e.n., *cuius libri sane nobiles sunt super his quae a Graecis accepta sunt* (XVI, 12, 6).

¹ Cf. J. Coillard, *Varron*, p. 278—293.

² Cf. și XIII, 23, 19.

³ Noțiunea de „eolic” era diferită în Antichitate de ceea ce înțelegem azi prin acest dialect.

Aceeași problemă, a raporturilor greco-latine, i-a preocupat pe gramaticii Tyrannion, elev al lui Dionysius Thrax, și L. Ateius Praetextatus. Varro supune unui studiu mai atent apropierea greco-latine și încearcă chiar clasificarea lor cronologică; nu pare însă să fi fost conștient de originea comună a celor două limbi, deși a izbutit să stabilească unele concordanțe fonetice. În vremea lui August se situează activitatea, în același domeniu, a lui Cloatius Verus, a cărui lucrare, *Verborum a Graecis tractorum libri* e citată și, în parte, combătută de Gellius (XVI, 12).

Nici în această privință Gellius nu are o concepție de ansamblu proprie¹; cel mult, admite sau respinge, după criteriul bunului simț, dar mai ales al autorității, câteva explicații de detaliu. Și în acest caz sursa principală și autoritatea supremă e Varro. Deși pare să accepte multe din fanteziile lui Cloatius Verus (*errare* din ἔρρεσιν, *alucinari* din ἀλλύειν etc.), respinge una singură (*facenerator* din φαίνεσθαι, la rindul lui din φαίνεσθαι), deoarece dispune aici de o etimologie varroniană (XVI, 12)².

Se găsește la Gellius și câteva etimologii sabine, luate de asemenea din Varro. Fundamentul „istoric” al împrumuturilor sabine îl constituia pentru antici ciclul de legende privitoare la domnia lui Romulus (T. Tatius, răpirea sabinelor etc.). Împrumuturile din limbile italice au format, înaintea lui Varro, preocuparea lui Aelius Stilo, care a neglijat aportul grec³. Varro însuși, născut în țara sabinilor, a acordat o atenție specială originilor sabine ale lexicului latin, cu ajutorul cărora explică numeroase cuvinte refractare unei explicații prin limba greacă. Gellius nu face decât să reproducă unele etimologii varoniene; astfel, în XI, 1, 5, citează explicația sabină a lui *multa* „amendă”, ridiculizând *turba grammaticorum nouicia*, care propunea explicația „prin antifrază” de la adjectivul *multus*. Tot așa, Gellius se face ecoul lui Varro, pentru care sabina era și un intermediar între greacă și latină, explicând numele de divinitate *Nerio* prin sabină, unde ar însemna „virtus, fortitudo”⁴, punându-l în legătură și cu numele *Nero*, iar acest grup de cuvinte prin grecescul νεῦρον (*unde nos quoque Latine neruos appellamus*, XIII, 23, 8–10)⁵.

Un aspect complementar al etimologiei este semantica⁶; spre deosebire de cea dintâi, aceasta din urmă este mai strâns legată de filologia propriu-zisă, de explicarea textelor literare. Filiația varroniană a semanticii lui Gellius e mai greu de urmărit, fiindcă, cel puțin în cărțile păstrate

¹ Formula cu care însoțește etimologiile pe care le consideră juste e edificatoare prin caracterul ei banal și neangajant: *ut pleraque alia, ita hoc quoque uocabulum de Graeco flexum est* (IV, 3, 3); *ut pleraque aliae praepositiones a Graecis. ita haec quoque accepta* [est] (XV, 3, 8).

² Cf. și XV, 30.

³ J. Collart, *Varron*, p. 209.

⁴ De fapt, radicalul înseamnă „bărbat”, și n-are nici o legătură cu cuvântul grecesc amintit de Varro și de Gellius.

⁵ Capitolul ar putea să nu provină direct din Varro, doctrina etimologică e însă varroniană. Cf. Hosius, p. XLII, și J. Collart, *Varron*, p. 241 (care nu înregistrează pasajul nostru),

⁶ Cf. Varro, *LL*, V, 1, 2. Cf., pentru teoria și practica varroniană, J. Collart, *Varron*, p. 303–331.

din *LL*, Varro neglijează acest aspect al cercetărilor¹; de aceea, fără a fi nici aici originală, mărturia lui Gellius este mai importantă. Există trei aspecte care rețin atenția autorului *Noptilor atice*: proprietatea termenilor (sensul originar și cel „corect”), diferența între sinonime (sau paronime) și evoluția sensurilor. Ultimul dintre acestea este cel mai interesant, fiind mai rar abordat de gramaticii antici. Existența însăși a evoluției sensului, concepută ca o schimbare a uzajului (*usus*, sinonim aici cu *consuetudo* = gr. συνήθεια) este afirmată de Sulpicius Apollinaris în XII, 13, 5: *uerborum* [...] *communium uerae atque propriae significatione longiore usu mutantur*². Se observă de aici că evoluția e echivalată cu o abatere de la sensul „adevărat” și „propriu”; ideea revine și mai clar în XIII, 30, 1, unde se vorbește chiar de o decădere de la sensul primitiv, provocată de ignoranța vorbitorilor: *Animaduertere est pleraque uerborum Latinorum ex ea significatione de qua nata sunt decessisse uel in aliam longe uel in proximam, eamque decessionem factam esse consuetudine et inscitia temere dicentium quae cuiusmodi sint non didicerint*³. Așadar, există o opoziție între sensul evoluat și cel de bază, care reproduce în linii mari opoziția între incultură și cultură literară autentică: numai cei care cunosc literatura veche pot ajunge la sensul „adevărat” și „propriu” al cuvintelor. Iată, așadar, preocupările lingvistice readuse la punctul lor de plecare, explicarea operelor literare. Stabilirea sensului propriu al unui termen se bazează pe etimologie (*ueriloquium*) și pe folosirea lui de către autorii vechi⁴. Autoritatea acestora este afirmată explicit în unele pasaje: sensul cuvintelor *mater familias* și *matrona* stabilit de un gramatic nu are valoare, de vreme ce *nullis ueterum scriptorum auctoritatibus confirmari potest* (XVIII, 6, 7); scriitorii vechi *electius locuti sunt* (XVIII, 7, 2); în practica stabilirii sensurilor proprii, Gellius recurge, cu ample citate la autoritatea acestora, ceea ce conferă capitolelor sale lexicografice nu numai o valoare documentară deosebită, dar și, în mare măsură, un caracter științific real. Astfel, în I, 22, se discută sensul primitiv și sensurile derivate ale verbului *superesse*, cu exemple din Varro, Cicero, Vergiliu, Sallustius, Ennius, Asinius Pollio, Plaut; cuvântul *obnoxius* este analizat pe baza unor texte din Plaut, Sallustius, Vergiliu, Ennius, Caecilius (VI, 17); folosirea proprie și „extinsă” (prin *translatio*) a verbului *transgredi* se bazează pe texte din Sallustius și pe extinderi de sens similare întâlnite în Cato și Lucrețiu (X, 26) etc.⁵. În XVI, 5, pentru stabilirea sensului cuvântului *uestibulum* se recurge atât la etimologie cât și la autoritatea vechilor scriitori, menționându-se și evoluția sensului prin

¹ *Priorem illam partem, ubi cur et unde sint uerba scrutantur, Graeci uocant ετυμολογίαν, illam alteram [= in qua re uocabulum sit impositum] περὶ στρεμματομένων; de quibus duabus rebus in his libris promiscue dicam, sed exilius de posteriore (LL, V, 1, 2).*

² Cf. și mai jos, par. 16: *Sed nimirum consuetudo uicit, quae cum omnium domina rerum, tum maxime uerborum est. Opoziția proprietatis – consuetudo apare în X, 20, 10: Sallustius quoque, proprietatum in uerbis retinentissimus, consuetudini concessit.*

³ Cf., în același sens și aproape cu aceiași termeni, XV, 5, 1.

⁴ Preocuparea pentru proprietatea termenilor ocupă un loc important în activitatea gramaticilor latini. Lucrarea de sinteză, M. Uhlfelder, *De proprietate sermonum*, Roma, 1954, nu ne-a fost accesibilă.

⁵ Cf. și XI, 3; XVIII, 7.

extinderi metaforice (*translationes*); uneori, bazat pe autoritatea celor vechi, dar și pe logică, Gellius confundă o fantezie poetică de moment cu sensul real, ajungând să socotească drept autentic sensul conferit adjectivului *obesus* de către Laevius („slab”), iar sensul obișnuit („obez”) să-l considere impropriu, vulgar chiar, și derivat prin antifrază (XIX, 7, 3).

Preocupările pentru stabilirea sensului propriu al cuvintelor sînt strîns legate de cea pentru diferențierea precisă a sinonimelor (*differentiae uerborum*); cel mai vechi document e un text al lui Cato, transmis de Gellius (XVI, 14, 2), în care oratorul încearcă să deosebească verbul *properare* de *festinare*; „diferențele” își au originea în retorică, folosirea sinonimelor fiind un mijloc de îmbogățire stilistică; comentariile gramaticilor contribuie la popularizarea acestui gen de preocupare care nu e absent nici din textele poetice (Lucilius, Accius și Afranius)¹. Gellius se face ecoul acestei predilecții a publicului, întărită în vremea lui prin atașamentul față de vechii scriitori, unde puteau fi găsite nuanțe de sens dispărute ulterior. O lucrare care-și propune să trateze despre proprietatea și diferențele cuvintelor avea succesul asigurat numai prin titlu, indiferent de conținut: *ei libro titulus [= De loquendi proprietate de Aelius Melissus] est ingentis cuiusdam inlecebrae ad legendum* (XVIII, 6, 1); desigur, s-a abuzat în încercările de diferențiere a sinonimelor, și nu o dată Gellius atrage atenția asupra unor asemenea abuzuri: diferența dintre *mater familias* și *matrona*, propusă de același Aelius Melissus (XVIII, 6, 4–9), *necessitudo* și *necessitas* (XIII, 3); adesea însă e gata să accepte, bazat pe autoritatea lui Nigidius Figulus, diferențieri fanteziste: *mentiri* și *mendacium dicere* (XI, 11). Semnificativ rămîne însă numărul mare de pasaje consacrate acestui subiect². Găsim apoi, în mai restrînsă măsură, abordate și alte probleme de semantică: diferențieri între pronomine (XIII, 3, pe marginea prechii *necessitas-necessitudo*; cf. și XVII, 2)³, polarizarea sensurilor (*ualetudo*, *facinus*, *dolus*, *gratia*, *industria*, pe care le consideră cunoscute, dar și *periculum*, *uenenum*, *contagium*, *honos*, XII, 9), polisemia (*mature*, X, 11), frecvența cuvintelor (în raport cu caracterul poetic, vulgar, tehnic, rustic, XVII, 2).

O problemă care a reținut de asemenea atenția lui Gellius este aceea a ierarhizării și clasificării stilistice a cuvintelor; opoziția se face pe mai multe planuri: pe de o parte între vorbirea vulgară și cea aleasă, demnă de un orator⁴; pe de altă parte, între vocabularul poetic și cel al prozei⁵; diferențele între diversele genuri literare nu par să fi fost înțelese: își exprimă mirarea, însoțită de o oarecare dezaprobare, în fața vocabularului lui Laberius, unde neologismele sînt amestecate cu elemente vulgare⁶.

¹ Trimiterile la fragmentele Funaioli se găsesc la J. Collart, *Varron*, p. 309.

² Vezi, de exemplu, I, 17, 4–6 (*tollere* și *ferre*); XIII, 29 (*homo* și *mortalis*); XVIII, 4 (*stolidus* și *uanus*); XVIII, 6, 4–6 (*porcetra* și *scrofa*).

³ Cf. J. Collart, *Varron*, p. 311–312.

⁴ Cf., de exemplu, I, 22, 2: *Atque id [= o anumită folosire a verbului superesse] dicitur non in compitis tantum neque in plebe uulgaria, sed in foro, in comitio, apud tribunalia.*

⁵ Cf., de exemplu, XIX, 7, 13: alcătuindu-și, pentru uz propriu (*qua nos quoque possemus uti*) o listă de cuvinte rare din Laevius, renunță la cele poetice: *cetera enim, quae uidebantur nimium poetica, ex prosae orationis usu alieniora, praelermisimus.*

⁶ *Laberius, in mimis quos scriptitauit, oppido quam uerba finxit praelicenter* (XVI, 7, 1); *neque non obsoleta quoque et maculantia ex sordidiorē uulgi usu ponit* (XVI, 7, 4).

Pentru limba populară interesul nu depășește delimitarea de limba literară, aleasă; cuvintele neliterare sînt numite *uerba sordida* (XVII, 2, 21)¹; această delimitare nu se face fără dificultăți: împrumuturile grecești populare au scos adesea din uz vechile cuvinte latine; *nanus* care l-a eliminat pe *pumilio*, folosit de autorii vechi, poate fi considerat un *uerbum sordidum et barbarum*, de vreme ce este în *consuetudine vulgi imperiti frequens*? Răspunsul este parțial negativ, fiindcă nu poate fi considerat barbar un cuvînt grec; situația e salvată și de atestarea lui la un poet *non ignobilis neque indoctus*, Helvius Cinna (XIX, 13). Calitatea literară a altui cuvînt umil, în *usu vulgi protritum*, este de asemenea asigurată prin atestarea lui la vechii autori (*praeterpropter*, XIX, 10). Vocabularul literar nu se delimitează însă exclusiv de vulgarisme, ei și de arhaisme, fiindcă nu orice cuvînt atestat la un autor vechi devine automat demn de a figura în bagajul lexical al oratorului. Criteriile nu sînt clare și Gellius nu insistă prea mult asupra acestei probleme: Favorinus condamnă folosirea arhaismelor în conversația curentă și nu ezită să invoce în sprijinul acestei poziții autoritatea puristă a lui Caesar (I, 10); de altfel, unele cuvinte arhaice, datorită totalei lor ieșiri din uz, sînt echivalente cu neologismele șocante (*novitatis durae et inlepidae*, XI, 7, 1)²: un avocat care și-a ornamentat stilul cu cuvinte din Plaut și din Caccilius, a stîrmit risul asistenței; altul a folosit, cu același rezultat, un cuvînt din Lucilius (XI, 7). Din text nu rezultă însă care e criteriul condamnării acestor arhaisme; exemplele (*apluda, flocces, bouinator*) ne arată că e vorba de cuvinte tehnice și rustice.

În definirea vocabularului poetic, Gellius nu aduce elemente teoretice noi; exemplele sînt însă numeroase și interesante, datorită mai ales textelor la care face apel. Libertatea poezilor de a crea cuvinte noi este amplu ilustrată prin exemple din Cn. Matius (*recentari, edulcare*, XV, 25; *columbulatim*, XX, 9), Laberius (*mendicimonium, moechimonium, adulterio, adulteritas, depudicare, abluuium, manuari, manuaris*, XVI, 7, 1—3), Furius Antias (*lutescere, noctescere, uirescere, purpurare, opulescere*, XVIII, 11)³; formații și semnificații curioase sînt menționate, fără dezaprobare, la Laevius (XIX, 7), făcîndu-se însă distincția între cuvintele care pot fi folosite de prozatori și cele rezervate poeziei. Cuvintele poetice nu lipsesc nici din vechii prozatori, și Gellius analizează din acest punct de vedere *Analele* lui Claudius Quadrigarius (*inlatebrare, socotit uerbum poeticum, sed non absurdum neque asperum; subnixus* calificat drept *bene significans*, așadar adecvat, *et non fortuitum; fruniscor*, dublet al lui *fruur*, socotit vulgar de ignoranții vechii literaturi; *copiari*, cuvînt tehnic militar, *uerbum castrense*, etc.).

Un aspect particular al problemei limbii literare, adesea abordat de Gellius, este acela al traducerii din grecește a termenilor filozofici, grama-

¹ Un gramatic, P. Iavinius, și-a intitulat o lucrare *De uerbis sordidis* (XX, 11, 1).

² *Noua autem uideri dico etiam ea quae sunt inusitata et desita, etsi sunt uetusta* (XI, 7, 2).

³ Ἀσπείριον ἄνθρωπος ἦν ἢ ἦν ἰσοβιότουτος de Caesellius Vindex *pelulanter insciteque*; lui Gellius i s-au părut *neque abhorreere a poetica facultate [...] neque dictu profatuque ipso laelrae aut insuaues esse* (XVII, 11, 2); așadar, libertatea poezilor era limitată, criteriile acestei limitări fiind subiective și obiect de dispută.

ticali etc. Revine nu rareori mărturisirea dificultăților întâlnite în traducerea unor texte, însoțită adesea de elogiul limbii grecești¹; ni se dau, câteodată cu textul grec paralel, probe de traducere, cu justificarea termenilor mai rari: o scrisoare a lui Filip către Aristotel (IX, 3, 5); un discurs al lui Favorinus (XII, 1; XIV, 1); o definiție a lui Aristotel (XV, 26); un pasaj din Platon (XVII, 20, 9; cf. și VIII, 8); sînt puse în paralelă traduceri poetice cu originalul grec, Caecilius și Menandru (II, 23), Vergiliu și Theocrit (IX, 9, 4—11), Vergiliu și Homer (IX, 9, 12—13), Ennius și Euripide (XI, 4), Vergiliu și Parthenius (XIII, 27). Atenția pentru găsirea corespondentului celui mai just este permanentă: terminologia geometrică e discutată în I, 20, după Varro (ἐπίπεδον - *planum*, στερεόν - *solidum*, κύβος - *quadrantale*, τριάς - *ternio*, γραμμή - *linea*, ἀπλατέζ-*inlatabile*); terminologia filozofică predomină însă: pentru πάθος sînt propuse *affectus*, *affectio* (I, 26, 11; cf. și XIX, 12, 3); paradoxul ἀντί-στροφον e tradus, după alții, *non hercle nimis absurde*, prin *reciprocum* (V, 10, 2); σκεπτικοί prin *quaesitores* sau *consideratores* (XI, 5, 1—2), φαντασία prin *uisum* (XI, 5, 6), πολυπραγμοσύνη prin *negotiositas* (XI, 16, cu mărturisirea dificultăților și elogierea superiorității limbii grecești), παιδεία (dar și φιλοσοφία) prin *humanitas* (XIII, 17), ἀξίωμα prin *profatum* și *proquium* (după Varro), pronuntiatum (după Cicero), συνυμμένον ἀξίωμα prin *adiunctum* sau *conexum*, συμπεπλεγμένον prin *coniunctum* sau *copulatum*, διεσυσυγμένον ἀξίωμα prin *disiunctum*, ἀντικείμενον prin *oppositum* (XVI, 8), ἀκρατής prin *incontinens*, ἀκόλαστος prin *intemperans* (XVI, 2, 2), etc.; terminologia gramaticală: προσωδία prin *notae uocum*, *moderamentum*, *accentiuncula*, *uoculatio* (după *ueteres docti*, XIII, 6,1), ἀνζλογία prin *proportio* (XV, 9, 4); terminologia retorică: τεχνικός prin *artifex* (neexplicit XVII, 5, 3 și 9), ἄδοξος prin *infamis* sau *inopinabilis* (XVII, 12, 1). Uneori mărturiseste că traducerea e imposibilă (*hemiolius* și *epitritus* XVIII, 14), sau că, pentru a găsi un corespondent, a cercetat texte vechi (XX, 5, într-o traducere a unei scrisori a lui Aristotel, a făcut apel la Cato)².

Celelalte aspecte ale studiului limbii ocupă un loc mult mai restrîns în comparație cu vocabularul.

Fonetica e cea mai puțin reprezentată: găsim cîteva observații asupra ezitării de cantitate la verbele frecventative de tipul *actito*, *factito*, *lectito* (IX, 6); rolul aspirației *h* (II, 3); în încercările etimologice se aduc în discuție corespondențe fonetice greco-latine, cunoscute și de Varro³: *s* latin corespunde spiritului aspru grec, *o* latin lui *o* grec (XIII, 9)⁴; tot în sprijinul etimologiei se acceptă evoluții fonetice fanteziste (*biennes* > *bidennes*, *d littera inmissa*, > *bidentes*, *longo usu loquendi corrupta uox* [...], *quoniam id uidebatur esse dictu facilius leniusque*, XVI, 6, 13).

¹ Într-un pasaj este apărâtă bogăția limbii latine; vorbește însă Fronto, provocat de Favorinus (II, 26).

² *Hoc ego uerbum ξυνητοι γάρ εἰσιν quaerens uno itidem uerbo dicere, aliud non repperi quam quod est scriptum a M. Catone in sexta Origine*; dă apoi un citat în care apare cuvîntul *cognobilis*.

³ Cf. J. Collart, *Varron*, p. 105—109.

⁴ Această din urmă apropiere, absentă la Varro, nu are baze reale.

Există și câteva pasaje privind fonetica greacă, dintre care semnalăm ideea diferențierii prin accent a sensului cuvintelor (XVII, 3, 5). În domeniul înrudit al metricii¹, găsim puține texte: o curioasă confuzie între ictus și accent stă la baza capitolului VI, 7; capitolul XVIII, 15 nu face decât să transcrie o observație a lui Varro asupra structurii hexametrelui (în legătură cu cezurile)².

Observațiile privind morfologia sînt de asemenea rare: verbe „reciproce” (XV, 13), forme ale declinării a 3-a, legate de eufonie și de critică textuală (XIII, 21), genul unor substantive în raport cu aspectul lor fonetic (XV, 9), genitivul și dativul declinării a IV-a (IV, 16), forme ale declinării a V-a, puse de asemenea în legătură cu interpretarea textelor clasice (IX, 14), perfectul cu reduplicare (VI, 9) etc. Derivarea i-a reținut mai mult atenția³; de altfel, în concepția antică, derivarea era o parte a morfologiei⁴. Aspectul teoretic este aproape total absent; într-un singur pasaj (XI, 15, 5–6), Gellius se întreabă dacă sufixele sînt simple lungiri ale cuvintelor, fără nici o valoare (*uacua et inanis productio*) sau dacă au o semnificație proprie; urmîndu-l pe Apollinaris, ajunge la concluzia că sufixele indică (*declarant*) o anumită valoare (XI, 15, 8). În câteva pasaje sînt discutate sensurile atribuite de gramatici anumitor sufixe; soluțiile lui Gellius sînt de obicei judicioase, chiar dacă rolul său se limitează la alegerea între mai multe teorii: sufixul *-osus* era considerat peiorativ de Nigidius Figulus; Gellius condamnă această interpretare bazată pe alegerea unui număr limitat de derivate, în care termenul de bază făcea obligatorie valoarea depreciativă a derivatului (*uinusus, mulierosus, morosus*) și aduce în discuție alte exemple (*ingeniosus, formosus, uictoriosus*) de unde se poate observa sensul real, de abundență, al sufixului (IV, 9)⁵.

Importanța observațiilor de sintaxă ale lui Gellius constă în primul rînd în contrastul cu absența quasi-totală a unor asemenea preocupări în cercetările gramaticilor latini: nici tratatele grecești nu aveau o sintaxă sistematică, și nici predecesorii lui Gellius nu au trecut mai departe de problemele clasificării timpurilor și a modurilor (așadar în primul rînd fapte de morfologie)⁶. Fără a fi gramatic specialist, Gellius „filolog diletant”⁷, este primul care pare să fi abordat probleme de sintaxă. Sînt discutate astfel: folosirea unui acuzativ ca obiect al unui verb pasiv (*sese pecunias maximas exactos esse* pentru *pecunias a sese maximas esse exactas* sau *ego exigor portorium* pentru *erigitur de me portorium*); construcția e explicată prin influența greacă, după verbele cu dublu acuzativ (XV, 14); construcția *mihi nomen est Iulius* sau *Iulio* sau (și aici constă inovația „literară”) *Iulium* (XV, 29); acuzativul sau ablativul după *in* (XVII, 2, 11); ablativul sau acuzativul cu *opus esse* (XVII, 2, 15); pluralul poetic (XVII, 2, 22 – 23); folosirea activului în locul pasi-

¹ Cf. și Fr. Della Corte, *Varrone metricista*, în volumul *Varron*, citat mai sus, p. 143–172.

² Cf. Fr. Della Corte, *art. cit.*, p. 151–152 și A. Traglia, *ibid.*, p. 170–171.

³ Vezi și, mai sus, discuțiile privind paronimia și cuvintele poetice.

⁴ Cf. J. Collart, *Varron*, p. 189–190.

⁵ Vezi și discutarea sufixului *-bundas* (XI, 15).

⁶ Cf. J. Collart, *Bull. Fac. des Lettres de Strasbourg*, 38, 1960, 6, p. 270–286.

⁷ J. Collart, *art. cit.*, p. 276.

vului și a pasivului (de fapt mediului) pentru activ (XVIII, 12); *careo* construit cu genitivul în locul ablativului (XIX, 7, 7). Toate aceste construcții neobișnuite sînt considerate drept figuri de stil (*figurae orationis*), atribuindu-li-se o valoare estetică: citind un text din Iuvenius unde activul *maculeo* e folosit în locul pasivului *maculetur*, Gellius adaugă: *nonne hoc impendio uenustius gratiusque est quam si diceret „maculetur”?* (XVIII, 12, 2).

Alte pasaje au ca punct de plecare obscuritățile și dificultățile vechilor texte: valorile conjuncției *quin* (*saepe in ueterum scriptis obscura*, XVII, 13); folosirea diverselor forme de genitiv ale pronumelor personale (XX, 6).

Pentru a explica orientarea către sintaxă a lui Gellius, J. Collart (*art. cit.*, p. 276) emite ipoteza că, în Grecia, Gellius va fi intrat în contact cu școala, recent formată, a lui Apollonios Dyscolos, care, spre deosebire de predecesorii săi, începe să se intereseze de sintaxă ca atare, nu ca o anexă a filozofiei și a retoricii. Ipoteză ingenioasă, dar nu absolut necesară, deoarece la Gellius notările de sintaxă provin, ca și majoritatea observațiilor lingvistice, din explicarea stilistică și retorică a textelor literare. Faptul că în tratatele gramaticale sintaxa era absentă nu ne obligă să admitem că ea nu și-ar fi avut locul cuvenit în comentariile de text.

De aceeași origine sînt și preocupările filologice în sens strict, privind critica tradiției manuscrise. Și aici se pornește de la explicațiile de text școlare, care prevedeau compararea manuscriselor la dispoziția elevilor (*emendatio*)¹, și tot criteriului estetic i se conferă rolul dominant (cf. I, 21, *amaro* sau *amaror* la Vergiliu; cf. și XIII, 21, unde e invocată eufonia).

4.4.2. Ajungem astfel la ceea ce s-ar putea numi, cu oarecare exagerare, istorie și critică literară².

Se găsesc, în *Noaptele atice*, foarte numeroase pasaje conținând atît date istorice privind scriitorii greci și latini, cît și aprecieri asupra lor, comentarea unor texte etc.

Pornind de la scopul pe care și l-a propus, de a oferi cititorilor săi informații atrăgătoare, demne să figureze în conversația unor oameni de lume, Gellius a adunat o serie de detalii biografice, cu caracter anecdotic, despre scriitori: grija exagerată pentru îmbrăcăminte a lui Demostene (I, 5), o aventură a aceluiași (I, 8), epitafele pe care și le-ar fi făcut Naevius, Plaut și Pacuvius (I, 24), Plaut scriindu-și comedii la moară iar Naevius la închisoare (III, 3), Demostene, elev al lui Platon își părăsește maestrul ca să-l urmeze pe demagogul Callistratus (III, 13), un conflict al lui Vergiliu cu locuitorii orașului Nola (VI, 20), Laberius și Caesar (VIII, 15), orbirea lui Democrit (X, 17), locuitorii Miletului îl corup pe Demostene (XI, 9) sau pe Demades (XI, 10), o pățanie a lui Cicero (XII, 12), întîlnirea dintre Pacuvius și Accius (XIII, 2), Aristotel alegîndu-și un succesori (XIII, 5), rivalitatea dintre Xenophon

¹ Cf. J. Carcopino, *Vie quotidienne*, p. 137.

² Lucrarea fundamentală: R. Marache, *Critique*, p. 183–317. Cf. și J. F. D'Alton, *Roman Literary Theory and Criticism*, Londra, 1931, passim. Gellius nu e nici măcar amintit de J. W. H. Atkins, *Literary Criticism in Antiquity*. II. Londra, Methuen, 1952.

și Platon (XIV, 3), câteva date biografice despre Euripide (XV, 20)¹, insuccesele la concursuri ale lui Menandru și Euripide (XVII, 4), o meza-ventură a lui Sallustius (XVII, 18). În toate aceste relatări, adevărul istoric îl interesa prea puțin: *ea res uerane an falsa sit, non laboro* (VI, 20, 2)²; principalul era anecdota și detaliile erudite, de cele mai multe ori filologice, cu care le putea asocia: un amănunt al istoriei textului *Georgicelor*, legat de conflictul lui Vergiliu cu locuitorii din Nola și, apoi, exemple de hiat eufonic (VI, 20); citeva versuri ale lui Laberius, pe marginea legendei orbirii lui Democrit (X, 17).

În același domeniu, al istoriei literare, se pot încadra cele câteva pasaje privind autenticitatea și paternitatea unor scrieri; Plaut formează, în special, obiectul unor asemenea investigații: întreaga istorie a criticii plautine este schițată în III, 3, criteriul atribuirii paternității fiind cel stilistic, aplicat de Varro în stabilirea listei celor 21 de piese autentice. Criteriul conținutului e folosit pentru a respinge părerea că Democrit ar fi putut fi autorul unor scrieri *uana atque intoleranda auribus* (X, 12, 1); după ce relatează fanteziile zoologice atribuite de Plinius filozofului, Gellius adaugă: *his portentis atque praestigiis a Plinio Secundo scriptis non dignum esse cognomen Democriti puto* (X, 12, 6).

Cercetarea surselor grecești ale unor opere latine ocupă de asemenea un loc relativ important în *Noptile atice*; nu este însă vorba exclusiv de stabilirea surselor, ci și de aprecierea estetică a textelor, bazată pe ideea unui fel de concurs între cele două literaturi: autorii latini sînt înfățișați ca încercînd să-și întrecă modelele, verbul *aemulari* „a se lua la întrecere” apărînd adesea în prezentarea unor texte latine (II, 27, 2, despre un text al lui Sallustius inspirat de Demostene; XI, 4, 3, despre o traducere a lui Ennius din Euripide; XIII, 27, 2, despre o transpunere de către Vergiliu a unui vers de Parthenius; XVII, 10, 8, despre un pasaj imitat de Vergiliu după Pindar). Ideea emulației e prezentă însă și în celelalte pasaje: Gellius nu se mulțumește să constate filiația și să semnaleze eventualele deosebiri, ci emite judecăți de valoare asupra traducerilor. Cicero a transpus în *De amicitia* un pasaj din Theofrast *commodissime aptissimeque* (I, 3, 11); dar autorul grec a tratat problema *inquisitius* [„mai adîncit”] [. . .] *et exactius expressiusque* [„cu mai multă exactitate și precizie”³] *quam Cicero* (I, 3, 21). Imitîndu-l pe Theocrit, Vergiliu a omis unele cuvinte pe care nu le-a putut traduce, dar a adăugat altele, „pline de farmec și de grație” (IX, 9, 5); în general însă, elogiile se îndreaptă către originalul grec. Ennius a tradus *non sane incommode* un pasaj din Euripide, dar n-a folosit prea corect un cuvînt (XI, 4). Vergiliu a egalat frumusețea unui vers de Parthenius, dar a diminuat forța și simplitatea unui vers homeric „modernizîndu-l”⁴ și împodo-

¹ Singurul capitol în care se observă o încercare de a nu se limita la o singură anecdotă; dar și aici predomină detaliile „senzaționale”: peștera din insula Salamina în care și-ar fi scris tragediile, misoginismul și presupusa bigamie a poetului; moartea lui.

² Cf și XI, 9 și 10, unde aceeași întîmplare e atribuită lui Demostene și Demade.

³ Sensul și forma termenilor nu sînt sigure.

⁴ Adjectivul grec, folosit de Gellius e νεωτερωτότερος și se referă la poezia contemporană, de inspirație alexandrină.

bindu-l (XIII, 27). Vergiliu a transpus cu neglijență un pasaj din Pindar, preocupîndu-se exclusiv de sonoritatea versurilor (XVII, 10; vorbește Favorinus, reprezentantul admiratorilor literaturii grecești). Textul cel mai important în acest domeniu, și poate singurul din *Noaptele atice* în care analiza literară este mai aprofundată, îl constituie comparația dintre Menandru și Caecilius, dezastruoasă pentru comicul latin: Caecilius nu numai că n-a putut transpune frumusețea versurilor originale, dar a adăugat „bufonerii” (*mimica*), omițind în schimb pasaje pline de adevăr omenesc; după analiza citorva texte paralele, concluzia este distrugătoare: *non puto Caecilium sequi debuisset quod assequi nequiret* (II, 23).

Ideea „concursului” revine și în alte capitole fără să fie vorba de traduceri: poezii elegiaci greci, clasici și contemporani, sînt elogiați în dauna elegiacilor latini de către un participant la banchetul pus în scenă în XIX, 9; retorul Antonius Iulianus în apărarea elegiei latine citînd texte din vechii poeți latini, a căror frumusețe n-a fost egalată nici de greci nici de alți autori romani.

Pasajul e deosebit de semnificativ și din alt punct de vedere: pentru a arăta superioritatea elegiei latine¹, Gellius nu se folosește de numele clasice ale lui Tibul, Propertiu și Ovidiu, nici măcar de Catul, Calvus sau Cinna (aceștia apar însoțiți de calificative disprețuitoare, în cuvintele convivului elenofil), ci de foarte obscurii, dar arhaicii Valerius Aedituus, Porcius Licinus, Q. Lutatius Catulus. Se poate observa aici predilecția frontonienilor pentru poezii arhaici, singurii deținători ai purității limbii latine și izvoare incomparabile pentru extragerea cuvintelor rare; și nu numai atît: printre autorii vechi, interesul lui Gellius se îndreaptă mai ales către scriitorii obscuri sau textele mai puțin cunoscute. Lucrul acesta devine evident dacă luăm în considerație atitudinea față de Plaut. Puritatea, bogăția și „eleganța” limbii acestuia este elogiată în numeroase pasaje unde îl aflăm citat: *verborum Latinorum elegantissimus* (I, 7, 17); *homo linguae atque elegantiae Latinae princeps* (VI, 17, 4); *linguae Latinae decus* (XIX, 8, 6). Sînt citate exemple din 30 de piese plautine; 17 dintre ele sînt varroniene; dar extrasele mai ample provin din piesele nevarroniene și rămînem cu impresia că interesul lui Gellius se îndreaptă în special către acestea și că dorea să atragă și cititorului atenția asupra lor. De altfel, din examinarea listei autorilor pe care îi discută se pot observa cele două preferințe: autorii arhaici și textele rare. Nu Titus Livius e folosit pentru extragerea anecdotelor istorice, ci vechii analiști, cărora le consacră numeroase pagini, și pentru al căror stil avea o nelimitată admirație. L. Calpurnius Piso Frugi *simplicissima suavitate et rei et orationis usus est* (XI, 14, 1). Dar Q. Claudius Quadrigarius apare cel mai adesea și e cel mai atent studiat². Chiar cînd extrasele sînt reproduse pentru anecdota istorică, Gellius nu uită să-i laude calitățile stilistice: o luptă a fost descrisă de Quadrigarius *purissime atque inlustrissime simplicique et incompta orationis antiquae suavitate* (IX, 13, 4). Uneori, analiza stilistică e scopul unic al unui

¹ Ideea apare încă la Quintilian, *IO*, X, 1, 93; *elegia quoque Graecos prouocamus*.

² Analizii Sempronius Asellio și Valerius Antias sînt citați fără a se formula aprecieri asupra valorii lor artistice. Cf. R. Marache, *Critique*, p. 235.

capitol; astfel, în XVII, 2, ne sînt prezentate fișe extrase din prima carte a *Analelor*. În admirația pentru Quadrigarius, Gellius își asociază profesorii: Favorinus era mișcat de puterea de evocare a descrierilor de bătălii (IX, 13, 5), iar Fronto mărturisește că iubirea pentru acest scriitor ar putea să-i întunece obiectivitatea (XIII, 29, 3).

În poezie, atenția i se îndreaptă de asemenea către cei vechi. Ennius e reprezentat prin extrase lungi, cărora li se distribuie elogi pline de venerație: *Eos ego uersus* [despre Servilius Geminus] *non minus frequentē adsiduoque memoratu dignos puto quam philosphorum de officiis decreta. Ad hoc color quidam uetustatis in his uersibus tam reuerendus est, suauitas tam impromisca tamque a fuco omni remota est, ut mea quidem sententia, pro antiquis sacratisque legibus obseruandi, tenendi colendique sint* (XII, 4, 2–3). Foarte multe pasaje se referă la cuvintele și expresiile rare, folosite de poet, la grija lui pentru sonoritatea versurilor. Dar, pe lângă Ennius, sînt elogiați și Cn. Matius, traducător al *Iliadei*, socotit și *uir doctus* (VII, 6, 5; cf. și X, 24, 10), *homo eruditus* (XX, 9, 1; cf. și XV, 25, 1), dar laudat și pentru calități stilistice (XX, 9, 3), sau Furius Antias, căruia i se apreciază creațiile lexicale, împotriva criticilor lui Caesellius Vindex (XVIII, 11, 2).

Dintre ceilalți poeți vechi, Pacuvius (căruia Varro îi atribuie stilul înalt — *ubertas* —, VI, 14, 6) ilustrează o particularitate fonetică (IV, 17, 15), morfologică (IX, 14, 13) sau lexicală (XIII, 30, 3) sau oferă sentențe morale (XIII, 8, 4; XIV, 1, 34); Accius apare mai ales ca gramatic sau pune la dispoziție atestări de forme și cuvinte (II, 6, 23; VI, 9, 16; XIII, 3, 2); similar e rolul lui Lucilius (modelul stilului simplu — *gracilitas* —, VI, 14, 6), deși citatele sînt mult mai numeroase. Terentius însuși, prototip al stilului mediu (*mediocritas*, VI, 14, 6), nu e citat decît de patru ori, ca mărturie gramaticală (IV, 9, 11; 16, 2; VI, 7, 4; 20, 6, 4 și 11). Aceste nume foarte cunoscute nu sînt situate mai presus de autorii mai obscuri, Pomponius, Afranius, Atta, Iuuentius.

Dintre vechii oratori, locul principal îl deține Cato, atît prin numărul mare de extrase și prin întinderea unora din ele, cît și prin admirația pentru personalitatea sa morală și pentru talentul său literar¹. Frazele citate din discursurile lui sînt „lumini strălucitoare ale elocvenței latine care se naște atunci” (XIII, 25, 12). Îi atribuie chiar calitatea supremă, stilul ales, *elegantia* (XI, 1, 7)²; Cato și-a depășit epoca, încercînd și izbutînd, înaintea lui Cicero, să realizeze stilul sublim, caracterizat prin forță și abundență (X, 3, 15–16).

Și alți oratori vechi sînt citați în *Noptile atice*, începînd cu Scipio Africanul (IV, 18, 3), pe care însă nu-l caracterizează din punct de vedere literar, continuînd cu Q. Caecilius Metellus Macedonicus, căruia îi laudă elocvența în general (*uir disertus*), dar și talentul de a exprima o idee morală în cuvinte care ar merita să fie reținute întocmai ca un precept

¹ Cf. R. Marache, *Critique*, p. 281–286. Cato fusese și idolul lui Fronto (cf. id., *ibid.*, p. 162–166).

² Cuvinte de laudă pentru vocabularul lui Cato apar și în alte pasaje: *cum multa uenustate atque luce atque munditia uerborum* (I, 23, 1); *uirutiles dignitatesque uerborum* (I, 23, 3); *uehementibus et inuistribus uerbis* (XI, 18, 18).

al filozofilor (I, 6), cu Scipio Aemilianus (IV, 20; V, 19, 15; III, 4; VI, 11, etc.) de asemenea fără aprecieri. Se oprește ceva mai îndelung asupra lui C. Gracchus, căruia nu-i neagă vehemența, indignându-se însă împotriva acelor care-l situează mai presus de Cicero (X, 3, 1); e de acord să-l considere superior vechilor oratori prin grija pentru armonia frazei (XI, 13, 2), dar oricare i-ar fi conciziunea, grația și puritatea (X, 3, 4), oricare ar fi farmecul unui text vechi, de o simplitate naivă, el n-a fost în stare să atingă pateticul lui Cato (X, 3, 15). Sint pomeniți și citați și alții: Q. Caecilius Metellus Numidicus, izvor de sentințe lapidare (XII, 9, 4) și remarcabil prin inovații lingvistice (XV, 14) sau un obscur Favonius, *vetus orator* (XV, 8, 1), nu lipsit de elocvență (*non indisertus uir*, XV, 8, 2).

Dar omul de lume Aulus Gellius nu putea impune cititorilor săi să se limiteze la cunoașterea scriitorilor vechi, celebri sau obscuri. Marile nume ale literaturii din epoca ciceroniană sau augustee nu puteau fi total neglijate. Cicero însuși ocupă un loc eminent în *Noaptele atice*¹. Deși se întâmplă adesea ca Gellius să respingă acuzațiile aduse de critici unor autori pe care-i prețuiește, niciodată nu a făcut-o cu aceeași violență ca împotriva detractorilor lui Cicero, comparându-i cu nelegiuții care se ridică împotriva zeilor nemuritori, atribuindu-le epitetele *prodigiosi* „monstruoși” și *uecordes* „nebuni” (XVII, 1, 1). Întocmai ca autorii arhaici, Cicero e un model în toate privințele: pentru puritatea limbii, forța stilului, logica construcției retorice, ținuta morală. Grija, cunoscută, a oratorului pentru eufonie și ritm e scoasă în evidență și de Gellius; dar se atribuie acestei preocupări a lui Cicero și fapte care nu par să aibă un raport prea strâns cu eufonia: preferința acuzativului pentru ablativ după *in* (I, 7, 20), a formei *antistitas* pentru *antistites* (*sonitu delectatus*, XIII, 21, 22). Cicero este modelul inegalabil al stilului sublim (X, 3, comparația citată mai sus, cu Cato și C. Gracchus), este cunoscătorul desăvârșit al limbii latine (cf. X, 21, 2; XV, 3, 7), greșelile pe care i le caută detractorii nu sint decât reușite subtile, neînțelese de aceștia (XVII, 1).

Dar, pe lângă Cicero, epoca este puțin reprezentată: Caesar e citat pentru un precept stilistic (I, 10, 4) sau pentru câteva forme și reguli gramaticale, fiind calificat drept un *gravis auctor linguae Latinae* „o înaltă autoritate” (IV, 16, 8—9; cf. și XIX, 8, 3: *sermonis praeter alios suae aetatis castissimū*; IX, 14, 25; XIII, 3, 5). Sallustius e judecat cu ezitări și adesea contradictoriu². Pe de o parte, îi elogiază puritatea și eleganța limbii și eforturile lui inovatoare (*elegantia orationis Sallustii uerborumque fingendi et nouandi studium*, IV, 15, 1; *nouator uerborum*, I, 15, 8; *proprietas in uerbis retinentissimus*, X, 20, 10), conciziunea stilului (*subtillissimus breuitatis artifex*, III, 1, 6), îl apără de detractori (IV, 15; X, 26) și îl folosește ca mărturie pentru corectitudinea gramaticală și lexicală (I, 22, 15; VI, 17, 7; IX, 12, 9, 14; XX, 6, 14, etc.). Pe de altă parte, se face ecoul necritic al unor reproșuri: pretenția moraliza-

¹ Cf. R. Marache, *Critique*, p. 291—298.

² Cf. R. Marache, *Critique*, p. 239—241; id., *Le jugement d'Aulu-Gelle sur Salluste*, *Hommage Niedermann* (1956), p. 499 și urm. (cf. și rezumatul din REL, XXXVI, 1958, p. 32—33).

toare, în contrast cu o viață particulară dubioasă (XVII, 18) sau acuzația de exagerare nelogică formulată de retorul T. Castricius (II, 27). Explicația propusă de R. Marache (*art. cit.*) a acestei atitudini este fără îndoială justă: admirația pentru Sallustius este de natură stilistică și provine de la Fronto; o îndelungată tradiție de detractare a aproape unicului istoric democrat al Romei a fost preluată de Gellius, fără ca acesta să-și dea seama de substratul politic al criticilor¹.

Lucrețiu, atît de tradiționalist, în ceea ce privește limba, este și el obiectul admirației lui Gellius². Îi apreciază grija pentru eufonie (XIII, 21, 21), constată că Vergiliu s-a inspirat din *Poemul Naturii* (I, 21, 5—7), îl folosește ca autoritate pentru ilustrarea unor fapte de morfologie și lexic (XII, 10, 8; XIII, 21, 21; XVI, 5, 7). Ceea ce este, în fond, extrem de puțin față de importanța operei poetului.

De și mai puțină atenție se bucură ceilalți scriitori ai epocii. Labe-rius e folosit ca sursă de cuvinte sau de forme rare (III, 18, 9; VI, 9, 2; IX, 12, 11; XVI, 7; XX, 6, 6), Publilius Syrus oferă sentențe morale versificate, foarte potrivite pentru conversațiile curente (*ad communem sermonum usum commendatissimae*, XVII, 14, 3); Catul e apreciat pentru eleganță (*elegantissimus poetarum*, VI, 20, 6), versurile sînt *uenustissimi* (VII, 16, 2), dar aprecierile se opresc la aceste epitete, care însoțesc consemnarea unui hiat și a unui sens vechi al verbului *deprecor*³; Calvus și Cinna servesc la atestarea unui sufix (IX, 12, 10 și 12) sau a unui cuvînt (XIX, 13, 5).

Pentru epoca augustee, lucrurile apar și mai clar: Horațiu e citat pentru numele unor vînturi (II, 22, (2), 25), Tibul, Propertiu, Ovidiu, Titus Livius, nu sînt nici măcar pomeniți. Singurul de care se ocupă este Vergiliu, obiect al admirației lui Fronto și al cercetărilor erudite ale lui Sulpicius Apollinaris⁴. Pentru Aulus Gellius, Vergiliu este o „sumă” a științei universale⁵, din care se pot extrage cele mai sigure informații istorice (II, 16; III, 2, 14), de antichități religioase (V, 12, 13), concepții asupra unor probleme de filozofie (XIII, 1, 5); i se acordă elogiul suprem: *multae antiquitatis homo sine ostentationis studio peritus* (V, 12, 13). Limba lui Vergiliu e pură, cuvintele sînt folosite propriu și cu toată forța lor; criticii care pun la îndoială corecta folosire a vreunui cuvînt sînt combătuți (II, 6; VII, 6). Armonia perfectă a versurilor nu permite înlocuirea nici unui sunet (XIII, 21); hiatul însuși e *canorus* și *icundus* (VI, 20, 3).

Din întreaga literatură postvergiliană, un singur nume: Seneca⁶, însă cu unicul scop de a-i condamna blasfemia împotriva lui Ennius (XII, 2).

¹ Formularea naivă din IV, 15, 1, e o dovadă în acest sens: eleganța stilului a stîrnit invidie și i-a determinat pe unii, *non mediocri ingenio uiri*, să-i aducă diverse acuzații.

² Cf. R. Marache, *Critique*, p. 241.

³ Cf. R. Marache, *Critique*, p. 242.

⁴ Cf. R. Marache, *Critique*, p. 303—317.

⁵ Ideea nu e, desigur, a lui; o va fi preluat de la comentatorii anteriori ai poetului, poate Probus sau Sulpicius Apollinaris; ea se menține însă, apărînd cu și mai mare claritate la Macrobius. Este, de fapt, o atitudine similară și paralelă cu aceea față de Homer.

⁶ Cf. R. Marache, *Critique*, p. 214—217.

Tabloul literaturii latine apare aşadar răsturnat în oglinda pasiunii arhaizante : vechea literatură e reprezentată de un număr imens de maeştri, mai importanţi sau mai obscuri ; epocile clasice prin câteva nume de prim rang, literatura mai nouă e total absentă. Gellius recunoaşte evoluţia şi progresul literaturii, cel puţin teoretic, cînd pune în paralelă pe Cato cu Cicero, dar predilecţia pentru cercetarea cuvîntului rar şi a sentenţei lapidare, ambele necesare discursurilor şi conversaţiei oamenilor de lume, îl împiedică să tragă concluzii din această idee.

Criteriile criticii literare gelliene s-au putut desprinde şi din exemplele şi citatele de mai sus. Criteriul primordial e cel stilistic, redus în esenţă la puritatea şi caracterul ales, rafinat, al vocabularului (*mundities, elegantia*). Definirea acestor două noţiuni, şi mai ales a celei dintîi, nu e uşoară, deoarece Gellius însuşi nu avea o idee prea clară de ceea ce putea fi puritatea vocabularului vechilor autori. Epitete în această direcţie sînt distribuite cu profuziune¹ : Scipio Aemilianus a vorbit cu cea mai mare puritate (*purissime*) dintre toţi contemporanii săi (II, 20, 5), Claudius Quadrigarius descrie o luptă cu foarte mare puritate şi strălucire şi cu farmecul simplu şi neafectat a prozei vechi (IX, 13, 4), Q. Caecilius Metellus Numidicus a vorbit latineşte cu simplitate şi puritate (*caste pureque*, XVIII, 2, 7), Lucilius e trecut printre autorii care s-au exprimat cu cea mai mare puritate (*qui purissime locuti sunt*, IX, 14, 21—23), Cato povesteşte cu multă puritate a cuvintelor (*cum multa quadam munditia*² *uerborum*, I, 23, 1), un discurs al lui C. Gracchus e caracterizat prin conciziune, graţie şi puritate (*brevitas, uenustas, mundities*, X, 3, 4), Augustus îl urmează pe Caesar în căutarea purităţii în exprimare (*munditiae in sermonibus*, X, 24, 2). Epitetul este aplicat însă şi cînd e vorba de câteva versuri ale mimografului Laberius (*satis munde*, X, 17, 2), ale cărui vulgarisme în stil sînt semnalate în alte pasaje. Impresia generală care se degajă din folosirea epitetului este că „puritatea” se opune „vulgarităţii”³ şi că a vorbi pur este echivalent cu a respecta tradiţia literară⁴, în opoziţie nu atît cu creaţia lexicală, ci cu acceptarea vocabularului curent. Şi cum ideea evoluţiei lingvistice este quasi-absentă din concepţiile lui Gellius, „pur” e echivalent cu „arhaic”⁵.

A doua calitate stilistică este *elegantia*, definită de R. Marache (*op. cit.*, p. 221) : « la faculté qui permet d'atteindre à la „propriété”, le tact délicat qui guide l'écrivain dans la recherche du mot remarquable par cette *proprietas*, se nomme „raffinement”, *elegantia* ». Este vorba, aşadar, de efortul de a alege numai cuvintele proprii, departe de orice

¹ Cf. R. Marache, *Critique*, p. 220.

² *Munditia (mundities)*, abstract al adjectivului *mundus*, al cărui sens cuprinde, pe lângă ideea de „puritate”, „curăţenie”, şi pe aceea de „ingrijire”, „eleganţă”.

³ Pasajul, citat mai sus, cu privire la Laberius s-ar putea referi exclusiv la versurile reproduse.

⁴ Cf. pasajele referitoare la Lucilius şi August, unde se justifică folosirea unor arhaisme morfologice.

⁵ O echivalare similară apare la Gellius şi în ceea ce priveşte „proprietea” termenilor ; despre aceasta, vezi mai sus, p. XLVI—XLVII. Cf. şi R. Marache, *Critique*, p. 221.

vulgarism, dar și de banalitate, acceptându-se îndrăznelile stilistice¹. Calificarea prin *elegantia* este tradițională în ceea ce-l privește pe Plaut (I, 7, 17; VI, 17, 4), iar Gellius o folosește pentru numeroși autori vechi: Ennius (V, 12, 12), Cato (XI, 1, 7), Pacuvius (I, 24, 4), Claudius Quadrigarius (XVII, 2, 1 și 26), dar și pentru cei din epoca ciceroniană: Sallustius (IV, 15, 1), Catul (VI, 20, 6), Varro (XVIII, 12, 1); scrisorile lui August se bucură de aceeași apreciere (XV, 7, 3). În schimb, lipsa acestei calități e afirmată clar (pe baza autorității unor critici) în ceea ce-l privește pe Seneca (XII, 2, 1). Detalii despre ce înțelege Gellius prin *elegantia* nu aflăm și nici argumente pentru atribuirea acestei calități; pe câte se pare, sîntem în fața unor epitete tradiționale, de școală, nu numai în privința lui Plaut; în afară de aceasta, autorii care posedă *elegantia* sînt și cei mai potriviți pentru indeletnicirea predilectă a frontonienilor: căutarea și memorarea, pentru uz propriu, a cuvintelor rare; aceasta este scopul cercetării *Analelor* lui Claudius Quadrigarius: *uerborum sententiarumque elegantium recordationes* (XVII, 2, 1); acesta este și sensul elogiului pe care-l face retorului Antonius Iulianus: *doctrina quoque ista utiliore ac delectabili ueterumque elegantiarum cura et memoria multa fuit* (I, 4, 1).

În fapt, critica stilistică a lui Gellius se reduce la aplicarea la vechii scriitori a unor epitete laudative, cu conținut vag și cu contururi estompate. O încercare de caracterizare mai atentă și mai diferențiată lipsește, iar criteriul stilistic folosit în cercetarea autenticității pieselor plautine se bazează exclusiv pe impresii (III, 3)².

Un aspect particular al stilisticii gelliene îl constituie atenția la „eufonie”; caracterul vag al noțiunii rezultă clar din dialogul lui Probus cu un prieten (XIII, 21); Probus propunea „urechea” drept criteriu al alegerii cuvintelor și formelor (*aurem tuam interroga quo quid loco conueniat dicere; quod illa suaserit id profecto erit rectissimum* (XIII, 21, 1); cerîndu-i-se precizări, Probus dă exemple din Vergiliu, iar la insistențele colocutorului său, dornic să afle reguli certe, Probus se înfurie (XIII, 21, 8–9).

Apar la Gellius și alte criterii ale analizei literare. Unul dintre acestea, folosit mai ales în capitolele unde Gellius îi apără de critici sau detractori pe autorii preferați e cel pe care l-am putea numi logico-retoric. Li se reproșează scriitorilor construirea greșită a unui argument (sau, dimpotrivă, se scoate în evidență subtilitatea argumentării), eroarea istorică, anacronismul etc. Sînt analizate, din punctul de vedere al logicii, fraze ale lui Cicero (I, 4; XVII, 1, 5); ale lui Sallustius (III, 1; XVIII, 4), un vers al lui Vergiliu (V, 8) etc. Adesea, răspunsul lui Gellius la pretensele greșeli de logică se reduce tot la explicații de vocabular: criticul nu cunoștea sensurile vechi ale cuvintelor (*paenitere* și *liberalis* la Cicero, XVII, 1; 5; *stolidus* și *uanus* la Sallustius, XVIII, 4). Necon-

¹ La plural, termenul pare să însemne tocmai acest lucru: textele ieșite din comun din punct de vedere stilistic. E de remarcat că adesea epitetul se opune folosirilor banale ale cuvintelor și formelor.

² Unica excepție pare s-o constituie importantul capitol X, 3, unde se compară relatarea unei întâmplări similare de către C. Gracchus, Cicero și Cato. Gracchus n-a atins stilul sublim, ci s-a folosit de cuvintele uzuale (*nilhil profecto abest a cotidianis sermonibus*, X, 3, 6).

cordanța cu realitatea istorică și mitologică este de asemenea în atenția comentatorilor : Vergiliu n-a respectat tradiția analitică privind nașterea fiului lui Aeneas (II, 16 ; și aici una din explicații rezidă în sensurile cuvintului *longaeuus*) ; tot Vergiliu numește un oraș care nu fusese încă întemeiat în momentul când se plasează acțiunea (X, 16) ; Cicero se arată nesigur în cunoașterea textului homeric (XV, 6) ; Vergiliu ignorează etapele erupției unui vulcan (XVII, 10). Tiro îi reproșează lui Cato construcția ilogică și neconformă cu psihologia auditoriului și cu regulile retoricii a discursului pentru locuitorii insulei Rhodos ; Gellius îi răspunde punct cu punct (VI, 3).

Trebuie semnalată, în sfârșit, și prezența unui criteriu educativ în judecarea operelor literare ; într-un singur caz este vorba chiar de valoarea pedagogică a unei serii : citind atacurile lui Seneca împotriva lui Ennius și a influenței acestuia asupra lui Cicero și Vergiliu, Gellius socotește că filozoful nu trebuie recomandat ca lectură tinerilor, deoarece răul pe care-l poate face gustului lor literar nu este compensat de foloasele pe care le pot aduce preceptele morale cuprinse în operele sale.

De altfel, sursa cea mai fertilă pentru găsirea unor maxime în care eleganța stilului să se imbine cu frumusețea ideii o constituie tot autorii arhaici ¹. Ca și căutarea cuvintelor rare, căutarea maximelor e utilă omului de lume : nu numai că-și exercită memoria reținându-le, dar își poate împodobi cu ele discursurile și conversația ². Scriitorii devin astfel egali, dacă nu superiori, filozofilor : versurile lui Ennius sînt tot atît de demne de memorat ca și preceptele despre îndatoriri ale filozofilor (XII, 4, 2) ; o maximă a lui Musonius Rufus a fost formulată cu mult înainte de către Cato (XVI, 1).

Poezii epici, autorii de tragedii, comedii, atelane și chiar de mimi, vechii oratori sînt excerptați în acest scop ³, Afranius a spus *eximie atque uerissime* că înțelepciunea e fiica experienței (*usus*, masculin) și a memoriei (XIII, 8), Pacuvius și Accius ilustrează neîncrederea filozofică în prezicătorii viitorului (XIV, 1, 34), Ennius recomandă filozofarea cu moderație (V, 15, 9). Dintr-un discurs al lui Q. Caecilius Metellus Numidicus se poate afla, ea și din cărțile filozofilor, că nu trebuie să ne întrecem în insulte cu oamenii de jos (VII, 11), alt fragment al lui e comparat cu un precept al lui Socrate (XII, 9, 4—6), un discurs al lui Metellus Macedonicus ⁴ merită să fie citit mereu, nu mai puțin ca preceptele celor mai mari filozofi (I, 6, 7—8). Cato e o sursă inepuizabilă de expresii și precepte demne de reținut : indemnul la cumpătare (XIII, 24), ierarhia îndatoririlor față de rude sau clienți (V, 13, 3) etc. Din Varro se extrag precepte, uncori glumețe (I, 17, 4, *De officio mariti*). Unele exemple

¹ Cf. R. Marache, *Critique*, p. 267—280.

² Cf. și Pref., 1, 6 : lucrurile pe care le aduc *Nopfile atice* sînt *eius seminius generisque ex quo facile adolescent aut ingenia hominum uegetiora aut memoria adminiculatio aut oratio sollertior aut sermo incorruptior aut delectatio in otio atque in ludo liberatio*. Cf., de asemenea, caracterizarea sentențelor lui Publilius Syrus : *lepidae et ad communem sermonum usum commendatissimae* (XVII, 14, 3).

³ Uneori Gellius recurge la culegeri anterioare ; faptul e cert pentru Publilius Syrus.

⁴ Despre identitatea personajului, vezi p. 18, n. 1.

menite să ilustreze un fapt gramatical sint de asemenea maxime (Novius, XVII, 2, 8).

Critica literară gelliană este așadar subordonată unui scop practic, retoric și monden. Caracterizările și aprecierile lui nu depășesc aplicarea unor epitete tradiționale și vagi¹. Bogăția citatelor, interesante în sine și desigur bine alese (de Gellius sau de predecesorii săi) conferă însă o valoare certă paginilor de literatură din *Noptile atice*.

4.4.3. Deși ocupă un număr relativ mare de capitole și deși oferă un material istoricește foarte important, filozofia² lui Gellius este și mai puțin originală.

Conștient, poate, de incapacitatea sa speculativă, și în orice caz de aceea a publicului său, Gellius ne atrage atenția că nu va dezbate probleme prea spinoase și că se va opri la cunoștințele necesare unui om de lume³, ferindu-se de o erudiție exagerată (*πολυπραξία*); autorități incontestabile îi întăresc atitudinea: Ennius spunea în *Neoptolemus* că filozofia trebuie s-o facă puțini, nu toată lumea (*philosophandum est paucis: nam omnino haut placet*, V, 15, 9)⁴ și că din filozofie trebuie numai să deguști, nu să te lași înghițit de ea (V, 16, 5).

Filozofia morală era în general cea mai dezbătută la Roma, și cea mai accesibilă; reprezentanții școlilor filozofice din vremea aceea îi dădeau locul primordial. În această direcție trebuia îndreptat și efortul lui Gellius, cu atât mai mult cu cât vechea literatură îi oferise atât portrete de înțelepți cât și maxime ușor încadrabile într-o tematică de acest fel. Profesorii săi, Favorinus și Taurus în primul rind, îi dăduseră de asemenea cunoștințe suficiente; în orice caz, din învățătura lor, Gellius a reținut mai ales problemele de etică⁵; le consideră, de altfel, unicele meritând numele de filozofie, pe care o definește: *quae uirtutum omnium disciplina est quaeque in publicis simul et priuatis officiis excellit ciuitatesque et rempublicam, si nihil prohibeat, constanter, fortiter et perite administrat* (X, 22, 24). În alt pasaj, respingând erudiția deșartă, afirmă că binele și răul constituie obiectul *Noptilor atice* (XIV, 6, 5). Tratarea problemelor se face rareori teoretic, și atunci sub forma unui dialog între filozofi reprezentând diverse școli; de cele mai multe ori însă e vorba de precepte de morală practică, ilustrate de texte literare și de anecdote istorice.

Problema binelui suprem, a vieții fericite (*uita beata*) e dezbătută în XVIII, 1, punându-se în scenă o conversație dintre un stoic și un peripatetician în prezența lui Favorinus: virtutea singură e condiția vieții fericite (stoicului), ea trebuie însoțită de alte binefaceri ale soartei: sănătatea, bună starea materială etc. (peripateticianul); discuția se bazează pe ar-

¹ Același lucru, poate și mai clar, apare și din cercetarea părerilor lui Gellius despre literatura greacă: „on trouve dans les *Nuits Attiques* une foule de noms, mais peu de traces d'un contact étroit avec un auteur” (R. Marache, *Critique*, p. 200).

² Cf. L. Dewaule, *Aulus Gellius quatenus philosophiae studuerit*, Toulouse, 1891. Este mai mult o clasificare judicioasă a materialului oferit de *Noptile atice*, fără o încadrare în rîșnarea filozofică a vremii.

³ Cf., în acest sens, și Pref., 13.

⁴ Sensul versului e insuficient de precis; s-ar putea înțelege și „filozofia trebuie practică puțin, nu prea adinc” (sau „în general nu-mi place”).

⁵ Cf. și mai sus, 3.3., p. XXXI—XXXII, XXXIII—XXXIV.

gumente extrase din arsenalul logicienilor stoici și megarieni; Favorinus ia apărarea stoicului, fără însă a se angaja în fondul problemei, combătând numai forma argumentării. La fel de impersonale sînt și expunerile privind chestiunea dacă un înțelept se poate minia (se reproduc părerile lui Taurus, care eludează problema cu o anecdotă, I, 26), despre atitudinea înțeleptului față de suferințele fizice (XII, 5) sau capitolul despre plăcere, adevărat articol de dicționar (IX, 5).

Problemei îndatoririlor (*officia*, τὰ καθήκοντα) i se consacră numeroase pasaje, uneori cu detalii specific romane: îndatoririle față de prieteni (I, 3), față de părinți, de magistrați și de clienți (I, 13; IV, 7; V, 13).

Un loc tot atît de important îl dețin problemele de logică („dialectică”), deoarece în parte ele servesc la construirea argumentării într-un discurs, iar pe de alta, paradoxele stoico-megariene oferă atît anecdote interesante, cît și ocazia unor subtile și amuzante discuții la banchete (*quaestiones sympoticæ*). Aflăm, astfel, definiția silogismului după Aristotel (XV, 26), o apreciere a lui Plutarh despre o argumentare silogistică a lui Epicur (II, 8), interpretarea dată de Antonius Iulianus unei entimeme a lui Cicero (I, 4), critica de către Tiro a unui argument al lui Cato (VI, 3, 27) etc. Deși își arată disprețul față de argumentele captivoase (I, 2, 4), Gellius se oprește destul de des asupra lor: paradoxul „antistrephon” e ilustrat prin anecdota din V, 10, și discutat în V, 11, și IX, 16; „sorbitul” e folosit în discuția privind binele suprem (XVIII, 1, 9—11), „incornoratul” e amintit în XVI, 2, etc. O atitudine mai nuanțată o găsim în XVI, 8; după ce dă, mai ales după Varro, termenii latini corespunzători mai multor cuvinte tehnice grecești, Gellius definește cîteva dintre aceștia, arătînd că nu dorește să intre în detalii, deoarece cel care capătă gust pentru „dialectică” riscă să se înfunde în meandrele ei și să nu poată scăpa, înlocuind ea un corăbier atras de cîntecul sirenelor.

După aceeași metodă sînt tratate și alte probleme: a destinului (VII, 2; XIII, 1), a providenței (VII, 1) etc.

Preocupat mai ales de morala practică și luîndu-și argumentele fără distincție din orice tabără filozofică, e firesc ca Gellius să nu aibă o atitudine fermă față de una sau de alta dintre cele patru școli oficiale care-și disputau pe atunci adeviziunea publicului: academicii, peripateticienii, stoicii și epicureii, mulțumindu-se să le expună, uneori comparativ, doctrinele (X, 1, comparația între academici și scepticii pironieni). De altfel, înșiși reprezentanții acestor școli erau preocupați aproape exclusiv de comentarea textelor vechilor filozofi și nu se dădeau în lături, abordînd probleme teoretice, să-și împrumute reciproc argumente¹. De aceea are prea puțină importanță faptul că cei doi profesori de filozofie ai lui Gellius, Favorinus și Taurus, se considerau platonicieni (cu nuanța sceptică a noii Academii mai pronunțată la Favorinus). Subtilitățile nici nu erau la îndemîna înțelegerii autorului *Noapților atice*: Platon, pentru care profesază o admirație nelimitată², este apreciat ca stilist și moralist, dar neînțeles în fond (în capitolul despre plăcere, IX, 5, 7, doctrina lui Platon

¹ Cf. A. Boulanger, *Aelius Aristide*, p. 260.

² Cf. R. Marache, *Critique*, p. 195—198.

e amintită în termenii cei mai vagi; discursul lui Callicles din *Gorgias*, 582 c—486 d, e folosit pentru a combate pe filozofii care se ocupă de alte probleme decît de morală, X, 22). Neînțelegerea este tot atît de totală și pentru sensul general al operei filozofilor romani, în special a lui Cicero¹.

Pornind de la faptul că profesorii săi erau platonicieni, am putea fi ispitiți să credem că Gellius însuși le împărtășea doctrina, sau măcar avea adversari comuni cu aceștia. Atitudinea față de stoici nu ne duce la nici o concluzie în acest sens; e drept că sint citate luările de poziție, pur formale, ale lui Taurus sau ale lui Herodes Atticus, împotriva „apatiei” și „analgeziei” stoice (XII, 5, 5; XIX, 12); se relatează de asemenea ironiile aceluiași Herodes împotriva unui stoic ocupat mai mult de problemele logicii, decît de ale moralei (I, 2). Toate acestea nu rămîn decît la suprafața doctrinei. În schimb, sint citați amplu și cu respect Chrysipp (VII, 2), Zenon (IX, 5, 5) și Epictet, acesta din urmă chiar de către Herodes Atticus (I, 2, 6—12) sau de Favorinus (XVII, 19); scolarul Academiei, Taurus, citează cu aprobare un precept al stoicului Hierocles (IX, 5, 8)². Poziția față de Epicur e poate și mai semnificativă pentru indiferența lui Gellius în legătură cu disputele filozofice. Se citează definiția epicureană a plăcerii (II, 6, 12, și IX, 5, 2) dar se reproduce la sfîrșitul aceluiași capitol (IX, 5, 8) citatul dezaprobator din Hierocles, folosit de Taurus împotriva moralei lui Epicur. Epicur e apărât împotriva unor atacuri absurde ale lui Plutarh (II, 8 și 9), dar se plătește tribut aversiunii tradiționale a aristocrației romane față de filozof, prin propoziția incidentă *cuiusmodi homost* (II, 8, 6) și, poate, prin atacul împotriva „monștrilor care au răspîndit păneri sacrele și mincinoase despre zeii nemuritori” (XVII, 1, 1).

Tot atît de ezitantă este atitudinea față de vechii sofîști: se dau detalii biografice despre Protagoras, cu epitete elogioase (*uir in studiis doctrinarum egregius*, V, 3, 1), dar la sfîrșitul capitolului se atrage atenția că n-a fost un adevărat filozof, ci cel mai aprig sofist (*insincerus quidem philosophus, sed acerrimus sophistarum*, V, 3, 7³).

Distincția nu mai e însă netă cînd e vorba de cea de a doua sofistică: Gellius mărturisește cu naivitate că temele paradoxale (*infames materiae*) n-au fost tratate numai de sofîști, ci și de filozofi adevărați, ca Favorinus (XVII, 12, 1); alt sofist e calificat cu epitete elogioase: *utriusque linguae callens, haut sane ignobilis [...] atque in disserendo [...] non impiger* (XVII, 5, 3). În privința contemporanilor, linia de demarcație între filozofii adevărați și cei falși nu-i mai situează pe sofîști în cea de a doua categorie, unde rămîn exclusiv filozofii-cerșetori, predicatori ambulănți, cu bărbi, desagi și mantale. Anatema o aruncă cel mai ilustru sofist al vremii, Herodes Atticus (IX, 2) și un prieten (necunoscut altfel) al lui Gellius, Macedo (XIII, 8, 5); textul din urmă e semnificativ, fiindcă precizează preocupările și metodele acestor predicatori: discursuri publice avînd ca temă principală biciuirea viciilor. Este vorba

¹ Cf. R. Marache, *Critique*, p. 295.

² Cf. și expunerea „obiectivă” a doctrinei, în XIX, 1.

³ Același epitet în V, 10, 3.

de concurența pe care acești filozofi populari o făceau sofisților aristocrați, transformată de aceștia într-o luptă între adevărata filozofie, a sofisților, și cea falsă, a filozofilor cerșetori; combaterea așa-zisilor falși filozofi e un loc comun în cea de a doua sofistică¹.

Se întrevede, așadar, influența dominantă asupra filozofiei lui Gellius: cea de a doua sofistică, reprezentată prin Herodes Atticus și Favorinus. Atît în idealul unei culturi filozofice generale, subordonată mondenității aristocratice, fără vreo aprofundare, cît și în preferința pentru anumite probleme, precum și în poziția față de disputele școlilor filozofice tradiționale, Gellius este un adept al celei de a doua sofistici, poate fără să-și dea seama. După cum nu-și dădea seama nici de decadența filozofiei din vremea lui, transformată în retorică și în filologie, și nu înțelegea importanța reală a strigătului de alarmă lansat de gramaticul Domitius Insanus, pe care îl reproduce cu un vag aer de superioritate ironică și în orice caz fără umbră de neliniște: *nulla prorsus bonae salutis spes reliqua est, cum uos quoque, philosophorum inlustrissimi, nihil iam aliud quam uerba auctoritatesque uerborum cordi habetis. [...]* *Glossaria namque contigitis et leixidia, res taetras et inanes et friuolas* (XVIII, 7, 3).

4.4.4. Un domeniu în care Gellius ar vrea să pară specialist este dreptul. Era judecător și ne informează că s-a documentat în cîteva probleme juridice pentru necesitățile funcției pe care o îndeplinea (XIV, 2). Către sfîrșitul capitolului în care face aceste mărturisiri și în care expune un caz real pe care l-ar fi avut de tranșat, găsim citate din Aelius Tubero și din Cato, dar nu și o soluție pentru speța de drept². Ceea ce îl interesează pe Gellius sînt antichitățile dreptului roman, explicarea vechilor instituții și a termenilor tehnici legați de ele, destul de frecvent folosite în literatură. Dreptul devine astfel o anexă a filologiei. Instituțiile contemporane nu-l preocupă: într-unul din capitolele despre procedura votării în senat, situația din vremea lui e eliminată din discuție (IV, 10, 1), spre a se relata o înfruntare procedurală dintre Caesar și Cato.

În ceea ce privește dreptul țărilor străine, sînt consemnate mai ales lucrurile ieșite din comun: impunitatea furtului la vechii egipteni (XI, 18, 16), considerarea furtului ca exercițiu la spartani (XI, 18, 17), consultarea Arcopagului atenian de către un guvernator roman al provinciei Asia și ciudata sentință dată de străvechea instanță (XII, 7), participarea obligatorie la un război civil, legiferată de Solon (II, 12), etc.

Singurul capitol care îmbrățișează o problemă mai largă este capitolul XX, 1, unde asistăm la o discuție dintre Favorinus și juristul Sex. Caecilius despre legea celor XII table. E și aici un pretext de a da informațiile pe care trebuie să le posedă un roman cultivat cu privire la un document pe care trecerea timpului l-a făcut ininteligibil³ și la care atîtea texte literare fac aluzie.

¹ Cf. A. Boulanger, *Aelius Aristide*, p. 263.

² Hosius, p. XLVIII, pune la îndoială autenticitatea cazului, considerîndu-l, poate pe drept cuvînt, un simplu exercițiu retoric (*controuersia*).

³ *Longa aetas uerba atque mores ueteres oblitterauit* (XX, 1, 6).

Numărul mare de informații pe care le oferă Gellius și corectitudinea lor dovedesc interesul său real pentru aceste probleme și chiar competența sa.

4.4.5. Expunerile privind antichitățile religioase sînt de asemenea subordonate, în mare parte, explicărilor de texte. Atenția se îndreaptă și aici către curiozități, către divinitățile și instituțiile puțin cunoscute: *Nerio*, amintită de Plaut, Ennius, Cn. Gellius, Varro (XIII, 23), ceremoniile și interdicțiile privind pe *flamen Dialis* și pe vestale (X, 15; I, 12), diversele sacrificii expiatorii recomandate la apariția prodigiilor (II, 28; IV, 6), colegiul arvalilor, Gaia Taracia, Acca Larentia (VII, 7) etc. Spiritul ordonat al lui Gellius nu admite dubii și legende multiple; i se pare, de aceea, *mira et prope adeo ridicula* diversitatea legendelor grecești privind numărul fiilor Niobei (XX, 7); fie că observația îi aparține, fie că e extrasă din Favorinus (Hosius, p. LVII, cu semn de întrebare), ea denotă deconcertarea gramaticului în fața unor texte literare divergente (Homer, Euripide, Sappho, Bacchylide, Pindar).

Instituțiile religioase romane sînt însă înconjurată de respect; nu e exclus ca, pe lângă necesitățile explicării textelor, Gellius să fi urmărit readucerea în conștiința publicului aristocrat a vechii religii romane, dată uitării și concurată de cultele orientale care invadaseră imperiul.

4.4.6. Istoria politică e reprezentată exclusiv prin detalii biografice sau intimplări neobișnuite, ilustrînd cele mai multe integritatea morală și vitejia vechilor romani. Interesul pentru detaliul anecdotic se îmbină aici cu scopul moralizator al frecventării vechilor autori. Aflăm astfel cum C. Fabricius a respins propunerea unui prieten al lui Pyrrhus de a-l ucide pe rege în timpul unui banchet (III, 8), cum tribunul militar Q. Caedicius și 400 de oameni ai săi și-au oferit viața pentru a salva armata de împresurare (III, 7), vitejia lui Valerius Corvinus (IX, 11) și a lui T. Manlius Torquatus (IX, 13), felul cum își respectau jurămîntul vechii romani și infamia de care erau înconjurați cei care-l căleau (VI, 18) etc. Toate aceste legende provin uneori direct din vechii analiști, altele din literatura de *Exempla* (a lui Cornelius Nepos, de pildă)¹. Găsim și în preocupările istorice ale lui Gellius o tendință care a putut fi observată și în critica literară: comparația cu istoria greacă². Faptele de vitejie ale lui Q. Caedicius sînt asemănate cu sacrificiul lui Leonida la Termopile (III, 7, 19) și considerate demne de *Graecarum facundiarum magniloquentia* (III, 7, 1), legendele privitoare la Alexandru pot fi comparate cu cele care înconjură nașterea lui P. Cornelius Scipio Africanus (VI, 1; alt paralelism, în ceea ce privește virtutea celor două personaje, în VII, 8). Chiar și vastul capitol sincronistic (XVII, 21) nu are ca scop numai paralelismul datelor cronologice, ci urmărește să demonstreze că istoria romană era și ea bogată în evenimente și în eroi demni de a fi cunoscuți; intrarea Romei în conștiința lumii grecești e semnalată explicit: *iam enim fama uirtutis felicitatisque Romanae apud*

¹ Cornelius Nepos e citat în V, 18; fără nume de autor, o colecție de acest tip e citată în V, 19 (Hosius, p. XXXVI, presupune că e vorba tot de Cornelius Nepos).

² *Viețile paralele* ale lui Plutarh apăruseră nu de multă vreme (105–115 aprox.).

exteris gentes enitescere ineptabat (XVII, 21, 33, când e vorba de campania lui Alexandru Molossul).

Despre o critică a surselor istorice nu poate fi vorba, deoarece nu adevărul istoric îi interesa, ci valoarea morală sau numai distractivă a anecdotelor. De aceea consemnează uneori, fără comentarii, legende divergente (Q. Caedicius numit Laberius de către Quadrigarius, III, 7, 21; numele trădătorului dat diferit de Valerius Antias și de Quadrigarius, III, 8, 4—5; Valerius Antias nu e de acord cu vechile anale în ceea ce-l privește de Tib. Sempronius Gracchus, VI, 19, 8; etc.) și nu-și dă seama de identitatea a două legende reproduse la câteva pagini distanță (IX, 11 și 13).

4.4.7. *Noapțile atice* abundă de anecdote și curiozități istorice, etnologice și zoologice, străine scopului educativ proclamat de autor. De aceea, în relatarea lor, Gellius face cuvenite rezerve critice: cartea, greșit atribuită lui Democrit, *De vi et natura chamaeleontis* cuprinde *multa vana atque intoleranda auribus* (X, 12, 1), ceea ce nu-l împiedică să reproducă numeroasele informații fantastice despre cameleon. Aceași atitudine critică o găsim și față de aretalogii Aristeas din Proconnesos, Isigonos din Nicaea etc., scriitori totuși *non paruae auctoritatis*, din care Gellius reproduce numeroase povestiri pentru ca cititorul să nu rămână neinstruit nici în acest domeniu (IX, 4, 5). Chiar și Herodot e privit cu neîncredere (*homo fabulator*, II, 10, 11; *parum vere dixit*, VIII, 4), deși istoricul grec e utilizat pentru știrile neobișnuite pe care le conține. Două povestiri, dintre care una devenită celebră, sînt împrumutate din Apion: Androclus și leul (V, 14) și dragostea unui delfin pentru un tînăr (VI, 8). Față de ambele are cuvinte de îndoială, dar și argumente în favoarea credibilității: Apion spune multe lucruri din dorința de a-și scoate în evidență știința, dar aventura lui Androclus a văzut-o cu ochii; întimplarea cu delfinul a văzut-o de asemenea cu ochii, dar și Theofrast povestește lucruri asemănătoare ¹.

Contradicția între spiritul critic afișat și relatarea povestirilor extraordinare e numai aparentă: omul de lume căruia i se adresa Gellius nu trebuia să fie de o credulitate specifică ignoranților ², dar trebuia să posede informații cît mai variate.

4.4.8. Științele naturii ocupă un loc restrîns în *Noapțile atice*, fiind adesea legate de explicarea unor texte literare. Probleme majore (natura luminii și a sunetului) îi par lui Gellius subtilități inutile culturii și perfecționării morale (V, 15, 9, și V, 16, 5). Cunoașterea anatomiei umane o socotește însă indispensabilă *non medico soli, sed omnibus quoque hominibus liberis liberaliterque institutis* (XVIII, 10, 8). De aceea, se spune în continuare, a parcurs cărțile de medicină pe care le-a socotit mai potrivite pentru învățătură. Într-adevăr, există destul de multe pasaje tratînd probleme de fiziologie și de medicină ³, extrase însă nu din tratate

¹ Cf. R. Marache, *Critique*, p. 194.

² Cf. și atacurile împotriva astrologiei, XIV, 1.

³ Cf. M. Neuburger, *Die Medizin in den „Noctes Atticae“ des Aulus Gellius*, Archivio di storia delle Scienze, VI, 1925, p. 1—17, simplă culegere de pasaje, neincadrate în istoria idellor medicale.

speciale, ci din *Problemata* lui Aristotel, din Plutarh, Favorinus etc. Și aici, pe Gellius îl interesează exclusiv textele, nu și adevărul : pune pe același plan, fără să-l preocupe alegerea între teorii, părerea lui Platon că lichidele sînt înghițite prin plămîni, cu aceea a lui Erasistratus, apropiată de adevăr (XVII, 11). Pentru a rezolva o contradicție dintre Homer, *includitissimus poetarum*, și Herodot, *historicorum nobilissimus*, privind numărul puilor leoaicei, nu vede altă soluție decît verificarea tot printr-un text, *De animalibus* al lui Aristotel (XIII, 7). Origine filologică au și alte pasaje, care provin din necesitatea comentării textelor : capitolul despre durata gestației pornește de la texte literare, Plaut, Caecilius etc. (III, 16). Explicarea cauzelor e subordonată definițiilor filozofice : Taurus e de acord cu explicația pe care o dă Aristotel înroșirii obrazului sub imperiul rușinii și îngălbenirea sub imperiul fricii, dar e nemulțumit că nu află și cauza divergenței reacțiilor, de vreme ce filozofii definesc rușinea drept frică de un reproș îndreptățit (XIX, 6). Rolul atribuit experienței este nul ; într-un singur pasaj îi proclamă necesitatea, dar îndemnul rămîne fără urmare : *Haec Hygini opinio [despre dentiția oilor] an uera sit, non argumentis, sed oculis uideri potest* (XVI, 6, 15).

În alte domenii ni se dau informații foarte succinte, uneori simple explicări de termeni : ce e optica, canonică și metrică, părți ale geometriei (XVI, 18), numele grecești și latine ale unor constelații (XIII, 9) ; proprietățile curioase ale numărului „șapte” sînt prilej de informații astronomice, etimologice, fiziologice etc. (III, 10). În general, în domeniul științelor naturii, Gellius își urmează îndeaproape sursele, le citează cu regularitate și nici nu încearcă să-i sugereze cititorului că ar avea idei personale. Rămînem cu impresia că într-adevăr și-a „presărat” *Noptile atice* cu informații științifice, pentru echilibrul lucrării și pentru a se conforma idealului enciclopedic pe care și l-a propus.

4.5. Intenția și ambiția, nemărturisită, a lui Gellius a depășit limitele simplei colecții de cunoștințe științifice utile : urmarea să ofere cititorilor o operă literară, capabilă nu numai să-i instruiască, ci și să-i destindă după oboseala treburilor cotidiene¹. În acest scop, a recurs, pe lângă orînduirea propriu-zisă a materialului², la „punerile în scenă” ale fișelor³ și la evidente eforturi stilistice.

Punerile în scenă, adesea naive, tind să dea viață informațiilor livrestri, să-i lase cititorului impresia că nu citește simple extrase din cărți, ci că asistă la conversații reale, la dispute publice⁴, că ceea ce află a fost cîndva de o utilitate reală în viața practică sau într-o conversație, în for, în palatul imperial sau la un banchet. Gellius se apropie de cititor, îi face confidențe : cînd are timp liber, obișnuiește să facă mișcare, plimbîndu-se sau călătorind ; atunci găsește prilejul să reflecteze la unele lu-

¹ Cf. Pref., 1.

² Vezi mai sus, 4.2.

³ Nu ne-a fost accesibil articolul lui R. Marache, *La mise en scène des Nuits attiques. Aulu-Gelle et la diatribe*, Annales de la Fac. des Lettres de Toulouse, 1953, p. 83—95.

⁴ Multe din punerile în scenă au caracterul unor diatribe filozofice, extinse de Gellius la probleme filologice (R. Marache, *art. cit.*, după APH).

cruri mărunte, dar utile pentru un cunoscător al limbii latine; astfel, într-o plimbare de seară, la Praeneste, a meditat la varietatea particulelor și a prefixelor; urmează o expunere asupra valorii lui *pro* (XI, 3). Chiar azi a citit în Varro un pasaj pe care l-a adus în dezbaterile unor gramatici aflați tocmai în mijlocul unei discuții despre durata anului (III, 16, 13 și 16). I-a scris unui prieten de la Roma o scrisoare din Atena, în care a folosit adverbul *tertium*; prietenul i-a cerut explicații (X, 1). El însuși, ca judecător, a avut nevoie de sensul precis al expresiei *intra Kalendas* și s-a adresat lui Sulpicius Apollinaris (XII, 13).

Locul acțiunii este foarte variat: în vestibulul palatului imperial, la ora salutării matinale, Favorinus provoacă la o discuție *in Socraticum modum* pe un gramatic (IV, 1); în prăvălia unui librar, autorul cercetează cărți vechi împreună cu poetul Iulius Paulus (V, 4; cf. și XIII, 31); și la Brundisium, îndată după debarcarea din Grecia, s-a oprit la o librărie (IX, 4). Altă dată discuțiile au loc într-o bibliotecă: titlul unei cărți introduce o prezentare a genealogiei ginteii Porcia (XIII, 20). La un banchet s-a citit din *Bucolicile* lui Theocrit și ale lui Vergiliu (IX, 9, 4; cf. și XIX, 7, o plimbare după masă). Într-un cerc de tineri se vorbește despre genul substantivelor (XV, 9). Vizitarea unor bolnavi era de asemenea o ocazie de discuții savante (XII, 1; XVIII, 10; XIX, 10). Pe corabie, după furtună, se poate medita asupra „apatiei” stoice (XIX, 1)¹.

Gellius încearcă să dea viață scenelor, introducând portrete șarjate ale unor gramatici ignoranți sau ale unor tineri încrezuți, înfrinți pînă la urmă în chip rușinos. Într-o discuție, un prieten, familiarizat cu vechea literatură, a rostit pluralul *pluria* (pentru *plura*); un tinerel obraznic, cu o pospăială de cunoștințe gramaticale² îl întrerupe și îndrăznește să-i spună că forma e incorectă (V, 21). Un gramatic ținea o disertație despre fleacuri școlărești, ridicol prin gravitatea solemnă și căutată a înfățișării sale, de parcă ar fi interpretat cărțile sibiline (IV, 1, 1). Altul, pus în încurcătură, amuțise și schimba fețe fețe, iar Gellius îl trimite acasă, să mai cerceteze textele (XV, 9, 10—11; cf. și XIX, 10, 14).

Încercările de a crea atmosferă sînt evidente și cînd Gellius descrie cadrul natural: furtuna pe mare (XIX, 1, 1—3), plimbarea, într-o plăcută seară de toamnă, de la locuința lui Iulius Paulus, în *ager Vaticanus*, spre Roma (XIX, 7, 1—2). Notațiile sînt sumare și convenționale, deosebit fiind mai ales vocabularul, poetic și arhaizant.

Nu ne vom opri asupra stilului lui A. Gellius³, fiind vorba de prezentarea unei traduceri, și nu a textului original. În linii mari, se poate observa efortul de poetizare a stilului prozei, realizat atît prin perifraze poetice, naive și în discordanță cu contextul (pentru „zi de naștere” se

¹ În unele pasaje locul scenei nu e precizat: V, 13; V, 21; VI, 17; IX, 8, etc.*

² Termenii folosiți de Gellius, căutați și aspri, sînt greu traducibili: *reprehensor audaculus uerborum, qui perpauca eademque a uolgo protrita legerat habebatque nonnullas disciplinae grammaticae inauditiunculas, partim rudes inchoatasque, partim non probas, easque quasi puluerem ob oculos, cum adortus quemque fuerat, adaspergebat* (V, 21, 4).

³ Limba lui Gellius în general a fost studiată de Hornsby, p. XXXII—LXV. Vocabularul de R. Marache, *Mots nouveaux*.

spune : *lux annua quam principem sibi uitae habuerat*, XIX, 9, 1), dar mai ales prin vocabular. Din frecventarea vechilor autori, Gellius n-a reținut numai, cum mărturisește¹, cuvinte rare și fraze interesante și demne de imitat, ci și libertatea de creație lexicală, preclasică și opusă clasicismului. L-a impresionat inventivitatea extraordinară a lui Plaut, bogăția limbii lui Cato, îl apreciază pe Sallustius, un *novator uerborum*, are cuvinte de laudă și ia apărarea poezilor Furius Antias și Cn. Mattus (cf. XVIII, 11, 2). Ceea ce îl duce la „ornamentarea” stilului său nu numai cu arhaisme, ci și, în proporție mai mare, cu creații lexicale proprii². În acestea din urmă, Gellius a imitat procedeele vechilor poeți³: cuvinte compuse (*ieiunidicus*, VI, 14, 5; *pudefactus*, XV, 17, 1; *omni-fariam*, XII, 13, 20, etc.), formații lungi, cu prefixe (*conflaccescere*, II, 30, 2; *deuenustare*, XII, 1, 8; *praetemonstrans*, XX, 10, 6, etc.) sau derivate cu sufixe ample și sonore⁴ (nume de agent : *adminiculator*, VI, 3, 8; abstracte : *transfretatio*, X, 26, titlu; *praecipitantia*, VI, 2, 11; *frequentamentum*, I, 11, 12; adjective : *indissimulabilis*, X, 22, 24; diminutive : *inauditiuncula*, V, 21, 4; *delectatiuncula*, Pref., 23; *frigidiusculus*, III, 10, 16; frecventative : *improbicare*, XX, 1, 11, etc.).

4.6. Gellius și-a încadrat el însuși lucrarea în categoria cărților care cuprind *uariam et miscellam et quasi confusaneam doctrinam* (Pref., 5). În mijlocul materialului imens, în care defilează unul lângă altul numele cele mai ilustre ale Antichității, alături de atitea altele de mai modestă anvergură, unde aflăm detalii privind instituțiile cele mai felurite sau ni se povestesc întâmplările cele mai extraordinare, e destul de greu de determinat existența unui spirit director, care să domine materialul și să-i imprime o anumită orientare. Dar tocmai faptul că Aulus Gellius nu era o personalitate puternică și originală⁵, conferă *Noptilor atice* calitatea de a fi o reflectare fidelă a gustului și preocupărilor societății în mijlocul căreia trăia și căreia îi oferea exact ceea ce aceasta pretindea⁶. Există câteva pasaje în lucrarea lui Gellius care ne-ar putea face să credem că autorul avea o concepție precisă asupra culturii și științei, că avea un ideal de formație intelectuală, numit de R. Marache „humanisme gellien” și comparat cu acel „honnête homme” al secolului clasic francez⁷; că, așadar, *Noptile atice* ar fi destinate să desăvârșească cultura cititorilor și să le transmită un anumit mod de a gândi. Astfel s-ar putea explica lupta împotriva erudiției goale, fără scop educativ (Pref., 12; XIV, 6; XVII, 5, 3) și elogiul filozofiei morale, în opoziție cu subtilitățile lipsite de finalitate (X, 22, 24). Găsim schițat și portretul omului de cultură

¹ Cf. XVII, 2, 1; XIX, 7, 2.

² R. Marache, *Mots nouveaux*, p. 263, arată că din totalul cuvintelor neobișnuite din *Noptile atice*, numai 67 sînt arhaisme, 23 cuvinte preclasice (Lucrețiu, Catul, Sallustius, Varro, Laberius) și 380 cuvinte noi.

³ Cf. *Istoria limbii române. I. Limba latină*, București, 1965, p. 64—68.

⁴ R. Marache, *Mots nouveaux*, p. 264.

⁵ Teuffel (par. 365, 6) îl numește, cu excesivă severitate, „eine Famulusnatur”.

⁶ Vezi și, mai sus, 2.1.

⁷ R. Marache, *Critique*, p. 251—266; paginile 264—266 restabilesc proporțiile reale ale acestui așa-zis „umanism”.

(*uir ciuilitur eruditus*, Pref., 13 ; *liberaliter institutus*, XVIII, 10, 8) precum și componentele educației lui : trebuie să aibă o informație onestă (*honeste eruditio*, Pref., 12) în toate domeniile utile (*utiles artes*, *ibid.*). Acestea nu se limitează la cele șapte „arte liberale” predate în școli (gramatica, retorica, dialectica, aritmetica, muzica, geometria, astronomia) : omul cultivat trebuie să aibă noțiuni privind dreptul augural sau pontifical. (Pref., 13), dreptul civil (XX, 10, 6), medicina (XVIII, 10, 8) etc. Pe de altă parte, Gellius găsește cuvinte aspre pentru a condamna ignoranța (*turpis, agrestis, indecora* etc.). S-ar părea așadar, că *Noștile atice* au o misiune culturală bine precizată, subordonată unei concepții clare despre cultură. În realitate însă, nu e vorba de o dirijare a publicului de către Gellius ; dimpotrivă, acesta se supune total gustului și preocupărilor publicului, dându-i informații și în domenii pe care, teoretic, le condamnă, justificându-se, scuzându-se aproape, ori de câte ori e nevoit să-l întrețină despre probleme mai dificile. Chiar din prefață, el atrage atenția asupra calităților cărții, diferită de lucrări similare, mai ales grecești : nu va da decât lucruri utile într-o prescurtare ușoară și rapidă (*celeri facillique compendio*, 12) ; cititorii nu trebuie să se sperie dacă găsec unele chestiuni mai complicate, din domenii mai aride ; nu va pătrunde adinc în discutarea lor, ci se va mulțumi să ofere numai cunoștințe elementare (*primitias quasdam et quasi libamenta ingenuarum artium*, 13) utile desigur, căci ignorarea lor ar putea compromite reputația unui om de lume¹ ; intenția lui nu este să dea lecții, ci numai să atragă celor interesați atenția asupra unor chestiuni pe care le pot aprofunda pe alte căi, citind sau luîndu-și un profesor (17). Aceleași justificări timide se găsesc și în alte pasaje : discută probleme de terminologie juridică, deoarece oamenii care participă la viața activă a statului nu pot ignora cîteva expresii mai frecvente (*quoniam in medio rerum et hominum uitam qui colunt ignorare non oportet uerba actionum ciuiliu celebriora*, XX, 10, 6). Nici informațiile etnografice fanteziste nu sînt inutile : cititorul nu trebuie să fie descoperit vreodată că le ignoră total (*ne rudis omnino et avixooç inter istiusmodi rerum auditiones reperiatur*, IX, 4, 5). Și necunoașterea problemelor de anatomie poate dăuna cuiva, mai ales că e vorba de lucruri în directă legătură cu conservarea sănătății (XVIII, 10, 8).

Scopul practic al *Noștilor atice* nu e așadar formarea unui om cu o cultură enciclopedică, disprețuitor al cunoștințelor care nu contribuie la mai bună înțelegere a naturii și a oamenilor sau la desăvîrșirea caracterului, ci, mult mai limitat : lectura cărții trebuie să-l ajute, fără să-i ceară mari eforturi, de a face față cu strălucire obligațiilor din reuniunile mondene, conversațiilor, jocurilor de societate chiar². Gellius nu le oferă

¹ Parafrazăm liber un text greu de tradus : *quae uirum ciuilitur eruditum neque audisse umquam neque atligisse, si non inutile, at quidem certe indecorum est* (13).

² Cf. Pref., 16 : *delectatio in otio atque in ludo liberalior*. De altfel, descrierea „tematicii” unui joc de societate coincide semnificativ cu definirea conținutului *Noștilor atice* : *aut sententia poetae ueteris lepide obscura* [asocierea acestor cuvinte e ea însăși o profesiune de credință !] *non anxie, aut historiae antiquioris requisitio, aut decreti cuiuspiam ex philosophia perperam inuulgati purgatio, aut captiouis sophisticae solutio, aut inopinati rariorisque uerbi indagatio, aut tempus item in uerbo perspicuo obscurissimum* (XVIII, 2, 6).

un mijloc real de cultivare, ci posibilitatea de a avea aparența unor oameni cultivați; primejdia pe care e preocupat să le-o evite e descoperirea ignoranței, nu ignoranța însăși; astfel își justifică și cel mai întins, și poate mai arid, capitol, cel sincronistic (XVII, 21): ca nu cumva în conversație să facem vreo greșală compromițătoare (*ne in sermonibus forte inconspicuum aliquid super aetate atque uita clariorum uirorum temere diceremus*, XVII, 21, 1)¹. De aceea, nu va alcătui complicate tabele sincronice, ci se va mulțumi cu personalitățile cele mai celebre, împodobindu-și numai *Noptile* cu aceste „floricele de istorie” (*ut Noctes istae quadamtenus his quoque historiae flosculis leuiter iniectis aspergerentur*, *ibid.*). De altfel, insistența asupra descrierii jocurilor de societate ar putea fi interpretată ca indicarea unui repertoriu de idei pentru oameni cu imaginația săracă², dar și a unui material de fapte pentru aceste jocuri; astfel s-ar putea explica introducerea unei ghicitori fără să dea și soluția (XIII, 6), a unor glume datorate oamenilor celebri (IV, 8, 6; V, 5; XII, 12; XIII, 14) și poate că acestui scop îi este destinat ciudatul capitol X, 25, simplă listă, necomentată, de arme și de ambarcațiuni. Nu e exclus de aceea, să presupunem că maximele morale, culese cu atita zel din atât de numeroase texte, nu sînt decît echivalentele dicționarelor moderne de citate (dacă nu ale paginilor colorate dintr-o cunoscută enciclopedie din vremea noastră). Aceasta fiindcă, în ansamblu, *Noptile atice* sînt o enciclopedie de popularizare, o sursă comodă și rapidă de informații cu o utilitate mondenă; Gellius a avut în vedere, poate, lectura pe sărite a cărții, în raport cu nevoile de moment ale cititorului, întocmai ca în cazul enciclopediilor alfabetice contemporane nouă³.

Dar, operînd o selecție în materialul pe care-l prezintă și nefiind constrîns de un plan precis, Gellius poate — și în aceasta constă importanța majoră a *Noptilor atice* — intra în detalii, poate cita texte numeroase, se poate lăsa condus de asociații de idei. În dozarea materialului, în preferința arătată anumitor probleme constă, în fapt, originalitatea autorului, cu atât mai mult cu cît unele din informațiile de detaliu din *Noptile atice* depășesc în mod clar necesitățile conversațiilor de salon; e vorba în primul rînd de interesul pasionat pentru vechile texte, pentru analiza lor stilistică. E singurul domeniu către care Gellius lasă impresia că dorește cu adevărat să-și atragă cititorii, nu numai să se supună cerințelor lor. De aceea îi datorăm cele mai sigure și mai interesante informații despre vechea literatură a Romei, despre vechile ei instituții juridice și religioase. Fără *Noptile atice*, cunoașterea tuturor acestora ar fi considerabil diminuată, nu numai cantitativ, ci și în ceea ce privește aprecierile de valoare a operelor literare, curente de interpretare a textelor și instituțiilor: Gellius nu oferă numai texte relativ întinse din vechii scriitori sau extrase din

¹ Cf. și IX, 4, 5, citat mai sus.

² I, 2, 4; VII, 13; XV, 2, 3; XVIII, 2; 13.

³ Indicarea, la sfîrșitul prefeței, a tablei de materii complete sprijină această interpretare: cititorul trebuie să poată găsi repede informația de care are nevoie: *capita rerum quae cuique comentario insunt, exposuimus hic uniuersa, ut iam statim declaretur quid quo in libro quaeri inueniri que possit* (Pref., 25).

vechea legislație romană¹, ci ne dă posibilitatea să reconstituim pătrunderea acestora în conștiința lumii științifice romane din cele mai vechi timpuri (Aelius Stilo, Volcacijs Sedigitus) pînă în vremea lui (Favorinus, Fronto, spre a nu vorbi decît de personalitățile marcante). În afară de aceasta, efortul lui Gellius de a nu părea cufundat exclusiv în texte vechi a avut un rezultat aproape neașteptat: putem găsi în opera lui destule detalii de viață contemporană: reuniuni amicale, banchete, cu programul lor „tehnic” și artistic (cf. mai ales XIII, 11; XVIII, 2 și 13), ora cinei la Atena (XVII, 8, 1—2), salutația imperială (IV, 1, 1; XX, 1,2, 55), diatribe filozofice, lecturi publice (XVIII, 5, 2), biblioteci, situația vechilor manuscrise (XVIII, 5, 11), chiar și prețul cerut de arhitecți pentru clădirea unei băi (XIX, 10, 2—4) sau riscurile proprietății imobiliare urbane, în comparație cu cea rurală (XV, 1,3). Naivul artificiu literar al punerilor în scenă devine un izvor istoric de prim rang. Gellius completează astfel tabloul vieții culturale a vremii lui², pe care o reprezintă cu fidelitate, chiar în mediocritatea și lipsa lui de originalitate și de profunzime. El însuși ne apare sub dublul aspect, caracteristic pentru epocă, al unui om de școală (toată viața elev, sîrguincios și serios, e drept, dar neizbutind să depășească condiția de elev) și a unui om de lume, într-o epocă în care „saloanele” nu erau decît prelungirea școlii.

5. SUPRAVIEȚUIREA

5.1. Răspunzînd unei necesități reale³, *Noaptele atice* au circulat și au fost folosite de numeroși autori; foarte puțini însă l-au citat nominal, lucru explicabil cînd e vorba de o enciclopedie al cărei destin e să devină de domeniu public și să ofere cititorului grăbit aparența erudiției și a contactului direct cu textele literare.

5.1.1. În toată literatura latină antică, Gellius nu e citat decît în cîteva pasaje de epocă tîrzie⁴. Flavius Vopiscus în biografia împăratului Probus (1) îl înregistrează într-o listă de ... istorici, alături de Sallustius și de Cato⁵. Scriitorul creștin Lactantius (a doua jumătate a secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea) citează integral primul capitol din cartea a VII-a, conservîndu-ne astfel începutul, pierdut în manuscrise (*Epitome Diuinarum Institutionum*, XXIV, 5). Cel mai ilustru dintre scriitorii creștini, Augustin (354—430), îi acordă cuvinte de laudă, singurele pe care ni le-a transmis Antichitatea. Vorbind despre pasiuni și despre disputele dintre școlile filozofice cu privire la acest subiect, Augustin se referă la scena de pe corabie (XIX, 1) pe care o rezumă, cu o frază de

¹ Textele conservate de gramaticii de profesie sînt mult mai scurte și mai puțin semnificative din punctul de vedere al conținutului.

² Caracterizată sugestiv de R. Marache, *Critique*, p. 265, prin contradicția „entre le goût de culture qui se manifeste alors et l'inculture réelle de ce siècle qui paraît avoir tout imité sans avoir rien atteint, avoir tout étudié sans avoir rien compris”.

³ Vezi și mai sus, 1.7.

⁴ Cf. M. Hertz, II, p. VI—XIII.

⁵ Va fi fiind vorba de analistul Cn. Gellius? Unele manuscrise dau totuși numele complet Agellius. Hertz presupune că Flavius Vopiscus a avut în vedere capitolul III, 7, unde e citat Cato.

introducere : *In libris, quibus titulus est Noctium Atticarum, scribit A. Gellius, uir elegantissimi eloquii et multae ac facundae scientiae, se nauigasse aliquando cum quodam philosopho nobili Stoico (De ciuitate Dei, IX, 4).*

Dintre gramatici, îl citează Servius și Priscian (GLK, II, 246,6 — un fragment al cărți a VIII-a — și 355, 19 — titlul, pentru ilustrarea genitivului *noctium* — ; cf. și II, 259, 23).

5.1.2. Mult mai importantă este însă prezența lui Gellius la scriitorii care nu-l numesc „quo magis expiletur” (Hosius, p. XVI).

Dificultăți de ordin cronologic nu îngăduie concluzii certe cu privire la unele coincidențe dintre Gellius și contemporanul său Apuleius¹, dintre care cea mai semnificativă e că în înșirarea unor poeți elegiaci latini, scriitorul african se referă la cei pomeniți de Gellius în XIX, 9, în ordinea dată de acesta : *apud nos uero Aedituus et Porcius et Catulus, isti quoque cum aliis innumeris (Apologia, 9)*². Există în *Apologie* și similitudini de gust literar cu *Noptile atice*, atribuite de R. Marache (*Critique*, p. 322 — 331) influenței unei lecturi recente a lucrării lui Gellius, care reprezenta pentru scriitorul provincial și snob, ultimul strigăt al modei Capitalei.

S-a propus de asemenea³ să se considere drept o influență a *Noptilor atice* situarea la Ostia a dialogului relatat de scrierea apologetică creștină *Octavius* a lui Minucius Felix⁴.

Există însă și influențe mai puțin discutabile și mai profunde.

Parcurgînd subsolul ediției Hosius, sîntem frapați de frecvența semnalării unor pasaje paralele din Ammianus Marcellinus : istoricul lui Iulian Apostatul l-a luat pe Gellius drept model de stil, imitînd construcții sintactice și împrumutînd inovații lexicale (*cuibrare* I, 11,1 = Ammian, XXIV, 4, 16 ; XIV, 1, 10 ; *praelicenter* XVI, 7, 1 = Ammian, XVI, 5, 3 ; XVII, 8, 3 ; *incohibilis* V, 3, 4 = Ammian, XIV, 2, 14 ; *improtectus* VI, 3, 44 = Ammian, XXI, 13, 1, etc. etc.)⁵.

Macrobius a inclus capitole întregi în *Saturnale*, încadrînd informațiile extrase din *Noptile atice* în dialogurile operei sale, neschimbînd decît cîteva cuvinte (și, în general, simplificînd frazele), întocmai ca în compilațiile unor elevi. Un singur exemplu va fi edificator :

Gellius I, 23, 4—5

Macrob., *Sat.*, I, 6, 19—20

Mos antea senatoribus Romae fuit in curiam cum praetextatis filiis introire. Tum, cum in senatu res maior quaequam consultata eaque in diem posterum prolata est placuitque ut

Mos antea senatoribus fuit in curiam cum praetextatis filiis introire. Cum in senatu res maior quaequam consultabatur eaque in diem posterum prolata est, placuit ut hanc rem,

¹ Cf. expunerea recentă a discuției la R. Marache, *Critique*, p. 331—332. După R. Marache, *Noptile atice* ar fi fost publicate în jurul anului 155, iar *Apologia* lui Apuleius puțină vreme după aceea.

² Faptul deosebit de semnificativ e că din „nenumărații” poeți elegiaci a ales tocmai pe cei amintiți și de Gellius.

³ J. Beaujeu, *Minucius Felix et son public*, REL, XL, 1962, p. 51.

⁴ Cf. XVIII, 1, dialogul dintre un stoic și un peripatetician, arbitrat de Favorinus.

⁵ Exemplificările sînt împrumutate din R. Marache, *Mots nouveaux*, passim.

eam rem super qua tractauissent ne quis enuntiaret priusquam decreta esset, mater Papirii pueri, qui cum parente suo in curia fuerat, percontata est filium quidnam in senatu patres egissent.

super qua tractauissent ne quis enuntiaret priusquam decreta esset. Mater Papirii pueri, qui cum parente suo in curia fuerat, percontatur filium quidnam in senatu egissent patres.

Procedeuł a avut și un avantaj : a salvat de la dispariție capitolele 1 și 15 ale cărții a VIII-a.

Cu tot atit de puține scrupule de originalitate se inspiră din *Noptile atice* glosograful Nonius Marcellus, care a așezat alfabetice (în *Compendiosa doctrina per litteras*) numeroase informații și citate luate de la Gellius. Nu numai că nu-i pomenește numele, dar, ca pentru a-și scuza metoda, vorbește de obscuritatea autorului pe care-l folosește (*alius nobilitatis obscurae*, 493, 4, *uetus prudens auctoritatis incognitae*)¹.

5.2. Evul mediu pare să fi acordat *Noptilor atice* o atenție destul de susținută ; o dovedesc destul de numeroasele manuscrise care le conservă² (cărțile I—VIII separat de IX—XX, ceea ce pare să fi provocat pierderea cărții a VIII-a) ; majoritatea celor care au ajuns pînă la noi sînt din secolele X și XIII. Un fragment palimpsest e mult mai vechi (sec. V—VII ; sînt extrase din cărțile I—IV). S-au făcut și extrase și antologii, unele păstrate pînă azi în manuscris (Parisinus 4952, Vaticanus 3307, ambele din secolul al XII-lea)³. Autori medievali (Einhardus, Ioannes din Salisbury, Roger Bacon, Vincent de Beauvais etc. dar și, la începutul Renașterii, Petrarca și Boccaccio) îl folosesc și îl citează.

5.3. Începînd din Renaștere, Gellius e supus unei investigații științifice. Numeroase ediții îmbunătățesc textul și îl comentează. Vom cita numai pe cîteva, mai ales acelea pe care le-am putut folosi.

Ediția princeps a apărut la Roma în 1469, urmată de o a doua ediție romană și de una venețiană în 1472 (a 12-a retipărire a acesteia e din 1500, ceea ce dovedește succesul *Noptilor atice*)⁴. Urmează :

1515 : ediția aldină : Auli Gellii *Noctium Atticarum libri undeuiginti* (cu indici și traducerea latină a pasajelor grecești) ; la sfîrșitul volumului : *Venetis, in aedibus Aldi et Andreae soceri, mense Septembri MDXV*. [Bibl. Acad. I 270 330]

1519 : Auli Gellii *Noctium Atticarum libri XIX. Ex inclitya Basilea* [Basel]. Editorul e Andreas Cartander ; reproduce indicii și traducerile ediției alpine. [Bibl. Acad. III 381 237]

1585 : Auli Gellii *Noctes Atticae seu Vigiliae Atticae. Quas nunc primum a magno mendorum numero magnus ueterum exemplarium numerus repurgauit. Henrici Stephani Noctes aliquot Parisinae, Atticis A. Gellii Noctibus seu uigiliis inuigilatae. Eiusdem H. Stephani annota-*

¹ Alți glosografi la M. Hertz, II, p. XXIII și urm.

² Cf. M. Hertz, II, p. XIII și urm. ; Hosius, p. VI—XV.

³ Cf. și R. Valentini, *Di un' Antologia Valerio-Gelliana del sec. XII*, *Classici e Neolatini*, 1910, p. 251—277 (articolul ne e cunoscut numai din recenzia lui A. Klotz, BPhW, 1912, col. 682—683).

⁴ Cf. Rolfe, I, p. XXII—XXIII.

tiones in alios Gellii locos prodibunt cum notis Lud. Carrionis (qui uet. exemplaria contulit) prelo iam traditis. Parisiis, MDLXXXV. Cum priuilegio Caesaris et Gallorum regis, in decennium. Textul, însoțit de câteva studii ale lui H. Estienne și îmbogățit cu indici și cu primul comentariu critic și exegetic (al lui L. Carrion), a constituit multă vreme „vulgata” *Noptilor atice*¹. [Bibl. Acad. I 150 500, exemplar necomplet]

1644 : Auli Gellii *Noctes Atticae*, Ludg. Batauorum [Leida], *apud H. Vogel*, 1644. Cu indici și cu traducerea textelor grecești. [Bibl. Acad. I 44 097]

1681 : Auli Gellii *Nocte Atticae. Interpretatione et notis illustrauit Iacobus Proust & Soc. Iesu. Inssu christianissimi regis, ad usum serenissimi Delphini. Parisiis, apud Simonem Bénard, uia Iacobeae, e regione Collegii Claromontani Soc. Iesu, MDCLXXXI. Cum priuilegio regis.* Conține o adnotație clară și destul de amplă, precum și singurul indice de cuvinte complet, neînlocuit nici pînă azi. [Bibl. Acad. II 43 239]

1687 : Auli Gellii *Noctes Atticae cum notis et emendationibus Ioannis Frederici Gronouii, Lugd. Batauorum, apud Ioannem de Vivié, 1687*². Va fi reluată și amplificată de fiul lui J.F. Gronovius, Iacobus Gronovius, în 1706. [Bibl. Acad. II 450 753]

1706 : Auli Gellii *Noctium Atticarum libri XX, prout supersunt, cum notis utriusque Gronouii. Lugd. Batauor., apud Corn. Boutesteyn et Ioh. du Vivié, 1706.* Ediție fundamentală, cu amplu comentariu, neînlocuit pînă azi. [Bibl. Acad. II 40 592]

1824 : Auli Gellii *Noctes Atticae ... recensuit, annotationibus criticis etc. illustrauit, indicibus copiosissimis instruxit Albertus Lion, 2 vol., Göttingen, Vandenhoeck — Ruprecht, 1824.* Cu note, mai ales critice. [Bibl. Acad. II 31 738]

La constituirea definitivă a textului, rolul esențial l-a avut M. Hertz ; acesta, după o ediție în Bibliotheca Teubneriana (1853, reeditată în 1861 și 1886), publică o ediție monumentală în două volume :

1883—1885 A. Gellii *Noctium Atticarum libri XX* ex recensione et cum apparatu critico Martini Hertz, Berlin, W. Hertz, 1883—1885. O amplă „prefață” figurează în fruntea volumului II și cuprinde istoria completă a textului *Noptilor atice*. M. Hertz și-a continuat investigațiile publicînd diverse *Supplementa apparatus Gelliani* (1894) și *Opuscula Gelliana* (1886)³.

1903 : Pe baza lucrărilor lui Hertz și a numeroase studii proprii, C. Hosius publică în Bibliotheca Teubneriana volumele care au rămas pînă azi ultima ediție critică și aproape singura bază a cercetărilor : A. Gellii *Noctium Atticarum libri XX*, post Martinum Hertz edidit Carolus Hosius, 2 volume, Leipzig, 1903. Prefața discută tradiția manuscrisă și, mai ales, problema surselor lui Gellius. Aparatul

¹ Schanz-Hosius, III, p. 179.

² În 1651 apare o primă ediție Gronoviană, nesemnată. Cf. M. Hertz, II, p. CXXII.

³ Schanz-Hosius, III, p. 180.

critic propriu-zis e sumar, dar e însoțit de un imens repertoriu de pasaje paralele; selecționate și ierarhizate (fiindcă paralelisme nesemnificative sînt puse pe același plan cu cele importante), acestea constituie baza sigură a unui comentariu exegetic.

Puține deosebiri față de textul lui Hosius prezintă edițiile mai noi :

1927 : *The Attic Nights of Aulus Gellius, with an English Translation by J. C. Rolfe*, 3 volume, Londra-Cambridge, 1927 (Loeb Classical Library). Ultima retipărire în 1954—1961. Îndreptările aduse textului au în vedere ecourile suscitate de ediția Hosius; o sumară dar substanțială introducere precede textul, însoțit de o succintă adnotație critică și exegetică.

1934 : Aulu-Gelle, *Les Nuits Attiques*. Traduction nouvelle avec introduction et notes par Maurice Mignon, 3 vol., Paris, Garnier (1934). Textul (din păcate deformat de prea numeroase erori tipografice și lipsit de împărțirea în paragrafe) se bazează pe Hosius și pe Rolfe, cu unele reveniri la lecțiunile manuscriselor sau ale vulgatei. Adnotările, de valoare inegală, marchează totuși un progres față de lucrările precedente. Se remarcă cele privind istoria filozofiei și a științelor. Introducerea, fără interpretări originale, e totuși o prezentare foarte clară și sigură a problemelor.

Semnalăm de asemenea două ediții parțiale, importante datorită comentariului care însoțește textul :

1927 : Auli Gellii *Noctium Atticarum Praefatio*. Texte revu, publié avec une traduction et un commentaire exégétique par Paul Faider, Liège, Vaillant-Carmanne, 1927 (Extras din *Musée Belge*, vol. XXXI, fasc. 3—4).

1936 : Auli Gellii *Noctium Atticarum Liber I*, Edition with Introduction and Notes by Hazel Marie Hornsby, Dublin-Londra, 1936.

În același timp, specialiștii diverselor domenii au folosit datele prețioase oferite de Gellius privind dreptul, filozofia, științele, istoria, religia. Puține studii l-au avut în vedere în ansamblu ¹.

Legende și povestirile transmise de Gellius și-au continuat viața, inspirînd pe scriitori (La Fontaine, V. Hugo, Caragiale, B. Shaw), independent de cel care le-a servit de vehicul între numeroșii autori pierduți ai Antichității și epoca modernă. Istoria a răzbunat astfel o nedreptate : soarta lui Gellius e aceeași cu cea a atîtor autori pe care el însuși i-a citat fără să-i citească.

Noptile atice se prezintă azi publicului în prima lor traducere românească integrală (alcătuită după ediția C. Hosius).

Faptul că de la ediția gronoviană din 1706 nu a mai fost alcătuit un comentariu amplu ², ne-a îndemnat să dăm oarecare extindere adnotări-

¹ Bibliografia e totuși relativ bogată ; lucrările de bază sînt citate în această introducere și în comentariul din paginile următoare.

² Cf. P. Faider, p. 4 : „Le travail des Gronov [. . .] n'a jamais été remplacé ni, dans son ensemble, sérieusement refait". Cf., de asemenea, Rolfe, I, p. XXIII : „Nothing approaching an adequate commentary on the *Noctes Atticae* exists in any language".

lor ; aceste adnotări își propun să discute problemele ridicate de diversele aspecte ale textului lui Aulus Gellius, nu și ale autorilor citați de el ; nu ne vom ocupa, așadar, de problemele de istorie pe care le pune un text din Ennius sau din Cato, folosit în *Noaptele atice* pentru ilustrarea unei forme cazuale, de exemplu. Am încercat să ținem la curent pe cititori cu cercetările făcute în diversele domenii speciale, fără a abuza de detalii tehnice, dar fără a lunea pe panta informațiilor elementare ; nu au fost, de aceea, explicate nici magistraturile romane, nici numele divinităților principale, nici personalități politice și literare general cunoscute (Cicero, Caesar, Vergiliu, Alexandru cel Mare, Aristotel etc.). Scurte informații biografice despre personajele amintite în *Noaptele atice* au fost date în subsol mai ales atunci când apar o singură dată în text ; pentru celelalte, explicațiile se găsesc la indicele de nume. Citatele din scriitorii păstrați exclusiv în fragmente au fost date, în măsura posibilului, după ediții mai recente decât cele folosite de Hosius ; am evitat într-o oarecare măsură folosirea mai multor ediții pentru același autor. De aceea, am revenit la ediția Jordan pentru fragmentele istorice ale lui Cato, pentru a nu introduce în mod inutil ediția Peter, și ea destul de veche ; pentru fragmentele discursurilor am recurs totuși la menționarea paralelă a ediției Malcovati, din 1955. Citatele din autorii latini sau greci din note au fost date în traducere (ori de cite ori citarea originalului nu era indispensabilă) ; am recurs, în general, la traduceri tipărite, cunoscute publicului (Murnu, Bezdechi etc.).

Dăm mai jos lista abrevierilor :

AGI = Archivio glottologico italiano, Torino.

ALL = Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik, Leipzig.

AmJPh = American Journal of Philology, Baltimore.

APh = L'année philologique, Paris. (Indicăm astfel lucrările care n-au fost cunoscute decât prin rezumatul din acest repertoriu.)

Arnim, *SVF* = *Stoicorum veterum fragmenta* collegit Ioannes ab Arnim, 3 vol., Leipzig, 1903 - 1905. (Pentru fragmentele din apendice, indicăm volumul, pagina, numărul lucrării și al fragmentului.)

Bährens = *Fragmenta poetarum Romanorum* collegit et emendavit Aemilius Bährens, Leipzig, Teubner, 1886.

Bardon, *Litt.* = H. Bardon, *La littérature latine inconnue*, 2 vol., Paris, Klincksieck, 1952 - 1956.

Berger, *EDRL* = A. Berger, *Encyclopaedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia, The American Philosophical Society, 1953.

Bloch-Carcopino, *Histoire Romaine*, vezi Pais-Bayet.

Bocheński, *Ancient Formal Logic* = I.M. Bocheński, *Ancien Formal Logic*, Amsterdam, North-Holland Publishing Company, 1951.

Boulanger, *Aelius Aristide* = A. Boulanger, *Aelius Aristide et la sophistique dans la province d'Asie au II-e siècle de notre ère*, Paris, de Boccard, 1923.

BPhW, vezi PhW.

Bremer = *Iurisprudentiae Antehadrianae quae supersunt* edidit F.P. Bremer, 2 vol., Leipzig, 1896 - 1898.

- Carcopino, *Histoire Romaine*, vezi Pais-Bayet.
- Carcopino, *Vie quotidienne* = J. Carcopino, *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'empire*, Paris, Hachette, 1939.
- CGL = *Corpus glossariorum Latinorum*. Edidit G. Goetz. Leipzig, Teubner, 1882—1901.
- CIL = *Corpus inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863 — .
- CIPh = Classical Philology, Chicago.
- ClQ = Classical Quarterly, Londra.
- CIR = Classical Review, Londra.
- J. Collart, *Varron* = J. Collart, *Varron grammairien latin*, Strasbourg, 1954.
- E. Cuq, *Manuel* = Edouard Cuq, *Manuel des institutions juridiques des Romains*, Paris, Plon, 1917.
- DA = *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* . . . Ouvrage rédigé . . . sous la direction de Ch. Daremberg et E. Saglio [Fondé par Ch. Daremberg et rédigé . . . sous la direction de E. Saglio, avec le concours de E. Pottier et G. Lafaye], Paris, Hachette, f.a.
- Diehl = *Anthologia lyrica Graeca*. Edidit Ernestus Diehl, Leipzig, Teubner, 1954—1955.
- Diels, *FVS* = *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Griechisch und deutsch von H. Diels. Vierte Auflage, 2 vol., Berlin, Weidmann, 1922.
- Edmonds = *The Fragments of Attic Comedy*, after Meineke, Bergk and Kock, Augmented, Newly Edited with their Contexts, Annotated and Completely Translated into English Verse by J.M. Edmonds, 3 vol., Leida, Brill, 1957—1961.
- Ernout, *Morphologie* = *Morphologie historique du latin* par A. Ernout, Paris, Klincksieck, 1941.
- Ernout-Meillet³ = *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Par A. Ernout et A. Meillet. 3e édition, Paris, Klincksieck, 1951.
- Faider, vezi mai sus, p. LXXV.
- F. Gr. Hist.*, vezi Jacoby.
- Friedländer, *Sittengeschichte*¹⁰ = L. Friedländer, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*. 10. Auflage besorgt von G. Wissowa, 4 vol., Leipzig, Hirzel, 1921—1923.
- Frisk = *Griechisches Etymologisches Wörterbuch* von Hj. Frisk, Heidelberg, Winter, 1954—.
- Funaioli, *GRF* = *Grammaticae Romanae fragmenta*. Collegit recensuit Hyginus Funaioli. I. Leipzig, Teubner, 1907.
- GLK = *Grammatici Latini ex recensione H. Keili*, Leipzig, 1857—1890 (cu retipăriri).
- Glantz-Cohen, *Histoire grecque* = *Histoire grecque*. Par G. Glantz, avec la collaboration de R. Cohen, Paris, Presses Universitaires, 1938 și urm. (Histoire générale, publiée sous la direction de G. Glantz. Histoire ancienne).
- Gronov, vezi mai sus, p. LXXIV.
- Hertz, vezi mai sus, p. LXXIV.
- Heurgon, *Capoue préromaine* = J. Heurgon, *Recherches sur l'histoire, la religion et la civilisation de Capoue préromaine*, Paris, 1942.
- Homo, *Histoire Romaine*, vezi Pais-Bayet.

- Hosius, vezi mai sus, p. LXXIV (indicarea paginilor cu cifre romane se referă la prefața din volumul I).
- Jacoby (F.Gr.Hist.) = *Die Fragmente der Griechischen Historiker* (F. Gr. Hist.) von F. Jacoby, Berlin, Weidmann, 1929–1943; retipăriri și continuare, Leida, Brill, 1954 – (se citează numărul de ordine al istoricului și numărul fragmentului).
- Jobbé-Duval, *Cours* = [E. Jobbé-Duval], *Droit romain approfondi. La procédure civile des Romains*, Paris, 1920–1921 (curs litografiat).
- Jordan = M. Catonis *praeter librum de re rustica quae extant*. Henricus Jordan recensuit et prolegomena scripsit. Leipzig, Teubner, 1860.
- Kaibel = *Comitorum Graecorum fragmenta*. Edidit G. Kaibel, Berlin, 1899.
- M. Kaser, *Das altrömische Jus* = M. Kaser, *Das altrömische Jus. Studien zur Rechtsvorstellung und Rechtsgeschichte der Römer*, Göttingen, Vandenhoeck-Ruprecht, 1949.
- K. Latte, *Röm. Rel.* = K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München, Beck, 1960.
- Leumann, *Kl. Schr.* = M. Leumann, *Kleine Schriften*, Zürich, Artemis, 1959.
- R. Marache, *Critique* = R. Marache, *La critique littéraire de langue latine et le développement du goût archaïsant au IIe siècle de notre ère*, Rennes, Plihon, 1952.
- R. Marache, *Mots nouveaux* = R. Marache, *Mots nouveaux et mots archaïques chez Fronton et Aulu-Gelle*, Paris-Rennes, Presses Universitaires (1957).
- Malcovati, *ORF* = *Oratorum Romanorum fragmenta liberae rei publicae*. Iteratis curis recensuit collegit Henrica Malcovati, Torino, Paravia, 1955. (Se citează numărul de ordine al oratorului și numărul fragmentului.)
- Marrou, *Education* = H.-I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Paris, 1958.
- Fr. Marx = C. Lucilii *Carminum reliquiae*. Recensuit, enarravit Fr. Marx, 2 vol., Leipzig, Teubner, 1904–1905.
- Mazzarino, *GRF* = *Grammaticae Romanae fragmenta aetatis Caesaricae*. Collegit recensuit A. Mazzarino, I., Torino, Loeschner, 1955.
- Mignon, vezi mai sus, p. LXXV.
- Mullach, *FPhG* = *Fragmenta philosophorum Graecorum* collegit recensuit, uertit ... Fr.G.A. Mullachius, 2 vol., Paris, Didot, 1860–1867.
- Müller, *FHG* = *Fragmenta historicorum Graecorum*. Auxerunt notis et prolegomenis illustrarunt .. C. et Th. Muellerei, 5 vol., Paris, Didot, 1841–1870.
- P. Noailles, *Cours* = *Cours de droit romain approfondi*. I. *La succession à cause de mort*. II. *Mariage, divorce et restitution de dot*. III. *Les Douze Tables*. Paris, 1935–1939.
- Norden, *Komm.* = P. Vergilius Maro. *Aeneis*. Buch VI. Erklärt von Ed. Norden. 2. Aufl. Leipzig-Berlin, Teubner, 1916.
- OCD* = *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford, Clarendon, 1961.
- Otto, *Sprichwörter* = A. Otto, *Die Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten der Römer*, Leipzig, 1890.

- Pais-Bayet, *Histoire romaine* = *Histoire romaine*. Tome premier. Des origines à l'achèvement de la conquête (133 avant J.-C.). Par. E. Pais, avec la collaboration de J. Bayet. Paris, Presses Universitaires, 1940. (Histoire générale, publiée sous la direction de G. Glotz. Histoire ancienne). Continuă cu: G. Bloch — J. Carcopino (II, 1, Des Gracques à Sulla), J. Carcopino (II, 2, César), L. Homo (III, Le Haut-Empire).
- Peter, *HRF* = *Historicorum Romanorum fragmenta*. Collegit disposuit recensuit H. Peter. Leipzig, Teubner, 1883.
- PhW = (Berliner) *Philologische Wochenschrift*.
- PL = J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Patrologia latina*, 221 vol., Paris, 1844—1886.
- Platner-Asby = *A Topographical Dictionary of Ancient Rome* by S. B. Platner, Completed and Revised by Th. Ashby. Oxford, University Press, 1929.
- Proust, vezi mai sus, p. LXXIV.
- RE = Pauly's *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung... herausgegeben von G. Wissowa (continuată de W. Kroll, K. Mittelhaus, K. Ziegler, W. John) Stuttgart, Metzler (apoi Druckenmüller), 1894 — (Numele romane de persoană se citează cu numele ginte, urmat de numărul de ordine).
- REG = *Revue des études grecques*, Paris.
- REL = *Revue des études latines*, Paris.
- RFIC = *Rivista di filologia e d'istruzione classica*, Torino.
- RhM = *Rheinisches Museum für Philologie*, Frankfurt.
- Ribbeck, *Com. Fr.* = *Comicorum Romanorum praeter Plautum et Terentium fragmenta*. Recensuit O. Ribbeck³, Leipzig, Teubner, 1898.
- Ribbeck, *Trag. Fr.* = *Tragicorum Romanorum fragmenta*. Recensuit O. Ribbeck³, Leipzig, Teubner, 1897.
- Riccobono, *Leges* = *Fontes iuris Romani anteiustiniani. Leges*. Iterum edidit S. Riccobono, Florența, Barlèra, 1914.
- Robin, *La pensée grecque* = *La pensée grecque et les origines de l'esprit scientifique*, par L. Robin, Paris, La renaissance du livre, 1923.
- Rolfe, vezi mai sus, p. LXXV.
- RPh = *Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes*, Paris.
- Schanz — Hosius = *Geschichte der römischen Literatur*... von M. Schanz... Neubearbeitete Auflage von C. Hosius, München, Beck, 1927, 1935, 1922.
- F. Sommer, *Hdb.* = *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre*... von F. Sommer. 2. u. 3. Aufl., Heidelberg, Winter, 1914.
- StCl = *Studii clasice*, București.
- Stolz-Schmalz⁵ = *Lateinische Grammatik*... In 5. Aufl. völlig neu bearbeitet von M. Leumann und J. B. Hofmann, München, Beck, 1928.
- Teuffel, *Röm. Lit.* = W. S. Teuffels *Geschichte der römischen Literatur*. Neu bearbeitet von L. Schwabe. 5. Aufl. Leipzig, Teubner, 1890. [Ediția a 6-a, de W. Kroll și Fr. Skutsch nu aduce modificări capitale lui privindul pe A. Gellius.]

- Th. L. L.* = *Thesaurus Linguae Latinae*. Edidit auctoritate et consilio Academicarum quinque Germanicarum. Leipzig, Teubner, 1900—
(Ueberweg)-Praechter = F. Ueberweg. *Grundriss der Geschichte der Philosophie. I. Teil. Die Philosophie des Altertums*. 12. Aufl. bearbeitet von K. Praechter, Berlin, 1926.
- Van den Hout (v. d. H.) = M. Cornelii Frontonis *Epistulae* quas edidit M. P. J. van den Hout, I. Leida, Brill, 1954.
- Walde-Hofmann = *Lateinisches etymologisches Wörterbuch* von. A. Walde. 3. neubearbeitete Auflage von J. B. Hofmann, Heidelberg, Winter, 1938—1954.

În elaborarea acestei lucrări ne-am bucurat de concursul unor profesori și colegi ai noștri ; ne îndeplinim o plăcută datorie de a le mulțumi și pe această cale.

Din nefericire, unul dintre cei cărora le datorăm cel mai mult, profesorul A. M. Frenkian, nu mai poate primi mulțumirile noastre.

În meandrele dreptului roman, prof. Val. Georgescu ne-a fost o călăuză de o competență egalată numai de bunăvoința cu care a acceptat să ne ajute.

Academicianului prof. Al. Graur îi datorăm apariția însăși a volumului ; îl rugăm să primească asigurarea profundei noastre recunoștințe.

Prof. D. M. Pippidi, referentul volumului, ne-a împărtășit cu generozitatea cu care ne-a deprins încă din anii studenției, multilaterală sa erudiție.

Liana Lupaș, cercetătoare la Institutul de lingvistică din București, a verificat un număr de trimiteri și a adus o contribuție esențială la redactarea indicelui.

Tot aici ținem să aducem călduroasele noastre mulțumiri profesorului R. Marache, decanul Facultății de litere din Rennes, care a răspuns cu amabilitate și promptitudine la apelul nostru, trimițându-ne lucrările sale fundamentale privitoare la Aulus Gellius ; cititorii vor fi observat chiar din această introducere, importanța datoriei noastre față de savantul francez.

Dorința și speranța noastră e ca lucrarea să fie la înălțimea sprijinului și bunăvoinței de care ne-am bucurat.

I. FISCHER

P R E F A Ț Ă

... 1 Se pot găsi alte opere mai atrăgătoare¹...

... Cartea de față am compus-o pentru a oferi copiilor mei astfel de recreații, când celelalte ocupații le vor îngădui răgaz de odihnă și des-tindere sufletească². 2 În tratarea materiei am urmat ordinea întâmplă-toare în care au fost făcute extrasele³. Căci pe măsură ce îmi cădea în mină vreo carte greacă sau latină, ori auzeam ceva demn de reținut — indiferent din ce domeniu — notam, fără deosebire și fără plan, tot ce mi se părea interesant. Mi-am adunat astfel un material ajutător pentru me-morie, un fel de provizie literară, pentru ca atunci când aș fi avut nevoie de anumite fapte sau cuvinte, pe care întâmplător le-aș fi uitat și mi-ar fi lipsit cărțile din care le adunasem, să le pot găsi și extrage cu ușurință.

3 Așadar există și în aceste comentarii aceeași lipsă de sistemati-zare, ca și în notele anterioare, pe care le-am luat repede, fără nici o clasi-ficare și ordine, cu prilejul diferitelor mele studii și lecturi. 4 Pentru că am început să mă amuz cu scrierea acestor însemnări în lungile nopți de iarnă în Atica, le-am intitulat *Nopti atice*. N-am imitat pompozitatea acelor titluri pe care cei mai mulți scriitori din ambele limbi⁴ le-au dat unor cărți de acest gen. 5 Aceștia, pentru că au adunat un material variat și amestecat, din diferite domenii, au pus și cărților titluri corespunzătoare,

¹ Începutul prefetei lipsește în manuscrise.

² Mărturisirea acestui scop al cărții se înscrie într-o tradiție și nu trebuie interpretată literal: Cato a închinat fiului său Marcus tratatele sale tehnice; Cicero a procedat la fel cu *De officiis*, iar Seneca retorul a dedicat celor trei fii ai săi *Controversele* și *Suasoriile*. (Cf. P. Faider, p. 14.)

³ Despre valoarea acestei afirmații și despre orinduirea materialului, vezi Introducerea, p. XXXVII-XXXVIII.

⁴ = latina și greaca.

foarte căutate ⁵. **6** Astfel, unii le-au intitulat *Muze* ⁶, alții *Păduri* ⁷, unul a scris *Vălul* ⁸, altul *Cornul Amaltheei* ⁹, unul și-a intitulat cartea *Fagurii* ¹⁰, altul *Pășunile* ¹¹, unii *Lectura mea* ¹², alții *Lecturi antice* ¹³.

⁵ Pasajul care urmează e imitat după prefața *Istoriei Naturale* a lui Plinius cel Bătrîn (par. 24–26): „Abundența titlurilor la greci este demnă de admirat: au dat titlul *Κηρίων*, vrînd să înțeleagă „fagure”, alții *Κέρας Ἀμάλθειας*, adică cornul abundenței, ca să poți spera că în carte vei sorbi plină și lapte de găină: apoi *Ἴξ* (= loporași), *Μουσικὴ* (*Muze*), *Προδέξτερι* (= pandecte, cele care cuprind toate), *Ἐγχειρίδις* (= manuale; vezi și mai jos, nota 21), *Λειμών* (= câmpie), *Πίνυξ* (= tăbliță de scris), *Συγδίον* (= improvizație): titluri cu ajutorul cărora să se poată lipsi de altă garanție; dar cînd vei intra înăuntru, zei și zeițe, ce pastiu vei găsi! Ai noștri, mai neciopliți, au dat titluri ca *Antiquitas* (= lucruri din vechime), *Exempla* (= exemple), *Artes* (= meșteșuguri, arte, tratate), cei mai glumeți *Lucubrationes* (= lucrări nocturne), cred că deoarece autorul se numea și era Bibaculus (= bețiv). [...] La greci Diodorus a renunțat să glumească și și-a intitulat istoria *Βιβλιοθήκη* (= bibliotecă).” Gellius mărește lista dată de Plinius, amestecînd totodată titlurile grecești cu cele latine. De altfel, numeroși scriitori latini au dat titluri grecești unora dintre operele lor (despre acestea, vezi K. E. Henriksson, *Griechische Büchertitel in der römischen Literatur*, Helsinki, 1956).

⁶ Lat. *Musae*. Autorul se referă mai degrabă la opera cu acest titlu a gramaticului Aurelius Opilius, citată mai jos (I, 25, 17), decît la *Istoriile* lui Herodot, unde fiecare dintre cele nouă cărți poartă numele cite unei *Muze*.

⁷ Lat. *Silvae*. Titlul corespunde gr. *ὕλη* „materie” și ar putea avea valoarea modernului „materiale”, în sensul unei acumulari de fișe, puțin prelucrate (cf. Cicero, *De Oratore*; III, 26, 103: *Primum silva rerum comparanda est*, „mai întîi trebuie adunat un fond de fapte”; cf. și Quintilian, *IO*, X, 3, 17; Suetoniu, *De gramaticis et rhetoribus*, 24, 5). Sub acest nume se cunosc în literatura latină culegerile de poeme ale lui Statius și Lucanus (aceasta din urmă pierdută); este însă probabil că nu la aceste lucrări, cu un conținut total diferit de alrestului listei, se referă Gellius. Dacă fraza, citată mai sus, a lui Suetoniu ([Valerius Probus] *reliquit autem non mediocre siluam observationum sermonis antiqui* „a lăsat o importantă culegere de observații privitoare la limba veche”), se referă la un titlu al unei opere a lui Probus, ar putea fi vorba de aceasta. Cf. și P. Faider, p. 17.

⁸ Gr. *Ἰέπλον* „mantia pe care femeile o ofereau Atenei”. Aristotel ar fi scris o lucrare cu acest titlu, cuprinzînd o culegere de epitafuli ale eroilor războiului troian (e însă, mai degrabă, o operă apocrifă și ftrie). Cf. P. Faider, p. 17–18.

⁹ Gr. *Ἀμάλθειας κέρας*; Amalthea era capra cu al cărei lapte era hrănit Zeus copil. În vremea cînd se afla ascuns în Creta, pentru a nu fi mîncat de Kronos, tatăl său. Rupîndu-și un corn, acesta a fost împodobit, de către nimfele care-l îngrijeau pe Zeus, cu frunze și ierburii, umplut cu fructe și oferit zeului. După altă versiune a legendei, Zeus este acela care a rupt cornul Amaltheei, dăruindu-l apoi nimfelor și atribuindu-i calitatea de a le oferi fără sfîrșit tot ce și-ar dori. Un corn împodobit astfel e simbolul abundenței (*cornu copiae*) și apare ca atribut în reprezentările plastice ale celor mai multe divinități eimpenestii. Gellius citează (I, 8, 1) sub acest titlu o lucrare a lui Sotion. Cf. și XVIII, 6, titlu.

¹⁰ Gr. *Κηρίξ*. Nu se cunoaște nici o operă cu acest titlu. Presupunerea lui P. Faider, p. 18, că ar putea fi vorba de o operă a lui Herodes Atticus (ceea ce face necesară o corectare a textului lui Philostrat, *Vita sophist.* II, 1, 14, 565) se bazează de o dificultate cronologică: e mai de crezut că Gellius a copiat acest titlu din textul citat al prefetei lui Plinius; Herodes Atticus, contemporan al lui Gellius, a trăit mult după autorul *Istoriei Naturale*.

¹¹ Gr. *Λειμώνες*. Sub numele *Limón* se citează, în literatura latină, o lucrare, pierdută, a lui Cicero, iar în literatura greacă o operă a gramaticului Pamphilos din Alexandria (sec. I c.n.). Sensul titlului e „pajiște cu flori” și echivalează oarecum cu „antologie”: termenul latin corespunzător e *Pratum*, folosit ca titlu de Suetoniu.

¹² Lat. *Lectionis suae* (genitiv, complinit de *libri*) „Din lecturile mele”. Nu se cunoaște nici o operă cu acest titlu.

¹³ Lat. *Antiquarum lectionum* (genitiv plural). Lucrarea, deseori citată, a lui L. Caesellius Vindex, intitulată *Stromateus* (vezi mai jos nota 17), poartă și titlul *Lectiones antiquae* sau *Commentarii lectionum antiquarum*. Cf. Henriksson, *op. cit.*, p. 137, n. 1.

*Florilegii*¹⁴, ori *Descoperiri*¹⁵. 7 Sînt și titluri ca : *Făclii*¹⁶, *Varietăți*¹⁷, *Pandecte*¹⁸, *Heliconul*¹⁹, *Probleme*²⁰, *Manuale*²¹, *Pumnale*²². 8 Unii au pus titluri ca *Memoriale*²³, alții *Lucruri practice*²⁴, *Marginalii*²⁵, *Învățături*²⁶, sau alții *Istoria naturală*²⁷, *Istoria variată*²⁸, *Pajiștea*²⁹,

¹⁴ Gr. Ἀνθράων (genitiv plural) „înflorit”. Nu se cunoaște nici o operă cu acest titlu. Apuleius, contemporan cu Gellius, a publicat o culegere intitulată *Florida*, corespondent exact al titlului amintit aici. Cf. P. Faider, p. 19.

¹⁵ Gr. Εύρημάτων (genitiv plural). Numeroase lucrări istorice grecești poartă acest titlu. Dintre autorii pomeniți de Gellius au scris Εύρήματα Ephoros din Kyme (405—330 î.e.n.) și Philostephanos din Cyrene (sec. III î.e.n.) citat mai jos, IX, 4, 3. Cf. P. Faider, p. 19.

¹⁶ Gr. Λύχναι, cu sensul „făclii aprinse” sau „la lumina făclilor” (P. Faider, p. 20).

¹⁷ Gr. Στρώματεῖς (cu singularul Στρώματεῦς); sensul propriu e „covor, pătură, față de masă”. Varietatea culorilor acestor țesături sugerează conținutul cărților (întocmai ca pentru Λεῖμών). Înaintea epocii lui Gellius se cunosc cu acest titlu o lucrare a lui L. Caesellius Vindex și una (cu autenticitate nesigură) a lui Plutarh (citată de Eusebiu, *Praep. Euang.* 17,16 : Στρώματεῖς ἱστορικοὶ καὶ ποιητικοί).

¹⁸ Gr. Πανδέκται „culegere universală, care conține de toate”. Gellius citează (XIII,9,3) o lucrare cu acest titlu a lui M. Tullius Tiro, libertul lui Cicero; în literatura greacă se amintește o operă a unui necunoscut, Dorotheus (la Clement din Alexandria, *Strom.* I, 21, 133).

¹⁹ Gr. Ἐλικῶν, numele muntelui unde își aveau muzele reședința. Nu se cunoaște nici o operă cu acest titlu.

²⁰ Gr. Προβλήματα. Gellius citează de mai multe ori (I, 11, 17; III, 6, 1; XIX, 5, 3) o lucrare cu acest titlu atribuită lui Aristotel.

²¹ Gr. Ἐγγχειρίδια (cu singularul Ἐγγχειρίδιον). Sensul este „ceea ce se poate ține în mână, manual”. P. Faider, p. 21, presupune, bazându-se pe titlul următor, că nu e vorba de o „carte care se poate ține în mână, portativă”, ci că se pornește de la sensul „pumnal” al cuvîntului grecesc. Nu credem însă că presupunerea se poate justifica. Titlul explicîndu-se suficient prin sensul prim al cuvîntului; ordinea titlurilor citate de Gellius este întîmplătoare și vecinătatea nu poate constitui un argument pentru o anumită interpretare. Sub acest titlu se citează, în literatura latină, o lucrare a lui Sex. Pomponius (jurist din vremea lui Hadrian), iar în literatura greacă, pe lângă celebrul „Manual” al lui Epictet, păstrat pînă azi, citeva opere cu caracter tehnic : ale metricienilor Heliodoros și Hephaestion, ale lui Nicomachos din Gerasa (aritmecian din sec. I—II e.n.), ale lui Herodes Atticus etc.

²² Gr. Παρξεφίδες (cu singularul Παρξεφίδης) „pumnal care se purta la centură”. Imaginea prin care s-ar putea explica folosirea acestui cuvînt ca titlu de carte e greu de stabilit. Nu se cunoaște, de altfel, nici o lucrare astfel intitulată.

²³ Lat. *Memoriales*. Gellius citează de mai multe ori (vezi indicele) o lucrare cu acest titlu a juristului Masurius Sabinus.

²⁴ Gr. Πραγματικά (plural), cu sens vag și greu de precizat (adjectivul grec înseamnă „ceea ce privește acțiunea, treburile”); cf. discuția la Henriksson, *op. cit.*, p. 19 și urm. Titlul apare numai la Accius, citat de Gellius.

²⁵ Gr. Πάρεργα „lucrare secundară, apendice”. Și acest titlu apare exclusiv la Accius.

²⁶ Gr. Διδασκαλικά „carte de învățătură, lucrare didactică” (adjectivul grecesc are sensul „privitor la învățătură”), de asemenea titlul unei lucrări a lui Accius.

²⁷ Lat. *Historia Naturalis*, titlul lucrării lui Plinius. Imițîndu-l pe Plinius, Gellius nu ezită să treacă titlul operei acestuia printre cele excesiv de elegante, deși Plinius însuși atrage atenția asupra simplității titlului ales de el. Încercîndu-și lista, poate din dorința de a arăta de la început cititorilor bogăția informațiilor de care dispune, Gellius uită că scopul său era să scoată în evidență tocmai lipsa de căutare a *Noptilor atice* și trece și titluri simple printre cele pretențioase înșirate de el.

²⁸ Gr. Παντοδαπή ἱστορία „istorie felurită, variată”, titlul unei lucrări a profesorului lui Gellius, Favorinus din Arelate. Ipoteza raportată de Faider, p. 21 (vezi și Hosius, p. XLIX, n. 1), după care Gellius ar face aluzie la această lucrare în cartea XIV, cap. 6, nu se poate susține, deoarece tonul bașjocoritor din pasajul citat contrastează cu toate celelalte texte din *Noptile atice* referitoare la Favorinus.

²⁹ Lat. *Pratum*; vezi mai sus, nota 11.

*Livada cu pomi*³⁰, *Citate*³¹. **9** Mulți le-au intitulat *Culegeri*³², tot așa nu puțini sînt cei care au dat ca titlu lucrărilor lor *Epistole morale*³³, *Chestiuni epistolare*³⁴ sau *Miscellanea*³⁵, și alte titluri frumoase, care sună foarte armonios, cu multă eleganță. **10** Eu însă, după cum am început, mi-am intitulat opera fără pretenții, fără o căutare deosebită, aproape rustic: *Nopti atice*, de la locul și timpul vegherilor de iarnă în care am lucrat-o, cedînd tuturor celorlalți gloria unui titlu ales, la fel cum am cedat și în ce privește grija și măiestria stilului.

11 Dar nici în alegerea și notarea faptelor n-am procedat ca ceilalți scriitori. Căci ei, mai ales scriitorii greci, citind lucruri multe și variate, au subliniat „cu linie albă”³⁶, cum se zice, fără nici un discernămint, tot ce le-a căzut în mînă; urmărind doar cantitatea, au adunat un material cu citirea căruia obosești și te plictisești înainte de a găsi în el ceva care să-ți facă plăcere citindu-l, să te cultive, sau să fie folositor de ținut minte. **12** Eu însă, avînd în inimă învățătura renumitului bărbat din Efes care spune: „Nu cantitatea de cunoștințe cultivă spiritul”³⁷, m-am străduit și ostenit să răsfoiesc și să străbat multe volume în clipele libere pe care le-am putut fura celorlalte ocupații, dar puține am extras, și numai acele cunoștințe de natură să ducă spiritele interesate și libere de alte ocupații pe un drum mai scurt, mai repede și mai ușor la pasiunea pentru o cultură serioasă și la contemplarea artelor utile, iar pe oamenii ocupați cu alte treburi ale vieții să-i apere de o rușinoasă și grosolană necunoaștere a faptelor și a cuvintelor.

13 Vor fi în aceste comentarii unele lucruri minuțioase și dificile din domeniul gramaticii, al dialecticii, sau al geometriei³⁸; vor fi cîteva

³⁰ Gr. Πάγκραρον „[ofrandă, coș] cu tot felul de fructe”, echivalent intrucitva al expresiei italiene *tutti frutti* (Faider, p. 22) sau al „potpuriului”. Nu se cunoaște nici o lucrare cu acest titlu.

³¹ Gr. Τόπων (genitiv plural). O lucrare cu titlul Τόπων προμυξ i se atribuie filozofului peripatetician Straton din Lampsakos, fără să se poată preciza conținutul ei. Cf. P. Faider, p. 22.

³² Lat. *Coniectanea* „lucruri adunate, culegere”. Gellius citează, sub acest nume, lucrările juridice ale lui C. Ateius Capito și Alfenus Varus.

³³ Lat. *Epistularum Moralium* (genitiv plural), titlul „Scrisorilor către Lucilius” ale lui Seneca, citate de Gellius.

³⁴ Lat. *Epistolarum Quaestionum* (gen. plural), titlu al unei lucrări a lui Varro, citată de Gellius; asemănător se intitulază și o operă a lui C. Valgius Rufus, *De rebus per epistolam quaesitis*; expunerea epistolară a unor probleme tehnice a folosit-o și gramaticul Sulpicius Apollinaris. Cf. și VI, 10, 2.

³⁵ Lat. *Confusarum* (gen. plural). Sub numele *Quaestiones confusae*, Gellius citează (III, 9, 1) o lucrare a lui Iulius Modestus.

³⁶ O linie albă nu lasă urme pe un zid sau o hîrtie albă. Locuțiunea proverbială își are originea în grecește și e atestată de cîteva ori: „o linie albă pe o piatră albă” (Sofocle, fr. 330 Pearson); cf. și Platon, *Charmides*, 154 b (cu sens intrucitva diferit: fișie albă, fără indicații pentru măsuri, deci inutilizabilă pentru a măsura ceva), Lucilius, v. 831 Marx. Proverbul provine din limbajul zidarilor, care însemnau cu o sfoară înegrită locul unde trebuia tăiată piatra (cf. Otto, *Sprichwörter*, p. 11).

³⁷ Heraclit, fr. 40 Diels. Gellius transcrie textul în grecește. Cf. și XIV, 6, 5.

³⁸ Numele a trei dintre „artele liberale”.

chestiuni mai depărtate de actualitate, din domeniul dreptului augural sau pontifical³⁹; nu e însă cazul să fugim de ele ca de niște cunoștințe inutile, sau grele de înțeles. Căci nu am făcut incursiuni prea adinci și prea greu de înțeles în aceste domenii, ci am dat din ele oarecum primele roade, primele elemente ale artelor liberale⁴⁰, pe care, dacă nu e util, e în schimb rușinos ca un bărbat civilizată și cult să nu le fi auzit și cunoscut. **14** Pe cei care vor avea vreodată timpul și plăcerea să citească aceste însemnări făcute în ceasuri de noapte, îi rog cu insistență să nu disprețuiască ca pe niște lucruri știute și îndeobște cunoscute cele pe care le cunosc mai dinainte. **15** Căci ce domeniu al științei e atât de străin, încît să nu fie cunoscut măcar citorva? În schimb, e destul de mîngietor faptul că ceea ce se găsește în această carte nu e banalizat în școli, sau dezbătut în comentarii. **16** Iar dacă îi vor izbi lucruri cu totul noi și necunoscute, socotesc că e drept să examineze fără prejudecată deșartă dacă nu cumva aceste mici și scurte învățături nu sînt nicidecum prea sărace pentru a hrăni preocuparea intelectuală, sau prea reci pentru a delecta și încălzi spiritul, ci dimpotrivă sînt de natură să facă spiritele oamenilor mai viguroase, memoria mai ascuțită, exprimarea mai măiestrită, vorbirea mai corectă și desfătarea în timpul liber sau în distracții mai nobile. **17** Unele vor părea mai puțin clare, mai puțin dezvoltate și explicate. Rugăm pe cititori să le considere scrise nu atît pentru a-i instrui, cît pentru a le atrage atenția pentru ca ei, mulțumiți oarecum că li s-au dat indicații, pornind ca pe niște urme, să continue după aceea, dacă vor, cercetările, citind în cărți sau studiind cu profesori. **18** Dacă vor socoti că sînt lucruri criticabile, să critice pe cei de la care le-am luat; iar dacă au citit în alți autori altfel, să nu-și facă din aceasta îndată un motiv de nemulțumire, ci să pună în cumpănă rațiunea faptelor și autoritatea persoanelor urmate de ei și a celor urmate de noi.

19 Dar cel mai bun lucru ar fi ca cei ce nu s-au ostenit și n-au găsit niciodată o plăcere deosebită în a citi, a-și pune întrebări, a scrie, sau a comenta, cei ce nu și-au sacrificat niciodată din orele de noapte pentru astfel de ocupații și nici nu și-au cizelat spiritul prin discuții și controverse cu alți ostenitori în domeniul aceleiași muze, ci s-au dedicat în întregime afacerilor și preocupărilor lor materiale, aceia să se depărteze de aceste *Nopti* și să-și caute alte satisfacții. Există o veche zicătoare:

³⁹ Dreptul augural (*ius augurium* sau *augurale*) era ansamblul prescripțiilor care constituiau „arta” augurilor (interpretarea religioasă a semnelor naturale): dispoziții privind ceremonialul, formule, decizii luate în decursul timpului. Cărțile de drept augural au fost la început secrete, dar necesitățile cultului au dus la divulgarea lor și alcătuirea unor manuale de inițiere. În felul acesta, istoricii, gramaticii și toți cei care se ocupau de problemele primelor timpuri ale Romei, au avut la îndemină o bogată materie de studiu. Dreptul pontifical (*ius pontificium-pontificale, sacrorum, diuinum*) privește ansamblul problemelor legate de raporturile dintre un, om (sau o colectivitate umană) și zei: proprietățile templelor, datele și felul sacrificiilor, caracterul sacru sau profan al unor obiecte etc. Extinderea noțiunii de drept pontifical era atît de mare în primele secole ale Romei, încît pontifii erau în fapt deținătorii puterii judiciare. Abia în 304 î.e.n. dreptul civil izbutește să se emancipeze de cel pontifical.

⁴⁰ Sub numele acesta (*liberales* „demne de un om liber”) se cuprind disciplinele care formau obiectul învățămîntului la Roma: gramatica, retorica, dialectica, geometria, aritmetica, astronomia și muzica.

„N-are nimic de-a face gaița cu lira, porcul cu maghiranul”⁴¹.
20 Ba, pentru a irita și mai mult nepriceperea și invidia celor răi, voi împrumuta din corul lui Aristofan câteva versuri în anapest și interdicția pe care acel om extrem de spiritual a dat-o pentru spectatorii pieselor sale o voi da și eu pentru cititorii acestor comentarii, ca să nu se atingă de ele cineva ignorant și profan, neinițiat în plăcerile muzelor. **21** Iată versurile cu interdicția despre care e vorba :

Să facă liniște, să plece departe de corurile noastre
 Cei ce nu pricep astfel de vorbe și al căror spirit nu e purificat,
 Cei ce nici n-au văzut, nici n-au celebrat misterele divinelor muze ;
 Acestora le poruncesc, și iar le poruncesc, pentru a treia oară le poruncesc
 Să se depărteze de aceste coruri. Iar voi începeți cîntecele
 Și desfătările noastre nocturne, care se cuvin la această sărbătoare⁴².

22 Pînă astăzi am scris douăzeci de volume⁴³ de comentarii⁴⁴. **23** Cît timp îmi va mai fi dat de voința zeilor să trăiesc și cît timp liber îmi vor îngădui ocupațiile gospodărești și grija pentru educația copiilor mei, tot acel timp disponibil îl voi dărui culegerii de probleme pentru acest soi de memorii. **24** Așadar, numărul cărților, cîte vor fi, cu ajutorul zeilor, va progresa în raport cu numărul zilelor pe care le voi mai avea de trăit, și nu vreau să trăiesc decît atîta timp cît voi mai fi în stare să duc mai departe scrisul acestor comentarii.

25 Titlurile capitolelor din comentarii le-am pus aici toate, ca să se vadă pe dată ce poate fi căutat și în care carte poate fi găsit⁴⁵.

⁴¹ Incerti fr. 1, p. 56 Baehrens.

⁴² Aristophan, *Broaștele*, v. 354–356, 369–371.

⁴³ Lat. *uolumina* = suluri; pînă prin sec. al IV-lea, cărțile aveau înfățișarea unor suluri de papirus înfășurate în jurul unui bețișor de lemn.

⁴⁴ Pentru latini, cuvîntul *commentarium* era legat de *mens* și avea un sens mai larg decît cel al cuvîntului actual : „carte în care îți notezi amintiri, reflecții”, „memorii”, „expunere” etc.

⁴⁵ Urmează, în text, titlurile capitolelor tuturor celor 20 de cărți. Apărînd și în fruntea capitolelor, n-au mai fost traduse aici. Ele vor fi grupate în tabla de materii care încheie volumul.

CARTEA I

I. De ce măsurători și calcule spune Plutarh că s-a servit filozoful Pythagora pentru a stabili cât era de înalt la statură Hercule cât a trăit printre oameni.

1 Plutarh, în cartea sa *Despre însușirile sufletești și trupești ale lui Hercule cât timp a trăit printre oameni*¹, spune că filozoful Pythagora a procedat cu iscusință și cu pricepere în fixarea dimensiunilor și a înălțimii corpului acestuia. **2** Căci, fiindcă se socotea aproape sigur că Hercule a măsurat cu picioarele sale stadionul de la Pisa², de lângă templul lui Iupiter Olimpianul³, făcându-l lung de 600 de picioare⁴, iar pe de altă parte fiindcă și celelalte stadioane de pe teritoriul Greciei, făcute după aceea tot de câte 600 de picioare de către alții, sînt totuși ceva mai scurte — ținînd seama de acestea — Pythagora a calculat cu ușurință măsura și lungimea tălpii lui Hercule, stabilind că proporțional aceasta a fost cu atît mai lungă decît a altora, cu cît stadionul olimpic era mai lung decît celelalte stadioane. **3** Odată stabilită măsura piciorului lui Hercule, el a calculat lungimea corpului potrivit acestei măsuri după proporția naturală a tuturor membrilor între ele⁵. Astfel, a ajuns la concluzia că Hercule a fost cu atît mai înalt la statură decît alții, cu cît stadionul olimpic era mai lung decît celelalte stadioane care aveau același număr de picioare lungime⁶.

¹ Plutarh, *Moralia*, VII, p. 144 Bernardakis. Lucrarea nu s-a păstrat.

² Pisa, oraș sau, mai degrabă, teritoriu în Elida (nord-vestul Peloponczului); distrugerile produse în sec. V î.e.n. au făcut ca nici anticii să nu știe exact dacă a existat un oraș cu acest nume; în orice caz, Olympia se afla pe teritoriul Pisei sau în imediata lui apropiere, la vest. De altfel, pentru numeroși autori din antichitate, ca și pentru Gellius, Pisa se identifică cu Olympia (cf. E. Meyer, *RE*, s.u.).

³ Cel mai important cult din Olympia era cel al lui Zeus; celebrul templu, pentru care Phidias a creat statuia lui Zeus, datează din sec. V î.e.n.

⁴ Stadioanele aveau dimensiunea reglementară de 600 picioare grecești, echivalînd cu 625 picioare romane și cu aproximativ 185 m (un picior = 0,3083 m). E evident că stadioanele nu erau totdeauna calculate exact, de aceea apar diferențe de dimensiuni între ele.

⁵ Înălțimea corpului era socotită de șapte ori cît lungimea piciorului (de șase ori, după Rolfe I, p. 4, n. 1, probabil greșit).

⁶ Alte calcule antice privind înălțimea lui Hercule sînt raportate de Tzetzes, *Chil.*, II, 210. Cf. Rolfe, I, p. 4, n. 2.

II. Cuvintele stoicului Epictet, citate de strălucitul bărbat¹ Herodes Atticus împotriva unui tânăr lăudăros și mândru, ce-și dădea aere de filozof, cuvinte prin care cu finețe Epictet deosebește pe adevăratul stoic de oamenii de rînd, limbuți și proști care-și arogă numele de stoici.

1 Cînd eram la studii la Atena, Herodes Atticus, fost consul, om de vază și cu deosebit talent în elocința greacă, ne invita adesea la proprietățile sale din apropierea orașului, pe mine, pe distinsul bărbat² Servilianus³ și pe alți compatrioți de-ai noștri, care veniseră de la Roma în Grecia pentru a-și cultiva mintea. 2 O dată eram la vila sa numită Cefisia⁴, pe o vreme călduroasă de toamnă⁵. Alungam neplăcerile arșiței în umbra deasă a pădurii, pe lungi alei cu pajiști moi, pe sub portice răcoroase, printre bazine pline cu apă limpede strălucitoare, în murmurul apelor și cîntecul păsărilor de pe întreaga moșie.

3 Era acolo cu noi și un tânăr care studia filozofia, adept al școlii stoice, după cum spunea el, dar peste măsură de limbut și de pedant. 4 Acesta adesea, în discuțiile care aveau loc, cum se întimpla de obicei, la sfîrșitul mesei, ținea perorații lungi și interminabile despre doctrinele filozofice, făcînd expuneri nelalocul lor și fără nici o noimă. Pentru el toți ceilalți fruntași ai culturii grecești, ca și toți oamenii mai de seamă ai Romei, erau niște ignoranți și niște proști. Ne împuia capul cu cuvinte mai puțin cunoscute, cu artificii de silogisme și capcane dialectice⁶, cu dominante⁷, raționamente de repaos, sorite⁸ și alte cîmili-

II ¹ Lat. abreviat C.V. = *clarissimus uir*, titlu onorific acordat în timpul imperiului personajelor din ordinul senatorial (celor născuți din tată senator), corespunzînd titlului de *uir egregius* din ordinul equestru. Abrevierea poate fi interpretată și *consularis uir* = fost consul.

² Vezi mai sus, nota 1.

³ Necunoscut din alte texte, pe cit se pare.

⁴ Cephisia, localitate în Atica; datorită poziției și vegetației sale abundente, constituia o retragere plăcută în lunile călduroase de vară. Herodes Atticus avea aici o vilă cu parcuri întinse.

⁵ Toamna începea, la romani, în august, astfel încît zilele de toamnă puteau fi „arzătoare”. Cf. Mignon, I, p. 343, n. 38 și Proust, *ad loc.*

⁶ Prin „dialectică”, Gellius înțelege arta raționamentului (cuvîntul echivalează, pentru unele școli filozofice, cu logica).

⁷ Gr. *κυριεύοντες*. Argumentul numit *κυριεύων* „dominator, triumfător” a cărui invenție e atribuită lui Diodorus Cronus, căuta să dovedească, pornind de la principiul logic al contradicției și terțului exclus, fatalitatea absolută a tuturor evenimentelor, inclusiv a celor viitoare și individuale, excluzînd categoria posibilului. Textul exact al argumentului nu e cunoscut, informațiile noastre reducîndu-se la o parafrază a lui Epictet. *Dissertationes*, II, 19, 1: „Argumentul dominator pare să se fi bazat pe următoarele principii: există contradicție reciprocă între aceste trei propoziții: (1) tot ce este realitate în trecut este necesar; (2) imposibilul nu poate fi o consecință a posibilului; (3) nu e posibil decît ceea ce nu are realitate actuală sau nu va avea realitate. Fiînd conștient de verosimilul primelor două propoziții, Diodor se sprijină pe primele două pentru a stabili că nimic nu este posibil fără să aibă sau să trebuiască să aibă o realitate actuală”. Diodor respinge, deci, pe baza primelor două propoziții, cea de a treia; cu alte cuvinte, ceea ce s-a realizat azi și părea ieri numai posibil era, de fapt, necesar, de vreme ce contradictoriul este imposibil; altfel, ar trebui să susținem că imposibilul provine din posibil (cf. J. Trouillard, REG, 74, 1961, 1, p. 318, recenzia la P.M. Schuhl, *Le dominant et le possible*, Paris, 1960). Aristotel respinge argumentația lui Diodor în *Despre interpretare*, 9, 18a–19b. (Cf. I. M. Bocheński, *Ancient Formal Logic*, p. 86–87).

⁸ Gr. *ἡσυχάζοντες, σωρείτες*. Argumentul numit *σωρείτης* (de la *σωρός* „grămadă”) era folosit pentru a nega existența noțiunilor generale și a limitelor dintre ele: o grămadă

turi⁹, pe care zicea că nimeni în afară de el nu le poate explica. Domeniul moralei, natura intelectului uman, originile virtuților și îndatoririle ce decurg din ele, cu ceea ce le apropie și le diferențiază, mersul înșelător al bolilor și al viciilor, păcatele și bolile sufletești, pe toate acestea pretindea că nimeni nu le-a studiat și nu le-a cercetat mai bine decât el. 5 Asigura că nici chinurile și durerea corpului, sau primejdiile care amenință cu moartea nu ating, nici nu vatămă viața fericită, pe care el afirma că și-a dobândit-o, și de asemenea zicea că norul nici unei tristeți nu poate umbri fața și privirea omului stoic¹⁰.

6 Pe când se fălea cu astfel de glorie deșartă și toți doreau ca el să termine cu atâtea vorbe care-i obosiseră și-i dezgustaseră, Herodes, adresându-i-se în grecește, cum obișnuia de cele mai multe ori, a zis : „Îngăduie, cel mai profund dintre filozofi, fiindcă nu-ți putem răspunde noi cei pe care îi socotești niște mărginiți și niște incuți, să-ți citesc din carte ce a gândit și a spus despre o astfel de înaltă elocvență ca a ta Epictet, cel mai mare dintre stoici”. Și a cerut să i se aducă îndată prima carte a *Dissertațiilor lui Epictet*, strînse de Arian, în care acest bătrîn venerabil face reproșuri îndreptățite tinerilor ce-și zic stoici, dar nu sînt nici cinstiți, nici cu strădanii laudabile, ci doar își pierd timpul cu speculații fără rost, cu introduceri și comentarii puerile.

7 Au fost citite astfel, din cartea care a fost adusă, observațiile arătate, precum și cuvintele prin care Epictet deosebește, cu haz și severitate totodată, pe stoicul adevărat și sincer care, în afară de orice îndoială, este un om neînvins, neînfrînt, independent, liber, bogat, fericit¹¹, de ceata oamenilor de nimic, care se pretind stoici și care, aruncînd în ochii audi-

de griu se opune unui grăunte de griu; dacă unui grăunte i se adaugă al doilea, nu devine grămadă; nici la al treilea, nici la al patrulea etc. Cînd se face deci trecerea la grămadă? (Problema este, după cum se observă, aceea a transformării cantității în calitate; necunosînd saltul calitativ și admițînd numai trecerea lentă, filozofii antici nu puteau ieși din contradicția pe care o observau). La acest argument al grămecii, Chrysip a imaginat argumentul „repaosului” (ἡσυχάζω, participiul verbului ἡσυχάζω „a se odihni, a sta liniștit”): după un număr de întrebări, refuză răspunsul, iar în timpul scurs astfel boabele de griu pot deveni grămadă, fără a fi necesară explicarea punctului de trecere. Despre relațiile dintre sorit și problema transformării cantității în calitate, vezi E. G. Schmidt, *Eine Frühform der Lehre vom Umschlag Quantität – Qualität bei Seneca*. Forschungen und Fortschritte, 34, 1960, p. 112–115.

⁹ Lat. *griphus*. Sensul propriu al cuvîntului este „plasă” dar a ajuns să denumească ghicitorile care se puneau comensilor la sfîrșitul ospetelor; prin extensiune termenul desemnează orice vorbire incurcată și echivocă.

¹⁰ În vremea lui Gellius stoicismul devenise un amestec de filologie (reducîndu-se aproape exclusiv la comentarea vechilor filozofi, în special a lui Chrysip) și de silogistică; problemele de etică deveniseră și ele obiectul unor expuneri elegante cu caracter retoric, sau al unor improvizatii (diatribe), pe marginea lecțiilor (vezi improvizatia lui Taurus, mai jos, I, 26). Un produs al acestor școli e tînărul de care vorbește Gellius aici.

¹¹ Gr. ἀκώλυτος, ἀναγχαστος, ἀπραπόδοιστος, ἐλεύθερος, εὐπορῶν, εὐδαιμονῶν. (Epictet, *Dissertationes* II, 19, 29; Gellius vorbește de cartea I deoarece dispunea de altă redactare a *Dissertațiilor*; despre împrejurările publicării lor, vezi J. Soulhê, introducere la ediția din colecția G. Budé, Paris, 1948, p. X și urm.)

torilor funinginea neagră a cuvintelor goale și a arguțiilor, înjosesc numele unei discipline foarte venerabile. Iată acele cuvinte :

8 — Vorbește-mi despre bine și despre rău.

— Ascultă :

Vintul pe mare m-a dus la ciceni, plecînd de la Troia¹².

9 Din lucrurile care există, unele sînt bune, altele rele, altele indiferente. Cele bune sînt virtuțile și cele în acord cu ele ; cele rele sînt viciile și cele subordonate viciilor, iar indiferente sînt cele mijlocii între acestea : bogăția, sănătatea, viața, moartea, plăcerea, durerea.

10 — De unde știi ?

— O spune Hellanikos în *Egiptiace*¹³.

— Dar ce însemnătate are că spune aceasta el, sau Diogene în *Etica* sa, sau Chrysisip, sau Cleante ?

— Se vede că i-ai studiat și te-ai pregătit serios în această doctrină.

11 Ia spune, ce faci dacă te găsești într-o barcă în timpul unei furtuni ? Îți mai poți aminti de această deosebire, cînd pînzele șuieră ? Și în timp ce tu strigi cuprins de panică, dacă un amator de glume proaste ar fi în apropiere și ți s-ar adresa zicînd : „Repetă, pe zei, ceea ce spuneai înainte ! Nu există nimic rău într-un naufragiu, n-are acesta nici o legătură cu răul ?” oare nu te-ai repezi cu bățul la el ? „Ce e între mine și tine omule ? — i-ai răspunde —. Noi pierim și tu vii să faci glume¹⁴.” 12 Sau, presupunînd că te-ar chema cezarul la judecată, ți-ai aminti ca acuzat de această deosebire ?

13 Auzind cele citite, insolentul tînăr a tăcut, ca și cum acestea ar fi fost spuse nu de Epictet împotriva altora, ci de Herodes împotriva lui.

III. Hotărîrea echivocă a lui Chilon Lacedemonianul pentru salvarea unui prieten impune necesitatea de a cerceta cu grijă și minuțiozitate dacă nu cumva uneori putem săvîrși abateri pentru a ajuta pe prieteni. Notele și referințele pe care le-au lăsat Theofrast și Ciceru asupra acestui subiect.

1 În cărțile celor ce au lăsat spre amintire viața și faptele oamenilor celebri, găsim scris că lacedemonianul Chilon, unul din acei înțelepți vestiți¹,

¹² Homer, *Odiseea*, IX, 39.

¹³ Hellanikos, F. Gr. Hist. 4, Test. 26 Jacoby.

¹⁴ Epictet, *Dissertationes*, II (nu 1), 19, 12—17. Textul lui Gellius e lacunar ; citatul se prelungea probabil, deoarece mai sus (par. 7) sînt reproduse cuvinte din par. 29 al lui Epictet.

III ¹ „Cei șapte înțelepți” (*septem sapientes, oi ἑπτὰ σοφοί*) constituiau un grup sub numele cărora circulau o serie de maxime (adunate de Stobaeus, *Floril.*, III, 1, 172, după Demetrios din Phaleron ; Cf. Diels, *FVS*, II, p. 214—217). Cea mai veche listă se găsește la Platon, *Protagoras* 343 a : Thales din Milet, Pittakos din Mitylene, Bias din Priene, Solon, Kleobulos din Lindos, Myson din Chen și Chilon din Sparta. Cele mai multe liste ulterioare îl înlocuiesc pe Myson cu Periandru, tiranul Corintului. Explicația diferenței poate fi dorința lui Platon de a nu introduce

la sfârșitul vieții sale, pe cînd moartea pune stăpînire pe el, a vorbit astfel către prietenii ce-i stăteau în jur :

2 „Poate știți și voi că de aproape toate faptele și vorbele mele în îndelungata-mi viață nu trebuie să mă căiesc. 3 În acest moment nu mă înșel dacă spun că n-am săvirșit nici un fapt care să fie de tristă memorie, în afară de unul singur, care nu-mi apare încă deplin clar, dacă l-am săvirșit rău sau drept.

4 Am fost, cu alți doi, judecător într-un proces, în care era în joc capul unui prieten. Așa a fost legea, că trebuia ca acel om să fie condamnat. Necesitatea cerea astfel ca, sau un prieten să-și piardă capul, sau legea să fie călcată. 5 În cugetul meu m-am frămîntat mult pentru rezolvarea acestui caz, care mă pune în cumpănă. Mi s-a părut că e mai ușor de îngăduit ceea ce am săvirșit, față de alte soluții posibile : 6 în tăcere am votat pentru condamnarea lui, dar am sfătuit pe ceilalți doi să-l achite. 7 Astfel, într-o atare situație mi-am făcut datoria și de prieten și de judecător. Din acest fapt însă am o nemulțumire, anume mă tem să nu fie o vină pentru mine că în același moment și în aceeași chestiune una am socotit că e bine să fac eu, și alta am sfătuit pe ceilalți să facă”.

8 Și acest Chilon, om de o înțelepciune excepțională, și-a pus problema pînă unde trebuie mers contra legii și a dreptului pentru un prieten — iar acest lucru l-a neliniștit și în ultimele clipe ale vieții — 9 și alți mulți cercetători în ale filozofiei, precum e scris în cărțile lor, au dezbătut destul de atent și de serios, ca să mă folosesc de ineseși vorbele lor, dacă trebuie să ajuți un prieten împotriva dreptății, și anume pînă unde și cum ². Aceste vorbe înseamnă că ei au cercetat dacă uneori trebuie să lucrezi contra legii și a obiceiului pentru un prieten, și anume în ce împrejurări și pînă la ce limite. 10 Asupra acestei chestiuni au discutat și alții, precum am scris mai sus, și Theofrast, bărbat foarte cumpănit și inițiat în filozofia peripatetică, și acea dispută se găsește, dacă îmi amintesc bine, în prima carte a operei sale *Despre prietenie*. 11 Se pare că M. Cicero citise acea carte cînd a scris volumul său *Despre prietenie*. Multe părți, pe care le-a socotit că trebuie să le împrumute de la Theofrast, cu inteligența și cu talentul său de exprimare, le-a împrumutat și le-a tălmăcit clar și foarte bine încheșat. 12 Însă peste paginile cu problema despre care am spus că s-a cercetat atît, peste chestiunea cea mai grea dintre toate, a trecut pe scurt și repede și n-a urmat cele scrise cîntărit și despicate de Theofrast ei, lăsînd la o parte elementele neliniștitoare și dificile, s-a mulțumit doar să înregistreze esența problemei în cîteva cuvinte. 13 Iată acele cuvinte ale lui Cicero, dacă vrea cineva să le știe : „Socot că limitele prieteniei trebuie să se întindă pînă acolo, încît între niște prieteni cinstiți să existe, fără vreo excepție, o comunitate de fapte, de hotăriri și de voință astfel că, dacă se întimplă să trebuiască a fi ajutat un prieten în împrejurări în care printr-un mijloc mai puțin just își poate

un tiran printre cei șapte înțelepți (lista fiind desigur mai veche) sau înlocuirea ulterioară a lui Myson, personaj obscur, cu un om politic mai cunoscut (cu excepția lui Thales, toți cei șapte înțelepți sînt oameni politici). Cf. Barkowski, *RE*, s.u. *Sieben Weise*.

² Gellius citează formula în grecește, parafrazînd-o apoi în latinește.

apăra viața sau onoarea, ne putem abate de la drumul cel drept, numai să nu ne atragem prin aceasta o mare rușine; căci este o limită pînă la care prietenia poate fi o scuză”³.

Așadar „cînd e în joc viața sau onoarea unui prieten — zice el — trebuie să ne abatem din drum și să-l ajutăm, chiar dacă el vrea ceva nedrept”. 14 Dar ce fel trebuie să fie această abatere, cît trebuie să ne depărtăm de calea cea dreaptă pentru a da un ajutor și cît de mare poate fi nedreptatea celor voite de un prieten, nu spune. 15 Ce importanță are însă în astfel de primejdii ale prietenilor, întrucît nu-mi atrag o mare rușine, să știu că trebuie să mă abat de la calea cea dreaptă, dacă nu-mi spune și cît de mare poate fi rușinea la care mă expun și, cînd părăsesc drumul, pînă unde să mă cobor? „Este o limită — zice el — pînă la care prietenia poate fi o scuză”. 16 Mai ales ceea ce trebuie să cunoască cei ce învață pe alții este foarte puțin spus: anume pînă unde și în ce împrejurări prietenia poate fi o scuză? 17 Acel înțelept Chilon, despre care am vorbit ceva mai înainte, s-a abătut din drum pentru a-și salva un prieten. Și văd pînă unde a mers: a dat un sfat înșelător pentru salvarea prietenului. 18 Totuși pînă la sfîrșitul vieții sale s-a îndoit dacă e drept sau nu să-și reproșeze acea faptă.

„Împotriva patriei — zice Cicero — nu trebuie să luăm armele pentru un prieten”⁴. 19 Acest lucru desigur nimeni nu l-a ignorat „chiar înainte de a se naște Theognis”, cum spune Lucilius⁵. Dar aceasta mă întreb, aceasta doresc să știu: cînd trebuie să facem pentru un prieten ceva contra dreptății și contra a ceea ce este permis, fără să punem în primejdie libertatea și pacea și cînd trebuie să ne abatem din drum, cum spune el; ce, cît, în ce împrejurare și pînă unde trebuie să se întîmple acest lucru? 20 Vestitul Pericle ateniianul, bărbat de un strălucit spirit și împodobit cu toate învățăturile cele bune, într-un atare caz a declarat mai deschis chiar ce gîndește. Căci unui prieten care îl ruga să jure strîmb pentru el într-un proces, i-a răspuns cu aceste cuvinte: „Trebuie să-i ajuți pe prieteni, dar să nu-i superi pe zei”⁶.

21 Theofrast, în cartea pe care am citat-o, vorbește mai amănunțit, mai exact și mai în subiect decît Cicero în această chestiune. 22 Dar și el, în expunerea pe care o face, nu judecă fiecare fapt în parte și nu se folosește de exemple precise, ci tratează chestiunea în general și sumar cam în felul următor:

23 „Trebuie să suportăm — zice el — o mică rușine sau infamie, dacă pe această cale putem aduce un folos unui prieten. O daună ușoară

³ Cicero, *Laelius*, XVII, 61.

⁴ Cicero, *op. cit.*, XI, 36. Gellius nu citează, ci parafrazează; în textul lui Cicero e vorba de Coriolan (personaj semilegendar, care în 491 a atacat Roma în fruntea armatelor volșce, pentru a-și răzbuna exilarea de către plebei, cărora încercase să le ia dreptul de a alege tribuni): „Dacă Coriolan ar fi avut prieteni, ei ar fi trebuit să-și îndrepte armele împotriva patriei împreună cu Coriolan?”

⁵ Lucilius, v. 952 Marx; și aici avem de a face cu o perifrază în proză; Fr. Marx încearcă să reconstituie un septenar trohaic, deși e posibil ca în textul lui Lucilius locuțiunea proverbială să fi fost redată în grecește.

⁶ Maxima e dată în grecește.

a cinstei este compensată și răsplătită printr-o altă cinste mai mare și mai grea la cîntar, ce decurge din ajutorarea prietenului. Acea încălcare e foarte mică și golul făcut bunului nume se umple și se întărește cu foloasele aduse prietenului. Și nu trebuie, spune el, să ne lăsăm duși de cuvinte, anume că buna noastră reputație și interesul unui prieten nu sînt pe același plan prin însăși natura lor. **24** Trebuie deosebite acestea după greutatea și puterea ce o au pentru cazurile de față, nu după sensul formal al cuvintelor și nici după categoria lor de demnitate. **25** Cînd interesul prietenului sau cinstea noastră se află în situații egale sau nu mult deosebite, cinstea, fără îndoială, atîrnă mai greu. Dar cînd interesul prietenului atîrnă mai greu și cinstea noastră, într-o situație nu prea gravă, suferă o atingere mai ușoară, atunci folosul prietenului trece înaintea cinstei noastre, după cum o cantitate mare de aramă valorează mai mult decît o mică foiță de aur”.

Am citat înseși cuvintele lui Theofrast asupra acestei chestiuni: **26** „Dacă există un lucru superior prin natura sa și dacă din el se ia o parte, aceasta nu va avea întotdeauna o valoare mai mare decît o parte din altă materie cu care se compară. De exemplu, dacă aurul e mai scump decît arama, nu spun că o cantitate de aur va costa întotdeauna mai mult decît una de aramă; valoarea o vor determina și greutatea și mărimea”⁷.

27 Și filozoful Favorinus a definit indulgența datorită acestui fel de afecțiune cu aceste cuvinte, slobozînd oarecum, după împrejurări, și slăbind puțin cumpăna sensibilă a dreptății: „Ceea ce oamenii numesc bunăvoință, este o slăbire a exigenței față de datorie”⁸.

28 Mai departe Theofrast dezvoltă cam aceeași idee: „Aceste dimensiuni — zice el — mai mici sau mai mari ale faptelor, ca și toate aceste evaluări ale îndatoririlor, depind de condiții exterioare cu totul deosebite, de persoane, de cauze, de timp și de necesități ale împrejurării, pe care e greu să le închizi în precepte; condițiile sînt cele care le modelează, le conduc și le guvernează, uneori aprobîndu-le, alteori anulîndu-le”.

29 Acestea și altele ca acestea a scris Theofrast cu atenție, migală și prudență, cu multă grijă pentru analiză și discuție, dar fără să aibă o părere precisă în rezolvarea problemei, fiindcă varietatea de cauze și de împrejurări, deosebirile și diferențele mici între lucruri nu au reguli fixe și permanente pentru fiecare împrejurare pe care în prima parte a acestui capitol am spus că le dorim.

30 Dar printre alte sfaturi folositoare și înțelepte ale aceluia Chilon, despre care am vorbit la început, cel dovedit mai folositor este acela prin care fixează cu băgare de seamă limitele celor două sentimente foarte puternice: iubirea și ura. „Pînă într-atît — zice el — să iubești ca și cum soarta te va obliga să și urăști, și de asemenea să urăști ca și cum după aceea poate vei iubi”.

⁷ Theofrast, fr. 81 Wimmer.

⁸ Favorinus, fr. 102 Marres.

31 Asupra aceluiași Chilon, filozoful Plutarh, în prima carte *Despre suflet*, scrie : „Vechiul filozof Chilon, auzind pe unul care spunea că n-are nici un dușman, l-a întrebat dacă prieteni are vreunul, socotind că în mod necesar dragostea și ura meig împreună și se împletesc între ele”⁹.

IV. Cu câtă finețe și atenție a analizat Antonius Iulianus schimbarea meșteșugită a unui cuvînt într-o cuvîntare a lui M. Tullius.

1 Retorul Antonius Iulianus a fost un talent remarcabil și o fire plăcută. Învățătura sa avînd acest caracter de a fi utilă și plăcută totodată, el a expus cu multă grijă și cu o memorie prodigioasă caracteristicile stilului elegant al celor vechi. Pentru aceasta, cerceta toate scrierile vechi și le analiza cu atita minuțiozitate calitățile și le descoperea defectele, încît ziceai că judecata este făcută la linie.

2 Iată ce părere avea acest Iulianus despre o entimemă¹ din discursul lui Cicero *Pro Cn. Plancio*. 3 Dar să cităm mai întii înseși cuvintele pe care le-a analizat : „De altfel, există deosebire între o datorie bănească și o datorie de recunoștință. Căci cel ce și-a achitat datoria bănească nu mai are ce a dat înapoi, iar cel ce datorează bani, reține ceea ce nu-i aparține. În schimb recunoștința, cel ce o arată o are mai departe, iar cel ce o are, prin însuși faptul că o are, o arată. Și eu nu voi înceta acum de a fi dator lui Plancius, dacă mă voi achita prin aceasta față de el, după cum nu i-aș plăti mai puțin serviciile chiar și numai prin dorințele mele, dacă nu i s-ar fi întimplat această neplăcere”².

4 „Frumoasă argumentație a cuvîntării — zice Iulianus — bine rotunjită și elegantă prin ritmul părților sale, dar care trebuie citită cu îngăduința substituirii unui cuvînt, pentru ca sensul ideii să nu sufere. 5 Căci compararea recunoștinței cu o datorie bănească cere a se păstra cuvîntul *datorie*³ pentru ambii termeni ai comparației. 6 Deosebirea dintre datoria bănească și cea a recunoștinței va fi corect exprimată dacă se spune că este datorată și suma de bani și recunoștința, dacă și în cazul sumei datorate și achitate și în acel al recunoștinței datorate și arătate se păstrează termenul de *datorie*. Cicero însă, după ce a spus că există deosebire între datoria bănească și cea a recunoștinței, și a făcut motivarea acestei afirmații, a folosit verbul *a datora* pentru bani, iar pentru

⁹ Plutarh. *Moralia*, VII, p. 19 Bernardakis. Cicero, *Laelius*, XVI, 59, atribuie maxima lui Bias din Priene.

IV ¹ Lat. *enthymema*, raționament (în retorică, corespondent al silogismului din logică : premisele entimemei sînt uneori necesare, dar uneori numai verosimile : cf. Aristotel, *Rhet.*, I, 1356 b).

² Cicero, *Pro Plancio*, XXVIII, 68 : discursul a fost ținut în anul 54 ; Cn. Plancius, clientul lui Cicero, era acuzat de manevre electorale ilegale (candida la edilitatea curulă în 54). Recunoștința la care se referă Cicero privește serviciile pe care Plancius i le-a adus în timpul exilului său, găzduindu-l la Thessalonike, capitala provinciei Macedonia. Cf. Cicero, *Ad fam.*, XIV, 1, 3.

³ Lat. *debito pecuniae* („datorie bănească”) și *debito gratiae* („datorie de recunoștință”).

recunoștință l-a înlocuit cu *a avea*. Căci zice: „Recunoștința, cel ce o arată o are, iar cel ce o are, prin însuși faptul că o are, o arată”. 7 Dar acest verb *are* nu se potrivește bine cu comparația făcută, căci faptul de a datora recunoștință, nu de a o avea, se compară cu banii și de aceea, ca să fie consecvent, trebuia să spună: „iar cel ce o datorează, prin însuși faptul că o datorează, o arată”. Dar ar fi fost absurd și prea silit, dacă ar fi zis că recunoștința încă neachitată prin aceea este achitată fiindcă este datorată. 8 A schimbat — zice Iulianus — și a substituit un cuvânt cu altul analog, pe de o parte ca să nu părăsească ideea de a compara două datorii, iar pe de alta, ca să păstreze eleganța expresiei”.

Astfel analiza și explica acest Iulianus ideile scriitorilor vechi, pe care tinerii le studiau în școala lui.

V. *Oratorul Demostene, din cauza îngrijirii exagerate a ținutei și a eleganței în îmbrăcăminte, s-a expus defăimării și insultelor. La fel oratorul Hortensius, din cauza aceleiași eleganțe și a gesturilor de actor pe care le făcea când ținea discursuri, a fost poreclit cu numele unei dansatoare, Dionysia.*

1 Se spune că Demostene se îmbrăca foarte elegant și-și îngrijea prea mult și cu prea mare atenție corpul și ținuta. De aci acea mantie elegantă și acele tunici fine ¹ i-au fost motiv de defăimare din partea rivalilor și a adversarilor, de aci împotriva lui cuvinte urite și nedemne, prin care era numit prea puțin bărbat și cu gura pingărită. 2 La fel Q. Hortensius, mai mare aproape decît toți oratorii vremii sale, în afară de M. Tullius, fiindcă se îmbrăca întotdeauna cu multă eleganță și avea o ținută supravogheată și bine pusă la punct, iar cu mîinile schița în timpul discursurilor gesturi teatrale și căutate ², a devenit ținta atacurilor defăimătoare și a insultelor injositoare și s-au spus multe împotriva lui, fiind numit histrion³, chiar

V ¹ Gr τὰ κομψὰ . . . γλανίσκια . . . μαλακὰ ἢ ἡρωσίσκια. Termenii se găsesc la cel mai talentat adversar al lui Demostene, la Eschin (*Împotriva lui Timarh*, 131) la care apare și acuzația de efeminare: „Dacă cineva ți-ar lua mantile cochele și tunicile fine pe care le porți cînd scrii discursurile împotriva prietenilor și le-ar da pe furie în mîinile judecătorilor, cred că aceștia n-ar ști să spună dacă ating veșminte de bărbat sau de femeie”.

² Gesticulația amplă era caracteristică școlii asianice de care aparținea Hortensius, opusă sobrietății atice.

³ Profesia de actor era socotită infamantă la Roma (cf. Cicero, *Rep.*, IV, 10), fiind exercitată mai ales de sclavi sau de liberi. De altfel, orice cetățean care apărea pe scenă era juridicește lovit de infamie (la început chiar dacă o făcea într-o societate de prieteni, apoi numai dacă își propunea un scop lucrativ). În secolul I î.e.n., o dată cu creșterea influenței grecești, prejudecățile încep să dispară. Sulla îl trece pe marele actor Roscius, prieten al lui Cicero, în rîndurile ordinului ecvestru. Vezi totuși mai jos VIII, 15.

în timpul proceselor și al pledoariilor. 3 Dar fiind L. Torquatus ⁴, un om cu o fire necioplită și lipsit de orice manieră în fața judecătorilor, în timpul procesului lui Sulla, nu i-a mai spus că este un histrion, ci l-a numit „dansatoare” și „Dionysia” ⁵, Hortensius, cu o voce domoală și scoborită, i-a zis : „Dionisia ! Prefer să fiu Dionysia, decât ca tine Torquate, străin de muze, de Afrodita și de Dionysos ⁶”.

VI. Fragment dintr-o cuvîntare pe care Metellus Numidicus a rostit-o pe cînd era cenzor, în fața poporului, pentru a îndemna pe cetățeni să se căsătorească. De ce a fost criticată acea cuvîntare și cum a fost apărută.

I. Într-un cerc numeros, compus din oameni culți, se citea cuvîntarea lui Metellus Numidicus ¹, orator talentat și om de caracter, cuvîntare pe

⁴ L. Manlius Torquatus, descendent dintr-o veche familie, fiu de consul, era unul din tinerii cei mai cultivați ai epocii (caracterizarea contrarie a lui Gellius, provine, poate, chiar din anecdota relatată); îl acuză pe P. Sulla de *ambitu* (fraudă electorală) și de *ui* (folosirea violenței) în două procese, avînd pe Hortensius ca adversar în cel dintîi, pe Cicerio în cel de al doilea (62 i.e.n.). Ia parte și la viața politică; pretor în 49, părăsește Roma în fața trupelor lui Caesar, cînd izbucnește războiul civil. Se sinucide în Africa (46 i.e.n.). Cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 80.

⁵ Dionysia, dansatoare cu mare succes la Roma, pomenită de Cicerio în anul 76 (*Pro Roscio comoedo*, 23); întîmplarea de care vorbește Gellius a avut loc în 62, ceea ce dovedește durabilitatea succesului Dionysiei. Cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 2.

⁶ Hortensius, 92, fr. 39 Malcovati. Epitetele sînt grecești: ἄμωσος, ἀναφροδῖτος, ἀπρὸς δῖον σος. Hortensius face un joc de cuvînte opunînd ultimului epitet numele dansatoarei.

VI ¹ Asupra autorului discursului citat aici există discuții. Gellius vorbește despre Q. Caecilius Metellus Numidicus, cenzor în 102 i.e.n. (vezi indicele). Se crede însă că, în realitate, discursul aparține altui personaj, Q. Caecilius Metellus Macedonicus, cenzor în 131 i.e.n. Într-adevăr, Titus Livius (*Periocha* 59) îi atribuie acestuia un discurs în care își exprima părerea în favoarea obligativității căsătoriei „pentru a avea copii” (*liberorum creandorum causa*): Suetonius (*Augustus*, LXXXIX, 5) îi atribuie un discurs *De prole augenda* („pentru sporirea nașterilor”). Pentru identificarea discursului de aici cu cel amintit de Livius și Suetonius, pledează, pe lângă asemănarea generală a subiectului, și o serie de detalii. În sprijinul legii *Julia de maritalibus ordinibus*, Augustus aduce în senat opere vechi cu preocupări similare; dacă ar fi avut la dispoziție două discursuri (și al lui Macedonicus și al lui Numidicus), desigur că s-ar fi folosit de amîndouă; textele nu vorbesc însă decât de cel al lui Macedonicus. Suetonius citează (în pasajul amintit), după discursul lui Metellus, și alt discurs: al lui Rutilius *De modo aedificiorum* (despre luxul excesiv al clădirilor); acest discurs a fost rostit între 116 și 111 i.e.n. E de presupus că Suetonius, urmînd ordinea cronologică, a vorbit mai întîi despre un discurs mai vechi (la Suetonius nu se precizează decât că autorul e Q. Metellus, exista deci posibilitatea de a fi vorba de Numidicus). În discursul lui Metellus se vorbește despre căsătorie ca de o *molestia* („povară”); or, același epitet e aplicat căsătoriei de Lucilius (v. 678 și urm. Marx); cartea a 26-a a *Satirelor* lui Lucilius datează, după Marx, din anul 131 i.e.n., adică tocmai din anul cenzurii lui Metellus Macedonicus; este vorba deci de o aluzie la un fapt contemporan; chiar dacă datarea lui Marx nu e corectă și cartea lui Lucilius e mai tîrzie, despre Numidicus nu poate fi vorba, deoarece Lucilius murise înainte de cenzura acestuia. Cf. F. Calonghi, *Un passo di Gellio*, *Historia*, IV, 1930, p. 280 — 293, și, mai ales, A. Berger, *Note on Gellius* NA, I, 6, *AmJPh*, LXVII, 1946, p. 320 — 328.

care el o ținuse în timpul cenzurii sale în fața poporului ², vorbind despre căsătorie, pentru a îndemna pe bărbați să se căsătorească.

În acea cuvîntare era scris așa : 2 „Dacă ne-am putea lipsi, cetățeni, de soții, am renunța bucuroși la o astfel de povară ; dar fiindcă astfel a lăsat natura, ca nici cu ele să nu putem trăi destul de bine și nici fără ele, să punem perpetuarea speței mai presus de plăcerea trecătoare” ³.

3 Unii erau de părere că Metellus ca cenzor, îndemnînd prin cuvîntarea sa poporul la căsătorie, n-ar fi trebuit să vorbească despre neplăcerile și greutățile inerente căsătoriei ⁴ ; că el mai degrabă a sfătuit negativ decît a îndemnat pozitiv și că mai ales împotriva acestui fapt — ziceau ei — trebuia să se îndrepte cuvîntarea lui, să arate că în general nu există neplăceri în căsnicie, iar dacă totuși se întîmplă uneori, ele sînt mici, ușoare și absolut tolerabile, că ele trebuie uitate față de alte plăceri și bucurii mai mari, iar neplăcerile, dacă se produc, nu sînt generale și nu se datoresc unor cauze legate de natura căsătoriei, ci se petrec din vina și nedreptatea bărbaților.

4 Titus Castricius însă socotea că Metellus a vorbit bine și cum trebuie. „Altfel — spunea el — trebuie să vorbească un cenzor și altfel un retor. Unui retor i se îngăduie să facă afirmații false, îndrăznețe, captivante, înșelătoare, numai să fie verosimile și să poată strecura un șiretlic prin care să cîștige sufletele oamenilor. În afară de aceasta, e rușinos pentru un retor, dacă într-o cauză dificilă lasă ceva necombătut sau expus obiecțiilor. 5 Dar Metellus — continua el — bărbat venerabil, plin de credință și de gravitate, atît de respectat pentru viața și onorurile primite, vorbind către poporul roman, nu se cuvenea să spună altceva, decît ce i se părea lui și tuturor adevărat, mai ales cînd vorbea despre o chestiune pe care o cunosc toți, fiindcă se referă la viața obișnuită și de toate zilele a fiecăruia. 6 Recunoscînd deschis o neplăcere foarte cunoscută tuturor, prin acea recunoaștere și-a atras încrederea în devotamentul lui și în adevărul celor susținute și a putut convinge cu ușurință și fără tăgadă despre acest fapt foarte serios și foarte just, că statul nu poate exista fără căsătorii”.

7 Din aceeași cuvîntare a lui Metellus am socotit că și un alt fragment e demn de reținut, nu mai puțin decît cele ce au fost scrise de cei mai mari filozofi. 8 Iată ce spune Metellus : „Zei nemuritori pot foarte mult, dar nu trebuie să voiască pentru noi mai mult bine decît părinții noștri. Iar părinții, dacă fiii stăruie în rătăcire, îi dezmoștenesc. Așadar, ce altceva să așteptăm de la zeii nemuritori, dacă nu punem noi înșine

² Un cenzor n-avea dreptul să convoace o adunare regulată a poporului (*ius agendi cum populo*), dar avea posibilitatea de a vorbi (*uerba facere*) în fața unei adunări neconstituite (*contio*) ; vezi mai jos, XIII, 16,3 (cf. A. Berger, *loc. cit.*).

³ Metellus, 18, fr. 6 Malcovati. Discutarea sensului frazei la F. Calonghi, *art. cit.*

⁴ Printre alte atribuții, cenzorul exercita controlul asupra moralității publice (*regimen morum*), pedepsea imoralitatea, abuzurile magistraților, corupția judecătorilor, risipa, cruzimile față de familie și chiar față de sclavi sau clienți, controla educația copiilor etc. Cenzorul era obligat de asemenea să urmărească și să lovească cu amenzi și notații infamante pe celibatarii ajunși la o anumită vîrstă.

capăt greșelilor noastre? E drept ca zeii să fie binevoitori numai cu aceia care nu-și sînt lor înșile dușmani. Nemuritorii trebuie să încuviințeze virtutea, nu s-o dea ei”⁵.

VII. În aceste cuvinte ale lui Cicero, din a V-a cuvîntare împotriva lui Verres: *hanc sibi rem praesidio sperant futurum nu e nici greșeală de transcriere, nici greșeală de limbă și fac rău cei ce strică edițiile bune și scriu futuram. Un alt cuvînt spus corect de Cicero și schimbat de copii greșit. Cîteva considerații despre măsura și armonia părților unui discurs, cărora Cicero le acorda mare grijă.*

1 În cuvîntarea a V-a a lui Cicero împotriva lui Verres¹, carte apărută sub autoritatea și îngrijirea demnă de încredere a lui Tiro, găsim scris: **2** „Oameni simpli, născuți din neam umil, călătoresc pe mări, ajung în locuri în care nu mai fuseseră niciodată. Nu sînt cunoscuți de nimeni acolo unde au ajuns, n-au pe nimeni sub ocrotirea cărora să se pună; totuși, prin simpla încredere că sînt cetățeni romani, se socotesc în siguranță nu numai în fața magistraților noștri, care sînt îngrădiți de respectul legilor și al opiniei publice, sau în fața cetățenilor romani, cu care sînt uniți prin limbă, legi și multe alte legături sociale, ei oriunde se vor găsi, ei speră că acest lucru va fi pentru ei pavază (*hanc sibi rem praesidio sperant futurum*)².

3 Multora li se părea că ultimul cuvînt *fururum* conține o greșeală de transcriere. Ei ziceau că trebuia să se scrie nu *fururum*, ci *fururam*³ și susțineau că trebuie corectat⁴, ca nu cumva, așa rideau ei de greșeala de transcriere, să existe în cuvîntarea lui Cicero vreun solecism la fel de evident⁵, ca adulterul în comedia lui Plaut.

⁵ Metellus, 18, fr. 7 Malcovati.

VII ¹ C. Verres, pretor în Sicilia în 73 — 70, s-a datat, în provincia pe care o administra, la numeroase abuzuri și jafuri; locuitorii apelează la Cicero pentru a susține acuzația. Deși foarte curînd după deschiderea procesului, în fața dovezilor zdrobitoare, Verres renunță la apărare și părăsește Roma, Cicero publică, alături de discursurile pe care le-a ținut la proces, și cele pe care intenționa să le rostească în continuare. Acestea din urmă au fost grupate într-o fictivă „a doua acțiune”, împărțită în cinci cărți.

² Cicero, *Împotriva lui Verres, acțiunea a doua, cartea a V-a (De supplicitis)*, LXV, 167.

³ Construcția latină obișnuită cere acordul participiului viitor, cu valoarea de infinitiv, *fururum*, cu substantivul la care se referă, *rem* (de genul feminin); deci forma corectă ar fi *fururam*. În latina arhaică, însă, acest participiu-infinitiv era indeclinabil, forma *fururum* putîndu-se referi la substantive de orice gen sau număr.

⁴ În manuscrisele lui Cicero ajunse pînă la noi, textul e într-adevăr corectat în sensul menționat de Gellius.

⁵ Lat. *soloecismus manifestarius*; adjectivul, provenit din limbajul juridic („prins asupra faptului”; cuvîntul nu se aplică decît unei persoane) e folosit ironic, cu referire la pasajul din comedia *Bacchides* a lui Plaut, în care e vorba de un adulter prins în flagrant delict: *mo-chus manifestarius* (v. 918).

4 Era întâmplător acolo un prieten de al meu⁶, un om foarte citit, care făcuse multe nopți albe studiind și meditănd asupra operelor literare vechi. 5 Acesta, citind cu atenție pasajul, a spus că acel cuvânt nu conține greșeală nici de scris și nici de limbă și că Cicero s-a exprimat corect din punct de vedere arhaic. 6 „Căci *futurum* — a spus el — nu se referă la *rem*, cum li se pare celor ce citesc la întâmplare și neatent, și nu e folosit ca un participiu, ci ca un cuvânt nedefinit, ceea ce grecii numesc ἀπαρέμφοτος⁷, cuvânt care nu cere acord în gen și număr, ci e cu totul independent și invariabil. 7 De un astfel de cuvânt s-a folosit C. Gracchus în cuvîntarea intitulată *Despre P. Popilius, în legătură cu adunările*, în care este scris astfel: „Cred că dușmanii mei aceasta va zice” (*Credo ego inimicos meos hoc dicturum*⁸. El spune *inimicos dicturum* nu *dicturos*. 8 Oare nu găsim la Gracchus scris *dicturum* pentru același motiv pentru care e scris la Cicero *futurum*?

Tot astfel în limba greacă, fără vreo suspiciune de greșeală, găsim asemenea verbe stînd pe lingă subiecte indiferent la ce număr și gen: ἐρεῖν, ποιήσειν, ἔσθουσι și altele la fel⁹. 9 Și în cartea a III-a a *Analelor* lui Claudius Quadrigarius se găsește scris astfel: „Pină ce ei vor fi uciși, trupele inamice va fi reținute acolo” (*copias hostium occupatas futurum*)¹⁰. Tot în *Analele* lui Quadrigarius, la începutul cărții a XVIII-a, stă scris: „Dacă bunătatea ta și rugăciunile noastre te vor ține sănătos, avem motiv să sperăm că zeii va face bine celor buni (*deos bonis bene facturum*)¹¹. 10 La fel și în cartea XXIV-a a lui Valerius Antias: „Haruspicii¹² au spus că dacă îndatoririle religioase vor fi îndeplinite cu sfințenie, toate se va îndeplini după dorință” (*omnia ex sententia processurum esse*)¹³. 11 Chiar Plaut, în comedia *Casina*, vorbind despre o fată, zicea că va ucide (*occisurum*, nu *occisuram*) astfel:

„— Are *Casina* sabie?

— Are, dar două.

— De ce două?

— Cu una spune că te va ucide pe tine (*altero te occisurum ait*) cu cealaltă pe vechil”¹⁴.

⁶ Cu această ficțiune, Gellius introduce părerile unui gramatic de autoritate, probabil Probus.

⁷ Adjectivul ἀπαρέμφοτος „nedeterminat” se aplică în terminologia gramaticală infinitivului.

⁸ C. Gracchus, 48, fr. 34 Malcovati.

⁹ Verbele sint, în grecește, la infinitivul viitor, evident nedeclinabil. Limba latină neavînd o formă simplă de infinitiv viitor a recurs la o formă compusă: participiul viitor însoțit de infinitivul auxiliarului (*esse*), acesta din urmă putînd lipsi din frază.

¹⁰ Claudius Quadrigarius, fr. 43 Peter.

¹¹ Claudius Quadrigarius, fr. 79 Peter.

¹² Prin „haruspicii” (lat. *haruspices*) romanii desemnau la început ghicitorii etrusci care interpretau voința zeilor prin examinarea măruntaicilor animalelor aduse ca jertfă. Ulterior termenul s-a aplicat și ghicitorilor romani care foloseau metoda etruscă (*disciplina etrusca*), precum și tuturor celor care interpretau fenomenele neobișnuite, împotriva naturii (*prodigia*). Consultarea haruspiciilor avea un caracter aproape oficial, ceea ce a permis folosirea prevestirilor în scopurile politice ale oligarhiei senatoriale.

¹³ Valerius Antias, fr. 59 Peter.

¹⁴ Plaut, *Casina*, 691—693.

12 La fel și Laberius în „*Gemenii* : „N-am crezut — zice el — că ea va face aceasta” (*hoc eam facturum*)¹⁵. 13 Așadar, nu înseamnă că aceștia toți n-au știut ce e solecismul, ci Gracchus a spus *dicturum*, și Quadrigarius *futurum*, și Antias *processurum*, și Plaut *occisurum*, și Laberius *facturum*; într-un mod nedefinit, 14 mod care nu se schimbă nici după număr, nici după persoană, nici după timp, nici după gen, ci le cuprinde pe toate acestea într-o unică formă. 15 Astfel Cicero a zis *futurum* nu la masculin, nici la neutru, căci ar fi fost într-adevăr un solecism, ci a folosit această formă scutită de necesitatea indicării genului.

16 Tot acel prieten al meu, în cuvîntarea aceluiași M. Tullius despre comandamentul lui Cn. Pompeius zicea că astfel e scris de Cicero și el însuși citea astfel : „Cînd știți că porturile voastre, și încă acele porturi în care trăiți și respirați au fost în puterea jefuitoarelor” (*in praedonum potestatem fuisse*)¹⁶ și zicea că *in potestatem fuisse* nu e un solecism¹⁷, cum socotește mulțime semidocță, ci o exprimare corectă și obișnuită, pe care o foloseau grecii¹⁸ iar Plaut, cel mai cu grijă în întrebuițarea cuvintelor latine¹⁹, scrie în *Amphitruo* : „Oare mi-a venit măcar în minte” (*Num uero mihi in mentem fuit*)²⁰ și nu *in mente* cum se spune de obicei.

18 Dar în afară de acest ultim exemplu din Plaut, de care s-a folosit atunci prietenul meu, eu însumi m-am izbit la cei vechi de o mulțime de astfel de locuțiuni, pe care le-am intercalat în diferite părți ale acestor însemnări. 19 Oricîtă explicație și autoritate ar avea aceste trimiteri,

¹⁵ Laberius, v. 51 Ribbeck.

¹⁶ Cicero, *De imperio Cn. Pompei*, XII, 33.

¹⁷ Solecismul ar consta în faptul că Cicero a folosit acuzativul *potestatem* în locul ablativului *potestate*, această din urmă folosire fiind cea obișnuită după prepoziția *in* cînd nu se referă la o mișcare. Manuscrisele lui Cicero au însă toate forma *potestate*, reținută și de mulți editori moderni care consideră lecțiunea *potestatem* ca o invenție a unor gramatici antici, dacă nu chiar a lui Gellius (v. ed. I. Ialm-Laubmann, Berlin, Weidmann, 1896, p. 167; M. Lenchantin de Gubernatis, *RFIC*, XLIV, 1916, p. 398 și urm., socotește că arhaizantii din secolul al II-lea, elevi ai lui Fronto, forțau textele pentru a obține măcar arhaisme gramaticale, în lipsa celor lexicale). Mărturia lui Gellius nu trebuie însă respinsă cu prea multă ușurință, deoarece se găsește și alte pasaje la Cicero în care manuscrisele sînt unanime în atestarea unei construcții similare : *Diuinatio in Caecilium*, XX, 66 (*in amicitiam populi Romani dictionemque essent*), *De suppliciis*, XXXVIII, 98 (*in eorum potestatem portum futurum intellegebant*). Construcția prepoziției *in* cu acuzativul în aceste expresii, frecventă în limbajul familiar și chiar administrativ, se explică prin influența ideii de mișcare presupusă ca stînd la baza stării descrise : „a fi în puterea cuiva” presupune o fază anterioară „a ajunge în puterea cuiva”, iar în acest caz acuzativul e construcția normală. Chiar în fraza care precede citatul lui Gellius, Cicero scrie cum *duodecim secura in praedonum potestatem peruenerint* (XII, 32). Cf. Stolz-Schmalz⁵, p. 538, și P. Lejay la Riemann, *Syntaxe latine*⁷, p. 106, n. 2.

¹⁸ O construcție perfect analogă a prepoziției *εἰς* (care cere numai acuzativul) nu pare atestată.

¹⁹ Elogierea lui Plaut de către Gellius (lat. *uerborum Latinorum elegantissimus*) nu se datorește numai gustului arhaizant al acestuia. Cu excepția rezervelor lui Horațiu (*Arta poetică*, v. 270 și urm.), elogiiile pentru talentul lui Plaut sînt unanime la autorii latini. Gramaticul Aelius Stilo, profesorul lui Cicero și al lui Varro, spunea că dacă muzele ar vrea să vorbească latinește, ar vorbi în limba lui Plaut (la Quintilian, *IO* X, 99; vezi și textele citate de A. Ernout în prefața la ediția comediilor lui Plaut, Paris 1932, vol. I, p. XII — XXI). Farmecul pe care-l exercita comicul latin consta desigur în folosirea unei limbi poetice, bazate pe prelucrarea artistică alimbii populare, și era oarecum analog cu cel exercitat, la noi, de limba lui Creangă. Cf. și mai jos, VI, 17, 4 și XIX, 8, 6. Vezi și R. Marache, *Critique*, p. 227.

²⁰ Plaut, *Amphitruo*, v. 180.

totuși însuși sunetul și așezarea cuvintelor ²¹ arată îndeajuns că M. Tullius, de îndată ce se putea spune latinește și într-un fel și în altul, a preferat să spună *potestatem* și nu *potestate*, din grijă pentru armonia ²² și modulația cuvântării sale. **20** Căci prima formă (în-*em*) e mai plăcută la ureche și mai plină, pe când cea din urmă (în-*e*) e mai neplăcută și mai puțin perfectă, cel puțin pentru omul cu ureche fină, iar nu surdă și neatență. De aceea, desigur, a preferat să spună *explicituit* și nu *explicituit*, deși forma aceasta din urmă începuse să fie mai uzitată ²³.

Iată cuvintele lui din discursul pe care l-a ținut despre comanda-mentul lui Pompei: „Mărturie este Sicilia pe care, deși înconjurată din toate părțile de multe primejdii, nu prin teroarea războiului, ci prin repeziciunea hotărârii a despresurat-o” (*consilii celeritate explicauit*) ²⁴. Dacă ar fi zis *explicituit*, s-ar fi simțit ceva incomplet în sonoritatea și armonia frazei ²⁵.

VIII. O poveste ce se găsește în cărțile filozofului Sotion despre curtezana Lais și oratorul Demostene.

1 Sotion a fost fără îndoială nu printre cei mai necunoscuți reprezentanți ai școlii peripatetice¹. El a compus o carte plină de multe și felurite povestiri și a intitulat-o în grecește *Cornul Amaltheei*, **2** termen aproape echivalent cu *Cornul abundenței* din limba latină ². **3** În această carte se găsește următoarea povestire despre oratorul Demostene și curtezana Lais ³:

Curtezana Lais din Corint, zice Sotion, pentru frumusețea și farmecele ei câștiga foarte mulți bani și era îndeobște cunoscut că veneau la ea

²¹ Preocuparea lui Cicero pentru ritmul prozei sale era cunoscută și studiată în antichitate.

²² Gr. ἐπιμέλεια τῶν λέξεων „îngrijirea exprimării, alegerea îngrijită a expresiei”. E vorba în primul rând de ritmul prozei, dar și de o noțiune mai vagă, eufonia, cu ajutorul căreia gramaticii antici explicau numeroase fenomene, fără însă a o defini precis. În exemplul de aici nu poate fi vorba de ritm, deoarece după cuvântul *potestate(m)* urmează un cuvânt care începe cu două consoane (*sciatis*) așa că în ambele cazuri, silaba finală e, în frază, lungă. Cf. M. Lenchantin de Gubernatis, *Questionelle probiane*, RFIC, XLIV, 1916, p. 398 și urm.

²³ Se pare că în vremea lui Cicero *explicituit* nu era încă folosit, astfel încât Cicero n-avea de ales. Cf. Lenchantin de Gubernatis, *art. cit.*, p. 400.

²⁴ Cicero, *De imperio Cn. Pompei*, XI, 30.

²⁵ Sfirșitul frazelor ciceroniene era supus unor reguli ritmice destul de riguroase. Încheierea (clauzula) *explicituit* (— υ — υ) era printre cele mai frecvente.

VIII ¹ Probabil că nu e vorba de peripateticianul Sotion din Alexandria (sec. II î.n.e.), autor al unei *Διαδοχῆ τῶν φιλοσόφων* („succesiunea filozofilor”); un filozof cu același nume, dar ceva mai recent, a scris, în afară de *Cornul Amaltheei*, citat aici, lucrări împotriva lui Epicur etc. Un al treilea Sotion a fost profesorul lui Seneca. Cf. Stenzel, *RE*, s.u., 2.

² Vezi mai sus, pref., nota 9.

³ Sub numele curtezanei Lais din Corint sînt pomenite în textele antice mai multe fapte și legende care nu se pot referi la o singură persoană; repartitia informațiilor la două personaje nu satisface nici ea; de aceea fie că e vorba de cel puțin trei femei cu acest nume, fie că unele întimplări nu sînt reale (Cf. Geyer, *RE*, s.u.), poate chiar povestirea relatată de Gellius.

oameni bogați din toată Grecia. Nu era însă primit decât cine da cît cerea ea. Iar ea cerea foarte mult. 4 De aci se spune că-și are originea zicala grecească : „Nu orice om poate acosta la Corint”⁴, fiindcă zadarnic se ducea la Corint la Lais cine nu putea da cît i se cerea.

5 Demostene s-a dus pe ascuns la ea și a rugat-o să-i acorde grațiile sale. Dar Lais i-a cerut zece mii de drahme, ceea ce face în banii noștri zece mii de dinari⁵. 6 Izbit și înspăimîntat de neobrăzarea femeii și de mărimea sumei, Demostene a plecat și, depărtîndu-se, a zis : „Eu nu cumpăr o căință atît de scump”. Dar sînt mai frumoase cuvintele acestea spuse în grecește : „Ὅχι ὠνούμι μυρίων δραχμῶν μεταμέλειν” (Nu cumpăr cu zece mii de drahme un prilej de remușcare).

IX. Care era metoda de învățămînt și disciplină în școala pitagoreică și cît timp se cerea să se păstreze pentru învățătură și tăcere.

1 Iată care era, după cum ni s-a transmis, ordinea și procedura lui Pythagora, și după el a școlii¹ și a urmașilor săi, în primirea și instruirea discipolilor.

2 Chiar de la început, tinerii care veneau să învețe erau examinați după fizionomie². Acest cuvînt vrea să spună că erau cercetate firea și caracterul oamenilor, încercîndu-se să se stabilească însușirile intelectuale după expresia și trăsăturile feței, ca și după ținuta și înfățișarea corpului în întregime. 3 Cel ce era cercetat de el și găsit apt, era primit îndată la învățătură și i se prescria un anumit timp de tăcere. Nu se fixa la toți același număr de zile, ci fiecare își avea timpul stabilit după capacitatea sa presupusă. 4 Cel ce tăcea asculta cele ce spuneau alții și n-avea voie să întrebe dacă nu le înțelegea suficient, și nici să comenteze ceea ce auzise. Timpul de tăcere nu dura la nimeni mai puțin de doi ani. Cei ce se găseau pe acest parcurs de tăcere și ascultare se numeau auditori (ἀκουστικοί). 5 După ce învățaseră lucrurile cele mai grele — tăcerea și ascultarea —

⁴ Gr. οὐ παντὸς ἀνδρὸς ἐς Κόρινθον ἔσθ' ὁ πλοῦς. Explicația lui Gellius se găsește și la alți autori (Zenobius, V, 37), dar Strabo (8, 6, p. 211) crede că originea proverbului se află în dificultățile abordării portului Corint.

⁵ Identificarea valorii drahmei cu a denarului roman aparține lui Gellius sau unui intermediar între Sotion și Gellius. Valorile monedelor antice sînt însă variabile de la epocă la epocă și de la regiune la regiune. În general se admite identitatea denarului roman republican cu dragma atică.

IX ¹ Lat. *familia*. Discipolii lui Pythagora trăiau, după știri alterate de numeroase legende, în comunități cu caracter religios și de tendință net aristocratică. Nu se știe dacă diferitele grade de inițiere descrise în capitoul de față provin chiar de la Pythagora sau de la succesorii săi.

² Gr. ἐφυσιογνωμόνει, formă verbală; traducerea o dă chiar Gellius în fraza următoare.

și începeau să devină erudiți în acest fel de tăcere, care se numea ἐγερθία³, abia atunci aveau voie să vorbească, să întrebe, să scrie ce au auzit și să-și spună părerile lor. **6** În această fază ei se numeau matematicieni (μαθηματικοί), disigur de la disciplinele pe care începuseră să le învețe și să le mediteze. Căci grecii vechi înțelegeau prin matematici geometria, gnomonica⁴, muzica și celelalte discipline superioare. Poporul însă numește matematicieni pe cei pe care ar trebui să-i numim cu numele neamului lor „chaldeeni”⁵. **7** De aci, împodobiți cu aceste discipline ale științei treceau mai departe la cercetarea alcătuirii universului și a principiilor naturii și atunci se numeau în sfârșit fizicieni (φυσικοί).

8 Acestea spunea prietenul meu Taurus despre Pythagora. „Acum însă — adăuga el — cei ce se duc la filozofi fără nici o pregătire, ca și cum ar intra în altar cu picioarele nespălate, nu e destul că sînt total ignoranți în domeniul literaturii, artelor și al geometriei⁶, ci dau și directive după care să învețe filozofia. **9** Unul spune: „Învăță-mă mai întii aceasta”. Altul: „Aceasta vreau să învăț, și aceasta nu”. Acesta dorește să înceapă cu *Banchetul* lui Platon, pentru că-i place beția lui Alcibiade⁷, celălalt cu *Fedru*, pentru discursul lui Lysias⁸. **10** Sînt unii care, pe Iupiter, vor să citească pe Platon nu pentru a-și înfrumuseța viața, ci pentru a-și împodobi limba și vorbirea, nu ca să fie mai modești, ci mai de spirit”.

11 Acestea obișnuia Taurus să spună despre noii sîrguitori în ale filozofiei, comparîndu-i cu vechii pitagorei.

12 Dar nu trebuie să trecem nici peste faptul că toți cei ce erau primiți în școala pitagoreică puneau în comun tot avutul personal și

³ Sensul acestui cuvînt este „discreție, obișnuința tăcerii”; această treaptă a inițierii pitagoreice nu trebuie confundată cu interdicția de a divulga secretele asociației și ale doctrinei.

⁴ În matematica pitagoreică, un rol important l-a avut *gnomon*-ul, echerul, cu ajutorul căruia defineau numerele (pe care le concepeau geometrice): unitatea se definește, cu ajutorul echerului prin trei puncte: \cdot \cdot \cdot ; numărul (= figura geometrică) astfel obținut se definește prin cinci puncte: \cdot \cdot \cdot \cdot \cdot ; etc. În felul acesta, se obțineau seriile numerelor impare, ale pătratelor etc. Cf. L. Robin, *La pensée grecque*, Paris, 1923, p. 71 și urm. Că aceste calcule formau o disciplină deosebită a „științelor” și că purtau numele de *gnomonică*, nu o atestă decît Gellius. După H. L. Levy, *Gnomonica in Aulus Gellius*, AmJPh, 1939, p. 301—306 (Aph), ar fi vorba de confundarea gnomoniceii obișnuite („tehnica alcătuirii cadranelor solare”) cu *gnomon*-ul pitagoreic.

⁵ În grecește, μαθηματικός derivă de la μάθημα „știință, cunoaștere” și are sensul general „cel care se dedică studiilor” iar apoi cel special „matematician” și „astrolog”. Sensul obișnuit al cuvîntului *mathematici* în latinește e cel de „astrolog”; astronomia și astrologia fiind foarte dezvoltate în Chaldea. romanii au dat astrologilor, și în general tuturor prezicătorilor, numele de *Chaldaei*, recomandat aici de Gellius; alți termeni, mai puțin frecvenți, sînt: *Babylonii*, *astrologi*, *planetarii*, *genethiaci*.

⁶ Gr. ἀφερῶτος, ἄμωσοι, ἀγεωμέτρητοι.

⁷ În *Banchetul*, 212 d, Platon descrie sosirea lui Alcibiade, beat, cu coroană de flori pe cap, însoțit de o flautistă și de cîțiva acoliți.

⁸ În dialogul *Fedru* de Platon se află inserat (230 e—234 c) un discurs al retorului Lysias despre dragoste (cu privire la autenticitatea discursului, v. discuția la L. Robin, introducerea la ediția dialogului platonice, Paris, 1933, p. LX—LXIV). Discursul se caracterizează prin virtuozitate pur verbală, lipsită de profunzime (cf. L. Robin, *op. cit.*, p. 13, n.1). Tocmai această artă superficială e admirată de cei criticați de Taurus.

toți banii și formau o societate indisolubilă, așa cum a fost la noi acea veche tovarășie⁹ care se numea în dreptul roman „moștenire în indiviziune” (*ercto non cito*)¹⁰.

X. În ce termeni a combătut filozoful Favorinus pe un tânăr care vorbea folosind prea multe arhaisme.

1 Unui tânăr foarte iubitor de arhaisme și care în convorbirile zilnice folosea prea multe expresii vechi și cuvinte necunoscute, filozoful Favorinus i-a spus :

„Curius, Fabricius și Coruncanius, bărbați destul de vechi și acei trei gemeni Horatii¹ mai vechi decât ei, au vorbit cu ai lor clar și pe înțeles și n-au folosit cuvinte de ale auruncilor², sicanilor³ sau pelasgilor⁴, care se spune că au fost primii care au populat Italia, ci s-au exprimat în limba vremii lor. 2 Iar tu, ca și cum ai vorbi cu mama lui Evandru⁵, folosești o vorbire ieșită de multă vreme din uz, fiindcă vrei să nu știe și să nu înțeleagă nimeni ce spui. Oare de ce nu taci mai bine, om nesocotit,

⁹ Lat. *antiquum consortium* (termen tehnic; vezi nota următoare).

¹⁰ Este vorba aici de o veche instituție romană, ieșită din uz, a cărei natură a căpătat mai mare claritate prin descoperirea, în 1933, a unor noi fragmente din *Instituțiile* lui Gaius. *Antiquum consortium* (sau *consortium fratrum* sau *ad exemplum fratrum*). În cazul morții tatălui familiei, moștenitorii se puteau înțelege printr-un gest solemn (*manu conserere*; de aici *consortium*) să nu provoace diviziunea moștenirii (*erctum ciere*) și să trăiască în comunitatea familială de bunuri. Expresia *ercto non cito* (ablativ absolut) se compune din termenul *erctum* (de la verbul *erciscere* „a diviza”, de asemenea termen juridic) „împărțire” și participiul verbului *ciere* „a chema, a provoca, a pune în mișcare”; *ercto non cito* însemna, deci, „fără provocarea diviziunii”. Cf. P. Collinet — M. Nicolau, *Les nouveaux fragments des Institutes de Gaius*, *Revue historique du droit français et étranger*, XIII, 1934, p. 96 - 113. Vezi, de asemenea, textele adunate de S. Riccobono, la *Legea celor XII Table*, V, 10 (p. 41 - 42) și A. Berger, *EDRL*, s.u. *consortium* și *ercto non cito*.

X ¹ O legendă bine cunoscută în antichitate, relatată de Titus Livius (I, 24 - 26), spune că în timpul războiului dintre Roma și Alba (sec. VII î.e.n.), reșii celor două cetăți au încredințat victoria finală rezultatului luptei dintre cei trei gemeni Horatii (din partea romanilor) și cei trei gemeni Curiatii (din partea albanilor). În timpul luptei doi Horatii au fost uciși, dar cel din urmă a izbutit să-i ucidă pe toți cei trei Curiatii.

² Auruncii (cunoscuți din textele grecești sub numele de *Ausones*), populație din Italia preromană, așezați pe coasta sud-vestică a Latium-ului, între riurile Liris și Volturnus. După legendele romane, între romani și aurunci ar fi avut loc lupte în primii ani ai republicii. Auruncii dispar în secolul al IV-lea, cuceriiți de romani.

³ Sicanii, populație a vechii Sicilii, înainte de stabilirea grecilor și a romanilor. Originea lor e discutată, tot astfel și locul precis al așezărilor. Cf. Schulten, *RE*, s.u. *Sikaner*.

⁴ Pelasgii erau, după legendele grecești, autohtonii care stăpâneau sudul peninsulei balcanice, înaintea așezării grecilor în această regiune. Pentru romani, numele acestea evocau un trecut foarte depărtat și cunoscut mai ales din *Enaida* (cf., de exemplu, VII, 795; VIII, 328; XI, 317). Amintirea lui e prezentă și în paragraful următor.

⁵ Evandru, personaj legendar, fiu al zeului Hermes și al unei nimfe, duce o colonie pelasgică din Arcadia în Latium, pe muntele palatin (cu 60 de ani înaintea distrugerii Troiei). Vergiliu îl socotește ca pe unul din tovarășii lui Aeneas. Atât Evandru cât și mama sa, Carmenta sau Carmentis, erau cinstiți ca eroi la Roma și formau obiectul unor ceremonii religioase.

ca să fii sigur că ajungi la ceea ce vrei? **3** Spui că-ți place vechimea fiindcă era curată, cinstită, sobră și modestă. **4** N-ai decît să trăiești după vechile moravuri ⁶, dar să vorbești în imba de azi și să ai totdeauna în minte și în inimă ceea ce scrie C. Caesar, bărbat de un deosebit talent și înțelepciune, în prima carte *Despre analogie*: „Să fugi ca de o stîncă submarină de cuvîntul neauzit și neîntrebuînat” ⁷.

XI. *Tucidide, istoric renumit, scrie că lacedemonienii foloseau pe cîmpul de bătăie nu trompete, ci fluier; cuvintele lui asupra acestei chestiuni. Și Herodot relatează că regele Alyattes a avut cîntărețe din lîră la luptă; în legătură cu acestea, cîteva observații despre fluierul ajutător al lui Gracchus în discursuri.*

1 Cel mai serios istoric grec, Tucidide, relatează că lacedemonienii, războinici desăvirșiți, mergeau la atac nu în sunet de corn sau de trompetă, ci în cîntece de fluier și că făceau aceasta nu din motive de ritual, sau pentru că așa cerea religia, și nici ca să îndemne și să îmbărbăteze sufletele, ceea ce face goarna și trîmbița, care ațîță la luptă, ci din contră, ca să devină mai măsurati și mai ordonați, fiindcă melodiile de fluier temperază. **2** Ei socoteau că, în luarea contactului cu inamicul și la începutul atacului, nimic nu e mai potrivit pentru victorie și vitejie, decît ca, mîngiați cu sunete mai blinde, să nu se dezlănțuie fără măsură. **3** Așadar, cînd liniile de luptă erau formate, trupele gata de atac și începea înaintarea împotriva inamicului, cîntăreții din fluier încadrați în rîndurile unităților începeau să cînte. **4** Prin acele cîntece liniștite, plăcute și solemne totodată, se realiza un fel de disciplină obținută pe calea muzicii militare, fapt care coordona forța năvalnică a ostașilor, pe care-i împiedica să se repeadă răsbindiți și în dezordine.

5 Dar să ne folosim mai bine de înseși cuvintele aceluia strălucit scriitor, cuvinte care sînt mai pline de autoritate și crezare :

„Și după aceea, cele două armate s-au îndreptat una contra alteia. Argienii și aliații lor mergeau plini de avînt, într-un iureș grăbit, iar lacedemonienii înaintau potolit, în ritmul multor flaute, așezate în rîndul unităților după obiceiul lor, nu din motive religioase, ci ca soldații să înainteze în ordine, în pas cadențat și să nu strice rîndurile, cum se întîmplă marilor armate cînd se dă atacul” ¹.

⁶ Loc comun în literatura și retorica romană, mai ales din epoca de decadență a orînduirii sclavagiste : atribuind învaziei luxului toate greutățile prezente, romanii își întorceau privirea către trecutul îndepărtat al istoriei lor, unde situau toate virtuțile, rezultate dintr-o viață sobră, cumpătată și activă. Numeroase legende de eroism și de simplitate ofereau un material aproape inepuizabil pentru compoziții literare, antiteze etc.

⁷ Caesar, *De analogia*, vol. II, p. 125 Dinter.

XI ¹ Tucidide, *Războiul peloponezic*, V, 70.

6 Se spune că și cretanii obișnuiau să înainteze în luptă potrivitându-și mersul după cîntecul de chitară, **7** iar Alyattes, regele Lidiei ², deprins cu moravurile și cu luxul oriental, în războiul cu milesienii, după cum spune Herodot în *Istoriile* sale ³, a avut în armată și în timpul campaniei cîntăreți din flaut și din liră și chiar femei cîntărețe din flaut, din cele care constituie farmecul ospețelor necumpătate.

8 Iar Homer spune că aheii începeau o luptă nu în cîntece de fluier și trîmbițe, ci purtați de armonia tăcută dintre mintea și sufletul lor : aheii înaintau în tăcere, plini de vitejie și arzînd de dorința de a se ajuta unii pe alții ⁴.

9 Ce vrea să spună acel strigăt înflăcărat al soldaților romani, despre care amintesc analiștii că izburcea de obicei în înleștarea atacurilor ? Oare acesta contravenea bunelor deprinderi ale disciplinei antice ? Nu cumva cînd se merge către un dușman care este destul de departe e nevoie de liniște și de un pas mai domol, iar cînd s-a ajuns aproape de lupta corp la corp inamicul trebuie izbit de aproape cu furie dar și îngrozit cu strigăte ?

10 Dar iată că fluierile laconiene îmi aduc în minte acel fluier care se zice că dădea tonul și îl ajuta pe C. Gracchus cînd vorbea în fața poporului. **11** Nu este adevărat însă ce se spune că pe cînd el vorbea, unul obișnuia să stea alături de el și să cînte din flaut, aci potolindu-i sentimentele și cuvîntarea prin diferite melodii, aci mobilizîndu-le. **12** Căci ce ar fi mai absurd decît ca un cîntăreț din flaut să fi dirijat măsura, ritmul și tonul variat al cuvîntării lui Gracchus, cum ar conduce pe un dansator pe scenă ? **13** Cei mai demni de încredere care vorbesc despre acest fapt spun că între ascultători stătea unul ascuns în apropiere cu un mic fluier, din care scotea abia auzit cite un sunet jos pentru a-i încetini sau domoli vocea cînd se avînta prea mult în focul cuvîntării. **14** Căci nu e de crezut, după părerea mea, că Gracchus ar fi avut nevoie de vreun impuls exterior pentru a-și stimula înflăcărarea naturală.

15 Totuși M. Cicero socotește că Gracchus a avut pe lingă el un cîntăreț din fluier pentru ambele cazuri : ca sunetele cînd domoale cînd repezi să-i ridice tonul scoborit și liniștit al cuvîntării, sau să i-l înfrineze, cînd devenea prea înflăcărat și furios. **16** Iată și cuvintele lui Cicero :

² Alyattes, regele Lidiei (610—561 ?), duce timp de șase ani războiul împotriva milesienilor, început de tatăl său Sadyattes (615 ?—610 ?) ; în lipsa unui rezultat hotărîtor, războiul se încheie cu un tratat care menajează interesele ambelor părți (604 ?).

³ Herodot, I, 17, consideră ca un lucru „foarte demn de povestit” (ἀξιαπηνυγητότατον) felul cum a dus Alyattes războiul cu milesienii : „Cînd roadele pămîntului dădeau în pîrg, își pornea și el oștile la război ; cotropirea o făcea în sunete de nai [syrinx], de chitară [gr. πηκτίς, instrument cu 20 de coarde, cu extensiune de două octave], de flaute cu sunet ascuțit sau jos” (Trad. A. Piatkowski-F. Vanț). Nu știm dacă Gellius a avut și alte surse în afară de Herodot, pe care îl citează. Dacă nu, e posibil ca „femeile cîntărețe din flaut” (*feminae tibicinae*) să provină dintr-o greșită înțelegere a textului grec : flautele „acute și grave” sînt numite în grecește γυναικίος τε καὶ ἀνδρικός „feminine și masculine” (echivalent cu denumirile de voci omenești care se dau și azi unor instrumente). Gellius ar fi putut considera că adjectivele se referă la instrumentiști.

⁴ *Iliada*. III, 8—9.

„Astfel tot Gracchus — poți să te informezi, Catulus⁵, despre aceasta de la Licinius⁶, clientul tău, om cultivat și fost secretar al lui Gracchus — a avut un om priceput care, de obicei cu un fluier de fildes, sta ascuns în spatele lui pe când vorbea și-i suna imediat tonul care îl stimula când era obosit, sau îl domolea când vorbea prea înverșunat”⁷.

17 Aristotel, în cărțile sale intitulate *Probleme*, spune însă că acel obicei de a se da lupta în cîntece de fluier a fost instituit de lacedemonieni, pentru ca să pună în evidență și să încerce calmul și sprinteneala ostașilor. 18 „Căci — zice el — înaintarea în luptă nu are nimic comun cu neîncrederea și teama și oamenii abătuți și speriați sînt străini de un ritm de înaintare atît de neînfricat și atît de demn”. 19 Am extras în legătură cu aceasta și cuvintele lui Aristotel: „De ce — zice el — cînd ei sînt gata de primejdie, înaintază în cîntece de fluier? Ca să cunoască pe cei lași, care nu-și fac datoria”⁸.

XII. *La ce vîrstă, din ce familie, cu ce ritual și ceremonie, după care datină și sub ce nume era luată de către marele pontif o fecioară vestală. Ce drepturi avea îndată după aceasta. După spusele lui Labeo, ea nu putea fără testament nici să primească, nici să lase vreo moștenire.*

1 Cei ce au scris despre alegerea unei fecioare vestale — și între aceștia cele mai interesante informații le găsim la Labeo Antistius¹ — arată că nu era îngăduit de dreptul divin² ca aceasta să fi fost mai mică de șase ani și nici mai mare de zece la data alegerii; 2 de asemenea trebuia să aibă mamă și tată în viață, 3 să nu aibă nici un defect de vorbire, de auz sau altă infirmitate fizică, 4 să nu fie emancipată ea și tatăl ei³, chiar dacă tatăl ei era în viață iar ea se găsea sub tutela bunicului, 5 să nu-i fi fost unul sau ambii părinți sclavi⁴ și ei să n-aibă ocupații nedemne. 6 Se

⁵ Q. Lutatius Catulus, personaj al dialogului ciceronian, coleg de consulat cu C. Marius (102); partizan al aristocrației, se sinucide în anul 87, cînd Marius, întors din exil, îl proscribe; despre activitatea sa poetică, vezi mai jos, XIX, 9, 10—14.

⁶ P. Licinius, fost sclav al lui C. Gracchus. Informațiile asupra acestui personaj sînt puține la număr și se referă în special la rolul său de secretar: pare să fi fost de origine greacă, numele roman provenind de la Licinia, soția lui Gracchus, care l-a liberat după moartea tribunului. Cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 5.

⁷ Cicero, *De oratore*, III, 60, 225.

⁸ Aristotel, *Problemata*, fr. 244 Rose.

XII ¹ Antistius Labeo, *De iure pontificio*, fr. 3 Bremer.

² Lat. *fas* „voie a zeilor, poruncă a zeilor, ce e permis de zei, drept divin”, în opoziție cu *ius* „drept uman”.

³ La origine emanciparea (*emancipatio* = liberarea unui copil de sub puterea tatălui — *patria potestas* —) era o pedeapsă: excluderea din comunitatea gentilică. Deși mai târziu emanciparea era un avantaj, în obiceiurile religioase se păstrează urma vechii stări de lucruri: o vestală nu putea fi pătată de această pedeapsă, fie că fusese aplicată chiar ei, fie că lovise pe tatăl ei.

⁴ În timpul imperiului, condiția aceasta nu mai e respectată, vestalele recrutîndu-se și din familiile de liberi.

spune că era scutită de a fi vestală aceea care avea o soră aleasă pentru acest sacerdoțiu, sau tată flamin⁵, augur⁶, quindecemvir însărcinat cu slujba sacrificiilor⁷, septemvir cu oșpețele care urmau după jertfe⁸ sau preot saliar⁹. **7** De asemenea era scutită de această funcție sacră logodnica unui pontif¹⁰ și fiica unui cîntăreț din fluier la ceremonialul sacrificiilor¹¹. **8** Pe lângă acestea, Capito Ateius scrie¹² că nu putea fi aleasă nici fiica celui ce n-avea domiciliul în Italia, și trebuia scutită a celui care avea trei copii¹³.

9 Fecioara vestală, de îndată ce era luată, dusă la altarul Vestei și încredințată pontifilor, fără emancipare sau micșorare de drepturi familiare, ieșea de sub puterea tatălui și dobîndea dreptul de a face testament¹⁴.

10 Despre datele și ritualul alegerii unei vestale scrierile vechi nu arată decît că prima a fost aleasă de către regele Numa¹⁵. **11** Dar am găsit că potrivit legii Papia¹⁶, la recomandată marelui pontif trebuia să se aleagă

⁵ *Flamen*, preot atașat serviciului unui zeu (fiecare flamen slujea unui anumit zeu, după care era denumit: flamen *Dialis*, *Quirinalis*, *Martialis* etc.).

⁶ Lat. *augur*, membru al unui colegiu sacerdotal (compus la început din trei persoane, apoi din 15 sau 16), cu însărcinarea oficială de a interpreta semnele voinței divine; consultarea augurilor era obligatorie cu ocazia alegerii magistraților, la convocarea comițiilor și la orice acțiune publică importantă; de aici decurge importanța lor politică, și nu o dată aristocrația senatorială s-a folosit de auguri pentru a împiedica luarea unor hotărîri favorabile plebei. Vezi și mai sus, p. 7, n. 39.

⁷ *Quindecemvir sacris faciundis*, membru al unui colegiu religios, compus la origine din doi bărbați (*duumviri s.f.*) în a căror competență intra săvîrșirea ceremoniilor religioase (mai ales a celor făcute în cinstea zeilor „noi”, de origine greacă) și păstrarea cărților sibiline. În sec. IV î.e.n. numărul lor a fost ridicat la zece (*decemviri sacris faciundis*). În prima jumătate a secolului I, probabil în vremea lui Sulla, numărul membrilor colegiului ajunge la 15.

⁸ *Septemvir epulonum*, membru al unui colegiu religios, înființat în 196 î.e.n.; colegiul, compus la început din trei membri (*triumviri epulones*), apoi (poate în vremea lui Sulla) din șapte, avea ca funcție fixarea datei, anunțarea și supravegherea oșpețelor rituale.

⁹ *Salius*, membru al unui colegiu religios ale cărui origini se pierd în trecutul cel mai îndepărtat al Italiei; salienii erau, la Roma, preoții zeului Mars.

¹⁰ Pontifii (*pontifices*) erau membrii celui mai important colegiu religios roman, avînd ca îndatorire supravegherea ansamblului tradițiilor religioase și interpretarea dreptului divin (*fas*). La origine colegiul se compunea din 6 membri (cinci plus regele), apoi din 9 (300 î.e.n.), mai tîrziu din 15, prezidați de *pontifex maximus*. Colegiile pontifilor, augurilor, epulonilor și quindecemvirilor *sacris faciundis* erau cele mai importante din Roma, *amplissima collegia*.

¹¹ *Tubicines sacrorum* erau flautiști organizați într-un colegiu religios (*collegium tibicinum Romanorum qui sacris publicis praesto sunt*) și acompaniau sacrificiile, libațiile și alte ceremonii religioase.

¹² Ateius Capito, *De iure pontificio*, fr. 7 Bremer.

¹³ Printre multiplele măsuri menite să încurajeze natalitatea, exista și „dreptul celor trei copii” (*ius trium liberorum*) care conferea părinților o serie de avantaje legale și economice. Femeile ingenuae (= născute libere) cu cel puțin trei copii ieșeau de sub *tutela* la care erau supuse toate femeile și căpătau dreptul de succesiune și de a testa; femeile libere se bucurau de aceleași drepturi dacă aveau patru copii.

¹⁴ Prin intrarea în rîndurile vestalelor, fata ieșea de sub puterea părintească (*patria potestas*) fără a fi necesar actul emancipării, fără a-și pierde apartenența la o familie (act care atrăgea așa-numita *capitis deminutio*); dreptul de a face testament (*ius testamenti faciendi*) nu-l aveau nici femeile, nici cei care se aflau sub puterea părintească. Prin toate aceste drepturi, vestala era echivalată cu o femeie cu trei copii (Plutarh, *Numa*, 10).

¹⁵ Numa Pompilius, al doilea dintre regii legendari ai Romei, căruia tradiția îi atribuia instituirea majorității cultelor romane.

¹⁶ *Lex Papia de Vestalium lectione* (65 î.e.n., după Berger, *EDRL*, s.u.).

douăzeci de fecioare din popor, iar din acestea, prin tragere la sorți în mijlocul adunării publice, să fie aleasă una și pe aceasta marele pontif s-o ia și ea să devină vestală. **12** Dar acea tragere la sorți cerută de legea Papia, acum, de obicei, nu este absolut necesară. Căci dacă cineva dintr-o familie bună se duce la marele pontif și-și dă fata la sacerdoțiul de vestală, se obține de la senat derogarea de la legea Papia, numai să fi fost celelalte prescripții de ordin religios respectate.

13 Se spune însă că este „luată” (în loc de „aleasă”), pentru aceea că era luată cu mina de marele preot de la părintele în puterea căruia era, cum ar fi luat o captivă în război.

14 Găsim scris în prima carte a lui Fabius Pictor ¹⁷ cuvintele pe care trebuie să le spună marele pontif când „ia” o fecioară. Iată care sînt aceste cuvinte : „Pe tine, Amata, te iau preoteasă vestală, ca să îndeplinești sacrificiile pe care trebuie să le îndeplinească preoteasa vestală pentru poporul și pentru cetățenii romani conform legii celei mai drepte”.

15 Mulți socotesc că „a lua”, cu acest sens, este un termen consacrat numai pentru alegerea vestalelor. Totuși se întrebuița același cuvînt și deci „erau luați” și flaminii lui Iupiter ¹⁸, ca și pontifii și augurii.

16 L. Sulla, în cartea a II-a a *Memoriilor* sale scrie : „P. Cornelius, primul căruia i s-a adăugat numele de Sulla, a fost luat flamin al lui Iupiter” ¹⁹.

17 M. Cato, vorbind despre lusitani ²⁰ în discursul împotriva lui Servius Galba, spune : se afirmă că ei au voit să se revolte. Eu vreau de pildă să cunosc perfect dreptul pontifical ; e acesta un motiv ca să fiu luat ca pontif ? Dacă eu vreau să țin perfect un auguriu, cine mă ia pentru aceasta ca augur ?” ²¹.

18 Pe lingă aceasta, în comentariile lui Labeo, pe care el le-a făcut la cele 12 table, este scris astfel : „O fecioară vestală nici nu poate fi moștenitoarea cuiva fără testament și de asemenea nici nu poate fără testament lăsa cuiva moștenire, ci — scrie legea —, averea ei trece în patrimoniul statului. E de cercetat pe ce drept se întemeiază legea” ²².

19 Marele pontif o numește Amata pe vestală în momentul alegerii, fiindcă, după tradiție, prima care a fost aleasă se spune că se numea Amata ²³.

¹⁷ Fabius Pictor. *De iure pontificio*. fr. 1 Bremer.

¹⁸ Lat. *flamines Diales* preoții lui Iupiter. Vezi și mai sus, nota 5.

¹⁹ L. Cornelius Sulla, fr. 2 Peter. Despre acest Sulla nu se știe nimic ; a trăit, probabil, în timpul primului război punic ; cf. F. Münzer, *RE*, s. u., 382.

²⁰ Discurs ținut în 149 î.e.n. împotriva pretorului Ser. Sulpicius Galba, care, în timpul războiului cu lusitanii (în Spania), prefăcîndu-se că acceptă condițiile de pace oferite de aceștia, i-a atras într-o cursă și a măcelărit 30 000 de oameni, vînzînd ca selavi pe supraviețuitorii. Întors la Roma a fost acuzat de tribunalul L. Scribonius Libo, de Cato și de alții, dar grație elocvenței și, desigur, averii sale, a fost achitat.

²¹ Cato, *Origines*, VII, fr. 2 (p. 27) Jordan, 8, fr. 197 Malcovati.

²² Legea celor XII table, V, 1 ; Antistius Labeo, *Commentarii ad XII tabulas*, fr. 2 Bremer.

²³ Originea și sensul acestui cuvînt (sau nume?) sînt neclare. Cf. A. C. Moorhouse, *Latin amata, amita*, *CIR*, I, 1951, p. 1—3. După G. Dumézil, *REL*, 41, 1963, p. 89—91, nu e vorba decît de participiul verbului *amare* „a iubi” : un epitet similar se găsește și în alte religii privitor la zeul focului ; în cazul nostru epitetul a trecut de la zeiță la slujitoarele sale.

XIII. *Se pune în filozofie întrebarea, ce este mai conform datoriei : a îndeplini întru totul, în orice condiții, sarcina pe care ai primit-o, sau uneori dîmpotrivă, a face altfel, dacă sperî că așa vei fi mai de folos celui de la care ai primit sarcina? Diferite opinii asupra acestei chestiuni.*

1 În judecarea și aprecierea îndatoririlor morale pe care filozofii le numesc grecește *καθήκοντα*¹, se pune de obicei întrebarea : oare atunci cînd ți s-a dat o sarcină și ți s-a fixat tot ce ai de făcut, nu cumva ești dator să acționezi contrar dispozițiilor primite dacă pe această cale poți înfăptui ceva mai bun în folosul aceluia care ți-a încredințat sarcina? **2** Această chestiune este delicată și filozofii au rezolvat-o unii într-un fel, alții într-altul. **3** Nu puțini sînt aceia care și-au fixat opinia într-o singură direcție și anume că, lucrul fiind hotărît și bine chibzuit de către cel care are interesul și dreptul în această afacere, nu trebuie în nici un caz săvîrșit ceva contrar instrucțiunilor primite, chiar dacă o întimplare neașteptată ne-ar da speranța că facem mai bine urmărind altă cale, ca nu cumva, dacă speranța ne-a înșelat, să ne atragem vina nesupunerii și o pedeapsă inevitabilă. **4** Dacă lucrurile ies bine — trebuie să mulțumim zeilor, dar exemplul este totuși primejdios, căci el ar slăbi autoritatea hotărîrilor bine chibzuite și ar distruge respectul pentru ordinele primite. **5** Alții au socotit că mai întii trebuie să punem în balanță, de o parte neajunsurile de care ar trebui să ne temem dacă am face altfel, iar de altă parte, avantajul sperat, și dacă paguba ar fi mică și neînsemnată, iar folosul dîmpotrivă ar fi mare, peste așteptările noastre, atunci — zic ei — putem să facem altfel decît ni s-a spus, ca să nu se piardă ocazia minunată de a face un lucru bun. **6** Nu trebuie să ne temem de exemplul dat, că nu ne-am supus — zic ei —, dacă am avut suficiente motive să acționăm astfel. **7** Dar trebuie să avem în vedere — adaugă ei — mai întii firea și caracterul celui de la care am primit însărcinarea și ordinul : să nu fie un om crud, aspru, neînduplecat și necruțător, cum au fost în comandamentele lor Postumius și Manlius². **8** Căci dacă e să dai socoteală unui astfel de comandant, nu trebuie să faci nimic altfel decît așa cum ți s-a cerut.

9 Cred că va fi mai clară și mai bine lămurită această problemă despre executarea ordinelor primite, dacă ne vom servi aci de exemplul lui P. Crassus Mucianus³, bărbat strălucit și cu mare faimă. **10** Sempro-

XIII ¹ În filozofia stoică, îndatoririle (gr. *καθήκοντα*, lat. *officia*) erau acțiunile care se conformau cu preceptele generale ale moralei și ale dreptului.

² Exemple proverbiale de cruzime : se spune că A. Postumius Tubertus, dictator în 431 (sau 432) î.e.n., și-ar fi ucis fiul deoarece acesta a părăsit fără ordin o poziție cînd i s-a înfățișat un prilej favorabil de luptă, deși raportase victoria (Titus Livius, IV, 29, 5–6). O legendă asemănătoare are ca erou pe T. Manlius Imperiosus Torquatus, învingător al galilor, latinilor și campanilor (întimplarea ar fi avut loc în 310 î.e.n.). Asupra istoricității legendelor (în favoarea căreia se pronunță), vezi și F. Münzer, *RE*, s.u. *Postumius*, 63, și *Manlius*, 57 (col. 1186–7). *Cf.* IX, 13, 20 și XVII, 21, 17.

³ P. Licinius Crassus Mucianus (era fiul lui P. Mucius Scaevola și adoptat de P. Crassus, consul în 131 î.e.n., luptă împotriva lui Aristonikos care, după moartea lui Attalos al III-lea al Pergamului, conducea o răscoală a sclavilor ; înfrînt la Leukai este făcut prizonier, cînd se retrăgea spre nord, și ucis. *Cf.* F. Münzer, *RE*, s.u., 72.

nus Asellio ⁴ și mulți alți istorici romani, povestesc că acest Crassus a avut cinci lucruri bune dintre cele mai mari și mai de seamă: era foarte bogat, se trăgea dintr-o familie foarte nobilă, era orator desăvârșit, avocat neîntrecut și avea rangul de mare pontif. 11 Acesta, pe cînd era consul al provinciei Asia și se pregătea să asedieze și să cucerească Leukai ⁵, avînd nevoie de o birnă mare și puternică pe care s-o facă berbece pentru a izbi zidul orașului, a scris arhitectului șef al mylattenilor ⁶, aliați și prieteni ai poporului roman, ca din doi bușteni pe care-i văzuse la el, să-i trimită pe cel mai mare. 12 Șeful, înțelegînd de ce i s-a cerut bușteanul, n-a trimis pe cel mai mare, cum i se poruncise, ci pe cel mai mic, pe care-l socotea mai potrivit pentru a fi făcut berbece, fiindcă era mai ușor de purtat. 13 Crassus l-a chemat la el și l-a întrebat de ce nu i-a trimis pe cel pe care l-a cerut. Aflînd motivele, nu le-a luat în seamă și a poruncit ca șeful să fie dezbrăcat și bătut zdravăn cu vergi, socotînd că autoritatea oricărei porunci se slăbește și se pierde, dacă cel ce a primit-o procedează nu cu supunerea datorată ci după o părere care nu i-a fost cerută.

XIV. Ce a spus și ce a făcut C. Fabricius, bărbat de mare glorie și cu un trecut de mari fapte vitejești, dar care era fără avere și fără sclavi, cînd samniții i-au oferit o mare cantitate de aur, socotînd că are nevoie de acești bani.

1 Iulius Hyginus, în cartea a VI-a despre *Viața și faptele oamenilor iluștri* ¹, spune că niște delegați veniți din partea samniților s-au prezentat la generalul roman C. Fabricius și, după ce i-au amintit multele și marile lui fapte bune pe care le săvîrșise pentru samniți de la încheierea tratatului de pace ², i-au oferit în dar o mare sumă de bani, rugîndu-l s-o primească și s-o folosească, explicîndu-i că ei fac aceasta pentru că l-au văzut că-i lipsește multe pentru a avea o casă frumoasă și o viață înlesnită și că averea nu-i este pe măsura demnității și a meritelor lui deosebite. 2 Atunci Fabricius și-a dus palmele iute la urechi, apoi la ochi și de aci la nas, la gură, la gît și în fine la pîntece și după aceea a răspuns delegaților că, atîta vreme cît va putea porunci și va rezista tuturor membrilor pe care le atinse, nu-i va lipsi niciodată nimic; că de aceea el nu primește bani de care n-are nevoie de la aceia cărora știe că le sînt de folos.

⁴ Sempronius Asellio, fr. 8 Peter.

⁵ Leukai, oraș pe coasta ioniană a Asiei Mici.

⁶ Textul este corupt astfel că nici numele magistraturii (neîntîlnită în alt text latin, dar putînd avea un echivalent grec în ἐπάρχων ἀρχιτεκτόνων, atestat epigrafic), nici al orașului nu sînt sigure. Orașul Mylasa din Caria (dacă despre el e vorba) a fost de partea romanilor încă din timpul războiului împotriva lui Antiochus.

XIV ¹ Hyginus, *De uita rebusque inlustrium uirorum*, fr. 3 Peter.

² Războiul îndelungat și dificil împotriva samniților (populație de munte așezată la sud de Latium), în cursul căruia romanii au avut de suferit umilirea celebră a Furcilor Caudine (321 î.e.n.); în relativ scurtă vreme, cetățile samnite au fost supuse Romei; legenda relatată aici s-ar putea situa după cel de al doilea consulat al lui Fabricius (278), cînd și-a serbat triumful asupra samniților. Informațiile asupra acestor evenimente sînt nesigure și aproape fiecare episod e atribuit la două sau chiar trei personaje (Cicero, *Cato maior*, 16, 55, și alți autori atribuie aceeași anecdotă lui M. Curius Dentatus).

XV. Ce defect urît și demn de dispreț este flecăreala deșartă și fără rost și cum au criticat pe drept acest cusur în multe rînduri scriitorii de frunte din ambele limbi.

1 Cei ce vorbesc lucruri ușuraticе, fără rost și frivole, alunecînd în șuvoaie de vorbe goale și fără nici o idee serioasă, sînt bine caracterizați cînd se spune că vorba lor nu ia naștere în minte, ci în gură. Limba, se spune, nu trebuie să rătăcească slobodă, la voia întîmplării, ci trebuie să se miște condusă, ca și cum ar fi legată cu niște lanțuri de pieptul și de inima noastră. 2 Poți vedea însă pe cîte unii cum dau drumul la vorbe fără judecată, cu totală și perfectă siguranță, încît cele mai adeseori, cînd îi auzi vorbind, ți se pare că nu știi ce spun.

3 Dimpotrivă, Homer zice că Ulise, bărbat dotat cu vorbă înțeleaptă, scotea cuvintele nu din gură, ci din piept, ceea ce se referă nu atît la sunetul și exprimarea cuvintelor, cît la adîncimea concepțiilor și ideilor. Tot Homer spune pitoresc că, pentru a îngrădi neînfrînarea limbii, stă în față gardul dinților, pentru ca nesăbuința vorbirii să fie oprită nu numai de paza și veghea inimii, ci să fie și încercuită oarecum de străji așezate în gură.

4 Cuvintele homerice, despre care am vorbit mai înainte, sînt acestea: „Dar cînd vocea-i puternică ieșea din piept”¹ și „Ce cuvinte ți-a scăpat din gardul dinților?”².

5 Citez și cuvintele lui Cicero, prin care înfierează cu putere și pe drept prisosul prostesc și nesocotit de vorbă: 6 „Să se înțeleagă bine — zice el — că nu e de lăudat nici neputința de a vorbi a celui ce cunoaște o problemă dar nu poate s-o explice nici ușurința de exprimare a celui ce vorbește despre lucruri pe care nu le cunoaște. Dintre acestea, dacă ar trebui să optez pentru o alternativă, aș alege mai degrabă o înțelepciune nepricepută la vorbă, decît o limbuție prostească”³. 7 De asemenea, în cartea I a operei *Despre orator*, spune acestea: „Ce e mai revoltător decît o înșirare de cuvinte mari și frumoase, dar care sună gol, nefiind sprijinite de nici un raționament și de nici o știință?”⁴. 8 Mai ales M. Cato este dușmanul cel mai neîmpăcat al acestui defect. 9 Căci în cuvîntarea rămasă sub titlul *Dacă Caelius s-a numit el însuși tribunul plebei*⁵ el zice: „Nicio-dată nu tace cel pe care-l stăpînește boala vorbitului, ca pe hidropic boala bătului și a somnului. Dacă nu veniți, vă convoacă el; atît e de dornic să vorbească, încît își plătește ascultătorii. Îl auziți, dar nu-l ascultați, întocmai ca pe un șarlatan în ale medicinei. Căci vorbele lui le auzi, dar nimeni nu se duce la el cînd e bolnav”⁶.

XV ¹ *Iliada*, III, 221.

² *Iliada*, IV, 350.

³ Cicero, *De oratore*, III, 35, 142.

⁴ *Ibid.*, I, 12, 51.

⁵ Tribunul plebei M. Caelius (184 î.e.n.?) e cunoscut numai din fragmentele discursului lui Cato, care nu permit stabilirea unor date istorice mai precise. Cf. Jordan, p. LXIX. Titlul discursului e neclar, poate corupt; cea mai satisfăcătoare traducere pare a fi: „Dacă M. Caelius, tribunul plebei, l-ar acuza (= pe Cato)”. Cf. E. Malcovati, *ORF*, p. 46.

⁶ Cato, *Orationes*, XL, fr. 1. Jordan, 8, fr. 111 Malcovati.

10 În aceeași cuvîntare, Cato reproșînd lui M. Caelius, tribun al plebei, că-și vindea nu numai vorbele, dar chiar tăcerea pe un preț foarte mic, spune : „Cu o bucată de pîine îl poți face și să vorbească și să tacă”⁷.

11 Pe drept Homer, dintre toate personajele sale, numește pe Tersit „vorbitor fără măsură”⁸ și „flecă nechibzuit”⁹, iar despre vorbele lui multe și fără miez¹⁰, spunea că sînt asemenea unor ciorovăituri de gaițe, care bolborosesc fără măsură. Căci ce altceva însemnează ἐκολῶα¹¹ ?
12 Și versul lui Eupolis¹² caracterizează destul de pregnant acest soi de oameni :

Foarte buni să vorbească, dar incapabili să spună ceva¹³.

13 Acest vers a voit să-l imite și Sallustius al nostru, cînd a scris : „mai degrabă limbut decît elocvent”¹⁴.

14 De aceea Hesiod, cel mai înțelept dintre poeți, spune că limba nu trebuie vulgarizată, ci trebuie ascunsă întocmai ca un tezaur și că, dată la iveală, are farmecul cel mai mare cînd e cumpătată, reținută, măsurată :

La oameni tezaurul cel mai de preț este vorbirea chibzuită.

Cel mai mare farmec al ei constă în măsură¹⁵.

15 Și versul lui Epicharm¹⁶ în această privință nu e lipsit de duh :

Nu e priceput să vorbească, dar e incapabil să tacă¹⁷,

16 vers din care se inspiră cel ce urmează :

Cum nu putea să vorbească, nu putea nici să tacă¹⁸.

17 Am auzit pe Favorinus spunînd că aceste versuri ale lui Euripide :

Gură nefrînată,
demență nemăsurată
sfrîșit nefericit¹⁹

nu trebuie să fie aplicate numai celor ce spun vorbe nepermise sau urite, că ele se referă și la aceia care spun tot felul de prostii și lucruri neserioase,

⁷ Cato, *Orationes*, XL, fr. 2 Jordan, 8, fr. 112 Malcovati.

⁸ Gr. ἀμετροπέγς (*Iliada*, II, 212).

⁹ Gr. ἀκριτόμυθος (*Iliada*, II, 246).

¹⁰ Gr. ἄκοσμα (*Iliada*, II, 213).

¹¹ *Iliada*, II, 212. Verbul grecesc κολῶω denumește strigătul gaiței.

¹² Eupolis, poet comic grec, contemporan cu Aristofan și reprezentant, alături de acesta și de Kratinos, al comediei atice vechi (sec. V). Operele sale s-au pierdut.

¹³ Eupolis, *Demele* (Οἱ δῆμοι), fr. 91 Edmonds.

¹⁴ Sallustius, *Historiae*, IV, fr., 43 Maurenbrecher.

¹⁵ Hesiod, *Munci și zile*, 719-720.

¹⁶ Epicharm (apr. 540-450), poet comic sicilian, creator al comediei dorice siciliene. Operele sale s-au pierdut, cu excepția unor fragmente neînsemnate.

¹⁷ Epicharm, fr. 29 Diels, 272 Kaibel.

¹⁸ Cf. Otto, *Sprichwörter*, p. 339.

¹⁹ Euripide, *Bacchantele*, v. 386-388.

palavragii a căror limbă fără friu, într-o continuă risipă, curge continuu, ca un șuvoi murdar, soi de oameni pe care grecii îi numesc κατάγλωσσοι²⁰. **18** Marele gramatic Valerius Probus — am aflat aceasta de la un om învățat, prieten de-al său — cu puțin înainte de a muri a început să citească acele cuvinte salustiene *satis eloquentiae sapientiae parum* (destulă elocvență dar puțină înțelepciune) modificate astfel: *satis loquentiae, sapientiae parum* (destulă „locvență”, puțină înțelepciune)²¹ și a afirmat că așa a scris Sallustius, fiindcă acest cuvânt *loquentia* se potrivește foarte bine cu Sallustius, inovator în privința cuvintelor, pe cînd *eloquentia* se împacă foarte puțin cu lipsa de înțelepciune²².

19 Acest fel de flecăreală și marea mulțime de cuvinte goale de orice conținut a caracterizat-o în cuvinte expresive poetul Aristofan în versurile :

Creator de caractere sălbatice, scriitor cu limbă pretențioasă,
cu gură fără friu, fără stăpînire, fără porți,
palavragiu neobosit, inventator de cuvinte pompoase și sonore²³.

20 Și nu mai puțin reușit au caracterizat cei vechi acest soi de oameni, numindu-i flecari, palavragii, limbuți²⁴.

XVI. Cuvintele din cartea a III-a a Analelor lui Quadrigarius : „Acolo a fost ucisă o mie de oameni” sînt spuse nu ca o licență și nici ca o figură poetică, ci cu întemeiate motive gramaticale.

1 Quadrigarius în cartea a III-a a *Analelor* scrie : „Acolo a fost ucisă o mie de oameni”¹. Spune deci „a fost ucisă” și nu „au fost uciși”. **2** La fel Lucilius în cartea a III-a de *Satire* : „De la o poartă la alta este o mie de pași, iar de acolo pînă la Salern² șase mii”³. Zice „este o mie” iar nu „sînt o mie”. **3** Varro, în cartea a XVII-a a operei sale *Despre lucrurile umane*, spune : „Înainte de Romulus este mai mult de 1 100 ani”⁴. **4** M. Cato în prima carte a *Originilor* : „De aici este cam o mie de pași”⁵. **5** M. Cicero în cuvîntarea a VI-a împotriva lui Antoniu : „Oare clientela

²⁰ Cuvîntul grec nu apare decît în acest pasaj.

²¹ Sallustius, *De coniuratione Catilinae*, V, 4.

²² Cuvîntul *loquentia* pe care Probus îl presupune ca fiind în textul autentic al lui Sallustius (ca și pe vremea lui Gellius, manuscrisele ajunse pînă la noi nu atestă această formă), apare într-un singur pasaj : Pliniu cel Tânăr, *Epist.*, V, 20,5 : „Iulius Cordus [...] obișnuiește să spună că una e *eloquentia*, alta *loquentia*”. Și acest text lasă impresia că *loquentia* e creația unor gramatici pedanți.

²³ Aristofan, *Braștele*, v. 837—839.

²⁴ Lat. *locutuleius, blatero, linguax*. Cuvintele sînt neuzuale.

XVI ¹ Claudius Quadrigarius, fr. 44 Peter.

² Salernum (azi Salerno), localitate din sudul Campaniei.

³ Lucilius, v. 124 Marx. Textul e nesigur. Cf. Fr. Marx, *ad loc.*

⁴ Varro, *Res humanae*, XVIII fr. 2. Mîrsch.

⁵ Cato, *Origines*, I, fr. 29 Jordan.

lui L. Antonius ⁶ este în cartierul Ianus? S-a găsit vreodată în acel cartier cineva care să suporte o mie de sesterți cheltuită pentru L. Antonius?" ⁷.

6 La aceștia și la mulți alții „o mie” este la numărul singular. **7** Și această formă nu e consacrată de vechime, cum o spun unii, și nici nu e admisă ca o figură de stil, ci e cerută de rațiune. **8** Căci se întrebuințează „o mie” nu pentru ceea ce în grecește se spune χίλιοι, ci pentru χιλιάς și, precum se spune *una χιλιάς*, *duae χιλιάδες* ⁸, tot la fel se spune *unum mille*, *duo milia*, dintr-o rațiune sigură și precisă. **9** De aceea și această expresie obișnuită este corectă și gramaticală: „Este în casetă o mie de dinari” și „este în armată o mie de călăreți”. **10** Lucilius însă, în afară de ceea ce am spus mai sus, arată într-un alt loc și mai lămurit acest lucru. **11** Căci astfel spune el în cartea a XV-a:

Pe cel ce a invins la cursa de o mie (*milli passum*) și două mii de pași,
Nici un cal campanian cu tropot puternic și răsunător nu-l va putea urma,
pe o distanță mai mare, ci va abandona cursa ⁹.

12 La fel și în cartea a IX-a:

Cu o mie de sesterți (*milli nummum*) tu poți cîștiga o sută de mii ¹⁰.

13 A zis *milli passum* în loc de *mille passibus* și *una milli nummum* în loc de *unis mille nummis*, arătînd clar că *mille* este un cuvînt flexibil spus la singular și că pluralul este *milia*, putînd sta și la cazul ablativ. **14** Nu e nevoie să aibă și alte cazuri, căci sînt și multe cuvinte care se declină numai la singular, iar altele sînt indeclinabile.

15 De aceea nu e nici o îndoială că M. Cicero în discursul *Pro Milone* a scris astfel: „În fața moșiei lui Clodius, unde pentru acele construcții nebuneste, ușor se găsea la lucru o mie de oameni (*mille hominum*) viguroși” ¹¹ nu se găseau cum e scris în edițiile mai puțin îngrijite. Căci cu un rost trebuie să se spună *mille homines* și cu altul *mille hominum*.

⁶ L. Antonius, fratele triumvirului, cvestor în 50, tribun al plebei în 44; ia parte activă la luptele politice de după moartea lui Caesar; ajuns consul în 41, intră în conflict militar cu Octavian, pe atunci triumvir, și este înfrînt în orașul Perugia. Octavian nu-l pedepsește și Antonius e trimis guvernator în Spania; data și locul morții personajului sînt necunoscute. După R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford, 1939, p. 211, ar fi murit în Spania, scurt timp după numire. Cf. E. Klebs, *RE*, s.u., 23.

⁷ Cicero, *Filipica a VI-a*, 5, 15.

⁸ Numeralul latin *mille* avea la început valoarea unui substantiv neutru (cu abl. *milli*, cu pl. *mil(t)ia*, și cu complinirea în genitiv: *mille hominum* „o mie de oameni”); mai tîrziu a devenit indeclinabil, cu rol adjectival, iar substantivul care-l însoțește se află în apozitie cu el (*mille homines*). În grecește, celor două funcții le corespund cuvinte diferite: χίλιοι, cu flexiune completă de plural și χιλιάς, numărul „o mie” considerat ca abstract („mîime”, pentru a folosi terminologia matematică românească de la începutul secolului trecut).

⁹ Lucilius, v. 506—508 Marx.

¹⁰ Lucilius, v. 327 Marx.

¹¹ Cicero, *Pro Milone*, XX, 53.

XVII. *Cu câtă răbdare suporta Socrate firea arțăgoasă a soției sale. În legătură cu aceasta, ce scrie M. Varro într-o satiră despre datoriile soțului.*

1 Se spune că Xantipa, soția filozofului Socrate, era o femeie arțăgoasă, pusă pe ceartă; zi și noapte izbucnea în accese de minie și de violență. 2 Reyoltat de nestăpînirea ei față de soț, Alcibiade a întrebat pe Socrate care e motivul pentru care nu alungă de acasă o femeie atît de rea. 3 „Fiindcă — a răspuns Socrate — ori de cîte ori îndur acasă scandalul ei, mă deprind și mă exercitez ca să suport mai ușor și afară de casă obraznicia și insultele altora”¹.

4 Inspirat de această idee, Varro a scris și el o satiră menippea *Despre datoriile soțului*. „Defectele soției — zice el — trebuie sau înlăturate, sau suportate. Cine i le înlătură face pe soție mai bună; cine le suportă, se face pe sine mai bun”².

5 Aceste cuvinte ale lui Varro „a înlătura”³ și „a suporta”⁴ sînt folosite cu savoare, dar „a înlătura” pare a fi întrebuițat pentru a „îndrepta”⁵. 6 Desigur că Varro s-a gîndit că dacă un astfel de defect al soției nu se poate îndrepta, trebuie suportat. Evident, e vorba de ceea ce poate fi suportat în mod onorabil de către soț; căci defectele sînt mai ușoare decît viciile.

XVIII. *M. Varro în cartea a XIV-a de Antichități umane, subliniază unele etimologii¹ false la profesorul său L. Aelius. Dar și Varro însuși în aceeași carte dă o falsă etimologie² cuvîntului fur.*

1 În cartea a XIV-a a operei *Antichități divine*, M. Varro arată că L. Aelius, pe atunci cel mai învățat roman din vremea sa, s-a înșelat în stabilirea etimologiei unui cuvînt care era de origine greacă, dar despre care el susținea că e vechi latinesc și i-a arătat în mod greșit originea, descompunîndu-l în două cuvinte latinești³. 2 Iată înseși cuvintele lui Varro asupra acestei chestiuni: „În această privință profesorul meu L. Aelius,

XVII ¹ Un răspuns asemănător îi este atribuit lui Socrate de Diogenes Laertius, II, 5, 17 (37).

² Varro, *Satirele menippee*, fr. 83 Bücheler.

³ Lat. *tollere*.

⁴ Lat. *ferre*. Jocul de cuvinte pe care-l admiră aici Gellius se bazează pe faptul că pentru perfectul verbului *ferre* se folosește forma *tuli*, la origine perfect al lui *tollere*.

⁵ Lat. *corrigerere*.

XVIII ¹ Gr. *ἐτυμολογία*.

² Gr. *ἔτυμον*.

³ L. Aelius Stilo, urmînd preceptele stoicismului, socotea că nu există cuvînt căruia să nu i se poată da o etimologie (Cf. Augustin, *Principia Dialectice*, 6); de aici absurdități, de care rîdeau și anticii, deși nu aveau criterii metodologice științifice pentru stabilirea etimologiilor. Printre „explicațiile” lui Aelius se află și descompunerea arbitrară a cuvîntelor în presupu-

cel mai învățat în domeniul filologiei de pe vremea mea, a făcut câteva greșeli. Căci a dat explicație greșită câtorva cuvinte grecești, socotindu-le de origine latină. Nu zicem *lepus*, pentru că este *leuipes* (cu picior ușor) cum spune el, ci pentru că e un cuvânt vechi grecesc. Multe cuvinte vechi grecești sînt necunoscute, fiindcă în locul lor grecii folosesc azi alte cuvinte. Cei mai mulți nu știu că *graecus* este cuvînt de-al lor, azi înlocuit cu cuvîntul Ἑλλην⁴, că *puteus* este înlocuit cu φρέαρ⁵, *lepus* cu λαγῶς⁶. În această chestiune nu critic știința lui L. Aelius, ci-i laud strădania. Căci, precum se spune, succesul <depinde> de noroc, încercarea însă este lăudabilă”⁷.

3 Acestea le-a scris Varro în prima sa carte, vorbind foarte priceput despre originea cuvintelor, foarte competent despre întrebuițarea ambelor limbi, foarte politico despre L. Aelius. 4 Dar în partea de la urmă a aceleiași cărți, spune că *fur* (hoț) vine de la cuvîntul *furuus*, pe care vechii romani îl întrebuițau în locul cuvîntului *ater* (negru) și hoții fură mai ușor noaptea, fiindcă e întunerice⁸. 5 Oare nu judecă și Varro despre *fur* la fel ca L. Aelius despre *lepus*? Căci în locul cuvîntului κλέπττης (hoț) pe care-l întrebuițează grecii de azi, în greaca veche era cuvîntul φῶρ. De aci, prin analogia literelor⁹, ceea ce era în grecește φῶρ este în

se părți componente (*uolpes* „vulpe”, *quod uolat pedibus* „fiindcă zboară cu picioarele”); neavînd mijloace sigure de a stabili derivarea și compunerea reală a cuvintelor, Aelius extinde abuziv metoda aceasta de explicare. Pentru amploarea preocupărilor etimologice ale lui Aelius, e interesant de remarcat că în totalul de 78 fragmente păstrate din opera lui se găsesc 37 de etimologii. Cf. J. Collart, *Varron*, p. 263, n. 2, 267-268, și R. Schröter, *Studien zur varronischen Etymologie*, Wiesbaden, 1960, p. 18 și urm.

⁴ Cuvîntul *Graecus*, prin care romanii îi denumeau pe celeni, este un împrumut din gr. Γραικός; se pare că numele acesta, tardiv și rar atestat în literatura greacă, a fost folosit de iliri pentru a-i denumi pe dorienii din Epir; popoarele italice au folosit termenul pentru ansamblul elenilor; e probabil că răspîndirea cuvîntului în greaca elenistică se datorează și influenței cuvîntului latin (Cf. HJ. Frisk, p. 323, Ernout-Meillet, s.u.). Așadar, Varro greșete într-o oarecare măsură socotind că în grecește cuvîntul Ἑλλην l-a înlocuit pe un presupus mai vechi Γραικός. Cf. totuși J. Bérard, *Le nom des Grecs en latin*, REA, I, IV, 1952, p. 5 și urm. care arată că ideea reluată de Varro se găsește încă la Aristotel (*Meteor.* I, 352 a), și că, deci, nu se poate bănui că a fost special creată pentru explicarea cuvîntului latin.

⁵ Lat. *puteus* „fîntină, puț” nu e de origine greacă, ci, pe cît se pare, etruscă (Ernout-Meillet, s.u.); în *LL*, V, 25 (textul e însă corupt) și *ibid.*, VI, 84.

⁶ Lat. *lepus* pare să fie un împrumut dintr-o limbă mediteraneană. În câteva dialecte grecești se găsesc cuvinte asemănătoare, și ele împrumutate: sicilian *λέπορις* (atestat tot de Varro, *LL*, V, 101: *lepus quod siculi quidam Graeci dicunt λέποριον* [text corupt; urmăm ediția Spengel, Berlin, 1885]. În alt pasaj însă, Varro atribuie cuvîntul eolienilor, *Res rusticae*, III, 12, 6: *L. Aelius putabat ab eo dicto leporem a celeritudine quod leuipes esset. Ego arbitror a Graeco uocabulo antico quod eum Aeolis λέποριον appellabant* [textul e corupt; urmăm ediția H. Keil, Leipzig, Teubner, 1889], L. Aelius credea că *lepus* se zice din cauza iuțelii, fiindcă ar fi „iute de picior” (*leuipes*). Eu cred că vine dintr-un cuvînt grecesc vechi, fiindcă eolienii îl numeau λέπορις⁷), massaliot λεβηρίς, „lepure de casă”.

⁷ Varro, fr. 130 Funaioli (citatul provine din *Antichitățile divine*; în titlul capitoului indicația e greșită); L. Aelius Stilo, fr. 12 Funaioli.

⁸ Varro, fr. 131 Funaioli.

⁹ Anticii își dădeau seama de asemănările dintre cele două limbi clasice, nu dispuneau însă de posibilitatea de a-și reprezenta exact natura raporturilor dintre ele. Unele dintre asemănările lexicale le atribuiau împrumutului, altele originii grecești (mai precis eoliene, datorate arcadianului Evandru, colonizator legendar al Italiei) a limbii latine, pentru altele recurgeau la formule vagi, ca cea de aici (*adfinitas litterarum*). Vezi și mai jos, XVI, 12, 5. Cf. și J. Collart, *Varron*, p. 206-228.

latinește *fur*¹⁰. **6** Dar dacă aceasta a scăpat atunci din mintea lui Varro, sau dimpotrivă a socotit mai potrivit și mai firesc să derive *fur* din *furuus*, adică *niger* (negru), despre acest lucru nu socot că e cazul să judec eu pe un bărbat atît de învățat”.

XIX. O legendă asupra cărților sibiline și asupra regelui Tarquinius Superbus.

1 În vechile anale se găsește această legendă despre cărțile sibiline : **2** O bătrînă necunoscută și străină a venit la regele Tarquinius Superbus¹ aducînd cu ea nouă cărți despre care zicea că sînt oracole divine și că vrea să le vîndă. **3** Tarquinius a întrebato-o cît cere pe ele. Femeia a cerut un preț peste măsură de mare. **4** Regele, socotind-o cu mintea slăbită de bătrînețe, a ris. **5** Atunci ea a pus în fața regelui o vatră cu jăritic, a aruncat în ea trei cărți dintre cele nouă și a întrebato pe rege dacă nu vrea să cumpere cu același preț pe celelalte șase. **6** Tarquinius a ris și mai tare și a spus că fără îndoială baba e nebună. **7** Bătrîna atunci îndată a aruncat în foc alte trei cărți și i-a cerut din nou calmă să cumpere cele trei cărți rămase, tot cu același preț. **8** Tarquinius a devenit atunci serios și atent, a înțeles că acea stăruință și încredere nu e de disprețuit și a cumpărat celelalte trei cărți cu prețul cerut pe toate la un loc. **9** Acea femeie a plecat de la Tarquinius și n-a mai fost văzută după aceea nicăieri.

10 Cele trei cărți au fost așezate în altar și au fost numite sibiline. **11** La ele vin quindecemvirii ca la un oracol, cînd zeii nemuritori trebuie consultați în interes public².

¹⁰ Etimologia propusă de A. Gellius cuvîntului *fur*, împrumut din gr. $\zeta\omicron\upsilon\varsigma$, ar putea fi justă, deși prezintă unele dificultăți în evoluția fonetică. (Cf. Ernout-Meillet și Walde-Hofmann, s.u.).

XIX¹ Tarquinius Superbus, ultimul din cei șapte regi legendari ai Romei. Alungarea lui, în 509 î.e.n., după tradiție, și proclamarea republicii este reflectarea în legendă a eliberării Romei de sub dominația etruscă.

² Legenda este relatată și de alți autori (Plinius, *NH*, XIII, 27 etc.), forma cea mai completă fiind la Dionis din Halicarnas, IV, 62. Originea cărților sibiline se pierde în legendă, însă existența și consultarea lor oficială sînt atestate începînd din sec. al V-lea î.e.n. (cf. Titus Lîvius, III, 10,7). Colecția primitivă fiind distrusă în incendiul Capitoliului din anul 83 î.e.n., Sulla numește o comisie care, pe baza profețiilor în circulație prin cetățile bazinului mediteranean, încercă o reconstituire a cărților sibiline; depusă solemn în Capitoliu (76 î.e.n.) noua colecție, de circa 1 000 versuri, a fost mutată de August (12 î.e.n.) în templul lui Apello de pe Palatin. Adăosele și transformările aduse textului, precum și folosirea prevestirilor a avut mai todeauna un caracter politic. Paza cărților sibiline și interpretarea lor erau încredințate colegiului quindecemvirilor *sacris faciundis* (v. mai sus, cap. 12, n. 7) ajutați de doi sclavi, traducători din grecește. Despre modul de consultare, informații de detaliu lipsesc: în orice caz, quindecemvirii nu puteau consulta oracolele decît la ordinul senatului, iar prevestirile se limitau la răspunsuri menite să împace minia zeilor, în împrejurări excepționale (fenomene ale naturii — *prodigia* — sau dificultăți politice și militare). Din cărțile sibiline (arse în sec. IV, din ordinul lui Stilico) nu s-au păstrat decît 70 de versuri citate la Phlegon din Tralles (Περὶ θαυμασίων; sec. II e.n.); cele 14 cărți ajunse la noi cu titlul de *cărți sibiline* sînt contrafaceri tîrzii, în mare parte iudeo-creștine.

XX. *Ce numesc geometrii ἐπίπεδος, ce numesc στερεός ce κύβος, ce γραμμή; care sînt termenii corespunzători ai acestora în latinește.*

1 Sînt două feluri de figuri pe care geometrii le numesc σχήματα: figuri plane¹ și figuri în spațiu². **2** Acestea ei le numesc ἐπίπεδος (suprafață) și στερεός (corp solid). Plană este figura cu două dimensiuni, lungimea și lățimea, cum sînt triunghiurile, patrulateralele, care au o suprafață plană, fără grosime. **3** Figură în spațiu este cea care are nu numai linii plane pentru lungime și lățime, ci și linii pentru înălțime, cum sînt de exemplu corpurile triunghiulare numite piramide, sau cum sînt corpurile cu toate fețele pătrate, pe care grecii le numesc κύβοι, iar noi *quadrantalia* [cuburi]. **4** Căci κύβος este figura cu toate fețele pătrate, cum sînt — spune Varro³, — zarurile cu care jucăm într-o cutie, de unde și ele se numesc κύβοι. **5** În aritmetică se spune de asemenea κύβος cînd fiecare parte a aceluiași număr se descompune în părți egale, cum este de exemplu numărul format înmulțind 3 cu 3 și apoi iarăși cu 3.

6 Pythgora spune că evoluția fazelor lunii are în ea cubul numărului 3, fiindcă luna își încheie cursul în 27 de zile și acest număr este ternial, ceea ce grecii numesc triadă⁴, adică este trei ridicat la cub. **7** Iar ai noștri numesc *linia* ceea ce grecii numesc γραμμή **8** și Varro o definește astfel: „Linia este — zice el — o lungime fără lățime și fără înălțime”⁵. **9** Euclid o definește mai scurt, lăsînd deoparte înălțimea. „Linia — zice el — este μήκος ἀπλατές (lungime fără lățime)”⁶ ceea ce nu poți să exprimi cu un singur cuvînt în latinește, decît dacă îndrăznești să spui *inlatabile*⁷.

XXI. *Iulius Hyginus susține cu tărie că a citit un exemplar aparținînd familiei lui P. Vergilius <în care> era scris et ora tristia temptantum sensus torquebit amaror, nu cum se găsește în edițiile obișnuite, sensu torquebit amaro.*

1 Aceste versuri din *Georgicele* lui Vergiliu sînt citite astfel de către marea majoritate:

Ad sapor indicium faciel manifestus et ora

Tristia temptantum sensu torquebit amaro

(Gustul său caracteristic va fi indiciu;

Căci dacă încerci, îți va strîmba gura prin senzația de amărăciune)¹.

XX ¹ Lat. *planum*.

² Lat. *solidum*.

³ Varro, p. 350 Bipontina.

⁴ Gr. τριάς.

⁵ Varro, p. 337 Bipontina.

⁶ Euclid, *Definiții*, I, 2.

⁷ Cuvîntul *inlatabilis* (de la *lato* „a lărgi, a lăți”) nu apare decît aici.

XXI ¹ Vergiliu, *Georgice*, II, 246—247. Lecțiunea *amaror* este confirmată și de comentatorul Servius și de unele manuscrise; *sensus* (pentru *sensu*) nu apare decît în unele manuscrise ale lui Gellius.

2 Dar Hyginus, gramatician de deosebită autoritate, în comentariile pe care le-a făcut la Vergiliu ², asigură stăruitor că acestea n-au rămas de la Vergiliu, ci că el a găsit astfel scris într-o carte care provenea din casa și din familia lui Vergiliu :

. et ora

Tristia temptantum sensus torquebit amaror.

(Dacă încerci, senzația de amărăciune îți va strîmba gura.)

3 Nu numai Hyginus, ci și alți filologi au socotit autentică această versiune, fiindcă pare absurd să spui *sapor sensu amaro torquet* (gustul strîmbă prin senzația de amărăciune). „Însuși gustul — zic ei — e o senzație și nu poate avea în sine însuși altă senzație, căci ar fi ca și cum ai spune, *sensus sensu amaro torquet* (senzația strîmbă prin senzația de amărăciune).

4 Dar cînd am citit lui Favorinus comentariul lui Hyginus, i-a displicut îndată construcția neobișnuită și improprie a celui *sensu torquebit amaror*, și a zis rîzînd : „Sînt gata să jur pe Iupiter Piatră ³, căci acesta este socotit cel mai sfînt jurămint, că Vergiliu niciodată n-a scris astfel, dar socot că Hyginus are dreptate. 5 Vergiliu n-a inventat el cuvîntul *amaror*, ci l-a găsit în poemul lui Lucrețiu, de unde l-a luat, căci nu disprețuia autoritatea acestui poet superior ca talent și elocință.

6 Cuvintele lui Lucrețiu din cartea a IV-a sînt următoarele :

. . . dilutaque contra

Cum tuimur misceri absinthia, tangit amaror

(Cînd privim cum este amestecat absintul dizolvat, simțim amărăciune)⁴.

7 Vedem că Vergiliu n-a împrumutat de la Lucrețiu doar cuvinte, ci i-a împrumutat aproape în întregime versurile și foarte multe pasaje.

XXII. *Dacă un avocat pledant se exprimă corect latinește cînd întrebuințează verbul superesse, cu sensul de a asista, a apăra pe cineva; ce înseamnă în mod propriu superesse.*

1 S-a întărit și învechit devenind uzuală expresia *hic illi superest*, în care verbul *superest* a căpătat un sens cu totul străin și impropriu, expresia care vrea să spună că cineva este avocatul cuiva și că-l apără. 2 Și aceasta se aude nu numai pe la răspîntii și în popor, ci în for, în adunările publice,

² Hyginus, fr. 4 Funaioli.

³ Originea și explicația exactă a acestui jurămint (lat. *Iouem lapidem*, literal „Iupiter piatră” construcție probabil asindetică = *per Iouem et lapidem*) nu sînt cunoscute. Festus afirmă că cel care jura ținea în mînă o piatră și rostea formula : „Dacă mint cu bună știință atunci Despiter să mă alunge din mijlocul tuturor bunurilor, fără a face vreun rău Orașului și cetățuții (= Capitoliului), după cum eu arunc această piatră.”

⁴ Lucrețiu, *De rerum natura*, IV, 223—224.

la tribunale. 3 Cei ce vorbesc corect, însă, întrebunțează cei mai mulți verbul *superesse* cu sensul de „a fi pe deasupra, a fi în plus, a fi mai mult decât trebuie”. 4 Astfel Varro, în satira intitulată *Nu știi ce aduce seara*, întrebunțează *superfuisse* în sensul de „a fi peste măsură”, „a fi la vreme nepotrivită”. 5 Iată cuvintele din opera amintită : „La un ospăț nu trebuie citit orice, ci mai ales ceea ce este folositor ¹ și plăcut totodată, ca mai degrabă să pară că n-a lipsit, decât că a fost prea mult” (*ut id quoque videatur non defuisse quam superfuisse*) ².

6 Mi-amintesc că asistam întâmplător la tribunal pe un pretor, om învățat, și acolo un avocat destul de cunoscut pune astfel problema, încît vorbea în afară de subiect și nu trata tema procesului care se judeca. Atunci pretorul a spus împrecinatului, căruia i se judeca procesul, că n-are avocat, iar cînd avocatul care vorbea a strigat : *Ego illi V. C. supersum* (eu îi sint avocat, strălucite bărbat), pretorul i-a răspuns cu duh : *Tu plane superes, non ades* (Ești, desigur, dar pe deasupra, nu cu el).

7 Iar M. Cicero, în cartea sa intitulată *Despre transformarea dreptului civil într-o artă*, scrie astfel : „Nu numai că n-a fost mai prejos de strămoșii săi Q. Aelius Tubero³ în știința dreptului, ci chiar i-a întrecut prin cultura sa superioară” (*doctrina etiam superfuit*) ⁴. În acest pasaj *superfuit* pare să însemneze „a fost pe deasupra, a fost mai presus, a întrecut pe strămoșii săi prin cultura sa vastă și ieșind din limitele obișnuite”, căci Tubero era un strălucit cunoscător al doctrinei și dialecticii stoice. 8 Cicero folosește și în cartea a doua a operei *Despre republică* acest cuvînt într-un sens peste care nu trebuie să trecem. Iată cuvintele lui din această carte : „Nu mi-ar fi greu, Laelius, dacă aş socoti că aceștia nu voiesc, și dacă eu însumi n-aș dori ca și tu să vorbești despre un aspect al temei noastre aflată în discuție, mai ales fiindcă ai spus ieri că nu vei vorbi prea mult (*praesertim cum heri ipse dixeris te nobis etiam superfuturum*). Dar aceasta nu este cu puțință. Te rugăm toți să nu ne lipsești de contribuția ta”⁵.

9 Așadar bine și cu pricepere zicea Iulius Paulus, bărbat foarte cult al vremii noastre, că *superesse* nu se întrebunțează numai cu un sens, atît în latinește cit și în grecește. Căci grecii întrebunțează cuvîntul περισσόν în ambele sensuri : și cu acela de „de prisos”, „care nu e necesar” și cu sensul de „prea mult”, „abundent”, „din belșug”. 10 La fel și scriitorii noștri vechi întrebunțau cuvîntul *superesse* o dată cu sensul de „superfluu”, „de prisos”, „fără să fie necesar”, așa cum am văzut mai sus că l-a întrebunțat Varro, altădată așa cum l-a întrebunțat Cicero, în sensul de a întrece pe alții în posibilități, a curge peste măsură, din abundență, mai mult decât destul.

XXII ¹ Gr. în text : περισσόν.

² Varro, *Satire menippeae*, fr. 340 Bücheler.

³ Q. Aelius Tubero, jurist, orator (mediocru) și filozof stoic, contemporan și adversar al Gracchilor (tribun al plebei prin 130, consul în 118). Cf. Klebs, *RE*, s.u., 155. Identificat de E. Malcovati, *ORF*, p. 527, cu un omonim, contemporan al lui Cicero (vezi indicele).

⁴ Cicero, *De iure civili in artem redigendo*, fr. 2, p. 980 Orelli, fr. 1 Bremer.

⁵ Cicero, *De republica*. III (nu II), 21, 32.

11 Așadar, avocatul care spune că el *superest* nu întrebuițează cuvîntul cu nici unul din sensurile pe care le-am văzut, ci cu altul luat nu știu de unde și absurd **12** și nu se poate folosi măcar de autoritatea lui Vergiliu, care astfel scrie în *Georgice* :

Primus ego patriam mecum, modo uita supersit
(eu (intrînd) ce! dintîi în patrie (voi aduce)
cu mine, numai să-mi mai rămînă viață) ⁶.

În acest loc se pare că Vergiliu se folosește de acel cuvînt într-un mod impropriu, fiindcă întrebuițează *supersit* în loc de *longinquius diutiusque adsit* (să fie mai lungă, de mai lungă durată) **13** și e și mai bine întrebuițat tot de Vergiliu în versurile ce urmează :

Florentisque secant herbas fluuiosque ministrant
Faraque ne blando nequeat superesse labori ;
(Taie ierburi pline de flori, aduc apă de riu și griu
Ca să poată rezista muncii sale plăcute) ⁷ ;

căci *superesse* înseamnă aci „a fi mai presus de oboseală”, „a nu fi copleșit de oboseală”.

14 M-am întrebat dacă nu cumva scriitorii vechi întrebuițează *superesse* cu sensul de „a fi în urmă, a rămîne de făcut”. **15** Dar Sallustius pentru acest sens întrebuițează nu *superesse* ci *superare*. Citez din Iugurta „El conducea adesea armata fără rege și obișnuia să facă toate lucrările care rămîneau lui Iugurta cînd era obosit, sau cînd era ocupat cu altele mai mari (*quae Iugurthae fesso aut maioribus astricto superauerant* ⁸).

16 Dar am găsit în cartea a treia a lui Ennius acest vers :

Inde sibi memorat unum super esse laborem
(Apoi își amintește că-i mai rămîne o singură osteneală) ⁹ ;

superesse, adică „a rămîne”, „a mai fi de făcut”, aici, fiindcă are acest sens trebuie pronunțat despărțit, ca să nu pară a fi un singur cuvînt, ci două. **17** Iar Cicero în a doua cuvîntare împotriva lui Antonius, pentru a exprima noțiunea de „a rămîne de făcut”, întrebuițează nu cuvîntul *superesse*, ci *restare* ¹⁰.

18 Pe lîngă acestea, am găsit *superesse* întrebuițat pentru *superstitem esse* (a supraviețui). **19** Așa e întrebuițat în cartea de scrisori a lui M. Cicero către L. Plancus și în scrisoarea lui M. Asinius Pollio către Cicero în această frază : *Nam neque deesse reipublicae uolo, neque superesse* ¹¹, (Căci nu vreau nici să lipsesc republicii, nici să-i supraviețuiesc), adică dacă

⁶ Vergiliu, *Georgice*, III, 10.

⁷ *Ibid.*, III, 126 – 127.

⁸ Sallustius, *De bello Iugurthino*, LXX, 2.

⁹ Ennius, *Annales* (III, fr. XI), v. 158 Vahlen.

¹⁰ Cicero, *Filipica a II-a*, XXIX, 71.

¹¹ Cicero, *Ad familiares*, X, 33, 5. Prenumele lui Asinius Pollio e Gaius, nu Marcus.

republica ar pieri și s-ar stinge, el nu vrea să mai trăiască. **20** În *Asinaria* lui Plaut însă apare și mai clar sensul în aceste versuri de la începutul comediei :

Sicut tuum uis unicum gnatum tuae
superesse uitae sospitem et superstitem.

(După cum tu vrei ca unicul tău fiu să-ți supraviețuiască
teafăr și sănătos)¹².

21 Este vorba deci, nu numai de o întrebuintare improprie a cuvîntului, dar și de o profeție răutăcioasă, dacă un avocat mai bătrîn zice vorbind despre un client tînăr : *superesse se ei* (că îi supraviețuiește).

XXIII. Cine a fost *Papirius Praetextatus*; de ce se numea astfel. Toată această amuzantă poveste asupra lui *Papirius*.

1 Povestea despre *Papirius Praetextatus* a fost spusă și scrisă cu mult spirit, farmec și frumusețe stilistică de către M. Cato în cuvîntarea ținută către soldați, contra lui Galba ¹. **2** Aș fi introdus în acest comentariu chiar cuvintele lui Cato, dacă aș fi avut la îndemînă cartea în momentul cînd scriam acestea. **3** Dar dacă vă interesează nu calitățile și farmecul cuvintelor lui, ci cuprinsul, povestea e cam aceasta :

4 Există la Roma înainte vreme obiceiul ca senatorii să intre în sala de ședințe a senatului cu copiii îmbrăcați în toga praetexta ². **5** O dată cînd se dezbătea o problemă mai importantă, care a fost amînată pentru ziua următoare, s-a hotărît ca nimeni să nu comunice ceva despre problema discutată înainte de a se da decretul respectiv.

Copilul *Papirius*, care fusese cu tatăl său la senat, a fost întrebat de mama sa ce discutaseră senatorii la ședință. **6** El a răspuns că trebuie să tacă, fiindcă nu-i e permis să spună aceasta. **7** Femeia a devenit și mai curioasă ; secretul chestiunii și tăcerea copilului o ațîțau și mai mult.

¹² Plaut, *Asinaria*, 16—17; numerotarea modernă include cele 15 versuri ale prologului; versurile citate sînt într-adevăr primele din scena I a actului I.

XXIII ¹ Cato, *Orationes*, XXXIX Jordan, 8, fr. 172 Malcovati. Din discursul ținut în fața soldaților împotriva lui Galba (pretor în Spania în 151, consul în 144) nu s-a păstrat nici un fragment în afara relatării lui Gellius din pasajul de față; că exemplele discursului deveniseră încă în vremea lui Gellius extrem de rare o dovedește și afirmația acestuia că nu a avut la îndemînă nici un text. Obiectul precis și data discursului sînt necunoscute (cf. Jordan, p. LXXXVII și 56—57); se presupune (cf. E. Malcovati, *ORF*, p. 67—69) că e vorba de încercarea lui Galba de a se opune triumfului lui *Aemilius Paulus* (167). S-a observat, de asemenea, că cognomen-ul *Praetextatus* nu apare la gînta *Papiria*; *Cichorius* (*Röm. St.*, p. 91—96) presupune că ne aflăm în fața unei greșeli a lui Gellius și că în realitate e vorba de *Sulpicius Praetextatus* (cf. Malcovati, *ORF*, p. 67—68).

² *Toga praetexta* era îmbrăcămintea magistraților și avea ca semn distinctiv o margine de purpură; copiii o purtau de asemenea pînă la vîrsta cînd luau toga bărbătească (*toga virilis*). Vîrsta la care se lua toga virilă varia de la epocă la epocă: la început la 16 ani, apoi la 15; adesea data era în funcție de consimțămîntul tatălui.

L-a întrebat aşadar cu şi mai multă insistenţă şi inverşunare. **8** Atunci copilul, silit de mama sa, s-a gândit să ticluiască o minciună amuzantă şi ingenioasă. A spus că în senat s-a discutat dacă ar fi mai bine pentru republică să aibă un bărbat două soţii, sau o soţie să aibă doi bărbaţi. **9** Când ea a auzit aceasta, speriată a ieşit în grabă din casă şi a spus şi celorlalte matroane cele auzite.

10 A doua zi, o mulţime de femei s-au prezentat în faţa senatului: cu lacrimi în ochi şi jurăminte cereau ca mai degrabă să se mărite una cu doi bărbaţi, decît două cu unul.

11 Senatorii, intrînd în sala de şedinţe, se întrebau cu mirare ce e cu acea zarvă a femeilor şi ce vrea să însemne cererea lor. **12** Copilul Papirius, intrînd în mijlocul sălii, a povestit cum maică-sa insistase să afle despre ce s-a discutat în senat şi ce-i spusese el. **13** Atunci senatorii au îmbrăţişat pe copil pentru spiritul lui şi au dat un decret ca de aci încolo copiii să nu mai intre în senat cu taţii lor, în afară de unul singur, acel Papirius, căruia după aceea i s-a dat numele de onoare de Praetextatus, pentru înţelepciunea cu care a ştiut să vorbească şi să tacă la vîrsta cînd purta toga praetexta.

XXIV. *Trei inscripţii funerare a trei poeţi vechi: Naevius, Plaut, Pacuvius, care, făcute de ei înşişi, au fost gravate pe mormintele lor.*

1 Am socotit că e bine să transcriu pentru însemnătatea şi frumuseţea lor, în aceste comentarii, inscripţiile funerare ale celor trei vestiţi poeţi: Cn. Naevius, M. Plautus şi M. Pacuvius, pe care ei înşişi le-au lăsat pentru a fi săpate pe mormintele lor ¹.

2 Inscriptia lui Naevius, plină de mindrie campană ², care ar fi fost o dreaptă mărturie, dacă n-ar fi fost făcută de însuşi poetul, este următoarea:

Dacă ar fi îngăduit ca nemuritorii să plîngă pe muritori,
Divinele Camene ³ ar plînge pe poetul Naevius.
După ce el a fost dus în împărăţia lui Orcus ⁴
Romanii au uitat să vorbească limba latină ⁵.

XXIV ¹ Autenticitatea inscripţiilor este mai mult decît îndoieinică (vezi şi mai jos, par. 3). Gellius le cunoaşte din cărţi, nu direct de pe inscripţii.

² Naevius era originar din Campania (Capua?; cf. H. T. Rowell, *The Campanian Origin of Cn. Naevius and his Litterary Attestation*, Memoirs of American Academy in Rome, XIX, 1944, p. 15-34 [A Ph]). Expresia „mindrie campană” (*Campana superbia*) era probabil proverbială.

³ Camenele erau divinităţi cîmpeneşti italice, identificate de vechii poeţi latini cu muzele. Ennius a renunţat la această identificare forţată şi a adoptat termenul grecesc *Musae*.

⁴ *Orc(h)us*, nume al unei divinităţi infernale, folosit în poezie pentru denumirea infernului însuşi sau a morţii.

⁵ Varro, *Epigrammata*, fr. 3 Bährens (atribuirea aparţine lui Bährens) = *De poetis*, fr. 57 Funaioli.

3 Inscripția lui Plaut, de autenticitatea căreia ne-am îndoi, dacă n-am găsi-o în cartea I-a a operei lui M. Varro *Despre poeți*, este aceasta :

După ce Plautus a murit, plînge comedia,
Scena e pustie. Rîsul, jocul și gluma,
Versurile libere ⁶ toate deodată au lăcrimat ⁷.

4 Iată și inscripția funerară a lui Pacuvius, cea mai modestă, mai pură și demnă de gravitatea lui plină de eleganță :

Tinere, deși te grăbești ⁸, această piatră te roagă
S-o privești și apoi să citești ce e scris pe ea.
Aici sînt depuse osemintele poetului Marcus Pacuvius
Accasta voiam să știi. Adio ! ⁹.

XXV. Cum a definit M. Varro armistițiul. O cercetare mai amănunțită asupra explicației acestui cuvînt.

1 În cartea despre *Antichitățile umane*, la capitolul despre război și pace, M. Varro definește armistițiul ¹ în două feluri. „Armistițiul — zice el — este pacea de cîteva zile între cele două tabere” ². **2** Iar în alt loc spune : „Armistițiul este vacanța războiului” ³. **3** Dar ambele definiții, prin conciziunea lor, mi se par mai degrabă spirituale și savuroase, decît complete și exacte. **4** Căci armistițiul nu este nici pace — fiindcă încetează doar lupta, dar războiul rămîne — nici numai între cele două tabere, și nici numai de cîteva zile. **5** Cum îi vom mai zice dacă, fiind făcut armistițiul pe cîteva luni, soldații se retrag din tabere și se întăresc în cetăți ? Oare nu este și acesta tot armistițiu ? **6** Și iarăși ce vom zice despre armistițiul de șase ore pe care, după cum scrie Quadrigarius în prima carte a *Analelor sale*, l-a cerut C. Pontius samnitul de la dictatorul roman, dacă trebuie numit armistițiu numai cel „de cîteva zile” ⁴ ? **7** Iar „vacanța războiului” este o definiție mai degrabă glumeată, decît clară și precisă.

⁶ Sensul expresiei latine *numeri innumeri* (mai ales a ultimului cuvînt) e controversat. Se crede, în general, că e vorba de libertatea ritmului plautin (*innumeri* „fără ritm”); e mai probabil însă ca epitetul să se refere la varietatea formulelor ritmice existente în comediiile lui Plaut (*innumeri* = „nenumărate”). Cf., în acest sens, Rolfe, I, p. 110, n. 1, și A. Ernout, introducerea la ediția comediilor lui Plaut, în colecția G. Budé, Paris, 1932, I, p. XIX. Pentru prima interpretare se pronunță toate edițiile vechi (și Turnèbe, *Adu. crit.* 10,12) și M. Mignon, I, p. 87 („poésie au rythme libre”).

⁷ Varro, *Epigrammata*, fr. 4 Bährens = *De poetis*, fr. 59 Funaioli.

⁸ Descori, inscripțiile funerare cuprindeau formule de adresare către trecători.

⁹ Varro, *Epigrammata*, fr. 5 Bährens = *De poetis*, fr. 62 Funaioli.

XXV ¹ Lat. *indutiae*.

² Varro, fr. 124 Funaioli = XXII, fr. 1 Mirsch.

³ Varro, fr. 124 a Funaioli = XXII, fr. 2 Mirsch.

⁴ Claudius Quadrigarius, fr. 21 Peter. C. Pontius este comandantul samniților care a silit pe romani să încheie tratatul de la Caudium în 321 î.e.n. Asupra istoricității personajului, vezi F. Münzer, *RE*, s.u., 4.

8 Grecii au numit acest pact de încetare a luptei mai semnificativ și mai concret : ἐκεχειρία, înălăturându-i o literă cu sunet mai aspru și adăugându-i alta cu sunet mai dulce⁵. 9 Căci ei au numit armistițiul ἐκεχειρία, fiindcă în acel timp nu se dau lupte și mâinile soldaților sînt astfel oprite. 10 Dar desigur că nu aceasta a fost preocuparea lui Varro, de a defini riguros armistițiul și de a se supune tuturor legilor și cerințelor definiției. 11 I s-a părut suficient să dea o explicație din acelea pe care grecii le numesc mai degrabă τύποι (schițe) și ὑπογραφαί (indicații), decît ὀρισμοί (definiții).

12 În privința etimologiei cuvîntului armistițiu, e nițel timp de cînd o caut. 13 Din multele pe care le-am auzit, ori le-am citit, mai probabilă mi se pare cea următoare. 14 Cred că s-a zis *indutiae* (armistițiu), cum ai zice *inde uti iam* ⁶. 15 Convenția armistițiului cere ca pînă la o anumită zi să nu se dea lupta și să nu se săvîrșească nici un fel de ostilitate, iar după aceea zi să se reia toate operațiile după legile războiului (*Ex eo die postea uti iam omnia belli iure agantur*).

16 Așadar, fiindcă se precizează și se stabilește prin convenție o zi anumită, pînă la care să nu se lupte, și după aceea zi să se reia lupta *inde uti iam pugnetur* (apoi iar să se lupte) din aceste trei cuvinte pe care le-am spus, prin unirea și compunerea lor s-a format cuvîntul *indutiae*.

17 Aurelius Opilius însă, în prima carte din cele intitulate *Muze*, zice : „Este armistițiu cînd dușmanii din ambele părți se amestecă și merg unii la alții fără primejdie și fără luptă ; de aci — zice el — pare format cuvîntul *indutiae*, ca și cum ar fi *initiae* (intrări), adică *initus atque introitus* (mers sau intrat în tabăra dușmanului) ⁷.

18 N-am lăsat la o parte definiția lui Aurelius, ca nu cumva să i se pară vreunui critic al *Noptilor atice* mai bună această definiție numai pentru faptul că mi-ar fi scăpat în cercetarea etimologiei acestui cuvînt.

XXVI. Cum mi-a răspuns filozoful Taurus, cînd l-am întrebat dacă un înțelept se lasă cuprins de mînie.

1 Am întrebat la o consultație filozofică ¹ pe Taurus dacă un filozof se lasă cuprins de mînie. 2 Căci adesea după lecțiile zilnice putea să-l întrebe

⁵ Cuvîntul grecesc ἐκεχειρία e compus din ἐχειν „a stăpîni, a ține, a opri” etc. și ρία „mină”, cu sufixul de abstracte -ia ; forma așteptată *ἐκεχειρία s-a transformat prin disimilare de aspirație în ἐκεχειρία (ekkek- devine ekek-); la acest fenomen se referă Gellius.

⁶ Etimologie evident fantezistă, după sistemul, discutat mai sus, cap. XVIII, nota 3. de a socoti că un cuvînt poate fi format din punerea alături a sunetelor inițiale ale altor cuvinte *inde* „după aceea”, *uti* „a se folosi de”, *iam*, particula temporală fără correspondent exact în românește.

⁷ Aurelius Opilius, fr. 2 Funaioli. Explicația lui Opilius se bazează pe cunoașterea formei vechi a prefixului *in-* : *indu-*. Deci, după el, *indutiae* ar proveni din *indu-itiae* al doilea element fiind un derivat al verbului *eo* „a merge”. Etimologia nu rezistă criticii nici ca sens, nici ca formă (a fost toluși reluată, în secolul al XIX-lea, de W. Corssen ; cf. Walde-Hofmann, s.u.). Lingvistica modernă nu a găsit însă o explicație satisfăcătoare pentru acest cuvînt.

XXVI ¹ Lat. *diatriba*; cf. mai sus, cap. II, nota 10.

fiecare ce vrea. **3** Acesta, după ce ne-a ținut o disertație serioasă și copioasă despre boala sau meteahna ² miniei, expusă și în cărțile celor vechi, și în comentariile sale, s-a întors către mine, care-l întrebam, și a zis : „Aceasta cred eu despre minie. **4** Dar nu e în afară de subiect să auzi și părerile lui Plutarh ³ al nostru, bărbat foarte învățat și foarte înțelept. **5** Plutarh — a zis el — a dat ordin ca un sclav al său, om nărăvit și îndărătnic, dar care avea urechile îndopate cu cărți și dispute filozofice, să-și scoată haina pentru nu știu ce faptă rea și să fie lovit cu biciul. **6** Sclavul pe cînd era biciuit a obiectat mai întii că nu merită să fie bătut că nu a făcut nimic rău, nici o greșeală. **7** Apoi a început să vocifereze în mijlocul loviturilor și nu numai să scoată gemete, țipete și urlete, ci vorbe serioase și muștrătoare : că Plutarh nu e cum se cade să fie un filozof, că minia este un fapt rușinos, că adesea el a vorbit despre patima miniei și a scris o carte foarte frumoasă Περὶ Ἀοργησίας (Despre stăpinirea miniei ⁴), că tot ceea ce a scris în acea carte rămîne fără nici o valoare, dacă pornit și lăsat pradă miniei îl pedepsește cu o mulțime de lovituri. **8** Atunci Plutarh a răspuns încet și liniștit :

« Ți se pare că sînt miniat fiindcă te biciuiesc ? Înțelegi oare că sînt stăpinit de minie după chipul meu, după voce, după culoarea feței, sau chiar după cuvintele mele ? Cred că nici ochii nu-mi sînt injectați, nici fața înfuriată, nu scot strigăte, nu fierb roșu la față și nu fac spume, nu spun cuvinte de care să mă căiesc sau să mă rușinez, în fine nu tremur și nu gesticulez de minie. **9** Căci, dacă nu știi, acestea toate sînt de obicei semnele miniei ». Și în același timp, întorcîndu-se la cel ce dădea loviturile, a zis : « Cit stăm de vorbă eu și cu el, fă-ți datoria ! »

10 Rezumatul la toată expunerea lui Taurus a fost aceasta : el a socotit că nu e același lucru ἀοργησία și ἀναληγσία (moderația și insensibilitatea), că alta este un suflet neminiat și alta ἀνάληγτος și ἀναίσθητος, adică nesimțitor și amorțit. **11** Căci după cum în celelalte pasiuni, pe care filozofii latini le numesc afecte sau afecțiuni (*affectus uel affectiones*) iar grecii πάθη (patimi), tot așa și în această pasiune care, cînd devine oarecum sălbatică, din cauză că împinge la răzbunare, se numește *ira* (minie, ură), nu stăpinirea totală este de recomandat, ceea ce grecii numesc στέρησις (absența totală a unei pasiuni), ci justa măsură, ceea ce ei numesc μετριότης (moderație).

² Stoicii considerau minia drept o boală.

³ Plutarh a fost profesorul lui Taurus ; de aceea, acesta vorbește despre „Plutarh al nostru” (Gronov).

⁴ Opera e pierdută.

I. Cum obișnuia filozoful Socrate să-și exerciteze răbdarea corporală ; despre puterea de stăpînire a acestui filozof.

1 Între eforturile voluntare și exercițiile pe care le făcea Socrate pentru a-și întări corpul și a-l face capabil de răbdare în fața schimbărilor neprevăzute, iată ce am aflat că obișnuia el să facă : 2 se spune că adesea sta fix în picioare zi și noapte, de la un răsărit la altul al soarelui, fără să închidă ochii, nemișcat, în același loc, cu fața și cu ochii îndreptați într-o singură direcție, tot timpul într-o atitudine de cugetare, ca și cum mintea și sufletul i-ar fi fost detașate de corp ¹. 3 Favorinus, care ne povestea multe lucruri despre Socrate, cînd ne-a vorbit despre răbdarea acestui filozof, a spus : „Adesea stătea în aceeași poziție de la un răsărit la altul al soarelui, mai drept decît un trunchi de copac” ².

4 Cumpătarea se zice că-i era atît de mare, încît aproape toată viața sa a trăit cu sănătatea neatinsă. 5 În timpul acelei ciume pustiitoare, care a depopulat cu puterea sa de distrugere cetatea Atenei în primul război peloponezic ³, se spune că el prin regimul de viață și de moderație s-a ferit de orice plăceri și și-a păstrat corpul sănătos, încît nu l-a putut vătăma acel rău căruia toți îi cădeau victimă.

¹ O aluzie la acest obicei al lui Socrate se găsește în *Banchetul* lui Platon, 175 a—b și, mai ales, 220 c—d : „Adîncindu-se odată în gînduri, stătea pironit în același loc, cugetînd de dimineața, și pentru că nu putea să-și deslușească gîndul, zăbovea așa mai departe, cufundat în cercetarea lui. Se făcuse amiază și oamenii, care băgase de seamă, își povesteau uimiți unul altuia că Socrate sta acolo de dimineața gîndindu-se la ceva. În sfîrșit, cînd se făcu seara și se isprăvisese masa, cîtiva dintre cei ce-l urmăreau își scoaseră paturile afară, căci era vară, fie că voiau să doarmă mai la răcoare, fie ca să se uite la el, dacă o să rămînă și peste noapte tot acolo. Ei bine, el rămase încremenit acolo, în picioare pînă se făcu dimineața și se ivi soarele ! Apoi își făcu rugăciunea către soare, și abia atunci părăsi locul” (Trad. St. Bezdechi, București, 1944, p. 150).

² Favorinus, fr. 65 Mensching. Gellius citează în grecește.

³ În vara anului 430 izbucnește la Atena o epidemie cumplită care durează mai bine de un an și reapare în 427. Atena pierde o treime din populație. Ciuma a fost descrisă de Tucidide în cartea a II-a a *Războiului peloponezic* (47—54) și, în literatura latină, de Lucrețiu (VI, 1138—1286).

II. Ce reguli și ce datorii trebuie să fie observate între părinți și copii la așezarea la masă sau pe scaun, sau în alte ocazii asemănătoare, când sînt acasă sau în public, dacă fiii sînt magistrați, iar părinții simpli particulari. Disertația filozofului Taurus asupra acestei chestiuni și un exemplu scos din istoria romană.

1 Guvernatorul provinciei Creta ¹, însoțit de tatăl său, venise la Atena ca să vadă și să cunoască pe filozoful Taurus. **2** Fiindcă tocmai își terminase lecția și o parte din auditori plecase, Taurus ședea în fața odăii sale de culcare, de vorbă cu noi care stăteam în picioare.

3 A intrat guvernatorul provinciei și împreună cu el tatăl său. **4** Taurus s-a ridicat binevoitor, și, după ce s-au salutat, s-a așezat din nou pe scaun. **5** S-a adus îndată un scaun care era la îndemînă, pînă să se aducă și alte scaune. Taurus a invitat pe tatăl guvernatorului să șadă. **6** Dar tatăl a zis : „Să șadă mai bine el, că este magistrat al poporului roman”. **7** „Șezi deocamdată fără nici un prejudiciu, a zis Taurus, pînă ce examinăm și cercetăm împreună dacă se cade să stai tu mai întii, care ești tată, sau fiul tău, care e magistrat”. **8** Și, după ce tatăl s-a așezat și a fost adus și un alt scaun pentru fiu, Taurus a vorbit despre acea chestiune cu cea mai înaltă cîntărire, zei buni, a onorurilor și datoriilor.

9 Ideea expunerii lui a fost aceasta : În locurile publice și în timpul funcțiunii și al diferitelor sarcini, drepturile părinților, față de fiii care sînt în magistraturi, trebuie să cedeze puțin și să se lase mai prejos, dar în afară de serviciile publice, în viața particulară, fie că ședem pe un scaun, ne plimbăm sau ne așezăm la masă la un ospăț familiar, în asemenea cazuri între fiul magistrat și tatăl particular onorurile publice încetează și apar cele naturale și de naștere. **10** Faptul că ați venit la mine — a zis Taurus —, că stăm de vorbă, că discutăm despre îndatoriri, este o acțiune privată. Așa că bucură-te la mine de prioritatea acestei cinstiri, de care se cade să te bucuri și acasă la voi cu prioritate”.

11 Acestea și altele la fel a vorbit Taurus în aceeași problemă, cu gravitate și politețe totodată. **12** Nu mi se pare că este în afară de subiect să arăt ce am citit în Claudius despre astfel de datorii între tată și fiu. **13** Transcriu așadar înseși cuvintele lui Quadrigarius din cartea a VI-a a *Analelor* sale : „Apoi au fost aleși consuli Sempronius Gracchus, acesta pentru a doua oară și Q. Fabius Maximus, fiul celui cu același nume, care fusese consul în anul precedent ². Tatăl, care acum era doar proconsul ³, a venit călare pe cal în fața fiului său consul și n-a voit să coboare de pe cal, fiindcă

¹ Creta a fost transformată în provincie romană în anul 67 și era administrată de un *praeses* (guvernator).

² Tiberius Sempronius Gracchus (bunicul tribunilor) și Q. Fabius Maximus (fiul celebrului Cunctator din războiul împotriva lui Hannibal) au fost consuli în anul 213 î.e.n. Anecdota este relatată și de Titus Livius, XXIV, 44, 10.

³ Proconsulul era un magistrat căruia, în circumstanțe excepționale, i se prelungea sau i se conferea autoritatea consulară, comanda activă (*imperium*). În epoca imperială termenul desemnează pe guvernatorii provinciilor senatoriale. Funcția reală a lui Fabius era însă de *legatus* „locotenent”, pe lângă fiul său, consulul.

era tată. Lictorii, fiindcă știau că între ei domnește cea mai bună înțelegere, n-au îndrăznit a-i porunci să coboare de pe cal. Cînd a venit lîngă el, însă, consulul a spus: „Ce trebuie făcut acum?”. Lictorul care era aproape, imediat a înțeles și a poruncit proconsulului Maximus să se dea jos de pe cal. Fabius s-a supus poruncii și a lăudat pe fiul său, pentru că ținea la o demnitate care era a poporului roman”⁴.

III. Pentru care motiv cei vechi au introdus în unele cuvinte litera aspirată h.

1 Litera *h*, sau mai degrabă trebuie numită spirit decît literă¹, înaintașii noștri o introduceau în cele mai multe cuvinte pentru a le face mai pline și mai puternice la auz, pentru ca sunetul lor să fie mai viu și mai expresiv, și se pare că au făcut aceasta după exemplul limbii atice. 2 Este destul de cunoscut că aticii au pronunțat *ἰχθύς* (pește)² și *ἵππος* (cal) și multe alte cuvinte la fel cu spirit aspru pe prima literă, contrar obiceiului celorlalte neamuri ale Greciei³. 3 Astfel, s-a zis la noi *lachrumae*, *sepulchrum*, *ahenum*, *uehemens*, *inchoare*, *helluari*, *halucinari*, *honer*, *honustum*⁴. 4 Căci în toate aceste cuvinte, nu are altă rațiune litera sau spiritul acesta, decît ea să le întărească mai mult forța și vigoarea de exprimare, ca și cum ar adăuga mai multă putere sunetelor⁵.

⁴ Claudius Quadrigarius, fr. 57 Peter.

III ¹ Se reflectă în această frază preocupările gramaticilor latini pentru stabilirea naturii lui *h*: dacă e o „literă” independentă sau numai, ca în grecește, o aspirație (notată în grecește nu cu o literă, ci cu un semn special, numit „spirit aspru”). Varro nu-l socotea pe *h*, „literă”, ci numai un mod de a pronunța altă „literă” și de aceea era de părere că semnul *H* trebuie exclus din alfabet. Cf. J. Collart, *Varron*, p. 116—117 (cu citarea altor texte la p. 116, nota 8).

² Cuvîntul *ἰχθύς* nu are, contrar afirmației lui Gellius, spirit aspru.

³ Dialectul atic a păstrat mai multă vreme decît celelalte dialecte pronunțarea aspirației inițiale (spiritul aspru). Acest sunet s-a menținut și în greaca comună elenistică (*κοινή*), cel puțin în uzajul literar. În epoca imperială lîrzie, pierderea lui *h* inițial se generalizează. Alegerea exemplurilor nu e prea clară: și *ἵππος* are o situație specială: aspirația inițială nu este etimologică (cf. lat. *equus*) și unele compuse (*Ἀλκιππος*, *Ἀρίστιππος*, *Κράτιππος* etc.) par să arate că e recentă (altfel aceste nume ar fi avut forma *Ἀλχυππος*, *Ἀρίσθιππος*, *Κράθιππος*); cf. M. Lejeune, *Trailé de phonétique grecque*, Paris, 1947, p. 253.

⁴ Nu toate cazurile înșirate de Gellius au aceeași explicație. În *ahenum* și, poate, *inchoare*, litera *h* nu pare să fi fost pronunțată, fiind o simplă marcă a hiatului. În *uehemens*, *h* notează poate lungimea vocalei (ca în *prehendo* pentru *prendo* „a prinde”), deși cuvîntul ar fi putut fi pus în legătură de vorbitori cu verbul *ueho* „a trage, a duce”. În *helluari*, *h* ar putea fi primitiv, deși etimologia e necunoscută. În *halucinari*, *honer*, *honustum*, precum și în consoanele aspirate din *lachrumae* și *sepulchrum* avem de a face, pe cit se pare, cu grafii sau pronunțări afectate, pentru a da un aspect grecesc cuvîntelor latine (cf. și poezia 84 din Catul). Pronunțarea lui *h* slăbise în latinește încă din epoca primelor texte, ceea ce face posibile fluctuațiile amintite în acest pasaj.

⁵ Explicația „eufonică” a lui Gellius nu are valoare științifică, este însă în tradiția gramaticilor antici, pentru care constituia o explicație comodă a unor fluctuații fonetice și morfologice întîlnite în texte.

5 Dar fiindcă am dat ca exemplu și cuvîntul *ahenus*, mi-am adus aminte că Fidus Optatus⁶, un gramatic renumit la Roma, mi-a arătat cartea a doua a *Eneidei*, de mirare cît era de veche, cumpărată cu douăzeci de galbeni⁷ din cartierul Sigilariilor⁸, carte despre care se credea că fusese chiar a lui Vergiliu.

Fiindcă în această carte următoarele versuri erau scrise astfel:

Vestibulum ante ipsum primoque in limine Pyrrus

Exultat telis et luce coruscus aena.

(În fața vestibulului, de cum trece pragul, Pirus

Tresaltă scilpind de strălucirea armelor sale de aramă⁹).

am văzut deasupra adăugată litera *h* și cuvîntul devenit *ahena*. 6 Astfel, chiar în acel vers al lui Vergiliu, în cele mai bune cărți găsim scris:

Aut foliis undam trepidi despumat aheni

(Sau cu o ramură infrunzită curăță de spumă undele clocotitoare ale vasului de aramă)¹⁰.

IV. De ce a scris Gavius Bassus că *diuinatio* înseamnă un anumit fel de judecată și ce explicație au dat alții acestui cuvînt.

1 Cînd într-un proces se caută a se stabili un acuzator și se dă o ordonanță cui din două sau mai multe persoane i se încredințează acuzația sau înscrisura¹ împotriva acuzatului, acel act judecătoresc de numire a acuzatorului se cheamă *diuinatio*². 2 S-a pus adesea întrebarea de unde vine acest cuvînt. 3 Gavius Bassus, în cartea a III-a dintre cele pe care le-a scris despre *Originea cuvintelor*³, spune: „O judecată se numește *diuinatio*

⁶ Fidus Optatus, cunoscut numai din acest pasaj. Cf. Stein, *RE*, s.u. *Fidus*, 4. M. Hertz, *ad loc.*, presupune că ar fi vorba de Caelius Optatus, prieten al lui Fronto; din punct de vedere paleografic, confuzia e greu de explicat.

⁷ *Aureus*, monedă de aur, valorînd 100 sestertii.

⁸ Piață în Roma unde, la origine, se fabricau și se vindeau statuete de lut (*sigilla*), închinare lui Saturn; mai tirziu se vindeau acolo și alte obiecte care puteau fi date cadou (la sărbătoarea *Sigillaria*, care urma după Saturnalii, în 21 și 22 dec.) și chiar cărți. Locul sigilariilor era la început în porticul lui Agrippa, apoi la Termele lui Traian.

⁹ Vergiliu, *Eneida*, II, 469–470.

¹⁰ Vergiliu, *Georgice*, I, 296.

IV ¹ Lat. *subscriptio*: o acuzație putea fi întărită prin semnătura unui acuzator suplimentar.

² Cînd, la un proces penal, se prezentau mai mulți acuzatori pentru aceeași învinuire, trebuia ales unul singur; pentru a evita convența unor acuzatori cu acuzatul, procedura divinației avea o importanță deosebită în buna desfășurare a unui proces. Cea mai cunoscută divinație este discursul lui Cicero împotriva lui A. Caecilius pentru a obține dreptul de a-l acuza pe Verres (*Diuinatio in Caecilium*).

³ Lat. *De origine uocabulorum*.

fiindcă într-un fel oarecare judecătorul trebuie să ghicească ⁴ ce hotărîre să dea” ⁵. 4 Explicația dată de Gavius Bassus prin aceste cuvinte este incompletă, sau mai degrabă este săracă și mărginită. 5 Se pare totuși că voia să arate că de aceea se numește divinație, pentru că pe cînd în alte procese judecătorul de obicei se conduce după ceea ce a învățat și după cele ce au fost dovedite cu argumente și martori, în acest caz însă, cînd trebuie ales un acuzator, indiciile după care se poate conduce judecătorul sînt slabe și de aceea aproape că trebuie ghicit cine este potrivit pentru a acuza. 6 Acestea a vrut să le spună Bassus. Dar alții spun că divinația a fost numită astfel, fiindcă în vreme ce în alte procese există acuzatorul și acuzatul ca doi factori oarecum înrudiți și uniți, și unul fără altul nu poate exista, în acest fel de procese totuși acuzatul există, dar acuzatorul încă nu există și de aceea pentru că el încă lipsește, nu se știe cine va fi acuzatorul, trebuie recurs la divinație.

V. *Ce lapidar și expresiv a caracterizat filozoful Favorinus deosebirea între stilul lui Platon și cel al lui Lisias.*

Favorinus obișnuia să spună despre Lisias și Platon : „Dacă într-un text din Platon scoți sau schimbi vreun cuvînt, oricît de bine ai face aceasta i-ai strica eleganța ; la Lisias însă procedînd la fel denaturezi ideea”.

VI. *Ce cuvinte se spune că a întrebuițat Vergiliu rău și nepotrivit. Ce se poate răspunde celor ce susțin neîntemeiat acest lucru.*

I Unii gramatici din secolul trecut ¹, între care Cornutus Annaeus ², oameni de altfel învățați și cunoscuți, care au scris comentarii la opera lui Vergiliu ³, reproșează ca fiind întrebuițat fără grijă și fără gust un cuvînt în versurile ce urmează :

Candida succinctam latrantibus inguina monstribus
Dulichias uexasse rates et gurgite in alto
At timidus nautas canibus lacerasse marinis ⁴.

⁴ *Diuinatio* înseamnă, în limba comună, „ghicire”.

⁵ Gavius Bassus, fr. 1 Funaioli.

VI ¹ Lat. *aetatis superioris* ; *aetas* avea aici sensul de „generație” sau de „epocă, vreme”, corespunzînd numai aproximativ noțiunii moderne de „secol” ; e drept că filozoful Cornutus a trăit cam cu un secol înaintea lui Aulus Gellius, fiind născut în anul 20.

² Cornutus, fr. 22 Mazzarino.

³ Dintre comentatorii lui Vergiliu pe care i-a putut consulta Gellius, se pot aminti : Hyginus (citat în mai multe rînduri : I, 21,2 ; XVI, 6,14), Cornutus (cf. XIII, 21,4) ; apoi Modestus contemporan cu Plutarh, Velius Longus, care a activat sub Hadrian. Cf. K. Büchner, *RE*, s.u. *Vergilius*, col. 1469 și urm.

⁴ Vergiliu, *Bucolica* a VI-a, 75-77.

(Cu mijlocu-i alb încins cu monștri lătrători a hărțuit corăbiile dulichiene ⁵ și în adîncă genune A sfîșiat, vai ! cu clinii marini pe corăbierii înspăimîntați).

2 Ei socotesc că verbul „a hărțuit” (*uexasse*) este fără forță, dă noțiunea unui neajuns mic și neînsemnat, e impropriu pentru o cruzime atît de mare, ca aceea cînd oamenii sînt deodată apucați și sfîșiați de o fiară îngrozitoare.

3 Același reproș îi aduce asupra altui cuvînt de felul acesta :

. . . quis aut Eurysthea durum
Aut inlaudati nescit Busiridis aras ?
(Cine nu știe de crudul Euristeu
sau de altarele puțin lăudatului Busiris ?) ⁶

Cuvîntul *inlaudatus* (nelăudat) — spun ei — este puțin potrivit și nu te face să detești îndestul pe un om criminal care, pentru că obișnuia să sugrume pe oaspeții de orice neam care găzduiau la el, nu numai că nu era vrednic de laudă, ci merita ura și blestemul întregului neam omenesc.

La fel l-au învinuit și pentru un alt cuvînt :

Per tunicam squalentem auro latus haurit apertum
(Prin tunica insolțată cu aur îi străpunge coasta expusă) ⁷.

Spunînd că nu e potrivită expresia *auro squalentem*, fiindcă cenușiu murdar al solzilor e contrar strălucirii și splendorii aurului.

5 Dar despre verbul *uexasse* cred că se poate răspunde astfel : *Vexasse* este un cuvînt tare și se vede a fi format din *uehere* (a purta, a transporta) în care există chiar o anume putere a unei voințe străine ; căci nu e stăpîn pe sine cel ce e transportat. *Vexare* față cu *uehere*, din care derivă, exprimă fără îndoială mai multă putere și mișcare ⁸. Căci cel ce e luat, răpit și tras înapoi și încolo, în mod propriu, se zice că e hărțuit, vexat, după cum *taxare* (a atinge des, tare, a ataca) exprimă o acțiune repetată și mai puternică decît *tangere* (a atinge), de la care fără îndoială derivă ⁹, și *iactare* are un sens cu mult mai larg și mai extins decît *iacere* (a arunca), de la care e format acest verb, și *quassare* e mai tare și mai puternic ca sens decît *quatere* (a lovi, a zguduï) ¹⁰.

6 Așadar, fiindcă se zice în popor că cineva a fost hărțuit de fum, de vînt, de praf (*uexatum esse aut fumo, aut uento, aut puluere*) nu trebuie

⁵ „Din Dulichion” (azi Neochori, insulă din vecinătatea Ithacei).

⁶ Vergiliu, *Georgice*, III, v. 4—5.

⁷ Vergiliu, *Eneida*, X, 314.

⁸ Verbul *uexare*, deși este pus de antici în legătură cu *uehere*, are totuși la bază o rădăcină diferită (vezi detalii la Ernout-Meillet și Walde-Hofmann, unde e reprezentată și părerea că *uexare* ar putea fi derivat de la un participiu *uexus* al lui *ueho*).

⁹ Nici derivarea verbului *taxare* de la *tangere* (cu rădăcina *tag*) nu este absolut certă ; dar faptul că vorbitorii o considerau astfel a putut influența sensul verbului.

¹⁰ *iactare* și *quassare* sînt într-adevăr frecventative-intensive de la *iacere* și *quatere* ; *iactare* înseamnă „a arunca descori și cu putere” etc., *quassare* „a scutura, a zguduï cu putere”.

din această cauză să piară forța naturală și adevărată a cuvîntului, păstrată de cei vechi, care au vorbit propriu și expresiv, așa cum a trebuit.

7 M. Cato, în cuvîntarea sa despre ahei spune aceste cuvinte : „Pe cînd Hannibal sfișia și hărțuia Italia” (*cum Hannibal terram Italiam laceraret atque vexaret*)¹¹. Cato a spus că Italia a fost hărțuită (*vexatum*) de Hannibal, fiindcă nu se poate găsi vreun fel de calamitate, sălbăticie și grozăvie, pe care să nu le fi suferit Italia în acel timp. 8 Iar M. Tullius spune în cuvîntarea a IV-a împotriva lui Verres : „Această provincie a fost despuiată și jefuită de el, încît părea că este vexată nu de un dușman, care în război respectă totuși religia și legile omeniei, ci de niște tâlhari barbari”¹².

9 Despre *inlaudatus* (nelăudat, demn de dispreț) cred că se pot da două răspunsuri. Unul este acesta : Nimeni nu este cu suflet și apucături atît de rele, încît să nu facă, sau să nu spună uneori ceva care să merite laudă. De aci a rămas ca un proverb acest vers foarte vechi :

Adesca și un grădinar vorbește ca un om înțelept¹³.

10 Căci cel ce în nici o acțiune a sa și în nici o împrejurare nu merită laudă, acela este nelăudat și este cel mai rău și mai de disprețuit dintre toți, după cum orice lipsă a unei vine face pe cineva nevinovat (*inculpatus*). *Inculpatus* (nevinovat) însă înseamnă virtute absolută ; astfel și *inlaudatus* este limita extremei răutăți.

11 Astfel Homer obișnuiește să laude nu arătînd virtuțile, ci negînd viciile :

... Grăi prezicătorul cel fără greș.

sau Amîndoi alergară nu fără voia lor¹⁴.

sau Atunci n-ai văzut pe dumnezeescul Agamemnon

Nici dormitînd, nici ezitînd, nici nedorînd să lupte¹⁵.

12 Epicur a definit într-un chip asemănător cea mai mare plăcere drept suprimarea și lipsa oricărei dureri, cu aceste cuvinte : „Punctul culminant al unei plăceri este lipsa oricărei dureri ”¹⁶.

13 Din aceleași rațiuni Vergiliu numește mlaștina Stixului *inamabilis* „nedemnă de iubit”¹⁷. 14 Căci după cum cel nelăudat (*inlaudatus*) este urît prin lipsă¹⁸ de laudă, tot la fel și cel neiubit (*inamabilis*) este urît prin lipsa de iubire.

¹¹ Cato, *Orationes*, XXXV Jordan, 8, fr. 187 Malcovati. Fragmentul e singurul păstrat din acest discurs, rostit în anul 151.

¹² Cicero, *De signis*, LV, 122.

¹³ Proverbul e citat în grecește.

¹⁴ *Iliada*, V, 366, 768.

¹⁵ *Iliada*, IV, 223—224.

¹⁶ Epicur, *Sententiae*, III, p. 72 Usener.

¹⁷ Vergiliu, *Georgice*, IV, 479.

¹⁸ Gr. κατὰ στέργου.

15 Al doilea răspuns pentru apărarea cuvîntului *inlaudatus* este că 16 *laudare* în limba veche înseamnă a numi, a chema¹⁹. Astfel în procesele civile se spune și azi „este lăudat” un împuternicit, în sens de „este numit”²⁰. 17 Iar *inlaudatus* este ca și *inlaudabilis*, cel care nu e demn de nici o mențiune sau amintire și care nu trebuie numit niciodată, 18 după cum s-a decretat odinioară de către sfatul obștesc al Asiei ca numele aceluia care incendiasse templul Dianei din Efes să nu fie pronunțat de nimeni niciodată²¹.

19 Rămîne al treilea cuvînt din cele ce i s-au reproșat lui Vergiliu anume că a zis „*tunica-nsoțată cu aur*”. 20 Aceasta înseamnă mare cantitate de aur țesut ca niște solzi. Se spune *squalere* (a fi acoperit de solzi) de la desimea și asperitatea solzilor care se văd pe pielea șerpilor și a peștilor. 21 Aceasta ne-o arată și alți poeți și el însuși în cîteva locuri :

*quem pellis ahenis
in plumam squamis auro conserta tegebat*
(pe care îl acoperea o piele cu solzi
de aramă așezați ca niște pene și încrustați cu aur)²²

22 și în alt loc :

iamque adeo rutilum thoraca indulus ahenis horrebat squamis.
(Îmbrăcase acum platoșa roșiatică cu solzi țepoși de aramă)²³.

23 Iar Accius astfel scrie în *Pelopizii* :

Eius serpentis squamæ squalido auro et purpura pertextæ.
(Acelui șarpe scirbos acoperit cu solzi de aur și purpură)²⁴.

24 Așadar *squalere* însemna ceea ce era prea încîlcit și încărcat într-un lucru, încît inspira prin chipu-i neobișnuit groază celor ce-l vedeau. 25 Astfel o mare îngrămădire de necurățenie pe corpuri neîngrijite și soioase

¹⁹ Sensul vechi al verbului *laudo* este atestat și de alte izvoare (Plaut, *Captivi*, 426, etc.).

²⁰ Expresia juridică *laudare auctorem* se folosea în cazul unor procese privind proprietatea unor obiecte ; cînd unui cumpărător i se contesta dreptul de proprietate, trebuia să indice numele (*laudare*) celui de la care provine obiectul (*auctor*). Expresia se folosea și cînd cineva era acuzat că deține ilegal un obiect depozitat sau în uzufrucl ; acuzatul trebuia să-l numească pe proprietar care urma să-și apere dreptul de proprietate. Cf. A. Berger, *EDRL*, s.u.

²¹ Templul Dianei din Efes (Artemision) a fost incendiat în anul 356 de un anume Herostat, care dorea, în felul acesta, să rămînă nemuritor. Cetățile ioniene au hotărît să interzică pronunțarea numelui său, dar istoricul Theopompos l-a transmis posterității. Refacerea templului a început imediat, sub conducerea arhitectului Chetirokrates ; în anul 333, cînd Alexandru Macedon intră în Efes, clădirea era terminată. Acest nou templu, deosebit prin dimensiuni și frumusețe, a fost trecut în canonul celor șapte minuni ale lumii.

²² Vergiliu, *Eneida*, XI, 770—771.

²³ *Ibid.*, 487—488.

²⁴ Accius, v. 517 Ribbeck.

se numea *squalor* (necurăţenie, murdărie). Prin deasa şi repetata întrebuintare în acest sens, cuvîntul s-a deteriorat într-atît, încît acum *squalor* a început să nu se mai spună decît despre murdărie.

VII. Despre datoriile fiilor faţă de părinţi; extrase despre această chestiune din cărţile de filozofie în care s-a scris şi s-a pus întrebarea dacă trebuie să te supui totdeauna tuturor poruncilor tatălui.

1 S-a pus adesea, în discuţiile filozofice, întrebarea dacă un fiu trebuie să se supună totdeauna şi tuturor poruncilor tatălui său.

2 Asupra acestei probleme filozofii greci, ca şi ai noştri, care au scris despre îndatoriri, au arătat că trei sînt părerile care trebuie luate în seamă şi cercetate. Ei le-au analizat cu multă subtilitate. **3** Dintre ele una este : Trebuie să te supui la tot ce porunceşte tatăl. **4** A doua : Uneori trebuie să te supui, alteori nu trebuie să te supui. **5** Şi a treia : Nu este de loc necesar să te pleci şi să te supui tatălui.

6 Fiindcă această din urmă părere este prea degradantă la prima vedere, vom arăta mai întii ce s-a spus despre ea. **7** „Tatăl porunceşte — zic filozofii — sau ceva drept, sau ceva rău. Dacă porunceşte ceva drept, nu fiindcă porunceşte trebuie să ne supunem, ci fiindcă trebuie să facem ceea ce este drept. Iar dacă porunceşte ceva rău, desigur că nu trebuie să facem ceea ce nu se cade”. **8** Apoi trag această concluzie : „Aşadar, niciodată nu trebuie să te supui la ceea ce porunceşte părintele”.

9 Nici această părere nu merită să fie aprobată, fiindcă se sprijină pe o argumentaţie falsă şi fără rezistenţă, **10** dar nici cea pe care am spus-o la început, că trebuie să ne supunem la tot ceea ce porunceşte tatăl, n-o putem aproba ca justă. **11** Căci ce-ar fi, dacă ar porunci să ne trădăm patria, să ne ucidem mama, sau să facem alte lucruri groaznice şi nelegiuite ? **12** Aşadar, părerea mijlocie pare cea mai bună şi mai sigură, că unor porunci să ne supunem, altora nu. **13** Totuşi — adaugă filozofii — atunci cînd nu se cade să ne supunem, trebuie s-o facem cu delicateţe, în mod politic, fără a ne exprima un sentiment prea puternic de dezaprobare şi de condamnare, așa fel încît mai degrabă să ne sustragem cu încetul, decît să refuzăm brusc.

14 Iar acea concluzie despre care am vorbit mai sus, că nu trebuie să ascuţi niciodată de ceea ce porunceşte tatăl, este falsă şi se poate combate şi respinge astfel : **15** Toate acţiunile omeneşti, așa cum au gândit înțelepții, sînt sau morale, sau imorale. **16** Cele ce sînt prin natura lor corecte sau morale, ca a respecta credința, a-ți apăra patria, a-ți iubi prietenii, acestea se cade să fie îndeplinite, fie că le porunceşte tatăl, fie că nu le poruncește. **17** Dar cele care sînt contrarii acestora, cele care sînt rușinoase și nedrepte, pe acestea nici chiar dacă ți-ar porunci nu trebuie să le săvîrșești. **18** Iar cele mijlocii, pe care grecii le numesc cînd μέσος (ac-

țiuni mijlocii), cînd ἀδιάφορα (acte indiferente), ca a merge în armată, a munci pămîntul, a îndeplini funcții publice, a apăra procese, a te căsători, a pleca unde ți s-a poruncit, a veni unde ai fost chemat, acestea și altele ca acestea, fiindcă prin ele însele nu sînt nici morale nici imorale, ci după cum le îndeplinim noi așa sînt și ele de aprobat sau de criticat, de aceea — socotesc filozofii — trebuie să te supui tatălui în toate lucrurile de acest gen, ca de pildă dacă ți-ar porunci să te căsătorești sau să te faci avocat. **19** Fiindcă un fapt ca acesta prin natura sa nu e nici moral nici imoral, trebuie să-l îndeplinești, dacă tatăl poruncește. **20** Dacă ți-ar porunci să te căsătorești cu o femeie cu faimă rea și imorală, vinovată, sau ca avocat să aperi pe un Catilina, un Tubulus ¹, sau pe un P. Clodius, evident că nu trebuie să te supui, fiindcă dacă li se adaugă o doză de imoralitate, aceste acte încetează de a fi medii sau indiferente. **21** Așadar, nu e completă propoziția celor care spun „Ceea ce poruncește tatăl e sau moral sau imoral”, **22** și nici nu poate fi considerată o propoziție disjunctivă corectă și reglementară ². Fiindcă lipsește, acestei disjuncții făcute, al treilea caz: „sau nici moral nici imoral”. Dacă se adaugă acesta, nu se poate trage concluzia că niciodată nu trebuie să te supui tatălui ³.

VIII. Critica nedreaptă făcută de Plutarh lui Epicur asupra construcției unui silogism.

1 În a doua dintre cărțile pe care le-a scris despre Homer, Plutarh spune că Epicur a construit incorect, fără iscusință și fără regulă, un silogism, și citează înseși cuvintele lui Epicur: „Moartea ne e indiferentă. Căci ceea ce este descompus nu simte, iar faptul de a nu simți ne e indiferent ¹”. **2** Plutarh spune: „El a omis ceea ce trebuia să spună în prima parte, că moartea este o descompunere a sufletului și a corpului; **3** apoi ca și cum ar fi fost admis și stabilit ceea ce a omis, se folosește de această omisiune pentru a demonstra altceva. **4** Dar silogismul nu poate progresa — zice Plutarh — dacă nu e exprimată mai întîi ideea omisă ².”

5 Observația lui Plutarh asupra formei și ordinii silogismului este justă. Căci dacă vrei să construiești un silogism conform regulilor raționa-

VII ¹ L. Hostilius Tubulus, praetor în 142 î.e.n.; prezidind în această calitate o instanță judecătorească criminală, hotărîrile lui au fost influențate de mituitori. În anul următor se decide o anchetă; Tubulus, pentru a evita procesul, se exilază voluntar; este însă readus la Roma și se sinucide pentru a scăpa de pedeapsa cu moartea.

² Gr. ὑγιές („sănătoasă, corectă”) și νόμιμον („reglementară”) διεξουγμένον („propoziție disjunctivă”). Pentru ca o propoziție disjunctivă să fie corectă trebuie să aibă în vedere și al treilea caz, al celor indiferente.

³ Capitolul, ale cărui surse sînt discutate, fără a se putea ajunge la o concluzie certă (cf. Hosius, p. XXVI), expune, din punct de vedere stoic, un aspect al uneia din problemele cele mai dezbătute în etica antică, aceea a îndatoririlor (lat. *officia*, gr. καθήκοντα) căreia Cicero i-a dedicat tratatul *De officiis*.

VIII ¹ Epicur, *Sententiae*, II, p. 71 Usener. Gellius citează textul în original.

² Plutarh, *Moralia*, VII, p. 100 Bernardakis. În parafaza lui Gellius, Plutarh pare să-i reproșeze lui Epicur faptul că premisa majoră a silogismului e omisă, iar concluzia e pusă la început.

mentului, așa cum se învață în școală, trebuie să spui astfel : Moartea este o descompunere a sufletului și a trupului. Ceea ce e descompus nu simte, — iar faptul de a nu simți nu ne afectează ³. **6** Dar Epicur nu e omul despre care să putem crede că a omis din neștiință această parte a silogismului. **7** Și nu aceasta i-a fost preocuparea, de a construi un silogism ca în școlile filozofice, cu toate elementele și concluziile sale, ci desigur, fiindcă separarea sufletului și a corpului prin moarte este evidentă, nu s-a gândit că e necesar să mai anintească un fapt care era clar și evident pentru toți. **8** La fel este și cu aceea că a pus concluzia silogismului nu la sfârșit, ci la început; căci cine nu vede că și acest fapt l-a făcut nu din nepricepere?

9 Chiar și la Platon în multe locuri poți găsi silogisme în care este părăsită și răsturnată ordinea învățată în școală, care sînt construite cu oarecare elegantă disprețuire a criticii.

IX. Același Plutarh învinuiește pe nedrept pe Epicur pentru un cuvînt pe care l-a folosit.

1 În aceeași carte Plutarh critică pe Epicur că a întrebuițat un cuvînt impropriu și necorespunzător. **2** Epicur a scris : "Ὅρος τοῦ μετέθους τῶν ἡδονῶν ἢ παντός τοῦ ἀλγοῦντος ὑπεξείρεσις (Punctul culminant al unei plăceri este absența oricărei dureri)" ¹. Nu παντός τοῦ ἀλγοῦντος (oricui suferă), ci παντός τοῦ ἀλγεινοῦ (oricărei suferințe, dureri) — afirmă Plutarh — era corect să spună : **3** „căci trebuie să înțelegem absența suferinței, nu a celui ce suferă” ².

4 Cu o minuțiozitate aproape inutilă Plutarh vinează cuvinte cînd îl acuză pe Epicur ³. **5** Căci această grijă a cuvintelor și acest purism al expresiei Epicur nu numai că nu le caută, dar chiar le disprețuiește.

X. Ce înseamnă fauisae Capitolineae și ce a răspuns M. Varro lui Servius Sulpicius care l-a întrebat despre originea acestei expresii.

1 Servius Sulpicius, autor de lucrări de drept civil și bun literat, a scris lui M. Varro ¹, rugîndu-l să-i răspundă ce înseamnă o expresie care se găsea în cărțile cenzorilor ². Expresia era : *fauisae Capitolineae*. **2** Varro i-a răs-

³ Gellius construiește, în grecește, un silogism reglementar.

IX ¹ Epicur, *Sententiae*, III, p. 72 Usener. Gellius citează textul în grecește.

² Plutarh, *Moralia*, VII, p. 101 Bernardakis.

³ Gellius folosește un cuvînt grec λεξιθηρεῖ „vinează cuvinte” (cf. expresia românească recentă *a vîna greșeli*), atestat numai în acest pasaj.

X ¹ Serv. Sulpicius Rufus, p. 140 Bremer.

² *Libri censoris*; despre acestea, nu par să existe știri precise; e vorba, probabil, de reunirea actelor oficiale ale cenzorilor.

puns³ că-și amintește de intenția lui Q. Catulus, însărcinat cu restaurarea Capitoliului⁴, de a coborî terenul din fața construcției pentru ca templul să aibă mai multe trepte de urcat și baza să devină mai ridicată proporțional cu acoperișul, ceea ce însă n-a putut realiza, fiindcă l-au împiedecat *fauisae*.³ Acestea erau niște gropnițe, niște cămăruțe subterane făcute în curtea templului, unde se obișnuia să se depună statuile de zei, care căzuseră din acel templu și se deterioraseră, precum și alte obiecte religioase provenite din diferite dării. În aceeași scrisoare arată că nu știe de ce erau numite acele beciuri *fauisae*, însă adaugă afirmația lui Q. Valerius Soranus⁵, că vechii latini numeau *flauisae* ceea ce numim cu cuvîntul grec *thesauri*, fiindcă în ele se depunea nu aramă și argint brut, ci bani suflați și ștampilați. ⁴ Presupunea, deci, că de la acel cuvînt *flauisae* a căzut a doua literă și că s-au numit *fauisae* beciurile și camerele subterane de care se serveau preoții Capitoliului pentru a păstra obiectele vechi religioase⁶.

XI. Numeroasele fapte vrednice de amintit despre vestitul războinic Sicinius Dentatus.

I Analele povestesc că L. Sicinius Dentatus¹, tribun al plebei pe timpul consulilor Sp. Tarpeius și A. Aternius², a fost un vajnic luptător, mai mult decît s-ar putea crede, și că pentru vitejia lui extraordinară a fost numit Ahile al Romei.

³ Varro, fr. 228 Funaioli.

⁴ Q. Lutatius Catulus Capitolinus (apr. 121--61 î.e.n.), om politic roman, partizan al lui Sulla; consul în 78, reprimă cu cruzime pe adversarii dictatorului (77); în anul 70 duce la îndeplinire reconstrucția templului lui Iupiter Capitolinul (distrus de incendiu în 83), începută de Sulla; consacrarea a avut loc în 69.

⁵ Q. Valerius Soranus (sec. II î.e.n., după unii 140--82), filolog roman; știrile privind viața lui sînt puține și neclare. Operele, pierdute, sînt cunoscute mai ales din citatele lui Varro. Cf. R. Helm, *RE*, s.u., 345.

⁶ Cuvîntul *fauisae* nu e cunoscut decît din gramatici (Gellius și Festus -- în prescurtarea lui Paulus, 78, 10), și definițiile provin din textul lui Varro, amintit aici. Explicația etimologică (*flare* „a topi [un metal, în special aliajele pentru monedzi]”) e evident fantezistă, cuvîntul fiind de origine străină, poate etruscă (Ernout-Meillet). Despre obiceiul păstrării în subterane a vechilor obiecte de cult, scoase din uz, vorbește și Ovidiu (*Metam.*, X, 691--694):

Luminis exigui fuerat prope templa recessus.

Speluncae similis, natio pumice tectus,

Religione sacer prisca, quo multa sacerdos

Lignea contulerat ueterum simulacra deorum.

„Aproape de templu era un locșor de retragere cu puțină lumină, asemenea unei peșteri cu o boltă naturală de piatră. În acest loc consfințit de datini străbune preotul adusese chipurile zeilor vechi, în lemn”. (Traducerea D. Popescu, București, 1959, p. 286).

XI ¹ L. Sicinius Dentatus (în alte izvoare *Siccus*), confundat apoi cu L. Sergius și cu alte personaje legendare, era considerat un model de vitejie; faptele lui, extrase poate de un cercetător al antichităților din vreun elogiu funebru, sînt mai mult decît nesigure; ele au fost puse în legătură și cu lupta dintre patricieni și plebei: de origine plebeiană, Sicinius ar fi fost trimis în luptele cele mai periculoase de comandanții patricieni. Ca tribun, în 454, ar fi obținut, de aceea, condamnarea consulilor anului precedent. Cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 3.

² Sp. Tarpeius și A. Aternius au fost consuli, după vechile surse romane, în anul 454 î.e.n.

2 Se spune că el a luptat împotriva dușmanului în 120 de lupte, că a fost de 45 de ori rănit în față, fără a avea vreo rană din spate³. A primit 8 coroane de aur⁴, una obsidională⁵, trei murale⁶, 14 civice⁷, 83 de coliere⁸, mai mult de 160 de brățări⁹, 18 sulite¹⁰; de asemenea i s-au dăruit 25 de falere¹¹. 3 A avut numeroase prăzi din dezarmarea celor pe care i-a învins, între aceștia cei mai mulți fiind provocați de el¹². 4 A primit, alături de generalii săi, de nouă ori onorurile triumfale¹³.

XII. Examinarea și aprecierea unei legi a lui Solon, la prima vedere severă și nedreaptă dar, examinată mai adânc, înțeleaptă și utilă.

1 Între acele legi străvechi ale lui Solon, care au fost gravate la Atena pe trunchiuri de lemn și pe care atenienii le-au întărit prin sancțiuni pe-

³ Cu alte cuvinte, n-a părăsit cîmpul de luptă, retrăgîndu-se.

⁴ Lat. *corona aurea*; o asemenea distincție nu pare să fie atestată pentru epoca republicană. De altfel, mai jos, V, 6, Gellius o omite din lista „coroanelor”.

⁵ Lat. *corona obsidionalis*, distincție militară acordată salvatorilor unei cetăți asediate; înfățișa o împletitură de iarbă, simbol al teritoriului salvat. Cf. V, 6, 8—10.

⁶ Lat. *corona muralis*, se acorda militarului care asalta cel dintîi o fortăreață aflată în mina dușmanului. Înfațișa un zid cu creneluri. Cf. V, 6, 16.

⁷ Lat. *corona ciuica*, se acorda celui care salvase un cetățean roman din mîinile dușmanului; înfațișa o ramură de stejar (speciile numite *ilex* și *aesculus*). Cf. V, 6, 11—15.

⁸ Lat. *torques*, se acorda numai gradelor inferioare (pînă la centurion); consta dintr-o vergea metalică, în special de argint, răsucită și forma un fel de colier în jurul gîtului.

⁹ Lat. *armillae*, brățări metalice care se acordau soldaților și gradelor inferioare de către comandant sau, mai tirziu, de către împărat; se puteau obține mai multe pentru aceeași acțiune.

¹⁰ Lat. *hasta*, poate cea mai veche decorație a romanilor; se acorda celor care arătau un curaj deosebit în luptă, indiferent de gradul pe care-l dețineau; consta într-o baghetă cu capetele rotunjite; la început pare să fi fost de lemn, apoi de fier, în forma unei lănci (cu unul sau cu ambele capete ascuțite).

¹¹ Lat. *phalerae* (din gr. plural φάλαρα) se acordau la început numai cavaleriștilor, pentru doborîrea unui dușman și luarea de pradă de război. Falerele erau plăci metalice circulare, împodobite cu sculpturi sau ornamente geometrice. Se atașau, de obicei, de platoșă.

Toate distincțiile înșirate mai sus erau cunoscute sub numele de *dona militaria*. Atribuirea lor se făcea, în timpul republicii, de către comandantul armatei victorioase, cu ocazia unei adunări festive care urma scurt timp după luptă, uneori însă numai după triumf. În timpul imperiului decorațiile erau conferite de împărat sau de proconsulii investiți cu comanda militară.

¹² Comandantul putea, la sfîrșitul unei bătălii, acorda soldaților care se distinseseră o parte din armele capturate, ca o mărturie a vitejiei lor. *Spolia prouocatoria* sînt armele unui dușman ucis în urma unei provocări, într-o luptă în doi.

¹³ Triumful era sărbătorirea oficială a unui comandant victorios într-o bătălie importantă; era recunoașterea cea mai de seamă a meritelor militare și nu se acorda decît magistratului investit cu comanda supremă, dacă a reușit victoria definitivă într-un război în care au fost uciși cel puțin 5000 de dușmani într-o singură bătălie. Triumful se obținea printr-un vot al senatului și consta dintr-un cortegiu care pornea din Cîmpul lui Marte și ajungea la Capitoliu. În fruntea cortegiului se aflau senatorii și magistrații însoțiți de trompetiști. Urmau prada militară (arme, steaguri, statui, obiecte de artă etc.), animalele de sacrificiu, prizonierii cei mai de vază (în lanțuri); după aceștia veneau lictorii magistratului și un nou grup de instrumentiști. Comandantul căruia i se acorda triumful stătea într-un car special (*currus*) însoțit de fiii săi adulți, de ofițerii superiori ai armatei. Cortegiul era încheiat de soldați.

nale și religioase ca să dureze veșnic ¹, Aristotel scrie că se găsea una cu acest conținut : „Dacă din cauza dezbinării și a neînțelegerilor, răzvrătirea și răscoala vor împărți poporul în două și ambele tabere cu sufletele învrăjbite vor lua armele și se vor lupta între ele, cel ce în acel timp și în acea împrejurare de răzmeriță civilă nu se va alătura nici uneia din cele două părți, ci se va retrage stînd singur și la o parte de nenorocirea comună a cetății, acela să fie lipsit de casă, de patrie și de tot ce are, și să fie izgonit și exilat ” ².

2 Cînd am citit această lege a lui Solon, legislator de o înțelepciune rară, la început am rămas cu totul mirat și m-am întreat de ce a socotit el pasibili de pedeapsă pe acei care n-ar fi luat parte la răscoale și la luptele civile. 3 Însă acei ce priviseră mai adînc și mai pătrunzător sensul și utilitatea legii spuneau că această lege avea menirea nu de a extinde, ci de a îngrădi răscoala. Și de fapt așa stau lucrurile. 4 Căci dacă toți cei buni ³, care n-au reușit să oprească răscoala de la începutul ei, nu vor părăsi poporul tulburat și căzut în rătăcire, ci împărțindu-se vor trece în cele două tabere, atunci se va ajunge ca, fiind aliați de ambele părți și începînd, ca oameni de mare autoritate, să tempereze și să sfătuiască pe răsculați, să se poată restabili prin ei ordinea și concilierea, fiindcă pe de o parte potolește și conduce pe cei în mijlocul cărora se găsește, iar pe de altă parte dorește ca adversarii lor să fie mai degrabă salvați decît pierduți.

5 Filozoful Favorinus socotea că la fel trebuie să se petreacă lucrurile și între frați, sau între prieteni, cînd sînt certați. Căci dacă prietenii celor certați sînd neutri văd că n-au reușit să facă prin bunăvoința lor prea multe pentru a-i împăca, atunci să treacă unii de o parte și alții de alta și, prin autoritatea pe care o au, să întărească drumul spre înțelegere.

XII ¹ Originalele legilor lui Solon, scrise pe tăblițe de lemn mobile (ξξορες), au fost distruse în timpul invaziei perse; epoca clasică nu le cunoaște decît fragmentar, grație unor copii gravate pe piatră κούβητες). După proclamarea reformelor sale, Solon îi obligă pe cei nouă arhonți și pe cetățeni să jure că vor respecta legile; jurămîntul era depus apoi, anual, de cetățenii ajunși la vîrsta majoratului. (Cf. G. Glotz, *Histoire grecque*, I, p. 432, 441 și sursele indicate de autor; asupra diferenței dintre ξξορες și κούβητες și a ipotezelor emise în această privință, vezi Szanto, *RE*, s.u. ξξορες.)

² Parafraza lui Gellius amplifică textul lui Aristotel (*Constituția Atenei*, VIII, 5): „Cel care, într-un război civil, nu va lua armele de partea unuia dintre partide să fie lovit de degradare civică (atimie) și să nu aibă dreptul de a participa la treburile cetății.” Pedeapsa exilului, la care se referă Gellius, e inexistentă în textul lui Aristotel și provine din necunoașterea de către Gellius a instituțiilor grecești.

³ Prin „toți cei buni” (*boni omnes*) scriitorii latini înțeleg de obicei aristocrația. Întreaga poziție a lui Gellius în interpretarea legii lui Solon e făcută de pe pozițiile aristocrației romane. păzitoare a „ordinii” împotriva unor eventuale „răscoale” (*seditio*) ale „poporului tulburat și căzut în rătăcire” (*populus percitus et amens* [mai degrabă „fără minte, nebun”]). După Gellius, unora dintre cetățeni le-ar reveni rolul de agenți ai aristocrației în rîndurile poporului; de altfel, Gellius are în minte nu Roma imperială, unde o situație similară cu aceea a democrației ateniene nu era posibilă, ci Roma republicană, pe care o cunoștea din cărți; despre situația reală a Atenei pare să aibă o idee foarte vagă. Interpretarea modernă a acestei celebre legi soloniene n-a ajuns încă la concluzii unitare. Pe cit se poate deduce, e vorba de o măsură menită să prevină, în lipsa unor forțe polițienești, răsturnarea democrației de către o minoritate înarmată. Legea n-a avut efectul scontat, iar Pisistrate a putut în cele din urmă să preia puterea, ocupînd Acropole. Cf. Br. Lavagnini, *Solone e il voto obbligatorio*, RFIC, XXV, 1947, p. 81 — 93 (cu unele concluzii foarte discutabile privind tendința politică a prevederilor legii soloniene).

6 Acum cei mai mulți însă — adaugă Favorinus — când prietenii sînt certati și ajunși la proces, îi părăsesc și, ca și cum așa ar fi cinstit să facă, îi dau pe mîna avocaților răuvoitori și lacomi, care îi ațită și mai tare, din dorința de vrajbă sau de cîștig.

XIII. *Prin cuvîntul liberi (copii) la plural, cei vechi înțelegeau și un singur fiu sau o singură fiică.*

1 Vechii oratori, istorici sau poeți, spuneau *liberi* (copii), la plural, chiar pentru un singur fiu sau pentru o singură fiică¹. 2 Acest lucru l-am observat de cîteva ori nu numai în cărțile multor scriitori vechi, dar l-am găsit cu mirare și acum² în cartea a V-a a *Memoriilor*³ lui Sempronius Asellio. 3 Acest Asellio a fost tribun militar sub P. Scipio Africanus la asediul Numanției și a scris despre acele fapte la care el însuși a luat parte. 4 Iată ce scrie el despre Tiberius Gracchus, ucis pe Capitoliu, în timpul cînd era tribun al plebei: „Căci Gracchus cînd pleca de acasă niciodată nu era urmat de mai puțin de trei sau patru mii de oameni”⁴. 5 Și apoi mai jos scrie tot despre Gracchus astfel: „A început să-i roage să-l apere pe el și pe copiii săi. A cerut să fie adus băiatul pe care-l avea atunci și aproape plîngînd l-a încredințat poporului”⁵.

XIV. *M. Cato în cartea Contra lui Tiberius exilat, a scris stitisses uadimonium cu litera i, nu stetisses. De ce a întrebuițat acea formă.*

1 Într-o veche carte a lui M. Cato, intitulată *Contra lui Tiberius exilat*¹ era scris astfel: *Quid si uadimonium capite obuoluto stitisses?* (Ce era dacă

XIII ¹ Cuvîntul *liberi*, termen juridic colectiv, înseamnă „copii, progenitură” în raport cu „părinții” și nu are implicații de vîrstă sau de sex. Deși nu are singular, se folosește și cînd e vorba de un singur copil (*Digeste*, 50, 16, 140: *non est sine liberis cui uel unus filius unave filia est* „nu e fără copii cel care are un singur fiu sau o singură fiică”).

² Acest „acum” poate atrage atenția asupra rarității operei din care se citează, sau, pur și simplu, se încadrează în tendința mai generală a lui Gellius de a da viață, în măsura în care o permite materia tratată, expunerii și stilului.

³ Lat. *Res gestae*.

⁴ Sempronius Asellio, Fr. 6 Peter.

⁵ Sempronius Asellio, Fr. 7 Peter. Între cele două fragmente trebuie să lipsească destul de puține rînduri; altfel nu ar avea rost citarea primului fragment. Expresia *inde infra* „apoi mai jos” sprijină această interpretare.

XIV ¹ Din discursul citat nu s-a păstrat decît acest unic fragment, dacă nu cumva *Aduersum Tib. Sempronium Longum*, din care Priscian ne păstrează cîteva cuvinte, nu constituie una și aceeași operă (Cf. Jordan, p. 60 și XC; împotriva identificării F. Münzer, *RE*, s.u. *Sempronius*, 67).

la tribunal ai fi stat cu capul acoperit ?).² 2 Forma *stittisses* este corectă. Dar în mod fals și îndrăzneț corectorii au schimbat pe *i* în *e* și au scris în manuscrise *stetisses*, ca și cum forma *stittisses* ar fi fost greșită și fără nici o justificare. 3 Mai degrabă sînt de nimic și fără justificare cei ce n-au știut că a fost întrebuițată de Cato forma *stittisses*, fiindcă se spune *sisti uadimonium*, iar nu *stari uadimonium* ³.

XV. Onorurile deosebite ce se dădeau celor bătrîni în vechime. De ce mai tîrziu au fost acordate aceleași onoruri bărbaților căsătoriți și cu copii. Cîteva curinte despre paragraful al șaptelea al legii Iulia.

1 În cele mai vechi timpuri ale Romei, onorurile nu se acordau atît după neam, sau după avere, cît după vîrstă. Cei mai tineri respectau pe cei mai bătrîni aproape ca pe zei și ca pe părinți. În orice loc și la orice cinstire lor li se dădea rînd mai întîi. 2 Tinerii conduceau pe bătrîni acasă de la ospete, cum scrie în *Antichități* ¹, și acest obicei se spune că l-au împrumutat romanii de la lacedemonieni, la care, prin legile lui Licurg, cea mai mare cinstire se acorda bătrînilor ².

3 Dar după ce a devenit necesară creșterea populației și au început să se acorde premii și alte feluri de stimulente pentru înmulțirea cetățenilor, atunci au început să treacă, în anumite situații, bărbații căsătoriți și cu copii, înaintea bătrînilor care n-aveau nici soții, nici copii. 4 Astfel, în cap. VII al legii Iulia ³, între cei doi consuli, este socotit cu dreptul de a

² Cato, *Orationes*, XLIII Jordan, 8, fr. 202 Malcovati. Condamnații la moarte erau duși la locul execuției cu capul acoperit cu un văl. În fața judecății un asemenea obicei nu e cunoscut; e greu de dedus din fragmentul citat felul cum se integra fraza în ansamblul discursului.

³ Indignarea lui Gellius nu e prea justificată: atît verbul *stare* cît și *sistere* aveau la origine perfectul *steti*; perfectul *stitti* pentru *sisto* a fost creat mai tîrziu, în scopul diferențierii formelor. Expresia *sistere uadimonium* înseamnă „a se prezenta la judecată” adică a îndeplini angajamentul solemn de a se prezenta la un termen hotărît.

XV ¹ Gellius nu citează o operă anume, neavînd, desigur, nici un exemplar la îndemînă.

² Constituția spartană, atribuită legendarului Licurg, acorda puterea supremă în stat adunării aristocrate a bătrînilor (*γερονσία*), ai cărei membri împliniseră cel puțin 60 de ani. Respectul acordat bătrînilor la Sparta, ca, de altfel, și alte detalii ale organizării spartane, deveniseră materie curentă pentru exemplificări în școlile filozofice și retorice. (Cf., de exemplu, Cicero, *Oratio Maior*, XVIII, 63: *Lysandrum Lacedaemonium ... dicere aiunt solitum Lacedaemonem esse honestissimum domicilium senectutis; nusquam enim tantum tribuitur aetati, nusquam est senectus honorator*. „Se spune că Lisandru lacedemonianul [...] obișnuia să spună că Sparta este locuința cea mai cinstită a bătrîneții; într-adevăr, nicăieri nu se acordă atîta importanță bătrîneții, nicăieri bătrînețea nu este mai respectată”). Despre o influență directă a instituțiilor spartane asupra vechilor instituții romane nu pare să poată fi vorba; istoriografia romană a căutat însă în permanență să găsească analogii între organizarea statală a Romei și cea a marilor cetăți grecești (Cf. Pais-Bayet, *Histoire romaine*, I, p. 130—131; idei îndrăznețe, nu totdeauna convingătoare, la V. Pisani, *Roma e Sparta*, în *Saggi di linguistica storica*, Torino, 1959, p. 220 și urm.).

³ *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, propusă de August în anul 18 î.e.n., tindea la încurajarea căsătoriilor și la sporirea natalității; în vederea acestui scop, suprima unele piedici pe care puterea părintească le putea opune căsătoriei, acorda privilegiul celor căsătoriți și cu copii și lovea în celibatari; în același timp însă, interzicea senatorilor căsătorii cu libere. Cap. VII de *fasces sumendis* se referă la un privilegiu, onorific, acordat familiilor cu mai mulți copii.

primi primul fasciile ⁴, nu cel mai mare de vîrstă, ci cel ce are mai mulți copii decît colegul său, sub tutela sa, sau pierduți în război. 5 Dacă amîndoi au același număr de copii, e socotit primul cel căsătorit legitim, sau cel ce are drepturi similare; 6 iar dacă ambii sînt căsătoriți și au același număr de copii, atunci se ține seama de vechea cinstire și ia fasciile mai întii cel mai în vîrstă. 7 Legea nu prevede nimic despre vîrstă, dacă amîndoi sînt necăsătoriți legitim, dar cu același număr de copii, sau sînt căsătoriți dar n-au copii. 8 Totuși am auzit că cei îndreptățiți de lege sã poarte fasciile, le cedează pentru prima lună colegilor lor, dacă aceștia sînt cu mult mai în vîrstă, de o familie mai nobilă, sau intră în consulat pentru a doua oară.

XVI. Critica făcută de către Sulpicius Appollinaris lui Caesellius Vindex, cu privire la un comentariu asupra unui pasaj din Vergiliu.

1 Sînt în cartea a VI-a a lui Vergiliu următoarele versuri :

Vezi acel tînăr care se sprijină în lancea-i strălucitoare și ocupă, după cum a fost sortit, primul loc să iasă la lumină ;
 el cel dintîi din amestecul de sînge italic
 se va naște înălțîndu-se în undele eterice.
 Se va numi Silvius, cu nume alban și va fi ultima ta odraslă
 pe care tîrziu, cînd vei fi bătrîn, soția ta Lavinia,
 în Alba Longa și-l va crește în pădure ca rege și ca părinte de regi
 și de la el va domni neamul nostru ¹.

2 Se părea că *tua postuma proles* (ultima ta odraslă) nu concordă ca sens cu :

Quem tibi longaeuo serum Lavinia conjunx
 Educet siluis
 (pe care tîrziu cînd vei fi bătrîn soția ta Lavinia și-l va crește
 în pădure).

3 Căci dacă acest Silvius, așa cum este scris aproape în toate vechile anale, s-a născut după moartea tatălui său și de aceea i s-a dat numele de Postumus, de ce se spune „Pe care mai tîrziu, cînd vei fi bătrîn, soția ta Lavinia și-l va crește în pădure?”. 4 Aceste cuvinte par a însemna că Silvius s-a născut și a fost crescut pe cînd Aeneas era în viață și destul de

⁴ Fasciile (*fascēs*) erau însemne onorifice ale magistraților constînd dintr-o secure înfășurată în nuiete legate printr-o curea roșie ; erau purtate de slujbași speciali numiți lictori (*lictores*). În magistraturile colegiale (cum e consulatul) fasciile nu se împărțeau : totalitatea lor era purtată de unul din magistrați, alternativ : la început alternarea, pentru consuli, era lunară, cel mai în vîrstă luînd fasciile prima lună ; August adaugă la criteriul vîrstei cel al paternității.

XVI ¹ Vergiliu, *Eneida*, VI, 760 - 766.

bătrîn. 5 Caesellius socotește că acesta este înțelesul versurilor. „Ultima odraslă (*postuma proles*), spune el în comentariul *Lecturi antice*, nu arată pe cel născut după moartea tatălui său, ci pe cel născut ultimul, cum a fost Silvius, care s-a născut târziu, pe cînd Aeneas era bătrîn”. 6 El nu citează însă nici un autor în sprijinul acestei versiuni, 7 în timp ce mulți istorici, precum am spus, arată că Silvius s-a născut după moartea lui Aeneas. 8 De aceea Apollinaris Sulpicius, între alte observații critice pe care le face lui Caesellius, spune că și aceasta e o greșeală, care provine de acolo că este scris *quem tibi longaeuo* (pe care ție la bătrînețe). *Longaeuo* spune Sulpicius, nu înseamnă bătrîn, căci e împotriva datelor istoriei, ci cu o viață lungă, veșnică, primit în rîndul zeilor nemuritori. 9 Căci Anchise care spune aceste cuvinte, știa că fiul său după moarte va deveni zeu indigen² și că deci va avea o viață lungă și veșnică.

10 Apollinaris vorbește destul de interesant. Totuși altceva înseamnă *longum aeuum* (viață lungă) și altceva *perpetuum* (veșnic) și zeii nu sînt numiți *longaeui* (cu viață lungă), ci *immortales* (nemuritori)³.

XVII. Ce observație a făcut Cicero despre natura unor prepoziții. Discuții asupra observațiilor lui Cicero.

1 M. Tullius a observat cu atenție și discernămint că prepozițiile *in* și *con* se pronunță cu vocala lungită cînd sînt așezate înaintea cuvintelor care au prima literă ca în *sapiens* (înțelept) și *felix* (fericit), pe cînd în toate celelalte cazuri se pronunță scurt¹.

² Lat. *indiges*. Prin *di indigetes* romanii înțelegeau zii autohtoni, în opoziție cu cei adopțați mai târziu din religia greacă sau religiile orientale. Aeneas era obiectul unui cult religios la Lavinium, oraș pe care l-ar fi întemeiat pe locul debarcării.

³ Controversa privește atît legenda relatată cît și sensul unor cuvinte folosite de Vergiliu. Versiunea lui Cato, relatată de comentatorul Servius, face pe Silvius fiu postum al lui Aeneas, născut de Lavinia într-o pădure, unde se refugiase de frica lui Ascanius-Iulus, fiul mai mare și moștenitorul domniei lui Aeneas. Mai târziu, după aceeași versiune, Lavinia îl detronizează pe Ascanius-Iulus și-l proclamă rege al Albei pe Silvius. În pasajul de aici, Vergiliu pare să rețină din versiunea lui Cato numai nașterea lui postumă, ignorînd rivalitatea dintre Iulus și fratele său (acest aspect al legendei nu convencea lui August, deoarece gînta Iulia se socotea descendentă a eroului legendar; Titus Livius, I, 36, găsește altă ieșire: îl socotește pe Silvius fiu al lui Iulus). După cum au observat comentatorii antici, interpretarea aceasta e în contradicție cu versul următor, în care se afirmă că Silvius va fi crescut la bătrînețe la lui Aeneas. Aceiași comentatori caută rezolvarea contradicției în interpretarea cuvintelor *postumus* și *longaeuus*, acordînd fie celui dintîi sensul de „ultim” (nu „postum”) fie celui de al doilea cel de „nemuritor” (nu „bătrîn”). *Postumus* (derivat de la *post*, „după”) poate însemna „târziu”, „ultim”, însă *longaeuus* (după cum constată Gellius, însă cu oarecare timiditate deoarece respingerea interpretării lui Sulpicius l-ar duce la o contradicție între Vergiliu și literatura analitică) nu poate însemna „nemuritor”. Vergiliu urmează deci o versiune diferită de aceea a lui Cato: Silvius s-a născut în timpul vieții lui Aeneas și nu exista nici un conflict între Ascanius și Lavinia; în felul acesta, nici o umbră neplăcută nu întunecă viața îndepărtaților strămoși ai lui August. Cf. Ed. Norden, *Komm.*, p. 276.

XVII ¹ Vocalele *i* și *o* din prefixele amintite sînt scurte: înaintea consoanelor *s* și *f* se produce însă o lungire a acestor vocale, probabil datorită faptului că *-n-* dispărea din pronunțare atrăgînd astfel lungirea și nazalizarea vocalei precedente (cf. și Stolz-Schmalz, 5 p. 104).

2 Acestea sint cuvintele lui Cicero : „Ce e mai elegant decit ceea ce e produs nu de natură, ci de deprindere? Spunem *indoctus* (neinvăţat) cu prima literă scurtă, însă *insanus* (nesănătos) cu prima literă lungă, *inhumanus* cu *i* scurt, iar *infelix* cu *i* lung, şi, ca să nu mai dau şi alte exemple, în cuvintele în care prima literă e ca în *sapiens* şi *felix* se pronunţă lung, iar în toate celelalte scurt. La fel *composuit*, *consuevit*, *concrepuit*, *confecit*. Regulile de pronunţare resping lungirea acestor vocale, dar urechea o aprobă. De o întrebă pentru ce, răspunde că așa-i place. Trebuie ca vorbirea să se adapteze după cum îi place urechii”². 3 Motivul eufoniei³ este evident în aceste cuvinte despre care a vorbit Cicero. Dar ce vom zice de prepoziţia *pro*, care deşi e uneori lungă şi alteori scurtă, totuşi nu se supune regulii observate de Cicero? 4 Căci nu întotdeauna se lungeste când după ea urmează litera care este prima în verbul *fecit*, literă din cauza căreia spune Cicero că se lungesc prepoziţiile *in* şi *con*. 5 În cuvintele *proficisci*, *profugere*, *profundere*, *profanum*, *profestum*, pronunţăm pe *pro* scurt, pe când în *proferre*, *profligare*, *proficere* îl pronunţăm lung⁴. 6 Aşadar de ce acea literă pe care Cicero o remarcă a fi cauza lungimii nu se conformează în toate cazurile asemănătoare nici regulilor nici eufoniei, ci înaintea ei aceeaşi prepoziţie într-un cuvânt se lungeste, iar în altul se scurtează? De altfel nici particula *con* nu se lungeste numai când e urmată de litera despre care vorbeşte Cicero. 7 Căci şi Cato⁵ şi Sallustius⁶ spun *faenoribus copertus est* (a fost acoperit de datorii). 8 Se mai pronunţă de asemenea lung şi în *coligatus* şi *conexus*. 9 Se poate totuşi vedea în exemplele citate că de aceea se lungeste particula *con*, fiindcă i se elide litera *n*; căci lipsa literei este compensată de lungimea silabei. 10 Se observă acelaşi lucru şi în verbul *cogo*⁷ 11 şi faptul că în *coegi o* e scurt nu contrazice regula; căci se formează *coegi* de la *cogo* contrar regulilor analogiei⁸.

² Cicero, *Orator*, XLVIII, 159.

³ Lat. *ratio suavitatis*.

⁴ Situaţia lui *pro-* este diferită de cea a prefixelor *con-* şi *in-*; cele două cantităţi par să fie, în cazul acesta, de dată indo-europeană (Cf. Stolz-Schmalz⁵, p. 102, Ernout-Meillet, Walde-Hofmann, s.u.).

⁵ Cato, *Incertorum librorum* fr. 50 Jordan.

⁶ Sallustius, *Historiae*, IV, fr. 52 Maurenbrecher.

⁷ Gellius pune pe acelaşi plan fapte de natură diferită: în *copertus* şi *cogo* (din *coopertus* şi *coago*) lungimea lui *-o-* este rezultatul contracţiei a două vocale. Mai puţin clară e situaţia partici-piilor citate: *coligatus* şi *conexus*. Cel dintâi, cunoscut din texte cu grafia *colligatus* (din *coll-*) apare şi în manuscrisele lui Gellius cu doi *-l-*; ceea ce l-a făcut pe Skutsch (la Hosius) să presupună că e vorba de o formă cu contragere, provenită din *co-alligatus*; *cōnexus* (în loc de *connexus*, cum ar fi de aşteptat) se explică prin influenţa lui *cōniueo* (Ernout-Meillet, s.u. *necto*; cf. şi Stolz-Schmalz⁵, p. 171, care-l explică pe *coligatus* prin influenţa lui *conexus*!); etimologia acestui din urmă cuvânt este însă neclară; se presupune o rădăcină începînd cu grupul *kn-*, ceea ce ar explica forma *cō-* a prefixului.

⁸ Perfectul *cōegi* e format din *cō-* şi *ēgi*, fără contragerea vocalelor (cînd a doua vocală era lungă, nu se producea contracţia). Analogia ar fi cerut ca perfectul să aibă un vocalism similar cu al prezentului.

XVIII. *Phaedon, elevul lui Socrate, a fost sclav; de asemenea mulți ca el au fost sclavi.*

1 Phaedon din Elis a făcut parte din școala socratică și a fost prieten apropiat și al lui Socrate și al lui Platon. 2 Numele lui l-a dat Platon acelei cărți minunate despre nemurirea sufletului¹. 3 Acest Phaedon a fost sclav, deosebit de înzestrat prin însușirile sale fizice și intelectuale și, după cum scriu unii, pe când era copil a fost nevoit să slujească unui patron de case rău famate. 4 Se spune că Cebes², la îndemnul profesorului său Socrate, l-a cumpărat și l-a învățat disciplinele filozofice. 5 Iar el a ajuns filozof ilustru și cuvântările lui despre Socrate sînt destul de elegante.

6 Au fost și alții, nu puțini, tot sclavi, care după aceea au ajuns filozofi vestiți. 7 Între ei a fost acel Menippos, pe ale cărui cărți le-a imitat M. Varro în satirele intitulate de el menippee, iar de alții cinice³.

8 Dar și Pompylus⁴, sclavul peripateticului Theofrast, și Persaeus⁵, sclavul stoicului Zenon, și Mys⁶, sclav al lui Epicur, au trăit ca filozofi cu renume.

9 Și Diogene cinicul a fost sclav. Dar el din libertate a trecut în sclavie. Pe acesta când Xenias Corintianul care voia să-l cumpere l-a întrebat ce meșteșug știe : „Știu să poruncesc oamenilor liberi” i-a răspuns Diogene. 10 Minunîndu-se de răspunsul lui, Xenias l-a cumpărat, l-a

XVIII ¹ Phaedon din Elis, (apr. 418-?) filozof idealist, elev al lui Socrate. După unele surse (Diog. Laert., II, 105), se trăgea dintr-o familie aristocratică, dar, făcut prizonier în război, a fost vîndut ca sclav (orașul Elis nu a căzut în mîinile spartanilor în epoca în care poate fi datată nașterea lui Phaedon; se pare însă că unele suburbii au fost cucerite, în ultimii ani ai secolului al V-lea). Dus la Atena, intră în relații cu Socrate și e răscumpărat de unul din elevii acestuia (Cebes, după textul nostru, Alcibiade, după Diog. Laert., II, 105, Criton, tot după Diog. Laert., II, 105). După moartea lui Socrate se întoarce la Elis înființînd acolo o școală filozofică. Operele sale (dialogurile *Zopyros* și *Simon*) s-au pierdut. Cf. K.v. Fritz, *RE*, s.u.

² Cebes din Theba (sec. V—IV î.e.n.), elev al pitagorieianului Philolaus și apoi al lui Socrate. Operele lui (dialogurile *Ίίυυξ* „tabloul”, *Εβδόμεη* „ziua a șaptea”, *Φρόνυγος*) s-au pierdut. Dialogul intitulat *Ίίυυξ*, ajuns pînă la noi, provine din epoca imperială.

³ Menippos din Gadara (sec. IV—III î.e.n.) filozof și scriitor din școala cinicilor, despre viața și opera căruia avem puține informații certe. Ar fi fost sclav și apoi eliberat. Practica cerșetoria sau camătă și a izbutit să-și adune avere, astfel că a devenit celățăean teban. Operele lui sînt pierdute, dar se poate deduce din știrile și imitațiile antice că polemicele sale filozofice erau înfățișate sub forma unor povestiri (coborîri în infern etc.) cu caracter satiric. Detalii la Schissel, *RE*, s.u., 10. Cf., de asemenea, J. Bompaire, *Lucien écrivain*, Paris, 1958, p. 182—185.

⁴ Pompylus, sclavul și administratorul averii lui Theofrast; știrile antice sînt de acord în a-i atribui o activitate în cercul filozofilor peripatetici, dar nu rezultă că ar fi dat opere originale.

⁵ Persaeus din Kition (307—243), elev al lui Zenon, activează la Atena, apoi, la recomandarea profesorului său, la Pella, la curtea regelui Antigonos Gonatas, unde obține și funcții politice și chiar militare. Numit comandant la Corint, Persaeus se sinucide la căderea orașului în mîna ligii aheene. Din operele lui s-au păstrat relativ puține fragmente. Originea servilă a lui Persaeus pare să fie de domeniul legendei, inventată poate de adversarii săi. Cf. Fr. Susemihl, *Geschichte der griechischen Literatur in der Alexandrinerzeit*, Leipzig, 1891, vol. I, p. 69, n. 263.

⁶ Mys, sclavul lui Epicur, apreciat de acesta și ca filozof și eliberat prin testament. Lipsesc știri despre eventuale opere ale lui Mys, s-au păstrat însă fragmente de scrisori ale lui Epicur către el.

liberat și, incredințindu-i copiii săi, i-a zis : „Primește copiii și poruncește-le !”⁷.

Iar despre cunoscutul filozof Epictet, că a fost și el sclav e un fapt de amintire prea recentă și nu e cazul să scriu despre el ca și cum ar fi fost uitat⁸.

XIX. Care e sensul adevărat și propriu al verbului *rescire*.

1 Am observat că verbul *rescire* (a afla) are un sens propriu, care reiese nu din sensul pe care i-l dă *re*, ca la celelalte verbe compuse cu aceeași prepoziție¹. Nu spunem *rescire* cum spunem *rescribere*, *relegere*, *restituere*, *substituere*² 2 căci cel ce descoperă un fapt care era ascuns, neașteptat, sau nesperat, acela spunem că „află” (*rescire*). 3. De ce numai în acest verb particula *re* dă un asemenea înțeles, până acum încă încerc să aflu. 4 Căci n-am găsit întrebuițat *rescui* sau *rescire* de către cei ce se exprimă cu grijă, altfel decât atunci când vorbesc despre fapte care au fost ascunse

⁷ Diogene din Sinope, elev al lui Antisthenes, fondatorul școlii cinice. Povestirile privind aplicarea în faptă de către Diogene a teoriilor cinice sînt universal cunoscute, mare parte din ele fiind însă simple invenții. Tot sub semnul întrebării trebuie pusă și legenda luării lui Diogene ca sclav de către pirați și răscumpărarea lui de către Xenias din Corint.

⁸ Întregul capitol este un ecou, relativ întirziat (bazat fiind, desigur, pe compilări ale unor opere mai vechi; cf. Hosius, p. XXVIII), al transformărilor survenite în mentalitatea societății romane. De la Cato, care îi pune pe sclavi pe același plan cu vitele (*uendat boues uetulos, armenta delicula, oves deliculas, lanam, pelles, plaustrum uetus, ferramenta uelera, seruum senem, seruum morbosum et si quid aliud supersit uendat* „Să vindă boii bătrini, vitele înțărcațe (betege?), oile înțărcațe, lna, pieile, carul vechi, fierăria veche, sclavul bătrîn, sclavul bolnăvicios și dacă mai e altceva de prisos să vindă”, *De agricultura*, 2, 7, sau chiar de la Varro care-i considera „unelte cuvîntătoare” (*instrumenti genus uocale, Res rusticae*, I, 17, 1) și pînă la culegerea de exemple de sclavi iluștri făcută de Gellius au avut loc revoltele sclavilor din sec. II și I i.e.n. și profundele schimbări în folosirea și rentabilitatea muncii servile (cf. și C. I. Balmuş, *Le commencement de la crise générale du système esclavagiste romain, in Nouvelles études d'histoire*, București, 1955, p. 139 ș. urm.); toate acestea au dus la o schimbare corespunzătoare a atitudinii față de sclavi. Dacă Fedru, el însuși fost sclav, proclamă egalitatea oamenilor cu un ton de mîndrie și chiar de revendicare :

*Aesopi ingenio statuam posuere Attici
Seruumque collocarunt aeterna in basi ...*

(„Atenienii au ridicat o statuie talentului lui Esop și au așezat un sclav pe un soclu nepieritor”, *Fabule*, II, 42), preceptele de moderație și considerentele filozofice în sprijinul egalității între oameni enunțate, cu o generație mai tîrziu, de aristocratul Seneca (vezi, mai ales, *De clementia*, XVI, și *Epistole către Lucilius*, V, 6) sînt deosebit de semnificative și sînt o mărturie pentru atitudinea unei părți însemnate a clasei stăpînilor de sclavi; capitolul lui Gellius se încadrează în această linie a gîndirii romane.

XIX¹ În general, preverbul *re-* arată o mișcare îndărăt sau revenirea la o stare anterioară; de aici s-au dezvoltat o serie de nuanțe secundare; sensul de „a afla” al verbului nu se poate explica pornind de la *re-* și *scio*, cum constată și Gellius. Se observă însă că toate exemplele pe care le aduce în discuție sînt la perfect sau la un timp derivat de la tema perfectului, ceea ce ne duce la verbul *scisco*, derivat de la *scio* avînd, ca toate verbele „incoative”, perfectul identic cu al verbului simplu. *Scisco* înseamnă „a se informa”, perfectul „a afla”; prefixul nu adaugă în cazul acesta nici o nuanță de sens remarcabilă.

² Textul pare stricat în manuscrise; rolul lui *substituere* e de aceea neclar.

sau care au venit contrar speranței și opiniei, 5 deși însuși verbul *scire* se întrebuițează în general pentru orice situații, bune sau rele așteptate sau neașteptate.

6 Naevius a scris astfel în *Triphallus* :

Dacă voi afla (*resciuere*) că fiul meu a împrumutat bani pentru dragoste, imediat te voi duce acolo unde nu mai poți scuipa³.

7 Iar Claudius Quadrigarius în prima carte de *Anale* : „Cînd lucanii au aflat (*resciuierunt*) că au fost înșelați cu vorbe mincinoase . . . ”⁴.

8 Tot Quadrigarius în aceeași carte întrebuițează acest verb vorbind despre o situație tristă și neașteptată : „cînd au aflat (*resciuierunt*) aceasta rudele ostaticilor care au fost dați lui Pontius, așa cum am arătat mai sus, părinții lor împreună cu rudele s-au repezit în stradă cu părul în dezordine”⁵. 9 Și M. Cato în cartea a IV-a din *Origini* : „Apoi dictatorul poruncește ca a doua zi să fie chemat comandantul cavaleriei. — Te voi trimite, dacă vrei, cu cavalerii. — Tirziu, zice comandantul cavaleriei ; ei (dușmanii) au și aflat (*resciuere*)”⁶.

XX. *Cuvîntul uiuaria pe care-l întrebuițăm noi în mod obișnuit, cei vechi nu l-au avut. Ce au folosit în locul acestui cuvînt P. Scipio într-o cuvîntare către popor și după aceea M. Varro în cărțile De re rustica.*

1 *Viuară*, prin care noi denumim astăzi niște locuri îngrădite, unde sînt crescute animale sălbatice vîi, M. Varro în cartea a III-a a operei *De re rustica* le numește *leporaria*¹. 2 Dau mai jos cuvintele lui Varro : „Sînt trei feluri de crescători la o fermă : păsărării, iepurării (*leporaria*), piscine. Prin păsărării înțeleg toate felurile de păsări care sînt crescute în interiorul fermei. Prin iepurării (*leporaria*), vreau să înțeleg nu ceea ce înțelegeau strămoșii noștri, doar cotețele de iepuri, ci toate locurile îngrădite ale fermei unde se găsesc închise și sînt întreținute animalele”. 3 Iar mai jos, în aceeași carte, scrie : „Cînd ai cumpărat moșia Tusculanum de la M. Piso, în iepurărie (*leporarium*) au fost mulți mistreți”².

4 De cuvîntul întrebuițat azi *uiuaria*, căruia îi corespunde în grecește *παραδείσοι* iar Varro îi zicea *leporaria* nu-mi amintesc să-l fi găsit

³ Naevius, v. 96—98 Ribbeck. Replica e adresată, pe cît se pare, de un bătrîn tată de familie către sclavul care incurajează aventurile tinărului ; amenințarea se referă la trimiterea vinovatului la rîșniță, unde li se punea sclavilor o botniță pentru a nu putea minca proviziile (Mignon, I, p. 354, n. 112).

⁴ Claudius Quadrigarius, fr. 16 Peter.

⁵ Claudius Quadrigarius, fr. 19 Peter.

⁶ Cato, *Origines*, IV, fr. 12 Jordan. Cf. și, mai jos, X, 24, 6.

XX ¹ Varro, *Res rusticae*, III, 3, 1.

² Varro, *Res rusticae*, III, 3, 8.

vreodată scris în cărțile mai vechi³. **5** Dar *roboraria* pe care-l citim în Scipio, cel mai pur scriitor al generației sale în privința limbii, am auzit că-l întrebunțau mulți intelectuali din Roma și însemna ceea ce numim azi *uiuaria*, format, precum se crede, de la scindurile de stejar (*tabulis roboris*) cu care erau îngrădite țarcurile, așa cum vedem asemenea țarcuri în multe locuri în Italia. **6** Iată cuvintele lui Scipio din a V-a cuvîntare a sa contra lui Claudius Asellus : „Unde vedea ogoare mai bine cultivate și case mai frumoase, în acele ținuturi, în locul cel mai înalt spunea ca să înalțe ziduri ; apoi îndrepta șoseaua la unii prin mijlocul viilor, la alții peste crescătorii de animale (*roborarium*) și piscine, la alții peste case⁴. **7** Lacurile sau eleșteele care sînt îngrădite pentru a se opri peștele s-au numit cu numele lor propriu piscine (*piscinae*). **8** Poporul numește *apiaria* (stupării) locurile în care sînt așezați stupii de albine. Dar nimeni care a vorbit corect nu-mi amintesc să fi întrebunțat în vorbire sau scris acest cuvînt⁵. M. Varro însă în cartea a III-a a operei *De re rustica* spune : „Trebuie făcute μελισσῶνες (stupării), pe care unii le numesc *mellaria*”⁶. Cuvîntul folosit de Varro este însă grecesc. Căci se spune μελισσῶνες așa cum se spune ἀμπελῶνες (podgorii) și δαρυνῶνες (plantații de laur).

XXI. Despre constelația pe care grecii o numesc ἄμαζα, iar noi septentriones, și despre sensul și originea ambelor cuvinte.

1 Călătoream de la Egina la Pireu¹ pe aceeași corabie mai mulți discipoli care urmam aceleași învățături, greci și romani. **2** Era o noapte de vară, marea era liniștită și cerul senin. Ședeam toți la pupă și priveam stelele strălucitoare. **3** Cei din grup care erau erudiți în cele grecești discutau între ei ce e ἄμαζα (carul mare și carul mic), ce e βῶωτης (văcarul), care e mai mare și care e mai mică, de ce se numesc astfel, în ce parte a cerului se mișcă în timpul nopții și de ce Homer spune că numai ἄμαζα nu apune² deși și alte stele nu apun, toate acestea le discutau ca niște oameni pricepuți și cunoscători în materie.

4 Eu, întorcîndu-mă către tinerii noștri, întreb : „Dar voi, opicilor³, ia spuneți-mi știți de ce constelația pe care o numesc grecii ἄμαζα noi o

³ Cuvîntul *leporarium* se găsește, într-adevăr, numai la Varro.

⁴ Scipio, 21. fr. 20 Malcovati.

⁵ Cuvîntul *apiarium*, pe care Gellius îl condamnă în numele uzajului cult, apare în textele cu caracter tehnic (*Columella*) și chiar Plinius, sursă de inspirație a lui Gellius) și în glosare. Cf. *Th. L. L.*, II, 232, 77. Se păstrează în limbile romanice : v. fr. *achier* etc.

⁶ Varro, *Res rusticae*, III, 16, 12. Gellius citează pasajul operînd măruntă prescurtări. Cuvîntul *mellarium* e cunoscut numai din Varro.

XXI ¹ Egina e o insulă situată la sud-vest de Atena.

² *Iliada*, XVIII, 487—489 :

„Și Ursul, ce-i zice și Carul cel mare,
Care, ochind Orionul, pe loc în văzduh se rotește,
Singurul care nu scapătă-n apele lui Ocheanos”

(Trad. G. Murnu).

Aceleași versuri sînt reluate în *Odiseea*, V, 273—275.

³ Lat. *opici*, nume al oscilor, populație din sudul Italiei, folosit ca insultă, „ignorant, prost”.

numim *septentriones*? **5** Căci nu e destul că vedem șapte stele, ci ce înseamnă acest tot pe care-l numim *septentriones*, aceasta vreau să știu mai dezvoltat”.

6 Atunci unul din cei ce se dedicase studiului limbii și literaturii vechi a răspuns : „Gramaticii îndeobște socotesc că *septentriones* se numește astfel numai de la numărul stelelor. **7** Căci — zic ei — *triones* singur nu înseamnă nimic, ci este un adaos al cuvântului, după cum în cuvântul *quinquatus*, care arată cinci zile după ide, *-atus* nu spune nimic ³. **8** Dar eu sînt de părerea lui L. Aelius și M. Varro, care spun că *triones* este cuvînt țărănesc pentru cuvîntul *boves* (boi) ca și *terriones*, care înseamnă animale apte pentru a ara și cultiva pămîntul (*terra*). **9** Astfel și această constelație, pe care grecii vechi au numit-o $\alpha\upsilon\tau\alpha\rho\sigma$ de la figura și așezarea ei, fiindcă seamănă cu un car, au numit-o și cei vechi ai noștri *septentriones* de la boii înjugați, adică de la cele șapte stele care sînt așezate ca niște boi înjugați (*iuncti triones*). **10** Pe lângă această opinie — a continuat colegul — Varro adaugă și pe aceasta că se îndoiește dacă nu cumva cele șapte stele sînt numite *triones* mai degrabă de la aceea că sînt astfel așezate, încît rînduite în grupuri de cîte trei apropiate între ele formează triunghiuri (*trigona*) adică figuri cu trei colțuri ⁴.

11 Din aceste două explicații pe care le-a dat el, aceasta din urmă a părut mai subtilă și mai ingenioasă. Căci privind noi constelația, am văzut că stelele erau așezate așa fel, încît prezentau forma unui triunghi.

³ *Quinquatus* este un vechi termen din vocabularul religios și desemnează o sărbătoare în onoarea Minervei (19—23 martie și 13 iunie). Originea cuvîntului este obscură ; majoritatea scriitorilor antici îl derivă, ca și Gellius, de la *quinque*, deoarece sărbătoarea are loc cinci zile după „ide” (Varro, *LL*, VI, 3, 14, Festus 304, 33 etc.); Charisius (GLK, I, 81,20) îl derivă de la verbul *quinquare* pe care-l traduce prin *lustrare*, adică „a purifica”; e posibil ca acest *quinquare* să derive de la *quinque*, avînd în terminologia religioasă sensul de „a celebra timp de cinci zile” (Ernout-Meillet, s.u. *Quinquatus*). Nici una din aceste explicații nu lămurește însă partea finală a cuvîntului, *-atus*. J. Wackernagel, *Archiv für Religionswissenschaft*, XXII, 1923—1924, p. 215 pornește de la faptul că zilele de după ide erau socotite *dies atri* „zile negre” (de după luna plină); *quinquatus* ar fi deci un compus din *quinque* și *ater*, iar integrarea cuvîntului în declinarea a IV-a s-ar datora analogiei cu *Idus*.

⁴ Explicația lui Aelius Stilo (fr. 42 Funaioli) și prima din cele ale lui Varro (*LL*, VII, 4, 74) este acceptată de moderni : *triones* ar însemna „boi de plug”; cît despre cuvîntul *terriones*, amîntul de Gellius, este o invenție etimologică a lui Varro care derivă *triones* de la *terra* „pămînt”, fără a omite derivația, posibil justă, din verbul *terere* „a bate, a freca”; de altfel pentru Varro (ca și pentru Aelius) *terra* însăși derivă de la *tero* (*LL*, V, 1, 21 : *terra dicta ab eo, ut Aelius scribit, quod teritur* „terra este numită de la faptul, cum scrie Aelius, că este bătută (= călcată)”). A doua explicație a lui Varro (*LL*, VII, 4, 75 : *Passunt triones dicti, VII quod ita sitae stellae, ut ternae trigona faciant aliquem* „Pot fi numite *triones*, deoarece cele șapte stele sînt astfel așezate încît formează cîte trei un triunghi”), la care se raliază Gellius, nu pare să aibă adepți actuali, deși simplul fapt că Varro propune două explicații ar putea pune sub semn de întrebare realitatea existenței cuvîntului *trio* în sensul de „boi de plug”. Desigur însă că Varro a putut extrage explicațiile din lucrări mai vechi. Despre rolul lui Aelius în această etimologie varroniană, vezi și R. Schröter, *Studien zur Varronischen Etymologie*, Wiesbaden, 1960, p. 90—91. O etimologie diferită, destul de atrăgătoare, propune O. Szemerényi, *II. Fachtagung für idg. u. altg. Sprachwissenschaft*, Innsbruck, 1962, p. 188—189, care consideră al doilea termen al compusului drept un derivat de la „ster „stea” (de unde și lat. *stella*).

XXII. Despre vîntul iapyx și despre numele și ținuturile altor vînturi, cunoștințe reținute din discuțiile cu Favorinus.

1 La masă la Favorinus, în grupul de prieteni invitați, era obiceiul să se citească fie versuri ale cîte unui poet liric, fie fragmente istorice, uneori în limba greacă, alteori în cea latină. **2** Într-o astfel de lectură era vorba într-o poezie latină despre vîntul *iapyx*¹ și s-a pus întrebarea care este acest vînt, în ce ținuturi suflă și care este explicația acestui cuvînt atît de puțin uzitat. Chiar l-am rugat pe Favorinus să ne vorbească și despre numele și ținuturile altor vînturi, fiindcă în mod obișnuit nu există un acord în cunoștințele noastre nici despre denumirile, nici despre regiunile în care bat și nici despre numărul vînturilor.

3 Atunci Favorinus a făcut următoarea expunere: „Este destul de cunoscut că cerul este delimitat în patru regiuni : răsăritul, apusul, miazăzi și miazănoapte. **4** Răsăritul și apusul sînt mobile și variază ; miazăzi și miazănoapte stau și rămîn veșnic la fel. **5** Căci soarele nu răsare totdeauna din același loc, ci răsăritul lui se numește *aequinoctialis*, cînd circuitul lui este ceea ce grecii numesc *ισσημερινός*,² sau *solstitialis*, ceea ce se spune în grecește *θερινιά τροπιά* (timpul solstițiului de vară)³, sau *brumalis*, în grecește *χειμερινιά τροπιά* (timpul solstițiului de iarnă)⁴. **6** De asemenea soarele nici nu apune în același loc. Căci și apusul este la fel *equinoctialis*, *solstitialis* sau *brumalis*. **7** Vîntul care bate din direcția răsăritului de primăvară, adică echinoctial, se numește *eurus* cuvînt care vine, după cum spun etimologiștii, de la *ὁ ἀπὸ τῆς ἡρῶς ῥέων* (cel ce suflă din direcția aurorii)⁵. **8** Acest vînt este numit de greci și *ἀφελιώτης*, iar de corăbierii romani *subsolanus*⁶. **9** Cel ce bate din direcția răsăritului solstițial de vară, se numește latinește *aquilo*, iar grecește *βορέας*⁷ și de aceea spun unii că Homer l-a numit *αἰθρηγενέτης* (fiul eterului)⁸. Iar *boreas* se crede că e numit de la cuvîntul *βοή* (strigăt), fiindcă suflă violent și sonor⁹. **10** Al treilea vînt, care bate dinspre răsăritul de iarnă, numit de romani *voluturnus*, grecii îl numesc cu un cuvînt mixt *εὐρόνοτος*, fiindcă bate între *eurus* și *notus*. **11** Deci sînt trei vînturi de răsărit : *aquilo*, *voluturnus* și *eurus*. *Eurus* este la mijloc între celelalte două. **12** Opuse și contrarii acestora, sînt alte trei vînturi de apus : *caurus*, pe care grecii obișnuiesc < să-l numească > *ἀργεστής* și care bate împotriva acvilonului. Al doilea este *fauonius*, numit de greci *ζέφυρος* și care bate împotriva

XXII ¹ Cuvîntul apare la Horațiu (pomenit de Gellius numai în acest capitol, lucru nu fără semnificație pentru gustul arhaizant al epocii). *Ode*. I, 3, 4 și III, 27, 20.

² *Ἰσημερινός* din *ἴσος* „egal” și *ἡμέρα* „zi”.

³ *Θερινός* „de vară”, *τροπή* „revoluție (a soarelui), solstițiu”.

⁴ *Χειμερινός* „de iarnă”.

⁵ Etimologia cuvîntului *εὐρος* e necunoscută ; cea indicată de Gellius nu are valoare științifică.

⁶ *Ἀφελιώτης* din *ἀπὸ* „de la” etc. și *ἥλιος* „soare” ; lat. *subsolanus* (sau *solanus* — această din urmă formă păstrată în span. *solano*) derivă de la *sol* „soare”.

⁷ *Aquilo* corespunde crivățului.

⁸ *Iliada*, XV, 171, *Odissea*, V, 296.

⁹ Nici această etimologie nu are bază reală.

eurului. Iar al treilea *africanus*, grecește *λίψ* bate împotriva voltornului. **13** Aceste două regiuni ale cerului față în față între ele, orientul și occidentul, se pare deci că au șase vânturi. **14** Miazăzi însă fiindcă este într-o limită și fixă, are un singur vint de miazăzi. Acesta se numește *auster*, grecește *νότος*, fiindcă este noros și umed; căci în grecește umezeală se spune *νοτίς*¹⁰. **15** Din aceeași cauză și nordul are un singur vint. Acesta este opus și drept în fața austrului și se numește latinește *septentrionarius*, iar grecește *ἀπαρκτίας*¹¹.

16 Din aceste opt vânturi unii elimină patru și spun că fac aceasta sprijinindu-se pe Homer, care nu cunoaște decît patru vânturi: **17** *eurus*, *auster*, *aquilo* și *fauonius*¹², de la cele patru părți în care am spus că împărțim cerul, evident cu răsăritul și apusul luate în mare, simplificate fără diviziunea tripartită de mai sus.

18 Pe de altă parte, sînt alții care disting, în loc de 8, 12 vânturi, înscriind a treia categorie de patru ca intermediare și anume două către miazăzi, și două către miazănoapte, pentru același motiv pentru care a doua categorie de patru vânturi sînt așezate între primele două de la răsărit și apus.

19 Sînt desigur și alte nume particulare ale vinturilor, pe care le dau locuitorii, fiecare în regiunea lor, fie de la numele regiunilor în care trăiesc, fie din altă cauză care a determinat formarea numelui.

20 Căci galii mei¹³ numesc vintul care bate dinspre țara lor, cel mai aspru pe care îl îndură, *circius*, după părerea mea, de la involburările și vîrtejurile sale¹⁴. **21** Pe cel care bate dinspre ținuturile Iapigiei, ca din

¹⁰ *Νότος* este desigur legat de *νοτίς* „umezeală”. Se pare însă că cel din urmă derivă din cel dintîi (cf. Frisk, s.u.).

¹¹ *Septentrionarius* din *septentriones* (vezi capitolul precedent); *ἀπαρκτίας* din *ἀπό* și *ἄρκτος* „urs; carul mare”.

¹² *Odiseea*, V, 295—296 și 331—332:

„Dau iureș Austrul
Munteanul vijiind și Băltărețul
Și Crivățul, răscoală munți de valuri”.
„Ba-i zvirlită
De Austru la Crivăț ca s-o poarte,
Ba e de Băltăreț încerdințată
Munteanului pe luciu să-i dea goană”
(Trad. G. Murnu).

¹³ Favorinus era originar din Arlate (Arles), în Galia.

¹⁴ *Circius* e identificat cu mistralul (vezi și mai jos, paragr. 27). Etimologia pe care o propune Favorinus (ar putea fi o simplă etimologie populară) raportează cuvîntul la lat. *circus* „cerc”. Nu se știe dacă numele acesta era folosit în vorbirea galilor sau a grecilor din regiune; în primul caz, ar putea deriva de la un cuvînt gal cu o semnificație similară cu cel latin (verificarea nu e posibilă, deoarece puținele documente ale limbii galilor nu ne-au transmis un asemenea termen); în al doilea caz, ar putea fi derivat de la gr. *κίρκος* (*κρίκος*) „cerc, inel”. Seneca relatează că vîntul *Circius* devenise în Galia obiectul unui cult religios (*Nat. quaest.*, V [II], XVII, 5): *circius, cui aedificia quassanti tamen incolae gratias agunt, tamquam salubritatem caeli sui debeant ei, — diuus certe Augustus, templum illi, cum in Gallia moraretur, et uouit et fecit („circius, căruia, deși distruge casele, locuitorii îi aduc mulțumiri, crezînd că i-ar datora salubritatea climatei lor; în orice caz, divinul Augustus, pe cînd se afla în Galia, i-a închinat și i-a ridicat un templu”)*. E interesant de semnalat că numele *circius* se menține pînă azi în regiune: provensal și catalan *cers*, span. *cierzo*.

niște văgăuni, apulienii îl numesc cu același nume cu care se numesc și ei : *iapyx*¹⁵. **22** Cred că e cu oarecare aproximație același cu *caurus*¹⁶; căci este pe de o parte vînt de apus, iar pe de altă parte pare a fi contrar lui *eurus*. **23** Astfel Vergiliu spune că după lupta navală Cleopatra a fugit în Egipt minată de vîntul *iapyx*¹⁷. Tot Vergiliu numește *iapyx* un cal de Apulia, cu același nume ca al vîntului¹⁸.

24 Este și un vînt cu numele *caecias*, despre care Aristotel spune că suflă așa fel încît nu alungă norii, ci îi cheamă la sine, de unde ar fi devenit proverbial acest vers :

Atrage spre sine relele ca *caecias* norii¹⁹.

25 În afară de aceste vînturi despre care am vorbit, sînt altele de toate felurile închipuite și specifice pentru fiecare regiune, cum este acel *atabulus* despre care vorbește Horatius²⁰, și cele pe care am voit să le adaug și eu. Și așa fi adăugat pe cele numite *etesiae*²¹ și *prodromi*²², care

¹⁵ Iapigii (*iapyges* identici cu messapii), populație de limbă iliră care locuia în extremitatea sud-estică a peninsulei italice (Apulia și Calabria).

¹⁶ *Caurus* (sau *corus*), vînt puternic, suflînd de la vest (cf. Seneca, *Nat. quaest.*, V [II], XVI, 5).

¹⁷ Descriînd scutul lui Aeneas, Vergiliu trece în revistă întreaga istorie a Romei. În pasajul amintit aici e vorba de lupta navală de la Actium (31 î.e.n.) dintre Octavian și Antonius; Cleopatra, regina Egiptului, care se căsătorise cu Antonius, se afla pe corăbiile acestuia; după dezastru, rămășițele flotei antoniene se îndreptară spre Egipt. Iată versurile lui Vergilius (*Eneida*, VIII, 709–710) :

Illam inter caedes pallentem morte futura

Fecerat ignipotens undis et Iapyge ferri.

„Zeul, al focului domn, ne-o arată în toi de măceluri

Galben de moarte pe fața-i, Iapixul minînd-o pe unde”.

(Trad. D. Murărașu).

¹⁸ *Eneida*, XI, 677–678 :

Procul Ornitus armis

Ignolis et equo uenator Iapyge fertur.

„Vinătorul Ornitus cît colo

Umblă cu arme ciudate și-un cal de Iapigia-l poartă”

(Trad. D. Murărașu).

¹⁹ Vîntul *caecias* (gr. *κακίαξ*), suflă dinspre est : *ab oriente solstitiali excitatum κακίαξ Graeci appellant; apud nos sine nomine est* („de la răsăritul solstițial bate vîntul numit de greci *κακίαξ*; la noi n-are nume”, Seneca, *Nat. quaest.*, V [II], XVI, 4). Latinizarea numelui apare mai întîi la Vitruvius. Versul, citat în grecește de Gellius, pare să provină dintr-o tragedie necunoscută (fr. 75 Nauck). Textele din Aristotel menționate aici sînt : *Meteorologica*, II, 6 și *Problemata*, XXVI, 29.

²⁰ Horatius, *Satire*, I, 5, 77–78 :

Incipit ex illo montes Apulia notos

Ostentare mihi, quos torret Atabulus

„Apulia începe atunci să arate munții cunoscuți, pe care îi prjolește Atabulus”.

Atabulus corespunde cu vîntul numit azi sirocco (Rolfé, I, p. 190, nota 1).

²¹ Sub numele de eteziene (= periodice) se cuprind mai multe vînturi diferite; aici e vorba, pe cît se pare, de vînturi de nord, care bat în timpul verii, timp de 40 de zile, în Marea Egee.

²² Vînturi de nord, care bat cu cîteva zile înainte etezienele de vară. Formularea vagă a lui Gellius în ce privește direcția vîntului provine dintr-o confuzie cu etezienele. Cf. R. Böker, *RE*, s.u. *Prodromoi*.

bat dintr-o parte și din alta a cerului cind răsare constelația ciinelui ²³ și aș fi făcut risipă de vorbe despre etimologia tuturor, fiindcă am băut ceva mai mult, dacă nu aș vorbi de multă vreme, în timp ce voi mă ascultați toți în tăcere, ca și cum aș fi făcut o lecție în regulă ²⁴. **26** La masă însă, de obicei nu e frumos și nici plăcut să vorbească numai unul singur”.

27 Acestea ne-a vorbit atunci la masă Favorinus cu cea mai mare eleganță în limbaj, cu farmec și finețe deosebită în toată expunerea. **28** Dar vîntul despre care el spunea că bate în toată Galia și se numește *circius*, M. Cato îl numește în *Originile sale circius*, nu *circius*. **29** Căci scriind despre hispanii care locuiesc dincoace de Hebru, iată ce spune : „În aceste regiuni, sînt mine de fier, și de argint foarte bogate și un munte mare de sare curată ; cu cit iei din el, cu atît crește la loc. Vîntul *circius*, cînd vorbești îți umple gura, dă jos un om inarmat, un car încărcat” ²⁵.

30 Iar despre vînturile etesiene, care am spus că suflă din toate părțile cerului, nu știu dacă n-am făcut vreo afirmație riscantă reproducînd opinia comună. **31** Căci P. Nigidius în a doua dintre cărțile sale *Despre vînt* spune : „Și vînturile etesiene și austrii bat anual *secundo sole*” ²⁶ (după soare)”. Trebuie așadar cercetat ce înseamnă *secundo sole* ²⁷.

XXIII. Cercetare comparativă asupra unor pasaje din Menandru și Caecilius, scoasă din comedia intitulată de amîndoi Plocium.

1 Am citit de multe ori comediile poezilor noștri, traduse sau imitate după Menandru, Posidippus, ¹ Apollodor ², Alexis ³ sau alți scriitori greci. **2** Ori de cîte ori le citesc, nu numai că nu-mi displac, dar chiar mi se par scrise

²³ Lat. *canis* „canicula”.

²⁴ Gr. ἀκρόασις ἐπιδεικτικῆ „prelegere demonstrativă”, termen retoric.

²⁵ Cato, *Originis*, VII, fr. 5 Jordan. Ar putea fi vorba însă și de alt vînt.

²⁶ Nigidius, fr. 104 Swoboda.

²⁷ Gellius lasă întrebarea fără răspuns. *Secundo sole* ar putea însemna „în direcția în care merge soarele” (dinspre răsărit spre apus) sau cel puțin „în împotriva direcției soarelui” (cf. și Verger, ap. Lion, *ad loc.*).

XXIII ¹ Posidippus din Cassandrea (Macedonia), unul dintre poezii cei mai celebri ai comediei noi (sec. III-II î.e.n.). Operele sale s-au pierdut (cu excepția citorva fragmente); de aceea pentru stabilirea traducerilor și adaptărilor latine sîntem nevoiți să ne mărginim numai la ipoteze, de cele mai multe ori inconsistente (î se atribuie originalul comediiilor plautine *Menaechni* și *Curculio*). Cf. A. Körte, *RE*, s.u. *Posidippus*, I.

² Apollodor din Carystos sau Apollodor din Gela, poezii ai comediei noi contemporani cu Menandru. Didascaliiile pieselor *Phormio* și *Hecyra* de Terențiu indică drept model piese de Apollodor; cercetătorii socotesc că e vorba de Apollodor din Carystos. (Vezi discuțiile la J. Marouzeau, în ediția comediiilor lui Terențiu, vol. II, p. 105 și urm., vol. III, p. 14 și urm.) După Kaibel, *RE*, s. u., 57, nu există decît un singur poez comic cu acest nume; printre argumentele folosite e și faptul că Gellius nu se socotește obligat să precizeze despre care Apollodor e vorba.

³ Alexis din Thuriol, poez al comediei medii (sec. IV - III), extrem de fecund (Suidas îi atribuie 245 de piese, dintre care cunoaștem titlul a circa 130). Datoria poezilor latini față de Alexis e greu de stabilit. Plaut pare să-l fi cunoscut; trei comedii ale lui Caecilius au același titlu cu unele ale lui Alexis (*Exul* = Φυγάς, *Epistula* = Ἐπιστολή, *Syracusii* = Ὁ Συρακίσιος). Turpilius pare să-l fi tradus literal (fr. 5 din Turpilius corespunde cu fr. 46 din Alexis). Cf. Kaibel, *RE*, s. u., 9.

frumos și atrăgător, încît ai zice că mai bine nu se poate scrie. **3** Dacă însă le compari și le pui alături de originalele grecești din care provin și le citești cu multă băgare de seamă, confruntîndu-le unele cu altele, tare încep să slăbească și să se întunece cele latinești, pălînd în fața spiritului și strălucirii celor grecești, pe care n-au putut să le egaleze. **4** De curînd mi-a venit în minte să fac o experiență. **5** Citeam, într-un grup, pe *Plocium* al lui Caecilius. Nu ne displăcea, nici mie, nici celor care ascultau. **6** Am găsit cu cale să citesc și *Plocium* de Menandru, care a stat la baza celei latinești. **7** Dar după ce am luat în mînă pe Menandru, chiar de la început, zei buni, cît de amorțit și rece mi s-a părut Caecilius, cît de schimbat, față de Menandru ! Pe Hercule că n-ar fi fost mai mare deosebirea între armele lui Diomede și cele ale lui Glaucos ⁴. **8** Ajunsesse lectura la scena în care un soț bătrîn se plîngea de soția sa bogată și urită că-l constrînge să vindă pe o sclavă a sa, o fată pricepută la treabă și frumoasă, bănuită de soție ca amantă a soțului. Nu voi spune eu cît diferă între ele cele două comedii ; am pus să se extragă pasajul și dintr-o parte și din alta și să fie înfățișate altora pentru a le judeca.

9 Iată cum spune Menandru :

Bogata mea nevastă poate să doarmă sforîind pe amîndouă nările
 Ea a făcut o ispravă mare și de seamă :
 Și-a îndeplinit dorința și a dat afară
 Din casă sclava care-i dădea neliniști,
 Pentru ca de acum încolo toate privirile să fie îndreptate
 Spre fața Crobilci, și să se știe bine că este soția și stăpîna mea,
 Mîndră mai e la chip. E, cum se zice,
 Ca un măgar între maimuțe.
 Nu vreau să mai vorbesc despre noaptea
 Care mi-a pricinuit atîtea necazuri.
 Cine m-a pus să mă-nsor cu Crobila, cu cei 16 talanți ai ei
 Cu o femeie cu nasul de un cot,
 Și oare aroganța ei poate fi suportată ?
 Pe Zeus Olimpianul, pe Atena, nicidecum.
 Să mi se aducă înapoi copila care servea
 Mai repede decît vorba. Oare-mi va aduce-o cineva ? ⁵

⁴ Diomede, fiu al lui Tydeus și rege al Argosului, unul dintre cei mai viteji eroi ai războiului troian. Glaucos, fiul lui Hipolochos, regele lidienilor, aliat al lui Priam în războiul troian. Homer povestește (*Iliada*, VI, 119 și urm.) că, întîlnindu-se pe cîmpul de bătăie, Diomede și Glaucos își dau seama că familiile lor sînt în legături de ospitalitate ; hotărîsc să nu mai lupte unul împotriva celuilalt și ca simbol al legămîntului își schimbă între ei armele (v. 234—236) :

„Glaucos, atuncea de Zeus orbît, a făcut cu Tidide
 Schimb, luînd arme de-aramă în preț de vreo nouă
 Boi și dînd armele-i scumpe, aurite, de-o sută de tauri.”

(Trad. G. Murnu)

⁵ Menandru, fr. 333 Körte.

10 Iată acum și pe Caecilius :

Un bătrîn : E un nenorocit cire nu poate să-și ascundă neazul.

Soțul : Așa mă face soția să sufăr ! Chiar de aș tăcea, vorbele și faptele ei o arată.

În afară de dolă are tot ce nu vrei. Cine e deștept să învețe de la mine
Care, deși liber, sînt ca un prizonier la dușmani, robesc într-o cetate
necucerită.

Îmi place ceva, ca îmi ia, vrea să-mi facă bine cu forța

Îi dorește moartea și eu însumi trăiesc ca un mort între vii

Spune că am legături pe ascuns cu sclava mea de asta mă învinovățește.

Și mă pisează cu plînsete, cu rugăminți, cu slăruințe și cu reproșuri
să vind sclava.

Acum mă prind că astfel vorbește între vecine și rudele ei :

„Cine dintre voi, fiind în floarea vîrstei, a obținut de la soțul ei ceea ce am
reușit să fac eu

O femeie bătrînă, să despart pe bărbatul meu de ibovnica lui”?

Despre asta va fi vorba în trg astăzi. Sînt birfit în convorbirile lor,
nenorocitul de mine !⁶

11. În afară de faptul că nu e același farmec ca fond și stil, în ambele cărți, îmi atrage atenția și aceea că din cele pe care Menandru le-a scris foarte reușit, veridic și cu gust, Caecilius n-a încercat nici măcar să reproducă ceea ce putea, ci lăsînd la o parte tocmai aceste părți frumoase, 12 ca și cum nu ar fi de loc potrivite a vîrit în schimb nu știu ce bufonerie, iar acele pasaje ale lui Menandru, simple, care ne desfată, care redau viața adevărată a oamenilor, nu știu de ce le-a omis. Căci tot acel soț bătrîn vorbind cu vecinul său, bătrîn și acesta, se plînge astfel în comedia lui Menandru, de trufia soției sale bogate :

Soțul : Soția mea Lamia este moștenitoarea unei averi frumoase.
Nu ți-am spus aceasta ?

Bătrînul : Nu !

Soțul : E stăpînă a casei, a ogoarelor, peste tot. În schimbul acestora
însă avem, pe Apolo, cel mai rău dintre rele.
E insuportabilă pentru toți, nu numai pentru mine, ci și
pentru fiu, și mai ales pentru fiica mea.

Bătrînul : Vorbești de lucruri împotriva cărora nu poți lupta. Știi eu bine⁷.

13 Caecilius însă în această scenă a ținut să pară mai degrabă comic decît potrivit cu persoana pe care o prezenta. Căci astfel a arătat el pasajul :

Bătrînul : Te întreb : nevastă-ta, e nesuferită ?

Soțul : De ea mă întreb ?

Bătrînul : Dar de cine ?

Soțul : Mi-e silă să-mi amintesc, că îndată ce sosesc acasă și sed pe scaun
îmi și dă o sîrutare dulce cu răsufierea ei respingătoare.

Bătrînul : Nu greșește sîrutîndu-te ; ea vrea să verși ce ai bătut în altă parte⁸.

⁶ Caecilius, v. 142—156 Ribbeck.

⁷ Menandru, fr. 334 Körte.

⁸ Caecilius, v. 158—162 Ribbeck.

14 Este clar ce trebuie să gîndim și despre acel pasaj din ambele comedii, pasaj în care conținutul este cam acesta : 15 Fiica unui om sărac a fost necinstită într-o petrecere de noapte. 16 Ea a ținut ascuns de tatăl său acest fapt și era socotită fată mare. 17 Rămasă grea din acea greșeală, la nouă luni a născut. 18 Un sclav credincios care sta în fața casei și nu știa că fata stăpînului a greșit și acum i se apropie ceasul să nască, aude gemetele și plînsul fetei în durerile facerii. El ascultă și se teme, se minie, bănuie, îi e milă, îl doare. 19 Toate aceste stări sufletești și emoții, minunat și strălucit redată în comedia greacă, la Caecilius sînt stingace, lipsite de grație și demnitate în expunerea faptelor. 20 După aceea, cînd, întrebînd, află ce s-a întimplat, sclavul vorbește astfel la Menandru :

„O, de trei ori nefericit săracul care se căsătorește și face copii !
 Cît de nebun este bărbatul care n-are nici amici
 Pe care să conteze la nevoie, nici
 Dacă i se întimplă vreo nenorocire în viață
 Nu poate să și-o acopere cu bani.
 Ci în viața-i expusă și nefericită
 El trăiește lădit de toate nenorocirile.
 Are parte numai de rău și de loc de bine.
 Vorbînd acum de unul de aceștia, mă gîndesc la toți cei la fel !⁹

21 Să examinăm dacă Caecilius a aspirat la sinceritatea și adevărul acestor cuvinte. Iată versurile lui Caecilius trunchiate din Menandru și încărcate cu cuvinte de grandilocvență tragică :

Nefericit este omul sărac, care-și crește
 copiii în lipsuri, căruia soarta și situația
 i se vede mereu așa cum este.
 Căci bogatul ușor își ascunde numele rău prin averea sa¹⁰.

22 Astfel, cum am spus mai sus, cînd citesc separat versurile lui Caecilius nu mi se par de loc stingace și proaste, dar cînd le compar și le alătur cu cele grecești, socotesc că Caecilius n-ar fi trebuit să urmeze ceea ce nu putea să ajungă din urmă.

XXIV. *Despre economia de odinioară și despre legile vechi asupra cheltuielilor.*

1 La vechii romani, economia, traiul sobru și simplitatea meselor au fost respectate nu numai prin observația și regulile casnice, ci și prin

⁹ Menandru, fr. 335 Körte.

¹⁰ Caecilius, v. 169—172 Ribbeck.

supravegherea publică și sancțiunile multor legi¹. **2** Am citit în *Interpretările*² lui Ateius Capito, despre un vechi decret în timpul consulilor C. Fannius și M. Valerius Messala³, prin care se poruncea frunțașilor cetății, care în timpul jocurilor megalense⁴, după vechea datină, își făceau vizite, adică dădeau mese între ei, să jure în fața consulilor printr-o formulă anumită, că nu vor face la fiecare masă cheltuieli mai mari de 120 de ași, în afară de zarzavaturi, făină și vin, că nu vor folosi vinuri străine, ci pe cele din patrie și că de asemenea nu vor pune pe masă argintărie mai grea de 100 de libre⁵.

3 Dar după acest senatus consultum a fost promulgată legea Fannia⁶, care a îngăduit ca la jocurile romane⁷ și la jocurile plebeiene⁸, la saturnale⁹ și în câteva alte zile, să se poată cheltui cîte 100 de ași zilnic, iar în alte 10 zile pe lună cîte 30 de ași și în toate celelalte zile cîte 10. **4** La această lege se referă poetul Lucilius cînd spune: „Nenorocita sută de ași a lui Fannius”¹⁰.

5 În legătură cu acest vers, unii comentatori ai lui Lucilius au greșit cînd au socotit că prin legea Fannia au fost fixați cîte 100 de ași pentru orice zi. **6** Căci Fannius a fixat, cum am spus, cîte 100 de ași pentru anumite zile de sărbătoare și a specificat acele zile, iar cheltuiala pentru toate celelalte zile a redus-o pentru unele la cîte 30 de ași, iar pentru altele la cîte 10 ași zilnic.

XXIV ¹ Traiul cumpătat și sobrietatea vechilor romani, atît de lăudate de moralisții secolelor următoare, își găsesc dezmințirea în însăși necesitatea unei complicate și mereu repetate legislații împotriva luxului (*leges sumptuariae*), pe lîngă numeroasele edicte ale magistraților. De altfel, era în firea orînduirii sclavagiste ca surplusurile de numerar să fie cheltuite pentru obiecte de lux sau pentru distracții, deoarece investițiile productive (capital comercial sau cămătăresc) nu ocupau decît un loc minim în economia acestei orînduirii. Desigur că, cu cît bogățiile lumii se concentrău la Roma, cu atît creștea și luxul boagaților stăpîni de sclavi; fenomenul a luat proporții începînd de la sfîrșitul celui de al doilea război punic; prima *lex sumptuaria* e *lex Oppia* din 215 î.e.n. (îndreptată împotriva luxului femeilor). Cf. B. Kübler, *RE* s.u. *sumptus*.

² Ateius Capito, fr. 6 Bremer.

³ C. Fannius Strabo și M. Valerius Messala au fost consuli în 161 î.e.n. Despre decretul care a precedat legea Fannia, nu avem alte informații.

⁴ Jocurile Megalense (*ludi megalenses* sau *Megalesia*) erau date în cinstea zeiței Cybela (*magna mater*, gr. *μεγάλη θεός*) și au fost inaugurate în anul 204 î.e.n., o dată cu aducerea la Roma a meteoritului care o simboliza. Jocurile durau de la 4 la 10 aprilie.

⁵ 1 libră = 327, 45 gr.

⁶ *Lex Fannia*, din 161 î.e.n., prevede, în afara informațiilor date aici, interzicerea de a îndopa gîste (Plin., *NH*, X, 50), prescripții pentru organizarea banchetelor (numărul invitațiilor, felurile de mîncare) etc.

⁷ *Ludi Romani* (*ludi Magni*), jocuri anuale instituite probabil în sec. al IV-lea î.e.n., țineau, către sfîrșitul Republicii, cîte 15 zile, la care, după moartea lui Caesar, s-a adăugat încă o zi în cinstea dictatorului. Sub August durau de la 4 la 19 august. Erău consacrate, pe cît se pare, lui Iupiter.

⁸ *Ludi plebei*, vechi jocuri, de origine obscură, create probabil în sec. al III-lea î.e.n., celebrate, către sfîrșitul Republicii, timp de 14 zile, între 4 și 17 noiembrie.

⁹ Saturnalele (*Saturnalia*) începeau la 17 decembrie și durau, din vremea lui Domițian, 7 zile (perioada solstițiului de iarnă), simbolizînd reînnoirea naturii. În această perioadă, munca era suspendată și sclavii aveau permisiunea de a mîncea împreună cu stăpînii lor.

¹⁰ Lucilius, v. 1172 Marx. Comentariile la care face Gellius aluzie în paragraful următor nu par să fi fost consultate direct, ci prin intermediul unei opere juridice, de unde a extras și versul lui Lucilius (probabil Ateius Capito; cf. Fr. Marx, I, p. LV și II, p. 371).

7 Apoi a fost votată legea Licinia¹¹ care, după ce a îngăduit ca în anumite zile să se cheltuiască, așa cum era și în legea Fannia, câte 100 de ași, a permis la nunți câte 200, iar în celelalte zile a fixat câte 30 de ași; și după ce a hotărât anumite cantități de carne conservată și de sărături pe zi, a lăsat liber și fără nici o restricție consumul a tot ce produce pământul, vița de vie, arborii. 8 Despre această lege amintește poetul Laevius în *Erotopoeghiile* sale (Jocurile amorului). 9 Laevius spune că un ied, care fusese adus pentru ospaț, a fost trimis înapoi și astfel, după cum hotărîse legea Licinia, la masă s-au servit fructe și zarzavaturi:

„Este introdusă legea Licinia — zice el — și iedului i se redă viața!”¹²

10 Și Lucilius amintește de zisa lege în aceste cuvinte: „Să ne ferim de legea lui Licinius”¹³.

11 După aceea dictatorul L. Sulla, fiindcă aceste legi ieșiseră din uz din cauza vechimii și a uitării și mulți își ruinau moșteniri mari cheltuindu-și averea și banii în prinzuri și ospete, a dat prin votul poporului o lege¹⁴ prin care s-a prevăzut ca la calendae, ide, none¹⁵, în zilele de jocuri și alte câteva sărbători anuale să fie voie a se cheltui câte 300 de sesterti pentru o masă, iar în toate celelalte zile să nu se cheltuiască mai mult de 30 de sesterti.

12 În afară de aceste legi, găsim și legea Aemilia¹⁶, prin care nu numai că s-a delimitat cheltuiala la masă, dar și felul și calitatea mâncărilor.

13 Apoi legea Antia¹⁷, în afară de cheltuielile bănești, prevedea ca cel ce era magistrat sau avea să intre într-o magistratură, să nu meargă la masă decît la anumite persoane.

14 Ultima, a fost dată poporului legea Iulia¹⁸, sub domnia lui Caesar Augustus, prin care se fixează câte 200 de sesterti pentru zilele obișnuite, 300 de sesterti pentru calendae, ide, none și alte câteva sărbători, iar pentru ziua nunții și a doua zi după nuntă 1000 de sesterti.

¹¹ *Lex Licinia*, votată la sfîrșitul sec. II î.e.n. (104 sau 103?) nu aducea, după cum se poate observa, decît modificări de detaliu la legea *Fannia*, ușurînd unele prevederi. Datele menționate de Gellius nu concordă cu cele furnizate de Macrobius (*Sat.*, III, 17,7).

¹² Laevius, fr. 23 Bährens.

¹³ Lucilius, v. 1200 Marx.

¹⁴ *Lex Cornelia sumptuaria* din anul 81.

¹⁵ Calendele, idele și nonele erau zilele marcate în calendarul roman, cu ajutorul cărora se numerotau celelalte zile ale lunii. *Calende* erau prima zi a lunii, *nonele* erau ziua a 5-a, în afara lunilor martie, mai, iulie și octombrie, cînd erau ziua a 7-a, *idele* erau ziua a 13-a, cu excepția lunilor menționate mai sus, cînd erau ziua a 15-a. Aceste trei zile ale lunii erau considerate *dies fasti* în cultul domestic (cf. Cato, *De agr.*, 143,2).

¹⁶ *Lex Aemilia de sumptibus et libertorum suffragiis*, propusă în 115 î.e.n. de consulul M. Aemilius Scaurus.

¹⁷ *Lex Antia sumptuaria*, propusă în anul 71 î.e.n. de tribunul plebei C. Antius Restio; ea și celelalte, această lege a fost călcată cîrînd după promulgare, și numai Restio, care o prezentase, a mîncat toată viața numai la el acasă.

¹⁸ *Lex Iulia sumptuaria*, cu data necunoscută (poate 18 î.e.n.). E posibil să fie aceeași cu cea pomenită de Suetoniu (*Aug.*, XL) prin care se reglementează îmbrăcămintea și podoabele femeilor, și nu trebuie confundată cu o lege dată de Caesar, și omisă din lista lui Gellius: *lex Iulia sumptuaria* din anul 46. Cf. A. Berger, *EDRL*, s.u.

15 Capito Ateius¹⁹ spune că s-a dat chiar un edict — nu-mi amintesc dacă de August sau de Tiberius²⁰ — prin care s-au extins cheltuielile cu mesele în diferitele zile de sărbătoare de la 300 de sesterti la 2000, ca cel puțin prin aceste limite să se înfrineze valul clocotitor al risipei.

XXV. Ce numesc grecii analogie și ce numesc din contră anomalie.

1 În gramatica latină, ca și în cea greacă, unii cercetători au socotit că trebuie să urmeze analogia, alții anomalia¹. 2 Analogie înseamnă flexiunea asemănătoare a cuvintelor asemănătoare, ceea ce unii spun în latinește proporție (*proportio*). 3 Anomalia este iregularitatea flexiunii datorită obișnuinței. 4 Doi iluștri gramatici greci însă, Aristarh și Crates, au susținut cu toată puterea, cel dintâi analogia, cel de-al doilea anomalia. 5 Cartea a VIII-a a operei lui M. Varro către Cicero *Despre limba latină* ne învață că nu există nici un respect al analogiei și arată că aproape în toate cuvintele domnește obișnuința. 6 „Căci — spune el — zicem *lupus lupi*², *probus probi*³, dar *lepus leporis*⁴; așa la fel zicem *paro paravi*⁵, *lauo laui*⁶, *pungo pupugi*⁷, *tundo tutudi*⁸, dar *pingo pinxi*⁹. 7 De la *ceno*¹⁰ *prandeo*¹¹, *poto*¹² — continuă el — spunem *cenatus sum*, *pransus sum*, *potus sum*, pe cînd de la *destringor*¹³, *extergeor*¹⁴, *lauor*¹⁵ spunem *strinxi*, *extersi*, *laui*¹⁶. 8 La fel, deși de la *Oscus*, *Tuscus*, *Grae-*

¹⁹ Ateius Capito, *Coniectanea*, fr. 7 Bremer.

²⁰ Edictul lui Tiberius nu e cunoscut; de altfel nici Gellius (sau Capito) nu știe exact dacă a fost dat de Tiberius sau de August. În orice caz. în anul 22 e.n., Tiberius comunică senatului că legile de acest fel sînt fără rost (cf. Tacit. *Ann.*, III, 52–54). Cu toate acestea, și mai tîrziu apar dispoziții izolate privind luxul.

XXV ¹ Gr. ἀναλογία, ἀνωμαλία. Despre aceste noțiuni și rolul lor în știința antică, vezi Introducerea, p. XLII–XLIII.

² „Lup”

³ „Cinstit”

⁴ „Iepure”. Formele indicate sînt nominativul și genitivul.

⁵ „A pregăti”.

⁶ „A (se) spăla”.

⁷ „A împunge”.

⁸ „A lovi”.

⁹ „A picta”.

¹⁰ „A picta”. Formele indicate sînt îndicativul prezent și perfect; se înșiră aici cele patru tipuri de formare a perfectului latin: -ui, -i (cu alternanță), reduplicare, -si.

¹¹ „Cinez”.

¹² „Prinzesc”.

¹³ „Beau”.

¹⁴ „Mă fricționez”.

¹⁵ „Mă șterg”.

¹⁶ „Mă spăl”.

¹⁶ Varro arată că unele verbe active (*ceno*, *prandeo*, *poto*) au perfecte de formă pasivă, și viceversa. Faptele însă sînt puțin forțate: *cenatus sum*, *pransus sum*, *potus sum* nu sînt perfecte verbelor menționate, ci se află cu acestea aproximativ în raportul în care se află perfectul românesc *am mîncat* cu locuțiunea *sînt mîncat* (= „am luat masa”); de altfel *potus* nu derivă nici formal de la *poto*, ci verbul *poto* de la adj. *potus*; în ceea ce privește perechile *destringor* — *destrinxi*, *extergeor* — *extersi*, textele nu confirmă spusele lui Varro; ar putea fi vorba de folosiri ale diatezei medii cerute de anumite contexte. Situația verbului *lauor* e ceva mai compli-

*cus*¹⁷ zicem *osce*, *tusce*, *graece*¹⁸ de la *Gallus*¹⁹, *Maurus*²⁰ zicem totuși *gallice*, *maurice*²¹. De asemenea de la *probus* se spune *probe*, de la *doctus docte*, însă de la *rarus* nu se spune *rare*, ci unii zic *raro*, alții *rarenter*²². 9 Apoi adaugă M. Varro în aceeași carte : „Nimeni nu zice *sentior* și acest cuvânt singur nu spune nimic ; totuși aproape toți spun *adsentior*. Sisenna singur spunea în senat *adsentio* și după aceea mulți l-au urmat²³ ; totuși nu au putut să înfringă obișnuința”²⁴. 10 Dar tot Varro în alte cărți a scris multe în sprijinul analogiei.

11 Așadar a vorbi contra analogiei și după aceea a vorbi din nou, pentru analogie, acestea sînt un fel de locuri comune.

XXVI. Convorbirile dintre M. Fronto și filozoful Favorinus despre diferitele feluri de culori și despre denumirile lor în grecește și latinește ; în legătură cu aceasta, ce culoare este spadix.

1 Filozoful Favorinus s-a dus în vizită la fostul consul M. Fronto, care suferea de picioare și m-a luat și pe mine cu el. 2 Acolo, la Fronto, erau prezenți mulți oameni culti, care discutau despre culori și despre denumirile lor, remarcînd că nuanțele culorilor sînt numeroase, pe cînd denumirile lor sînt neprecise și puține. 3 Deosebiri pe care le facem cu ochii între culori — a început Favorinus — sînt mai multe decît cele pe care le facem cu ajutorul cuvintelor și denumirilor. 4 Căci, ca să lăsăm la o parte alte neprecizii ale lor, aceste culori simple, roșu și verde, au cîte o singură denumire, dar nuanțele lor sînt multe și diferite. 5 Și această sărăcie de vocabular o observ mai mult în limba latină, decît în cea greacă. Așa avem denumirea de roșu pentru culoarea roșie, dar altfel de roșu este focul,

cală : existau două verbe inrudite : *lauo*, *-ere*, cu perfectul *laui* „a spăla” și *lauo*, *-āre*, cu perfectul de asemenea *laui* „a se spăla” ; cu timpul, cel de-al doilea capătă funcție tranzitivă eliminîndu-l pe cel dintîi ; pentru valoarea reflexivă devine deci necesară folosirea flexiunii medio-pasive (*lauor*), ceea ce nu împiedică folosirea la perfect a formei active cu vechile ei funcții. Cf. o discuție mai amplă, chiar la Varro, *LL*, IX, 61, 105—107.

¹⁷ „Osc (populație din Campania și alte regiuni ale sudului peninsulei), etrusc, grec”.

¹⁸ *Osce*, *tusce* și *graece* sînt adverbele formate de la numele de mai sus și se referă în special la limbile populațiilor respective (cf. rom. *grecește* etc.).

¹⁹ „Gal”.

²⁰ „Maur” : locuitor al Mauritaniei (Marocul de azi și vestul Algeriei).

²¹ „Adverbele *gallice* și *maurice* nu derivă direct de la *Gallus* și *Maurus*, ci de la adjectivele *gallicus* și *mauricus*. Observația lui Varro asupra derivării diferite în cazuri în care ne-am așteptat să fie similară este însă justă (cf. rom. *băieșel*, dar *copilaș*).

²² Adverbele în *-e* folosesc o veche desinență de instrumental ; *raro* e forma de ablativ a adjectivului *rarus* ; *rarenter* pare să fie format prin analogie cu antonimul său *frequenter*.

²³ *Adsentior* „a-și de consimțămîntul” se folosește la forma deponentă probabil prin analogie cu sinonimul său *adsentor* „a aproba, a fi de acord” ; verbul simplu, *sentio* „a simți” nu are formă pasivă sau deponentă. Forma *adsentio* atribuită de Varro lui Sisenna, apare destul de frecvent în texte (de la Plaut și pînă la sfîrșitul latinității ; *adsentior* e totuși mai frecvent : cf. *Th. L. L.* II, 855, 31) și e normală, deoarece *adsentio* nu e decît un compus al lui *sentio*.

²⁴ Cele două pasaje din cartea a VIII-a a lucrării lui Varro se găsesc în partea de la urmă, pierdută în manuscrise (p. 146 Goetz-Schoell, fr. 11 și 12 Funaioli).

altfel singele, altfel purpura, altfel șofranul, altfel aurul și pe fiecare din aceste varietăți de roșu limba latină nu le arată cu denumiri proprii, ci le cuprinde pe toate cu un singur cuvânt de roșu, sau împrumută denumirea culorilor de la obiectele respective. Astfel se spune că ceva e roșu ca focul (*igneus*), ca flacăra (*flammeus*), ca singele (*sanguineus*), ca șofranul (*croceus*), ca purpura (*ostrinus*), ca aurul (*aureus*). 6 Căci *russus* și *ruber* (roșu) nu spun altceva decât *rufus*, nu arată alte varietăți de roșu¹. În grecește însă ξανθός, ἐρυθρός, πορπός, κερρός, φοινίξ, par a avea o oarecare deosebire de culoare *rufus* (roșu), arătînd fie un roșu mai intens, fie unul mai pal, fie o nuanță amestecată².

7 Atunci Fronto a zis către Favorinus: „Nu spun că limba greacă pe care se vede că o cunoști foarte bine, nu este mai bogată și mai nuanțată decât a noastră, totuși, în aceste culori despre care ai vorbit adineaori, nu sîntem așa de lipsiți de denumiri cum ți se pare ție. 8 Căci pentru a arăta culoarea roșie (*rufus*) nu avem numai cuvintele *russus* și *ruber*, pe care le-ai amintit, ci și altele mai multe decât ai citat tu din limba greacă. *Fuluus*, *flauus*, *rubidus*, *poeniceus*, *rutilus*, *luteus*, *spadix*, sînt denumiri pentru culoarea de roșu, pe care fie o intensifică, ca și cum ar aprinde-o fie că o amestecă cu verde, o închid spre negru sau o luminează cu un verde deschis. 9 *Poeniceus*, grecescul φοινίξ, pe care l-ai spus tu, *rutilus* și *spadix* sinonim³ cu *poeniceus*, împrumutat din grecește dar devenit al nostru, exprimă exuberanța și splendoarea culorii de roșu, cum sînt fructele de palmier cînd nu sînt încă bine coapte de soare. De aci vine și numele de *spadix* și *poeniceus*. 10 Dorienii numesc σπᾶδιξ o crenguță ruptă din palmier cu fruct. 11 Iar *fuluus* este un amestec de roșu și verde, avînd uneori dominant mai mult verdele, alteori mai mult roșul. Astfel, poetul cel mai cu grijă în alegerea cuvintelor, spune că e *fuluus* și vulturul⁴ și iaspul⁵, și coiful de piele⁶, și aurul⁷, și nisipul⁸ și leul⁹. La fel a zis și Ennius în *Analele sale aere fuluo*¹⁰. 12 *Flauus* din contră exprimă o culoare ce pare a fi compusă din verde, roșu și alb. Astfel Vergiliu zice *flautes comae*

XXVI¹ Cu toată afirmația categorică a lui Gellius, textele literare dovedesc însă că cei trei termeni desemnau nuanțe diferite: *ruber*, cuvînt literar de origine indo-europeană, desemna culoarea roșie, fără distincție de nuanță (vezi și mai sus, par. 5); *rufus*, de origine dialectală, denumește un roșu bătînd în galben și lipsit de strălucire; cu timpul sensul lui *rufus* s-a extins și a înglobat toate nuanțele de roșu. *Russus* are sensul mai greu de precizat, desemnînd probabil un roșu viu „roșcat”. Cf. J. André, *Étude sur les termes des couleurs dans la langue latine*, Paris, 1950, p. 75 și urm.

² O parte din cuvintele grecești sînt de fapt corespondente exacte ale unor termeni latini citați mai sus, lucru pe care-l observă Fronto, mai jos, par. 9: πορπός, derivă de la πῦρ „foc” și corespunde deci lui *flammeus* sau *igneus*, iar φοινίξ („purpuriu”) corespunde lui *poeniceus*.

³ Gellius folosește termenul grecesc σπᾶδιξ.

⁴ Vergiliu, *Eneida*, XI, 751–752.

⁵ Vergiliu, *Eneida*, IV, 261.

⁶ Vergiliu, *Eneida*, VII, 688.

⁷ Vergiliu, *Eneida*, VII, 279.

⁸ Vergiliu, *Eneida*, V, 374.

⁹ Vergiliu, *Eneida*, II, 722.

¹⁰ Ennius, *Annales* (XVIII, fr. II), v. 451 Vahlen; cf. și mai jos, XIII, 21, 14, unde adjectivul e feminin, *fulua*.

(plete blonde roșcate)¹¹, *frondes olearum flavae* (frunze verzi-roșcate de măsline)¹², de care văd că unii se miră. **13** La fel, cu mult înainte, Pacuvius spune *aqua flava* (apă verzuie-aurie) și *flavus pulvis* (pulbere galbenă-aurie). Mi-amintesc bucuros de versurile lui fiindcă sînt foarte plăcute :

Lasă-mă să-ți spāl cu apă azurie (*lymphis flavis*) picioarele pline de
pulbere aurie (*fuluum puluerem*)
Cu aceleași mîini cu care am mîngîiat adesea pe Ulișe
Și să-ți alin oboseala cu desmierdarea mîinilor¹³.

14 *Rubidus* însă e roșu mai închis și amestecat cu mult negru, *luteus* este dimpotrivă un roșu mai diluat ; **15** de aci se pare că i s-a format și numele¹⁴. **16** Așadar nu sînt în grecește, dragă Favorinus — a spus Fronto — mai multe cuvinte decît în latinește pentru a exprima culoarea de roșu.

17 Nici culoarea verde nu e redată de către voi¹⁵ prin mai multe cuvinte **18** și Vergiliu dorind să arate culoarea cu reflexe verzui a unui cal, a folosit cuvîntul *glaucus*¹⁶. Putea foarte bine să folosească pe *caeruleus*, dar a preferat să întrebuinteze un cuvînt mai cunoscut, de origine greacă, decît unul latin inuzitat¹⁷. Ceea ce grecii exprimă prin *γλαυκώπις*, **19** strămoșii noștri au exprimat prin *caesia*, care este, după cum spune Nigidius, de la *caelia*, de culoarea cerului (*de colore caeli quasi caelia*)¹⁸.

20 După ce Fronto a vorbit astfel, Favorinus îmbrățișîndu-l pentru știința lui vastă și pentru eleganța exprimării¹⁹, i-a răspuns : „Fără tine cu siguranță că limba greacă ar fi stat cu mult înaintea celei latine ; dar tu, dragul meu Fronto, faci ceea ce spune versul homerice :

Sau ai învins, sau ai făcut victoria dușmanului nesigură²⁰.

¹¹ Vergiliu, *Eneida*, IV, 590.

¹² Vergiliu, *Eneida*, V, 309 (*flava oliua*).

¹³ Pacuvius, v. 244—246 Ribbeck.

¹⁴ Lat. *luteus contra rufus color est dilutor*. Gellius pune cuvîntul *luteus* în legătură cu verbul *diluo* „a spăla, a dilua”. *Luteus* derivă însă de la *lūtum*, nume de plantă colorantă (*reseda luteola*).

¹⁵ Voi = grecii.

¹⁶ Vergiliu, *Georgice*, III, 83.

¹⁷ *Glaucus* (gr. *γλαυκός*) are în latinește, ca și în grecește, două valori : albastru deschis, strălucitor, și verde palid (ca al frunzelor de salcie) ; ca epitel al cailor, pare să desemneze culoarea ochilor, nu a părului, și e un termen tehnic al crescătorilor de cai. *Caeruleus* înseamnă „albastru strălucitor” (și închis și deschis) și nu e perfect sinonim cu *glaucus* ; *caeruleus* ieșise din uz în vremea lui Gellius, dar era uzual (cel puțin în scris) în epoca lui Vergiliu. Cf. și J. André, *op. cit.*, p. 164 și urm.

¹⁸ *Caesius* înseamnă albastru deschis și corespunde grecescului *γλαυκός*, care denumește culoarea albastră a ochilor (J. André, *op. cit.*, p. 178 și urm. A. Ernout, *Dict. étym.*, traduce însă „gris ver”). Deși cuvîntul este considerat de Gellius drept arhaic, s-a păstrat în limbile romanice : cf. Meyer-Lübke, s. u. Etimologia lui Nigidius (fr. 62 Swoboda, 43 Funaioli) e evident fantezistă.

¹⁹ Fronto era apreciat ca stilist și era socotit un Cicero al epocii sale. Descoperirea, la începutul secolului al XIX-lea, a unei părți din operele sale, a dezmințit însă aprecierile elogioase pe care i le acorda latinitatea decadentă.

²⁰ *Iliada*, XXIII, 382.

21 Mai ales cînd ascultam cu multă plăcere tot ceea ce tu ai spus cu atîta competență, expunînd toate varietățile culorii de galben (*flavus*) mai ales atunci m-ai făcut să înțeleg acele frumoase cuvinte din cartea a XIV-a a *Annalelor* lui Ennius, cuvinte pe care nu le înțelegeam :

Alunecă îndată pe marea liniștită de culoarea marmorei galben-verzuie
(*marmore flavo*)

Marea azurie (*caeruleum mare*) face spume spintecate de mulțimea corăbiilor ²¹.

22 Căci nu mi se părea că se potrivește marea azurie cu marea de culoarea marmorei galben-verzuie (*caeruleum mare — marmore flavo*). **23** Dar fiindcă așa cum ai spus, culoarea *flavus* provine din verde amestecat cu alb, poetul a întrebuițat foarte bine expresia *flauom marmor* pentru a reda culoarea mării verzui înspumate”.

XXVII. Ce gîndea T. Castricius despre exprimarea lui Sallustius și Demostene în portretele făcute de aceștia, unul lui Filip și celălalt lui Sertorius.

1 Iată cuvintele pline de strălucire și gravitate ale lui Demostene despre regele Filip : „Îl vedeam pe acest Filip cu care ne luptam noi pentru supremație și dinastie, cu un ochi scos, cu un braț rupt, cu o mînă și un picior rănît, oferind sorții oricare parte a corpului ar voi să i-o ia numai să trăiască cu ce-i mai rămîne în onoare și glorie” ¹. **2** Sallustius voind să imite acest portret, scrie astfel în *Istoriile* sale, despre generalul Sertorius ² : „Tribun militar, acoperit de mare glorie în Spania sub comanda lui T. Didius, a adus mari servicii în războiul marsic ³ prin pregătirea ostașilor și a armelor și multe victorii dobîndite atunci, sub conducerea și poruncile lui, au fost ascunse mai întîi din cauza originii lui umile, apoi din rea-voința scriitorilor, fapte pe care le arăta fața sa cu mai multe cicatrice și cu un

²¹ Ennius, *Annales*, (XIV, fr. I), v. 384—385 Vahlen.

XXVII ¹ Demostene. *Discursul despre coroană*, XX, 67. Gellius citează în originalul grec.

² Q. Sertorius, una din figurile cele mai interesante ale războaielor civile de la începutul secolului I î.e.n. ; născut la Nursia, în Umbria, dintr-o familie modestă, își începe cariera ca orator și jurist ; ia parte apoi la războaiele împotriva cimbrilor (105—102) și, ca tribun militar, sub comanda lui T. Didius, la supunerea Spaniei (97). În conflict cu partidul senatorial al lui Sulla, se atașează lui C. Marius (87). În 83 i se atribuie guvernarea Spaniei citerioare. Ajuns în provincie, o organizează în vederea rezistenței împotriva armatelor lui Sulla, izbutind să-și apropie populațiile băștinașe. După numeroase lupte, devine stăpînul aproape al întregii Spanii (77). Senatul roman încredințează lui Cn. Pompeius comanda armatei. Războiul durează pînă în anul 72, cînd Sertorius, înfrînt, este ucis de către unul din locotenenții săi.

³ Războiul marsic (*bellum marsicum*) este una din denumirile războiului care a opus, între 91 și 88, Roma populațiilor răscolite din Italia ; denumirea mai cunoscută este aceea de „războiul social” (*bellum sociate*) după titlul de *socii* „aliați [ai Romei]” pe care-l dăduseră romanii populațiilor Italiei. Marsii, care au început lupta, erau o mică populație situată la est de Roma.

ochi scos. Dar el se bucura de desfigurarea corpului său și nu era neliniștit de ce pierduse, fiindcă le păstra mai glorios pe cele ce-i rămăseseră”⁴.

3 Nu e oare contra naturii umane, a zis T. Castricius judecînd ambele portrete, a te bucura de desfigurarea corpului? Căci bucuria înseamnă tresăltare sufletească, înfierbîntată de satisfacția faptelor îndeplinite cu succes. 4 Cu cît mai sincer și mai potrivit cu firea omenească spune Demostene: „oferind soartei oricare parte a corpului său”. 5 Prin aceste cuvinte — zice Castricius — Filip nu e arătat, ca Sertorius, bucuros de desfigurarea corpului său, ceea ce este deplasat și neverosimil, ci dornic de laudă și de onoare, disprețuind primejdiile și expunîndu-și corpul întreg loviturilor soartei în schimbul succesului și al gloriei.

XXVIII. Nu se știe cărui zeu trebuie să i se aducă sacrificii în timpul cutremurelor de pămînt.

1 Care e cauza care produce cutremurele de pămînt — această cauză nu numai că nu e clară în mintea și în opiniile comune ale oamenilor, dar nu e stabilită îndeajuns nici în cărțile de filozofie a naturii¹. Se petrec ele prin puterea vînturilor care suflă în peșterile și deschizăturile pămîntului², sint cauzate de loviturile și presiunea apelor subterane³, așa cum se pare că au gîndit grecii vechi care au numit pe Neptun producătorul de cutremure⁴, sau se produc din cauza altui fapt, ori datorită puterii altui zeu, cauza cutremurelor, așa cum am spus mai sus, nu se cunoaște încă precis. 2 De aceea vechii romani evlavioși și credincioși în toate îndatoririle vieții și mai ales în îndeplinirea prescripțiilor religioase și în cinstirea

⁴ Sallustius, *Historiae*, I, fr. 88 Maurenbrecher.

XXVIII¹ Lat. *physicae philosophiae*.

² După Seneca, *Nat. Quaest.*, VI, 12—19, există mai multe școli filozofice care atribuie acțiunii aerului apariția cutremurelor. Astfel, Archelaos (elev al lui Anaxagora și profesor al lui Socrate) credea că vînturile pătrund în toate crăpăturile pămîntului; cînd densitatea a ajuns la maximum, orice nouă pătrundere de aer provoacă o mișcare generală. Aristotel și Theofrast socotesc că există o permanentă „evaporare” din pămînt; cînd un curent dintre acestea, venind din interiorul pămîntului, se lovește de un obstacol și nu poate ieși, se produc cutremurele; peripateticianul Straton explică fenomenul prin lupta dintre frig și cald (considerînd că frigul se îndreaptă înapoi de unde s-a retras căldura): pătrunderea frigului în cavitățile pămîntului provoacă ieșirea bruscă a căldurii, procesul repetîndu-se apoi invers. Alți filozofi (indicație vagă prin care Seneca desemnează pe stoici) socotesc că pămîntul e străbătut de curente de aer subteran; în anumite împrejurări, drumul fiind barat, mișcările aerului din interiorul pămîntului devin violente și provoacă zguduiri. Seneca e și el de părere că aerul e elementul care provoacă cutremurele. De altfel și Epicur (cf. Lucrețiu, VI, 535 și urm.) socotește mișcările aerului subteran printre cauzele principale ale cutremurelor.

³ Explicarea cutremurelor prin apele subterane este menționată de Seneca, *Nat. Quaest.*, VI, 7, fără indicarea sursei. Pentru Democrit (Seneca, *Nat. Quaest.*, VI, 20) apa împreună cu aerul constituie cauza cutremurelor. Și pentru Epicur apa are un anumit rol în aceste fenomene.

⁴ După Seneca, *Nat. Quaest.*, VI, 32, 4, Neptun este numit ἐνοσίχθων (Homer, *Iliada*, VII, 445, XI, 751, *Odiseea*, I, 74, III, 6 etc.) deoarece regiunile vecine cu marea sint cel mai adesea lovite de cutremure. Epitetul citat de Gellius (σεισίχθων) apare la Pindar (*Istmice*, I, 52).

zeilor nemuritori, cînd simțeau sau cînd se anunța că s-a produs vreun cutremur de pămînt, hotărau, printr-un edict, ceremonii religioase pentru acest eveniment, dar numele zeului în cinstea căruia erau date ceremoniile nu-l spuneau în edict, cum se obișnuiește, ci îl treceau sub tăcere, ca nu cumva, spunînd numele unui zeu în locul altuia, să impună poporului o credință greșită ⁵. **3** Dacă cineva profana acele ceremonii și trebuiau să facă din cauza aceasta sacrificii de ispășire ⁶, el jertfea „zeului” sau „zeiței” și formula aceasta, fără nume, fusese dată printr-un decret al pontifilor, după cum scrie Varro ⁷, fiindcă nu se știa sigur ce putere, sau datorită căror zei ori zeițe se cutremură pămîntul.

4 Nu mai puține cercetări s-au făcut asupra cauzelor care produc eclipsele de soare și de lună. **5** Totuși, M. Cato, bărbat cu multă pregătire științifică și dorință de cunoaștere, vorbește despre aceasta în treacăt și fără interes. **6** Iată ce scrie el în cartea a IV-a a *Originilor*: „Nu găsec cu cale să mă ocup de ceea ce scriu tablele marelui pontifice, adică de cîte ori sînt cerealele scumpe, de cîte ori întunericul sau altceva a produs eclipsa soarelui sau a lunii” ⁸. **7** Atît de fără valoare i se pare lui să știe sau să vorbească despre cauzele eclipselor de soare și de lună.

XXIX. O fabulă nu lipsită de interes a frigiianului Esop.

1 Esop din Frigia, acel povestitor de fabule, nu pe nedrept a fost socotit înțelept; fiindcă sfaturile și îndemmurile folositoare el a crezut nimerit să le dea nu pe un ton sever și poruncitor după obiceiul filozofilor, ci, născocind povești ușoare și plăcute, a îmbrăcat gînduri serioase și adinci într-o haină frumoasă și atrăgătoare, pentru a fi întipărite în mințile și inimile oamenilor. **2** Astfel este această fabulă a sa despre o păsărică și despre cuibușorul ei, care ne învață, cu duh și savoare, că trebuie să ne punem în noi înșine, iar nu în altul, speranța și încrederea, cînd e vorba de lucruri pe care le putem face noi.

3 „Este, zice el, o pasăre mică, ce se numește ciocirle, **4** care locuiește și-și face cuib în grîne, iar puilor ei le cresc aripile cam în timpul cînd se apropie secerișul. **5** Această ciocirle odată își făcuse cuib într-o țarină semănată — mai de timpuriu decît de obicei. De aceea, cînd spicele au început să îngălbenească, puii încă nu ajunseseră zburători. **6** Astfel, ori de cîte ori ea pleca să caute mîncare pentru pui, le spunea că, dacă se

⁵ Invocarea zeilor trebuia să cuprindă numele exact al divinității căreia i se adresa; de aceea, se recurge adesea la formule vagi, pentru a nu da zeului un nume care nu i-ar conveni (de tipul „sau oricum e permis să fii numit”).

⁶ Lat. *piaculum* înseamnă atît vina, actul care trebuie ispășit, cît și actul necesar ispășirii. Orice încălcare a ritualului constituia un *piaculum* și cerea o ispășire, care putea consta în repetarea ceremoniei sau într-un sacrificiu.

⁷ Varro, *Antiquitates*, fr. 1, p. CLIII Merkel.

⁸ Cato, *Origines*, IV, fr. 1 Jordan.

întimplă sau se aude ceva nou, ei să fie cu băgare de seamă și să-i dea de veste de îndată ce ea se întoarce.

7 Stăpînul acelor semănături chemă pe fiul său, un tînăr, și-i spuse : „Vezi că griule de secerat și așteaptă mîna noastră ? Iată, mîine de dimineață, cum se luminează de ziuă, du-te la prieteni și roagă-i să vină să ne ajute la secerat”. Acestea zicînd a plecat.

8 Iar cînd s-a întors ciocirlia, puii fremătînd de teamă au început a ciripi în jurul ei și a o ruga să-i mute degrabă în alt loc, „căci, — zic ei — stăpînul a trimis după prieteni să-i roage ca dis-de-dimineață să vină la secerat”.

8 Mama le-a spus să fie fără teamă. „Dacă stăpînul — zice ea — a lăsat seceratul în seama prietenilor, nu va fi secerat griul mîine și nu e nevoie să vă iau azi de aci”.

10 Așadar, a doua zi mama zbură după hrană. Stăpînul așteaptă pe cei pe care-i rugase. Soarele dogorește și nu se face nimic. Trece ziua și nici un prieten nu vine. **11** Atunci el îi spune iarăși fiului său : „Prietenii aceștia — zice el — sînt niște leneși. De ce să nu mergem mai bine și să rugăm rudele și vecinii noștri să vină mîine devreme la secerat ?”.

La fel puii speriați își vestesc mama. **12** Dar ea îi îndeamnă să fie și de data aceasta fără grijă și fără teamă, căci nici o rudă nu este atît de săritoare încît, îndată ce i s-a spus, să alerge fără întîrziere la lucru. „Numai voi, zice ea, să fiți cu luare aminte, dacă mai auziți iarăși ceva”.

13 În zorii zilei următoare, pasărea se duce după mîncare. Rudele și vecinii amină treaba pentru care au fost rugați. **14** În cele din urmă stăpînul spune fiului său : „Să fie sănătoși prietenii ca și rudele. Cînd s-o crăpa de ziuă, să aduci două seceri : una pentru mine și una pentru tine. Căci mîine vom seceră noi cu mîinile noastre griul”.

15 Cînd mama auzi de la copiii ei că stăpînul a spus aceste cuvinte, a zis : „Este timpul să ne pregătim și să plecăm ; acum fără îndoială că va face ce a spus. Căci treaba o va săvîrși pînă la urmă cel căruia îi revine, nu cel rugat”.

16 Și astfel ciocirlia și-a mutat cuibul în altă parte, iar griul a fost secerat de stăpîn”¹.

17 Această fabulă arată că încrederea în prieteni și rude este adesea deșartă și zadarnică. **18** Dar ce altceva învață cărțile filozofilor decît ca să ne sprijinim numai pe noi înșine, **19** iar toate celelalte, care sînt în afară de noi și de puterea noastră, să nu le socotim nici ale noastre, nici pentru noi ? ² **20** Această fabulă a lui Esop a povestit-o Q. Ennius cu iscusință și talent în *Satirele* sale, în versuri de cîte opt măsuri ³. Din aceste

XXIX ¹ Fabula lipsește din corpusul esopic ajuns pînă la noi. Se găsește însă la Babrios, 88 și la Avianus, 21. A fost imitată de La Fontaine, IV, 22 (*L'alouette et ses petits avec le maître d'un champ*).

² „Indiferente”, după concepția stoică.

³ Lat. *versibus quadratis*, denumirea latină a tetrametrului iambic ; versurile lui Ennius sînt însă tetrametri (septenari) trohaici.

versuri, ultimele pe care socot că merită să le avem în amintirea și inima noastră sînt următoarele :

În minte-această-nvățătură să-ți fie bine-nțipărită :
Să nu aștepti de la prieteni o treabă ție hărăzită ⁴.

XXX. Observații în legătură cu diferitele mișcări ale apelor mării, cauzate de austru și acvilon.

1 În mișcarea apelor mării au fost adesea cercetate pe de o parte valurile pe care le produce acvilonul ¹ și alte vînturi care suflă din aceeași regiune a cerului, iar pe de altă parte, valurile pe care le produc pe mare austrul și vîntul african ².

2 Căci valurile care, atunci cînd bate acvilonul, se înalță uriașe și dese, îndată ce acesta încetează, încep să se micșoreze, se potolesc și încetează și ele. **3** Nu este însă același lucru, cînd bate austrul sau africanul. Chiar dacă acestea nu mai bat de loc, valurile continuă să se înalțe și marea rămîne multă vreme agitată, fără să o mai involbureze vîntul. **4** Cauza fenomenului se bănuie a fi aceea că vînturile de nord coborîndu-se din regiunile mai înalte ale cerului, cad pe mare oarecum vertical și o răscolesc în adîncuri, producînd valuri care nu merg înainte pe suprafața mării, ci se înalță de jos în sus. Acestea se rostogolesc atît timp cît marea rămîne sub puterea vîntului. **5** Austrul și africanul însă pornind dinspre partea de sud a pămîntului și din regiuni inferioare, suflînd așternute pe pămînt, mătură suprafața mării și mai mult mină decît înalță, valurile formate care nefiînd răscolite de sus în jos, ci împinse înainte, chiar după ce încetează vîntul continuă cîtva timp să se agite în mișcarea de mai înainte ³. **6** În sprijinul celor spuse pot fi și versurile lui Homer, dacă le citim cu atenție. **7** Iată ce spune despre vîntul austru :

Notus sufflind cu putere rostogolește valuri mari spre țarmul apusean ⁴.

8 Dimpotrivă despre boreas, pe care noi îl numim acvilonul, vorbește altfel :

„Și boreas fiul eterului ridică valuri mari” ⁵.

¹ Ennius, *Satirae*, (lib. incert fr. II), v. 57–58 (întreaga fabulă cuprinde, la Vahlen, rîndurile 21–58).

XXX ¹ = Crivățul. Vezi mai sus, cap. 22, par. 9.

² Lat. *Africanus*, echivalent cu gr. *Αἰφ* discutat mai sus cap. 22. par. 12, provoca furtuni pe coasta vestică a Siciliei.

³ În concepția antică, sudul „discului” terestru este mai jos decît nordul ; de aceea austrul și africanul sînt „inferioare”. Cf. Plinius, *NH*, II, 48, 128 și nota lui J. Beaujeu, p. 209 a ediției Budé.

⁴ *Odiseea*, III, 295.

⁵ *Odiseea*, V, 296.

9 Căci spune că valurile ațîțate de acvilon, care e la înălțime și bate de sus, se rostogolesc cu capul în jos, pe cînd auștrii, care bat pe lîngă pămînt, împing valurile și le aruncă cu putere înainte. **10** Aceasta înseamnă verbul ὄθεῖν (împinge înainte) ⁶, cum e întrebuintat și în alt loc :

λάαν ἔνω ὄθασκε ποτι λόφον

(împingea piatra în sus către virful colinei) ⁷.

11 Și un alt fapt a fost observat de către cei mai de seamă filozofi fizicieni, anume că, atunci cînd bate austrul, marea devine albastră-verzuie, pe cînd sub bătaia acvilonului se închide spre negru. Mi-am notat acest fapt cînd am răsfoit cărțile lui Aristotel de *Probleme* ⁸.

⁶ Verbul se găsește în primul citat.

⁷ *Odiseea*, XI, 596.

⁸ Aristotel, *Problemata*, XXVI, 37.

CARTEA a III-a

1. *Se cercetează și se tratează de ce a spus Sallustius că lăcomia slăbește nu numai puterile sufletului, ci și pe cele ale corpului.*

1 Era sfârșit de iarnă și sub un soare călduț ne plimbam, împreună cu filozoful Favorinus, prin fața băilor lui Titius ¹. În timpul plimbării se citea *Catilina* de Sallustius, la cererea lui Favorinus, care văzuse această carte în mîna unui prieten. **2** Cînd a fost citit următorul pasaj : „Lăcomia implică dorința de bani, la care nici un înțelept n-a rîvnit. Ca și cum ar fi înmuiată în otravă, moleșește corpul și sufletul, este totdeauna nesfîrșită și nesăturată și nici belșugul, nici lipsa n-o micșorează” ². **3** Atunci Favorinus privindu-mă a zis :

— Cum moleșește lăcomia corpul omului? Că moleșește sufletul îmi dau seama, dar în ce fel moleșește corpul omului încă nu înțeleg.

4 — Și eu mult timp mi-am pus aceeași întrebare — i-am răspuns — și dacă n-o luați înainte, te întrebam eu ce vrea să spună aceasta ?

5 Abia rostisem eu aceste cuvinte șovăind, și unul dintre discipolii lui Favorinus, care se părea mai cu experiență în domeniul literaturii, a zis :

— Am auzit pe Valerius Probus spunînd că Sallustius a folosit aici o perifrază poetică și că vrînd să arate că lăcomia corupe pe om, a zis că moleșește corpul și sufletul, două cuvinte în loc de cuvîntul om, fiindcă omul e compus din corp și din suflet.

6 — Pe cit știi, Probus n-a fost niciodată de un spirit atît de deplasat și de îndrăzneț, — a răspuns Favorinus — încît să spună că Sallustius, meșter foarte priceput în exprimarea concisă, ar fi folosit o perifrază poetică.

7 Mai era cu noi la aceeași plimbare un om foarte erudit. **8** Rugat și acesta de Favorinus să ne spună ce păreri are despre problema în discuție el a răspuns astfel :

¹ Băile pomenite aici nu sînt cunoscute din alte texte. Forma expresiei latine (*balneae Titiae*) permite cu greu identificarea cu termele lui Titus (*thermae Titianae*).

² Sallustius, *Catilina*, XI, 3.

9 — Pe cei al căror cuget l-a cucerit și-l stăpânește lăcomia și care s-au dedicat permanent cîștigului de bani, pe aceia îi vedem pe cei mai mulți ocupați cu astfel de viață, încît așa cum au lăsat în părăsire totul pentru bani, au părăsit și efortul fizic și dorința de a-și exercita corpul. **10** Căci își duc viața la umbră, în afaceri și cîștiguri sedentare și toată vigoarea corpului și a sufletului lor lincezește sau, cum spune Sallustius, se moleșește ³.

11 Atunci Favorinus a cerut să se citească din nou aceleași cuvinte ale lui Sallustius și, după ce au fost citite, a zis :

— Dar ce putem spune despre faptul că vedem pe mulți dornici de bani și totuși cu un corp puternic și sănătos ?

12 Atunci acela a spus :

— Ai făcut o obiecție întemeiată. Oricine este însă în căutare de avuție și-și întreține totuși corpul sănătos și viguros, aceasta o face pentru că este împins de gîndul sau de îndeletnicirea cu alte ocupații să-și pună corpul în mișcare și să nu-l lase fără îngrijire și exercițiu. **13** Căci dacă setea de cîștig stăpînește singură și în cel mai înalt grad toate sentimentele și preocupările omului, și dacă el ajunge la neglijarea corpului, singura lui grijă fiind nu virtutea sau forța, nu sufletul sau corpul ci cîștigul, în acest caz se poate spune corect că trebuie să se moleșească și sufletește și trușește cel ce nu se îngrijește de nimic altceva decît de bani.

14 Atunci Favorinus a spus :

— Fie că este adevărat ceea ce spui, fie că mai degrabă din ură față de lăcomie, Sallustius a acuzat acest viciu cît a putut mai mult.

II. *Ce zi de naștere spune Varro că au cei ce se nasc înainte și după ora a VI-a din noapte. În legătură cu aceasta, despre timpul și durata zilei numite civile la diferite popoare. Ce scrie Q. Mucius despre femeia care n-a putut deveni soție legitimă, fiindcă n-a ținut seama de durata anului civil.*

1 S-a pus adesea întrebarea : cel ce s-a născut noaptea în ceasul al III-lea, al IV-lea sau în oricare altul ¹, ce zi de naștere trebuie să considere că are, ziua precedentă sau pe cea următoare nopții ? **2** M. Varro în cartea intitulată *Despre lucrurile omenești*, la capitolul despre zile, scrie astfel : „Oamenii care se nasc în interval de 24 ore de la miezul nopții și pînă la următorul miez de noapte, se consideră născuți în aceeași zi” ². **3** Din aceste cuvinte reiese că Varro socotea astfel durata zilei, că cel ce s-a

³ Lat. *effeminatur*, de la *femina* „femeie”.

1 Impărțirea zilei în ore se făcea pornindu-se de la răsăritul pînă la apusul soarelui : între aceste două puncte ale zilei timpul era împărțit în 12 ore (*horae*) egale, astfel că miezul zilei era la începutul orei a VII-a a zilei iar miezul nopții la începutul orei a VII-a a nopții. Evident că în felul acesta orele zilei nu erau egale cu ale nopții decît la echinocțiu și nu erau egale nici în zile diferite ; publicul larg nu ținea seama decît de aceste ore (*horae temporales*) și numai astronomii aveau în vedere orele egale între ele (*horae aequinoctiales*).

² Varro, *Res humanae*, XIII, fr. 2 Mîrsch.

născut după apusul soarelui, dar înainte de miezul nopții, are ca zi de naștere ziua de la care a început noaptea și din contră, cel ce s-a născut în următoarele șase ore de la miezul nopții, are ca zi de naștere ziua următoare acelei nopți.

4 Tot Varro scrie în aceeași carte că atenienii socoteau altfel și anume ei spuneau că ziua este intervalul între un apus și altul al soarelui. 5 După același autor, babilonienii socoteau și ei altfel: ei socoteau spațiul de la un răsărit la celălalt răsărit al soarelui o singură zi, 6 iar în Umbria mulți socotesc ziua de la o amiază la cealaltă amiază. „Acest calcul — zice Varro — este prea absurd. Căci cel ce s-a născut în Umbria în ora a VI-a a calendelor va trebui să aibă ziua de naștere jumătate la calendele și jumătate în ziua următoare calendelor pînă la ora a VI-a³.

7 Că poporul roman, așa cum spune Varro, numără zilele de la un miez de noapte la celălalt se poate dovedi cu multe argumente. 8 Sacrificiile la romani se fac unele noaptea, altele ziua. Dar cele făcute noaptea se fixează în timp după zile, nu după nopți, 9 și cele făcute în ultimele șase ore ale nopții se spune că s-au făcut în ziua următoare acelei nopți. 10 La aceeași observație ne duc riturile și obiceiul de a se lua auspicii⁴. Căci magistrații, cînd în aceeași zi trebuie să ia și auspiciile și să și execute lucrul asupra căruia au luat auspiciile, ei iau aceste auspicii după miezul nopții și săvîrșesc după ce soarele a ajuns la amiază lucrul pentru care le-au luat. Totuși, ambele acțiuni, atît auspiciile cît și lucrul respectiv se socotesc făcute în aceeași zi. 11 Pe lingă aceasta, tribunii plebei cărora nu le e permis să iasă din Roma o zi întreagă⁵, cînd pleacă după miezul nopții și se întorc îndată după ce se aprind luminile, înainte de miezul nopții următoare, se socotește că n-au lipsit o zi întreagă, fiindcă întorși înainte de ora a șasea din noapte o parte din acea zi sînt în oraș.

12 Am citit că jurisconsultul Q. Mucius obișnuia să spună — că nu se exercita uzurpația⁶ asupra femeii care începuse să trăiască cu un băr-

³ Varro, *Res humanae*, XIII, fr. 3 Mirsch. Argumentul lui Varro nu se bazează decît pe comparația cu calculul roman, care situează la miezul nopții începutul oficial al zilei; situația copilului umbrian născut la amiază în Umbria e identică cu aceea a unui copil roman născut la miezul nopții.

⁴ Auspiciile (observarea semnelor pe care romanii credeau că Iupiter le trimite magistraților romani pentru a garanta validitatea și utilitatea acțiunilor de interes public) erau obligatorii în numeroase împrejurări: convocarea comițiilor și a oricăror adunări deliberative, intrarea în funcție a magistraților, plecarea armatelor în campanie etc.

⁵ Tribunii erau obligați să stea zi și noapte la dispoziția plebeilor, pentru a-i apăra de abuzurile magistraților nobili (*ius auxilii*). De aceea tribunii nu puteau lipsi din oraș mai mult de o zi. Cf. A. Berger, *EDRL*, s.u. *Tribuni plebis*.

⁶ Cea mai veche formă a căsătoriei, din punct de vedere juridic, era aceea prin care soția intra sub puterea soțului, înlocuind cum o fiică se afla în puterea tatălui; o asemenea căsătorie se numea *cum manu* (*manus* însemnînd puterea șefului familiei asupra membrilor ei). Cea mai curentă formă de încheiere a acestei căsătorii era *usus*: dacă o fată cohabita neîntrerupt timp de un an cu un bărbat, la sfîrșitul anului intra în puterea juridică a acestuia, era *usucapta*. Întreruperea *usus*-ului se putea face dacă femeia lipsea din casa bărbatului timp de trei nopți consecutive (*trinoctium*) înainte de încheierea perioadei de un an. La origine, întreruperea (*usurpatio*) era provocată de soț, care punea astfel capăt unei căsătorii. Mai tîrziu, cînd relațiile juridice de proprietate se complică și cînd apare forma de căsătorie *sine manu*, în care femeia își păstrează independența, întreruperea se produce în favoarea soției menținînd-o în afara puterii soțului. Cf. P. Noailles, *Cours*, II, p. 157 și urm.

bat și rămăsese la el de la calendele lui ianuarie și pînă în ziua a patra înainte de calendele următoare ale lui ianuarie, **13** căci nu se puteau completa cele trei nopți în care ea trebuia să lipsească de la bărbat în vederea drepturilor de soție prin uzurpare, conform legii celor 12 table ⁷, fiindcă șase ore din a III-a noapte aparțineau anului următor care începea de la calendele ⁸.

14 Cînd cercetam în cărțile celor vechi toate aceste date referitoare la durată și limitele unei zile și le completam cu prevederile și disciplina vechiului drept civil, mă gîndeam că fără îndoială și Vergiliu dovedește că a făcut același lucru, nu explicit și deschis, ci ca un om care scria opere poetice exprimînd figurat și oarecum acoperit sensul vechilor rituri:

15 Noaptea cea umedă și-a parcurs jumătate drumul

Și aprîgul soarec răsărind ne-a atins cu suflul cailor săi ⁹.

16 Căci prin aceste versuri indirect, cum am afirmat, a voit să ne spună că ziua pe care o numeau romanii „civilă”¹⁰ începea de la ora a șasea a nopții ¹¹.

III. Cum se pot identifica și cunoaște comediiile lui Plaut de vreme ce sînt transmise sub numele lui fără deosebire, cele autentice ca și cele false; în legătură cu aceasta, ce piese au scris Plaut și Naevius în închisoare.

1 Mă conving că e adevărat ce am auzit spunînd pe unii oameni competenți în ale literaturii, care au citit atent și cu pătrundere cele mai multe comedii ale lui Plaut anume, că nu trebuie să punem temei pe listele lui Aelius, Sedigitus, Claudius, Aurelius, Accius sau Manilius ¹ asupra acelor comedii a căror autenticitate este pusă la îndoială, ci pe însuși Plaut, pe caracteristicile talentului și limbii sale.

⁷ *Legea celor XII table*, VI, 5 (text păstrat în parafraza lui Gaius, I, 111).

⁸ Ziua a IV-a înaintea calendelor lui ianuarie era 29 decembrie. Deci, dacă femeia lipsea din casa soțului în nopțile dintre 29 și 30, 30 și 31, 31 și 1, ultima jumătate de noapte făcea parte din anul următor și deci cele trei nopți cerute de lege nu erau împlinite.

⁹ Vergiliu, *Eneida*, V, 738—739.

¹⁰ Prin „zi civilă” (*dies ciuilis*) se înțelegea ziua oficială, care începea la romani (rămînd astfel pînă azi) de la miezul nopții.

¹¹ Interpretarea versurilor vergiliene este desigur forțată; A. Gellius, ca și alți filologi romani (Macrobius, de exemplu), căuta să descopere în Vergiliu un savant versat în toate problemele antichităților romane.

III ¹ Despre filologii Aelius Stilo, Volcaeus Sedigitus, Servius Claudius, Aurelius Opilius, precum și despre Accius, vezi dictele de nume. Manilius e necunoscut. Despre preocupările acestor filologi în legătură cu opera plautină avem și alte informații; astfel, Quintilian (X, 99) relatează că Aelius Stilo spunea că dacă muzele ar vrea să vorbească latinește, ar vorbi în limba lui Plaut (*Musas ... Plautino ... sermone locuturas fuisse si latine loqui uellent*). În *canonul* poezilor comici, alcătuit de Volcaeus Sedigitus, Plaut ocupă locul al doilea, după Caccilius dar la distanță de ceilalți opt de pe listă (vezi mai jos, XV, 24). Cit despre Ser. Claudius, ginere al lui Aelius Stilo, aflăm de la Cicero (*Ad Fam.*, IX, 16, 4) că distingea după ureche un vers plautin autentic de unul care nu-i aparținea lui Plaut. (Cf. A. Ernout, introducere la ediția comediilor lui Plaut, I, p. XII și urm.)

2 Această formă de judecată vedem că a folosit-o și Varro. 3 Căci pe lângă cele 21 de comedii care se numesc varroniene, pe care le-a separat de celelalte, fiindcă autenticitatea lor nu era îndoielnică, ci prin consensul tuturor erau socotite ale lui Plaut, el a semnalat și alte câteva, determinat de verva comică și de stilul asemănător comedilor plautine și le-a socotit ale lui Plaut deși erau cunoscute sub numele altora². Așa este bunăoară cea pe care am citit-o de curind și care este intitulată *Beoțiana*³. 4 Căci deși această comedie nu face parte din cele 21 și se spune că este a lui Aquilius⁴, totuși Varro nu s-a îndoit de loc că este a lui Plaut și nici un cititor obișnuit cu acesta nu s-ar fi îndoit, dacă ar fi cunoscut din piesă măcar aceste versuri, care sînt foarte plautine, ca să mă exprim în maniera lui Plaut însuși⁵, versuri pe care de aceea le amintesc și le reproduc.

5 În piesa amintită un parazit infometat⁶ vorbește astfel :

Să-l piardă zeii pe cel care cel dintîi a inventat împărțirea orelor !

Și care cel dintîi a așezat acest cadran solar !

De ce mi-a împărțit în mici părțile ziua, nenorocitul de mine !

Cînd eram copil, cel mai bun și mai precis dintre toate cadranele îmi era
stomacul ;

El mă sfătuia să mînc cînd vreau, în afară de cazul cînd nu aveam ce.

Acum chiar ce este nu mînc, dacă nu vrea soarele,

Așa de plin este orașul de cadrane,

Că o mare parte a poporului se tirăște lihnită de foame⁷ !

6 Și profesorul meu Favorinus, cînd citeam *Nervularia* lui Plaut, piesă socotită între cele nesigure, auzind acest vers din comedia aceea : „Muieri nerușinate, betege, stricate, dezgustătoare”⁸, încîntat de savoarea

² Cele 21 de comedii „varroniene”, a căror autenticitate n-a mai fost pusă la îndoială în antichitate (în epoca noastră, L. Havet socotește cu argumente interesante, dar nu convingătoare, că *Asinaria* n-ar fi a lui Plaut), sînt singurele care au ajuns pînă la noi, ceea ce dovedește prestigiul cercetării lui Varro. După cum rezultă din textul lui Gellius, pe vremea sa și alte piese, cu autenticitate îndoielnică, circulau încă în public (cel puțin printre amatorii de „antichități”), iar discuțiile în vederea extinderii listei operelor plautine nu încetaseră.

³ S-au păstrat numai versurile citate aici.

⁴ Aquilius, autor de comedii, despre a cărui activitate nu avem informații. Cf. G. Wis-sowa, *RE*, s. u., 3 ; H. Bardon, *Litt.*, p. 36—37.

⁵ Lat. *Plautinissimi*. Gellius se referă la bogăția de superlative cu efect comic din comedii-le lui Plaut.

⁶ Parazitul era un personaj tradițional al comediei medii și noi, preluat și de comedia latină (deși corespundea mai puțin realității romane) ; de condiție liberă, parazitul petrecea în casa cuiva sau lua numai masa la cineva în mod constant ; uneori parazitii nu aveau un anumit patron, ci umblau după invitații, prin lingușiri și mici servicii (adesea misiunea parazitului se reducea la simpla amuzare a patronului).

⁷ Plaut, *Boetia*, v. 21—31 Ernout = Aquilius, v. 1—9 Ribbeck. Primul cadran solar a fost adus la Roma în 293 î.e.n. de către L. Papirius Cursor ; abia în 164 cadranele au fost adaptate latitudinii Romei.

⁸ Plaut, *Nervularia*, v. 100 Ernout ; *scrattae, scrupedae, strittiuillae* (la Ernout : *strittabillae sordidae*). Cuvintele sînt într-adevăr foarte rare, ceea ce era de natură să încînte pe prietenii și elevii lui Fronto ; nici forma, nici sensul lor nu sînt sigure. Versul e citat și de Varro (*LL*, VII, 3,65) sub forma :

Scrattiae, scruppedae (?), *strittabillae* (?), *tantulae*

și de Nonius (169) :

Scrappae, scruppedae, strictiuellae, sordidae.

Încercări de explicare a cuvintelor la M. Hammarström, *Eranos*, XXXIII, 1925, 2, p. 111 și urm.

arhaică a cuvintelor care caracterizau viciile și diformitățile morale ale prostituatelor, a zis : „Și numai acest vers poate să fie mărturie că piesa a făcut-o Plaut”.

7 Eu însumi de asemenea de curind de tot, pe cînd citeam *Fretum* (Strîmtoarea) — acesta este numele altei comedii despre care unii cred că nu e a lui Plaut — nu m-am îndoit de loc că e a lui Plaut, și încă cea mai autentică dintre toate. 8 Din ea am transcris aceste două versuri, ca să cercetez istoria oracolului Arretin⁹ :

Acum se întîmplă ceea ce a spus oracolul Arretin de jocurile mari :
Dacă nu o voi face voi pieri, dacă voi face voi fi bătut¹⁰.

9 Totuși, M. Varro în cartea întia *Despre comediile lui Plaut* citează aceste cuvinte ale lui Accius : „Căci nici *Cei doi codoși*¹¹ nici *Inelul de sclav*¹², nici *Bătrîna*¹³ nici *Fata de două ori violată*¹⁴, nici *Boțiana*¹⁵ n-au fost vreodată ale lui Plaut ; de asemenea nici *Bădăranul*¹⁶, nici *Cei ce vor să moară împreună*¹⁷ ale lui Maccius Titus”¹⁸.

10 În aceeași carte a lui Varro se găsește scris că a existat și un oarecare Plautius, autor de comedii¹⁹. Fiindcă și comediile lui purtau în titlu numele Plauti²⁰, au fost acceptate între cele plautine, deși nu erau plautine de la Plautus, ci plautiane de la Plautius.

11 Se socotese sub numele lui Plaut cam 130 de comedii ; 12 dar învățatul L. Aelius e de părere că numai 25 sînt autentice²¹. 13 Totuși, fără îndoială că cele care nu par a fi scrise de Plaut, dar i se atribuie lui, au fost ale unor poeți vechi, dar revăzute și refăcute de el ; de aceea se resimte în ele stilul plautin²². 14 Varro și mulți alții spun că Plaut a scris

⁹ Nu se știe despre ce oracol e vorba. Textul citatului e corupt și nu contribuie la înțelegerea pasajului. (Cf. și A. Ernout, *Introd. la ediția comediilor lui Plaut*, p. XVI, n. 2.)

¹⁰ Plaut, *Fretum*, v. 76—77 Ernout. E singurul fragment păstrat din această piesă.

¹¹ Comedia *Gemini lenones* e cunoscută numai printr-un singur vers.

¹² Din *Condalium* nu se cunoaște decît un vers (la care se adaugă un cuvînt izolat).

¹³ Piesa *Anus* nu e cunoscută decît de aici.

¹⁴ *Bis compressa* se află în aceeași situație ca și precedentă.

¹⁵ *Boeotia* (vezi mai sus, nota 3).

¹⁶ Din *Agroecus* s-a păstrat un singur fragment.

¹⁷ *Commorientes*. Piesa e socotită drept a lui Plaut și de către Terentius (*Adelphoe*, 7), care ne informează și asupra modelului grec : piesa *Synapothnescontes* de Diphilus. Nu s-a păstrat decît un singur fragment.

¹⁸ Varro, fr. 88, Funaioli, Accius, fr. 19 Funaioli = 20 Bährens. *Titus Maccius Plautus* e numele complet al lui Plaut.

¹⁹ Existența unui autor de comedii cu acest nume nu e confirmată de nici un alt izvor ; avem de-a face aici cu o ipoteză a lui Varro (sau a unui predecesor al său) menită să explice atribuirea abuzivă de piese lui Plaut. Ipoteză, de altfel, inutilă, dorința autorilor și mai ales a directorilor de trupă de a prezenta comediile sub numele unui poet celebru fiind ușor de înțeles.

²⁰ *Plauti* e forma de genitiv alit a numelui *Plautus*, cit și *Plautius*. În titlurile cărților latine, numele autorului se pune la genitiv.

²¹ Aelius Stilo, fr. 4 Funaioli.

²² Ipoteza aceasta a lui Gellius (sau a unei surse a acestuia) ar putea corespunde realității : fiind și director de trupă, Plaut s-a putut găsi uneori în fața necesității de a reprezenta piese străine, ale unor autori mai vechi, aducîndu-le numai unele modificări. (Cf. A. Ernout, *op. cit.*, I, p. XII.)

Saturio și *Addictus*²³ (Datornicul insolubil) și o a treia comedie, al cărei nume îmi scapă, într-o moară, după ce s-a întors la Roma sărac, fiindcă-și pierduse într-o afacere comercială toți banii pe care-i câștigase ca autor de comedii și, ca să-și câștige existența intrase la un morar să învîrtească roțile la niște mori ce se numesc „*trusatiles*”²⁴.

15 La fel se spune și despre Naevius că a scris în închisoare două piese de teatru : *Hariolus* (Ghicatorul) și *Leon*²⁵. Din cauza deselor critici și cuvinte insultătoare spuse la adresa cetății, după obiceiul poezilor greci, a fost aruncat în lanțuri la Roma de către triumviri. Apoi, a fost eliberat de către tribunii plebei, după ce și-a retractat din piesele amintite mai sus o parte din îndrăznelile și cuvintele insultătoare prin care ofensase pe mulți²⁶.

IV. P. Africanus și alți nobili din vremea sa, după un obicei strămoșesc, își radeau barba înainte de a ajunge la vârsta bătrâneții.

1 În cărțile pe care le-am citit despre viața lui P. Scipio Africanus¹, am găsit scris că P. Scipio, fiul lui Paulus, după triumful său împotriva

²³ Din *Saturio* s-au păstrat numai patru fragmente, din *Addictus* unul singur.

²⁴ Știrea nu e confirmată de alte izvoare și realitatea ei nu e admisă de numeroși cercetători (cf. A. Ernout, *op. cit.*, I, p. X). De altfel nici despre folosirea oamenilor liberi la această muncă nu există alte informații. Cuvîntul *trusatilis*, adjectiv, presupunînd substantivul *mola* „mooară” derivă de la frecventativul verbului *trudo* „a împinge”. Gellius nu mai cunoștea instrumentul, de aceea vorbește de „învîrtirea” rîșniței; nu e vorba însă decît de împingerea înainte și îndărăt a unei manivele. Discuții asupra formei și întrebuintării acestui tip de rîșniță, la D.E. Eichholz, *CIR*, 1960, p. 34 și urm. (recenzie la L. A. Moritz, *Grain Mills and Flour in Classical Antiquity*, Oxford, 1958).

²⁵ Din *Hariolus* s-au păstrat 5 versuri, iar din *Leon* nici unul.

²⁶ Conflictul dintre poetul Naevius și unele familii aristocrate din Roma (în special ale Metellilor și Scipionilor) e cunoscut și din alte izvoare. Chiar Gellius (VII, 8,5) reproduce cîteva versuri împotriva lui Scipio, iar Pseudo-Asconius, *Ad Cic. in Ver.*, I, 39, relatează un schimb de versuri epigramatice între Naevius și Metelli :

Fato Metelli Romai fiunt consules

(„E o fatalitate că la Roma Metelli fiunt consuli”).

Dabunt malum Metelli Naevio poetae

(„Metellii îi vor arăta ei poetului Naevius”).

La acestea adăugîndu-se, desigur, aluziile directe din piese, după modelul vechii comedii atice („după obiceiul poezilor greci”), Naevius a fost arestat de triumviri (magistrați cu atribuții polițienești); la acest incident face, desigur, aluzie Plaut în *Miles Gloriosus*, 211—212 :

Nam os columnatum poetae esse indaudiu barbaro

Cui bini custodes semper totis horis occubant

(„Căci am auzit că un poet barbar [= latin] are capul sprijinit pe o coloană, și cite doi paznici stau lingă el tot timpul”).

După ce a fost liberat din închisoare Naevius a fost totuși nevoit să părăsească Roma (moare la Utica, în Africa). Că ar fi scris comedii în închisoare, e mai puțin sigur: asemenea detalii biografice sînt locuri comune în literatura elenistică (vezi și situația oarecum asemănătoare a lui Plaut care și-ar fi scris o parte din comedii la moară). Cf. și Ed. Fraenkel, *RE*, Suppl. VI, col. 622—625.

IV ¹ Mai mulți istorici s-au ocupat de biografia lui Scipio, cel mai important fiind fără îndoială Polybiu, contemporanul său; Poseidonios și, mai tîrziu, Plutarh au scris de asemenea

cartaginezilor și după ce îndeplinesc funcția de cenzor, a fost chemat în judecată în fața poporului de către tribunul Claudius Asellus, căruia în timpul cenzurii îi retrăsese calul² și că el, deși era inculpat, n-a încetat de a-și rade barba și de a purta haină albă, și că deci n-a compărut în ținuta obișnuită a inculpaților³. **2** Dar fiindcă se știe că în acel timp Scipio era mai mic de 40 de ani, mă miram că s-a scris astfel despre rasul bărbii⁴. **3** Am aflat însă că și alți bărbați nobili contemporani ai săi își rădeau barba la aceeași etate și de aceea vedem multe portrete ale celor vechi, nu încă bătrini, ci pe la mijlocul vieții, prezentate astfel.

V. Căutarea vicioasă a plăcerilor, moliciunea privirilor și a corpului criticate cu severitate, dar și cu spirit, de către filozoful Arcesilaus.

1 Plutarh scrie¹ că filozoful Arcesilaus² a folosit un cuvânt tare la adresa unui om bogat prea efeminat, deși se spunea că este un om integru și încă necorupt de vicii. **2** Căci auzindu-i vocea cu exagerări melodioase și văzându-i părul coafat cu artă și ochii languroși și plini de voluptate, a zis: „Nu interesează dacă sînteți impudic³ cu partea de dinainte sau de dinapoi a corpului”.

despre acest personaj. Gellius citează (VI, 1,2) doi autori, C. Oppius și Iulius Hyginus, biografii ai lui Scipio Africanus Maior; e posibil ca acești autori să fi scris culegeri de biografii, în care se vor fi putut opri și asupra activității lui Scipio Aemilianus (Gellius, I, 14,1, citează o lucrare de acest fel a lui Hyginus: *De uila rebusque inlustrium uirorum*).

² Pedepsa la care se referă Gellius era excluderea din ordinul cavalerilor; putea fi hotărâtă de cenzor pentru mai multe cauze: boală, virstă, purtare nedemnă sau pierderea averii. Scipio fusese cenzor în 142, împreună cu L. Mummius și se comportase cu extremă severitate. Nu se cunosc împrejurările pedepsirii lui Ti. Claudius Asellus; de altfel Mummius (care atenua toate măsurile lui Scipio) l-a repus în drepturi; cu toate acestea, în 137, când Asellus ajunge tribun, îl cheamă în judecată pe Scipio (cf. și II, 20, 6, IV, 17,1, VI,11, 9).

³ Cel care se afla sub acuzare (*reus*) apărea în public în costum de doliu, cu ținuta neglijentă, lăsînd să-i crească barba și părul.

⁴ Scipio, născut în 185 sau 184, împlinise vârsta de 10 de ani în 142; calculul lui Gellius e deci greșit (în Antichitate circulau de altfel informații contradictorii și îndoiele asupra datei nașterii lui Scipio; cf. Velleius Patereulus, II, 47). În ceea ce privește portul bărbii, obiceiurile au variat, cum e de așteptat, de la epocă la epocă. Vechii romani (pînă în sec. IV—III î.e.n.) purtau barbă; Pliniu (VII, 211) afirmă că Scipio (nu se poate stabili care dintre Scipioni) a fost primul roman care se rădea zilnic (moda aceasta se răspîndise în lumea greacă încă din sec. IV); în general, lucrurile se petreceau astfel: tinerii de 20 de ani își rădeau prima barbă, oferind-o zeilor (*depositio barbae*); după această virstă pînă la 40 de ani purtau un fel de favoriți (mai ales către sfîrșitul republicii și începutul imperiului); la 40 de ani, romanii se rădeau complet. Portul bărbii a fost reluat pe vremea lui Hadrian.

v ¹ Plutarh, *Sympos.*, VII, 5,3; *De tuenda sanitate*, 7.

² Arcesilaus din Pitane (316—241 î.e.n.), filozof idealist, întemeietorul Academiei medii; studiază la Atena, apropiindu-se mai întîi de școala lui Theofrast, apoi, sub influența lui Krantor, este cîștigat de academici într-o epocă în care filozofia lui Platon fusese întunecată de peripateticieni și de stoici; luptînd împotriva dogmatismului lui Zenon, Arcesilaus ajunge la o doctrină apropiată de scepticism, socotind că menirea înțeleptului e nu altă de a stăpîni știința, ci de a evita eroarea. Nu a lăsat opere scrise, ci numai aforisme păstrate de alții.

³ I.at. *cinaedus* „pederast”, „efeminat”.

VI. Despre structura și rezistența palmierului, al cărui lemn se ridică sub greutatea puse pe el.

1 Pe Hercule că Aristotel în cartea a VII-a a *Problemelor*¹, iar Plutarh în cartea a VIII-a a *Simpoziacelor*², vorbesc despre un fapt de care trebuie să ne minunăm. 2 „Dacă deasupra unui lemn de palmier — spun ei — pui o greutate mare, încărcându-l și apăsându-l așa de mult, încît nu poate susține mărimea sarcinii, palmierul nu cedează și nu se îndoaie în jos, ci se ridică împotriva greutăților și se curbează în sus”. 3 „De aceea — spune Plutarh — s-a găsit cu cale ca la întreceri să se dea o ramură de palmier ca semn al victoriei, fiindcă rezistența acestui lemn este de așa natură încît nu cedează constrîngerii și presiunii”.

VII. O poveste din anale despre tribunul militar Q. Caedicius; și, alăturat, cuvintele lui M. Cato din Origines, prin care compară vitejia lui Caedicius cu a spartanului Leonida.

1 Frumoasă, zei buni! și demnă de stilul grandios al elocvenței grecești e fapta tribunului militar Q. Caedicius, povestită de M. Cato în cărțile sale *Origines*. 2 Conținutul povestirii este cam acesta:

3 În primul război punic generalul cartaginez¹ în întîmpinarea armatei romane înaintează în Sicilia și ocupă primul colinele și pozițiile favorabile. 4 Ostașii romani, cum le-a impus momentul, pătrund într-un loc primejdios și potrivit pentru o acțiune nimicitoare din partea inamicului. 5 Tribunul vine la consul și-i raportează despre dezastrul iminent din pricina poziției locului, și a pericolului de a fi înconjurați de dușmani. 6 „Părerea mea este, spune el că, dacă vrei să salvezi situația, să faci ca 400 de soldați să înainteze spre acea *uerruca* (aluniță, neg), — așa numește Cato un loc ridicat și stîncos, — să-i îndemni și să le ordoni s-o ocupe. Cu siguranță că dușmanii cînd vor vedea aceasta, toți cei mai viteji și mai gata de atac se vor întoarce spre ei și se vor angaja în luptă, și toți cei

VI ¹ Aristotel, *Problemata*, VII, fr. 229 Rose.

² Plutarh, *Sympos.*, VIII, 4,5.

VII ¹ În *Originile* sale, Cato nu folosește numele proprii ale personajelor, ci numai titlul lor; este aici un ecou al luptei sale împotriva nobilimii: faptele de arme sînt ale soldaților, nu ale comandanților aristocrați; dacă nu poate numi pe toți soldații, renunță la numirea comandanților; un singur nume propriu face excepție: elefantul Surus (cf. Plinius, *NH*, VIII, 5, 11: *Cato cum imperatorum nomina annalibus detraxerit, eum, qui fortissime proeliatu esset in Poenica acie, Surum tradidit uocalum altero dente mutilato* („Cato, deși a eliminat din anale numele comandanților, a numit elefantul Surus, care a luptat cu mare vitejie în rîndurile cartagineze, pierzîndu-și unul din colți”). Evenimentele s-au petrecut în anul 258, la asediul cetății Camarina; consulul roman era A. Atilius Calatinus, comandantul cartaginez probabil un oarecare Hannibal. Stratagema tribunului militar e relatată și în cartea a XVII-a lui Titus Livius (cf. periocha).

400 fără îndoială că vor fi măcelăriți. 7 Atunci dușmanii fiind ocupați cu această luptă, vei avea timp să scoți armata din acest loc. 8 Altă cale de salvare în afară de aceasta nu e". Consulul răspunse că acest plan i se pare foarte chibzuit. „Dar — adăugă el — cine să-i ducă pe cei 400 în acel loc ocupat de avanposturile inamice?". 9 „Dacă nu găsești pe nimeni altul — zice tribunul — poți să contezi pe mine pentru această acțiune primejdioasă; eu îmi dau viața pentru tine și pentru republică". 10 Consulul aduse tribunului mulțumiri și laude. 11 Tribunalul cu 400 de soldați pleacă la moarte. 12 Dușmanii sînt nedumeriți de îndrăzneala lor și așteaptă să vadă încotro continuă să meargă. 13 Cînd au înțeles că se îndreaptă să ia acea colină, comandantul cartaginez trimite împotriva lor infanterie și cavalerie, pe cei mai viteji bărbați pe care i-a avut în armată. 14 Soldații romani sînt înconjurați și, impresurați, luptă cu îndirjire. 15 Lupta rămîne mult timp nedecisă. În sfîrșit numărul învinge. 16 Toți cei 400, împreună cu comandantul lor, cad străpuși de săbii sau copleșiți de săgeți. 17 Între timp, cît se dă lupta aci, consulul duce armata în locuri ridicate și sigure.

18 Dar că acelui tribun comandant al celor 400 de ostași i-au fost zeii în ajutor în acea luptă nu spun cu cuvintele mele, ci cu ale lui Cato însuși: 19 „Zeii nemuritori au dat tribunului militar un noroc demn de vitejia lui. Căci iată ce s-a întîmplat: deși copleșit de răni numeroase, totuși n-a avut nici una la cap și a fost găsit printre morți, istovit de răni și de singele pe care-l pierduse. A fost ridicat și s-a făcut sănătos și adesea după aceea, a adus servicii republicii prin curajul și vitejia sa și prin faptul că a sacrificat pe acei soldați a salvat întreaga armată. Dar o acțiune glorioasă depinde foarte mult de locul în care se desfășoară. Lacedemonianului Leonida,² care a făcut la fel la Termopile, pentru vitejia sa toată Grecia i-a preamărit gloria și strălucirea deosebită a faptei și i-a împodobit-o prin monumente: portrete, statui, elogii, scrieri istorice și alte manifestări au fost semne de recunoștință pentru faptele sale vitejești. Dar tribunului militar care făcuse la fel și salvase armata, i-a rămas mică lauda față de faptele sale"².

20 Această vitejie a lui Q. Caedicius a împodobit-o M. Cato cu astfel de mărturie elogioasă. 21 Claudius Quadrigarius, în cartea a III-a a *Analelor* sale, însă, spune că pe tribun nu l-a chemat Caedicius, ci Laberius³.

² Cato. *Orig.*, IV, fr. 7 Jordan.

³ Claudius Quadrigarius, fr. 42 Peter. Titus Livius îl numește pe tribun M. Calpurnius Flamma (XVII per., XXII, 60,11; la fel și Plinius, *NH.* XXII, 6,11). Într-o serie de articole, pîrtînd subtitlul *Tradition mythologique des Annales* (Latomus, IX, 1950, p. 13—26, 257—262, 263—264, 265—272, X, 1951, p. 281—284, 285—288), V. Basanoff încearcă să dovedească originea mitologică a povestirii relatate de Gellius (și a altor legende avînd ca erou un Caedicius): numele personajului ar veni de la *caedes* „măcel” iar „funcția” divină a Caediciilor e să intervină în dezastrele militare; în același fel se explică și numele Laberius, transmis de Quadrigarius: *labes* „dezastru”. Cu timpul, chiar de la cele mai vechi texte, semnificația religioasă a legendelor s-a pierdut.

VIII. O frumoasă scrisoare a consulilor C. Fabricius și Q. Aemilius către regele Pyrrhus, amintită de istoricul Q. Claudius.

1 Cînd regele Pyrrhus se găsea pe teritoriul Italiei și cîștigase două bătălii una după alta, iar romanii erau istoviți și cea mai mare parte din Italia trecuse de partea regelui ¹, atunci un oarecare Timochares din Ambracia, prieten al regelui Pyrrhus, a venit pe ascuns la consulul C. Fabricius și i-a promis că în schimbul unei recompense, dacă se vor înțelege asupra prețului, va otrăvi pe rege, spunînd că-i e foarte ușor să facă acest lucru, fiindcă fiul său era paharnic la masa regelui. 2 Fabricius a scris senatului despre aceasta. 3 Senatul a trimis soli la rege și le-a dat ordin să nu-l denunțe pe Timochares, dar să-i atragă atenția regelui să fie mai circumspect și să se păzească de cursele celor din apropierea sa.

4 Acest fapt e scris așa cum l-am spus, în istoria lui Valerius Antias ². 5 Quadrigarius însă scrie în cartea a III-a a *Analelor* sale că cel care a venit la consul se numea Nicias, iar nu Timochares, că solii n-au fost trimiși de senat, ci de consuli, și că Pyrrhus a adus în scris laude și mulțumiri poporului roman trimițînd totodată înapoi îmbrăcați pe toți captivii pe care i-a avut atunci ³.

6 În acel timp au fost consuli C. Fabricius și Q. Aemilius ⁴. 7 Claudius Quadrigarius spune că scrisoarea pe care o trimiseseră lui Pyrrhus a fost în felul acesta :

8 „Consulii romani către regele Pyrrhus salutare : Îndirjiți pînă în adîncul sufletului din cauza răului pe care ni-l pricinuiеști, vom continua să luptăm cu tine ca dușmani aprigi. Dar pentru corectitudine și pentru a da exemplu tuturor, iată, voim să te salvăm, pentru a avea pe cine să învingem cu armele. La noi a venit un apropiat de al tău Nicias, ca să ne ceară un premiu dacă te va ucide pe ascuns. Noi l-am refuzat și i-am spus să nu se aștepte din partea noastră la vreo răsplată de pe urma unei astfel de fapte. În același timp, am găsit cu cale să te informăm, ca nu cumva dacă se va întîmpla ceva, cetățile să creadă că s-a săvîrșit cu sfatul nostru, fiindcă nouă nu ne place să luptăm prin conștiințe plătite sau prin înșelăciuni. Tu, dacă nu te ferești, vei pieri” ⁵.

VIII ¹ Evenimentele la care se referă Gellius se petrec în anul 278, după mai bine de doi ani de lupte între romani și Pyrrhus. Dar situația nu era atît de gravă cum o prezintă Gellius : bătăliile au avut rezultate nedecise (de exemplu cea de la Asculum, în 279), iar numeroase cetăți italiice au rămas de partea romanilor.

² Valerius Antias, fr. 21 Peter.

³ Claudius Quadrigarius, fr. 40 Peter. Numeroși istorici și moralisți romani au relatat această întîmplare (lista la Hosius, I, p. 156). Mulți însă nu dau numele curteanului (Cicero, *De officiis*, I, 13,40, III, 22,86, T. Livius, XVII per. etc.). Cele două izvoare citate și comparate de Gellius au stat la baza transmiterii ulterioare a anecdotei. Nu se poate stabili care din versiuni e mai apropiată de realitate. Cf. discutarea ansamblului textelor la F. Münzer, *RE*, s.u. *Fabricius*, 9, col. 1935-1937.

⁴ C. Fabricius Luscinus și Q. Aemilius Papus au fost consuli (pentru a doua oară) în 278.

⁵ Claudius Quadrigarius, fr. 41 Peter. Ca și marea majoritate a scrisorilor și discursurilor citate de istoricii antici, scrisoarea nu e autentică.

IX. Ce e cu calul lui Seius care a rămas proverbial. Ce culoare au caii care se numesc spadices; etimologia acestui cuvânt.

1 Gavius Bassus în *Comentariile* sale ¹ și Iulius Modestus ² în cartea a II-a de *Cercetări amestecate* ³, ne povestesc o istorioară demnă de amintire și de admirație despre calul Seius. 2 Se zice că era un scrib Gnaeus Seius și că el avea un cal născut în Argos, în Grecia, despre care se spunea că s-ar trage din neamul cailor tracului Diomede, pe care Hercule, după ce a ucis pe Diomede, i-a adus din Tracia în Argos ⁴. 3 Acel cal era, după cum se spune, de o mărime nemaivăzută, cu gîtul înalt, roib, cu coama deasă și aurie și întrecea cu mult pe toți ceilalți cai prin calitățile sale. Dar astfel hărăzise soarta, sau întîmplarea, cu acest cal, ca oricine îl avea și îl stăpînea, acela cu toată casa, familia și averea sa ajungea să piară în chip nenorocit. 4 Astfel, mai întîi Seius, primul lui stăpîn, a pierit în chinuri îngrozitoare, condamnat la moarte de M. Antonius, care după aceea a fost triumvir pentru restabilirea republicii⁵. În aceeași vreme, consulul Cornelius Dolabella ⁶, plecînd în Siria, adus de faima acestui cal, s-a abătut pe la Argos și, arzînd de dorința de a-l avea, l-a cumpărat cu 100 000 de sesterți. Dar și Dolabella a fost impresurat și ucis în Siria în războiul civil. Îndată, același cal, care fusese al lui Dolabella, a fost luat de C. Cassius ⁷ cel care impresurase pe Dolabella. 5 Apoi faptul e destul de cunoscut, Cassius, a suferit o moarte nenorocită, partidul fiindu-i învins și armata împărțită. După moartea lui Cassius, Antonius ieșind învingător, a luat acel faimos cal, dar cum l-a luat a pierit și el după aceea, printr-o moarte detestabilă, învins și părăsit ⁸. 6 De aci se spune că a luat naștere proverbul folosit adesea despre oamenii loviți de nenorociri „Acel om are calul lui Seius” ⁹.

IX ¹ Gavius Bassus, fr. 4 Funaioli.

² Iulius Modestus, gramatic roman din sec. I e.n., libert al lui C. Iulius Hyginus. Din operele lui, pierdute, s-au păstrat numai fragmente și două titluri: *Quaestiones confusae*, citată aici, și *De feriis*. Pentru alte informații și ipoteze, cf. Tolkieln, *RE*, s.u., 363.

³ Iulius Modestus, fr. 1 Mazzarino.

⁴ După legendă, Diomede, fiul lui Ares, era regele bistonilor, o populație tracă; sălbăticia iepelor lui era spaima navigatorilor. Hercule le imblînzește și ucide pe Diomede, pe care-l dă hrană iepelor.

⁵ Lat. *Triumvirum* (gen. pl.) *reipublicae constituendae*. Este vorba de al doilea triumvirat, constituit de M. Antonius, Octavianus și M. Aemilius Lepidus (27 nov. 43 î.e.n.). Povestea scribului Cn. Seius și a calului său nu e cunoscută decît din acest pasaj; uciderea lui Seius a putut avea loc în anul 44 (Cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 1).

⁶ P. Cornelius Dolabella (69–43), ginerele lui Cicero, partizan politic al lui Caesar alături de care participă la războiul civil. Desemnat consul pentru anul 44, intră în conflict cu M. Antonius; dupăuciderea lui Caesar, Dolabella trece de partea lui Brutus și Cassius, dar se împacă apoi cu Antonius spre a obține guvernarea provinciei Syria, către care se îndreaptă încă înainte de sfîrșitul anului, pentru a împiedica ocuparea ei de către Cassius; pe drum trece pe la Argos, apoi, prin Thessalia și Macedonia, spre Thracia; în Asia Mică are de dat lupte, cu rezultate nedecise, împotriva partizanilor lui Brutus și Cassius. În cele din urmă este înconjurat la Laodicea și, neputînd străpunge asediul, se sinucide (vara 43).

⁷ C. Cassius Longinus, unul din șefii partidului republican, principal pârtaș la complotul împotriva lui Caesar. Înfrînt de Antonius la Philippi, se sinucide (42 î.e.n.).

⁸ După bătălia de la Actium (31 î.e.n.) Antonius, înfrînt de Octavian, se retrage în Egipt și se sinucide împreună cu regina Cleopatra (30 î.e.n.).

⁹ Proverbul nu e cunoscut din altă parte.

7 Același este și sensul proverbului care vorbește de „aurul tolosan”. Căci după ce consulul Quintus Caepio¹⁰ a jefuit orașul Tolosa din Galia — și mult aur a fost în templele aceluia oraș — toți cei ce s-au atins de aurul provenit din acel jaf au pierit în chinuri îngrozitoare.

8 Gavius Bassus spune că a văzut la Argos acel cal de o frumusețe și putere de necrezut și de o culoare foarte strălucitoare. 9 Această culoare pe care, cum am spus în altă parte¹¹, noi o numim *poeniceus*, grecii o numesc unii *φοίνιξ*, alții *σπᾶδιξ*, fiindcă o ramură de palmier ruptă din arbore cu fruct cu tot se numește *spadix*.

X. Ce putere și proprietăți, observate în multe lucruri din natură, are numărul șapte, despre care M. Varro a scris pe larg în *Hebdomade*.

1 În prima dintre cărțile sale intitulate *Hebdomade* sau *Despre portrete*¹, M. Varro vorbește despre însușirile și puterile multe și variate ale numărului șapte, pe care grecii îl numesc *ἑβδομάς*². 2 „Căci — zice el — acest număr formează pe cer Urșa mare și Urșa mică³; de asemenea stelele *uergiliae*, pe care grecii le numesc *πλειάδες*⁴ și stelele pe care alții le numesc *erraticae* (rătăcitoare), iar P. Nigidius le numește *errones*⁵. 3 Și cercurile cerului în jurul axei⁶, spune Varro că sînt șapte, cele mai mici din aceste două care ating axa la extremitate se numesc poli⁷, dar acești poli, din cauza micimii lor nu sînt incluși în sfera care se numește *κοικωτός*⁸. 4 Nici zodiacului nu-i lipsește numărul șapte. Căci solstițiul de vară are loc în semnul al șaptelea (numărat) de la solstițiul de iarnă, iar cel de

¹⁰ Q. Servilius Caepio, consul în 106 î.e.n., comandă în Galia armatele trimise împotriva cimbrilor: populația galică a volcilor tectosagi, mai înainte aliată a Romei, ocupase fortăreața Tolosa (azi Toulouse). Caepio o atacă prin surprindere, în timpul nopții, și o supune unui jaf total; bogățiile jefuite, în primul rînd aurul și argintul din templu, sînt trimise la Roma, dar pe drum către Massilia, comorile templului au fost prădate; bănuielele au căzut și asupra consulului. În anul următor, Caepio rămîne proconsul în Galia și, deoarece prin atitudinea sa dezorganizase comanda armatei romane (nu admitea să se supună noului consul Cn. Mallius Maximus), cimbrii obțin o victorie nimicitoare asupra romanilor (la Aramasio, pe malul Ronului). Lui Caepio, care fugise de pe cîmpul de luptă, i se retrage comanda și, la propunerea unui tribun, i se interzice pe viitor orice demnitate publică precum și participarea la ședințele senatului. În 103 este dat în judecată pentru prădarea aurului tolosan și condamnat la exil și confiscarea averii.

¹¹ II, 26, 9 și urm.

X ¹ Varro, *Hebdomades*, p. 255 Bipontina.

² Gr. *ἑβδομάς* este substantivul abstract, „șeptimea”, de la *ἑπτὰ* „șapte”; cf. și mai sus, p. 37 nota 8.

³ Lat. *septentriones maiores minoresque*.

⁴ Constelația pleladelor.

⁵ Nigidius Figulus, fr. 87 Swoboda. E vorba de cele șapte planete cunoscute de antici: Mercur, Venus, Mars, Saturn, Iupiter, la care adăugau Soarele și Luna.

⁶ Cele șapte cercuri sînt: două cercuri polare, două cercuri solstițiale, tropicele și ecuatorul.

⁷ Gr. *πόλοι*.

⁸ = sfera armilară, reprezentare plastică a sferei cerești, avînd în centru pămîntul.

iarnă în semnul al șaptelea de la cel de vară ⁹. Tot șapte semne se socotesc de la un echinoctiu la celălalt echinoctiu ¹⁰. **5** Șapte, spune Varro, sînt și zilele în care alcionii își fac cuibul iarna pe apă ¹¹. **6** Pe lingă acestea el scrie că luna își termină ciclul de învîrtire în de 4 ori cîte 7 zile ¹². „Căci în ziua a 28-a — spune el — luna se întoarce la același punct de unde a plecat”, și arată că autorul acestei observații este Aristides din Samos ¹³, adăugînd că nu numai acest lucru trebuie observat că luna își termină în de patru ori cîte șapte, adică în 28 de zile, dar și că acest număr șapte pornind de la unu pînă ajunge la el cuprinde toate numerele prin care a progresat și se adaugă el însuși făcînd numărul 28, cîte zile sînt în mersul lunii ¹⁴.

7 Numărul acesta are legătură și cu nașterea oamenilor, spune Varro. „Căci — zice el — după ce sămînța germinală a fost introdusă în uterul femeii în primele șapte zile se încheagă, se conturează și ajunge în situația de a căpăta formă și figură. Apoi, după a patra săptămînă, cînd embrionul urmează a fi de sex masculin i se formează capul și coloana dorsală. Iar în săptămîna a VII-a, adică spre ziua a 49-a, omul este format complet în uter” ¹⁵.

8 Se mai observă în legătură cu acest număr — arată Varro — că înainte de luna a VII-a nu se poate naște un copil viabil, fie de sex masculin, fie de sex feminin, și că cei ce stau normal în uter se nasc la 273 de zile după ce au fost concepuți, adică în săptămîna a 40-a. **9** Și împrejurările deosebite, bune sau rele ale vieții, pe care caldeii ¹⁶ le numesc *climateres* ¹⁷ se compun tot cu numărul șapte. **10** Pe lingă aceasta, înălțimea maximă de creștere a corpului uman — zice el — este de șapte picioare. **11** Mi se pare mai verosimil acest lucru decît ce a scris povestitorul de legende Herodot în prima parte a *Istoriilor* sale, că a fost găsit în pămînt corpul lui Oreste, avînd șapte coți lungime ¹⁸, ceea ce fac 12 picioare și un

⁹ Semnele cuprinse între solstițiul de iarnă și cel de vară erau: capricornul, vîrsătorul, peștii, berbecul, taurul, gemenii, cancerul; între solstițiul de vară și cel de iarnă: cancerul, leul, fecioara, balanța, scorpionul, săgetătorul, capricornul.

¹⁰ Același calcul ca mai sus; zodiile coincid cu începutul anotimpurilor, ceea ce ar reduce la 6 numărul lor în jumătate de an; romanii utilizau însă numărătoarea inclusivă.

¹¹ Alții credeau că șapte zile înainte și șapte zile după solstițiul de iarnă marea e perfect calmă, așa că alcionii își puteau face cuibul pe apă.

¹² Luna „lunară” are într-adevăr 28 zile.

¹³ Aristides din Samos, cunoscut numai din acest pasaj; s-ar putea să fie o confuzie de nume cu Aristarh din Samos, matematician și astronom din sec. III î.e.n.

¹⁴ În progresie aritmetică, suma primelor șapte numere e 28 (1+2+3+4+5+6+7).

¹⁵ Embriologie fantezistă.

¹⁶ Lat. *chaldaei* = astrologii (vezi mai sus, I, 9.6).

¹⁷ Cuvînt grecesc (κλιμακτερός). După medicii greci, anumiți ani (sau luni și zile) din viața omului erau deosebit de periculoși pentru sănătatea lui; acești ani (sau luni, zile) se succedau în multiplu de 7.

¹⁸ Legenda pe care o relatează Herodot (I, 67—68) povestește că spartanii, înfrinți de locuitorii Tegeei, au consultat oracolul de la Delfi; răspunsul a fost că trebuie să aducă la ei osemintele lui Oreste, fiul lui Agamemnon; întrebînd de locul unde vor putea fi găsite, oracolul a răspuns că osemintele se află pe teritoriul Tegeei, acolo unde două vînturi bat împinsе de o necesitate puternică și unde există loviri și contraloviri și unde răul e așezat deasupra răului. Pornind în cercetări, un oarecare Lichas intră în atelierul unui fierar și admiră felul cum se lucrează fierul. Meseriașul își înterupe lucrul și-i spune că va fi și mai mirat dacă va vedea ce a găsit el: vrînd să sape o fîntînă, a dat peste un sicriu de șapte coți, iar mortul dinăuntru avea

sfert ¹⁹, dacă nu cumva, după cum presupune Homer, în epocile cele mai vechi oamenii au fost mai înalți și mai voinici ²⁰, și că acum, lumea găsindu-se oarecum în epoca de îmbătrânire, oamenii și viața în genere sînt în curs de degenerare. **12** Și dinții, spune Varro, cresc în primele șapte luni, cite șapte în fiecare parte și cad la șapte ani, iar cam la 14 ani răsar ultimele măsele. **13** Și vinele, și mai ales arterele oamenilor — spune Varro — precum arată medicii care se ocupă de muzică, pulsează într-un ritm în care se găsește numărul șapte, este cea ce ei numesc η *διὰ τεσσάρων συμφώνια*, sau interval de cvartă ²¹. **14** Și fazele cele mai periculoase ale bolilor socotește el că sînt în zilele cu numărul șapte și dintre ele cele mai critice, *κρίσιμοι*, cum le numesc medicii, par a fi prima, a doua și a treia, formate cu numărul șapte. **15** Și aceasta presupune, pentru a spori influența și puterea acestui număr, că cei ce se hotărâse să moară de foame, abia din ziua a șaptea pot să moară.

16 Acestea le-a scris Varro, ca fruct al unei cercetări destul de îngrijite, despre numărul șapte. Dar el adaugă la ele și altele mai puțin convin-gătoare ²²: că șapte sînt minunile lumii ²³, șapte au fost înțelepții vechi ²⁴, șapte sînt alergările carelor în jocurile de cire ²⁵, șapte au fost comandanții aleși la asediul Thebei ²⁶. **17** La acestea mai adaugă că el în acel moment avea de 7 ori cite 12 ani, că pînă atunci scrisese de șapte ori cite 70 de cărți, dintre care multe au dispărut, fiindu-i jefuită biblioteca în timpul cînd a fost proscris.

aceeași lungime. Lichas deduce că e vorba de Oreste: foalele fierarului sînt vînturile oracolului, ciocanul și nicovala — lovirile și contralovirile, iar fierul — simbolul rețelilor de pe pămînt.

¹⁹ Echivalența stabilită de Gellius pare ciudată, deoarece cotul echivalează cu $1\frac{1}{2}$ picioare, ceea ce ar însemna că 7 coți sînt $10\frac{1}{2}$ picioare; un picior (roman) are 296 mm.

²⁰ În unele pasaje homerice se scoate în evidență forța eroilor, comparînd-o cu puterea contemporanilor poetului; de exemplu, în *Iliada*, V, 302—304:

„Ci de jos înșfacă Tidide cu mina

Un bolovan, ba un stei ce în vremea de astăzi doi oameni

N-ar fi în stare a-l urni”.

(Trad. G. Murnu)

Cf. și *Iliada*, XII, 381—383, etc.

²¹ Pasajul nu e clar; și dificultatea constă în compararea ritmului arterelor cu intervalul (de înălțime) dintre note muzicale; intervalele au fost echivalate de pitagoreicii cu rapoarte aritmetice (pornindu-se de la lungimea coardelor lirei); intervalul de cvartă e reprezentat prin $\frac{4}{3}$ (adunarea numărătorului cu numitorul dă cifra 7).

²² Deoarece nu sînt fenomene naturale, ci fapte care depind de voința oamenilor, de convenții.

²³ Lat. *opera miranda*.

²⁴ Vezi mai sus, I, 3. 1.

²⁵ Cursa de care numită *missus* consta în înconjurarea de 7 ori a arenei (Cf. Bussemaker-Saglio, *DA*, s.u. *circenses*).

²⁶ Legenda celor șapte contra Thebei are ca bază istorică războaiele dintre cetățile grecești, în cazul de față dintre Argos și Theba, care au dus la distrugerea vechii civilizații a Thebei. În ciclul legendelor tebane, episodul „celor șapte contra Thebei” urmează după legenda lui Oedip: fiii regelui, Eteocle și Polinice, intră în conflict, Polinice se refugiază la Argos și organizează o expediție împotriva fratelui său, condusă de Adrastos, regele Argosului. În afară de cei doi comandanți amintiți, mai participă și alți cinci: Tideu, Capaneus, Hippomedon, Amphiraos, Partenopeu. Cf., despre întregul capitol, Ed. Wölfflin, *ALL*, IX, 1896, p. 314—315.

XI. De ce argumente slabe se folosește Accius în Didascalicele sale, străduindu-se să arate că Hesiod a fost mai vechi decât Homer.

1 Asupra vremii când a trăit Homer și Hesiod, părerile sînt împărțite. 2 Unii, între care Philochorus¹ și Xenofan², au scris că Homer a fost mai vechi decât Hesiod, alții, între care poetul Accius și istoricul Ephoros³, că a fost mai tînăr. 3 M. Varro în prima carte de *Portrete*⁴, spune că nu se poate ști precis care s-a născut mai înainte, dar fără îndoială ei au trăit cam în aceeași vreme, și că aceasta se vede din inscripția găsită pe trepiedul care se spune că a fost pus de Hesiod pe muntele Helicon⁵. 4 Accius însă, în prima dintre *Didascalice* se folosește de argumente destul de slabe, prin care vrea să arate că Hesiod s-a născut înainte. 5 „Homer — zice el — când spune la începutul operei sale despre Ahile că era fiul lui Peleu, nu adaugă și cine era Peleu⁶ lucru pe care fără îndoială l-ar fi spus, dacă nu i s-ar fi părut că se știe aceasta de la Hesiod⁷. La fel despre ciclop, n-ar fi trecut cu vederea un fapt atît de important, că ciclopul avea un singur ochi, dacă n-ar fi fost cunoscut acest amănunt mai înainte din cîntecele lui Hesiod”⁸.

6 Și despre patria lui Homer dezacordul de opinii este cu mult mai mare. Unii spun că a fost din Colophon, alții din Smirna, alții din Atena; sînt unii care spun chiar că a fost din Egipt. Aristotel îi dă ca patrie insula Ios⁹. 7 M. Varro, în cartea I, de *Portrete* a adăugat aceste versuri la prezentarea lui Homer :

Această căpriță albă arată mormîntul lui Homer,

Căci o astfel de căpriță sacrifică în onoarea lui locuitorii din Ios¹⁰.

XI ¹ Philochorus, *F. Gr. Hist.*, 328, fr. 210 Jacoby.

² Xenofan, fr. 13 Diels. Xenofan, din Colophon, filozof grec din sec. VI î.e.n., întemeietorul școlii eleate. S-a ocupat și de Homer și Hesiod, combătînd concepțiile lor antropomorfe despre zei. Din opera sa nu s-au păstrat decît fragmente.

³ Ephoros, *F. Gr. Hist.*, 70, fr. 101 Jacoby. Ephoros din Kyme, istoric grec (sec. IV î.e.n.), a cărui operă, celebră în antichitate, s-a pierdut, cu excepția unor fragmente (unii cercetători îi atribuie paternitatea unui fragment papiriaceu de circa 900 de rînduri conținînd o continuare a lui Tucidide).

⁴ Varro, fr. 68 Funaioli.

⁵ *Antologia Palatină*, VII, 53 :

Hesiod a închinat această inscripție Muzelor
heliconiene

După ce a invins la Chaleis printr-un imn
pe divînul Homer.

⁶ *Iliada*, I, 1 :

Cîntă, zeiță, minia ce-aprinse pe Ahil Peleianul.

(trad. G. Murnu)

⁷ *Hesiod*, fr. 81 (102) Rzach.

⁸ Hesiod, *Theogonia*, v. 142—144. Accius, *Didascalica*, fr. 1 Funaioli¹, fr. 7 Bährens.

⁹ Aristotel, fr. 76 Rose.

¹⁰ Varro, fr. 69 Funaioli, fr. 1 Bährens.

XII. *Pe cel ce bea mult și-i place să bea, înrățatul P. Nigidius îl numește cu un cuvânt nou și neplăcut urechii bibosus.*

1 P. Nigidius numește în ale sale *Comentarii gramaticale*¹ pe cel ce-i place băutura *bibax* și *bibosus*. 2 Cuvântul *bibax* e format ca *edax* (mîncăcios) și l-am citit întrebuițat de mulți alți scriitori². *Bibosus* însă nu l-am găsit pînă acum nicăieri, decît la Laberius și nu cunosc alt cuvînt care să fie format printr-o derivare asemănătoare. 3 Căci nu e ca *uinusus*, *uitiosus* și altele care se spun la fel, fiindcă acestea sînt formate din substantive nu din verbe³. 4 În mimul intitulat *Salinator* (Vînzătorul de sare) Laberius folosește acest cuvînt astfel :

Non mammosa, non annosa, non bibosa, non procax.

(Nu e cu sîinii mari, nu e bătrînă, nu e bețivă, nu e obraznică)⁴.

XIII. *Demostene, în tinerețe elevul filozofului Platon, cînd a auzit întîmplător pe oratorul Kallistratos vorbind în adunarea poporului a părăsit pe Platon și a urmat pe Kallistratos.*

1 Hermippus¹ scrie că Demostene, destul de tînăr, frecventa regulat cursurile Academiei și asculta pe Platon². 2 „Și Demostene — spune Hermippus — plecînd de acasă ca de obicei să audieze pe Platon, pe drum a văzut mult popor adunîndu-se în fugă. Întrebînd unde se ducea, a aflat că aleargă să asculte pe Kallistratos. 3 Acest Kallistratos era orator la Atena, din cei pe care atenienii îi numesc demagogi³. 4 S-a gîndit că n-ar fi rău să se abată nițel din drum și să vadă dacă discursul pe care-l vor auzi este demn de atîta atenție a celor ce se grăbeau să-l asculte. 5 S-a dus așadar și a ascultat pe Kallistratos țînînd acel cunoscut

XII ¹ Nigidius, fr. 5 Swoboda, 26 Funaioli.

² Textele păstrate nu atestă nici cuvîntul *bibax* (cf. *Th. L. L.*, s.u. : glosare, Macrobius, Sidonius Apollinaris), dar formația e normală.

³ Observația lui Nigidius e justă : adjectivele în *-osus* nu derivă de la verbe (singurul exemplu, alături de *bibosus*, pare să fie *relinquosus*, fabricat de Nonius, 432, 5, pentru a-și sprijini o etimologie). Vezi și mai jos, IV, 9 (mai ales par. 12). Cf. și A. Ernout, *Les adjectifs latins en -osus et en -ulentus*, Paris, 1949, p. 76, 81, 83, 105 n. 19.

⁴ Laberius, v. 80 Ribbeck.

XIII ¹ Hermippus, biograf alexandrin (sec. III î.e.n.) apreciat și mult folosit de biografii ulterioari, deși valoarea științifică a informațiilor lui e adesea îndoielnică. Operele sale, cu excepția unor fragmente, sînt pierdute.

² Informația lui Hermippus despre apartenența lui Demostene la Academie, citată și de Plutarh, *Viața lui Demostene*, 6, nu pare să aibă bază istorică (Cf. Thalheim, *RE* s.u., 6, col. 170 și M. Croiset, introducere la ediția *Discursurilor* lui Demostene, Paris, 1924, p. V).

³ Kallistratos, om politic și orator atenian (prima jumătate a sec. IV), aparținînd partidului democratic.

discurs judiciar despre Oropos. A fost atit de mișcat, de cucerit și de fermecat, încit de atunci a început să urmeze pe Kallistratos părăsind Academia și pe Platon ⁴.

XIV. *Cine zice dimidium librum legi sau dimidiam fabulam audiui și alte expresii la fel, zice greșit. Varro arată cauza acestor greșeli. Nici un scriitor vechi n-a folosit aceste expresii.*

1 Varro condamnă ¹ ca incorecte și rău construite expresiile *dimidium librum legi* (am citit o jumătate de carte), *dimidiam fabulam audiui* (am ascultat o jumătate de poveste) și altele de acest fel: **2** „Căci — zice el — trebuie spus *dimidiatus liber* nu *dimidius*, *dimidiata fabula*, nu *dimidia* ². Dimpotrivă, dacă dintr-un sextar se toarnă o hemină ³, nu trebuie spus că s-a turnat *dimidiatus sextarius* și cel care din o mie de numi, cât i se datorau, a primit cinci sute, nu vom spune că a primit *dimidiatum*, ci *dimidium*. **3** Dar dacă s-a tăiat în două părți o cupă de argint pe care o am comună cu altul, trebuie să spun că acea cupă este *dimidiatus scyphus*, iar nu *dimidius scyphus*, iar argintul care este în cupă este al meu *dimidium*, nu *dimidiatum*”. **4** M. Varro discută și analizează cu subtilitate deosebirea dintre *dimidium* și *dimidiatum* ⁵ și adaugă că Q. Ennius cu bună știință a spus în *Anale*:

Sicuti si quis ferat uas uini dimidiatum

(După cum dacă cineva ar aduce un vas jumătate cu vin) ⁴,

după cum partea care lipsește vasului nu trebuie numită *dimidiata* ci *dimidia*. **6** Ideea ce reiese din explicația sa subtilă dar relativ obscură este aceasta: **7** *Dimidiatum* este oarecum *dismediatum* ⁵ și înseamnă împărțit în două părți egale, deci *dimidiatum* nu se poate numi decât obiectul împărțit, **8** pe cind *dimidium* este nu obiectul împărțit, ci una din cele două părți în care s-a împărțit obiectul. **9** Așadar, cind vrem să spunem că am citit

⁴ Hermippus, III, 49 Müller.

XIV ¹ Varro, fr. 423 Funaioli.

² Deosebirea între cele două cuvinte e următoarea: *dimidius*, adjectiv, înseamnă „jumătate”, referindu-se la partea unui întreg împărțit în două; *dimidiatus*, participiu, înseamnă „înjumătățit”, referindu-se la întregul care a fost împărțit în două (vezi și mai jos, paragrafele 7 și 8).

³ *Sextarius*, măsură de capacitate valorind aproximativ 0,54 l.; *hemina*, jumătate de sextarius, valora aprox. 0,27 l.

⁴ Ennius, *Lib. incert.* (fr. LXVI), v. 536.

⁵ *Dismediatum* e o formă ipotetică folosită de Gellius pentru a face mai clară etimologia cuvintului (vezi și mai sus, II, 21, 8. *terrones*): cuvintul provine din prefixul *dis-* (cu valoarea de care o are și rom *des-*, provenit din *dis-*) și adjectivul *medius* „de mijloc”.

dimidia pars libri (jumătate dintr-o carte) sau că am ascultat *dimidia pars fabulae* (povestea jumătate), greșim dacă zicem *dimidius liber* sau *dimidia fabula*. Căci *dimidium* înseamnă tot corpul care a fost *dimidiatum*, împărțit în două părți.

10 Astfel Lucilius a înțeles diferența când zice :

Vno oculo pedibusque duobus dimidiatus
Vt porcus

(cu un singur ochi și cu picioare *dimidiatus* (despicate în două) ca un porc) ⁶.

Și în alt loc : „De ce nu ? Vinzătorul de haine vechi își laudă vechiturile sale ca să le vîndă, pungășul laudă o perie ruptă sau o jumătate de sandală (*soleam dimidiatam*) ⁷.

11 Se vede mai bine în cartea a XX-a cum a evitat cu grijă să spună *dimidiam horam*, întrebuițind *dimidium* ⁸ în loc de *dimidia* în aceste versuri : „La vremea sa, și în același timp, în trei ore și jumătate (*horae dimidio et tribus*) cel puțin pînă la a patra” ⁹ . . .

12 Căci deși era la îndemină și ușor să zică *dimidia et tribus confectis* a evitat cu grijă și atenție o expresie nepotrivită. 13 Din aceasta se vede clar că nu se spune corect *hora dimidia*, ci *dimidiata hora* sau *dimidia pars horae*. 14 De aceea și Plaut în *Bacchides* zice *dimidium auri*, iar nu *dimidiatum aurum* ¹⁰; 15 la fel în *Aulularia* zice *dimidium obsoni*, nu *dimidiatum obsonium* în acest vers :

Ei adeo obsoni hic iussit dimidium dari
(El a poruncit să i se dea jumătate din provizii) ¹¹.

16 În *Menaechmi* însă spune *dimidiatum diem*, iar nu *dimidium*, în acest vers :

Dies quidem iam ad umbilicum dimidiatus mortuust.
(O jumătate de zi s-a și dus de tot) ¹².

17 Și M. Cato spune în cartea *Despre agricultură* :

„Să semeni sămința de chiparos deasă, cum se obișnuiește a se semăna cea de in. Să cerni peste ea cu ciurul pămînt de o jumătate de deget (*dimidiatum digitum*) înălțime. Apoi să-l netezești bine cu o stinghie, cu mîna, sau cu picioarele” ¹³. 18 Zice deci *dimidiatum digitum*, nu *dimidium*. Căci trebuie spus *digiti dimidium* însă *digitum dimidiatum*.

⁶ Lucilius, v. 1342—1343 Marx.

⁷ Lucilius, v. 1282—1283 Marx.

⁸ *dimidium* este forma neutră a adjectivului, cu valoare substantivată.

⁹ Lucilius, v. 570—572 Marx.

¹⁰ Plaut, *Bacchides*, v. 1189.

¹¹ Plaut, *Aulularia*, v. 291.

¹² Plaut, *Menaechmi*, v. 155.

¹³ Cato, *De Agricultura*, 151, 3.

19 La fel a scris M. Cato despre cartaginezi: „Au îngropat oamenii în pământ pînă la jumătate (*homines dimidiatos*), le-au pus foc de jur împrejur și așa i-au omorît”¹⁴. 20 Nimeni dintre cei ce vorbesc corect n-a folosit aceste cuvinte altfel decît am spus mai sus¹⁵.

XV. *Se pomenește în cărți și în amintirea oamenilor cazuri cînd o bucurie mare, nesperată și venită pe neașteptate, a adus multora moartea, întrerupîndu-li-se respirația și neputînd rezista unei emoții așa de tari.*

1 Filozoful Aristotel spune¹ că Polycrita, o nobilă femeie din insula Naxos, din cauza bucuriei produse de o veste venită pe neașteptate și pe care nu o spera, a murit². 2 Și Philippides, un cunoscut autor de comedii³, la o vîrstă destul de înaintată, fiindcă împotriva speranțelor sale învinsese la un concurs literar și era foarte bucuros, sub stăpînirea acelei bucurii a murit subit. 3 Este cunoscută întîmplarea cu rodianul Diagoras⁴. Acest Diagoras a avut trei fii tineri, unul pugilist, altul pancratiast, iar al treilea luptător⁵. Pe toți i-a văzut învingînd și încoronați în aceeași zi la Olimpia. Dar, pe cînd acolo cei trei tineri, îmbrățișîndu-și tatăl i-au pus pe cap coroanele lor și-l sărbătoreau, iar poporul felicitîndu-l arunca din toate părțile cu flori spre el chiar acolo pe stadion în fața poporului, în sărutările și în brațele copiilor săi, și-a dat sufletul. 4 În afară de acestea, am citit în analele noastre că în lupta de la Cannae, cînd armata noastră a fost măcelărită, o bătrînă mamă auzind de moartea fiului său s-a pus pe

¹⁴ Cato, *Orationes*, XXXVII, fr. 3 Jordan, 8, fr. 193 Malcovati.

¹⁵ Textele nu confirmă repartitia propusă de Gellius, *dimidiatus* fiind folosit și în cazurile pentru care se recomandă *dimidium* (cf. *Th. L. L.*, s.u.).

XV ¹ Aristotel, fr. 559 Rose.

² Polycrita și-a salvat patria asediată de milesieni și eritreieni: fiind făcută prizonieră de Diognetos, comandantul eritreenilor, care se îndrăgostește de ea, obține de la acesta posibilitatea de a transmite știri celor din Naxos și pune la cale un atac împotriva milesienilor, nimicitor pentru aceștia. O primă legendă (bazată probabil pe vechi obiceiuri religioase) spune că Polycrita ar fi fost ucisă sub povara cununilor triumfale; legende ulterioare, menite să dea un aspect mai rațional evenimentului, vorbesc de emoția puternică prilejuită de victorie. Cf. G. Radke, *RE*, s.u., 1.

³ Philippides, poet comic, a scris în genul comediei noi (sec. IV—III). Împrejurările morții sale nu sînt cunoscute din alte texte. S-au păstrat fragmente și titluri din vreo 15 comedii ale sale.

⁴ Diagoras din Rodos (sec. V î.e.n.), atlet cîntat de Pindar (*Olimpice*, VII), învingător la numeroase jocuri. Fiii săi, Damagelos, Akusilaos și Dorieus, erau de asemenea celebri ca atleți. Cf. Kirschner, *RE*, s.u., 1, și A. Puech, ediția Pindar, I, Paris, 1931, p. 87—88.

⁵ Pugiliștii (lat. *pugiles*) practicau un sport asemănător cu boxul modern; pugilatul făcea parte din toate concursurile atletice. Exercițiile pancratiastilor (lat. *pancratiastes*, din grecește) constau într-o imbinare între pugilat și „luptă” (lat. *lucta*), deosebindu-se de amîndouă prin unele detalii: pancratiastul nu-și înfășura pumnul în cest (curea de piele la care se puteau adăuga și inele de piele, metalice etc.), dar avea voie să se lupte la pîmînt și să folosească unele mișcări interzise în *lucta*. În acest din urmă exercițiu, numai stringerea brațelor și mișcările corpului erau permise, excluzîndu-se lovirile de pumn și de picioare.

plins și pe jelit. Vestea însă n-a fost adevărată și tinărul, nu mult după aceea luptă s-a întors la Roma. Bătrîna, văzîndu-și deodată copilul, înăbușită de marea bucurie a întîmplării neașteptate, ea și cum s-ar fi dărimat ceva peste ea, a murit ⁶.

XVI. *Timpul de naștere al femeilor, după medici și filozofi; opiniile poetilor vechi și alte asemenea lucruri demne de a fi auzite și tinute minte asupra acestei chestiuni. Curîntele medicului Hippocrate extrase din cartea sa intitulată Despre alimente.*

1 Și medicii și filozofii renumiți au făcut cercetări în legătură cu timpul de naștere al femeilor. Este frecventă și acceptată ca justă opinia că după ce sămînța a încolțit în uterul femeii, copilul se naște rar în luna a șaptea, niciodată într-a opta, adesea în a noua și destul de des în luna a zecea, care este ultimul termen de naștere la oameni, evident mergînd uneori nu numai pînă la începutul, ci chiar pînă la sfîrșitul lunii a zecea. **2** Acest lucru îl găsim spus de vechiul poet Plaut în comedia *Cistellaria*: „Atunci aceea pe care o necinstise, la sfîrșitul lunii a zecea a născut o fiică” ¹.

3 Același lucru ne spune și vechiul poet Menandru, cel mai inițiat în cunoștințele generale. Asupra acestei chestiuni am scos următorul vers din comedia *Plocium*: „femeia naște la zece luni” ².

4 Dar Caecilius al nostru, deși a făcut o piesă cu același titlu, împrumutînd de la Menandru aproape în întregime comedia cu același subiect ³, n-a trecut totuși cu vederea luna a opta între lunile de naștere, cum a făcut Menandru. Iată versurile lui Caecilius: „Naște femeia adesea la zece luni? Pe Polux, și la nouă, și chiar la șapte și la opt” ⁴.

5 Varro ne face să credem că Caecilius n-a spus aceasta neverificat și nici nu se deosebește întîmplător de Menandru și de mulți alții. **6** Căci în cartea a XIV-a a operii *Despre lucrurile divine*, scrie că uneori e posibilă nașterea și în luna a opta ⁵. În această carte arată că omul se poate naște cîteodată chiar în luna a unsprezecea și spune că informația despre luna a unsprezecea și a opta o are din Aristotel ⁶. **7** Despre lipsa de acord în legătură cu luna a opta găsim referințe în cartea lui Hippocrate intitulată *Despre alimente*, unde putem citi: „Există și nu există nașteri la opt luni” ⁷. **8** Această afirmație neclară, scurtă și contradictorie a interpretat-o astfel

⁶ Legenda e povestită, foarte pe scurt, de Titus Livius, XXII, 7, 13.

XVI ¹ Plaut, *Cistellaria*, v. 161—162.

² Menandru, fr. 343 Körte.

³ Vezi mai sus, II, 23.

⁴ Caecilius, v. 164 Ribbeck.

⁵ Varro. *Res divinae*, fr. 12 a Agahd.

⁶ Aristotel, *Hist. anim.*, VII, 4.

⁷ Hippocrate, II, 23 Kühn. Textul citat de Gellius diferă intructiv de cel transmis de manuscrisele lui Hippocrate.

medicul Sabinus ⁸, care a comentat pe larg pe Hippocrate : „Copiii născuți în luna a opta par vii, dar ei în realitate sînt avortați și mor imediat după naștere. Viața lor deci nu e reală, ci o aparență a vieții”.

9 Varro spune că vechii romani au considerat aceste rarități ca monstruoase. Ei au socotit că o naștere normală nu poate avea loc decît în luna a noua sau a zecea, iar nu în afară de aceste luni și de aceea au dat nume celor trei divinități care asistă la nașteri de la *parere* (a naște) și de la lunile a noua (Nonnus) și a zecea (*Decimus*). 10 „Căci Parca — zice el — este numită de la *partus* (naștere) prin schimbarea unei singure litere ⁹, iar Nona și Decima de la timpul de naștere normală”. Caesellius Vindex în lucrarea sa intitulată *Lecturi antice* spune ¹⁰ : 11 „Treii sînt numele Parcelor : Nona, Decuma și Morta” și adaugă acest vers din *Odiseea* străvechiului poet Livius :

Quando dies adueniet, quem profata Morta est?

(Cînd va veni ziua pe care a prezis-o Morta?) ¹¹

Dar Caesellius, om foarte puțin atent, a luat Morta drept numele unei parce, cînd trebuia să-l ia ca Moera ¹².

12 În afară de acestea, pe lângă cele citite în cărți despre termenul de naștere la oameni, am auzit și această întîmplare petrecută la Roma : o femeie cinstită și de bune moravuri, a cărei pudoare nu putea fi pusă la îndoială a născut în luna a XI-a după moartea soțului ei, și i s-a intentat acțiune, ca și cum ar fi conceput după moartea soțului; căci decemvirii scriseseră ¹³ că omul se naște la zece luni, nu la unsprezece. Dar divinul Hadrian, aflînd de acest proces, a dat un decret, potrivit căruia pot exista nașteri și în luna a unsprezecea ¹⁴. Am citit și eu acel decret. În el Hadrian spune că a dat hotărîrea după ce a cercetat părerile filozofilor și medicilor vechi.

⁸ Sabinus, medic erudit, autor al unor comentarii la mai multe lucrări hipocratice (sec. I î.e.n.). Cf. Gossen, *RE*, s.u., 25.

⁹ Despre folosirea „principiului” schimbării citei unei litere în stabilirea etimologiilor varroniene, vezi J. Collart, *Varron*, p. 90 și urm. (etimologia din acest pasaj e discutată la p. 91 și n. 11, unde autorul sugerează că Varro ar fi putut avea în vedere alternața de tipul *sarcio - sartus, ulcisor - ultus*). Legătura dintre *Parca* și *pario* este admisă de cercetătorii moderni, deși derivarea nu e clară (cf. Ernout-Meillet, Walde-Hofmann, s.u.).

¹⁰ Varro, fr. 132 Funaioli.

¹¹ Livius, fr. 12 Bäckrens (Homer, *Odiseea*, II, 99, III, 237—238, etc.).

¹² *Moera* e transcrierea numelui grec Μοῖρα „ursitoare” (corespondentul din textul homerice). Gellius (sau sursa acestuia, Sulpicius Apollinaris sau Terentius Scaurus) îi reproșează lui Caesellius Vindex faptul de a fi considerat *Morta* drept numele unei singure parce și nu drept numele generic al parcelor. Nu știm însă dacă gramaticul latin și-a alcătuit lista bazîndu-se exclusiv pe textul lui Livius. În ceea ce privește originea numelui, cei mai mulți cercetători moderni îl consideră provenind din aceeași rădăcină cu gr. Μοῖρα. Cf. P. Ramat, *L'etimologia del nome latino „Morta”*, AGI, XLV, 1960, p. 61—67.

¹³ *Legea celor XII table*, IV, 4.

¹⁴ Din punct de vedere fiziologic, faptul nu e imposibil (mai ales dacă ținem seama de sistemul roman de numărătoare inclusivă : luna a unsprezecea corespunde lunii a zecea în numărătoare noastră).

13 Chiar astăzi am citit întâmplător în satira lui M. Varro intitulată *Testamentum* (Testamentul) aceste cuvinte : „Dacă mi se va naște un copil sau mai mulți în luna a zecea și ei vor fi tâmpiți ca niște măgari, îi voi dezmoșteni ; dar dacă mi se va naște vreunul în luna a unsprezecea, ceea ce și Aristotel crede posibil, va avea în fața mea aceleași drepturi Attius ca și Tettius”¹⁵. **14** Prin acest proverb vechi, Varro vrea să arate că, după cum în popor era obiceiul să se spună despre lucruri care nu se deosebeau între ele cu nimic : „Ce mi-e Attius, mi-e și Tettius” ; tot așa, sînt cu aceleași drepturi și cei născuți în luna a unsprezecea, ca și cei născuți în a zecea lună.

15 Iar dacă așa stau lucrurile și nu poate trece termenul de naștere la femei peste luna a zecea, trebuie să cercetăm ce a scris Homer, că Neptun a zis fetei pe care o sedusese de curînd :

„Bucură-te preiubită femeie : după ce va trece un an, vei naște copii frumoși, căci împreunarea cu cei nemuritori este rodnică”¹⁶.

16 Cînd am arătat aceste versuri la mai mulți gramatici, au început să discute între ei, spunînd unii că în vremea lui Homer ca și a lui Romulus, anul nu era de 12 luni, ci de 10¹⁷; alții că e mai potrivit cu măreția lui Neptun ca odrasla zămislită de el să se dezvolte mai mult timp în pîntece ; alții alte nimicuri de acestea. **17** Dar Favorinus mi-a spus că περιπλομένου ἐνιαυτοῦ înseamnă nu „După ce va trece un an”, ci după ce anul va fi pe trecute, foarte înaintat (*non confecto anno, sed adfecto*).

18 Favorinus a folosit verbul într-un sens neobișnuit. **19** *Adfecta* se numeau — după cum găsim cuvîntul la Marcus Cicero și la cei mai mari scriitori — în mod propriu acele lucruri care nu se găsesc chiar la sfîrșit, ci sînt ajunse foarte aproape de sfîrșit. Cu astfel de înțeles a întrebuințat acest cuvînt Cicero în discursul *Despre provinciile consulare*¹⁸.

20 Hippocrate însă, în cartea despre care am vorbit mai sus, după ce precizează numărul zilelor în care se formează embrionul în uter și arată că timpul de naștere este în luna a noua sau a zecea, adaugă că totuși limitele acestea nu sînt totdeauna aceleași ci dimpotrivă unele nașteri sînt mai devreme altele mai tîrzii. Iată cuvintele cu care el încheie această chestiune : „Nașterea poate avea loc adeseori mai devreme, ori mai tîrziu, în mod obișnuit sau particular. Mai tîrziu însă nu înseamnă cu mult mai tîrziu și nici mai devreme cu mult mai devreme”¹⁹. Aceasta înseamnă că o naștere poate avea loc mai devreme, dar totuși nu cu mult mai devreme și la fel poate fi mai tîrziu, dar nu cu mult mai tîrziu.

21 Mi-amintesc că s-a discutat la Roma cu multă atenție și pasiune aceasta, fiind la mijloc atunci un interes important, dacă copilul născut viu în luna a opta, dar mort îndată după naștere, putea acorda dreptul

¹⁵ Varro, *Satire Menippeae*, fr. 543 Bücheler.

¹⁶ *Odiseea*, XI, 248 — 250.

¹⁷ Vechiul calendar roman (luînd în considerare numai sezonul agricol) avea zece luni (martie — decembrie) ; despre un calendar homeric similar nu avem știri.

¹⁸ Cicero, *De provinciis consularibus*, 19 și 29 (frazele lui Cicero sînt citate mai jos, XV, 5, 6 — 7).

¹⁹ Hippocrate, II, 23 Kühn.

de trei copii, fiindcă unii spuneau că aceasta nu este o naștere prematură, ci un avort²⁰.

22 Dar fiindcă am vorbit despre nașterea la un an, citind pe Homer, și despre nașterea în luna a unsprezecea, folosind datele pe care le cunoșteam, mi s-a părut că nu trebuie trecut cu vederea ce am citit în cartea a VII-a a *Istoriei naturale* de Plinius Secundus. **23** Pentru că lucrurile pot părea de necrezut, citez chiar cuvintele lui Plinius Secundus: „Masurius arată că pretorul L. Papirius a respins procesul unuia care cerea după lege posesiunea unor bunuri ca al doilea moștenitor și a dat câștig de cauză unui fiu pe care mama spunea că l-a născut la 13 luni, fiindcă după părerea lui Papirius nu există nici un timp precis de naștere²¹. **24** În aceeași carte a lui Plinius Secundus găsim și aceste cuvinte: „Căscatul în timpul nașterii e mortal, după cum strănutul în timpul împreunării duce la avort²², împiedică fecundația”.

XVII. Scriitori demni de încredere spun că Platon a cumpărat trei cărți ale pitagoricianului Philolaos, iar Aristotel câteva lucrări ale filozofului Speusip, cu prețuri de necrezut.

1 Se spune că filozoful Platon a moștenit o avere modestă și totuși a cumpărat trei cărți ale pitagoricianului Philolaos¹, cu zece mii de denari². **2** După unii scriitori, această sumă i-a fost dăruită de către prietenul său Dion din Siracuză³.

3 Și despre Aristotel se spune că a cumpărat câteva cărți ale filozofului Speusip, după moartea acestuia, cu trei talanți atici, ceea ce înseamnă în bani de-ai noștri 72 000 de sesterți⁴.

²⁰ Avantajele decurgând din dreptul de trei copii (*ius trium liberorum*) se acordau femeilor libere care au avut trei nașteri; cum nașterea în luna a 8-a nu e normală și copiii nu erau viabili, unii juriști au putut contesta acordarea acestui drept femeilor care au născut în luna a 8-a.

²¹ Plinius, *NH*, VII, 5,40. Masurius Sabinus, *Memor.*, fr. 21, *Iur. civ.*, fr. 31 Bremer. Ne fiind stabilit din punct de vedere medical termenul extrem al nașterii, juriștii romani nu considerau că e posibilă o limitare juridică a acestuia; extinderea propusă de Papirius e pe aceeași linie cu cea decretată de Hadrian (v. par. 12).

²² Plinius, *NH*, VII, 5, 42.

XVII ¹ Philolaos din Crotona, contemporan cu Socrate, este primul filozof pitagorician care și-a expus în scris doctrina; lucrarea sa *Despre natură* (în 3 cărți) s-a pierdut cu excepția unor fragmente.

² După Marțial, I, 117,17, un volum elegant al epigramelor sale costa 5 denari. Prețul operelor lui Philolaos era așadar exorbitant (chiar dacă ținem seama de diferențele de valoare între denarul din vremea lui Marțial și a lui Gellius).

³ Dion (apr. 410–354), înalt demnitar la curtea tiranilor Siracuzei, Dionis I și Dionis II, îl cunoaște pe Platon în 388 cu ocazia primei călătorii în Sicilia a acestuia; îl invită mai târziu din nou la Siracuză, dar el însuși este exilat și se stabilește la Atena unde prietenia cu Platon se întărește și mai mult. Mai târziu Dion pornește o expediție împotriva lui Dionis și răstoarnă tirania, instalând un regim aristocratic, inspirat și de Platon. Este asasinat în 354.

⁴ Prețul normal al unei cărți era de 6 pină la 10 sesterți (cf. Rolfe, I, p. 299, n.1).

4 Sarcasticul Timon ⁵ a scris o carte foarte rău grăitoare intitulată *Σύλλογος*. 5 În acea carte critică în mod injurios pe Platon că pe un preț foarte scump cumpărase o carte de filozofie pitagoreică și că după ea și-a pregătit acel dialog intitulat *Timeu* ⁶. 6 Iată versurile lui Timon asupra acestui subiect :

Și tu Platon, căci și pe tine te-a cuprins dorința de învățatură,
Cu bani mulți ai cumpărat o carte mică
De la care plecînd ai învățat să scrii *Timaeus* ⁷.

XVIII. *Ce sînt senatorii pedari, pedarii senatores, și de ce au fost numiți astfel; originea acestor cuvinte de la un edict tradițional păstrat de consuli: „senatorii și cei care au dreptul de a-și da părerea în senat”.*

1 Sînt nu puțini care cred că se numesc senatori pedari *pedarii senatores*, aceia care nu-și spuneau părerea prin cuvinte în senat, ci își schimbau locul (*irent pedibus*), alăturîndu-se părerii altor colegi. 2 Dar ce înseamnă aceasta? Cînd senatus consultul se dădea *per discessionem* ¹ oare nu votau toți senatorii schimbîndu-și locul? 3 Există pentru această expresie și o explicație pe care o găsim în *Comentariile* lui Gavius Bassus ². 4 Acesta spune că în vremea veche, cei ce îndepliniseră o magistratură civilă, era obiceiul să fie aduși la senat într-un car (*currus*), în semn de onoare, și în car era o bancă pe care ședeau, din care cauză banca s-a numit curulă (*sella curulis*) ³; iar acei magistrați care încă nu primiseră o magistratură curulă, mergeau pe jos (*pedibus*) la senat și de aceea au fost numiți pedari (*pedarii*) senatorii cu onoruri mai mici. 5 M. Varro însuși, într-o satiră menippeă intitulată *Ἰπποκράτων* spune ⁴ că erau numiți pedari niște cavaleri și se pare că se referă la aceia care, nefiind încă aleși de cenזורi în senat, nu erau chiar senatori, dar fiindcă îndepliniseră funcții de onoare veneau în senat și aveau drept de vot. 6 Căci pe de o parte cei însărcinați cu magis-

⁵ Timon din Phlius (ap. 320–230 î.e.n.), filozof sceptic și scriitor grec. activează cea mai mare parte a vieții la Atena. Scrie poeme epice, tragedii, comedii (toate pierdute); s-au păstrat fragmente din poeme filozofice; cea mai celebră operă e cea citată de Gellius, *Σύλλογος* („[poeme] batjocoritoare, satirice”), cu conținut satiric și filozofic. A scris și opere filozofice în proză.

⁶ Sursele pitagoricene ale fizicii și biologiei din *Timeu* au fost semnalate încă de discipolii lui Platon; autorul însuși nu se referă niciodată la lucrările școlii pitagoricene. Cf. A. Rivaud, introducere la ediția dialogului din colecția Guillaume Budé, Paris, 1925. p. 23 și urm.; cf., de asemenea, (Ueberweg)-Praechter, p. 312 și urm.

⁷ Timon, fr. 54 Diels.

XVIII ¹ Vezi mai jos, XIV, 7, 9–13.

² Gavius Bassus, fr. 7 Funaioli.

³ *Sella curulis* era scaunul pe care ședeau magistrații superiori în exercițiul funcției lor. Etimologia lui Gavius Bassus este acceptată de cei mai mulți cercetători moderni (cf. Ernout-Meillet ³, p. 286. Walde-Hofmann, s.u.).

⁴ Varro, *Satire Menippeae*, fr. 220 Bücheler.

traturi curule, dacă nu fuseseră aleși în senat de cenzori nu erau senatori, iar pe de altă parte, fiindcă erau înscriși la sfârșit, nu li se cerea părerea, ci sprijineau votul celor bătrâni trecînd lingă ei. **7** Aceasta însemna edictul de care se folosesc și acum consuliî cînd cheamă pe senatori în curie, pentru a păstra o veche tradiție. **8** Iată cuvintele edictului : „Senatorii și cei care au dreptul să-și spună părerea în senat”⁵. **9** Am pus să fie notat⁶ și versul lui Laberius din mimul intitulat *Stricturae*, în care se găsește cuvîntul *pedarius* :

Caput sine lingua pedari sententia est
(Votul unui pedar este un cap fără limbă)⁷.

10 Am observat că mulți schimbaseră în mod barbar acest cuvînt, căci în loc de *pedarii*,¹ zic *pedanei*.

XIX. *Cum explică Gavius Bassus că un om este numit parcus (econom); ce origine găsește el acestui cuvînt, cum și prin ce cuvinte își bate joc Favorinus de această explicație.*

1 La masă la filozoful Favorinus după ce invitații luau loc și începeau să se servească felurile de mîncare, un sclav, stînd în picioare aproape de masă, începea să citească ceva din scriitorii greci sau din ai noștri. Într-o zi, cînd eram și eu între comenși, se citea cartea învățatului Gavius Bassus intitulată *Despre originea cuvintelor*, **2** în care se spune a : „*Parcus* este un cuvînt compus și vine de la *par arcae* (asemenea unei casete) fiindcă, după cum într-o casetă se închide orice și prin paza ei se ține și se păstrează, tot așa și un om, care păstrează și se mulțumește cu puțin, este ea și o

⁵ Instituția senatorilor *pedarii* nu mai era cunoscută pe vremea lui Gellius (pe vremea lui Tiberius mai exista ; cf. Tacit, *Ann.*, III, 65,2) și de aceea autorul aduce păreri divergente ale mai multor predecesori. Nici cercetarea modernă n-a ajuns la vederi unitare și e probabil că la baza informațiilor diferite provenite din Antichitate stă evoluția instituției însăși. Textele sînt de acord că e vorba de senatori de un rang inferior ; divergențele se referă la natura acestei inferiorități și la modul de recrutare a *pedariilor*. Prima explicație relată de Gellius, și respinsă de el, și anume că ar exista un grup de senatori fără drept de a-și exprima prin cuvinte părerea (*sententia*) se lovește și de imposibilitatea existenței, în cadrul unui corp deliberativ, a unui grup de membri care în mod oficial să fie lipsiți de dreptul de a lua parte la deliberări ; de altfel, a-și exprima acordul cu un orator plasîndu-se alături de acesta era un obicei practicat de toți membrii senatului. Explicația etimologică a lui Gavius Bassus pare să fie fantezistă (presupune de altfel și o vechime a instituției pentru care nu există documente) și nu lămurește caracterul drepturilor acestei categorii de senatori. Ceca ce pare clar e că *pedarii* își exprimau părerea la sfârșitul dezbaterii, fără să se poată stabili dacă a existat o listă fixată în acest sens sau numai o ierarhizare neoficială. Informațiile privind recrutarea *pedariilor* sînt de asemenea neclare și chiar contradictorii. Cf. O'Brien Moore, *RE*, suppl. VI, col. 680—681.

⁶ Expresia pare să arate că Gellius era ajutat în extragerea materialului de un secretar, desigur sclav.

⁷ Laberius, v. 88 Ribbeck.

casetă, în care totul e închis și păzit. De aceea *parcus* este ca și cum s-ar spune *par arcus*"¹.

3 Atunci Favorinus, când a auzit acest pasaj a zis : „Gavius Bassus mai mult a fabricat și a inventat neștiințific, rău și fantezist originea cuvintelor, decît a explicat-o. 4 Căci dacă e permis să spunem închipuiri, de ce n-ar părea mai probabil să socotim pe *parcus* format din *pecuniarcus*, pentru că omul econom oprește și împiedică de a se consuma și cheltui banii (*pecuniam arceat*).

5 De ce nu spunem mai degrabă ceea ce e mai simplu și mai ade-vărat? Căci denumirea de *parcus* nu vine de la *acra*, nici de la *arceo* (a opri, a păstra), ci de la *parum* (puțin) sau de la *paruus* (mic)"².

XIX ¹ Gavius Bassus, fr. 6 Funaioli.

² *Parcus* este un derivat postverbal de la *parco* „a cruța”; originea acestui verb e însă necunoscută. Etimologia lui Favorinus a fost acceptată de unii cercetători în secolul trecut (Curtius, Vaniček; cf. Walde-Hofmann s.u. *parco*).

I. O conversație după metoda socratică între filozoful Favorinus și un gramatic lăudăros iar în conversație definiția dată de Q. Scaevola cuvîntului *penus*; critica adusă acestei definiții.

1 În vestibulul palatului imperial stătea adunată o mulțime de oameni de toate rangurile, așteptînd să salute pe cezar ¹. Acolo, într-un cerc de oameni învățați, găsindu-se de față și filozoful Favorinus, cineva mai priceput nițel în ale gramaticii a început să-și afișeze cunoștințele, spunînd pedant chestiuni elementare din școală și vorbind despre genurile și cazurile cuvîntelor, cu sprîncenele încruntate și cu o gravitate căutată a vocii și a feței, ca și cum ar fi fost tîlmăcitorul și crainicul oracolelor Sibilei. **2** Atunci privind către Favorinus, deși încă nu-l cunoștea destul de bine, a zis: „*Penus* (provizie) s-a spus la diferite genuri și s-a declinat în diferite feluri. Căci cei vechi au zis *hoc penus* și *haec penus*, *huius peni* și *penoris* ². **3** Chiar *mundus*, podoabă femeiască, Lucilius în *Cartea a XVI-a Satirelor* nu l-a folosit în genul masculin ca ceilalți, ci la neutru în versurile acestea :

Legavit quidam, uxori mundum omne penumque

Atqui quid mundum, quid non? quis diuidet istuc?

(Unul a lăsat soției moștenire toate podoabele și toată provizia

Dar care sînt podoabe? Și care nu sînt? Cine le poate determina?) ³.

4 Gramaticul făcea paradă de toate acestea cu dovezi și exemple și, fiindcă spunea prostii prea mari, Favorinus întrerupîndu-l cu calm i-a zis: „Fii bun, maestre — nu știu cum te numești — ne-ai învățat multe

¹ Antoninus Pius, după Rolfe (I, p. 308, n. 2). Trebuie să ținem însă seama de caracterul fictiv al punerii în scenă ale lui Gellius.

² Neutru și feminin, de declinarea a II-a și a III-a. Forma cea mai obișnuită e *penus*, *-oris* (neutru de declinarea a III-a); forma *penus*, *-i* (feminin de decl. a II-a) e atestată de la Lucilius. Apar și formele *penus*, *-us* (masculin de declinarea a IV-a) și *penum*, *-i* (neutru de decl. a II-a), ambele atestate începînd de la Plaut.

³ Lucilius, v. 519—520 Marx.

pe care nu le cunoșteam și pe care nu prea țineam să le știm. **5** Dar ce mă interesează pe mine și pe cel cu care vorbesc e cu ce gen folosesc pe *penus* sau cu ce terminații îl declin, dacă nici unul dintre noi nu l-a întrebuitat într-un mod prea greșit. **6** Aceasta aș vrea să învăț, ce denumește *penus* și care este sensul acestui cuvânt, ca să nu numesc altfel un lucru de folos zilnic, cum fac sclavii străini care încep să vorbească latinește.

7 — Mă întrebi ceva foarte simplu — răspunse gramaticul — căci cine nu știe că *penus* este vinul, grîul, uleiul, linteaa, bobul și celelalte la fel?

8 — Chiar și meiul — zice Favorinus — parincul, ghinda și ovăzul sînt *penus*? Căci sînt aproape ca și cele despre care ai vorbit.

9 Și pentru că acela ezita să răspundă, Favorinus a continuat : — Nu vreau să-ți bați capul dacă cele pe care le-am înșirat sînt sau nu *penus*. Dar ai putea să-mi spui nu vreo specie de *penus*, ci să-mi definești prin genul proxim și diferența specifică ⁴ ce este *penus*?

— Pe Hercule că nu înțeleg ce sînt genul și diferența despre care vorbești.

10 — Îmi ceri ceva foarte greu : să exprim mai clar un lucru foarte clar, căci e prea cunoscut că orice definiție constă din gen și diferență.

11 Dar dacă ceri să-ți mestec eu cum se zice, voi face și aceasta, din considerație pentru tine.

12 Apoi a început astfel : „Dacă eu te-aș ruga acum să-mi spui și să-mi delimitezi prin cuvinte ce este un om, cred că n-o să-mi răspunzi că omul sîntem eu și tu. Căci nu e vorba să-mi arăți cine e om, ci să-mi spui ce e omul. Și dacă ți-aș cere să-mi definești ce e omul, tu desigur mi-ai spune că e un animal muritor, dotat cu rațiune și capabil de știință, sau ori cum ai spune altfel, pentru a-l deosebi de toate celelalte animale. La fel te rog acum să-mi spui ce este *penus*, nu să-mi numești ceva din categoria proviziilor.

13 Atunci acel pedant, cu voce domoală și coborită, a zis :

— Eu n-am învățat și n-am dorit să învăț filozofie și dacă nu știu prin ce cuvinte se definește cuvîntul provizie, ori dacă orzul este dintre provizii nu înseamnă că nu știu gramatică.

14 — A ști ce este *penus* — zise rîzînd Favorinus — nu este de competența filozofiei noastre mai mult decît de aceea a gramaticii dumitale.

15 Îți amintești, cred, că s-a pus adesea întrebarea ce a înțeles Vergiliu prin *penum struere longam* sau *longo ordine* ⁵; căci știi desigur că există scrise ambele forme. **16** Dar ca să nu te neliniștești prea mult, nici măcar acei vechi maiestri ai dreptului, care au fost numiți „înțelepți”, n-au definit destul de corect ce este *penus*. **17** Aud că Quintus Scaevola s-a

⁴ Elementele clasice ale definiției; în lat. numai *genus* și *differentia*.

⁵ Vergiliu, *Eneida*, I, 703—704 :

*Quinquaginta intus famulae, quibus ordine longam
Cura penum struere...*

„Roabe cincizeci sînt aicea ca să orînduiască tacimuri
Șiruri și șiruri” (Trad. D. Murărașu).

Manuscrisele și mărturiile antice sînt într-adevăr împărțite : unele au lecțiunea *longam*, acordat cu *penum*, altele *longo*, acordat cu *ordine*.

folosit de aceste cuvinte ca să demonstreze ce este *penus* : „Se numește *penus* — zice el — ceea ce este de mâncat sau de băut. Prin *penus* însă trebuie să înțelegem, după cum spune Mucius, ceea ce e procurat mai dinainte, pentru tatăl familiei, mamă, copii și sclavi dar nu e folosit încă. Căci nu sînt *penus* mîncarea și băutura pregătită zilnic pentru prinz sau pentru cină, ci cele ce se strîng și se înmagazinează în vederea consumului, pentru aceea că nu sînt la îndemînă, ci sînt închise înăuntru (*intus et penitus*), acelea se numesc *penus* ⁶. 18 Deși eu m-am dedicat filozofiei — a spus Favorinus — n-am socotit totuși de prisos să le știu și pe acestea; căci nu e mai puțin rușinos pentru cetățenii romani, care vorbesc latinește, să nu folosească pentru fiecare lucru cuvîntul corespunzător, decît să nu cheme pe un om cu numele său.

19 Astfel conducea Favorinus convorbirile simple de acest fel, de la lucruri mărunte și neînsemnate, la cele ce se ascultau și se învățau mai cu folos, pornind nu de departe și cu ostentație, ci de la cele ce le aducea în mod firesc în discuție conversația însăși.

20 Pe lângă acestea, am socotit că trebuie să amintesc și cele ce urmează despre *penus*. Servius Sulpicius, în critica pe care o face capitolului lui Scaevola, spune ⁷ că prin cuvîntul *penus* Catus Aelius ⁸ nu înțelegea numai cele de mîncare și băutură, ci și tămîia și ceara, pentru că erau strînse în același scop ⁹, iar 21 Masurius Sabinus, în cartea a doua de drept civil ¹⁰, include în *penus* și proviziile strînse pentru hrana vitelor necesare omului. 22 Ba unii — zice el — sînt de părere că prin *penus* trebuie să se înțeleagă și lemnele, și cărbunii, și gătejele cu care se pregătește mîncarea. 23 Dintre produsele de vînzare însă, sau de consum pe loc, M. Sabinus socotește că sînt *penus* numai cele ce ajung pentru consumul unui an ¹¹.

II. Ce deosebire este între o boală (morbus) și un defect (vitium) și ce sens au aceste cuvinte într-un edict al edililor. Dacă eunucii și femeile sterpe pot fi înapoiți vînzătorului. Diverse opinii asupra acestui subiect.

1 În edictul edililor curuli, în partea în care se prevedeau măsuri privitoare la vînzările de sclavi, se spune : „Îngrijiți-vă ca la fișa de vînzare ¹ a fiecărui sclav să se arate clar ce boală sau defect are, dacă fuge sau vagabondează, dacă are vreo pedeapsă pe care n-a ispășit-o ².

⁶ Q. Mucius Scaevola. *Iur. civ.* fr. 5 a Bremer.

⁷ Ser. Sulpicius Rufus. fr. 3 Bremer.

⁸ Sextus Aelius Catus, jurist și om politic roman, consul în 184 î.e.n.

⁹ S. Aelius Catus, fr. 1 Bremer.

¹⁰ Masurius Sabinus, fr. 38 Bremer.

¹¹ Juriștii erau preocupați de definiția acestui cuvînt deoarece în cazuri de moștenire sau cu ocazia încheierii oricărui act juridic era necesară definirea inventarului.

II ¹ Lat. *titulus*, pancarta atîrnată de gîtul sclavilor duși la vînzare, în care erau înscrise calitățile și defectele lor.

² *Edictum aedilium curulium*, I, p. 389 Riccobono. Textul păstrat de Ulpian (1) și de Pandecte (1.2) diferă puțin de cel citat de Gellius, care reprezintă o formă precedînd codificarea edictului de către Salvius Iulianus.

2 Vechii jurisconsulți s-au întrebat ce înseamnă în mod just *mancipium morbosum* (sclav bolnav) și *mancipium uitiosum* (sclav cu defecte) și de asemenea ce deosebire este între *morbis* (boală) și *uitium* (defect, nărav).

3 Caelius Sabinus în cartea sa intitulată *Despre edictul edililor curuli*, arată că Labeo a definit prin aceste cuvinte ce este *morbis* (boală): „*Morbis* este o afecțiune contra naturii, care face corpul să funcționeze rău”³. 4 El arată că boala angrenează uneori tot corpul, alteleori o parte a corpului. Boala încregului corp poate fi ftizia⁴ sau febra, iar parțială orbirea sau boala de picioare. 5 „Bilbiitul — zice el — însă și gîngavul sînt mai degrabă cu defect (*uitiosi*) decît (*morbosi*), după cum calul care mușcă sau care dă din picioare este năvăvaș (*uitiosus*), nu bolnav. Dar cel ce are o boală, este în același timp și cu defect. Totuși situația nu e și inversă, căci cel ce are un defect poate să nu fie bolnav. De aceea cînd se va vorbi de un om bolnav — zice el — se va spune și cu cît îi e mai mic prețul din cauza acestui defect”⁵.

6 Privitor la eunuci, s-a pus întrebarea dacă vînzarea contravine edictului edililor în caz că vînzătorul n-a spus cumpărătorului că sclavul de vînzare e eunuc. 7 Labeo a răspuns — precum arată unii — că în asemenea caz sclavul poate fi dat înapoi ca bolnav, 8 că scroafele chiar, dacă sînt sterile și au fost vîndute, contravin edictului edililor⁶.

9 Privitor la femeia sterilă însă, dacă e sterilă din naștere, Trebatius recomandă altceva decît Labeo. 10 Căci în vreme ce Labeo spune⁷ că o astfel de femeie sclavă poate fi dată înapoi, ca mai puțin sănătoasă, Trebatius, spune⁸ că se poate călca edictul dacă femeia are sterilitate din naștere. Dar dacă ulterior ar fi avut vreo boală, care să-i producă defectul de a nu face copii, în acest caz se poate să nu fie socotită sănătoasă și să fie aceasta pricină de a fi dată înapoi.

11 Și despre miop care în latinește se spune *luscitiosus*⁹ părerile sînt împărțite. Căci unii spun că un asemenea sclav trebuie în orice caz înapoiat, iar alții că numai în cazul cînd miopia i-ar fi provenit din vreo boală. 12 Iar despre cel ce n-are dinți Servius spune¹⁰ că poate fi înapoiat, iar Labeo că aceasta nu poate fi pricină de înapoiere. „Căci — zice el — mai toți oamenii au cîte un dinte lipsă și nu pot fi numiți din această pricină bolnavi; și ar fi absurd să spui că oamenii nu se nasc sănătoși fiindcă nu se nasc cu dinți”¹¹.

³ Distincția pe care o face Labeo între cei doi termeni e următoarea: *uitium* este un defect împotriva naturii persoanei fizice: *morbis* e un defect accidental, nu congenital. Cf. R. Monier, *La position de Labéon vis-à-vis de l'expression „morbis uitiosus” dans l'édit des édiles*, Fos, XLVIII, 1956 (*Symbolae R. Taubenschlag*). 3, p. 443—446.

⁴ Lat. *phthisis* (gr. φθίσις).

⁵ Caelius Sabinus, fr. 2 Bremer: Antistius Labeo, *Ad edict. aedil.*, fr. 1 Bremer.

⁶ Antistius Labeo, *Ad edict. aedil.*, fr. 12 Bremer.

⁷ Antistius Labeo, fr. 3 Bremer.

⁸ C. Trebatius Testa, *Resp.*, fr. 24 Bremer.

⁹ Gellius folosește înfii termenul de origine greacă *myops* (gr. μύψ) și de aceea dă traducerea latinească, populară și, desigur, arhaică. Nu e însă sigur dacă *luscitiosus* și *myops* au exact același sens.

¹⁰ Servius Sulpicius Rufus, *Resp.*, fr. 108 Bremer.

¹¹ Antistius Labeo, fr. 2 Bremer.

13 Nu trebuie trecută cu vederea nici deosebirea pe care o fac între boală și defect unele cărți ale vechilor juriști¹², care spun că defectul este permanent, pe cînd boala e trecătoare. 14 Dar dacă așa stau lucrurile, nici orbul și nici eunucul nu sînt bolnavi, ceea ce contravine opiniei lui Labeo arătate mai sus. 15 Închei cu un citat din cartea a II-a a lui Masurius Sabinus despre dreptul civil: „Nebunul, și mutul, și cel căruia îi este rănit sau amputat vreun mădular, din care cauză devine incapabil de muncă, sînt bolnavi. Cel ce din naștere nu vede bine de departe este sănătos, ca și cel ce nu poate fugi repede”¹³.

III. Procesele de dotă n-au existat la Roma înainte de divorțul lui Carvilius. Care este înțelesul propriu al cuvîntului *paelex* și ce etimologie are.

1 Se spune că timp de 500 de ani de la întemeierea Romei n-au existat procese nici de dotă, nici de cauciune, nici la Roma nici în Latium, pentru că pe atunci nimeni nu dorea să divorțeze. 2 Chiar Servius Sulpicius, în cartea sa *Despre dotă*, spune¹ că atunci au devenit necesare garanțiile pentru dotă, cînd nobilul Spurius Carvilius, supranumit și Ruga, a divorțat de soția sa, fiindcă ea, din cauza unui defect corporal, nu putea face copii. Aceasta s-a întîmplat în anul 523 de la întemeierea Romei, în timpul consulilor M. Atilius și P. Valerius². Se spune că acest Carvilius și-a iubit foarte mult soția pe care a lăsat-o și i-a prețuit în mod deosebit calitățile și caracterul ei, dar că a trebuit să pună mai presus de dragoste respectul pentru jurămînt, fiindcă fusese determinat de cenzori să jure că se va căsători ca să aibă copii³.

3 Că era numită *paelex* și considerată ca necinstită femeia care trăia cu un bărbat căsătorit legitim cu o altă femeie, o arăta această lege foarte

¹² Cf. Caelius Sabinus, *Ad edict. aedil.*, fr. 1 Bremer.

¹³ Masurius Sabinus, fr. 173 Bremer.

III ¹ Ser. Sulpicius Rufus, p. 227 Bremer.

² Mai jos, XVII, 21,44. Gellius fixează anul 519 pentru divorțul lui Carvilius, fără a indica numele consulilor. Pe de altă parte, după nici o eră antică anul 523 nu e anul consulilor M. Atilius și P. Valerius: după era varroniană consulatul e în anul 527, după era capitolină în 526, după Piso și Dionys din Halicarnas în 525, după Polybiu și T. Livius în 524. Dar, după Dionys din Halicarnas, divorțul lui Carvilius a avut loc în timpul consulilor M. Pomponius și C. Papirius, ceea ce corespunde, în calculul istoricului grec, anului 521, în era varroniană 523, adică tocmai data fixată de Gellius. O. Leuze. *Rh M*, 1911, p. 259 și urm., de la care împrumutăm calculele de mai sus, presupune că data corectă e cea a lui Dionys, corespunzătoare anului 523 al erei varroniene, și că Gellius în mod eronat (după izvoare diferite) a atribuit alți consuli anului divorțului.

³ Divorțul lui Carvilius Ruga e relatat de numeroase izvoare antice (lista la Hosius, I, p. 185); semnificația juridică a evenimentului incetase însă să fie clară. Nu e vorba de primul divorț din istoria Romei (repudierea femeii de către soț, care avea asupra ei puterea șefului familiei, era prevăzută în cea mai veche legislație), ci primul în care divorțul poate avea loc fără ca soției să i se poată aduce vreo vinovăție. După P. Noailles, *Cours*, II, p. 156, evenimentul marchează începutul căsătoriei libere, *sine manu*. Cf. și F. Baudry, *DA*, s.u. *diuortium*, R. Leonhard. *RE*. s.u. *diuortium*.

veche, despre care se spune că a fost dată de regele Numa : „O concubină (*paalex*) să nu se atingă de altarul Iunonei, iar dacă se va atinge, să sacrifice cu părul despletit, o mieluşea ”⁴. *Paelex* vine de la grecescul *παλλακίς* (concubină) derivat din *πάλλω* (tinără). Ca multe altele, și acest cuvânt e împrumutat din grecește⁵.

IV. *Ce a scris Servius Sulpicius despre dreptul și obiceiul vechilor logodne, în cartea sa Despre dote.*

1 Servius Sulpicius, în cartea sa intitulată *Despre dote*, spune următoarele despre obiceiul și forma legală a logodnelor în cea parte a Italiei care se numește Latium : 2 „Cel ce avea să ia o soție cerea de la cel ce trebuia să i-o dea promisiunea că-i va fi dată în căsătorie. Cel ce urma să se căsătorească și el promitea (*spondebat*) că o va lua de soție. Acest contract de cerere și promisiune reciprocă se numea *sponsalia* (logodnă). Atunci cea care era promisă se numea *sponsa* (logodită) iar cel ce promisese că o va lua în căsătorie se numea *sponsus* (logodit). Dar dacă după această promisiune logodnica nu era luată sau dată ca soție, cel ce călca promisiunea putea să fie dat în judecată de către partea cealaltă. Tribunalul fiind astfel sesizat, judecătorul întreba de ce n-a fost dată sau luată soția. Dacă motivul nu i se părea îndreptățit, fixa o amendă în funcție de paguba produsă de refuzul căsătoriei și condamna s-o plătească cel ce nu-și ținuse promisiunea. 3 Servius spune că acest drept al logodnicilor a fost respectat pînă în timpul cînd, prin legea Iulia, a fost acordată cetățenia locuitorilor întregului Latium¹. 4 Aceleași lucruri le scrie și Neratius² în cartea sa *Despre căsătorie*³.

⁴ *Leges regiae*, Numa, fr. 13, p. 13 Riccobono. Textul e păstrat și de Festus, p. 222. După tradiție, legile promulgate de regii legendari ai Romei au fost adunate de un oarecare Papirius, în timpul domniei lui Tarquinius Superbus (*ius ciuile Papirianum*). Ele reprezintă vechiul drept religios al Romei.

⁵ Cuvîntul latin nu e împrumutat direct din grecește ; e posibil ca atât latina, cît și greaca, să-l fi împrumutat dintr-o limbă mediteraneană.

IV ¹ Ser. Sulpicius Rufus, p. 226 Bremer. *Lex Iulia*, propusă de consulul L. Iulius Caesar (anul 90 î.e.n.) prin care se acorda dreptul de cetățenie locuitorilor Latiumului și „aliatilor” care doreau să-l accepte. Cf. și F. Münzer, *RE*, s.u. *Iulius*, 142, col. 468.

² L. Neratius Priscus, jurist roman de la începutul sec. II e.n. Cariera lui politică nu se poate stabili cu precizie (tatăl său purta același nume), se admite însă că a deținut consulatul (ultimul deceniu al sec. I), că prin 98 a fost *legatus pro praetore* în Pannonia. Se pare că Traian îl destinase succesiunii la imperiu (cf. Script. Hist. Aug., *Hadr.*, 4). Din operele lui, destul de numeroase, dintre care cea mai importantă pare să fi fost *Membranae* (7 cărți), nu s-au păstrat decît fragmente (alte lucrări : *Responsa*, *Regulae*, *Epistulae*). Despre *D. nuptiis*, citat aici, nu există alte informații. (Cf. A. Berger, *RE*, s.u., 15).

³ Neratius Priscus, fr. 1 Bremer.

V. O poveste despre perfidia haruspicilor etrusci, din cauza căreia se cînta de copii în toată Roma acest vers : „Un sfat rău face cel mai mult rău sfătuitorului !”

1 Statuia viteazului Horatius Cocles ¹ ridicată la Roma în piața comițiilor fusese lovită de trăsnet. 2 Haruspicii chemați din Etruria pentru a face sacrificii de purificare a locului lovit de trăsnet ², cu sentimente de ură și dușmănie față de poporul roman, au hotărît să facă aceste expiații contrar religiei ³ și au dat sfatul greșit ca statuia să fie mutată într-un loc mai jos care, din cauza clădirilor înalte din jur, niciodată nu era luminat de soare. 4 Descoperiți însă și aduși în fața poporului pentru sfatul lor, recunoscîndu-și perfidia au fost uciși, iar cu statuia s-a hotărît, — așa cum cereau calculele juste făcute ulterior, — să fie dusă într-un loc deschis și așezată pe un postament mai înalt, în incinta templului lui Vulcan ³, de unde a influențat favorabil destinele poporului roman. 5 Iar atunci, fiindcă se luaseră măsuri împotriva haruspicilor etrusci rău sfătuitori și fuseseră pedepsiți, se zice că a fost compus și cîntat acest vers cu înțeles adînc, de către copii prin tot orașul :

Un sfat rău face cel mai mult rău sfătuitorului ⁴.

6 Povestea despre haruspici și despre acest vers senar se găsește în cartea a XI-a a *Analelor maxime* ⁵ și în cartea I a *Lucrurilor demne de amintire* a lui Verrius Flaccus ⁶. 7 Se pare însă că acest vers a fost tradus după acel vers grecesc al lui Hesiod :

Un sfat rău face cel mai mult rău sfătuitorului ⁷.

V ¹ Erou legendar care ar fi oprit înaintarea etruscilor, comandați de Porsenna, pe podul Sublicius din Roma, dînd posibilitatea ca podul să fie distrus ; după aceea a trecut Tibrul înot, întorcîndu-se în tabăra romană. Ca răsplată i s-a ridicat o statuie în *comitium* (loc în Roma, între Forul roman și Curia, unde se țineau adunările poporului) și i s-a dat o moșie (508 î.e.n.). Cf. Titus Livius, II, 10.

² Trăsnetul era considerat în Antichitate ca un semn divin ; romanii recunoșteau superioritatea absolută a etruscilor în „știința” interpretării acestor semne și de aceea s-a făcut apel, în cazul relatat aici, la un colegiu etrusc. Locul lovit de trăsnet era considerat sacru și erau necesare sacrificii expiatorii, pentru conjurarea unor eventuale intenții divine nefavorabile. Riturile de purificare precum și clasificarea și interpretarea loviturilor de trăsnet erau extrem de complicate, ceea ce explică posibilitatea haruspicilor etrusci de a folosi în scopuri politice știința lor, fără să dea de bănuit. Pentru detalii, v. G. Fougères, *DA*, s. u. *fulmen*.

³ Lat. *area Volcani*, la picioarele Capitoliului la nord-vest de for. Cf. Platner Ashby, s. u. *Volcanal*.

⁴ *Incerti Sententiae*, fr. 2. p. 37 Bährens.

⁵ *Annales Maximi*, fr. 4 Peter.

⁶ Verrius Flaccus, p. XIII Müller.

⁷ Hesiod, *Lucrări și zile*, v. 266.

VI. *Cuvintele unui senatus consultum prin care se decreta că trebuie să se facă sacrificii de vite mari pentru ispășire, fiindcă sulitele lui Mars se mișcaseră de la sine în sanctuar. Ce sînt hostiae succidaneae și porca praecidaneae; ce numea Capito Ateius sărbătorile praecidaneae.*

1 Cînd se află că s-a cutremurat pămîntul, se obișnuiește să se facă rugăciuni expiatoare¹. Tot astfel, după cum am citit în vechile memorii, s-a anunțat senatului că s-au mișcat sulitele lui Mars în sanctuarul din palatul marelui pontif². 2 De aceea s-a dat un senatus consultum în timpul consulilor M. Antonius și A. Postumius³, al cărui text este acesta: „Pontiful C. Iulius, fiul lui Lucius⁴, anunțînd că în sanctuarul din palatul pontifical s-au mișcat sulitele lui Mars, senatorii au decis ca consulul M. Antonius să facă sacrificii expiatoare de jertfe mari lui Iupiter și lui Mars, și celorlalți zei ocrotitori, cărora va socoti el de cuviință. Va avea aprobarea pentru tot ce va fi făcut. De va fi nevoie de jertfe *succidaneae*, să mai sacrifice boi de culoare roșcată”.

3 Se pune de obicei întrebarea ce a numit senatul jertfe *succidaneae*, ce înseamnă acest cuvînt. 4 Și în comedia lui Plaut intitulată *Epidicus*, cred că același cuvînt este obiect de discuție în versurile următoare:

Men piacularum oportet fieri ob stultitiam tuam

Vt meum tergum tuae stultitiae subdas succidaneum?

(Trebuie să devin eu jertfă expiatoare pentru prostia ta

Să dai spatele meu victimă prostiei tale?)⁵

5 Se zice *succidaneae hostiae* schimbîndu-se *ae* în *i*, după obiceiul cuvintelor compuse, ca și cum ar fi fost *succaedaneae*, 6 fapt explicabil prin aceea că uneori nu se obține ispășirea prin primele victime și atunci erau duse după ele și sacrificate alte victime, care fiindcă erau duse la sacrificiu după primele sacrificate pentru ispășire și erau sacrificate după ele (*succidebantur*) au fost numite *succidaneae*, evident cu litera *i* pronunțată lung, deși aud pe unii pronunțînd stricat cuvîntul, cu vocala scurtă⁶.

7 Din același motiv se numeau și *praecidaneae hostiae*, victimele care se sacrifică în ziua anterioară, care premerg sacrificiilor anuale. 8

VI ¹ Cutremurele de pămînt, ca și alte fenomene naturale neobișnuite, erau considerate drept manifestări ale unor intenții divine; în general se credea că sînt avertismente pentru nenorociri publice. Senatul hotăra dacă e cazul ca un fenomen să fie interpretat ca un avertisment pentru întreaga societate (fenomenele petrecute într-un loc public, cum e cazul relatat mai jos, intrau în această categorie). Colegiul pontifilor era competent să propună senatului măsurile care urmau să fie luate; în orice caz se proceda la un ansamblu de ceremonii expiatoare, cunoscute sub numele de *procuratio*.

² Lat. *regia*, clădire în for, reședința pontifului suprem, și loc de adunare a colegiilor, avînd și un sanctuar al zeului Mars; numele se datorează faptului că tradiția atribuia regelui Numa edificarea palatului.

³ M. Antonius, oratorul (143 — 87), și A. Postumius Albinus au fost consuli în anul 99 î.e.n.

⁴ Poate C. Iulius Caesar Strabo, edil în 90, orator și autor de tragedii (cf. Diehl, *RE*, s.u., 135; identificarea, col. 429, r. 13).

⁵ Plaut, *Epidicus*, v. 139—140.

⁶ Gramaticul Servius (*Aen.*, II, 140) dă o explicație mai clară cuvîntului: *hostia quae ad aras adducta est immolanda si casu effugerat, effugia uocari ueteri more solet; in cuius locum*

Se numește *porca praecidanea* și scroafa pe care cra obiceiul s-o sacrifice pentru ispășire zeiței Ceres înainte de noul seceriș, cei ce nu făcuseră sacrificiului de purificare în casa unde murise cineva, sau le făcuseră altfel decât trebuia.

9 Dar dacă este îndeobște știut că se numesc *hostiae praecidanae*, așa cum am spus, scroafa și alte animale de jertfă, mi se pare că nu se știe ce sînt *feriae praecidanae*. 10 În legătură cu acest termen, citez următorul pasaj din cartea a V-a a operei lui Ateius Capito *Despre dreptul pontifical*: „Au fost anunțate de marele pontif Tib. Coruncanius *feriae praecidanae* într-o zi neagră. Colegiul a declarat că nu e oprit de religie să fie în acea zi *feriae praecidanae*”⁷.

VII. Despre scrisoarea gramaticului Valerius Probus către Marcellus, asupra accentului unor nume cartagineze.

1 Gramaticul Valerius Probus a fost unul dintre cei mai culti oameni din vremea sa. 2 El pronunța Hannibălem Hasdrubălem și Hamilcărem, ca și cum penultima silabă avea accentul circumflex¹ și există o scrisoare adresată lui Marcellus, în care spune că așa pronunțau Plaut², Ennius și mulți alți scriitori vechi. 3 Totuși, nu cita decât un vers al lui Ennius, din cartea intitulată *Scipio*.

4 Transcriem mai jos acest vers în tetrametru iambic³, în care dacă a treia silabă din cuvîntul Hannibalis nu s-ar pronunța cu accent circumflex, metrul ar fi schiop⁴. 5 Iată versul citat din Ennius:

quae supposita fuerat, succidanea. („Victima care a fost adusă la altar spre a fi jertfită, dacă din întîmplare a scăpat prin fugă, se numește, după obiceiul strămoșilor, *effugia*; aceea care a fost adusă în locul ei — *succidanea*”) Explicația etimologică a lui Gellius e corectă: *succidaneus* (ca și *praecidaneus* discutat mai jos) derivă într-adevăr de la verbul *caedo*, „a tăia, a omori”. Fenomenul fonetic la care se face aluzie este închiderea vocalelor scurte în silabă neițială (de exemplu față de simplul *facio*, compusul *perficio*); diftongul *ae* devine în silabă neițială *i* lung (*aequus* — *iniquus*). Pronunțarea greșită („barbară”) semnalată în pasajul de față ar putea proveni de la o falsă legătură etimologică (*sucido*, derivat de la *cado*).

⁷ Ateius Capito, *Iur. pont.*, fr. 1 Bremer.

VII 1 Accentuarea circumflexă consta în ridicarea tonului pe prima tranșă a unei silabe lungi și coborîrea lui pe cea de a doua. În cazul nostru e vorba de faptul că *-a-* din numele amintite e lung (și accentuat) și nu scurt, cum se pronunța în mod curent (*Hannibălem, Hadrubălem, Hamilcărem*).

² Plaut, *fr. dub.*, v. 12 Ernout.

³ Lat. *uersus quadratus*, nume aplicat mai multor tipuri de versuri; textul versului lui Ennius e neșgur, astfel că nu se poate stabili cu precizie ritmul.

⁴ Într-adevăr, dacă *-a-* ar fi scurt, schema ar fi

— — — — —

ceea ce nu poate forma nici un vers iambic, nici unul trohaic. Dacă însă *-a-* ar fi socotit lung schema devine:

— — — — —

ceea ce formează un septenar iambic acatalectic (vers foarte rar în latinește; de aceea s-a propus citirea primului cuvînt *quaque*, pentru *qua*):

— — — — —

septenar trohaic catalectic, obișnuit în comedie.

Qua propter Hannibālis copias considerat.

(De aceea cercetează cu atenție trupele lui Hannibal) ⁵.

VIII. Ce a spus C. Fabricius despre Cornelius Rufinus, un om lacom, căruia, deși-i era dușman și-l ura, i-a sprijinit candidatura la consulat.

1 Fabricius Luscinus a fost un om care și-a atras o strălucită glorie prin faptele sale mari. 2 P. Cornelius Rufinus era un bun luptător, cu mină energică și priceput în arta militară, dar un om aplecat spre furt și foarte setos de îmbogățire. 3 Pe acesta Fabricius nu-l aproba, nu-l avea între prieteni și-l ura din cauza năravurilor lui. 4 Dar fiindcă trebuiau aleși consuli într-o împrejurare foarte grea pentru republică ¹, și acest Rufinus cerea consulatul, iar contracandidații lui erau niște oameni slabi și incapabili, Fabricius s-a străduit din toate puterile să se încredințeze consulatul lui Rufinus. 5 Cum mulți se mirau că el voia să fie ales consul un om lacom de bani, căruia-i era mare dușman, el a spus : 6 „Prefer să mă fure un concetățean, decît să mă vindă un dușman” ².

7 După aceea, deși Rufinus a fost de două ori consul și a îndeplinit funcția de dictator, Fabricius în calitate de cenzor l-a îndepărtat din senat pentru luxul lui notoriu, căci avea veselă de argint în greutate de zece libre ³. 8 Cuvintele pe care le-am citat mai sus că le-a spus Fabricius despre Cornelius Rufinus, după cum arată cele mai multe cărți de istorie, Cicero în cartea a II-a a operei *De oratore* afirmă că Fabricius le-a spus nu altora, ci lui Rufinus însuși, pe cînd acesta îi aducea mulțumiri pentru că a fost ales consul cu sprijinul lui ⁴.

⁵ Ennius, *Varia* (*Scipio*, fr. VII), v. 13 Vahlen.

VIII ¹ E vorba de izbucnirea războiului cu Pyrrhus. Rufinus se ilustrase în primul său consulat (290 î.e.n.) în războiul împotriva samniților. Data dictaturii lui Rufinus e necunoscută, probabil curînd după primul consulat. Alegerea la care se referă Gellius a avut loc pentru anul 277, și Rufinus este ales, împreună cu M. Iunius. Doi ani după aceea (275) Rufinus e exclus din senat de către același C. Fabricius, cenzor. Vezi mai jos, XVII, 21,39.

² Prizonierii de război erau vinduți ca sclavi ; aceeași soartă era rezervată uneori și locuitorilor unei cetăți cucerite.

³ Despre legile împotriva luxului (*leges sumptuariæ*) vezi mai sus, II, 21.

⁴ Cicero. *De oratore*, II, 66, 268 : cum C. Fabricio P. Cornelius, homo, ut existimabatur, auarus et furax, sed egregie fortis et bonus imperator, gratias ageret quod se inimicus consulem fecisset, bello praesertim magno et graui : „Nihil est quod mihi gratias agas, inquit, si malui compilari quam venire” („cînd P. Cornelius, un om, cum se credea, lacom și jefuitor, dar deosebit de viteaz și bun comandant, îi mulțumea lui C. Fabricius, fiindcă, deși îi era dușman, contribuise la alegerea lui în consulat, mai cu seamă într-un război important și greu, acesta îi spuse : « N-ai de ce să-mi mulțumești, dacă am preferat să fiu jefuit decît să fiu vindut ca sclav »”).

IX. Ce înseamnă în mod propriu *religiosus*; diferitele sensuri date acestui cuvânt și părerile lui Nigidius Figulus extrase din Comentariile sale asupra acestui cuvânt.

1 Nigidius Figulus, pe care eu îl socotesc omul cel mai învățat după M. Varro, în cartea a XI-a din comentariile sale gramaticale, citează dintr-o veche poezie acest vers demn de amintit :

Religentem esse oportet, religiosus ne fuas.
(Trebuie să fii religios, dar nu superstițios)¹.

Al cui este acest vers, nu scrie. 2 Dar în același loc Nigidius spune : „Întotdeauna cuvintele terminate ca *uinosus* (căruiia îi place vinul, bețiv), *mulierosus* (căruiia îi plac femeile, afemeiat), *religiosus* (căruiia îi place religia, superstițios), indică un abuz al obiectului despre care se vorbește. De aceea era numit *religiosus* cel ce se dedicase unei religii superstițioase, exagerate și aceasta era considerat ca un defect”².

3 Dar pe lângă acest sens de care vorbește Nigidius, *religiosus* a început să capete și un alt sens cu totul deosebit și să se zică astfel unui om cinstit, care respectă legile și se menține în hotarele datoriei. 4 De asemenea, plecând de la aceeași origine, acest cuvânt are și alte întrebunțări. Se zice astfel *religiosi dies* și *religiosa delubra*. 5 *Religiosi dies* sînt zilele pentru care s-au făcut preziceri scrise, în care nu e bine să se facă sacrificii, sau să se înceapă ceva, pe care mulțimea celor ignoranți le numește greșit și impropriu zile nefaste³. 6 M. Cicero în cartea a IX-a de *Scrisori către Atticus* zice : „Strămoșii noștri au socotit mai funestă ziua luptei de Allia, decît a ocupării Romei, fiindcă acest din urmă rău vine de la cel dintîi. Astfel prima e socotită și acum ca zi neagră (*dies religiosus*) pe cînd cea de a doua e necunoscută în popor”⁴. 7 Totuși același Cicero în cuvîntarea *Despre alegerea acuzatorului* vorbește despre *religiosa delubra* nu ca despre niște temple de rea prevestire, ci pline de venerație și măreție⁵. 8 Masurius Sabinus în lucrarea sa *Comentarii asupra cuvintelor indigene* zice : „*Religiosum* este ceea ce datorită sfînteniei sale este separat și la distanță de noi. Cuvîntul vine de la *relinquere* (a lăsa), așa cum *caerimoniae* vine de la *carere* (a fi lipsit)”⁶. 9 După această interpretare a lui Sabinus,

IX ¹ *Incerti Sententiae*, fr. 1 p. 36 Baehrens; Ribbeck, *Trag. fr.*, p. 297.

² Nigidius Figulus, fr. 4 Funaioli, fr. 4 Swoboda.

³ Condamnarea de către Gellius a termenului *dies nefasti* nu pare să se justifice.

⁴ Cicero, *Ad Att.*, IX, 5, 2. E vorba de lupta de pe malul riului Allia, în care romanii au fost înfrinți de gali; a urmat apoi cucerirea Romei (387 l.e.n.).

⁵ Cicero, *Diuturno in Caecilium*, I, 3 : [aiebant] *sese iam ne deos quidem in suis urbibus ad quos fugerent habere, quod eorum simulacra sanctissima C. Verres ex delubris religiosissimis sustulisset* („spuneau că ei nu mai au în orașul lor nici zei la care să se refugieze, fiindcă statuile lor cele mai sfinte C. Verres le ridicase din templele cele mai venerabile”).

⁶ Masurius Sabinus, p. 366 Bremer. Etimologia cuvîntului *religio* e obscură : în antichitate unii îl apropiau de *religere* „a alege” (vezi și citatul din paragraful 1 al acestui capitol), alții de *religare* „a lega”; etimologia lui Masurius era mai puțin răspîndită; cercetătorii moderni înclină către prima etimologie (formulată de Cicero, *De nat. deorum*, II, 72). Etimologia cuvîntului *caerimonia* e necunoscută; ar putea fi un împrumut etrusc.

templele și altarele — în privința acestora ce e prea mult nu devine criticabil ca în celelalte acțiuni, în care măsura este spre laudă, — se numesc *religiosa*, fiindcă în ele nu trebuie să intri oricum și la întâmplare, ci cu ceremonie și curăție sufletească. Ele trebuie să fie mai degrabă temute și respectate de mulțime, decît să fie la dispoziția oricui. **10** Dar sînt numite *dies religiosi* zilele pe care le evităm din motive contrare, pentru prezicerile rele ce li s-au făcut. **11** Terențiu spune :

Tum quod dem, recte est. Nam nihil esse mihi religio est dicere
(E bine să-i dau, căci mă tem să spun că n-am) ⁷.

12 Dacă toate derivatele de acest fel înseamnă, cum spune Nigidius, ceva peste măsură și din această pricină criticabil, ca *uinusus*, *mulierosus*, *morosus* (morocănos), *uerbosus* (flegar), *famosus* (faimos), de ce *ingeniosus* (ingenios), *formosus* (frumos), *officiosus* (îndatoritor), *speciosus* (prezentabil), care derivă din *ingenium*, *formosum*, *officium*, *species*, de ce chiar *disciplinosus* (care învață ușor), *consiliosus* (care se descurcă ușor), *uictoriosus* (victorios) întrebuițate de M. Cato ⁸, de ce *facundiosus* (elocvent) pe care l-a folosit Sempronius Asellio în cartea a XII-a din *Istoria* sa în următorul pasaj : „Trebuie să privești cit sînt de elocvente faptele sale, nu cuvintele” (*facta, non dicta . . . facundiosa*) ⁹ de ce — zic — toate acestea se întrebuițează în sens de laudă și nu de învinuire, cu toate că ele arată însușiri într-un grad mai mare decît cel obișnuit? Oare nu de aceea pentru că cele citate la început cer o limită necesară în indicarea însușirilor? **13** Căci nici *gratia* (trecerea) dacă este prea mare și peste măsură, nici *mores* (moravurile) dacă sînt multe și felurite și nici *uerba* (cuvintele) dacă sînt nesfîrșite, spuse tot timpul și obositoare, nici *fama* (faima) dacă e mare și produce neliniște și invidie, nu sînt nici folositoare nici demne de laudă ; **14** dimpotrivă și *ingenium* (spirit) și *officium* (îndatorire) și *forma* (frumusețe) și *disciplina* (învățătură) și *consilium* (sfat) și *uictoria* (victorie) și *facundia* (darul vorbirii), nu numai că nu cer anumite limite în gradul în care le posedă cineva, dar cu cît sînt mai mari și mai deosebite cu atît sînt mai lăudate.

X. Despre ordinea în care trebuiau să voteze senatorii: altercația între consulul C. Caesar și M. Cato, care voia să ocupe toată ziua vorbind.

1 Înainte de legea în vigoare astăzi, despre activitatea senatului ¹, ordinea votării a fost felurită. **2** Uneori era chemat să-și dea părerea cel care fusese primul ales în senat de către cenזורi ², alții consului designați ³; **3** unii

⁷ Terențiu, *Heautontimorumenos*, v. 228.

⁸ Cato, fr. incert 42 Jordan.

⁹ Sempronius Asellio, fr. 10 Peter.

X ¹ Exprimarea vagă a lui Gellius corespunde unei realități neclare, datorită trecerii treptate a prerogativelor senatoriale în minile împăratului.

² Despre procedura ședințelor senatului, vezi mai jos, XIV, 7.

³ Consulii designați erau cei care urmau să intre în funcție în anul următor.

dintre consuli, determinați de un sentiment sau de o necesitate oarecare, chemau la vot pe senatori peste rînd, începînd cu cel căruia voiau să-i facă această cinste mai întii. 4 Totuși, deși peste rînd, se avea grijă să nu fie cel dintii chemat la vot cineva din alt rang decît cel consular. 5 Se spune că Caesar în timpul consulatului său, pe care l-a avut cu M. Bibulus⁴, numai pe patru i-a chemat la vot în afara ordinii stabilite. Din acești patru primul a fost M. Crassus. Dar după ce și-a logodit fata cu Cn. Pompeius pe acesta a început să-l cheme primul la vot⁵.

6 Tiro Tullius, libertul lui M. Cicero, dînd pe patronul său ca sursă a acestei informații, spune⁶ că Caesar a motivat în fața senatului alegerea sa. 7 Același fapt l-a consemnat și Capito Ateius în cartea sa *Despre îndatoririle senatorilor*⁷. 8 În aceeași carte a lui Capito găsim și următorul pasaj: „C. Caesar a cerut părerea lui M. Cato. Dar Cato nu voia să fie votat proiectul asupra căruia se delibera, fiindcă i se părea că nu e în interesul republicii. Pentru tărăgănarea acelei chestiuni, a început să țină o cuvîntare lungă cu care să ocupe toată ziua. Căci senatorii aveau dreptul ca atunci cînd li se cerea părerea, să vorbească mai întii despre orice voiau și oricît voiau. Așadar fiindcă nu mai termină de vorbit, Caesar, în calitate de consul, a chemat un lictor și i-a poruncit ca vorbitorul să fie luat și dus la închisoare. Senatorii s-au ridicat toți și au început să-l urmeze pe Cato la închisoare. În fața acestei demonstrații de dezaprobare, Caesar a revenit și a poruncit să fie eliberat Cato”⁸.

XI. Ce spune Aristoxenos mai întemeiat decît alții despre Pythagora; relațiile similare ale lui Plutarh despre Pythagora.

1 S-a răspîndit și a fost crezută o veche opinie greșită, că filozoful Pythagora se abținea de la carne și de asemenea de la bob, pe care grecii îl numesc κόκκος. 2 Urmînd această opinie, poetul Callimach a scris:

Spun și eu, cum a poruncit Pythagora:

Să te abții de a mînce bob, căci e o mîncare neplăcută¹.

⁴ În anul 59 î.e.n. M. Calpurnius Bibulus, adversar al lui Caesar și partizan al aristocrației, a fost ales consul împreună cu acesta. Conflictetele dintre cei doi consuli au izbucnit curînd după intrarea în funcție, dar opoziția lui Bibulus a rămas fără nici un rezultat practic. După consulat, activitatea politică a lui Bibulus s-a desfășurat în cadrul partidului aristocrat; în timpul războiului civil se află de partea lui Pompei.

⁵ Fiica unică a lui Caesar, Iulia, a fost dată în căsătorie, în aprilie 59, lui Cn. Pompeius, mai bătrîn cu 5 ani decît socrul său. Suetoniu (*Caes.*, XXI, 2) amintește și el de schimbarea ordinii consultărilor din senat, atrăgînd atenția că acest lucru contravenea tradiției care cerea ca ordinea stabilită la începutul fiecărui an să fie menținută tot timpul anului.

⁶ M. Tullius Tiro, fr. 1 Peter, fr. 9 Funaioli.

⁷ Ateius Capito, *De officio senatorio*, fr. 1 Bremer. Cato, 126, fr. 23 Malcovati.

⁸ Ateius Capito, *De off. sen.*, fr. 2 Bremer. Gestul senatorilor făcea parte din procedura obișnuită: aprobarea față de un orator se exprima prin gruparea senatorilor în jurul lui (*pedibus ire in sententiam*); cf. mai sus, III, 18, 1.

XI ¹ Callimach, fr. 128 Schneider.

3 Tot în spiritul acestei opinii Cicero a scris în prima carte a operei *De divinatione* : „Platon recomandă că atunci cînd mergem la culcare să avem corpul astfel potrivit, încît să nu ne aducă nici o rătăcire sau perturbare a sufletului. Se crede că de aceea pitagoricienilor le era interzis să mănînce bob, fiindcă producea balonare, contrarie liniștirii sufletești, de care au nevoie cercetătorii”².

Acestea spune Cicero. **4** Dar muzicianul Aristoxenos³ care cunoștea bine și literatura veche, discipol al lui Aristotel, în cartea sa despre Pythagora spune că de nici o legumă nu se folosea mai des decît de bob, fiindcă acest aliment se digeră mai bine și e mai ușor pentru stomac. **5** Iată chiar cuvintele lui Aristoxenos : „Pythagora dintre legume prefera bobul, căci i se părea că e mai ușor de digerat și mai laxativ. De aceea îl folosea foarte mult”⁴.

6 Aristoxenos arată că Pythagora mîncea și carne de purcel și de ied tînăr. **7** Se pare că aceasta o știe de la pitagoricianul Xenophilos⁵, prieten al său și de la alții mai în vîrstă, apropiați vremii lui Pythagora. **8** Despre consumul cărnii de animal ne informează și poetul Alexis în comedia sa intitulată *Pitagoriciana*⁶. **9** Versiunea că Pythagora nu mîncea bob, a dat naștere, pe cît se pare, la interpretări eronate, fiindcă într-o poezie a lui Empedocle, care era inițiat în doctrina lui Pythagora, găsim acest vers :

Nefericiților, preanfericiților, țineți-vă mîinile departe de bobii (κόζμοι)⁷.

10 Mulți au fost de părere că acest cuvînt κόζμοι înseamnă legume, cum se înțelege în popor. Dar cei ce au studiat mai atent și mai temeinic poeziile lui Empedocle, spun că în versul citat κόζμοι înseamnă testicule și că ele au fost denumite figurat și simbolic după obiceiul pitagoreic, pentru că sînt obîrșia fecundației, forță de procreație și că de aceea Empedocle prin acest vers a voit să îndepărteze pe oameni nu de la consumul bobului, ci de la abuzul de plăceri erotice⁸.

11 Și Plutarh a cărui autoritate de om învățat atîrnă greu, în cartea I din cele scrise despre Homer, spune că filozoful Aristotel a scris⁹ aceleași lucruri despre pitagoricieni, că mînceau carne de animale, cu unele mici restricții. **12** Fiindcă e vorba de detalii mai puțin cunoscute, citez pasajul

² Cicero, *De Divinatione*, I, 30, 62. Citarea lui Platon se referă la *Statul*, IX, 571.

³ Aristoxenos din Tarent, teoretician al muzicii și filozof, elev al lui Aristotel. Din vasta sa operă (453 de cărți) s-au păstrat trei cărți din *Elementele armonice* (Ἀρμονικὰ στοιχεῖα). o parte din *Elementele ritmice* (Ῥυθμικὰ στοιχεῖα) și fragmente din alte lucrări.

⁴ Aristoxenos, fr. 25 (29 a) Wehrli. Afirmatia lui Aristoxenos e în contradicție cu toate celelalte surse (citate în parte și de Gellius) : e poate o încercare de a înlătura legendele formate în jurul lui Pythagora.

⁵ Xenophilos din Chalcis (sec. IV), unul dintre ultimii pitagorei din vechea școală ; ar fi murit la Atena în vîrstă de 105 ani.

⁶ Alexis, fr. 199 Edmonds.

⁷ Empedocle, fr. 141 Diels.

⁸ E vorba aici de o interpretare raționalistă a unui tabu ; sensul eufemistic al cuvîntului κόζμοι provine atît de la forma bobului cit și de la apropierea cu verbul κόζω „a concepe”.

⁹ Aristotel, fr. 194 Rose.

din Plutarh : „Aristotel spune că pitagoricienii se abțineau de a mânca utere și inimi de animale, urzică de mare și încă vreo câteva la fel ; carnea celorlalte animale însă o mâncau”¹⁰. **13** Ἀκαλήφη (urzică de mare) este un animal marin pe care noi îl numim *urtica* (urzică). Plutarh însă spune în *Simpoziate* că pitagoricienii se abțineau și de la peștii numiți barbuni¹¹.

14 Este foarte cunoscută afirmația lui Pythagora care pretindea că ar fi trăit mai întâi pe pământ cu numele de Euforb ; dar mai veche decât această versiune este cea pe care o găsim la Clearh¹² și Dicearh¹³, anume că Pythagora a fost după aceea Pyrrhus, apoi Aethalides, apoi o curtezană frumoasă cu numele de Alco¹⁴.

XII. Pedepse și avertismente ale cenzorilor, demne de amintit, găsite în documente vechi.

1 Dacă cineva lăsa să i se înțelească ogorul și nu-l muncea cu grijă, nu-l ara și nu-l mărunțea, sau dacă-și lăsa în paragină pomii ori via, nu rămânea fără pedeapsă, ci intra sub sancțiunea cenzorilor, iar aceștia îl lipseau de drepturile de cetățean¹. **2** De asemenea dacă vreun cavaler roman părea că are calul mai slab sau mai neșesălat, era notat ca vinovat de *impolitia* ; iar acest cuvânt înseamnă ca și cum ai zice *incuria* (neglijență). **3** Referințe despre ambele cazuri găsim la mulți scriitori și M. Cato vorbește în multe părți ale operelor sale despre astfel de lucruri².

XIII. Un anumit mod de cîntece de flaut pot să vindece de sciatică.

1 Este o credință răspîndită și moștenită, că pe cit de dureroasă este sciatica, pe atît cîntecele domoale de flaut micșorează durerile. **2** Aceasta

¹⁰ Plutarh. *Moralia*. VII, p. 100 Bernardakis.

¹¹ Plutarh. *Symp.*, VIII, 8.

¹² Clearh, fr. 10 Wehrli. Klearchos din Soloi, elev al lui Aristotel, autor de lucrări filozofice, istorice (biografii), chiar și literare. Din opera sa s-au păstrat numai fragmente. Informația la care se referă Gellius ar putea proveni din culegerea biografică *Βίοι* („Vieți”).

¹³ Dicearh, fr. 36 Wehrli. Dikaiarchos din Messina, elev al lui Aristotel. A scris mult și în multe domenii (istorie, politică, filozofie, geografie etc.), dar nu s-au păstrat decât relativ puține fragmente. Informația lui Gellius provine, probabil (cf. Martini, *RE*, s.u. *Dikaiarchos*, col. 553, r. 7 și urm.) din lucrarea *Βίοι* („Vieți”) consacrată biografiei unor filozofi.

¹⁴ În jurul vieții lui Pythagora și a prescripțiilor școlii sale, s-au creat în antichitate numeroase legende și o bogată literatură ; nu rarori s-au strecurat în aceste legende ironiile adversarilor pitagoreismului (cum e desigur și ultima informație, probabil străină lui Dicearh). Cf., despre întreaga problemă, I. Lévy, *Recherches sur les sources de la légende de Pythagore*, Paris, 1926. Personajele în care, după informațiile date de Gellius, s-ar fi reincarnat Pythagora sînt : Euforb, erou troian, îl rănește cel dintîi pe Patrocle și este omorît de Menelaos ; Pyrrhus (manuscrisele ezită în privința numelui), pescar din Delos ; Aethalides, fiul lui Hermes, crainicul argonauților. Ordinea și personajele diferă de la o sursă la alta.

XII ¹ Lat. *aerarium faciebant* „îl făceau *aerarius*”. *Aerarii* erau o clasă de cetățeni excluși, ca pedeapsă, de către cenzori din rîndul cetățenilor cu drepturi depline și înscrîși pe o listă specială ; ei pierdeau dreptul de vot și nu plăteau impozite proporțional cu averea, ci erau taxați de cenzori la o sumă mult mai mare.

² Cato, *Orationes*, XXIV, fr. 2 Jordan, 8, fr. 124 Malcovati.

am citit-o de curind de tot într-o carte a lui Theofrast ¹. **3** Că pentru vindecarea mușcăturilor de viperă se recurge la cîntece de flaut executate cu pricepere și cu anumite modulații, arată și o carte a lui Democrit, intitulată *Despre bolile contagioase*, în care ne informează că pentru multe boli leacuri au fost cîntecele de flaut ². **4** Atît de mare este înrudirea între corpul și sufletul oamenilor și de aci între defectele, ca și între mijloacele de vindecare ale sufletelor și corpurilor.

XIV. O istorioară despre edilul Hostilius Mancinus și despre curtezana Manilia. Decretul tribunilor la care Manilia a făcut recurs.

1 Pe cînd citeam cartea a IX-a din *Culegerile* lui Ateius Capito intitulată *Despre judecățile publice*, am găsit un decret al tribunilor, care mi s-a părut plin de gravitate antică **2** și de aceea îl amintesc ¹. Iată din ce cauză a fost dat și ce conținut a avut: Aulus Hostilius Mancinus ² a fost edil curul. **3** El a chemat pe curtezana Manilia la judecată în fața poporului, pentru că fusese lovit noaptea cu o piatră de la balconul ei și arăta rana de la acea piatră. **4** Manilia a făcut recurs la tribunii plebei. **5** În fața lor a spus că Mancinus a venit la ea acasă după o petrecere, că ea n-a putut să-l primească și fiindcă el căuta să intre cu forța, l-a alungat cu pietre. **6** Tribunii au decretat că edilul a fost pe drept îndepărtat din acel loc, unde trebuia să vină cu coroană de actor pe cap ³; de aceea au interzis edilului să se prezinte în fața poporului cu plîngerea sa ⁴.

XV. Apărarea unei idei din istoria lui Sallustius, pe care i-au criticat-o cu patimă oameni nedrepti și răi.

1 Eleganța stilului lui Sallustius și strădania lui de a plăsmui cuvinte și de a înnoi limba au provocat multă invidie și mulți oameni, nu mediocri, au încercat să-i critice multe părți ale operei și să-l vorbească de rău.

XIII ¹ Theofrast, fr. 87 Wimmer. Hosius, I, p. 199, presupune că e vorba de lucrarea Περί ἐνθουσιασμοῦ („Despre inspirație”).

² Titlul e adăugat de Hertz, manuserisele prezentînd aici o lacună. E vorba de unul din falsurile care circulau în Antichitate sub numele lui Democrit. Cf. Diels, *FVS*, II, p. 127.

XIV ¹ Ateius Capito, *De iudiciis publicis*, fr. 1 Bremer.

² Despre edilul A. Hostilius Mancinus (edilitatea ar putea fi situată în jurul anului 150 î.e.n.) nu se cunoaște aproape nimic mai mult decît anecdota din textul nostru, confirmată și de alte izvoare; ar fi făcut parte și dintr-o delegație trimisă pentru a împăca neînțelegerile ivite la curtea regală a Bitiniei. Cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 17.

³ Lat. *corollarium*, coroana cu care se împodobeau participanții la oșpețe.

⁴ Manilia făcuse uz de dreptul de *prouocatio*, apelul la tribunii plebei, care dădeau ajutor cetățenilor împotriva eventualelor abuzuri ale magistraților. Tribunii au oprit (*intercesserunt*) acțiunea magistratului; despre *intercessio*, vezi și XIII, 12, 9; XIV, 7,6.

În critica lor multe sînt împunsături stîngace și răutăcioase¹. Totuși unele pot părea a nu fi nedemne de critică; așa este de pildă un pasaj din *Istoria lui Catilina*, care dă această impresie de exprimare neatentă. 2 Iată cuvintele lui Sallustius: „Și mie, deși nu e de loc egală gloria de care are parte cel ce scrie istoria și cel ce o face, totuși mi se pare mai greu a scrie istorie: în primul rînd, pentru că vorbele trebuie să fie pe potriva faptelor; apoi, fiindcă cei mai mulți socotesc că dacă arăți greșelile și le critici, aceasta o faci din rea-voință și invidie. Cînd amintești de vitejia și gloria celor buni, fiecare admite cu ușurință ceea ce i se pare că ar fi fost și pentru el ușor de făcut; cele mai presus de puterea sa însă le socotește ca false și închipuite”². 3 Și-a propus — zic ei — să arate din ce cauze i se pare că e greu să scrii istorie. Dar, după ce spune o primă cauză, a doua nu mai e cauză, ci un șir de plîngeri. 4 Căci nu trebuie să fie înfățișat ca o cauză a dificultății de a scrie istorie faptul că cititorii interpretează nedrept cele scrise, sau nu le cred adevărate. 5 Poți să spui — zic ei — că e primejdios și expus judecăților nedrepte, dar nu că e greu a scrie istorie, fiindcă ceea ce e greu este așa prin dificultatea lucrării însăși, iar nu prin opiniile eronate ale altuia.

6 Acestea le spun criticii rău-voitori. Dar Sallustius folosește cuvîntul greu (*arduum*) nu atît în sens de anevoie, ci în locul cuvîntului pe care grecii îl numesc *χαλεπόν*, ceea ce înseamnă nu numai greu, dar și împovărător, dezavantajos și primejdios. Sensul acestor cuvinte nu se depărtează de ideea lui Sallustius citată mai sus³.

XVI. Despre unele cuvinte pe care Varro și Nigidius le declinau contrar întrebuirii lor din vorbirea zilnică. Unele lămuriri în legătură cu acest fel de cuvinte, cu exemple din autorii vechi.

1 Am găsit că M. Varro¹ și P. Nigidius², cei mai învățați romani, au vorbit și au scris *senatus*, *domuis*, *fluctuis* pentru cazul genitiv al substantivelor *senatus*, *domus*, *fluctus*³. De la această formă spuneau *senatui*, *domui*, *fluctui* și după această regulă declinau toate celelalte substantive de

XV ¹ Poate că aici e vorba de Asinius Pollio, fr. dub. 12 Funaioli.

² Sallustius, *De coniuratione Catilinae*, III, 2.

³ E interesant de remarcat că pasajul incriminat din Sallustius e inspirat din Tucidide, II, 35, 2, iar istoricul grec folosește chiar termenul *χαλεπόν*.

XVI ¹ Varro, *De lingua Latina*, fr. 18 Goetz-Schoell.

² Nigidius Figulus, fr. 63 Swoboda, test. 26 Funaioli.

³ Forme analogice după dativ și după decl. a III-a a căror viață reală e greu de stabilit, apar, în afară de gramatici, la unii autori arhaici, dar nu la Plaut.

aceeași categorie ⁴. **2** În cărțile vechi un vers al comicului Terențiu este scris astfel :

Eius anuis causa, opinor, quae est emortua...
(Din cauza acestei bătrâne, bănuiesc, care a murit...)⁵

3 Unii dintre vechii gramatici au vrut să întărească autoritatea acestor scriitori pe temeiul că orice dativ singular terminat în *i*, dacă nu e la fel cu genitivul singular, formează genitivul singular, adăugându-și litera *s*, de exemplu : *patri patris, duci ducis, caedi caedis*. **4** Așadar, spun ei, când spunem la dativ *huic senatui*, genitivul singular de la el este *senatus* nu *senatus*.

5 Dar nu toți sînt de acord că e mai bine să spunem la dativ *senatui* decît *senatu*. **6** Lucilius, de exemplu, la cazul de care e vorba, zice *uictu, anu* iar nu *uictui, anui*, în aceste versuri :

Quod sumptum atque epulas uictu praeponis honesto
(Pentru că tu pui risipa și ospetele mai presus de un trai onest)⁶.

Și în alt loc zice *anu noceo* (fac mizerii babei)⁷. **7** Vergiliu la fel zice la dativ *aspectu*, nu *aspectui* :

Teque aspectu ne substrahe nostro
(Și nu te sustrage privirii noastre)⁸.

Și în *Georgice* :

quod nec concubitu indulgent
(că nu se supun împrejurării)⁹.

8 Chiar C. Caesar, autor cu greutate în domeniul limbii latine, în *Anticato* zice : „*unius arrogantiae, superbiae, dominatuque*” — (aroganței, trufiei și dominației unuia singular ¹⁰). La fel în cartea I din acțiunea I împotriva lui Dolabella : „Aceștia în templele și altarele cărora se depuneau obiecte pentru onoare și ornament” (*honori et ornatu*)¹¹. **9** Iar în cărțile sale intitulate *Despre analogie*, e de părere că toate substantivele de acest fel trebuie spuse fără litera *i*¹².

⁴ Declinarea a IV-a avea două forme de dativ : cea normală, acceptată de norma literară, în *-ui* , și una contrasă, în *-u*, folosită mai rar (cu excepția neutrelui, unde aceasta din urmă se generalizează). Gramaticii antici stabileau un raport între gen. în *-uis* și dativul în *-ui*, pe de o parte, și între gen. în *-us* și dativul în *-u*, pe de alta. În dorința lor de a normaliza flexiunea, Varro și Nigidius recomandau gen. *-uis*, și dat. *-ui*. în timp ce Caesar preconiza declinarea cu gen. în *-us* și dat. în *-u*; regula lui Varro nu a fost totuși prea mult aplicată. Cf. și J. Collart, *Varron*, p. 171.

⁵ Terențiu, *Heautontimorumenos*. v. 287. Deși Gellius menționează că lecțiunea *anuis* se găsește în „manuscrisele vechi”, lăsînd să se înțeleagă că ar exista și lecțiunea *anus*, totuși în manuscrisele de care dispunem astăzi se citește numai *anuis*.

⁶ Lucilius, v. 1288 Marx.

⁷ Lucilius, v. 280 Marx.

⁸ Vergiliu, *Eneida*, VI, 465.

⁹ Vergiliu, *Georgice*, IV, 198.

¹⁰ Caesar, II, p. 136 Dinter.

¹¹ Caesar, II, p. 121 Dinter, 121, fr. 23 Malcovati.

¹² Caesar, II, p. 129 Dinter.

XVII. Despre natura unor particule care în compunere cu verbele par a-și întări și lungi în mod greșit și barbar vocala. Cîteva exemple și explicații în această discuție.

1 În versurile din cartea a XI-a a lui Lucilius :

Scipiaedae magno improbus obiciebat Asellus,
lustrum illo censore malum infelixque fuisse.

(Asellus obiecta pe nedrept marelui Scipio că cei cinci ani de cenzură ai acestuia au fost răi și nefericiți)¹

aud pe mulți citind *obiciebat* cu *o* lung. Ei spun că fac aceasta pentru că așa cere metrica versului².

2 La fel versul următor :

Conicere in uersus dictum praconis uolebam Grani

(Voiam să pun în versuri cuvintele crainicului Granius)³.

Și în prepoziția din verbul *conicere* ei lungesc pe *o* din același motiv⁴.

3 De asemenea în acest vers din cartea a XV-a :

Subicit huic humilcm, et suffercitus posteriorcm

(Substituie acestuia el, bine hrănit, pe unul umil și inferior lui)⁵

ei citesc *subicit* cu *u* lung, fiindcă nu se poate ca într-un vers eroic prima silabă să fie scurtă.

4 În *Epidicus* de Plaut ei de asemenea pronunță silaba *con* lungă :

Age nunc, iam orna te, Epidice, et pallium in collum conice

(Haide acum împodobeste-te Epidicus și pune-ți mantaua pe umeri)⁶.

5 Chiar verbul *subicit* din Vergiliu îl aud citit de mulți cu *u* lung :

Etiam Parnasia laurus,

Parua sub ingenti matris se subicit umbra

(Și acum micul laur din Parnas crește sub marea umbră a mamei sale)⁷.

XVII ¹ Lucilius, v. 394-395 Marx.

² Hexametru dactilic (*uersus heroicus*) :

Scipiaedae magno improbus obiciebat Asellus

⏏ ⏏ ⏏ / ⏏ ⏏ ⏏ / ⏏ ⏏ ⏏ / ⏏ ⏏ ⏏ / ⏏ ⏏ ⏏ / ⏏ ⏏ ⏏

³ Lucilius, v. 411-412 Marx.

⁴ Și acest vers e un hexametru dactilic, a cărui primă silabă e obligatoriu lungă.

Vezi și citatul următor.

⁵ Lucilius, v. 509 Marx.

⁶ Plaut, *Epidicus*, v. 194, septenar trohaic :

Age nunc, iam orna te, Epidice, et pallium in collum conice

⏏ ⏏ ⏏ / ⏏ ⏏ ⏏ / ⏏ ⏏ ⏏ / ⏏ ⏏ ⏏ / ⏏ ⏏ ⏏ / ⏏ ⏏ ⏏

(Textul manuscriselor plautine are *palliotum* pentru *pallium*, ceea ce evită hiatul dinaintea lui *in*.)

⁷ Vergiliu, *Georgice*, II, 18-19, hexametru dactilic :

Parua sub ingenti matris se subicit umbra

⏏ ⏏ ⏏ / ⏏ ⏏ ⏏ / ⏏ ⏏ ⏏ / ⏏ ⏏ ⏏ / ⏏ ⏏ ⏏ / ⏏ ⏏ ⏏

6 Dar nici *ob*, nici *sub* nu sînt prepoziții cu vocala lungă din natură, și de asemenea nici *con*, care nu se lungeste decît atunci cînd e urmată de aceleași litere ca în verbele *constituit* și *confecit*⁸, sau cînd *i* se elide litera *n*, cum zice Sallustius *faenoribus copertus* (acoperit de datorii, copleșit de dobînzii)⁹.

7 În aceste exemple însă, pe care le-am citat mai sus, și metrul poate fi respectat, și prepozițiile pot fi pronunțate corect. Căci a doua literă în aceste cuvinte trebuie scrisă cu doi *i*, nu cu unul. 8 Verbul căruia îi sînt adăugate prepozițiile mai sus-zise nu este *icio*, ci *iacio* și perfectul nu face *icit*, ci *iecit*. Acesta cînd este compus își schimbă litera *a* în *i*, cum e și în verbele *insilio*, *incipio*¹⁰; și *i* capătă valoare de consoană, de aceea silaba pronunțată ceva mai lung și mai tare nu îngăduie ca silaba anterioară să fie scurtă, ci o face lungă prin poziție și de aceea rămîne în picioare și metrica versului și regula de pronunțare¹¹. 9 Aci ne conduc cele spuse, încît cuvîntul <pe care> l-am găsit de exemplu la Vergiliu în cartea a VI-a :

Eripe me his, inuicte, malis aut lu mihi terram

Inice... (Smulge-mă, neînvinșule, din aceste nenorociri, sau aruncă pămînt pe mine)¹².

Știm că trebuie scris și citit *iniice*, cum am spus mai sus, dacă nu se găsește cineva atît de neconvins, încît să lungescă și în acest verb prepoziția *in* pentru metrică.

10 Ne întrebăm care e explicația că în *obicibus* litera *o* se lungeste căci acest cuvînt derivă de la verbul *obiicio* și n-are nimic asemănător cu faptul că *motus*, care derivă de la *moveo*, are pe *o* lung¹³. 11 Îmi amintesc că Sulpicius Apollinaris, cunoscător distins în ale literaturii, pronunța *obices* și *obicibus* cu *o* scurt și că așa citea și în Vergiliu :

qua ui maria alta tumescant obicibus ruptis ;

(prin ce puteri se umflă mările adînci și rup digurile¹⁴)

⁸ Gellius se referă la dispariția lui *n* precedat de o vocală și urmat de consoanele *s* sau *f*; dispariția lui *n* (de fapt pronunțarea vocalei precedente ca o vocală nazală, cf. J. Safarewicz, *StCl*, II, 1960, p. 92), e însoțită de lungirea compensatorie a vocalei.

⁹ Sallustius, *Historiae*, IV, fr. 52 Maurenbrecher. Aici e vorba nu de elidarea lui *n*, ci de contragere : *coopertus* devine *copertus* (cf. și rom. (*a*)*coperi*).

¹⁰ Compuse ale lui *salio* și *capio*. Despre fenomenul fonetic, vezi mai sus, p. 131, nota 6.

¹¹ Explicația lui Gellius e corectă : prin fenomenul închiderii vocalelor, verbul *iacio* devine în compunere *-iicio* (cu primul *i* consonantic) ; deși în pronunțarea curentă nu se auzea decît un singur *i*, vorbitorii erau conștienți de etimologia cuvîntului, astfel că poeții aveau latitudinea să considere granița silabelor după consoana *b* sau *n* (în *ob(i)icio* sau *con(i)icio*), ceea ce producea lungirea „prin poziție” a primei silabe fără ca prin aceasta vocala ei să fie pronunțată lung.

¹² Vergiliu, *Eneida*, VI, 365 – 366.

¹³ E vorba aici de distincția dintre vocala lungă (în *mōtus*) și silaba lungă „prin poziție” (în *obicibus*, dativ-ablativ plural de la *obier*). În poezie *obicibus* (ca și exemplele de mai sus) putea fi citit alt cu prima silabă scurtă, în conformitate cu pronunțarea curentă, cit și cu silaba lungă, cînd se avea în vedere etimologia (*obiicio*).

¹⁴ Vergiliu, *Georgice*, II, 479 – 480 început de hexametrul dactilic.

12 dar pronunța ceva mai plin și mai prelung litera *i*, care, așa cum am spus mai sus, trebuie să fie dublă în cuvânt.

13 La fel și *subices*, pentru că e compus ca *obices*, trebuie pronunțat cu litera *u* scurtă. 14 Ennius, în tragedia intitulată *Achilles* întrebuițează *subices* pentru *aere alto*, aerul din înălțime, care se găsește sub cer, în versurile acestea :

. . . per ego deum sublimas subices
humidas, unde oritur imber sonitu saeuo et spiritu.
(. . . jur pe umedele ținuturi aeriene ale zeilor,
de unde răsare ploaia cu sunet și suflu sălbatic)¹⁵

și totuși îi auzi aproape pe toți că citesc *subices* cu *u* lung.

15 Același verb (*iacere*) îl întrebuițează și M. Cato cu altă prepoziție în cuvântarea pe care a ținut-o despre consulatul său : „Astfel vîntul îi poartă pînă la primul masiv al Pirineilor, unde îi asvirle în largul mării (*quo proicit in altum*)¹⁶.

Iar Pacuvius spune de asemenea în *Chryses* :

Idae promunturium, cuius lingua in altum proicit
(Promontoriul Idei, a cărui limbă înaintează în larg)¹⁷.

XVIII. Cîteva lucruri demne de amintit, scoase din anale despre primul Africanus.

1 La ce glorie a vitejiei sale s-a ridicat primul Scipio Africanus, ce suflet înalt și măreț a avut, pe ce conștiință puternică s-a sprijinit, aceste calități îi sînt dovedite de mai toate vorbele și faptele sale.

2 Iată, din acestea două exemple ale devotamentului și mării sale superiorități :

3 Pe cînd tribunul plebei M. Naevius¹ îl acuza în fața poporului că a primit bani de la regele Antiochus ca să încheie pace cu poporul roman în condiții ușoare și avantajoase și-i făcea și alte incriminări nedemne de un

¹⁵ Ennius, *Scenica* (*Achilles*, fr. VI) v. 10—11 Vahlen ; versul 10 e sfîrșitul unui septenar trohaic :

per ego deum sublimas subices

u u u u / / _ _ / / _ _ / / u / _

¹⁶ Cato, *Orationes*, I, fr. 9 Jordan, 8, fr. 30 Malcovati.

¹⁷ Pacuvius, v. 94 Ribbeck.

XVIII ¹ M. Naevius, tribun al plebei în 184 și adversar al lui Scipio, cunoscut numai în legătură cu procesul intentat acestuia. Cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 3.

astfel de bărbat ², atunci Scipio, după ce a răspuns în puține cuvinte, cum cerea demnitatea și gloria vieții sale, a încheiat :

„Cetățeni, îmi amintesc că ziua de astăzi este aceea în care am invins în Africa printr-o mare luptă pe punul Hannibal, cel mai mare dușman al stăpînirii voastre și v-am adus pacea și o victorie neașteptată. Să nu fim așadar nerecunoscători față de zei. Propun să lăsăm pe acest nemernic și să mergem fără nici o întîrziere să aducem mulțumiri bunului Iupiter Maximus” ³. **4** Acestea a spus și a pornit spre Capitoliu. **5** Atunci toată adunarea care venise să voteze în procesul lui Scipio, părăsind pe tribun a însoțit pe Scipio în Capitoliu și de aci l-a condus pînă la locuința sa cu bucurie și recunoștință de adevărată sărbătoare. **6** Există și cuvîntarea care se pare că a fost ținută în acea zi de Scipio și cei care spun că nu e autentică recunosc totuși că aceste cuvinte pe care le-am spus mai sus au fost ale lui Scipio.

7 Altă faptă strălucită a sa este aceasta : Cei doi Petilius, tribunii plebei, cumpărați — pe cît se spune — de către M. Cato, dușman al lui Scipio, și împinși de acesta împotriva lui, cereau foarte stăruitor în senat ca el să dea socoteală de banii și de prada luată în războiul cu Antiochus. **8** Căci fusese în acea provincie ca locotenent al generalului L. Scipio Asiaticus, fratele său ⁴. **9** Atunci Scipio s-a ridicat în picioare și, scoțînd din îndoitura togei un carnet, a spus că în el se găsesc scrise toate socotelile prăzii și ale banilor. **10** De aceea l-a adus să-l citească tare și să-l depună în tezaurul statului. **11** „Dar aceasta n-o voi face și nu mă voi dezonora eu însumi” — a zis el — **12** și îndată a rupt acel carnet și l-a făcut bucăți în fața adunării, nesuportînd să i se ceară socoteala banilor luați ca pradă, lui, căruia i se datora salvarea stăpînirii și a republicii romane.

XIX. Ce scrie M. Varro în culegerile sale Logistorici despre regimul de hrană a copiilor mici.

1 S-a constatat că în general copiii sub vîrsta pubertății, dacă sînt supra-alimentați și dorm prea mult, devin apatici pînă la amorțeală și stupiditate

² În războiul cu regele Antiochus al Siriei, Scipio, deși repurtase la Magnesia o victorie totală (189 î.e.n.), nu agravează condițiile pe care le pusese lui Antiochus înainte de luptă : învinuirea de a fi fost cumpărat cu bani nu poate fi reținută : există însă o serie de fapte care au motivat atitudinea lui Scipio : Antiochus deținea ca prizonier pe fiul lui Scipio și l-a eliberat fără bani de răscumpărare, cînd a aflat că tatăl său se află bolnav la Elaia, ba chiar a acceptat sfatul acestuia de a nu începe bătălia înainte de a se fi restabilit.

³ Scipio, 4, fr. 3 Malcovati.

⁴ Procesele pe care le-au susținut, între 188 și 183, Scipionii împotriva unor acuzațori îndemnați de Cato, pun numeroase probleme istorice și juridice. Cele două procese amintite aici sînt cel, din 187, al lui L. Scipio, în legătură cu folosirea fondurilor în războiul cu Antiochus, și cel, din 184, al lui P. Scipio, acuzat că ar fi fost cumpărat de Antiochus. Unele detalii par să pună sub semnul întrebării însuși caracterul istoric al faptelor : doi Scipioni împreună cu doi Hostilii Catones, A. și L., legații lor, acuzați de doi Pelilii și de doi Mummii, Q. și L., colegi ai celor din urmă, sînt coincidențe suspecte. De aici, numeroase ipoteze, asupra cărora vezi E. Siena, *A proposito di una nuova interpretazione delle fonti sull' processo dell' Africano*, RFI, 35, 1957, p. 175—190 (discută mai ales îndrăznețele presupunerii ale lui J. Gagé, RPh, 1953, p. 36—64).

iar fizicește rămân scurți de statură și se dezvoltă mai puțin. **2** Aceasta o spun cei mai mulți medici și filozofi și de asemenea M. Varro în al său *Logistoricus* intitulat *Catus sau despre educația copiilor*¹.

XX. Pedepse date de cenזורi celor ce făceau glume fără rost în auzul lor. Hotărîrea luată contra unuia care căscase în fața lor.

1 Între actele de severitate ale cenזורilor găsim aceste trei exemple de disciplină foarte riguroasă. **2** Unul este următorul : **3** Cenזורul lua jurămintul obișnuit în fiecare an cu privire la căsătorie. Întrebarea era concepută astfel : „Răspunde, pe conștiința ta, ai soție?”¹. Depunea jurămintul un oarecare, amator de vorbe neserioase și de spirite fără măsură. **4** Crezînd că e locul să spună și aci glume, cînd cenזורul l-a întreat după formulă : „Răspunde, pe conștiința ta (*ex animi tui sententia*), ai soție?”, **5** el a răspuns : „Am soție, dar zău, nu după dorința mea”² (*non... ex animi mei sententia*). **6** Cenזורul a socotit răspunsul acesta cu totul deplasat și l-a trecut în rîndul cetățenilor fără drept de vot³, arătînd în scris ca motiv al acestei măsuri gluma de măscărici spusă în fața lui.

7 Alt exemplu de severitate și de disciplină a cenזורilor este următorul : **8** S-a ținut ședință pentru a se stabili pedeapsa unuia care, chemat de un prieten ca martor în fața cenזורilor și stînd în picioare în timpul procesului, a căscat prea vizibil și sonor și era să fie pedepsit, socotindu-se că acel căscat fusese indiciu de neatenție, neglijență și nesimțire evidentă. **9** Dar fiindcă el a jurat că a făcut-o fără voie, învins de nevoia de a căsca, pentru că suferă de defectul care se numește *oscedo* (boala căscatului) a fost scutit de pedeapsa preserisă. **10** Publius Scipio Africanus, fiul lui Paulus, inserează ambele cazuri într-o cuvîntare pe care a ținut-o în timpul cenזורii sale, pentru a îndemna poporul să urmeze moravurile strămoșești⁴.

11 Al treilea exemplu de severitate îl găsim scris în cartea a VII-a a *Memoriilor* lui Sabinus Masurius. „Cenזורii Publius Scipio Nasica și Marcus Popilius⁵ — zice el — pe cînd făceau recensămîntul cavalerilor, au văzut un cal prea slab și rău întreținut, dar pe stăpînul lui foarte gras

XIX ¹ Varro, *Logistorici*, fr. 17 Riese.

XX ¹ Cenזורii, ca păzitori ai moravurilor și în calitate de alcătuitori ai listei celibatarilor, erau îndreptățiți să afle dacă celățenii sînt căsătorii legitimi. Despre atribuții similare, vezi și IV, 3.2.

² Joc de cuvinte asupra sensului expresiei *ex animi tui sententia* : ca formulă de jurămint însemna „pe conștiință, cu adevărat, în mod sincer”, în limbajul curent însemna „după placul inimii, după dorință” (textele nu dau pentru sensul curent decît formule negative : *aduorsum* sau *praeter animi... sententiam*; cf. *Th. L. L.*, II, 95, 8 și urm.). Anecdota este povestită și de Cicero (*De oratore*, II, 64,260) care numește personajele : cenזורul Cato și autorul glumei L. Nasica (nu se poate preciza despre care Nasica e vorba, cu atît mai mult cu cît manuscrisele dau numele L. Porcius Nasica, deși cognomenul Nasica nu exista în gînta Porcia, ci numai în familia Scipionilor, din gînta Cornelia).

³ Lat. *in aerarios rettulit*. Despre aerarii, vezi mai sus, cap. XII. par. 1 și nota.

⁴ Scipio, 21. fr. 13 Malcovati.

⁵ P. Cornelius Scipio Nasica Corculum și M. Popilius Laenas au fost cenזורi în 159 î.e.n.

și bine îmbrăcat și l-au întrebat : „Cum se face că tu ești mai îngrijit decât calul?”. „Eu mă îngrijesc singur — a răspuns el — pe cînd calul mi-l îngrijește sclavul Statius, care nu e bun de nimic”. Răspunsul a părut nereverențios și cavalerul a fost dat, după cum era obiceiul, în rîndul cetățenilor fără drept de vot ⁶.

12 Statius era nume de sclav. În vechime mulți sclavi au avut acest nume. 13 Și Caecilius, celebrul autor de comedii, a fost sclav și de aceea a avut numele de Statius, care, după aceea, i-a devenit poreclă și s-a numit Caecilius Statius ⁷.

⁶ Masurius Sabinus, fr. 3 Bremer.

⁷ Despre originea servilă a lui Caecilius, nu avem informații precise. E de presupus că a fost luat prizonier într-una din numeroasele lupte care au avut loc între romani și galii din nordul Italiei (Caecilius făcea parte din populația galilor insubri); eliberat de un oarecare Caecilius a luat numele de gîntă al acestuia. Sclavii eliberați căpătau drept al treilea nume (*cognomen*, *cognomentum* „poreclă”) numele lor de sclav (aceștia aveau unul singur); primele două (*praenomen* și *nomen*) erau ale fostului stăpîn.

1. Filozoful Musonius dezaprobă și critică pe cei ce-și exprimă prin gesturi și vociferări admirația față de un filozof când vorbește.

1 Am auzit că filozoful Musonius spunea adesea ¹: „Cînd un filozof indeamnă, sfătuiește, caută să convingă, critică sau vorbește despre o temă sau alta din disciplina sa, atunci cei ce ascultă, dacă debitează laude de tot felul ca oamenii de rînd la adresa lui, dacă strigă, dacă gesticulează, dacă, mișcați de frumusețea vocii lui, de cadența vorbirii, de calitățile lui oratorice, se agită și-și exprimă mulțumirea prin mișcările corpului, atunci să știi că și cel ce vorbește și cei ce ascultă se înșeală unii pe alții, și că acolo nu vorbește un filozof, ci cîntă un flautist. **2** Sufletul celui ce ascultă pe un filozof — zice el — cît timp cele spuse sînt folositoare și sănătoase și ajută la vindecarea greșelilor și a viciilor, n-are răgazul de a se risipi în laude fără măsură. **3** Oricine ascultă, dacă nu e un om cu totul pierdut, în timpul cuvîntării filozofului trebuie să se îngrozească de vicii și să se rușineze în tăcere, să se căiască și să se bucure, să admire, **4** și doar pe față să i se citească schimbările sufletești interioare după cum argumentația filozofului a atins în el și în conștiința sa părțile curate sau bolnave ale sufletului”.

5 Pe lingă acestea, spunea că lauda nu e departe de admirație, dar că cea mai mare admirație nu se manifestă prin cuvinte, ci prin tăcere. **6** „De aceea — spune el — cel mai înțelept dintre poeți, nu face să sară în sus, să se agite și să vocifereze auditorii lui Ulise, care-și povestește atît de strălucit peripețiile sale, cînd acesta a terminat de povestit, ci spune că toți au făcut ca îmmărmuriți și amuțiți de cele auzite, care, fermecîndu-le urechile, pătrundeau parcă și le paralizau glasul și limba :

Așa vorbi și toți tăcură molcom
Cuprinși de farmec în umbrita sală ².

1 C. Musonius Rufus, fr. XLIX Hense.
2 *Odiseea*, XIII, 1—2.

II. *Despre Bucefal, calul lui Alexandru cel Mare.*

1 Calul regelui Alexandru a fost Bucefal și după cap și după nume¹. **2** Precum spune Chares ², a fost cumpărat cu 13 talanți și donat regelui Filip; această sumă înseamnă în banii noștri 300 012 sesterți. **3** Despre acest cal mi se pare demn de amintit faptul că atunci când era împodobit și înarmat pentru luptă, nu îngăduia să încalce altceva pe el, decît regele. **4** Se amintește de asemenea că Alexandru, fiind călare pe el în războiul din India și făcînd isprăvi de vitejie, nu destul de prevăzător, a pătruns adînc în frontul inamic și calul a fost străpuns în cap și în coaste de săgețile aruncate din toate părțile împotriva lui Alexandru. Totuși muribund și cu sîngele aproape tot pierdut, a adus din mijlocul dușmanilor într-o mare goană pe rege și, unde a ajuns în afara zonei de luptă acolo a căzut și, liniștit că și-a salvat stăpînul, și-a dat sufletul cu un sentiment de împăcare aproape omenească. **5** Atunci regele Alexandru, obținînd victoria în acel război, a întemeiat în acele locuri o cetate, pe care a numit-o Bucephalon, în semn de cinste pentru cal ³.

III. *De ce și cum a început Protagoras să urmeze cursurile de filozofie.*

1 Se spune că Protagoras, un strălucit învățat, cu al cărui nume a intitulat Platon una din cele mai de seamă opere ale sale, pe cînd era adolescent se ducea la muncă să-și câștige existența și că era plătit să ducă în spinare diferite încărcături, **2** gen de slujbă pe care grecii o numesc ἀγρόφορος, iar în latinește o numim *baiulus* (hamal).

3 Într-o zi ducea într-o pădure apropiată de orașul Abdera, unde se născuse, o sarcină grea de lemne legate cu o funie mică. **4** Atunci din întîmplare Democrit, cetățean din același oraș și om demn de venerație pentru virtuțile și principiile sale filozofice, cum ieșea din oraș, îl vede atît de încărcat și de prins de acea sarcină grea, mergînd totuși ușor și liber. Apropiîndu-se de el observă legătura și aranjarea lemnelor făcută cu știință și pricepere și-l roagă să se oprească puțin. **5** Protagoras face ceea ce i se ceruse, iar Democrit, cercetînd cu băgare de seamă sarcina de lemne cu trunchiurile așezate la linie, dispuse circular și legate totuși cu o frînghie

¹ Numele *Bucephalus* (gr. Βουεφάλλος) înseamnă „cu cap de bou”; de la numele acesta s-au născut și numeroasele legende asupra înfățișării armăsarului favorit al regelui; a murit în 326. (Cf. Kaerst, *RE*, s.u., 2.)

² Chares, fr. 14 Müller. Chares din Mitilene, grec din suita lui Alexandru, a scris o biografie a acestuia, în cel puțin zece cărți, cu caracter romanțat; s-au păstrat numai fragmente.

³ Orașul *Bucephalon* (sau, la plural, *Bucephala*), construit de Alexandru după înfrîngerea lui Poros (326), pe malul riului Hydaspes, în locul în care calul Bucefal a trecut riul (efort care i-ar fi pricinuit moartea). Localizarea nu e sigură; după Tomaschek, *RE*, s.u. *Bucephala*, s-ar găsi la Dărăpur, pe riul Bihâr; cf. și W. W. Tarn, *Alexander the Great*, Cambridge, 1948, II, p. 236–237.

mică, și-a dat seama că ele sînt echilibrate și orînduite cu o socoteală geometrică și l-a întreat cine i-a făcut acea împachetare a lemnelor. Protagoras a răspuns că el a făcut-o și atunci filozoful l-a rugat s-o desfacă și s-o aranjeze din nou la fel. **6** El a desfăcut-o și a făcut-o la loc așa cum era. Atunci Democrit, uimit de ascuțimea minții și de inteligența acestui om fără cultură, i-a spus : „Tinere, fiindcă ai talent să faci lucruri bune, sînt alte lucruri mai mari și mai bune pe care le-ai putea face cu mine”, și l-a luat îndată și ducîndu-l cu el l-a întreținut pe cheltuiala sa, l-a învățat filozofie și l-a făcut ceea ce a ajuns mai tîrziu ¹.

7 Totuși acest Protagoras n-a fost un filozof adevărat, ci doar cel mai abil dintre sofisti ². Primea anual sume mari de bani de la discipolii săi și le promitea că-i învață prin meșteșugul cuvintelor să facă dintr-o cauză rea una bună, artă pe care grecește o numea astfel : τὸν ἡττω λόγον ζοσιέτω ποιεῖν (a face dintr-o cauză slabă una tare) ³.

IV. *Despre curîntul duonicesimus care este necunoscut în popor, dar care se găsește de multe ori scris în cărțile oamenilor învățați.*

1 Ne găseam întîmplător în cartierul Sigillariilor ¹ într-o librărie ², eu și poetul Iulius Paulus, unul dintre oamenii cei mai culți ai vremii noastre. Erau expuse acolo *Analele* lui Fabius, o carte bună și veche cu adevărat, despre care vînzătorul susținea că n-are nici o greșeală. **2** Un gramatic destul de cunoscut, adus de un cumpărător pentru a examina cărțile, spunea că a găsit o greșeală în acea carte ; dar librarul se oferea să plătească orice, dacă se găsea măcar vreo literă greșită. **3** Gramaticul arată această frază din cartea a V-a : „De aceea atunci pentru prima dată unul din cei doi consuli a fost ales dintre plebei la 22 de ani (*duonicesimo anno*) după ce

III ¹ Asupra originii și începuturilor lui Protagoras au circulat în antichitate numeroase versiuni. După Philostrat (*Vitae Sophistarum*, I, 10, 1), Protagoras, fiul unui bogătaș din Abdera, Maeandrius, ar fi învățat primele elemente ale filozofiei de la magii perși care-l însoțeau pe Xerxes în expediția împotriva Greciei (Xerxes ar fi fost găzduit în casa lui Maeandrius). Mai tîrziu s-a născut părerea că Protagoras ar fi fost elevul lui Democrit (Diog. Laert., IX, 8, 50 etc.). Legenda după care Protagoras ar fi fost hamal pare să provină din interpretarea eronată a unei imagini din scrierile sale privitoare la stil în care apare, ca simbol, o legătură de lemne. (Cf. K. v. Fritz, *RE*, s.u.)

² Epitetul de „sofist” (gr. σοφιστής) care i se atribuia, n-avea la început sensul și nuanța peiorativă pe care o capătă mai tîrziu datorită influenței filozofiei idealiste a lui Platon, ci desemna un personaj care poseda cunoștințe teoretice și practice deosebite. Se pare că Protagoras a fost cel dintîi profesor care cerea o remunerație pentru lecțiile sale.

³ Poziția lui Gellius e cea a denigratorilor lui Protagoras.

IV ¹ Vezi mai sus, II, 3,5.

² Diverși scriitori latini au lăsat informații despre librăriile romane. Erau așezate de obicei în piețele publice sau în străzi adiacente ; în stradă erau expuse cărțile de vînzare, iar în interior se adunau adesea savanți, sau numai curioși, care consultau cărțile. Cf. și mai jos, IX, 4,1 ; XIII, 30, 1 ; XVIII, 4,1.

galii au ocupat Roma”³. 4 „Trebuia scris nu *duouicesimo* — a zis el — ci *duodeuicesimo*. 5 Căci ce e aceea *duouicesimo*?⁴”. Dar și Varro în cartea a XVI-a a *Lucrurilor omenești* a scris la fel: *Mortuus anno duouicesimo; rex fuit annos XXI*. (A murit la 22 de ani⁵; a fost rege 21 de ani)⁶.

V. Cum a ironizat punul Hannibal pe regele Antiochus.

1 În cărțile de memorii vechi se spune că Hannibal cartaginezul a luat foarte fin în bătaie de joc pe regele Antiochus. Iată cum s-au petrecut lucrurile: 2 Antiochus îi arăta pe un câmp o armată numeroasă, pe care o strânsese în vederea războiului pe care avea să-l facă împotriva poporului roman¹. Trecea în revistă unitățile, care străluceau de aur și de argint. 3 Prin fața lor defilau de asemenea care de luptă echipate cu coase, elefanți cu turnuri și cavaleria cu friie, șei, epoleți și plăcuțe scilpitoare. 4 După ce a privit cu satisfacție tabloul pe care-l prezenta armata-i atât de mare și de împoțonată, Antiochus s-a întors către Hannibal și a zis: „Ei, ce zici? Socoți că pot face război și că acestea toate sînt de ajuns pentru romani?” 5 Atunci punul bătîndu-și joc de slăbiciunea și de incapacitatea războinică a soldaților așa de luxoși echipați, a răspuns: „De ajuns, da, cred că sînt de ajuns, deși romanii sînt foarte lacomi”. 6 Nimic nu se putea spune mai spiritual și mai înțepător; 7 regele întreba avînd în vedere numărul și puterea de luptă a armatei sale, iar Hannibal a răspuns avînd în vedere prada ce-ar putea-o oferi armata.

VI. Despre coroanele militare; ce erau coroanele: triumfală, de asediu, civică, murală, de tabără, navală, de ovații și de măslin.

1 Coroanele militare sînt multe și variate¹. 2 Dintre ele, cele mai însemnate, pe care le cunoaștem, sînt: triumfală, de asediu, civică, murală, de tabără, navală. 3 Mai există și coroana care se numește de ovații 4 și în

³ Fabius Pictor, fr. 6 Peter, *F. Gr. Hist.*, 809, fr. 33 Jacoby.

⁴ *Duouicesimus* este o formă rară, atestată numai la gramatici (Gellius și Nonius). Forma obișnuită e *duo et uicesimus*. De aceea unul din participanții la discuție a crezut că e vorba de *duodeuicesimus* (=18). Cf. F. Branchini, *Athenaeum*, XXXIX, 1961, p. 359 — 360.

⁵ = ai domniei.

⁶ Varro, *Res humanae*, XVI, fr. 1 Mirsch. Textul lui Gellius e corupt în acest pasaj.

V ¹ La cîțiva ani după încheierea celui de al doilea război punic, Hannibal a fost nevoit să se exileze și s-a refugiat la curtea regelui Antiochus al III-lea al Siriei. Războiul dintre Antiochus și romani începe în anul 192.

VI ¹ Vezi și mai sus, II, 11, 2.

sfârșit cea de măslin, care de obicei nu se dă celor ce au fost în luptă, ci celor ce s-au ocupat cu pregătirea triumfului.

5 Coroanele triumfale (*triumphales coronae*) sînt de aur și se dau generalilor în semn de cinstire la sărbătoarea triumfului. **6** În popor se mai numește și *aurum coronarium*. **7** Aceste coroane erau în vechime de laur; mai târziu au început să se facă din aur.

8 Coroana de asediu (*obsidionalis corona*) este aceea pe care o dau cei liberați dintr-un asediu comandantului care i-a eliberat. **9** Această coroană este făcută din iarbă și se are de obicei grijă să fie făcută din iarba care crește în locul unde fuseseră închiși cei asediați. **10** Această coroană a fost dată de senatul și poporul roman lui Q. Fabius Maximus în al doilea război punic, pentru că liberase orașul Roma de asediul dușmanilor.

11 Coroana civică (*ciuica corona*) se numește cea pe care un cetățean o dă altui cetățean de care a fost salvat într-o luptă, ca mărturie și recunoștință că i-a salvat viața. **12** Ea se face din frunze de stejar, fiindcă cea mai veche hrană a oamenilor se zice că a fost o ghindă de stejar. Se făcea și din stejar peren, care este foarte înrudit cu stejarul propriu-zis, precum găsim scris într-o comedie a lui Caecilius:

Iată-i vin cu coroane de stejar peren și cu hlamide; zei
protectori!².

13 Masurius Sabinus spune însă în cartea a XI-a a *Memoriilor* sale³ că această coroană civică se dădea pe atunci de obicei celui care, pe lângă că salvase un cetățean, ucisese și un dușman și nu-și părăsise locul în luptă; altfel nu se dădea dreptul de coroană civică, — spune Masurius, **14** care adaugă că totuși Tiberius Caesar, fiind consultat dacă poate primi coroană civică cel ce salvase pe un concetățean în luptă și ucisese doi dușmani, dar nu putuse să păstreze locul luptei și acel loc a fost ocupat de dușmani, a răspuns că i se pare și acest act de bravură demn de coroană civică, fiindcă se vedea bine că a salvat pe un concetățean într-un loc atît de primejdios încît n-a putut să-l păstreze în fața unor dușmani puternici⁴. **15** L. Gellius, fost cenzor, a propus în senat ca această coroană civică să fie dată de republică lui Cicero, fiindcă prin acțiunea lui fusese descoperită și înăbușită cea conspirație groaznică a lui Catilina⁵.

16 Coroana murală (*muralis corona*) este dată de general oșteanului care cel dintîi se urcă pe zid și pătrunde cu forța în cetatea dușmanilor. De aceea e făcută cu podoabe asemenea crenelurilor unui zid de cetate.

² Caecilius, v. 269 Ribbeck.

³ Masurius Sabinus, *Libri memoriales*, XI, fr. 8 Bremer.

⁴ Împăratul putea fi consultat asupra unor probleme juridice; răspunsurile erau date fie sub formă de scrisori (*epistula*), fie ca o rezoluție pe cererea de consultație (*rescriptum*). Consultațiile nu erau legi propriu-zise, dar erau luate în considerare de jurisperșii; nefiind codificate, unele dintre ele nu erau cunoscute decît din auzite, cum pare să fie cazul și aici.

⁵ L. Gellius, 101, fr. 6 Malcovati. L. Gellius Poplicola (136—52), praetor peregrinus în 94, consul în 72 (în timpul războiului cu Spartacus) cenzor în 70; era în legătură de prietenie cu Cicero și adversar al lui Caesar. (Cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 17.)

17 Coroana de tabără (*corona castrensis*) este cea pe care generalul o dă aceluia care în luptă a intrat primul în tabăra dușmană. Această coroană are insigne în formă de parapet.

18 Navală (*navalis corona*) este cea care de obicei se dă într-o luptă pe mare, celui ce a sărit primul înarmat în corabia dușmanului; aceasta e împodobită cu insigne în formă de ciocuri de corabie. **19** Și cea murală, și cea de tabără, și cea navală se fac de obicei din aur.

20 Coroana ovațională (*oualis corona*) este de mirt; **21** ea se acorda generalilor care erau primiți cu onoarea ovațiilor când intrau în Roma. Se acorda onoarea ovației, și nu a triumfului, când războiul nu fusese declarat conform obiceiului, iar dușmanul nu era bine înarmat; sau când dușmanii erau de neam umil și nepotriiviți, cum sînt sclavii sau pirații, sau când dușmanii se predau repede și victoria venea, cum se spune, fără vărsare de sînge. **22** Coroana ovațională, pentru că era dată în împrejurări mai ușoare, s-a crezut potrivit să fie împodobită cu frunze din arborele Venerei, fiindcă triumful nu fusese demn de Marte, ci oarecum de Venus. **23** Dar M. Crassus, primit cu onoarea ovațiilor când se întorcea la Roma după terminarea războiului cu sclavii, a respins cu dispreț coroana ovațională și, prin trecerea lui, s-a îngrijit să se dea un *senatus consultum* care i-a acordat coroana de laur, nu cea de mirt.

24 Marcus Cato obiectează lui M. Fulvius Nobilior că dăruise ostașilor coroane fără merite, pentru motive neîntemeiate. **25** Despre aceasta, iată cuvintele lui Cato: „Cine a văzut odinioară ca cineva să dea coroane fără să fi fost cucerit un oraș, sau să fi fost incendiată o tabără dușmană?”⁶ **26** Fulvius însă, cel împotriva căruia a spus Cato aceste cuvinte, dăruise coroana soldaților fiindcă înălțaseră cu repeziciune parapete sau săpaseră puțuri.

27 Nu trebuie trecut cu vederea, în legătură cu ovațiile, un dezacord pe care l-am întîlnit la vechii scriitori. Unii au scris că cel ce primea onoarea ovațiilor de obicei intra în oraș călare pe cal. Dar Sabinus Masurius spune că acesta mergea pe jos însoțit nu de ostași, ci de tot senatul⁷.

VII. *Interesantă explicație dată de Gavius Bassus cuvîntului persona; etimologia pe care o stabilește el acestui cuvînt.*

1 Frumos, pe Hercule, și interesant explică Gavius Bassus în cărțile sale intitulate *Despre originea cuvîntelor* de unde vine cuvîntul *persona*: anume el presupune că a fost format de la verbul *personare* (a răsună). **2** „Căci — zice el — capul și fața fiind învelite cu acoperămintul măștii (*coperi-*

⁶ Cato, *Orationes*, XIV, fr. 1 Jordan, 8, fr. 148 Malcovati. M. Fulvius Nobilior, consul în 189 î. c. n., înfringe liga etoliană. Triumful l-a obținut cu greu, fiind combătut, între alții, și de Cato, care reușește să împiedice și realegerea sa în funcția de consul (184; e ales în 179). Probabil că pasajul de aici se referă la asediul Ambraciei, oraș al ligii etoliene.

⁷ Masurius Sabinus, *Memor.*, fr. 15 Bremer.

mento personae) este numai o singură cale deschisă pentru emisiunea vocii, care nu mai iese difuz și împrăștiat, ci colectează și strânge vocea numai spre o singură ieșire, fiind sunetul mai clar și mai sunător. Așadar fiindcă acea îmbrăcăminte a feței face vocea să se audă mai clar și să răsună (*resonare*) s-a zis *persona*, cu litera *o* lung, din cauza formei cuvântului”¹.

VIII. Apărarea unor versuri ale lui Vergiliu criticate de gramaticul Iulius Hyginus : ce este *lituus* și care-i este etimologia.

1 Ipse Quirinali lituo paruaque sedebat
Subeinctus trabea laeuaque ancile gerbat
(El însuși ședea îmbrăcat cu sceptrul ce-l avea de la Quirinus și îmbrăcat cu o haină de purpură mică și ușoară, ținind în stînga scutul).¹

2 Hyginus scrie că Vergiliu a greșit în aceste versuri, fiindcă n-a observat că lipsește ceva acestor cuvinte : *ipse Quirinali lituo* (El însuși cu sceptrul lui Quirinus). „Căci dacă n-am observa că lipsește ceva — zice el — atunci pare zis ca și cum ar fi *lituo et trabea subeinctus* (îmbrăcat cu sceptrul și cu haina) ceea ce este absurd ; căci din moment ce *lituus* este un baston scurt și curb la capătul mai gros, de care se folosesc augurii, cum se putea îmbrăca cu sceptrul (*subeinctus lituo*)²?”.

3 Dar Hyginus nu bagă de seamă că s-a spus astfel, așa cum adesea se spun multe prin elipsă, așa cum se spune de exemplu „M. Cicero om de o mare elocință” (*M. Cicero homo magna eloquentia*) sau „Q. Roscius actor de mare talent” (*Q. Roscius histrio summa uenustate*). Ambele expresii nu sînt pline și complet spuse, dar se aud cu sens complet³.

5 Astfel este la Vergiliu în alt loc :

Victorem Bulen inmani corpore
(Buten victorios cu un corp uriaș)⁴

adică avînd corp uriaș, sau în alt loc :

In medium geminos inmani pondere caestus
Proiecit
(A aruncat în mijloc două cesturi cu o greutate impresionantă)⁵

VII 1 Gavius Bassus, fr. 8. Funaioli. Etimologia e evident fantezistă ; *persona* e un împrumut din etruscă (*persu* sau un derivat) ; cuvîntul etrusc ar putea proveni din gr. *πρῶσπον* „mască”. Obscure observație finală a lui Gavius urmărește să explice diferența de cantitate : *persona* are *o* lung, iar verbul *sonare o* scurt.

VIII 1 Vergiliu, *Eneida*, VII, 187—188.

2 Hyginus, fr. 5 Funaioli.

3 Gellius explică ablativul calității *magna eloquentia* și *summa uenustate* prin elipsa unui adjectiv cu sensul „plin de, înzestrat cu” sau a verbului „a fi”. În realitate, ablativul calității e un vechi instrumental cu valoare adverbială ; în vremea lui Gellius însă, ieșise din uzul curent (fiind înlocuit cu genitivul), ceea ce făcea ca vorbitorii să nu-și mai dea seama de valoarea lui reală.

4 Vergiliu, *Eneida*, V, 372.

5 Vergiliu, *Eneida*, V, 401.

și la fel :

. . . domus sanie dapibusque cruentis
intus opaca, ingens . . .

(Casa uriașă întunecată, cu sînge și cu resturi de hrană
însîngerată) ⁶.

6 Așadar e ca și cum am spune : *Picus Quirinali lituo erat* (Picus era cu sceptrul lui Quirinus)⁷ sau : *statua grandi capite erat* (statuia era cu capul mare). **7** Și *est* (este) și *erat* (era) și *fuit* (a fost) adesea lipsesc, exprimarea avînd eleganță fără să fie în dauna ideii.

8 Fiindcă am menționat cuvîntul *lituus*, nu trebuie trecută cu vederea observația că ne putem întreba dacă *lituus* (baston augural) vine de la trompeta augurală care se numește tot *lituus*, sau trompeta a fost numită *lituus* de la sceptrul augural. **9** Căci și una și alta au aceeași formă și sînt curbate la fel. **10** Dar dacă, după cum socotesc unii, trompeta a fost numită *lituus* de la sunetul său, cum e și în acea expresie homerică *λίγζε βιός* (arcul a răsunat)⁸, este necesar să acceptăm că bastonul augural se numește *lituus* prin asemănarea cu trompeta. **11** Căci folosește acest cuvînt și cu sens de trompetă (*tuba*) Vergiliu :

et lituo pugnans insignis obibat et hasta

(mergea în lupte destinzîndu-se prin cîntecul de trompetă
și prin suliță)⁹.

IX. O poveste din cărțile lui Herodot, despre un fiu mut al lui Croesus.

1 Fiul regelui Croesus, deși după vîrstă ar fi putut să vorbească, era fără grai și chiar după ce a crescut mare de asemenea nu putea să spună nimic. De aceea mult timp a fost socotit mut și fără articulația limbii.

2 Odată Croesus fiind învins într-un război și orașul în care se găsea fiind cucerit, tînărul cînd a văzut pe un soldat dușman care înainta cu sabia în mînă spre tatăl său fără să știe că e regele, a deschis gura, sforțîndu-se să strige. În acel efort și stimulent al spiritului, a învins defectul și înțeleștarea limbii și a vorbit clar și articulat, țipînd la dușman să nu omoare pe regele Croesus. **3** Atunci dușmanul și-a retras sabia, regele a scăpat cu viață și tînărul de aci încolo a început să vorbească. **4** Herodot

⁶ Vergiliu, *Eneida*, III, 618--619.

⁷ *Quirinali lituo* nu e ablativ al calității.

⁸ *Iliada*, IV, 125.

⁹ Vergiliu, *Eneida*, VI, 167. Originea cuvîntului fiind obscură, nu se poate preciza care a fost sensul inițial; e totuși mai probabil ca numele instrumentului să derive de la cel al cîrjei augurale (Walde-Hofmann, s.u.).

scrie despre acest fapt în *Istoriei*, în care găsim cuvintele pe care spune că le-a rostit pentru prima dată fiul lui Croesus : „*Ἀνθρώπε, μὴ κτεῖνε Κροῖσον*” (Omule, nu omori pe Croesus)¹.

5 Dar și un atlet din Samos, pe nume Echeclus, deși înainte fusese mut, se zice că a început să vorbească tot într-o împrejurare asemănătoare. 6 Căci într-o luptă, la o sărbătoare religioasă, observînd că tragerea la sorți între partida lui și cea adversă nu se făcea în mod cinstit și se substituie în mod fals alte nume, deodată a strigat tare la cel ce făcea incorectitudinea că el îl vede ce face. Și acesta, dezlegîndu-i-se lanțul limbii, tot timpul vieții de aci încolo a vorbit clar și fără piedică².

X. *Despre argumentele care în grecește se numesc ἀντιστρέφοντα (care se întorc împotriva), iar în latinește ar putea fi numite reciproca.*

1 Între viciile de argumentare cel mai mare pare a fi acela pe care grecii îl numesc ἀντιστρέφον (care se întoarce împotriva)¹. 2 Asemenea argumente vicioase n-au fost numite fără judecată de unii dintre ai noștri *reciproca* (reciproce). 3 Acest viciu se întîmplă cînd un argument se poate întoarce și folosi împotriva celui ce l-a spus și e o armă tot atît de puternică și în mîna unuia și a celuilalt, cum este cel foarte cunoscut de care se spune că s-a folosit cel mai subtil dintre sofîști, Protagoras, împotriva elevului său Euathlus.

4 Căci între ei s-a ivit o neînțelegere care a mers pînă la proces, pentru plata onorariului. 5 Euathlus era un tînăr bogat, dornic să învețe și să ajungă avocat. 6 El a venit să ia lecții de la Protagoras și a promis că-i va da pentru ele o mare sumă de bani, atît cît ceruse Protagoras. Jumătate i-a dat-o atunci pe dată, înainte de a învăța, iar pentru cealaltă jumătate s-au învoit s-o dea în ziua primului proces pe care-l va pleda în fața judecătorilor și-l va câștiga. 7 După aceea, deși fusese multă vreme auditor și discipol al lui Protagoras și făcuse progrese în arta vorbirii, totuși nu era angajat în procese. Timpul trecea și el dădea impresia că face ca să nu plătească restul sumei. Protagoras a luat atunci o hotărîre, pe cît credea el, iscusită : 8 a cerut insistent plata conform înțelegerii și a intentat proces lui Euathlus.

IX ¹ Herodot, I, 85. Gellius urmează destul de aproape povestirea istoricului grec, reducînd unele detalii : oracolul de la Delphi prezisese lui Croesus că ziua în care va auzi glasul copilului va fi o zi de nenorociri. Scena s-ar fi petrecut la căderea Lidiei sub stăpînirea perșilor (547 sau 546 î.e.n.).

² Întîmplarea e relatată, cu diferențe de detaliu, și de Valerius Maximus, I, 8, ext. 4. **X** ¹ Sofismul relatat aici face parte dintre creațiile școlii megariene, atribuite în general lui Eubulides din Milet ; ele au fost preluate de logica stoică și clasificate în argumente nevalabile, paradoxe și minciuni. Din punct de vedere al logicii, argumentele nu au importanță. aceasta fiind pur istorică. Cf. Bocheński, *Ancient Formal Logic*, p. 101.

9 Cînd au venit în fața judecătorilor pentru dezbaterea și judecarea cauzei, Protagoras a vorbit astfel : „Află, tinere prost, că și într-un caz și-n altul tot îmi vei da ce-ți cer, fie că pronunțarea va fi contra ta, fie că va fi pentru tine. **10** Dacă sentința va fi contra ta, va trebui să-mi plătești conform sentinței, fiindcă vei fi învins de mine; iar dacă va fi în favoarea ta, tot va trebui să plătești, conform înțelegerii, fiindcă înseamnă că tu ai învins”.

11 La acestea Euathlus a răspuns : „Aș putea să ies în întâmpinarea cursei pe care mi-o întinzi, cu două lațuri, chiar dacă n-aș vorbi eu și aș folosi avocat. **12** Dar am o satisfacție mai mare în această victorie, pentru că te înving nu numai în fondul procesului, ci chiar prin argumentația ta. **13** Află așadar și tu, prea înțeleptule profesor, că și într-un caz și în celălalt nu-ți voi da ce ceri, fie că pronunțarea va fi contra mea, fie că va fi pentru mine. **14** Căci dacă judecătorii vor da hotărîrea în favoarea mea, nu-ți voi datora nimic conform acelei hotărîri, fiindcă am învins; iar dacă o vor da contra mea, conform înțelegerii nu-ți voi da nimic, fiindcă n-am învins”.

15 Atunci judecătorii, gîndind că ceea ce spun ambele părți este îndoielnic și de nerezolvat, ca să nu le fie sentința contradictorie, ori pentru care parte ar fi fost pronunțată, au lăsat procesul nejudecat și l-au amînat la o dată foarte îndepărtată. **16** Astfel profesorul vestit în arta elocinței a fost combătut de tînărul său școlar cu propriul său argument și a căzut singur în cursa pe care o născocise cu atîta iscusință ².

XI. Silogismul lui Bias despre căsătorie nu poate fi un ἀντιστρέφον.

1 Unii socotesc că acel răspuns al cunoscutului înțelept Bias este la fel cu acel ἀντιστρέφον protagorian despre care am vorbit mai sus. **2** Căci odată fiind întrebat de cineva dacă trebuie să se însoare sau să-și trăiască viața celibatar, Bias a răspuns : „Vei avea soția fie frumoasă, fie urîță; dacă va fi frumoasă, o vei avea în comun cu alții, iar dacă va fi urîță, vei avea o pacoste. Nu e o situație mai bună decît cealaltă, deci nu trebuie să te căsătorești”.

3 Unii răstoarnă acest răspuns în felul următor : dacă va fi frumoasă, nu vei avea o pacoste; iar dacă va fi urîță, nu o vei avea în comun cu alții, așadar trebuie să mă căsătoresc.

4 Dar astfel de silogism care răstoarnă judecățile lui Bias nu e de loc un ἀντιστρέφον, ci e un raționament slab și fals. **5** Căci Bias a susținut că nu trebuie să te căsătorești din cauza a două dezavantaje dintre care

² Anecdota e relatată și de alți autori, printre care și Apuleius. *Florida* 18, inspirat poate din Gellius. Unele texte dau alte nume personajelor (despre Euathlus, de altfel, nu se știe aproape nimic). E de remarcat faptul că I. L. Caragiale a preluat anecdota în schița *Logica baroului* (I. L. Caragiale, *Opere*, ediție critică de Al. Rosetti, S. Cioculescu, L. Călin, II, București, 1960, p. 385). Cf. I. Fischer, *O sursă antică a lui Caragiale*, SICI, V, 1963, p. 333–334.

pe unul în mod necesar îl vei avea dacă te vei căsători. **6** Cine răstoarnă acest silogism nu se apără de dezavantajul care-l amenință ci de celălalt care e exclus din raționament.

7 Pentru a confirma însă concluzia lui Bias, este destul să admiți faptul că cel ce-și ia soție trebuie să suporte din două necazuri unul, adică s-o aibă sau infidelă sau pacoste.

8 Prietenul nostru Favorinus, când cineva a menționat întâmplător acest silogism de care se folosisse Bias, a cărui primă premisă este: o vei avea ori frumoasă ori urită, a spus că nu corespunde realității această judecată disjunctivă, **9** fiindcă nu e în mod necesar adevărată una din cele două propoziții spuse, fapt absolut obligatoriu într-un raționament disjunctiv. Căci s-au luat ca termeni opuși extremele: femeile frumoase și femeile urite. **10** „Este, zice el, între acești doi termeni care se opun, și un al treilea, pe care raționamentul lui Bias l-a omis. **11** Între femeia cea mai frumoasă și cea mai urită, există o frumusețe mijlocie, care n-are nici neajunsul frumuseții, nici pe cel al uriteții; **12** o astfel de femeie Quintus Ennius o numește în *Melanippa*, cu un cuvânt elegant *stata* (o frumusețe obișnuită) ¹ care nu înseamnă nici o femeie infidelă nici o femeie insuportabilă. **13** Această frumusețe de mijloc Favorinus o numește, pe Hercule, foarte potrivit „frumusețe de soție”. **14** Ennius spune în tragedia pe care am amintit-o că sînt cu cîntea neprimejdută femeile care sînt de o frumusețe obișnuită (*stata forma*).

XII. Despre numele zeilor romani *Diouis* și *Vediouis*.

1. În vechile rugăciuni am observat că există aceste nume de zei: *Diouis* și *Vediouis*. **2** Există chiar un templu al lui *Vediouis* la Roma între fortăreață și Capitoliu ¹. **3** Am găsit că explicația acestor nume este următoarea: **4** vechii latini au numit pe *Iuppiter* de la verbul *iuuare* (a ajuta), unit cu substantivul *pater* ². **5** Căci *Iuppiter* este o formă cu eliziune și cu litere schimbate a cuvîntului *Iouispater* (tatăl ajutător). S-a zis de asemenea compus *Neptunuspater*, *Saturnuspater*, *Ianuspater*, *Marspater* sau

XI ¹ Ennius, *Scenica* (*Melanippa*, fr. V), v. 294 Vahlen.

XII ¹ Despre templul situat între „fortăreață” (*arx*) și Capitoliu și despre statuia zeului, aflată acolo (v. mai jos, par. 11—12), vorbește și Ovidiu, *Fasti*, III, 429 și urm., Vitruviu, IV, 8, 4. Se pare că săpături recente au scos la lumină edificiul. Cf. A. M. Collini, *Aedes Veiovis inter arcem et Capitolium*, Boll. Com. Arch. comunale (Roma), 1942, p. 5—55 (Aph).

² Etimologie parțial greșită: al doilea element al compusului e într-adevăr cuvîntul *pater* „tatăl”; primul însă este vocativul unui substantiv, care înseamnă „lumină”, identic cu *dies* „zi”. Forma de nominativ, mai rară, e amintită mai jos, cu etimologia corectă, dar cu traducerea greșită: *Diespiter* „lumina-tată (= stăpînă)”, nu „tatăl luminii”.

chiar *Marspiter*. *Iuppiter* a fost numit și *Diespiter*, adică tatăl zilei și al luminii. **6** Cu nume asemănător *Iuppiter* a fost numit și *Diouis* și *Lucetius* fiindcă ne dă ziua (*dies*) și lumina (*lux*) ca și viața însăși ³. **7** Cn. Naevius numește pe *Iuppiter Lucetius* în cărțile lui asupra războiului punic ⁴.

8 După cum *Iuppiter* a fost numit și *Diouis* de la *iuuare*, la fel zeul care n-avea puterea de a ajuta, ci de a vătăma — căci strămoșii noștri preamăreau pe unii zei ca să ajute, iar pe alții îi rugau să nu facă rău — a fost numit *Vediouis*, adică lipsit de însușirea de a ajuta ⁵. **9** Particula *ue* care se scrie felurit în diferite cuvinte, uneori prin aceste două litere, altelei intercalându-se litera *a* între cele două, are două sensuri cu totul opuse între ele. **10** Ca multe alte particule, și aceasta exprimă fie un augmentativ, fie un diminutiv al ideii cuvântului simplu; astfel se întâmplă ca unele cuvinte compuse cu această particulă să fie ambigue și să se întrebuințeze și într-un sens și în celălalt opus, cum sînt *uescum*, *uemens*, *uegrande*, despre care am vorbit în alt loc mai larg; *uesani* (nesănătoși, nebuni) și *uecordes* (fără minte, nebuni) însă se întrebuințează numai în sensul privativ pe care grecii îl numesc $\kappa\alpha\tau\alpha\sigma\tau\acute{\epsilon}\rho\eta\sigma\iota\nu$ ⁶.

11 Zeul *Vediouis* are o statuie în templul despre care am vorbit mai sus și e reprezentat ținînd în mînă săgețile, simbol al puterii de a face

³ *Diouis*, citit probabil în două silabe, e o formă arhaică pentru *Iouis*, nominativ refăcut după cazurile oblice. *Lucetius* e un epitet al lui *Iuppiter*, derivat de la *lux* „lumină”; corespondentul feminin, *Lucetia*, servea de epitel pentru Iuno. E posibil ca *Lucetius* să fie denumirea oscă a zeului cerului. (Cf. K. Latte, *RF*, s.u.).

⁴ Naevius, fr. 55 Bährens.

⁵ *Veiovis*, arhaic *Vediouis*, zeu italic. Asupra sensului numelui și asupra atribuțiilor zeului, anticii înșiși nu aveau, încă din epoca lui Cicero, idei prea clare și încercau diverse explicații etimologice, bazate în general pe ideea că *Veiovis* e compus din prefixul *ue-* și numele lui *Iuppiter* (nici valoarea prefixului, asupra căreia vezi mai jos, nota 6, nu era clară). Alte explicații (identificarea cu Apollo, mai jos, par. 12) se bazeau pe atribuțiile exterioare ale reprezentărilor plastice. Gellius pare să fie singurul autor antic (C. Koch, *Der römische Juppiter*, Frankfurt, 1937, p. 69) care dă o interpretare „negativă” numelui *Veiovis*; K. Latte, *Röm. Rel.*, p. 81 — 82 înclină în favoarea acestei interpretări.

⁶ Expunerea lui Gellius asupra particulei *ue-* este în general corectă. Deși etimologia grafică nu e clară, e totuși de presupus că scrierea *uae-* anțită aici, nu e decît o formă grafică menită să marcheze lungimea vocalei, într-o epocă în care diftongul *ae* se pronunța *e*. Valoarea polarizată a particulei este atestată în texte și arată alt excesul cit și lipsa unei însușiri, ambele dăunătoare. Dintre cuvintele aduse ca exemplificare, *uescus*, pe care Gellius îl înțelege, poate parțial corect, *uē-escus* „care mîinecă (sau care e hrănit) rău”, dar și „mîncăcios” din *ue-* și *esca*, „hrană” (de la *edo* „a mîncea”); a suferit influența verbului *uescor* „a se hrăni” (vezi și discuția de la XVI, 5,6); *uemens*, analizat *ue - mens* „minte”; etimologia e însă nesigură; cuvîntul, scris mai des *uehemens*, poate fi pus în legătură cu *ueho* „a mișca, a duce”, deși această legătură ar putea fi secundară; în orice caz, nu e atestat alt sens decît cel de „violent, vehement”; adjectivul *uegrandis* din *ue-* și *grandis* „mare” înseamnă într-adevăr și „mare, excesiv” dar și „mic”: *uegrande* înseamnă alii aiunt male grande... alii paruum, minutum („*uegrande* unii spun că înseamnă «prea mare», alții «mic, mărunț» Festus, 512,6); *uesanus* și *uecors* sînt într-adevăr derivate de la *sanus* „sănătos” și *cor* „inimă, suflet, minte”. Expresia grecească $\kappa\alpha\tau\alpha\sigma\tau\acute{\epsilon}\rho\eta\sigma\iota\nu$, din terminologia retorică și logică, înseamnă „prin negare, prin privație”; cît despre trimiterea pe care Gellius o face la cartea a XVI-a, folosind verbul la trecut (*admonuimus* „am vorbit”) și concluziile care rezultă în privința compunerii *Nopților atice*, vezi Introducerea, p. XXXVII — XXXVIII.

rău, 12 din care cauză a fost identificat adesea cu Appollo. I se sacrifică o capră și statuile îl reprezintă avînd acest animal lîngă el ⁷.

13 De aceea Vergiliu, poet adînc cunoscător al antichității, fără defectul ostentației întrebuițează în *Georgice* termenul de *numina laeua* (divinități contrarii) cu sensul de zei care fac mai mult rău decît ajută. Iată versurile lui Vergiliu :

In tenui labor; at tenuis non gloria, si quem
 Numina laeua sinunt auditque uocatus Apollo.
 (Efortul îi este într-un domeniu nefsemnat, dar nu nefsemnată va fi gloria,
 Dacă-i îngăduie puterile divine potrivnice și dacă aude Apollo
 cel invocat) ⁸.

14 Între zeii pe care trebuie să-i îmblinzim ca să ne ferească de nenorociri pe noi sau semănăturile noastre, sînt socotiți și Auruncus și Robigus ⁹.

XIII. Despre gradația îndatoririlor în moravurile poporului roman.

1 Într-o zi — eram și eu de față și ascultam — discutau între ei despre gradația și ordinea datoriilor morale niște oameni mai în vîrstă și respectați la Roma, care prin cunoștințele și amintirile lor știau multe în legătură cu moravurile și concepțiile de altădată.

Întrebarea ce se punea era care fapte trebuie săvirșite cu precădere, dacă există cu necesitate o ierarhie a acțiunilor și îndatoririlor noastre, și părerile erau împărțite. 2 Erau însă de acord și reieșea clar că, potrivit tradițiilor poporului roman, locul întii lîngă părinți trebuie să-l ocupe copiii nevîrstnici, încredințați grijii și ocrotirii noastre, că după ei locul cel mai apropiat îl au clienții, care au intrat sub patronajul și încrederea noastră, în al treilea rînd vin oaspeții și după aceea rudele.

⁷ Cele două atribute pomenite aici, săgețile și capra, precum și sacrificarea caprelor în cîntea zeului duc la concluzia că *Veiousis* era un zeu chtonic (vezi pentru toată problema M. Schuster. *RE* s.u. *Veiousis* și C. Koch, *Der römische Juppiter*, Frankfurt, 1937, p. 61—90; K. Latte, *Röm. Rel.*, p. 82—83 și nota 4, socotește însă că sacrificarea caprelor e o deducție greșită a lui Gellius; caracterul chtonic al zeului e contrazis, între altele, și de faptul că templul se afla pe Capitoliu). Statuia de care vorbește Gellius era, după mărturia lui Plinius (*NH*, XVI, 216), de lemn de chiparos. Nu s-au păstrat reproduceri ale ei (identificările propuse de E. Babelon, *Description historique et chronologique des monnaies de la République Romaine*, I, 505 și urm., sînt respinse de M. Schuster).

⁸ Vergiliu, *Georgice*, IV, 6—7.

⁹ *Auruncus* sau, mai des, *Auerruncus* (Varro, *LL*, VII, 102) de la *auerrunco* „a îndepărta”. *Robigus* (sau *Robigo*) e personificarea ruginei grului (lat. *robigo* „rugină”) și rugăciunile care i se adresau, precum și sărbătoarea care-i era consacrată (*Robigalia*, 25 aprilie), însoțită de sacrificii și procesiuni, aveau ca scop protejarea recoltei.

3 Despre acest fel de a împărți îndatoririle există multe mărturii și documente scrise din domeniul antichității. Dintre ele voi cita un text pe care-l am acum în mină, despre clienți și rude.

4 M. Cato în cuvîntarea pe care a ținut-o în fața cenzorilor împotriva lui Lentulus spune : „Că strămoșii au considerat mai sfînt lucru să apere pe copiii nevîrstnici decît pe un client, nu încapе intoială. Se depune mărturie împotriva unei rude pentru un client, dar nimeni nu e martor împotriva clientului său. Pe primul loc se afla numele de tată iar pe al doilea cel de patron”¹.

5 Masurius Sabinus însă, în cartea a III-a de drept civil, atribuie un loc mai vechi oaspetelui decît clientului. Iată cuvintele lui din acea carte :

„Strămoșii mei au respectat îndatoririle în următoarea ordine : mai întii tutela, apoi ospitalitatea, apoi clienții. apoi rudele de singe și după aceea rudele prin alianță. Femeile aveau prioritate față de bărbați dar tutela unui copil trecea înaintea tutelei unei femei. Dacă într-un proces cineva era împotriva unuia care murise, dar rămăsese tutore al copiilor acestuia, în același proces el trebuia să susțină interesul copiilor de sub tutelă”².

6 O mărturie puternică și limpede în această privință o aduce autoritatea marelui pontif C. Caesar, care-și începe astfel cuvîntarea pe care a ținut-o pentru bitinieni : „Ospitalitatea regelui Nicomede și prietenia acelor a căror cauză este acum în dezbaterе nu m-au lăsat, M. Iuncus, să mă sustrag de la această datorie de a le lua apărarea. Căci, după cum amintirea celor morți nu trebuie distrusă, ci păstrată de cei mai apropiați, la fel nu pot fi părăsiți fără cea mai mare infamie clienții cărora avem obiceiul să le acordăm ajutor chiar contra celor mai apropiați ai noștri”³.

XIV. Învrătatul Apion, numit și Plistonices, scrie că a văzut cum s-au recunoscut între ei la Roma un leu și un om, care s-au reîntîlnit după ce nu se mai văzuseră de mult.

1 Apion, numit și Plistonices¹, a fost un învățat de seamă și cu foarte multe și variate cunoștințe în domeniul antichităților grecești. **2** Sint celebre mai ales cărțile lui în care se vorbește de tot ceea ce se poate vedea și auzi demn de mirare în Egipt. **3** Dar în povestirea celor despre care spune că le-a auzit sau văzut, poate dintr-o rea deprindere sau din dorința de a impresiona, cam exagerează, căci fără intoială că-i place să facă paradă de știința sa. **4** Ceea ce povestește însă în cartea a V-a din *Aegyptiaca* ne asigură că n-a auzit, nici n-a citit, ci a văzut cu ochii lui la Roma.

XIII ¹ Cato, *Orationes*, XLI Jordan, 8, fr. 200 Malcovati.

² Masurius Sabinus, *Iur. civ.*, III, fr. 2 Bremer.

³ Caesar, II, p. 123 Dinter, 121, fr. 44 Malcovati.

XIV ¹ *Plistonices* (gr. Πλειστονίκερς „învîgătorul celor mai mulți”) e porecla pe care și-a dat-o Apion însuși.

5 „În Circus Maximus — zice el — se dădea poporului o mare luptă cu fiare. 6 Fiindcă întâmplător eram la Roma, m-am dus și eu la spectacol. 7 Erau acolo multe animale sălbatice deosebite prin mărimea lor, toate de o înfățișare și ferocitate rară. 8 Dar pe lângă toate celelalte, mărimea leilor și mai cu seamă a unuia dintre ei era în admirația publicului. 9 Acest leu atrăsese singur luarea aminte și ochii tuturor, prin mișcările și mărimea corpului, prin mugetul lui înfiorător, prin grosimea gîtului și prin coama-i stufoasă. 10 Fusese introdus între mai mulți alții și dat la lupta cu fiarele un sclav cu numele Androcle, fost în slujba unui personaj consular. 11 Cînd l-a văzut leul de departe, deodată s-a oprit ca și cum s-ar mira și apoi s-a apropiat încet de om, ca de un cunoscut. 12 A început să dea din coadă, blind și mîngietor, cum fac ciinii cînd se gudură, s-a lipit de corpul omului care era aproape mort de frică și a început să-i lingă prietenos mîinile și picioarele. 13 Androcle, sub mîngîierile acelei fiare îngrozitoare, a început să-și vină în fire și și-a ridicat puțin ochii să vadă leul. 14 Atunci ai fi putut vedea și pe om și pe leu veseli și mulțumiți, ca și cum s-ar fi recunoscut unul pe altul. 15 În fața unui fapt atît de extraordinar, spune Apion că poporul a izbucnit în aplauze și aclamații puternice, iar Androcle a fost chemat de împărat și întreat cum se face că cel mai crud leu pe el l-a cruțat. 16 Atunci Androcle a povestit un fapt minunat și de necrezut. 17 „Cînd stăpînul meu era proconsul în Africa — a început să povestească Androcle — din cauza bătăilor lui nedrepte și zilnice am fost silit să fug și ca să am ascunzători mai sigure de stăpîn, care governa acele ținuturi, m-am retras în singurătățile deșertului și ale nisipurilor hotărît ca, dacă-mi lipsea hrana, să-mi găsească într-un fel moartea. 18 Atunci, sub soarele arzător și aprig de amiază, găsind o peșteră îndepărtată și adîncă, am pătruns și m-am ascuns în ea. 19 Nu mult după aceea a venit la aceeași peșteră acest leu, cu un picior schiopătînd și însîngerat, scoțînd gemete și murmure care exprimau durerile și chinurile pricinuite de rană”. 20 Aci, cînd a dat cu ochii de leul care se apropia, Androcle a spus că n-a mai putut de groază și de spaimă. 21 „Dar după ce leul — continuă el — a intrat în peștera care, pe cît s-a văzut, era locuința lui și m-a zărit de departe cum stăteam ascunzîndu-mă, s-a apropiat blind și supus și mi s-a părut că-mi arată piciorul ridicat și-l întinde să-mi ceară ajutor. 22 Atunci eu i-am scos un spin mare care-i rămăsese înfipt în talpa piciorului, i-am stors rana de puroiul ce se făcuse și, cu grijă și de acum fără mare teamă, i-am curățat rana și i-am șters sîngele. 23 Ușurat de durere prin osteneala și îngrijirea mea, s-a culcat și a adormit cu piciorul în mîinile mele 24 și trei ani din ziua aceea eu și leul am trăit în aceeași peșteră și cu aceeași hrană. 25 Căci părțile mai bune ale fiarelor pe care le vina mi le aducea mie în peșteră, iar eu, neavînd foc, le pirjoleam la soarele de amiază și le mîncam. 26 Dar săturîndu-mă de acea viață de fiară, într-o zi, cînd leul era plecat la vînat, am părăsit peștera și, după un drum de aproape trei zile am fost văzut și prins de soldați și adus din Africa la Roma, la stăpîn. 27 Acesta a luat măsuri îndată de condamnarea mea la moarte și a poruncit să fiu dat la fiare. 28 Îmi dau seama că acest leu după ce m-am despărțit de el a fost prins

ca și mine și acum îmi arată mulțumirea pentru binefacerea și îngrijirea pe care i-am dat-o”.

29 Acestea spune Apion că le-a povestit Androcle și adaugă că toată povestea a fost scrisă pe o tablă și făcută cunoscută spectatorilor la a căror cerere Androcle a fost scos din arenă, achitat de pedeapsă și, prin sufragiile poporului, i s-a dăruit leul. **30** „După aceea — încheie Apion — vedeam pe Androcle cu leul legat cu o curea subțire, mergând prin tot orașul prin fața prăvăliilor. Lui Androcle i se dădeau bani, în leu se aruncau flori și toți care-i întâlneau ziceau : „Acesta este leul gazdă a unui om ; acesta este omul medic al unui leu” ².

XV. Părerile împărțite ale filozofilor asupra problemei dacă vocea este corp sau este ἀσώματων (fără corp, imaterială).

1 Există o veche și permanentă problemă care s-a dezbătut între cei mai de seamă filozofi, dacă vocea este un corp sau e necorporală (*incorporeum*) ¹. **2** Acest cuvânt a fost format după modelul grecesc ἀσώματων (fără corp). **3** Corp este însă ceea ce face sau suferă o acțiune și grecește se definește astfel : τὸ ἦτοι ποιοῦν ἢ πάσχειν (ceea ce suferă sau face o acțiune).

4 Văzind să dea această definiție, poetul Lucrețiu spune :

Numai corpul poate să atingă și să fie atins².

5 Grecii definesc corpul și altfel : ei zic τὸ τριχῆ διάστατον (ceea ce are trei dimensiuni). **6** Dar stoicii susțin că vocea este corp și spun că ea este aer lovit ³. **7** Platon însă socotește că vocea nu e un corp. „Căci nu aerul lovit, ci lovitura aerului — zice el — este vocea” ⁴.

8 Democrit și apoi Epicur susțin că vocea constă din corpuri indivizibile și o numesc — ca să mă folosesc de expresia lor — ρεῦμα ἀτόμων (un flux de atomi) ⁵. **9** Când ascultam sau citeam discuțiile acestea, sau altele ca acestea, ascuțite dar ușoare și amuzante, și nu vedeam în aceste disecări nimic solid și folositor care să ducă la explicarea vieții, sau la

² Apion, *F. Gr. Hist.*, 616, fr. 5 Jacoby. Povestirea lui Apion stă la baza a cîteva prelucrări moderne ; astfel, Victor Hugo îi consacră un poem din *La légende des siècles* (iar printre „versurile dictate de mesele mișcătoare din Jersey” se află și unele ale leului lui Androcles). B. Shaw se inspiră de aici în comedia *Androcles and the Lion*.

xv ¹ Scurta trecere în revistă a discuțiilor privind natura sunetului poate avea ca izvor (Hosius, p. XXXV) o lucrare a lui Taurus, Περὶ σωμάτων καὶ ἀσωμάτων („despre corpuri și incorporeale”) ; nu este exclus însă ca și lecturile gramaticale să fi stat la baza informațiilor lui Gellius (cf. Varro, *LL*, fr. 111 Goetz-Schoell, și textele citate de Hosius, I, p. 231).

² Lucrețiu, *De rerum natura*, I, 304.

³ Cf. Chrysipp, fr. 140, 141 Arnim.

⁴ Cf. Platon, *Timeu*, 67 b : „Sunetul este lovitura care trece prin urechi, cu ajutorul aerului, al creierului și al singelui, pînă la suflet”. Gellius rezumă foarte liber ; desigur că citează după o sursă intermediară.

⁵ Epicur, p. 353 Usener. Diels nu înregistrează textul nostru printre fragmentele lui Democrit.

vreun rezultat al cercetărilor, aprobam pe Neoptolem al lui Ennius, care spune :

Putini trebuie să filozofeze ; căci în general aceasta nu e o treabă bună ⁶.

XVI. *Despre funcția ochilor și despre explicarea vederii.*

1 Am observat că opiniile filozofilor despre explicarea vederii și natura percepțiilor de văz sînt diferite ¹. 2 Stoicii spun că vederea este produsă de o emisiune de raze, care se proiectează din ochi asupra corpului văzut și totodată de vibrația aerului ². 3 Epicur socotește că din orice corp pornește o imagine a aceluia corp, care pătrunde în ochi și astfel se produce senzația de văz ³. 4 Platon socotește că iese un fel de foc și de lumină, care în unire și continuare cu lumina soarelui sau a altui foc, ajutat de puterile proprii și de cele din afara sa, face ca să percepem ceea ce a atins și a luminat acest amestec ⁴. 5 Dar nici cu acestea nu trebuie să ne pierdem vremea prea mult, ci să ne folosim de sfatul aceluiași Neoptolem al lui Ennius, despre care am scris ⁵, și care socotește că din filozofie să gustăm, dar să nu ne înecăm în ea ⁶.

XVII. *De ce este socotită zi neagră prima zi după Kalende, None și Ide și de ce de asemenea ziua a IV-a înainte de Kalende, None și Ide e arătată ca o zi funestă.*

1 Verrius Flaccus, în cartea a IV-a a operei sale *Despre semnificația cuvintelor*, scrie că ziua ce urmează după Kalende, None și Ide pe care poporul o numește greșit nefastă, este numită și socotită din același motiv zi neagră. 2 „După ce Roma a fost eliberată — spune el — de galii senoni,

⁶ Ennius, *Scenica (fab. incert., fr. I)* v. 376 Vahlen. Versul devenise proverbial și e citat, din memorie, și de alți autori (Cicero, *Tusc.*, II, 1,1 ; *De orat.*, II, 37,156 ; *De republ.*, I, 18,30 ; Apuleius, *Apologia*, 13) ; chiar și Gellius dă o versiune deosebită, mai jos, cap. 16, 5. Probabil că proverbul circula în grecește (găsindu-se, desigur, în originalul lui Ennius) ; cf. Platon, *Gorgias*, 484 c : „Filozofia e plăcută, dacă cineva i se consacră cu măsură în tinerețe ; dar dacă depășește ceea ce se cuvine, e o nenorocire”.

XVI ¹ Și acest capitol (par. 1—4) provine, după Hosius, din aceeași lucrare a lui Taurus.

² Cf. Chrysipp, fr. 871 și, în general, 863—872 Arnim.

³ Epicur, fr. 319, Usener și *Scrisoarea către Herodot.*, 46—53. Teoria este expusă pe larg (combătîndu-se explicația stoică) și de Lucrețiu, *De rerum natura*, IV, 34—378.

⁴ Platon, *Timeu*, 45 b-d.

⁵ Mai sus, capitolul 15, par. 9.

⁶ Ennius, *Scenica (fab. incert., fr. I)* v. 377 Vahlen.

L. Atilius, luind cuvîntul în senat, a spus că tribunul militar Q. Sulpicius înainte de lupta cu galii la Allia, a făcut sacrificiul de luptă a doua zi după Ide. Dar armata poporului roman a fost măcelărită și după trei zile a fost ocupată Roma în afară de Capitoliu. Mulți alți senatori au spus că pe cît își amintese, ori de cîte ori înaintea unui război au fost făcute sacrificii religioase de către magistrații poporului roman a doua zi după Kalende, None, Ide, chiar din primele lupte acel război a fost un eșec pentru republică. Atunci senatul a trimis această chestiune la pontifi, ca ei înșiși să hotărască ce li se pare necesar. Pontifii au decretat că nici un sacrificiu nu va fi permis în acele zile”¹.

3 Mulți evită, ca prevestitoare de rele, și ziua a IV-a înainte de Kalende, None sau Ide. 4 S-a căutat adesea să se afle dacă există vreo prescripție religioasă. 5 Personal n-am găsit nimic scris despre această chestiune, în afară doar de ce spune Q. Claudius în cartea a V-a a *Analelor* sale, că acel mare dezastru al luptei de la Cannae a avut loc în ziua a IV-a înainte de Nonele lui august².

XVIII. *Ce deosebire este între istorie și anale; în legătură cu aceasta, un fragment din cartea I de istorie a lui Sempronius Asellio.*

1 Unii socotesc că deosebirea între istorie și anale constă în aceea că deși și una și alta povestesc fapte, totuși istoria este în mod propriu povestirea faptelor la care a fost martor cel ce le povestește 2 și Verrius Flaccus arată, în cartea a IV-a a operei *Despre semnificația cuvîntelor*, că aceasta este părerea multora. El spune că se îndoiește de justetea acestei opinii dar crede că temeiul pe care ea se bazează este acela că în grecește *ιστορίαι* înseamnă cunoașterea faptelor prezente¹. 3 Eu m-am obișnuit să aud însă spunîndu-se că analele se cuprind în întregime în istorie, 4 dar că istoria nu intră în întregime în anale. 5 Așa cum omul este în mod necesar animal, dar animalul nu este în mod necesar om.

6 Astfel se spune că istoria este expunerea, sau arătarea, sau cum vrei să zici, a faptelor, pe cînd analele sînt înșirarea faptelor din mai mulți ani, cu respectarea ordinii cronologice a fiecărui an. 7 Cînd însă faptele sînt scrise nu pe ani, ci pe zile, această istorie se numește cu cuvîntul grec *ἐφημερίς*. Interpretarea în latinește a acestui cuvînt o găsesc la Sempronius Asellio în prima carte, din care citez următorul pasaj ca să arăt în același timp care este, după el, deosebirea între istorie și anale. 8 „Între cei ce au voit să lase în urma lor anale -- zice el -- și cei ce

XVII ¹ Verrius Flaccus, fr. 3 Funaioli. E vorba de invazia galilor de la începutul sec. IV î.e.n. L. Atilius Priscus (*RE*, s.u., 46) și Q. Sulpicius Longus (*RE*, s.u., 76) erau tribuni militari cu putere consulară.

² Claudius Quadrigarius, fr. 53 Peter. Lupta de la Cannae a avut loc în 2 august 216 î.e.n.

XVIII ¹ Verrius Flaccus, fr. 4 Funaioli.

au încercat să scrie istorie, deosebirea esențială este aceasta: analele demonstrează numai ceea ce s-a întâmplat în fiecare an așa cum procedează un ziar (*diarium*) pe care grecii îl numesc *ἑτημερίς*. Socotesc că noi nu e destul să arătăm ce s-a petrecut, dar chiar să explicăm din ce cauze și cu ce scopuri au avut loc faptele”². **9** În aceeași carte, ceva mai departe Asellio spune: „Analele nu pot face pe cetățeni nici mai iuți în apărarea patriei, nici mai tardivi în a săvârși răul. A scrie însă sub ce consul a fost început sau terminat un război, cine a intrat în Roma cu onorurile triumfului după acel război și ce fapte s-au petrecut, fără a arăta ce hotăriri a luat senatul în acest timp, ce legi și plebiscite s-au dat și fără a examina prin ce acțiune politică s-au petrecut faptele, aceasta înseamnă a scrie povești pentru copii, iar nu istorie”³.

XIX. *Ce este adoptatio și ce este adrogatio; ce diferență este între ele. Cu ce cuvinte trebuie să se adreseze poporului cel ce vrea să aibă copii prin adrogatio.*

1 Când sînt luate din afară într-o familie persoane străine în loc de copii, această luare se face fie în fața pretorului, fie în fața poporului. **2** Cea în fața pretorului se numește *adoptatio* (adopțiune), cea în fața poporului se numește *adrogatio* (adropație). **3** Este adopțiune cînd copilul este cedat juridic după trei mancipații de către tatăl în puterea căruia se găsește și cerut, de cel care-l adoptă, în fața reprezentanților legii; **4** adoptat prin *adrogatio* acel care, liber pe acțiunile sale juridicește, se încredințează autorității altui tată și este el însuși autorul acestei noi condiții. **5** Dar adropațiile nu se fac la întîmplare și fără precauție. **6** Căci se țin sub conducerea pontifilor comiții care se numesc curiate, și se cercetează dacă cel ce vrea să adroge pe cineva mai este în vîrstă de a putea avea copii, dacă nu urmărește în mod viclean bunurile celui adrogat, **7** și se rostește formula jurămîntului compusă de marele pontif Q. Mucius¹ pentru adropație. **8** Dar nu poate fi cineva adrogat, dacă nu a ajuns la vîrsta pubertății. Se numește *adrogatio*, fiindcă acest fel de trecere într-o familie străină se face prin cerere (*rogatio*) către popor. **9** Cererea este compusă în termenii următori: „Binevoiti a porunci ca L. Valerius să fie fiul lui L. Titius, cu aceleași drepturi legale ca și cum s-ar fi născut în această familie și ca noul tată să aibă dreptul de viață și de moarte asupra noului său fiu, cum are orice tată asupra fiului său. Acestea vă rog, cetățeni, așa cum am spus”.

10 Nici copilul nevirstnic, nici femeia care nu este sub autoritatea tatălui nu pot fi adropați. Aceasta fiindcă nu pot avea nici o legătură comițiile cu femeile, iar tutorelui nu-i este permisă o autoritate și putere

² Sempronius Asellio, fr. 1 Peter.

³ Sempronius Asellio, fr. 2 Peter. Pasajul e una din sursele principale pentru definirea noțiunilor de „anale” și „istorii”.

XIX ¹ Q. Mucius Scaevola pont. max., fr. 58 și 80 Bremer.

atît de mare față de copiii nevîrstnici, încît să treacă sub autoritate străină un copil liber încredințat lui pentru tutelă. 11 Masurius Sabinus scrie că libertii pot fi adoptați după lege de oamenii liberi. 12 Dar adaugă că nu e permis și nu trebuie permis niciodată ca oameni din rîndul libertilor să ajungă prin adopțiune în drepturile oamenilor liberi. 13 „Astfel — zice el — dacă se respectă această veche prescripție juridică, chiar un sclav poate fi dat de stăpînul său în adopțiune în fața pretorului”². 14 Și observă că aceasta este părerea tuturor autorilor vechi de drept.

15 Am constatat că în cuvîntarea despre moravuri, pe care a ținut-o P. Scipio ca cenzor în fața poporului, între cele ce le reproșa ca făcîndu-se contra obiceiurilor străbune, făcea și această învinuire că un fiu adoptat aduce tatălui care-l adoptă avantajele rezervate de legea paternității. 16 În cuvîntarea sa el spune : „Într-un trib votează tatăl și-n altul votează fiul ; un fiu adoptiv procedează ca și cum ar fi fiu prin naștere ; se ia hotărîrea să se recenzeze și cei absenți, pentru ca venirea la recensămînt să nu fie obligatorie”³.

XX. Ce nume latin a dat Capito Sinnius solecismului ; cum îl numeau vechii latini și cum l-a definit Capito Sinnius.

1 Solecismului numit de Sinnius Capito și de alții din vremea sa *imparilitas*, latinii vechi îi ziceau *stribiligo*, evident de la neregularitățile și întortochețurile greșite ale unui discurs¹, ca un fel de *strobiligo* (intortochere,

² Masurius Sabinus, *Iur. cit.*, fr. 60 Bremer.

³ Scipio, 21, fr. 14 Malcovati. Expunerea lui Gellius, sursă principală pentru multe din problemele discutate aici, necesită câteva lămuriri de detaliu. Trecerea unui individ dintr-o familie într-alta comporta, în epoca veche, pe lângă efectele de ordin juridic, o serie de consecințe de natură religioasă și de organizare gentilică a cetății, reflectate în ritualul adopțiunii și al adrogării. În cazul adopțiunii (*adoptio* sau, la Gellius, *adoptatio*), fiul trebuia să iasă de sub puterea părintească ; de aici ritualul celor trei mancipații : după legea celor XII table (IV, 2 b), dacă un părinte își vinde de trei ori copilul, acesta iese de sub autoritatea lui ; tatăl își vinde fictiv fiul (eventual celui care îl adoptă) ; după a treia vînzare, tatăl natural, cel adoptiv și copilul se prezintă în fața pretorului unde tatăl adoptiv afirmă că copilul este al său ; neexistînd opoziție, pretorul îi atribuie copilul. Adrogația se referă la un om ieșit de sub autoritatea părintească (*sui iuris*), el însuși șef de familie ; la origine servea vechilor familii patriciene de a-și perpetua gînta și cultul domestic, cînd ultimul descendent n-avea copii. Era necesar consimțămîntul adrogatului, deoarece acesta își pierdea statutul de *sui iuris* intrînd sub autoritatea părintească a cuiva ; asentimentul pontifului era de asemenea necesar, deoarece cel adrogat era exclus de la cultul ginții sale de origine ; trebuia să intervină și o lege votată de comiții (vechile comiții curiate, care nu se mai adunau decît pentru formalități, fiind în alte situații înlocuite de cele centuriate), deoarece organizarea cetății suferea modificări prin suprimarea unui șef de familie : pontiful, care prezida comițiile, cerea („a cere” : *rogare*) asentimentul părinților, apoi al adunării. Cf. F. Baudry, *DA*, s.u. *adoptio*, *adrogatio* ; Leonhard, *RE*, s.u. *Adoptio*, *adrogatio* ; Fr. Wieacker, *Zum Ritual der Adoptio*, *Eos*, 48, 1956 (Symbolae Taubenschlag), 1, p. 579—589.

XX ¹ *Imparilitas*, derivat tehnic de la *par* „egal, potrivit”, înseamnă deci „nepotrivire” și e format după gr. ἀνομοιότης, *Stribiligo*, pe care Gellius îl explică prin gr. στρεβίλος „ceea ce se învrîște”, ar putea fi format de la gr. στρεβλός „intortocheat” ; sufixul *-igo* e obișnuit la cuvintele care denumesc o infirmitate sau o diformitate (Ernout-Meillet³, p. 1158).

obscuritate stilistică). 2 Acest defect Sinius Capito îl definește astfel în scrisorile către Clodius Tuscus²:

„Solecismul este — zice el — o alcătuire nepotrivită și lipsită de proporție a părților unui discurs”³.

3 Fiindcă cuvîntul solecism este grecesc, se caută adesea a se afla dacă aticii, care au vorbit elegant, au întrebuițat acest cuvînt. 4 Eu n-am găsit pînă acum nici cuvîntul solecism, nici cuvîntul barbarism folosit de scriitorii greci; 5 ei au folosit deopotrivă adjectivele βάρβαρος și σόλοικος.

6 Și în scriitorii noștri mai vechi găsim des *solaecus*, dar nu știu dacă au întrebuițat vreodată *solaecismus*. 7 Dacă astfel stau lucrurile, nici în limba greacă, nici în cea latină nu se zice corect *soloecismus*⁴.

XXI. Cuvintele pluria, compluria, compluriens nu sînt barbarisme, ci cuvinte latinești.

1 Odată un prieten al meu, om foarte învățat, într-o conversație a zis *pluria*, nu ispitit de dorința ostentației, pe Hercule, și nici fiindcă socotea că nu trebuie zis *plura*. 2 Căci e un om de cultură serioasă și dedicată îndatoririlor vieții, fără vreo străduință deosebită pentru cuvinte. 3 Dar după părerea mea, el întrebuițase, ca urmare a contactului strins cu scriitorii vechi, această formă ieșită din uz, pe care o întîlnise adesea în cărți¹.

4 Pe cînd el a întrebuițat acest cuvînt, era de față un îndrăzneț cenzor al cuvintelor, care citise și el unele lucruri, foarte puține și mai mult din domeniul cunoștințelor populare. În domeniul gramaticii poseda cîteva noțiuni elementare în parte foarte cunoscute sau superficiale, în parte greșite, aruncînd cu ele praf în ochii celor cu care stătea de vorbă. 5 Cum îi era obiceiul, el a zis atunci prietenului meu:

— Cuvîntul *pluria* pe care l-ai întrebuițat, e o formă barbară; căci nu se întemeiază nici pe vreo regulă, nici pe autoritatea scriitorilor².

² Clodius Tuscus, poate identic (Wissowa, *RE*, s.u., 61) cu autorul unui calendar țărănesc păstrat la Lydus, *De ostentis*, 59—70; probabil autorul unor lucrări gramaticale. A trăit pe vremea lui August.

³ Sinius Capito, fr. 2 Funaloli.

⁴ Gellius greșește și pentru greacă și pentru latină: *σολοικισμός* este atestat la Aristotel și la Chrysipp, iar lat. *soloecismus* în *Retorica către Herennius*, la Cicero și Quintilian; în schimb, *soloecus* nu apare nicăieri.

XXI ¹ Forma *pluria*, ieșită din uz și neclimologică, provine din analogia cu declinarea adjectivului *omnis* „tot, întreg”, apropiat ca sens de *plures*.

² Asistăm aici la o dispută între analogiști și anomaliști. Interlocutorul prietenului lui Gellius folosește aici și mai jos (par. 7) argumentul analogiștilor, stricta conformitate cu regulile, dar reprezintă și o reacție (condamnată de Gellius) împotriva arhaizanților.

6 Prietenul meu i-a răspuns rîzînd :

— Dacă ești bun, dragul meu, fiindcă acum treburile serioase îmi acordă un moment de răgaz, aș vrea să ne explici pentru ce au fost folosite aceste cuvinte barbare și nu latine *pluria* sau *compluria* — căci nu e nici o deosebire între ele — de către M. Cato ³, Q. Claudius ⁴, Valerius Antias ⁵, L. Aelius ⁶, P. Nigidius ⁷, M. Varro, care au întrebuintat, ori au aprobat aceste forme, și ca ei o mulțime de alți poeți și oratori vechi ?

7 El a răspuns foarte arogant :

— Poți să te sprijini dumneata pe autorități căutate în vremea faunilor și a aborigenilor ⁸ și să explici chestiunea aceasta. **8** Căci nici un comparativ neutru la cazul nominativ nu are *i* înainte de *a*, ultima literă. După cum se spune *meliora*, *maiora*, *graviora*, la fel trebuie să se spună *plura* și nu *pluria*, și să nu se introducă înainte de finala *a* litera *i*, fapt care ar fi contrar regulii întotdeauna aplicate.

9 Atunci prietenul meu, fiindcă nu-l socotea pe acest îndrăzneț demn de mai multe cuvinte, a zis :

— Sînt, mi se pare, în templul Păcii ⁹, multe scrisori ale învățatului Sinnius Capito, strînse într-o singură carte. **10** Prima scrisoare, adresată lui Pacuvius Labeo ¹⁰, este intitulată : „Trebuie să spunem *pluria*, nu *plura*” ¹¹. **11** În acea scrisoare sînt explicații gramaticale, care ne învață că *pluria* este latin, iar *plura* este barbar. **12** Te trimit așadar la Capito. **13** De la el vei învăța totodată, dacă vei putea înțelege, ceea ce spune scrisoarea, că *pluria* sau *plura* este la gradul pozitiv, nu cum îți se pare ție, la comparativ ¹².

14 În sprijinul acestei opinii a lui Sinnius, arătăm că atunci cînd spunem *complures* nu-l spunem la comparativ. **15** Iar de la *compluria* s-a

³ Fragmentul din Cato lipsește în culegerea lui Jordan; vezi și mai jos, par. 17.

⁴ Claudius Quadrigarius, fr. 90 Peter.

⁵ Valerius Antias, fr. 65 Peter.

⁶ Aelius Stilo, fr. 48 Funaioli.

⁷ Nigidius Figulus, fr. 64 Swoboda, 41 Funaioli.

⁸ În concepția analiștilor discipoli ai lui Euhemerus, zeul rural Faunus a fost un rege al aborigenilor (populație socotită de romani bășinășă în Italia), nepot al lui Saturn și tată al regelui Latinus. Expresia figurată a lui Gellius desemnează un trecut foarte depărtat.

⁹ Templul Păcii, început de Vespasian în anul 71, după cucerirea Ierusalimului, și inaugurat în 75, se afla în mijlocul „forului păcii”, la nord de Basilica Aemilia; cuprindea și o bibliotecă. Templul a fost distrus de incendiu în 191 și refăcut sub Severi. Cf. Platner-Ashby s.u. *Templum Pacis*.

¹⁰ Pacuvius Labeo, jurist, tatăl lui Antistius Labeo și elev al lui Ser. Sulpicius Rufus; partizan al lui Brutus, se sinucide după bătălia de la Philippi. Cf. Klebs, *RE*, s.u. *Antistius*, 35, și A. Berger, *RE*, s. u. *Pacuvius*, 9.

¹¹ Sinnius Capito, fr. 1 Funaioli.

¹² *Plura* e la gradul pozitiv în sensul că e un adjectiv independent care servește de comparativ lui *nulli*.

format adverbul *compluriens*. **16** Fiindecă acest cuvînt e mai puţin uzitat, citez acest vers din comedia lui Plaut intitulată *Persanul* :

Quid metuis? Metuo Hercle uero; sensi ego compluriens

(De ce te temi? Mă tem într-adevăr, pe Hercule, căci am păşit-o cu de
multe ori)¹³.

17 La fel M. Cato în cartea a IV-a a *Originilor* a întrebuinţat de trei ori în acelaşi loc acest cuvînt : „De multe ori (*compluriens*) soldaţii lor mercenari s-au ucis între ei în tabără ; de multe ori (*compluriens*) au fugit în mare număr la duşmani, de multe ori (*compluriens*) şi-au atacat generalul”¹⁴.

I. Unele lucruri minunate despre primul P. Africanus, scoase din anale.

1 Ceea ce scrie istoria greacă despre Olimpiada, soția regelui Filip, mama lui Alexandru ¹, se povestește și despre mama lui P. Scipio, care a fost numit primul Africanus. **2** Căci și C. Oppius ² și Iulius Hyginus ³, și alții care au scris despre viața și faptele lui Africanus, relatează că mama sa a fost socotită mult timp sterilă și că P. Scipio, cu care era căsătorită, nu mai spera copii. **3** Odată însă — spun ei — pe când în absența soțului dormea singură în dormitorul și în patul ei, pe neașteptate a văzut lângă ea încolăcit un șarpe mare, care la strigătele de spaimă ale celor ce-l văzuseră și ei, a dispărut și n-a mai putut fi găsit. P. Scipio a făcut cunoscut acest eveniment haruspicioilor, iar ei, după sacrificiu, au răspuns că ea va naște copii. **4** Nu la multe zile după ce fusese văzut acest șarpe în patul ei, femeia a rămas grea și a avut semnele viitoarei nașteri; iar în a zecea lună după aceea, a născut pe acest P. Africanus, care a învins pe Hannibal și pe cartaginezi în Africa în al doilea război punic. **5** Dar mai mult din faptele lui, decît din acea arătare, s-a crezut că el a fost un bărbat cu însușiri miraculoase.

6 Nu socot nepotrivit să spun ceea ce relatează aceiași istorici pe care i-am citat mai sus, că acest Scipio Africanus obișnuia ca, noaptea, înainte de revărsatul zorilor, să vină în Capitoliu și să ceară să i se deschidă sanctuarul lui Iuppiter, unde rămînea singur ore întregi, ca și cum s-ar consfătuî cu Iuppiter despre republică și paznicii aceluia templu se minunau cum el intră în Capitoliu în acel timp, iar cîinii care întotdeauna lătrau furios la alții, la el nu se repezeau și nu-l lătrau.

7 Vorbele și faptele lui minunate păreau a confirma și dovedi această credință populară despre Scipio. **8** Dintre ele, iată un exemplu: Odată

¹ Din rațiuni politice, Alexandru însuși a lăsat să se acrediteze legenda originii lui divine. O legendă similară a circulat și despre originea lui Augustus (Suet., *Aug.*, 94,4).

² C. Oppius, *De vita prioris Africani*, fr. 2—3 Peter.

³ Hyginus, *De vita rebusque inlustrium uirorum*, fr. 4 Peter.

asedia și ataca o cetate din Spania ⁴, puternică prin așezarea, prin fortificațiile ei cu ziduri și apărători și prin proviziile de care dispunea. Nu era nici o speranță de a o cuceri. Într-o zi el stătea în tabără și judeca pricinile ce i se prezentau. Din acel loc se vedea de departe orașul. **9** Atunci unul din soldații împicinăți care stăteau în fața lui, l-a întrebat, după obicei, în ce zi și în ce loc să se prezinte la termenul următor de judecată. **10** Scipio, întinzînd mîna spre fortăreața cetății care era asediată a zis : „Poi-mîine să vă prezentați în locul acela”. **11** Și așa s-a întîmplat : în ziua a treia, cînd fixase termenul de judecată, cetatea a fost cucerită și în aceeași zi el a făcut judecata în fortăreața acelei cetăți ⁵.

II. Despre o greșeală regretabilă a lui Caesellius Vindex pe care am găsit-o în cărțile lui intitulate Lecturi antice.

1 În renumitele comentarii intitulate *Lecturi antice*, ale scriitorului atît de conștiincios Caesellius Vindex, m-am izbit de o greșeală gravă. **2** Mulți n-au observat această greșeală, deși în criticile făcute lui Caesellius unii au ajuns pînă la calomnie ¹. **3** Caesellius scrie că Q. Ennius în cartea a XIII-a a *Analelor* sale a socotit substantivul *cor* (inimă) de genul masculin. **4** Iată cuvintele lui Caesellius : Ennius a socotit acest cuvînt, ca și pe multe altele de genul masculin. Căci în cartea a XIII-a a *Analelor* spune *quem cor*. **5** Și a și citat aceste două versuri din Ennius :

Hannibal audaci dum pectore de <me> hortatur
Ne bellum faciam, quem credidit esse meum cor?
(Cînd Hannibal cu geniul său îndrăzneț mă îndeamnă
Să nu fac război; ce crede că e inima mea?) ²

6 Cel ce a spus aceste cuvinte este Antiochus, regele Asiei. El se miră și este tulburat că Hannibal cartaginezul nu-l sfătuiește să facă război cu poporul roman. **7** Caesellius însă ia aceste versuri ca și cum Antiochus ar fi spus : „Hannibal mă îndeamnă să nu fac război; cînd face aceasta

⁴ Badia, după Valerius Maximus, III, 7, 1.

⁵ Ca și Gellius, dar cu mai mult spirit critic, Titus Livius (26, 19, 6), raportează, în comparație cu legenda lui Alexandru, povestirile analitice privind originea divină a lui Scipio, care revin și în alte izvoare (cf. Hosius, I, p. 241). Este o încercare de încadrare a lui Scipio printre „eroii” de tip grec (faptul se va repeta cu Caesar, descendent al Venerei și, mai tîrziu, cu unii împărați romani, considerați personificări ale lui Hercules) : puterea asupra animalelor, întocmai ca a lui Orfeu, e un atribut al unui personaj divin (gr. θεῖος ἀνθρώπος) : de asemenea, ora la care Scipio vizitează templul capitolin e aceea a ceremoniilor în cinstea eroilor. Cf., despre această problemă, J. Aymard, *Scipio l'Africain et les chiens du Capitole*, REL., 31, 1953, p. 111—116.

II ¹ Dintre adversarii lui Caesellius Vindex ne sînt cunoscuți Sulpicius Apollinaris (vezi mai sus II, 16) și Terentius Scaurus (despre a cărui lucrare *De Caeselli erroribus*, vezi mai jos, XI, 15, 3).

² Ennius, *Annales* (XIII, fr. IV), v. 381—382 Vahlen (v. 383 e citat mai jos, par. 9).

ce inimă socotește că am eu și cât de nebun mă crede, dacă vrea să mă sfătuiască aceasta?”. **8** Aceasta a înțeles Caesellius, dar cu totul altceva a vrut să spună Ennius. **9** Căci sînt trei versuri, iar nu două, care țin de această idee a lui Ennius și pe al treilea Caesellius l-a omis :

Hannibal audaci dum pectore de me hortatur
 Ne bellum faciam, quem credidit esse meum cor
 Suasorem summum et studiosum robore belli
 (Cînd Hannibal cu geniul său îndrăzneț mă îndeamnă
 Să nu fac război, el, pe care inima mea-l credea
 Suprem sfătuitoar și partizan al războiului).

10 După părerea mea, sensul și ordinea acestor versuri este astfel : Hannibal, acel bărbat pe care eu l-am crezut foarte îndrăzneț și foarte viteaz, căci aceasta înseamnă „inima mea a crezut” (*cor meum credidit*), ca și cum ar fi zis „pe care eu ca un om prost l-am crezut”, că-mi va fi în cel mai înalt grad sfătuitoar la luptă, acesta mă îndeamnă și mă sfătuește dimpotrivă, să nu fac război. **11** Caesellius însă, înșelat de această legătură, poate mai neatent făcută între cuvinte, a socotit că Ennius a zis *quem cor* și a citit pe *quem* cu accent ascuțit, ca și cum acest pronume s-ar fi referit la *cor*, iar nu la Hannibal³. **12** Îmi dau seama că cineva, dacă este atît de lipsit de simțul limbii, poate să apere pe *cor* masculin al lui Caesellius, socotînd al treilea vers separat, fără nici o legătură sintactică cu primele două, ca și cum acest vers ar fi o exclamație a lui Antiochus : *Suasorem summum ! Mare sfătuitoar !* Dar nu socot că merită răspuns cei ce ar face astfel de interpretare.

III. Ce critică a făcut Tiro Tullius, libertul lui Cicero, cuvîntării pe care M. Cato a ținut-o în senat împotriva rodienilor și ce răspundem la acea critică.

1 Rodienii sînt renumiți prin așezarea avantajoasă a insulei, prin monumente mărețe, prin iscusința în navigație și prin victoriile lor pe mare. **2** Prieteni și aliați ai poporului roman, ei au întreținut totuși legături de prietenie cu Perseu, fiul lui Filip regele Macedoniei, cu care poporul roman a avut război și, prin soli trimiși adesea la Roma, s-au silit să mijlocească încetarea războiului. **3** Văzînd că nu pot obține pacea pentru care mijloceau, mulți dintre rodieni au ținut adunări și vorbind poporului, au făcut propunerea că dacă nu se face pace, rodienii să ajute pe rege împotriva poporului roman. **4** Totuși n-a fost luată nici o hotărîre publică în acest sens. **5** Cînd însă Perseu a fost învins și luat prizonier, rodienii, de teamă să nu aibă neplăceri din cauza celor spuse și săvîrșite de atitea ori în adu-

³ Pronumele interogativ era accentuat („accent ascuțit”), în timp ce cel relativ era aton (avea ceea ce se numește „accent grav”).

nări în fața poporului, au trimis soli la Roma, cu misiunea de a scuza îndrăzneala celor ce vorbiseră astfel de lucruri și de a mărturisi credința unanimă și devotamentul poporului față de romani. **6** Solii au venit la Roma și au fost introduși în senat, unde și-au apărat cauza cu cuvinte de căință, iar după ce au ieșit s-au început dezbaterile. **7** Fiindcă o parte dintre senatori se plîngeau împotriva rodienilor, acuzându-i că au avut atitudine condamnabilă și propuneau să li se declare război, M. Cato s-a ridicat și a apărat pe rodieni, ca pe niște foarte buni și credincioși aliați, de jefuirea și însușirea avutului cărora nu puțini dintre cei mai de seamă bărbați se arătau atît de dornici. Atunci a ținut el acea strălucită cuvîntare pe care a intitulat-o *Pentru rodieni* și a introdus-o și în cartea a V-a a *Originilor* sale ¹.

8 Tiro Tullius, libertul lui M. Cicero, a fost fără îndoială un om cu spirit ales și foarte erudit în cunoașterea literaturii vechi și Cicero, după ce l-a format de tînar în disciplinele liberale, l-a folosit ca secretar și ca ajutor al său în lucrările literare. **9** Dar el a îndrăznit mai mult decît se poate tolera și ierta. **10** Căci plin de încredere în sine și nesocotit, a scris către Q. Axius, un prieten al patronului său², o scrisoare, în care a crezut că face o critică subtilă și pătrunzătoare cuvîntării pentru apărarea rodienilor. **11** Vreau să mă ocup de unele observații din această scrisoare, evident meritînd mai multă îngăduință faptul de a critica pe Tiro, cînd acesta a criticat pe Cato ³.

12 Mai întîi, el a învinuit pe Cato că s-a folosit cu nepricepere, ἀναγώγως, cum zice el, de o introducere îndrăzneată, prea severă și muștrătoare, cînd a spus că se teme ca nu cumva senatorii cu mințile tulburate de bucurie și mulțumire că lucrurile merg bine, să nu fie destul de înțelepți și în stare a înțelege și a lua o hotărîre dreaptă. **13** „La începutul unei cuvîntări — zice el — avocații care pledează pentru acuzați, trebuie să atragă pe judecători și să le ciștige sentimentele nedecise și atenția încordată în așteptarea fondului, să-i măgulească prin cuvinte respectuoase și omagiale, iar nu să-i combată prin injurii și amenințări poruncitoare”. **14** Apoi a transcris chiar începutul cuvîntării, care este următorul: „Știu că adesea, celor mai mulți oameni, succesele și prosperitatea le produc un fel de exaltare sufletească, ce le mărește mîndria și le sporește cruzimea. De aceea am mare grijă, fiindcă noi am terminat războiul atît de bine, să nu facem acum, în luarea hotărîrii, vreo greșeală de natură a ne întuneca succesul și să nu risipim fără rost bucuria noastră. Insuccesele

III ¹ Evenimentele au avut loc în cursul celui de al treilea război macedonean (171 — 168 î.e.n.). Condițiile precise ale soliei (sau solilor) rodieni (169 — 168) nu sînt cunoscute, sursele antice dînd știri contradictorii (Cf. Pais Bayet, *Histoire Romaine*, I, p. 594 și n. 98): Perscu a fost înfrînt în lupta de la Pydna (iunie 168); după ce se refugiază înspre nord, se predă romanilor. După victoria romană, pretorul M. Iuventius Thalna propune comițiilor să declare război Rodosului; doi tribuni ai plebei se opun: în aceste împrejurări a fost rostit discursul lui Cato.

² Q. Axius, senator roman, prieten cu Varro și cu Cicero (e pomenit în scrisorile acestuia dintre anii 61 și 46); scrisorile lui Cicero către Axius (în cel puțin două cărți) s-au pierdut. Cf. Klebs, *RE*, s.u., 4.

³ Despre scrisoarea aceasta a lui Tiro către Axius nu deținem altă informație în afara celei din pasajul de față (fr. 6 Funaioli).

ne dau experiență și ne învață ce să facem. Beția succesului adesea ne face să trecem măsura și să nu înțelegem corect un lucru. De aceea cu atît mai mult spun și îndemn ca această problemă să fie aminată cîteva zile, pînă cînd să putem deveni din nou stăpîni pe noi înșine ⁴ după o bucurie atît de mare". **15** Cele ce spune mai departe M. Cato — reia critica Tiro — constituie o mărturisire, iar nu o apărare a culpei, pe care nu caută s-o înlătore sau s-o micșoreze, ci o arată ca avînd-o și mulți alții, fapt care, evident, nu duce de loc la dezvinovățire. Ba — zice el — chiar mărturisește că rodienii care erau acuzați că simpatizau mai mult cu regele și-i doreau victoria împotriva poporului roman, au simpatizat și au dorit aceasta în interesul lor, ca nu cumva romanii învingînd și pe regele Perseu să ajungă la o mîndrie și ambiție peste măsură de mare. **16** Și citează înseși cuvintele lui Cato, precum urmează : „Părerea mea este că rodienii n-au voit ca noi să luptăm cum am luptat, nici ca regele Perseu să fie învins. Dar nu numai rodienii au voit aceasta ; multe alte popoare și neamuri, după părerea mea, au voit la fel, și nu știu dacă unii dintre ei n-au avut astfel de sentimente nu pentru a ne dori răul, ci pentru că s-au temut ca nu cumva dacă nu mai există un om de care să ne temem, să facem orice ne-ar trece prin cap. Socotesc că acea atitudine a fost dictată de ideea de libertate, ca să nu ajungă în servitute sub imperiul nostru. Totuși, rodienii n-au ajutat în mod public pe Perseu. Gîndiți-vă cu cită prevedere procedăm și noi în treburile noastre particulare. Căci fiecare dintre noi, dacă i se pare că-l amenință o primejdie, se silește din toate puterile să acționeze împotriva acelei primejdii : dar ei n-au acționat. ci au suportat-o” ⁵.

17 În legătură cu critica făcută începutului cuvîntării, Tiro ar fi trebuit să știe că rodienii erau apărați nu de un avocat care ține o pledoarie pentru un acuzat, ci de Cato, care era senator, fost consul și fost censor, care susținea ceea ce socotea el că este mai bine pentru republică. **18** După alte principii se conduce un avocat care apără un acuzat în fața judecătorilor și urmărește să le cîștige pe orice cale bunăvoința și îndurarea și după altele se conduce un bărbat cu o înaltă autoritate, impresionat de opiniile rău inspirate ale unora și totodată revoltat și suferind pentru interesul public și pentru salvarea aliaților, cînd senatul dezbate o problemă care interesează republica.

19 Spun just și folositor învățăturile retorilor că judecătorii, care se ocupă de o persoană străină de ei și de o afacere ce nu-i privește pe ei, care în afară de datoria de a judeca nu sînt expuși la nici o primejdie și la nici o neplăcere, trebuie cîștigați și determinați să judece cu blîndețe și bunăvoință pe cel ce se prezintă ca acuzat în fața lor. **20** Dar cînd este în joc demnitatea, încrederea și interesul obștesc și cînd pentru aceasta oratorul trebuie să pledeze pentru a se lua sau a se amîna o hotărîre, atunci cel ce începe cu o astfel de introducere, ca să cîștige bunăvoința și simpatia auditorilor, acela își consumă osteneala în lucruri inutile. **21** Căci încă dinainte interesele și primejdiile comune unesc în luarea

⁴ Cato, *Origines*, V, fr. 1 Jordan, 8, fr. 163 Malcovati.

⁵ Id., *ibid.*, fr. 2 Jordan, 8, fr. 164 Malcovati.

unei hotăriri și mai degrabă ei înșiși caută bunăvoința oratorului. **22** Dar afirmația că nu ajută cu nimic la înlăturarea sau micșorarea culpei, mărturisirea lui Cato că rodienii n-au voit nici ca ai noștri să lupte cum au luptat, și nici ca Perseu să fie învins de poporul roman, și că nu numai rodienii, ci și multe alte neamuri au avut aceleași sentimente, această afirmație a lui Tiro este de la început o minciună sfruntată. **23** El citează cuvintele lui Cato dar le interpretează tendențios. **24** Cato nu mărturisește că rodienii n-ar fi voit să fie învingător poporul roman, ci spune că el socotește că ei n-au voit aceasta, ceea ce era, fără îndoială, o profesiune a credinței sale, iar nu o recunoaștere a culpei rodienilor. **25** În această chestiune, nu numai că-l cred fără nici o vină, ci chiar demn de laudă și de admirație, fiindcă pe de o parte a dovedit că spune sincer și cinstit ce simțea contra rodienilor, iar pe de altă parte, asigurându-și încrederea că spune adevărul, a întors astfel în favoarea lor acuzația ce li se aducea, încît să se socotească mai drept ca ei să se bucure de încrederea și dragostea poporului roman tocmai datorită faptului că, deși era mai util pentru ei să fie de partea regelui și să-l ajute, totuși n-au făcut nimic pentru a-l ajuta.

26 Apoi Tiro citează acest pasaj din aceeași cuvîntare a lui Cato: „Acum ne vom coborî noi să renunțăm la atîtea binefaceri dintr-o parte și din alta, la o atît de mare prietenie? Ceea ce spunem că au voit ei să facă voim să facem mai întîi noi?”⁶ **27** Această entimemă⁷ — zice Tiro — este greșită și fără valoare. Căci i se putea răspunde astfel: De sigur că vom căuta să facem; căci dacă nu o vom face, vom fi infrinți, vom cădea în cursele de care nu ne-am ferit mai înainte. **28** Pe drept — continuă Tiro — reproșează Lucilius⁸ aceeași greșală poetului Euripide că într-o scenă, cînd regele Polyphontes zicea că de aceea și-a omorît fratele fiindcă acesta se hotărîse mai înainte să-l omoare pe el, Meropa, soția celui ucis, a răspuns prin aceste cuvînte :

Dacă el aștepta să te ucidă, precum spui,

Trebuia ca și tu să aștepti momentul în care ai fi fost atacat⁹.

29 Este o adevărată prostie, spune Tiro, să vrei să faci un lucru cu intenția și scopul de a nu-l face niciodată.

30 Dar Tiro nu bagă de seamă că nu este situația aceeași în toate lucrurile de care trebuie să ne temem și frămîntările și acțiunile vieții omenеști, măsurile de apărare, de aminare, de pedepsire sau prevenire, toate acestea nu se petrec la fel ca într-o luptă de gladiatori. **31** Căci unui gladiator pregătit de luptă îi stă în față această situație: sau să ucidă, dacă are inițiativa, sau să cadă, dacă nu mai poate lupta. **32** Dar viața oamenilor nu este atît de copleșită de necesitățile dure și implacabile, încît să trebuiască să faci o nedreptate, ca să nu o suferi tu dacă

⁶ Cato, *Origines*, V, fr. 3 Jordan, 8, fr. 165 Malcovati.

⁷ Cuvîntul *entimemă* are aici o valoare generală, de „argument retoric”, fără sensul tehnic precis pe care i-l dă logica.

⁸ Lucilius, v. 1169 Marx.

⁹ Euripide, fr. 459 Nauck. Polyphontes ajunge rege al Messenei și soț al Meropei după ce ucisese pe regele legitim, Cresphontes, un descendent al lui Hercules. În piesa lui Euripide, Polyphontes pare a fi frate al lui Cresphontes, ceea ce e în contradicție cu legenda curentă.

nu o faci. **33** Această practică a fost atât de străină poporului roman, încât adesea chiar a neglijat să pedepsească nedreptăți făcute împotriva sa.

34 Apoi Tiro spune că în aceeași cuvîntare Cato s-a folosit de argumente puțin onorabile și prea îndrăznețe, potrivite nu cu un bărbat ca el, ci cu iscusința înșelătoare și mincinoasă a sofistilor greci. **35** „Căci pe cînd se aducea rodienilor acuzația — zice Tiro — că au voit să facă război poporului roman, el a spus că ei nu merită pedeapsă, fiindcă nu l-au făcut, chiar dacă au dorit acest lucru foarte mult” și adaugă că el a comis ceea ce dialecticienii numesc ἐπιγωγή (inducție)¹⁰, adică o afirmație insidioasă și sofistică și menită a aduce mai mult la înșelăciune decît la adevăr, cînd a încercat să susțină prin exemple amăgitoare și să asigure că nimeni nu trebuie să fie pedepsit dacă a voit să facă un rău, dar nu l-a făcut. **36** Dar iată cuvintele lui Cato din acea cuvîntare: „Cine este cel mai mare adversar al lor, spune că ei au voit să ne fie dușmani. Este vreunul dintre voi care în ceea ce-l privește să fie de părere că trebuie să pedepsească pe cineva pentru că a voit să facă rău? Cred că nu e nimeni. Cel puțin eu n-aș consimți”¹¹. **37** Și ceva mai jos spune: „Ce? mai există acum acea lege atât de aspră care să spună că dacă a voit cineva să comită o anume fraudă să fie pedepsit cu o mie de dinari, cu jumătate din avere; dacă a voit cineva să aibă mai mult de 500 de iugăre să fie pedepsit cu atât; dacă a voit cineva să aibă un număr mai mare de oi să fie pedepsit cu atât? Dar noi am voit să avem și mai mult și nu ne pedepsește nimeni”¹². **38** După aceea spune: „Dacă nu socotim că cineva trebuie să fie răsplătit numai pentru că zice că a voit să facă bine, dar totuși nu l-a făcut, se vor lua măsuri împotriva rodienilor pentru că n-au făcut rău, dar se spune că au voit să-l facă?”¹³. **39** De astfel de argumente spune Tiro Tullius că s-a folosit M. Cato pentru a susține că rodienii nu trebuie pedepsiți, fiindcă au voit să fie dușmanii poporului roman, dar n-au fost. **40** Dar — spune Tiro — nu se poate ascunde că nu e tot una a voi să ai mai mult de 500 de iugăre, fapt oprit de plebiscitul lui Stolo¹⁴ și a voi să faci război injust și criminal împotriva poporului roman, și de asemenea nu poți să nu recunoști că altele sînt criteriile de judecată a recompenselor și altele ale pedepselor. **41** „Căci binefacerile promise trebuie așteptate și nu răsplătite înainte de a fi făcute, pe cînd față de o nedreptate ce te amenință este drept să iei măsuri de vedere fără să o aștepti. **42** Este dovada unei prostii fără seamăn — zice Tiro — aceea de a nu preîntîmpina o crimă pusă la cale, ci de a aștepta ca tocmai cînd s-a săvîrșit, atunci în sfîrșit să pedepsești faptele care s-au făcut și nu se mai pot desface”.

¹⁰ Inducția (ἐπιγωγή) este trecerea de la particular la universal; Tiro se referă la inducțiile eronate.

¹¹ Cato, *Origines*, V, fr. 4 Jordan, 8, fr. 166 Malcovati.

¹² *Ibid.*, fr. 5 Jordan, 8, fr. 167 Malcovati.

¹³ *Ibid.*, fr. 6 Jordan, 8, fr. 168 Malcovati.

¹⁴ *Lex Licinia Sextia de modo agrorum*, propusă în anul 367 î.e.n. de tribunii C. Licinius Stolo și L. Sextilius Lateranus, interzicea posedarea a mai mult de 500 jugăre de pămînt, mîrginea la 100 numărul vitelor mari și la 500 al celor mici care puteau fi trimise de un particular la păscut pe domeniile publice etc. Conținutul precis și datarea legii sînt controversate. Vezi și XX, 1, 23.

43 Aceste observații ale lui Tiro împotriva lui Cato sînt desigur puternice și cu destul temei. **44** Dar Cato nu face această inducție simplă, izolată și fără protecție, ci o sprijină în multe feluri și cu multe argumente. Cum el nu apăra mai mult interesele rodienilor decît ale republicii, a socotit că nici o vorbă nu e reprobabilă dacă-l ajută în străduințele lui de a salva pe această cale pe niște aliați.

45 Mai întîi el n-a citat fără iscusință cazuri oprite de dreptul natural sau de dreptul ginților ¹⁵, ci a citat aceste cazuri oprite de legi făcute pentru a îndrepta o situație sau cerute de împrejurări, cum este cea care limitează numărul vitelor sau al proprietăților agricole. **46** Desigur că nu e permis să faci lucruri oprite de lege; dar a voi să le faci, dacă ar fi îngăduite, nu e ceva necinstit. **47** Astfel, de lucruri el le-a comparat treptat și le-a amestecat cu cele pe care prin natura lor nu e permis a le face sau a le voi. Apoi, ca să nu pară fără legătură cele comparate, le-a apărat și le-a întărit cu mai multe argumente. El nu dă mare importanță criticilor subtile în domeniul intențiilor nepermise, cum fac filozofii, care au timp de dispute, ci doar se străduiește cu cea mai mare osteneală ca vina rodienilor, a căror prietenie era necesară pentru republică, să fie sau judecată echitabil, sau iertată. În acest scop, aci spune că rodienii n-au făcut și n-au voit să facă război, aci susține că numai faptele trebuie luate în considerare și chemate în fața judecății, pe cînd intențiile, fiind ceva gol și fără conținut real, nu sînt expuse nici legilor, nici pedepselor; aci totuși ca și cum ar admite că ei sînt vinovați, cere să fie iertați și atrage atenția că iertarea este un lucru folositor în cele omenesti, inspirînd senatorilor teama de tulburări în republică în caz că dau un verdict de condamnare și arătîndu-le că se va întări prestigiul poporului roman, dacă ei sînt indulgenți.

48 Chiar și acuzația de mîndrie care s-a adus în senat, pe lîngă celelalte, rodienilor, Cato a combătut-o și a spulberat-o într-un chip minunat și aproape divin. **49** Vom cita aici cuvintele lui Cato, pe care Tiro le-a trecut cu vederea: **50** „Se obiectează rodienilor că sînt mîndri, fapt care n-aș vrea cîtuși de puțin să se spună pe socoteala mea și a copiilor mei. Or fi într-adevăr mîndri. Dar ce ne atinge pe noi lucrul acesta? Oare ne supărăm dacă este cineva mai mîndru decît noi?” ¹⁶ **51** Nimic nu poate fi spus mai grav și mai tare decît această apostrofă îndreptată împotriva celor mai mîndri oameni, care iubesc mîndria ei, dar o critică la alții.

52 Pe lîngă acestea, este de observat că în întreaga cuvîntare a lui Cato au fost puse în mișcare toate armele și ajutoarele disciplinei retorice. Dar nu le vedem folosite ca în parăzile militare sau ca în simulacrele de

¹⁵ Prin drept natural (*ius naturale*) se înțelegea ansamblul prescripțiilor (mai ales cu caracter moral) unanim acceptate fără vreo legiferare specială (dreptul de legitimă apărare, interdicția de a face rău cuiva etc.). Teoria dreptului natural a fost schițată de Cicero; în secolul următor, juriscunșulii invocau dreptul natural atunci cînd, pentru anumite soluții necesitate de practică, nu existau texte de legi apropiate. Tot atît de vagă e noțiunea de drept al ginților (*ius gentium*), constituit din prescripțiile acceptate în mod tacit de toate popoarele (în sens restrîns, prin *ius gentium* se înțelege dreptul civil care poate fi aplicat și străinilor, nu numai celor țenilor).

¹⁶ Cato, *Origines*, V, fr. 7 Jordan, 8, fr. 169 Malcovati.

lupte făcute pentru plăcerea spectacolului, unde totul este aranjat, pregătit și măsurat, ci, ca într-o luptă grea cu rezultat îndoielnic, fiind frontul este spart și lupta se dă în multe părți cu sorți nesiguri de izbândă, așa și în această cauză, Cato, când acea faimoasă mândrie a rodienilor aprindea ura și invidia multora, s-a folosit laolaltă de tot felul de mijloace de apărare și luptă și aci amintește că ei au merite foarte mari, aci reproșează că sînt umărite bunurile și avuturile lor, ca și cum ar apăra pe niște nevinovați, aci cere îndurare ca și cum ei ar fi greșiți, aci îi arată ca fiind necesari republicii, aci amintește de blîndețea și mărinimia strămoșilor sau de interesul republicii. 53 Și toate acestea ar fi putut fi spuse mai orînduit și mai calculat, dar nu cred că ar fi putut fi exprimate mai puternic și mai viu. 54 Așadar, pe nedrept a luat Tiro Tullius dintre toate părțile potrivite și bine legate între ele ale acelei bogate cuvîntări, fragmente mici și detașate, prin care să poată reproșa ca nedemnă de M. Cato părerea că nu trebuie pedepsită intenția unui delict neînfăptuit.

55 Dar despre aceste cuvinte ale mele prin care am răspuns lui Tullius Tiro, își va formula o părere și o judecată mai vie și mai dreaptă cel ce va lua în mină cuvîntarea lui Cato întregă, și se va îngriji să cercezeze și să citească și scrisoarea lui Tiro către Axius. Căci astfel va putea cu mai multă sinceritate și informare fie să mă corecteeze, fie să mă aprobe.

IV. *Ce sclavi și din ce pricini erau vînduți cu boneta numită pilleus pe cap, după cum scrie juristul Caelius Sabinus; ce vînzări de sclavi se făceau sub corona după obiceiul strămoșilor și ce este sub corona.*

1 Juristul Caelius Sabinus scrie că erau vînduți cu boneta numită *pilleus*¹ pe cap sclavii pentru care vînzătorul nu-și lua nici o răspundere. 2 Ei trebuiau să se prezinte cu acest semn la vînzare, după cum spune Caelius, pentru ca să nu poată fi induși în eroare sau păcăliți cumpărătorii și, înainte de a se interesa de condițiile de cumpărare, să vadă cu ochii ce fel de sclavi sînt de vînzare. 3 „La fel — zice el — în vechime sclavii proveniți dintre prizonierii de război erau prezentați la vînzare cu o coroană pe cap și de aceea se spunea că sînt vînduți *sub corona*. Căci după cum pentru prizonieri coroana era semn că sînt de vînzare, la fel *pilleus* pe cap arăta că sînt de vînzare sclavi pentru care vînzătorul nu dădea nici o garanție cumpărătorului”².

4 Există și o altă explicație care arată de ce se spune despre prizonieri că sînt vînduți *sub corona* și anume aceea că soldații care păzeau pilcurile de prizonieri expuși la vînzare stăteau în jurul lor înconjurîndu-i

IV ¹ *Pilleus* era o bonetă, confecționată din materiale diferite, pe care o purtau cetățenii romani în împrejurări solemne (ceremonii, sărbători). Sclavul își punea *pilleus*, devenit simbol al libertății, în momentul eliberării.

² Caelius Sabinus, *De mancipiis*, fr. 19 Bremer.

într-un cerc ca o coroană. 5 M. Cato în cartea sa *Despre arta militară* crede că e mai verosimilă prima explicație. Cuvintele lui Cato sînt acestea : „Poporul să meargă mai degrabă încoronat să mulțumească zeilor pentru o victorie, decît să fie dus încoronat la vînzare din cauza înfrîngerii”³.

V. O istorioară demnă de reținut despre actorul Polus.

1 A fost în Grecia un actor de o faimă celebră, care întrecea pe toți ceilalți artiști ai scenei prin mimica și prin vocea sa frumoasă și fermecătoare. 2 Se zice că se numea Polus și cu măiestrie și talent deosebit juca roluri de frunte în tragediile celor mai de seamă scriitori. 3 Acest Polus și-a pierdut singurul său fiu pe care-l iubea nespus de mult. 4 Cînd a socotit că perioada de doliu a trecut, s-a întors la meșteșugul artei sale. 5 În acel timp, avînd să joace la Atena în rolul Electrei de Sofocle, trebuia să poarte o urnă în care se presupunea că erau rămășițele lui Oreste. 6 Așa este alcătuită acțiunea piesei, că Electra, cu gîndul că poartă relievele fratelui său pe care-l socotește mort, plînge și este îndurerată de moartea lui¹. 7 Dar Polus, îmbrăcat în hainele de doliu ale Electrei, a luat din mormînt urna cu cenușa fiului său și, îmbrățișînd-o ea și cum ar fi a lui Oreste, a impresionat publicul nu cu simulacre și cu imitații, ci cu plîns și cu gemete adevărate și pornite din inimă. 8 Astfel, deși părea că joacă în piesă, el își juca propria lui durere².

VI. Ce scrie Aristotel despre lipsa din naștere a unor simțuri.

1 Din cele cinci simțuri cu care natura a inzestrat ființele însuflețite : văzul, auzul, gustul, pipăitul, mirosul, pe care grecii le numesc *ζῆσθησεις*, unor vietăți le lipsește cîte un simț și se nasc unele oarbe din natură, altele fără miros sau fără auz. 2 Dar nici unul, zice Aristotel, nu se naște fără simțul gustului sau al pipăitului. 3 Iată cuvintele lui din cartea intitulată *Despre memorie* : „Toate au pipăitul și gustul, în afară de animale anormale”¹.

³ Cato, *De re militari*, fr. 2 Jordan.

V ¹ Sofocle, *Electra*, v. 1126 – 1170.

² Polus, actor celebru din sec. V. cunoscut ca interpret al lui Sofocle. Anecdota relatată de Gellius nu e cunoscută din altă parte. Cf. F. Stoessl, *RE*, s.u. *Polos*, 5.

VI ¹ Aristotel, *Περὶ ὕπνου* (nu *Περὶ μνήμης*), 2.

VII. Dacă trebuie să pronunțăm *affatim* ca *admodum*, cu accent ascuțit pe prima silabă; câteva observații asupra accentului altor cuvinte.

1 Poetul Annianus, pe lângă faptul că avea un talent fermecător, a fost și un bun cunoscător al literaturii vechi și al regulilor de artă literară. În conversații avea un farmec deosebit și o erudiție aleasă. **2** El pronunța *affatim* ca *admodum*, accentuat pe prima silabă, nu pe cea mijlocie și socotea că astfel au vorbit cei vechi. **3** Spunea că așa a auzit pe gramaticul Probus citind aceste versuri din *Cistellaria* (Caseta) lui Plaut :

Ești omul în stare să faci o faptă curajoasă? — Sint destui alții (*oliorum*
ăffatim est)

care s-o faci; eu nu țin să fiu socolit un bărbat viteaz¹

4 și adaugă că accentul pe prima silabă se explică prin aceea că, deși *affatim* e compus din două părți, aceste părți trebuie socotite ca una singură, ca în cuvântul *exaduersum* care de asemenea trebuie accentuat ascuțit pe silaba a doua, pentru că cele două părți ale cuvântului formează un singur tot². Astfel zicea că trebuie citit acest cuvânt în versurile următoare ale lui Terențiu :

In qua haec discebat ludo, exaduersum loco

Tostrina erat quaedam.

(În fața școlii unde învăța ea era o frizerie)³.

5 Susținea chiar că prefixul *ad* se accentuează când înseamnă ceea ce grecii numesc *ἐπιτασις* iar noi *intentio* (întărire, creștere de sens) ca în *adfabre* (foarte iscusit, artistic), *admodum* (foarte mult), *adprobe* (foarte bun)⁴.

VII ¹ Plaut, *Cistellaria*, v. 231—232.

² E vorba aici de accentuarea cuvintelor compuse unde, după mărturia indirectă a lui Gellius, confirmată de situația din limbile romanice, exista un dezacord între pronunțarea populară și cea recomandată de gramatici: în limba vorbită, compusele se accentuau ca și cum elementele lor ar fi fost independente: *ad módum*, *ad *fátim* (acest din urmă cuvânt dispăruse, de altfel, de mult din vorbire; de aceea necesitatea de a-l spijini cu un citat), ca și *re-négo*. Gramaticii recomandau citirea conformă cu regulile obișnuite când e vorba de un cuvânt unic polisilab, ținindu-se deci seama de cantitatea silabei penultime: *ádmódum*, *ádfátim*, ca și *rénégo*. Atragerea în discuție aici a cuvântului *exaduersum* unde în ambele interpretări ar trebui accentuat la fel (*exaduersum*) și recomandarea pronunțării *exáduersum*, e de pus în legătură cu cele enunțate mai jos, în par. 5. De altfel, în respingerea teoriei lui Annianus, Gellius nu se mai referă la *exaduersum*. E posibil ca pentru Annianus să fi jucat un rol și *ictus*-ul (de aceea citează și un text în versuri; în versul lui Terențiu, cuvântul are două *ictus*-uri, ambele pe silabe neaccentuate: *exáduersúm*).

³ Terențiu, *Phormio*, v. 88—89.

⁴ Pentru nici unul din cele trei exemple, teoria caracterului intensiv al lui *ad-* nu e necesară, deoarece silaba penultimă e scurtă la toate aceste cuvinte; ceea ce Gellius observă, de altfel, mai jos.

6 În general a gîndit bine Annianus. Dar dacă el a socotit că această particulă se accentuează întotdeauna cînd arată o intensificare de sens, mie nu mi se pare că se accentuează întotdeauna; 7 căci și cînd spunem *adpotus* (băut bine), *adprimus* (cu mult cel dintii), *adprime* (în primul rînd, mai înainte de orice) în aceste cuvinte se vede bine sensul intensificat și totuși particula *ad* nu se pronunță corect dacă este accentuată. 8 E adevărat însă că *adprobus* care înseamnă *valde probus* (foarte cinstit) trebuie accentuat pe prima silabă. 9 Caecilius se folosește de acest cuvînt în comedia sa intitulată *Triumphus* :

Hierocles hospes est mi adulescens adprobus
(Am oaspe pe Hierocle, un tînar foarte cinstit) ⁶.

10 Oare nu cumva în cuvintele care nu se accentuează pe *ad* cauza acestui fel de accentuare constă în faptul că silaba următoare este lungă din natură și nu suportă a se urca accentul pe silaba anterioară în cuvintele mai lungi de două silabe?

11 Livius Andronicus folosește pe *adprimus* cu sensul de *longe primus* (cu mult cel dintii) în acest vers din *Odiseea* :

Ibidemque uir summus adprimus Patroclus
(Acolo Patroclu, cu mult superior tuturor) ⁶.

12 Tot în *Odiseea* Livius întrebuițează pe *praemodum* cu sensul lui *admodum*. Astfel el zice *parcentes praemodum* (ingăduitori peste măsură), ceea ce înseamnă *supra modum*, adică *prater modum* (pe deasupra oricărei măsuri, în afară de măsură) în care evident prima silabă va trebui să fie accentuată ⁷.

VIII. O întâmplare de necrezut despre dragostea unui delfin pentru un copil.

1 Că delfinii sînt iubitori și drăgăstoși, o arată nu numai poveștile vechi, ci și cele mai noi. 2 Căci și în timpul lui Caesar Augustus, în mare la Puteoli, după cum scrie Apion, și citeva secole mai înainte la Naupactos, după cum ne încredințează Theofrast, s-au găsit și au fost cunoscuți delfini foarte îndrăgostiți. 3 Și ei n-au iubit ființe din neamul lor, ci s-au îndrăgostit în chip minunat și omenesc de copii frumoși, pe care îi vedeau în bărci sau pe plajă. 4 Redau mai jos un fragment din cartea a V-a a *Egiptiacelor* învățatului Apion, în care povestește despre un delfin

⁶ Caecilius, v. 228 Ribbeck.

⁶ Livius Andronicus, *Odiseea*, fr. 11 Bährens (Homer, *Odiseea*, III, 110).

⁷ Livius Andronicus, *Odiseea*, fr. 29 Bährens (Homer, *Odiseea*, XI, 321 sau 328, afirmă Bährens: cele două cuvinte sînt insuficiente pentru a stabili originalul unei traduceri atît de libere ca aceea a lui Livius).

îndrăgostit de un copil care nu se temea de el, despre prietenia lor, jocurile, plimbările cu copilul urcat călare pe el. Și cazuri de acestea spune autorul că a văzut multe. 5 „Eu însumi — spune el — am văzut lângă Dicaiarchia ¹ un delfin îndrăgostit de un copil cu numele de Hiacint. Când auzea vocea lui, se apropia de mal, îl primea pe spate îndoindu-și înăuntru spinării aripile de teamă să nu-l rănească; iar copilul, călare pe el, se depărta pînă la 200 stadii de mal. Venea Roma și toată Italia să vadă acest pește domesticit de Afrodita”.

6 La acestea adaugă lucruri nu mai puțin minunate. „După aceea — zice el — acel copil iubit de delfin a căzut bolnav și a murit. 7 Dar delfinul îndrăgostit, apropiindu-se de multe ori de mal după obicei și negăsind nicăieri pe copilul care altădată îl întâmpina pe plajă cînd venea, s-a îmbolnăvit de dor și a fost găsit mort pe țarm. Cei ce știau de ce a murit l-au înmormîntat la un loc cu copilul” ².

IX. Cei mai mulți scriitori vechi au spus peposci, memordi, pepugi, spepondi, cecurri, după exemplul limbii grecești, iar nu cum s-a obișnuit să se spună după aceea cu litera o sau u în prima silabă; scriitori învățați și renumiți au format de la verbul descendo perfectul descendidi, iar nu descendi.

1 Sînt folosite ca forme corecte *poposci*, *momordi*, *pupugi*, *cucurri* și astăzi toți oamenii învățați întrebunțează aceste forme. 2 Dar Q. Ennius a spus în *Satirele* sale *memorderit*, cu litera e, nu *momorderit* :

Meum, non est, ac si me canis memorderit
(Nu e treaba mea, chiar dacă m-ar fi mușcat un cline) ¹.

3 La fel Laberius în piesa *Gali* :

„Am mîncat (*memordi*) o sută de dinari din moștenirea mea” ².

4 Sau în piesa *Pictorul* :

„După ce am fost fript pe un jeric domol, am ajuns între dinții
unei femei,
care a mușcat (*memordit*) din mine de două — trei ori” ³.

VIII ¹ Puteoli.

² Apion, *F. Gr. Hist.*, 616, fr. 6 Jacoby. Despre renumele de care se bucura Apion, vezi mai sus, V, 14, 3 (unde se citează o poveste similară, a unei prietenii dintre un om și un animal).

IX ¹ Ennius, *Varia (Saturnae, Lib. incert., fr. IV)* v. 63 Vahlen.

² Laberius, v. 49 Ribbeck.

³ Laberius, v. 27—28 Ribbeck.

5 Tot așa și în cartea a II-a a lui P. Nigidius *Despre animale* : „Dacă te-a mușcat un șarpe (*ut serpens si memordit*) se ia o găină și se aplică pe rană”⁴ 6 sau la fel Plaut în *Aulularia* :

ut admemordit hominem (cînd omul a fost mușcat)⁵.

7 Dar tot Plaut în *Trigemini* nu spune nici *praememordisse*, nici *praemomordisse*, ci *praemorsisse*.

Dacă n-aș fi fugit, cred că m-ar fi mușcat (*praemorsisset*) de mijloc⁶.

8 Atta⁷, în *Conciliatioarea*, zice :

ursum se memordisse *autumat* (spune că l-a mușcat un urs)⁸.

9 *Peposci* și nu *poposci* scrie Valerius Antias în cartea a XLV-a a *Analelor* : „În sfîrșit Licinius, tribunul plebei l-a dat în judecată pentru înaltă trădare și a cerut (*peposcit*) pretorului M. Marcius să-i fixeze termen de înfățișare în adunarea comițiilor”⁹.

10 *Pepugero* scrie Atta în *Aedilicia* :

Sed si pepugero metuel (dacă o să-l înțep are să-i fie frică)¹⁰.

11 Probus notează că și Aelius Tubero în cartea către C. Oppius a zis *occecurrit* și citează aceste cuvinte : *Si generalis species occurrerit* (dacă se întîlnește forma generală)¹¹. 12 Tot Probus arată că Valerius Antias a scris în cartea a XXII-a a *Istoriilor* sale *speponderat* și citează aceste frînturi de fraze : „Tiberius Gracchus, care fusese questorul lui M. Mancinus în Spania și ceilalți care făgăduiseră pacea (*qui pacem speponderant*)”¹².

⁴ Nigidius Figulus, fr. 112 Swoboda.

⁵ Plaut, *Aulularia*, fr. II Ernout.

⁶ Plaut, *Trigemini*, v. 120 Ernout (unicul fragment păstrat). Elementul -s-, o marcă mai clară și mai puțin izolată decît reduplicarea, eștigă teren în cursul istoriei limbii latine. Normalizarea flexiunii verbale se produce mai repede la verbele compuse decît la cele simple; de altfel, la verbele compuse reduplicarea duce la cuvinte extrem de lungi și, de aceea, incomode.

⁷ T. Quinctius Atta (sec. II-I î.e.n.) autor de comedii zise „logatae” (cu subiect roman) jucate cu succes pînă în vremea lui August.

⁸ Atta, v. 6 Ribbeck.

⁹ Valerius Antias, fr. 60 Peter. Faptele la care se referă pasajul din Valerius sînt necunoscute; s-au propus numeroase interpretări și datări; singurul pretor cunoscut cu numele M. Marcius Ralla a fost în funcție în anul 204 î.e.n.; pe de altă parte, un C. Licinius Macer era tribun al plebei în 73 î.e.n. cf. F. Münzer, *RE*, s.u., *Licinius*, 4. Despre Licinius Macer, id. *ib.*, 112; despre M. Marcius, id. *ib.*, s.u. 23 și 86.

¹⁰ Atta, v. 2 Ribbeck.

¹¹ Aelius Tubero, p. 367 Bremer.

¹² Valerius Antias, fr. 57 Peter.

13 Mi se pare că explicația acestor forme este aceea că grecii la timpul perfect, numit de ei *παρκαείμενος*¹³ schimbă adesea în *e* a doua literă a verbului. După cum se spune *γράφω* — *γράφω* (scriu — am scris), *ποιῶ* — *πεποίηκα* (fac — am făcut), *λαλῶ* — *λελάληκα* (vorbesc — am vorbit), *κρατῶ* — *κεκράτηκα*, (sînt stăpin — am fost stăpin), *λοῦω* — *λέλουκα* (spăl — am spălat), 14 la fel se formează în latinește: *mordeo* — *memordi* (mușc — am mușcat), *posco* — *peposci* (cer — am cerut), *tendo* — *tetendi* (întind — am întins), *tango* — *tetigi* (ating — am atins) *pungo* — *pepugi* (împung — am împuns), *curro* — *cecurri* (alerg — am alergat), *tollo* — *tetuli* (ridic — am ridicat), *spondeo* — *spepondi* (făgăduiesc — am făgăduit)¹⁴. 15 Astfel, M. Tullius¹⁵ și C. Caesar¹⁶ au zis: *mordeo* — *memordi*, *pungo* — *pepugi*, *spondeo* — *spepondi*.

După aceeași rațiune am găsit de la verbul *scindo* (despic) nu *sciderat*, ci *sciciderat*¹⁷. 16 L. Accius spune *sciciderat* în cartea I de *Sotadici*. Iată cuvintele lui:

Oare vulturul i-a sfișiat pieptul (*sciciderat pectus*) cum spun aceștia?¹⁸.

17 Iar Ennius < în *Melanippa* :

cum saxum sciciderit (cînd a despicat piatra) >¹⁹.

Valerius Antias în cartea LXXXV-a a *Istoriilor* sale scrie: *Deinde funere locato ad forum descendidit* (După ce a plătit funeraliile, a coborît în for)²⁰.

18 Iar Laberius în *Catularius* spune și el astfel:

*Ego mirabar quomodo mammae mihi
descendiderant*

(Mă miram cum mi se coboriseră mamelele)²¹.

¹³ Prin *ὁ παρκαείμενος*, gramaticii greci denumesc perfectul.

¹⁴ Nu poate fi, evident, vorba de originea greacă a fenomenului latin, cum pare să sugereze Gellius. În realitate, vechea reduplicare moștenită din indo-europeană avea vocalismul *e* pentru perfect; în latinește, o serie de verbe au asimilat vocala reduplicată cu cea din rădăcină și astfel au luat naștere formele clasice *momordi*, *poposci*, *pupugi*, *cecurri*, *spepondi*; vechiul perfect *tetuli* al verbului *tollo*, redus la *tuli*, a servit și drept perfect al verbului *fero*, iar pentru *tollo* s-a recurs la derivatul, cu aspect determinat, *sustuli*; celelalte forme înșirate de Gellius (*tetendi*, *tetigi*) au rămas neschimbate.

¹⁵ Cicero, fr. 14, p. 1060 Orelli.

¹⁶ Caesar, II, p. 158 Dinter.

¹⁷ Forma clasică de perfect *scidi*, redusă din *scicidi*, s-a extins de la verbele formate cu prefixe, unde reduplicarea era mult mai rară.

¹⁸ Accius, fr. 8 Bährens.

¹⁹ Ennius, *Scenica* (*Melanippa*, fr. IV) v. 293 Vahlen.

²⁰ Valerius Antias, fr. 62 Peter. Verbul *descendo* este un compus al lui *scando* „a urca”, al cărui perfect nu apare în texte. Perfectul cu reduplicație *descendidi*, alestat numai în textele date de Gellius (cf. *Th. L. L.*, V, 641, 47), ca și formația paralelă *ascendidi*, cunoscută din textele tirzii, e rezultatul unei extinderi analogice a perfectelor reduplicate de la verbele cu rădăcina în *-d-*, după *reddo* — *reddidi* (compus al lui *do*) etc. (Cf. Stolz-Schmalz⁵ p. 330). Dacă ar fi fost o reduplicație veche, ar fi trebuit să aibă forma **desce(s)cendi* sau ceva similar.

²¹ Laberius, v. 19—20 Ribbeck.

X. După cum se spune corect *ususcapio* format din două cuvinte împreunate, la fel se întrebuințează cuvîntul *pignoriscaPIO compus* din două cuvinte alipite.

1 După cum se zice *ususcapio* (drept căpătat prin posesiune îndelungată) cuvînt compus în care litera *a* este pronunțată lung, la fel se spune *pignoriscaPIO*, într-un cuvînt și cu lungirea lui *a* ¹. **2** Cato spune în prima carte de *Chestiuni epistolare* : *PignoriscaPIO* este un cuvînt mai ales din domeniul militar și el înseamnă solda pe care trebuia s-o primească soldatul de la casierul militar” ². **3** De aci se vede bine că se poate zice *capio* în loc de *captio* (acțiune de a lua) în compunere cu *usus* (folosință) și cu *pignus* (garanție).

XI. Nici *leuitas*, nici *nequitia* nu au sensul care li se dă în întrebuințarea obișnuită.

1 Aud întrebuințîndu-se adesea cuvîntul *leuitas* în sensul de nestatornicie, ușurătate și *nequitia* pentru dibăcie, viclenie.

2 Dar cei vechi, care au vorbit respectînd proprietatea cuvintelor, au numit *leues* pe cei pe care azi îi numim în mod obișnuit *uiles* (oameni de nimic) nevrednici de nici o onoare și de aci cuvîntul *leuitas* l-au întrebuințat în sensul de *uilitas* (josnicie), iar prin cuvîntul *nequam* înțelegeau pe omul care nu e capabil de nici o treabă, nu e bun de nimic, netrebnic, ceea ce în grecește se spune *ἄσωτος* (pierdut), *ἀκόλαστος* (incorijibil). **3** Cine vrea să găsească exemple cu aceste cuvinte, nu e nevoie să le caute în cărțile vechi, căci i le pune la îndemină Cicero în a doua cuvîntare a sa împotriva lui Antonius. **4** Acesta, pentru a zugrăvi felul josnic de trai și de viață al lui M. Antonius, cum acesta se infunda în taverne, cum bea pînă seara, cum umbla cu fața acoperită ca să nu fie recunoscut, pentru a spune acestea și altele ca acestea împotriva lui, zice : *Videte hominis leuitatem* (Vedeți josnicia acestui om), ca și cum prin această muștrare ar stigmatiza turpitudinile lui Antonius. **5** Iar mai departe, după ce arată alte fapte urite și josnice ale aceluiași Antonius, exclamă : *O, hominem nequam! nihil enim magis proprie possum dicere* (O, ce om de nimic ! Căci altfel mai potrivit nu aș putea spune).

6 Dar vreau să citez din Cicero pasajul întreg : „Vedeți josnicia acestui om (*Videte hominis leuitatem*) ! După ce a venit cam la ora zece

X ¹ *Vsu(s)capio* și *pignoriscaPIO*, termeni tehnici din limbajul juridic, au ca al doilea element al compusului, un abstract *capio*, *-ōnis*, nefolosit altfel, formație neobișnuită în latinește; abstractul normal e, cum notează Gellius mai jos, par. 3, *captio*, *-ōnis*. Lungirea vocalei *a*, pomenită de Gellius aici, este suspectă și greu de explicat; după Rolfe (II, p. 51, n. 3) ar fi vorba numai de accentul cuvîntului.

² Lucrarea atribuită de Gellius lui Cato nu mai figurează nicăieri ca fiind a acestui autor; de aceea atribuirea e suspectă. Cf. H. Jordan, p. CVIII și urm. Faptul că mai sus, II, 10, se citează un răspuns epistolar al lui Varro a făcut pe unii filologi (incepînd cu Iustus Lipsius) să înregistreze citatul printre operele acestuia (Funaioli, fr. 224, numind opera *Quaestiones epistolicae*; despre acest titlu, vezi Pref., 9; despre lucrarea lui Varro, cf. Hosius, p. XXXV și urm.).

din zi la Stîncile Roşii, s-a înfundat într-o tavernă şi, ascuns acolo, a băut pînă seara, apoi întorcîndu-se repede la Roma într-o trăsură uşoară, a venit acasă cu faţa acoperită. Portarul îl întreabă : „Cine eşti” ? „Curierul lui Marcus” a răspuns Antonius. E condus la cea pentru care venise şi-i dă o scrisoare. Pe cînd o citea plîngînd — căci era scrisă drăgăstos şi spunea în esenţă că el de acum încolo nu va mai avea de-a face cu acea actriţă, că toată dragostea lui va fi dăruită ei, pe cînd femeia plîngea şi mai tare, el om milos, n-a mai putut să suporte : şi-a descoperit faţa şi s-a aruncat la gîtul ei. O ce om de nimic ! (*O hominem nequam*) căci altfel mai potrivit nu aş putea spune. Aşadar ca să faci pe galantul şi să apari inopinat, pe cînd femeia nu se aştepta, a trebuit să sperii noaptea oraşul, să alarmezi pentru multe zile Italia”¹.

7 Cam la fel şi Q. Claudius, în prima carte a *Analelor* sale, întrebunţează cuvîntul *nequitia* cu sensul de lux şi risipă în viaţă, în această frază : „Ei stăruie pe lingă un tînăr lucanian, care era dintr-o distinsă familie de nobili, dar cheltuise o mare sumă de bani în lux şi risipă (*luxuria et nequitia*)². S. M. Varro în cărţile sale *Despre limba latină* zice : „După cum din *non* (nu) şi *uolo* (vreau) se formează cuvîntul *nolo* (nu vreau), la fel din *ne* (nu, să nu) şi *quicquam* (ceva) se formează cuvîntul *nequam* (de nimic), prin suprimarea silabei din mijloc”³.

9 P. Africanus, apărîndu-se contra lui Tiberius Asellus care voia să-l condamne la amendă în faţa poporului, zice : „Toate relele, ticăloşiile, neomeniile, pe care le fac oamenii se reduc la aceste două : răutatea şi depravarea (*malitia atque nequitia*). Pe care aperi : răutatea sau depravarea, sau pe amîndouă deodată ? Dacă vrei să aperi depravarea, te priveşte. Dacă tu cu o singură femeie uşoară ai cheltuit o sumă mai mare decît cea pe care ai declarat-o la cens ca fiind valoarea proprietăţii tale din ţinutul sabinilor dacă aşta stau lucrurile, cine va garanta pentru tine o mie de dinari ? Dacă tu mai mult de a treia parte din averea părintească ai pierdut-o şi ai irosit-o în ticăloşii, dacă aceasta este situaţia, cine va garanta o mie de dinari ? Nu vrei să te aperi pentru depravare. Haide, apără-te cel puţin pentru răutate. Dacă tu ai jurat cu cuvinte gîndite mai dinainte şi cu bunăştiinţă în sufletul tău, cine garantează pentru tine o mie de dinari ?⁴.

XII. Despre tunicile numite chiridotae (cu mîneci lungi). P. Africanus reproşează lui Sulpicius Gallus folosirea acestora.

1 La Roma şi aproape în toată Italia a fost considerat indecent ca un bărbat să poarte tunica cu mîneci lungi, care să acopere braţul şi mîna

XI ¹ Cicero, *Filipica a 2-a*, 31, 77.

² Claudius Quadrigarius, fr. 15 Peter.

³ Varro, *LL*, X, 5, 81. Etimologia lui Varro este greşită, *nequam* provenind din ne-gaţia *nē* şi particula indefinită *quam*.

⁴ Scipio, 21, fr. 19 Malcovati. Cf. şi, mai sus, II, 20, 5.

toată pină la degete. **2** Aceste tunici au fost numite de noi cu cuvântul grec *chiridotae*¹ și s-a socotit că numai femeilor li se cade să poarte veșminte lungi și largi, pentru a nu expune privirilor brațele și pulpele. **3** Bărbații romani la început se îmbrăcau doar cu togă, fără tunică; mai târziu aveau tunici strinse și scurte, fără mîncei, haine numite de greci *ἐξωμίδες*. **4** Cu respect pentru portul antic, P. Africanus, fiul lui Paulus², bărbat înzestrat cu toate talentele și virtuțile, obiecta lui P. Sulpicius Gallus, om cu moravuri efeminate, între multe altele, și aceea că purta tunici care-i acopereau miinile în întregime.

5 Iată cuvintele lui Scipio: „Un om care zilnic se parfumează și se împodobește în fața oglinzii, care își rade sprîncenele, care-și smulge perii din barbă și de pe picioare, care la ospețe stă ca un tinerel, așezat în josul patului, lingă cel pe care-l iubește, îmbrăcat în tunica chiridota, care este nu numai chefliu dar și depravat (*uirosus*), se îndoiește cineva că un astfel de om nu face ceea ce obișnuiesc să facă cei mai stricați oameni?”³.

6 Și Vergiliu incriminează astfel de tunici, considerîndu-le haine de femei:

Et tunicae manicas et habent redimicula mitrae
(Au tunici cu mîncei și mitre legate sub bărbie)⁴.

7 La fel Q. Ennius se pare că vorbește cu dispreț despre tineretul în tunică al cartaginezilor (*tunicata iuuentus*)⁵.

XIII. Ce înseamnă după Cato classicus și infra classem.

1 Se numeau *classici* nu toți cei care erau în cele cinci clase, ci numai oamenii din prima clasă care erau înscrși la cens cu un venit de 125 000 de ași sau mai mult¹. **2** Iar cei cu un venit mai mic decît acesta din clasa II-a și din toate celelalte clase se numeau *infra classem*. **3** Am făcut această

XII ¹ Adjectivul grec *χεριδωτός* înseamnă „cu mîncei”.

² P. Cornelius Scipio Aemilianus, supranumit Africanus minor.

³ Scipio, 21, fr. 17 Malcovati. Despre P. Sulpicius Gallus nu avem altă informație; F. Münzer (*RE*, s.u. *Sulpicius*, 68) presupune că episodul datează din anul cenzurii lui Scipio (142 î.e.n.) cînd șeful familiei Sulpiciilor, Ser. Sulpicius Galba, se afla printre adversarii lui Scipio.

⁴ Vergiliu, *Eneida*, IX, 616.

⁵ Ennius, *Annales* (IX, fr. XVII), v. 325 Vahlen.

XIII ¹ Așa-numita constituție a lui Servius Tullius împărțea pe cetățenii romani (cu excepția cavalerilor) în 5 clase, după avere. Ceea dîntii era constituită din cetățenii care posedau peste 125 000 de ași (100 000 după Titus Livius, I, 43, Dionis din Halicarnas, IV, 16, Polibius, VI, 23, 15; după Plinius, XXXIII, 43, cifra era de 120 000 ași; indicația lui Gellius nu e confirmată de alt autor). Semnificația originară a acestei împărțiri pare să fie de natură militară. Cf. Kübler, *RE*, s.u. *classis*, 2.

scurtă notare, fiindcă în cuvîntarea lui M. Cato pentru legea Voconia ² se pune adesea întrebarea ce este *classicus* și ce este *infra classem*.

XIV. Despre cele trei moduri de expunere și despre cei trei filozofi care au fost trimiși de atenieni în delegație la Roma la senat.

1 Și în poezie și în proză trei sînt modurile de expunere admise, pe care grecii le numesc *χαρρακτῆρες* (forme, trăsături, caractere) dintre care unul e numit de ei *ἀδρός* (plin, abundant), al doilea *ἰσχνός* (delicat, simplu), iar al treilea *μέσος* (intermediar). 2 Noi spunem celui dintîi *uber* (bogat), celui de al doilea *gracilis* (simplu) și celui de al treilea *mediocris* (mijlociu) ¹.

3 Stilul bogat se caracterizează prin demnitate și amplitudine, cel simplu prin farmec și subtilitate, cel mijlociu este intermediar între ele și cată a avea din însușirile amîndurora.

4 Calităților fiecăruia din aceste stiluri le pot corespunde tot atitea defecte, care caută a le imita într-un mod fals și mincinos. 5 Astfel stilul poate deveni umflat și bombastic, în loc de simplu se poate ajunge la un stil neglijent și uscat, iar cel mijlociu poate deveni incoerent și neprecis.

6 M. Varro spune că în limba latină se găsește exemple de aceste feluri de stil în forma desăvîrșită și nealterată și anume Pacuvius are bogăție de stil, Lucilius simplitate, Terențiu stil temperat ². 7 Dar în antichitate la Homer găsim aceste trei genuri de expresie reprezentate fiecare prin cîte un personaj și anume elocința lui Ulise era măreață și bogată, a lui Menelau subtilă și reținută, a lui Nestor moderată și intermediară între celelalte două.

8 Acest caracter tripartit al modului de expunere îl găsim reprezentat și la cei trei filozofi, pe care atenienii i-au trimis ca delegați la Roma la senat să le reducă amenda la care fuseseră impuși pentru devastarea orașului Oropos ³. Acea amendă era cam de 500 de talanți. 9 Filozofii trimiși au fost academicul Carneade, stoicul Diogene și peripateticul

² Cato, *Orationes*, XXXII, fr. 3 Jordan, 8, fr. 160 Malcovati. *Lex Voconia testamentaria*, propusă în 169 de tribunalul Q. Voconius Saxa, interzice cetățenilor înscriși cu o avere de cel puțin 100 000 ași (adică „classici”) să-și instituie ca moștenitori o femeie sau o fată. Cf. Steinwenter, *RE*. s.u. *Lex Voconia*.

XIV ¹ Teoria celor trei stiluri apare în literatura latină de la *Retorica* dedicată lui Herennius (IV, 8, 11 și urm.), este reluată de Cicero (*De oratore*, III, 177, 199, 212, *Orator*, 20—21, 75 și urm.) și de Quintilian (*IO*, X, 1, 44; XII, 10, 58 și urm.). Originea ei greacă e incertă (s-a propus numele lui Theofrast). Cf. J. F. D'Alton, *Roman Literary Theory and Criticism*, Londra, 1931, p. 68 și urm.; J. Marouzeau, *Traité de stylistique latine*, Paris, 1954, p. 190 și urm.; W. Kroll, *RE*, Suppl. 7, col. 1074; C. Augustyniak, *De tribus et quattuor dicendi generibus quid docuerint antiqui*, Varșovia, 1957 (Bibl. class. orientalis, 8, 1963, 6, col. 356 și urm.).

² Varro, *De sermone Latino*, fr. 59 Goetz-Schoell, fr. 322 Funaioli.

³ Conflictete dintre cetățile grecești erau adesea arbitrate de senatul roman; în 155, Atena devastează teritoriul orașului Oropos din Beoția; acesta din urmă recurge la arbitrajul orașului Sicyon, apoi la al Romei; senatul condamnă Atena la o amendă de 500 de talanți. Aici se situează trimiterea ambasadei, care izbuște să reducă amenda la 100 de talanți; nici această sumă n-a fost achitată de atenieni.

Critolau. Introduși în senat le-a servit ca interpret senatorul C. Acilius ⁴; dar înainte de aceasta ei au ținut conferințe în fața unei asistențe numeroase, pentru a-și arăta talentul oratoric. **10** Atunci, precum spun Rutilius ⁵ și Polibiu ⁶, fiecare din cei trei filozofi au stîrnit admirație pentru un fel deosebit de elocință. Carneade — spun aceștia — vorbea repede și energic, Critolau vorbea fin și cu spirit, Diogene măsurat și sobru.

11 Fiecare din aceste genuri, cînd este cum am spus, împodobit simplu, cu decență, poate oferi realizări splendide, iar cînd este fardat și pomădat devine o adevărată șarlatanie.

XV. Cît de sever erau pedepsiți, după datinile străbune, hoții; ce scrie Mucius Scaevola despre îndatoririle față de lucrurile date în păstrare sau împrumutate.

1 Labeo în cartea a II-a a lucrării sale intitulată *Despre legea celor 12 table* scrie că la cei vechi judecata furturilor era foarte severă și necruțătoare. Brutus spunea adesea — zice Labeo — că e vinovat de furt cel care pune un cal la altă muncă decît aceea pentru care-l împrumutase să-l folosească, la fel și cel ce se ducea cu el mai departe decît în locul pentru care-l ceruse ¹. **2** Astfel Q. Scaevola în cartea a XVI-a a tratatului său *Despre dreptul civil* spune: „Cel ce se folosește de un lucru care i s-a dat în păstrare, sau dă unui lucru altă folosire decît aceea pentru care l-a împrumutat, se face vinovat de furt” ².

XVI. Un pasaj din satira lui M. Varro intitulată Despre alimente, în legătură cu felurile de alimente aduse din alte țări, și cîteva versuri în care Euripide critică rafinamentul gurmanzilor.

1 În satira sa intitulată *Despre alimente*, M. Varro zugrăvește în versuri spirituale și reușite rafinamentul și luxul meselor. **2** Căci expune și închide în senari iambici mai toate bunătățile pe care mîncăii le caută în apă și pe uscat. **3** Cine are timp poate să citească direct versurile din cartea pe

⁴ C. Acilius e cunoscut și ca istoric; a scris în grecește o istorie a Romei, în genul vechilor analiști; s-au păstrat foarte puține fragmente.

⁵ Rutilius Rufus, fr. 3 Peter, *F. Gr. Hist.*, 815, fr. 3 Jacoby.

⁶ Polibiu, XXXIII, 2.

XV ¹ Antistius Labeo, *De XII Tabulis*, II, fr. 1 Bremer. M. Iunius Brutus, *Resp.*, fr. 6 Bremer.

² Q. Mucius Scaevola, *Iur. civ.*, XVI, fr. 1 Bremer. E vorba de noțiunea de *furtum usus* „furt al folosirii”, o folosire a unui lucru în alt fel decît dorește proprietarul. Cf. Ed. Cuq, *Manuel*, p. 563.

care am pomenit-o ; 4 cit m-ajută memoria, voi reaminti pe scurt felurile și numele mâncărilor, cum și locurile unde sînt frecvente aceste alimente căutate de pofta fără saț pe care a criticat-o M. Varro în lucrarea sa. Iată care sînt aceste alimente, cu locul de unde se aduc : 5 păunul din Samos, potîrnicea din Frigia, cocorii din Melos, iedul din Ambraccia, pălămida din Calcedonia, mreana din Tartesia, batogul din Pesinunt, scoicile din Tarent, stridiile din Chios, cega din Rodos, scarul din Cilicia, migdalele din Tasos, curmalele din Egipt, ghinda din Liberia ¹.

6 Acest zel cu care gura împinge pe om să caute și să cutreiere lumea după mâncăruri cu gusturi deosebite, și această goană în toate părțile după delicatese rafinate, le vom socoti demne de un mare dispreț dacă ne vom aminti versurile lui Euripide, citate foarte adesea de filozoful Chrysipp ², care spunea că delicatesele nu sînt căutate pentru uzul necesar vieții, ci sînt destinate să moleșască sufletele care disprețuiesc viața cum-pătată printr-o desfrînare condamabilă a poftii de mîncare.

7 Am socotit că merită să fie citate aceste versuri ale lui Euripide :

Ce trebuie pentru hrană în afară de aceste două :
darurile lui Ceres pentru mîncare și apă pentru băutură ?
Acestea le avem la îndemină și sînt făcute pentru hrana noastră.
Dar abundența lor nu ajunge și din perversitate
Căutăm prin toate mijloacele alte mâncăruri rafinate ³.

XVII. O convorbire cu un gramatic plin de ignoranță și de insolență, despre sensul și originea cuvîntului *obnoxius*.

1 Întrebam la Roma pe un gramatic de primă celebritate în erudiție, nu pentru a-i cerceta și pune la încercare știința, pe Hercule, ci din dorința și zelul de a învăța, ce înseamnă cuvîntul *obnoxius* și care este explicația și originea acestui cuvînt. 3 El s-a uitat la mine batjocoritor, socotind întrebarea prea ușoară și neînsemnată, și a zis :

„Mă pui în fața unei probleme grele și pentru rezolvarea căreia e nevoie de multe ore de nesomn. 3 Dar cine e atît de necunoscător al limbii latine, încît să nu știe că se spune *obnoxius* celui ce este amenințat să fie incomodat sau vătămat cu ceva de un altul, față de care se spune că este *obnoxius* (expus, la chereul lui) și cel ce are pe cineva complice la vreo faptă rea (*noxa*), adică îi știe vina ? De ce nu lași la o parte astfel de fleacuri și nu aduci în discuție probleme serioase și demne de a fi cercetate ?”

XVI ¹ Varro, *Satire Menippe*, fr. 403 Bücheler. Identificarea speciilor înșirate e nesigură.

² Chrysipp, fr. mor. 706 Arnim.

³ Euripide, fr. 884 Nauck.

4 Atunci eu, provocat de discuție, am socotit că trebuie să mă port cu viclenie cu acest om prost și am răspuns :

„Celelalte mai grele și mai încurcate, ilustre savant, dacă va trebui să le învăț și să le știu, voi căuta să le aflu și să le învăț de la tine, când va fi cazul ; dar, fiindcă am folosit adesea cuvântul *obnoxius* fără să știu ce spun, am învățat acum de la tine și am început să știu ceea ce nu numai eu singur ignoram, cum ți s-a părut, dar ceea ce n-a știut despre *obnoxius*, cum se vede treaba, nici Plaut, fruntaș în întrebuintărea corectă și elegantă a cuvintelor din limba latină. Căci în comedia sa *Stichus* există acest vers :

Nunc ego Hercle perii plane, non obnoxie

(Acum, pe Hercule, am pierit în întregime, nu pe jumătate)¹

ceea ce nu se potrivește de loc cu sensul pe care l-ai dat tu cuvântului *obnoxius* ; căci Plaut a pus în față două cuvinte cu sensuri contrare, ceea ce e cu totul străin de interpretarea ta”.

5 Iar acel gramatic, ca și cum *obnoxius* și *obnoxie* nu s-ar deosebi numai prin flexiune, ci și prin sens, a răspuns destul de ridicol : „Eu am spus ce e *obnoxius*, nu ce e *obnoxie*”.

6 Atunci eu, admirînd ignoranța și insolența acestui om i-am spus : — Să lăsăm la o parte, cum vrei, cuvântul *obnoxie* folosit de Plaut, dacă îl socotești prea depărtat de problema noastră, 7 să trecem și peste ceea ce scrie Sallustius în *Catilina* : 8 „O amenința cu sabia dacă nu-i era supusă (*ni sibi obnoxia foret* ²)” și să ne oprim la un exemplu mai nou și mai cunoscut asupra căruia vreau să am părerea ta. Sint desigur foarte cunoscute aceste versuri ale lui Vergiliu :

Nam neque tunc astris acies obtusa uideri

Nec fratris radiis obnoxia surgere luna

(Căci atunci vederea nu pare orbită de strălucirea stelelor

și luna se înalță fără să fie datoare razelor fratelui său)³

iar tu spui că *obnoxius* înseamnă „conștient de culpa sa — care se știe vinovat” (*culpaе suae conscius*). 9 Și în alt loc Vergiliu folosește acest cuvînt într-un sens cu totul diferit de cel pe care-l dai tu. Iată versurile lui Vergiliu :

. . . iuuat arua uidere

Non rastris hominum, non ulli obnoxia curae

(li place să vadă ogoarele care n-au fost supuse greblelor sau vreunui

alte îngrijiri a oamenilor)⁴.

XVII ¹ Plaut, *Stichus*, v. 497. Citatul pare din memorie, textul manuscriselor plautine fiind întrucîtva diferit :

Perii hercle uero plane, nil obnoxie.

În felul acesta, cu *nil* „nimic” în loc de *non* „nu”, opoziția între *plane* și *obnoxie* nu mai e atît de clară. A. Ernout traduce : „Je suis perdu, par Hercule ! et perdu bel et bien, sans qu'il y ait de ma faute”.

² Sallustius, *Cat.*, XXIII, 3.

³ Vergiliu, *Georgice*, I, 395—396.

⁴ Vergiliu, *Georgice*, II, 438—439.

Căci îngrijirea de obicei e folositoare ogoarelor, iar nu vătămătoare, cum ai spus tu despre cuvîntul *obnoxius*. **10** Interpretarea ta nu se acordă nici cu sensul pe care-l dă acestui cuvînt Ennius în următoarele versuri din *Phoenix* :

Dar se cuvine ca un bărbat să trăiască animat de adevărata virtute
Să cheme cu vitejie și nevinovăție la luptă împotriva adversarilor
Adevărata libertate înseamnă a avea o inimă curată și tare
Alte lucruri stau ascunse fără valoare în întunericul nopții
(*Aliae res obnoxiosae nocte latent*)⁵.

11 Atunci acel gramatic, căscînd și făcînd pe distratul, a răspuns : „Acum n-am timp ; vino la mine altă dată, cînd voi fi liber și vei afla ce sens au dat acestui cuvînt Vergiliu, Sallustius, Plaut și Ennius”.

12 Spunînd aceste cuvinte, nerușinatul gramatic a plecat. Dar dacă cineva va voi să cunoască nu numai originea acestui cuvînt, ci și sensul și variatele lui întrebuițări, îi pun la îndemîină și aceste versuri din *Asinaria* :

El împreună cu mine va procura
Bogățiile cele mai mari, aducătoare de bucuriile cele mai puternice,
Stăpînilor săi, fiu și tată, încît amîndoi
Să ne fie amîndurora pe viață obligați (*ut aetatem
ambo ambobus nobis sint obnoxii*) legați prin binefacerea noastră ⁶

13 Prin sensul pe care acel gramatic l-a dat cuvîntului *obnoxius* se pare că el n-a avut în vedere multiplele accepțiuni ale acestui cuvînt, ci numai una singură, care se potrivește cu sensul întrebuițat de Caecilius în piesa intitulată *Chrysius*, în următoarele versuri :

Chiar dacă eu vin aici atras de leafa ce-mi vei da-o
Să nu crezi că din acest motiv sînt la discreția ta
(*Ne tibi esse ob eam rem obnoxium reare*)
Dacă vorbești rău despre mine, vei auzi rău despre tine ⁷.

XVIII. *Despre respectarea cu sfințenie a jurămîntului la romani ; în legătură cu aceasta, despre cei 10 captivi trimiși cu jurămînt de către Hannibal în delegație la Roma.*

1 La romani jurămîntul a fost respectat cu sfințenie și călcarea lui era socotită un sacrilegiu. Aceasta o arată legile și moravurile romane și ceea ce vom povesti mai departe poate fi considerat ca dovadă puternică

⁵ Ennius, *Scenica* (*Phoenix*, fr. III), v. 300—304 Vahlen.

⁶ Plaut, *Asinaria*, v. 282—285.

⁷ Caecilius, v. 21 — 23 Ribbeck. Evoluția sensurilor cuvîntului *obnoxius* nu e clară și pare să fi avut loc înaintea apariției textelor ; desigur că la origine e vorba de un sens juridic „vinovat, supus unei pedepse”. Legătura cu *noxă*, stabilită de anticî, nu e certă. Cf. Ernout-Meillet, s.u. ; Walde-Hofmann, II, p. 155.

în sprijinul celor afirmate. **2** După lupta de la Cannae, Hannibal, comandantul cartaginezilor, a ales zece dintre prizonierii luați de la noi și i-a trimis la Roma cu misiunea de a obține un schimb de prizonieri, dacă poporul roman va fi de acord, și cu condiția ca partea care va primi prizonieri mai mulți să dea celeilalte părți câte o livră și jumătate pentru fiecare prizonier în plus. **3** Înainte de a pleca, le-a cerut să jure că dacă nu vor putea mijloci schimbul de prizonieri, se vor întoarce în lagărul cartaginez.

4 Cei zece prizonieri au venit la Roma **5** și au expus mandatul ce le-a fost dat de generalul cartaginez, **6** dar senatul n-a acceptat schimbul propus. **7** Părinții și rudele prizonierilor îmbrățișându-i spuneau că din moment ce au trecut granița în patrie, ei și-au recăpătat complet drepturile de cetățeni ¹ și-i rugau să nu se mai întoarcă la dușmani. **8** Opt din ei însă au răspuns că această recăpătare de drepturi prin întoarcerea lor nu este valabilă, fiindcă se opune acestei situații jurământul pe care l-au depus și au plecat îndată la Hannibal, așa cum juraseră. **9** Ceilalți doi au rămas la Roma, spunând că ei sînt dezlegați și eliberați de jurămint, fiindcă după ce ieșiseră din lagărul dușman s-au întors îndată sub un pretext mincinos, ca și cum o cauză întâmplătoare le-ar fi motivat întoarcerea, și apoi au plecat din nou, socotind că astfel au scăpat de jurămint. **10** Această înșelăciune vicleană a lor a fost socotită ca ceva atît de urît, încît poporul i-a disprețuit și i-a batjocorit, iar cenzorii după aceea i-au înfierat cu infamia publică ², fiindcă nu făcuseră ceea ce juraseră să facă.

11 Cornelius Nepos în cartea a V-a a *Exemplelor* sale, spune că în senat s-a făcut propunerea ca cei ce nu voiseră să se întoarcă să fie trimiși sub escortă înapoi la Hannibal, dar această propunere a fost respinsă, neîntrunind majoritatea voturilor. Totuși — adaugă el — cei ce nu s-au întors la Hannibal au devenit atît de disprețuiți și atît de urîți de popor, încît n-au mai putut suporta viața și s-au sinucis ³.

XVIII ¹ Prizonierii erau socotiți sclavi de fapt, nu însă de drept, deoarece în momentul întoarcerii în patrie (*postliminium*) își recăpătau automat toate drepturile (Gaius, I, 129: *hi qui ab hostibus capti sunt, si reuersi fuerint, omnia pristina iura recipiunt*). Dreptul de *postliminium* însă nu poate fi invocat dacă prizonierul a jurat să se întoarcă la dușman. (Cf. Ed. Cuq, *Manuel*, p. 112 și urm.)

² Printre atribuțiile cenzorilor era și aceea de a supraveghea morala cetățenilor (*regimen morum*). Rezultatul examinării diverselor abateri se concretiza în notarea vinei condamnatului în listele de cens, în dreptul numelui său (*nota* sau *notatio censoria*). Cenzorii puteau de asemenea degrada pe un cetățean din clasa din care făcea parte (*ignominia*). Pentru diversele cauze care puteau duce la *ignominia*, vezi G. Humbert, *DA*, s.u. *ensor*, p. 997.

³ Cornelius Nepos, *Exempla*, fr. 2 Peter. Pentru variantele care circulau cu privire la episodul relatat de Gellius vezi Pais-Bayet, *Histoire Romaine* I, p. 318, n. 135 (textele la Hosijs, I, p. 274).

XIX. O povestire scoasă din anale despre Tib. Gracchus, tribunul plebei, și tatăl fraților Gracchi; în legătură cu aceasta textul unor decrete ale tribunilor.

1 O faptă a lui Tib. Sempr. Gracchus este dată ca exemplu de frumusețe morală, generozitate și mărinimie. 2 Acest exemplu este următorul¹:

C. Minucius Augurinus, tribun al poporului², impusese la amendă pe L. Scipio Asiaticus, fratele primului P. Scipio Africanus și de aceea îi ceruse giranți; 3 Scipio Africanus a făcut în numele fratelui său recurs în colegiul tribunilor și a cerut ca ei să apere de violența colegului lor pe un fost consul care fusese onorat cu triumful³. 4 Opt tribunii cercetînd cauza au dat următorul decret 5 pe care l-am transcris din anale:

„Avînd în vedere că P. Scipio Africanus a cerut pentru fratele său L. Scipio Asiaticus pe care, contrar legilor și obiceiurilor, un tribun al poporului, chemînd oamenii cu forța și fără să ia părerea auspiciilor, l-a condamnat la o amendă fără exemplu și îl obligă să aducă și giranți pentru această amendă, căci dacă nu va aduce va fi închis; avînd în vedere cauza acestor fapte, Africanus ne-a rugat să-i ferim fratele de puterea colegului nostru; avînd în vedere că pe de altă parte colegul nostru a cerut să nu intervenim în exercițiul puterii sale, hotărîrea noastră a tuturor în această pricină este următoarea:

Dacă L. Cornelius Scipio Asiaticus va da giranți așa cum a cerut colegul nostru, noi vom interveni ca să nu fie închis; dacă nu va da giranți, cum i s-a cerut, noi vom lăsa colegul nostru să se folosească de puterea sa”.

6 După acest decret L. Scipio n-a adus giranți, iar tribunul Augurinus a dat ordin ca L. Scipio să fie închis. Atunci Tib. Sempronius Gracchus, tatăl lui Tib. și C. Gracchus, fiindcă era certat rău cu P. Scipio Africanus din cauza unor neînțelegeri politice, mai întîi a jurat în mod public că nu s-a împăcat cu P. Africanus și apoi a citat acest decret de pe o tăbliță: 7 „Din moment ce L. Corn. Scipio Asiaticus a primit onorurile triumfului pentru că a dus la închisoare pe conducătorii dușmanilor, mi se pare străin de demnitatea republicii ca un general al poporului roman să fie dus în locul în care au fost duși de el conducătorii dușmanilor; de aceea apăr de puterea colegului meu pe L. Corn. Scipio Asiaticus”.

8 Valerius Antias însă spune⁴, contrar decretelor amintite și contrar autorității vechilor anale, că această intervenție pentru Scipio Asiaticus a fost făcută de către Tib. Gracchus după moartea lui Africanus și că Scipio, condamnat nu la amendă ci la despăgubiri pentru înstrăinarea banilor lui Antiochus, pe cînd era dus la închisoare fiindcă nu dădea giranți, a fost achitat prin intervenția lui Gracchus.

XIX ¹ Cornelius Nepos, *Exempla*, fr. 3 Peter. Pentru argumentarea atribuirii, vezi H. Peter, *Historicorum Romanorum reliquiae*, II, Leipzig, 1906, p. 27.

² C. Minucius Augurinus, tribun al plebei în 187 sau, mai degrabă, în 184 î.e.n.; cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 30. Cf. și IV, 18, 7 sqq., unde tribunul plebei e Petilius.

³ Este vorba de încă un episod din numeroasele procese ale Scipionilor.

⁴ Valerius Antias, fr. 45 Peter.

XX. Vergiliu, pentru că nolanii nu i-au permis să se folosească de cursul unei ape, a șters dintr-un vers al său cuvântul *Nola* și l-a înlocuit cu *ora*; în legătură cu aceasta câteva observații despre unele consonanțe armonioase.

1 Am găsit scris într-un comentariu că Vergiliu scrisese și citise pentru prima dată versurile următoare astfel :

Talem diues arat Capua et uicina Vescuo
Nola iugo,

(Astfel de ogoare ară bogata Capua și Nola cea vecină cu muntele
Vezuviu)¹

dar că după aceea Vergiliu, cerînd nolanilor permisiunea de a iriga cu apă dintr-un riu al lor un teren al său din apropiere, și nolanii refuzîndu-l, poetul supărat a șters cuvîntul *Nola*, numele orașului lor, din poezia sa, ca și cînd l-ar fi șters din memoria oamenilor și l-a înlocuit cu cuvîntul *ora* (ținut, coastă) iar versul a rămas astfel :

. . . et uicina Vescuo

Ora iugo

(și ținutul vecin cu muntele Vezuviu).

2 Nu-mi fac bătaie de cap cu această informație, dacă e întemeiată sau falsă², dar că e mai frumos și mai plăcut la ureche cuvîntul *ora* decît *Nola*, aceasta e în afară de orice îndoială. **3** Căci ultima vocală din primul vers fiind aceeași la începutul versului următor, formează un hiat plăcut, un sunet lung și armonios. **4** Se pot găsi la poeți cunoscuți multe consonanțe de acestea plăcute, care par căutate, iar nu întimplătoare³. Lăsînd la o parte pe toți ceilalți, cele mai multe le găsim la Homer. **5** Acesta îngrămădește într-un singur loc în hiat astfel de sunete în mai multe cuvinte care se urmează :

Ἦ δ'ἑτέρῃ θέρει προρέει εἰκυῖα χιλιάζει

Ἦ χιόνι ψυχρῇ ἤ ἐξ ὕδατος κρυστάλλῳ

(Celălalt izvor curge vara rece ca boabele de grindină,
ca zăpada iernii, sau ca niște cristale de gheață)⁴

și în alt loc :

λαῖαν ἄνω ὄθεσσε ποτὶ λόφον

(Împingea piatra în sus către virful colinei)⁵.

XX ¹ Vergiliu, *Georgice*, II, 224—225.

² Manuscrisele *Georgicelor* au toate lecțiunea *ora*, iar Servius, care amintește de lecțiunea *Nola*, îl citează pe Gellius.

³ În general, teoreticienii literari antichi recomandă evitarea hiatului. În unele cazuri însă, i se atribuia o valoare expresivă. Cf. J. F. D'Alton, *Roman Literary Theory and Criticism*, Londra, 1931, p. 96 și urm.

⁴ *Iliada*, XXII, 151—152.

⁵ *Odiseea*, XI, 596.

6 Și Catul, cel mai elegant dintre poeți, are astfel de consonanțe în versuri ca acesta :

Minister uetuli puer Falerni
 Inger mi calices amariores
 Ut lex Postumiae iubet magistrae
 Ebria acina ebriosioris.
 (Copile care ne servești vechi Falern
 Umple-mi cupele cu vin mai amar,
 Cum ne poruncește regina ospățului nostru Postumia
 Mai îmbătată decît un simburu de strugure înecat în vin) ⁶.

Deși putea să spună *ebrio* și să-l acorde cu *acino*, de la neutrul *acinum* care este mai utilizat, totuși plăcîndu-i sunetul hiatului homeric a zis *ebria*, în care *a* de la sfîrșit să fie urmat de *a* din *acina*.

Cei ce socotese că a zis Catul *ebriosa* sau *ebrioso*, — căci și aceste forme întimplător se găsesse — au dat de manuscrise copiate după texte greșite ⁷.

XXI. *De ce quoad uiuet și quoad morietur redau aceeași noțiune de timp exprimată însă prin vorbe contrarii.*

1 Cînd spunem *quoad uiuet* (cît va trăi) și *quoad morietur* (pînă va muri) ni se pare că spunem două lucruri contrare; dar ambele expresii arată unul și același timp. **2** La fel, cînd se spune *quoad senatus habebitur* (cît va fi senatul adunat) și *quoad senatus dimittetur* (pînă ce senatul va ridica ședința) deși *haberi senatus* (a ține ședința senatului) și *dimitti senatus* (a ridica ședința senatului) sînt contrare, totuși arată același lucru.

3 Cînd sînt două tipuri opuse între ele, dar astfel legate, încît sfîrșitul unuia coincide cu începutul celuilalt, nu interesează dacă se arată prin sfîrșitul primului sau prin începutul celui următor însuși punctul de coincidență ¹.

XXII. *Cenzorii obișnuiau să ia cavalerilor prea grași și corpolenți caii. Dacă acest procedeu prejudicia sau nu demnitatea cavalerilor.*

1 Cenzorii obișnuiau să ia calul cavalerului prea gras și corpulent, socotindu-l mai puțin potrivit să-și facă datoria de cavaler cu atît de mare greu-

⁶ Catul, 27, 1-4.

⁷ Versul 4 se scandează cu hiat între *ebria* și *acina* (tot cu hiat s-ar fi scandat și lecțiunea *ebrio*). Manuscrisele lui Catul au în acest pasaj *ebriose acino*. Unii editori moderni (G. Lafaye, de exemplu) acceptă lecțiunea lui Gellius, alții (A. Riese) preferă pe cea condamnată în pasajul de față, alții (Haupt) le combină, citînd *ebriosa acina*.

XXI ¹ *Quoad* avea altîl sensul „pînă cînd” cît și „cît timp”, întocmai ca românescul *pînă* (cf. *bate fierul pînă [= cît timp] e cald*).

tate a corpului. 2 Aceasta nu era o pedeapsă, cum cred unii, ci scutire de o sarcină, fără degradare. 3 Totuși Cato, în discursul pe care l-a compus despre îndeplinirea sacrificiilor, obiectează aceasta ca o incriminare, astfel încît poate să pară că însemna degradare¹. 4 Dacă se înțelege astfel, trebuie presupus că nu era socotit un om harnic și fără nici o vină cavalierul al cărui corp îmbuibat se îngrășase fără măsură².

XXII ¹ Cato, *Orationes*, XVIII (*In L. Veturium de sacrificio commisso cum ei equum ademil*), fr. 5 Jordan, 8, fr. 78 Malcovati.

² Cenzorii aveau dreptul să degradeze un cavaler dacă viața acestuia nu era demnă. Corpolența excesivă împiedeca pe cavaler de la îndeplinirea atribuțiilor lui militare; despre interpretarea corpolenței ca un semn exterior al unei vieți dezordonate nu avem altă informație în afară de textul lui Gellius.

CARTEA a VII-a

I. Cum a răspuns Chrysipp celor ce spuneau că nu există providență.

1 Cei ce cred că lumea nu e făcută pentru zei și pentru oameni, și că lucrurile omenesti nu sînt guvernate de o providență, au impresia că se folosesc de un argument puternic cînd spun: „Dacă ar exista providență, n-ar exista răul. Căci nimic nu e mai în dezacord cu ideea de providență, decît că în această lume care se zice că a fost făcută pentru oameni, să fie atît de mare domnia mizeriei și a răului”¹. **2** Împotriva acestei opinii Chrysipp, în cartea a IV-a a operei *Despre providență*, spune: „Nu e nimic mai absurd decît să crezi că ar putea să existe binele fără să existe în același timp și răul. **3** De îndată ce binele este contrar răului, este necesar să existe ambele, opuse între ele, pentru a-și sprijini prin contrast unul altuia existența; căci nu există ceva contrar fără celălalt contrar al său. **4** Ce sens ar putea avea dreptatea, dacă n-ar exista nedreptățile? Sau ce este altceva dreptatea, decît absența nedreptății? Cum s-ar putea înțelege vitejia fără s-o pui alături de lașitate? Cum se înțelege ideea de temperanță fără ideea de intemperanță? Cum ar exista prudența, dacă n-ar exista contrariul ei, imprudența? **5** Așadar cum de nu doresc oamenii fără judecată să existe adevărul și să nu existe minciuna? Căci binele și răul, fericirea și nefericirea, durerea și plăcerea sînt realități inseparabile. **6** Una de alta sînt legate, cum spune Platon², prin extremitățile lor contrarii și dacă înlături una, ai înlăturat-o și pe cealaltă”³.

¹ În concepția stoică, providența divină (πρόνοια) este considerată ca favorabilă omului, iar lumea creată pentru binele oamenilor. Obiecția pe care o semnaleză Gellius nu trebuie atribuită unui autor sau unei școli anume, ea fiind de domeniul bunului simț.

² Nu e un citat textual din Platon. Chrysipp s-ar putea referi la *Phaedon*, 60 b și 70 c — 72 c.

³ Chrysipp, fr. 1169 Arnim. La obiecția adusă mai sus, Chrysipp răspunde invocînd principiul dialectic al unității contrariilor, formulat încă de Heraclit (fr. 8, 10, 51, 58 Diels), limitîndu-l însă la definirea noțiunilor: binele nu poate fi definit (sau perceput) decît în opoziție cu răul (cf. și Heraclit, fr. 111 Diels: „boala face sănătatea plăcută, răul binele, foamea belșugul, oboseala odihna”). Invocarea acestui principiu pentru a concilia teologia optimistă a stoicismului cu existența răului este evident abuzivă.

7 În aceeași carte, Chrysipp tratează cu atenție și socotește că e demn de cercetat dacă bolile oamenilor sînt în ordinea naturii⁴, adică dacă însăși natura lucrurilor, sau providența care a creat această alcătuire a lumii și neamul omenesc, a creat totodată și bolile, slăbiciunile și metehnele trupești de care suferă oamenii. 8 El socotește că nu acesta a fost planul principal al naturii, să facă pe oameni expuși bolilor; căci niciodată natura ca autor și părinte al tuturor lucrurilor bune n-ar fi voit aceasta. 9 „Dar pe cînd natura — zice el — crea toate cele bune și le făcea potrivite și folositoare, în același timp s-au născut o dată cu acestea altele, contrarii celor făcute de ea, strîns legate de ele”, și acestea n-au fost făcute de natură, ci au apărut ca niște urmări necesare, ceea ce el numește κατὰ παρακολούθησιν (ca o consecință). 10 „Astfel, de exemplu — zice el — cînd natura a creat corpul omenesc, rațiunea internă și utilitatea însăși a operei a cerut ca să fie alcătuit capul din oase mici și foarte fine. 11 Dar această utilitate de ordin superior dinăuntru, a fost urmată de un neajuns din afară, anume capul a devenit slab înarmat și fragil față de lovitură și izbiri. 12 De aceea și bolile și indispozițiile s-au născut o dată cu sănătatea. 13 La fel, pe Hercule, — zice el — cînd prin planul naturii se naște virtutea în sufletele oamenilor, se nasc totodată și viciile prin afinitatea contrariilor⁵.

II. În ce chip admite același filozof puterea și necesitatea destinului și totuși spune că în noi există liberul arbitru al judecării și hotărîrilor noastre.

1 Destinul, pe care grecii îl numesc εἰμαρμένη, este definit astfel de către Chrysipp, fruntaș al filozofiei stoice. „Destinul — zice el — este un șir neîntrerupt și nestrămutat al lucrurilor, un lanț ce se desfășoară singur și se împletește într-o ordine eternă de consecințe, care se îmbină și se leagă unele de altele”. 2 Pe cît m-ajută memoria citez chiar cuvintele lui Chrysipp, pentru ca, dacă i se va părea obscură cuiva această interpretare a

⁴ Ultima propoziție (de la *dacă*) e citată în grecește: εἰ τί τῶν ἀνθρώπων νόσοι κατὰ φύσιν γίνονται.

⁵ Chrysipp, fr. 1170 Arnim. Pasajul ilustrează cele expuse mai sus în legătură cu locul răului în sistemul unei lumi guvernate de o providență binevoitoare, aducînd însă și numeroase precizări privind alte aspecte ale concepțiilor vechiului stoicism. Cîteva elemente ale definiției providenței (πρόνοια) apar în par. 7: ea se identifică cu natura (φύσις, *natura rerum*) și este creatoarea ordinii lumii (*compages mundi*) și a neamului omenesc (*genus hominum*) suprapunîndu-se întrucîtva cu noțiunea de divinitate (în sensul mai degrabă al religiilor orientale — cu care de altfel filozofia elenistică a venit în contact —, decît al celei grecești). Apare apoi (parag. 8) o ierarhizare a lucrărilor providenței, menită să rezolve, din nou, contradicția dintre caracterul fundamental binevoitor al acesteia și existența răului: scopul (planul principal al naturii — *consilium principale*) este de a face bine; unele rele sînt însă strîns legate (*coherentia*) de realizarea scopului principal, constituînd o urmare necesară (*sequella necessaria*, παρακολούθησις) a acesteia. Împărțirea „planului” naturii într-un plan principal și consecințele lui necesare, însă cu caracter secundar, corespunde împărțirii cauzelor, despre care va fi vorba în capitolul următor. De altfel, legătura cu aspectul etic al problemei se găsește în paragraful final (13), unde virtuțile sînt considerate ca făcînd parte din planul principal al naturii, iar viciile ca o consecință adusă de principiul unității contrariilor.

mea, să aibă la îndemină textul însuși. **3** În cartea a IV-a a operei sale *Despre destin*, Chrysipp zice : „Destinul este înlănțuirea naturală a tuturor lucrurilor care derivă unele din altele, și care se succed într-o ordine invariabilă de-a lungul timpului” ¹.

4 Autorii altor teorii și opinii filozofice combat astfel această definiție : **5** „Dacă Chrysipp — zice ei — socotește că destinul mișcă și conduce totul, că nimic nu poate nici să se abată din calea lui, nici să-i schimbe cursul, atunci și greșelile și delictele oamenilor nu trebuie condamnate și atribuite voinței lor, ci necesității și ordinii implacabile a destinului”, care este stăpînul și arbitrul tuturor lucrurilor, care face să se petreacă în mod necesar cele viitoare ; de aceea pedepsele se dau de către legi în mod nedrept, dacă oamenii nu fac răul cu voia lor, ci sînt împinși de destin să-l facă ².

6 Contra acestei obiecții, Chrysipp răspunde subtil și foarte argumentat. Din toate cite le spune asupra problemei în discuție reținem cîteva idei esențiale. **7** „Deși — zice el — toate sînt create de la început într-o legătură necesară și într-o strînsă înlănțuire a destinului, totuși caracterele și însușirile noastre sufletești sînt în puterea destinului în mod deosebit, fiecare după calitățile și firea sa. **8** Căci dacă instinctele și afectele noastre sînt create de la început și în mod natural sănătoase și utile, ele modelează și micșorează puterea care se exercită din afară asupra lor. Dacă însă ele sînt nemodulate, primitive și rudimentare, nesprijinite de nici un ajutor al bunelor deprinderi, chiar dacă n-ar fi constrînse de acțiunea destinului cu care ar veni în conflict, prin propria lor fire și impulsie se rostogolesc în rătăcirii și greșeli nesfîrșite. **9** Și aceste lucruri, petrecîndu-se astfel, produc acea înlănțuire naturală și necesară, care se numește destin. **10** Astfel că prin însăși calitatea lor se impune ca o consecință fatală ca firile și caracterele rele să nu fie lipsite de greșeli și rătăcirii” ³.

11 Apoi, pentru a concretiza această idee, Chrysipp se folosește, pe Hercule, de un exemplu foarte adecvat și foarte bine ales : „După cum dacă arunci o piatră cilindrică — spune el — pe un teren neted și înclinat în pantă puternică, ai fost la început cauza rostogolirii ei, dar pe urmă ea se rostogolește mai departe, nu fiindcă o împingi tu, ci fiindcă felul terenului și forma ei îi dau mișcarea, tot așa și ordinea, acțiunea și necesitatea destinului constituie cauza primei mișcări, dar voința proprie și firea sufletească a fiecăruia conduc elanurile, hotărîrile și activitatea

11 ¹ Chrysipp, fr. 1000 Arnim. Gellius citează definiția în grecește.

² Concepției stoice, în special chrysippiene, asupra destinului i s-au adus numeroase obiecții, în primul rînd din partea epicureilor și academicilor (Carneades) ; nu dispunem însă de informații suficiente asupra tuturor detaliilor polemicii pentru a atribui unui autor anumit argumentul invocat de Gellius. Faptul că în textul nostru nu se găsește nici o soluție filozofică alternativă a problemei ne poate face să presupunem că se reflectă aici discuțiile din școlile retorico-filozofice ale vremii ; cf. și nota 1 de la cap. I.

³ Chrysipp, fr. 1000 Arnim.

minții noastre”⁴. 12 În acord cu cele de mai sus el spune : „De aceea spuneau pitagoricienii : să știți că oamenii sînt răspunzători de nenorocirile lor. Căci fiecare este însuși autorul răului pe care îl suferă și prin propriul său imbold cade în greșeală și în rătăcire, prin propria sa gîndire și atitudine”⁵. 13 De aceea el spune că nu trebuie ascultați și tolerați oamenii lași și netrebnici, îndrăzneți și răi, care ori de cîte ori cad în greșeală și în viciu pun aceasta pe seama destinului, refugiindu-se în această explicație ca și cum ar găsi azil într-un templu și spun că tot ce au făcut rău trebuie atribuit destinului, iar nu nesăbuiței lor. 14 Acest adevăr l-a exprimat și cel mai vechi și mai înțelept dintre poeți în aceste versuri :

„Vai ! Cum mai acuză acum muritorii pe zei !

Ei spun că noi le facem rău, dar ei înșiși

!și produc suferințe prin răutatea lor pe deasupra destinului”⁶.

15 Cicero în cartea sa intitulată *Despre destin*, spune că această chestiune este foarte obscură și întunecată și că nici filozoful Chrysipp n-a lămurit-o. „Chrysipp — zice el — frămîntîndu-se și muncindu-se să explice cum pe de o parte toate sînt în puterea destinului, iar pe de alta unele depind de noi, se încurcă”⁷.

⁴ Chrysipp, fr. 1 000 Arnim. În pasajele parafrazate aici, Chrysipp încearcă să rezolve contradicția inerentă oricărui sistem care admite existența unui destin fixat o dată pentru totdeauna și a unei providențe divine atotputernice și atotștiutoare. Pentru Chrysipp, destinul este o înlanțuire causală nesfîrșită : fiecare fapt din natură este efectul unei cauze antecedente și, la rîndul lui, cauza unui fapt viitor. Acest determinism universal, oarecum simplist, constituie, fără îndoială, un progres în formarea spiritului științific (deși nu pare să fi avut urmări practice în dezvoltarea științei), dar duce în mod inevitabil la generalizarea necesității, eliminînd liberul arbitru. Or, locul eminent pe care îl juca etica în filozofia stoică nu putea accepta renunțarea la posibilitatea omului de a fi, măcar într-o oarecare măsură, stăpînul acțiunilor sale. Pentru a ieși din această dificultate, Chrysipp distinge două categorii de cauze : cauze principale (*αἰτίαι προηγούμεναι*, *causae principales*, în terminologia lui Cicero. *De fato*, 41) și cauze auxiliare (*causae adiuvantes*). În comportarea omului, destinul joacă rolul unei cauze ajutătoare, cauza principală a acțiunilor lui fiind tendința, calitatea lui proprie (*ὁρμή, appetitus*) ; aceasta din urmă poate fi judecată și i se poate acorda lauda sau blamul ; omul are libertatea de a se afla în conflict cu cauzele auxiliare din afară și de a acționa într-un anumit fel, determinat de această tendință naturală. Un exemplu (după [Ueberweg] — Praechter, p. 431) : un om este născut în sărăcie ; aceasta este rezultatul necesar al destinului și poate constitui un indemn la furt, acționînd însă ca o cauză ajutătoare. Omul este însă liber de a fura sau de a se abține de la furt și acționează conform tendinței sale naturale, aici cauză principală. Evident, Chrysipp nu rezolvă nimic prin această distincție, deoarece și tendința naturală, înnăscută sau obținută prin educație, nu poate fi sustrasă lanțului cauzelor, astfel încît problema libertății omului este numai deplasată pe un plan superior și mai complex, nu însă și rezolvată. Imaginea rostogolirii cilindrilor este reluată și de Cicero (*De fato*, 42—43) cu completări care o fac mai clară : impulsul pe care îl dăm unui cilindru este numai cauza ajutătoare care poate declanșa mișcarea, nedeterminînd însă felul mișcării ; aceasta rezultă din forma specifică a cilindrilor, tendința sa naturală ; același impuls imprimat unui con dă naștere unei mișcări diferite, determinate de forma conului.

⁵ Chrysipp, fr. 1000 Arnim. Pseudo-Pythagoras, *Carmen aureum*, v. 54. Întregul fragment e transcris în originalul grec.

⁶ Homer, *Odiseea*, I, 32—34.

⁷ Cicero, *De fato*, fr. I Yon = Chrysipp, fr. 977 Arnim.

III. O poveste scoasă din cărțile de istorie ale lui Tubero, despre un șarpe de o mărime neobișnuită.

1 Tubero scrie în *Istoriile* sale¹ că în primul război punic consulul Atilius Regulus, pe când își avea tabăra în Africa², lângă riul Bagrada³, a dat o luptă mare și înverșunată cu un șarpe de o mărime neobișnuită, care își avea culcușul în acele locuri. Mobilizând toată armata împotriva acestui șarpe uriaș, au tras în el mult timp cu balistele și catapultele, pînă ce l-au omorît, iar pielea, lungă de 120 de picioare, au trimis-o la Roma⁴.

IV. Același Tubero scrie ceva nou în legătură cu captivitatea lui Atilius Regulus la cartaginezi; ce scrie Tuditanus tot despre Regulus.

1 Am citit foarte de curînd în cărțile lui Tuditanus povestea destul de cunoscută despre Atilius Regulus. Anume scrie Tuditanus că Regulus, la cele spuse la Roma, sfătuiind senatul să nu facă schimb de prizonieri¹, a adăugat că i s-a dat de către cartaginezi o otravă, dar nu cu efect imediat, ci așa fel, încît moartea să-i fie aminată, cu planul ca el să trăiască numai pînă ce mijlocește schimbul, i-ar după aceea, veninul făcîndu-și progresiv efectul, el să moară². 2 Tubero spune de asemenea în *Istoriile* că Regulus, întorcîndu-se în Cartagina, a fost chinuit de puni prin procedee nemaiauzite. 3 „Îl închideau — zice el — în camere absolut întunecate și, după ce era mult timp ținut acolo, cînd soarele era arzător îl scoteau deodată și-l țineau expus razelor soarelui, silindu-l să țină capul în sus cu ochii deschiși spre soare. Ca să nu poată clipi din ochi, i-au desfăcut pleoapele și le-au cusut deasupra și dedesubt”³. 4 Tuditanus relatează că Regulus multă vreme n-a fost lăsat să doarmă și astfel și-a sfîrșit viața, iar cînd s-a aflat aceasta la Roma, cei mai nobili dintre captivii cartaginezi au

III ¹ Aelius Tubero, fr. 8 Peter.

² Expediția din Africa a avut loc între anii 256 și 254 î.e.n.

³ Riul Bagrada (azi Medjerda), izvorăște din Numidia și se varsă în Marea Mediterană la sud de Utica (în Tunisia de azi).

⁴ Legenda apare și la alți autori (Titus Livius îi consacră începutul cărții a XVIII-a, după cum rezultă din rezumatul păstrat; alte texte la Hosius, I, p. 286).

IV ¹ Consulul M. Atilius Regulus a fost făcut prizonier de cartaginezi în anul 255 î.e.n. În 250, cînd războiul decurgea nefavorabil pentru Cartagina (după bătălia de la Palermo), Regulus a fost trimis la Roma pentru a negocia pacea sau cel puțin schimbul de prizonieri, sub jurămintul că se va întoarce în cazul cînd misiunea va eșua. Regulus sfătuieste senatul să nu încheie pacea, avînd în vedere dificultățile în care se afla Cartagina; el refuză de asemenea de a fi răscumpărat și se întoarce la Cartagina ca sclav.

² Sempronius Tuditanus fr. 5 Peter.

³ Aelius Tubero, fr. 9 Peter.

fost predați de senat fiilor lui Regulus, care, introducându-i într-un dulap cu pereții căptușiți de cuie ascuțite bătute din afară spre interior, i-au făcut să sfârșească viața în chinurile aceleiași lipse de somn ⁴.

V. Greșelile jurisconsultului Alfenus în interpretarea cuvintelor vechi

1 Jurisconsultul Alfenus ¹, elev al lui Servius Sulpicius și cercetător sirguincios în domeniul antichităților, spune în cartea a XXXIV-a de *Digeste* și a II-a de *Culegeri*: „În tratatul încheiat între poporul roman și cartaginezi, se găsește scris că în fiecare an cartaginezii dădeau poporului roman o anumită cantitate de argint *purum putum* și am fost întrebat ce este *purum putum*. Eu am răspuns că *putum* înseamnă foarte pur, după cum spunem *nouum-nouicium* și *proprium-propicium* când vrem să sporim și să înșuşim sensul lui *nouum* și *proprium* ².

2 Când am citit acestea m-am mirat că Alfenus găsește aceeași înrudire între *purum* și *putum*, ca și între *nouum* și *nouicium* ³ căci dacă s-ar asemăna cu *nouicium* ar trebui să fie *puricium*, iar nu *putum*.

4 De asemenea m-am mirat că socotește pe *nouicium* un augmentativ, când *nouicium* nu înseamnă „mai nou”, ci este un derivat al lui *nouum* ³.

5 Eu sînt de părerea celor ce spun că *putum* vine de la *putare* (a socoti) și de aceea ei pronunță prima silabă scurtă, nu lungă, cum se pare că a socotit Alfenus, care-l derivă de la *purum*. 6 Cei vechi spun că *putare* însemna la început a scoate, a extrage dintr-un lucru ceea ce e de altă natură, ceea ce nu-i e necesar, ceea ce-i e străin și potrivnic și a lăsa ceea ce pare util și fără defect. 7 Căci în sensul acesta se zice *putare arbores*, *putare uites* (a curăța pomii, a curăța via) și chiar *putare rationes* (a verifica socotelile) ⁴. 8 Înșuși verbul *putare*, pe care-l folosim în sensul de

⁴ Sempronius Tuditanus, fr. 5 Peter. Autenticitatea torturilor la care a fost supus Regulus a fost pusă la îndoială de unii istorici moderni, apărută de alții (cf. Pais-Bayet, *Histoire Romaine*, I, P. 260). Versiunile privind aplicarea legii talionului în favoarea familiei lui Regulus diferă. După Diodor din Sicilia, XXIV, 12, senatul a predat doi sclavi cartaginezi văduvei și fiilor fostului consul. Unul dintre sclavi moare iar celălalt este legat lângă cadavru. Simțindu-se de afară mirosul cadavrului descompus, sînt avertizați tribunii plebei, care amenință cu intentarea unui proces pentru pingărirea majestății romane. Sclavul supraviețuitor a fost salvat iar cenușa celuiălalt a fost trimisă la Cartagina.

¹ P. Alfenus Varus, jurisconsult din vremea lui August (prieten cu Vergiliu și Horațiu), autor al unor *Digestae* în 40 de cărți; asupra lucrării *Coniectanea*, pomenită de Gellius, părerile sînt divergente: unii socotesc că e o operă separată, alții că e o subîmpărțire a *Digestelor*, alții, în sfîrșit, că e vorba de o compilație a lui Aufidius Namusa, care ar cuprinde pasaje din Alfenus. Cf. Klebs și Jörs, *RE*, s.u., 8.

² Alfenus Varus, I, p. 330 Bremer.

³ Gellius are dreptate: *nouicium* e un derivat al lui *nouus* „nou” cu sensul tehnic de „sclav cumpărat recent”; valoarea de întărire a lui *nouus*, atribuită de Alfenus, nu e atestată decît în acest pasaj. Și mai puțin justificată e apropierea dintre *proprius* „propriu” și *propicium* (= *propitius*) „favorabil, propice”.

⁴ Nu se poate afirma cu absolută certitudine că verbul *puto* „a tăia”, din care s-au dezvoltat sensurile aduse în discuție de Gellius, e unul și același cuvînt cu *puto* „a purifica”, atestat de Varro (*RR*, II, 2, 18; cf. id., *LL*, VI, 7, 63). Legătura dintre acesta din urmă și adjectivul arhaic *putus* poate fi explicată în două feluri: verbul ar putea fi un derivat al adjectivului sau, cum crede și Gellius, adjectivul un postverbal al lui *puto*.

a ne declara părerile noastre, nu înseamnă desigur altceva decît a curăța și tăia într-o problemă îndoielnică și obscură opiniile false și a reține ceea ce ni se pare că este adevărat, corect și incontestabil ⁵. **9** Deci în tratatul cu cartaginezii s-a zis *argentum putum* ca și cum s-ar fi zis *argentum exputum* (curățat), topit adică, și curățat de orice materie străină și de orice impurități, adus la un alb strălucitor.

10 De altfel expresia *purum putum* (bine purificat, absolut curat) se găsește nu numai în tratatul cu cartaginezii, ci și în multe alte cărți vechi, ca și în tragedia lui Q. Ennius intitulată *Alexander* ⁶ sau în satira lui M. Varro intitulată *Bătrînii sînt de două ori copii* ⁷.

VI. Greșit și nejuste a reproșat Iulius Hyginus lui Vergiliu că a aplicat penelor lui Dedal adjectivul praepetes; în legătură cu aceasta, ce sînt aues praepetes și care sînt păsările pe care Nigidius le-a numit inferae.

1 Dedal, precum se spune, fugind din regatul lui Minos

Cu aripi salvatoare (*praepetibus pennis*) a îndrăznit să zboare prin văzduh ¹.

2 La aceste versuri ale lui Vergiliu, Iulius Hyginus face observația că expresia *pennis praepetibus* este improprie și dovedește necunoașterea exactă a sensului cuvintelor. **3** „Căci *praepetes* — zice el — sînt numite de auguri păsările care zboară favorabil sau care se așază în locuri de bună prevestire” ². **4** Nu e potrivită deci întrebuintarea unui cuvînt din limbajul augurilor, cînd e vorba de zborul lui Dedal, care n-avea nimic de-a face cu disciplina augurilor.

5 Dar, pe Hercule, că Hyginus a comis o impertinență cînd a crezut că el știe ce înseamnă *praepetes* și n-au știut acest lucru Vergiliu și poetul erudit Cn. Matius care în cartea a II-a a *Iliadei* sale numește zborul Victoriei *praepes* în acest vers :

Dum dat uicendi praepes Victoria palmam

(În timp ce Victoria cu zborul favorabil îi dă ramura de palmier a învingătorului) ³.

⁵ E mult mai verosimil ca sensul uzual al lui *puto* „a crede, a socoti” să provină din expresia tehnică *putare rationes* „a verifica socotelile”, de unde „a socoti” și apoi „a crede” ca, de exemplu, în lat. *aestimo* și chiar în rom. *a socoti*.

⁶ Ennius, *Scenica (Alexander)*, fr. XI, v. 78 Vahlen.

⁷ Varro, *Satire menippeae*, fr. 91 Bücheler.

VI ¹ Vergiliu, *Eneida*, VI, 14—15.

² Iulius Hyginus, fr. 6 Funaioli.

³ Matius, *Iliada*, fr. 3 Bährens (Homer, *Iliada*, VII, 291—292).

6 De ce nu critică Hyginus pe Q. Ennius care în *Analele* sale nu numește *praepetes* penele lui Dedal, ci cu totul altceva :

Brundisium pulchro praecinctum praepete portu?
(Brundisium înconjurat de un frumos port protector)⁴.

7 Dacă ar fi examinat mai degrabă puterea de expresie a acestui cuvânt și nu s-ar fi uitat numai la sensul pe care-l are în limbajul augurilor, ar fi acordat cu siguranță poezilor libertatea de a folosi acest cuvânt nu în sensul lui propriu, ci prin schimbarea înțelesului cuvintelor pe baza raportului de asemănare. 8 Căci de vreme ce nu numai păsările care zboară favorabil ci chiar locurile unde se așază sînt prevestitoare de prosperitate și fericire, datorită acestui fapt s-a putut adăuga penelor lui Dedal adjectivul *praepetes*, pentru că îl duceau din locurile primejdioase de care se temea, în locuri mai sigure. 9 Dar și augurii numesc locurile *praepetes*, iar Ennius zice în prima carte de *Anale* :

Praepetibus sese pulchrisque locis dant.
(Păsările se așază în locuri favorabile și frumoase)⁵.

10 Nigidius Figulus, în cartea I-a a operei *Despre augurii privați*⁶, spune că *aves inferae* (păsări care zboară pe jos) are sens contrar expresiei *aves praepetes* (păsări cu zbor favorabil). „Este deosebire — zice el — între pasărea care zboară la dreapta și cea care zboară la stînga, între cea care zboară pe jos (*infera*) și cea *praepes*. 11 Din deosebirea aceasta între *praepetes* și *inferae*, se poate presupune că Nigidius a înțeles prin *aves praepetes* păsări care zboară în sus și pe sus. 12 În adolescență, pe cînd mergeam încă la școala de gramatică⁷, am auzit ce explicație dădea expresiei *aves praepetes* Sulpicius Apollinaris, ale cărui cursuri le frecventam cu deosebire. Pe cînd discuta cu prefectul Erius Clarus despre dreptul augural și venise vorba despre *aves praepetes*, Apollinaris a spus că, după părerea lui, *praepetes* sînt păsările pe care Homer le numește *ταυοπτερυγες* (cu aripi întinse) fiindcă augurii le priveau mai ales pe cele care zboară cu aripi mari întinse. Și a citat, în legătură cu aceasta, versurile lui Homer :

Îmi poruncești să ascult de păsările care zboară cu aripi mari întinse
Care nu mă interesează și de care nu mă preocup⁸.

⁴ Ennius, *Annales* (*Lib. incert.*, fr. XXVI), v. 488 Vahlen.

⁵ Ennius, *Annales* (I, fr. XLVII), v. 94 Vahlen.

⁶ Nigidius Figulus, fr. 80 Swoboda, 38 Funaioli.

⁷ Vezi Introducerea, p. XXXI

⁸ *Iliada*, XII, 237–238. Explicația lui Sulpicius pare a fi corectă ; trecerea unui cuvînt din limba augurală în limba poeziei e un fenomen frecvent. Cf. E. Norden, *Komm.*, p. 124–125.

VII. Despre Acca Larentia și Gaia Taracia ; despre originea preoției fraților arvali.

1 Acca Larentia și Gaia Taracia numită și Fufetia sînt nume celebre în vechile anale. Celei dintîi după moarte, iar Taraciei chiar pe cînd era în viață li s-au acordat de către poporul roman cele mai mari onoruri. 2 Că Taracia a fost fecioară vestală, este mărturie legea Horatia, care a fost adusă în fața poporului pentru ea. Prin această lege i s-au decernat cele mai mari onoruri, între care și dreptul de a depune mărturie în justiție, de a fi ea singură dintre toate femeile *testabilis* (cu drept de a fi martor), cum spune însăși legea Horatia ¹. 3 Cuvîntul contrar acestuia se găsește în legea celor 12 table : *Improbis intestabilisque esto* (Să fie acoperit de rușine și fără drept de a fi martor) ². 4 Pe lingă aceasta, dacă la vîrsta de 40 de ani ar fi voit să iasă din sacerdoțiu și să se căsătorească i se dădea dreptul și puterea de a se dezlega de jurămint și de a se putea căsători, ca dar și mulțumire că dăruise poporului cîmpul Tibrului sau cîmpul lui Marte ³.

5 Acca Larentia însă își vindea corpul și a cîștigat mulți bani din această profesiune. 6 Prin testament ea a lăsat averea sa moștenire regelui Romulus, după cum scrie Antias în *Istoria* sa ⁴ sau poporului roman, după cum scriu alții. 7 Pentru acest merit i se face sacrificiu public de către flaminul quirinal ⁵ și o zi din calendar este dedicată numelui ei. 8 Dar Sabinus Masurius spune în prima carte a *Memoriilor* sale, urmînd pe unii istorici, că Acca Larentia a fost doica lui Romulus. „Această femeie — zice el — a avut 12 fii, toți băieți și, unul din ei murindu-i, i-a luat locul Romulus ca fiu al Accai și acesta s-a numit pe sine și pe ceilalți frii ai ei frații arvali (*fratres aruales*)” ⁶. De atunci a rămas colegiul fraților arvali în număr de 12 și insigna acestui sacerdoțiu este o coroană de spice cu panglici albe ⁷.

VIII. Unele însemnări demne de amintit despre regele Alexandru și despre P. Scipio.

1 Greul Apion, numit și Plistonices ¹ a fost un scriitor înzestrat cu darul de a povesti și cu multă vioiciune. 2 Într-un elogiu pe care-l făcea regelui

VII ¹ Această *lex Horatia* e pomenită numai aici și pare să fie un fals datorat analistului Valerius Antias, sursa probabilă a lui Gellius. Cf. Boehm, *RE*, s.u. *Gaia Taracia*.

² *Legea celor XII Table*, VIII, 22 (textul întreg e citat mai jos, XV, 13, 11).

³ Știri asemănătoare, provenite tot de la Valerius Antias, se găsesc la Plinius, *NH*, XXXIV, 6,25, și la Plutarh, *Poplicola*, 8. Numele Fufetia al Gaiei Taracia apare numai aici.

⁴ Valerius Antias, fr. 1 Peter.

⁵ *Flamen Quirinalis* era preotul zeului Quirinus (identificat de romani cu Romulus); atribuțiile sale erau multiple, probabil că se refereau în special la cinstirea zeilor subterani și a celor cîmpenești din afara Romei (C. Jullian, *DA*, s.u., p. 1164 și urm.); făcea sacrificii pentru zeul Robigus (25 aprilie), în 23 decembrie sacrificia pe mormîntul Accai Larentia, în 7 iulie și 21 august zeului Consus.

⁶ Masurius Sabinus, *Memorabilia*, fr. 1 Bremer.

⁷ Sînt adunate aici o serie de legende menite să explice cultul unei vechi divinități italice (sărbătorită la 23 decembrie, Larentalia). Colegiul celor 12 „frați arvali”, cunoscuți prin păstrarea epigrafică a unor dări de seamă privind cultul, cuprindea membri ai familiilor senatoriale și era în slujba zeiței Dea Dia. Cf. și G. Wissowa, *RE*, s.u. *Acca*, 1.

VIII ¹ Vezi mai sus, V, 14, 1.

Alexandru, el spune : „A oprit să fie adusă în fața lui soția dușmanului învins, o femeie de o frumusețe rară, ca să nu se atingă de ea nici măcar cu ochii”². 3 Vorbind în glumă ne-am putea întreba care pare mai stăpînit, primul Publius Africanus care cucerind bogata cetate Cartagina din Spania³, a trimis tatălui ei înapoi tot fecioară pe o fată tină și foarte frumoasă⁴, fiica unui nobil hispaniol luată captivă, sau regele Alexandru care a oprit să fie adusă la el și n-a voit s-o vadă pe soția și sora regelui Darius, care fusese luată captivă într-o bătălie și despre care auzise că era de o frumusețe excepțională.

4 Dar să lăsăm acest subiect de declamație⁵ asupra lui Alexandru și Scipio celor ce au destul timp și talent și cuvinte să-l dezvolte. 5 Pentru mine e suficient să arat ce spune istoria, că acest Scipio, nu știu dacă e adevăr sau minciună, n-avea o faimă bună în tinerețe și e aproape sigur că împotriva lui au fost scrise de către poetul Cn. Naevius aceste versuri :

Chiar cel ce adesea a săvîrșit cu brațul său mari fapte glorioase
Ale cărui biruințe sînt vii și acum în memoria noastră și singur se
inalță în fața popoarelor
A fost adus de tatăl său doar într-o manta de la o prietenă⁶.

6 Cred că determinat de aceste versuri Valerius Antias a avut alte opinii decît ceilalți scriitori asupra moravurilor lui Scipio și a scris că acea fată captivă n-a fost trimisă înapoi tatălui ei, cum am scris mai sus, ci dimpotrivă a fost reținută de Scipio și folosită pentru plăcerile lui⁷.

IX. Un pasaj din Analele lui L. Piso, în care este povestită foarte amuzant o întîmplare interesantă.

1 L. Piso povestește, în cartea a III-a a *Analelor* sale, o faptă demnă de amintit, săvîrșită de Cn. Flavius, edil curul, fiul lui Annius. Fiindecă această faptă este povestită frumos și atrăgător de către Piso, transcriu în întregime acest pasaj din *Analele* lui Piso :

² Apion, *F. Gr. Hist.*, 616, fr. 22 Jacoby.

³ În cursul celui de al doilea război punic, Scipio ocupă în 209 importantul port Carthago Nova (azi Cartagena), în care punii își țineau proviziile, materialul de război, tezaurul, precum și ostatacii (soții și copii ai șefilor indigeni).

⁴ Pentru a-și cîștiga populațiile indigene, Scipio liberează ostatacii, restituindu-i familiilor lor. Titus Livius (XXVI, 50) relatează, cu numeroase detalii (fata ar fi fost logodnica unui celtiber Allucius, discursuri ale lui Scipio etc.) fapta raportată de Gellius.

⁵ Lat. *declamatiuncula*, diminutiv cu nuanță de dispreț.

⁶ Naevius, *Trag.*, v. 108—110 Ribbeck.

⁷ Valerius Antias, fr. 25 Peter. Părerăa lui Antias în privința comportării lui Scipio pare să fi fost în dezacord cu totalitatea istoricilor antici. Cf. și Pais-Bayet, *Histoire romaine*, I, p. 371, nota 21.

2 „Cn. Flavius — zice el — fiul unui libert, avea profesiunea de scrib¹ și se găsea în această calitate pe lângă un edil curul², în timpul cînd edilii au fost schimbați și el însuși a fost ales edil curul pentru un trib. 3 Edilul care prezida comițiile a refuzat să-i accepte alegerea și a spus că el nu poate admite să fie ales edil cine practică profesiunea de scrib³. 4 Se spune că atunci Cn. Flavius fiul lui Annius, și-a depus tăblițele de scrib, abdicînd astfel de la această profesiune și a devenit edil curul.

5 Se spune de asemenea că Cn. Flavius a venit să viziteze pe un coleg bolnav. Cînd a intrat în camera acestuia se găseau acolo mai mulți tineri nobili, dar din dispreț nici unul n-a voit să se ridice în fața lui. 6 Edilul Cn. Flavius, fiul lui Annius, a rîs, a poruncit să i se aducă fotoliul de edil curul (*sella curulis*)⁴ și l-a pus pe prag, ca nici unul dintre ei să nu poată ieși și ca toți aceștia să fie nevoiți să-l vadă șezînd pe scaunul de edil”⁵.

X. O poveste despre socraticul Euclides, pe care filozoful Taurus îl dădea adesea exemplu, cînd îndemna pe tineri să urmeze cu sîr-guință cursurile de filozofie.

1 Taurus, un strălucit reprezentant al filozofiei platonice în timpul nostru, prin multe exemple bune și sănătoase căuta să inspire dragostea pentru filozofie. Dar mai ales următoarea faptă a lui Euclides, elev al lui

IX ¹ Printre scribii publici, scribii edilului erau cei mai importanți după cei ai cves-torului. Cel mai vechi scrib *aedilicius* cunoscut este acest Cn. Flavius, ajuns însuși edil în 304; fusese secretarul lui Ap. Claudius Caecus. Numele lui e legat de mai multe cuceriri ale plebei: i se atribuie redactarea (și divulgarea) dreptului civil (*Ius civile Flavianum*) și a fastelor. Cf. Kornemann, *RE*, s.u. *scriba*; F. Münzer. *RE*. s.u. *Flavius*, 15; cf. și Pais-Bayet, *Histoire romaine*, I, p. 134, 181.

² *Aedilis curulis*, denumirea unor magistrați romani cu funcții destul de variate (prezidau jocurile, aplicau amenzi, supravegheau activitatea comercială, exercitau poliția orășenească, îndrumau și controlau construirea clădirilor publice etc.).

³ Spre deosebire de edilii plebei, desemnați de tribuni, edilii curuli erau, la origine, aleși dintre patricieni: mai tirziu însă, accesul plebeilor la această magistratură a fost admis. ajungîndu-se, cu timpul, la exclusivitate plebeiană în demnitatea de edil (în timpul imperiului nu se citează numele nici unui patrician printre edilii). Alegerea se făcea în comițiile triburilor, compuse atît din patricieni cît și din plebei. Despre incompatibilitatea dintre edilitate și funcția de scrib nu par să existe alte izvoare. Dimpotrivă, se mai citează și alte cazuri de scribi deveniți magistrați. Existau totuși dispoziții care prevedeau posibilitatea excluderii din senat a celor care se îndeletniceau cu profesii umile. Cf. O'Brien Moore, *RE*, Suppl. VI, col. 691—692.

⁴ *Sella curulis*, un fel de scaun pătrat cu picioare de obicei curbate (uneori încrucișate ca brațele unui cheste). Era folosită de magistrații de rang înalt (cei care aveau dreptul la lictori): consuli, pretori, edilii, cei investiți cu puterea dictatorială etc. (pentru detalii, cf. V. Chapot, *DA*, s.u. *sella*, p. 1179 și urm.).

⁵ L. Calpurnius Piso, fr. 27 Peter. Titus Livius, IX, 46, se inspiră de aproape din acest pasaj al analistului.

Socrate ¹ o dădea elevilor săi pildă de zel cu totul deosebit în studiul filozofiei.

2 „Ateniienii dăduseră un decret — zice el — ca orice cetățean din Megara, care era prins că a intrat în Atena, să fie condamnat la moarte ². 3 Atît de mult ardeau de ură — zice el — ateniienii împotriva megarie-
nilor, vecinii lor. 4 Atunci Euclides, care era și el tot din Megara și care înainte de acest decret se găsea la Atena ca elev al lui Socrate, după intrarea în vigoare a decretului, cum se însera, înainte de a se face noapte, îmbrăcat cu o tunică lungă de femeie, cu o manta cu multe culori și cu capul acoperit cu un văl, se ducea din Megara la Atena la Socrate, pentru ca măcar o parte din noapte să se împărtășească din lecțiile și sfaturile lui, iar spre ziuă, înainte de revărsatul zorilor, în aceeași îmbrăcăminte se întorcea acasă, la o distanță de mai mult de 20 de mii de pași. 5 Iar acum — zicea el — vedem dimpotrivă pe filozofi alergînd și bătînd în poartă la tinerii bogați ca să-i învețe, șezînd și așteptînd pînă la amiază, pentru ca învățăceii lor să se trezească după vinul din timpul nopții”.

XI. *Un citat demn de amintit dintr-o cuvîntare a lui Metellus Numidicus, referitor la îndatoririle vieții serioase și demne.*

1 Că nu trebuie să te iei la ceartă cu oameni josnici sau să cauți a răspunde la fel cuvintelor urite pe care ți le adresează cei nerușinați și necinstiți, fiindcă devii asemenea și egal cu ei cînd spui și auzi cuvinte la fel și asemănătoare cu ale lor, se poate învăța din cuvîntarea înțeleptului orator Metellus Numidicus nu mai puțin decît din cărțile și învățăturile filozofilor. 2 Iată cuvintele lui Metellus împotriva tribunului plebei C. Manlius ¹, care-i adresase într-o adunare în fața poporului cuvinte jignitoare și nerușinate: „În ce îl privește, fiindcă își închipuie că-și dă mai multă importanță, cetățeni, dacă se declară dușman al meu, n-am să spun prea multe cuvinte împotriva unuia pe care eu nici nu-l accept ca prieten al meu, nici nu-l privesc ca

X ¹ Euclides din Megara (apr. 450—380 î.e.n.), unul dintre elevii mai vîrstnici ai lui Socrate, întemeiază școala filozofică din Megara (poate chiar înainte de a fi intrat în cercul lui Socrate). A scris șase dialoguri filozofice (a căror autenticitate a fost contestată în Antichitate), azi pierdute. Anecdota povestită de Gellius nu e confirmată de alte izvoare. Cf. Natorp, *RE*, s.u. *Eukleides*, 5.

² Este vorba, probabil, de decretul prin care se interzicea megarienilor accesul la piețele ateniene (432 î.e.n.). Episodul se înscrie în luptele pentru hegemonie care au opus, în sec. V, Atena și Sparta.

XI ¹ C. Manlius, poate același personaj cu T. Manlius Mancinus (cf. F. Münzer, *RE*, s.u. 16 și 61), pomenit de Sallustius (*Jug.*, 73,7). Tribun al plebei în 107, obține ca C. Marius să preia comanda în războiul cu Jugurtha în locul lui Q. Metellus Numidicus. După întoarcerea din expediție a lui Metellus, care cerea onorurile triumfale, îl atacă într-o adunare populară. Din răspunsul lui Metellus provine citatul dat de Gellius.

dușman. Căci pe cât mi se pare de nedemn ca cei buni să-l vorbească de bine, pe atît mi se pare de nepotrivit ca ei să vorbească urît despre el. Dacă vorbești despre un astfel de omuleț într-un timp cînd nu poți să-l pedepsești², îi aduci mai mare cinste decît ocară”³.

XII. *Nici testamentum nu e cuvînt compus, cum a crezut Servius Sulpicius, nici sacellum, cum a socotit C. Trebatius, ci primul e derivat de la testatio, iar al doilea este diminutiv de la sacer.*

1 Nu-mi pot explica ce rațiuni l-au făcut pe jurisconsultul Servius Sulpicius, un om învățat al vremii sale, să scrie în cartea a II-a a operei sale intitulată *Despre abolirea unor sacrificii* că *testamentum* este un cuvînt compus¹. 2 Căci spune că e compus din *contestatio* și *mens*, (*contestatio mentis* = mărturie a minții). 3 Dar atunci ce sînt *calciamentum* (încălțăminte), *paludamentum* (haină militară), *pauimentum* (pavaj), *uestimentum* (veșmînt), ce sînt atîtea altele formate la fel? 2. Vom spune că toate acestea sînt compuse? 4 L-a înșelat, se pare, pe Servius, sau pe cel care a spus-o primul, prezența aparentă dar nu neverosimilă și nepotrivită a sensului lui *mens* (= minte) în acest cuvînt, cum aceeași verosimilitate l-a înșelat și pe C. Trebatius. 5 Acesta în cartea a II-a a lucrării *Despre religii* spune: „*Sacellum* este un loc mic consacrat zeului împreună cu altarul”. Apoi adaugă: „Cred că *sacellum* este compus din două cuvinte *sacer* (sfînt) și *cella* (încăpere); ca și cum ar fi *sacra cella*”³. 6 Așa scrie Trebatius; dar cine nu știe că *sacellum* nu e compus din *sacra* și *cella*, că e un cuvînt simplu, diminutiv de la *sacer*?⁴.

XIII. *Mici chestiuni discutate la masă la filozoful Taurus și numite sympoticae*¹.

1 Ca apropiați ai filozofului Taurus, care-l vizitam la Atena, ne făcuserăm această deprindere de care ne țineam: 2 Cînd ne invita la el acasă, ca să

² Tribunii plebei erau inviolabili, neputînd fi nici arestați, nici dați în judecată, nici pedepsiți; cel care călca inviolabilitatea tribunilor era considerat în afara legii, blestemat (*sacer*).

³ Metellus, 58, fr. 6 Malcovati.

XII ¹ Sulpicius Rufus, I, p. 225 Bremer. *Testamentum*, cum afirmă și Gellius în titlul capitolului, e un derivat al verbului *testari* „a lua de martor, a testa”, testamentele fiind la origine declarații orale, avînd poporul ca martor; prezența martorilor a rămas și mai tirziu necesară.

² Cu ajutorul sufixului *-mentum* se formează substantive abstracte (de obicei de origine verbală), concretizate apoi în diverse funcții (adesea nume de instrument); prin diferite procese analogice, funcția s-a extins de la verbe la substantive. Exemplele lui Gellius tind să arate că nu poate fi vorba de compuse cu *mens*, „minte”; de aceea n-a ales numai cazuri de derivare clară: *calciamentum* format de la *calciare* „a încălța” sau analogic de la *calciatus* „încălțat”; *paludamentum* e de origine obscură, poate format prin analogie cu *paludatus* „înmarmat, împodobit”; e un termen vechi cu caracter ritual, neexplicat; *pauimentum* derivă de la *pauire* „a bătători pămîntul”; *uestimentum* de la *uestire* „a îmbrăca”.

³ C. Trebatius Testa, fr. 5 Bremer.

⁴ Explicația lui Gellius e corectă.

XIII ¹ *Sympoticae*, gr. συμποτικά „care se referă la ospăț”. În grecește adjectivul nu e feminin, ci masculin, acordîndu-se de obicei cu δῖζλογοι; femininul latin se explică prin acordul cu *quaestiunculae* „mici probleme”.

nu venim fără nimic, cu mîna goală, cum se zice, aduceam la masă nu lucruri bune de mîncat, ci subiecte de discuții subtile. **3** Fiecare dintre noi, așadar, venea pregătit cu cite o problemă, pe care o punea, și sfîrșitul mesei era începutul vorbei. **4** Se discutau însă nu chestiuni grele și serioase, ci ἐνθυμημάτια² mici cugetări, lucruri mărunte și ușoare, care ne stimulau mințile bine dispuse de vin, cum sînt glumele subtile pe care le voi aminti. **5** Odată s-a pus întrebarea : cînd se poate spune că moare cineva : cînd a trecut între cei morți, sau cînd este încă viu ? Cînd se ridică cineva în picioare : cînd este deja în picioare, sau cînd este așezat ? Cel ce învață o artă, cînd devine artist : cînd a terminat învățătura, sau înainte de a o termina ? **6** Fie că răspunzi într-un fel sau altul, răspunsul e absurd și ridicol, și va părea cu mult mai absurd, dacă vei spune că amîndouă răspunsurile sînt valabile, sau nici unul din ele nu e valabil.

7 Dar fiindcă unii spuneau că toate acestea sînt niște curse sofisticate și lipsite de orice conținut, Taurus luînd cuvîntul a spus : „Să nu disprețuiești aceste chestiuni ca pe niște fleacuri sau vorbe de clacă. **8** Cei mai de seamă filozofi s-au întrebat foarte serios asupra acestor probleme : unii au socotit că verbul a muri marchează momentul cînd cineva este încă în viață ; alții că el presupune lipsa completă de viață, că cel ce se spune că moare este revendicat în întregime morții. **9** La fel și despre alte acțiuni asemănătoare au fixat momente deosebite și s-au despărțit în opinii deosebite. **10** Platon al nostru — zice el — n-a atribuit nici vieții, nici morții momentul marcat de verbul a muri și la fel a făcut și în discuția altor chestiuni asemănătoare. **11** El a văzut că și una și alta sînt opuse și că din două contrarii nu poți admite unul cînd celălalt rămîne în picioare și că chestiunea este de a pune în concordanță doi termeni contradictorii, viața și moartea. De aceea el a spus că un asemenea moment este ceva nou, o stare intermediară la hotarul dintre cele două, ceea ce el a exprimat prin cuvintele ἡ ἐξαιφνης φύσις (natura instantaneului) și această idee o veți găsi în cartea sa intitulată *Parmenides*”³.

12 Astfel de contribuții aduceam noi la masă la Taurus, astfel de delicatese ca desert, pe care el obișnuia să le numească τραχημάτια (prăjituri).

XIV. Cele trei motive pe care le atribuie filozofii pedepsei ; de ce Platon admite numai două.

1 Se socotește că trei sînt motivele pentru care trebuie să se aplice pedepse.
2 Un motiv este cel numit de greci κόλασις (corecție) sau νοθεσία (aver-

² Diminutiv de la ἐνθυμημα „argumentare, raționament”.

³ Expresia citată e la p. 156 d a dialogului platonice ; Taurus se referă la întregul pasaj cuprins între 155 e și 157 b. Este vorba de trecerea de la o stare la alta ; neadmițînd existența contradicțiilor interne. Platon e silit să imagineze starea de „instantaneitate” ca o treaptă de trecere între două stări opuse.

tismen), cînd se dă o pedeapsă pentru muștrare și îndreptare, pentru ca cel ce a greșit din imprudență să fie mai atent și mai corect. **3** Al doilea motiv este cel numit de cei ce au analizat amănunțit conținutul ideii de pedeapsă τιμωρία (ispășire). Acest motiv exprimă grija de a ocroti demnitatea și autoritatea celui împotriva căruia s-a greșit, ca nu cumva lipsa de pedeapsă să expună persoana lezată disprețului și să-i prejudicieze onoarea. De aceea se socotește că acest cuvînt înseamnă repararea onoarei ¹. **4** Al treilea motiv de pedeapsă este cel numit de greci παράδειγμα (exemplu), cînd pedeapsa este necesară pentru a da exemplu celorlalți, pentru ca, știind ce-i așteaptă, teama de pedeapsă să-i îndepărteze de la asemenea greșeli care în interesul societății trebuie prohibite. De aceea strămoșii noștri numeau exemple pedepsele foarte mari și foarte grele. Cînd însă există o speranță întemeiată că cel ce a greșit se poate îndrepta de la sine, fără pedeapsă, sau cînd dimpotrivă nu există nici o speranță că se poate îndrepta sau corecta, sau cînd nu e necesar să existe teama că a fost lezată onoarea celui împotriva căruia s-a greșit, sau greșeala nu e necesar să fie sancționată ca exemplu de intimidare, în orice delict de acest fel desigur că nu pare destul de întemeiată ideea de pedeapsă.

5 Aceste trei motive de pedeapsă le-au arătat alți mulți filozofi, ca și Taurus al nostru în prima carte de *Comentarii* pe care le-a scris la *Gorgias* al lui Platon ². **6** Dar Platon spunea textual că motivele de pedeapsă sînt numai două : unul, cel arătat la început, pentru corectare, și al doilea, cel arătat la urmă, ca exemplu pentru intimidare. **7** Iată cuvintele lui Platon în *Gorgias* : „Este de așteptat că cel pedepsit pe bună dreptate sau să devină mai bun prin propria sa pedeapsă, sau să fie exemplu pentru alții, ca ceilalți, văzîndu-l suferînd, de teamă să devină mai buni” ³.

8 Din aceste cuvinte se poate înțelege ușor că Platon n-a luat cuvîntul pedeapsă, τιμωρία, în sensul analizat mai sus, ci în sensul de orice pedeapsă, în general. **9** Dacă el a trecut cu vederea ca neînsemnat și demn de dispreț motivul de a pedepsi pentru a pune la adăpost autoritatea omului lezată, sau dacă l-a trecut cu vederea socotîndu-l de prisos, fiindcă scria nu despre pedepse între oameni în timpul vieții, ci după moarte, această problemă o las în discuție.

XV. Dacă litera e din verbul quiesco trebuie pronunțată lung sau scurt.

1 Un prieten de-al meu, om cu o cultură deosebită, care dedică mult timp studiului, întrebînd verbul *quiescit*, l-a pronunțat cu *e* scurt. **2** Un alt prieten, socotit un om minunat prin erudiția sa și disprețuitor al regulilor obișnuite, a spus că el socotește barbară o astfel de pronunțare, **3** fiindcă *e* din *quiescit* trebuie pronunțat lung, așa cum este în *calescit*,

XIV ¹ Gellius se referă la derivarea cuvîntului τιμωρία de la τιμή „onoare” (dar și „răzbanare, pedeapsă”).

² Din comentariul lui Taurus la *Gorgias* nu s-a păstrat nici un fragment.

³ Platon, *Gorgias*, 525 a - b (pasajul face parte din mitul infernului).

uitescit, stirpescit și altele multe la fel, iar nu scurt. 4 Și adaugă chiar că *quies* are pe *e* lung nu scurt. 5 Prietenul de care am vorbit întâi, ponderat și măsurat în toate, a răspuns că nici dacă Aelii, Cincii și Santrii¹ ar fi de părere că așa trebuie spus, el n-ar călea uzul constant al limbii latine ca să-i ușureze pe ei, și nici n-are de gând să vorbească așa de original, încît să spună lucruri neuzitate și incorecte; 6 că el a scris o lucrare asupra acestei chestiuni, între exercițiile lui mai ușoare, de destindere, și că verbul *quiesco* pe de o parte nu este asemenea celor înșirate mai sus, iar pe de alta nu derivă de la *quies*, ci dimpotrivă *quies* derivă de la *quiesco*. Arătînd apoi că acest verb își are originea în grecește, el a demonstrat, cu explicații nu lipsite de temeii, că litera *e* din *quiesco* nu trebuie să se pronunțe lungă².

XVI. *Verbul deprecor este folosit de Catul într-o accepție rară, dar proprie și bine aleasă; explicația acestui cuvînt, cu exemple din scriitorii vechi.*

1 Cineva care voise să ajungă la faima de orator prin mulțime de exerciții de limbă nedigerate bine și nu învățase mare lucru din folosirea și tainele limbii latine, ne-a prilejuit un mare haz și distracție într-o seară pe cînd ne plimbam întimplător prin Liceu¹. 2 Pentru că într-o poezie a lui Catul există verbul *deprecor* folosit de poet într-un sens puțin mai savant, el, necunoscînd sensul acestui cuvînt, afirma că sint foarte slabe niște versuri care după judecata tuturor erau foarte frumoase. Iată versurile despre care este vorba :

Lesbia îmi spune întotdeauna cuvintele rele, și nu face niciodată

Dar să mor dacă nu mă iubește Lesbia.

Dovadă? Fiindcă și eu fac la fel, o ocarăse mereu

(deprecor illum assidue)

Dar să mor, dacă n-o iubesc!²

3 Bunul nostru vorbitor socotea că în acest loc *deprecor* este folosit cu sensul obișnuit din popor, că înseamnă adică *ualde precor* (rog tare) *oro* (rog) *supplifico* (implor), în care prepoziția *de* are valoare augmentativă.

XV ¹ Numele unor gramatici celebri: Aelius este desigur L. Aelius Stilo, citat adesea de Gellius. Cincius e probabil L. Cincius, jurist și gramatic (sec. II–I î.e.n.); Santra e un filolog și scriitor de la sfîrșitul republicii; a scris o lucrare, în cel puțin trei cărți. *De anti-quitate uerborum*, o tragedie etc. (cf. P. Wessner. *RE*. s.u.).

² Redactarea acestui capitol e destul de grăbită și argumentele nu sint de loc expuse cititorului; Gellius nu-și formase nici o părere în această dispută care pare să opună și aici pe analogiști anomalistilor. În orice caz, părerea anomalistului citat e ciudată: nici un indiciu, în afara textului de față, nu permite să considerăm că *e* din *quiesco* era scurt; de asemenea, nu pare îndoielnic că *quiesco* derivă de la *quies*: originea greacă a cuvîntului e de domeniul fanteziei.

XVI ¹ Liceul era un cartier al Atenei, cu un templu al lui Apollo și cu un gimnaziu în care, timp de 13 ani, Aristotel și-a ținut prelegerile.

² Catul, 92.

4 Dacă ar fi așa, sigur că versurile ar fi slabe. 5 Dar e cu totul altfel : căci prepoziția *de* este echivocă și în unul și același cuvînt poate avea mai multe sensuri. *Deprecor* este întrebuițat de Catul ca *detestor* (blestem), *exsecror* (blestem), *depello* (alung), *abominor* (resping). 6 Sens contrar are însă cînd Cicero spune în cuvîntarea sa pentru apărarea lui P. Sulla : *Quam multorum hic uitam est a Sulla deprecatus*. (La cît de mulți a salvat acesta viața intervenind la Sulla)³ 7 La fel în combaterea legii agrare : *Si quid deliquero, nullae sunt imagines, quae me uobis deprecentur* (Dacă voi greși ceva, n-am imagini de strămoși care să intervină la voi pentru mine)⁴.

8 Dar nu numai Catul a folosit acest verb cu sensul acesta. Sînt pline cărțile de exemple în care acest verb are asemenea sensuri. Dintre acestea, citez unul sau două, care-mi sînt mai la îndemînă. 9 Q. Ennius în tragedia *Erechtheus* spune astfel folosind verbul *deprecor* într-un sens nu mult mai depărtat decît Catul.

Qui nunc aerumna mea libertatem paro,
 Quibus seruitutem mea miseria deprecor
 (Eu, care acum aduc cu nenorocirea mea libertatea
 Pentru cei cărora le înlătur sclavia prin nefericirea mea)⁵.

Aci *deprecor* are sens de *abigo*, *amolior*, îndeapărtez, înlătur, fie prin rugăminți, fie altfel. 10 La fel spune și Ennius în *Cresphontes* :

Ego cum meae uitae parcam, letum inimico deprecor
 (Ca să-mi cruț viața, feresc de moarte pe dușman)⁶.

11 În cartea a VI-a a operei *Despre republică*, Cicero scrie : „Aceasta cu atît mai mult cu cît deși în calitate de colegi, erau împričinați la fel, nu numai că nu erau judecați amîndoi cu aceeași severitate, dar mai mult, ura față de Claudius era înlăturată de dragostea față de Gracchus” (*Claudii inuidiam Gracchi caritas deprecabatur*)⁷. Și aci cuvîntul nu înseamnă *valde precabatur* (ruga stăruitor) ei înlătura (*propulsabat*) și îndeapărta ura (*defensabat*) ceea ce înțeleg grecii cu aproximație prin cuvîntul παρατείσθαι⁸. 12 Un sens asemănător dă Cicero acestui cuvînt și în discursul pentru Aulus Caecina : „Ce să-i faci — zice el — acestui om? Oare nu-i îngăduit uneori să îndeapărteze ura pentru marea-i necinste prin scuze pentru marea-i prostie?” (*ut excusatione summae stultitiae summae improbitatis odium deprecetur?*)⁹. 13 La fel și în discursul prim din acțiunea a doua *Împotriva lui Verres* : „Acum ce să facă Hortensius? Să-i îndeapărteze crimele lăcomiei prin elogiul cumpătării? (*Auaritiaene crimina frugalitatis laudibus*

³ Cicero, *Pro Sulla*, XXVI, 72.

⁴ Cicero, *De lege agraria*, II, 36, 100.

⁵ Ennius, *Scenica* (*Erechtheus*, fr. II), v. 137-138 Vahlen.

⁶ Ennius, *Scenica* (*Cresphontes*, fr. VI), v. 134 Vahlen.

⁷ Cicero, *De republica*, VI, 2,2.

⁸ παρατείσθαι înseamnă și „a cere” și „a îndeapărta ceva prin rugăminți (sau rugăciuni)”.

⁹ Cicero, *Pro Caecina*, XI, 30.

depreceatur?) Dar apără pe omul cel mai ticălos, cel mai desfrinat, cel mai netrebnic”¹⁰. Așadar Catul spune că făcea ceea ce făcea și Lesbia, adică o ocăra, o respingea, o îndepărta, o ura și totuși murea după ea¹¹.

XVII. *Cine a pus pentru prima dată cărți la dispoziția publicului pentru a fi citite, și cât de mare a fost numărul cărților din bibliotecile publice din Atena înainte de invazia perșilor.*

1 Se spune că tiranul Pisistrate a fost cel dintii care în Atena a pus la dispoziția publicului cărți de discipline liberale pentru a fi citite¹. După el ateniienii, cu grijă și zel, au mărit numărul cărților bibliotecii înființate de Pisistrate. Dar după aceea Xerxe, ocupînd orașul Atena și incendiindu-l cu excepția Acropolei, a luat toată acea mulțime de cărți și a dus-o în Persia². 2 Abia mult mai târziu regle Seleukos, cunoscut sub numele de Nicator, a luat măsuri de aducerea cărților la Atena³.

3 După aceea un mare număr de cărți, cam 700 000, au fost fie strînse, fie scrise în ordinele regilor Ptolemei în Egipt. Dar în primul război contra Alexandriei, pe cînd poporul era jefuit, toate acele opere au fost incendiate din întîmplare de trupele auxiliare, fără ca acestea să fi primit vreun ordin pentru astfel de faptă⁴.

¹⁰ Cicero, *In Verrem. Actio II, II (De praetura Siciliensi)*, 78, 192. După cum se vede, împărțirea în cărți nu concordă cu cea pe care o cuprindea ediția folosită de Gellius, unde discursul figurează ca primă carte a celei de a doua acțiuni.

¹¹ Gellius interpretează corect pasajul; cele două sensuri ale verbului *deprecor* („a îndepărta pe cineva prin rugăminți sau rugăciuni” și „a ruga, a implora”) sînt atestate în lexte (Gellius însuși aduce numeroase pasaje). Asupra nuanței precise a cuvîntului traducătorii și comentatorii lui Catul au totuși opinii divergente, unii (Riese, de ex.) considerînd că nu e vorba chiar de o imprecăție, ci numai de dorința de a îndepărta pe Lesbia, de a o evita.

XVII ¹ Informația lui Gellius e cea mai veche sursă cu privire la începuturile bibliotecilor publice.

² În cursul celui de al doilea război mehic, Atena este cucerită de perși (sept. 480 î.e.n.)

³ Seleukos I Nicator, unul din generali și „diadohii” lui Alexandru Macedon (apr. 358 – 280); rege al Siriei după dezmembrarea imperiului lui Alexandru.

⁴ Biblioteca din Alexandria, cea despre care e vorba aici, a fost cea mai importantă dintre bibliotecile antice. Istoria ei ne este însă numai vag cunoscută. Existau la Alexandria două biblioteci, prima în clădirea Muzeului, înființată probabil de Ptolemeu Soter și îmbogățită de fiul său, Ptolemeu Filadelful; în jurul acestei biblioteci s-a creat o puternică mișcare filologică și științifică, printre bibliotecarii aflîndu-se personalități ca Demetrius din Phaleron, Eratostene, Zenodot din Efes, Aristarh etc.; poetul Calimah a alcătuit un catalog al bibliotecii. În timpul războiului dintre Caesar și locuitorii Alexandriei (47 î.e.n.) biblioteca a fost distrusă de incendiu, poate nu în totalitate ei. În ceea ce privește numărul cărților, cifra dată de Gellius nu e confirmată de alte surse. Seneca (*De tranquillitate animi*, 9) citează o mărturie a lui Titus Livius, după care biblioteca muzeului ar fi cuprins numai 400 000 de cărți. Pierderea provocată de incendiu a fost compensată prin aducerea la Alexandria de către Antonius a bibliotecii din Pergam. A doua bibliotecă, înființată de Ptolemeu II Filadelful, avea sediul în palatul Serapeum; și aceasta a pierit în luptele dintre creștini și păgîni: biblioteca devenise refugiul păgînismului și împăratul Theodosius ordonă, în 390 sau 391, distrugerea Serapeumului. Biblioteca a fost jefulă de către creștini. În sfîrșit, dacă vor mai fi rămas urme ale bibliotecii, ele au fost nimicite de arabii califului Omar.

- I.** *Dacă se spune corect sau greșit hesterna noctu (azi noapte) și ce ne învață gramatica asupra acestei expresii*¹; *de asemenea decemvirii au spus în cele 12 table nox pentru noctu*².
- II.** *Favorinus mi-a citat zece cuvinte, pe care le întrebuințează grecii, corcite și barbare; eu i-am citat tot altele, uzitate în mod obișnuit în limba latină, dar care nu sînt de origine latină și nici nu se găsesc în scrierile vechi.*
- III.** *În ce mod și cât de sever a mustrat în fața noastră filozoful Peregrinus pe un tînăr roman dintr-o familie equestră care stătea nepăsător în fața lui și tot căsca mereu.*

L-a văzut căscind mereu și i-a înțeles rătăcirile desfrîinate ale minții și ale corpului¹.

I ¹ *Noctu*, locativ de la *nox*, format fie analogic după *diu*, fie, independent de *diu*, cu desinența *-*eu*, fie, în sfîrșit, de la o temă în *-u* (atestată și în sanscrită), paralelă cu cea consonantică. Acest locativ e atestat în relativ numeroase texte; forma clasică pentru exprimarea adverbului „noaptea” e ablativul *nocte*. Macrobius, *Saturnalia*, I, 4, aduce câteva pasaje cu ablativul *noctu*, reproduse probabil din Gellius.

² *Legea celor XII table*, VIII, 12. Textul, păstrat de Macrobius (*Saturn.*, I, 4, 19), e următorul: *Si nox furtum faxsit, si im occisit, iure caesus esto* „dacă face un furt noaptea, dacă îl omoară (pe hoț), să fie considerat ucis pe drept”. Forma adverbială *nox*, nu e un nominativ, ci, probabil, un genitiv **noctes* cu sincoparea vocalei.

III ¹ Fragmentul e păstrat de Nonius, II, 121, 19, fără indicarea provenienței. Mercier, editorul lui Nonius, îl consideră extras din acest capitol.

IV. *Istoricul foarte cunoscut Herodot a greșit când a spus că pinul, singur dintre toți arborii, tăiat nu mai odrăștește din nou din rădăcinile sale*¹, iar despre apa de ploaie și despre zăpadă a dat ca observații juste lucruri necontrolate îndeajuns².

V. *Ce înțelege Vergiliu prin caelum stare puluere (cerul e plin de pulbere)*¹ și *Lucilius prin pectus sentibus stare (pieptul plin de spini)*².

VI. *Când după o mică ceartă s-a produs împăcarea, nu sînt de loc folositoare cererile reciproce de explicații; în legătură cu aceasta o discuție a lui Taurus și un citat din Theofrast; părerile lui Cicero despre dragostea prietenească, arătate textual*¹.

VII. *Ce spune Aristotel în cartea sa Περὶ μνήμης (Despre memorie), despre natura și deprinderile memoriei*¹; și, în legătură cu aceasta, alte câteva lucruri citite și auzite despre creșterea sau dispariția acestei facultăți².

IV ¹ Herodot, VI, 37: „Singur pinul dintre toți copacii, după ce a fost tăiat nu mai dă nici o mlădiță, ci pierе nimic în întregime” (Trad. A. Piatkovski—F. Vanț - Ștef).

² Herodot, II, 22. Vorbind despre revărsările Nilului și nefiind de părere că apele ar putea proveni din topirea zăpezilor, Herodot afirmă între altele că „după o ninsoare e necesar să ploaie în cinci zile”, iar în regiunea respectivă nu plouă: deci nici nu ninge.

V ¹ Vergiliu, *Eneida*, XII, 407—408.

² Lucilius, v. 213 Marx; cf. și 1301: *stat sentibus fundus*. Nonius, IV, 391—392, se inspiră din acest capitol și traduce verbul *stare* prin „a fi plin de” și mai dă citate din Vergiliu, Varro și Sisenna.

VI ¹ Despre raportul dintre *Laelius* al lui Cicero și tratatul *Despre prietenie* al lui Theofrast, vezi și mai sus, I, 3,10—13. Lucrarea lui Theofrast nu s-a păstrat. E greu de stabilit la ce pasaj din Cicero se referă Gellius.

VII ¹ Aristotel, *Περὶ μνήμης*, I, 449 (după Hosius).

² După Hertz și Hosius, textul lui Nonius, V, 441, 3—6, în care se spune că a ține minte (*meminisse*) este comun tuturor ființelor insuflete, în timp ce a reduce în memorie, a-și aminti (*reuocare in memoriam*) e caracteristic omului, ar proveni din acest capitol.

VIII. *Ce mi-a venit în minte voind să traduc și să interpretez în limba latină câteva pasaje din Platon*¹.

IX. *Filozoful Theofrast, cel mai mare orator al vremii sale, în momentul când voia să țină un discurs în fața poporului la Atena, tulburat suflătește, n-a mai putut vorbi; același lucru i s-a întâmplat o dată și lui Demostene pe când vorbea în fața regelui Filip*¹.

X. *O discuție pe care am avut-o în orașul Eleusis cu un gramatic șarlatan, care nu știa timpurile verbelor și lucruri elementare pe care trebuie să le știe copiii, dar care epata pe naivi cu chestiuni nebuloase și încâlcite.*

halophantam mendacem uelit (vrea ca nemernicul mincinos ...) ¹.

XI. *Cît de spiritual a răspuns Socrate soției sale Xantipa, care-i cerea ca la Dionysii să aibă o masă mai bogată.*

XII. *Ce înseamnă în cărțile celor vechi plerique omnes; expresia pare a fi împrumutată din grecește*¹.

XIII. *Cuvîntul eupsones*¹ *pe care-l folosesc africanii nu e punic, ci grecesc.*

VIII ¹ Despre alte încercări ale lui Gellius de a-l traduce pe Platon, vezi mai jos, XVII, 20.

IX ¹ Anecdota privitoare la Demostene, a cărei istoricitate a fost pusă la îndoială, e relatată de Eschine, *Despre ambasada infidelă*, 34.

X ¹ Fragmentul, despre care nu se poate afirma cu certitudine că aparține lui Gellius, provine din Nonius II, 120, 12.

XII ¹ Expresia e atestată la Plaut (*Trin.*, 29) și la Terențiu (*Andr.*, 55, *Heaut.*, 830) și înseamnă „cei mai mulți, aproape toți”.

XIII ¹ Cuvîntul apare în diferite forme în manuscrise (*Eupsones*, *Cupsones*, *Quopsones*); textele grecești nu atestă nimic similar. După P. K. Marshall, *Mnemosyne*, XV, 1962, 3, p. 273, ar trebui reținută lecțiunea *cupsones*: cuvîntul e atestat la Augustin (*Sermones*, 46, 39), african și el; sensul e însă necunoscut. Gellius îl va fi pus în legătură cu gr. κ'πτεω „a (se) apleca”.

XIV. *O fină observație a filozofului Favorinus împotriva unuia care vorbea într-un moment nepotrivit despre ambiguitatea vorbelor; câteva cuvinte rar întrebuițate, scoase din poetul Naevius și din Cn. Gellius; etimologiile stabilite de P. Nigidius*¹.

XV. *Cît de degradant a tratat C. Caesar pe poetul Laberius; versurile lui Laberius asupra acestui fapt*¹.

O povestire frumoasă și minunată din cărțile lui Heraclide din Pont².

XIV ¹ Cf. mai jos XVIII, 4, 10–11; cf. și XI, 12.

XV ¹ Macrobius, relatează întimplarea (*Saturnalia*, II, 7,2) transcriind-o desigur din Gellius:

„Oferindu-i suma de 500 000 de sesterti, Caesar îl invită pe Laberius, cavaler roman, să iasă în scenă și să interpreteze el însuși mimii pe care li compunea. Cine e puternic te constrânge, nu numai cînd, aparent, te invită, ci chiar cînd te roagă. Astfel și Laberius, în următoarele versuri ale unui prolog, mărturisește că a fost constrins de Caesar:

«Iată unde m-a imbrincit, aproape de sfîrșitul vieții, destinul, de al cărui iureș, dușmănos și năprasnic, mulți au vrut să scape, puțini au reușit!

Nici ambiția, nici ispita banului, nici teama, nici sila, nici prestigiul, nu au reușit, în tinerete, să mă urnească din rangul meu. Acum, la bătrînețe, iată ce ușor m-au surpat vorbele ademenitoare, strecurate blajin, ale unui bărbat ilustru și milostiv.

Cine ar putea să îngăduie unui biet om ca mine să-l refuze pe acela căruia nici zeii n-au fost în stare să-i refuze nimic? Șaizeci de ani am trăit fără pată, și azi, după ce am ieșit de acasă cavaler, mă întorc un biet mim. Desigur, am trăit cu o zi, asta de azi, mai mult decît s-ar fi convenit să trăiesc!

O! Soartă, tu care nu cunoști măsura binelui nici a răului, dacă asta îți era plăcerea, ca prin gloria literară să zdrobești lujerul bunului meu renume, de ce nu m-ai încovoiat, mlădiindu-mă pofteilor tale atunci, cînd trupul meu era încă verde, cînd puteam să fiu pe placul poporului și al unui asemenea bărbat?

Dar acum, unde mă mai azvirli? Ce pot eu aduce în scenă? Podoaba frumuseții, demnitatea trupului, lăria sufletului, sunetele melodioase ale vocii?

Cum iedera se incolăcește pe crengi, istovind puterile copacului, așa mă istovesc, cu îmbrățișările lor, anii mei bătrîni!

Și, asemenea unui mormînt, păstrez doar un biet nume!

Chiar în desfășurarea ulterioară a acțiunii, Laberius, de bine de rău, se răzbnună, jucînd rolul unui sirian care, lovit cu vergi, striga:

«De acum, romani, am pierdut libertatea.»

Iar puțin mai tirziu adăuga:

«De mulți trebuie să se teamă cel de care se tem mulți.»

La aceste vorbe tot publicul își îndreaptă privirile spre Caesar, dîndu-și seama că în despotismul lui ținteau loviturile mușcătoare ale lui Laberius” (trad. Gh. Tohăncanu, București, 1961).

² Heraclides Ponticus, fr. 26 Wehrli. Fragmentul este atribuit în mod expres lui Gellius, de către gramaticul Priscianus, GLK, II, 246, 6.

Tot aici ar trebui, poate, inclus citatul atribuit lui Gellius de către un scriitor din secolul al XII-lea, Petrus Cantor (*Verbum abbreviatum*, cap. 138, PL, vol. 205, col. 164 Migne), semnalat de C. Pascal, Atene e Roma, XI, 1907, p. 20–22:

Leges urbium sunt telae aranearum, quae fortiora animalia transmittunt, minus fortia et debilia retinent („legile orașelor sînt pînze de paianjen, care lasă să treacă viețuitoarele mai puternice, opresc pe cele mai puțin puternice și pe cele mai slabe”).

I. De ce scrie Quintus Claudius Quadrigarius în cartea a XIX-a a Analelor sale că nimerеști mai precis și mai sigur o țintă în care tragi de jos în sus, decît pe cea în care trebuie să tragi de sus în jos.

1 În cartea a XIX-a a *Analelor* sale, Quintus Claudius, descriind cum proconsulul Metellus asalta o cetate ¹ în care apărătorii rezistau luptînd de sus pe ziduri, spune : „Arcașii și prăștiașii trăgeau vitejește din amîndouă părțile fără întrerupere. Dar nu e tot una să arunci săgețile și pietrele în sus sau în jos. Căci în jos nu pot fi aruncate drept, pe cînd în sus se aruncă foarte bine. De aceea din soldații lui Metellus cădeau mai puțini răniți și ceea ce era de cea mai mare importanță, prăștiașii îndepărtau foarte ușor pe dușmani de la creneluri” ².

2 Am întreat pe retorul Antonius Iulianus cum a fost posibil ca Quadrigarius să spună că loviturile sînt mai sigure și mai puternice dacă arunci cu săgeata sau cu piatra în sus, decît dacă arunci în jos, căci se aruncă mai ușor de sus în jos decît de jos în sus. **3** Atunci Iulianus, găsind interesantă întrebarea, a răspuns : „Ceea ce a spus Quadrigarius despre săgeți și pietre se poate spune despre orice armă de aruncat. **4** Așa cum ai spus, e mai ușor să arunci de sus, dacă vrei doar să arunci, nu să și lovești. **5** Dar, o piatră aruncată are nevoie de anumite calcule în ceea ce privește direcția și viteza și atunci cînd arunci de sus în jos calculele de precizie a aruncatului sînt dejucate de căderea și viteza accelerată a pietrei aruncate. **6** Dacă arunci însă de jos și-ți fixezi în sus mîna și ochii spre ținta pe care vrei s-o lovești, încotro a fost aruncată piatra de tine, într-acolo va merge” ³. **7** Cam acestea sînt ideile pe care le-a dezvoltat Iulianus în convorbirea cu mine asupra pasajului din Claudius.

¹ E greu de precizat la care din numeroasele asedii și lupte ale lui Q. Caecilius Metellus Pius se referă pasajul ; consulatul lui Metellus fiind în anul 80, e de presupus că lupta a avut loc în Spania, în campania împotriva lui Sertorius (79—71 î.e.n.).

² Claudius Quadrigarius, fr. 85 Peter.

³ Dacă observația corespunde realității, ar putea fi vorba de devierea provocată de rotația pămîntului unor corpuri în cădere liberă.

8 Cît privește cuvintele lui Q. Claudius : *a pinnis hostis defendebant facillime* (îndepărtau foarte ușor pe dușmani de la creneluri), este de observat că verbul *defendebant* nu este folosit în sensul obișnuit, ci în altul, care totuși este propriu și latinesc. 9 Căci *defendere* (a apăra) și *offendere* (a ataca) sînt opuse între ele și acesta din urmă înseamnă ἐμποδῶν εἶχειν adică a alerga spre ceva, a întîmpina un obstacol, iar primul ἐκποδῶν ποιεῖν, adică a îndepărta, a respinge un obstacol, și acesta este sensul în care l-a întrebuițat Claudius ⁴.

II. Prin ce cuvinte a înfierat Herodes Atticus pe cineva care prin ținută și înfățișare își atribuia în mod nesperios numele și calitatea de filozof.

1 La Herodes Atticus, fost consul și orator celebru prin spiritul și eleganța elocinței sale grecești, a venit, pe cînd mă găseam și eu acolo, un oarecare, îmbrăcat cu o manta lungă, cu părul și cu barba pînă la briu și a cerut să-i dea bani pentru piine. 2 Atunci Herodes l-a întrebat cine este. 3 Iar el, cu o înfățișare și cu un ton arrogant de reproș, a răspuns că este filozof și că se miră de ce-l mai întreabă, cînd vede ce este ¹. 4 „Văd mantaua și barba — a zis Herodes — dar filozoful nu-l văd. 5 Dacă-mi dai voie, te rog să-mi spui, de ce dovezi socoți că ne-am putea folosi ca să te cunoaștem că ești filozof?”. 6 Între timp, cițiva din cei care erau cu Herodes, au explicat că omul acela era un vagabond, un individ netrebnic, care umblă din cîrciumă în cîrciumă, năvălit să ceară și, dacă nu i se dă, începe să bombăne și să spună cuvinte necuviincioase. Atunci Herodes a spus : „Să-i dăm ceva bani, ori cine ar fi el, ca oameni, nu ca unui om”. 7 Și i-a dat bani de piine pentru 30 de zile.

8 Apoi, privind către noi care-l urmăream, a zis : „Musonius a dat o mie de dinari unuia care, la fel ca acesta, cerșea spunînd că e filozof, și cînd cei de față i-au spus că acela este un om de nimic, un rău și un nemernic, Musonius se spune că a răspuns surizînd : „Atunci banii i se potrivesc foarte bine !” ². 9 Pe mine însă mă doare și sînt mîhnit — a conținat Herodes — că astfel de animale spurcate și josnice uzurpă numele

⁴ Sensul „a ține departe. a îndepărta” al verbului *defendo* este bine atestat în textele latine.

II ¹ Tipul de filozof-cerșetor, avînd drept unică avere o manta, o desagă și un toiag și purtînd o barbă neîngrijită, este o figură foarte obișnuită în peisajul urban al Imperiului. Reprezintă un aspect degradat al idealului filozofiei cinice, disprețuitoare a bunurilor materiale și non-conformistă, ascunzînd adesea, cum se poate observa și din cazul povestit aici, carșetoria profesională. Cf. L. Friedlaender, *Sittengeschichte*, III, p. 268 și urm. Cele mai numeroase texte provin din Lukian (*Piscator*, 11 ; *Eunuchus*, 8 ; *Bis accusatus*, 6 : „Dar astăzi nu vezi ce numeroase sînt mantalele, bastoanele, desăgile? Pretulîndeni îți ies în cale oameni cu barbă stufoasă, țînînd în mîna stîngă o carte, și toți filozofează așa cum le vine la socoteală” (Trad. R. Hîncu, București, 1960) ; *Icaromenippus*, 5 ; *Cynicus*, passim, etc.). Cf. și *Anth. Pal.*, 11, 430 : „Dacă a purta barbă înseamnă a practica filozofia, și un țap bărbos este Platon”.

² C. Musonius Rufus, fr. L. Hense. În grecește în text.

cel mai respectat și-și zic filozofi. **10** Strămoșii mei atenieni au poruncit prin decret public să nu se dea niciodată sclavilor numele bravilor tineri Harmodios și Aristogiton, care au pătruns la tiranul Hippias și l-au ucis pentru a restabili libertatea ³, fiindcă se socotea că este o nelegiuire ca numele celor devotați libertății patriei, să fie pătate de vreo atingere cu sclavia. **11** De ce dar îngăduim ca strălucitul nume al filozofiei să fie murdărit de oamenii cei mai abjecți? Am auzit — a încheiat el — de un exemplu analog, dar invers, că vechii romani au dat un decret că numele unor patricieni care au făcut rău republicii și din cauza atitudinii lor trădătoare au fost condamnați la moarte, să nu fie purtate de nimeni din ginta patriciană, pentru ca și numele lor nedemne să piară o dată cu ei” ⁴.

III. O scrisoare a regelui Filip către filozoful Aristotel, cu ocazia nașterii lui Alexandru.

1 Filip, fiul lui Amyntas și rege al Macedoniei, prin a cărui vitejie și pricepere macedonienii, după ce și-au format un imperiu mare și bogat, au început să cucerească multe neamuri și popoare și despre a cărui putere militară, temută în toată Grecia, vorbesc acele vestite cuvântări ale lui Demostene, **2** acest Filip, deși aproape tot timpul era prins și ocupat să facă războaie și să obțină victorii, totuși n-a rămas niciodată departe de artele liberale și de studiile umanistice pentru ca să fie și cu vorba și cu fapta un om distins și fin. **3** Au ajuns pînă la noi scrisorile lui pline de frumusețe, farmec și înțelepciune, cum este aceea prin care anunță pe filozoful Aristotel ¹ că a dobîndit un fiu, pe Alexandru.

4 Pentru că acea scrisoare este un model de grijă și preocupare pentru educația copiilor, am transcris-o în întregime, ca exemplu și imbold către părinți. **5** Iată conținutul scrisorii :

„Filip către Aristotel, salutare,

Vei ști că am dobîndit un fiu. Mulțumesc zeilor nu atît că s-a născut el, cît pentru că s-a întîmplat ca să se nască în timpul vieții tale. Sper că, instruit și educat de tine, va fi demn și de noi și de sarcinile domniei” ².

³ Tinerii atenieni Harmodios și Aristogiton au alcătuit o conspirație pentru uciderea tiranilor Hippias și Hipparchos, fiii lui Pisistrate (514 î.e.n.) dar nu izbutesc să-l ucidă decît pe Hipparc (nu Hippias cum crede Gellius — sau Herodes Atticus; cf., *Insă*, XVII, 21,7). Harmodios a fost ucis pe loc de garda tiranului, Aristogiton prins și omorît în torturi. Asupra împrejurărilor precise ale complotului, sursele diferă după partide; tradiția populară însă a glorificat actul celor doi tineri, socotindu-l drept punct de plecare al libertății ateniene.

⁴ Herodes se referă la două cazuri cunoscute; după condamnarea lui M. Manlius Capitolinus (despre care vezi mai jos XVII, 21, 24), o hotărîre a ginții a interzis purtarea prenumelui Marcus (cf. Titus Livius, VI, 20, 13—14 etc.). În ginta Claudia, prenumele Lucius era de asemenea exclus, deoarece doi Claudii cu acest nume s-au făcut vinovați unul de tilhărie, altul de omor (Suetoniu, *Tib.*, I, 4).

III ¹ Toate sursele antice vorbesc despre faptul că Aristotel, pe atunci încă puțin cunoscut ca filozof, ar fi fost profesorul lui Alexandru, în orașelul Mieza, între 343 și 340 î.e.n.

² Scrisoare evident apocrifă; sursa lui Gellius e necunoscută; vezi totuși o scrisoare analogă mai jos, XX, 5.

6 Cuvintele lui Filip însuși sînt acestea :

Φίλιππος Ἀριστοτέλει χάρειν.

Ἰστί μοι γεγονότα υἱόν. πολλήν οὖν τοῖς θεοῖς ἔγω χάριν, οὐχ οὕτως ἐπὶ τῇ γενέσει τοῦ παιδός, ὡς ἐπὶ τῷ κατὰ τὴν σὴν ἡλικίαν αὐτὸν γεγονέναι· ἐλπίζω γὰρ αὐτὸν ὑπὸ σοῦ τραφέντα καὶ παιδευθέντα ἄξιον ἔσεσθαι καὶ ἡμῶν καὶ τῆς τῶν πραγμάτων διαδοχῆς.

IV. Despre fapte miraculoase la popoarele barbare ; despre vrăji rele și funeste, și în legătură cu aceasta, despre femei devenite bărbați.

1 Pe cînd mă întorceam din Grecia în Italia și coborît din corabie la Brundisium mă plimbam prin acel port renumit, pe care Q. Ennius l-a numit cu un cuvînt cam depărtat de sensul obișnuit, dar sugestiv, *praepes* (favorabil, ocrotitor) ¹, am văzut niște rafturi cu cărți de vînzare. 2 M-am îndreptat îndată cu curiozitate spre acele cărți. 3 Toate erau grecești, pline de miracole și de povești, lucruri nemaiauzite, de necrezut, iar autorii erau scriitori vechi și de autoritate : Aristeas din Proconnesos ², Isigonus din Nicaea ³, Ktesias ⁴, Onesikritos ⁵, Philostephanos ⁶ și Hegesias ⁷,

IV ¹ Ennius, *Annales* (*lib. incert.*, fr. XXVI), v. 488 Vahlen, Discutarea sensurilor cuvîntului *praepes* a fost făcută mai sus, VII, 6 (unde versul lui Ennius e citat în întregime).

² Aristeas din Proconnesos (sec. VI, poate chiar VII î.e.n.), autorul unei epopei fantastice, *Arimaspeta*; viața lui e foarte puțin cunoscută, sursele antice atribuindu-i întîmplările descrise în epopee. Cf. acum J.D.P. Bolton, *Aristeas of Proconnesos*, Oxford, 1962 (cunoscută de noi din recenziile RPh, 37, 1963, 2, p. 295, și Gnomon, 1963, 3, p. 235).

³ Isigonus din Nicaea, culegător de informații fantastice („paradoxograf”); a trăit probabil în sec. III-II î.e.n. S-au păstrat, în diverși autori antici, cu indicarea sursei, citeva dintre relatările sale; tradiția manuscrisă directă ne-a conservat citeva extrase. (Cf. Gossen-Kroll, *RE*, s.u., 1.)

⁴ Ktesias din Knidos (sec. V—IV î.e.n.), cunoscut istoric grec, de profesie medic (ceea ce explică interesul său, vădit în operele istorice, pentru detaliile privind flora și fauna). A trăit la curtea lui Artaxerxes (poate ca medic), unde s-a putut informa asupra istoriei și civilizațiilor orientale. Opera lui, vastă (dar păstrată numai în fragmente), cuprinde : *Descrierea pămîntului* (Περὶ ὁδοῦ sau Περὶ πλοῦς sau Περὶ γῆς), în care nu omite să se ocupe de populațiile fabuloase amintite și de alți autori; *Indica*, de asemenea cu informații fanteziste asupra naturii și locuitorilor Indiei; lucrarea capitală o constituie *Persicele* (17 cărți), valoroasă prin faptul că autorul a putut consulta direct izvoare perse inaccesibile altor scriitori greci. Întreaga operă a lui Ktesias a servit ca sursă paradoxografilor ulterioari, ceea ce explică citarea lui de către Gellius în rîndul acestora (vor fi existat poate și extrase din Ktesias referitoare exclusiv la subiecte de acest tip). Cf. F. Jacoby, *RE*, s.u., 1.

⁵ Onesikritos din Astypalaia, istoric grec (sec. IV î.e.n.), elev al lui Diogene din Sinope. Ofițer în flota lui Alexandru Macedon, Onesikritos a scris o biografie amănunțită a acestuia. Probabil că descrierile geografice și etnografice (mai ales cele referitoare la India) cuprinse în lucrare dădeau informații de felul celor amintite de Gellius, deși știrile pe care le avem cu privire la opera lui Onesikritos nu îngăduie să-i atribuim tendințe fanteziste. Includerea lui într-o listă de paradoxografi pare să demonstreze că Gellius n-a avut realmente la îndemînă biografia lui, ci s-a lăsat influențat de criticii antici ai acesteia, sau mai degrabă, că, rezumînd capitolul 2 al cărții a VII-a din *Hist. Nat.* a lui Plinius, a transcris de acolo (par. 28) numele lui Onesikritos (cf. H. Strasburger, *RE*, s.u., și Introducerea, p. XXXIX—XL).

⁶ Philostephanos din Cyrene, autor a numeroase scrieri geografice, mitice și paradoxografice (sec. III î.e.n.). Operele sale sînt pierdute. Cf. F. Gisinger, *RE*, s.u., 7.

⁷ Hegesias din Magnesia, poligraf grec (sec. III î.e.n.), autor, printre altele, a unei biografii a lui Alexandru Macedon, a unor opere geografice, mitologice etc., toate pierdute. Cf. Radermacher, *RE*, s.u., 13.

4 volume soioase, și cu o înfățișare destul de urită din cauza vechimii lor. 5 M-am apropiat totuși și întrebînd cît costă, atras de prețul extraordinar de mic și sub orice așteptare, le-am cumpărat pe cele mai multe aproape pe nimic și în următoarele două nopți le-am răsfoit pe toate. În cursul cititului am notat și am extras unele lucruri uimitoare, netratate de scriitorii noștri, și le-am introdus în aceste comentarii, pentru ca acela care le va citi să nu fie ignorant, străin de aceste lucruri, cînd va auzi vorbindu-se despre ele. 6 În acele cărți erau scrise lucruri de acest fel :

Sciții aceia îndepărtați, care trăiesc în ținuturile de miazănoapte, se hrănesc cu carne de om și, fiindcă aceasta e hrana lor principală, se numesc antropofagi⁸. În aceleași regiuni există oameni cu un singur ochi în frunte, care se numesc arimaspi, asemenea ciclopilor despre care vorbesc poeții⁹. Tot prin aceleași părți ale pămîntului sînt oameni cu călcîiele înaintea, cu talpa piciorului îndreptată înapoi, iar nu înainte ca la ceilalți oameni, și totuși fug cu o iuțeală extraordinară. Apoi se mai spune că la marginea pămîntului, într-o țară numită Albania¹⁰, se nasc oameni cărora le albește părul din copilărie și care văd mai bine noaptea decît ziua. De asemenea se crede sau se știe despre sarmați, care locuiesc departe, peste fluviul Boristene¹¹, că mănîncă din două în două zile, că în ziua dintre ele se abțin¹².

7 În aceleași cărți am dat și peste ce am citit mai tîrziu în cartea a VII-a a *Istoriei naturale* a lui Plinius Secundus, că există în Africa familii de oameni cu voce și limbă cobitoare, 8 care dacă au lăudat prea mult pomi falnici, holde bogate, copii frumoși, caii de rasă, vite și oi bine hrănite și întreținute, toate acestea pier deodată, fără nici o altă cauză¹³. Aceleași cărți spun că există vrăji nimicitoare prin simplă privire, că sînt oameni în Iliria care ucid pe cel pe care-l fixează cu ochii mai mult timp și că cei cu astfel de priviri vătămătoare, bărbați și femei, au cîte două pupile la fiecare ochi. 9 La fel, spun cărțile, sînt în munții Indiei oameni cu capete de ciini, care latră și care se hrănesc cu vînat de păsări și fiare, iar în extremul orient sînt alte minunății, oameni care se numesc „monocoli”, cu un singur picior cu care fug sărînd cu o iuțeală foarte mare, sau oameni fără gît și cu ochii la umeri. 10 Dar ceea ce mi se pare și mai minunat, aceiași scriitori arată că există la extremitățile Indiei un neam de oameni

⁸ Cf. Herodot, IV, 18, 106: „Dincolo de ei (= sciții agricultori), pînă hăt departe, se întinde un deșert, iar dincolo de pustietate locuiesc androfagii, un neam de oameni cu totul aparte și deosebit de sciții” (Trad. A. Piatkowski—F. Vanț-Ștef).

⁹ Arimaspii, populație mitică din regiunea Sciției; legendele despre ei par să provină în întregime din poemul lui Aristes din Prokonnesos (vezi mai sus, nota 2). După Herodot (IV, 27) numele lor e sciitic și înseamnă „cu un singur ochi”. (Cf. Wernicke, *RE*, s.u.)

¹⁰ Albania, despre care Gellius aduce aici știri copiate din Plinius (*NH*, VII, 2. 12; acesta nu localizează totuși țara „la capătul pămîntului”), era situată în regiunea Caucazului și a mării Caspice.

¹¹ Numele antic al Niprului.

¹² Sarmații (lat. *Sauromatae*, gr. Σαρματῆς, Σαυρομάτῆς), populație nomadă, de origine iraniană, înrudită cu sciții, trăiau, pînă către 250 î.e.n., în stepele de la est de Don; în secolele următoare se deplasează spre vest, pe teritoriile sciților; o ramură sarmată, roxolanii, se stabilește în cîmpia de la gurile Dunării; alta, a Iazigilor, trece Carpații, oprindu-se în cîmpia Tisei. Și în această știre, Gellius îl urmează fidel pe Plinius (*loc. cit.*).

¹³ Plinius, *NH*, VII, 2. 16.

cu corpurile sbîrlite și acoperite cu pene, ca păsările, care nu se hrănesc cu mîncare, ci trăiesc numai respirînd parfumul florilor și că nu departe de aceștia trăiesc pigmeii, a căror înălțime nu depășește două picioare și un sfert¹⁴, chiar a celor mai voinici dintre ei¹⁵.

11 Acestea și multe altele ca acestea am citit ; 12 dar pe cînd scriam m-a cuprins dezgustul pentru aceste cărți nepotrivite și care nu ajută cu nimic la ridicarea și înfrumusețarea vieții. 13 Totuși am găsit cu cale să notez în acest loc, unde este vorba despre minunății, și ceea ce Plinius Secundus, un învățat de geniu și de mare autoritate în vremea sa, spune în cartea a VII-a a *Istoriei naturale*, nu că a auzit sau a citit, ci că știe și a văzut. 14 Așadar, pasajul pe care-l redau mai jos este extras chiar din cartea lui și acest pasaj este de natură a ne face să nu respingem și să nu luăm în derîdere prea cunoscuta poveste a vechilor poeți despre Caenis și Caeneus¹⁶. 15 „Nu este de domeniul basmului — zice el — că femeile pot deveni bărbați. Am găsit scris în anale că la Casinum în timpul consulilor Q. Licinius Crassus și C. Cassius Longinus, o fată care trăia încă sub tutela părinților săi s-a transformat în băiat, care la porunca haruspicilor a fost deportat într-o insulă pustie. Licinius Mucianus spune că a văzut la Argos un bărbat, Arescon, înainte femeie, cu numele de Arescusa, care se căsătorise chiar, că după aceea i-a crescut barba și organele virile și, devenit bărbat, s-a recăsătorit, luîndu-și soție. Iar la Smirna a văzut un tînăr cu aceeași soartă. Eu însumi am văzut în Africa pe un cetățean din Thydrus, anume L. Cossitius, care tocmai în ziua nunții s-a schimbat în bărbat, și încă trăia în momentul cînd eu scriam aceste lucruri”¹⁷.

16 Tot Plinius scrie în aceeași carte : „Se nasc oameni de ambe sexe, pe care-i numim hermafrodiți. Altădată se numeau androgini și erau socotiți arătări prevestitoare, acum însă sînt folosiți la desfrii”¹⁸.

V. *Diverse opinii ale marilor filozofi despre felul și natura plăcerii; cuvintele filozofului Hierocles prin care combate ideile lui Epicur.*

1 Vechii filozofi au exprimat diferite opinii despre plăcere. 2 Epicur o socotește ca binele suprem ; dar o definește ca pe o stare de perfect echilibru al corpului¹. 3 Socraticul Antisthene spune dimpotrivă că plăcerea

¹⁴ Un picior (roman) avea 0,2957 m. ; deci pigmeii ar fi avut 0,67 m înălțime.

¹⁵ Prin pigmei se înțelegea în Antichitate orice neam de oameni pitici, localizați însă în special în Africa, în regiunea izvoarelor Nilului. După cuceririle lui Alexandru, orizontul geografic grecesc lărgindu-se, apar și știri despre pigmei din alte regiuni. Despre pigmeii din India vorbesc Daimachos și Megastene, iar la romani Plinius, *NH*, VI, 19, 70 și VII, 2, 26. (Cf. E. Wüst, *RE*, s.u.)

¹⁶ Ovidiu, *Melam.*, XII, 189–209, relatează legenda : Caenis, o frumoasă fată tesaliană, respingea pe toți pretendenții pînă cînd, rătăcind pe malul mării, a fost necinstită de Neptun. Zeul îi promise că-i va împlini orice dorință și Caenis îi cere s-o transforme în bărbat. Neptun își îndeplinește făgăduiala și-i dăruiește invulnerabilitatea; numele de bărbat al personajului este *Caeneus*. Alte legende despre aceeași figură mitologică la Heckenbach, *RE*, s.u. *Kaineus*.

¹⁷ Plinius, *NH*, VII, 4, 36.

¹⁸ Plinius, *NH*, VII, 3, 34.

V ¹ Epicur, fr. 68 Usener.

este răul suprem și ale lui sînt cuvintele acestea : „Mai bine nebulie decît plăcere”². 4 Speusippus și toată vechea Academie spun că plăcerea și durerea sînt două rele opuse între ele și că binele este starea mijlocie între ele³. 5 Zenon socotește că plăcerea este indiferentă, adică neutră, nu e nici bine, nici rău, ceea ce el însuși a denumit cu cuvîntul grece *ἀδιάφορον*⁴. 6 Peripateticul Critolaus spune că plăcerea e un rău și că multe rele nasc din ea : nedreptatea, lenea, neglijența, trîndăvia⁵. 7 Înaintea tuturor acestora, Platon a spus despre plăcere atîtea idei și sub atîtea forme, încît toate opiniile pe care le-am expus mai sus par a-și avea izvorul în dialogurile sale. Căci folosește cînd o definiție, cînd alta, după caracterul însuși al plăcerii, care are aspecte multiple, după punctul de vedere din care îi privește cauzele și după adevărurile pe care vrea să le demonstreze⁶.

8 Taurus al nostru însă, de cîte ori era menționat Epicur, avea în minte și pe buze aceste cuvinte ale stoicului Hierocles, bărbat cu un caracter moral desăvîrșit : „Plăcerea ca scop al vieții este crezul curtezanei ; că nu există pronie, nu e nici măcar crezul curtezanei”⁷.

VI. Cum trebuie pronunțată prima silabă a frecventativului format din verbul ago.

1 De la verbul *ago, egi*, s-a format verbul *actito, actitau*, pe care gramaticii îl numesc frecventativ. 2 Aud oameni nu dintre cei incuți pronunțînd aceste forme cu prima literă scurtă, motivînd că în verbul principal *ago* prima vocală se pronunță scurt. 3 Dar de ce de la verbul *edo, ungo* în care prima literă este scurtă, în *esito, unctito* care sînt frecventativele acestora, prima literă este lungă, pe cînd pe *dictito* de la *dico* îl pronunțăm din contră, cu prima vocală scurtă ? Nu cumva trebuie mai degrabă lungit *a* din *actito, actitau* ? Căci aproape toate frecventativele au prima silabă la fel cu a participiului trecut al verbelor din care provin și o pronunță în același fel. De exemplu *lęgo, lęctus*, face *lęctito, unęo, unctus*, face *unctito, scribo, scriptus*, — *scripfito, mōueo, mōtus*, — *mōtito, pęndeo, pęnsus*, — *pęnsito, edo, ęsuo*, — *ęsito*. Totuși *dico, dictus*, face *dictito, gęro, gęstus*, — *gęstito, uęho, uęctus* — *uęctito, rāpio, rāptus*, — *rāpfito, cāpio,*

² Antisthene, II, 286, 65 Mullach.

³ Speusippus, III, 92, 196 Mullach.

⁴ Zenon, fr. 195 Arnim.

⁵ Critolaus, fr. 23 Wehrli.

⁶ Pentru Platon, Gellius n-a găsit în izvorul pe care l-a copiat (Taurus, *Despre corporale și incorporale*, după Hosius, p. XXXIX) o definiție sau o apoftegmă ușor de citat și de aceea a recurs la această lungă frază care, în fond, nu spune nimic. E drept că doctrina lui Platon în privința plăcerii a evoluat în cursul vieții filozofului ; în epoca de bătrînețe a consacrat acestei probleme dialogul *Fileb*.

⁷ Hierocles, filozof stoic din sec. II e.n., autor al unor tratate de morală din care s-au păstrat extrase, mai ales în *Florilegiul* lui Stobaeus, precum și un fragment papiriaceu *Elemente de etică* (Cf. H.v. Arnim, *RE*, s.u., 17). Citatul este dat de Gellius în grecește.

căptus, — *căptito*, *făcio*, *făctus*, — *făctito*. Așa că *actito* trebuie pronunțat cu prima silabă lungă, fiindcă vine de la *ăgo*, *ăctus*¹.

VII. *Despre schimbarea de poziție a frunzelor de măslin în ziua solstițiului de iarnă și de vară și despre sunetele pe care le scot în aceleași zile coardele de liră, fără să fie atinse direct.*

1 Este o credință populară care se găsește și în cărți, că frunzele de măslin în ziua solstițiului de iarnă și de vară se învîrtesc, astfel încît acea parte, care a fost jos sau ascunsă, trece în sus și devine expusă privirii soarelui.

2 Acest fenomen l-am verificat eu de două ori, și mi s-a părut că observațiile mele îl confirmă¹.

3 Dar despre instrumentele cu coarde se spune un fapt mai minunat și aproape unic, pe care-l confirmă între alți învățați Suetonius Tranquil-

VI¹ Sint discutate aici două probleme, una de derivare, alta de fonetică. Verbele intensive, numite de gramaticii antici frecventative, se formează într-adevăr de la participiul perfect al verbelor simple : *cano*, part. perf. *cantus*, intensiv *canto* ; *crepo*, part. *crepitus*, intensiv *crepito* ; de la participiile în *-ăctus*, intensivele ar fi trebuit să fie în *-ăctare*, ceea ce ar fi dus la o supărătoare repetare a lui *ă* ; de aceea s-au extins formele în *-itare* : *clamitare*, *rogitare* etc. Sufixul fiind comod, s-a produs o dublă extindere a lui : s-au format frecventative în *-itare* direct de la tema prezentului (*agitare* de la *ago*, participiul fiind *actus*) și de la verbe avînd deja un sufix frecventativ (mai ales cînd frecventativul își pierduse valoarea intensivă sau căpătase un sens specializat) : *dicitare* pe lângă *dictare*, de la *dicere* ; de aceea Gellius vorbește aici de verbe frecventative formate cu *-itare* de la participiul : participiul lui *dicere* este *dictus*, de unde derivă frecventativul *dicitare* și apoi *dicitare*. Problema fonetică e mai complicată : Gellius afirmă, în primul rînd, că ar exista două pronunțări ale lui *a* din *actito*, scurtă și lungă. Existența celor două pronunțări nu poate fi pusă la îndoială, iar explicația pe care o dau vorbitorii pentru cea dinlăi, analogică cu *ago* are toate șansele să fie justă (deși s-ar putea pune întrebarea dacă *actus* e un exemplu din mai multe similare sau e singurul ; în acest din urmă caz ar putea reprezenta un dublet vechi). Pronunțarea cu *ă*, confirmată de compusul *reductus* (dacă *a* ar fi scurt, în compunere s-ar transforma în *e*, ca în *factus* — *refectus*), e explicată de Gellius prin existența a numeroase exemple în care cantitatea vocalei din participiul nu coincide cu cea din prezent, constatare evident justă, dar clasificarea faptelor e neclară. E vorba mai întîi de fenomenul cunoscut sub numele de „legea lui Lachmann” : vocala seurlă a participiilor în *-lo* se lungeste atunci cînd consoana care precede sufixul e la origine o sonoră (vibrațiile sonorei, dispărînd prin asimilarea cu surda *t* a sufixului, sint transmise vocalei precedente ; cf. A. C. Juret, *Manuel de phonétique latine*, p. 334 — 335) ; în felul acesta se explică exemplele *ăgo* — *ăctito*, *lêgo* — *lêctito*, *êdo* — *êctito* (participiul *êsus* din * *ed-tos*) ; acolo unde consoana e la origine surdă, lungirea nu se produce ; *gêro* (din * *geso*) — *gêctito*, *răpio* — *răpctito*, *căpio* — *căpctito*, *făcio* — *făctito* ; cazul lui *uêho* — *uêctito* e mai obscur : Gellius îl trece printre cele cu vocala scurtă, pronunțare confirmată și de limbile române, deși consoana *h* (provenită din *gh*) e sonoră ; se pare că aspiratele sonore nu aveau aceeași influență asupra vocalei precedente (F. Sommer, *Hdb.*, p. 12, 123). În *ăngo* — *ăncctito*, *pêndeo* — *pênsctito* (de la *pênsus* din * *pend-tos*), la acțiunea legii lui Lachmann se poate adăuga (Stolz-Schmalz², p. 104) pronunțarea nazalizată a vocalei. În *măueo* — *măctus* avem de a face cu o alternanță veche, vocala lungă a participiului avînd corespondențe și în alte limbi indo-europene (Ernout-Meillet³, p. 740). Tot o alternanță de dată indo-europeană e cea care opune prezentul *dico* participiului *dictus*. Exemplul *scribo* — *scriptus* nu-și găsește locul aici, deoarece atît prezentul cît și participiul au vocala *i* lungă.

VII¹ Referința la observația directă merită să fie semnalată pentru raritatea ei, nu numai la Gellius, dar și la majoritatea scriitorilor cu preocupări științifice din acea epocă. Sinceritatea afirmației ar putea totuși fi pusă la îndoială.

lus în prima carte a *sa de Istorie recreativă*², ca pe un fapt sigur, îndeajuns dovedit : anume în ziua solstițiului de iarnă răsună nu coardele atinse cu degetele, ci cele neatinse.

VIII. *Cine are multe e necesar să fie lipsit de multe ; părerea filozofului Favorinus asupra acestei maxime, expusă cu eleganță și conciziune.*

1 Este un fapt pe care l-au subliniat înțelepții observându-l din viața de toate zilele, că cine are multe e lipsit de multe și că nevoile mari nu se nasc din sărăcie mare, ci dimpotrivă din bogăție mare, căci cu cât ai mai mult, cu atât dorești să ai mai mult. 2 Așadar oricine are multe bogății și voiește să ia măsuri de prevedere ca să nu simtă vreo lipsă, trebuie să-și micșoreze averea nu să și-o mărească. 3 Îmi amintesc de această idee a lui Favorinus exprimată în cuvinte puține, spuse în aplauzele tuturor : „Cel ce vrea să aibă 15 000 de hlamide e imposibil să nu vrea mai multe ; dacă nu mă simt îndestulat cu cele pe care le am, îndepărtez o parte din ele și sînt mulțumit cu ceea ce-mi rămîne”¹.

IX. *Cum trebuie traduse diferite pasaje din grecește ; versuri de ale lui Homer traduse de Vergiliu bine și reușit, sau dimpotrivă, nereușit.*

1 Cînd este nevoie să se traducă sau să se imite anumite pasaje mai însemnate din operele poetice grecești, nu trebuie să ne străduim întotdeauna, se spune¹, să redăm cu orice preț cuvînt cu cuvînt textul original, 2 căci pierde din eleganță și frumusețe. Sînt anumite construcții și expresii care refuză o astfel de traducere gramaticală.

3 De aceea a procedat gîndit și cu pricepere Vergiliu, cînd în utilizarea unor pasaje din Homer, Hesiod, Apollonius², Parthenius, Calimah,

² Suetonius, fr. 181 Reifferscheid.

VIII ¹ Favorinus, fr. 81 Marres. Textul e transeris în grecește.

IX ¹ Cf. Cicero, *De optimo genere oratorum*, V, 14 : *In quibus* [e vorba de traducerea unor discursuri ale lui Demostene și Eschine] *non uerbum pro uerbo necesse habui reddere, sed genus omne uerborum uimque seruaui* „În acestea n-am socotit necesar să redau cuvînt prin cuvînt, ci am păstrat tonul de ansamblu și valoarea expresivă a cuvîntelor”. Cf. și Horațiu, *Arta poetică*, v. 131 — 134 :

*Publica materies priuati iuris erit, si
non circa uilem patulumque moraberis orbem
nec uerbo uerbum curabis reddere fidus
interpres.*

„Materia poetică de domeniu public va fi proprietatea sa particulară dacă nu vei zăbovi să hați un drum banal și larg deschis și nu te vei strădui, traducător fidel, să redai cuvînt prin cuvînt”.

² Apollonius din Rhodos, poet și gramatic (sec. III-II î.e.n.), clev al lui Calimah, autor al unei epopei păstrate pînă azi, *Argonautica* ; celelalte poeme, precum și operele în proză (critice, polemice etc.) s-au pierdut.

Theocrit ³ sau alții, unele părți le-a tradus, iar altele le-a lăsat. **4** Astfel, foarte de curînd pe cînd se citeau la masă paralel *Bucolicile* lui Theocrit și ale lui Vergiliu, am observat că Vergiliu a lăsat la o parte lucruri minunate și frumoase spuse în grecește, pe care n-a putut sau n-a fost nevoit să le traducă în latinește. **5** De altfel ceea ce a pus în locul celor pe care le-a omis e poate mai plin de finețe și de farmec.

Clearista aruncă un măr păstorului
Care trece cu caprele, și-l cheamă fluierînd ⁴.

(Theocrit)

6 Copil zburdalnic, Galatea mi-aruncă un măr
Și se ascunde în sălcii dar vrea mai înții să fie văzută ⁵.

(Vergiliu)

7 În alt loc am observat că a omis cu băgare de seamă o expresie foarte grațioasă din grecește :

Tityre, dragul meu iubit (τὸ καλὸν περιλημμένε)
paște-ți oile,

Du-te la izvor, Tityre de le adapă
Și ferește-te de țapul libian să nu te împungă ⁶.

8 Cum ar fi putut să spună τὸ καλὸν περιλημμένε, cuvinte intraductibile în latinește, dar de o deosebită frumusețe în limba originală ?
9 A lăsat așadar aceste cuvinte și le-a tradus pe celelalte nu fără eleganță, doar pentru cuvîntul grec ἐνόρχης a întrebuițat cuvîntul *caper*, **10** care, după cum spune Varro ⁷, arată un țap castrat :

11 Tityre, plină mă întorc, și drumul e scurt, paște căpșitele
Și apoi du-le la adăpost, Tityre și pe drum
Ferește-te de țap (*ocursare capro ... faueto*) că te lovește cu cornul ⁸

12 Fiindcă vorbesc despre traduceri în versuri, mi-amintesc de la elevii lui Valerius Probus, un om învățat și un bun cunoscător în citirea și aprecierea scrierilor vechi, că după părerea acestuia nimic n-a tradus mai nereușit Vergiliu din Homer, decît aceste foarte frumoase versuri despre Nausicaa :

Întocmai ca aruncătoarea de săgeți Artemis cînd urcă
Pe munți, fie pe înălțimile Taigetului sau pe Erymant.

³ Theocrit din Siracusa (sec. III î.e.n.), cel mai important dintre poeții bucolici greci, nu e citat la A. Gellius decît în acest capitol.

⁴ Theocrit, V, 88—89.

⁵ Vergiliu, *Bucolica*, III, 64—65.

⁶ Theocrit, III, 3—5.

⁷ Varro, *De sermone Latino*, fr. 104 Goetz-Schoell, fr. 419 Funaioli.

⁸ Vergiliu, *Bucolica*, IX, 20—25.

Urmărind bucuroasă mistreții sau cerbii cei iuți.
Laolaltă cu ea nimfele câmpiilor, fiicele purtătorului de egidă Zeus
Fac hore, împărțându-i voioșia. Latona se bucură în inima ei ;
Fiica sa se înalță mindră cu capul și cu fruntea pe deasupra tuturor
Cînd merge printre celelalte o deosebești ușor, deși toate sînt frumoase⁹.
(Homer)

- 13** Întocmai ca Diana cînd întinde horele pe malul rîului Eurotas
Sau pe piscurile Cynthului, urmată de mii de zîne ale munților
Care se grămădesc dintr-o parte și de alta în juru-i :
Ea poartă tolba pe umăr și cînd merge întrece în statură pe toate
zeițele,
O bucurie tăcută încearcă inima Latoncei¹⁰.
(Vergiliu)

14 Mai întîi, după părerea lui Probus, spuneau ei, fecioara Nausicaa zburînd între prietenele ei în locuri singuratice este bine și fericit comparată cu Diana la vînătoare pe piscurile munților, între nimfele cîmpenești, comparație nereușit imitată de Vergiliu, fiindcă Didona mergînd prin mijlocul orașului între principii tirieni, cu îmbrăcămintea și ținuta serioasă, „urmărind, cum spune el, sarcinile domniilor viitoare”, nu poate avea nici o asemănare cu Diana la vînătoare ; **15** iar după aceea Homer vorbește clar și deschis despre pasiunea și petrecerile Dianei la vînătoare, pe cînd Vergiliu nu spune nimic despre vînatul zeiței, ci doar o prezintă purtînd tolba pe umăr, cum ar purta o greutate ; în afară de aceasta Probus se miră, spuneau elevii lui, cum Latona lui Homer avea un sentiment de bucurie natural și intim, răsărind puternic din adîncul inimii și al sufletului căci nu înseamnă altceva γέννησε δέ τε φρένα Αητώ, [pe cînd Vergiliu, care a voit să imite pasajul homeric, exprimă bucuria ca un sentiment ușor, rece și superficial ; căci Probus spunea că nu știe ce altceva ar putea însemna *pertemptant* (încearcă). **16** Pe lângă acestea toate, Vergiliu a omis pe cît se pare tocmai partea cea mai frumoasă a pasajului, fiindcă a estompat versul :

Ῥεῖα δ'ἀριγνώτη πέλεκτι, κακὰ δὲ τε πᾶσι
(cînd merge o deosebești ușor, deși toate sînt frumoase),

fiindcă nici o laudă a frumuseții n-ar fi putut fi spusă mai pregnant și mai expresiv decît arătînd simplu că ea excela între celelalte frumoase, că se putea recunoaște ușor între toate celelalte.

⁹ *Odiseea*, VI, 102—108.

¹⁰ Vergiliu, *Eneida*, I, 498—502.

X. *Annaeus Cornutus a combătut printr-o critică răutăcioasă și urită versurile lui Vergiliu, în care este zugrăvită cu discreție și decență legătura dintre Venus și Vulcan.*

1 Poetul Annianus și mulți alți amici ai muzelor ca și el aduceau mari laude versurilor lui Vergiliu, care, prezentind pe Venus și Vulcan uniți prin dreptul căsătoriei, a zugrăvit printr-o turnură pudică și ocolită a cuvintelor ceea ce după legile naturii trebuie ascuns. **2** Iată aceste versuri :

. . . spunind acestea,

I-a dat soției îmbrățișările dorite și la piepul ei

Și-a odihnit trupul și membrele într-un somn liniștit¹.

3 Ei spuneau că e mai ușor în arătarea unui astfel de fapt, să te folosești de un cuvânt, două, lăsind mai mult să se înțeleagă faptul, cum a spus și Homer „cingătoarea de fecioară², dreptul patului de nuntă³, faptele de dragoste”⁴, **4** dar că Vergiliu a exprimat ca nimeni altul acel venerabil secret al patului conjugal, prin cuvinte clare și directe, dar nu indecente, ci pure și oneste.

5 Cu toate acestea Annaeus Cornutus, un om de altfel învățat și înțelept, în cartea a II-a a operei sale intitulată *Figurile de gândire*⁵, a știrbit valoarea acestui tablou decent și delicat, printr-o analiză lipsită de gust și răutăcioasă. **6** Căci deși i-a aprobat această procedură stilistică și a spus că versurile au fost compuse cu toată circumspecția, i-a reproșat totuși că a folosit imprudent cuvântul „membrele”.

XI. *Despre Valerius Corvinus; de unde vine numele de Corvinus.*

1 Despre Maximus Valerius, care a fost numit Corvinus¹ de la ajutorul ce i-a fost dat de un corb într-o luptă, nu există vreunul dintre vechii scriitori care să fi scris altfel. **2** Acea întâmplare cu totul minunată este povestită astfel în anale².

X ¹ Vergiliu, *Eneida*, VIII, 404—406.

² *Odiseea*, XI, 245.

³ *Odiseea*, XXIII, 296.

⁴ *Odiseea*, XI, 246.

⁵ Annaeus Cornutus, fr. 36 Mazzarino.

XI ¹ Cognomenul obișnuit al personajului (atestat și epigrafic) e Coruus; Coruinus apare în unele manuscrise ale lui Titus Livius, VII, 32, 15 (dar *Coruus* în alte pasaje), și la Valerius Maximus, VIII, 13, 1 și 15,1 (cf. Walters-Conway, aparatul critic la pasajul livian din ediția Oxford, 1919).

² Claudius Quadrigarius, fr. 12 Peter. Atribuirea e argumentată de Peter în *Historiarum Romanorum reliquiae*, I, Leipzig, 1870, p. 211, și a dat naștere la numeroase discuții, care au în vedere și constituirea legendei, relatată și de T. Livius, VII, 26. După N. Terzaghi, *Valerio Corvo e Rutilio Ruffo*, Studi Etruschi, 8, 1934, p. 157—167, avem de a face cu conto-

3 De tânăr a ajuns tribun militar, îndeplinind astfel de funcție sub consulii L. Furius și Claudius Appius³. 4 În acel timp mari oști ale galilor ajunseseră în câmpia Pontină și armata romană era așezată în linie de bătaie de către consulii care căutau să ia măsuri corespunzătoare forței și mulțimii dușmanilor. 5 În acea luptă un șef gal, foarte înalt și amenințător prin trupul său voinic și prin aurul strălucitor al armelor, a ieșit în fața frontului cumpănind în mână o sulită și, după ce a privit cu dispreț și mândrie în jur, a cerut să vină cineva din toată armata romană, dacă îndrăznește, să se măsoare cu el la luptă. 6 Atunci tribunul Valerius, în timp ce ceilalți șovăiau între frică și rușine, obținând încuviințare de la consul să se lupte el cu acel gal uriaș și arogant, se apropie cu curaj și cu modestie de gal. Se opresc față în față, se măsoară cu privirea și se înleştează în luptă. 7 Atunci s-a petrecut un fapt minunat: pe neașteptate a apărut în zbor un corb, care s-a oprit pe coiful tribunului și de aci a început să se repeadă în fața și ochii adversarului: sărea, împiedica pe adversar sfîșiindu-i mâinile cu ghearele, îl orbea plesnindu-l peste față cu aripile, și după ce l-a atacat astfel, s-a așezat iarăși pe coiful tribunului. 8 Astfel tribunul sub privirile ambelor armate, bizuindu-se și pe vitejia sa, și stimulat de ajutorul păsării, a învins pe cel mai fioros dintre dușmani

pira a două legende: în cea dintâi corbul era numai semnul protecției divine și asista la luptă, așezat pe scutul lui Valerius (această legendă ar fi fost și cea ilustrată de statula ridicată de August), cea de a doua atribuie corbului participarea activă la luptă. Terzaghi presupune că îmbinarea legendelor provine de la P. Rutilius Rufus, de unde a trecut în versiunile ulterioare. În orice caz, aceași versiune (combinată sau nu) se află la baza informațiilor date de Titus Livius și de Gellius; se observă, pe de altă parte, că legenda prezintă asemănări cu aceea a luptei dintre T. Manlius Torquatus cu alt gal în anul 361, pe care Gellius o citează mai jos, cap. 13, atribuind textul în mod expres lui Quadrigarius. Se pune întrebarea dacă același analist a putut relata, la distanță destul de mică, legende asemănătoare având ca obiect personaje diferite: lucrul nu e exclus, deoarece legendele circulau în familiile eroilor și nu erau, de cele mai multe ori, decit consemnate de analiști. Un număr de cercetători au susținut contrariul. Pentru motive stilistice. J. Marouzeau, RPh, XLV, 1921, p. 163, socotește că e vorba de scriitorii rivali și că analistul anonim citat de Gellius a avut la bază textul lui Quadrigarius și a căutat să-i dea o versiune superioară din punct de vedere estetic. J. Heurgon, *Capoue préromaine*, p. 163 și urm., emite ipoteza ingenioasă că analistul lui Gellius (și izvorul lui T. Livius) ar fi Valerius Antias: acest analist e sursa principală a lui Titus Livius pentru evenimentele legate de episodul relatat aici. Quadrigarius nefiind citat decit de trei ori, pentru a corecta informațiile: în mai multe rânduri se poate observa tendința lui Valerius Antias de a exagera meritele lui Corvus, de a-i atribui un rol de prim plan în desfășurarea faptelor, nedându-se în lături nici de la invenții: la baza atitudinii analistului ar fi stat legăturile gentilice între cei doi Valerii. Rămâne totuși deschisă problema aportului personal al analistului la constituirea legendei (pe care Heurgon pare s-o supraaprecieze); de asemenea e greu de explicat de ce Gellius, care-l citează pe Valerius Antias în numeroase rânduri, numindu-l, preferă să nu dea aici nici un nume. E posibil să fi recurs la o sursă intermediară.

Despre personalitatea lui M. Valerius Maximus Corvus (sau Corvinus) sursele antice dau informații relativ numeroase, dar nesigure; lupta singulară amintită aici ar fi fost prima lui ilustrare (Zonaras, VII, 25, socotește că faptul s-a întâmplat în timpul dictaturii lui L. Furius Camillus, deci în 345 î.e.n.); a fost consul în 348, a doua oară în 346, a treia în 343, cind reputează victorii asupra samniților. În 343—342 analele îi atribuie funcția de dictator pentru a reprima răscoalele samnite de la Capua. Ar fi fost consul a patra oară în 335 și interrex în 332. Cf. Volkmann, *RE*, s.u., 137.

³ L. Furius Camillus și Ap. Claudius Crassus au fost consuli în 349 î.e.n.

și l-a ucis. De aceea a primit supranumele de Corvinus. 9 Aceasta s-a întâmplat în anul 405 de la întemeierea Romei ⁴.

10 August s-a îngrijit de i s-a ridicat în forul său lui Corvinus o statuie ce reprezintă pe acest erou cu un corb pe cap, ca amintire a luptei despre care am vorbit ⁵.

XII. Despre sensul dublu, opus și reciproc al unor cuvinte.

1 După cum se poate numi *formidulosus* și cel ce înspăimintă și cel ce e înspăimântat, *invidiosus* și cel ce invidiază și cel ce este invidiat, *suspiciosus* și bănuitor și bănuir, *ambitosus* și cel ce uneltește o intrigă și cel ce-i place să fie lingușit, *gratiosus* și cel ce primește și cel ce face o favoare, *laboriosus* și cel ce se chinuiește și cel ce chinuiește, după cum alte multe cuvinte de acest fel au și un sens și altul, la fel *infestus* se poate întrebuița în două sensuri diferite: 2 *infestus* este cel ce face rău cuiva și cel ce din contra este amenințat de un rău tot *infestus* se numește. 3 Pentru primul sens al lui *infestus*, nu e nevoie de exemple, fiindcă toți când vorbesc înțeleg prin *infestus* un dușman, un adversar; sensul al doilea e mai rar și mai necunoscut. 4 Căci cine de obicei numește *infestus* pe cel dușmănit? Și totuși mulți scriitori vechi au întrebuițat *infestus* cu acest sens. Tullius în cuvîntarea *Pro Cn. Plancio* a folosit acest cuvînt astfel: 5, „Sufeream, judecători, și suportam greu ca situația lui să devină mai primejduită (*infestior*) fiindcă el îmi apăraseră mie liniștea și viața cu bunăvoința, paza și protecția lui”¹. 6 Am căutat să aflu originea și explicația acestui cuvînt și iată ce am găsit într-o operă a lui Nigidius: „Cuvîntul *infestum* vine de la verbul *festinare* (a se grăbi). Căci cel ce este împotriva cuiva, îl amenință, dorește și se grăbește să-l piardă, sau dimpotrivă cel împotriva căruia se grăbește cineva cu primejdie și moarte, la fel se zice *infestus*. Astfel că acest cuvînt are ambele sensuri, de la amenințarea și graba răului pe care fie că are să-l facă cineva, fie că are să-l suporte”².

7 Ca să scutesc pe cititor de a căuta exemple despre *suspiciosus*, pe care l-am citat mai sus și despre *formidulosus* în sensul mai rar uzitat iată un pasaj din lucrarea lui M. Cato despre *Jocurile Florale*: „Dar exceptînd pe cel ce ce-și vinde corpul în mod public, sau cel ce s-a încredințat unui traficant de carne vie, s-a socotit că un act de violență față

⁴ = 349 i.e.n.

⁵ Forul lui August, inaugurat în anul 2 i.e.n. înconjura templul lui Mars Ultor și era situat între forul lui Traian și cel al lui Caesar; în clădirile din acest for se aflau statuile comandanților distinși cu triumful în trecutul Romei.

XII ¹ Cicero, *Pro Plancio*, I, 1.

² Nigidius Figulus, fr. 47 Swoboda, 29 Funaioli. Originea cuvîntului e neclară, nu are însă legătură cu verbul *festinare* (unii cercetători moderni acceptă totuși această etimologie greșită; cf. Walde-Hofmann, I, p. 699).

de corpul unei persoane libere este o crimă, chiar dacă acea persoană ar fi fost de rea faimă și suspectă (*suspiciosus*)³.

8 Cato aci întrebuițează cuvîntul *suspiciosus* nu în înțelesul de bănuitor, ci de bănuît. 9 Iar *formidulosus* în sensul de temut este întrebuițat de Sallustius, în opera sa *Catilina*: „Așadar cu astfel de bărbați nu exista muncă neobișnuită, nu exista vreun loc greu sau de nestrăbătut, nu exista dușman temut (*hostis formidulosus*)⁴.

10 La fel C. Calvus întrebuițează în poeziile sale cuvîntul *laboriosus* nu în sensul obișnuit de „cel ce muncește” ci de cel ce cere muncă.

Durum rus fugiet laboriosum

(Va fugi de țarina cu pămînt tare, care cere muncă)⁵.

11 De asemenea Laberius, în *Surorile*, zice :

Ecaptor mustum somniculosum

(Pe Castor, e un must adormitor)⁶

12 și Cinna într-o poezie :

Ca psyllul cel punic față cu vipera aducătoare de somn

(somnia) ⁷.

13 Tot așa *metus* (teamă) și *iniuria* (insultă, nedreptate) și alte citeva de acest fel se pot întrebuița în ambele sensuri : căci *metus hostium* înseamnă și teama dușmanilor și teama de dușmani⁸. 14 Astfel Sallustius în prima carte a *Istoriilor* sale a spus *metus Pompei*, nu în sensul de teama lui Pompei, cum se înțelege de obicei, ci în sensul de teama de Pompei. Iată cuvintele lui Sallustius : „Acest război inspira teama de Pompei (*metus Pompei*) învingător și restabilitor al lui Hiempsal în domnie⁹. 15 La fel în alt loc : „Teama de puni fiind îndepărtată (*remoto metu punico*), certurile civile s-au desfășurat în toată libertatea”¹⁰. 16 Întrebuițau de asemenea cuvîntul *iniuria* și pentru nedreptățile făcute, și pentru cele suferite și exemple pentru folosirea acestui cuvînt se găsesc cu ușurință. 17 Și cuvîntul *vulnus* (rană) are aceeași întrebuițare cu dublu sens activ și pasiv, cum se vede în cuvintele următoare ale lui Vergiliu : *et vulnere tardus Vlixi* (și întirziat de rana de la Ulise)¹¹, în care se vede bine că *vulnus Vlixi* nu înseamnă rana pe care o primise Ulise, ci cea pe

³ Cato, *Orationes*, LVII, fr. 1 Jordan, 8, fr. 212 Malcovati.

⁴ Sallustius, *Cat.*, VII, 5.

⁵ Calvus, fr. 2 Bährens.

⁶ Laberius, v. 86 Ribbeck.

⁷ Cinna, fr. 2 Bährens.

⁸ Nu e vorba aici de un sens dublu al lui *metus*, ci de dubla valoare a genitivului, regim al lui *metus* : obiectiv („teama de Pompei”) și subiectiv („teama lui Pompei”).

⁹ Sallustius, *Historiae*, I, fr. 53 Maurenbrecher.

¹⁰ Sallustius, *Historiae*, I, fr. 12 Maurenbrecher.

¹¹ Vergiliu, *Eneida*, II, 436.

care o făcuse Ulise¹². **18** *Nescius* înseamnă deopotrivă, și cel ce nu știe, și cel ce nu e știut. **19** Între aceste sensuri, mai adesea înseamnă cel ce nu știe, decît cel ce nu e știut. **20** *Ignarus* de asemenea se folosește nu numai în sensul de cel ce nu cunoaște, ci și în sensul de cel ce nu e cunoscut. **21** Plaut spune în *Rudens* :

Quae in loci nesciis nescia spe sumus

(Noi, care sintem pierdute în locuri necunoscute, nu cunoaștem nici o speranță)¹³.

22 Sallustius : *More humanae cupidinis ignara uisendi* (din dorința omenească de a vedea lucruri necunoscute)¹⁴.

Vergiliu :

Ignarum Laurens habet ora Mimanta

(Tărîmul Laurentului îl are pe necunoscutul Mimas)¹⁵.

XIII. Un pasaj din istoria lui *Claudius Quadrigarius*, în care este descrisă lupta tînărului *Manlius Torquatus*, cu un dușman gal, care l-a provocat.

1 Titus Manlius s-a născut dintr-o familie foarte bogată și a fost unul dintre nobilii de frunte ai Romei. **2** Acestui Manlius i s-a adăugat numele de *Torquatus*. **3** Pricina supranumelui a fost, pe cît se spune, un colier de aur pe care l-a luat de la un dușman pe care l-a ucis. **4** Dar cine a fost dușmanul, de ce neam, cît era de înspăimîntător de mare, cît de insolent provocatorul și cum s-a desfășurat lupta, acestea toate le-a zugrăvit Q. Claudius în prima carte a *Analelor* sale, cu o simplitate și expresivitate de antică suavitățe. **5** Filozoful Favorinus spunea că, ori de cite ori citește acea poveste, sufletul nu-i e mai puțin zguduit și mișcat decît dacã ar privi pe luptători aieva.

6 Iată pasajul în care Q. Claudius redă această luptă : „Atunci ieși înainte cu corpul gol, avînd doar un scut și două săbii și fiind împodobit cu un colier și cu brățări, un gal care întrecea pe toți ceilalți totodată prin puterile, mărimea, tinerețea și vitejia sa. **7** Cînd atacul era în toi și din ambele părți lupta se dădea cu cel mai mare elan, el a început să facă semn cu mina ambelor părți să se oprească. **8** S-a dat o pauză luptei. **9** Făcîndu-se îndată liniște a strigat cît a putut de tare, să iasă în față dacã este cineva care vrea să lupte cu el. **10** Nimeni nu îndrăznea din

¹² Și aici avem a face cu cele două valori ale genitivului : subiectiv („rana pricinuită de Ulise”) și obiectiv („rana lui Ulise”).

¹³ Plaut, *Rudens*, v. 275.

¹⁴ Sallustius, *Historiae*, I, fr. 103 Maurenbrecher.

¹⁵ Vergiliu, *Eneida*, X, 706.

cauza mărimii și a chipului său înspăimintător. **11** Atunci galul a început să ridă și să scoată limba la romani. **12** Acest gest l-a durut foarte mult pe un oarecare Titus Manlius, născut dintr-o viță foarte nobilă, l-a durut că cetății i se întâmplă o astfel de rușine și nimeni dintr-o armată atit de mare nu iese în întimpinarea galului. **13** Aceasta, precum spun, n-a suportat ea vitejia romană să fie vestejită într-un chip atit de rușinos și a ieșit el înainte. Cu un scut de pedestraș și încins cu o sabie spaniolă, s-a oprit în fața galului. **14** Acea întâlnire chiar pe pod a produs o puternică impresie în cele două armate care îi priveau. **15** Astfel, așa cum am spus mai înainte, s-a oprit unul în fața celuilalt : galul, după obiceiul său, cîntind și ținind scutul în față ; Manlius încrezător mai mult în curajul său decît în tehnica luptei, a izbit cu scutul în scutul advers și l-a zdruncinat puternic pe dușman. **16** Pînă ce galul să revină la poziția inițială, Manlius îi izbește din nou cu scutul în scut, și iarăși îl urnește din loc pe adversar. În acest chip îi intră pe sub sabia galică și-i străpunge pieptul cu sabia sa spaniolă, apoi imediat îl lovește în umărul stîng și nu-l slăbește pînă ce nu-l răstoarnă jos, fără să aibă timp galul să dea vreo lovitură. **17** Îndată ce l-a doborît jos, i-a tăiat capul, i-a scos colierul (*torques*) și așa, însingerat cum era, l-a pus la gîtul său. **18** De aci el și urmașii lui au fost numiți Torquați¹.

19 De la acest Titus Manlius, a cărui luptă a descris-o Quadrigarius, sint numite manliene ordinele aspre și neindurate, fiindcă după aceea, pe cînd era consul în războiul împotriva latinilor, a tăiat cu securea pe propriul său fiu care, fiind trimis de el într-o recunoaștere, deși i se interzisese să lupte, a ucis pe un dușman care-l provocase².

XIV. *Quadrigarius a întrebuintat corect și latinește forma huius facies pentru cazul genitiv; alte cîteva considerații despre declinarea cuvintelor asemănătoare.*

1 Cuvintele lui Q. Claudius întilnite mai sus¹ *propter magnitudinem atque inmanitatem facies* (din cauza mărimii și a chipului său înspăimintător), le-am căutat în cîteva manuscrise vechi și am constatat că așa fuseseră scrise. **2** Căci cei mai mulți dintre scriitorii vechi declinau *haec facies huius facies*, deși forma gramaticală astăzi este *huius faciei*. Am găsit și volume în care era scris *faciei*; dar se vede că această formă e mai nouă, că fusese tăiat cuvîntul *facies* și înlocuit cu *faciei*. **3** Mi-aduc aminte că am

XIII ¹ Claudius Quadrigarius, fr. 10 b Peter. Întimplarea, care se situează în timpul invaziei galilor, în 361 î.e.n., e relatată de numeroși autori; circula deci în mod curent (cf., de exemplu, T. Livius, VII, 9–10). Pentru biografia amănunțită a personajului, vezi F. Münzer, *RE*, s.u., 57; despre episodul relatat aici, v. col. 1180 și urm.

² Cf. și mai sus, I, 13,7. Episodul (situat în anul 340 î.e.n.) e relatat, cu detalii, de T. Livius, VIII, 7. Vezi și F. Münzer, *loc. cit.*, col. 1186 și urm.

XIV ¹ Capitolul precedent, par. 11.

găsit și în biblioteca de la Tibur ², în aceeași carte a lui Claudius, scris în două feluri: *facies* și *facii* ³. ⁴ Dar *facies* era scris în rîndul obișnuit al textului, pe cînd *facii*, cu dublu *i* era scris alături. Credem de altfel că și această formă era întrebuintată de cei vechi; căci de la *hic dies* se zicea și *huius dies* și *huius dii*; iar de la *haec fames*, *huius fames* și *huius fami*.

⁵ Q. Ennius în cartea a XVI-a a *Analelor* sale a scris *dies* în loc de *diei* în acest vers:

Postremae longinqua dies quod fecerit actas
(ceea ce în timpul îndepărtat al zilei celei din urmă va fi făcut...)⁴.

⁶ Caesellius afirmă că și Cicero, în cuvîntarea sa *Pro P. Sestio* a scris *dies* în loc de *diei*, fapt pe care l-am verificat personal, cercetînd mai multe exemplare vechi din cuvîntare și constatînd că așa e cum spune Caesellius. ⁷ Cuvintele lui M. Tullius sînt acestea: „Cavalerii vor suferi pedeapsa acelei zile (*illius dies*)”⁵. De aceea, pe Hercule, îmi vine să cred pe cei ce spun că au văzut scris într-un manuscris autograf al lui Vergiliu:

Libra dies somnique paues ubi fecerit horas
(cînd balanța va egala orele zilei cu ale nopții)⁶,

adică *libra diei somnique* (balanța zilei și a nopții).

⁸ Dar după cum în acest loc se vede că Vergiliu a scris *dies*, la fel este fără îndoială că a scris *dii* pentru *diei* în fragmentul de vers:

. . . munera laetitiamque dii (darurile și bucuria zilei)⁷.

formă pe care ignoranții o citesc *dei*, sperîindu-se desigur de această formă azi neuzitată. ⁹ Astfel cei vechi au declinat *dies-dii*, *fames-fami*, *pernicies-pernicii*, *progenies-progenii*, *luxuries-luxurii*, *acies-acii*. ¹⁰ M. Cato în cuvîntarea intitulată *Despre războiul cartaginez* spune astfel: „Copiii și femeile erau expediați din cauza foamei (*fami cauza*)”⁸.

¹¹ Lucilius în a XII-a carte spune:

rugosum atque fami plenum (zbrăcit și istovit de foame)⁹.

¹² Sisenna în cartea a VI-a a *Istoriilor* sale: *Romanos inferendae pernicii causa uenisse* (Romanii au venit pentru a aduce distrugere)¹⁰.

² Biblioteca din Tibur se afla în templul lui Hercule din acest oraș (cf. mai jos, XIX, 5, 4).

³ Claudius Quadrigarius, fr. 30 Peter.

⁴ Ennius, *Annales* (XVI, fr. IV), v. 413 Vahlen.

⁵ Cicero, *Pro Sestio*, XII, 28.

⁶ Vergiliu, *Georgice*, I, 208. Manuscrisele au lecțiunile *die* și *diei*, aceasta din urmă nepuținînd intra în vers.

⁷ Vergiliu, *Eneida*, I, 636. Manuscrisele au *dei*, adică tocmai lecțiunea pe care Gellius o atribuie ignoranților.

⁸ Cato, *Orationes*, XXXVII, fr. 1 Jordan, 8, fr. 191 Malcovati.

⁹ Lucilius, v. 430 Marx.

¹⁰ Sisenna, fr. 128 Peter.

13 Pacuvius în *Paulus* :

Pater supreme nostrae progenii patris
(Tatăl suprem al tatălui neamului nostru)¹¹.

14 Cn. Matius în cartea a XXI-a a *Iliadei* :

Altera pars aciei uitassent fluminis undas
(Cealaltă parte a frontului ar fi evitat valurile fluviului...)¹².

15 Același Matius în cartea a XXIII-a :

An maneat speciei simulacrum in morte silentum?
(Oare rămîne simulacru de înfățișare celor ce tac în împărăția morții?)¹³

16 C. Gracchus, în *Despre legile promulgate* scrie : *Ea luxurii causa aiunt instituti* (Se spune că acestea au fost instituite pentru lux)¹⁴. 17 Și tot acolo ceva mai jos e scris : *Non est ea luxuries, quae necessario parentur vitae causa* (Nu constituie un lux cele ce se procură în mod necesar pentru viață)¹⁵. 18 Din aceasta se vede că el a întrebuintat pe *luxurii* ca genitiv al substantivului *luxuries*. 19 În cuvîntarea pe care M. Tullius a ținut-o pentru apărarea lui Roscius, găsim scris cuvîntul *pernicii* în următorul pasaj : „Dintre acestea, socotim că nimic nu s-a întimplat printr-o hotărîre divină pentru pieirea noastră (*pernicii causa*) ci prin însăși forța și necesitatea lucrurilor”¹⁶. 20. Deci trebuie să admitem că *Quadrigrarius* a scris sau *facies* sau *facii* pentru cazul genitiv ; dar *facie* n-am găsit scris în nici un manuscris vechi.

21 La cazul dativ, cei ce au ținut la puritatea limbii n-au zis *faciei*, cum se zice azi, ci *facie*.

22 Lucilius, în *Satire*, zice :

Primum facie quod honestae tantis accedit
(Mai întâi ceea ce se adaugă aparenței de onestitate)¹⁷.

23 În cartea a VII-a spune tot Lucilius :

Qui te diligit, actati facieque tuae se
Fautorem, ostendet, fore amicum polliceatur
(Cineva care să te iubească și să se arate protector al vrstei
și chipului tău,
Să-ți promită că-ți va fi prieten)¹⁸.

¹¹ Pacuvius, v. 1, p. 325 Ribbeck.

¹² Matius, fr. 7 Bährens (Homer, *Iliada*, XXI, 3—4).

¹³ Matius, fr. 8 Bährens (Homer, *Iliada*, XXIII, 103—104).

¹⁴ C. Gracchus, 48, fr. 50 Malcovati.

¹⁵ C. Gracchus, 48, fr. 51 Malcovati.

¹⁶ Cicero, *Pro Roscio Amerino*, XLV, 131.

¹⁷ Lucilius, v. 1257—1258 Marx.

¹⁸ Lucilius, v. 269—270 Marx.

24 Sint totuși mulți care citesc *facii* în ambele pasaje.

25 Dar C. Caesar, în a doua carte a operii *Despre analogie* socotește că trebuie spus *huius die* și *huius speciei*¹⁹. 26 Și eu am găsit în *Iugurtha* de Sallustius, într-un exemplar de cea mai înaltă încredere și de vechime respectabilă, cuvântul *die* la cazul genitiv. Cuvintele din acea operă sint acestea: *Vix decima parte die reliqua* (Abia dacă mai rămăsese a zecea parte din zi)²⁰. Căci socotesc că nu se poate primi argumentația care cere să socotim că *die* a fost folosit în loc de *ex die*²¹.

XV. Despre genul de controversă numit de greci *ἔκτρον*.

1 Mă dusesem într-o vacanță de vară¹ cu retorul Antonius Iulianus la Neapoli, vrînd să fugim de căldura de la Roma. 2 Era acolo atunci un tînăr dintre cei mai bogați, care se pregătea cu profesori de ambele limbi și făcea exerciții de elocință latină pentru a profesa avocatura la Roma. Acest tînăr a rugat pe Iulianus să-l asculte cum declamă. 3 S-a dus Iulianus să-l asculte și m-am dus și eu cu el. 4 Tînărul și-a făcut apariția, a făcut o introducere cam îndrăzneată și ambițioasă față de vîrsta lui și apoi a cerut să i se dea subiecte de controversă².

5 Era acolo cu noi un elev al lui Iulianus, vioi, care nu pierduse timpul degeaba cu învățătura și pe care-l șocase faptul că acel tînăr îndrăznise să abordeze un teren primejdios sub urechile lui Iulianus și să se expună intrînd într-un gen de discuție care cere spontaneitate și talent de improvizație. 6 Îi propune pentru încercare o controversă puțin serioasă pe care grecii o numesc *ἔκτρον*, iar în latinește se poate spune fără dificultate *inexplicabile* (chestiune încîlcită, greu de explicat). 7 Contro-

¹⁹ Caesar, II, p. 129 Dinter.

²⁰ Sallustius, *Iug.*, XCVII, 3. O parte din manuscrise au lecțiunea *die*, celelalte *diei*.

²¹ Genitivul și dativul singular al declinării a V-a ezită între forme diferite; numai *dies* și *res* au o declinare completă, chiar dacă nu fără forme concurente pentru același caz; abstractele în *-ies* însă nu au reușit să-și creeze o flexiune clară: Quintilian, *IO*, I, 6, 26, mărturisește că nu știe care este genitivul lui *progenies*, iar Plinius, *NH*, XXXV, 90, evită genitivul înlocuindu-l cu o construcție prepozițională: *partem e facie*. Vechile texte nu au exemple de genitive și dativ ale acestor abstracte: substantivele în *-ies* au genitivul și dativul după declinarea I: *-ae* (sau *-ai* la Lucrețiu: *materiāi*), considerate în general ca formele cazuale ale dubletelor de declinarea I: *materia*, *tristitia* etc. A. Burger, *Le témoignage d'Aulu-Gelle sur le génitif et datif singuliers de la 5e déclinaison latine*, REL, X, 1932, p. 373—381, reia problema și emite ipoteza, plauzibilă, că aceste abstracte aveau o declinare hibridă și că, deci, *materiae*, *tristitiae* nu sint genitivele unor dublete *materia*, *tristitia* (neatestate, la Plaut, la nominativ și acuzativ), ci ale substantivelor *materies*, cu acuzativul *materiem*. Formele în *-iei* sint recente și analogice, poate și cele în *-ii* (tradiția manuscrisă e foarte nesigură și teoriile gramaticilor au putut influența pe copiiști); formele în *-ie* ar putea fi interpretate ca reprezentînd desinența *-iae*. Recomandarea lui Caesar pare să fie transmisă deformat de manuscrise; după Burger, formele recomandate ar fi *diet* și *speciae* (*diē* s-ar explica ca o creație a gramaticilor tirzii care, neînțelegînd sinizeza *diei*, au imaginat forma în *-ē* cu același număr de silabe). Cf. și F. Sommer, *Idb.*, p. 396—399.

VX ¹ Lat. *feriae aestivae*. În lunile iulie și septembrie tribunalele erau în vacanță (în iulie pentru recoltă, *feriae messium*, în septembrie pentru culesul viilor, *feriae vindemiarum*).

² Formă a declamației retorice, constînd în dezbaterea unei teme judiciare (de cele mai multe ori fictive).

versa a fost cam aceasta : „Șapte judecători judecă un acuzat și se consideră valabilă hotărîrea propusă de majoritate. Dintre cei șapte judecători doi au propus ca acuzatul să fie pedepsit cu exil, doi cu amendă, iar ceilalți trei au cerut pedeapsa cu moartea. 8 Se cere executarea pedepsei propusă de cei trei și condamnatul face recurs”.

9 La auzul acestei teze, fără să se mai gîndească, sau să mai aștepte și alte subiecte, începe îndată cu o iuțeață uimitoare să spună nu știu ce principii în legătură cu această controversă, să toarne avalanșe de idei încileite și de vorbe fără sens în strigătele și aplauzele celor la fel cu el, care obișnuiau să-l asculte, iar Iulianus, care suportă greu aceste situații, roșise și-l trecuseră toate sudorile. 10 După ce s-a terminat cu acea trîncăneală de multe mii de fraze și am plecat de acolo, pe drum prietenii și amicii lui Iulianus l-au întrebat ce crede despre felul cum a fost susținută controversa. 11 El a răspuns foarte spiritual : nu mă mai întrebați ce cred ; tinărul acesta este orator fără controversă (*sine controuersia*)³.

XVI. Lui Plinius Secundus, om foarte învățat, i-a scăpat o eroare de argumentație pe care grecii o numesc ἀντιστρέφον.

1 Plinius Secundus a fost socotit cel mai mare învățat al vremii sale. 2 El a lăsat o operă intitulată *Prietenii științei*¹, lucru care, pe zeul Fidius, nu e de loc de disprețuit. 3 În această operă el a strîns multe și variate cunoștințe care interesează pe oamenii erudiți.

4 A cules aci și multe idei din declamațiile și controversele pe care le socotește spuse cu spirit și talent. 5 Iată una din aceste controverse : „Legea cere să se dea bărbatului viteaz răsplata pe care a dorit-o. Unul care a săvîrșit o faptă vitejească cere în căsătorie pe soția altuia și-o primește. Ulterior primul soț săvîrșește și el o faptă vitejească și-și cere soția înapoi. Se face contestație”. 6 S-a folosit un argument subtil și întemeiat — zice Plinius — din partea bărbatului care-și cere soția înapoi pe temeiul vitejiei sale. „Dacă respecti legea, dă-mi înapoi soția ; dacă nu o respecti, iarăși dă-mi-o”.

7 Plinius n-a observat că acest argument, pe care el l-a socotit foarte fin, are un defect, făcînd parte din sofismele pe care grecii le numesc ἀντιστρέφον (reciprocă). Acest defect este insidios și se ascunde sub haina falsă a adevărului. Căci el se poate întoarce foarte bine împotriva celui ce-l folosește și celălalt bărbat putea spune cu aceeași argumentație : Dacă respectăm legea nu-ți dau înapoi soția și dacă n-o respectăm, tot nu ți-o dau”².

³ Joc de cuvinte : *sine controuersia* poate însemna „fără discuție”, în cazul cînd *controuersia* nu e luat în sensul tehnic ; pe de altă parte, poate avea sensul „cînd nu există contradictoriu” (Rolfe, II, p. 206, n. 1 ; Mignon, II, p. 411, n. 73).

XVI ¹ Lat. *Studiosorum libri* ; lucrarea e pierdută.

² Vezi și mai sus, V, 10 și 11.

I. Dacă trebuie spus *tertium consul* sau *tertio consul* (*consul pentru a treia oară*); cum a evitat, după sfatul lui Cicero, această chestiune îndoielnică Cn. Pompeius când și-a scris titlurile pe frontispiciul teatrului pe care avea să-l inaugureze.

1 Am trimis de la Atena o scrisoare unui prieten al meu la Roma. 2 Arătam în ea că-i scriu pentru a treia oară (*tertium scripsisse*). 3 El mi-a răspuns și m-a rugat să-i explic pentru ce scrisesem *tertium* și nu *tertio*. A mai cerut să-i spun care e părerea mea, dacă trebuie să se spună *tertium*, *quartum consul*, sau *tertio*, *quarto consul* (*consul pentru a treia, a patra oară*), fiindcă pe de o parte auzise la Roma pe un om foarte învățat zicând *tertio*, *quarto consul*, și nu *tertium*, *quartum consul*, iar pe de alta, citise la începutul cărții a III-a a lui Coelius ¹ și în cartea a XIX-a a lui Quintus Claudius ², că Marius a fost ales *consul septimo* (*pentru a șaptea oară*).

4 Ca răspuns la acestea m-am mulțumit să citez cuvintele lui M. Varro, un om după părerea mea mai învățat decât Claudius și Coelius luați împreună, cuvinte prin care se dă o explicație pentru ambele forme, asupra cărora fusesem întrebat. 5 Căci M. Varro arată clar cum trebuie spus, iar eu de departe n-am voit să apăr punctul meu de vedere împotriva celui pe care prietenul meu îl numește învățat.

6 Iată cuvintele lui M. Varro din cartea a V-a a cărții sale intitulată *Discipline*: „Alta este — zice el — a fi numit pretor *quarto* și alta *quartum*, fiindcă *quarto* arată locul, ordinea, că trei au fost numiți înainte, iar *quartum* arată timpul, că cel numit mai fusese înainte de trei ori pretor. Așadar Ennius a scris bine: *Quintus pater quartum fit consul* (*Quintus tatăl a fost numit consul pentru a patra oară*) ³, iar Pompei a dovedit timiditate pentru că pe frontispiciul teatrului, ca să nu scrie *consul tertium* sau *tertio*, n-a scris ultimele litere” ⁴.

¹ Coelius Antipater, fr. 59 Peter.

² Claudius Quadrigarius, fr. 82 Peter.

³ Ennius, *Annales* (VIII, fr. XXI), v. 295 Vahlen.

⁴ Varro, fr. 218 Funaioli.

7 Ceea ce a spus Varro pe scurt și obscur oarecum despre Pompei a explicat mai dezvoltat Tiro Tullius, libertul lui Cicero, într-o scrisoare, precum urmează : „Cînd Pompei era pe punctul de a dedica Victoriei un templu, ale cărui trepte aveau să țină loc de teatru ⁵, și trebuiau scrise numele și onorurile lui pe frontispiciu, s-a pus întrebarea dacă e corect să se scrie *consul tertio* sau *tertium*. Cu cea mai mare grijă, Pompei a cerut asupra acestei chestiuni părerea învățaților Romei și, cum părerile erau împărțite, unii zicînd că trebuie scris *tertio*, alții *tertium*, Pompei l-a rugat pe Cicero să-i indice el forma care i se părea mai corectă. Ferindu-se să judece opiniile învățaților, Cicero n-a voit să dea impresia că-i dezaprobă pe ei dacă le dezaprobă opiniile și a sfătuit pe Pompei să nu scrie nici *tertium*, nici *tertio*, ci să scrie cuvîntul numai pînă la al doilea *t*. Astfel se înțelegea clar ideea, fără să se scrie cuvîntul în întregime, chiar dacă rămînea ambiguă forma cuvîntului ⁶.

8 Dar astăzi nu mai este scris pe teatru ceea ce spun Varro și Tiro. Căci după mulți ani, cînd s-a reconstruit scena, care se dărimase, numărul celor trei consulate n-a mai fost săpat cu primele litere ale cuvîntului, ci prin trei linii verticale.

10 În cartea a IV-a a *Originilor* lui Cato este scris astfel : „Cartaginezii au călcat pentru a șasea oară (*sextum*) tratatul” ⁷. Acest cuvînt înseamnă că ei de cinci ori călcasez tratatul și acum era a șasea oară cînd făceau același lucru. 11 Grecii pentru numere care arată astfel de lucruri zic τρίτον και τέταρτον, care se potrivește cu ceea ce spunem în latinește prin *tertium quartumque* ⁸.

II. Ce spune Aristotel despre numărul copiilor născuți gemeni.

1 Filozoful Aristotel spune ¹ că o femeie în Egipt a născut cinci copii gemeni și adaugă că pînă la acest număr se pot ridica la oameni nașterile gemenilor, căci o naștere cu mai mulți copii nu e cunoscută, chiar acest caz de gemeni fiind extrem de rar. 2 Istoricii epocii lui Augustus spun că la Laurentum o sclavă a lui Caesar Augustus a născut cinci copii și aceștia au trăit numai cîteva zile iar mama lor a murit de asemenea nu mult după ce a născut. Din porunca lui Augustus — spun istoricii — i s-a făcut acestei femei pe calea Laurentină un monument, a cărui inscripție vorbește despre nașterea aci amintită.

⁵ Pompei a clădit în 55 î.e.n. primul teatru permanent al Romei, atașindu-l templului zeiței Venus Victrix, inaugurat în anul 52 î.e.n.

⁶ Tullius Tiro, fr. 7 Funaioli.

⁷ Cato, *Origines*, IV, fr. 10 Jordan.

⁸ Forma cea mai obișnuită a acestei serii de numeral adverbiale e aceea de acuzativ, în *-um*, atestată și epigrafic. După cum rezultă din acest capitol, ea era concurată de ablativul în *-o*.

II ¹ V. Rose nu acceptă textul printre fragmentele lui Aristotel.

III. *Comparația critică a unor pasaje celebre din curîntările lui C. Gracchus, M. Cicero și M. Cato.*

1 C. Gracchus a fost considerat un orator curajos și energic. Nimeni nu tăgăduiește aceasta. Dar cine poate suporta că unora li se pare mai energic, mai viu și mai amplu decît M. Cicero? 2 Am citit de curînd cuvîntarea lui Gracchus intitulată *Despre legile promulgate* în care deplînge cu cea mai mare indignare faptul că M. Marius și alți cîțiva oameni cinstiți din municipiile Italiei au fost bătuți cu vergi pe nedrept de magistratii poporului roman. 3 Iată cuvintele lui despre acest fapt : „A venit nu de mult consulul la Teanum oraș al sidicilor. Soția sa a spus că vrea să facă baie în locul rezervat pentru bărbați. I s-a dat questorului sidicin M. Marius dispoziție să fie scoși din băi bărbații care se găseau acolo făcînd baie. Soția a spus bărbatului că nu i s-a pus destul de repede baia la dispoziție și că n-a fost nici destul de curată. Drept urmare a fost ridicat un stîlp în for și a fost adus acolo cel mai respectat om din oraș, M. Marius. I s-a scos îmbrăcămintea și a fost bătut cu vergi. Locuitorii din Cales, cînd au auzit, au dat un edict, prin care se prevedea să nu folosească nimeni băile cît timp se găsește în localitate un magistrat roman. La Ferentinum, din aceeași pricină pretorul nostru a dat ordin ca să fie arestați questorii. Unul s-a aruncat de pe zid, iar celălalt a fost prins și bătut cu vergi”¹.

4 În arătarea unor nedreptăți publice atît de crude, de urite și de triste, oare a rostit el un discurs deosebit de amplu, cu cuvinte care să provoace lacrimi de compătimire, care să exprime o mare ură, care să arate o puternică și pătrunzătoare plîngere? Cuvîntarea lui are în schimb conciziune, farmec și eleganță, asemenea stilului comediilor.

5 În alt loc Gracchus scrie astfel : „Vă voi arăta printr-un singur exemplu cît de mare e pornirea și nestăpînirea tinerilor. În anii aceștia din urmă a fost trimis din Asia ca legat un tînăr care nu mai îndeplinise pînă în acest timp nici o magistratură. El era purtat în lectică. I-a ieșit în cale un văcar din plebea venusiană și a întrebat în glumă, fiindcă nu știa cine e, dacă sclavii nu duc un mort. Cînd a auzit aceasta a poruncit să fie lăsată lectica jos și a poruncit să fie bătut atît de tare văcarul cu frînghiile cu care era legată lectica, încît cel bătut și-a dat sufletul”². 6 Această cuvîntare asupra unei crime care dovedea atîta violență și cruzime nu diferă prea mult de stilul vorbirii obișnuite.

7 Dar cînd într-o împrejurare asemănătoare cetățenii romani nevinovați, contra dreptului și a legilor, sînt bătuți cu vergi sau sînt chinuți pînă sînt uciși, ce compătimire găsim în cuvîntările lui Cicero! Ce plîngere! Ce evocare a faptelor, ce valuri de ură și de indignare clocotesc! 8 Cînd citesc asemenea scenă zugrăvită de Cicero, pe Hercule, că imaginea faptului, sunetul biciului, al vocilor și al vaietelor îmi copleșesc sufletul. 9 Iată, de exemplu, aceste cuvinte despre Verres, pe care le citez cum pot, pe cît mă ajută memoria³. „El însuși aprins de furia crimei a venit în

III ¹ C. Gracchus, 48, fr. 48 Malcovati. Despre M. Marius, textul nostru pare să fie unica mărturie; evenimentele au avut loc puțin înainte de 123 î.e.n. Cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 21.

² C. Gracchus, 48, fr. 49 Malcovati.

³ Citarea e textuală, iar rezerva lui Gellius un artificiu literar.

for. Ochii și tot chipul îi arătau cruzime. Toți așteptau să vadă ce are de gând să facă, încotro o ia, când deodată poruncește ca omul să fie adus în mijlocul forului, să fie dezbrăcat, legat și bătut cu vergi”⁴. **10** Pe zeul Fidius că numai cuvintele : „poruncește să fie dezbrăcat, legat și bătut cu vergi” exprimă atita mișcare și groază, încit parcă nu ascuți povestirea, ci vezi desfășurarea faptului. **11** Gracchus nu se plînge, nu imploră, ci anunță : „A fost ridicat un stilp în for, i s-a scos îmbrăcămintea și a fost bătut cu vergi”⁵. **12** Cicero însă nu spune *caesus est* (a fost bătut cu vergi) ci foarte viu arată acțiunea în curs : „Era bătut (*caedebatur*) cu vergi în mijlocul forului Messinei un cetățean roman, cînd în acele momente nici un geamăt, nici un glas de durere al acelu nenorocit nu se auzea printre plesnetele loviturilor, decît aceste cuvinte : Sînt cetățean roman (*Civis romanus sum*!). Prin această amintire a cetățeniei sale, socotea că va alunga toate loviturile, că va îndepărta toate chinurile corpului său”⁶. **13** Apoi cu atîta putere și înfocare inspiră durere pentru o faptă atît de groaznică și ura cetățenilor romani împotriva lui Verres, cînd spune aceste cuvinte : „O, dulce nume al libertății ! O, demnităte a dreptului nostru de cetățenie ! O, lege Porcia și legi Semproniene ! O, putere tribuniciară, atît de mult dorită și acordată în sfîrșit plebei romane⁸ ! Oare pînă într-atît s-au prăbușit toate, încit un cetățean roman, într-o provincie a poporului roman, într-un oraș al aliaților, să fie legat și bătut cu vergi în for de către cel ce avea fasciile și securile dăruite de poporul roman ? Cum ? Cînd i se puneau la tălpi foc și lame de fier încinse, cînd i se administrau toate celelalte chinuri, dacă nu te îmblinzea rugămîntea lui înfiorătoare, vocea lui de om nenorocit, nu te-au impresionat măcar plînsul și gemetele puternice ale cetățenilor romani care erau atunci de față ?”⁹

14 Aceste fapte M. Tullius le-a deplins cu putere și gravitate, cu pricepere și cu bogăție stilistică. **15** Dar dacă este cineva cu ureche atît de înapoiată și de aspră, pe care nu-l desfătează această lumină, acest farmec al cuvîntării, această armonie a cuvintelor, ci preferă pasajul de mai înainte cu un stil neîmpodobit, concis și necăutat, cu un farmec natural, în care umbra și culoarea par stinse de vreme, dacă-i place un astfel de

⁴ Cicero, *De supplicitis*, LXII, 161.

⁵ Gellius citează cu omisiuni (vezi textul mai sus, par. 3) spre a scoate în evidență înșirarea verbelor la perfect, simplă narație a faptelor.

⁶ Cicero, *De supplicitis*, LXII, 162.

⁷ *Lex Porcia de tergo civium* (propusă prin 195 de Cato cel bătrîn) și *lex Sempronia* (a lui C. Gracchus, din 123 î.e.n.) extind asupra teritoriilor dominate de Roma efectele legii Valeria (509 î.e.n., după tradiție) care interzicea în Roma executarea și bătaia cu vergi a cetățenilor romani.

⁸ Dreptul de a face apel la popor și alte puteri ale tribunilor au fost abolite de Sulla între 88 și 81 î.e.n. Restabilirea formală a acestor drepturi a fost făcută printr-o lege a lui Pompeius din anul 70 (*lex Pompeia Licinia de tribunicia potestate*), scurtă vreme înaintea procesului lui Verres.

⁹ Cicero, *De supplicitis*, LXIII, 163. E de remarcant că textul lui Cicero devenise de mult un exemplu clasic pentru retori. Primul citat e folosit pentru ilustrarea figurii de stil numită hipotipoză, care constă în descrierea faptelor cu o bogăție de detalii sugestive, capabile să evoce cit mai direct imaginea vizuală : *proposita quaedam forma rerum ita expressa uerbis ut cerni potius uideatur quam audiri* („lucrurile să fie astfel redată prin cuvinte încît să pară mai degrabă că se văd decît că se aud”) Quintilian, *IO*, IX, 240, care citează pasajul ; cf. și XI, 1, 30).

stil, să citească un pasaj cu conținut asemănător dintr-o cuvîntare a lui M. Cato, un orator mai vechi, dar la a cărui forță și bogăție de exprimare Gracchus n-a încercat să ajungă. 16 Va înțelege cred că M. Cato n-a fost mulțumit de posibilitățile de expresie ale vremii sale și a voit să facă de pe atunci ceea ce a reușit să facă mai târziu Cicero. 17 Căci în cartea pe care a intitulat-o *Despre luptele false*, astfel a vorbit împotriva lui Q. Thermus : „El a spus că decemvirii nu s-au îngrijit bine de aprovizionarea sa. A poruncit să li se scoată îmbrăcămintea și să fie bătuți cu biciul. Bruttienii au biciuit pe decemviri, mulți oameni au văzut acest lucru. Cine poate suporta o astfel de insultă, cine astfel de tiranie, cine o astfel de robie? Nici un rege n-a îndrăznit să facă aceasta. Și aceasta să se întîmple unor oameni buni ¹⁰, născuți din neam bun cu bune intenții? Unde sînt legăturile de alianță? Unde este buna credință a strămoșilor? Să îndrăznești tu să săvîrșești nedreptăți nemaiauzite, răni, lovituri de bici, contuziuni, acele dureri și schingiuri de călău spre cea mai mare insultă și dezonoare, în văzul concetățenilor lor și al altora mulți? Dar cît plîns și geamăt, cîte lacrimi, cîtă jale am auzit că s-a produs! Chiar sclavii suportă greu insultele, dar acei oameni de bună condiție socială, de mare virtute, ce stare sufletească socotiți că au avut și vor avea cît vor trăi? ¹¹ 18 Cuvintele lui Cato „bruttienii au biciuit”, ca să nu rămînă cineva cu vreo nedumerire despre bruttieni, au următoarea explicație : 19 Cînd punul Hannibal era cu armata în Italia și poporul roman avusese cu el cîteva lupte nenoro-coase, bruttienii cei dinții din toată Italia au trecut de partea lui Hannibal. Romanii suportînd cu greu această faptă, după retragerea lui Hannibal din Italia și după înfringerea punilor, pentru a-i expune rușinii pe bruttieni, nu-i primeau militari, nu-i aveau ca aliați, ci-i puneau la dispoziția magistraților care mergeau în provincii, pentru a executa anumite servicii în loc de sclavi. Astfel urmau pe magistrați ca și *lorarii* (biciuitorii) din comedii și puneau în lanțuri sau biciuiau pe cine li se porunceau. Iar pentru că erau din Bruttium li se zicea *Bruttiani* (bruttieni) ¹².

IV. Teoria foarte ingenioasă a lui P. Nigidius, după care cuvintele sînt fapte naturale iar nu convenționale ale limbii.

1 P. Nigidius arată în *Comentarii gramaticale* că numele și vorbele nu sînt create ca denumiri întîmplătoare, ci au o rațiune și putere naturală. 2 Problema este faimoasă în discuțiile filozofice, deoarece adesea s-au întrebat dacă nu cumva cuvintele sînt o creație naturală, sau sînt rezul-

¹⁰ = nobili.

¹¹ Cato, *Orationes*, IX Jordan, 8, fr. 58 Malcovati.

¹² Termenul *bruttiani* pentru sclavii publici atașați magistraților în provincii s-a menținut și după ce pedeapsa aplicată locuitorilor din Bruttium a fost ridicată. Cf. și Neumann, *RE*, s.u.

tatul unei convenții ¹. **3** El demonstrează prin multe argumente de ce cuvintele i se par mai degrabă naturale, decât arbitrare.

Din argumentația lui, aceasta mi s-a părut mai interesantă și mai ingenioasă. **4** „Cînd spunem voi — zice el — mișcarea gurii noastre e în acord cu indicația cuvîntului însuși, căci ne mișcăm buzele puțin înainte, ne îndreptăm suflul vocii către cei cu care vorbim. Din contră cînd zicem noi nu pronunțăm acest cuvînt prin suflul vocii îndreptat spre exterior și nici prin mișcarea buzelor, ci suflul și buzele ne sînt oarecum reținute. La fel se petrec lucrurile și cînd zicem tu, eu, ție, mie. Căci după cum cînd aprobăm sau dezaprobăm ceva, mișcarea capului sau a ochilor nu sînt străine de natura faptului pe care-l exprimăm prin aceste gesturi, tot așa și în aceste cuvinte există un oarecare gest al feței și un suflu natural. Pentru cuvintele grecești există același raport pe care l-am observat la ale noastre ².

V. Cuvîntul auarus este simplu, sau compus cum arată P. Nigidius?

1 P. Nigidius spune în cartea a 29-a a *Comentariilor* sale că *auarus* nu e cuvînt simplu, ci compus. „Este numit *auarus* — zice el — cel lacom de bani (*avidus aeris*), compunere în care litera e a dispărut¹”. **2** La fel zice el

IV ¹ În gr. φύσει τὰ ὀνόματα [= numele] ἢ θεσει. Gellius dă cuvintele grecești fiindcă discuția era (și continuă să fie) denumită prin termenii grecești care desemnează cele două teorii opuse. Polemica e foarte veche și, pe lângă aspectele ei filozofice (sau chiar religioase), a avut implicații în doctrina gramaticilor antici. Problema și-a pus-o încă vechiul pitagoreism : pe cît se poate deduce din texte, Pythagora considera cuvintele drept opera unui creator divin ; depășind, prin aceasta, planul uman, cuvintele nu puteau fi rezultatul unei convenții, ci aveau o valoare simbolică, impusă de creator. Heraclit pare să fi considerat și el că cuvintele au o explicație naturală (s-a susținut că el ar fi fost inițiatorul teoriei onomatopiceice a apariției limbajului) ; în acest domeniu, sofiștii par să fie discipolii lui Heraclit și dialogul platonice *Kratylos* e îndreptat împotriva lor ; Platon adoptă o poziție intermediară, acceptînd justificarea naturală a unor cuvinte, dar lăsînd loc și pentru originea convențională a altora ; el introduce în discuție noțiunea de uzaj. Democrit se pronunță net împotriva motivării naturale a cuvintelor, cu o argumentare care-l apropie de teoriile moderne asupra naturii arbitrare a semnelor lingvistice. Pe o poziție similară se situează și Aristotel, pentru care cuvintele sînt simbolurile evocatoare ale lucrurilor. Stoicii combat poziția lui Aristotel și consideră că toate cuvintele posedă o justificare naturală. Epicur adoptă o poziție intermediară ; natura l-a silit pe om să emită sunete pentru a-și exprima gîndurile și sentimentele iar mai tîrziu acest limbaj s-a îmbogățit prin aporturi colective sau chiar individuale, ratificate de o colectivitate. Disputa asupra originii și naturii limbajului a stat la baza unei nu mai puțin celebre dispute, de data aceasta în domeniul gramaticii : e vorba de opoziția între analogie și anomalie : analogiștii susțineau originea convențională a limbajului ; anomalistii, vîzînd în limbă mai ales situațiile aberante, se raliau tezei unei origini a limbajului depășînd planul omenesc. Cf. L. Méridier, introducere la ediția dialogului *Kratylos*, Paris, 1931, p. 14—15, 38—45 ; J. Collart, *Varron*, p. 135 și urm., 258—268. Vezi și Introducerea, p. XLII.

² Nigidius Figulus, fr. 41 Swoboda, 23 Funaioli. Nigidius era un adept al pitagoreismului și deci partizan al originii naturale a limbajului. Cf. J. Collart, *Varron*, p. 266—267.

V ¹ Nigidius Figulus, fr. 42 Swoboda, 14 Funaioli. Explicația e evident fantezistă. Originea cuvîntului *auarus* e neclară, dar legătura pe care o observă și Gellius, cu verbul *auco*, pare certă.

că *locuples* (bogat) e compus din două cuvinte (*loca pleraque*), indicînd pe cel ce are multe locuri, multe posesiuni ².

3 Dar e mai probabil și mai convingător ce spune despre *locuples*. Explicația lui *anarus* este în schimb îndoielnică. De ce nu s-ar admite că acest cuvînt e un derivat al verbului *auco* (doresc) și că e format la fel ca și *amarus*, despre care nu se poate spune că e compus ?

VI. Fiica lui Appius Caecus, o femeie nobilă, a fost pedepsită cu amendă de către tribunii plebei, fiindcă a vorbit cu insolență.

1 Nu numai actele de obrăznicie, dar și cuvintele insolente erau pedepsite în mod public; căci se socotea că și pe calea aceasta trebuie păstrată neștirbită demnitatea moravurilor romane. 2 Fiica aceluși renumit Appius Caecus, ieșind de la un spectacol la care asistase, a fost înghesuită din toate părțile de marea mulțime care se împingea la ieșire. După ce a scăpat din aglomerație și-a exprimat neplăcerea suferită cu astfel de cuvinte: „Ce mi s-ar fi întîmplat și cît de rău aș fi fost înghesuită și strivită, dacă fratele meu P. Claudius n-ar fi pierdut în lupta navală flota cu un mare număr de cetățeni ? ¹ Desigur, acum ar fi fost mai mare mulțimea și aș fi pierit strivită. O, de ce nu învie fratele meu, să ducă în Sicilia altă flotă și să se scufunde toată această mulțime care m-a înăbușit, nefericita de mine !” 3 Pentru aceste cuvinte atît de necuviincioase și necivilizate, C. Fundanius și Tiberius Sempronius ², edilii plebei, au pedepsit-o cu o amendă de 25 000 ași de greutate veche ³. 4 Capito Ateius spune în comentariile sale intitulate *Despre judecățile publice* ⁴, că acest fapt s-a petrecut în timpul primului război punic, pe cînd erau consuli Fabius Licinus și Otacilius Crassus ⁵.

² Nigidius Figulus, fr. 44 Swoboda, 15 Funaioli. *Locuples* e într-adevăr un cuvînt compus din *locus* și **plē-t-s* (*plē-* este din aceeași rădăcină cu *plenus* „plin”).

VI 1 P. Claudius Pulcher, consul în 249 î.e.n., avînd comanda în Sicilia, atacă la Drepana flota cartagineză, ancorată în port; Atarbas, amiralul cartaginez, reușește să-și scoată flota în larg, atrăgînd flota romană într-o luptă în poziție defavorabilă pentru aceasta din urmă. Dîndu-și seama de situația creată, consulul ordonă retragerea, izbutind să scape cu 30 de corăbii, lăsînd 93 pradă dușmanului. Claudius moare în 246 (cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 304).

² E vorba probabil de C. Fundanius Fundulus, care, ca tribun al plebei, l-a dat în judecată, în 249, pe consulul P. Claudius Pulcher pentru dezastrul de la Drepana. Darea în judecată a surorii lui Claudius s-a produs în 246, pușin timp deci după moartea acestuia. Despre Fundanius, consul în 243, vezi F. Münzer, s.u., 5. Despre Tib. Sempronius Gracchus edil al plebei în 246, consul în 238, vezi id., *ib.*, s.u., 50. Despre Claudia, cunoscută numai prin această anecdotă (raportată și de alți autori) vezi id., *ib.*, s.u., 382.

³ Lat. *aes graue* = monedă de bronz romană din epoca în care asul era de o livră de cupru sau de bronz.

⁴ Ateius Capito, *De iudiciis publicis*, fr. 2 Bremer.

⁵ M. Fabius Licinus a fost consul împreună cu M. Otacilius Crassus în 246 î.e.n.; cf. F. Münzer, *RE*, s. u. *Fabius*, 94.

VII. *După cum îmi amintesc că arată Varro, dintre fluviile din afara imperiului roman cel mai mare este Nilul, al doilea Istrul și îndată după acesta Rodanul.*

1 Dintre toate fluviile care se varsă în marea din cuprinsul imperiului roman, pe care grecii o numesc ἡ εἰσω θάλασσα (Marea interioară)¹ se socotește îndeobște că Nilul este cel mai mare. Sallustius scrie că al doilea ca mărime este Istrul². 2 Varro însă, când vorbește despre partea pământului numită Europa, pune între primele trei riuri ale acestui continent și Rodanul³, pe care-l socotește ca rivalizînd cu Istrul. Căci și Istrul curge în Europa.

VIII. *Între pedepsele infamante la care erau supuși soldații era și lăsarea de sînge; care pare a fi cauza acestui fel de pedeapsă.*

1 În antichitate era și acest fel de sancțiune militară ca pedeapsă infamantă, anume procedeu de a se deschide soldatului vinele și a lăsa să-i curgă sînge. 2 N-am putut găsi în scrierile vechi explicația acestui fapt, dar cred că la început acest procedeu nu era atît o pedeapsă, cît un tratament medical pentru soldații cu sufletul zdruncinat și abătut de la firea obișnuită. 3 Cred că mai tîrziu li s-a administrat același tratament din obișnuință pentru multe alte abateri, ca și cum cei ce săvîrșesc diferite greșeli sînt mai puțin sănătoși¹.

IX. *Care erau formațiile de front ale armatei romane și prin ce cuvinte erau denumite aceste formații.*

1 Există termeni militari prin care de obicei sînt numite diferite formații ale armatei pe cîmpul de luptă: *frons* (front), *subsidia* (rezervă), *cuneus* (cui), *orbis* (cerc), *globus* (glob), *forfices* (foarfeci), *serra* (ferăstrău), *alae* (aripi), *turres* (turnuri). 2 Acestea și altele ca acestea se pot găsi în cărțile

VII ¹ = Marea Mediterană.

² Sallustius, *Historiae*, III, fr. 80 Maurenbrecher. Istrul (lat. *Hister*) e Dunărea.

³ Varro, *Antiquitates humanae*, XIII, fr. 6 Mîrsch. Rodanul (*Rhodanus*) e Ronul. Informațiile lui Gellius sînt corecte.

VIII ¹ Despre aceeași pedeapsă (aplicată soldaților vinovați de furt) vorbește și Cato, *Dere militari*, fr. 15 Jordan (ap. Frontin., *Strat.*, IV, 1, 16).

celor ce au scris despre arta militară. 3 Ele sînt împrumutate de la lucrurile care în mod propriu se numesc astfel și cu care au asemănare formațiile de front ale armatei¹.

X. Care este explicația că și grecii vechi și romanii au purtat inelul în degetul imediat după cel mic de la mîna stîngă.

1 Știm că grecii purtau inelul la mîna stîngă în degetul vecin celui mic. Istoricii spun că și romanii purtau de obicei astfel inelele. 2 Apion spune în cărțile sale intitulate *Egiptiace*¹ că la disecția corpurilor omenesti, care se practica în Egipt și pe care grecii o numesc anatomie², s-a descoperit un nerv foarte subțire, care pornește de la degetul despre care am vorbit și ajunge la inima omului. De aceea n-a părut fără rațiune ca să fie împodobit cu o astfel de onoare tocmai acel deget care pare a fi în unire și legătură directă cu conducerea inimii³.

XI. Ce înseamnă cuvîntul *mature* și care este explicația acestui cuvînt; în popor el este folosit impropriu; genitivul cuvîntului *praecox* este *praecocis* și nu *praecoquis*.

1 *Mature* înseamnă acum *propere* (în grabă), *cito* (repede), contrar adevăratului său sens, căci altceva este *mature* decît se spune. 2 De aceea P. Nigidius, un om învățat în toate domeniile, zice: „*Mature* este ceea ce nu se petrece nici prea repede, nici prea tîrziu, ci e ceva mijlociu și la timp”¹.

IX ¹ Nu toți termenii înșirați de Gellius sînt la fel de frecvent folosiți; semnificația unora dintre ei e obscură. *Frons* e și partea exterioară a unei fortificații și „front”, partea avansată a unei unități militare. *Subsidia*, opus lui *frons*, sînt trupele de rezervă și din aricergardă. *Cuneus* e o linie de bătaie în formă de colț; desemnează de asemenea un corp de cavalerie. *Orbis* „cerc” corespunde careului din terminologia modernă. *Globus*, fără a fi termen tehnic propriu-zis, desemnează (însoțit de *militum*, *armatorum*) o masă compactă de oameni, grosul trupelor. *Forfex* (și *forceps*) e o linie de bătaie în formă de clește, pentru a înconjura dușmanul care înaintează în formă de *cuneus*. *Serra* e o linie de bătaie în formă de ferăstrău. *Ala* avea mai multe semnificații: formația de cavalerie care proteja marginile legiunii; grupurile de aliați (*socii*) care constituiau flancul legiunilor; trupele de străini puși pe marginea legiunii. *Turris*, probabil un batalion pătrat, formație de atac.

X ¹ Apion, *F. Gr. Hist.*, 616, fr. 7 Jacoby.

² Gr. ἀνατομή.

³ Anatomie fantezistă. Nervii inelarului stîng nu se disting prin nimic de ceilalți nervi ai degetelor.

XI ¹ Nigidius Figulus, fr. 48 Swoboda, 30 Funaioli. Ambele sensuri ale lui *maturus* (și *mature*) sînt atestate de la Plaut.

3 P. Nigidius spune precis și exact. Căci despre cereale și fructe se spune că sînt *matura* cînd nu sînt nici crude și verzi nici trecute și începînd să cadă, ci adulte și ajunse la timpul lor de dezvoltare. 4 Fiindcă însă ceea ce nu se făcea încet se spunea că se face *mature*, progresînd prea mult înțelesul cuvîntului în această direcție, acum se spune că se face *mature* nu ceea ce se face fără prea multă încetineală, ci ceea ce se face prea repede, deși cele ce sînt grăbite peste măsura timpului lor s-ar putea numi corect *immatura*.

5 Însă acea măsură pe care Nigidius spune că o exprimă *mature*, divinus August o exprimă foarte elegant prin două cuvinte grecești. Căci se spune că obișnuia să zică în convorbiri și să scrie în scrisori Σπεῦδε βραδέως (grăbește-te încet) ², prin care îndemna să se întreprindă în îndeplinirea unei acțiuni și iuțeala iscusinței și încetineala prudenței, două contrarii din care rezultă *maturitas*. 6 Și Vergiliu, dacă băgăm de seamă, a despărțit foarte bine *properare* de *maturare*, ca exprimînd două acțiuni contrare în aceste versuri :

Frigidus agricolam si quando continet imber,
Multa forent quae mox caelo properanda sereno,
Maturare datur ...

(Dacă ploaia cea rece reține pe agricultor,
Poate face pe îndelete multe, care ar trebui grăbite
Pe vreme frumoasă) ³

7 El a deosebit cu foarte multă finețe sensul acestor două vorbe; căci în muncile agricole țărantul poate lucra pe îndelete (*maturare*) pe timp de ploaie, fiindcă este timp, dar pe vreme bună trebuie să se grăbească, (*properare*) fiindcă-l presează timpul.

8 Cînd însă trebuie să se arate că ceva s-a făcut prea în grabă și repezit, atunci se spune că s-a făcut *praemature*, mai corect decît *mature*, cum spune Afranius în togata sa ⁴ intitulată *Titulus* :

Adpelis dominatum demens praemature praecocem
(Cauți nebun prea repede o autoritate prematură) ⁵.

9 În acest vers trebuie observat că zice *praecocem*, iar nu *praecoquem*; căci nominativul acestui cuvînt nu e *praecoquis*, ci *praecox* ⁶.

² Augustus, fr. LXV Malcovati. Cf. Suetoniu, *Aug.*, 25, 5.

³ Vergiliu, *Georgice*, I, 259—261.

⁴ *Togata (fabula)* = comedie cu subiect roman, spre deosebire de *palliata* = comedie cu subiect grec.

⁵ Afranius, v. 335 Ribbeck.

⁶ Din cauza apropierii de sens dintre *praecox* și verbul *coquo* "a coace" (de la care de altfel derivă *praecox*) s-au creat formele *praecoquis*, condamnată aici de Gellius, și *praecoquus* păstrată în unele dialecte italiene. *Praecoquis* e atestat încă în sec. II î.e.n. (Novius, *Atellanae*, v. 106 Ribbeck).

XII. Despre fapte miraculoase, a căror povestire pe nedrept o atribuie Plinius Secundus lui Democrit; în legătură cu aceasta, despre un porumbel artificial care zboară.

1 În cartea a 28-a din *Istoria naturală*, Plinius Secundus spune¹ că există o carte a celui mai de seamă filozof, Democrit, despre natura și caracterul cameleonului, pe care el a citit-o și din care împrumută, ca fiind scrise de Democrit, o mulțime de lucruri fantastice și de necrezut. Dintre acestea, amintesc câteva fără voia mea, fiindcă rațiunea le respinge: 2 uliul, cel mai iute dintre păsări, dacă întâmplător zboară pe deasupra unui cameleon care se tirăște pe pământ, este atras de acesta și printr-o putere misterioasă căzînd la pământ se dă de bunăvoie altor păsări să-l sfîșie. 3 Un alt fapt de necrezut: Dacă este ars capul și gîtul unui cameleon într-un foc făcut din lemnul numit *robur* (gorun) se produc imediat ploii cu tunete și la fel se întâmplă dacă se arde ficatul aceluiași animal pe acoperișul unei case.

4 De asemenea un alt fapt, de care m-am îndoit dacă să-l trec aici sau nu — atît este de ridicul și de neverosimil — dar pînă la urmă l-am trecut, fiindcă am vrut să spun ce cred eu despre astfel de momeli, prin care este înșelată curiozitatea noastră și cu care sînt prinse și induse în eroare de multe ori inteligențe ascuțite și spirite dornice de învățătură. 5 Dar să mă întorc la Plinius. Anume spune acesta² că dacă se arde cu un fier înroșit în foc piciorul sting al unui cameleon împreună cu o iarbă numită tot cameleon și după ce se afundă amîndouă într-un untdelemn parfumat unde sînt lăsate pînă ce se macerează sub forma unei paste, se scot apoi și se pun într-un vas de lemn, cel ce poartă acest vas, chiar dacă se află în mijlocul mulțimii, nu poate fi văzut de nimeni.

6 Nu socot demne de numele lui Democrit miracolele și vrăjitoriile despre care scrie Plinius Secundus, 7 cum e minunăția despre care Plinius în cartea a X-a ne asigură³ că are ca sursă tot pe Democrit, anume că există niște păsări cu un anumit limbaj al lor, că din singele amestecat al acelor păsări se naște un șarpe și cine mănîncă acest șarpe înțelege limba și convorbirile acelor păsări.

8 Multe născociri de acestea au fost făcute de oameni cu inteligență rău întrebuințată, în numele lui Democrit, a cărui autoritate și faimă le-a folosit ca adăpost și refugiu. 9 Ceea ce se spune că a conceput și a realizat Archytas pitagoricianul⁴ nu trebuie să pară mai puțin minunat, dar

XII ¹ Plinius, *NH*, XXVIII, 8, 112. Plinius și alți autori îi atribuie lui Democrit lucrări cu informații fantastice din domeniul științelor naturii. Atribuirea e greșită, cum constată și Gellius. Cf. Diels, *FVS* II, p. 125 și urm.

² Plinius, *NH*, XXVIII, 8.

³ Plinius, *NH*, X, 49, 137.

⁴ Archytas din Tarent (prima jumătate a sec. IV î.e.n.), filozof pitagorician, matematician, om politic și comandant militar, celebru în antichitate atît prin opera sa cit și prin faptele sale de armă; a adus contribuții importante în mecanica științifică, al cărei întemeietor pare să fie, în știința armoniei etc. Despre construirea porumbelului mecanic, amintit de Favorinus, lipsesc alte informații. Operele lui Archytas s-au pierdut, cu excepția citorva fragmente. Cf. E. Wellman, v. Jan, *RE*, s.u., 3.

nici cu totul de necrezut. Căci mulți filozofi greci și filozoful Favorinus, care a cules cu mare grijă amintiri vechi, au scris ca despre un fapt foarte sigur că Archytas a construit un porumbel de lemn înzestrat cu un mecanism care-l făcea să zboare. Acest porumbel stătea în aer datorită echilibrului și era împins de suflarea aerului ascuns și închis în el. **10** Vreau, pe Hercule, asupra acestui fapt atât de greu de crezut să citez cuvintele lui Favorinus însuși: „Archytas din Tarent, pe lângă altele fiind și mecanic, a făcut un porumbel zburător de lemn. Când se așeza nu se mai ridica. Căci pînă aci...”⁶

XIII. *De ce au zis cei vechi cum partim hominum.*

1 Se zice adesea *partim hominum uenerunt* (parte din oameni au venit) ceea ce înseamnă „o parte din oameni a venit”, cițiva adică. *Partim* este adverb și nu se declină, de aceea se poate spune *cum partim hominum* (cu parte din oameni) cu cițiva oameni adică sau cu o parte oarecare de oameni ¹. **2** M. Cato, în cuvîntarea despre *Jocurile Florale*, serie: „A ținut loc de curtezană, a trecut de cîteva ori de la ospăț în camera de dormit, cu parte din ei (*cum partim illorum*) făcuse deja de multe ori acest lucru” ². **3** Ignoranții însă citesc *cum parti* socotind cuvîntul substantiv ³ care se declină, iar nu adverb.

4 Dar Q. Claudius în cartea a XXI-a a *Analelor* sale s-a folosit de această expresie într-un mod puțin cam neobișnuit: „Căci cu o parte din trupe (*cum partim copiis*) de oameni tineri care-i plăceau...” ⁴ Și în cartea a XXIII-a a *Analelor* lui Claudius sînt aceste cuvinte: „Eu așa am procedat; că s-a întîmplat aceasta din neglijența a o parte din magistrați (*partim magistratum*) sau din setea de îmbogățire sau din nenorocirea poporului roman, nu știu ce să zic” ⁵.

XIV. *Cum a întrebuițat Cato expresia iniuria mihi factum itur.*

1 Aud spunîndu-se în mod obișnuit: *illi iniuriam factum iri* (i se va face o nedreptate) sau *contumeliam dictum iri* (se va spune o insultă) și construcțiile acestea sînt în uzul vorbirii, de aceea nu le mai ilustrez cu exemple.

⁶ Favorinus, fr. 62 Marres. Sfirșitul capitolului lipsește din manuscrise.

XIII ¹ La origine, adverbul *partim* este acuzativul substantivului *pars*. În unele împrejurări își poate păstra valoarea nominală, avînd aspectul unui substantiv indeclinabil cu funcții diferite (subiect, obiect, apozitie). Cf. Stolz-Schmalz ⁵, p. 384—385.

² Cato, *Orationes*, LVII, fr. 2 Jordan, 8, fr. 213 Malcovati.

³ „Ignoranții” declinau substantivul, și, citînd *parti*, socoteau că e vorba de un ablativ.

⁴ Claudius Quadrigarius, fr. 87 Peter. Caracterul neobișnuit al construcției e constituit de folosirea ablativului (cerut direct de *cum*) în locul genitivului, ca în exemplul precedent; folosirea genitivului ar fi fost aici echivocă din cauza genitivelor următoare (*hominum adultcentium*).

⁵ Claudius Quadrigarius, fr. 89 Peter.

2 Dar *contumelia illi* (insultă lui) sau *iniuria factum itur* (se merge pe calea insultei) sînt mai rare și de aceea le arătăm în exemple. 3 M. Cato apărîndu-se împotriva lui C. Cassius zice : „Așa se întîmplă, Quiriți, că această insultă care mi se aduce prin nerușinarea acestuia (*quae mihi per huiusce petulantiam itur*), pe zeul Fidius, că-mi produce milă de republică”¹. 4 Căci după cum *contumeliam factum iri* înseamnă a se merge spre săvîrșirea unei insulte, adică a se strădui ca să se săvîrșească insulte, la fel *contumelia mihi factum itur* are același sens, numai cazul i se schimbă².

XV. Despre ceremoniile săvîrșite de preotul și preoteasa lui Iuppiter; cuvintele din edictul prin care pretorul declară că nu va cere să jure nici fecioarele vestale, nici preotul lui Iuppiter.

1 Ceremoniile cerute unui flamen dialis (preot al lui Iuppiter) sînt multe, la fel și riturile sînt de multe feluri și despre ele citim în cărțile despre preoții publici, ca și în prima dintre cărțile lui Fabius Pictor¹. 2 Iată ce-mi amintesc că am citit în aceste cărți : 3 Este oprit ca un flamen dialis să umble călare ; 4 de asemenea este oprit să vadă oastea (*classis*) echipată în afara zidurilor, adică să vadă armata (*exercitus*) pe picior de război, de aceea rareori a fost făcut consul un flamen dialis, cînd erau încredințate consulilor războaiele². 5 De asemenea nu e permis ca un dial să depună jurămînt, 6 nici să poarte inel decît gol pe dinăuntru, nu de aur compact. 7 Nu se poate lua din *flaminia*, adică din casa preotului lui Iuppiter, altfel de foc, decît sacru. 8 Dacă a intrat în casa lui un om în lanțuri, trebuie să fie lăsat slobod și lanțurile să fie date prin *impluuium*³ pe acoperiș, iar de acolo să fie aruncate în stradă. 9 N-are nici un nod nici la bonetă⁴, nici la cingătoare, nici în altă parte. 10 Dacă cineva este dus să fie biciuit și cade la picioarele lui cu rugămintă, este interzis să fie biciuit în acea zi. 11 Pe un flamen dialis nu-l poate tunde decît un om liber.

12 Capra, carnea crudă, iedera, bobul nu trebuie să le atingă un preot al lui Iuppiter, nici chiar să le numească. 13 N-are voie să taie lăs-

XIV ¹ Cato, *Orationes*, LIV Jordan, 8, fr. 176 Malcovati.

² Gellius ilustrează cu exemplul din Cato că pe lângă perifraza formată din *supin + iri* (inf. pasiv al verbului *eo* „a merge”), cu funcție de infinitiv viitor pasiv, există și forme personale ale aceleiași construcții.

XV ¹ Q. Fabius Pictor, *De iure pontif.* fr. 3. Bremer.

² În vremea republicii, consuli comandau armatele pe cîmpul de bătălie ; comanda (*imperium militare*) începea numai în afara incintei Romei (*pomerium*). În sec. I î.e.n., începînd din anul 74, consuli obișnuiau să rămînă în oraș în timpul funcției lor, iar plecarea în provincii (și în campanii militare, cînd era cazul) se producea în anul următor, în calitatea lor de proconsuli. În timpul imperiului, orice urmă de comandă militară exercitată de consuli dispăruse.

³ *Impluuium* era deschizătura din acoperișul *atrium*-ului casei romane.

⁴ Lat. *apex*, o podoabă a bonetei *flamen*-ului (*pilleus*), consta dintr-o ramură de măsline prinsă în virful bonetei ; ramura era înfășurată în fir de lînă. Interdicția de a avea noduri în piesele de îmbrăcăminte pare să simbolizeze ruperea preotului, proprietate a zeului, de orice legătură umană.

tărișul de vițe crescut prea mare. **14** Picioarele patului în care doarme trebuie să fie spoite cu un strat subțire de lut. N-are voie să lipsească din patul său trei nopți consecutive, nici nu e permis să doarmă alteineva în patul lui. La patul său trebuie să fie o cutie cu prăjituri și turte sfinte. **15** Părul și unghiile tăiate ale dialului se îngroapă în pământ sub un pom roditor. **16** Dialul este întotdeauna în sărbătoare ⁵, **17** n-are voie să stea sub cerul liber fără boneta de preot. Nu de mult i s-a permis de pontifi să stea cu capul descoperit acasă la el, după cum scrie Masurius Sabinus, **18** care vorbește și despre alte îngăduințe și libertăți ce i s-au acordat la unele ceremonii ⁶. **19** Nu e permis să se atingă de piine dospită. **20** Nu-și scoate tunica de dedesubt decît în locuri acoperite, ca să nu fie gol sub cerul liber, adică sub ochii lui Iuppiter.

21 La un ospăț nu șade lingă el alteineva decît șeful sacrificiilor. **22** Dacă i-a murit soția se retrage din slujbă. **23** Căsătoria unui flamin nu se desfășoară decît o dată cu moartea. **24** Nu se duce niciodată unde se face incinerare, nici nu se atinge de un mort. **25** Poate totuși să urmeze un convoi funerar.

26 Aceleași sint și ceremoniile preotesei diale ⁷. **27** Se spune că are și alte îndatoriri speciale, de exemplu că este îmbrăcată în veșminte colorate, **28** că are pe acoperământul capului o rămurică de pom roditor **29** că n-are voie să urce mai mult de trei trepte pe o scară, decît dacă scara e din cele numite grecești ⁸ **30** și că atunci cînd merge la argei ⁹ nu-și împodobeste capul și nu-și piaptănă părul.

31 Dau mai departe o prescripție din edictul perpetuu ¹⁰ al pretorului despre flaminul dial și despre preoteasa Vestei : „În toată jurisdicția mea nu voi pune pe preoteasa Vestei și pe un flamin dial să jure” ¹¹, **32** iată și cuvintele lui M. Varro din cartea a II-a a operei *Despre lucrurile divine*, asupra flaminului dial : „El poartă numai bonetă albă, fie pentru că e cel mai mare, fie pentru că victimele sacrificate lui Iuppiter trebuie să fie albe” ¹².

⁵ După cum în zilele de sărbători, viața poporului roman era consacrată lui Iuppiter, tot astfel viața *flamen*-ului era consacrată în permanență acestui zeu.

⁶ Masurius Sabinus, *Memoriales*, fr. 16 Bremer.

⁷ Lat. *flaminica dialis* este soția *flamen*-ului și prin aceasta devine ea însăși preoteasă a lui Iuppiter, avînd aceleași prerogative și aceleași obligații.

⁸ Scările grecești sînt închise între patru ziduri, astfel că din afară nu se poate vedea nici o parte a corpului celui care urcă.

⁹ *Argei* erau locuri de cult (27 la număr), răspîndite în toate cartierele Romei (lista la Varro, *LL*, V, 8,45—54), unde se făceau anumite procesiuni și sacrificii : dacă indicația lui Gellius se referă la o sărbătoare numită *Argei* (14 mai) sau la o procesiune făcută la aceleași locuri în 16 și 17 martie, e greu de stabilit ; caracterul acestor sărbători nu e clar (informațiile lui Gellius arată că e vorba de o ținută de doliu a flaminiceii). Cf. G. Wissowa, *RE*, s.u., și K. Latte, *Röm. Rel.*, p. 412—414.

¹⁰ În momentul intrării în funcție, pretorul publica un edict, în care expunea felul cum va interpreta legile în decursul magistraturii sale ; de obicei, magistratul următor prelua cea mai mare parte a dispozițiilor predecesorului său, ceea ce a dus la constituirea unui nucleu permanent, edictul perpetuu. O redactare definitivă a acestui edict a fost făcută sub Hadrian, de juristul Salvius Iulianus ; aceasta a căpătat apoi putere de lege printr-un vot al senatului.

¹¹ *Edictum perpetuum praetoris urbani*, XVII, 95 Riccobono.

¹² Varro, *Res divinae*, II, fr. 4 Merkel.

XVI. Ce greșeli a observat Iulius Hyginus în cartea a VI-a a lui Vergiliu în ceea ce privește istoria romană.

1 Hyginus reproșează lui Vergiliu că a făcut unele greșeli în cartea a VI-a a *Eneidei*, și crede că poetul le-ar fi corectat dacă ar mai fi trăit. **2** Palinurus este în infern și roagă pe Aeneas să-i caute corpul și să i-l înmorminteze. El spune astfel :

Scoate-mă din aceste chinuri, nelinvinsule, aruncă peste mine pământ, că poți, și îndreaptă-te spre portul Velia¹.

3 Cum ar fi putut Palinurus, zice Hyginus, să cunoască sau să numească portul Velia, sau Aeneas să găsească locul după acel nume, când orașul Velia, de la care și-a luat numele portul Velinus a fost construit în Lucania și a primit acest nume când domnea la Roma Servius Tullius, deci după mai mult de șase sute de ani de la venirea lui Aeneas în Italia ? **4** Cei alungați din Focida de către Harpalus, prefectul regelui Cyrus, unii au întemeiat Velia, iar parte din ei Massilia. **5** Nesocotit, așadar, cere lui Aeneas să se îndrepte spre portul Velia, când numele acesta n-a existat nicăieri în acel timp². **6** Nu tot așa, spune Hyginus, trebuie să privim ceea ce scrie Vergiliu în prima carte :

Alungat de destin a venit în Italia și pe țărmurile Laviniului³,

7 sau în cartea a VI-a :

În sfârșit cu un zbor ușor s-a așezat pe fortăreața Calcidică⁴

8 fiindcă unui poet îi e îngăduit de obicei să spună de la el prin anticipație⁵ despre unele fapte istorice pe care le-a putut ști cum de exemplu Vergiliu a știut că a existat orașul Lavinium sau colonia Calcidică. **9** Dar Palinurus cum a putut să cunoască fapte care s-au petrecut după 600 de ani, în afară doar de faptul că poate l-a socotit că fiind în infern profetea,

XVI ¹ Vergiliu, *Eneida*, VI, v. 365—366.

² Anacronismul semnalat de Hyginus nu constituie un caz izolat în poezia antică, iar distincția pe care o face mai jos (par. 8) între anacronisme îngăduite (acelea în care vorbește poetul) și cele inadmisibile (ca acesta, în care Palinurus cucerește un oraș care nu exista încă) este a unui critic pedant, călăuzit desigur și de modele grecești care spicuiiau „greșeli” similare în literatura greacă. Pentru Vergiliu, numirea orașului are ca scop să localizeze legenda și să evoce peisaje cunoscute cititorilor săi. Cf. Ed. Norden, *Komm.*, p. 113, și P. Lejay, nota la pasajul în discuție (ediția școlară Hachette, Paris, 1931). Velia, oraș portuar de pe coasta vestică a Italiei, în teritoriul oenotrilor, cucerit de foceni, prin 535, după lupta navală de la Alalia (Corsica) în care au fost înfrinți de către cartaginezi. Cf. G. Radke, *RE*, VIII A, col. 2399—2405. Domnia lui Servius Tullius se situează după tradiție între 578 și 534. În textul citat sînt cel puțin două greșeli : întemeietorii Veliei și Massiliei nu provin din Focida (Grecia continentală) ci din Phocaea (Asia mică), iar comandantul pers., „prefectul” lui Cyrus, se numește Harpagus, nu Harpalus.

³ Vergiliu, *Eneida*, I, v. 2—3.

⁴ Vergiliu, *Eneida*, VI, v. 17.

⁵ Gr. κατὰ πρόληψιν.

cum sînt de obicei sufletele morţilor? **10** Şi chiar dacă am accepta acestea, deşi nu aceasta e ideea, cum putea să găsească totuşi Aeneas, care nu era ghicitor, portul Velinus al cărui nume, cum am spus, pe atunci nu exista nicăieri?”⁶

11 De asemenea găseşte şi o altă greşeală în aceeaşi carte şi crede că Vergiliu ar fi corectat-o dacă nu murea⁷. **12** După ce Vergiliu citează pe Teseu între cei ce s-au dus şi s-au întors din infern şi zice :

Ce să amintesc de Teseu sau de marele Alcide? Şi mie mi-e neamul din
Iuppiter⁸,

spune totuşi în alt loc :

„Şade şi va şedeă veşnic nefericitul Teseu”⁹.

13 Cum se poate — zice Hyginus — să şadă veşnic în infern el despre care s-a spus mai înainte că face parte dintre cei ce se coboară şi se întorc iarăşi din infern? Mai ales că așa este şi legenda despre Teseu, că l-a smuls Hercule de pe stîncă şi l-a adus iarăşi la lumină”¹⁰.

14 La fel spune Hyginus că a greşit Vergiliu în aceste versuri :

El va năruî Argosul şi Micena lui Agamemnon
Şi pe însuşi Aeacide, neam al năzdrăvanului în arme Ahile,
Răzbunînd strămoşii troieni şi templele profanate ale Minervei¹¹.

15 „Confundă — zice el — persoane şi timpuri diferite. Căci războaiele cu aheii şi cu Pyrrhus nu s-au dat în acelaşi timp şi nici cu aceiaşi oameni. **16** Pyrrhus pe care Vergiliu îl numeşte Aeacide a trecut din Epir în Italia şi s-a bătut cu romanii pe cînd era comandant al aceluî război Manius Curius. **17** Iar războiul cu Argosul, adică cu Ahaia, a avut loc mult mai tîrziu, sub conducerea lui L. Mummius. **18** Se poate aşadar suprima

⁶ Hyginus, fr. 7 Funaioli.

⁷ Se ştie că *Eneida* nu fusese încă desăvîrşită la moartea poetului; Vergiliu ceruse, de altfel, executorilor săi testamentari, poetul Varius şi Plotius Tucca, să ardă poemul. Aceştia nu i-au îndeplinit dorinţa şi au publicat manuscrisul.

⁸ Vergiliu, *Eneida*, VI, 122—123.

⁹ Vergiliu, *Eneida*, VI, 617—618.

¹⁰ Hyginus, fr. 8 Funaioli. După legendă, Teseu şi prietenul său Pirithous au coborît în infern pentru a o răpi pe Proserpina. Surprinşi de Pluton, au fost legaţi de o stîncă; pe Teseu l-a salvat Hercules (= Alcides), cînd a coborît în infern pentru a răpi Cerberul, dar Pirithous a rămas să suporte veşnic pedeapsa. În versurile 617—618, Vergiliu relatează altă legendă, după care şi pedeapsa lui Teseu e veşnică (versiune cunoscută şi în *Odiseea*, XI, v. 631). Este îndoielnic că Vergiliu ar fi corectat pasajul, cum crede Hyginus. Altfel Vergiliu, cît şi alţi poeţi se folosesc în numeroase pasaje de versiuni diferite şi contradictorii ale legendelor mitologice. Cf. P. Lejay, *op. cit.*, *ad. loc.*, şi E. Norden, *Komm.*, p. 290—291.

¹¹ Vergiliu, *Eneida*, VI, 838—840.

versul de la mijloc, care vorbește nepotrivit despre Pyrrhus, vers pe care fără îndoială că l-ar fi corectat Vergiliu” — zice Hyginus ¹².

XVII. De ce și cum s-a lipsit filozoful Democrit de luminile ochilor. Versurile frumoase ale lui Laberius asupra acestui subiect.

1 Este scris în cărțile de istorie a Greciei că filozoful Democrit, un om venerabil și de mare autoritate între filozofii vechi, s-a lipsit de bunăvoie de luminile ochilor, fiindcă socotea că reflecțiile și cugetările sale în explicarea înlănțuirii fenomenelor naturii vor fi mai puternice și mai exacte, dacă le va elibera de atracțiile vederii și de piedicile ochilor ¹.

2 Această faptă a sa și modul în care și-a provocat ușor orbirea printr-o ingenioasă iscusință, le-a descris poetul Laberius în mimul intitulat *Restio* (Vinzătorul de funii) în versuri destul de frumoase și de reușite. El a atribuit însă o altă cauză orbirii voluntare a filozofului, legînd-o cu meșteșug de subiectul pe care îl trata. **3** Căci personajul care vorbește în mimul lui Laberius este un avar bogat și zgîrcit care deplînge luxul și cheltuielile desfrîinate ale unui tînăr. **4** Versurile lui Laberius sînt acestea :

Democrit din Abdera, filozof și fizician,
 A așezat un scut în fața răsăritului lui Hiperion.
 Pentru ca strălucirea aramei să-i paralizaze vederea
 Astfel și-a nimicit lumina ochilor cu razele soarelui,
 Ca să nu vadă că oamenii răi trăiesc bine.
 Și eu voiesc ca splendoarea banilor strălucitorii
 Să mă orbească, acum la sfîrșitul vieții mele,
 Ca să nu văd pe fiul meu nemernic trăind în lux ².

¹² Hyginus, fr. 9 Funaioli. Pe cit se pare, nu Vergiliu greșește aici, ci eruditul său comentator. *Aeacides*, nu e Pyrrhus (Hyginus interpretează epitetul după un vers celebru din Ennius, *Annales*, 179 Vahlen). Epitetul se aplică în realitate unui descendent al regelui, Perseus, învins de L. Aemilius Paulus în 168, la Pydna. Războiul cu liga aheeană, care a dus la transformarea Greciei în provincie, a avut loc în 146. De altfel, Vergiliu nu crede necesar să respecte ordinea cronologică a evenimentelor și nici să se oprească asupra unor detalii nesemnificative din punct de vedere poetic ; astfel se explică și mențiunea distrugerii Argosului și Mycenei : Argosul n-a fost distrus iar Mycene era un oraș părăsit încă din sec. V. î.e.n. (distrus chiar de Argos în 468/7). Cele două orașe sînt oarecum simbolurile coaliției grecești care a dus războiul împotriva Troiei. Cucerirea lor, distrugerea Corintului (de către trupele lui L. Mummius, în 146, fapt la care Vergiliu se referă în versul 836) reprezintă răzburarea Troiei împotriva grecilor (romanii se considerau urmașii troianului Aeneas și ai însoțitorilor lui). Cf. E. Norden, *Komm.*, p. 331 — 332.

XVII ¹ Legenda raportată de Gellius apare și la Cicero (*Fin.*, V, 29, 87, *Tusc.*, V, 39, 114) și Plutarh (*De Curios.*, 12, p. 521 d) ; Diogene Laerțiu nu face nici o mențiune despre ea.

² Laberius, v. 72 — 79 Ribbeck.

XVIII. Povestea Artemisiei; despre concursul între scriitori celebri la mormântul lui Mausolos.

1 Se spune că Artemisia a iubit pe soțul său Mausolos mai presus de iubi-
rile celebre despre care povestese legende și mai presus de puterea de
dragoste a inimii omenești. 2 Mausolos a fost — după cum spune M. Tul-
lius¹ — un rege al Cariei, iar după cum spun istoricii greci guvernator
al provinciei, sau satrap, cum îl numesc grecii. 3 Acest Mausolos când a
murit a fost dus la înmormântare cu mare pompă, în plinsul și pe brațele
soției, iar Artemisia, soție nemângiată de jalea și durerea soțului pierdut,
amestecându-i cenușa și oasele cu mirodenii le-a pisat în formă de pulbere
pe care a pus-o în apă și a băut-o. De asemenea se spune că a făcut și
alte multe lucruri care arătau dragostea ei nemărginită pentru soțul
defunct. 4 A proiectat și a construit cu mari cheltuieli, pentru a păstra
amintirea soțului, acel mormânt vestit și socotit demn de a fi numărat
între cele șapte minuni ale lumii². 5 Pentru ziua când monumentul a fost
consacrat zeilor mani ai lui Mausolos, Artemisia a instituit și un concurs
pentru elogierea lui și a pus ca premii ale concursului sume mari de bani
și alte lucruri prețioase. 6 Se spune că la acel concurs s-au prezentat scrii-
tori și poeți de mare talent, ca Theopomp, Theodectes³, Naukrates⁴.
Sînt unii istorici care spun că s-a prezentat la întrecere cu aceștia chiar
Isocrate. Dar la acel concurs a invins Theopomp. El a fost discipol al
lui Isocrate.

7 Există și acum o tragedie a lui Theodectes, intitulată *Mausolos*.
Hyginus arată în *Exemplele*⁵ sale că această tragedie a plăcut mai mult
decît proza lui Theodectes.

XIX. Invocarea motivului că și alții au greșit nu înlătură și nu ușurează greșeala. Ce spune Demostene într-o cuvîntare a sa despre această chestiune.

1 Unui tînăr care trecuse de la școala de elocință și retorică la discipli-
nele filozofice¹, filozoful Taurus îi făcea o observație severă și puternică

XVIII ¹ Cicero, *Tusculanae disputationes*, III, 31, 75.

² Vezi mai sus, III, 10, 16. E vorba de așa-numitul Mausoleu din Halicarnas, impo-
dubit de cei mai de seamă sculptori ai vremii (Scopas, Bryaxis, Timotheus, Leochares).

³ Theodectes din Phaselis (prima jumătate a sec. IV î.e.n.) retor, orator și poet tragic
grec, elev al lui Isocrate și Platon. A scris 50 de tragedii (din care nu s-au păstrat decît fragmente)
și unul sau mai multe tratate de retorică; s-au păstrat fragmente și din discursurile sale. Con-
cursul pe care l-a organizat Artemisia, regina Cariei, a avut loc fie la serbările funebre date în
cinstea lui Mausolos, soțul și fratele ei (353 î.e.n.), fie la inaugurarea Mausoleului (351 î.e.n.).
După unele surse, câștigătorul concursului a fost Theopomp, după altele Theodectes. E posibil
ca acesta din urmă să fi scris și un elogiu în proză și o tragedie. Cf. E. Diehl — F. Solmsen *RE*,
s.u., 1; despre concurs, col. 1724 (E. Diehl) și 1734 (F. Solmsen).

⁴ Naukrates din Erythrae (sec. IV î.e.n.) orator, elev al lui Isocrate; se presupune că a
scris și un tratat de retorică. Operele lui s-au pierdut. Cf. F. Alexander, *RE*, s.u., 2.

⁵ Hyginus, fr. 12 Funaioli, 1 Peter.

XIX ¹ Studiul filozofiei, în preajma unui filozof cunoscut, nu făcea parte din sistemul
școlar roman; tinerii cu stare erau însă trimiși în Grecia pentru desăvîrșirea educației lor.

pentru o faptă urită pe care o săvîrşise. Tinărul nu-și nega fapta, dar și-o apăra, spunînd că asemenea lucruri sînt frecvente și cerea iertare în numele indulgenței care se acordă faptelor devenite obișnuite și generale. **2** Dar Taurus, iritat și mai rău față de o astfel de apărare, a zis: „Om prost și de nimic, dacă nu te îndepărtează de exemplele rele autoritatea și principiile filozofiei, nu-ți vine în minte măcar cugetarea aceluia Demostene al vostru, cugetare care, fiindcă este exprimată într-o formă elegantă și armonioasă, ar fi putut să-ți rămînă în memorie mai ușor, ca o cantilenă retorică ²? **3** Dacă nu mă înșel, fiindcă le-am citit în copilărie, acestea sînt cuvintele lui Demostene împotriva unuia care, cum faci tu acum, se dezvinovăța de greșeala sa invocînd greșelile altora: „Nu-mi spune că aceasta se întîmplă adesea, ci dacă se cade să se întîmple. Dacă cineva a călcat legile și tu l-ai imitat, prin aceasta nu înseamnă că ai scăpat de răspundere, ci dimpotrivă mai virtos trebuie să-ți primești pedeapsa. Căci după cum dacă cineva ar fi fost pedepsit tu n-ai da astfel de răspuns, la fel dacă tu vei fi pedepsit alteineva nu va mai face ca tine” ³. **4** Astfel Taurus, folosind tot felul de îndemnuri și de sfaturi, conducea pe școlarii săi pe căile virtuții și ale bunelor deprinderi.

XX. Ce sînt rogatio, lex, plebiscitum, priuilegium; deosebirea dintre ele.

1 Aud discutîndu-se ce este *lex*, ce e *plebiscitum*, ce e *rogatio*, ce e *priuilegium*. **2** Ateius Capito, cel mai cunoscător în dreptul public și privat, definește astfel ce este *lex* (legea): „Legea este o poruncă generală a poporului sau a plebei, la cererea unui magistrat” ¹. **3** Dacă această definiție este exactă, decretul despre comandamentul lui Pompei ², despre întoarcerea lui M. Cicero ³, despre uciderea lui P. Clodius ⁴, sau alte hotărîri la fel ale poporului și ale plebei nu pot fi numite legi. **4** Căci nu sînt porunci generale și despre toți cetățenii ci numai despre cite o persoană. De aceea ar trebui

² Lat. *cantilena rhetorica*.

³ Demostene, *Împotriva lui Androtion*, 7, p. 595.

XX ¹ Ateius Capito, *Coniectanea*, fr. 13 Bremer.

² E vorba de *lex Manilia de imperio Cn. Pompei*, plebiscit propus în 66 î.e.n. de tribunul C. Manilius, prin care i se conferă lui Pompeius comanda nelimitată în războiul împotriva lui Mithridates și Tigranes.

³ La 1 iunie 58, în absența lui P. Clodius Pulcher, dușmanul înverșunat al lui Cicero, senatul hotărâște, la propunerea tribunului L. Ninnius, rechemarea lui Cicero din exil; tribunul Aelius Ligus face uz de dreptul de intercesiune și legea e anulată. În 29 oct. 58, opt tribuni ai plebei favorabili lui Cicero, conduși de L. Ninnius, propun, cu asentimentul lui Pompeius, o lege despre întoarcerea din exil a oratorului; socotită *priuilegium*, legea e respinsă prin intercesiunea unui tribun. Poate că la proiectul acesta se referă Gellius. Pînă la obținerea întoarcerii lui Cicero au urmat și alte încercări neizbutite. Cf. M. Gelzer, *RE*, s.u. *Tullius*, 29, col. 919—921.

⁴ În 18 ian. 52, Clodius, principalul autor al exilului oratorului, este ucis de către T. Annius Milo. Pentru a pune capăt turburărilor care au urmat, senatul acordă puteri dictatoriale lui Pompeius. Este posibil ca Gellius să facă aluzie la această hotărîre (*senatus consultum ultimum*). Cf. F. Miltner, *RE*, s.u. *Pompeius*, 31, col. 2159—2160.

numite mai degrabă *priuilegia*⁵, fiindcă cei vechi înțelegeau prin *priua* ce înțelegem noi prin *singula* (fiecare, câte unul)⁶. Acest cuvânt a fost folosit de Lucilius în prima carte a *Satirelor* sale :

. abdomina thynni
aduenientibus priua dabo cephalaeaque acarnae.
(celor ce vin la fiecare le voi da pintece de ton și cap de
lacherdă)⁷.

5 În aceeași definiție Capito deosebește plebea de popor, fiindcă în popor se cuprinde toată cetatea și toate clasele ei, pe cînd în plebe nu intră cetățenii de neam patrician⁸. 6 Așadar, *plebiscitum* este după Capito legea aprobată de plebe, nu de popor⁹.

7 Dar fie că e propus poporului sau plebei, fie că se referă la fiecare în parte sau la toți în general, capul, originea și izvorul oricărui decret îl constituie *rogatio*. 8 Toți acești termeni se cuprind în termenul general și principal de *rogatio*; căci dacă poporul sau plebea n-ar fi consultată (*rogetur*) nu s-ar putea da nici un decret al plebei sau al poporului¹⁰.

9 Dar deși acesta le e înțelesul, în scrierile vechi totuși nu constatăm vreo diferență de sens între acești termeni. Într-adevăr, și plebiscitele și privilegiile au fost numite lege și la fel toate acestea la un loc au fost amestecate și au fost numite fără distincție *rogationes*. 10 Chiar Sallustius, foarte atent cu proprietatea cuvintelor, a cedat obișnuinței și a numit lege privilegiul dat în legătură cu întoarcerea lui Cn. Pompeius. Iată ce spune el în a doua carte a *Istoriilor* sale : „Tribunul plebei C. Herennius împiedicase pe Sulla ca în calitate de consul să propună o lege despre întoarcerea lui Pompei”¹¹.

⁵ Privilegiile erau dispoziții legale luate în legătură cu o singură persoană; la început par să fi fost defavorabile celui la care se refereau și numai mai târziu au devenit măsuri de excepție făcute în favoarea cuiva. Privilegiile erau interzise prin legea celor XII table (IX, 1 : *Priuilegia non inroganto*); această interdicție a fost folosită adesea în scopuri politice (vezi mai sus, nota 3). Cf. G. Wesenberg *RE*, s.u.; A. Berger, *EDRL*, s.u.

⁶ Cuvîntul *priuus* era ieșit din uz pe vremea lui Gellius.

⁷ Lucilius, v. 49—50 Marx.

⁸ Toate aceste diferențe sînt foarte clar expuse de Gaius, *Inst.*, I, 3 : „*Leges* este ceea ce poruncește și hotărăște poporul. *Plebiscitum* este ceea ce poruncește și hotărăște plebea. *Plebea* se deosebește de *popor* (= *populus*) prin aceea că prin denumirea de *popor* se înțeleg toți cetățenii, incluzîndu-se și patricienii; prin denumirea de *plebe* se înțeleg ceilalți cetățeni, fără patricieni; de aici odinioară patricienii spuneau că ei nu sînt siliți să se supună plebiscitelor, deoarece au fost făcute fără participarea (*auctoritas*) lor; dar după aceea s-a promulgat legea Hortensia, prin care se prevedea că întregul popor trebuie să se supună plebiscitelor; în acest fel ele au fost echivalate cu legile”.

⁹ Ateius Capito, *Coniectanea*, fr. 14 Bremer.

¹⁰ *Rogatio* este întrebarea pe care un magistrat o pune adunării cetățenilor dacă vor să hotărăscă o anumită măsură cu caracter de lege. Cuvîntul devine echivalent cu „propunere”; orice lege căpăta numele celui, sau celor, cînd erau magistrați colegiali, care au propus-o.

¹¹ Sallustius, *Hist.*, II, fr. 21 Maurenbrecher. În anul 80, tribunul C. Herennius se opune propunerii lui Sulla de a acorda lui Pompeius onorurile triumfale. Cf. F. Münzer, *RE*, s. u. *Herennius*, 7.

XXI. De ce M. Cicero a evitat cu mare grijă să se folosească de cuvintele nouissime și nouissimus.

1 Multe cuvinte, a căror întrebuițare a fost și este și acum frecventă, M. Cicero se vede bine că n-a voit să le folosească, pentru că nu le aproba. Așa sînt, de exemplu, cuvintele *nouissimus* și *nouissime*¹. 2 În vreme ce și M. Cato² și Sallustius³ și alții din aceeași vreme au folosit adesea aceste cuvinte și mulți alții dintre cei mai învățați le-au întrebuițat în scrierile lor, el s-a ferit de ele ca și cum n-ar fi fost latinești, fiindcă L. Aelius Stilo, cel mai învățat cărturar al vremii aceleia, le evita ca pe niște cuvinte noi și neacceptate⁴.

De aceea am socotit că trebuie să arăt ce socotea și M. Varro despre cuvîntul *nouissimus*, citînd înseși cuvintele lui din cartea a VI-a *Despre limba latină*, dedicată lui Cicero: „Ceea ce se spunea *extremum* a început să se spună în mod obișnuit *nouissimum*, cuvînt pe care, pe cît mi-amințesc, Aelius și alți cîțiva bătrîni îl evitau, fiindcă era un cuvînt prea nou. În ce privește originea acestui cuvînt, după cum de la *uetus* s-a format *uetustius* și *ueterrimum*, tot la fel de la *nouum* s-a format *nouius* și *nouissimum*⁵.

XXII. Un citat din cartea lui Platon intitulată Gorgias despre defectele falsei filozofii, pe care cei ce nu cunosc foloasele adevăratei filozofii le pun pe seama filozofilor în genere.

1 Platon, cel mai mare prieten al adevărului, gata oricînd a-l arăta tuturor, a spus prin gura unei persoane neînsemnate și fără autoritate, dar totuși adevărat și sincer, tot ce se poate spune în general despre acest soi de oameni răi și ticăloși, care la adăpostul numelui filozofiei își petrec timpul în trîndăvie, flecărind inutil și ducînd o viață obscură. 2 Căci deși Calicles¹, pe care-l pune să spună acestea, necunoscînd adevărata filozofie, face reproșuri nedemne și dezonorante filozofilor, totuși tocmai de aceea trebuie să le primim, pentru a înțelege că sîntem și noi făcuți atenți să ne ferim de a merita învinuiri de același fel și să nu ascundem sub numele dragostei de filozofie o viață trîndavă, deșartă și rușinoasă.

XXI ¹ *Nouissimus* (adj.) și *nouissime* (adv.) sînt superlative de la *nouus* „nou” și au sensul de „ultim, extrem” (adv. „la urmă, în cele din urmă”), sens la origine figurat, dar răspîndit apoi fără culoare stilistică. Cicero îl folosește totuși pe *nouissimus*, contrar afirmației lui Gellius, în *Pro Roscio comoedo*, 30.

² Nu s-a păstrat nici un text din Cato conținînd acest cuvînt. Cf. Jordan, p. 89, fr. 51.

³ Sallustius folosește cuvîntul în *Cat.*, XXXIII, 2. *Iug.*, X, 2, XIX, 7, etc.

⁴ L. Aelius Stilo, p. 53, 15 Funaioli.

⁵ Varro, *LL*, VII (nu VI), 59.

XXII ¹ Calicles, personaj al dialogului platonice *Gorgias* nu e cunoscut din altă parte, fiind probabil o creație de lui Platon. El încarna tendințele pe care autorul le vedea răspîndindu-se în Atena și e reprezentat ca un tînăr bogat și ambițios, pregătindu-se pentru cariera politică (cf. A. Croiset — L. Bodin, în Platon, *Œuvres complètes*, III, 2, Paris, Les Belles Lettres, 1942, p. 92—93).

3 Am transcris asupra acestei chestiuni înseși cuvintele lui Platon din cartea intitulată *Gorgias*, nehotărîndu-mă să le traduc, căci dacă limba latină în genere nu poate reda calitățile lor, cu atît mai puțin eu n-am această pretenție ².

4 „Filozofia este, o Socrate, un lucru plăcut dacă ne ocupăm de ea cu măsură, în tinerețe; dar dacă prelungim studiul ei mai mult decît trebuie, este o pacoste pentru oameni. 5 Într-adevăr, dacă cineva este bine înzestrat de la natură și continuă studiul filozofiei la o vîrstă înaintată, în mod necesar rămîne fără experiență în tot ceea ce trebuie să știe pentru a fi un om bun, cu caracter frumos și respectat. 6 Nu-i sînt cunoscute legile cetății, nici cuvintele prin care trebuie să se exprime, cînd vorbește în public sau cu oamenii în particular. Nu cunoaște plăcerile și pasiunile omenești, nu cunoaște ceea ce numim cu termenul general moravuri. 7 Astfel, avînd de îndeplinit o sarcină particulară sau politică, devine ridicol, cum devin ridicoli, după părerea mea, oamenii politici cînd vin la reuniunile și convorbirile voastre filozofice ³”.

10 ⁴ Și ceva mai jos adaugă: „Dar cred că cel mai bun lucru este să le studiezi pe amîndouă. Este frumos să te îndeletnicești cu filozofia ca mijloc de educație și nu e rușinos cît ești tînăr să filozofezi. Dar cînd ești matur să filozofezi încă, Socrate, este o treabă ridicolă 11 și eu simt același lucru față de cei ce filozofează ca și de copiii care se bîlbîie și se joacă. 12 Cînd vîd un copil care se comportă cum îi e vîrsta, adică peltic și se joacă, îmi face plăcere, căci mi se pare grațios, demn de un copil liber și potrivit vîrstei copilăriei, 13 dar cînd îl aud vorbind corect, aceasta mi se pare o treabă nefirească, îmi sună rău în urechi, parcă ar fi ceva demn de un sclav; 14 iar cînd auzi pe un om gîngurînd și cînd îl vezi zburdînd, și se pare ridicol, neomenesc și bun de biciuit. 15 Același sentiment îl am și față de cei ce fac filozofie. 16 Cînd vîd că un tînăr se ocupă cu filozofia mă bucur și mi se pare că se cade, că e o îndeletnicire de om liber, iar cel ce nu face filozofie îl socot ca pe un om cu suflet de sclav și care nu e demn de nici o treabă frumoasă și nobilă. 17 Dar cînd vîd pe unul matur că încă face filozofie și nu a părăsit-o, mi se pare că trebuie bătut, Socrate, un astfel de om. 18 Căci, spuneam mai înainte, chiar dacă acest om este bine înzestrat de la natură, devine neom, fugînd din mijlocul cetății și din piața publică, în care a spus poetul ⁵ că se formează oamenii cum trebuie, avînd să trăiască restul vieții retras într-un colț, flecărînd cu trei sau patru tineri, fără să spună ceva nobil, mare și folositor” ⁶.

24 ⁷ Aceste lucruri, spuse de Platon, cum am arătat, prin gura unei persoane de rînd, sînt totuși pline de înțeles, de bun simț și de adevăr

² Despre încercările lui Gellius de a-l traduce pe Platon, vezi VIII, 8, și XVII, 20, 9.

³ Platon, *Gorgias*, 484 c—e.

⁴ Paragrafele 8—9 cuprînd, în unele ediții vechi, completarea textului platonice (cîteva rînduri din 484 c—485 a).

⁵ Homer, *Iliada* IX, 441:

„...aveai știință de arme
Și de vorbire-n sobor, prin care se-nalță bărbații”
(trad. G. Murnu)

⁶ Platon, *Gorgias*, 485 a—c.

⁷ Paragrafele 19—23 cuprînd continuarea textului platonice.

neocolit. Evident, ele nu vorbesc de acea filozofie care este învățătura tuturor virtuților și a îndatoririlor publice și particulare și care, dacă nu e împiedicată de nimic, administrează cetăți și republici cu statornicie, curaj și pricepere, ci de această îndeletnicire nefolositoare și copilărească cu flecăreli și meditație deșartă, care nu duce la ocrotirea și cîrmuirea vieții, îndeletnicire cu care-și pierd timpul, pînă îmbătrînesc, oameni trindavi, numiți greșit de popor, ca și de persoana care a vorbit mai sus, filozofi.

XXIII. *Un pasaj dintr-o cuvîntare a lui M. Cato despre viața și obiceiurile femeilor în antichitate; în legătură cu aceasta dreptul soțului de a-și ucide femeia surprinsă în adulter.*

1 Cei ce au scris despre viața și obiceiurile poporului roman¹ spun că la Roma și în Latium femeile erau toată viața *abstemiae*, adică se abțineau totdeauna de la vin, care în limba veche era numit *temetum*² și era obiceiul ca pentru a fi prinse dacă au băut să sărute pe rude, pentru ca mirosul să le trădeze. 2 Se spune însă că obișnuiau și ele să bea vin slab amestecat cu apă, must, sirop și alte băuturi dulci. Acestea sînt mai cunoscute în cărțile despre care am vorbit; 3 dar Marcus Cato spune nu numai că erau disprețuite, ci chiar pedepsite de justiție dacă beau vin, ca și cum ar fi săvîrșit o mare rușine sau un adulter³.

4 Reproduc cuvintele lui M. Cato din cuvîntarea sa intitulată *Despre dotă*, în care scrie și acest fapt că soțiile prinse în adulter puteau fi ucise de soți: „Pînă ce dă divorț, bărbatul, iar nu cenzorul, este judecătorul soției și are asupra ei putere absolută. Dacă femeia a făcut o faptă urită și rușinoasă este pedepsită. Dacă a băut vin, dacă și-a înșelat soțul cu un bărbat străin, este condamnată”⁴. 5 Iar despre dreptul de a ucide scrie

XXIII ¹ Nu se poate stabili cu precizie care sînt sursele lui Gellius pentru acest capitol. După Hertz, e vorba de o lucrare a lui Varro, *De uita populi Romani*. Obiceiurile menționate de Gellius sînt pomenite de autori destul de numeroși. Cf. Hosius, p. XLI și nota 8, și I, p. 369.

² Legătura etimologică între *abstemius* și *temetum* e justă; la baza ambelor cuvinte stă un termen dispărut din limbă, fie un substantiv **temus* sau **temum*, fie un verb **temeo*.

³ Asimilarea vinei de a bea vin cu adulterul și explicarea interdicției au dat naștere la numeroase discuții. Faptul în sine e bine documentat de texte; se povestește chiar (Val. Max. VI, 3,9) că Egnatius Marcellus și-a ucis soția în bătaie, prinzînd-o bînd vin, fără a fi pedepsit pentru aceasta. Ca și furtul cheilor, băutul vinului putea constitui un motiv de divorț. După P. Noailles, *Cours*, II, 240, interdicția are la origine un caracter religios: vinul simbolizează singele, iar femeia care bea vin introduce un element străin în singele ginții, întocmai ca o femeie adulteră. De aceea, supravegherea exercitată prin sărut (*ius osculi*) nu era exercitată numai de tată sau de soț, ci de toți membrii ginții.

⁴ Cato, *Orationes*, LXVIII, fr. 1 Jordan, 8, fr. 221 Malcovati. Soțul avea la început asupra soției drepturile pe care le avea și asupra copiilor, chiar și dreptul de vlață și de moarte. Cu timpul puterea soțului (ca și a părintelui) a fost îngrădită de legi.

astfel : „Dacă ți-ai fi prins soția în adulter ai fi ucis-o ; dar dacă tu comi-teai un adulter sau erai prins în adulter, ea nu îndrăzne să te atingă nici cu degetul, fiindcă nu-î dădea voie legea”⁵.

XXIV. *Cei ce au vorbit cunoscînd limba au spus die pristini, die crastini, die quarti, die quinti, iar nu cum se spune acum în mod obișnuit.*

1 Aud astăzi spunîndu-se chiar de oamenii culti *die quarto, die quinto*, în sensul în care grecii spun εἰς τετάρτην καὶ εἰς πέμπτην¹ și dacă cineva spune altfel este disprețuit, ca un om necioplit și incult². Dar cei de pe vremea lui Marcus Tullius și, cred, cei de mai înainte nu spuneau așa, căci se zicea *diequinte* și *diequinti*, unindu-se două cuvinte într-o locuțiune adverbială cu silaba a doua scurtă³ ; 2 chiar divinul Augustus, bun cunos-cător al limbii latine și urmînd eleganța tatălui său în exprimare⁴, s-a folosit în scrisorile sale de aceste cuvinte pentru a arăta zilele⁵.

3 Dar pentru a arăta vechimea acestor expresii va fi destul să citez cuvintele solemne, prin care pretorul, după obiceiul strămoșilor obișnuiește să anunțe sărbătorile numite Compitalia⁶. Iată-le : „Sărbătoarea răspîntiilor va avea loc pentru quiriți și pentru poporul roman în ziua a noua (*dienoni*) ; de îndată ce au fost anunțate, e o nelegiuire să nu fie respectate”⁷. Pretorul zice *dienoni*, iar nu *die nono*.

4 Dar nu numai pretorul, ci toți cei vechi au vorbit astfel. 5 Iată, îmi vine în minte acel vers al lui Pomponius din atelana intitulată *Mevia* :

Aceasta e a șasea zi de cînd n-am făcut nimic ;
în patru zile voi muri de foame (*diequarte moriar fame*)⁷.

⁵ Cato, *Orationes*, LXVIII, fr. 2 Jordan, 8, fr. 222 Malcovati. Dreptul de a pedepsi cu moartea soția adulteră se putea aplica, în vechiul drept roman, numai în cazurile de flagrant delict ; altfel, ea era supusă judecării tribunalului domestic și putea fi repudiată. Sub August, adulterul devine delict public, acuzatorii putînd fi și alții decît soțul sau tatăl vinovatei. Dreptul soțului de a ucide soția adulteră a fost de asemenea abolit. Soțul adulter nu era pedepsit, decît în cazul cînd întreținea raporturi cu o femeie măritată. Cf. și M. Andreev, *La Lex Iulia de adulteriis coercendis*, St Cl, V, 1963, p. 165 - 180.

XXIV ¹ „În ziua a patra și în ziua a cincea”.

² *Die quarto* și *die quinto* sînt ablativ și arată timpul.

³ Expresiile citate, ieșite din uz în vremea lui Gellius, sînt locative, cu valoare temporală ; atît desinența *-e* (arhaic), cît și *-i*, provin în mod normal dintr-o mai veche desinență în diftong, *-ei*. Scurtarea silabei a doua a primului element (*diē*) s-ar putea datora, dacă e reală, așa-numitei legi a scurtării cuvintelor iambice : într-un cuvînt iambic (format dintr-o silabă scurtă urmată de una lungă) se poate scurta silaba lungă.

⁴ E vorba de tatăl său adoptiv, Caesar. Despre grija lui August pentru exprimare, vezi, de exemplu, Suetoniu, *Aug.*, LXXXVI-LXXXVIII.

⁵ Augustus, fr. LXVI Malcovati.

⁶ *Compitalia* erau sărbătorile zeilor *lares compitales*, protectorii răspîntiilor. Compitaliile aveau dată mobilă ; în fiecare an pretorul anunța zilele fixate de preoți și de magistrați ; perioada compitaliilor era (în epoca republicană) în mijlocul iernii, cînd muncile agricole erau încheiate (decembrie-ianuarie).

⁷ Pomponius, v. 77 Ribbeck.

6 Am la îndemină și un citat din cartea a II-a a *Istoriei* lui Coelius : „Dacă vrei să-mi dai cavaleria și să mă urmezi tu însuși cu restul armatei, în ziua a cincea (*diequinte*) ți se va servi mîncare caldă la Roma pe Capitoliu”⁸. 7 Dar acest cuvînt, ca și povestea, Coelius le-a luat din *Originile* lui Cato, în care este scris : „Așadar comandantul cavaleriei a sfătuit pe dictatorul cartaginez : „Trimite-mă la Roma cu cavaleria ; în cinci zile (*diequinti*) ți se va găti mîncare pe Capitoliu”⁹. 8 Ultima silabă a acestui cuvînt au văzut-o scrisă cînd cu *e*, cînd cu *i*, căci în deprinderea celor vechi folosirea uneia sau altele din aceste două litere era indiferentă¹⁰. Astfel spuneau *praefiscine* și *praefiscini*, *procliui* și *procliue*¹¹ și alte multe cuvinte de acest fel. Ziceau *die pristini* în loc de *die pristine* adică ziua precedentă, care se spune în mod obișnuit *pridie*, cu ordinea inversă a cuvintelor, ca și cum ar fi *pristino die*¹². Prin construcție asemănătoare se zicea *die crastini* pentru *crastino die* (mîine)¹³. 9 Iar sacerdoții poporului roman, cînd anunță ceva pentru ziua a treia zic *die perendini* (poimîine)¹⁴. 10 Dar după cum mulți ziceau *die pristini*, la fel M. Cato spune în cuvîntarea împotriva lui Furius *die proximi*¹⁵ ; iar Cn. Matius, om foarte învățat, pentru ceea ce zicem noi *nudius quartus*¹⁶ spune *die quarto* în aceste versuri :

„Acum patru zile (*nuper die quarto*), pe cît îmi amintesc
A spart singurul ulcior din casă”¹⁷.

Așadar aceasta interesează, să spunem *die quarto* pentru trecut și *die-quarte* pentru viitor¹⁸.

XXV. Cuvînte din domeniul armelor de atac sau de aruncat, ca și din domeniul navigației, ce se găsesc în scrierile vechi.

1 Într-o zi, găsindu-mă în trăsură, ca să nu-mi umble gîndurile fără rost și să mă preocup de alte lucruri neserioase, am găsit cu cale să trec în

⁸ Coelius Antipater, fr. 25 Peter.

⁹ Cato, *Originis*, IV, fr. 12 Jordan. „Dictatorul” e Hannibal, „comandantul cavaleriei” (*magister equitum*) e Maharbal. Cf. T. Livius, XXII, 50, 2. Vezi și mai sus, p. 103, nota VII, 1.

¹⁰ Observația lui Gellius e parțial întemeiată : -i final lung provenit, ca în cazul nostru, din diftongul *ei* a trecut printr-o fază intermediară *ē*, pronunțat închis. Cf. Stolz-Schmalz⁵, p. 76 și urm.

¹¹ Adverbul *praefiscini* (-ē), de la *fascinus*, „vrajă”, are sensul original „înlăturînd vraja” ; sensul a evoluat, pierzîndu-și valoarea magică : „fără a jigni pe cineva” ; *procliui* (-ē) este adverbul adjectivului *procliuus* „aplecat înainte, inclinat către”.

¹² *Pridie* e format din particula *pri-* și *die*, iar *pristinus* e un adjectiv derivat din același element *pri-*.

¹³ Adjectivul *crastinus* derivă de la *cras* „mîine”.

¹⁴ *Perendini* derivă de la *perendie* „poimîine, ziua de poimîine”.

¹⁵ Cato, *Orationes*, XIX, fr. 7 Jordan, 8, fr. 105 Malcovati.

¹⁶ *Nudius quartus* „acum patru zile”.

¹⁷ Matius, fr. 11 Bährrens.

¹⁸ *Die quarto* e un ablativ, *die quarti* sau *quarte* un locativ ; distincția dintre cele două forme, făcută de Gellius pe baza exemplului din Matius, ar putea fi artificială.

revistă numele armelor de atac, de aruncat, de diferite săbii despre care vorbesc cărțile vechi ca și numele și felurile vaselor din domeniul navigației. 2 Cele ce mi-au venit atunci în minte sînt acestea: *hasta*, *pilum*, *phalarica*, *semiphalarica*, *soliferrea*, *gaesa*, *lancea*, *spari*, *rumices*, *trifaces*, *tragulae*, *frameae*, *mesanculae*, *cateiae*, *rumpia*, *scorpii*, *sibones*, *siciles*, *ueruta*, *enses*, *sicae*, *machaerae*, *spathae*, *lingulae*, *pugiones*, *clunacula* ¹.

3 *Lingula*, e mai puțin întilnită și cred că era la cei vechi o săbiuță lată în formă de limbă²; despre ea amintește Naevius în tragedia intitulată *Hesiona*. Iată versul lui Naevius:

— Ne mihi gerere morem uidear lingua, uerum lingua:

(— Să nu par a-mi face pe plac cu limba, ci cu sabia)².

4 La fel *rumpia* este un fel de suliță tracă și vorbește despre ea Quintus Ennius în cartea a XIV-a a *Analelor* ³.

5 Iar denumirile din navigație, pe care mi le-am putut aminti atunci, sînt acestea: *gauli*, *corbitae*, *caudicae*, *longae*, *hippagines*, *cercuri*, *celoces* sau cum zic grecii, *κέληρες*, *lambi*, *oriae*, *lenunculi*, *actuariae* pe care grecii le numesc *ιστιοκῶποι* sau *ἐπακτιρίδες*, *prosumiae* sau *geseoretae* sau *oriolae*, *silattae*, *scaphae*, *pontones*, *uetutiae*, *mydia*, *phaseli*, *parones*, *myoparones*, *lintres*, *caupuli*, *camarae*, *placidae*, *cydarum*, *ratarariae*, *cata-scopium* ⁴.

XXV ¹ Pentru toți termenii pomeniți aici, vezi P. Couissin, *Les armes romaines*, Paris, 1926. Dăm aici o scurtă descriere a armelor înșirate de Gellius (discutarea ordinii înșirării și a valorii textului nostru la Couissin, p. 188). *Hasta* este termenul general pentru „lance”, armă de aruncare și de lovire. *Pilum*, armă de aruncat destul de grea (lungă de 1,35 m) și prevăzută adesea la vîrf cu un fel de cîrlig care nu permitea îndepărtarea ei din rană; era, pînă la Diocetian, arma caracteristică a legionarului roman. *Phalarica* armă de aruncat, greu de deosebit de *pilum*. *Semiphalarica* e o falarică mai mică (informații precise lipsesc). *Soliferrea*, armă de aruncat, probabil de origine celtiberică. *Gaesum*, un fel de suliță, de origine celtică. *Lancea* armă de lovire și de aruncare, folosită mai ales de cavalerie. *Sparus* sau *sparum*, armă de aruncat, cu fierul încovoiat, de origine galică. *Rumex*, similara cu cea precedentă. *Trifax*, armă de aruncat (după Festus, se arunca cu catapultă), folosită încă pe vremea lui Ennius. *Tragula*, armă de aruncat ușoară, de origine celtică; puțin fi scoasă ușor din rană, era adesea legată și adusă îndărăt după aruncare. *Framea*, armă de aruncat, de origine germanică, echivalentă (cel puțin la Tacit) cu *hasta*; mai tîrziu desemnează un fel de sabie. *Mesancula* (gr. *μεσάγκυλον*), armă de aruncat. *Cateia* cu întrebuintare neclară; pare să fie o armă de aruncat, de origine străină (teutonă?). *Rumpia*, poate de origine tracă, ar corespunde gr. *ρόμπία*, „sabie cu două tășuri” (vezi mai jos par. 4). *Scorpius*, mașină de război, cu care aruncau pietre, săgeți etc. *Sibones*, armă necunoscută; poate corupt pentru *sibonae* = *sibynae*, armă de origine iliră, folosită la vîntătoare (gr. *σιβύνη* etc.; cf. Walde-Hofmann, s.u.). *Sicilis* („seceră”), lance cu lama curbată. *Verutum*, armă de aruncat, ușoară, folosită de infanteriști; cuvîntul desemnează mai tîrziu armele de origine celtică. *Ensis*, numele generic al sabiei, ca și *gladius*. *Sica*, sabie mică încovoiată, de origine tracă; la Roma e considerată arma specifică asasinilor (= *sicarii*) „pumnal”. *Machaera* (gr. *μάχαιρα*), sabie cu un singur tăiș, apucată cu ambele mîini. *Spatha*, sabie cu lama largă, egală în lărgime de sus pînă jos, folosită de trupele auxiliare. *Li(n)gula*, un fel de pumnal, descris mai jos, par. 3. *Pugio*, pumnal care se folosea în luptă în loc de sabie în cazul cînd aceasta se rupea. *Clunaculum* cuțit sau pumnal.

² Naevius, *Trag.*, fr. 1 Ribbeck.

³ Ennius, *Annales* (XIV, fr. V), v. 390 Vahlen.

⁴ Numele ambarcațiunilor înșirate de Gellius sînt adesea nesigure. Cf. F. Millner, *RE*, Suppl. V, col. 957—960 și articolele speciale datorate lui Assmann, Hug, E. Luebeck, Lammerl etc. *Gaulus* corabie de comerț (gr. *γαυλός*). *Corbita* corabie de comerț, mare și greoaie. *Caudica* barcă scobită într-un trunchi de copac. *Longa* (*nautis*) vas de război rapid (cu pinze și visle), avînd lungimea de șapte sau de opt ori mai mare decît lățimea. *Hippago*, corabie de transport

XXVI. Pe nedrept reproșează Asinius Pollio lui Sallustius că a întrebuițat cuvîntul *transgressus* pentru *transfretatio* și *transgressi* pentru cei ce traversează marea.

1 Asinius Pollio, într-o epistolă către Plancus¹, și alți scriitori nedrepti cu Sallustius au socotit demn de subliniat că acesta, în prima carte a *Istoriilor* sale, a întrebuițat termenul de *transgressus* (traversare pe uscat) pentru trecere sau traversare cu corabia pe mare, iar cînd a vorbit despre cei ce au trecut printr-o strîmtoare pe mare a folosit cuvîntul *transgressi* (cei ce au traversat pe uscat), în loc să întrebuițeze verbul obișnuit *transfretare*, care înseamnă a traversa pe apă. 2 Cuvintele lui Sallustius sînt acestea: „Astfel Sertorius, după ce a lăsat în Mauretania o garnizoană ușoară, profitînd de întunericul nopții și de fluxul mării, a încercat, ferindu-se să fie văzut sau grăbindu-se, să evite lupte în timpul traversării (*in transgressu*)”². 3 Și mai jos: „Un munte ocupat mai înainte de lusitani i-a adăpostit pe toți cei ce au traversat (*transgressos omnis recipit*)”³.

4 Așadar ei spun că termenul întrebuițat e impropriu, neglijent⁴ și nefolosit de nici un autor serios. *Transgressus*, zice Pollio, vine de la *transgredi* și are sens de mergere pe jos, cu picioarele (*pedum gradus*: mers cu picioarele). 5 Așadar verbul *transgredi* nu se potrivește nici pentru păsări, nici pentru șerpi, nici pentru navigatori ci numai pentru cei care fac un drum cu picioarele.

De aceea acești critici spun că la un scriitor bun nu se găsește termenul de *transgressus*, pentru traversarea corăbiilor pe mare sau pentru *transfretatio* (trecerea printr-o strîmtoare).

6 Dar eu întreb pentru ce nu s-ar putea spune *transgressus* pentru corăbii, așa cum se spune destul de des și de corect *cursus nauium* (fuga corăbiilor). Mai ales cînd scurtimea strîmtorii așa de îngustă care se găsește

și de război, construită pentru a putea transporta caii (gr. ἱππαγωγός). *Cercurus*, corabie de război (uneori și de comerț) ușoară (gr. κέρκυρος). *Celox*, corabie de război, mică și rapidă, folosită pentru transmiterea informațiilor (gr. κέληξ). *Lembus*, corabie de război mică și rapidă; folosită în lupte, dar și pentru debarcarea din corăbii mai mari (gr. λέμβος). *Oria*, corabie de comerț (vezi mai jos *oriola*). *Lenunculus*, mic vas de comerț (și de război). *Actuaria*, corabie rapidă cu pinze și vîsle, servind la transportul trupelor și echipamentului de război. *Prosumia*, *geseoreta*, *oriola*, vase mici de comerț (folosite ca ștafetă în război). *Sllatta* corabie de comerț de formă lunguiață. *Scapha*, corabie de război și de transport; se folosea pentru comunicarea dintre corăbiile mari și uscatul. *Ponto*, vas de comerț și de transport, de origine galică. *Vetulia* (textul e nesigur), poate vas de comerț; nu apare în alte texte. *Mydium*, vas de comerț (gr. μύδιον). *Phaselar*, mic vas de transport și de război (gr. φάσηλος). *Paro*, mic vas de comerț (gr. πάρων). *Myoparo*, asemănător cu precedentul (gr. μιοπάρων). *Linter* „luntre” termen generic pentru ambarcațiunile mici, făcute din trunchiuri de copaci scobite și folosite în navigația fluvi-ală și de coastă. *Caupulus*, barcă mică (cuvîntul e atestat aici pentru prima dată). *Camara*, vas de comerț și de război (descrie de Tacit, *Hist.*, III, 47; gr. καμάρα). *Placida*, ambarcațiune necunoscută din altă parte. *Cydarum*, mic vas de comerț (gr. κύδαρος). *Rataria*, mică ambarcație cu vîsle (numele derivă de la *ratis*, „plută”). *Catascopium*, vas de război, servind la operațiile de recunoaștere (gr. κατάσκοπος sau, mai degrabă, diminutivul κατασκόπιον).

XXVI 1 Asinius Pollio, fr. 2 Funaioli.

2 Sallustius, *Hist.*, I, fr. 104 Maurenbrecher.

3 Sallustius, *Hist.*, I, fr. 105 Maurenbrecher.

4 Gr. ἀπερισκέπτως.

între Spania și Africa a fost definită foarte nimerit prin cuvîntul *transgressio* (trecătoare) ca și un spațiu de cîțiva pași. 7 Cei ce cer o dovadă de autoritate și spun că nu s-au întrebuintat de nimeni verbele *ingredi* și *transgredi* pentru navigație, vreau să-mi răspundă ce deosebire este între *ingredi* și *ambulare*. 8 Iată, Cato, în cartea sa *Despre agricultură*, spune: „O fermă trebuie să aibă o astfel de poziție, încît să fie aproape și de un oraș important și de mare, sau de un riu pe unde umblă corăbiile (*quanaues ambulant*)”⁵.

9 Că sînt căutate și folosite astfel de metafore pentru înfrumusețarea stilului o dovedește chiar Lucrețiu cu același termen. Căci în cartea a IV-a vorbește despre strigătul care merge (*gradiens*) prin artere și prin git, și expresia nu e mai puțin îndrăzneță decît a lui Sallustius despre corăbii. Versurile lui Lucrețiu sînt acestea :

„Pe lîngă acestea vocea irită adesea gîtlejul și strigătul
Mergînd afară (*gradiens foras*) face arterele mai aspre”⁶.

10 De aceea Sallustius în aceeași carte spune că au înaintat (*progressae*) nu numai persoanele care erau transportate cu corăbiile, ci înseși corăbiile de transport. Iată cuvintele lui despre corăbiile de transport: „Unele dintre ele înaintînd (*progressae*) ceva mai mult, cu o greutate prea mare, și pierzîndu-și echilibrul, fiindcă oamenii se agitau în panică, se scufundau”⁷.

XXVII. O poveste despre romani și despre cartaginezi, popoare rivale cu puteri aproape egale.

1 Cărțile vechi arată că odinioară poporul roman și cel cartaginez au fost egale în putere, vitejie și întindere. 2 Și nu pe nedrept erau socotite astfel. Căci cu alte popoare lupta a fost pentru victoria unuia sau altuia dintre beligeranți, pe cînd cu cartaginezii lupta a fost pentru dominația lumii întregi¹. 3 Probă despre aceasta este următorul fapt petrecut între ambele popoare: Generalul roman Q. Fabius a expediat cartaginezilor o scrisoare. În ea scria că poporul roman le-a trimis o lance și un caduceu², unul semn al războiului, celălalt al păcii, dintre care ei să aleagă pe care vor și pe care-l vor fi ales, numai pe acela să-l socotească trimis. 4 Cartaginezii au răspuns că ei nu aleg nici unul nici altul, dar că romanii pot ei să lase ce vor din ce au adus și să socotească ales ce au lăsat.

⁵ Cato, *De Agricultura*, 1, 3.

⁶ Lucrețiu, *De rerum natura*, IV, 528—529.

⁷ Sallustius, *Hist.*, I, fr. 98 Maurenbrecher.

XXVII ¹ De fapt, a bazinului Mediteranei.

² Caduceul era un băț de lemn de dafin sau de măsline înconjurat cu doi șerpi; era atributul solilor și al zeului Mercur.

5 M. Varro spune însă că n-au fost trimise chiar o lance și un caduceu, ci două tăblițe pe care erau gravate pe una un caduceu, iar pe cealaltă o lance³.

XXVIII. *Limita de vîrstă a copilăriei, tinereții și bătrîneții după istoria lui Tubero.*

1 Tubero, în prima carte a *Istoriilor* sale¹, spune că regele Servius Tullius cînd a împărțit poporul roman în cinci clase, bătrîni și tineri pentru stabilirea censului², a socotit copiii pe cei ce erau mai mici de 17 ani, iar pe cei de la 17 ani în sus, vîrstă de la care îi socotea apți pentru a servi statul, i-a trecut în controalele militare și i-a numit tineri pînă la vîrsta de 46 ani, iar de la această vîrstă erau socotiți bătrîni.

2 Am notat aceasta, pentru ca să fie cunoscute din acest recensămint al înțeleptului rege Servius Tullius deosebirile care se făceau, după judecata și obiceiurile strămoșilor, între copilărie, tinerețe și bătrînețe.

XXIX. *Particula atque nu e numai conjuncție, ci are un sens mai variat și mai complex.*

1 Gramatica spune că particula *atque* (și) este conjuncție coordonatoare¹. E adevărat că cel mai adesea leagă două cuvinte, dar uneori are și alte funcții, neobservate suficient decît de cei care se ocupă cu grijă de interpretarea operelor vechi. 2 Ea are și valoarea de adverb cînd zicem *Aliter, ego feci atque tu* (Eu am făcut altfel decît tine), căci înseamnă *aliter quam tu* (altfel decît tine) și dacă este dublă mărește și sporește lucrul despre care este vorba, cum am întilnit în *Analele* lui Q. Ennius, dacă nu mă înșel în versul acesta :

atque atque accedit muros Romana iuventus
(tineretul roman alcargă cu forțe duble la ziduri)².

³ Episodul s-ar fi petrecut în anul 218 î.e.n., la începutul celui de al doilea război punic, cînd Hannibal a ocupat orașul Saguntum, din Spania.

XXVIII¹ Aelius Tubero, fr. 4 Peter.

² În organizarea atribuită în antichitate regelui Servius Tullius, cetățenii au fost împărțiți în cinci clase, după averea declarată la cens; înscrierea servea la fixarea impozitelor, la serviciul militar și la organizarea comițiilor centuriate. Fiecare clasă cuprindea un număr de centurii iar înăuntrul acestora jumătate era formată din bătrîni (peste 45 sau 46 de ani), cealaltă de tineri (17—46 ani). Despre vechimea reală a împărțirii în clase censitare, vezi W. Hoffmann, *RE*, s.u. *Tullius*, 18 (par. 8).

XXIX¹ Lat. *coniunctio conexiua*.

² Ennius, *Annales* (Lib. incert., fr. LXVII), v. 537 Vahlen. Versul e citat și de Nonius (530,3), probabil după Gellius, astfel încît formula de îndoială cu care autorul introduce citatul nu poate fi controlată.

3 Contrar acestui înțeles este *deque*³ întrebuințat tot de cei vechi. 4 Pe lângă acestea, se întrebuințează și în locul adverbului *statim*⁴, care în aceste versuri ale lui Vergiliu este socotit ca o particulă obscură și întrebuințată fără rost⁵:

Astfel toate după destin,
 Se prăbușesc în mai rău și sint trase înapoi
 La fel ca un vislaș care urcînd în susul râului cu luntrea,
 Dacă slăbește cumva brațul de pe visle,
 Îndată firul apei îl fură și-l duce repede de rîpă.
 (*Atque illum in praeceps prono rapit alueus omni*)⁶.

³ *Deque* nu apare în texte decît în expresia *susque deque* „(în) sus și (în) jos, mai mult sau mai puțin”.

⁴ „îndată, pe loc”.

⁵ Textul lui Gellius e aici corupt și sensul exact e greu de dedus.

⁶ Vergiliu, *Georgice*, I, 199—203. *Atque* continuă comparația începută la versul 201; legătura sintactică e însă liberă. Sensul „îndată” atribuit de Gellius lui *atque* clarifică fraza, dar nu corespunde sensului real al cuvîntului.

I. Originea cuvîntului Italia. Amenda numită suprema, explicația acestui cuvînt; despre legea Aternia; cum se zicea în antichitate amenda minima.

1 Timaeus ¹, în *Istoria poporului roman* scrisă în limba greacă ², și M. Varro, în *Antichitățile lucrurilor omenești* ³, au scris că *Italia* este cuvînt grecesc, fiindcă în greaca veche boi se spunea *ἰταλοί* și Italia a fost bogată în vite, avînd foarte multe imășuri pe care pășteau și se înmulțeau turmele ⁴.

2 În sprijinul supoziției că Italia era foarte bogată în boi este amenda numită *suprema*, de două oi și treizeci de boi pe zi; aceasta arată desigur abundență de boi și lipsă de oi. Dar cînd era dictată de magistrați o astfel de pedeapsă de oi și de boi, erau aduși uneori boi și oi de un preț mai mic, iar alteori de un preț mai mare și aceasta făcea pedeapsa cu amendă inegală. De aceea mai tîrziu prin legea Aternia s-a fixat la 10 ași prețul unei oi și 100 de ași un bou. 3 Amenda *minima* era de o oaie⁵. Amenda *suprema*

¹ Timaios din Tauromenion, istoric grec (apr. 356 – 260 î.e.n.); despre viața lui avem foarte puține informații; a trăit la Agrigent și la Atena; lipsesc de asemenea date precise despre planul și conținutul opereii (s-au păstrat numai câteva fragmente). Obiectul principal pare să fi fost Italia sudică și Sicilia pînă la evenimentele anului 264 î.e.n. Timaios a fost sursa directă a numeroși alți istorici (Diodor din Sicilia, Pausanias, Cato, Cornelius Nepos, Atticus etc.); este primul istoric grec privit favorabil de romani, ceea ce explică includerea lui de către Gellius printre istoricii Romei. Cf. R. Laqueur, *RE*, s.u., 3.

² Timaios, *F.Gr.Hist.*, 566, fr. 42 a Jacoby.

³ Varro, fr. 125 Funaioli.

⁴ Cuvîntul *ἰταλοί* nu apare decît în texte care încearcă să explice etimologia numelui *Italia*; Varro (*LL*, V, 19,96) îl pune în legătură cu lat. *uitulus* „vițel”.

⁵ Amenda maximă percepută de magistrați (*mulla suprema*) era, la origini, de două oi și 30 boi (acest plafon a fost fixat, după legendă, prin legea Menenia Sextia din 452 sau de legea Aternia Tarpeia din 454); ulterior, s-a perceput echivalentul în bani al amenzilor (după tradiție, echivalentul a fost fixat de legea Iulia Papiria din 430, ulterioară celor 12 table; dar acestea vorbesc numai de amenzi în bani). Către sfîrșitul imperiului, amenziile erau socotite și în capete de sclavi. Textele nu concordă în privința legislației: după Plutarh, *Poplicola*, 11, instituirea amenzii maximale s-ar datora unei legi Valeria; A. Gellius (ca și Festus) atribuie legii Aternia Tarpeia convertirea în bani a amenzii (pe care majoritatea izvoarelor o socotesc ca fiind obiectul legii Iulia Papiria). Întreaga situație e neclară. Cf. Karlowa, *Römische Rechtsgeschichte*, I, Leipzig, 1885, p. 167 și urm.; E. Cuq, *DA*, s.u. *mulla*; W. Hellebrand, *RE*, Suppl. VI, col. 542 și urm. (în special col. 543–545).

era cea pe care am spus-o mai sus, peste care nu era permis să se treacă zilnic și de aceea se numea *suprema*, adică cea mai ridicată și mai mare. 4 Așadar și acum când se dictează de către magistrații romani după obiceiul strămoșilor o amendă, fie *minima* fie *suprema*, se obișnuiește să se arate pentru *oues* (oi) genul masculin ⁶. M. Varro a formulat în următorii termeni legali dictarea amenzii minime: „Lui M. Terentius fiindcă nu a răspuns la citație, și nu și-a motivat lipsa îi dictez ca amendă o oaie (*unum ouem*)” ⁷. Dacă nu se folosea acest gen, amenda nu era socotită legală. 5 Iar despre cuvântul *multa*, tot Varro, în cartea a XXI-a a *Lucrurilor umane* ⁸, spune că nu e latin, ci sabin, și că a rămas pînă în timpul lui în limba samniților, care sînt de origine sabină ⁹. Dar mulțimea de gramatici mai noi au arătat că și aceasta, ca și altele, se spune prin antifrază ¹⁰. 6 Fiindcă însă obiceiul actual și uzul limbii este ca să vorbim și acum așa cum au vorbit cei mai mulți dintre cei vechi, să spunem adică: *multam dixit* (i-a dat o amendă) și *multa dicta est* (s-a dat o amendă) n-am socotit străin de subiect să notez această expresie spusă altfel de Cato. Căci în cartea a IV-a a *Originilor* sale găsim aceste cuvinte: „Dacă cineva merge la luptă în afară de rinduri, comandantul nostru îl amendează (*ei multam facit*)” ¹¹. 7 Poate părea că a schimbat cu intenție stilistică verbul, fiindcă în tabără și în armată amenda se aplică imediat și nu se pronunță în adunare sau în fața poporului.

II. Eleganța la cei vechi nu se referea la finețea intelectuală, ci la ținuta îngrijită și modul de viață rafinat și era socotită un defect.

1 A spune despre un om că e elegant nu era un cuvînt de laudă, și pe vremea lui Cato acest cuvînt arăta un defect, iar nu o calitate lăudabilă. 2 Este de observat acest lucru și în alte serieri și mai ales în cartea lui Cato intitulată *Poem despre moravuri*. Din această carte sînt cuvintele următoare: „Socoteau că în zgîrcenie se cuprind toate vițiile. În schimb era lăudat cel ce era chelțuitor, plin de dorinți, elegant, depravat, lenoș” ¹¹.

⁶ Ca și alte nume de animale, *ouis* era la origine epicen, iar sexul se preciza prin adăugarea unui epitet (*mas* „mascul” sau *femina* „femele”); mai tirziu, alil din cauza terminației *-is*, caracteristică pentru feminine, cit și datorită faptului că în turme femelele constituiau majoritatea (masculii fiind sacrificați), cuvîntul a devenit feminin (pentru mascul folosindu-se termenul *aries* sau *berber*).

⁷ Varro, fr. 125 Funaioli.

⁸ Varro, fr. 119 Funaioli.

⁹ Cuvîntul este într-adevăr italic, samnit după Varro, osc după Festus (F. P. 127, 14); de altfel limba samniților este limba oscă; inscripțiile oscă îl atestă de mai multe ori.

¹⁰ Gr. κατά αντίφρασιν. E vorba de confuzia pe care o fac unii gramatici între *multa* „amendă” și adjectivul *multus* „mult”; fiind vorba de amenda *m i n i m ā* s-a recurs la explicația prin antifrază, ilustrată în etimologia latină de celebrul *lucus a non lucendo* (*lucus* „pădure” de la „a nu lumina”) propus de Aelius Stilo.

¹¹ Cato, *Origines*, IV, fr. 4 Jordan.

II 1 Cato, *Carmen de moribus*, fr. 1 Jordan (p. 82). Sensul depreciaiv al lui *elegans* nu e semnalat decît de Gellius (și de Nonius, care-l copiază). În texte nu apare decît o singură dată: Plaut, *Trinummus*, 240 (într-o înșirare între *auarus* și *despoliator*).

3 Din aceste cuvinte se vede că, în vechime, cuvîntul elegant nu se referă la ținuta spirituală, ci arăta pe cel prea rafinat în îmbrăcăminte și felul de trai.

4 Mai tîrziu, cuvîntul „elegant” a încetat să mai arate o însușire negativă, dar nu era spus spre laudă decît dacă eleganța era foarte moderată. Astfel M. Tullius nu-l laudă pe L. Crassus și pe Q. Scaevola pentru eleganță pur și simplu, ci pentru eleganța unită cu multă cumpătare. „Crassus — spune el — era cel mai cumpătat dintre cei eleganți, Scaevola era cel mai elegant dintre cei cumpătați”².

5 Pe lingă acestea, voi aminti din aceeași carte a lui Cato și următoarele cuvinte luate dintr-o parte sau din alta³: „Era obiceiul ca în for să fie îmbrăcați onest; acasă, cit era necesar. Îi costau mai scump caii decît bucătarii⁴. Meșteșugul poeziei nu era la ei în onoare. Dacă cineva se îndeletnicea cu astfel de meșteșug sau se ținea de petreceri era socotit un „parazit”. 6 Din aceeași carte iată și o reflecție plină de adevăr: „Viața ome-nească — spune el — e aproape ca fierul. Dacă-l folosești, se uzează; dacă nu-l folosești, totuși îl mănîncă rugină. La fel vedem pe oameni uzîndu-se de muncă; dacă nu muncești nemișcarea și trîndăvia face mai mult rău decît activitatea”⁵.

III. Felurite întrebuițări ale particulei *pro*; exemple.

1 Cînd judecățile și treburile particulare îmi îngăduie momente de răgaz și pentru a face mișcare mă plimb pe jos sau cu trăsura, obișnuiesc cîteodată să-mi pun întrebări asupra unor chestiuni mărunte, ușoare și disprețuite de oamenii care n-au de a face cu erudiția, dar care sînt totuși foarte necesare și pentru cunoașterea în adîncime a scriitorilor vechi și pentru studiul limbii latine. Așa, de pildă, nu de mult odihnindu-mă la Praeneste¹, mă plimbam singur într-o seară și mă gîndeam la diversele întrebuițări ale unor particule în limba latină. Astfel este prepoziția *pro*. 2 Aceasta un sens are cînd zicem *pontifices pro conlegio decreuisse* (pontifii au decretat în numele colegiului), alt sens în fraza: *quempiam testem introductum pro*

² Cicero, *Brutus*, XL, 148. „Eleganța” unui orator (și, în general a unui scriitor) se referă în primul rînd la alegerea atentă a cuvintelor. Vezi Introducerea, p. LVII-LVIII.

³ Gellius sugerează (greu de spus dacă e o realitate sau o ficțiune „literară” — dacă nu cumva și-a extras citatele dintr-un autor intermediar) că, avînd la îndemînă cartea lui Cato, extrage din ea pasaje interesante, fără legătură cu cele precedente. E de notat că singurele fragmente păstrate din *Carmen de moribus* sînt cele trei reproduce aici de Gellius și că numai cei dintîi apare și la alt autor (Nonius, 465, luat desigur de aici).

⁴ Cato, *Carmen de moribus*, fr. 2 Jordan. Creșterea prețului bucătărilor era un semn de progres al luxului și risipei.

⁵ Cato, *Carmen de moribus*, fr. 3 Jordan.

III ¹ Praeneste (azi Palestrina) mică localitate, situată la 40 km de Roma, la poalele Apeninilor. Clima răcoroasă (orașul era situat la o înălțime variînd între 415 și 752 m) atrăgea vizitatorii în timpul verii (*aestivae deliciae*, Florus, I, 5, 7). Vezi și mai jos, XVI, 13, 5. Cf. G. Radke, *RE*, s.u., col. 1550.

testimonio dixisse (un martor fiind introdus a depus ca mărturie), altul în cartea a IV-a a *Originilor* lui Cato : *Proelium factum depugnatumque pro castris* (s-a dat atacul și s-a desfășurat lupta în fața taberei)² iar în cartea a V-a a aceleiași opere : *Vrbes insulasque omnis pro agro Illyrio esse* (toate orașele și insulele erau pentru Iliria)³; alta înseamnă a zice *pro aede Castoris* (înaintea templului lui Castor), alta *pro rostris* (la tribună), alta *pro tribunali* (la tribunal), alta *pro contione* (în adunare) și alta *tribunum plebis pro potestate intercessisse* (tribunul plebei a intervenit în virtutea puterii sale). **3** Dar dacă socotește cineva că aceste întrebuintări sînt cu același sens sau cu sens asemănător, ori dacă socotește că sensurile sînt cu totul diferite cred că se înșeală. Căci varietatea aceasta de sensuri pornind din același izvor și de la același început, n-are totuși același sfîrșit⁴. **4** Cine meditează mai mult, sau e mai familiarizat cu limba veche, va înțelege cu siguranță ușor aceste lucruri.

IV. Cum a căutat Q. Ennius să se măsoare cu Euripide.

1 Există în *Hecuba* lui Euripide trei versuri ce se disting și au rămas vestite prin cuvintele, ideea și conciziunea lor. **2** Hecuba spune adresîndu-se lui Ulise :

Numele tău învinge, chiar dacă vorbești rău.
Căci nu are aceeași putere cuvîntul
Celor ce sînt fără glorie și al celor ce o au¹.

3 În traducerea tragediei, Q. Ennius s-a ostenit și a reușit să fie la înălțimea originalului. Versurile de mai sus sînt la el tot trei :

Chiar dacă vorbești rău, vei îndupleca ușor pe ahei :
Chiar cînd vorbește la fel cei bogați și cei de jos
Aceleași vorbe, aceeași cuvîntare nu are aceeași putere².

4 Ennius a tradus bine, cum am spus, dar totuși *ignobiles* și *opulenti* (din neam de jos și bogați) nu mi se pare că traduce exact cuvintele grecești ἀδοξούτων (cei fără vază) și δοξούτων (cei ce sînt binevăzuți) fiindcă nu toți cei *ignobiles*, din neam de jos, sînt fără vază (ἀδοξοῦσι) și nici toți bogații nu sînt binevăzuți (εὐδοξοῦσι).

² Cato, *Origines*, IV, fr. 14 Jordan.

³ Cato, *Origines*, V, fr. 8 Jordan.

⁴ Gellius are dreptate cînd vorbește de un sens inițial unic, dar nu urmărește filiația sensurilor, mulțumindu-se cu simpla lor înșirare. Sensul inițial pare a fi cel local „înainte”.

IV ¹ Euripide, *Hecuba*, v. 293—295.

² Ennius, *Scenica (Hecuba)*, fr. V, v. 199—201. Vahlen.

V. Cîteva însemnări despre filozofii pironieni și cei academici; despre deosebiriile dintre ei.

1 Filozofii pe care noi îi numim pironieni, se numesc în grecește σκεπτικοί. 2 Aceasta înseamnă cu oarecare aproximație cercetători, examinatori (*quaesitores, consideratores*)¹. 3 Căci ei nu stabilesc și nu hotărăsc nimic, ci se îndeletnicesc tot timpul cu cercetarea și examinarea lucrurilor și fenomenelor despre care s-ar putea stabili și hotări ceva.

4 Ei socotesc că nu văd și nu aud nimic în mod sigur, ci că doar sînt impresionăți și afectați în așa fel, de parcă ar vedea și ar auzi, și chiar acele lucruri care produc în ei afecțiunile acestea le cercetează ce fel sînt, în ce mod se produc și spun că certitudinea adevărului este insesizabilă din cauza confuziei criteriilor a ceea ce este adevărat sau fals, încît un om care nu se precipită și nu-și risipește în van judecata trebuie să se folosească de cuvintele pe care de obicei le spunea Pyrrhon, autorul acestei filozofii: „nu e un lucru mai degrabă astfel decît altfel, sau decît nici așa, nici așa”². Ei spun că nu avem indicii sigure despre adevăr, că nu putem percepe și cunoaște proprietățile adevărate ale lucrurilor, ceea ce caută să demonstreze și să propovăduiască în multe feluri. 5 Asupra acestui subiect a scris și Favorinus cu multă subtilitate și argumentație zece cărți pe care le-a intitulat *Tropii pironieni*³.

6 O întrebare veche și dezbătută de mulți scriitori greci este dacă există și cît este de mare deosebirea între filozofii pironieni și cei academici. Și unii și alții sînt numiți σκεπτικοί (cercetători), έρεπτικοί (reținuți), άπορητικοί (cei ce nu sînt siguri de un adevăr), fiindcă nici unii nici alții nu afirmă nimic și socotesc că nimic nu se poate cunoaște sigur. De la obiecte — după părerea lor — noi avem un fel de reprezentări, pe care ei le numesc φαντασίαι (fenomene, apariții înșelătoare) și care nu sînt copii ale obiectelor înseși ci impresii ale sufletului și corpului acelora care le percep. 7 Astfel toate lucrurile care impresionează simțurile oamenilor ei le numesc τὸ πρὸς τί (fapte existente doar în raport cu ceva, relații). Aceasta înseamnă că nu există nimic prin sine însuși sau care să aibă putere și natură proprie, și toate sînt în raport cu ceva și le vedem cum ne apar și le atribuim însușiri pe care ni le-au dat simțurile noastre, nu pe cele pe care le au ele în realitate. 8 Deși acestea le spun la fel și pironieni și academici, totuși sînt unele puncte de vedere care-i deosebesc și mai ales acelea că în vreme ce academicii înțeleg oarecum că nu se

V ¹ Cuvîntul σκεπτικός derivă de la verbul σκέπτομαι „a observa, a considera, a examina, a medita”.

² Pyrrhon din Elis (apr. 360—270 î.e.n.), întemeietorul școlii sceptice, n-a scris nimic. I s-a atribuit, de aceea, numeroase formulări care provin de la discipolii săi.

³ Favorinus, p. 88 Marres.

poate înțelege nimic și stabilesc că nu se poate stabili nimic, pironienii nici măcar această opinie n-o formulează, fiindcă, zic ei, nimic nu pare a fi adevărat ⁴.

⁴ Capitolul acesta, inspirat poate din lucrarea lui Favorinus citată la par. 5 (cf. Hosius, p. XLIV), nu aduce știri necunoscute din altă parte asupra școlii sceptice; Gellius rezumă, simplificându-le după puterea de înțelegere a cititorilor săi (și a lui însuși, desigur), câteva aspecte ale doctrinei pironiene, dînd în același timp și informații asupra încercărilor din vremea sa de a delimita scepticismul pironian de noua Academie.

În paragrafele 1—3 se discută denumirea școlii: „pironiană” după denumirea curentă, „sceptică” cu un supranume grecesc; constituirea scepticismului ca un corp de doctrină este o operă urmașilor lui Pyrrhon (și desigur într-o oarecare contradicție cu ideile acestuia, al cărui principal scop era combaterea școlilor filozofice și a „dogmelor”); reputația de perfecțiune morală pe care și-a cîștigat-o Pyrrhon în timpul vieții a fost poate principalul motiv pentru care discipolii săi s-au reclamat de la el secole de-a rîndul (nici Platon, nici Aristotel nu au beneficiat de această formă a gloriei; numai Epicur și Pyrrhon au dat școlii numele lor; de altfel, elevul direct al lui Pyrrhon, Timon din Phlius, sillograful — cf. mai sus, III, 17,4 —, a compus un elogiu al lui Pyrrhon, nu fără analogii cu elogiul pe care, mai târziu, Lucrețiu l-a făcut lui Epicur). Denumirea σκεπτικὸί arată că în concepția pironiană efortul de căutare a adevărului este admis, atingerea adevărului nu este însă în puterea omului.

Paragraful 4 rezumă gnoseologia pironiană: simțurile nu sînt capabile să ajungă la cunoaștere (un obiect anumit poate p a r e a alb sau dulce, dar nu putem ști dacă zăpada, de exemplu, e albă sau mierea e dulce; înoiala se referă deci la realități — *sinceras proprietates* —, nu la aparențe). Fiecare lucru fiind perceput în mod diferit (uncori contradictoriu) de fiecare ființă, și despre fiecare lucru putîndu-se afirma cu aceeași putere o anumită propoziție și contrariul ei (σοσθένεια τῶν λόγων), rezultă că adevărul e de neînțeles (*imprensibilis, ἀκατάληπτον*). Pentru a ajunge la liniștea sufletească (*ἀταραξία*), înțeleptul trebuie deci să se abțină (*ἐπιχειν*) de la orice judecată; poate că acesta e sensul pe care Gellius îl dă aici verbului *cunctari*, „a întîrziia”. Deci „a amîna hotărîrea”. Gellius reproduce apoi, într-o formă ușor diferită de a altor surse, celebrul dicton pironian (poate și acesta mai recent) οὐδὲν μᾶλλον „nici un lucru mai degrabă decît altul”, care sintetizează indiferența absolută față de orice afirmație; nu e vorba de egalitatea pozitivă între două sau mai multe lucruri, ci de egalitatea negației: nu se poate afirma nimic pozitiv despre nimic. Pentru a „demonstra” această poziție, școala pironiană (Enesidem din Knossos, sec. I î.e.n.) a imaginat zece modalități (numărul și ordinea variază), așa-numiții tropi pironieni, care formează obiectul lucrării lui Favorinus, citată în par. 5: (1) ființele însufleteite sînt diferite și percepe în mod diferit obiectele; deci nu se poate ști care dintre percepții e cea adevărată; (2) oamenii sînt și ei diferiți între ei; concluzia e aceeași ca mai sus; (3) simțurile noastre diferă și furnizează despre același obiect date diferite (o pictură, de exemplu, are relief pentru vîz dar nu pentru pipăit); (4) omul percepe lucrurile în mod diferit după starea în care se află, după vîrstă etc.; (5) percepțiile diferă după poziția omului față de obiect (vîsla apare frîntă în apă, dreaptă în aer etc.); (6) nici un lucru nu e izolat; percepțiile au ca obiect nu un lucru, ci un amestec; (7) același lucru se percepe diferit, după cantitatea lor și după amestecul în care se află (nisipul e aspru cînd ținem în mînă cîteva grăunțe, dar moale cînd o cantitate mai mare luncă peste mînă); (8) relativitatea cunoștințelor noastre; (9) perceperea diferită a obiectelor în raport cu frecvența contactului cu ele (soarele deși e mai mare și mai puternic, ne impresionează mai puțin decît o cometă); (10) diferențele de obiceiuri, de concepții, fel de viață sînt și ele cauzele percepții diferite a acelorași lucruri.

Par. 6 menționează dezbaterile asupra diferențelor dintre pironieni și academici. La origine, dezbaterile a avut un caracter polemic: scolarhul Arkesilaos din Pitane (315—241 î.e.n.), întemeietorul noii Academii, a imprimat acesteia o direcție agnostică, destul de asemănătoare cu scepticismul pironian; de aici încercări de delimitare și atacuri între cele două școli. Dintre epitetele comune celor două școli, σκεπτικὸί a fost explicat mai sus; ἐφεπτικὸί se referă la reținerea de a afirmații (derivat al verbului ἐπιχειν); ἀπορητικοί are în vedere nesiguranța și imposibilitatea de a găsi adevărul. Despre pironieni și caracterul reacționar și decadent al filozofiei lor, vezi M.A. Dinnik, în *Istoria filozofiei*, I, București, 1958, p. 119; cf. și V. Brochard, *Les sceptiques grecs* ², Paris, 1932, passim; (Ueberweg)-Praechter, p. 461—468, 581—587; A. M. Frenkian, *Scepticismul grec și filozofia indiană*, București, 1957, p. 6—10.

VI. Femeile la Roma n-au jurat pe Hercule și nici bărbații pe Castor.

1 După vechile scrieri, femeile romane nu jurau pe Hercule, și nici bărbații pe Castor. **2** De ce nu jurau pe Hercule se înțelege ușor, fiindcă ele nu sacrificau lui Hercule ¹. **3** De ce însă bărbații nu numeau pe Castor în jurămintele lor, nu e ușor de spus. Așadar nicăieri nu vom găsi scris în autorii buni pe vreo femeie zicînd *mehercle* sau pe un bărbat *mecastor*. **4** În schimb *edepol*, ceea ce înseamnă „pe Pollux”, este un jurămint comun și pentru bărbați și pentru femei. **5** M. Varro susține² că în vechime bărbații nu obișnuiau să jure nici pe Castor nici pe Pollux și acest jurămint era folosit numai de femei, fiind împrumutat de la misterele eleusine; **6** dar încetul cu încetul, uitîndu-se obiceiul vechi, bărbații au început să spună *edepol* și acesta a devenit obicei, pe cînd *mecastor* nu se găsește spus de vreun bărbat la nici un scriitor gree ³.

VII. Nu trebuie să ne folosim de cuvinte vechi, părăsite și scoase din uz.

1 Se socotește greșeală la fel de mare și întrebuițarea cuvintelor învechite și scoase din uz, ca și a celor noi, neobișnuite, lipsite de farmec și armonie. Dar socot că este mai rău și mai condamnable a folosi cuvinte noi, necunoscute și neuzitate, decît cuvinte uzitate și de rînd. **2** Afirm că, după mine, sînt noi și cuvintele nefolosite și ieșite din uz, chiar dacă sînt vechi. **3** Acest defect este consecința unei învățături tardive, fapt pe care grecii îl numesc $\delta\psi\mu\alpha\theta\iota\alpha$ ¹: un lucru sau un cuvînt pe care nu l-ai învățat niciodată, pe care nu l-ai știut mult timp, cînd ai început să-l știi și se pare că e de mare preț să-l spui în orice loc și cu privire la orice subiect. Astfel la Roma, fiind și eu de față, un avocat bătrîn și foarte cunoscut în procese, dar cu o cultură dobîndită tîrziu și în pripă, vroind să spună într-o pledoarie în fața prefectului orașului despre un cetățean sărac și nenorocit că trăiește în lipsuri și în mizerie, că mîncă piine de tărîțe și bea vin prost și aerit, a zis: Acest cavaler roman mîncă tărîțe (*apluda*) și bea cămășuială (*flocces*, reziduurile de vin din fundul butoiului). **4** Toți cei de față s-au uitat unul la altul, mai întii cu figuri nedumerite și întrebînd cu privire ce vor să spună acele două cuvinte; apoi toți au ris, ca și cum el ar fi spus nu știu ce în limba etruscă sau galică. **5** El citise că vechii țărani spuneau tărîțelor de grîu *apluda* și acest cuvînt se găsește în comedia lui Plaut, dacă este într-adevăr a lui cea intitulată *Astraba* ². **6** De ase-

VI ¹ Excluderea femeilor de la cultul lui Hercule s-ar putea datora influenței grecești. Macrobius, *Sat.*, I, 12, 28, relatează o legendă după care excluderea e urmarea refuzului unei femei de a-i da apă eroului, cînd acesta conducea prin Italia turmele lui Geryon. Cf. K. Latte, *Röm. Rel.*, p. 214.

² Varro, p. 375 Bipontina.

³ Textele poezilor comice confirmă observația lui Varro. Cf. discutarea întregului pasaj la H. Wagenvoort, *Mnemosyne*, XIII, 1960, p. 120 și urm.

VII ¹ Cuvînt format din $\delta\psi\epsilon$ „tîrziu” și abstractul verbului $\mu\chi\nu\delta\acute{\alpha}\nu\omega$ „a învăța”. Theophrast consacră acestui defect capitolul 27 al *Caracterelor*.

² Plaut, *Astraba*, fr. 16 Ernout.

menea auzise că *flocces* în limba veche înseamnă drojdie de vin, boasca rămasă de la teacuri, cum cea de măslina rămasă de la untdelemn se numește *fraces*; acest cuvânt îl citise în *Polumene* de Caecilius³ și-l păstrase, ca și pe celălalt, pentru a-și împodobi cuvîntarea⁴.

7 Un alt avocat, lipsit de gust și influențat de lecturi de acest gen, astfel a răspuns, cînd adversarul cerea amînarea procesului: „Te rog, pretore, vino-mi în ajutor, salvează-mă! Pînă cînd vrea să ne facă să așteptăm acest boar (*bouinator*)”. Și a strigat cu voce tare de trei—patru ori: „E un boar!” 8 Toți cei de față au început să murmure, mirîndu-se de acest cuvînt ca de o monstruozitate. 9 Dar el, gesticulînd cu fală, a zis: „Ce, n-ați citit pe Lucilius care numește *bouinator* pe cel ce tergiversază?” căci este în cartea a XI-a a lui Lucilius acest vers:

Si tricosus bouinatorque ore improbus duro

(Dacă e un șicanator și un tergiversator necinstit, cu gură rea⁵).

VIII. Ce zice M. Cato despre Albinus, care a scris o istorie romană în limba greacă, cerîndu-și anticipat scuze pentru eventuale stîngăcii de exprimare.

1 Se spune că M. Cato a făcut o frumoasă și dreaptă critică lui Aulus Albinus¹.

2 Acesta din urmă, care a fost consul cu L. Lucullus², a scris o istorie romană în limba greacă. 3 La începutul operei sale el roagă pe cititori să nu le cadă cu supărare dacă ei vor găsi cartea scrisă prost și fără eleganță: „Eu sînt roman — zice el — născut în Latium și limba greacă mi-e cu totul străină”; de aceea și-a cerut iertare pentru reaua impresie pe care vor face-o eventualele greșeli³.

4 Cînd a citit această introducere, M. Cato a zis: „Ești prea flecar, Aule, cînd preferi să ceri iertare pentru o greșeală, decît să nu greșești. Căci obișnuim să ne cerem scuze cînd greșim din imprudență, sau cînd facem ceva rău din constrîngere. În ce te privește, mă rog, cine te-a împins la o greșeală pentru care ceri iertare înainte de a o face?”

5 Aceasta se găsește scris în cartea a XIII-a a operei lui Cornelius Nepos *Despre oamenii iluștri*⁴.

³ Caecilius, v. 190 Ribbeck.

⁴ *Apluda* apare, în afară de textele glosatorilor, la Plinius, *NH*, XVIII, 10, 99; *flocces*, termen tehnic din viticultură, apare la Caecilius și la Columella; *fraces*, de asemenea termen tehnic, e atestat începînd de la Cato.

⁵ Lucilius, v. 417 Marx. Sensul cuvîntului *bouinator*, atestat la glosatori și în *Anthol. Lat.*, 19, 10, e necunoscut.

VIII ¹ A. Postumius Albinus, om politic roman (pretor în 155, consul în 151). Serie o istorie a Romei în limba greacă (tratînd probabil numai originile cetății și primele ei timpuri), poate și un poem epic. Nu s-au păstrat decît foarte puține și neînsemnate fragmente. Cf. F. Münzer, *RE* s.u., 31.

² L. Licinius Lucullus, consul în 151, a luptat în Spania împotriva unor populații locale, fără a repurta succese; dat în judecată la întoarcerea din campanie, a putut evita condamnarea. Cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 102.

³ A. Postumius Albinus, fr. 1 Peter, *F. Gr. Hist.*, 812, fr. 1b Jacoby.

⁴ Cornelius Nepos, *De illustribus uiris*, fr. 14 Peter.

IX. O povestire despre niște soli din Milet și despre Demostene, găsită în cărțile lui Critolaos.

1 Critolaos scrie ¹ că de la Milet au venit niște delegați la Atena în interes public, probabil pentru a cere ajutor. Milesienii au ales pe cei pe care i-au socotit potriviți să ia cuvîntul în adunare, iar aceștia au vorbit în fața poporului, arătînd dorințele milesienilor. Demostene a răspuns însă cu severitate că milesienii nu merită ajutor și că cererile lor nu sînt în interesul ateniilor. Chestiunea a fost amînată pentru ziua următoare. Delegații au venit la Demostene și l-au rugat stăruitor să nu se mai împotrivească. El le-a cerut bani și ei i-au dat cît a cerut. A doua zi, cînd s-a reluat chestiunea în dezbateri, Demostene a apărut în adunare cu gîtul înfășurat cu un șal mare de lînă și a spus că suferă de durere de faringe (συνάγγη), că de aceea nu poate vorbi contra milesienilor. Atunci unul din popor i-a strigat că nu e faringită boala de care suferă Demostene, ci arghirită (ἀργυροαγγη, boala banilor) ².

2 Însuși Demostene mai tîrziu, după cum arată Critolaos, n-a ascuns acest lucru, ci dimpotrivă și l-a făcut un motiv de laudă. Cînd a întreat pe Aristodemos, un actor de comedii³, cîți bani a primit ca să declame și Aristodemos i-a răspuns „Un talant”, el i-a replicat „Eu am primit mai mult decît tine ca să tac”.

X. Într-o cuvîntare a sa, C. Gracchus pune povestirea din capitolul precedent pe seama retorului Demades, iar nu a lui Demostene; cuvintele lui C. Gracchus.

1 Întîmplarea pe care am arătat-o în capitolul precedent despre Demostene ca istorisită de către Critolaos, C. Gracchus, în cuvîntarea prin care a combătut legea Aufeia ¹, o atribuie lui Demades ², în cuvintele ce urmează: 2 „Cetățeni romani, dacă voiți să judecați cu înțelepciune și virtute,

IX ¹ Critolaos, fr. 33 Wehrli. După F. Jacoby, *RE*, XI, colt. 1930, fragmentul ar putea aparține unui istoric ce același nume.

² Cei doi termeni sînt în original *synanche* (gr. συνάγγη, din συν- „cu, con-” și un derivat al verbului ἄγγω „a se înăbuși”) și *argyranche* (gr. ἀργυροαγγη, cu primul element ἀργυρος „argint, bani”). Alte izvoare (Plutarh, *Demostene*, 25; Pollux, *Onom.*, 7, 104) dau versiuni oarecum diferite; după Pollux, oratorul ar fi fost Demades. Cf. și capitolul următor.

³ Aristodemos din Metapont, actor celebru, stabilit la Atena; a jucat și la curtea Macedoniei, cîștigînd simpatia lui Filip al II-lea. De aceea ateniienii l-au însărcinat să participe la negocierile cu regele Macedoniei (alături de Demostene, Eschine ș.a.), încheiate cu pacea din 346 î.e.n. Cf. Judeich, *RE*, s.u., 10.

X ¹ *Lex Aufeia*, pomenită numai aici, pare să fi rămas numai sub forma unei *rogatio* (E. Weiss, *RE*, s.u.). După H. Hill, *CHR*, 1948, p. 112—113 (APh) ar fi vorba de *lex Aquilia de damno*.

² Demades, orator ateniian (380—319). De origine umilă (el însuși a fost la început marinar), Demades ajunge, grație darului său oratoric, să joace un rol important în statul ateniian. Afiat vederilor lui Demostene, devine, după bătălia de la Cheronea, în care fusese luat prizonier (338), un partizan al macedonienilor. Regele Filip îl încarcă cu daruri, pe care (cum rezultă și din

oricît ați căuta, nu veți găsi pe nimeni dintre noi, care să se fi urcat aici pe tribună fără gîndul de a fi răsplătit. Noi toți, care vorbim, cerem ceva și nu se prezintă în fața voastră cineva, decît pentru ca să primească ceva. **3** Eu însumi, care vă vorbesc despre bunăstarea voastră, sfătuindu-vă cum să vă sporiiți veniturile, cum să asigurați mai bine interesele voastre și ale statului, nu vă vorbesc gratis, vă cer însă nu bani, ci bună prețuire și cinstire. **4** Cei ce vă îndeamnă să nu acceptați această lege, vă cer nu cinstire, ci banii lui Nicomede; cei ce vă îndeamnă s-o acceptați și aceștia doresc ca răsplată și premiu nu buna voastră prețuire, ci averi de la Mitridate; iar cei ce din același loc și din același rang tac, aceștia sînt cei mai iscusiți: căci ei primesc de la toți și înșeală pe toți. **5** Socotindu-i departe de aceste interese, îi priviți cu o bună apreciere, **6** iar delegațiile regilor, socotind că ei tac în favoarea lor, le oferă daruri și sume mari de bani. Astfel în Grecia, cînd un autor tragic se lăuda că a primit un talant mare ³ pe o singură piesă de teatru, Demades om foarte elocvent în cetatea sa se zice că i-a răspuns: „Ți se pare lucru de mirare că ai cîștigat un talant vorbind? Eu, ca să tac, am primit de la rege ⁴ zece talanți”. La fel și aceștia acum primesc mari sume de bani ca să tacă” ⁵.

XI. Cuvintele lui P. Nigidius prin care spune că e deosebire de sens între mentiri (a minți) și mendacium dicere (a spune o minciună, a face o afirmație mincinoasă).

1 Iată cuvintele lui P. Nigidius, figură proeminentă în artele frumoase, și stimată în mod deosebit de Cicero ¹ pentru spiritul și cultura sa deosebită: „Este deosebire între *mendacium dicere* (a face o afirmație mincinoasă) și *mentiri*. Cel ce minte nu se înșeală pe sine, ci caută să înșele pe altul; cel ce face o afirmație mincinoasă el însuși se înșeală” ². **2** Și adaugă: „Cine minte înșeală voit, dar cine spune lucruri mincinoase nu înșeală din vina sa” ³. **3** Și de asemenea: „Bărbatul cinstit trebuie să nu mintă; iar cel prudent să nu facă afirmații mincinoase. Primul caz atinge pe om, cel de al doilea nu” ⁴. **4** Pe Hercule, Nigidius a spus atîtea idei într-o formă atît de variată și de frumoasă asupra aceleiași chestiuni, că parcă ar fi spus mereu lucruri noi.

anecdota de aici) Demades nici nu le ascunde. După moartea lui Filip, Demades obține de la Alexandru pacea în 336 și 335. Condamnat după moartea lui Alexandru, Demades e reabilitat în anul următor (322) și propune condamnarea la moarte a lui Demostene. În 319 e trimis într-o misiune la Antipatros în Macedonia, dar este ucis de oamenii lui Kassandros. Demades nu și-a publicat discursurile (i s-au atribuit însă o serie de discursuri false, precum și numeroase vorbe de spirit). Cf. Thalheim, *RE*, s.u.

³ *Talentum magnum*, de 80 livre, spre deosebire de *talentum maximum*, de 120 livre, și de *talentum minimum* de 72 sau 50 livre. Cf. E. Babelon, *DA*, s.u. *talentum*.

⁴ Desigur Filip, regele Macedoniei.

⁵ C. Gracchus, 48, fr. 44 Malcovati.

XI ¹ Alte informații despre aprecierea acordată lui Nigidius de către Cicero lipsesc.

² Nigidius Figulus, fr. 49 Swoboda, 31 Funaioli.

³ Nigidius Figulus, fr. 49 Swoboda, 31 a Funaioli.

⁴ Nigidius Figulus, fr. 49 Swoboda, 31 b Funaioli.

XII. *Filozoful Chrysipp spune că orice cuvînt este ambiguu și îndoielnic, pe cînd Diodor dimpotrivă crede că nici un cuvînt nu e cu mai multe înțelesuri.*

1 Chrysipp spune ¹ că orice cuvînt este din natura sa ambiguu pentru că poate avea două sau mai multe sensuri. 2 Dar Diodor, numit și Kronos ², zice : „Nu există nici un cuvînt ambiguu și nimeni nu vorbește și nu gîndește ambiguu; nu trebuie să ni se pară că un cuvînt exprimă altceva decît a gîndit cel ce l-a rostit. 3 Cînd eu am gîndit ceva și tu ai înțeles altceva, aceasta înseamnă mai degrabă că am vorbit neclar decît ambiguu. Căci natura cuvîntului ambiguu trebuie să fie astfel, încît cel ce-l întrebuițează să spună prin el două sau mai multe lucruri deodată. Dar nimeni nu spune două sau mai multe lucruri dacă a gîndit numai unul”.

XIII. *Ce a gîndit Titus Castricius despre o frază a lui C. Gracchus pe care a considerat-o fără sens.*

1 În școala lui Titus Castricius, profesor de retorică și bărbat cu un spirit critic adînc și sigur, se citea cuvîntarea lui C. Gracchus împotriva lui P. Popilius ¹. 2 La începutul acestei cuvîntări cuvintele sînt așezate mai îngrijit și mai armonios decît era obiceiul vechilor oratori. 3 Aceste cuvinte potrivite, precum am zis, sînt următoarele : „Dacă ceea ce în anii aceștia ați voit și ați dorit cu pasiune repudiați acum fără temei, nu se poate să nu se spună despre voi fie că înainte ați dorit cu pasiune fie că acum repudiați fără temei”². 4 Construcția și rotunjirea armonioasă, mîlădie a frazei ne desfăta în chip deosebit și aceasta cu atît mai mult, cu cît vedeam că în epoca aceea lui C. Gracchus, bărbat ilustru și sever, i-a fost la inimă acest fel de exprimare. 5 Dar, la cererea noastră, citindu-se de mai multe ori această frază, Castricius ne-a cerut să examinăm mai de aproape care este forța și valoarea ideii, să nu îngăduim ca urechile noastre să fie înșelate de ritmul frazei bine cadențate și sufletul să nu fie cuprins de o desfătare deșartă.

Făcîndu-ne atenți prin această observație, a zis : „Cercetați mai adînc ce sens au aceste cuvinte și vă rog să-mi spună cineva dintre voi dacă există gravitate sau farmec în această frază : „Dacă ceea ce în anii aceștia ați voit și ați dorit cu pasiune repudiați fără temei, nu se poate

XII ¹ Chrysipp, fr. 152 Arnim.

² Diodor din Iasos, supranumit Kronos, unul din dialecticienii școlii din Megara (sec. IV î.e.n.). Cf. Natorp, *RE*, s.u., 42.

XIII ¹ P. Popilius Laenas, om politic roman (pretor în Sicilia în 135 î.e.n., consul în 132), adversar al Gracchilor, obține condamnarea la moarte a partizanilor lui Tib. Gracchus. C. Gracchus printr-o serie de discursuri împotriva lui Popilius reușește să-l condamne la exil (123 î.e.n.). Cf. Volkmann, *RE*, s.u., 28.

² C. Gracchus, 48, fr. 32 Malcovati.

să nu se spună despre voi fie că înainte ați dorit cu pasiune, fie că acum repudiați fără temeii. **6** Cui nu-i apare clar în minte că ai dorit cu pasiune ceea ce ai dorit cu pasiune și că ai repudiat fără temeii ceea ce ai repudiat fără temeii? **7** Să presupunem însă că ar fi fost scris: „Dacă ceea ce ați dorit și ați voit în acești ani, acum repudiați, nu se poate să nu se spună despre voi fie că ați dorit odinioară cu pasiune, fie că repudiați acum fără temeii”. **8** Dacă s-ar fi spus astfel, sigur că ideea ar fi mai pregnantă și mai puternică și ar fi oarecum mai așteptată de auditorii; **9** dar cuvintele „cu pasiune” și „fără temeii”, în care există toată puterea exprimării, nu sînt spuse numai în concluzia ideii, ci sînt puse și la început, fără să fie necesare, și cele ce trebuiau să nască și să răsară din însăși teza pusă sînt spuse înainte de a le cere ideea. Cine zice: „Dacă vei face acest lucru se va spune că l-ai făcut cu pasiune”, exprimă o idee legată și cu sens. Cine zice însă: „Dacă ai făcut acest lucru cu pasiune se va spune că l-ai făcut cu pasiune”, aproape nu spune altceva decît dacă ai spune: „Dacă ai făcut un lucru cu pasiune, l-ai făcut cu pasiune”. **10** V-am atras atenția asupra acestei fraze nu ca să critic pe C. Gracchus, ferească zeii, — căci dacă cineva poate găsi unele lipsuri și greșeli aceluia bărbat atît de talentat în arta vorbirii, apoi acestea dispar în fața numelui său și sînt șterse de vreme — ci ca să luați seama, să nu vă lăsați înșelați de nuanțele unei exprimări armonioase și răsunătoare și să cîntăriți mai întii ideea și sensul cuvintelor. Dacă ideea exprimată vi se pare adîncă, adevărată și sinceră, atunci să aplaudați versul cuvîntării și figurile ei retorice, dar dacă în cuvintele bine ticluite și armonios legate sînt închise idei plate, banale și fără semnificație, comparați această nepotrivire cu oamenii care, avînd o diformitate serioasă și o față ridicolă, imită pe actori și gesticulează ca ei.

XIV. Răspunsul scurt și frumos al regelui Romulus despre folosirea vinului

1 L. Piso Frugi s-a exprimat cu o simplitate plină de farmec cînd a scris în prima carte a *Analelor* sale despre viața și obiceiurile lui Romulus. **2** Iată cuvintele sale: „Invitat la masă, Romulus n-a băut mult, fiindcă a doua zi avea treabă. I-au spus: «Romule, dacă toți oamenii ar face așa, vinul ar fi mai ieftin». El a răspuns: «Dimpotrivă, ar fi scump, dacă ar bea fiecare cît ar vrea; căci eu am băut cît am vrut»¹.

XV. Despre ludibundus, errabundus și alte cuvinte cu aceeași terminație. *Laberius a zis amorabunda cum se spune ludibunda și errabunda; în legătură cu aceasta, un cuvînt nou din aceeași categorie format de Sisenna.*

1 Laberius, în piesa sa *Lacul Avernus*, vorbind de o femeie îndrăgostită, a întrebuițat cuvîntul neuzitat *amorabunda*¹. **2** Caesellius Vindex spune

XIV ¹ L. Calpurnius Piso, fr. 8 Peter.

XV ¹ Laberius, v. 57 Ribbeck.

în comentariile sale intitulate *Lecturi antice* că acest cuvînt a fost folosit așa cum se zice *ludibunda*, *ridibunda*, *errabunda* în loc de *ludens*, *ridens*, *errans*. **3** Dar Terentius Scaurus², gramatic foarte cunoscut de pe timpul lui Adrian, în lucrarea sa *Despre erorile lui Caesellius*, spune, între altele, că acesta greșește cînd afirmă că sînt tot una *ludens* și *ludibunda*, *ridens* și *ridibunda*, *errans* și *errabunda*. „Căci — zice el — este numită *ludibunda*, *ridibunda*, *errabunda* aceea care se prefacă că glumește, că rîde, că greșește”.

4 Ce l-a determinat pe Scaurus să facă astfel de critică lui Caesellius pe Hercule că n-am putut înțelege. Desigur că vorbele au sensul pe care li-l dau cele de la care derivă. Dar prefer să dau impresia că nu înțeleg ce însemnează a simula sau a imita pe cel ce glumește, decît să-l învinuiesc că el însuși n-a înțeles bine. **5** Mai degrabă ar fi trebuit ca Scaurus, criticînd comentariile lui Caesellius, să arate ceea ce n-a spus acesta și anume dacă există vreo diferență între *ludibundus* și *ludens*, *ridibundus* și *ridens*, *errabundus* și *errans* și altele ca acestea, dacă se depărtează puțin de sensul cuvintelor de bază și ce sens nou aduce sufixul acesta față de radicalul cuvîntului. **6** Acestea ar fi trebuit să se cerceteze în studiul unor astfel de derivate, după cum de exemplu se cercetează dacă în *uinolentus*, *lutulentus*, *turbulentus*, sufixul este adaos de prisos, ceea ce grecii numesc $\pi\rho\alpha\chi\omega\gamma\acute{\eta}$ ³, sau dimpotrivă are un sens propriu.

7 Pe cînd făceam această critică lui Scaurus, mi-a venit în minte un cuvînt de aceeași formație folosit de Sisenna în cartea a IV-a a *Istoriilor* sale. El spune *Populabundus agros ad oppidum peruenit*, ceea ce înseamnă desigur „Devastînd ogoarele a ajuns la cetate”⁴, iar nu cum spune Scaurus „prefăcîndu-se sau imitînd pe cel ce devastează”. **8** Dar pe cînd eu căutam explicația și originea formației *populabundus*, *errabundus*, *laetabundus*, *ludibundus* și a altor numeroase cuvinte ca acestea, tocmai la timp⁵ prietenul meu Apollinaris mi-a spus că, după părerea sa, sufixul în care se termină aceste cuvinte dă un sens de forță și de abundență ideii pe care o exprimă cuvîntul simplu. Astfel zicem că este *laetabundus* cel cu totul vesel (*abunde laetus*), *errabundus* cel ce se găsește într-o mare și gravă eroare (*abundanti errore*). El a arătat că toate cuvintele formate cu acest sufix exprimă ideea de plinătate, abundență, putere⁶.

² Q. Terentius Scaurus, gramatic latin din prima jumătate a secolului al II-lea e.n. A scris o *Ars grammatica*, pierdută, dar cu influență asupra operelor ulterioare; lucrarea *De Caeselli erroribus* nu e cunoscută decît din acest capitol; de asemenea pierdute sînt și comentariile sale la Horațiu. S-a păstrat un scurt tratat *De orthographia*, influențat de Varro și de Verrius Flaccus. Cf. P. Wessner, *RE*, s.u., 70.

³ - derivare; autorul se referă, pe cit se pare, la diferența dintre simpla derivare (*uacua et inanis productio*) și compunere, în care al doilea element are un sens autonom: *uinolentus* invocat ca exemplu, putea fi interpretat ca un compus din *uinum* „vin” și *olens* „mirosind”.

⁴ Sisenna, fr. 55 Peter.

⁵ În original, adverbul grec $\sigma\upsilon\epsilon\pi\iota\beta\acute{\upsilon}\lambda\omega\varsigma$ „cu inteligență”.

⁶ Adjectivetele în *-bundus*, destul de puține la număr (ceea ce explică și discuțiile asupra valorii sufixului), au valoarea unor participii prezente (sau viitoare) active. Așadar, în limii mari, există sinonimie între *ludens* și *ludibundus*, *ridens* și *ridibundus* etc. Distanța e foarte nuanțată și variază de la cuvînt la cuvînt; cea propusă de Terentius Scaurus nu e confirmată de textele care ne stau la dispoziție și poate fi rezultatul unei interpretări forțate a unor exemple din contexte întimplătoare; e semnificativă și indoiala cu care Gellius (sau sursa lui) privește

XVI. Este foarte grea traducerea unor cuvinte grecești în latinește, cum e cuvîntul grecesc πολυπραγμοσύνη.

1 M-am gîndit adesea la unele cuvinte, nu puține la număr, care nu pot fi traduse printr-un singur cuvînt ca în grecește, iar dacă le traducem prin mai multe cuvinte nu pot reda sensul pe care-l au în grecește cuvintele respective. 2 Dîndu-mi-se de curînd cartea lui Plutarh intitulată Ηερί πολυπραγμοσύνης¹, și întrebîndu-mă cineva care nu cunoștea limba și literatura greacă cine a scris-o și ce titlu are, numele autorului i l-am spus imediat, dar asupra titlului am ezitat cu răspunsul. 3 Și atunci, mai întii fiindcă mi se părea că nu traduc bine, dacă aș fi spus că acea carte tratează despre *negotiositas* (preocupare intensă)² m-am hotărît să caut personal expresia care să traducă exact, cuvînt cu cuvînt, cum se zice, titlul grecesc. 4 Nu-mi erau de nici un ajutor cuvintele care-mi veneau în minte din lecturi iar dacă încercam să creez eu unul, era impropriu, aspru și necuprinzător, căci nu puteam forma un singur cuvînt din „multitudine” și „afaceri”, cum spunem *multiiuga* (mai mulți cai înhămați), *multicolora* (cu multe culori), *multiforma* (cu multe forme). 5 Nu se poate însă traduce mai puțin stîngaci cuvîntul lui Plutarh, decît dacă ai vrea să redai printr-un singur cuvînt πολυφιλία (prietenie numeroasă), πολυτροπία (caracter schimbător în multe feluri), sau πολυσαρκία (corpolență)³.

6 De aceea, după ce am cugetat îndelung în tăcere, am răspuns în sfîrșit, că n-aș putea să traduc acel titlu printr-un singur cuvînt și eram gata să explic prin perifrază ce vrea să spună acel cuvînt grecesc.

„Faptul de a te apuca de multe lucruri și de a face multe lucruri — am zis eu — se spune în grecește πολυπραγμοσύνη și despre aceasta tratează cartea intitulată astfel”. 7 Atunci acel ignorant, înșelat de explicația nu îndeajuns de clară dată de mine, socotind că πολυπραγμοσύνη este o virtute a zis: „Fără îndoială că acest Plutarh, cine o fi nu știu, ne îndeamnă ca în ocupațiile noastre să ne luăm repede și cu pricepere asupra-ne cit

interpretarea lui Scaurus. Sensul pe care-l dă Sulpicius Apollinaris, fără a fi potrivit cu toate cuvintele, se apropie mai mult de realitate: sufixul (a cărui origine e discutată; cf. E. Benveniste, *Origines de la formation des noms en indo-européen*, Paris, 1935, p. 141) pare să arate o durată sau o intensitate mai mare a stării sau acțiunii exprimate de verb. Cuvîntul *amorabundus*, citat la începutul capitolului prezintă și o particularitate de formație: în timp ce toate adjectivele în *-bundus* derivă de la tema prezentului, *amorabundus* derivă de la abstractul verbal *amor* „iubire” (despre alte formații anormale în mimii lui Laberius, vezi și III, 12, XVI, 7). Cf. și P. Langlois, *Les formations en bundus: index et commentaire*, REL, XXXIX, 1961, p. 117—134.

XVI 1 Cuvîntul e compus din πολυ- „mult”, πρᾶγμα „lucru, acțiune” și -σύνη, sufix de abstract adjectival.

2 Gellius încearcă formarea unui derivat abstract de la *negotiosus* „(om) cu treburi”; derivatul nu poate însă reda primul element al cuvîntului grecesc, πολυ-. Sensul cuvîntului grecesc e „preocupare exagerată pentru treburile altora”; Plutarh îl definește, *Curios.*, 515 d, „dorința de a cunoaște (φιλομάθεια) răul care se află la altul, defect care nu e lipsit nici de învidie nici de răutate”. Cf. A. Labhart, *Curiositas. Notes sur l'histoire d'un mot et d'une notion*, Museum Helveticum, 17, 1960, 4, p. 206 și urm., cu bibliografia studiilor privind cuvîntul grec (în special, p. 206, n. 2).

3 Compus din πολυ- și σάρξ „carne”, cu sufix de abstract.

mai multe sarcini și de aceea a intitulat foarte potrivit cartea cu numele virtuții despre care avea să scrie⁸. **8** „Ba de loc, — am zis eu ; căci nu despre o virtute tratează cartea intitulată cu acest cuvînt grecesc și nici eu n-am voit să spun, nici Plutarh, ceea ce ai înțeles tu. În această carte el urmărește să ne îndepărteze cît mai mult de la frămîntarea sufletească în căutarea de ocupații multiple, amestecate și netrebuincioase. **9** Dar înțeleg că vina erorii tale, constă evident în explicația mea nesatisfăcătoare, fiindcă nici prin mai multe cuvinte n-am putut spune, decît foarte obscur, ceea ce în grecește se spune foarte clar și foarte precis printr-un simplu cuvînt“.

XVII. *Ce însemnează în vechile edicte ale pretorilor : qui flumina retanda publice redempta habent (cei ce au în exploatare prin contract public curățirea râurilor).*

1 Pe cînd eram întîmplător în biblioteca templului lui Traian ¹ și căutam material asupra unei probleme, venindu-mi în mîină edictele vechilor pretori ², am socotit că nu e rău să le citesc și să mă informez asupra lor. **2** Într-un edict din cele mai vechi am găsit scris cele ce urmează : „În legătură cu cei ce au în exploatare prin contract public curățirea râurilor (*qui flumina retanda publice redempta habent*) dacă va fi adus la vreme vreunul dintre ei acuzat că n-a îndeplinit angajamentele ce și le-a luat după lege” . . . **3** Așadar întrebarea era ce însemnează *retanda*.

4 Un prieten, care se găsea cu mine acolo, mi-a spus că, pe cît își amintește din cele ce a citit el în cartea a VII-a a operei lui Gavius *Despre originea cuvintelor* ³, se numesc *retae* arbuștii care cresc pe maluri sau răsar pe albia râurilor și că sînt numite astfel de la *retia* (rețele-curse) fiindcă împiedică și sînt ca și niște curse pentru corăbiile care circulă ; că de aceea se obișnuia să se dea în exploatare curățirea fluviilor (*retanda flumina*), adică asanarea lor, ca să nu se expună la întîrzieri sau pagube corăbiile care ar fi dat în acele desigururi ⁴.

XVII ¹ *Bibliotheca Vlpia*, bibliotecă publică întemeiată de Traian, ajunge cu timpul cea mai importantă din Roma, conținînd atît manuscrise rare din epoca arhaică cît și memorii autografe ale împăraților. Primul sediu a fost în forul lui Traian ; s-a mutat apoi în termele lui Dioclețian. Știrile despre această bibliotecă ajung pînă în sec. V.

² Printre edictele magistratilor romani, locul cel mai important îl ocupă edictele pretorilor, datorită influenței lor asupra constituirii dreptului privat ; cei doi pretori cărora le revenea jurisdicția civilă la Roma erau *praetor urbanus* (începînd din 367 î.e.n.) și *praetor peregrinus* (247 î.e.n.). Gellius vorbește de „vechii pretori” în opoziție cu edictul perpetuu, codificat pe vremea lui Hadrian (vezi mai sus, p. 256 nota 10).

³ Gavius Bassus, fr. 2 Funaioli.

⁴ Etimologia și sensul verbului *retare* (de la *retae*) apare și la Festus, 336, 25. Cuvintele nu sînt atestate în alte texte. Legătura cu *rete* „rețea” pare a fi o simplă invenție de gramatic.

XVIII. *Ce pedepse se prevedeau pentru furt de către atenianul Dracon în legile pe care le-a dat poporului atenian, iar după aceea de către Solon și apoi de către decemvirii noștri care au scris cele 12 table; în legătură cu aceasta faptul că la egipteni furturile erau permise, iar la lacedemonieni erau chiar pregătite cu grijă și socotite ca un exercițiu util; părerea demnă de amintit a lui M. Cato despre pedepsirea furtului.*

1 Dracon atenianul a fost socotit un om bun, înzestrat cu multă înțelepciune și era un adânc cunoscător al dreptului divin și uman. 2 Acest Dracon a fost primul care a dat atenienilor legi de care să se folosească. 3 În acele legi a introdus pedeapsa cu moartea pentru furt, oricât de mic ar fi fost furtul și, de asemenea, pedepse tot atât de severe pentru alte delictese asemănătoare. 4 Legile lui, fiindcă păreau peste măsură de drastice au fost părăsite, nu prin decret sau prin măsuri speciale, ci prin consimțământul tăcut și nescris al tuturor¹. 5 După aceea au fost în vigoare alte legi mai blinde, date de Solon. Acest Solon a fost dintre cei șapte înțelepți vestiți². El a socotit că hoții nu trebuie pedepsiți cu moartea, cum a socotit Dracon înainte, ci cu despăgubire dublă a obiectului furat³.

6 Decemvirii noștri, care după alungarea regilor au scris în 12 table legile de care avea să se folosească poporul roman⁴, n-au arătat nici o severitate atât de mare în pedepsirea furturilor de toate felurile, dar nici o îngăduință exagerată. 7 Căci au permis să fie ucis hoțul prins asupra faptului (*manifesto furto pressus*) numai dacă făcuse furtul în timpul nopții, sau dacă se apăra cu armele când era prins⁵. 8 În celelate cazuri de flagrant delict de furt, dacă hoții prinși erau oameni liberi erau bieiuiți și dați robi celor de la care furaseră în cazul că săvîrșiseră delictul ziua și nu se apăraseră cu vreo armă. Dacă erau sclavi erau bieiuiți și aruncați de pe stîncă. Dacă însă erau copii, legea spune să fie bieiuiți atât cît hotă-

XVIII ¹ În anul 621 î.e.n., Dracon capătă sarcina de a codifica dreptul criminal la Atena. Fără a călca vechile drepturi ale ginților, el reprimă luptele și acțiunile de răzbunare dintre ele, luînd asupra statului pedepsirea crimelor și a delictelor; severitatea notorie a legilor sale („draconice”) provine tocmai din necesitatea de a obține renunțarea la răzbuarea particulară. Pînă la Dracon, proprietarul lezată avea dreptul de viață și de moarte asupra hoțului; prin legislația stabilită, în afara cazului de flagrant delict nocturn și de rezistență, proprietarul era obligat să se adreseze magistraților, care stabileau dacă e într-adevăr cazul de a se pronunța o condamnare la moarte; astfel severitatea proverbială a legilor draconiene e în fapt o îngrădire a unui drept cutumier mult mai necruțător. Cf. G. Glotz, *DA* s.u. *klopè*.

² Vezi mai sus, p. 12, nota 1.

³ Legislația lui Solon asupra furtului este extrem de complexă în ce privește clasificarea faptelor și căile de acțiune în justiție. Textele de care dispunem fixează, ca și Gellius, pedeapsa pentru furt la dublul valorii obiectului și la restituirea lui. Posibilitatea condamnării la moarte rămînea însă la dispoziția judecătorului. (Pentru detalii, cf. G. Glotz, *art. cit.*, p. 828 și urm.).

⁴ Este vorba de *decemviri legibus faciendis*, autorii presupuși ai legii celor XII table.

⁵ Pîntre fragmentele păstrate din „legea celor 12 table” figurează și unele din prescripțiile amintite de Gellius: *Si nox furtum faxsit, si im occisit, iure caesus esto* (VIII, 12: „Dacă face un furt noaptea, dacă îl ucide (pe hoț), să fie (considerat) ucis pe drept”). Cf. și VIII, 13, care se referă la cazul în care hoțul se apăra cu armele (*luci, si se telo defendit*; cf. Cicero, *Pro Tullio*, XX, 47, *Pro Milone*, III, 9, etc.). În vechiul drept roman exista o distincție netă între două feluri de furt: *furtum manifestum*, cînd hoțul era prins asupra faptului, și *furtum nec manifestum*. Indicațiile lui Gellius asupra pedepsirii furturilor manifeste corespund cu informațiile din alte surse. (Cf., pentru toată problema, Gaius, *Inst.*, III, 183 și urm.)

răște cenzorul și să se dea despăgubirile necesare. **9** Furturile dovedite „cu talerul și cu cingătoarea” erau sancționate ca și cum era vorba de un flagrant delict ⁶. **10** Acum legea s-a depărtat de cea decemvirală. Căci dacă cineva este prins în flagrant delict de furt este pus să despăgubească împătrit. **11** „Flagrantul delict de furt este, — spune Masurius, — prinderea asupra faptului. Și faptul este terminat când obiectul furat a fost dus unde a voit hoțul să-l ducă” ⁷. **12** Pedepșa pentru *furtum conceptum* și *furtum oblatum* este despăgubirea întreită. Dar cine vrea să știe ce este *furtum oblatum*, *furtum conceptum* și mulți alți termeni asemănători primiți din vechile tradiții interesant și folositor de cunoscut să citească opera lui Sabinus intitulată *Despre furturi* ⁸. **13** În această carte este scris și acest fapt surprinzător pentru omul de rînd, că furtul nu este numai de oameni sau de lucruri mobile, care pot fi luate și duse pe ascuns, dar și de pămînt și de case, că a fost chiar condamnat pentru furt un colon care vînduse o parte din pămîntul pe care-l luase în arendă, deposedînd astfel pe proprietar. **14** Și încă un fapt și mai surprinzător, Sabinus spune că cineva a fost judecat ca și cum ar fi furat un om pentru că a acoperit cu toga pe un sclav fugar, care căuta să se ascundă de ochii stăpînului ⁹.

15 Celelalte furturi, care se numesc *nec manifesta* erau condamnate la o despăgubire dublă ¹⁰. **16** Am citit, pe cît îmi amintesc, în cartea jurisconsultului Aristo ¹¹, un om destul de învățat, că la vechii egipteni, neam de oameni care au rămas vestiți în domeniul artelor și al științelor, toate furturile erau permise și nepedepsite ¹².

17 Și la lacedemonieni, acei oameni sobri și austeri, a căror istorie nu este atît de îndepărtată ca a egiptenilor, precum arată scriitorii foarte cunoscuți, care au scris despre legile și tradițiile acestui popor, exista dreptul și obiceiul de a fura și aceasta nu pentru ciștiguri necinstite, nici

⁶ Printre furturile manifeste se înglobau și cele dovedite *per lancem liciumque* (cu talerul și cingătoare): este vorba de un procedeu legal și solemn de a căuta obiectul furat; păgubașul intra în casa bănuțului, încins numai cu o cingătoare (pentru a nu putea ascunde în haine un obiect și a acuza astfel pe un nevinovat) și purtînd un taler pentru a pune pe el obiectul descoperit. Cf. *Legea celor XII table*, VIII, 15 b.

⁷ Masurius Sabinus, *Iur. civ.*, fr. 126 Bremer.

⁸ Masurius Sabinus, *De furtis*, fr. 3—5 Bremer. *Furtum conceptum* era deținerea, dovedită cu martori, a obiectului furat chiar dacă deținătorul n-a participat direct la furt (deținătorul nu putea invoca ignorarea aducerii obiectului furat în casa sa). Dacă deținătorul se opune percheziției și dacă aceasta are loc după forma solemnă *lance et licio*, furtul trece în categoria furturilor manifeste. Dacă cineva, pentru a se sustrage procesului de *furtum conceptum*, transporta obiectul la altă persoană, și obiectul era găsit acolo, avem a face cu *furtum oblatum* (acțiunea se îndrepta atît împotriva celui care a adus obiectul cît și împotriva celui care l-a primit).

⁹ Noțiunea de furt înglobează și *furtum usus*, deturnarea unui obiect de la destinața pe care i-a dat-o proprietarul (cf. Gaius, III, 195 și urm.). Escrocheria era de asemenea considerată *furtum* (cazul semnalat în par. 13).

¹⁰ Cf. textele și referirile bibliografice date de Riccobono la *Legea celor XII table*, VIII, 16.

¹¹ Titius Aristo, p. 393 Bremer. Titius Aristo, jurist roman din a doua jumătate a sec. I și prima de al II-lea e.n., și-a desfășurat activitatea mai ales în vremea lui Traian. Operele lui sînt pierdute, iar aceea din care extrage Gellius informația n-a putut fi identificată în mod sigur cu vreuna din cele ale căror titluri se păstrează (Mommsen crede că e vorba de *Notae ad Sabinum*). Cf. G. Wesenberg, *RE*, suppl. VIII, col 857—859.

¹² O informație similară se găsește și la Diodor din Sicilia, I, 80.

pentru cheltuieli de petreceri sau pentru îmbogățire, ci pentru exercițiu și disciplină războinică, fiindcă iscusința și obiceiul de a fura ascutea și întărea sufletele tinerilor în dibăcia stratagemelor, în suportarea nesomnului și în reprezițiunea de a se furișa.

18 M. Cato, în cuvîntarea *Despre împărțirea prăzii soldaților* se plînge cu vehemență și strălucire împotriva impunității și a permisiunii furturilor de bani publici. Iată cuvintele lui, care mi-au plăcut foarte mult : „Hoții de lucruri particulare își duc viața în închisoare și cătușe ; hoții care jefuiesc averea statului trăiesc în aur și în purpură”¹³.

19 Socotesc că nu trebuie să trec cu vederea cu cită atenție și rigoare a fost definit furtul de către cei mai înțelepți bărbați, ca să nu creadă cineva că e hoț numai acela care răpește sau ia pe ascuns. **20** Sabinus, în cartea a II-a a operei *Despre dreptul civil*, zice : „Cel ce a luat un lucru străin, fără voia stăpînului, care-l poate da în judecată, se face vinovat de furt”¹⁴. **21** Iar la un alt capitol : „Cine-și însușește pe ascuns, în scop de câștig, un obiect străin este vinovat de furt, fie că știe, fie că nu știe al cui este”¹⁵.

22 Acestea le-a scris Sabinus despre furt în opera citată. **23** Dar trebuie să amintesc în legătură cu cele ce le-am spus mai sus, că furtul se poate produce și fără vreo însușire a unui obiect străin ; este destul gîndul, voința, ca să se producă furtul. **24** De aceea spune Sabinus că se face vinovat de furt stăpînul care poruncește sclavului său să fure¹⁶.

¹³ Cato, *Orationes*, LXX. fr. 1 Jordan, 8, fr. 224 Malcovati.

¹⁴ Masurius Sabinus, *Iur. civ.*, fr. 113 Bremer.

¹⁵ Masurius Sabinus, *Iur. civ.*, fr. 119 Bremer.

¹⁶ Masurius Sabinus, *Iur. civ.*, fr. 127 Bremer.

I. Cuvîntarea filozofului Favorinus, prin care sfătuiește pe o mamă de neam nobil să nu angajeze copiilor doică, ci să-i alăpteze ea.

1 Pe cînd eram la filozoful Favorinus, cineva a venit cu vestea că soția unui discipol și adept al filozofiei acestuia a născut și că acel discipol are astfel încă un fecior. **2** „Să mergem, a zis Favorinus, să vedem copilul și să felicităm pe tată-său”. **3** Acesta era dintr-o familie nobilă de senatori. Toți cei de față am mers cu filozoful nostru, însoțindu-l, și am intrat împreună cu el. **4** În vestibul Favorinus a îmbrățișat pe tatăl care ne-a ieșit în întîmpinare, l-a felicitat și a luat loc pe scaun. După ce a întrebat cît a durat nașterea, cît de mari au fost durerile și a aflat că mama, istovită de eforturi și de nesomn acum a adormit, Favorinus a continuat cu bunăvoință : „Nu mă îndoiesc că-și va alăpta copilul singură”. **5** Mama lehuzei a răspuns că fiica ei are nevoie să fie menajată și că trebuie adusă copilului doică pentru a nu se adăuga la durerile suferite la naștere grija grea și împovărătoare a alăptării. „Las-o, te rog, femeie — a continuat Favorinus — să fie în întregime mamă a copilului său. **6** Oare nu e contra naturii acest fel de a fi mamă incomplet și pe jumătate, ca să naști și îndată să-ți îndepărtezi copilul pe care l-ai născut ? A hrănit cu singele său în pîntece un nu știu ce pe care nu l-a văzut și acum să nu hrănească cu laptele său pe cineva pe care-l vede, care trăiește care este un om, care-i cere plîngînd îndatoririle de mamă ? **7** Sau crezi că natura a dat femeilor mamele cum le dă niște alunițe frumoase, pentru a le împodobi pieptul și nu pentru a alăpta copiii ? **8** Căci, fapt de care dumneata nu poți fi învinovățită, atîtea femei ciudate, chiar expunîndu-se stricării laptelui oprit, ca și cum el ar degrada semnele frumuseții caută să-și oprească și să sece acel izvor sfînt al corpului, doica neamului omenesc. Ele fac aceasta cu aceeași nebunie cu care se străduiesc prin tot felul de mijloace să dea afară odrasla zămislită în corpul lor, ca să nu-și urîțească formele pîntecelui, să nu îmbătrînească prea devreme de greutatea sarcinii și de eforturile nașterii. **9** Și dacă este vrednic de ura tuturor și de oprobiul public faptul

de a ucide un om la primele sale începuturi¹, cînd este plăsmuit, cînd este însufletit, smulgîndu-l din mîinile naturii creatoare, cît se deosebește de acesta faptul de a lipsi de hrana singelui propriu, obișnuit și cunoscut, pe un fiu deja format și născut? **10** Dar din moment ce copilul s-a născut nu e de nici o importanță, se spune, ce proveniență are laptele cu care este hrănit. **11** Cel ce vorbește astfel, dacă este așa de surd la glasul naturii, de ce nu socotește că e fără importanță și în ce corp s-a zămislit și cu ce ne singe s-a hrănit și s-a dezvoltat omul înainte de a se naște? **12** Oare dacă sub influența unei călduri puternice și a suflului vital singele a devenit alb, nu este acum în sin același care a fost în pîntece? **13** Oare nu e evidentă și aci iscusința naturii, care face ca singele creator, după ce a plăsmuit tot corpul omenesc în taințele sale, cînd se apropie ceasul nașterii, să treacă în părțile de sus gata de a alimenta mai departe mlădița de viață proaspătă care a ieșit la lumină, oferind noului născut o nouă hrană, cunoscută și familiară? **14** De aceea nu zadarnic se crede că după cum are importanță forța și natura semințelor în plămădirea asemănărilor ereditare la corp și suflet, la fel de importante sînt în această privință puterile și proprietățile laptelui. **15** Acest lucru s-a observat nu numai la oameni, ci și la animale. Dacă iezii sînt hrăniți cu lapte de oi sau miei cu lapte de capre, se constată că lina mieilor devine mai aspră, iar părul iezilor mai moale. **16** Chiar și la arbori și la ierburi în ameliorarea sau degenerarea lor se observă adesea o forță și o putere mai mare a apei și a terenului unde crește, a seminței din care au răsărit și adesea vezi că un arbore mare și frumos răsădit în alt loc piere sub influența hranei unui pămînt mai rău. **17** Care este, vai, motivul care face ca această noblețe a omului abia născut cu corpul și sufletul bine concepute la zămislire să se corupă și să se degereze prin altoiul hranei cu lapte străin? Mai ales dacă doica pe care o aduceți pentru alăptare este sau sclavă, sau din părinți selavi și, cum se întîmplă adesea, de naționalitate străină și barbară, dacă e necinstită, dacă e urîtă, dacă e nerușinată, dacă e bețivă. Căci adesea se obișnuiește să fie adusă oricum ar fi, numai să aibă lapte. **18** Vom îngădui așadar ca acest copil al nostru să fie infectat printr-un contact primejdios și să ducă în sufletul și în corpul său suflu vital dintr-un corp și un suflet atît de rău? **19** Așa se explică, pe Hercule, ceea ce ne miră adesea cum unii copii născuți din femei cinstite nu se atîrnă nici la trup nici la suflet cu părinții lor. **20** Cu iscusință și pricepere imită poetul nostru Maro, aceste versuri ale lui Homer:

„Nu-ți este tată Plei, cel priceput în conducerea cailor

Nici Thetis nu-ți este mamă: marea cea furtunoasă te-a născut,

Stîncile ascuțite, căci ai o inimă neinduplecată”².

¹ Avortul nu era considerat la romani decît ca un act imoral, nu ca o crimă (astfel se explică și punerea lui pe același plan, în textul lui Gellius, cu refuzul alăptării). Dacă avortul se făcea fără știrea tatălui familial, femeia putea fi judecată de tribunalul domestic sau de cenzar. Mai tîrziu, pe vremea lui Septimius Severus, femeia putea fi pedepsită cu exilul pentru a fi frustrat pe tată de drepturile sale asupra copilului (altă încadrare legală nu exista, deoarece foetusul nu putea fi asimilat cu o ființă omenească). Legislația greacă e neclară în această privință, pare însă să fi fost mai severă decît cea romană. Cf. G. Humbert, *DA*, s.u. *abigere partum*, Hartmann, *RE*, s.u. *abortio*, E. Caillemet, *DA*, s.u. *ambloesos graphê*.

² *Iliada*, XVI, 33-35.

Dar el nu se mărginește să facă incriminări numai asupra nașterii celui despre care scrie, ci-l învinovățește și că e alăptat de o fiară; căci adaugă despre eroul său :

„Și tigroaițele din Hircania îi-au dat sinul lor”³.

Are astfel în vedere adevărul că joacă un mare rol în formarea deprinderilor caracterul celei ce alăptează și natura laptelui, care primind de la început elementele de creștere ale seminței paterne, capătă o nouă calitate din corpul și sufletul mamei.

21 Dar pe lângă acestea cine ar putea să neglijeze și să disprețuiască faptul că mama care-și părăsește copiii, îi îndepărtează de la sine și-i dă altora să-i crească, acea mamă intrerupe, dezleagă și distruge acel lanț și chiag al sufletului și al iubirii prin care în chip firesc se unesc părinții și copiii ? **22** De îndată ce copilul a fost dat în altă parte și nu mai e sub ochii mamei, acea vigoare a căldurii materne se stinge încetul cu încetul, pe nesimțite, și orice freamăt de neliniște și grijă se liniștește și lăsarea în uitare a copilului dat la altcineva să-l crească nu e cu mult mai mică decât pierderea prin moarte. **23** Pe de altă parte, afecțiunea copilului, dragostea și gândurile lui se îndreaptă către aceea care-l hrănește și de aceea, cum se întâmplă cu copiii lepădați, n-are față de mama sa nici un sentiment și nici un dor. Ștergându-se și dispărînd pietatea naturală, copiii crescuți și educați astfel, dacă iubesc pe tatăl și pe mama lor, în mare măsură acea dragoste nu este firească, ci dobîndită în societate, pe calea opiniei”.

24 Acestea l-am auzit pe Favorinus spunînd în grecește. Reflecțiile sale le-am reprodus, cît mi le-am putut aminti, pentru utilitatea lor. Limba latină greu ar reda toată elocința, bogăția, frumusețea și farmecul exprimării lui Favorinus, iar puterile mele sînt și mai slabe ⁴.

II. *Judecata superficială și nesemnificativă a lui Annaeus Seneca despre Q. Ennius și M. Tullius.*

1 Despre Annaeus Seneca unii vorbesc ca despre un scriitor de valoare minimă cu ale cărui cărți nu face să-ți pierzi vremea. Stilul său este, după

³ Vergiliu, *Eneida*. IV, 367. Versurile precedente, imitate după Homer, sînt (365—367):

Nu o zeiță îi-i mamă și nu te cobori din Dardanus,
Tu, un fățarnic; Caucazul cu asprele-i stînci ce-nfloară
El te-a născut.

(Trad. D. Murărașu)

⁴ Constatarea inferiorității limbii latine față de cea greacă pentru redarea gândirii abstracte apare foarte des la autorii care au încercat să scrie opere filozofice în latinește. Expresia lui Lucrețiu (*De rerum natura*, III, 260, etc.) *patrii sermonis egestas* („sărăcia graiului părintesc”) a rămas celebră. Vezi, despre această problemă, lucrările citate (inaccesibile nouă) de P. Boyancé, *La connaissance du grec à Rome*, REL., 34, 1956, p. 128 și urm., în special p. 128, nota 6. Gellius însuși se plînge de citeva ori de dificultățile de traducere: X, 22,3; XI, 16, 3—6; XVII, 20. 8 (poate și VIII, 8).

aceștia, plat și banal, conținutul și ideile sînt fie elanuri sterile și fără fond, fie flecăreli subtile și ușoare, iar erudiția îi este comună și plebeiană, neavînd nimic din grația și demnitatea vechilor scriitori. Alții însă, deși îi neagă eleganța în exprimare, spun că nu-i lipsește totuși pregătirea și cunoașterea realității iar în atacarea viciilor are o severitate și o gravitate nu lipsită de farmec. **2** Nu socotesc necesar să fac aici judecată și o critică a operelor și talentului său; îmi propun numai să examinez părerile sale despre M. Cicero, Q. Ennius și P. Vergiliu.

3 În cartea a XXII-a a *Epistolelor morale* adresate lui Lucilius¹ el socotește ridicole următoarele versuri pe care Q. Ennius le-a scris despre vechiul bărbat Cethegus²:

. . . is dictust ollis popularibus olim
 Qui tum uinebant homines atque acuum agebant
 Flos delibatus populi Suada <eque> medulla.
 (El a fost numit de compatrioții săi și de oamenii care trăiau
 și-și duceau viața pe atunci
 Floare aleasă a poporului și măduvă a Persuasiunii)³

4 Despre aceste versuri el scrie astfel: „Mă mir că oameni foarte talentați au admirat atît de mult pe Ennius, încît i-au putut lăuda astfel de versuri ridicole. Cicero le citează⁴ și pe acestea între versurile bune ale lui Ennius”. **5** Iar despre Cicero vorbește astfel: „Nu mă mir că s-au putut scrie aceste versuri, cînd s-a găsit cineva care să le laude, dacă nu cumva marele orator își pleda cauza sa și voia ca aceste versuri să pară bune”. **6** Și apoi adăuga aceste cuvinte lipsite de spirit: „La Cicero însuși, vei găsi în proza sa un stil din care vei înțelege că nu în zadar l-a citit pe Ennius”. **7** Și citează din *Republica* lui Cicero, un pasaj pe care-l socotește scris sub influența lui Ennius: *Ut Menelao Laconi quaedam fuit suauiloquens iucunditas* (După cum Menelau lacedemonianul a avut oarecare farmec de vorbire suavă) și mai departe alt pasaj: *Breuiloquentiam in dicendo colat* (Să cultive conciziunea în vorbe)⁵, **8** grăbindu-se aici ca un palavragiu să scuze astfel greșelile lui Cicero: „Nu e o lipsă a lui Cicero — zice el — ci a vremii sale; trebuia să se scrie acestea, dacă se citeau”. **9** Apoi adaugă că Cicero a intercalat în scrisul său asemenea expresii, ca să scape de acuzația că are un stil prea elegant și afectat.

II ¹ Seneca, *Epistole către Lucilius*, XXII, fr. I. Mazzarino. Numai 20 de cărți ale acestor epistole s-au păstrat prin tradiția manuscrisă.

² Este vorba de M. Cornelius Cethegus (m. 196 î.e.n.), om politic și comandant militar roman, apreciat și ca orator. Cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 92.

³ Ennius, *Annales* (IX, fr. IV), v. 306-308 Vahlen.

⁴ Cicero citează versurile, fără a le da aprecieri, în *Brutus*, XV, 58 (vorbind despre Cethegus).

⁵ Cicero, *De republica*, V, 9, 11. Influența lui Ennius s-ar vădi în folosirea cuvintelor compuse *suauiloquens* (pe care Ennius îl folosește în același fragment ca cel citat mai sus, vorbind tot despre Cethegus, v. 303-304: *orator Cornelius suauiloquenti | Ore Cethegus Marcus*) și *breuiloquentia*: Ennius a încercat (nereușind decît într-o mică măsură) să îmbogățească, după model grec, vocabularul poetic latin, creînd cuvinte compuse, de cele mai multe ori străine de structura limbii latine.

10 Despre Vergiliu, în același loc spune aceste cuvinte : „Și Vergiliu al nostru, de aceea a intercalat printre versurile sale unele aspre și care se abat de la normele metrice, pentru ca admiratorii lui Ennius să recunoască în noua operă ceva din scrierile vechi”.

11 Mi-e neplăcut să mai citez pe Seneca. Nu voi trece totuși cu vederea aceste glume de om nesocotit și fără spirit : „Sînt unele sentimente ale lui Q. Ennius — zice el — atît de înalte, încît deși au fost scrise între oameni care miroseau a țap, pot plăcea și între cei parfumați. Și, după ce critică versurile pe care le-am citat despre Cethegus spune : „Cei cărora le plac astfel de versuri e limpede că admiră și paturile lui Sotericus”⁶.

12 Seneca însă merită pasămite să fie citit și studiat de tineri, el care a comparat culoarea și frumusețea limbii vechi cu paturile lui Sotericus lipsite de gust și de mult demodate și disprețuite ! 13 Totuși se pot aminti din Seneca și citeva cuvinte înțelepte ca de pildă ceea ce a spus împotriva omului avar, lacom și însetat de bani : „Ce mare lucru e cît ai ? Sînt mai multe cele pe care nu le ai”. 14 Bine, aceasta este fără îndoială bine spus. Dar tinerilor nu le ajută atît cele spuse bine, cît le dăunează cele spuse rău. Și cu atît mai mult, dacă cele rele sînt mai multe și se rostesc nu ca niște vorbe oarecare într-o chestiune simplă și neînsemnată, ci ca afirmații și sfaturi într-o problemă serioasă.

III. Cum s-a format cuvîntul *lictor* ; părerile deosebite ale lui Valgius Rufus și Tullius Tiro asupra acestei chestiuni.

1 Valgius Rufus¹, în a doua carte din cele pe care le-a scris sub titlul *Chestiuni tratate sub formă de scrisori*², spune că substantivul *lictor* vine de la verbul *ligare* (a lega) fiindcă atunci cînd magistrații poporului roman cereau ca cineva să fie bătut cu vergi de obicei i se legau mîinile și picioarele de către un slujbaș, care pentru că între ceilalți din rîndul său avea îndatorirea de a lega, s-a numit *lictor*. Și aduce în sprijinul părerii sale mărturia lui M. Tullius, citind aceste cuvinte din pledoaria pentru Rabirius : „Lictor — zice el — leagă-i mîinile”³.

2 Aceasta este opinia lui Valgius și noi o împărtășim⁴. 3 Dar Tiro Tullius, libertul lui M. Cicero, scrie⁵ că *lictor* vine fie de la *limus* (centură),

⁶ Sotericus, desigur un meseriaș, necunoscut din alte texte.

III ¹ C. Valgius Rufus, poet și erudit, contemporan cu August. Prieten cu Horațiu, a făcut parte din cercul lui Mecena, iar apoi din al lui Messala. Operele sale poetice (elegii, epigrame) precum și cele savante (retorice — traduce tratatul lui Apollodor din Pergam, profesorul său —, gramaticale — *De rebus per epistolam quaesitis* —, de botanică medicală etc.) s-au pierdut, cu excepția unor fragmente neînsemnate. Cf. R. Hanslik, *RE*, s.u., 7.

² Valgius Rufus, fr. 1. Funaioli. Despre titlu vezi și prefața, par. 9.

³ Cicero, *Pro Rabirio*, IV, 13.

⁴ Textul citat de Valgius din Cicero, și altele (Tit. Liv. I, 26, 11, VIII, 7,20) dovedesc că în mîntea vorbitorilor anticii se făcea o legătură între *ligare* și *lictor*; formal însă, *lictor* nu poate deriva decît de la un presupus dublet al lui *ligare*, **ligere*, posibil (cf. perechea *dicere* — *dicere*) dar neatestat; derivatul normal al lui *ligare* e *ligator*. Altă explicație plauzibilă a cuvîntului nu a fost propusă.

⁵ Tullius Tiro, fr. 14 Funaioli.

fie de la *licium* (cordon). „Căci — zice el — cei ce îndeplineau însărcinările date de magistrați erau încinși pe la mijloc cu un cordon care se numea *limus*”.

4 Dacă e cineva care să i se pară că de aceea e mai probabil ceea ce spune Tiro, fiindcă prima silabă e lungă în *lictor*, la fel ca și cea din *licium*, pe când în verbul *ligare* este scurtă, aceasta este de puțină importanță. Căci s-a zis de la *ligare licitor*, de la *legere lector* (a citi, cititor), de la *uieor uitor* (a împleti, împletitor), de la *tueor tutor* (a tutela, tutor), de la *struere structor* (a construi, constructor, zidar), lungindu-se la fiecare cuvânt vocalele care erau scurte ⁶.

IV. Versurile din cartea a VII-a a Analelor lui Q. Ennius, în care se descrie și definește spiritul de politețe față de un prieten cu rang mai mare.

1 Quintus Ennius în cartea a VII-a a *Analelor* sale a descris și a definit poetic și cu bun simț prin povestea despre Geminus Servilius ¹, un bărbat nobil, ce spirit de politețe, ce modestie, ce credință, ce măsură în vorbire, ce oportunitate în conversație, ce știință a lucrurilor și obiceiurilor vechi și noi, ce devotament în încredințarea unui secret, în sfârșit ce pricepere de a încuraja, de a ușura și de a consola de neplăcerile vieții trebuie să aducă cineva în legăturile de prietenie cu un om superior lui prin naștere și avere. 2 Eu nu socotesc mai puțin demne de a fi amintite repetat și stăruitor acele versuri, decât maximele filozofilor asupra datorii morale. 3 În aceste versuri există o culoare arhaică atât de demnă de respect, un farmec atât de curat și atât de străin de orice artificiozitate, încât, după părerea mea, trebuie citite, păstrate și respectate ca niște legi vechi și sfinte ale prieteniei. 4 De aceea am socotit că e bine să le reproduc, dacă cineva dorește să le cunoască :

„Acestea vorbind, el cheamă pe cel cu care adesea împarte cu plăcere
Masa și conversațiile despre treburile sale,
După ce se întoarce acasă obosea de la senat

⁶ Diferența de cantitate între *licior* și *ligare* se poate explica prin derivarea primului de la **ligere*. Exemplele invocate de Gellius au explicații diferite: *licior* de la *lêgo* are vocala lungă prin efectele „legii lui Lachmann” (vezi mai sus, p. 228 nota VI, 1); *uitor* (alături de *uieitor*, de la *uieire*) ar putea proveni de la un dublet vechi **uîre* (cf. *clêre*, *cîre* și derivatul *uîmen*); menționăm însă că textul este corupt și că avem de a face aici cu o coniectură a lui K. Lachmann. La *tutor*, vocala lungă e originară (cf. *tulus*), în *tueiri* producându-se o scurtare a lui *u*, normală înaintea unei vocale.

¹ Două personaje cu acest nume au fost aduse în discuție în legătură cu acest pasaj: Cn. Servilius Geminus, consul în 217 î.e.n., omorul în lupta de la Cannae, și P. Servilius Geminus, consul în 252 și 248, care s-a distins în războiul din Sicilia. Caracterul vag al informațiilor date de Gellius și de Ennius nu permite o identificare precisă. Cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 61 și 62. După Ed. Norden, *Ennius und Vergilius*, Leipzig, 1915, p. 131 și urm., pasajul s-ar raporta la Cn. Servilius Geminus.

Unde o parte din zi și-a petrecut-o
 Participând la discuții asupra treburilor statului
 Pe omul cu care face glume deschis despre lucrurile mari și mici, bune și rele,
 Față de care, dacă vrea să spună ceva, o poate face în siguranță,
 Cu care are mare plăcere și bucurie să vorbească și pe ascuns și pe față
 Om în cugetul căruia nu incolțește nici un gând
 Care să-l indemne să facă vreo nelegiuire
 Învățat, credincios, om amabil, cu vorbă plăcută,
 Mulțumit cu ce are, fericit,
 Fin, găsind moment de vorbă cînd trebuie, comod, vorbind puțin, știind multe
 vechi și înmormintate de vreme,
 Cunoscînd obiceiurile vechi și pe cele noi
 Înțelept cunoscător al multor legi vechi ale oamenilor și ale zeilor
 Om prudent care poate să spună sau să țină sub tăcere multe,
 Către acesta se adresează în mijlocul luptelor Servilius astfel . . .”²

5 L. Aelius Stilo spunea adesea ³, precum se povestește, că Q. Ennius a scris acestea despre sine, zugrăvindu-și în versurile de mai sus propriul său spirit și caracter.

V. O convorbire cu filozoful Taurus despre măsura și felul de suportare a durerii, după învățătura stoică.

1 Filozoful Taurus se ducea la Delfi să vadă jocurile pitice și oamenii care se adunau acolo aproape din întreaga Grecie. Eram și eu cu el în acea călătorie. Cînd am ajuns la Lebadia, oraș vechi în Beoția¹, i s-a adus lui Taurus știrea că un prieten al său, filozof stoic cunoscut, suferind de o boală grea e pe moarte. **2** Întrerupîndu-și drumul deși trebuia să se grăbească, s-a dat jos din căruță și s-a îndreptat în grabă să-l vadă. Eu, care de obicei îl însoțeam în orice loc, am mers cu el. Cînd am ajuns la locuința bolnavului l-am găsit zăcîndu-se în chinuri și dureri de pîntece ceea ce grecii numesc κόλον². Avea febră mare, gema și respira greu, cu gîfiieli din piept care arătau nu atîta durere, cît lupta împotriva durerii.

3 După ce Taurus a strîns pe medici și a vorbit cu ei despre tratamentul necesar, încurajînd și pe bolnav să-și păstreze mai departe răbdarea de care dădea dovadă, am ieșit, gata să ne întorcem la ceilalți tovarăși și la căruțe, pentru a ne continua drumul. „Ați văzut — a zis Taurus — un spectacol neplăcut, fără îndoială, dar folositor totuși, acela

² Ennius, *Annales* (VII, fr. XIV), v. 234—252, Vahlen.

³ Aelius Stilo, fr. 51 Funaioli.

V ¹ Lebadia (gr. Λεβάρεια), oraș în vestul Beoției (Grecia centrală; azi Levadhia), centru religios (există un oracol al lui Trophonios, foarte prețuit în antichitate). Detalii la Pieske, *RE*, s.u.

² Gr. κόλον desemnează și o parte a intestinului gros și durerea provocată de inflamația acesteia.

al întâlnirii și luptei dintre filozof și durere. Prin natura sa boala își îndeplinea rolul ei, sfîșiind și chinuind corpul, iar rațiunea și natura sufletului își făceau dimpotrivă datoria lor; suportau, răbdau și luptau să biruie violența durerii dezlănțuite. Nici un văit, nici o plingere, nici o vorbă rea nu scotea, se vedeau numai semnele virtuții și ale corpului care luptau disputîndu-și posesiunea omului”.

4 Atunci un tînăr adept al lui Taurus cunoscător al disciplinelor filozofice a zis: „Dacă puterea durerii e atît de mare, încît luptă împotriva voinței și a judecății sufletului și constrînge pe om ca fără voia lui să geamă și să recunoască răul pe care i-l pricinuieste boala, de ce stoicii spun că durerea este indiferentă și nu este un rău? De ce pe de o parte stoicul poate fi constrîns și boala de asemenea îl constrînge, iar pe de altă parte stoicii spun că pe înțelept nici o durere nu-l constrînge și de nimic nu poate fi constrîns?”³.

5 La acestea Taurus, cu o față ceva mai veselă, căci părea desfătat de frumusețea întrebării, a răspuns: „Dacă acestui prieten al nostru i-ar permite sănătatea, ar fi apărut el de această invinuire nedreaptă gemetele inevitabile, și ți-ar fi răspuns, cred, la întrebare. Știi însă că eu nu prea mă înțeleg bine cu stoicii, mai ales cu disciplina stoică; fiindcă în multe nu este de acord nici cu ea însăși nici cu mine, după cum am arătat în cartea pe care am compus-o asupra acestui subiect⁴. 6 Dar, ca să-ți fac plăcere, îți voi spune mai simplu, cum se zice și mai deschis, ceea ce socotesc că ți-ar fi spus mai complicat și mai pretențios un stoic, dacă ar fi fost de față. Cunoști, cred, acea veche și răspîdită zicală: „Vorbește cu mine mai puțin savant, dar mai clar”⁵.

Și pornind de aci de la durerea și geamătul unui stoic bolnav, astfel a vorbit: 7 „Natura, între toate elementele cu care ne-a înzestrat de la început, de cînd ne-a creat, ne-a sădit dragostea de noi înșine în așa măsură, încît nimic să nu ne fie mai scump și mai de preț decît persoana noastră și a socotit că aceasta este la baza conservării veșnice a oamenilor, ca fiecare dintre noi, de îndată ce s-a născut și a văzut lumina zilei, să capete mai întii sentimentul și afecțiunea acelor lucruri pe care vechii filozofi le-au numit τὰ πρότερα κατὰ φύσιν (elementele prime ale naturii); ca să se bucure de toate avantajele corpului său și să se ferească de toate dezavantajele. După aceea, cu înaintarea în vîrstă răsar din semînțele acestor sentimente rațiunea și judecata, contemplarea onestității și a adevăratelor foloase, putînța de a deosebi mai subtil și mai adine ce e bine și ce e rău. Astfel înaintea tuturor celorlalte a strălucit și s-a înălțat demnitatea morală⁶ și, dacă s-a opus vreun obstacol în calea căpătării și păstrării acesteia, a fost înlăturat, socotindu-se că nu există vreun bine adevărat și pur, decît ceea ce e moral și nu e rău decît ceea ce e imoral. Cele intermediare care nu sînt nici morale, nici imorale, se socotesc că

³ Cf. Chrysipp, fr. mor. 168 Arnim.

⁴ Se referă la lucrarea Περὶ τῆς ἀπραθείας τῶν Στωϊκῶν (Hosius, p. XLIV).

⁵ Aristofan, *Braștele*, v. 1445.

⁶ Lat. *perfulsit decori et honesti dignitas*; cuvintele *decorus et honestus* ar putea constitui traducerea expresiei grecești καλὸς ἀγαθός (Mignon, II, p. 416, n. 128).

nu sînt nici bune, nici rele. Au fost totuși deosebite și împărțite după gradul lor cele intermediare *productiones* și *relationes* (progresive și regresive, care se apropie sau se depărtează de virtute), pe care stoicii le numesc προηγμένα (lucruri preferabile) și ἀποπροηγμένα (lucruri nepreferabile). De aceea și plăcerea și durerea în raport cu ceea ce duce la însuși scopul de a trăi bine și fericit, au fost lăsate între cele mijlocii și au fost judecate ca nefiind nici rele nici bune⁷. **8** Dar fiindcă omul s-a născut înzestrat mai întii cu aceste sentimente de durere și de plăcere, care au apărut anterior judecării și rațiunii și pentru că plăcerea și-a asociat-o pe cînd de durere a căutat să se depărteze ca de un mare dușman, de aceea rațiunea care s-a adăugat ulterior, poate cu greu să extirpe și să nimecească aceste afecțiuni primitive și profunde. În schimb luptă cu ele întotdeauna și cînd ele caută să triumfe le înăbușă, le împinge și le silește să se supună ei. **9** Astfel ați putut vedea pe un filozof, ajutat de hotărîrea și rațiunea sa cum lupta cu îndrăzneala bolii și cu tresăltarea durerii fără să dea înapoi, fără să spună ceva, fără să se plîngă și să se vaite că e nenorocit cum obișnuiesc să se lamenteze cei mai mulți care suferă, ci doar respirînd greu și scoțînd gemete puternice semne și indicii nu ale celui pe care l-a învins și copleșit durerea, ci ale celui ce se luptă s-o învingă și s-o răpună.

10 Dar nu știi, poate va zice cineva — a continuat el — în legătură cu faptul că el geme și se luptă, dacă durerea nu e un rău, de ce e nevoie să geamă și să lupte? Se întîmplă aceasta fiindcă toate care nu sînt rele nu sînt și lipsite de orice neplăcere, cele mai multe dintre ele nu sînt atît de vătămătoare și de primejdioase, pentru că nu sînt imorale. Totuși ele sînt în contradicție cu blîndețea și îngăduința naturii noastre printr-o înlănțuire ascunsă și necesară a naturii însăși. Bărbatul înțelept poate să suporte și să braveze acestea, dar nu poate să nu le admită în simțurile sale: căci teoria despre ἀναλγησις (lipsă de durere) și ἀπάθεια (lipsă de suferință), nu numai după judecata mea, ci chiar a unor oameni înțelepți din același portic — cum este învățatul și înțeleptul de autoritate Panaetius — este o teorie fără temeii de adevăr și rațiunea o respinge⁸.

11 Dar de ce contra voinței sale este constrîns să scoată gemete, filozoful stoic, pe care se spune că nimic nu-l poate constrînge? Desigur că nimic nu poate constrînge pe un bărbat înțelept, cînd rațiunea este stăpîină; dar cînd îl constrînge natura este constrînsă și rațiunea, dată de natură. Întreabă-mă dacă crezi, de ce filozoful clipește fără să vrea cînd cineva îi duce deodată mina la ochi, de ce cînd fulgeră își întoarce automat capul și ochii de la lumină, de ce tresare cînd tună puternic, de ce strănută, de ce-l molește căldura puternică a soarelui, de ce tremură cînd e ger puternic. **12** Pentru că acestea și multe altele nu sînt reglementate de chibzuință și rațiune, ci sînt sub imperiul naturii și al necesității.

13 Curajul însă nu e ceva monstruos, care apare împotriva naturii și în afara limitelor ei. El nu înseamnă nesăbuintă, putere extraordinară, sau exerciții care implică necesitatea tristă de a suporta durerile, cum am

⁷ Cf. Chrysipp, fr. mor. 181 Arnim.

⁸ Panaetius, fr. 14 Fowler.

auzit că a fost în amfiteatrul lui Cezar un gladiator care ridea cînd medicii îl operau. Curajul adevărat și nobil este acela care a fost numit de strămoșii noștri știința a ceea ce trebuie suportat și a ceea ce nu trebuie suportat. 14 Din aceasta apare clar că sînt lucruri insuportabile, pe care bărbații curajoși evită să le braveze, sau să le suporte⁹.

15 Acestea a spus Taurus și părea că are să mai spună mai multe în același subiect; dar am ajuns la vehicule și am urecat.

VI. Despre enigmă.

1 Ceea ce grecii numesc enigme, cei vechi ai noștri au numit *scirpi*¹. Astfel este de exemplu enigma pe care am găsit-o de curînd, pe Hercule, veche dar frumoasă, compusă din trei versuri sonore pe care o las neexplicată, ca să ațîț mai mult curiozitatea în căutarea sensului. 2 Cele trei versuri sînt acestea :

„Nu știu. este o dată mai puțin, sau de două ori mai puțin,

Sau și una și alta deodată, fiindcă am auzit

Spunîndu-se odată că n-a voit să cedeze nici chiar lui Iupiter.

3 Cine nu vrea să caute prea mult răspunsul îl va găsi în cartea a II-a a operei lui M. Varro către Marcellus intitulată *Despre limba latină*².

⁹ Capitolul dă cîteva informații asupra unor probleme de elică stoică, văzute de un adept al noii Academii (izvorul de inspirație este probabil lucrarea lui Taurus, la care se face poate aluzie în par. 5 și 10, Περὶ τῆς ἀπαθείας τῶν Στωϊκῶν; cf. Hosius, p. XLIV). Pentru stoici, numai virtutea (ἀρετή) este bună și numai viciul (κακία) rău; celelalte lucruri sînt indiferente (ἀδιάφορα); de aceea, boala și durerea fizică nu sînt rele și nu pot afecta pe un înțelept. Necunoașterea caracterului „indiferent” al unor lucruri duce la „pasiuni” sau „afecte” (gr. πάθη, sg. πάθος). Singură virtutea duce pe om la fericire; pentru a căștiga fericirea, înțeleptul trebuie să lupte împotriva afectelor și a durerii (care și ea e indiferentă, nu e un rău), ajungînd la starea de impasibilitate (ἀπάθεια) și a lipsei de durere (ἀναλγησία). Idealul impasibilității apare și la alte școli filozofice, dar stoicii l-au dus pînă la ultimele consecințe, ceea ce a atras asupra lor numeroase atacuri (vezi și poziția neosofistului Herodes Atticus, mai jos, XIX, 12) și sarcasme, și chiar rezerve înăuntrul școlii (cazul lui Panaetius citat în par. 10). Lucrurile indiferente nu sînt toate pe același plan: unele sînt „preferabile” (προσχημένα, *producta, productiones*), altele „non-preferabile” (ἀπροσχημένα, *reducta, relationes*). Printre „preferabile” se includ în primul rînd tendințele naturale primordiale (τὰ πρῶτα κατὰ φύσιν, par. 8): progresul moral, sănătatea, bunul renume etc.; plăcerea rezultă din aceste tendințe naturale nu e un scop al înțeleptului, ci este obținută ca un adăug la fericirea pe care o dă numai virtutea. Taurus atrage atenția (par. 11—14) asupra faptului că lupta înțeleptului nu se poate duce împotriva legilor naturii: asentimentul la aceste legi este în ultimă analiză criteriul virtuții stoice (vezi și, în legătură cu par. 13, definițiile stoice ale vitejiei raportate de Cicero, *Tusc.*, IV, 24, 52). Cf. L. Robin, *La pensée grecque*, p. 421—426; (Ueberweg)-Praechter, p. 424—428; P. de Labriolle, *Apatheia*, Mélanges Ernout, p. 215—217.

VI ¹ Sensul propriu al cuvîntului e „papură”.

² Varro, *De sermone latino*, fr. 55 Goetz-Schoell, fr. 35 Funaioli. Dezlegarea ghicitorii e *Terminus* (= *ter* „de trei ori” + *minus* „mai puțin”); cf. Gronov *ad loc.*. Zeul Terminus era divinizarea pietrelor de hotar: legenda (raportată de Titus Livius, I, 55, de Ovidiu, *Fast.*, II, 668 și urm., etc.) spune că regele Tarquinius, fiind a vrut să construiască templul triadei capitoline, a hotărît să desființeze sanctuarele aflate pe colină. Augurii n-au îngăduit însă desființarea lui Terminus, care reprezenta soliditatea statului. Piatra de hotar, reprezentare a zeului, a rămas pe loc, fiind inclusă într-una din clădirile noului templu. După K. Latte, *Röm. Rel.*, p. 64 n. 1 și p. 80, zeul Terminus din templul lui Iupiter Capitolinul nu poate fi o veche piatră de hotar, care nu avea ce căuta în mijlocul Capitoliului, ci mai degrabă un vechi altar al lui Iupiter.

VII. De ce proconsulul Cn. Dolabella a trimis în fața areopagiților pe o femeie acuzată de otrăvire și care își mărturisise crima.

1 La Cn. Dolabella ¹, pe cînd era proconsul în provincia Asia, a fost adusă o femeie din Smirna. **2** Acea femeie își ucisese soțul și fiul dîndu-le la amîndoi deodată pe ascuns otravă, și apoi mărturisise această faptă, spunînd că a săvîrșit-o fiindcă și ei uciseseră cu premeditare celălalt fiu al său, dintr-o căsătorie anterioară, un tînăr foarte cuminte și nevinovat.

Nu exista nici o controversă asupra faptelor. **3** Dolabella a supus consiliului de judecată cazul, **4** dar nimeni din consiliu nu îndrăznea să-și dea părerea într-o speță atît de incurcată, fiindcă era clar pe de o parte că nu poate fi lăsată nepedepsită o crimă de otrăvire mărturisită, prin care fuseseră uciși un soț și un fiu, iar pe de altă parte se dăduse totuși prin fapta ei o pedeapsă meritată unor oameni criminali. **5** Dolabella a trimis acest proces în fața areopagiților din Atena ², socotindu-i judecători mai pricepuți și mai cu greutate. **6** Areopagiții, după ce au luat cunoștință de conținutul dosarului, au fixat peste 100 de ani termenul de judecată, cînd trebuia să se prezinte femeia acuzată și acuzatorul său. **7** Astfel nici crima de otrăvire n-a fost achitată, fiindcă n-ar fi îngăduit-o legea, dar nici femeia vinovată n-a fost condamnată și pedepsită, fiindcă fapta ei merita iertare. **8** Această întimplare este povestită de Valerius Maximus în cartea a IX-a a operei sale intitulată *Fapte și curînte memorabile* ³.

VIII. Împăcări între oameni de seamă, demne de amintit.

1 Primul P. Africanus și Tiberius Gracchus, tatăl lui Tib. și Caius Gracchus, bărbați vestiți prin faptele lor strălucite, ea și prin demnitatea vieții și a onorurilor avute, în multe rînduri au avut neînțelegeri asupra conducerii republicii și, din cauza aceasta ca și din altele, n-au fost prieteni. **2** Cearta lor dura de multă vreme. Dar într-o sărbătoare, cînd se aduceau sacrificii lui Iupiter și, după solemnitate, potrivit tradiției, toți senatorii luau masa în Capitoliu ¹, întîmplarea a făcut ca să șadă alături la aceeași

VII ¹ P. (nu Cn.) Cornelius Dolabella, om politic roman (sec. I î.e.n.) Guvernarea provinciei Asia este cunoscută și dintr-o inscripție onorifică din Pergam. Cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 140.

² Vechea adunare a areopagiților s-a menținut și în timpul dominației romane (știrile ajung pînă în sec. IV e.n.), păstrîndu-și atribuțiile judiciare; există, pe lângă textul nostru, și alte mărturii în legătură cu apelul pe care demnitarii romani îl făceau la autoritatea Areopagului (Tacit., *Anale*, II, 55).

³ Valerius Maximus, VIII (nu IX), 1.

VIII ¹ Ceremoniile religioase erau însoțite de banchete publice; la unele din ele participa poporul, la altele pontifii, la altele (cum e cel de care vorbește Gellius aici) senatul. Banchetele erau prezidate la început de pontifi; mai tîrziu s-au creat preoți speciali, *epulones*. Sărbătoarea de care e vorba aici e cea consacrată aniversării templului capitolin, 13 septembrie (Rolfe, II, p. 386, n. 1).

masă și cei doi. **3** Atunci, ca și când zcii nemuritori le-ar fi unit minile la ospățul lui Iupiter Optimus Maximus, deodată au devenit prieteni. Și au început nu numai legături de prietenie, ci și de rudenie. **4** Căci P. Scipio, care avea o fată de măritat, în acel loc, a logodit-o cu Tib. Gracchus, căruia-i cunoscuse și-i cinstărise meritele în timpul cel mai potrivit pentru aceasta și anume pe când erau dușmani.

5 De asemenea Aemilius Lepidus² și Fulvius Flaccus, amândoi de neam nobil și încărcăți cu cele mai înalte onoruri în stat, erau sfîșiăți de o ură grea și de o dușmănie veche ce exista între ei. **6** Mai tîrziu însă poporul i-a făcut pe amîndoi cenזורi. Ei, cînd au fost anunțați de vocea crainicului, acolo în cîmpul unde se țineau alegerile, înainte de a se termina adunarea, amîndoi spontan și din proprie inițiativă, au venit unul la altul și s-au îmbrățișat, iar din acea zi, nu numai în timpul cenzurii, dar și după aceea, au trăit uniți prin cea mai strînsă și nedespărțită prietenie.

IX. Cuvînte care au două sensuri opuse; cuvîntul honor (onoare) a avut de asemenea două sensuri opuse.

1 Se pot vedea și observa adesea în scrierile vechi multe cuvînte care acum în vorbirea obișnuită a poporului au un singur sens, precis determinat, dar care înainte au fost alit de vagi și de neprecise, încît puteau să aibă două sensuri contrare. Dintre ele unele sînt destul de cunoscute, ca *tempestas* (timp bun sau rău), *valetudo* (starea sănătății bună sau rea), *facinus* (ispravă), *dolus* (iscusință sau șiretlic), *gratia* (favoare sau defavoare) *industria* (pricepere la bine sau la rău). **2** Sensul lor dublu și opus este îndeobște cunoscut și ele pot fi întrebuițate și cu un sens și cu celălalt¹.

Chiar cuvintele *periculum* (primejdie), *uenenum* (otravă), *contagium* (contact), din multele exemple care se pot găsi se vede că n-aveau numai

² M. Aemilius Lepidus, om politic roman (sec. III-II î.e.n.), edil curul în 193, pretor în Sicilia în 191, consul în 187, cenזור, împreună cu adversarul său M. Fulvius Nobilior, în 179 î.e.n. Moare în 152. În timpul cenzurii, construiește la Roma *Basilica Aemilia*. Cf. Klebs, *RE*, s.u., 68.

IX ¹ Punctul de vedere al lui Gellius e al unui cunoscător al vechilor texte; în vorbirea curentă a contemporanilor săi (vezi și par. 1), sensurile cuvintelor înșirate aici se specializaseră sau începuseră să se specializeze. *Tempestas* apare încă la Plaut (*Moscellaria*, 108) cu semnificația de „furtună” (cf. fr. *tempête*), deși înțelesul general de „stare atmosferică, vreme” se menține încă. *Valetudo* „stare a sănătății” începe să capete sensul de „boală” (în epoca arhaică avusese înțelesul „stare bună a sănătății”, apoi pe acela neutru „stare a sănătății”). *Facinus* a început din epoca lui Cicerō să se specializeze în sensul de „faptă rea”. Sensul neutru al lui *dolus* apare numai în textele gramaticilor și este probabil o creație a lor pentru a explica, în expresia juridică *sine dolo malo* „fără vicleșug rău”, prezența adjectivului *malus* (cf. și Ulpian, *Dig.*, 4, 3, 1,3, care socotește că *dolus bonus* e vicleșugul împotriva dușmanilor sau a hoșilor); acesta însă poate proveni din preocuparea pentru precizia și lipsa de echivoc a exprimării, obișnuită în textele juridice; cf. Ernout-Meillet, s.u. *Gratia* e atestat împreună cu epitetul *malus* la Terențiu, *Phormio*, 622 (context ironic, în opoziție cu *bona*), *Industria* are numeroase atestări pentru sensul „hărnicie”, dar pentru sensul contrar textele lipsesc.

sensul rău pe care-l au acum ². **3** Cît despre cuvîntul *honor* (onoare) acesta avea sens atît de neprecis, încît se spunea chiar *honor malus* (faimă rea), destul de rar desigur, și însemna *iniuria* (dezonoare) ³. **4** Quintus Metellus Numidicus, în discursul rostit despre triumful său, se exprimă astfel: „Cu cît voi toți vă împotriviți mai mult mie unuia singur, cu atît el vă produce o mai mare jignire și insultă vouă decît mie, Qiriți, și cu cît mai ușor primesc cei cinstiți nedreptatea decît o produc ceilalți, cu atît o mai rea cinstire (*peïorem honorem*) v-a făcut vouă decît mie. Căci el vrea ca eu să suport nedreptatea dar voi să faceți nedreptatea, Qiriți: ca eu să rămîn într-o parte cu plîngerea, iar voi cu blamul ⁴”. **5** El zice *honorem peïorem uobis habuit quam mihi* (o mai rea cinste v-a făcut vouă decît mie); sensul acestor cuvinte este cel pe care-l arată el însuși mai sus, cînd zice: „v-a produs o mai mare jignire și insultă vouă decît mie”.

6 În afară însă de fixarea noțiunii acestui cuvînt, am socotit că trebuie să subliniez ideea din cuvîntarea lui Quintus Metellus, pentru a ilustra maxima lui Socrate: „Este mai rău a face o nedreptate decît a o suferi ⁵”.

X. Cuvîntul *aeditumus* este latinesc.

1 *Aeditumus* (paznic al templului) este vechi cuvînt latinesc și s-a format ca și *finitimus* și *legitimus*. **2** Dar mulți îl înlocuiesc cu *aedituus*, cuvînt nou și nepotrivit, ca și cum ar deriva din *tueri aedes* (a păzi templele) ¹. **3** Ar putea fi de ajuns aceste cuvinte pentru a atrage luarea aminte . . . Dar pentru că sînt unii contrazicători încăpățînați și inculți, care nu se lasă convinși decît sub greutatea citatelor de autoritate, **4** M. Varro, în cartea a II-a a operei sale *Despre limba latină* adresată lui Marcellus ², socotește că trebuie spus mai degrabă *aeditumus* decît *aedituus*, pentru că

² *Periculum* (înrudit cu *experior* „a încerca”, *peritus* „încercat, priceput”) avea la origine sensul „încercare”; mai tîrziu s-a specializat la sensul „risc” și „primejdie” (influențat de verbul *perire* „a pieri”, al cărui derivat părea). *Venenum*, cu sensul originar de „fiertură de plante magice, farmec, vătă, filtru” (cf. Afranius, v. 380-381: *Aetas et corpus tenerum et morigeratio, haec sunt uenena formosarum mulierum* „tineretea, trupul gîngaș și purtările alese, acestea sînt vrăjile femeilor frumoase”), devine apoi „otrăvă, venin”, cu toate că specializarea nu era absolută (Digestele, 50, 16, 236, recomandă folosirea unui adjectiv: *qui venenum dicit addicere debet utrum malum an bonum; nam et medicamenta uenena sunt* „cine spune uenenum trebuie să adauge sau «rău» sau «bun», fiindcă și medicamentele sînt uenena”). *Contagium* însemna „atingere”, apoi „mollisire” (sensul rău e mai bine atestat).

³ Expresia *honor malus* e atestată numai aici; cf. și *honor exilii* (Tacit, *Hist.*, I, 21).

⁴ Metellus Numidicus, 58, fr. 7 Malcovati.

⁵ La Platon, *Gorgias*, 473 a (referindu-se la o discuție anterioară, 469 b); cf. și 489 a, 508 b. Aceeași maximă, formulată altfel, se găsește la Democrit, fr. 45 Diels.

X Explicația lui Gellius, împărțită atît de Varro în textul citat mai jos și în alte pasaje (RR, I, 2, 1; cf. totuși LL, VII, 2, 12, și VIII, 33, 61), cit și de alți autori (Cicero, *Top.*, VIII, 36, citînd părerea lui Servius Sulpicius Rufus; cf. Bornecque, *ad loc.*) este acceptată de cercetătorii moderni.

² Varro, *De sermone Latino*, fr. 56 Goetz-Schoell, fr. 34 Funaioli.

acesta din urmă este un cuvînt nou format, pe cînd cel dintîi se păstrează intact în forma lui veche. 5 Și Laevius, dacă nu mă înșel, în lucrarea sa *Protesilaodamia*³ întrebuițează cuvîntul *claustritumus*, pentru a denumi pe cel ce răspunde de încuierea porților⁴, cuvînt format desigur la fel ca și *aeditumus*, cel ce era mai mare peste serviciul templului. 6 În cele mai bune exemplare din cuvîntările lui M. Tullius împotriva lui Verres < în cuvîntarea a IV > am găsit scris *aeditumi custodesque mature sentiunt*⁵ (îngrijitorii templului și străjile repede observă), pe cînd în cele mai răspîndite este scris *aeditui*. 7 Există o comedie a lui Pomponius intitulată *Aeditumus*, în care se găsește acest vers :

Qui postquam tibi apparco atque aeditumor in templo tuo
(După ce îți slujesc și sînt paznicul templului tău)⁶.

8 Iar Titus Lucretius în poemul său folosește cuvîntul *aedituentes* în loc de *aeditui*⁷.

XI. *Se înșeală cei ce săvîrșesc greșeli pe ascuns în speranța și cu încrederea că greșelile lor nu vor fi aflate niciodată. Curîntele filozofului Peregrinus și versurile poetului Sofocle asupra acestei chestiuni.*

I Pe cînd eram la Atena, am cunoscut pe filozoful Peregrinus, numit mai tîrziu și Proteus, un bărbat serios și de caracter. Locuia într-o colibă afară din oraș. L-am vizitat adesea și, pe Hercule, că am auzit de la el multe lucruri folositoare și pline de conținut moral. Între acestea iată unul pe care mi-l amintesc cu deosebire :

2 Spunea că omul înțelept nu va trebui să facă o faptă rea chiar dacă nici zeii nici oamenii nu-i vor cunoaște acea faptă. 3 Căci socotea că nu de teama pedepsei sau a oprobriului public nu trebuie să facem rău, ci din sentimentul datoriei și din voința de a face binele¹. 4 Dacă totuși cineva nu este înzestrat cu astfel de caracter și ținută morală încît să se poată singur stăpîni cu ușurință de a face răul, un astfel de om este mai înclinat să greșească, atunci, cînd socotește că greșeala îi poate rămîne ascunsă și nepedepsită. 5 „Dar dacă oamenii ar ști că nu se poate ascunde nimic mult timp, zice el, vor greși mai puțin și mai cu rușine”. 6 De aceea

³ Laevius, fr. 16 Bährens.

⁴ Cuvîntul *claustritumus* nu e atestat decît aici și trebuie să fie o creație a lui Laevius (cf. și XIV, 7,3 și urm.).

⁵ Cicero, *De signis*, XLIV, 96. Manuscrisele au *aeditui*.

⁶ Pomponius, v. 2 Ribbeck.

⁷ Lucrețiu, *De rerum natura*, VI, 1275.

XI ¹ Cf. și Democrit, fr. 41 Diels.

spunea că trebuie să avem pe buze aceste versuri ale celui mai înțelept dintre poeți, Sofocle :

Nu ascunde nimic, fiindcă pe toate le va da la iveală timpul care vede și aude toate ².

7 Alt poet vechi, al cărui nume nu-mi vine acum în minte, a spus că Adevărul este fiul Timpului ³.

XII. Răspunsul spiritual al lui Cicero pentru a-și ușura vina unei minciuni evidente.

1 Retorica este între altele și arta de a mărturisi cu iscusință și cu șiretlic lucruri condamnabile fără primejdie, astfel încît, dacă ți se obiectează o faptă urită, pe care n-o poți nega, s-o eludezi printr-o glumă și s-o faci mai degrabă vrednică de rîs, decît de blam, cum am găsit că a făcut Cicero, cînd a atenuat printr-un răspuns inteligent și spiritual ceea ce nu putea nega. 2 Căci pentru că voia să cumpere o casă pe Palatin și pentru moment n-avea bani, s-a împrumutat pe ascuns de două milioane de sesterți de la P. Sulla, care avea atunci un proces ca acuzat. 3 Lucrul acesta fiind totuși aflat și dat pe față în public înainte de a se face cumpărarea casei, i s-a obiectat că a primit bani de la un acuzat pentru a-și cumpăra o casă ¹. 4 Atunci el, sub imperiul acestui reproș neașteptat, a negat că ar fi primit suma și de asemenea a negat că va cumpăra casa. „Va fi adevărat că am primit banii, a zis el, dacă voi cumpăra casa”. Dar, cînd după aceea a cumpărat casa și i s-a obiectat de către prieteni în senat această minciună, a ris cu poftă și rîzind a zis : „Nu sînteți oameni deștepți, dacă nu știți că datoria unui înțelept și prevăzător cap de familie este să nu spună că va cumpăra ceea ce vrea să cumpere, ca să nu se expună concurenței”.

XIII. Ce înseamnă *intra Kalendas* : înainte de calendae (ante Kalendas), la calendae (Kalendis), sau și una și alta? În legătură cu aceasta, ce sens au în discursurile lui Cicero *intra oceanum*, *intra montem Taurum* și, într-o scrisoare, *intra modum*.

1 Primind de la consuli ordinul de a fi judecător extraordinar ¹ și de a da pronunțarea proceselor *intra Kalendas*, am întregat pe învățatul

² Sofocle, *Hipponus*, fr. 301 Pearson. Fragmentul e citat și de Clement din Alexandria, *Strom.*, 6, p. 742, care indică titlul piesei.

³ Nu se cunoaște nici un text asemănător cu parafraza lui Gellius.

XII ¹ Cicero nu avea dreptul să ia bani de la P. Cornelius Sulla, deoarece pe de o parte acesta, ca acuzat, nu-și putea înstrăina bunurile, și, pe de altă parte, Cicero îl apăra în proces, iar avocaților le era interzis să ia bani sau daruri de la clienții lor (*lex Cincia de donis ac muneribus*, din anul 204 î.e.n.).

XIII ² În timpul imperiului, atribuțiile juridice ale consulilor sporesc; ele sînt exercitate fie direct, fie printr-un delegat special (*iudex extra ordinem datus*).

Sulpicius Apollinaris dacă în aceste două cuvinte se cuprind și calendele înseși și i-am spus că mi-au fost fixate calendele ca să țin ședințele pînă la acea zi (*intra eum diem*). 2 „De ce mă întrebi pe mine — mi-a răspuns el — și nu întrebi mai degrabă pe unul în specializtii în drept, pe care de obicei îi consultați cînd aveți de judecat un proces?” 3 Atunci eu i-am răspuns astfel : „Dacă ar fi fost vorba de dreptul vechi și acceptat, sau de cel controversat și discutabil, sau de cel nou și stabilit, m-aș fi dus singur să-i întreb pe cei despre care-mi spui, 4 dar cînd trebuie să cercetez sensul, întrebuințarea și explicația cuvintelor latinești, aș da dovadă fără îndoială de stîngăcie și miopie dacă, avînd posibilitatea să te consult pe tine, m-aș duce totuși mai degrabă la altul decît la tine. 5 „Ascultă atunci ce cred eu despre valoarea acestui cuvînt — a răspuns el — dar cu condiția să faci nu ce voi spune eu despre proprietatea cuvintelor, ci ceea ce știi că se respectă în această privință printr-un consens unanim sau aproape general; căci nu numai sensul adevărat și propriu al cuvintelor comune se schimbă printr-o lungă întrebuințare, dar și poruncile legilor înseși își pierd puterea printr-un consimțămînt tacit”.

6 Apoi ne-a spus cam acestea, mie și celorlalți mulți care erau de față :

„Cînd e fixată ca judecătorul să țină ședința *intra Kalendas* toți înțeleg, fără nici o umbră de îndoială că el are dreptul să judece înainte de *Kalende* (*ante Kalendas*). Rămîne însă de răspuns la întrebarea ta, anume dacă e legală ședința și în ziua de calendе (*Kalendis*). 7 Sensul originar al cuvîntului fără îndoială acesta e, ca atunci cînd se spune *intra Kalendas* să nu se înțeleagă altă zi decît calenda singură. Căci aceste trei cuvinte *intra* (în mijlocul), *citra* (dincoace), *ultra* (dincolo), care arată anumite delimitări de loc, se spuneau de către cei vechi prin cîte o singură silabă : *in*, *cis*, *uls* ². 8 Cu timpul fiindcă aceste particule erau prea scurte și se pronunțau cu un sunet slab, care se pierdea, li s-a adăugat la toate trei aceeași silabă și de unde se spunea *cis Tiberim*, *uls Tiberim*, a început să se spună *citra Tiberim*, *ultra Tiberim*; la fel particula *in* a devenit *intra*. 9 Așadar toate acestea sînt oarecum vecine, arătînd limite de loc care leagă între ele *intra oppidum* (în cetate), *ultra oppidum* (dincolo de cetate), *citra oppidum* (dincoace de cetate), dintre care *intra* însemnează, așa precum am spus, *in*. 10 Căci cel ce zice *intra oppidum*, *intra cubiculum*, *intra ferias*, nu zice altceva decît *in oppido* (în oraș), *in cubiculo* (în dormitor), *in feriis* (în sărbători). 11 *Intra Kalendas* așadar nu însemnează *ante Kalendas* (înainte de calendе), ci în însăși ziua cînd sînt calendele. 12 Astfel, conform cu sensul cuvîntului însuși, cel care are ordin să țină o ședință *intra Kalendas*, dacă n-o ține la calendе procedează contrar ordinului dat de sensul cuvîntului; 13 căci dacă o ține înainte face aceasta nu *in*, ci *citra*, dincoace de calendе. 14 Nu știu însă cum s-a îndătinat această interpretare atît de absurdă, încît *intra Kalendas* să însemne *citra Kalendas*, sau *ante Kalendas*, căci aproape nu există deosebire între aceste

² Dacă adverbele derivate *citra* și *ultra* au luat locul (cu valoarea prepozițională) fără modificare de sens, vechilor prepoziții *cis* și *uls*; *intra* coexistă cu *in*, avînd un sens specializat „în interiorul, în limitele, fără a depăși”.

două expresii din urmă. **15** Și cu toate acestea mai există îndoială dacă se poate ține ședința la calendae, când pronunțarea trebuie dată nu dincolo și nici dincoace ci la mijloc, între acestea, *intra Kalendas* adică la calendae. **16** Dar nu mă mir că a învins uzul care guvernează totul și cu atât mai virtuos cuvintele”.

17 După ce Apollinaris a făcut această expunere cu atîta claritate și competență, eu am spus : „Înainte de a veni la tine, îmi stătea pe inimă problema să aflu cum au folosit cei vechi această particulă despre care este vorba și iată ce am găsit în a treia cuvîntare a lui Cicero împotriva lui Verres : «Nu există nici un loc *intra oceanum* atît de depărtat și de inaccesibil, în care să nu fi pătruns în aceste vremuri pofta și nedreptatea oamenilor noștri»³. **18** *Intra oceanum* este întrebuițat împotriva explicației dată de tine ; căci după părerea mea, nu vrea să spună „în ocean”, ci arată regiunile pe care le înconjură oceanul, în care pot să ajungă oamenii noștri, deci regiunile de dincoace de ocean, (*citra oceanum*) nu din ocean (*in oceano*), căci nu poate fi vorba de nu știu ce insule care se spune că se găsesse în interiorul însuși al oceanului”.

19 Atunci Sulpicius Apollinaris a răspuns surîzînd : „Nu fără temei și nici fără iscusință mi-ai spus acest pasaj tullian ; dar Cicero prin *intra oceanum* n-a înțeles *citra oceanum*, cum interpretezi tu. **20** Despre ce s-ar putea spune că este *citra oceanum*, cînd oceanul înconjoară și încinge din toate părțile pămîntul⁴. Ceea ce este dincoace este în afară ; dar se poate spune că e înăuntru ceea ce e în afară ? Dacă cercul oceanului ar fi numai dintr-o parte, atunci pămîntul care ar fi în acea parte s-ar putea numi dincoace de ocean, sau înaintea oceanului ; cum valurile lui însă înconjoară pămîntul din toate părțile, nu este nimic dincoace de el, ci toate sînt în mijlocul lui, tot pămîntul fiind îndiguit de înconjurul apelor, orice regiune terestră fiind deci închisă în interiorul oceanului, după cum, pe Hercule, soarele nu se învîrtește dincoace de cer, ci în cer , și înăuntru cerului.

Atunci explicația lui Apollinaris mi s-a părut științifică și întemeiată. **21** Dar după aceea am găsit în cartea de scrisori ale lui Cicero către Servius Sulpicius întrebuițată expresia *intra modum*, cum se zice *intra Kalendas* de cei care vor să spună *citra Kalendas*. **22** Dau mai departe cuvintele lui Cicero : „Totuși, fiindcă ferindu-mă să-l ofensez ar putea crede că eu nu socotesc de domeniul public această problemă dacă tac mereu, voi face acest lucru moderat (*modice*) sau chiar dincoace de moderat (*intra modum*), ca să servească și voinței lui și intențiilor mele”⁵. **23** El a spus : „Voi face aceasta moderat (*modice*), adică în dreaptă și potrivit măsură” ; **24** apoi ca și cum termenul acesta nu i-ar fi plăcut și ar fi vrut să-l îndrepte a adăugat : „sau chiar dincoace de moderație (*intra modum*)”, prin care arată că ceea ce va face e mai puțin decît însemnează cuvîntul

³ Cicero, *De frumento*, LXXXIX, 207.

⁴ În concepția antică, oceanul înconjură din toate părțile pămîntul (reprezentarea exactă variînd după ideea pe care diverșii gânditori o aveau asupra formei pămîntului ; detalii la F. Gisinger, *RE*, s.u. *Okeanos*, par. 1—23).

⁵ Cicero, *Ad familiares*, IV, 4,4.

moderat (*modice*), adică nu cu moderație, ci ceva mai puțin decît moderat, dincoace de moderație.

25 Chiar în cuvîntarea pentru apărarea lui Sestius, zice *intra montem Taurum* nu cu sensul de „în muntele Taurus”, ci pînă la munte, incluzîndu-se și muntele însuși. **26** Iată cuvintele lui M. Tullius din cuvîntarea amintită : „Strămoșii noștri au poruncit ca vestitul Antioh cel Mare, învins într-un război îndirjit pe mare și pe uscat să domnească pînă la Muntele Taurus (*intra montem Taurum regnare*), iar Asia, luîndu-i-o ca pedeapsă, au dat-o lui Attalus să domnească peste ea”⁶. **27** El zice *intra montem Taurum regnare iusserunt* (au poruncit să domnească pînă la muntele Taurus) ceea ce nu este cum am zice *intra cubiculum* (în dormitor) decît dacă admitem că *intra montem* înseamnă regiunile din interior, care sînt mărginite de muntele Taurus. **28** Căci după cum cel ce este în dormitor (*intra cubiculum*) nu este în pereții dormitorului ci între pereții care închid dormitorul și care totuși fac parte din dormitor, tot așa, cel ce domnește *intra Taurum* nu domnește peste muntele Taurus, ci și peste regiunile mărginite de muntele Taurus.

29 Așadar, conform analogiei cu sensul expresiilor lui Cicero, cel căruia i se poruncește să țină o ședință *intra Kalendas*, poate s-o țină înainte de calende și la calende? Nu în virtutea uzului neînțeles dar acceptat, ci sprijinit pe observații sigure ale rațiunii putem afirma că tot timpul limitat de ziua calendelor este numit corect *intra Kalendas*.

XIV. Ce valoare și origine are particula *saltem* (cel puțin).

1 Am căutat să aflu care este primul sens al particulei *saltem* și ce origine are. **2** A intrat atît de mult în limbă încît nu pare a fi formată la întîmplare și fără un sens precis, cum sînt unele cuvinte adăugate pentru a întări sensul. **3** Spunea cineva că în *Comentariile gramaticale* ale lui P. Nigidius *saltem* e explicat ca provenind din *si aliter*, și acesta la rîndul său prescurtat din propoziția *si aliter non potest* (dacă altfel nu se poate¹). **4** Dar am citit și eu cu atenție, după părerea mea, *Comentariile* lui P. Nigidius și n-am găsit nicăieri această explicație.

5 Cuvintele *si aliter non potest* se apropie ca sens de particula de care ne ocupăm. Dar a închide atîtea cuvinte în cîteva litere înseamnă a face abuz de subtilitate. **6** Un învățat care-și petrecea timpul cu cărțile și cu scrisul zicea că *saltem* a ajuns astfel prin pierderea vocalei *u*; căci ceea ce noi spunem *saltem*, se spunea înainte *salutem*. „După multe lucruri pe care le-am cerut și mi s-au refuzat — zice el — spunem de obicei, ca și cum am cere ceva ce nu poate fi refuzat *Hoc saltem fieri, aut dari oportere* (Măcar aceasta ar trebui să faci sau să-mi dai) ca și cum am cere în cele

⁶ Cicero, *Pro Sestio*, XXVII, 58.

XIV ¹ Nigidius Figulus, fr. 48 Funaioli, p. 16 și 66 Swoboda.

din urmă o salvare pe care nu se poate să nu o obținem. 7 Această explicație este de asemenea ingenioasă, dar pare totuși artificială. Am socotit așadar că e nevoie de o cercetare mai amplă ².

XV. *Sisenna s-a folosit adesea în operele sale istorice de adverbe ca celatim, uellicatim, saltuatim.*

1 Citind de mai multe ori *Istoria* lui Sisenna am observat în stilul său adverbe de categoria aceasta : *cursim* (în fugă), *properatim* (în grabă), *celatim* (pe ascuns), *uellicatim* (separat), *saltuatim* (prin salturi) ¹ 2 Dintre acestea, primele două, fiindcă sint mai cunoscute, n-au nevoie de exemple. Celelalte le găsim în cartea a VI-a a *Istoriei* citate : „Cit mai pe ascuns (*quam maxime celatim*), își organizează pindarii” ². Și în alt loc : „De aceea am povestit în strînsă legătură faptele petrecute într-o singură vară în Asia și în Grecia, ca să nu dăunăm înțelegerii cititorilor, dacă scriem separat (*uellicatim*) și sărind dintr-o parte în alta (*saltuatim*)” ³.

² Etimologia lui *saltem* este pînă azi necunoscută. La o explicație apropiată de cea a lui Nigidius, bazată tot pe sensul adverbului, a ajuns și Warren (ap. Walde-Hofmann, s.u.) : *si *alitem*, în care **alitem* ar fi „altfel”, format după *item* „astfel, la fel”.

XV ¹ Sisenna, fr. 137 Peter.

² Sisenna, fr. 126 Peter.

³ Sisenna, fr. 127 Peter.

I. Analiza următoarelor cuvinte din prima carte a discursurilor lui Cicero împotriva lui Antoniu : Multa autem impondere uidentur praeter naturam etiam praeterque fatum (multe ne amenință, în afară de legile naturii și ale destinului); dacă cele două curinte : fatum și natura înseamnă același lucru sau sînt două noțiuni diferite.

1 Marcus Cicero scrie astfel în prima carte a discursurilor sale împotriva lui Antoniu : „Așadar m-am grăbit să-l urmez deși cei de față nu l-au urmat, nu ca să trag vreun folos, fiindcă nici nu speram nici nu puteam obține aceasta, ci pentru ca, dacă mi s-ar fi întîmplat ceva ce se poate întîmpla unui om — căci multe ne pîndesc în afară de cele venite din partea legilor naturii și a destinului — vocea acestei zile să rămînă ca mărturie veșnică a devotamentului meu pentru republică”¹. **2** Zice deci „în afară de cele venite din partea legilor naturii și a destinului” (*praeter naturam praeterque fatum*). Oare a vrut ca ambele cuvinte, destinul și natura, să aibă același sens și le-a întrebuițat ca pe o singură noțiune, sau le-a separat și le-a despărțit în sensul că unele sînt întîmplările legate de natură și altele cele în puterea destinului? Aceasta socot că trebuie cercetat și mai ales trebuie examinat ce a vrut să înțeleagă cînd a zis că multe se pot întîmpla oamenilor în afară de destin (*praeter fatum*) de vreme ce astfel este constituită rațiunea, ordinea și necesitatea de neînvins a destinului, încît toate trebuie incluse în destin, sau poate a urmat acest sens al lui Homer :

„Să nu cobori în palatul lui Hades împotriva ordinului destinului”².

3 Nu e nici o îndoială că s-a referit la moartea violentă și neașteptată, care desigur că pare a se întîmpla în afară de legile naturii (*praeter naturam*).

4 De ce a pus și acest fel de moarte în afara destinului nu este locul și timpul să cercetăm aci. **5** Totuși, nu se poate trece cu vederea că și Ver-

¹ Cicero, *Filipica 1*, 5, 10.

² *Iliada*, XX, 336.

giliu a avut aceeași concepție despre destin ca și Cicero când astfel a zis în cartea a IV-a despre Elissa³ care și-a pricinuit singură o moarte violentă :

„Fiindcă nu pieria nici din porunca destinului nici de o moarte meritată”⁴.

Ca și cum faptul de a-și pune capăt vieții nu vine din partea destinului.

6 Dar Cicero pare a fi urmat cuvintele aproape cu același sens despre natură și despre destin ale lui Demostene, bărbat a cărui înțelepciune a fost la înălțimea talentului său oratoric. Căci astfel găsim scris în acel strălucitor discurs intitulat *Despre coroană* : „Cel ce se socotește născut numai pentru părinți așteaptă moartea care vine singură, hărăzită de destin ; dar cel ce se socotește născut pentru patrie va voi să moară mai degrabă decât de a o vedea robită”⁵. **7** Ceea ce pare a numi Cicero destin și natură a numit Demostene cu mult înainte ή πεπρωμένη⁶ și ή αὐτόματος θάνατος. **8** Căci αὐτόματος θάνατος înseamnă moartea care vine singură, oarecum fatal și natural, neconstrânsă de nici o forță exterioară.

II. Despre o convorbire prietenească între poeții Pacuvius și Accius în orașul Tarent.

1 Cei ce au avut răgazul și zelul de a se ocupa de biografiile oamenilor învățați și de a le transmite posterității¹ au scris această istorioară despre poeții tragici M. Pacuvius și L. Accius :

2 „Când Pacuvius — se spune — istovit de bătrînețe și de o boală îndelungată se retrăsese de la Roma la Tarent, Accius, pe atunci foarte tânăr, plecînd în Asia, cînd a ajuns la Tarent, s-a abătut pe la Pacuvius, care l-a invitat prietenește să-i fie oaspe, l-a reținut cîteva zile la el și, la dorința acestuia, i-a citit piesa *Atreus*². **3** Pacuvius i-a găsit — se spune — versurile sonore și avîntate, dar puțin cam aspre și cam dure. **4** „Așa este — a zis Accius — cum spui, dar nu mi-e rușine cu ele ; sper că în viitor o să scriu și mai bine. **5** Căci precum sînt fructele se spune că sînt și talentele. Cele ce se nasc tari și acre devin după aceea moi și plăcute ; dar cele ce răsar deodată moi și apoase de la început, în curînd putrezesc, nu se coc. **6** Așadar să lăsăm talentul să-l modeleze timpul și vîrsta”.

³ Numele fenician al Didonei, după tradiția istoricilor greci și romani.

⁴ Vergiliu, *Eneida*, IV, 696.

⁵ Demostene, *Despre coroană*, LIX, 205.

⁶ Cuvîntul grec ή πεπρωμένη, diferit de cel din textul lui Demostene (ή είμαρμένη), are sensul „(ce e marcat de) destin”. Folosirea de către Gellius a altui termen decît cel din textul lui Demostene se justifică greu, ceea ce a dus pe unii editori (M. Hertz) să citească și aici είμαρμένη.

II ¹ Gellius e discret asupra surselor sale. Hosius (p. XLVI) presupune (după L. Ruske) că e vorba de lucrarea (în mare parte pierdută) a lui Suetoniu, *De poetis*.

² Nu s-au păstrat din această piesă decît 19 fragmente. După E. Penwinck, *L'Atree n'est pas la première pièce d'Accius*, Latomus, 1939, p. 95—97, Accius ar fi reprezentat la Roma, în 140, înaintea întîlnirii cu Pacuvius, o tragedie (A Ph).

III. Dacă între cuvintele *necessitudo* și *necessitas* există vreo diferență de sens.

1 E lucru vrednic de rîs și de batjocură să vezi atîția gramatici străduindu-se să demonstreze că între *necessitudo* și *necessitas* este mare deosebire, că *necessitas* însemnează forță de constrîngere, pe cînd *necessitudo* indică o noțiune de drept, un lanț de legătură religioasă și că acesta e singurul sens. 2 După cum însă nu e nici o deosebire de înțeles dacă am zice *suavitudo* sau *suavitas*, *sanctitudo* sau *sanctitas*, *acerbitudo* sau *acerbitas*, *acritudo* sau — cum a scris Accius în piesa *Neoptolemus* — *acritas*, tot așa nu se poate găsi nici o explicație să se despartă *necessitudo* și *necessitas* ¹. 3 Astfel în cărțile scriitorilor vechi vei găsi frecvent cuvîntul *necessitudo* folosit cu sensul obișnuit de „ceea ce este necesar”. 4 Dar cuvîntul *necessitas*, în sensul juridic și social de prietenie și rudenie e rar, deși cei ce sînt uniți prin dreptul de rudenie și familiaritate se numesc *necessarii*. 5 Am găsit totuși în cuvîntarea lui Caesar pentru susținerea legii Plautia cuvîntul *necessitas* folosit în locul cuvîntului *necessitudo*, în sensul de legătură de rudenie prin alianță. Iată cuvintele lui: „După părerea mea, n-au lipsit nici efortul, nici strădania, nici priceperea, pe care le cerea rudenia noastră (*pro nostra necessitate*)” ².

6 Am scris acestea atrăgîndu-mi luarea aminte lipsa de deosebire de sens între două cuvinte, cînd am citit cartea a IV-a din istoria vechiului scriitor Sempronius Asellio, în care este scris astfel despre P. Africanus, fiul lui Paulus: „El zicea că auzise pe tatăl său L. Aemilius Paulus spunînd că un bun general nu luptă cu steagurile îngrămădite decît dintr-o supremă necesitate (*summa necessitudo*) sau cînd i se dă o ocazie cu totul deosebită” ³.

IV. O scrisoare a lui Alexandru ...

1 În cele mai multe opere care tratează istoria lui Alexandru cel Mare și acum de curînd în cartea lui Varro intitulată *Oreste* sau *Despre nebunie* ¹, am citit răspunsul foarte frumos al Olimpiadei, soția lui Filip, către fiul său Alexandru. 2 Acesta scrisese mamei sale la începutul scrisorii astfel: „Regele Alexandru, fiul lui Iupiter Hammon, către mama sa Olimpiada salutare”, iar Olimpiada i-a răspuns astfel: „Fii bun, fiul meu, și taci,

III ¹ Accius, v. 467 Ribbeck. Ambele sufixe -*tudo* și -*tas* servesc la formarea abstrac-telor de la adjective, fără vreo diferență notabilă. Limba a diferențiat însă pe *necessitas* de *necessitudo*, atribuînd celui dintîi sensul de „necesitate”, iar celui de al doilea „relații de prietenie sau de rudenie”. Cf. Ernout-Meillet³, p. 771.

² Caesar, II, p. 121 Dinter, 121, fr. 27 Malcovati.

³ Sempronius Asellio, fr. 5 Peter.

IV ¹ Varro, p. 255 Riese.

nu mă denunța Iunonei ; se va răzbuna crunt pe mine, dacă tu-i mărturisești prin scrisoarea ta că eu i-am fost rivală”. **3** Acea blindețe a unei femei culte și înțelepte față de fiul său orgolios îi atrăgea lui Alexandru în chip fin și delicat atenția să părăsească încrederea deșartă pe care i-o cultivaseră marile victorii, complimentele lingușitorilor și succesele nesperate, că este fiul lui Iupiter.

V. Despre filozofii Aristotel, Theofrast și Eudem și despre procedeul delicat prin care Aristotel și-a ales un succesor pentru școala sa.

1 Filozoful Aristotel la vârsta de 62 de ani s-a îmbolnăvit de o boală grea și erau puține speranțe că va scăpa cu viață. **2** Atunci toată ceata de adepți a venit la el și l-a rugat cu stăruință să aleagă în locul său ca profesor un succesor care după ziua supremă să le fie îndrumător întocmai ca el, pentru studiul și cultivarea disciplinelor pe care li le predase el. **3** Erau atunci în școala lui multe elemente bune, între care mai de seamă doi : Theofrast și Eudem ¹. Aceștia depășeau pe ceilalți prin cultura și însușirile lor ; primul era din insula Lesbos, iar Eudem din Rodos. **4** Aristotel le-a răspuns că va face ce cer ei, îndată ce va veni împerejurarea.

5 După puțin timp, cînd s-au prezentat iarăși cei ce ceruseră să li se hotărască un profesor, el le-a spus că vinul pe care-l bea atunci nu-i priește, pentru starea sa de sănătate că e acru și nesănătos și că de aceea trebuie să caute un vin străin, ceva de Rodos sau de Lesbos. **6** A cerut ca aceste două calități să i le aducă și le-a spus că-l va folosi pe cel care-i va merge mai bine. **7** S-au dus, au căutat, au găsit, au adus. **8** Atunci Aristotel a cerut pe cel de Rodos și l-a gustat : „Vin tare și bun, pe Hercule” a zis. **9** Apoi a cerut pe cel de Lesbos. După ce l-a gustat și pe acesta a zis : „Amîndouă sînt foarte bune, dar cel de Lesbos e mai dulce”. **10** Cînd a spus aceasta, pentru nimeni n-a fost îndoială că a ales cu eleganță și delicatețe succesorul, iar nu vinul. **11** Theofrast era din Lesbos, om cu multă suavitate în vorbire ca și în felul său de viață.

12 Astfel nu mult după aceea murind Aristotel toți se duseră la Theofrast.

V ¹ Eudemos din Rodos, din școala peripatetică ; stabilit de tinăr în Atena, rămîne acolo și după moartea lui Aristotel ; către sfîrșitul vieții se pare că s-a întors la Rodos, unde întemeiază o școală filozofică. Prețuirea de care se bucura în ochii lui Aristotel e dovedită nu numai din anecdota reprodușă de Gellius (care ar putea să nu fie un adevăr istoric), ci și din relatarea unui comentator al lui Aristotel, după care Stagiritul i-ar fi arătat lui Eudemos manuscrisul *Metafizicii* și ar fi renunțat la publicarea ei, urmînd sfatul elevului său (acesta o publică însă, după moartea lui Aristotel). Eudemos a lăsat numeroase scrieri, consacrate istoriei unor științe (*Istoria aritmeticii*, *Istoria geometriei*, *Istoria astronomiei*) sau expunerii sistematice a doctrinei peripatetice în diverse domenii (*Fizica*, *Elica*, *Analitica* etc.). Nu s-au păstrat decît fragmente. Cf. Martini, *RE*, s.u., 11.

VI. Ce cuvinte au întrebuițat vechii latini pentru cuvîntul grec προσφίδιαι.
Cuvîntul barbarismus nu l-au folosit nici romanii vechi
nici aticii.

1 Ceea ce grecii înțeleg prin προσφίδιαι, învățații noștri vechi exprimau prin *notae uocum* (semne vocalice), *moderamenta* (modulații), *accentiunculae* (accente), *uoculationes* (pronunțare) ¹. **2** Iar defectul de exprimare pe care-l denumim azi cînd spunem că cineva vorbește barbar (*barbare*), ei nu-l numeau astfel, ci „rustic” (*rusticus*) și despre cei ce vorbeau astfel spuneau că vorbesc rustic. **3** P. Nigidius spune în *Comentarii gramaticale* „vorbirea devine rustică dacă aspiri rău” ². **4** N-am putut găsi la cei ce au vorbit curat și corect înainte de epoca lui August întrebuițat cuvîntul barbarism, așa de răspîdit astăzi ³.

VII. Homer în epoei și Herodot în Istorii scriu cu totul deosebit unul de altul despre lei.

1 Herodot scrie în cartea a III-a a *Istoriilor* sale că leoaicele nasc o singură dată toată viața și numai un pui. **2** Iată cuvintele lui : „Iar leoaica, cel mai puternic și curajos dintre animale, naște o singură dată în viață și numai un pui; căci născînd ea își elimină uterul o dată cu puiul” ¹.

3 Homer însă spune că leii (el întrebuițează și pentru feminin tot cuvîntul leii, la masculin, cuvînt pe care gramaticii îl numesc epicen) ² nasc și cresc mai mulți pui. **4** Versurile prin care spune clar acest lucru sînt următoarele :

El stătea cum stă o leoaică în jurul puilor săi
Atunci cînd, mergînd cu ei prin pădure,
Se întilnește deodată cu vînătorii ³.

VI ¹ Gellius se inspiră probabil din Nigidius Figulus (cf. Hosius, p. XLVI), ale cărui teorii sînt tot atît de ciudate ca și terminologia. Termenii obișnuiți la gramaticii latini pentru „accent” sînt *accentus* (de la Quintilian) și *prosodia*; Cîcero folosește termenii *uox*, *sonus*, *intentio uocis*. Cf. L. Delmaso, RFIC, I, 1923, p. 477.

² Nigidius Figulus, fr. 39 Swoboda, 21 Funaioli. Gramaticul se referă probabil la pronunțarea aspirată a unor consoane unde aspirația nu are nici o justificare etimologică; e vorba de o pronunțare afectată, de manieră greacă (cf. și Catul, 84, epigramă îndreptată împotriva acestui tip de pronunțare); *rusticus* are în cazul acesta sensul de „incorect”, opunîndu-se lui *urbanus* „corect, literar”.

³ Textele de care dispunem atestă cuvîntul *barbarismus* de la *Rhetorica* dedicată lui Herennius (inceputul sec. I î.e.n.); se găsește la Quintilian și chiar la Fronto. Cf. *Th. L. L.*, s. u.

VII ¹ Herodot III, 108. Informația e evident fantezistă.

² Gr. ἐπίχοιρον.

³ *Iliada*, XVII, 133—135.

5 Și în alt loc spune la fel :

Geme puternic, ca un leu cu mândră coamă,
Căruia vînătorul i-a răpit puii
Din desișul pădurii ⁴.

6 Fiindcă mă intriga această deosebire de relatare între cel mai mare dintre poeți și cel mai cunoscut dintre istorici, am găsit cu cale să consult cărțile foarte îngrijit scrise ale filozofului Aristotel, *Despre animale*. Ce voi găsi scris în ele despre problema în discuție voi consemna în aceste comentarii cu înseși cuvintele lui Aristotel ⁵.

VIII. Poetul Afranius a spus bine și frumos că înțelepciunea e fiica experienței și a memoriei.

1 Foarte adevărat și nimerit a spus poetul Afranius despre începutul și dobîndirea înțelepciunii că aceasta este fiica experienței și a memoriei. **2** El demonstrează prin această definiție că acela care vrea să aibă înțelepciunea lucrurilor omenеști n-are nevoie numai de cărți, de dialectică și de retorică, ci trebuie să se apropie de realitate și să se deprindă cu cunoașterea lucrurilor înseși și a primejdiilor pe care le comportă, să-și întipărească bine în minte toate faptele și întâmplările, să le judece și să scoată reguli de conduită din învățămintele pe care ni le dau primejdiile reale, nu numai din cele pe care ni le dau cărțile și profesorii prin cuvinte și imagini deșarte ca cele scenice sau din vis. **3** Iată versurile lui Afranius din togata ¹ sa intitulată *Sella* :

„M-a zămislit Experiența, mama care m-a născut este
Memoria,
Sofia mă numesc grecii, iar voi Sapienția” ².

4 Pacuvius de asemenea are cu aceeași idee un vers care după părerea filozofului Macedo ³, un om onest și bun prieten al meu, ar trebui să fie scris pe frontispiciile tuturor templelor :

„Urăsc pe cei trîndavi la treabă și filozofi la vorbă” ⁴.

⁴ *Iliada*, XVIII, 318—320.

⁵ Se pune întrebarea de ce Gellius a renunțat la consultarea imediată a lui Aristotel. După Hosius (p. XLVI), trimiterea fără text s-ar fi găsit în sursa de inspirație a lui Gellius (Favorinus, Παντοδαπή ιστορία, după Hosius, p. LIII), cărei desigur nu acesta a descoperit contradicția dintre Herodot și Homer; Gellius a neglijat apoi să caute și să transcrie textul (adăugat de vechii editori: Aristotel, *Hist. anim.* VI, 31, p. 579), mai ales că nu răspundea la toate întrebările.

VIII ¹ *Togata (fabula)* = comedie cu subiect roman (prin opoziția cu *palliata*, care avea subiect grecesc).

² Afranius, v. 298—299 Ribbeck. *Sapientia* „înțelepciune” traducea gr. σοφία. La începuturile constituirii unui vocabular filozofic la Roma, autorii aveau grijă, spre a se face înțeleși, să dea, paralel cu termenul latin folosit într-o accepțiune nouă, și corespondentul său grecesc, consacrat.

³ Personajul nu e cunoscut din altă parte.

⁴ Pacuvius, v. 348 Ribbeck.

5 Căci zicea că nimic nu poate fi mai nedemn și mai intolerabil decât ca oameni leneși și trîndavi, purtînd barbă și manta ⁵, să reducă morala și folosul filozofiei la artificiu limbii și al cuvintelor și să condamne cu foarte multă elocință vițiile pe care ei le au sub piele.

IX. *Ce scrie Tullius Tiro în comentariile sale despre Suculae și Hyades care sînt nume de stele.*

1 Tullius Tiro a fost elevul și libertul lui Cicero, ca și ajutorul acestuia în activitatea literară. **2** El a scris mai multe cărți despre limba latină, și despre alte probleme felurite și amestecate. **3** Între acestea mai însemnate sînt cele pe care le-a intitulat cu cuvîntul grecesc *Pandecte* ¹, ca unele care cuprind tot felul de lucruri și de cunoștințe. **4** În această carte scrie următoarele despre stelele care se numesc Suculae: „Într-atît vechii romani n-au cunoscut limba și literatura greacă, încît au numit Suculae (scroafe tinere, godaoc) stelele care sînt în capul Taurului și pe care grecii le numesc hyade (ὕαδες), ca și cum cuvîntul latin ar fi o traducere a celui grecesc, ὕες, în latinește *sues* (porci). Dar hyadele — zice el — nu vin de la ὕες, deci nu de la *sues* (porci), așa cum au crezut ignoranții noștri, ci de la verbul ὕειν (a ploua); fiindcă atunci cînd răsar și apun ele, se produc furtuni și cad ploii torențiale. Iar a ploua (*pluere*) se spune în grecește ὕειν ².

5 Acestea spune Tiro în *Pandecte*. Dar cei vechi ai noștri n-au fost atît de înapoiți și de incuți încît să numească *suculae* stelele hyade fiindcă grecescul ὕες se spune în latinește *sues*. După cum noi pentru grecescul ὑπέρ avem *supra* (deasupra) pentru ὑπίως *supinus* (pe spate) pentru ὑφορβός *subulcus* (porcar), pentru ὕπνος mai întii *syppnus* și apoi, transformînd pe *y* în *o* înrudit cu el, *somnus*, tot așa am făcut din ὕαδες mai întii *syades* și apoi *suculae* ³.

6 Iar aceste stele nu sînt în capul taurului, cum spune Tiro, — căci nu se vede nici un cap de taur în afară de ele — ci sînt așezate așa în cercul

⁵ Vezi mai sus, IX. 2, nota 1.

IX ¹ Gr. Πανδέκτου. Cf. Pref., 7.

² Tiro, fr. 13 Funaioli.

³ Explicația lui Tiro este totuși cea justă: *Suculae* e un cale semantic după ὕαδες, acesta din urmă fiind socotit un derivat de la ὕς „porc”. Considerațiile etimologice ale lui Gellius pornesc de la o înțelegere greșită a naturii raporturilor lingvistice greco-latine (vezi mai jos, XVI, 12): necunoscînd înrudirea dintre cele două limbi, gramaticii latini au socotit toate cuvintele latinești care prezentau asemănări cu cele grecești drept împrumuturi din limba greacă (vezi și Introducerea, p. XLIV-XLV). E de remarcat totuși justetea corespondenței fonelice invocate de Gellius: unei aspirate inițiale grecești (provenită dintr-un *s*) îi corespunde în latinește un *s*- inițial. Dintre cuvintele înșirate de Gellius, au origine comună gr. ὕες, lat. *sues* (plurale), gr. ὑπέρ lat. *super* (și *supra*), gr. ὕπνος lat. *somnus* (transformările fonetice date de Gellius sînt fanteziste); primul element din gr. ὑφορβός și lat. *subulcus* este gr. ὕς, lat. *sus*, citat la începutul listei; tot astfel au aceeași origine, în ce privește primul element, lat., *supinus* și gr. ὕπτιος: lat. *sub*, gr. ὕπ).

ce se numește zodiac, încît prin poziția lor se formează oarecum imaginea unui cap de taur, după cum celelalte părți care conturează corpul taurului sînt formate din așezarea stelelor pe care grecii le numesc pleiade, iar noi *uergiliæ*.

X. Care este etimologia cuvîntului soror după Labeo Antistius și a lui frater, după P. Nigidius.

1 Labeo Antistius a făcut din studiul dreptului civil prima sa preocupare și a fost jurisconsult public. Dar nici celelalte discipline și arte nu le-a neglijat. A pătruns adînc în tainele gramaticii, dialecticii și literaturii vechi. Își făcea chiar o pasiune din cercetarea etimologiei cuvintelor și cu ajutorul acestor cunoștințe filologice reușea să deznoade multe din laturile încurcate ale dreptului. 2 Există chiar niște cărți publicate după moartea sa sub titlul de *Posteriores*, dintre care trei, una după alta, — a 38-a, a 39-a și a 40-a — sînt pline de acest gen de cunoștințe care ajută la explicarea și punerea în lumină a faptelor de limbă latină. 3 În afară de acestea, în cartea intitulată *Pentru edictul pretorului* găsesc semănată multe idei interesante și frumoase. Astfel citim de exemplu în cartea a IV-a a operei *Pentru edict*: „*Soror* — zice el — înseamnă născută aparte (*seorsum*) fiindcă pleacă din casa în care s-a născut, și trece în altă familie”¹.

4 Iar P. Nigidius, un om cu o vastă cultură, dă o interpretare etimologică nu mai puțin ingenioasă și subtilă cuvîntului *frater* (frate); „*Frater* — zice el — vine de la *ferre alter* (fratele este aproape un alt eu)”².

XI. Numărul cel mai potrivit de oaspeți după M. Varro; despre dulciurile de la sfîrșitul mesei.

1 Există o carte foarte plăcută a lui M. Varro între satirele menipee, intitulată *Nu știi ce aduce o seară tîrzie*, în care se tratează despre numărul potrivit de oaspeți și despre însăși pregătirea și aranjarea ospățului. 2 El spune că numărul comensurilor poate să înceapă de la numărul grațiilor și să ajungă pînă la al muzelor, adică să pornească de la trei și să se oprească la nouă, astfel încît, cînd sînt foarte puțini să nu fie mai puțini de trei, iar cînd sînt mulți să nu fie mai mulți de nouă. 3 „Nu e bine să fie mulți — zice el — fiindcă mulțimea este adesea gălăgioasă și la Roma stă la masă în picioare, la Atena așezată, dar nicăieri nu stă culcată”¹.

X ¹ Antistius Labeo, *Ad edictum pract.*, fr. 2 Bremer. Etimologie evident fantezistă, *soror* fiind un cuvînt vechi, de origine indo-europeană.

² Nigidius Figulus, fr. 50 Swoboda, 28 Funaioli. Etimologie de asemenea fantezistă: și *frater*, ca și majoritatea numelor de rudenie, e un cuvînt indo-european.

XI ¹ La oșpețe, comensanii stăteau culcați.

Însuși ospățul — zice el — are următoarele patru condiții și atunci e desăvârșit, cînd le îndeplinește pe toate acestea și anume: dacă oamenii sînt bine crescuți, dacă locul e potrivit, dacă timpul e bine ales, dacă pregătirea este deosebită. Comesenii nu trebuie să fie nici prea vorbăreți nici muți, fiindcă elocința își are locul la tribunal și la senat, iar tăcerea trebuie să fie nu la o petrecere, ci în dormitor”².

4 Discuțiile purtate în timpul mesei nu trebuie să abordeze probleme grele și neliniștitoare, ci subiecte plăcute și atrăgătoare, conversațiile să fie ușoare și antrenante și în ele spiritul nostru să găsească farmec și încîntare. 5 „Acest lucru se va realiza — zice el — dacă vom vorbi despre lucruri comune referitoare la viața de toate zilele, iar nu despre frămîntările vieții politice, sau despre ocupațiile de tot felul. Gazda să nu fie nici risipitoare și mai ales nici zgîrcită cu masa”. Și mai departe: „La masă nu trebuie să se citească orice ci mai ales din lucrări care totodată folosesc și desfată”³.

6 El dă asemenea sfaturi și în legătură cu dulciurile de la desert. Despre acestea spune: „Cele mai dulci prăjituri sînt cele care nu sînt dulci; delicatele nu se împacă cu digestia”⁴.

7 Cuvîntul *bellaria* (dulciuri, prăjituri) poate să nu fie înțeles bine, dar este folosit de Varro cu sensul de totalitatea delicatelor ce se servesc la desert. Ceea ce spun grecii prin cuvintele πέμματα sau τραγήματα, ai noștri au numit *bellaria*.

Și vinurile dulci au fost numite în comediile vechi *Liberi bellaria* (dulciurile lui Bacchus)⁵.

XII. Tribunii poporului au dreptul de a aresta, iar nu de a cita.

1 Într-o scrisoare a lui Ateius Capito găsim scris că Labeo Antistius a fost cel mai adînc cunoscător al legislației, obiceiurilor și dreptului civil al poporului roman. 2 „Dar îl stăpînea pe acest om — zice el — o libertate prea mare și deșănțată pînă acolo încît pe timpul lui August n-avea nici o măsură și nu ținea seama de nimic altceva, decît de prescripțiile de drept pe care le citise în antichitățile romane”¹. 3 Mai departe povestește ce a răspuns același Labeo cînd a fost citat printr-un curier de tribunii plebei. 4 „Fiind reclamat de o femeie — zice Capito — și tribunii trimițîndu-i ordin la Gallianum² să vină să răspundă în legătură cu reclamația, el a spus celui ce venise să se ducă înapoi și să spună tribunilor că n-au dreptul

² Varro, *Satire menippeae*, fr. 333—336 Bücheler.

³ Varro, *ibid.*, fr. 338—340 Bücheler. Fr. 340 e citat (cu cîteva cuvinte în plus), mai sus, I, 22.5.

⁴ Varro, *ibid.*, fr. 341 Bücheler. Întreaga frază se bazează pe jocuri de cuvinte, greu de redat în traducere: cuvîntul „dulce” traduce aici lat. *mellitus*, al cărui sens propriu e „cu miere” (prăjiturile se îndulceau cu ajutorul mierii), iar cel figurat „plăcut”: în a doua parte a frazei jocul se bazează pe cuvinte grecești: atît πέμματα „prăjitură” (la plural „delicatese”) cît și τραγήματα „digestie” provin de la πίσσω „a coace” și „a digera”.

⁵ *Fab. incert.*, p. 144, v. 65 Ribbeck.

XII ¹ Ateius Capito, II, p. 287 Bremer.

² E vorba, probabil, de o casă de țară a lui Labeo, unde acesta trăia retras o parte a anului. Cf. Rolfe, II, p. 442, n. 1.

de a-l cita nici pe el nici pe alteineva, fiindcă după vechile obiceiuri ale poporului roman tribunii aveau dreptul de arestare, nu de citare; că deci ei pot să vină să-l aresteze, dar n-au dreptul să-l citeze”³.

5 Aceste lucruri pe care le-am citit în scrisoarea lui Capito, le-am găsit mai dezvoltat povestite în cartea a XXI-a a operei lui Varro, *Despre lucrurile omenești*. Iată ce spune Varro: 6 „Dintre magistrați unii au dreptul de a cita, alții de a aresta, alții nici unul nici altul din aceste două drepturi. Dreptul de a cita îl au consuli și alți magistrați care au *imperium*; dreptul de a aresta îl au tribunii poporului și alții care au un curier. N-au nici dreptul de a cita nici pe cel de a aresta, cvestorii și ceilalți, care n-au nici licitor nici curier. Cei ce au dreptul de a cita de asemenea pot să dea mandat de arestare, deținere și aducere, și toate aceste fie că sînt de față cei citați, fie că poruncesc să fie aduși. Tribunii poporului n-au nici un drept de citare, deși mulți care nu și-au cunoscut îndatoririle s-au comportat ca și cum l-ar avea, căci au dat ordin să fie citați în fața tribunei de judecată nu numai particulari, ci chiar consuli.

Eu, pe cînd eram triumvir, fiind citat de către tribunul poporului Porcius⁴, m-am consultat cu cei mai mari juriști și nu m-am dus, m-am ținut după dreptul vechi. De asemenea, cît am fost tribun n-am dat nici un ordin de citare, nici n-am cerut să se supună ordinelor cei citați de colegul meu”⁵.

7 Socotese că dintr-un respect fără rost pentru dreptul de care vorbește Varro nu s-a conformat Labeo citației tribunilor, mai ales că era simplu particular. 8 Ce sens, auzi prostie? a avut refuzul lui de a răspunde citației celor despre care el însuși recunoaștea că au dreptul de a aresta? Căci cine are dreptul de a aresta, îl are și pe cel de a pune în lanțuri.

9 Căutînd să afle de ce tribunii, care aveau cea mai mare putere de constringere, n-aveau și dreptul de a cita * * * am înțeles că tribunii poporului au fost creați în vechime, nu pentru a judeca, pe cît se pare, și nici pentru a face cercetări asupra celor absenți, ci pentru a interveni unde era nevoie, pentru a reprima o nedreptate pe care o întâlneau, de aceea ei n-aveau dreptul de a fi în altă parte decît acasă noaptea, fiindcă era nevoie de prezența lor permanentă în localitate, de vigilența lor, pentru ca să împiedice violențele⁶.

³ Ateius Capito, II, p. 287 Bremer.

⁴ Necunoscut, din alte texte. Poate un Porcius Laeca sau Licinus; un A. Porcius Laeca a putut fi tribun între 95 și 90; cf. T.R.S. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic*, New York, 1952, II, p. 473.

⁵ Varro, *Res Humanae*, XXI, fr. 2 Mirsch. Despre calitatea lui Varro de *triumvir capitalis* și de tribun, Gellius e singurul izvor de informație; datele sînt incerte. S-au propus anii 95-90, pentru funcția de triumvir, și 87-81 sau după 70, pentru cea de tribun. Cf. Broughton, *op. cit.*, I, p. 473, 484; H. Dahlmann, *R E*, Suppl. VI, col. 1175—1176.

⁶ Pentru dreptul de citare (*uocatio*) și de arestare (*prensio*) textele citate de Gellius sînt printre cele mai importante de care dispunem. Dreptul de *uocatio* aparținea numai magistraților investiți cu *imperium* (comandament militar și putere judiciară): consuli, dictatori, pretori, proconsuli; către sfîrșitul republicii tribunii și-au arogat acest drept (protestul lui Labeo se referă la o asemenea încercare); în anul 56 e.n. s-a interzis formal tribunilor să citeze în fața lor cetățenii din Italia. La început verbală, citația era adresată direct de magistrat; mai tîrziu s-a generalizat sistemul trimiterii unui curier oficial (*uitor*), recurîndu-se, pentru

XIII. În cărțile lui M. Varro Despre lucrurile omenești este scris că edilii și cvestorii poporului roman pot fi citați în judecată la pretor de către un simplu particular.

1 Când din singurătatea bibliotecii și din izolarea studiului cu profesorii am ieșit în mijlocul oamenilor și la lumina vieții publice, mi-aduc aminte că în cele mai multe cercuri unde se discutau public chestiuni de drept, se frământa problema dacă un cvestor al poporului roman poate fi chemat în judecată de către un pretor. 2 Aceasta nu este o chestiune oțioasă, ci o pusese realitatea însăși, fiindcă un cvestor trebuia să fie chemat în justiție. 3 Nu puțini socoteau că pretorul n-are drept să citeze, fiindcă cvestorul era fără îndoială un magistrat al poporului roman și nu putea fi nici citat, nici arestat și ridicat cu forța, dacă nu voia să vină, fără să fie atinsă majestatea magistraturii ¹. 4 Dar eu, care pe atunci studiam foarte bine operele lui M. Varro, când am văzut că se dezbate această problemă și sînt nedumeriri, am adus cartea a XXI-a de *Lucruri omenești* în care este scris: „Magistrații care n-au dreptul nici de a cita nici de a aresta pot fi citați în justiție chiar de un particular. Edilul curul M. Laevinus ² a fost adus la judecată în fața pretorului de către un particular; cei de acum, înconjurați de sclavi publici, nu numai că nu pot fi arestați, dar chiar dau la o parte mulțimea din drumul lor” ³.

5 Acestea scrie Varro despre edili în acel pasaj; iar mai sus în aceeași carte, spune că cvestorii n-au dreptul nici de a cita, nici de a aresta ⁴. 6 După ce am citit ambele pasaje din carte, toți și-au însușit ideile lui Varro și cvestorul a fost chemat în judecata pretorului.

citațiile din alte localități, și la forme scrise. Citațiile se făceau pentru părțile sau martorii din proces, pentru tutorii care aveau de prezentat socotelile pupiilor etc. Dreptul de arestare (*prensio*) aparținea magistraților superiori, investiți cu *imperium* (asupra altor magistrați există dubii, deoarece nu se cunoaște exact care sînt magistrații care aveau curieri—*uiatores*—și în ce măsură condiția de a avea curier, atestată de Varro, conferea dreptul de a aresta) și tribunilor plebei, cu condiția ca aceștia din urmă să procedeze la arestare ei înșiși sau prin intermediul edililor plebei. Dreptul de arestare se exercita atunci cînd cel convocat prin citație într-un proces criminal nu răspundea la apelul magistratului; de asemenea, se putea procedea la arestare în cazul refuzului de a plăti o amendă sau, în general, pentru atitudine lipsite de deferență față de un magistrat. Împotriva dreptului de arestare nu se putea opune decât inviolabilitatea domiciliului (nimeni nu putea fi arestat la el acasă) și intercesiunea tribunului plebei. În legătură cu acest drept (*ius intercessionis*) trebuie explicată și obligația pe care o aveau tribunii de a nu lipsi de acasă noaptea, pentru a-și putea oferi oricînd ajutorul împotriva abuzurilor de putere (cf. și III, 2, 11).

XIII ¹ Majestatea magistraturii (*maiestas*) este datoria de respect (*reuerentia*), cinstire (*honor*) și ascultare (*obsequium*) datorată magistraților. Titlul de „magistrat al poporului roman” (*magistratus populi Romani*) se opunea „magistratului municipal” (*magistratus municipalis*).

² Nu se știe dacă acest M. Valerius Laevinus e identic cu legatul lui L. Aemilius Paulus (181 î.e.n.) sau cu consulul anului 220 î.e.n. (mort în 200). Cf. H. Volkmann, *RE*, s.u., 209 (personajele cu care ar putea fi identificat sînt la nr. 210, 211).

³ Varro, *Res Humanæ*, XXI, fr. 3 Mirsch.

⁴ Varro, *ibid.*, fr. 2 Mirsch, citat mai sus, cap. 12, par. 6.

XIV. *Ce este pomerium.*

1 Augurii poporului roman, care au scris despre auspicii au arătat ce este *pomerium* prin această definiție: *Pomerium* este locul dintre ogoare și ziduri de jur împrejurul orașului, determinat în limite fixe pînă unde se întinde auspiciul urban. 2 Vechiul *pomerium* stabilit de Romulus se termina la poalele muntelui Palatin. Dar *pomerium*, pe măsură ce s-au întins hotarele s-a lărgit și el de cîteva ori și a ajuns să cuprindă în el mai multe coline înalte. 3 Avea dreptul să întindă *pomerium* cel ce mărise teritoriul statului roman cu pămînt cucerit de la dușmani.

4 S-a căutat însă să se afle, și chestiunea e și acum în discuție, de ce din cele șapte coline ale orașului celelalte șase sînt în interiorul *pomerium*-ului, și numai Aventinul singur, care nu e nici departe nici nepopulat este în afara *pomerium*-ului. Nici Servius Tullius, nici Sulla care a căutat să aibă gloria lărgirii *pomerium*-ului, nici după aceea divinul Iulius¹, deși a lărgit *pomerium*-ul nu l-a inclus între barierele sacre ale orașului.

5 Messala scrie că sînt mai multe pricini ale acestui fapt, dar dintre ele consideră numai una convingătoare, anume că pe acel munte a luat Remus auspiciile la întemeierea Romei și avînd păsări nefavorabile a fost învins în auspiciu de Romulus. 6 „De aceea — zice el — toți care au întins *pomerium*-ul, au lăsat pe dinafară acest munte, ca și cum ar fi de rău augur, cu păsări cobitoare”².

7 Dar vorbind despre muntele Aventin socotesc că nu trebuie trecut cu vederea ce am găsit în *Comentariile* gramaticului vechi Elys³. În acele comentarii este scris că Aventinul care era lăsat în afară de *pomerium*, cum am spus, după aceea a fost cuprins din ordinul divinului Claudiu și a fost inclus în interiorul *pomerium*-ului⁴.

XIV ¹ = Caesar.

² Valerius Messala, fr. 3 Bremer.

³ Elys, fr. unic Mazzarino. Numele gramaticului e corupt. A fost identificat rînd pe rînd cu Laelius Felix (Mereklin), Heraclides Ponticus (M. Hertz), Epelys (Bergk) unul dintre Aelii (Hosius), L. Antistius Vetus (L. Hermann). Cf. A. Mazzarino, *GRF*, p. 341.

⁴ Gellius dă pe scurt esențialul cu privire la *pomerium*. Este vorba de limita religioasă a orașului, care nu coincidea cu zidurile construite în scop militar (se afla în afara lor, cu excepția Aventinului și a altor coline; acestea erau înăuntru zidurilor dar în afara *pomerium*-ului). Limita aceasta avea și un caracter juridic: comandamentul militar nu se exercita decît în afara *pomerium*-ului, puterea tribunilor decît înăuntru lui. Marcarea *pomerium*-ului se făcea cu ajutorul unor pietre de hotar, parțial păstrate (ceea ce permite reconstituirea trasului și stabilirea extinderilor succesive). În epoca republicană, Sulla a procedat la o lărgire a *pomerium*-ului, urmat de Caesar, Augustus (aceasta din urmă e îndoielnică), Claudiu (în anul 50), Nero, Vespasian, Hadrian etc. În general, dreptul în a extinde *pomerium*-ul revenea numai celor care au extins limitele statului roman. Cf. M. Besnier, *DA*, s.u., A. v. Blumenthal, *RE*, s.u.

XV. *Un citat din cartea augurului Messala, în care este vorba despre magistraturile minore, despre faptul că pretorul și consulul sînt colegi și despre alte cîteva lucruri în legătură cu auspiciile.*

1 În edictul consulilor prin care se fixează ziua comițiilor centuriate¹ se găsește această formulă veche și consacrată : un magistrat minor nu va observa cerul. 2 Așadar, trebuie știut ce sînt magistraturile minore. 3 Asupra acestei chestiuni nu e nevoie să spun eu nimic, fiindcă în momentul în care scriu aceste rînduri am la îndemîină prima carte a operei augurului Messala, *Despre auspicii*. 4 Transcriu deci din această carte înseși cuvintele lui Messala : „Drepturile patricienilor de a lua auspicii se împart în două. Auspiciile cele mai mari le iau consulii, pretorii, cenzorii. Totuși drepturile tuturor acestora nu sînt egale, pentru că cenzorii nu sînt colegi cu consulii și pretorii, dar pretorii sînt colegi cu consulii. De aceea nici consulii sau pretorii nu pot anula sau ratifica auspiciile cenзорilor, nici cenзорii pe ale consulilor sau pretorilor ; dar cenзорii între ei, și de asemenea pretorii și consulii între ei își pot anula sau ratifica auspiciile. Pretorul, deși este coleg cu consulul, nu poate propune un candidat nici pentru pretură nici pentru consulat, fiindcă așa cum am moștenit de la înaintașii noștri și cum scrie în cartea a XIII-a a comentariului lui C. Tuditanus², pretorul are autoritate mai mică decît consulul și un magistrat cu autoritate mai mare nu poate fi propus de un coleg cu autoritate mai mică. Deși în timpul din urmă, un pretor poate fi numit de alt pretor, eu am urmat autoritatea celor vechi și n-am luat parte la auspiciu în comiții. Cenזורii nu sînt aleși sub aceleași auspicii ca pretorii și consulii. Magistratii ceilalți iau auspiciile mai mici. De aceea ei se numesc magistrați minori, iar ceilalți magistrați majori. Cînd sînt aleși magistrați minori, magistratura e dată în comițiile tribute, dar e legiferată de comițiile curiate, cei majori sînt aleși prin comițiile centuriate”³.

5 Din acest pasaj extras din Messala se vede bine și ce sînt magistrații minori și de ce se numesc minori. 6 El ne arată de asemenea că pretorul este coleg cu consulul, fiindcă sînt aleși prin aceleași auspicii 7 și se zice că au auspicii majore, fiindcă auspiciile lor sînt socotite mai importante decît ale altora.

XV ¹ Comițiile centuriate (*comitia centuriata*) erau adunări oficiale și solemne ale poporului repartizat pe clase censitare și centurii (vezi mai sus, VI, 13). Convocarea lor putea fi făcută numai de un magistrat investit cu *imperium*, mai ales de către consul. Ele nu puteau fi reunite decît în zile speciale (*dies comitiales*), 191 pe an. Atribuțiile comițiilor centuriate erau variate (legislative, militare, electivă, judiciare).

² Sempronius Tuditanus, fr. 8 Peter.

³ Valerius Messala, fr. 1 a Bremer. Pentru comiții, vezi și, mai jos, XV, 27. Ierarhia magistraturilor după criteriile indicate de Messala, nu pare să corespundă practicii.

XVI (XV extr.). În continuare cuvintele aceluiași Messala care spune că una este loqui ad populum (a vorbi către popor) și alta agere cum populo (a trata cu poporul); ce magistrați au dreptul de a interzice convocarea comițiilor și anume căror magistrați.

1 Tot Messala scrie astfel în aceeași carte despre magistrații minori: „Consulul poate interzice oricărui magistrat să convoace comițiile și orice adunare. Pretorul are aceleași puteri față de ceilalți magistrați, afară de consuli. Magistrații minori nu pot împiedica nici ținerea comițiilor, nici altă adunare. Cine dintre aceștia convoacă mai întâi comițiile este în drepturile sale, fiindcă nu se poate trata cu poporul (*agere cum populo*) în două părți și nici nu poate unul să interzică adunarea convocată de altul. Dacă vor să țină un discurs, să nu trateze cu poporul (*uti ne cum populo agant*) și pot să țină discursuri oricât de mulți magistrați în aceeași adunare”¹. 2 Din aceste cuvinte ale lui Messala se vede că alta este a trata cu poporul (*cum populo agere*) și alta a vorbi în adunare (*contionem habere*). 3 Căci a trata cu poporul (*cum populo agere*) înseamnă a cere ceva poporului, a-i propune o lege pe care prin vot s-o aprobe sau s-o respingă, pe cînd a vorbi către popor (*contionem habere*), înseamnă a ține în fața poporului un discurs fără nici o propunere².

XVII (XVI). Humanitas n-are sensul pe care i-l dă poporul ci l-au întrebuințat mai corect cei ce vorbesc pur latinește.

1 Cei ce au vorbit latinește și au folosit cuvintele corect, au voit ca *humanitas* să fie nu ceea ce socotește vulgul și ceea ce se înțelege în grecește prin cuvîntul φιλανθρωπία (dragoste de oameni, omenie), însemnînd oarecare dragoste și bunăvoință față de oameni fără deosebire, ci au numit *humanitas* cam ceea ce spun grecii prin cuvîntul παιδεία iar noi prin erudiție și educație pe calea artelor frumoase¹. Cei ce se pasionează sincer și stăruie în acestea sînt *humanissimi*. Căci dorința de a ști și de a învăța a fost dată numai omului dintre toate animalele și de aceea a fost numită *humanitas*.

XVI ¹ Valerius Messala, fr. 2 Bremer.

² După cum rezultă și din text, *contio* era o reunire a poporului, convocată și prezidată de un magistrat și care, spre deosebire de *comitia*, nu proceda la votări, nefiind o formă juridicele constituită de adunare a poporului. Scopul acestor adunări era de a se putea comunica celeștelor proiectele sau deciziile care urmau să fie supuse ulterior comițiilor, sau de a se supune dezbaterii diverse probleme politice. Un magistrat superior celui care a convocat această adunare avea dreptul s-o dizolve (excepțînd cele convocate de tribuni).

XVII ¹ Cuvîntul e atestat cu ambele sensuri (cf. Ehlers, *Th. L.L.*, s.u.). Despre noțiune, vezi I. Heinemann, *RE*, Suppl. V, col. 286, și bibliografia indicată la Ehlers, *art. cit.*, 3077, 20–28.

2 În acest sens au întrebuințat acest cuvint cei vechi, și mai ales M. Varro și Marcus Tullius² în toate cărțile. Mă mulțumesc însă deocamdată să dau un singur exemplu. 3 Citez din Varro începutul primei cărți a operei *Despre lucrurile omenești*: „Praxitele care pentru strălucitul său talent artistic e cunoscut de orice om care este cât de puțin instruit (*paulum modo humaniori*³)”. 4 *Humanior* deci nu înseamnă ușor, amabil, binevoitor, oricât de incult ar fi, cum înțelege vulgul, — căci sensul acesta nu se potrivește cu ideea de mai sus — ci în sensul de cult, instruit, educat, care să știe din cărți și din istorie cine a fost Praxitele.

XVIII (XVII). *Ce înseamnă aceste cuvinte ale lui M. Cato: inter os atque offam (între gură și îmbucătură).*

1 Există o cuvîntare a lui M. Cato Cenzorul, *Despre edilitate numiți ilegal*, și în această cuvîntare următorul pasaj: „Se spune că o să fie o bună recoltă care se vede din grînele verzi de pe ogoare. Dar nu vă legănați prea mult cu speranța. Adesea am auzit că pot interveni multe între gură și îmbucătură. Mai ales că între îmbucătură și griul verde este o distanță mare”¹. 2 Eurucius Clarus, care a fost prefectul orașului și de două ori consul, bărbat pasionat după studiul obiceiurilor și literaturii vechi, a scris lui Sulpicius Apollinaris, un mare învățat al vremii noastre, și l-a rugat să-i răspundă dacă știe ce sens au acele cuvinte. 3 Atunci Apollinaris, fiind și eu de față, — căci în acel timp eram tînăr și urmaam cursurile lui la Roma —, în răspunsul său a scris lui Clarus scurt, ca unui bărbat erudit, că *inter os et offam* este un vechi proverb cu același sens pe care-l are versul grecesc devenit proverb:

„E distanță mare între cupă și buze”.

XIX (XVIII). *Platon atribuie lui Euripide un vers al lui Sofocle; alte câteva cazuri asemănătoare.*

1 Există acest vechi vers senar cunoscut:

„Tiranii devin înțelepți în societatea înțelepților”.

2 Platon spune în *Teetet*¹ că acest vers este al lui Euripide. Eu mă mir de această afirmație, fiindcă l-am găsit în tragedia lui

² Cicero, *De oratore*, I, 16, 71; II, 17, 72. Sensul de φιλανθρωπία poate fi totuși recunoscut în pasaje ca *De officiis*, II, 14; III, 23.

³ Varro, *Res Humanæ*, I, fr. 1 Mirsch.

XVIII ¹ Cato, *Orationes*, I.XV, fr. 1 Jordan, 8, fr. 217 Malcovati.

XIX ¹ Versul nu e citat în *Teetet*, ci în *Statul*, VIII, 568 a-b, și în dialogul *Theages* (probabil apocrif, dar socotit autentic în Antichitate) 125 b; ambele pasaje îl atribuie lui Euripide. La același vers și de asemenea la Euripide face aluzie și Aristofan, *Thesmophoriazuse*, 21; scoliastul comicului rectifică însă atribuirea, în sensul textului lui Gellius (aceeași rectificare la Aristide, II, 288, 2, Libanius, *Epist.*, 33). Cf. J. Souilhé, ediția dialogului *Theages* vol. XIII, 2, din colecția Budé, p. 150, nota 1.

Sofocle intitulată *Aias Locrianul*²; iar Sofocle s-a născut înaintea lui Euripide³.

3 Dar și acest vers nu mai puțin cunoscut:

„Eu bătrîn voi învăța pe un bătrîn”⁴

se găsește și în tragedia lui Sofocle intitulată *Ftiotidienele* și în *Bacantele* de Euripide.

4 De asemenea am găsit și în *Prometeu răpitor de foc* de Eschil și în tragedia lui Euripide intitulată *Ino* același vers cu o diferență de câteva silabe. Iată versul lui Eschil:

„Tăcînd cînd trebuie și vorbind la momentul oportun”⁵.

iată acum și pe cel al lui Euripide:

„Să tacă atunci cînd trebuie și să vorbească atunci cînd n-are de ce să se teamă”⁶.

Eschil a fost însă cu mult mai vechi⁷.

XX (XIX). Despre neamul și numele familiei Porcia.

1 Pe cînd mă găseam în biblioteca din palatul lui Tiberiu¹ împreună cu Sulpicius Apollinaris și cu alți prieteni de ai mei și de ai lui, mi s-a adus din întîmplare o carte al cărui autor era arătat M. Cato Nepos. 2 Ne-am întrebat cine o fi acest M. Cato Nepos. 3 Atunci un tînăr, nu fără cunoștințe literare după cum am putut înțelege din discuție, a zis: „Acesta este M. Cato cu adaosul de Nepos nu ca o poreclă, ci ca indicație că a fost nepot de fiu al lui M. Cato Cenzorul. El a fost tatăl lui M. Cato care a fost pretor

² Sofocle, fr. 14 Pearson. Există posibilitatea ca versul să se fi găsit la ambii autori. Cf. A. C. Pearson, *ad. loc.*, și fragmentul de mai jos.

³ După tradiția cronografilor greci. Euripide s-a născut în ziua bătăliei de la Salamina (480), cînd Sofocle avea 16 ani.

⁴ Sofocle, fr. 695 Pearson.

⁵ Eschil, fr. 351 Mette.

⁶ Euripide, fr. 417 Nauck.

⁷ Eschil s-a născut în 525 î.e.n. (dată aproximativă).

XX ¹ Lat. *bibliotheca domus Tiberianae*. Palatul lui Tiberiu era situat pe nord-vestul Palatului; biblioteca publică găzduită acolo e semnalată de puține izvoare. Palatul a ars în anul 80 și a fost refăcut de Domițian.

și care în războiul civil s-a sinucis cu un pumnal la Utica. Despre viața acestui Cato din Utica a scris M. Cicero o carte intitulată *Lauda lui Cato*² pe care-l numește strănepotul lui M. Cato Cenzorul. 4 Așadar tatăl celui pe care l-a lăudat Cicero a fost acest M. Cato pe care-l găsiți aci ca autor de cuvîntări cu numele de M. Cato Nepos”.

5 Atunci Apollinaris, calm și politicos, cum îi era obiceiul cînd contrazicea pe cineva, a zis : „Te felicit, dragul meu, că la o vîrstă atît de fragedă, chiar dacã nu știi cine a fost acest M. Cato, despre care e vorba, cunoști unele amănunte despre familia Catonilor. 6 M. Cato Cenzorul n-a avut un nepot, ci mai mulți, și nu din același tată. 7 Căci acel M. Cato, care a fost orator și cenzor, a avut doi fii de la două soții, deosebiți mult unul de altul ca vîrstă. 8 Cel mai mare era încă adolescent, cînd și-a pierdut mama și cînd tatăl său, destul de bătrîn, s-a recăsătorit cu fiica lui Salonius, un client al său. Din această căsătorie de a doua s-a născut M. Cato Salonianus, numele Salonianus fiindu-i dat de la bunicul după mamă Salonius. 9 Din fiul cel mai mare, care a murit ca pretor designat, tatăl său fiind încă în viață, și de la care au rămas strălucite lucrări de disciplină juridică, s-a născut acest M. Cato, despre care este vorba, fiul lui Marcus și nepotul lui Marcus. 10 Acesta a fost un orator cu destulă vehemență și de la el au rămas multe cuvîntări compuse după exemplul bunicului său. Consul cu Q. Marcius Rex³, a plecat în Africa în timpul consulatului și a murit în acea provincie. 11 Dar el n-a fost, așa cum ai zis, tatăl pretorului M. Cato, care s-a sinucis la Utica, și pe care l-a lăudat Cicero, căci dacã unul a fost nepotul și celălalt strănepotul lui Cato Cenzorul nu putem trage în mod necesar concluzia că unul a fost tatăl celuilalt.

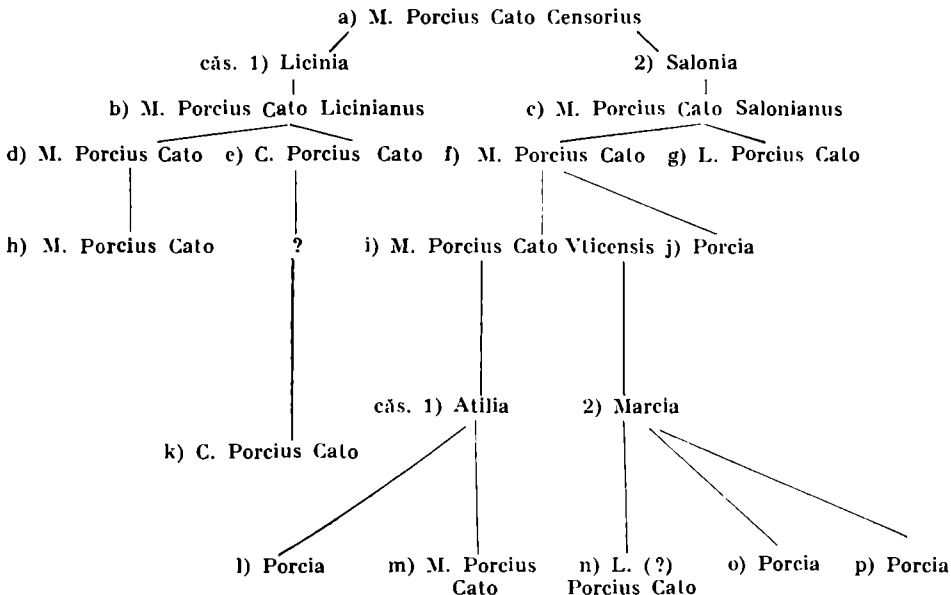
12 Acest nepot, a cărui cuvîntare ne-a venit în mină a avut un fiu M. Cato, dar nu pe cel care a murit la Utica, ci pe altul care, după ce a fost edil curul și pretor, s-a dus în Galia Narbonensis și și-a sfîrșit viața acolo. 13 Iar din celălalt fiu al lui Cato Cenzorul, cu mult mai mic și numit Salonianus, cum am spus mai sus, s-au născut doi fii : L. Cato și M. Cato. 14 Acest M. Cato a fost tribun al plebei și a murit pe cînd aspira la pretură. El a fost tatăl pretorului M. Cato, care s-a sinucis în timpul războiului civil la Utica, și căruia i-a făcut Cicero elogiul, spunînd despre el că a fost strănepotul lui M. Cato Cenzorul. 15 Vedeti deci că această spiță a familiei, descendentă din fiul mai mic al lui Cato, se deosebește nu numai după ramura laterală a neamului însuși, ci și după intervalul de timp ; căci acel Salonianus născîndu-se tîrziu, cînd tatăl său avea o vîrstă destul de înaintată, precum am mai spus, și urmașii săi au fost posteriori față de ur-

² Cicero, *Laus Catonis*, fr. 1, p. 987 Orelli.

³ Q. Marcius Rex, consul în 118 î.e.n., împreună cu M. Porcius Cato. În timp ce colegul său capătă comanda în Africa, Marcius învinge pe ligurii stoenei din Alpii de Vest și obține triumful în 117. Cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 91.

mașii fratelui său mai mare. **16** Această diferență de timp o veți observa din cuvîntare, cînd o veți citi”⁴.

⁴ Pentru mai multă claritate, recapitulăm arborele genealogic al Porciilor (ramura Catones) pe care Gellius (sau Sulpicius Apollinaris) l-a găsit într-o lucrare (amintită în par. 17) redactată probabil de familie. (Despre cele două personaje deosebit de celebre ale familiei, M. Porcius Cato Censorius și M. Porcius Cato Vticensis, vezi indicele). Despre ascendenții lui M. Porcius Cato Censorius avem știri foarte puține; străbunicul, bunicul și tatăl acestuia purtau toți prenumele Marcus. Urmează :

Dăm mai jos câteva informații despre personajele cuprinse în această schemă :

b) M. Porcius Cato Licinianus, educat chiar de tatăl său (care compune și diverse tratate în acest scop), se distinge în câteva campanii militare începînd din anul 173; rănit la Pydna (168), se întoarce la Roma și se dedică studiilor juridice (informații despre el, în afara paragrafului 9 din Gellius, și la alte surse : Cicero, *De or.*, II, 112 etc.). Moare ca pretor designat în 152. Cf. F. Miltner, *RE* s.u., 14.

c) M. Porcius Cato Salonianus, mult mai tînr decît fratele său (născut, după unele surse în 154). Știrile despre viața lui sînt foarte sărace; a murit pretor, la o dată necunoscută. Cf. F. Miltner, *RE*, s.u., 15.

d) M. Porcius Cato, consul în 118, moare în Africa. Cunoscut și ca orator (vezi par. 10); acest personaj constituie pretextul întregului capitol. Cf. F. Miltner, *RE*, s.u., 10.

e) C. Porcius Cato, consul în 114, comandant în luptele împotriva tracilor scordisci, legat în Africa în războiul împotriva lui Iugurtha. Acuzat de corupție se exilează în Spania, la Tarraco. Cf. F. Miltner, *RE*, s.u., 5.

f) M. Porcius Cato, tribun al plebei în 99, moare între 95 și 91. Cf. F. Miltner, *RE*, s.u., 12.

g) L. Porcius Cato, pretor prin 92, consul în 89, moare în același an, asasinat sau în luptă. Cf. F. Miltner, *RE*, s.u., 7 (îi atribuie tribunatul plebei deținut de M. Porcius, nr. 12; cf. T. R. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic*, II, p. 2,3 n. 6,18, Additions, p. 49).

h) M. Porcius Cato, despre care nu avem alte informații decît cele date de Gellius (par. 12); cf. F. Miltner, *RE*, s.u., 11.

j) Porcia, căsătorită cu L. Domitius Ahenobarbus, un adversar al lui Caesar, omorît la Pharsalos (48); moare în 45. Cicero, Varro și un personaj obscur, Lollius, îi dedică elogii. Cf. F. Miltner, s.u., 27.

k) C. Porcius Cato, adversar al lui Pompeius, tribun al plebei în 57-56, amestecat în

17 Acestea le-am auzit de la Sulpicius Apollinaris și eu am constatat că sînt adevărate cînd am citit după aceea „cuvîntările funebre și cartea de amintiri despre familia Porcia”⁵.

XXI (XX). *Cei mai buni scriitori au ținut seamă mai mult de muzicalitatea plăcută a sunetelor și a cuvîntelor, ceea ce grecii numesc εὐφωνία, decît de regulile și de disciplina gramaticilor.*

1 A fost întreat Valerius Probus, am aflat aceasta de la un prieten al său, dacă trebuie să se spună *has urbis* sau *has urbes* (aceste orașe) *hanc turrin*, sau *hanc turrem* (acest turn)¹. „Dacă faci versuri — a zis el — sau dacă scrii proză și trebuie să întrebuițezi aceste cuvinte, nu te lua după definițiile stătute și rîcede ale gramaticii, ci întrebă-ți urechea ce și unde merge o formă sau alta; cum te va sfătui ea, așa va fi cel mai bine”. 2 Atunci cel ce întrebuse a zis: „Cum vrei să-mi întreb urechea?” 3 Și Probus a răspuns: „Cum și-a întreat-o Vergiliu, care a spus în unele locuri *urbis* și în altele *urbes*, după aprecierea și sfatul urechilor sale. 4 Căci în prima carte de *Georgice*, pe care am citit-o corectată de mîna lui chiar, a scris *urbis*, cu litera *i*. Cuvîntul e în versurile acestea:

... . oare vrei să ocrotești orașele (. . . *urbisne inuisere*)
Caesar². Și să ai pămîntul în grija ta.

Schimbă acum și zi *urbes*; vei obține ceva urît și greoi. 5 Dimpotrivă, în cartea a III-a din *Eneida* spune *urbes*, cu e:

Centum urbes habitant magnas
(Ei locuiesc o sută de mari orașe)³.

numeroase conflicte și intrigi politice din epoca sfîrșitului republicii; cf. F. Miltner, *RE*, s.u., 6.
l) Porcia, căsătorită cu M. Bibulus (mort în 48) apoi cu M. Iunius Brutus; participă la complotul împotriva lui Caesar; moare, pe cît se pare, în 43 î.e.n. Cf. F. Miltner, *RE*, s.u., 28.

m) M. Porcius Cato, însoțește pe tatăl său la Utica; grațiat de Caesar, se întoarce la Roma; după asasinarea dictatorului, îl însoțește pe Brutus și moare la Philippi (42, î.e.n.). Cf. F. Miltner, *RE*, s.u., 13.

n) L. (?) Porcius Cato, despre viața căruia sînt foarte puține știri. Cf. F. Miltner, *RE*, s.u., 8.

o) Porcia, fără date biografice însemnate. Cf. id. *ibid.*, 29.

p) Porcia, despre care nu se știe nimic. Cf. id. *ibid.*, 30.

⁵ Elogiile funebre (*laudationes funebres*) erau cuvîntările pronunțate la înmormîntarea unui personaj de către un membru al familiei sale (ulterior au fost pronunțate și de către un magistrat; la origine e vorba însă de o ceremonie a gîn(ii)). Adesea, mai ales cînd era vorba de un personaj important, discursurile se redactau în scris și se păstrau în familie ca amintire a meritelor strămoșești (cf. Cicero, *Brutus*, 62), constituind și documente istorice (desigur cu valoare reală redusă, și tocmai prin aceasta deveneau sursa a numeroase erori). Despre „cartea de amintiri” a familiei Porcia (*liber commentarius de familia Porcia*) nu avem alte informații decît mențiunea pe care o face aici Gellius.

XXI ¹ Forma veche de acuzativ plural a temelor în *-i* era *-is*; analogia a extins apoi forma în *-es*. Acuzativul singular al substantivului *turris* (ca și a altor teme în *-i*) era *turrin* pînă în epoca clasică; forma *turrem* e, de asemenea, analogică.

² Vergiliu, *Georgice*, I, 25—26. Manuscrisele de care dispunem azi au ambele forme.

³ Vergiliu, *Eneida*, III, 106. Manuscrisele au toate forma *urbes*.

Schimbă și aici și zi *urbis* : sunetul va fi subțire și fără putere ; atit de mare este deosebirea de armonie în legătura dintre un cuvânt și altul care urmează.

6 De asemenea, același Vergiliu a zis *turrim*, nu *turrem*, *securim*, nu *securem* :

Turrim in praecipiti stantem
(Un turn înălțându-se pe o înălțime) ⁴

și

Incertam excussit ceruice securim
(Și-a scuturat de pe grumaz securea nesigură) ⁵.

Acestea sînt, după părerea mea, de o grație mai deosebită decît dacă ar fi fost întrebuițată vocala *e*. 7 Dar cel ce întrebuse, fiind un om desigur cu ureche neformată pentru asemenea lucruri, a zis : „De ce uneori e mai bine cu o formă și alteori cu alta, nu înțeleg”. 8 Atunci Probus iritat a zis : „Nu te mai munci să știi dacă trebuie să spui *urbis* sau *urbes*. Căci dacă ești așa cum te văd, încît poți greși fără să fii deranjat, nu pierzi nimic fie că zici într-un fel sau altul”.

9. Cu aceste cuvinte a încheiat Probus discuția cu acel om, aproape brutal, cum îi era obiceiul față de cei grei de cap. 10 Eu am găsit după aceea ceva asemănător scris de Vergiliu în ambele feluri. Căci în același pasaj în două versuri consecutive a scris *tres* și *tris* ⁶, cu atita subtilitate de judecată, încît, dacă schimbi ceva și ai ureche, simți îndată cum se strică armonia sunetului. 11 Versurile din cartea X-a sînt următoarele :

Tres quoque Threicios Boreae de gente suprema
Et tris quos Idas pater et patria Ismara amittit
(Trei traci al cărui neam urcă pînă la Boreas
Și trei pe care-i trimite tatăl Idas și patria Ismara) ⁷.

În primul vers *tres*, în al doilea *tris* ; cîntărește armonia fiecăruia și vei găsi că fiecare, la locul său, își are rezonanța potrivită. 12 La fel în acest vers al lui Vergiliu :

Haec finis Priami fatorum
(aceasta i-a fost sfîrșitul după destin lui Priam) ⁸

⁴ Vergiliu, *Eneida*, II, 460.

⁵ Vergiliu, *Eneida*, II, 224.

⁶ Numeralul *tres* se declină ca toamele în *-i* : acuzativul vechi e deci *tris* ; cel analogic, mai recent, *tres*.

⁷ Vergiliu, *Eneida*, X, 350–351. În ambele versuri, manuscrisele se repartizează la ambele forme (*tris* în versul 351 fiind totuși lecțiunea mai multor manuscrise).

⁸ Vergiliu, *Eneida*, II, 554.

dacă schimbi și zici *hic finis*, va suna aspru și neplăcut și urechea va respinge schimbarea făcută⁹. La fel vei strica armonia, dacă vei face schimbare în acest vers al lui Vergiliu :

Quem das finem, rex magne, laborum?

(Ce sfinșit vei da, mare rege, muncilor noastre?)¹⁰.

Căci dacă vei zice *quam das finem* vei produce un sunet neplăcut și mai lăbărtat, nu știi cum. **13** Ennius, la fel, a zis *rectos cupressos*, contrar cerințelor genului¹¹, în acest vers :

Capitibus nutantis pinos rectosque cupressos

(Pinii care-și leagănă virfurile și chiparoșii cei drepti)¹².

Cred că i s-a părut mai puternic și mai bărbătesc sunetul cuvântului zicînd *rectos*, decît *rectas cupressos*. **14** Dimpotrivă același Ennius, în cartea a XVIII-a a *Analelor*, a zis *aere fulua*¹³, nu *fuluo*, nu pentru că și Homer spune ἤερα βροεῖαν (nor des)¹⁴ ci pentru că acest sunet e, după părerea mea, mai clar și mai plăcut.

15 La fel lui Marcus Cicero în cuvîntarea a cincea împotriva lui Verres i s-a părut că e mai dulce și mai curgător să scrie *fretu* decît *freto* în expresia *perangusto fretu diuisa* (despărțită printr-o strîmtoare foarte îngustă)¹⁵. Căci era mai fără artă și mai învechit să zică *perangusto fretu*. **16** Din aceleași rațiuni de armonie a zis , în a doua *Verină*, *manifesto peccatu*, nu *peccato*¹⁶. Am găsit această formă în două manuscrise tiro-niene demne de toată încrederea. **17** Iată cuvintele lui Cicero : „Nimeni nu trăia așa fel încît nici o parte a vieții lui să nu fie pătată de cea mai mare infamie ; nimeni nu trăia într-o greșală atît de evidentă (*in manifesto peccatu*) încît, nerușinat prin fapte, să pară și mai nerușinat dacă le nega”.

18 Nu numai că sunetul cuvîntului în această formă e mai elegant, dar se justifică și printr-o altă explicație. **19** Căci *hic peccatus* e ca și *peccatio* (acțiunea de a greși) o formă corect latinească după cum *hic incestus*, arătînd nu pe cel ce a săvîrșit incestul ci însuși incestul, și *hic tributus* cu sensul de „ceea ce s-a dat”, tributul, au fost întrebuințate

⁹ Cuvîntul *finis* are două genuri : masculin (*hic finis*), probabil mai vechi, și feminin (*haec finis*).

¹⁰ Vergiliu, *Eneida*, I. 241. Aici, *finis* e masculin.

¹¹ Numele de arbori sînt în latinește feminine ; în pasajul citat, Ennius folosește masculinul.

¹² Ennius, *Annales* (*lib. incert.*, fr. XXVIII), v. 490 Vahlen.

¹³ Ennius, *Annales* (XVIII. fr. II), v. 454 Vahlen (v. mai sus, II, 26, 11). Cuvîntul *aer* e de genul masculin ; Ennius folosește adjectivul feminin.

¹⁴ *Iliada*, XX, 446, și XXI, 6—7.

¹⁵ Cicero, *De suppliciis*, LXVI, 169. Manuscrisele textului ciceronian au lecțiunea *freto*. Substantivul *fretus* se declină și după declinarea a II-a (masc. și neutru ; ablativul *freto*), și după a IV-a (abl. *fretu*).

¹⁶ Cicero, *De praetura Siciliensi*, LXXVIII, 191. Manuscrisele au lecțiunea *peccato*. Și acest substantiv (de origine verbală) are formă dublă.

de mulți scriitori vechi ¹⁷. Se zice și *hic adlegatus* (această cerere), *hic arbitratus* (această hotărâre), pentru *adlegatio*, *arbitratio*, după care rațiune zicem *arbitratu meo* și *adlegatu meo* (la ordinul meu, la cererea mea). **20** Așadar Cicero a zis în *manifesto peccato*, cum au zis cei vechi în *manifesto incestu*, nu pentru că n-ar fi fost latinește să spună *peccato*, ci pentru că, în locul în care a fost întrebuințat, așa e mai bine ales și mai plăcut la ureche.

21 La fel Lucrețiu, după ureche, a întrebuințat la feminin *funis* (funie) în aceste versuri :

Haud, ut opinor, enim mortalia saecula superne

Aurea de caelo demisit funis in arua.

(Căci, după părerea mea, generațiile de muritori

Nu au fost coborâte cu o funie de aur din cer pe pământ ¹⁸.)

deși putea să folosească forma mai uzitată, fără să strice numărul de silabe :

Aureus e caelo demisit funis in arua.

22 Și pe preotese M. Cicero le numește *antistitae*, nu *antistites* cum cere gramatica ¹⁹. Căci deși evita aceste cuvinte vechi, neuzitate, totuși l-a desfătat armonia acestui cuvânt când a spus : *Sacerdotes Cereris atque illius fani antistitae* (Preotesele zeiței Ceres și slujitoarele aceluia altar) ²⁰. **23** Până într-atât în unele împrejurări nu s-au luat nici după natura cuvântului, nici după uz, ci numai după urechea care măsoară cuvintele după valoarea lor poetică. **24** „Cine nu simte aceasta — spune însuși Cicero când vorbea despre ritmul și armonia vorbirii, — nu știu ce urechi are sau ce e asemenea omului în el” ²¹.

25 Vechii gramatici au arătat că Homer, după ce zisese într-un loc *κολοιούς τε ψηράς* (mierle și grauri) ²², în alt loc a zis nu *ψηρών τε*, ci *ψαρῶν* :

Τῶν δ' ὄς τε ψαρῶν νέφος ἔργετι ἦε κολοιῶν

(Cum trece un nor de grauri sau de mierle) ²³.

¹⁷ E vorba aici de abstractele verbale în *-lus* (masculine de declinarea a IV-a) sinonime cu cele în *-tio* (feminine de declinarea a III-a); despre diferența dintre ele, vezi E. Benveniste, *Noms d'agent et noms d'action en indo-européen*, Paris, 1948, p. 96—104. *Incertus* nu e exemplul cel mai clar, deoarece derivă de la un nume, nu de la un verb; *tributus* de declinarea a IV-a e foarte puțin atestat: două exemple din Plaut, *Epidicus*, 227—228, nu permit stabilirea declinării (a IV-a sau a II-a).

¹⁸ Lucrețiu, *De rerum natura*, II, 1153—1154. Substantival *funis* (ca și *finis*, pomenit mai sus) are atît genul masculin (*aureus funis*) mai vechi, cît și feminin (*aurea funis*).

¹⁹ Femininul *antistita* e diferențiat de masculin, în timp ce un feminin *antistes* ar da naștere la confuzii. De altfel, textele scriitorilor atestă exclusiv femininul *antistita* (Plaut, Accius etc.); cf. *Th. L. L.*, s.u.

²⁰ Cicero, *De signis*, XI.V, 99.

²¹ Cicero, *Orator*, I, 168.

²² *Iliada*, XVI, 583.

²³ *Iliada*, XVII, 755.

El n-a urmat farmecul cuvintelor în general, ci pe cel legat de fiecare întrebuintare; căci dacă ai pune un cuvint în locul celuilalt, amîndouă ar suna neplăcut.

XXII (XXI). *Cuvintele retorului T. Castricius către tinerii săi școlari despre indecența în îmbrăcăminte și în încălțăminte.*

1 T. Castricius, profesor de retorică, care a avut la Roma loc de frunte în arta declamației și în învățămînt, bărbat cu cea mai înaltă autoritate și gravitate, apreciat pentru ținuta și cultura lui de către împăratul Hadrian, a văzut odată, fiind și eu de față — căci l-am avut profesor — niște elevi ai săi din familii de senatori într-o zi de sărbătoare îmbrăcați în tunici și pelerine și încălțați cu *gallicae* (pantofi galici). „Aș fi preferat — le-a spus el — să fiți îmbrăcați în togă; <dacă> nu vă place așa, măcar să fiți încinși și să aveți manta cu glugă (*paenula*). Dar dacă acest fel de îmbrăcăminte a voastră este scuzată de un obicei îndelungat, nu e de loc frumos ca voi, senatori ai poporului roman, să umblați pe străzile orașului în sandale (*soleatos*). Pe Hercule, nu sinteți într-o altă situație decît cel căruia Cicero i-a reproșat ca o greșeală rușinoasă astfel de ținută”¹.

2 Acestea și altele de aceeași natură l-am auzit pe Castricius spunînd cu severitate romană. 3 Mulți dintre cei care-l auziseră se întrebau de ce a zis că sint încălțați cu sandale (*soleati*), cînd ei aveau în picioare *gallicae* și nu *soleae*. 4 Dar Castricius a vorbit corect și știind ce spune: 5 căci aproape toată încălțămîntea de acest gen, care acopere numai talpa, restul piciorului rămînînd aproape gol și care se leagă cu curele s-a numit *soleae*², cîteodată cu cuvîntul grec *crepidulae*³. 6 Cuvîntul *gallicae* este nou, după părerea mea, n-a început să se întrebuinteze mai înainte de vremea lui Cicero, căci la el se găsește în a doua cuvîntare împotriva lui Antoniu: *Cum gallicis et lacerna cucurristi* (ai fugit în sandale și cu pelerină)⁴. 7 Eu nu l-am găsit în acest sens la nici un scriitor mai de seamă, ci, cum am spus, ei au numit acest gen de încălțăminte *crepidae* și *crepidulae*, cu prima silabă scurtă, pe grecește κρηπίδες⁵, iar pe cei ce le făceau

XXII ¹ Toga era îmbrăcămîntea tradițională romană; a fost însă înlocuită treptat cu *tunica* (aceasta era uneori purtală sub togă); mantaua recomandată de Castricius e vechea *paenula* (de origine străină totuși, cuvîntul fiind un împrumut din gr. φαεινολητης). În timp ce elevii lui purtau *lacerna*, o pelerină introdusă abia la sfîrșitul republicii. Încălțămîntea senatorială tradițională era un *calceus* de culoare roșie, prins cu o împletitură de curele pînă aproape sub genunchi; gallicele apăruseră la Roma la mijlocul secolului I î.e.n.; în pasajul la care se face aluzie aici, Cicero, îi reproșează lui Antonius că apare în public cu o asemenea încălțăminte.

² *Solea* e termenul generic pentru „sandală”, cuprinzînd deci și gallicele.

³ *Crepidula* e atestat de la Plaut, dar foarte rar; cf. *Th. L. L.*, s.u. Alte gallicele, cit și celelalte tipuri de sandale lăsau piciorul descoperit, cită vreme *calceus*-ul tradițional acoperea tot piciorul.

⁴ Cicero, *Philippica a II-a*, 30, 76.

⁵ Scurtarea lui *-ē* în *crepida* se explică probabil printr-o contaminare cu verbul *crēpo*, „a face zgomot, a scărții”, fiindcă, zice Isidor din Se villa (*Or.*, 19,34,3), *crepidae* scărțiau la umblat.

crepidarii. 8 Sempronius Asellio în cartea a XIV-a de *Fapte istorice* zice : *Crepidarium cultellum rogavit a crepidario sutore* (A cerut cizmarului care făcea sandale cuțitașul de cizmărie) ⁶.

XXIII (XXII). *Despre Nerio, soția lui Marte, în vechile rugăciuni publice.*

1 Rugăciunile publice adresate zeilor după ritualul roman se găsesc în cărțile preoților poporului roman și în multe cuvântări vechi ¹. 2 Între ele găsim scrise : „Lua lui Saturn, Salacia lui Neptun, Hora lui Quirinus, Virites a lui Quirinus, Maia lui Vulcan, Heries a Iunonei, Moles a lui Marte și Nerio a lui Marte” ².

3 Dintre acestea aude pe mulți pronunțînd-o pe ultima cu prima silabă lungă, cum zic grecii Νηρείδες. Dar cei ce vorbesc corect pronunță pe prima scurtă, iar pe a treia o lungesc. 4 Căci nominativul cuvîntului este Nerio, ca în cărțile vechi, deși M. Varro, în satira menipee intitulată Σκιομαχία (Lupta cu umbrele), nu spune Nerio, ci Nerienes la vocativ în aceste versuri :

Tu Anna și Peranna, Panda Cela, tu Pales,
Nerienes <și> Minerva, Fortuna și Ceres ³.

⁶ Sempronius Asellio, fr. 11 Peter.

XXIII ¹ Indicațiile bibliografice foarte vagi (vezi și mai jos, par. 19), arată că Gellius a copiat capitolul din altă lucrare, poate din *Res diuinae* a lui Varro (cf. Hosius, p. XLVII).

² Despre unele nume de divinități înșirate aici, n-avem informații decît din acest pasaj. *Lua*, veche divinitate romană (pusă în legătură cu *luo* „a purifica”), căreia i se închinau armele luate de la dușmani; explicații sigure pentru denumirea *Lua Saturni* nu au fost date (cf. Kock, *RE*, s.u.). *Salacia*, legată de cultul lui Neptun, pare să fie o divinitate a izvoarelor, identificată apoi cu Amphitrite (cf. Witte, *RE*, s.u.). *Hora*, divinitate pomenită de cîteva ori în literatură (Ennius, *Annales*, 117, Ovidiu, *Met.*, XIV, 851), dar cu atribuții necunoscute, poate zeiță a tineretii (cf. W. Kroll, *RE*, s.u.). *Virites* (de la *uis* „forță”?) divinități necunoscute din altă parte; cf. G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München, 1902, p. 141. *Maia*, veche divinitate telurică (numită și *Maiesta*), simbol al creșterii în natură (de la *mag-* „mare”?), confundată apoi cu zeița grecească omonimă, mama lui Hermes; asociată, după cum rezultă și din textul nostru, cu Vulcan, i se aduceau sacrificii de către *flamen Volcanalis* la 1 mai (anticii socoteau că numele lunii derivă de la această zeiță). Cf. Link, *RE*, s.u., 2. *Heries* (poate „voiață”) divinitate cunoscută numai din acest pasaj (ipoteze la W. F. Otto, *RE*, s.u.). *Moles* (plural?) personificare a luptelor (cf. și expresia *moles pugnae* „greutățile luptei”) războinice (cf. Mielenz, *RE*, s.u.). *Nerio* (sau *Nerienes*) pentru care capitolul de față e sursa principală de informație, era considerată iubită (sau soția) lui Mars și personifica vitejia (vezi etimologia, dată la par. 7). Numeroase detalii și ipoteze la E. Marbach, *RE*, s.u. Toate aceste denumiri par să fie la origine abstracte desemnînd o anumită putere (*uirtus*) a divinității principale; după aceea au fost personificate, devenind divinități inferioare, intrate în cercul unei divinități mai importante. Cf. Rolfe, II, p. 480, n. 1; J. Heurgon, *Capoue préromaine*, p. 386; K. Latte, *Röm. Rel.*, p. 55 – 57.

³ Varro, *Satire menippee*, fr. 506 Bücheler. Dintre divinitățile înșirate de Varro, Minerva, Fortuna și Ceres sînt bine cunoscute. *Anna*, veche divinitate romană, sărbătorită la 15 martie; despre atribuțiile ei nu avem informații clare (nici erudiții romani nu le mai cunoșteau); era probabil zeița reînnoirii anului (luna martie era prima lună în vechiul calendar roman). *Peranna* (mai des *Perenna*) e un epitet sau (cum rezultă din textul lui Varro) un al doilea nume al zeiței (= începutul și sfîrșitul anului). Cf. G. Wissowa, *RE*, s.u. *Panda Cela*, zeiță avînd un templu la *Porta Pandana* care servea de azil și era deschis în permanență (*pando* „a deschide”, *celo* „a ascunde”). *Pales* zeiță pastorală, sărbătorită la 21 aprilie la *Palitia* sau *Paritia*.

5 De aci rezultă că și nominativul trebuie să fie la fel. 6 Dar Nerio se declina de către cei vechi ca și Anio, cu acuzativul Nerienem ca Anienem cu silaba a treia lungă. 7 Fie că e Nerio, fie că e Nerienes, acest cuvânt e sabin și însemnează, bărbăție, vitejie ⁴.

8 Dintre Claudieni, care, precum spune istoria, se trag din sabini, cel care era de o bărbăție deosebită și impunătoare s-a numit Nero ⁵. 9 Acest cuvânt se pare că a fost împrumutat de sabini de la greci, care numesc legăturile membrelor νεῦρα, de unde le numim și noi în latinește nervi ⁶.

10 Așadar Neres a lui Marte arată puterea, forța și majestatea lui Marte. 11 Plaut în *Truculentus* prezintă însă prin gura unui soldat pe Nerio ca soție a lui Marte :

Mars, peregre adueniens, salutat Nerienem uxorem suam.
(Marte întorcându-se dintr-o lungă călătorie salută pe
Nerio, soția sa) ⁷.

12 În legătură cu această chestiune am auzit pe un om de seamă spunând că Plaut a atribuit prea comic unui soldat incult și simplu opinia nouă și falsă de a socoti pe Nerio soția lui Marte. 13 Dar își va da seama că Plaut se dovedește în acest vers mai degrabă instruit decât comic, cine va citi cartea a III-a din *Analele* lui Cn. Gellius, în care se spune că Hersilia cînd a cerut pace lui T. Tatius s-a rugat astfel : „Neria lui Marte, te rog, dă-ne pace, pentru ca să ne fie căsătoriile sigure și prospere, fiindcă a fost după voința soțului tău ca să răpească fecioare, pentru ca să le dăm lor copii și patriei urmași” ⁸.

⁴ Originea sabină a numelui *Nerio* ca și a *cognomen*-ului Nero (v. mai jos, par. 8) e confirmată și de alte texte antice : Suetonius, *Tib.* 1, 5, vorbind despre ginta Claudia : *Inter cognomina autem et Neronis assumpsit, quo significatur lingua Sabina fortis ac strenuus* „Printre porecle și-a luat și pe aceea de *Nero*, care în limba sabină înseamnă «viteaz» și «curajos»”; Ioannes Lydus, *Mens.* IV, 42, amintește de un substantiv (probabil adjectiv substantivizat) νερίκη, cu sensul de ἀνδρεία „curaj”, confirmînd și sensul lui *nero* dat de Suetonius : νερώνας τοῦς ἀνδρείους οἱ Σαβῖνοι καλοῦσιν (Sabinii numesc *nerones* pe cei „curajoși”). Cf. de asemenea și glosele : *Nero* : ἀνδ. εἶος („curajos”), CGL, II, 133, 43 ; *neriosus* : *resistens, fortis* (puternic, viteaz), VI, 736. Flexiunea arhaică și aberantă *Nerio, Nerienis* a fost cu timpul eliminată, după cum se observă din exemplele adunate de Gellius.

⁵ Vezi textul din Suetonius citat în nota precedentă. Originea sabină a Claudiiilor e bine cunoscută din izvoarele romane. Primul care poartă porecla *Nero* e Tib. Claudius Nero, fiul, celebrul censor App. Claudius Caecus ; despre el însă nu se știe nimic. Cf. F. Münzer, *RE*, s. u., 248.

⁶ Etimologie fantezistă. *Nerio, Nero* etc. au la origine un cuvînt indo-european cu sensul de „bărbaț” (cu referire în primul rînd la însușirile atribuite bărbaților, în calitatea lor de luptători, războinici) ; cuvîntul care servea exclusiv la opoziția față de „femeie” stă la baza latinescului *uir*. Inscripțiile italice (osco-umbriene) păstrează cuvîntul *ner-* atît cu sensul de „bărbaț” cît și cu sensuri derivate „frunțaș, șef”. Considerarea cuvîntului latin *nerius* ca provenind din gr. νεῦρον este de asemenea nefundată. Ambele cuvinte sînt moștenite independent din indo-europeană.

⁷ Plaut, *Truculentus*, v. 515.

⁸ Cn. Gellius, fr. 15 Peter. Hersilia, soția legendară a lui Romulus (după alte legende, a lui Hostus Hostilius și mamă a regelui Tullus Hostilius), a jucat, în luptele cu Sabinii, rolul de mediatoare (informația din Cn. Gellius apare și în alte surse). Cf. W. F. Otto, *RE*, s.u. *Hersilia*.

14 „După voința soțului tău”, referindu-se desigur la Marte. Din aceasta se vede clar că nu e vorba de o plâsmuire poetică a lui Plaut, ci de o tradiție care spunea că Nerio este soția lui Marte. 15 E de observat însă că Gellius zice Neria, cu litera *a*, nu Nerio și nici Neriens. 16 Pe lângă Plaut și Gellius, chiar Licinus Imbrex, un vechi autor de comedii⁹, scrie astfel într-o comedie intitulată *Neaera* :

„Nu vreau să te cheme Neaera, ci Neriens
Fiindecă ești dată în căsătorie lui Marte”¹⁰.

17 Astfel este însă metrica versului acestuia încît în cuvîntul *Nerienem* silaba a treia este dimpotrivă scurtă, iar nu cum am văzut mai sus. La cei vechi cantitatea acestei silabe se știe așa de bine că a fost cînd lungă, cînd scurtă, încît nu e nevoie de a insista asupra ei. 18 Ennius însă în prima carte a *Analelor* spune în acest vers :

Nerienem Mauortis et Herem (Nerio a lui Mars și Heres)¹¹. Dacă poetul a respectat metrica, ceea ce nu obișnuiește, a lungit prima silabă și a scurtat-o pe a treia¹².

19 Nu socotesc că trebuie trecut cu vederea că într-un comentariu al lui Servius Claudius¹³ am găsit cuvîntul Nerio arătat ca fiind din Neirio, ceea ce ar însemna, *sine ira* (fără ură), cu blîndețe, ca și cum ne-am ruga lui Marte să fie blînd și liniștit. Căci particula *ne* arată și în limba latină ca și în grecește, adesea, ideea de negație¹⁴.

XXIV (XXIII). *Cuvintele lui M. Cato care spunea că e lipsit de multe și totuși nu dorește nimic.*

1 M. Cato, fost consul și cenzor, spune că, în ciuda unei mari prosperități publice și particulare a vremii, casele sale au rămas simple și fără nici o ornamentație, pînă ce el a ajuns la vîrsta de 70 de ani. Și în legătură cu aceasta adaugă aceste cuvinte : „N-am casă mare, nici vase, nici îmbrăcăminte de preț, nici sclav și sclavă plătiți scump. Dacă am de ce mă folosi, mă folosesc ; dacă nu, n-am nevoie. În ce mă privește, să se folosească și să se bucure fiecare de ale sale”. Și apoi adaugă : „Unii îmi găsesc cusur, din faptul că-mi lipsesc multe ; dar eu le reproșez lor că nu pot să se lip-

⁹ Despre poetul comic Licinius Imbrex, probabil contemporan cu Plaut, se știu foarte puține lucruri ; Volcacijs Sedigitus îi dă locul al 4-lea în canonul reprodus mai jos (XV, 24). Cf. Diehl, *RE*, s.u., 92.

¹⁰ Licinius Imbrex, p. 39 (fragment unic) Ribbeck.

¹¹ Ennius, *Annales* (I, fr. LV), v. 104 Vahlen.

¹² Pentru a putea introduce numele la începutul hexametrelui, Ennius scandează *Nērīēnem* în loc de *Nērīēm* ; poate fi scandat însă și *Nērīyēm*, cu consonantizarea lui *i*.

¹³ Ser. Claudius, fr. 4 Funaioli.

¹⁴ Etimologie evident fantezistă.

sească de nimic”¹. **2** Acest adevăr simplu, spus de un tusculan care mărturisește că-i lipsesc multe, dar nu dorește nimic, pe Hercule, că îndeamnă mai mult la cultivarea cumpătării și la suportarea lipsurilor, decât frazele grecești ale celor ce se pretind filozofi înșirind la vorbe goale care amăgesc ca niște umbre, spunind că ei n-au nimic dar nu le lipsește nimic și nici nu doresc nimic, deși-i frământă intens ceea ce au, ceea ce le lipsește, ceea ce doresc².

XXV (XXIV). *Se pune întrebarea și se cercetează ce sînt manubiac; în legătură cu aceasta, cîteva observații despre folosirea mai multor cuvinte cu aceeași semnificație.*

1 Pe terasa din forul lui Traian sînt așezate de jur împrejur statui ecvestre, complet aurite și împodobite cu insigne militare, sub care este scris: *ex manubiis*¹. **2** Ne întreba Favorinus, în vreme ce se plimba prin piața forului și aștepta pe un consul, prieten al său care judeca procesele la tribunal², —eram și eu cu Favorinus, ca student al său, — ne întreba, zic, care ni se pare că e sensul exact al acelei inscripții cu cuvîntul *manubiae*. **3** Cineva dintre cei de față, un om cu o vastă cultură și cu un nume cunoscut, a zis: *Ex manubiis* înseamnă *ex praeda* (din pradă); căci *manubiae* este prada care a fost capturată cu mîna³. **4** „Chiar dacă preocuparea mea de căpetenie și aproape întregă a fost întotdeauna dedicată studiului literaturii și culturii grecești, — a spus Favorinus — totuși, nu sînt atît de străin de limba latină, pe care o studiez în timpul liber, pe apucate, încît să nu cunosc sensul obișnuit al cuvîntului *manubiae*, că înseamnă

XXIV¹ Cato, *Orationes*, incert. fr. 10 Jordan, 8. fr. 174 Malcovati (care atribuie fragmentul discursului *De sumptu suo*).

² Este vorba, desigur, de filozofii cinici (despre degenerarea școlii în vremea lui Gellius vezi mai sus. IX, 2). Singurul lucru de care aveau nevoie cinicii era virtutea, toate celelalte bunuri fiind de prisos (așa-numita teorie a autarchiei virtuții).

XXV¹ Forul lui Traian era cel mai mare for construit în timpul imperiului; realizarea lui e datorată cunoscutului arhitect Apollodor din Damasc (constructorul podului de peste Dunăre); a fost inaugurat, cel puțin parțial, în 113. În forul lui Traian se afla columna, basilica Ulpia și o bibliotecă publică. Forul propriu-zis (*area fori*), de 116/95 m, era înconjurat de un zid înbrăcat în marmură și de colonade; pe coloane erau așezate statuile aurite de care vorbește Gellius; între coloane se aflau statui ale unor oameni celebri. În for consului judecau procesele și se proceda la eliberarea sclavilor. Biblioteca se repartiza în două clădiri: una pentru cărțile grecești, a doua pentru cele latine; sălile de lectură erau împodobite cu busturi de scriitori. Aceeași bibliotecă adăpostea și arhivele oficiale; mai tîrziu, din cauze necunoscute, biblioteca a fost mutată în termele lui Dioclețian. Cf. Platner-Ashby, s.u. *Forum Traiani*.

² Despre atribuțiile judiciare ale consulilor în epoca imperială, dispunem de informații foarte sărace; ele se refereau mai ales la probleme privind formalitățile liberării sclavilor, emancipările, adopțiunile etc. Cf. G. Humbert, *DA*, s.u. *consul*, p. 1464—1465.

³ Cuvîntul *manubiae* pare să derive într-adevăr de la *manus* „mîna”; formația este însă obscură; s-a propus să se vadă în acest cuvînt un compus, al cărui al doilea element ar fi rădăcina verbului *habeo* „a avea, a poseda” (cf. Walde-Hofmann, s.u. *habeo*).

pradă. Dar mă întreb : de ce oare M. Tullius, om foarte atent în alegerea cuvintelor, în cuvîntarea pe care a ținut-o despre legea agrară la calendele lui ianuarie contra lui Rullus ⁴, a alăturat printr-o legătură deșartă și fără sens *manubiae* și *praeda*, dacă aceste două cuvinte înseamnă același lucru și nu exprimă nuanțe de sens deosebite?" ⁵ Și cum Favorinus avea o memorie deosebită, aproape divină, a reprodus îndată înseși cuvintele lui M. Tullius. **6** Iată acele cuvinte : „Decemvirii vor vinde prada (*praedam*), ciștigurile de război (*manubias*), lucrurile confiscate (*sectiones*), tabăra lui Cn. Pompeius, iar comandantul va sta indiferent?" ⁶ Și mai departe se exprimă alăturînd aceste două cuvinte : *Ex praeda, ex manubiis, ex auro coronario* (din pradă, din captură, din aurul de coroane) ⁶. **7** Apoi s-a întors spre cel ce spusese că *manubiae* și *praeda* este același lucru și a zis : „Ți se pare oare că în ambele locuri M. Cicero a întrebuițat stîngaci și fără rost cele două cuvinte cu același sens, meritînd să fie ridiculizat ca Eschil de către Euripide într-o piesă a lui Aristofan, cel mai spiritual dintre comici în felul următor :

Înțeleptul Eschil a spus de două ori același lucru
Căci zice merg și mă duc în pămînt ;
Merg și mă duc e același lucru.
Pe Zeus e ca și cum cineva ar zice vecinului său :
„Împrumută-mi, dacă vrei, copaia și covata ta” ⁷.

8 „N-au a face covata și copaia — zise acela — cu procedeu poetilor și oratorilor, atît greci, cît și latini, de a întrebuița două sau mai multe cuvinte cu același sens, pentru a da mai multă bogăție și podoabă stilului” ⁸.

9 — Dar ce valoare are această repetiție a aceleiași noțiuni prin cuvintele *manubiae* și *praeda*? Oare împodobeste, ca în alte procedee simțitor cuvîntarea? Îi dă mai multă armonie și măsură? Este o exagerare voită, pentru a arăta crima mai gravă și mai reprobabilă? Așa cum M. Tullius, în cartea *Despre alegerea acuzatorului*, exprimă aceeași idee cu vehemență și severitate prin mai multe cuvinte : „Sicilia toată, dacă ar vorbi într-un singur glas, ar spune : „Tot ce a fost aur, tot ce a fost argint, tot ce a fost podoabă în orașele mele, în locuințele mele, în templele mele . . .” ⁹. Căci după ce a zis o dată „orașele” a adăugat „lăcașurile și templele” care sînt ele însele în orașe. **10** De asemenea, în aceeași carte spune astfel : „Se spune, că C. Verres în timp de

⁴ Este vorba de prima (ținută în senat la 1 ian. 63) din cele trei cuvîntări prin care Cicero a combătut proiectul de lege agrară propus de tribunul P. Servilius Rullus. Proiectul prevedea constituirea unui colegiu de decemviri, însărcinați să distribuie pămînturi în tot cuprinsul statului roman.

⁵ Cicero, *De lege agraria*, I, p. 601 Orelli.

⁶ Cicero, *De lege agraria*, II, 22, 59. *Aurum coronarium* sînt banii pe care cetățile provinciale obișnuiau să-i trimită unui comandant victorios, în locul coroanelor de aur care precedau carul triumfal.

⁷ Aristofan, *Broaștele*, 1154. 1156—1159.

⁸ Este vorba de un procedeu destul de obișnuit în proza (și chiar în poezia latină) : repetarea sinonimică (*abundantia stili*).

⁹ Cicero, *Diuinatio in Caecilium*, V, 19.

trei ani a jefuit provincia, a devastat cetățile sicilienilor, a pustiit casele, a spoliat templele”¹⁰. **11** Oare cînd a spus provincia Sicilia și a mai adăugat chiar orașele, nu a înțeles și casele și templele despre care a făcut mai jos mențiunea? Și aceste cuvinte, multe și felurite ca formă: „a jefuit, a devastat, a pustiit, a spoliat (*depopulatus esse, uastasse, exinanisse, spoliasset*) nu au în sine unul și același sens? Desigur că au! Dar fiindcă sînt spuse cu demnitate în cuvîntare și cu abundență stilistică, deși în fond exprimă același lucru, par totuși a spune idei diferite, prin faptul că ne izbesc de mai multe ori urechile și mintea.

12 Această figură de stil, care exprimă aceeași noțiune de reproș prin mai multe cuvinte aspre, a folosit-o cu succes pe atunci străvechiul M. Cato în discursurile sale, cum este cel intitulat *Despre cei zece oameni*, cînd, folosindu-se de mai multe cuvinte cu aceeași semnificație, a acuzat pe Thermus că a ucis zece oameni liberi deodată. Fragmentul cu aceste cuvinte, fiindcă aparține zorilor elocinței latine, îl amintesc cu plăcere: „Ceri să-ți acoperi crima nelegiuită printr-o crimă și mai grozavă, faci omoruri, săvîrșești atîtea ucideri, pricinuiesti zece înmormîntări, ucizi zece oameni liberi, răpești viața a zece oameni fără apărare, fără judecată, fără condamnare”¹¹. **13** De asemenea M. Cato, la începutul cuvîntării pe care a rostit-o în senat pentru apărarea rodienilor, ca să exprime noțiunea de prosperitate, s-a folosit de trei cuvinte care spun același lucru. **14** Cuvintele lui sînt următoarele: „Știu că de obicei în succese, în situații favorabile și prospere multor oameni le crește curajul, li se umflă trufia și li se mărește cruzimea”¹². **15** Același Cato, în cartea a VII-a din *Origini*, în cuvîntarea pe care a rostit-o contra lui Servius Galba, se folosește de asemenea de mai multe cuvinte care exprimă aceeași idee: „Multe motive nu mă sfătuesc să apar la această tribună: anii, vîrsta, vocea, puterile, bătrînețea; dar fiindcă socotesc că se dezbate o chestiune atît de însemnată”¹³...”.

16 Dar înaintea tuturor, Homer folosește o bogată îngrămădire de astfel de sinonimii:

„Iupiter a scos pe Hector din zona lovirilor,
A prafului, a măcelului, a singelui și a luptei”¹⁴.

Iar într-alt vers:

„Încețtare, lupte, ucideri, măceluri”¹⁵.

17 Căci deși toate aceste cuvinte îngrămădite nu arată altceva decît lupta, totuși această luptă, zugrăvită prin cuvinte multe și felurite, este

¹⁰ Cicero, *Divinatio in Caecilium*, IV, 11.

¹¹ Cato, *Orationes*, VIII, fr. 1 Jordan, 8, fr. 59 Malcovati.

¹² Cato, *Origines*, V, fr. 1 Jordan, 8, fr. 163 Malcovati (fragmentul e citat, mai amplu, mai sus, VI, 3, 14).

¹³ Cato, *Origines*, VII, fr. 1 Jordan, 8, fr. 196 Malcovati. Sfîrșitul citatului lipsește.

¹⁴ *Iliada*, XI, 163—164.

¹⁵ *Odiseea*, XI, 612.

prezentată atrăgător în aspectele ei variate. **18** Nu trebuie trecut cu vederea cum același poet redă, într-o îmbinare fericită, aceeași idee prin două cuvinte. Căci *Idaeus*, când intervine între *Ajax* și *Hector* care se luptau între ei, spune aceste cuvinte :

„Nu vă mai războiți, dragi copii, nu vă mai luptați”¹⁶.

19 În acest vers nu trebuie văzut un al doilea verb spunind același lucru ca și cel dinaintea lui, adăugat doar ca umplutură, din nevoi metrice. A vedea astfel expresia înseamnă a nu vedea nimic. Fiindcă voia să reproșeze cu blîndețe și liniștit înfierbîntarea, îndîrjirea și setea de luptă a unor tineri pe care-i înflăcăra dorința de glorie, a subliniat mai puternic cruzimea faptului și greșeala de a stăruii în el, exprimînd același lucru prin două verbe, și această dublă apostrofă a făcut reproșul mai stăruitor. **20** Nici această repetiție de cuvinte cu același înțeles nu trebuie să pară absurdă și fără sens.

„Pretendenții pregăteau lui *Telemah* moartea și pieirea”¹⁷.

Exprimînd aceeași idee prin două cuvinte : *θάνατος* și *μόρος* (moarte și pieire) poetul stîrșește și mai mult indignarea împotriva unei uneltiri atît de criminale și a unui omor atît de nedrept. **21** De altfel cine este cu un spirit atît de obtuz încît să nu înțeleagă, că în :

„Du-te, pleacă, vis înșelător”¹⁸

și

„Du-te, pleacă, sprintenă *Iris*”¹⁹,

două cuvinte însemnînd același lucru nu sînt puse zadarnic alături, ca un paralelism²⁰, cum zice unii, ci ca un îndemn puternic pentru a sublinia ideea de iuțeală din poruncă ?

22 Și acele trei cuvinte ale lui *M. Cicero* împotriva lui *L. Piso*, deși nu plac oamenilor cu ureche mai aspră, nu realizează numai un efect de armonie și măsură stilistică, ci biciuiesc totodată prin mai multe cuvinte prefăcătoria : **23** „În sfîrșit chipul lui în întregime, care e un grai tăcut al cugetului, el i-a împins pe oameni la fraudă, el i-a înșelat, i-a amăgit, i-a indus în eroare pe cei cărora le era necunoscut”²¹. **24** Așadar la acest scriitor *praeda* și *manubiae* e același lucru ? Fără îndoială că nu. **25** Alăturarea aceasta a unui cuvînt la celălalt nu aduce mai multă armonie, vigoare și podoabă stilistică, căci una este *praeda* în cărțile scriitorilor vechi și alta este *manubiae*. **26** Sînt numite *praeda* înseși lucrurile capturate, pe cînd *manubiae* sînt bani rezultați din vînzarea prăzilor de către cvestor. **27** *M. Tullius* a urmărit să stîrșească și mai mult ura, spunînd că decem-

¹⁶ *Iliada*, VII, 279.

¹⁷ *Odiseea*, XX, 241—242.

¹⁸ *Iliada*, II, 8.

¹⁹ *Iliada*, VIII, 399.

²⁰ Gr. ἐκ παραλλήλων.

²¹ *Cicero*, *In Pisonem*, I, 1.

virii vor sustrage și-și vor însuși atît prada care nu fusese încă vîndută, cît și banii care se încasează din vînzarea prăzii.

28 Așadar, această inscripție pe care o vedeți nu arată corpul material al prăzii — căci Traian n-a adus o astfel de pradă de la dușmani — ci declară că trofeecele acestea au fost făcute cu banii rezultați din pradă de război. **29** Cum am spus, *manubiae* sînt, nu prada, ci banii încasați prin cvestorul poporului roman din prada vîndută. **30** Prin cvestor trebuie înțeles acum prefectul tezaurului; căci grija tezaurului a fost transferată de la cvestori la prefectii tezaurului ²². **31** Este totuși de remarcat că unii scriitori cunoscuți au întrebuițat cuvîntul *praeda* în loc de *manubiae* și invers fie din întîmplare, fie din neglijență, fie că au făcut această schimbare ca figură de stil, lucru permis dacă-l fac cu iscusință și pricepere. **32** Dar cei ce au vorbit propriu și îngrijit, ca M. Tullius în pasajul citat, au întrebuițat cuvîntul *manubiae* cu sensul de bani.

XXVI (XXV). *P. Nigidius* spune că numele Valerius la vocativ trebuie accentuat pe prima silabă. Unele sfaturi ortografice ale lui *Nigidius*.

1 În cartea a XXIV-a de *Comentarii gramaticale*, P. Nigidius, un om de o excepțională pregătire în toate domeniile științei, spune aceste cuvinte: „Și apoi cum poate fi respectat accentul dacă nu vom ști, în nume ca Valerius, dacă Valeri este interogativ sau vocativ? Căci silaba a doua este cu tonul mai ridicat decît prima, iar ultima se coboară; pe cînd la vocativ tonul este ridicat pe prima silabă iar celelalte două se coboară treptat” ¹. **2** Aceasta ne învață Nigidius. Dar dacă cumva cineva chemînd pe un Valerius ar urma regula lui Nigidius și ar accentua acest nume la vocativ pe prima silabă ar provoca risul. **3** El numește accentul acut *summus tonus* (tonul cel mai ridicat); accentului simplu îi spune *uoculatio*, iar cazul pe care noi îl numim în prezent genitiv el îl numește „cazul interogativ”.

4 Am mai reținut din aceeași carte a lui Nigidius cele ce urmează: *Huius amici, huius magni* se va scrie cu un singur *i* la sfîrșit; dar la nominativ plural trebuie scris *hii magnii, hii amicii*, cu doi *i*, și la fel se va

²² Printre atribuțiile cvestorului urban era aceea de administrare a tezaurului public; în anul 23 î.e.n., această funcție trece pe seama pretorilor tezaurului (*praetores aerarii*); în 44 e.n. funcția trece la *quaestores aerarii* numiți de împărat pe trei ani, iar în 56 Nero creează funcția de *praefecti aerarii* (doi magistrați, numiți pe trei ani).

XXVI ¹ Nigidius Figulus, fr. 35 Swoboda, 9 Funaioli. Nigidius susține că între genitivul *Valeri* (contras din *Valerii*) și vocativul *Valeri* (pauzele contras din **Valerie*) diferența era de accentuare: gen. *Valéri*, voc. *Váleri*. Această mărturie a dat loc la numeroase discuții (vezi Stolz-Schmalz ⁵, p. 266); se pune însă întrebarea dacă e vorba aici de consemnarea unei realități lingvistice sau de fantezia gramaticului în căutare de diferențieri artificiale (vezi și celelalte citate din Nigidius, date mai jos). Nu e exclusă nici posibilitatea ca Gellius să fi înțeles greșit textul lui Nigidius (vezi discuția la A. Ronconi, *Interpretazioni grammaticali*, p. 209—221): problema este dacă *uoculatio* înseamnă într-adevăr „accent” (echivalența o dă chiar Gellius, mai sus, cap. 6,1) și nu cumva „intonație”, și dacă expresia *casus interrogandi* (absență

serie în toate cazurile similare ². Iar mai departe : „Se scrie *huius terrai* cu *i* la sfârșit, pe cînd *huic terrae* trebuie scris cu *e*” ³. Și de asemenea : „La cazul interogativ se va scrie cu *i*, nu cu *e*, de exemplu *mi studiosus*, pe cînd la dativ se va scrie cu *e* și cu *i* : *mei*” ⁴. **5** „Ademenit de autoritatea unui om atît de învățat, am socotit că nu trebuie trecute cu vederea aceste lucruri, care ar putea interesa pe cei ce se ocupă cu astfel de cunoștințe”.

XXVII (XXVI). *Versuri ale lui Homer și Parthenius imitate, pe cît se pare, de Vergiliu.*

1 Iată un vers al poetului Parthenius :

„Lui Glaucus, lui Nereus și lui Melicerte care trăiește
in mare” ¹.

2 Vergiliu a imitat acest vers și, schimbînd cu artă două cuvinte, a făcut un vers de o egală valoare :

„Lui Glaucus, Panopeei și lui Melicerte fiu al lui Ino” ².

3 Dar iată și un vers din Homer, pe care Vergiliu nu l-a putut egala, căci al poetului grec pare mai simplu și mai sincer, pe cînd al lui Vergiliu

În terminologia varroniană) este același lucru cu genitivul. Dacă prin *casus interrogandi* și *casus uocandi*, Nigidius a vrut să distingă cele două funcții ale vocativului, aceea de adresare (*casus interrogandi*, germ. *Anredeform*) și cea de apel (*casus uocandi*, germ. *Rufform*), e mai ușor de înțeles de ce recomandă intonația (nu accentuarea) descendentă, cu punctul maxim pe prima silabă pentru *casus uocandi* și cea normală pentru *casus interrogandi*. În limbile cu accent muzical (cum era latina în vremea lui Nigidius), intonația unui cuvînt se poate confunda cu accentuarea lui; în vremea lui Gellius, sistemul se schimbase și accentul devenise intensiv; aceasta ar explica și efectul ridicol pe care, după mărturia lui Gellius, l-ar produce accentuarea (intensivă) *Văleri*. Articolul lui A. Ronconi a fost combătut de V. Pisani, *Casus interrogandi*, Mém. L. Herrmann, p. 624 și urm., căruia îi răspunde Ronconi, *I nomi dei casi e le ire di un linguista*, Atene e Roma, VII, 1962, p. 91—95.

² Nigidius Figulus, fr. 36 Swoboda, 10 Funaioli. Diferențierea recomandată de Nigidius e pur grafică și nu corespunde nici pronunțării, nici uzului ortografic curent; e posibil ca ideea să fi venit gramaticului din citirea textelor vechi: la genitiv, *-i* este vechi (există și alte ipoteze, dar în scris nu apare decît *-i*), în timp ce desinența nominativului plural provine dintr-un diftong *-ai*, devenit *-ei*, acesta din urmă păstrat în inscripții; gramaticii antici (cf. Lucilius, v. 364—366 Marx, Quintilian, *IO*, I, 7,15) recomandau menținerea distincției grafice: gen. *-i*, nom. pl. *-ei*; de aici poate proveni și recomandarea lui Nigidius (care nu pare să fi avut nici un ecou).

³ Nigidius Figulus, fr. 37 Swoboda, 11 Funaioli. Și această recomandare a lui Nigidius (care de asemenea n-a fost urmată) pare să se bazeze pe o realitate istorică: genitivul se termina la origine în *-āi* (disilab). În timp ce dativul era în *-ai* (diftong); ambele au devenit diftong (*-ae*), dar poezia arhaică și chiar clasică mai păstrează genitivul în *-ai* disilab.

⁴ Nigidius Figulus, fr. 38 Swoboda, 12 Funaioli. Forma *mi* recomandată pentru *casus interrogandi* nu e de genitiv; și aici s-ar putea pune întrebarea dacă prin *casus interrogandi* nu se înțelege totuși vocativul; editorii care consideră că e vorba de genitiv modifică textul (ca, de altfel, mai sus, la fragmentul 10 Funaioli). E drept că și *mei* se poate interpreta destul de greu ca dativ (poate din arhaicul *mehei*).

XXVII ¹ Parthenius, fr. 33 Meineke.

² Vergiliu, *Georgice*, I, 437.

e mai modern³, avînd parcă mai mult fard și mai multă poleială :

„Un taur lui Alfeu, și un taur lui Poseidon (Homer)⁴

„Un taur lui Neptun și un taur ție frumosule Apolo”

(Vergiliu)⁵

XXVIII (XXVII). *Un pasaj din cartea a doua Despre îndatoriri a filozofului Panaetius, în care îndeamnă pe oameni să fie pregătiți în orice împrejurare pentru a se feri de nedreptăți.*

1 Se citea cartea a II-a a operei *Despre îndatoriri*, dintre acele trei strălucite cărți ale filozofului Panaetius pe care cu mult zel și cu mare osteneală le-a imitat M. Cicero¹. **2** Sint în această carte multe idei interesante și folositoare, care trebuie să ne rămînă săpate în suflet. **3** Redau mai departe o astfel de idee : „Oamenii, — zice el — care-și petrec viața în mijlocul realităților și vor să-și fie de folos lor și semenilor, întîmpină greutăți și primejdii ce se ivesc pe neașteptate de pretutindeni și aproape în fiecare zi. Pentru a le evita și totodată a le înfrunta este nevoie de un suflet totdeauna pregătit și atent, cum este al atleților, care se numesc pancratiști². **4** Căci după cum aceștia, cînd sint chemați la luptă, se opresc cu brațele ridicate în sus la înălțimea capului și-și fac din mîini ca un fel de zid de apărare a feței și a tuturor membrilor, înainte de a începe lupta, fie pentru a para loviturile, fie pentru a aplica ei lovituri, tot astfel omul înțelept în fața violenței și a nedreptăților de orice fel, trebuie să fie în tot locul și momentul cu mintea trează și atentă, împrejmuțată solid pentru apărare și gata de acțiune, niciodată dormind, avînd gîndurile și hotărîrile indreptate întocmai ca niște brațe de atlet împotriva loviturilor soartei și a uneltirilor celor răi, ca nu cumva, într-o împrejurare potrivnică și neașteptată, un atac din afară să-l găsească nepregătit și neapărat”³.

XXIX (XXVIII). *Quadrigarius a zis : cum multis mortalibus (cu mulți muritori), ce deosebire ar fi fost, dacă ar fi zis cum multis hominibus (cu mulți oameni).*

1 Iată un pasaj din cartea a XIII-a a *Analelor* lui Claudius Quadrigarius : „După ridicarea ședinței, Metellus a venit în Capitoliu cu mulți muritori

³ Gr. νεωτερικώτερος „mai nou, mai modern”.

⁴ *Iliada*, XI, 728.

⁵ Vergiliu, *Eneida*, III, 119.

XXVIII ¹ Primele două cărți ale lucrării *De officiis* a lui Cicero sint împrate din Panaetius (Περὶ τοῦ καθήκοντος), a treia din Poseidonios (același titlu), filozofi stoicieni eclectici. Cf. (Ueberweg)-Praechter, p. 473—474.

² Vezi mai sus, p. 114, nota 5.

³ Panaetius, fr. 8 Fowler.

(*cum multis mortalibus*); de aici a plecat acasă condus de tot oraşul”¹.
2 Pe cînd se citeau aceste cuvinte lui M. Fronto într-un cerc numeros, în care mă aflam şi eu, cineva dintre cei ce ascultau, un om destul de cult, găsea că expresia „mulţi muritori” în loc de mulţi oameni (*multis hominibus*) într-o carte de istorie este nepotrivită, stingace, prea poetică. Fronto a răspuns celui ce făcea astfel de constatări: „Oare tu, care ai un gust atît de fin în alte domenii, socoteşti „mulţi muritori” nepotrivit şi stingaci, şi ți se pare că n-a fost nici un motiv ca un bărbat cu stil curat, simplu şi aproape din limbajul cotidian să prefere „muritori” faţă de „oameni”? Crezi că ar fi exprimat aceeaşi idee de mulţime, dacă ar fi zis „cu mulţi oameni” (*cum multis hominibus*) şi nu cu „mulţi muritori” (*cum multis mortalibus*)?”
3 Eu așa socotesc, dacă nu cumva dragostea şi veneraţia faţă de acest scriitor şi faţă de literatura veche îmi orbeşte judecata — că este mult mai pregnant, mai puternic şi mai cuprinzător cuvîntul „muritori” (*mortales*) decît „oameni” (*homines*) pentru a reda noţiunea aproape a întregului oraş.
4 Căci expresia *multi homines* poate să cuprindă în sine un număr limitat de oameni, pe cînd *multi mortales* cuprinde nu ştiu cum, într-un sens pe care nu-l pot explica, toate categoriile de oameni care sînt în oraş, de orice clasă, vîrstă şi sex. Quadrigarius vroind să arate, așa cum era cazul, o mulţime mare şi amestecată, a spus că Metellus a venit în Capitoliu cu mulţi muritori (*cum multis mortalibus*), mai expresiv decît dacă ar fi spus „cu mulţi oameni” (*cum multis hominibus*).

5 Toate acestea care le-a spus Fronto le-am ascultat așa cum trebuia, nu numai aprobativ, dar şi cu multă admiraţie. „Totuşi — a adăugat el — să nu credeţi că întotdeauna şi în orice împrejurare trebuie să spunem „mulţi muritori” în loc de „mulţi oameni”, căci am ajunge să punem, cum spune acel proverb grec dintr-o satiră a lui Varro, „parfum în linte”².

6 Am socotit că nu trebuie să trec cu vederea aceste consideraţiuni ale lui Fronto, chiar despre nişte cuvinte puţine şi neînsemnate pentru ca să nu ne scape o astfel de analiză subtilă ca cea despre cuvintele de mai sus.

XXX (XXIX). Cuvîntul *facies* n-are sensul pe care i-l dă întrebuinţarea obișnuită.

1 Este de observat că multe cuvinte latineşti s-au depărtat de sensul cu care au apărut în limbă şi că această depărtare mai mare sau mai mică s-a produs din cauza ignoranţei şi folosirii nepotrivite a celor ce nu cunoşteau exact sensul cuvintelor pe care le întrebuinţează.

2 Astfel unii socotesc că prin cuvîntul *facies* se înţelege numai gura, ochii şi obrajii, ceea ce grecii numesc *πρόσωπον* pe cînd *facies* înseamnă

XXXI ¹ Claudius Quadrigarius, fr. 76 Peter.

² După Bücheler, e titlul unei satire (fr. 549—551).

forma și înfățișarea întregului corp ¹ și este derivat din *facere*, ca *species* din *aspectus*, și *figura* din *figere* ². **3** Astfel Pacuvius, în tragedia intitulată *Diptra* întrebunțează cuvântul *facies* în sensul de statură. El zice :

Aetate integra

Feroci ingenio, facie procera uirum.

(Bărbat în puterea vârstei

Cu un caracter mândru, înalt la statură) ³.

4 Dar nu se spune *facies* numai pentru corpul oamenilor ci pentru orice alte lucruri. Căci dacă zicem *montis facies*, *caeli facies*, *maris facies* (fața muntelui, a cerului, a mării) e bine spus numai să fie cu rost. **5** Sallustius spune în cartea a II-a a *Istoriei* sale : „Sardinia în marea Africii, avînd forma unei urme de om (*facie uestigii humani*), se întinde mai lată spre răsărit decît spre apus”. **6** Dar iată, îmi vine în minte că și Plaut a întrebunțat în comedia *Poenulus* cuvântul *facies*, pentru a indica tot corpul cu statura și înfățișarea sa. Cuvintele lui Plaut sînt acestea :

— Dar doica lor ce înfățișare are (*qua sit facie*), descrie-mi-o

— Nu e mare de statură, are trupul smolit. — Ea e.

— Cu chip și gură fermecătoare, cu ochi foarte negri.

— Pe Hercule că i-ai pictat frumusețea în cuvinte ⁵.

7 Pe lingă acestea îmi amintesc că și Quadrigarius în cartea a XIX-a⁶ a întrebunțat cuvântul *facies* cu sensul de statură și înfățișare a corpului în întregime.

XXXI (XXX). *Ce înseamnă în satira lui M. Varro caninum prandium.*

1 Se lăuda și se fălea de curînd într-o librărie un fanfaron încrezut, că el singur e pe toată fața pămîntului cunoscătorul satirelor lui Varro, pe care unii le numesc cinice, alții menipee. Debita din ele unele pasaje, nu prea grele, dar despre care spunea că nimeni nu poate spera măcar să le bănuie sensul. **2** Aveam și eu din întîmplare cu mine dintre acele satire pe

XXX ¹ Sensul există, începînd de la Plaut (vezi exemplul de mai jos, par. 6, *Asinaria*, 353, etc.); corespunde oarecum românescului „înfațișare”. În epoca imperială se restrînge numai la cel de „față, figură” și „fațadă”. Cf. *Th. L. L.*, s.u., Ernout-Meillet ³, p. 375.

² Etimologiile lui Gellius sînt corecte, numai că *species* nu derivă de la *aspectus*, ci de la un verb *specio*, dispărut din vorbire; *aspectus* e un derivat al acestui verb (cu prefixul *ad-* și cu sufixul de abstract verbal *-tus*). De altfel, *facies*, *species* și *figura* sînt în oarecare măsură sinonime.

³ Pacuvius, v. 253—254 Ribbeck.

⁴ Sallustius, *Hist.*, II, fr. 2 Maurenbrecher.

⁵ Plaut, *Poenulus*, v. 1111—1114.

⁶ Claudius Quadrigarius, fr. 86 Peter.

aceea care este intitulată Ὑδροκόων (Ciinele băutor de apă). **3** M-am apropiat de el și i-am spus : „Cunoști desigur acel proverb grecesc, care spune că muzica ascunsă nu valorează nimic? ¹ Te rog să citești aceste câteva versuri și să-mi spui sensul proverbului care se găsește în aceste versuri”.

4 „Citește tu — a răspuns el — și ce nu înțelegi să-ți explic eu”. **5** „Cum să pot citi, — i-am răspuns eu — ce nu înțeleg? Căci ceea ce voi citi eu va deveni confuz și încurcat și-ți va împiedeca înțelegerea”.

6 Atunci, fiindcă și alții care erau de față m-au aprobat și și-au exprimat aceeași dorință, el a primit de la mine cartea, un volum vechi dar cu scrisul clar și demn de crezare. **7** A primit-o cu o față nehotărîtă și foarte tristă. **8** Dar ce să spun? Pe Hercule, nu îndrăznesc să cer să fiu crezut. **9** Copiii începători din școală, dacă ar fi fost în locul lui, n-ar fi citit mai ridicol, așa întrerupea sensul frazelor și pronunța cuvintele de prost. **10** Mi-a dat înapoi cartea în risul tuturor și a zis : „Vezi, mă dor ochii, aproape că mi-am pierdut vederea din cauza nopților fără număr pierdute cu cititul. Abia mai pot vedea trăsăturile ² literelor; cînd mă voi face sănătos vino să mă vezi și îți voi citi toată cartea”. **11** „Îți urez să te faci bine la ochi, — i-am răspuns eu — **12** dar, în măsura în care nu e nevoie de ei, te rog să-mi spui ce înseamnă *caninum prandium* în pasajul pe care l-ai citit acum? **13** Acel ilustru om de nimic, s-a ridicat îndată ca îngrozit de greutatea întrebării și a plecat spunînd : „Nu întrebi o chestiune mărunță; astfel de lucruri eu nu le predau pe gratis”.

14 Cuvintele lui Varro, cu proverbul despre care era vorba, sînt următoarele : „Nu vezi că Mnesitheus ³ distinge în cartea sa trei feluri de vin : negru, alb și mijlociu, numit κερρός (gălbui) și iarăși : nou, vechi și mijlociu și spune că cel negru produce fiere, cel alb urină, iar cel mijlociu digestia ⁴, cel nou răcorește, cel vechi încălzește, iar cel mijlociu este *prandium caninum* (prînzul cîinilor)“? ⁵ **15** Am căutat să aflu mult timp și cu înfrigurare ce înseamnă acest lucru mărunț *prandium caninum*. **16** Se numește prînzul cîinilor prînzul fără băutură, fără vin, fiindcă un cîine nu bea vin. **17** Așadar, fiindcă e numit vin mijlociu vinul care nu era nici nou, nici vechi, și fiindcă oamenii în mod obișnuit spun că vinul este vechi sau nou, a voit să arate că n-are nici o putere vinul mijlociu, care nu e nici vechi, nici nou, și de aceea nu trebuie socotit vin, fiindcă nici nu răcorește nici nu încălzește. *Refrigerare* (a răcori) corespunde cu grecescul ψύγειν.

XXXI ¹ Proverbul apare și la Lucian, *Harmonides*, 1, și la Suetonius, *Nero*, 20, 2.

² Lat. *apex*, era semnul cu care se nota cantitatea vocalei.

³ Mnesitheus, medic atenian din sec. IV î.e.n.

⁴ Gr. πέψις.

⁵ Varro, *Satire menippeae*, fr. 575 Bücheler.

CARTEA a XIV-a

I. Disertația filozofului Favorinus împotriva celor ce sînt numiți caldei și pretind că spun destinele după gruparea și mersul stelelor și al constelațiilor.

1 Am auzit într-o zi la Roma pe filozoful Favorinus ținînd în grecește o aleasă și strălucită cuvîntare împotriva acelor care se numesc caldei sau genethliaci ¹ și declară că ei pot să prezică viitorul după așezarea și mersul stelelor. 2 Nu pot să spun dacă era un exercițiu retoric sau așa gîndea el, dar desigur că nu vroia să-și etaleze talentul. Ieșind de acolo m-am grăbit să notez, pe cît am putut să-mi amintesc, principalele idei și argumente pe care le-a folosit, și ele sînt în general următoarele :

Știința caldeilor nu este atît de veche, cum vor ei să se creadă, și nici n-are ca primii întemeietori pe cei pe care-i arată ei, ci acest gen de înșelătorie și păcăleală este inventat de scamatori care au căutat să trăiască și să-și facă venituri din minciuni. 3 Aceștia, fiindcă au văzut că unele lucruri pe pămînt și între oameni sînt întocmite și se desfășoară în legătură cu cele cerești, cum este spre exemplu faptul că oceanul, ca un însoțitor al lunii, scade și crește o dată cu ea, acest fenomen desigur le-a servit ca argument pentru a ne îndemna să credem că toate cele omeneste, de la cele mai mici, pînă la cele mai mari, sînt în legătură strînsă cu stelele și constelațiile și că sînt conduse de acestea. 4 Dar e prea absurd și stupid ca din faptul că fluctuațiile oceanului sînt în concordanță cu mersul lunii, să socotim că și o neînțelegere, un proces între doi grădinari pe același curs de apă sau între doi vecini pe care-i desparte un zid comun, o astfel de neînțelegere ar putea fi condusă de vreo legătură cu cerul. 5 Asemenea lucru, socotea Favorinus, chiar dacă printr-o rațiune divină ar fi posibil, nu se poate percepe de mintea omului într-un spațiu atît de scurt al vieții, ci cel mult dacă se pot face presupuneri παραμυρεστέρον (în

¹ Astrologii erau numiți în limba latină *Chaldaei* (= caldeeni) deoarece caldeenii erau considerați inventatorii acestei indeletniciri, sau *genethliaci* (din gr. γενεθλιακός, substantivarea unui adjectiv care înseamnă „privitor la ziua de naștere”). Despre alte denumiri, vezi mai sus, I, 9, 6-7.

linii mari) ca să mă servesc de însuși cuvîntul său, fără fundament științific, în mod vag și arbitrar așa cum privirea ochilor îndreptată spre obiecte îndepărtate se întuneacă din cînd în cînd. **6** Căci dacă oamenii ar cunoaște mai dinainte viitorul, ar înlătura cea mai mare deosebire între ei și zei. **7** De asemenea Favorinus socotea că însăși observarea stelelor și a constelațiilor, pe care ei o socoteau ca obrîșie a științei n-are nici un fundament serios. **8** Dacă primii caldeeni, care munceau la cîmp deschis, privind căile și mișcările stelelor, apropierea și depărtările lor, au observat ce efecte au aceste fenomene, se pot lua în considerare observațiile lor, dar numai sub înclinarea cerului sub care s-au găsit atunci; căci teoria caldeenilor nu e valabilă dacă cineva vrea s-o aplice sub diferite părți ale cerului.

Cine nu vede din înclinarea și sfericitatea universului cît de mare e varietatea părților și a orbitelor cerului? **9** Aceleași stele sub influența cărora afirmă ei că se petrec toate cele umane și divine, nu produc pretutindeni îngheț sau căldură, ci efectele lor variază și se schimbă, făcînd ca în același moment vremea să fie într-un loc mai liniștită, iar în altul cu furtuni violente; **10** de ce atunci nu produc ele alte întîmplări și evenimente în viața oamenilor la caldei, altele la getuli², altele la Danubiu și altele la Nil?

Numai printr-o inconsecvență se poate afirma că structura și manifestările unui strat atît de gros de aer se schimbă după înclinarea mereu alta a cerului, pe cînd în treburile oamenilor stelele arată mereu aceleași lucruri, ori din ce parte le-ai privi. **11** Apoi se mira Favorinus cum poate fi pentru unii limpede ca un precept că aceste stele, despre care se spune că au fost observate de caldei și babilonieni sau de egipteni, — pe care mulți le numesc *erraticae* (rătăcitoare), iar Nigidius le numește *errones*³ — nu sînt mai multe decît se spune în mod obișnuit? **12** Căci el socotea că e cu puțință să existe și alte planete cu aceeași influență, fără observarea cărora nu există o cunoaștere sigură și permanentă, planete pe care oamenii nu le pot observa din cauza excesivității luminii sau depărtării lor. **13** „Unele constelații — spune el — se văd din unele regiuni ale pămîntului și sînt cunoscute de oamenii din acele regiuni, dar aceleași constelații nu se văd din alte regiuni și sînt pentru localnicii de acolo necunoscute. **14** Dar să presupunem că a trebuit să fie observate numai aceste stele și numai dintr-o singură parte a pămîntului; față cu limita acestei observații și cu timpul găsit prielnic pentru observare, ce pot arăta grupurile de stele, circuitul sau trecerea lor? **15** Dacă astfel a început procesul de observație, încît s-a înregistrat sub ce formă și poziție a stelelor s-a născut cineva și apoi i-au fost urmărite de la începutul și pînă la sfîrșitul vieții soarta, obiceiurile, firea, împrejurările și situațiile deosebite prin care a trecut, dacă toate aceste date au fost scrise așa cum s-au desfășurat ele și, după trecere îndelungată de vreme, s-ar socoti că și altora născuți în aceeași conjunctură cerească li s-ar întîmpla la fel; **16** dacă — zice Favorinus — astfel a început observația și din ea s-a alcătuit știința astrologiei, apoi această știință n-are nici o valoare. **17** Să-mi spună ei

² Getulii locuiau în Africa de Nord (în sudul Marocului și în vestul Saharei).

³ Vezi mai sus, III, 10,2.

câți ani, sau mai degrabă cîte secole sînt necesare pentru o observație completă a întregului circuit stelar ?

18 E lucru constatat de astrologi, spunea el, că aceste stele, pe care ei le numesc rătăcitoare și care par a purta cu ele destinele oamenilor, au nevoie de un număr infinit de ani pentru a reveni la locul de unde au plecat, astfel că nu e posibilă nici vreo observație atît de îndelungată și nici vreo înregistrare în scris, care să le păstreze amintirea în această infinitate de secole. **19** Apoi trebuie ținut seamă, — spunea Favorinus — că una este configurația stelelor cînd fătul este conceput în pîntecele mamei sale și alta după nouă luni, cînd se naște copilul și el se întrebă dacă nu e cazul să se facă o dublă observare pentru același individ, dacă așa cum socoteau ei, altă poziție și alt mers al stelelor indică altă soartă omului. **20** Dar și timpul nunții și împerecherea soțului și a soției, spunea Favorinus că ar trebui puse în legătură cu mersul stelelor și chiar cu mult înainte, cînd s-au născut tatăl și mama, de la nașterea lor ar trebui să se prevadă cum vor fi copiii lor și această cercetare ar trebui urmărită în sus pînă la infinit, încît, dacă această știință sprijină vreun adevăr, cu o sută de secole înainte, sau mai degrabă de la începutul lumii, printr-un șir neîntrerupt de observații și însemnări, ori de cîte ori se nășteau oameni ce perpetuau specia, ar fi trebuit ca aceste stele să arate dinainte ce destin va avea cel ce s-a născut azi.

21 „Dar cum se poate crede, — spune el — că soarta unui singur om este hărăzită de poziția mai multor stele care reapar în aceeași poziție după un lung interval de secole, dacă indiciile despre viața și soarta aceluiași om sînt arătate în răstimpuri atît de scurte, prin succesiune de strămoși, prin lanțul infinit de generații atît de adesea la fel, fără ca aspectul stelelor să fie la fel ? **22** Căci dacă așa stau lucrurile, dacă admitem că diversitatea, varietatea din cele mai vechi timpuri anunță oamenii care urmează să se nască, această diversitate tulbură observația și orice temeii al științei se clatină”. **23** Și mai ales socotea greu de admis Favorinus ca nu numai împrejurările și situațiile care vin din afară, ci chiar planurile și hotărîrile oamenilor, diferitele lor deliberări, dorințe, inclinații, pornirile sau renunțările lor sufletești în lucrurile cele mai mărunte, ei le socoteau ca fiind determinate de mișcările stelelor de pe cer. Ca și cum dacă ai vrea să mergi de exemplu la baie și pe urmă n-ai vrea și apoi din nou ai vrea, aceasta n-ar proveni dintr-o nehotărîre și agitație sufletească, ci din cauza mișcării încoace și încolo a stelelor rătăcitoare, încît oamenii n-ar fi, cum au fost numiți, ființe raționale ⁴, ci niște ridicole marionete ⁵ care n-ar face nimic din proprie inițiativă și libertate, ci conduși de stele ca de niște vizitii : **24** „Dacă s-ar putea prezice, cum afirmă ei, cine va învinge în luptă : regele Pyrrhus sau Manius Curius, de ce nu pot să spună cine cîștigă în jocurile cu zaruri, cu pietricele, sau cu bile ? Nu cumva cele mari le știu, iar cele mici nu, fiindcă acestea din urmă sînt mai imperceptibile ? **25** Dacă revendică importanța lucrurilor și spun că cele mari pot fi percepute și înțelese

⁴ Gr. λογικά ζῶα.

⁵ Lat. *neuropasta*, din gr. νευρόπαστον „mișcat cu ajutorul unor fire”, deci un fel de păpuși, mai degrabă decît „marionete”

mai ușor, aș vrea să-mi răspundă ei, în contemplarea întregului univers ce socotesc ei că e mare în treburile și situațiile atât de mărunte ale oamenilor, față de operele atât de mari ale naturii? **26** Și aș vrea să-mi răspundă : dacă este așa de scurtă și de repede clipa în care omul născându-se își primește destinul, încît nu se pot naște în același moment sub aceeași conjunctură cerească mai mulți inși cu același destin, și dacă gemenii n-au aceeași soartă, fiindcă n-au fost născuți deodată, în același moment, cer, zic, să-mi răspundă : acel moment ce zboară, și care abia poate fi prins de gîndirea noastră, cum îl vor putea ei urmări și calcula, cînd spun că în scurgerea vertiginoasă a zilelor și nopților cele mai mici momente produc cele mai mari schimbări? ” **27** În cele din urmă Favorinus a întrebat ce se poate răspunde despre faptul că oamenii de ambele sexe, de toate vîrstele, născuți sub mișcări diferite ale stelelor, și la depărtări mari unii de alții, totuși pier toți deodată, doborîți de același fel de moarte, în timpul unui cutremur, sub aceeași dărîmături, în căderea aceluiași oraș în mîinile dușmanului, sau în același naufragiu. **28** „Aceasta desigur că niciodată nu s-ar întîmpla — a spus Favorinus — dacă în momentul de naștere i-ar fi atribuită fiecăruia o anumită lege a destinului. **29** Iar dacă viața și moartea oamenilor născuți în timpuri diferite pot prezenta unele similitudini printr-o conjunctură asemănătoare la care au ajuns stelele între timp, de ce nu se poate produce acest concurs de împrejurări planetare, ca să se nască mai mulți Socrati, Antisteni sau Platoni, la fel ca gen, înfățișare, talent, moravuri, viață și moarte? Acest lucru sigur că nu se poate întîmpla. **30** Așadar ei nu pot explica de ce oamenii care nu s-au născut la fel, mor la fel”. **31** Și Favorinus spunea că-i iartă și nu-i întreabă ; din moment ce viața, moartea și tot ce e omenesc depind de cer și de stele, ce spun ei despre muște, viermișori, arici și despre alte multe și mărunte viețuitoare de pe mare și de pe uscat ? Oare nu cumva acestea se nasc și mor după aceeași legi ca și oamenii ? Încît sau le e hărăzită și broaștelor și țînțarilor soarta după mișcările constelațiilor cerești, sau, dacă ei nu admit aceasta, nu se vede nici o explicație de ce oamenii sînt sub puterea stelelor iar celelalte animale nu.

32 Am expus acestea încheșat, într-un stil sec și aproape sărac. Dar Favorinus le expunea mai dezvoltat, mai frumos, cu mai multă exuberanță cum era talentul lui și cum permite farmecul cu bogăția de exprimare a limbii grecești, și din cînd în cînd ne atrăgea atenția să ne ferim ca nu cumva acești impostori, să ne înșele buna credință, strecurînd ici și colea în flecărerile lor și cite unele idei cu aparență de adevăr. **33** „Căci ei nu spun lucruri pe care să le fi înțeles, fixat și priceput clar, ei sprijiniți pe o presupunere alunecoasă și înșelătoare, pășesc printre adevăr și minciună, ca și cum ar merge prin întuneric și fie că după multe încercări nimeresc adevărul fără să-și dea seama, fie că ajutați de naivitatea celor ce-i ascultă, află cu iscusință de la ei adevărul și de aceea par a ghici mai ușor trecutul decît viitorul. Totuși tot ce spun adevărat fie la întîmplare, fie prin șiretlic, este abia a mia parte față cu minciunile pe care le debitează”.

34 În afară de cele ce le-am auzit de la Favorinus, mi-aduc aminte de multe versuri din poezii vechi, care combat echivocurile mincinoase de acest fel. Dintre acestea, reproduc acest vers al lui Pacuvius :

„Dacă ar prevedea cele viitoare oamenii ar fi egali cu Iupiter”⁶.

și versurile următoare ale lui Accius :

„Nu cred de loc în auguri, care umplu urechile altora
Cu vorba, iar casele lor și le umplu cu aur”⁷.

35 Tot Favorinus, voind să îndepărteze pe tineri de la acești astrologi și de la alții de același fel care promet că prezic viitorul prin meșteșuguri miraculoase, le spunea că în nici un mod să nu-i consulte pe aceștia și conchidea astfel : **36** „Ei spun sau de bine sau de rău despre viitorul vostru. Dacă spun de bine și nu se adeverește veți fi nefericiți așteptând zadarnic, dacă vă spun de rău și mint, veți fi nefericiți temîndu-vă zadarnic ; dacă vă va spune adevărul și el este de rău sînteți nefericiți sufletește, înainte de a vă aduce destinul nefericirea ; dacă vă prezic lucruri bune și se adeverește veți avea și din această două dezavantaje : vă va obosi neliniștea așteptării și speranța vă va coace în mod prematur fructul bucuriei viitoare. Așadar în nici un chip să nu recurgem la acest soi de oameni care pretind că prezic viitorul”⁸.

II. Cum a vorbit Favorinus fiind întrebat de mine despre îndatoririle judecătorului.

I Cînd am fost ales pentru prima dată de către pretor ca judecător cu atribuția de a judeca procesele numite private¹, mi-am procurat cărți în ambele limbi despre îndatoririle judecătorului, pentru ca, tînăr cum eram, chemat dintre operele poezilor și ale retorilor pentru a judeca procese, să învăț sarcinile judecătorești de la profesori muți, cum se zice, în lipsa unui glas viu. Pentru amînări², repuneri pe rol³ și alte feluri de practici juri-

⁶ Pacuvius, v. 407 Ribbeck.

⁷ Accius, v. 169 Ribbeck.

⁸ Această lungă parafrază provine, cu excepția paragrafului 34, dintr-o operă scrisă (p. 44 Marres) a lui Favorinus (cf. Hosius, p. XLVIII, cu indicații bibliografice).

II ¹ Începînd din anul 70 î.e.n. (*lex Aurelia iudiciaria*), pretorii alcătuiau liste anuale de senatori și cavaleri îndreptățiți să îndeplinească funcția de judecători, alți în procesele civile cît și în cele penale. În epoca imperială listele erau alcătuite de împărat ; cu toate acestea, cei doi pretori urbani își păstrau dreptul de a alcătui liste de judecători pentru procesele civile. Cf. Steinwenter, *RE*, s.u. *iudex*.

² Lat. *diffisio*, aminarea unui proces din cauza îmbolnăvirii judecătorului sau a uneia dintre părți. Cf. A. Berger, *EDRL*, s.u. *diffindere*.

³ Lat. *comperendinatio*. Procedura romană se împărțea în două : cea *in iure* se desfășura în fața magistratului, care organiza instanța, cea de a doua *iudicium*, în fața judecătorilor. Actul numit *comperendinatio* fixa modalitățile celei de a doua părți a procesului, *iudicium*. Detalii și discuții la Kipp, *RE*, s.u.

dice mi-au fost călăuză și sprijin legea Iulia ⁴ și comentariile lui Sabinus Masurius ⁵, precum și ale altor experți juriști. **2** Dar în încurcăturile care apar adesea și în împrejurări în care argumente potrivnice sînt la fel de puternice, cărțile nu m-au ajutat cu nimic. **3** Căci deși judecătorul trebuie să-și formeze opiniile sprijinindu-se pe elementele cauzei pe care o are în față, totuși există unele sfaturi și precepte de ordin general, cu care judecătorul e necesar să fie înarmat în eventualitatea unor dificultăți viitoare, ca acea încurcătură grea în care m-am găsit într-o împrejurare, cînd trebuia să dau o hotărîre.

4 Era un proces în care reclamantul cerea înapoi o sumă de bani pe care arăta că o dăduse în numerar. Nu prezenta nici acte doveditoare, nici martori, astfel că argumentele pe care le aducea n-aveau tăria necesară. **5** Se știa însă că el era un om foarte onest, cunoscut și verificat ca un om de bună-credință, cu o viață fără pată, cu multe dovezi de cinste și sinceritate; **6** cel reclamat însă, era un om de rea faimă, cunoscut prin viața sa imorală și pătată, dovedit mincinos, perfid și necinstit. **7** Totuși, înconjurat de mulți avocați, susținea sus și tare că suma datorată de el trebuie dovedită pe căile obișnuite ⁶: prezentarea cheltuielilor ⁶, calculul conturilor ⁷, arătarea registrului ⁸, verificarea sigiliului ⁹, depoziția martorilor ¹⁰ **8** și cerea ca dacă nici una din acestea nu se va dovedi, el să fie achitat, iar reclamantul să fie condamnat pentru calomnie ¹¹. Cît despre viața și faptele fiecăruia, arată că acestea nu pot fi invocate, fiindcă este vorba de un proces bănesc în fața judecătorului civil și nu de un proces de moravuri în fața cenzorilor.

9 Prietenii mei, cărora le-am cerut părerea, oameni deprinși cu apărarea acuzaților, cu reputație bine stabilită în viața forului și grăbiți din cauza proceselor care-i solicită din toate părțile, spuneau că ei nu mai pot sta mult și că în mod sigur trebuie achitat cel reclamat că primise bani, nefiind probe împotriva lui. **10** Dar eu, cînd mă uitam la cei doi

⁴ Este vorba, probabil, de o lege a lui August, *lex Iulia iudiciorum priuatorum*, care cuprindea o serie de prevederi privind desfășurarea proceselor civile. (Această lege a dat naștere la numeroase discuții; vezi bibliografia la E. Weiss, *RE.*, s.u. *leges Iuliae*, 2 d; A. Berger, *EDRL*, s.u.)

⁵ Masurius Sabinus, *Iur. civ.*, III, fr. 3 Bremer.

⁶ Lat. *expensi latio*, act juridic solemn înregistrat, cu asentimentul debitorului, în registrul de cheltuieli și venituri (*codex accepti et expensi*) al creditorului. Această înscrisură crea o „obligație literală”, *obligatio litteris contracta*, chiar dacă în registrul debitorului suma nu figura la rubrica de venituri. Cf. E. Cuq, *Manuel*, p. 421—425; A. Berger, *EDRL*, s.u.

⁷ Lat. *mensae rationes*. *Mensa* era, în afacerile de bancă, masa pe care se opera tranzacțiile.

⁸ Lat. *chirographi exhibitio*; *chirographum* era o notă scrisă pe care debitorul o elibera creditorului și care crea o „obligație literală”. Procedul era folosit mai ales de străini (cuvîntul e de origine greacă). Cf. E. Cuq, *Manuel*, p. 425—426; A. Berger, *EDRL*, s.u.

⁹ Lat. *tabularum obsignatio*. *Tabulae* erau tablele de ceară pe care se însemnau veniturile și cheltuielile sau orice acte juridice. *Obsignatio* era punerea unui sigiliu pe orice document scris.

¹⁰ Lat. *testium intercessio*; *intercessio* era asumarea datoriei altuia, garantînd onorabilitatea debitorului.

¹¹ În procesele civile, acuzațiile calomnioase erau pedepsite cu despăgubiri bănești. Procedura exactă în procesele civile de calomnie nu e cunoscută; probabil, cum rezultă și din textul nostru, darea în judecată urma după dovedirea netemeinicii unei acuzații. Cf. Hitzing, *RE*, s.u. *calumnia*.

oameni, unul onest și de încredere, iar celălalt cu o viață plină de necinste și infamie, nu m-am putut decide să dau o hotărîre de achitare. **11** Astfel am aminat procesul și plecînd de la tribunal m-am dus drept la filozoful Favorinus, ale cărui cursuri și sfaturi le ascultam atunci în mod foarte regulat. I-am povestit totul despre proces și despre părțile implicate în el, ce se spusese și cum se prezentau lucrurile apoi l-am rugat să mă scoată din încurcătura în care mă găseam și să-mi dea îndrumări și asupra celorlalte îndatoriri pe care le aveam ca judecător. ca să fiu altădată mai priceput.

12 Atunci Favorinus, aprobîndu-mi acel scrupul de conștiință, cea șovăială și grijă deosebită, a zis : „Speța asupra căreia deliberezi acum poate părea la suprafață ușoară și neînsemnată; dar dacă tu vrei să-ți fac o expunere asupra tuturor îndatoririlor unui judecător, nu este acum nici timpul, nici locul pentru aceasta. **13** Căci e vorba de o problemă cu multe fețe, complicată și spinoasă, care cere multă grijă și circumspecție. **14** Ca să ating cîteva puncte principale ale chestiunii, mai întîi trebuie răsuns la această întrebare în legătură cu datoriile judecătorului: dacă întîmplător judecătorul știe despre speța ce i se prezintă s-o judece, dacă înainte de începerea procesului, dintr-o împrejurare oarecare el este documentat complet, cunoaște bine cum stau lucrurile, dar în dezbaterile procesului nu sînt prezentate probe, el trebuie să procedeze conform mersului procesului, sau conform adevărului pe care-l știe mai dinainte? **15** Iată și altă întrebare: oare se cuvine ca un judecător, după ce a făcut instrucția procesului, dacă i se pare că există posibilitatea unui acord între părți, să părăsească pentru moment îndatoririle de judecător și să-și ia rolul de prieten comun și pacificator al părților? **16** Dar mai ales această problemă știu că e mai dificilă și produce mai mult dubiu: oare poate judecătorul, în timpul instrucției, să pună întrebări, chiar dacă cel în interesul căruia se face instrucția nu vorbește nimic și nu întrebă nimic? Un astfel de procedeu, se spune, înseamnă apărare, nu judecare.

17 În afară de acestea există dezacord și în legătură cu problema dacă cadrează cu uzanțele îndatoririlor sale ca judecătorul în timpul instruirii unei cauze, în intervențiile sale în discuție să se exprime și să sublinieze în așa fel, încît înainte de darea sentinței, să-și manifeste pe loc în orice moment dintr-o serie de indicii sentimentele și opinia sa asupra relațiilor imediate confuze și contradictorii. **18** Căci judecătorii considerați practici și operativi socotesc că nu se poate cerceta și înțelege în adîncime cauza în dezbaterile decît dacă judecătorul intervine prin întrebări și întrepreri necesare, fiindcă-și arată opiniile sale și cunoaște mai bine pe cele ale părților în proces. **19** Dimpotrivă însă, cei socotiți liniștiți și gravi spun că judecătorul nu trebuie să-și arate sentimentele, de cîte ori se ivește ocazia în timpul dezbaterilor înainte de darea sentinței. Fiindcă se va întîmpla spun ei, ca, față de varietatea de idei și argumente aduse de desfășurarea procesului să încerce și el sentimente variate și atunci ar da impresia că în aceeași cauză are mereu alte sentimente și opinii.

20 Dar despre acestea și despre celelalte probleme legate de îndatoririle judecătorului, voi încerca mai tîrziu să-mi spun părerea cînd voi avea timp; atunci despre datoriile judecătorului voi expune și preceptele

lui Aelius Tubero al cărui tratat l-am citit de curînd. **21** În ceea ce privește procesul pecuniar care spui că ți s-a prezentat să-l judeci, te sfătuiesc, pe Hercule, să urmezi sfatul înțeleptului M. Cato, care în cuvîntarea ținută pentru apărarea lui L. Turius împotriva lui Cn. Gellius ¹² spune că, potrivit procedurii și tradiției străbune, dacă între două părți în proces nu se poate stabili dreptatea pe bază de registre și de mărturii, atunci judecătorul să cerceteze care dintre împričinați este mai cinstit și dacă sînt amîndoi la fel de buni sau de răi, atunci să se acorde încredere celui reclamat și să i se dea cîștig de cauză. **22** În procesul în care tu ești nedumerit nu există mărturii, dar cel mai bun este reclamantul, iar cel reclamat este cel mai rău, **23** deci crede-l pe reclamant, și condamnă-l pe cel reclamat, fiindcă, precum spui, nu sînt amîndoi egali, ci este mai bun reclamantul”.

24 Acestea m-a sfătuit Favorinus în calitatea sa de filozof. **25** Dar eu am socotit că este o situație grea și delicată, care depășește vîrsta și experiența mea, aceea de a instrui și condamna într-un proces nu după dovezi, ci după moralitate. Nu m-am putut însă hotărî nici să dau un verdict de achitare; de aceea am jurat că pentru mine chestiunea nu e limpede și mi-am declinat competența ¹³.

26 Iar cuvintele din cuvîntarea lui M. Cato, despre care a amintit Favorinus, sînt acestea: „Eu astfel am învățat de la străbuni: cînd unul reclamă pe altul pentru o sumă, dacă amîndoi sînt la fel de buni sau de răi și nu există mărturii, trebuie crezut mai degrabă cel reclamat. Acum, dacă Gellius a făcut un rămășag cu Turius că nu e mai bun Gellius decît Turius (căci cred că nimeni nu e așa de nesăbuit încît să socotească pe Gellius mai bun decît Turius) deci dacă, repet, Gellius nu e mai bun decît Turius, trebuie să acordăm mai mare încredere celui reclamat” ¹⁴.

III. Dacă Xenofon și Platon au fost în raporturi de rivalitate și dușmănie.

1 Cei ce au studiat amănunțit și au scris dezvoltat despre viața și obiceiurile lui Xenofon și Platon ¹ cred că între aceștia doi au existat unele sentimente ascunse de dușmănie și rivalitate și-și întemeiază afirmațiile pe argumente și presupuneri ce le sugerează operele acestor filozofi. **2** Ei

¹² L. Turius nu e cunoscut decît din acest pasaj. Cn. Gellius ar putea fi aceeași persoană cu analistul (v. indicele).

¹³ Lat. *iuravi mihi non liquere atque ita iudicatu illo solutus sum*. În procesele civile, judecătorul avea posibilitatea să se desisteze, prin acest jurămint, de un caz prea complicat, care era transferat altui judecător (*translatio iudicii*). Cf. A. Berger, *EDRL*, s. u. *iurare sibi non liquere*.

¹⁴ Cato, *Orationes*, I.I Jordan, 8, fr. 206 Malcovati.

III ¹ Biografiile lui Platon au fost în primul rînd discipolii săi; dar nu avem informații despre aceste biografii decît de la scriitorii de mai tîrziu, care le-au folosit ca izvoare. Se citează astfel un elogiu datorat lui Aristotel, altul al lui Speusip, o biografie scrisă de Xenocrate, alta a lui Philippos din Opus, a lui Hermodoros, Erastos, Asklepiades etc. Ceva mai tîrziu, elevii lui Aristotel și alți filozofi peripateticieni au tratat același subiect. Clearh din Soloi, Dicearh, Neanthes din Cizic, Aristoxen din Tarent (biografia acestuia din urmă era plină de anecdote). Și Favorinus, profesorul lui Gellius, a scris o lucrare închinată lui Platon. E posibil ca această lucrare să fi fost izvorul lui Gellius (Hosius, p. XLVIII).

arată, între altele, că nici Platon, într-un număr atât de mare de opere pe care le-a scris, n-a pomenit vreodată despre Xenofon, nici acesta n-a făcut vreo mențiune în scrierile sale despre Platon, deși amindoi (și mai ales Platon, în dialogurile pe care le-a scris) au amintit în scrierile lor despre cei mai mulți dintre discipolii lui Socrate.

3 Un indiciu de prietenie nesinceră sau de raporturi neamice între ei, spun acești biografi — este faptul că Xenofon în opoziție cu acea vestită operă a lui Platon despre cea mai bună formă de guvernământ și de administrare a statului, în special în opoziție cu primele două cărți apărute, a scris despre forma de guvernământ monarhică în opera intitulată *Ciropedia* ².

4 Atît de mult a fost izbit Platon de această scriere, spun ei, încît făcînd într-o lucrare mențiune despre regele Cyrus, pentru a critica și micșora meritele operei lui Xenofon, a zis că Cyrus a fost un om capabil și de ispravă, dar „nu a primit de loc o educație bună” ³, acestea sînt cuvintele lui Platon despre Cyrus.

5 La cele de mai sus ei adaugă și faptul că Xenofon, în cărțile sale de însemnări despre învățatura și faptele lui Socrate, spune că Socrate n-a discutat niciodată despre probleme în legătură cu explicația fenomenelor cerești și naturale, nici nu s-a referit sau să-și fi spus părerea despre celelalte discipline numite de greci $\mu\alpha\theta\acute{\eta}\mu\alpha\tau\alpha$ (științe) ⁴, care nu se referă la viața morală și fericită; ca atare, zice el, mint cei ce-i atribuie lui Socrate disertații de acest fel ⁵. **6** „Cînd Xenofon scrie acestea — notează biograful — cu siguranță că vizează pe Platon, în ale cărui cărți Socrate discută despre fizică, muzică și geometrie”. **7** Dar dacă trebuie să credem sau să presupunem acestea despre bărbați de mare înțelepciune și autoritate, socot că nu trebuie să le punem pe seama invidiei sau a ambițiilor mărunte, nici pe seama luptei de întrecere pentru glorie. Căci acestea sînt străine de moravurile filozofilor, în care, după judecata tuturor, amindoi au excelat.

Care este așadar explicația acestor opinii? **8** Cu siguranță că este aceasta: adesea, însăși egalitatea și identitatea de virtuți între cei asemenea, chiar dacă lipsește intenția și voința de luptă, dă totuși această impresie de întrecere. **9** Căci de cite ori doi sau mai mulți oameni de geniu sînt de faimă egală sau apropiată în același domeniu, se naște în diversii lor admiratori un fel de întrecere în a le prețui valoarea și meritele. **10** Atunci de la întrecerea între admiratori se întinde și la ei înșiși morbul

² Dacă în alte opere. Xenofon se limitase la „rectificări” de detaliu privind figura și doctrina lui Socrate, în *Ciropedia* încearcă o replică teoretică mai amplă (cronologic, faptul este posibil, deoarece *Statul* a fost scris între 388 și 370, iar *Ciropedia* începută prin 365). Cf. E. Delebecque, *Essai sur la vie de Xénophon*, Paris, 1957, p. 388.

³ Platon, *Legile*, III, 694 c. Platon, care de la înălțimea gloriei sale n-a răspuns nimic scrierilor anterioare ale lui Xenofon, dă în acest pasaj o ripostă ironică, fără a intra în discuții teoretice. „Cyrus a fost un excelent general și patriot” dar „n-avea idee de ce e o bună educație [aluzie la *Ciropedia*] și nici o grijă de economie sa domestică [aluzie la *Economicul* lui Xenofon]”. Cf. E. Delebecque, *op. cit.*, p. 392.

⁴ Gr. $\mu\alpha\theta\acute{\eta}\mu\alpha\tau\alpha$. Cf. mai sus, I, 9, 6. Este vorba de științele de tipul aritmeticii, geometriei, astronomiei, în opoziție cu preocupările de etică etc.

⁵ Xenophon, *Memorabilia*, I, 1, 11.

întrecerii și, în graba lor către aceeași virtute, când și-o însușesc în egală măsură, sau când există o îndoială pentru unul din ei, se alunecă în bănuiala de rivalitate determinată nu de sentimentele lor, ci de ale admiratorilor. **11** De aceea Xenofon și Platon, doi luceferi ai filozofiei socratice, sînt socotiți a fi fost rivali și în ceartă, fiindcă alții se certau care e mai mare dintre ei doi, căci două personalități proeminente, când se înalță la fel, dau impresia că luptă pentru întîietate.

IV. *Chrysisp zugerăvește cu talent și măiestrie, prin nuanțele și culorile pe care le oferă curîntele, portretul Justiției.*

1 Chrysisp în prima carte din cele intitulate *Despre frumos și plăcut* a zugerăvit fața, ochii și înfățișarea Dreptății în mod artistic prin culorile severe și venerabile ale cuvintelor. **2** El face portretul Justiției și spune că de obicei acest portret a fost prezentat de către pictorii și retorii antici cam astfel: „cu talie și trăsături feciorelnice, cu ținută energică și de temut, cu luminile ochilor agere, cu o demnitate severă ce impune respect, fără slăbiciune dar și fără cruzime”.

3 Din prezentarea acestui portret el a voit să se înțeleagă că judecătorul care este reprezentantul Justiției trebuie să fie grav, devotat, sever, nepătat, insensibil la lingușiri, neșovăitor și neinduplecat cu cei necinstiți și vinovați, drept, energic și autoritar, impunînd respectul dreptății și adevărului.

4 Înseși cuvintele lui Chrysisp despre Justiție sînt acestea: „Este numită fecioară, simbol al curăției; care nu cedează în nici un chip celor răi, n-ascultă de cuvinte dulci, nici de rugăminți, nici de lingușiri sau de altceva asemănător. Este descrisă de obicei îngîndurată, cu fruntea întinsă și contractată, cu privire pătrunzătoare, pentru a inspira teamă celor răi, iar celor buni încredere, cu fața prietenoasă pentru aceștia și potrivnică pentru ceilalți”¹.

5 Am socotit că trebuie să citez și aceste cuvinte ale lui Chrysisp, pentru a le avea la îndemîna cei ce vor să le ia în considerare și să le judece, fiindcă, pe cînd le citeam, unii filozofi adepți ai unor principii mai indulgente au spus că acesta e portretul Cruzimii nu al Justiției.

V. *Discuția și neînțelegerea unor gramatici iluștri ai Romei în legătură cu vocativul curîntului egregius.*

1 Odată, obosit după o lungă meditație, mă plimbam pentru recreare și odihnă pe cîmpul lui Agripa¹. Aci, zărind din întîmplare doi gramatici

IV ¹ Arnim, *SVF*, III, p. 197, XXVIII, fr. 1. Despre reprezentările plastice ale justiției, cf. Waser, *RE*, s.u. *Dike*, col. 577—578.

V ¹ *Campus Agrippae* era o parte a cîmpului lui Marte, de-a lungul *Viei Lata*, amenajată ca parc în vremea lui August de către M. Vipsanius Agrippa, prietenul și colaboratorul împăratului. Parcul a fost inaugurat în anul 7 î.e.n., și servea ca loc de plimbare.

cu nume mare în Roma, am avut ocazia să asist la o discuție aprigă între ei despre vocativul lui *egregius*, unul susținând că se spune la vocativ *uir egregi*, iar celălalt că se spune *uir egregie*.

2 Cel care era de părere că trebuie să se spună *egregi* argumenta cam astfel: „Toate numele sau cuvintele care au nominativul singular terminat în *-us*, iar înaintea acestei terminații, au *i*, fac vocativul terminat în *i*. După cum la vocativ *Caelius* face *Caeli, modius modi, tertius tertii, Accius Acci, Titius Titi*, și altele la fel, tot așa și *egregius*, fiindcă se sfirșește la nominativ în *us* precedat de *i*, va trebui să aibă vocativul terminat în acest *i* și prin urmare se va spune corect *egregi*, nu *egregie*. Căci *diuus, riuus, cliuus* nu se termină în *us*, ci în *uus*, doi *u* pentru care s-a inventat o nouă literă ce s-a numit digamma².

3 Celălalt când a auzit acestea a răspuns: „O strălucite, sau dacă vrei preastrălucite³ gramatic, spune, te rog, *insci*us (neștiutor), *impi*us (nelegiuit), *sobri*us (cumpătat), *ebri*us (beat), *propri*us (propriu), *propiti*us (propice), *anxi*us (neliniștit), *contrari*us (contrar) care se termină în *us* precedat de *i*, cum au vocativul? Căci pudoarea și respectul ne împiedică să le pronunțăm după definiția ta”. 4 Derutat de aceste cuvinte citate, gramaticul cărui *i* se răspunsese, a tăcut puțin dar îndată și-a revenit și a continuat să-și susțină regula pe care o dăduse și să spună că *propri*us, *propiti*us, *anxi*us, *contrari*us trebuie să aibă vocativul ca *adeversari*us (potrivnic) și *extrari*us (străin) și că de asemenea și *impi*us, *ebri*us și *sobri*us, deși mai neobișnuit, dar trebuie pronunțate corect la fel în *i* și nu în *e* la vocativ. Fiindcă această discuție se prelungea cam mult n-am socotit că face să pierd vreme îndelungată ascultându-i, și am plecat lăsându-i să țipe și să se hărțuiască între ei⁴.

² Observația lui Gellius (sau a gramaticului citat) se justifică numai datorită pronunțării curente în vremea sa: *riuus* se pronunța *rius* (de aici rom. *riu*; cf. și recomandarea din *Appendix Probi*: *riuus non rius*). În ceea ce privește grafia, Gellius se referă probabil la reforma încercată de Claudius (Suetonius, *Claudius*, XII, 6), care a introdus litera grecească digamma (inversată, după model colian, Ϝ), pentru a nota sunetul *w* (*u* consoană). Alfabetul latin, atribuind valoarea *f* vechiului semn pentru *w* (*F*), nota prin același semn, *V*, alți consoana *w* cîl și vocala *u*.

³ Lat. *egregissime*: ironia e și de natură „gramaticală”: superlativul corect de la *egregius* e *maxime egregius*, nu *egregissimus* (se mai citează, la Pacuvius, și la Plinius, *NH*, XI, 51, un exemplu de formare regulată: *egregissime*).

⁴ Regula despre care e vorba în acest capitol e următoarea: la substantivele terminate în *-ius*, vocativul e în *-i*, nu în *-ie*, cum ar fi de așteptat (acest *-i* rezultă probabil dintr-o contracție a vocalelor *-ie*; cf. Stolz-Schmalz⁵, p. 266, unde se dau și alte explicații; cf. și mai sus, XIII, 26). Exemplele contrarii date de al doilea gramatic sînt adjective (ca de altfel *tertius* din prima listă și *egregius*, în discuție), pentru care regula pare să nu se aplice. De altfel toată disputa are la bază raritatea formelor (cu excepția numelor proprii și a unui substantiv ca *filius* unde vocativul e frecvent folosit și unde forma în *-i* e în afara discuției). Cf. F. Sommer, *Hdb.*, p. 344.

VI. Cunoștințe cu aspect de învățătură, dar care nici nu desfătează nici nu folosesc; în legătură cu acestea, despre schimbările suferite de unele nume de orașe și regiuni.

1 Un prieten, cunoscut prin cultura sa și care-și petrecuse o mare parte din viață printre cărți, mi-a spus într-o zi: „Vreau să te ajut să-ți îndobțești „Noaptea” și îndată mi-a dat o carte voluminoasă, încărcată, cum spunea el, de cunoștințe de tot felul, pe care o scrisese ca rezultat allecturilor lui multe, felurite și îndepărtate, ca să extrag din ea tot ce aș fi socotit că e demn de reținut. 2 Am primit-o cu plăcere și sete, ca și cum aș fi dobândit cornul Abundenței, și m-am ascuns cu ea într-un loc retras, ca s-o citească fără să fiu influențat de opinia altora.

3 Dar, o Iupiter, ce minunății erau scrise în ea! Cum se numea primul gramatic, citi Pythagora se cunosc¹, citi Hipocrați² — cum spune Homer că era coridorul casei lui Ulise³, de ce Telemah care se culcase alături de Pisistrate nu l-a atins cu mâna, ci l-a trezit cu o lovitură de picior⁴, cu ce fel de încuietori a închis Euryclyia pe Telemah⁵, de ce același poet n-a

VI ¹ Oisel, ironizat de Gronov. găsisse 28 de personaje cu numele Pythagora. O listă de omonimi ai lui Pythagora, transcrisă, cel puțin parțial, din Favorinus, se găsește la Diogenes Laertios, VIII, 25, 46–49.

² Documentele ne-au păstrat pînă azi amintirea a 23 de personaje cu acest nume (după RE). Oisel găsisse vreo 20; prosopografia n-a făcut deci prea mari progrese.

³ *Odiseea*, XXII, 128–137:

Era în zid pe lingă pragul sălii
O doamnă porțiță treptuită
Ce da pe-acolo pe-o strimtoare afară
Și-avea canaturi bine încheiate.
Porcarului i-a poruncit Ulise
Să stea de pază la porțița asta.
Căci ea rămase singura ieșire.
Striga și Agelaos la tovarăși:
„Nu poate vreunul să se urce oare
Pe poart-aceea ca să dea de veste
Poporului și să se facă vuit
Mai repede, ca săgetarea aștu
Să fie cea din urmă-a lui Ulise?”
Melantios căprarul îi răspunse:
„Nu-i chip de fel, mărite Agelaos.
Că prea-i de tot aproape ușa-n curte
Și grea ieșirea”.

(Trad. G. Murnu)

⁴ *Odiseea*, XV, 44–15:

Iar Telemach trezi atunci pe fiul
lui Nestor cu o bleandă de picior...

(Trad. G. Murnu)

⁵ *Odiseea*, I, 441–442:

Ieși pe urmă din iatac și ușa
De o verigă de argint o trase
Și de curea împinse-apoi zăvorul.

(Trad. G. Murnu)

eunoscut trandafirul dar a eunoscut uleiul de trandafir ⁶. Era scris în aceea carte și cum se numeau tovarășii lui Ulise, răpiți și sfîșiți de Scila⁷, dacă Ulise a rătăcit pe Marea Mediterană, cum susținea Aristarh ⁸, sau pe alte mări, cum susținea Crates; ⁴ ba am găsit scris acolo și care sînt la Homer versurile isopsefe ⁹ și care sînt cele ce formează acrostihuri ¹⁰, care e versul în care cuvintele merg crescînd cu cite o silabă în plus ¹¹, de ce a zis că vitele nasc de trei ori pe an ¹², și din cele cinci straturi cu care este întărit scutul lui Ahile, care este cel de aur, cel exterior sau cel din mijloc ¹³; pe lîngă acestea care sînt orașele și regiunile cu nume schimbate, căci Beoția înainte se numea „Aonia”, Egiptul „Aeria”, Creta de asemenea, s-a numit „Aeria”, Atica s-a numit „Acte”, Corintul — „Ephyre”, Macedonia — „Emathia”, Tesalia — „Haemonia”, Tyrros — „Sarra”, Tracia — „Sithon”, Paestum — „Poseidonion” ¹⁴. **5** Acestea și altele multe ca acestea erau scrise în acea carte.

⁶ *Iliada*, XXIII, 184—187

... Dar trupul lui Hector dulăii
Nu-l duminică; îl păzi inadins Afrodita și-l unse
Ziua și noaptea cu mir de minune, cu balsam
De trandafiri.

(Trad. G. Murnu)

⁷ *Odiseea*, XII, 245—246:

Dar Scila de pe vas răpi vro șase
Tovarăși mai voinici și mai cu suflet.

(Trad. G. Murnu)

⁸ Aristarh, p. 244 Lehrs.

⁹ Lat. *isopsephi* (din gr. ἰσοψηφία): e vorba de numărul care rezulta din adunarea cifrelor simbolizate de litere (la greci literele aveau și rolul de a nota cifre: α = 1, β = 2, ι = 10, κ = 11, λβ = 12, κ = 20 etc.). În felul acesta cuvîntul κήλη (20 + 8 + 30 + 8 = 66) era „isopsef” cu ζήμια (7 + 8 + 40 + 10 + 1 = 66). În același fel se puteau calcula și versuri întregi: *Iliada* VII, 264 și 265 dau fiecare totalul 3498 (Rolfe, III, p. 45, n. 7).

¹⁰ Gr. παραστίχης.

¹¹ Este versul 182 al cîntului III din *Iliada*:

Ἦ μάκαρ Ἄγγε' ἰδὲ, μοιρογενέες, ὀλβυδάτιμον

(„O fericite Agamemnon, tu plin de noroc și de daruri”).

(Trad. G. Murnu)

¹² *Odiseea*, IV, 86:

Și oile pe an de trei ori fată.

(Trad. G. Murnu)

¹³ *Iliada*, XX, 269—272:

Căci meșterul schiop ferecase

Scutul în straturi vreo cinci; de aramă vreo două și două

Din cositor dedesubt și-a cincea de aur la mijloc. (Trad. G. Murnu)

¹⁴ Lista lui Gellius cuprindea denumiri arhaice, cele mai multe desigur poetice. *Aonia*, după numele Aones al populației băștinașe, supuse, după legendă, de Cadmus, e denumirea unei părți a Beoției, situată la nord de Teba; poezii alexandrinii au folosit-o pentru a denumi Beoția în întregime; cf. Hirschfeld, *RE*, s.u. *Aones*. *Aeria* apare, ca vechi nume al Egiptului, începînd de la Eschil; originea e necunoscută; cf. Pietschmann, *RE*, s.u. Ca nume al Cretei e mai puțin atestat (Plinius, *NH*, IV, 58 etc.); alți autori denumesc cu acest cuvînt Tasos-ul și Tesalia; cf. Pietschmann-Hirschfeld, *RE*, s.u., 1—4. Numele Ἀστὴ se aplică, după lexicografiile antice, coastei Atice, de la sud de Pireu; ca nume al Aticeii întregi apare începînd de la Euripide; cf. Wachsmuth, *RE*, s.u. *Ephyre* apare la Homer (*Iliada*, VI, 152 etc.) și este, după comentatorii antici, vechiul nume al Corintului. Ἡμαθία denumeste o parte a Macedoniei (cuprînzînd și Pella, capitala țării); poezii folosec cuvîntul pentru desemnarea întregii Macedonii (destul de frecvent în poezia latină, de la Vergiliu); cf. Oberhummer, *RE*, s.u. *Emathia*. Ἀμυζία

M-am grăbit s-o dau înapoi și am zis : „Folosește-te tu, cel mai învățat dintre oameni, de această polimatie ¹⁵; ia-ți înapoi această prea bogată carte, care nu se potrivește de loc cu biata mea operă. Căci „Noptile” mele, pe care ai voit să le îmbogățești și să le împodobești, îmi propun să se ocupe mai ales de acel vers al lui Homer, pe care Socrate spunea că-l are la inimă întotdeauna mai presus de orice :

„Tot ceea ce se întâmplă, rău și bun, la tine acasă” ¹⁶.

VII. M. Varro a dat lui Cn. Pompeius, consul designat pentru întâia oară, un comentariu, pe care l-a numit el însuși Εἰσαγωγικόν despre datoriile celui ce prezidează senatul.

1 Cnaeus Pompeius a fost ales consul pentru prima dată împreună cu M. Crassus ¹. 2 Cînd a intrat în această funcție, fiindcă își petrecuse timpul în război, departe de îndeletnicirile civile și nu știa cum să țină și să conducă o ședință în senat, a rugat pe prietenul său M. Varro să-i facă un comentariu εἰσαγωγικόν (introdunctiv) ² — căci așa-l numește însuși Varro — din care să învețe ce trebuia să facă și să spună cînd avea să consulte senatul. 3 În scrisorile dedicate lui Oppianus și care se găsesc în cartea a IV-a de *Chestiuni epistolare* Varro spune ³ că acel comentariu făcut pentru Pompei l-a pierdut și, fiindcă nu-l găsește, scrie în scrisori din nou despre același subiect, adăugînd multe alte lucruri referitoare la aceeași temă ⁴.

4 Mai întii arată în ele cine au fost cei care după datina străbună conduceau de obicei ședințele senatului și îi numește : dictatorul, consuli,

e o regiune a Tesaliei (numită și Pelasgiotis) : poezii grece și latini (de la Horațiu) denumesc astfel întreaga Tesalie. cf. Kern. *RE*, s.u. *Haimonia*. Sarra pentru Tyr apare la Ennius, *Anale*, v. 220; adjectivul *sarranus* e mai răspîndit. *Sithonia*, după Silhones, populație tracă între Hebrus și Pont; nu par să existe texte care să ateste extinderea denumirii la Tracia întreagă; cf. Oberhammer, *RE*, s.u. *Sithones*. Προσειδώνων, mai des Προσειδωνία, este numele grecesc al orașului Paestum (în golful Salerno, pe coasta vestică a Italiei; cf. H. Riemann, *RE*, s.u. *Poseidonia* (vol. XXII, col. 1230--1254).

¹⁵ Gr. πολυμαθία; cuvîntul are înțeles peiorativ; cf. și Heraclit, fr. 40 Diels, citat în prefața lui Gellius, par. 12.

¹⁶ *Odiseea*, IV, 392. Pentru Socrate, versul simboliza urmările pe care studiul filozofiei îl avea asupra vieții și caracterului. Pentru Gellius semnificația pare oarecum diferită : materialul adunat trebuie să servească celor din familia sa (prefața, par. 1); cf. Rolfe, III, p. 46, nota 2. Altă interpretare la Mignon, III, p. 346 nota 15. E posibil ca Gellius să se refere la rolul important pe care-l atribuie, în *Noptile atice*, filozofiei morale.

VII ¹ În anul 70, după terminarea războiului cu Sertorius și înăbușirea răscoalei lui Spartacus. Candidatura lui Pompeius era ilegală, deoarece nu străbătuse cariera magistraturilor prevăzută pentru accesunea la consulat. De aici, desigur, și lipsa de experiență în procedura senatorială, despre care vorbește Gellius.

² Gr. εἰσαγωγικόν „introdunctiv, de inițiere, elementar”.

³ Varro, p. 195 Bipontina.

⁴ Se pare că acest manual al lui Varro este primul regulament scris al funcționării senatului; pînă atunci desfășurarea ședințelor se făcea după tradiție (*mos maiorum*).

pretorii, tribunii poporului, interregele, prefectul oraşului⁵. Spune că alţii, în afară de aceştia, nu aveau dreptul să ceară un *senatusconsult*⁶. Ori de câte ori venea împrejurarea ca să fie la Roma toţi aceşti magistraţi în acelaşi timp atunci primul în ordinea arătată mai sus — spune el — avea dreptul să consulte senatul; **5** după aceştia, prin drepturi excepţionale, tribunii militari care ţinuseră locul consulilor, decemvirii care avuseseră putere consulară şi triumvirii aleşi pentru restabilirea ordinii în stat⁷. **6** Apoi scrie despre dreptul de opoziţie şi spune că n-aveau acest drept de a se opune consultării senatului decât cei egali în grad sau cu puteri mai mari decât cei ce voiau să facă un *senatusconsult*⁸.

7 Scrie de asemenea despre locurile în care se putea consulta în mod legal senatul şi arată că nu se putea face un *senatusconsult* decât într-un loc stabilit de augur şi numit *templum*⁹; în altă parte era ilegal. De aceea şi curia Hostilia şi curia Pompeia şi după aceea curia Iulia, fiindcă erau locuri profane au fost consfinţite de auguri ca „temple” pentru ca *senatusconsultele* să se poată face în ele în mod legal, după obiceiul stră-

⁵ Dreptul de a convoca şi a conduce şedinţele senatului (*ius habendi senatus*) îl aveau, în epoca republicană, magistraţii înşiraţi aici de Gellius (interregele, *interrex*, era un magistrat extraordinar, ales de senat pentru cinci zile în cazul când murau sau abdicau ambii consuli, pentru a organiza noi alegeri); la listă se pot adăuga şi alţi magistraţi extraordinari: *magister equitum* (adjunctul dicatorului), *decemviri legibus scribendis* (redactorii presupuşi ai celor XII table — aleşi în 452 —, în timpul conducerii cărora instituţiile normale au fost suspendate), *tribuni militum consulari potestate* („tribuni militari cu puterea consulară”, aleşi în unele perioade în locul celor doi consuli; alegerea lor era urmarea luptelor dintre patricieni şi plebe, tribunatul militar fiind de la început accesibil şi plebei; tribunii cu putere consulară au fost aleşi în secolele V şi IV î.e.n., între 444 şi 367, cu întreruperi cind era restabilită puterea consulilor), *triumviri reipublicae constituendae* (magistratură unică, exercitată numai de Antonius, Octavianus şi Lepidus în noiembrie 43 î.e.n.; forma legală era aceea a unei dictaturi colegiale şi a fost reglementată printr-o lege propusă de tribunul P. Titius). Tribunii plebei aveau dreptul de convocare a senatului numai după ce au fost consideraţi magistraţi ai întregului popor. În mod curent, convocarea o făceau consulii şi, în lipsa lor, pretorul urban. Cf. O'Brien Moore, *RE*, Suppl. VI, col. 700.

⁶ Lat. *facere senatusconsultum*. Magistraţii care aveau dreptul de a convoca şi a prezida senatul îl aveau şi pe acela de a-i cere părerea (*ius consulendi senatum*). *Senatusconsultum* era un act comun al magistratului preşedinte, care cerea părerea asupra unei propuneri, şi al senatului, care-şi exprima avizul.

⁷ Despre aceste magistraturi extraordinare. vezi mai sus, nota 5.

⁸ Dreptul de intercesiune (*ius intercedendi*), de a opri intrarea în vigoare a unui *senatusconsult*, îl aveau tribunii plebei şi magistraţii egali în grad sau superiori celui care prezida. Dictatorul nu era supus intercesiunii nici unui magistrat. Toate aceste dispoziţii nu au decât un caracter pur teoretic, deoarece, cind se aflau mai mulţi magistraţi în oraş, cel de gradul cel mai înalt prezida senatul; dictatorul era aproape în permanenţă în campanii militare şi nu avea ocazia să facă *senatusconsulte*. Intercesiunea trebuia să fie făcută personal de magistrat şi în şedinţa în care se discuta propunerea. În general, magistraţii comunicau dinainte intenţia lor de a interceda, astfel că se putea ajunge fie la retragerea propunerii fie la renunţarea la intercesiune. Cf. O'Brien Moore, *RE*, Suppl. VI, col. 684 şi 717.

⁹ Prin *templum* se înţelege un loc pe care augurii îl proclamau ca fiind liber de orice proprietate particulară şi îi dădeau o nouă destinaţie. De obicei pe aceste locuri se clădeau sanctuare închinate zeilor; existau însă şi „temple” cu alte scopuri: locurile de adunare ale senatului, pieţe publice. Cf. St. Weinstock, *RE*, s.u.

moșilor¹⁰. Între acestea se mai găsește scris și că nu toate clădirile religioase erau *templa*, că nici chiar clădirea Vestei nu era *templum*¹¹.

8 Apoi spune că nu era admis să se dea un senatusconsult înainte de răsăritul sau după apusul soarelui și că erau blamați de cenzori cei ce făceau un astfel de senatusconsult¹².

9 Mai spune de asemenea și multe altele: în ce zi nu era permis să țină senatul ședință¹³, că cel ce avea să consulte senatul făcea mai întâi sacrificiul și lua auspiciile, se luau în discuție în ședința senatului mai întâi problemele religioase și pe urmă celelalte, că se propunea să se discute sau despre toate interesele statului în general, sau despre fiecare problemă în particular¹⁴, că senatusconsultul se făcea în două moduri: votându-se prin *discessio* (separare), când toți erau de acord, sau votând fiecare individual, când existau divergențe de opinii; că trebuia să voteze fiecare după gradul ce-l avea începând cu regulile consulare, dintre care vota primul cel ce fusese ales în locul întâi în senat (*princeps senatus*), dar că atunci când scria el acestea se instituise, precum arată el, un obicei nou, promovat de corupția electorală și de favoritism, ca să voteze primul cel pe care-l desemna președintele, respectându-se cerința de rang consular¹⁵. 10 Apoi

¹⁰ Curțiile erau localuri de adunare cu caracter profan și religios. *Curia Hostilia* era principalul loc de ședință al senatului și era așezată în Comitium. Data clădirii ei e necunoscută (pare să provină din sec. III î.e.n.); a fost restaurată de Sulla în 80 î.e.n.; distrusă de un incendiu în 54 î.e.n., a fost refăcută de Faustus Sulla, fiul dictatorului, în 52. Caesar începe refacerea ei totală (în cadrul unei sistematizări a Forului) în 45 î.e.n. și clădirea capătă numele de *Curia Iulia* (a fost terminată de triumvirii); se procedează de aceea la o nouă *inauguratio*. În războiul civil din anul 69 e.n., *Curia* are de suferit avarii; de restaurarea ei s-a ocupat Domițian. *Curia Pompei*, clădită de Pompeius în cimpul lui Marte, destinată ședințelor senatului ținute în afara pomeriului (vezi mai sus XIII, 14; ședințele se țineau în afara pomeriului când trebuiau să ia parte reprezentanții ai unor state străine; înainte de inaugurarea curiei lui Pompeius, ședințele se țineau în templul lui Apollo sau al Bellonei). În această clădire a fost asasinat Caesar și de aceea August o declară *locus sceleratus* și-i zidește intrările. În afara acestor localuri senatul mai putea ține ședință și în încăperile altor temple (templul lui Iuppiter Optimus Maximus era folosit la începutul anului și în caz de război). Cf. Platner-Ashby, s.u.; Hülsen, *RE*, s.u.; O'Brien Moore, *RE*, Suppl. VI, col. 703.

¹¹ Templul Vestei era numit *aedes Vestae*, făcându-se astfel distincția menționată de Gellius: *templum* era un loc pentru care s-a îndeplinit ceremonia religioasă a inaugurăției (chiar dacă destinația edificului clădit pe locul respectiv nu era religioasă); *aedes Vestae* nu a fost consacrat de auguri și de aceea nu putea fi numit *templum*. În limbajul curent însă distincția aceasta nu se făcea, *aedes templum* și *fauim* fiind sinonime. O explicație pentru omiterea proclamării ca templu a sanctuarului Vestei o dă Servius, *Aen.* VII, 153: „ca senatul să nu se intrunească acolo unde se aflau fecioarele (vestale)”.
¹² Indicația dată de Gellius e confirmată și de alte izvoare. Un senatusconsultum dat în afara orelor prevăzute era considerat ilegal. Cf. O'Brien Moore, *RE*, Suppl. VI, col. 702.

¹³ Nu se știe care erau criteriile alegerii zilelor: nu toate zilele de doliu (*dies atri*) erau interzise pentru ședințe. Cf. O'Brien Moore, loc. cit.
¹⁴ Asupra unei ordini de zi stricte informații precise lipsesc. Pentru luarea hotărârilor se pornea de la un raport al președintelui (*relatio*); la începutul anului și în cazuri excepționale, raportul putea avea ca obiect situația generală a statului (*in finit de republica*, după expresia lui Gellius); de obicei, însă, avea un obiect precis (*de singulis rebus finit*). Urmau discuțiile explicative (*uerba facere*); în problemele religioase, explicațiile puteau fi date de colegiul pontifilor (vezi mai sus, IV, 6, 2), dar și de un particular (vezi mai sus, V, 17, 2). Cf. O'Brien Moore, *RE*, Suppl. VI, col. 705.

¹⁵ Gellius descrie aici procedura pentru alcătuirea unui senatusconsult. După raportul președintelui și după discursurile explicative, urma *interrogatio*: președintele cerea părerea

mai vorbește despre garanția ce se lua și despre amenda ce se dădea senatorului care era dator să vină la senat și nu venea¹⁶. **11** Acestea și altele ca acestea scrie M. Varro în epistola către Oppianus, despre care am vorbit mai sus.

12 Dar cele ce spunea despre senatusconsult că se obișnuia a se vota în două feluri : sau prin vot separat sau prin *discessio*, nu se potrivește cu ceea ce scrie Ateius Capito în *Culegerile sale*. **13** Căci în cartea a IX-a¹⁷ citează pe Tubero care spune¹⁸ că nici un senatusconsult nu se putea face fără unanimitate (*discessio*), fiindcă în toate consultările senatului, chiar în cele ce se făceau prin raport (*per relationem*) era necesară unanimitatea (*discessio*) și Capito consideră adevărate cele spuse de Tubero. Dar despre toate aceste mi-aduc aminte că am scris în alt loc¹⁹ mai dezvoltat și mai îngrijit.

VIII. *Discuții și opinii contradictorii, dacă prefectul ales pentru organizarea sărbătorilor latine are sau nu dreptul de a convoca și a consulta senatul.*

1 Iunius¹ spune că prefectul orașului, însărcinat cu organizarea sărbătorilor latine nu poate ține o ședință de senat, fiindcă nici nu e senator, nici n-are

senatorilor (*sententia*) asupra propunerii : *dic. N. N. quid censes* („spune, N.Y., ce părere ai”). În ce privește dreptul de a-și expune părerea (*ius sententiae*) și ordinea în care era cerută (vezi și III, 18, despre *senatores pedarii* și IV, 10), instituțiile au suferit schimbări în decursul timpului. Primul procedeu amintit de Gellius pentru votarea unui senatusconsult este cel numit *discessio* : președintele stătea în mijlocul sălii și indica un loc în care să se adune cei care erau de acord cu propunerea. După această distribuire, președintele hotăra unde sînt mai mulți senatori, fără a recurge la numărătoare ; se recurgea la o formulă vagă (*haec pars maior esse uidetur* „această parte pare mai mare”). Cînd existau mai multe propuneri se proceda la interogarea individuală ; răspunsul era obligatoriu, dar se putea rezuma la simpla adeziune la una din păreri (*cum N. N. assentior* „sînt de părerea lui N”) sau la trecerea lingă oratorul principal (*pedibus ire in sententiam alicuius*) ; extrema opusă o constituiau discursurile obstructive, prin care oratorul, vorbind despre orice subiect și neputînd fi întrerupt, căuta să împiedice votarea atîngînd ora cînd nu mai puteau fi făcute senatusconsulte legale (*diem consumere* sau *eximere* ; vezi mai sus, IV, 10, 8, și par. 8 al capitolului de față). Ordinea votării era fixată pe o listă a cenzorului ; la început se avea în vedere noblețea familiei ; primul de pe listă, *princeps senatus*, aparținea uneia dintre gințile majore (*gentes maiores*) : Aemilia, Claudia, Cornelia, Manlia, Valeria. Încetul cu încetul dreptul nașterii se imbină cu magistraturile ocupate (cel mai bătrîn dintre foștii cenzori patricieni devine *princeps senatus*), pînă cînd funcția devine determinantă (se începea cu personajele de rang consular, consulii designați și foștii consuli ; apoi cei care ocupaseră funcțiile de pretor, edil, tribun și cvestor ; între cei de același rang întîietatea o avea vechimea și noblețea familiei). Reforma de care vorbește Varro aici (a lui Sulla?) permitea președintelui să-și alcătuiască lista în orice ordine vrea, dînd însă întîietate consuliilor designați ; în general, la începutul fiecărui an se stabilea ordinea pentru tot anul (vezi și IV, 10, 1—5). Pentru alte detalii, vezi O'Brien Moore, *RE*, Suppl. VI, col. 685 și urm., 693—694, 697 și urm., 705, 713.

¹⁶ Senatorii care lipseau nemotivat (*detrectantes*) puteau fi amendați ; pentru a obține achitarea amenzii li se lua o garanție (*pignus*). Cf. O'Brien Moore, *RE*, Suppl. VI, Col. 704.

¹⁷ Ateius Capito, *Coniectanea*, fr. 5 Bremer.

¹⁸ Aelius Tubero, *De officio senatorio*, fr. 1 Bremer.

¹⁹ III, 18, și IV, 10.

VIII ¹ M. Iunius Congus Gracchanus (apr. 240 — apr. 150 î.e.n.), erudit roman, scrie lucrări cu caracter juridic, istoric etc. Dintre operele lui se cunoaște un titlu *De potestatibus*

dreptul de vot, căci poate fi prefect la o vîrstă la care nu poate fi senator ².
2 Dar M. Varro în cartea a IV-a de *Chestiuni sub formă de scrisori* ³ și Ateius Capito în cartea a IX-a de *Culegeri* ⁴ spun că prefectul are dreptul de a convoca și prezida senatul; și despre acest lucru Capito arată că Varro era de acord cu Tubero, împotriva opiniei lui Iunius: „Căci și tribunii plebei, zice el, aveau dreptul de a ține ședințe de senat, deși ei nu erau senatori înainte de plebiscitul lui Atinius” ⁵.

(In cel puțin 7 cărți), poate aceeași lucrare cu *Commentarii*. Partizan al Gracchilor (de aici porecla), M. Iunius dă lucrărilor sale un caracter democratic. Deși combătute, operele lui au fost folosite de numeroși scriitori de mai târziu (printre care Varro, cum rezultă și din textul nostru, Plinius, Suetonius etc.); nu s-au păstrat decît foarte puține fragmente. Cf. G. Wis-sowa, *RE*, s.u., 68.

² Iunius Gracchanus, fr. 10 Bremer. Prefectul numit în vederea sărbătorilor latine (*praefectus feriarum Latinarum causa* sau, în textul lui Gellius, *praefectus Urbis Latinarum causa*) avea sarcina de a administra orașul și de a îndeplini funcții judecătorești o dată pe an, cu ocazia sărbătorilor latine, cînd toți magistrații erau absenți din Roma (sărbătorile latine se țineau pe muntele Alban, timp de cîteva zile; data a variat de la o epocă la alta). Fiind o funcție efemeră și fără importanță reală, era încredințată de obicei fiilor de senatori, care nu împliniseră încă vîrsta de a fi primiți în senat. Cf. W. Ensslin, *RE*, s.u., col. 1304—1306.

³ Varro, p. 196 Bipontina.

⁴ Ateius Capito, *Coniectanea*, fr. 4 Bremer. Despre locul acestui fragment și al celui din capitolul precedent în opera lui Capito, vezi W. Strzelecki, *Über die Coniectanea des Ateius Capito*, *Hermes*, 86, 1958, 2, p. 246—250.

⁵ Aelius Tubero, *De officio senatorio*, fr. 2 Bremer. Legea Atinia nu e cunoscută decît din acest pasaj; data ei probabilă a fost fixată între anii 124 și 102 î.e.n.; se referea probabil la dreptul tribunilor plebei de a exercita drepturile senatoriale (*ius sententiae*).

I. Quintus Claudius scrie în Analele sale că lemnul frecat cu piatră acră nu arde.

1 Retorul Antonius Iulianus își terminase exercițiul de declamație reușit, ca întotdeauna, dar de data aceasta într-un chip peste măsură de frumos și de fermecător. Căci se găsește în aceste declamații ale sale de școală același om și același talent, dar nu întotdeauna aceleași expresii fericite.

2 Noi, prietenii lui, înconjurându-l din toate părțile îl conducem acasă, când ajunși la poalele muntelui Cispius¹ am zărit o clădire mare, cu mai multe etaje pradă incendiului. Focul se întindea cu repeziciune, cuprinzând toate casele vecine. 3 Atunci unul dintre însoțitorii lui Iulianus a zis: „Mari sînt veniturile proprietăților la oraș dar cu mult mai mari sînt pericolele. Dacă ar putea exista vreun remediu ca să nu ardă atît de des casele la Roma, pe Hercule, că mi-aș vinde proprietatea de la țară și aș cumpăra alta la oraș”². 4 Dar Iulianus cu un ton vesel, cum îi era obiceiul, a spus: „Dacă ar fi citit cartea a XIX-a a *Analelor* lui Q. Claudius, scriitor mare și care spune adevărul, te-ar fi învățat desigur Arhelau, prefectul regelui Mitridate, prin ce mijloc ingenios te poți apăra de foc pentru ca nici o clădire a ta de lemn expusă flăcărilor să nu ardă”.

5 Eu l-am întrebat care este acel mijloc minunat arătat de Quadrigarius. 6 El a reluat cele începute: „Am găsit scris în acea carte că pe cînd L. Sulla asedia Pireul în Atica și împotriva lui din acel oraș lupta Arhelau, prefectul regelui Mitridate, un turn de lemn construit pentru

¹ „Muntele” Cispius, una din colinele Esquiliilor, despărțit, la sud, de muntele Oppius prin valea Subura, iar, la nord, de Viminal printr-o vale numită *Vicus patricius*. Din textul lui Gellius rezultă că în epoca imperială devenise un cartier populat, cu construcții de mai multe etaje. Cf. Platner-Ashby, s.u.

² Rentabilitatea agriculturii era din ce în ce mai scăzută în Italia, concurată de provinciile, în timp ce casele de raport cu multe etaje (*insulae*), impuse de creșterea populației, aduceau venituri mari prin exploatarea sălbatică a chiriașilor. Literatura latină abundă în descrieri ale mizeriei acestor *insulae* și ale pericolelor la care erau supuși locatarii. Cf. N. Mașkin, *Istoria Romei antice*, București, 1951, p. 312 și urm., 335 și urm.; J. Carcopino, *Vie quotidienne*, p. 37 și urm.

apărare, deși era împresurat din toate părțile de foc nu ardea, fiindcă fusese uns de Arhelau cu piatră acră”.

7 Cuvintele lui Quadrigarius din acea carte sînt următoarele: „După multe încercări, Sulla aduse oaste, ca să incendieze un turn de lemn, pe care Arhelau îl ridicase în fața orașului. A venit, s-a apropiat de el, i-a pus lemne dedesubt, a alungat pe greci, i-a pus foc. Au încercat destul de mult timp, dar n-au putut de loc să-l incendieze, căci Arhelau unse toată construcția cu piatră acră. Sulla cu soldații s-au mirat de aceasta și, vizînd că nu-l poate arde, și-a retras oastea”³.

II. În opera sa *Despre legi*. Platon socotește că la ospete îndemmurile repe-tate și vesele la băutură nu sînt inutile.

1 Cineva din Creta, care trăia la Atena, zicea că e filozof platonice și dorea să pară astfel. 2 El era însă un om de nimic, un flecar care se lauda că e bun vorbitor în grecește și care pe lingă acestea era și un mare bețivan.

3 La ospetele tinerești pe care noi le organizăm la Atena cu regularitate, săptămînal, îndată ce ne potoleam foamea și începeau conversațiile plăcute și interesante, el, cerînd liniște ca să fie auzit, începea să vorbească și, printr-un șiroi de cuvinte confuze și vulgare, ne îndemna pe toți să bem, spunînd că el face aceasta conformîndu-se unui precept platonice fiindcă spunea el, Platon în cartea intitulată *Despre legi*, ar fi făcut copios elogiul beției pe care a recomandat-o ca folositoare bărbaților cinstiți și viteji. Astfel de cuvinte și le intrerupea vorbitorul nostru cu cupe mari și dese de vin în care-și îneca geniul, spunînd că dacă vinul înflăcărează mintea și corpul omului, talentul și virtutea sînt de asemenea ațîțate și stimulate.

4 Adevărul e că Platon, în cartea I și a II-a a operei *Despre legi*, n-a laudat cum spunea acel om de nimic, beția rușinoasă care micșorează și înjosește mințile oamenilor, ci a vorbit despre invitația mai puțin largă și mai veselă la vin, făcută oarecum de arbitrii și de conducătorii cumpătați ai ospățului; — pe aceasta n-a dezaprobat-o. 5 Căci un repaos folosit măsurat și onest, cu puțină băutură recrează și întărește sufletele să poată observa mai bine îndatoririle sobrietății — le face mai vesele și mai sprintene să-și reia ocupațiile și eforturile. Pe de altă parte dacă cineva este stăpînit lăuntric de afecțiuni și dorințe rătăcite, pe care altfel sentimentul pudoarei le-ar ține ascunse, acestea toate sub efectul vinului se

³ Claudius Quadrigarius, fr. 81 Peter. Evenimentele s-au petrecut în timpul primului război împotriva lui Mitridate (88-85). Primele infringeri romane provoacă un șir de răscoale în provinciile supuse; în Grecia, Atena a fost printre primele cetăți care au trecut de partea regelui Pontului (88); în martie 87. l. Sulla debarcă în Epir și se îndreaptă spre Atena, unde comanda era deținută de cel mai important dintre generalii lui Mitridate, Arhelau, și de un șef atenian, Aristion. Arhelau se fortifică în Pireu iar Aristion în Atena. Încercările lui Sulla de a ocupa Pireul eșuează, iar acesta e nevoit să-și schimbe planul inițial, atacînd întîi Atena, pe care o cucerește la 1 martie 86; Pireul este de asemenea cucerit în aceeași lună.

dau pe față în libertate și fără primejdie, devenind mai ușoare de îndreptat și de lecuit.

6 Tot acolo Platon spune că nu trebuie să evităm și să respingem astfel de exerciții pentru a alunga violența vinului și că nu există înfrinare adevărată, dacă nu e pusă la încercare în mijlocul primejdiilor și al ispitelor. **7** Căci cel cărui îi sînt necunoscute plăcerile și atracțiile ospetelor și cel ce n-a luat de loc parte la ele, dacă întimplător îl împinge voința sau pofta să participe, sau dacă îl duce împrejurarea, sau o cerință căreia nu i se poate sustrage, adesea se lasă antrenat și începe să treacă măsura, nu mai e stăpîn nici pe mintea nici pe sufletul său, ci cade ca lovit de o putere necunoscută. **8** Așadar el a socotit că trebuie să ne prezentăm la luptă pe frontul plăcerilor și să ne măsurăm de aproape forțele cu puterea vinului, ca să ne punem în siguranță împotriva acestora nu prin fugă și prin absență, ci prin vigoare sufletească și prin tăria de caracter, să ne păstrăm temperanța și înfrînarea printr-o folosire moderată și printr-un suflet totodată încălzit și înviorat, iar dacă există în el vreo tristețe care îngheață sau vreo rușine care apasă să-l eliberăm de ele ¹.

III. Ce spune Cicero despre prefixul verbelor *aufugio* și *aufero*; dacă același prefix există și în verbul *autumo*.

1 Am citit cartea lui Cicero intitulată *Orator*. **2** În acea carte Cicero, după ce spune că verbele *aufugio* și *aufero* sînt compuse cu prepoziția *ab* și cu verbele *fugio* și *fero*, dar că prepoziția, ca să fie mai plăcută la pronunțare și la auz, a fost schimbată în *au* și de aceea se spune *aufugio* și *aufero*, în loc de *abfugio* și *abfero*, **3** după ce — zic — spune acestea, adaugă despre aceeași particulă: „Această prepoziție în afară de aceste două verbe nu se găsește în nici un alt cuvînt” ¹.

4 Am găsit în comentariul lui Nigidius ² că verbul *autumo* este compus din prepoziția *ab* și verbul *aestumo* și că s-a zis prescurtat *autumo* în loc de *abaestumo*, care înseamnă „prețuiesc în întregime” ca și *abnumero* (socotesc în întregime). **5** Dar explicația marelui erudit P. Nigidius, oricîtă prețuire ar merita, pare a fi mai degrabă îndrăzneată și ingenioasă decît corespunzătoare adevărului. **6** Căci verbul *autumo* nu înseamnă numai *aestumo* (prețuiesc) ci și *dico* (zic), *opinor* (sînt de părere), *censeo* (socot) și cu aceste verbe prepoziția *ab* nu se potrivește nici ca îmbinare a sunetelor, nici ca sens ³. **7** Pe lingă acestea M. Tullius, bărbat cu o excepțională

II ¹ Platon, *Legile*, I, 637 a, 647 c, II, 666 a, 671 b.

III ¹ Cicero, *Orator*, XLVII, 158. În realitate prefixul *au-* nu e o transformare fonetică a lui *ab-*, ci un cuvînt diferit (cf. Ernout-Meillet ³, p. 3 și 98).

² Nigidius Figulus, fr. 51 Swoboda, 24 Funaioli.

³ Etimologia lui Nigidius e evident falsă, dar legătura cu *aestumo* exista în mintea vorbitorilor care, reinviind cuvîntul *autumo* în epoca imperială, i-au atribuit sensul „a crede, a socoti”, pe care-l are *aestumo*; sensul primordial al lui *autumo*, cunoscut de Gellius, era „a spune, a afirma, a pretinde”. Etimologia e neclară (poate derivat de la *autem*; cf. Ernout-Meillet și Walde-Hofmann, s.u.).

atenție asupra operelor citite, n-ar fi zis că există numai aceste două verbe, dacă se poate găsi un al treilea. ¶ Dar este mai demn de cercetat și de văzut dacă particula *ab* s-a transformat în *au* pentru a ușura pronunția, sau dacă *au* este mai degrabă împrumutată din grecește, ca multe alte poziții; căci se găsește în Homer în versul :

„Le-au ridicat mai înții (ζόερονον), le-au înjunghiat și le-au
jupuit”⁴

și

„Fremătînd, strigînd (αὐχχου)⁵”. . .

IV. O poveste despre Ventidius Bassus, un om de jos, despre care se spune că cel dintîi a primit onorurile triumfului pentru victoriile asupra partilor.

1 Într-o discuție niște bătrîni erudiți subliniau faptul că mulți oameni de familie umilă și neluați în seamă s-au ridicat în secolele anterioare pe cele mai înalte trepte ale demnităților. 2 Dar nimic nu le stîrnea mai multă admirație ca cele ce s-au scris despre Ventidius Bassus. 3 Acesta, originar din Picenum, dintr-o familie foarte umilă, a fost luat prizonier împreună cu mama sa de către Pompeius Strabo¹, — tatăl lui Pompeius Magnus — care, în războiul cu aliații, a învins pe asculani.

În triumful lui Pompeius Strabo a fost purtat și el, între ceilalți, copil în brațele mamei sale înaintea carului generalului. În timpul adolescenței și-a cîștigat existența greu ținînd catiri și căruțe, pe care le închiria statului pentru magistrații care plecau în provincie. Această ocupație

⁴ *Iliada*, I, 459. În forma ζόερονον „traseră în sus”, la care se referă Gellius, αὐ- provine din asimilarea unui *n* cu un *w* următor, cu simplificarea grupului *unw* rezultat : din ἀνφέρονον (cu prefixul foarte frecvent ἀν(x)-) prin asimilare se obține ἀφέρονον, de unde ἀφέρονον notat în ortografia homerică (semnul F leșise din uz) ζόερονον (cf. P. Chantraine, *Grammaire homérique*, I, Paris, 1948, p. 158); pentru vorbitorul obișnuit, care nu cunoștea forma cu F inițial a verbului simplu (ἐπ'ω), αὐ- apare ca un prefix. În exemplul următor, αὐχχου „cu strigăte”, situația este destul de asemănătoare: cuvîntul provine din prefixul copulativ ἀ-(transformat în α-) și un cuvînt care începe cu F (ἰχχῆ „zgomot, strigăt”, din ἰφῆχῆ); așadar, grupul αὐ- rezultă din prefix și primul sunet al cuvîntului următor; pentru vorbitorii care nu cunoșteau forma primitivă, αὐ- apare și de data aceasta ca prefix.

⁵ *Iliada*, XIII, 41.

IV ¹ Cn. Pompeius Strabo, om politic și comandant militar roman, se distinge în războiul cu populațiile italice „aliate” (90-88). În anul 90 î.e.n. comandă armata care avea misiunea de a recuceri Picenum-ul și orașul Asculum, de unde pornise răscoala; după cîteva înfrîngerî, Pompeius izbuteste să înconjure și să asedieze orașul Asculum, ceea ce îi asigură victoria în alegerile pentru consulatul anului 89. În această calitate comandă ansamblul armatelor din nord, înfrînge pe picenieni și cucerește Asculum (octombrie sau noiembrie 89). În 25 dec. al aceluiași an, Pompeius capătă onorurile triumfului. În anii următori participă la intrigiile politice de la Roma, dar nu ajunge să-și realizeze proiectele și ambițiile, deoarece, îmbolnăvindu-se în timpul unei epidemii, moare în 87. Cf. Fr. Miltner, *RE*, s.u., 45.

o avea el cînd l-a cunoscut Caesar și l-a luat cu el în Galia. Apoi, fiindcă în acea provincie s-a dovedit destul de destoinic și mai tîrziu, în timpul războiului civil a îndeplinit cu pricepere și hărnicie multe sarcini ce i-au fost încredințate, a ajuns nu numai în prietenia lui Caesar, ci și în cele mai înalte demnități; îndată a fost ales chiar tribun al poporului și apoi pretor, magistratură în timpul căreia a fost declarat împreună cu M. Antonius, de către senat, dușman al patriei; după ce cele două partide s-au unit, nu numai că și-a recăpătat demnitatea de mai înainte, ci a dobîndit și pontificatul și apoi consulatul; acest lucru nu l-a suportat cu ușurință poporul roman, care își aducea aminte că Ventidius Bassus fusese mai înainte îngrijitor de catîri și de aceea circulau pe străzi versuri ca acestea :

„Alergați cu toții, auguri și haruspici!

O minune nouă și cu totul neobișnuită se petrece :

Cel ce țesăla catrîi s-a făcut consul”².

4 Suetonius Tranquillus³ despre același Bassus scrie că i-au fost încredințate pentru guvernare de către M. Antonius provinciile orientale, unde a învins și împrăștiat în trei lupte pe părți, care invadaseră Siria, că cel dintîi dintre toți a fost sărbătorit cu triumful asupra părților și, cînd a murit, a fost înmormîntat cu funeralii publice⁴.

² Fr. 7, p. 331 Bährens. Cf. H. Haffter, *Interpretationen zur römischen Volkspoesie*, Hermes, 87, 1959, 1, p. 91—102 (în special p. 92—94).

³ Suetonius, fr. 210 Reifferscheid.

⁴ P. Ventidius Bassus, a cărui sumară biografie o dă Gellius în acest capitol, inspirat desigur din Suetonius (Hosius, p. XLIX), citat, de altfel (menționarea pozițiilor populare este caracteristică biografiilor suetoniene), a fost unul din personajele importante din epoca sfîrșitului republicii. Originea umilă a lui Ventidius ar putea fi o legendă exploatată de retori ca exemplu de ridicare pe treptele societății (cf. Iuvenal, VII, 197—201); ducerea lui în cortegiul triumfal al lui Pompeius pare să demonstreze mai degrabă că făcea parte din familiile notabile ale orașului Asculum (poate Auximum). Dăm mai jos cîteva date biografice, menite să precizeze faptele amintite de Gellius. Grație prieteniei cu Caesar (sub comanda căruia servise în Galia, poate chiar din anul 58), pătrunde în senat în 47 (despre politica lui Caesar de favorizare a provincialilor și a colaboratorilor săi militari, vezi J. Carcopino, *Histoire Romaine*, II, p. 972—3), este ales tribun al plebei, probabil în 46, apoi pretor pentru anul 43; în lupta dintre succesorii lui Caesar, ia partea lui Antoniu, ceea ce duce la proclamarea lui ca dușman al statului (aprilie 43); priceperea sa militară întărește pozițiile lui Antoniu, astfel că în octombrie 43 se ajunge la împăcarea lui Octavian cu Antoniu și Lepidus și la constituirea triumviratului. Triumvirii îl promovează la funcția de *consul suffectus*. În anul următor e numit legat în Gallia comată. În anul 41, încep din nou ciocnirile dintre triumviri (așa-numitul război perusin, dintre Octavian și partizanii lui Antoniu; acesta din urmă lipsea din Italia, conducînd în răsărit campania împotriva omoritorilor lui Caesar); Ventidius participă la acest conflict, fără a interveni în mod hotărît cu trupele; de altfel izvoarele sînt sărace în privința activității lui. După împăcarea dintre Octavian și Antoniu (Brundisium, 40 î.e.n.), Ventidius este trimis, în anul 39, ca legat, cu comandă militară, în provinciile Asia și Siria, pentru a lupta împotriva părților (lupta de la Taurus și Amanos) și izbutește să-i alunge pe aceștia din Siria. În anul 38 Ventidius înfrînge o nouă încercare de invazie a părților (lupta de la Gindarus). În vara anului 38 Antoniu preia personal comanda războiului cu părții, iar Ventidius se întoarce la Roma, unde, în 27 nov. 38, i se decernează onorurile triumfale. După această dată nu mai avem știri despre Ventidius; moartea lui trebuie situată înaintea luptei de la Actium (31 î.e.n.) deoarece i se fac funeralii publice, cu toate că era un partizan notoriu al lui Antoniu. Cf. H. Gundel, *RE*, s.u., 5.

V. Verbul *profligo* este întrebuințat de cei mai mulți greșit și impropriu.

1 Multe cuvinte, din cauza ignoranței și a inculturii celor ce le întrebuințează rău, fiindcă nu le înțeleg, s-au abătut și s-au îndepărtat de la sensul lor obișnuit și corect. Așa este verbul *profligo*, al cărui sens s-a schimbat și s-a corupt. 2 Cei ce au întrebuințat cu grijă acest cuvânt înrudit cu *adfligere*, a conduce la moarte și la pieire, au spus *profligare* cu sensul de *prodigere* (a irosi), *deperdere* (a pierde) și au zis *res profligatae* ca și cum ar zice *res proflictae*¹ (lucruri irosite), *res perditae* (lucruri pierdute). Acum aud că și clădirile și templele, cu lucrările aproape terminate, aproape gata, se spune că sînt *in profligato* sau *profligata* (au fost date gata). 3 De aceea Sulpicius Apollinaris spune într-o epistolă că bine a răspuns un pretor, care nu era un om incult, unui ignorant din mulțimea de avocați: 4 „Cînd acest avocat îndrăzneț îi vorbise în acești termeni: „Toate afacerile despre care ai spus că vrei să te interesezi astăzi, prea ilustre bărbat, au fost date gata (*profligata sunt*) grație grijii și promptitudinii tale; a mai rămas una singură despre care te rog să mă ascuți”. Pretorul a răspuns cu destul umor: „Nu știi dacă sînt date gata (*profligata*) acele afaceri despre care-mi spui că le-am cunoscut acum, această afacere însă care-ți cade ție în sarcină, fără îndoială că ori o aud, ori n-o aud, este dată gata (*profligatum est*)”².

5 Cei ce vorbeau latinește³ bine pentru acest sens al lui *profligatum* întrebuințau *adfectum*. Așa îl folosește, de exemplu, Cicero în cuvîntarea *Despre provinciile consulare*. 6 Iată cuvintele sale: „Noi vedem războiul avansat (*adfectum*), și, ca să spunem adevărat, aproape isprăvit”⁴. 7 Și la fel mai jos: „Căci Caesar însuși de ce vrea să întîrzie în acea provincie dacă nu să termine pentru republică cele ce datorită lui se găsesc într-un stadiu avansat (*adfecta*)”⁵? 8 Tot Cicero spune în *Oeconomicus*: „Cînd, vara fiind pe terminate (*adfecta*), este timpul să se coacă strugurii de soare”⁶.

VI. În cartea a II-a a lui Cicero Despre glorie există o greșeală evidentă în pasajul în care este vorba despre Hector și Aiax.

1 În cartea a II-a a operei lui Cicero *Despre glorie* este o greșeală evidentă dar neînsemnată, pe care nu e nevoie să fie cineva erudit s-o poată observa,

V ¹ Verbul *profligere*, al cărui participiu îl folosește Gellius aici pentru a explica sensul prim al participiului *profligatus*, e atestat, în afara acestui pasaj, numai la glosatori: de la verbul *fligere*, de conjugarea a III-a, s-a format *profligare*, de conj. I, ca și de la *sternere* – *consternare*, de la *capere* – *occupare* etc.

² Jocul de cuvînte poartă asupra celor două sensuri ale lui *profligatus*: „terminat, dus la (bun) sfîrșit” și „pierdut”.

³ „Latinește” în sensul de „corect”. Pentru Gellius, latinește au vorbit numai cei care au scris pînă în epoca lui Cicero. Cf. și J. Marouzeau, *Quelques aspects de la formation du latin littéraire*, Paris, 1949, p. 11.

⁴ Cicero, *De provinciis consularibus*, VIII, 19.

⁵ Cicero, *ibid.*, XII, 29.

⁶ Cicero, *Oeconomicus* (traducere din Xenofon), fr. 21, p. 978 Orelli.

ci numai să fi citit cartea a VII-a a *Iliadei* lui Homer. **2** De aceea nu mă mir atît că a greșit M. Tullius, cît că această greșeală n-a fost observată și corectată după aceea fie de el, fie de libertul său Tiro, om foarte meticolos și care s-a îngrijit de aproape de lucrările patronului său. **3** Căci e scris în acea carte : „În opera aceluiași poet, Ajax apropiindu-se de Hector pentru a lupta cu el, vorbește de înmormîntarea sa dacă va fi cumva învins spunînd că vrea ca după multe secole trecătorii să vorbească astfel despre mormîntul său :

„Aici se găsește înmormîntat, părăsind de timpuriu
luminile vieții

„Cel ce a căzut cîndva străpuns de sabia lui Hector.

„Acestea se vor spune și gloria mea va fi veșnică”¹.

4 În versurile cu acest conținut, pe care Cicero le-a tradus în latinește din Homer, nu vorbește Ajax și nu spune el să fie înmormîntat, ci Hector, și acesta vorbește despre înmormîntare înainte de a ști dacă Ajax se va lupta cu el².

VII. *S-a observat că la bătrîni anul al 63-lea al vîrstei este însemnat fie prin boli, fie prin moarte, fie prin alte nenorociri. În legătură cu această observație, adaosul unui exemplu dintr-o scrisoare a lui August către fiul său Caius.*

1 S-a observat din multe amintiri ale oamenilor și s-a verificat că aproape la toți bătrîni vîrsta de 63 de ani vine cu primejdie și cu o nenorocire oarecare, fie cu vreo boală, fie cu moartea, fie cu vreun necaz sufletesc. **2** De aceea, cei ce se ocupă cu studiul faptelor și cuvintelor de acest fel numesc acest an al vieții „climateric” (κλιματηρικόν)¹.

3 Chiar în noaptea trecută, pe cînd citeam cartea de scrisori trimise de către divinul August nepotului său Caius² și-i admiram eleganța

VI ¹ Cicero, *De gloria*, p. 88,10—89,5 Plasberg.

² *Iliada*, VII, 89—91 (Cicero parafrazează de la versul 87). Sint ultimele versuri ale unei lungi cuvîntări a lui Hector (începe la versul 67), ceea ce explică scăparea lui Cicero.

VII ¹ Vezi mai sus, III, 9.

² C. Iulius Caesar, nepotul lui August (fiul Iuliei și al lui Agrippa), născut în anul 20, adoptat de împărat și investit cu toate onorurile (pontif, consul în anul 1 e.n.); August îl destinase succesiunii la tron, în sistemul monarhic creat de el. Cînd izbucnesc tulburări în Orient, Gaius e numit comandant suprem al armatei expediționare (1 e.n.). În ianuarie 1 e.n., cînd începe consulatul, se află în Siria; faptul că în septembrie al aceluiași an, August nu vorbește nimic despre eventualele succese ale fiului său adoptiv dovedește că nu începuseră luptele. De altfel, în fața pregătirilor militare romane, părții preferă negocierile și C. Caesar se întîlnește cu regele părților hotărînd restabilirea influenței romane în Armenia. Armenii se răscoală și C. Caesar preia comanda efectivă a războiului. Protejatul romanilor, Artavasdes moare și Tigranes IV, protejatul părților și candidatul răsculaților, obține recunoașterea lui August. La asediul cetății Addon, Gaius este rănit cu prilejul unui atentat încercat chiar de comandantul cetății, la o între-

stilistică nu posomorită și neliniștită, ci, pe Hercule, simplă și limpede, am dat într-o scrisoare peste aceeași observație referitoare la anul despre care este vorba. Scrisoarea este aceasta :

Ziua a noua înainte de calendele lui octombrie ³

„Salutare, Caius al meu, măgărușul meu cel drag. Jur pe zeul Fidius ⁴, că totdeauna îți duc dorul când ești departe de mine. Dar mai ales în astfel de zile, cum e cea de azi, ochii mei caută pe Caius al meu. Sper că oriunde ești în această zi, vei sărbători plăcut și sănătos a 64-a zi a mea de naștere. Căci, precum vezi, am trecut de anul climateric 63, spaima tuturor bătrânilor. Rog pe zei însă ca, oricâte zile voi mai avea, să le trăiesc sănătos, într-un stat prosper, iar voi care urmați în locul meu să fiți fericiți” ⁵.

VIII. Un pasaj dintr-o cuvîntare a vechiului orator Favonius¹ care a sprijinit legea Licinia² pentru micșorarea cheltuielilor, condamnaînd risipa la mese și luxul.

1 Cînd am citit o veche cuvîntare a lui Favonius, un talentat vorbitor, am reținut-o în întregime, încît pot să mi-o amintesc, pe Hercule, pentru ura pe care o exprimă împotriva luxului și a risipei la mese. 2 Iată un pasaj din cuvîntarea lui Favonius : „Cei pricepuți în materie de ospete și de lux spun că o masă nu e la înălțimea sa decît dacă atunci cînd mîninci cu cea mai mare plăcere se ridică bucatele și le urmează altele mai bune

vedere cerută de acesta ; armata romană izbutește să cucerească orașul și Roma pregătește triumful pentru tînărul comandant. Dar acesta, dezamăgit și bolnav, cere să i se retragă comanda, hotărît să se întoarcă la Roma ca simplu particular ; cîțva timp mai tîrziu, starea sănătății i se agravează și Gaius moare în orașul Lîmyra din Licia în 21 februarie 4 e.n. Cf. Gardthausen, *RE*, s.u., 134.

³ 23 sept. [1 e.n.]. August se născuse în 63 î.e.n.

⁴ Lat. *medius fidius*, formulă familiară de jurămint. Zeul Fidius era zeul bunicii-credințe.

⁵ August, fr. XXXVII Malcovati. Pluralul „vii” se referă la Gaius și la fratele său Lucius.

VIII ¹ M. Favonius, născut în jurul anului 90 î.e.n., studiază oratoria la Rodos, cu celebrul retor Apollonios Molon. Nu a obținut succese oratorice, nici n-a făcut o carieră politică strălucită. În senat s-a distins printr-o opoziție consecventă față de triumviri. Izbutește să fie ales edil al plebei în 53, pretor (probabil 49). În războiul civil e de partea senatului. După moartea lui Caesar se află printre partizanii lui Brutus ; făcut prizonier la Philippi, este ucis (42 î.e.n.). Cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 1.

² Despre legea Licinia, vezi mai sus, II, 24,7. Dacă într-adevăr e vorba de un discurs al lui Favonius, trebuie să admitem că fragmentul se referă la altă lege. Legea Licinia fiind promulgată în 97 î.e.n. E posibil ca discursul să fi fost ținut fie împotriva abrogării legii Licinia, fie cu ocazia altei legi împotriva luxului (55 sau 46 î.e.n.). Surprinde totuși epitetul „vechi” pe care Gellius îl acordă unui contemporan al lui Cicero. Amintim că manuscrisele au *Fauoninus*, *Fauonius* fiind o conjectură, general admisă, a ediției gronoviene. Împotriva identificării intervine, pe lângă dificultatea cronologică și epitetul dat de Gellius, și culoarea stilistică a fragmentului, prea arhaică pentru un contemporan al lui Cicero ; de aceea, E. Malcovati, *ORF*, p. 203—204, consideră că e vorba de un orator de la sfîrșitul secolului II î.e.n., al cărui nume a fost iremediabil deformat de tradiția manuscrisă.

și mai bogate. Acesta este secretul mesei pentru cei cărora risipa și îmbuibarea le țin loc de finețe de spirit, pentru acei care spun să nu mănânce nici o pasăre în întregime în afară de becață. Cît despre celelalte păsări ei spun că prinzul e sărăcăcios dacă nu se pune la masă atît încît invitații să se sature cu piept și copane, că cine mănîcă partea de sus a păsărilor n-are simțul gustului.

Dacă risipa crește în această proporție, ce rămîne decît să le mestece altul, ca să nu se obosească mîncînd, de vreme ce patul le o împodobit cu aur, argint și purpură mai mult decît al zeilor nemuritori?"³.

IX. Poetul Caecilius a făcut substantivul *frons* (*frunte*) de genul masculin nu dintr-o licență poetică, ci prin analogie.

1 Caecilius a scris în *Subditiuus* aceste versuri bune prin adevărul ce-l conțin și prin arta lor :

„Cei mai mari dușmani sînt cei cu fruntea senină (*fronte hilaro*),
dar cu inima întunecată
Pe care nu știi dacă să ți-i apropii. sau să-i îndepărtezi”¹.

2 Am spus o dată aceste versuri într-un cerc de tineri erudiți, cînd era vorba de oameni ca cei vizați de ele. 3 Atunci unul dintre numeroșii gramatici, care se găsea de față, un om de altfel cunoscut, a zis : „Cum și-a permis, cum a îndrăznit Caecilius să pună *fronte hilaro*, iar nu *fronte hilara* și nu s-a temut să facă un astfel de solecism ?

4 — Ba mai degrabă ne permitem și îndrăznim noi, — am răspuns eu — care folosim cuvîntul *frons* în mod incorect și ca încluiții la genul feminin, cînd și regula asemănării, care se numește analogie², și autoritatea străbunilor ne învață că trebuie să spunem *hic frons*, nu *haec frons*. 5 M. Cato în cartea a V-a a *Originilor* sale scrie : „A doua zi strîngînd rîndurile, a luptat pe un front drept (*aequo fronte*) cu infanteria, cavaleria și aripile ei împotriva legiunilor dușmano”³. În aceeași carte, Cato spune și *recto fronte*⁴.

6 „Invoci autoritatea numelor pe care le găsești în sprijinul părerii tale, — a zis acel gramatic semidoct — dar nu poți să explici fenomenul”. 7 La aceste cuvinte ale lui, iritat și mai mult, cum îmi era atunci vîrsta i-am răspuns :

— „Ascultă, dragă profesore, o explicație falsă, dar pe care tu n-o poți dovedi că e falsă. 8 Toate cuvintele care se termină în cele trei

³ Favonius (?), 52, fr. 1 Malcovati.

IX ¹ Caecilius, v. 79—80 Ribbeck.

² Despre analogie vezi mai sus, II, 25.

³ Cato, *Origines*, V, fr. 13 Jordan.

⁴ Cato, *Origines*, V, fr. 14 Jordan.

litere cu care se termină *frons* sînt de genul masculin dacă se termină la genitiv în aceeași silabă ⁵, ca de pildă *mons* (munte), *fons* (fintină), *pons* (pod), *frons* (frunte)''.

9 Iar el surizînd a zis : „Ascultă, școlar, și mai multe altele la fel, care nu sînt de genul masculin”. 10 Toți căutau spre el ca să-l audă spunînd măcar un cuvînt. Dar fiindcă omul nostru se opintea încreșîndu-și fruntea, deschidea gura și făcea fețe fețe, am intervenit și i-am spus :

— „Haide, du-te și ai de acum încolo treizeci de zile; cînd vei găsi vei veni iarăși”. 11 Astfel am expediat pe acel om de nimic să caute un cuvînt cu care să combată regula formulată de mine.

X. *Despre ciudata sinucidere a unor fecioare din Milet.*

1 Plutarh, în prima sa carte dintre cele intitulate *Despre suflet* ¹, vorbind despre maladiile psihice ale oamenilor, spune că fecioarele din Milet, aproape toate care erau atunci în acel oraș, fără vreun motiv evident au luat hotărîrea să se sinucidă și ca urmare, cele mai multe și-au curmat viața spînzurîndu-se. 2 Fiindcă astfel de fapte se petreceau des și nu se găsea nici un remediu împotriva sinuciderilor de acest fel, milesienii au dat un decret ca toate fecioarele care își vor găsi moartea spînzurîndu-se să fie înmormîntate goale cu lanțul cu care se spînzuraseră. După acest decret fecioarele nu s-au mai sinucis speriate de rușinea unei astfel de înmormîntări ².

XI. *Hotărîrea senatului în legătură cu alungarea filozofilor din Roma și textul edictului cenzorilor care dezaproba și reprima pe cei ce începuseră să predea retorica la Roma.*

1 În timpul consulilor C. Fannius Strabo și M. Valerius Messala ¹, senatul a dat această hotărîre în legătură cu filozofii și retorii latini : „Pretorul M. Pomponius a prezentat un raport senatului despre filozofi și retori. În urma discuțiilor purtate senatul hotărăște ca M. Pomponius să ia măsuri pe răspunderea sa și în interesul republicii, ca ei să nu mai fie la Roma” ².

⁵ Adică terminate la genitiv tot în *-tis*, fiindcă *frons* cu genitivul *frondis* „frunză” e feminin. De altfel, în afara exemplelor date de Gellius, toate substantivele terminate în *-ons* sînt feminine, iar *frons* are ambele genuri. Cf. *Th. L. L.*, V, 1352, 80 și urm.

X ¹ Plutarh, *Moralia*, VII, p. 20 Bernardakis.

² Despre această hotărîre nu avem informații decît tot de la Plutarh, *Mulier. uirt.* 249 b.

XI ¹ În anul 161 î.e.n.

² *Leges* 32, p. 247 Riccobono. Textul e păstrat și de Suetonius, *De grammaticis et rhetoribus*, 25, 1.

2 La cîteva ani după acest senatusconsult, cenזורii Cn. Domitius Ahenobarbus³ și L. Licinius Crassus au dat următorul edict împotriva retorilor latini: „Ni s-a adus la cunoștință că există oameni care au introdus un nou soi de învățătură ce se predă tineretului în școli, că astfel de oameni se numesc retori și că la ei își petrec toată vremea tinerii. Strămoșii noștri au hotărît ce discipline să învețe copiii lor și la ce școli să urmeze. Aceste noutăți, străine de deprinderile și obiceiurile strămoșilor, nici nu ne plac, nici nu le găsim bune. De aceea socotim că și cei ce au astfel de școli și cei ce le frecventează trebuie să cunoască părerea noastră că nu ne plac”⁴.

3 Dar nu numai în acele vremuri necioplite și neșlefuite de cultura greacă filozofii au fost alungați din Roma, 4 ei și sub împăratul Domițian, printr-o hotărîre a senatului, au fost expulzați din capitală și din Italia. 5 În acel timp chiar filozoful Epictet, în urma hotărîrii senatului, a părăsit Roma și s-a dus la Nicopole⁵.

XII. *Pasaj demn de amintit dintr-o cuvîntare a lui Gracchus despre cinstea și corectitudinea sa.*

1 Cînd s-a întors din Sardinia¹, C. Gracchus a ținut o cuvîntare în adunarea poporului. 2 Iată cîteva fragmente din cuvîntarea sa: „M-am purtat în provincie cum socoteam că este în interesul vostru, nu cum m-ar fi putut conduce ambițiile mele. N-am făcut din casă o tavernă, nici nu se

³ Cn. Domitius Ahenobarbus, tribun al plebei în 103, consul în 96, cenzor, cu oratorul L. Licinius Crassus, în anul 92, dată la care se dă decretul împotriva retorilor, citat mai jos. Moare în jurul anului 90. Partizan al aristocraților (vezi mai jos, cap. 13.6. relațiile cu Q. Metellus Numidicus). Domitius devenise celebru și prin duritatea caracterului său. Cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 21.

⁴ *Leges*, 52, p. 305 Riccobono. Textul e păstrat și de Suetonius, *op. cit.*, 25, 1. Autenticitatea e însă discutabilă.

⁵ Persecutarea filozofilor de către Domițian se încadrează în lupta acestuia cu opoziția aristocratică; filozofii (stoici în majoritate) se opuneau absolutismului imperial, condamnav viața particulară imorală a împăratului și exercitau o influență asupra atitudinii generale a nobilimii față de Domițian. În anul 93, Herennius Senecio, care scrisese un panegiric al lui Helvidius Priscus, ginerele lui Paetus Thrasea și condamnat sub Vespasian, este dat în judecată în fața senatului și executat. Fiul lui Helvidius Priscus, poet, este și el ucis; de asemenea și Iunius Arulenus Rusticus, care scrisese un panegiric al lui Thrasea, și mulți alții. După ce se limitase numai la filozofii pe care-i socotea adepți ai aristocrației senatoriale, Domițian își îndreaptă măsurile împotriva filozofilor ca atare, executînd pe mulți dintre ei. Senatusconsultul la care se referă Gellius e din anul 94 (sau 95); filozofii sînt constrînși să părăsească Roma și puțin după aceea Italia. (Cf. L. Homo, *Histoire romaine*, III, p. 407 și urm.)

XII ¹ În 127 și 126, C. Gracchus a fost cvestor în Sardinia. Întorcîndu-se din provincie înainte de sosirea unui înlocuitor (senatul căuta să-l mențină departe de Roma), C. Gracchus e dat în judecată, în 125, pentru părăsirea postului (deși stătuse 2 ani în loc de unul, fiindcă senatul uitase și în anul precedent să-l înlocuiască). Cenזורii nu-l condamnă însă. Curînd după aceea, se justifică în fața plebei pentru activitatea sa prin discursul din care sînt extrase fragmentele de mai jos. (Cf. G. Bloch — J. Carcopino, *Histoire Romaine*, II, 1, p. 240 și urm.)

aflau în ea tineri cu chip frumos; la masă copiii voștri stăteau mai respectuoși decât în locul unde se țin armele”². **3** Iar ceva mai departe spune: „M-am purtat astfel în provincie, încît nimeni n-ar putea spune că eu am primit în dar un ban sau mai mult, sau că a făcut cineva vreo cheltuială pentru mine. Doi ani am stat în provincie. Dacă mi-a trecut în acest timp vreo curtezană pragul, sau dacă am cerut sclavul cuiva pentru mine, să mă socotiți cel din urmă și cel mai netrebnic dintre oameni. Cînd m-am purtat așa de corect cu sclavii lor, gîndiți-vă cum m-am purtat cu copiii voștri”³. **4** Și apoi, după un oarecare spațiu: „Astfel, Quiriți, cînd am plecat la Roma, pungile pe care le-am dus pline cu bani, le-am adus din provincie goale. Alții amforele pe care le-au dus pline cu vin, le-au adus acasă umplute cu bani”⁴.

XIII. Verbe curioase, cu sens și activ și pasiv, pe care gramaticii le numesc verbe „comune”.

1 *Vtor*, *uereor*, *hortor*, *consolor*, sînt verbe comune și pot fi întrebuințate cu sensuri opuse: *uereor te* (te respect) și *uereor abs te* (sînt respectat de tine), adică *tu me uereris* (tu mă respecti); *utor te* (mă folosesc de tine) și *utor abs te* (sînt folosit de tine) adică *tu me uteris* (tu mă folosești); *hortor te* (te îndemn) și *hortor abs te* (sînt îndemnat de tine) adică *tu me hortaris* (tu mă îndemni); *consolor te* (te consolez) și *consolor abs te* (sînt consolat de tine), adică *tu me consolaris* (tu mă consolezi); de asemeni *testor* și *interpretor* se întrebuințează cu ambele sensuri. **2** Însă toate aceste cuvinte sînt inuzitate în al doilea sens și trebuie să ne întrebăm dacă au fost întrebuințate astfel.

3 Afranius spune în *Consobrini* (Verii):

Vai, viața părinților nu prețuiește în fața copiilor, dacă ei preferă să fie mai degrabă temuți, decât respectați de ai lor (*quam uereri se ab suis*)¹

Aici *uereri* este luat în sensul care nu e prea uzitat.

4 Novius în *Lignaria* (Vinzătoarea de lemne) întrebuințează verbul *utor* în sens contrar:

„Fiindcă se cumpără multă mobilă care nu e folosită (*quae non utitur*)”²

care adică nu e de folos. **5** M. Cato în cartea a V-a a *Originilor* spune: „A scos afară și a așezat în linie de bătaie armata prînzită, pregătită și

² C. Gracchus, 48, fr. 26 Malcovati.

³ C. Gracchus, 48, fr. 27 Malcovati.

⁴ C. Gracchus, 48, fr. 28 Malcovati.

XIII ¹ Afranius, v. 33—34 Ribbeck.

² Novius, v. 43 Ribbeck.

îndemnată (*cohortatum*)”³. 6 Am găsit chiar verbul *consolor* întrebuițat altminteri decât în forma obișnuită într-o epistolă pe care Q. Metellus a trimis-o din exil fraților Cn. și L. Domitius: „Cînd văd atenția voastră față de mine — zice el — sînt puternic consolată (*uehementer consolor*) și prietenia și virtutea voastră îmi sînt prezente în fața ochilor”. 7 La fel a întrebuițat M. Tullius în prima carte a operei *De diuinatione, testata și interpretata*, ca și cum verbele *testor* și *interpretor* ar fi verbe comune⁴. 8 Chiar și Sallustius zice la fel *dilargitis proscriptorum bonis* (bunurile proscrizilor fiind risipite)⁵ ca și cum verbul *dilargior* (a risipi) ar fi dintre cele comune.

9 Forma *ueritum* a verbului *uereor* văd că a fost întrebuițată ca *puditum* și *pigitum*, impersonal și la o formă compusă nu numai de scriitori mai vechi, ci chiar de M. Tullius în cartea a II-a a operei *De finibus*: „Mai întîi, zice el, a lui Aristip și a tuturor cyrenaicilor, cărora nu le-a fost jenă să pună supremul bine în acea voluptate care produce cea mai mare plăcere simțurilor”⁶.

10 Chiar și *dignor, ueneror, confiteor* și *testor* sînt socotite între verbe comune. Astfel Vergiliu spune:

Coniugio, Anchisa, Veneris dignate superbo
(Anchise, tu cel socotit demn de mîndra căsătorie cu
Venus)⁷

și

Cursusque dabit uenerata secundas
(Și, venerînd-o îți va da un drum favorabil)⁸.

11 În cele XII Table găsim expresia *confessi aeris* (datorie mărturisită) în aceste cuvinte: *Aeris confessi rebusque iure iudicatis XXX dies iusti sunt* (Pentru plata unei datorii recunoscute se dă termen de 30 de zile de la judecarea procesului)⁹.

Tot în aceleași Table găsim: „Cine va accepta să fie martor (*qui se sierit testarier*) și a asistat la plată, dacă nu vrea să depună mărturie să fie socotit ca un necinstit să i se ia dreptul de a fi martor”¹⁰.

³ Cato, *Origines*, V, fr. 11 Jordan.

⁴ Cicero, *De diuinatione*, I, 40, 87; 25, 53.

⁵ Sallustius, *Hist.*, I, fr. 49 Maurenbrecher.

⁶ Cicero, *De finibus*, II, 13, 39.

⁷ Vergiliu, *Eneida*, III, 475.

⁸ Vergiliu, *Eneida*, III, 460.

⁹ *Legea celor XII table*, III, fr. 1 Riccobono. Vezi mai jos. XX, 1, 45.

¹⁰ *Legea celor XII table*, VIII, fr. 22 Riccobono. Capitolul este consacrat ilustrării unor folosiri pasive a citorva verbe deponente. Atestările sînt rare și, pentru unele cazuri, nu depășesc cele adunate aici; cu toate acestea, ele se înscriu în tendința de eliminare a deponentului: forma pasivă atrage și sensul pasiv, iar pentru sensul activ apare o formă activă. Chiar în epoca veche se pot găsi asemenea forme: *consolaret* (Varro, *Menipp.*, 347 Bücheler), dintre cuvintele citate de Gellius, dar și altele: *arbitro* (Plaut), *cohorto* (Quadrigrarius), *misereo* (Ennius), *osculo* (Plaut), *patio* (Naevius), *proficisco* (Plaut) etc. Folosiri pasive ale deponentelor se găsesc de asemenea citeva: *arbitror* (Plaut, *Epidicus*, 267), *frustror* (Laberius, v. 144), *hortor* (Caesar, *BC*, I, 32,7), *utor* (Accius, v. 5) etc. Cf. și J. B. Hofmann, *De uerbis quae in prisca Latinitate extant deponentibus*, Greifswald, 1910, passim.

XIV. Metellus Numidicus a împrumutat o nouă formă de exprimare din limba greacă.

1 Am reținut o nouă formă de exprimare pe care a întrebuințat-o Q. Metellus Numidicus în cartea a III-a a *Acuzației împotriva lui Valerius Messala*. **2** Iată pasajul din acea cuvîntare: „Fiindcă știa că săvîrșise o incorectitudine atît de gravă și că aliații au venit plîngînd la senat să reclame că sume foarte mari le-au fost cerute (*sese pecunias maximas exactos esse*)¹. . . **3** El spune <*sese*> *pecunias* <*maximas*> *exactos esse* în loc de *pecunias a se esse maximas exactas* (sume foarte mari au fost cerute de el).

4 Mi se pare că această exprimare este grecească: fiindcă grecii zic εἰσεπράξατό με ἀργύριον, ceea ce înseamnă *exegit me pecuniam* (mi-a cerut bani). Dacă se poate spune astfel se poate spune și *exactus esse aliqui pecuniam* (a fi cerut banii cuiva). **5** Caecilius se pare că s-a folosit de aceeași exprimare în *Aeschine bănuît* (*Hypobolimaheus Aeschinus*):

Ego illud minus nihilo exigor portorium
(La fel sint impuse la taxa portului)²

adică *Nihilominus exigitur de me portorium* (La fel se cere de la mine taxa de trecere)³.

XV. Cei vechi au spus passis uelis (cu pînzele sus) și passis manibus (cu mîinile întinse) nu de la verbul patior, ci de la pando.

1 Cei vechi au spus de la *pando* (a întinde) *passum* și nu *pansum*, iar cu prepoziția *ex* au zis *expassum* și nu *expansum*¹. **2** Caecilius spune în *Synaristosae* (Tovarășe de petrecere):

Dar ieri l-a văzut de pe acoperiș
A anunțat aceasta și că vîlul de nuntă s-a întins în casă
(*flammeum expassum domi*)²

3 Se spune de asemenea despre o femeie cu părul despletit: *capillo passo*; de asemenea spunem *passis manibus* (cu mîinile întinse) și *uelis*

XIV ¹ Metellus Numidicus, 58, fr. 8 Malcovati.

² Caecilius, v. 92 Ribbeck.

³ Verbele care exprimă o rugămînte, o cerere, o întrebare etc. se pot construi cu un dublu obiect în acuzativ: persoana (de la care se cere) și lucrul (cerut). Construcția pe care o descrie Gellius și o atribuie greșit influenței grecești nu e dect folosirea la pasiv a construcției amintite (de altfel, *exigo* are acuzativ dublu la activ numai în latina tîrzie): în felul acesta persoana trece la nominativ (subiect gramatical) iar lucrul rămîne în acuzativ. (Cf. Stolz-Schmalz⁵, p. 383).

XV ¹ Forma veche a participiului verbului *pando* e *passus* (omonimă cu cea a verbului *patior*), *pansus* fiind creat prin analogie cu lema prezentului și a perfectului.

² Caecilius, v. 197—198 Ribbeck.

passis (cu pînzele întinse) cu sensul de desfăcute, întinse. $\frac{1}{4}$ Astfel Plaut în *Miles gloriosus* (Militarul îngîmfat), schimbînd pe *a* în *e* după obiceiul cuvintelor compuse, zice *dispessis* în loc de *dispassis* :

Cred că după acest exemplu tu trebuie să ieși

afară din oraș

Unde te așteaptă osînda cu mîinile întinse pe cruce (*dispessis manibus*)³.

XVI. Felul ciudat al morții lui Milon din Crotona.

1 Milon din Crotona, un atlet ilustru¹, despre care scriu cronicile că a fost încoronat cu premiul I la Olimpiada <LXII>² a avut o moarte pe cît de nenorocită pe atît de ciudată. **2** Bătrîn, părăsise îndeletnicirea de atlet și într-un drum pe care-l făcea prin Italia, pe cînd trecea singur prin niște ținuturi împădurite, a văzut în marginea drumului un stejar cu o crăpătură largă la mijloc. **3** Oprindu-se, și-a virit degetele în crăpătura copacului, încercînd să-l spintece, cred, pentru a vedea dacă mai are ceva din puterile de altădată. Și într-adevăr, pe jumătate l-a spintecat; **4** dar stejarul, desfăcut în două, — după ce el a încetat de a mai face vreun efort cu mîinile, ca și cum și-ar fi terminat ce-și propusese —, a revenit în poziția inițială și apucîndu-i mîinile înăuntru s-a strîns și s-a lipit astfel încît bietul om a rămas acolo pradă fiarelor sălbatice.

XVII. De ce tinerii atenieni au încetat de a cînta din flaut deși aveau acest fel de cîntat ca obicei strămoșesc?

1 Alcibiade atenianul era copil pe cînd învăța la unchiul său Pericle artele și disciplinele liberale. Pericle poruncise să fie chemat cîntărețul Antigénidas¹ pentru a-l învăța pe nepot să cînte din flaut, fapt care pe atunci

³ Plaut, *Miles gloriosus*, v. 359—360. Manuscrisele plautine au *dispensis* și *dispersis*. Fenomenul fonetic la care se referă Gellius e închiderea vocalelor scurte în silabă neinițială (vezi mai sus IV, 17,8).

XVI ¹ Milon din Crotona, cel mai celebru atlet al Antichității (sec. VI î.e.n.), invingător de cîte 6 ori în jocurile olimpice și pythice, de 10 ori în cele istmice, de 9 în cele nemeene. Ales de crotoniați comandant în lupta împotriva cetății Sybaris, Milon li duce la victorie. Un număr mare de anecdote transmise din Antichitate se referă la forța lui fizică. Legenda cu privire la moartea atletului e relatată de numeroși autori (lista textelor la Hosius, III, p. 144). Cf. Modrzejewski, *RE*, s.u., 2.

² Numărul olimpiadei e adăugat de editorii moderni, textul lui Gellius fiind corupt în acest pasaj. Olimpiada 62 a avut loc, după cronologia curentă, în anul 532 î.e.n.

XVII ¹ Antigenidas din Teba, flautist și compozitor, celebru la sfîrșitul secolului al V-lea și în primele decenii ale celui de al IV-lea î.e.n. Cf. v. Jan. *RE*, s.u., 3.

era socotit foarte onorabil. Dindu-i-se tînărului un flaut, cînd l-a pus în gură și a început să sufle, rușinat că i se deforma gura pe cînd cînta, l-a aruncat și l-a spart. 2 Știrea despre această întimplare răspîndindu-se, toți atenienii au renunțat la învățătura cîntatului din flaut. 3 Faptul este consemnat în cartea a XXIX-a a *Comentariului Pamphilei* 2.

XVIII. *Lupta de la Pharsalos și victoria lui Caesar au fost anunțate și prezise în aceeași zi la Patavium în Italia de către un preot inspirat.*

1 În ziua în care între C. Caesar și Cn. Pompeius, adversari în războiul civil, a avut loc lupta din Tesalia 1, s-a întîmplat la Patavium 2, în Italia Transpadană, un fapt demn de amintit. 2 Un oarecare preot Cornelius 3, de neam nobil, respectat prin sfințenia sacerdoțiului și prin viața sa nepătată, fiind stăpînit de o stare sufletească excepțională, a spus că el vede în depărtare o luptă foarte înverșunată, în care unii se retrag, alții îi urmăresc, că se zăresc morți, fugă, săgeți zburătoare, lupte începute din nou, spargeri de front, gemete, răni. — ca și cum el însuși ar fi participat la luptă, spunea cu voce tare că are toată priveliștea în față pînă cînd deodată a strigat că Caesar a învins. 3 Această prorocire a lui Cornelius a părut atunci o aiurare deșartă, dar mare a fost mirarea cînd s-a aflat că nu numai ziua și rezultatul luptei care a avut loc în Tesalia se potriviseră întru totul cu precizarea, dar toate celelalte amănunte, toate fazele înclăștării dintre cele două armate fuseseră redade fidel prin cuvintele și gesturile preotului.

XIX. *Cuvintele memorabile din satira lui M. Varro intitulată Despre alimente.*

1 Nu puțini sînt cei cărora li se potrivește ceea ce spune M. Varro în satira intitulată *Despre alimente* (Περὶ ἐδεσμάτων), 2 Iată cuvintele lui M. Varro: „Dacă ai fi dedicat studiului filozofiei a douăsprezecea parte din osteneala pe care ai depus-o pe lingă brutarul tău ca să-ți faci pîine bună, de mult ai fi devenit tu însuși un om bun. Acum cei ce-ți cunosc brutarul dau pe el 100 000 de sesterți, dar pe tine n-ar da nimeni nici o sută de ași” 1.

² Pamphila, III, 521, 9 Müller. Întimplarea e povestită și de Plutarh, *Alcibiade* 2; Platon face aluzie la refuzul lui Alcibiade de a cînta la flaut în dialogul *Alcibiade*, 106 e.

XVIII ¹ E vorba de victoria decisivă a lui Caesar asupra armatelor senatoriale comandate de Pompeius; a avut loc la Pharsalos, în sudul Tesaliei, la 9 august 48 î.e.n.

² Azi Padova.

³ C. Cornelius din Patavium este cunoscut și din alte surse pentru viziunile sale profetice din ziua luptei de la Pharsalos (Titus Livius, concetățean al lui Cornelius, povestește întimplarea, care se răspîndește apoi la Lucan, Plutarh, Gellius etc.). Sursa directă a lui Gellius ar putea fi Suetoniu (Hosius, p. 1).

XIX ¹ Varro, *Satire menippeae*, fr. 404 Bücheler.

XX. Cîteva cuvinte despre originea, viața și caracterul poetului Euripide, ca și despre sfîrșitul vieții sale.

1 Mama poetului Euripide — spune Teopomp¹ — își cîștiga existența vînzînd zarzavaturi. 2 La nașterea lui, magii au prorocit tatălui că acest copil cînd se va face mare va fi învingător la întreceri; că aceasta este soarta copilului. 3 Tatăl, crezînd că fiul său e destinat să ajungă atlet, după ce l-a supus la exerciții care i-au întărit corpul, l-a dus la Olimpia, pentru a participa la concurs printre tinerii atleți. La început, fiind prea tînăr, n-a fost primit la concurs dar mai tîrziu a luptat și a fost încoronat în luptele eleusine² și la cele în onoarea lui Teseu³. 4 Trecînd îndată de la îngrijirea corpului la dorința de a-și cultiva mintea, a fost discipolul fizicianului Anaxagora⁴ și al retorului Prodikos⁵; iar în filozofia morală a avut profesor pe Socrate. A scris prima tragedie la vîrsta de 18 ani. 5 Philochorus spune⁶ că Euripide își compunea tragediile sale într-o peșteră urîtă și întunecoasă — pe care am văzut-o și eu — din insula Salamina. 6 Se spune că ura în chip deosebit aproape toate femeile, fie că din fire avea repulsie pentru ele, fie că se scîrbise de ele din cauza căsătoriei pe care a avut-o cu două femei deodată, pe cînd legea atenienilor permitea aceasta⁷. 7 De ura lui împotriva femeilor amintește și Aristofan în primele *Thesmoforii*, în aceste versuri :

„Acum eu vi-l infățîșez tuturora și vă spun
să pedepsiți pe acest bărbat pentru mai multe pricini
El se poartă ca un sălbăteac cu noi, femei, și ne face mult rău,
Ca unul care a fost hrănit cu ierburi sălbatice”⁸.

XX ¹ Teopomp, I, p. 294 Müller.

² Cu ocazia jocurilor date la Eleusis în cinstea zeiței Demeter, o dată la patru ani (uneori și o dată la doi ani sau chiar anual), se organizau și întreceri atletice.

³ Întreceri organizate în cadrul serbărilor date toamna la Atena, în cinstea lui Teseu, regele legendar al cetății.

⁴ Anaxagora din Clazomene, filozof materialist ionian (sec. V), a trăit o mare parte a vieții la Atena, în relații de prietenie cu Pericle și cu alte personalități. Acuzat de ateism, părăsește Atena și moare la Lampsakos în 428 î.e.n.

⁵ Prodikos din Keos, celebru sofist din sec. V î.e.n. Date precise asupra vieții lui lipsesc. A activat ca orator și profesor la Atena. A lăsat și o lucrare *Despre natură* și alta, intitulată $\Theta\Omega\pi\alpha\iota$, despre al cărei conținut nu se pot face decît vagi presupuneri. Printre elevii lui Prodikos se citează, în afară de Euripide (informația provine numai din pasajul nostru), și Tucidide, Isocrate etc. Deși învățătura lui se referea mai ales la probleme de retorică și de limbă, concepțiile filozofice ale sofistului (explicația rațională a zeilor) au exercitat o însemnată influență asupra gînditorilor de mai tîrziu. Cf. K. v. Fritz, *RE*, s.u., 3.

⁶ Philochorus, *F. Gr. Hist.*, 328, fr. 219 Jacoby.

⁷ Pasajul de față e singurul text care vorbește despre bigamia lui Euripide. Faptul este mai mult decît discutabil: pe de o parte, legea ateniană nu permitea bigamia, pe de alta, contemporanii poetului, care nu l-au cruțat și care vorbesc despre misoginia lui, nu folosesc niciodată acest argument. În sfîrșit, versurile 469 din *Andromaca* ar fi produs ilaritate în rîndurile spectatorilor, dacă s-ar fi datorat unui autor bigam. Despre toată problema, și despre alte exemple de bigamie, tot atât de discutabile (Socrate, în primul rînd), vezi E. Caillemer, *DA*, s.u. *bigamia*.

⁸ Aristofan, *Thesmophoriazusa*, v. 453—456. Ultimul vers face aluzie la faptul că mama lui Euripide ar fi fost vînzătoare de legume; Aristofan se referă adesea la acest lucru (*Aharnienii*, v. 457, 478, *Cavalerii*, v. 19, *Broaștele*, v. 840, 947).

8 Iar Alexandru Etolianul ⁹ a compus aceste versuri despre Euripide :

„Discipolul vechiului Anaxagora

Era după părerea mea dușmanul risului și nici vinul nu-l învăța
să zimbească.

Dar ceea ce a scris e ca miera și ea vocea Sirenelor ¹⁰.

9 O dată, pe cînd se găsea în Macedonia la regele Arhelau ¹¹, care-l avea între prietenii lui apropiați, întorcîndu-se noaptea de la acesta de la masă, a fost sfîșiat de cîinii pe care un rival îi asmuțise pe el și a murit din cauza mușcăturilor acestor cîini. **10** Macedonenii au socotit că mormîntul și memoria sa sînt atît de demne de cinstire, încît în toate locurile îi preamăreau gloria spunînd : „Mormîntul tău să nu se dărîme niciodată, Euripide !” fiindcă strălucitul poet murind fusese înmormîntat în țara lor. De aceea, cînd au fost trimiși soli la ei de către atenieni cu cererea de a li se da osemintele poetului să le aducă în patria Atena, macedonenii au refuzat categoric prin consens unanim această cerere ¹².

⁹ Alexandros din Pleuron (Etolia), născut prin 315, trăiește și la Alexandria și se ocupă, la Biblioteca de acolo, cu ordonarea tragediilor și dramelor satirice ; mai tîrziu (prin 276) se stabilește la curtea regilor Macedoniei. Ca poet se face cunoscut prin cîteva tragedii, pierdute azi, și prin poezii epice didactice și elegiace, din care se păstrează puține fragmente. Nu se știe de unde provin versurile anapestice citate de Gellius. Cf. Knaack, *RE*, s.u., 84.

¹⁰ Alexandros, p. 247 Meineke. *Biografia* lui Euripide, r. 67, atribuie versurile lui Aristofan.

¹¹ Arhelau, rege al Macedoniei (413—399), fiul și succesorul lui Perdikkas II. Sub domnia lui, Macedonia se organizează din punct de vedere militar și comercial, Arhelau promovează pătrunderea culturii grecești, invitînd la curtea lui literați și artiști greci, dintre care cei mai celebri sînt Euripide și pictorul Zeuxis. O invitație adresată lui Socrate a rămas fără rezultat. Cf. și Kaerst, *RE*, s.u. *Archelaos*, 7.

¹² Capitolul acesta e una din sursele importante pentru viața lui Euripide ; izvorul direct al lui Gellius ar fi lucrarea *Hebdomadele* a lui Varro (cf. Hosius, p. 1). Acesta la rîndul său trebuie să se fi inspirat dintr-o notiță a școlii alexandrine, care însoțea edițiile poetului și care stă la baza *Biografiei* păstrate în cîteva din manuscrisele lui Euripide (sînt de fapt două biografii diferite, alăturate ; cea de a doua, de la rîndul 114, e foarte sumară), a articolului din Suidas și a notiței datorate lui Thomas Magister. La acestea se adaugă, în afara unor izvoare epigrafice, o biografie papiriace, avînd ca autor pe Satyros din Callatis. Satyros însuși și alți savanți elenistici (Eratostene, Hermip) au avut la dispoziție cercetările lui Philochorus, didascalii pieselor și legendelor create pe baza aluziilor răuvoitoare din poezii comice, precum și informațiile pe care le oferă opera lui Euripide. Vom examina pe scurt datele furnizate de Gellius, în raport cu celelalte știri de care dispunem.

(1) Despre originea umilă a mamei lui Euripide, vezi mai sus, nota 8 ; aceeași informație în *Biografie*, r. 2, și la Thomas Magister, la Hesychius, s.u. $\sigma\alpha\lambda\upsilon\delta\epsilon\zeta$; Philochorus (citat de Suidas) afirmă însă că părinții poetului erau nobili și invocă în sprijinul afirmației sale faptul că Euripide, copil fiind, a luat parte la ceremonii religioase rezervate cetățenilor cu vază (despre un lucru similar, cf. și *Biografia*, r. 18—19).

(2) Despre prevestirea victoriilor viitoare și cariera athletică la care îl destinase tatăl său, vorbește *Biografia* (r. 5—7) și Thomas Magister ; numai la Gellius se vorbește de „chaldeenii” (sensul cuvîntului e explicat mai sus, I. 9. 6 ; XIV. 1).

(3) Lista profesorilor : Anaxagora (*Biografia*, 10 și 11, Suidas și Thomas Magister ; vezi și par. 8), Prodikos (*Biografia*, r. 10, Suidas, Thomas Magister), Socrate (*Biografia*, r. 11, Suidas ; Satyros, r. 39, încearcă să găsească influențe socratice în versurile lui Euripide) ; i se mai atribuie ca profesori : Arhelau și Protogora. Dintre aceștia numai Anaxagora pare

XXI. În operele poezilor fiii lui Iupiter sînt arătați foarte înțelepți și umani, pe cînd ai lui Neptun foarte sălbatici și inumani.

1 Poeții zugrăvesc pe fiii lui Iupiter cu însușiri excepționale de virtute, înțelepciune și forță, cum sînt Eac, Minos și Sarpedon. Pe fiii lui Neptun însă i-au înfățișat sălbatici, monstruoși și lipsiți de orice umanitate, ca și cum i-ar fi născut marea; așa sînt Ciclopul, Cercyon, Sciron și Lestrigonii¹.

XXII. O poveste despre destoinicul comandant Sertorius, precum și despre iscusința și șiretlicurile de care se folosea pentru a-și atrage și a ține sub comandă pe ostașii barbari.

1 Sertorius a fost un bărbat energie și un comandant distins și priceput în folosirea și conducerea armatei. 2 În împrejurările cele mai

să-i fi fost cu adevărat profesor: o atestă alit influențele filozofului în opera lui Euripide (Satyros alcătuișe o listă), cit și concordanța celor mai multe informații.

(4) Debutul: data e precis indicată de *Biografie*, 32—33 și 124—125: anul 455 î.e.n. cu piesa *Peliadele*. Vîrsta de 18 ani e dată numai de Gellius și nu se potrivește cu data tradițională a nașterii poetului (480): după *Marmor Parium* (IG. XII, V, 144), Euripide s-ar fi născut în 485.

(5) Retragerea în peștera de la Salamina e pomenită și în *Biografie*, r. 62—65.

(6) Despre bigamie, vezi nota 7; celelalte izvoare îi atribuie două căsătorii succesive, ambele nefericite: nu e exclus ca informațiile să fie aranjate pentru a explica misoginia poetului.

(7) Stabilirea în Macedonia (după 408) este relatată de toate sursele, cu informații mai ample asupra cauzelor plecării și a rolului pe care l-a jucat poetul la curtea din Pella.

(8) Moartea lui Euripide, sfîșiat de cîini, e povestită de asemenea de toate sursele (se adaugă și Solades, la Stobeu, *Floril.*, 98, 9, Diodor din Sicilia, 13, 103, Valerius Maximus, 9, 12). Ca și Gellius, Suidas vorbește de cîini asmuțiți de niște poeți rivali (Suidas îi și numește: Arhidaios și Kratenas; dar tot Suidas dă și altă versiune: poetul ar fi fost ucis de femei!); celelalte surse vorbesc de cîinii regelui.

(9) Există de asemenea acord privind înmormîntarea poetului în Macedonia.

Cf. Dieterich, *RE*, s.u. *Euripides*; L. Méridier, introducerea la ediția lui Euripide în colecția Budé, I, p. I—XI (din această ediție, p. 1—5, provin și trimiterile la *Biografie*); J. Martin, *La généalogie des biographies d'Euripide*, REG, 72, 1959, p. XII.

XXI ¹ Eac, fiu al lui Zeus și al Egeinei (după alte surse al Europei), strămoșul Eacizilor (în numărul cărora se află și Ahile), celebri prin forța și vitejia lor. Eac apare în mitologie ca un personaj de o evlavie și blîndețe deosebită, ceea ce îl face agreat de zei. După moarte devine, alături de Minos și de Radamant, judecător al Infernului. Minos, legendarul rege al Cretei, nu e considerat de toate sursele ca fiu al lui Zeus (tatăl său ar fi fost Asterios, soț al Europei; vezi Poland, *RE*, s.u., col. 1893—95). Sarpedon, erou troian, cel mai viteaz luptător al cetății, după Hector. La Homer apare ca fiu al lui Zeus și al Laodamiei; alte surse îl consideră fiu al lui Zeus și al Europei, deci frate cu Minos și Radamant (detalii la Zwicker, *RE*, s.u.). Ciclopul au și ei mai multe genealogii (Polifem, personaj al Odiseei, e fiul lui Poseidon); cf. S. Eitrem, *RE*, s.u. *Kyklopen*; Cercyon e fiul lui Poseidon (= Neptun) și adversar al lui Teseu; a fost învins de acesta la Eleusis. Sciron e o figură mitologică cu numeroase legende divergente. Că e fiu al lui Poseidon o spun numai Gellius și Apollodor, *Ep.*, I, 2; această genealogie provine dintr-o contaminare între Sciron cu Sciros, erou din Salamina; cf. Van der Kolf, *RE*, s.u. *Skiron*. Lestrigonii sînt, în *Odiseea* (X, 77—132), o populație de canibali uriași, care au nimicit flota lui Ulișe, cu excepția corăbiei acestuia; Homer nu vorbește despre genealogia lestrigonilor. Descendența întregului neam din Poseidon apare la Gellius și la Cornutus (44, 14). Cf. Meuli, *RE*, Suppl. V, col. 527 și urm.

grele mințea ostașii, dacă minciuna îi era de folos, citea rapoarte ticluite ca fiind adevărate, spunea că a visat sau că a avut o arătare religioasă, dacă acestea ajutau cu ceva pentru a influența sufletele soldaților. **3** Iată o întâmplare cunoscută în legătură cu Sertorius : **4** un lusitan i-a dăruit o căprioară albă de o frumusețe rară și foarte sprintenă. **5** El a căutat să convingă pe toți că i-a fost dată în chip miraculos și că inspirată de puterea Dianei vorbește cu el, îl sfătuiește și-l învață ce e de folos să facă ; dacă i se părea că trebuie să dea un ordin mai aspru soldaților spunea că o face din îndemnul căprioarei. Cînd spunea astfel, toți se supuneau de bunăvoie ca unui zeu. **6** Într-o zi căprioara, anunțindu-se o incursiune inamică, în grabă și învălmășeală dînd soldații peste ea și trîntind-o jos, ea a rupt-o de fugă și s-a ascuns într-un loc mlăștinos din apropiere. A fost căutată și, nefiind găsită, s-a crezut că a murit. **7** Dar după cîteva zile s-a anunțat lui Sertorius că a fost găsită. **8** Atunci a poruncit celui ce-l anunțase să tacă, amenințîndu-l cu pedeapsă dacă va spune cuiva ceva, și i-a cerut ca în ziua următoare să-i dea drumul în locul unde va fi el cu prietenii. A doua zi chemînd prietenii la el, le-a spus că a visat cum căprioara se întorsese la el și-l sfătua, ca și mai înainte, ce are de făcut. **9** La un semn către sclavul căruiua îi poruncise, căprioara împinsă de la spate s-a repezit în camera unde era Sertorius cu prietenii și un strigăt de mirare a izbucnit din pieptul celor prezenți.

Acea credulitate a barbarilor a fost de mare folos lui Sertorius în împrejurări grele. **10** Se spune că dintre acele triburi care erau alături de Sertorius, deși el a fost învins în multe lupte, nimeni nu l-a părăsit, cu toată nestatornicia care caracteriza acele populații”¹.

XXIII. *Despre vremea cunoscătorilor istorici Hellanikos, Herodot și Tucidide.*

1 Istoricii Hellanikos, Herodot și Tucidide au strălucit prin mare faimă cam în aceeași vreme și n-au fost prea mult deosebiți ca vîrstă. **2** Căci, pe la începutul războiului peloponesiac¹, Hellanikos, pe cît se pare, avea 65 de ani, Herodot 53 și Tucidide 40². Aceste date se găsesc în cartea a XI-a a Pamphilei³.

XXII ¹ Sursa exactă a lui Gellius nu poate fi stabilită, deoarece în alte texte (lista la Hosius, *ad. loc.*), printre care și Valerius Maximus, I, 2, 4, întâmplarea e relatată diferit.

XXIII ¹ 431 î.e.n.

² Data nașterii celor trei istorici nu e cunoscută, iar textul lui Gellius (Pamphila, probabil din Apollodor) constituie una din sursele cele mai importante în numeroasele dezbateri privind această problemă. Cf. F. Jacoby, *RE*, supl. II, col. 229 și urm., Gudeman, *RE*, s.u., *Helanikos*, col. 107 și urm.

³ Pamphila, III, 521, 7 Müller.

XXIV. *Ce spune despre comicii latini Volcacijs Sedigitus în cartea sa Despre poeți.*

1 Sedigitus în cartea sa *Despre poeți* arată în versurile de mai jos ce gîndește despre scriitorii comici, pe care din ei îl socotește mai presus de toți ceilalți poeți și pe ce loc îi clasează pe fiecare :

„Am văzut pe mulți certîndu-se
 Neștiind cui să dea premiul poeziei comice
 Îți voi rezolva prin judecata mea această problemă
 Și dacă cineva are altă părere, ea e greșită.
 Eu dau frunza de palmier comicului Caecilius Statius
 În locul al doilea Plaut învinge ușor pe ceilalți
 În locul al treilea este Naevius cu verva sa.
 Dacă se va da și premiul al IV-lea, îl merită Licinius.
 După Licinius socot că urmează Atilius.
 Al șaselea după aceștia e Terențiu,
 Al șaptelea Turpilius, al optulea Trabea
 În locul al nouălea îl așez cu ușurință pe Luscius.
 Ca al zecelea datorită vechimii sale, îl adaug pe Ennius”¹.

XXV. *Despre unele cuvînte noi pe care le-am întîlnit în mimiambii lui Cn. Matius.*

1 Cn. Matius, om învățat, a plăsmuit cu rost și cu gust verbul *recentatur* pentru verbul grecesc ἀνανεούται¹, care înseamnă : „se naște iarăși, apare din nou”. Versurile în care există acest cuvînt sînt următoarele :

„Începe să albească Febus și apare din nou
 Lumina, izvor comun de bucurie pentru oameni”².

XXIV ¹ Volcacijs, fr. 1. Bährens. Pe cit se pare, constituirea canoanelor în care autorii sînt înșirați în ordinea valorii lor este o creație a gramaticilor alexandrini. Numărul autorilor dintr-un canon nu este fix ; cu toate acestea, Antichitatea ne-a transmis (nu se știe exact din ce epocă, probabil din cea imperială) o listă de zece oratori atici (cf. Rademacher, *RE*, s.u. *Kanon*) ; lista lui Volcacijs Sedigitus cuprinde de asemenea un număr de zece poeți comici. Aprecierile de valoare ale lui Volcacijs sînt discutabile, deși noi nu avem la îndemînă texte mai întinse din opt dintre cei zece poeți din canon.

XXV ¹ Verbul *recentari* derivă de la *recens* „nou, proaspăt, recent”, după cum ἀνανεόω derivă de la νεός „nou”. E greu de precizat în ce măsură verbul e într-adevăr o creație a lui Matius sau e primul text în care Gellius a putut găsi acest cuvînt.

² Matius, fr. 9 Bährens.

2 Tot Matius întrebunțează în aceeași mimiambi verbul *edulcare*³ cu sensul de „a face mai dulce” (*dulcius reddere*) în versurile următoare :

„De aceea e bine să facem viața mai dulce
Și să stăpînim cu simțirea noastră grijile supărătoare
(*Quapropter edulcare conuenit uitam
Curasque acerbis sensibus gubernare*)”⁴

XXVI. *Cum definește Aristotel silogismul; traducerea definiției sale în latinește.*

1 Aristotel a definit ce este silogismul astfel :

Λόγος ἐν ᾧ τεθέντων τινῶν ἕτερόν τι τῶν κειμένων ἐξ ἀνάγκης συμβαίνει διὰ τῶν κειμένων¹. 2 N-ar fi greșit dacă am face traducerea acestei definiții astfel: *Syllogismus est oratio, in qua consensus quibusdam et concessis aliud quid, quam quae concessa sunt, per ea, quae concessa sunt, necessario conficitur* (silogismul este raționamentul în care fiind admise unele lucruri se stabilește în mod necesar ceva pe baza celor admise).

XXVII. *Ce sînt comitia calata, curiata, centuriata, tributa, concilium și altele la fel.*

1 În prima carte a lui Laelius Felix¹ către Q. Mucius găsim scris că se numeau *comitia calata* după referințele lui Labeo² comițiile ținute în fața colegiului preoților pentru inaugurarea activității regelui³ sau a flaminilor. 2 Dintre acestea, unele erau curiate, iar altele centuriate, curiatele fiind convocate (*calata*) pe curii prin licitor și centuriatele prin cornist⁴.

³ Derivat din *dulcis* „dulce”. Verbul apare numai în textul nostru (și la Nonius).

⁴ Matius, fr. 10 Bährens.

XXVI ¹ Aristotel, *Topicele*, I, 100. 25. Cf. și *Analiticele prime*, 24 b. *Retorica*, I, 1356 b.

XXVII ¹ Laelius Felix, I, p. 70 Bremer. Laelius Felix, jurist roman foarte puțin cunoscut (citată numai aici și, sub numele Laelius, de Iulius Paulus, *Dig.*, V, 3, 43, V, 4, 3); a trăit probabil pe vremea lui Hadrian. Cf. A. Berger, *RE*, s.u., 17.

² Antistius Labeo, fr. incert. 187 Bremer.

³ E vorba de *rex sacrorum* (cf. N., 15, 21).

⁴ Despre comițiile calate, despre atribuțiile lor și raportul cu comițiile centuriate și curiate, textul nostru este unul din izvoarele principale (unic pentru câteva amănunte); dat fiind că informațiile sînt de a treia mînă (Gellius îl citează pe Laelius Felix iar acesta pe Labeo) și că în vremea în care au scris cel puțin ultimii doi comițiile își pierduseră orice atribuție reală, e lesne de înțeles că interpretarea textului a dat naștere la numeroase discuții. Cf. B. Kübler, *RE*, s.u. *calata comitia*. *Lictor curiatus*, de care vorbește Gellius, stătea la dispoziția pontifului pentru convocarea comițiilor; mai tirziu devine subordonatul lui *flamen diatis* (cf. M. Kaser, *Das Altörmische Jus*, p. 354, n. 43).

3 În aceleași comiții, despre care am spus că se numeau *calata*, se făceau de obicei testamentele și renunțările la riturile familiare⁵. Erau trei feluri de testament: unele care se făceau în adunarea poporului, în comițiile *calate*; altele în *procinctu*, când bărbații erau chemați pe front să lupte, iar al treilea fel de testament se făcea prin emanciparea de familie și pentru acestea se folosea banul și balanța⁶.

4 În aceeași carte a lui Laelius Felix găsim următorul pasaj; „Acela care dă ordin să se adune nu poporul întreg, ci numai o parte, nu convoacă comițiile ci *concilium*. Tribunii nu convoacă pe patricieni și nici nu pot să trimită la aceștia vreo chestiune pentru a decide. Astfel nici nu se numeau în mod propriu legi, ci plebiscite hotărârile luate la propunerea tribunilor plebei și înainte patricienii nu se supuneau acestor plebiscite, pînă cînd dictatorul Q. Hortensius a dat o lege prin care toți cetățenii trebuiau să se supună legilor pe care le hotăra plebea⁷. 5 În aceeași carte se scrie: „Cînd se votează pe clase după neam, comițiile sînt curiate; cînd se votează după vîrstă și avere sînt centuriate, cînd se votează după regiune și locuință sînt tribuate; nu e îngăduit însă ca să se facă înăuntrul pomperium-ului⁸ comițiile centuriate, fiindcă armatei trebuie să i se comande în afara orașului iar înăuntrul orașului nu există acest drept. De aceea s-a obișnuit să se țină comițiile centuriate în cîmpul lui Marte, fiind și armata la îndemînă pentru apărare, fiindcă poporul era ocupat cu votarea⁹.

⁵ Lat. *sacrorum delestatio*. E vorba de ceremonia solemnă prin care cineva renunța la sacrificiile din cadrul familiei lui, pentru a intra în altă familie. Cf. și VII, 12.

⁶ Gellius rezumă aici, fără să intre în detalii, formele testamentului: (1) testamentul comițial, făcut în comițiile *calate*, în fața colegiilor pontificale (de două ori pe an, probabil în 15 sau 24 martie și 15 sau 24 mai); rolul pontifilor era de a fixa modalitățile transmiterii cultului familial. Rolul poporului era, la început, de a aproba dispozițiile testamentare; mai târziu adunarea poporului nu mai exercită nici un control asupra îndeplinirii testamentului, ci se reduce la rolul de martor. (2) Testamentul în *procinctu* („în echipament militar, pe cîmpul de bătălie”) era o declarație făcută de un soldat în timp de război. Înainte de a porni la luptă; rolul de martori îl dețineau camarazii de arme. (3) Testamentul prin emancipare (*per familiae emancipationem*) era un mijloc de a se putea învinge dificultățile testamentului comițial (prin care se putea testa numai la Roma și numai de două ori pe an): testatorul declara față de martori unui prieten dorințele sale și îl însărcina să le execute; în mod fictiv testatorul își vindea averea prietenului pe care-l delega executor testamentar. Testamentul *per aes et libram* („prin lingou și balanță”), cel mai obișnuit în vremea lui Gellius, e o combinație între testamentul comițial și cel prin emancipare; ca și testamentul comițial, prevedea instituirea unui moștenitor, ca și cel prin emancipare, prevedea transferul fictiv al bunurilor către o a treia persoană. Cf. Ed. Cuq, *Manuel*, p. 683 și urm.

⁷ Laelius Felix, I, p. 70 Bremer. Conciliile erau, după cum rezultă și din text, adunări parțiale ale cetățenilor (spre deosebire de comițiile centuriate, unde erau convocați toți cetățenii cu drept de vot). Cele mai importante concilii erau cele ale plebei, convocate de tribuni (și care devin mai târziu, cînd le prezidează consulul sau pretorul, comițiile tribuate). La propunerea unuia sau mai multor tribuni, conciliul plebei lua hotărîri cu caracter de lege; la început plebiscitele nu obligau decît plebea și nu ansamblul poporului (spre deosebire de legi, *leges*). Legea Hortensia din anul 289—286, conferă plebiscitelor caracterul unor legi publice obligatorii pentru toți. După această lege, plebiscitele votate de conciliul plebei întrec numeric legile votate de adunarea poporului.

⁸ Despre *pomperium*, vezi mai sus, XIII, 14.

⁹ Laelius Felix, I, p. 70 Bremer.

XXVIII. *Cornelius Nepos a afirmat greșit că Cicero avea 23 de ani când a rostit pledoaria pentru Sextus Roscius.*

1 Cornelius Nepos a scris cu multă grijă și exactitate operele sale istorice, și a fost foarte bun și apropiat prieten cu M. Cicero. 2 Și totuși în cartea I dintre cele pe care le-a scris despre viața lui Cicero¹, se pare că a greșit când a scris că acesta a debutat la vîrsta de 23 de ani într-un proces public, când a apărut pe Sextus Roscius de paricid. 3 Căci dacă numărăm anii de la Q. Caepio și Q. Serranus², sub consulatul cărora s-a născut Cicero cu trei zile înainte de nonele lui ianuarie și pînă la consulii M. Tullius și Cn. Dolabella³, în timpul cărora a pledat într-un proces privat apărînd pe Quinctius⁴ în fața judecătorului Aquilius Gallus⁵, găsim 26 de ani. Și nu există îndoială că în anul următor, după ce rostise pledoaria pentru Quinctius, a apărut pe Sextus Roscius acuzat de paricid⁶, în timpul consulilor L. Sulla Felix consul a doua oară și Q. Metellus Pius⁷, avînd atunci vîrsta de 27 de ani.

4 În această privință Pedianus Asconius⁸ observă⁹ că și Fenestella¹⁰ a greșit scriînd¹¹ că Cicero avea 26 de ani când a rostit pledoaria pentru Sextus Roscius. 5 Greșeala lui Nepos este mai mare decît a lui Fenestella și s-ar putea atribui intenției lui Nepos, care din dragoste și prietenie pentru Cicero i-a redus 4 ani pentru a mări admirația față de orator, ca să dea impresia că Cicero era aproape adolescent când a ținut acea foarte strălucită cuvîntare pentru apărarea lui Roscius.

6 Admiratorii celor doi oratori Demostene și Cicero au observat că aceștia la aceeași vîrstă au rostit vestitele lor cuvîntări de debut: unul

XXVIII¹ Cornelius Nepos, *De vita M. Tullii Ciceronis*, fr. 1 Peter. Din această lucrare a lui Nepos s-au păstrat în total două fragmente.

² Anul 106 î.e.n. C. (nu Q.) Atilius Serranus (sau Saranus), politician mediocru, (*stultissimus homo* îl numește Cicero); a fost, pe cit se pare, ucis în timpul proscriturilor lui Marius.

³ Anul 81. M. Tullius Decula, obscur partizan al lui Sulla, Cf. F. Münzer *RE*, s.u., 34.

⁴ P. Quinctius, apărut într-un proces de moștenire, împotriva lui S. Naevius, a cărui cauză era susținută de Hortensius.

⁵ C. Aquilius Gallus, prieten cu Cicero, pretor în 66; moare în 44. Se distinge și ca jurist, fiind elevul lui Q. Mucius Scaevola; este ales adesea ca judecător în procese private, printre care cel mai cunoscut este cel împotriva lui Quinctius (anul 81). Cf. Klebs-Jörs, *RE*, s.u., 23.

⁶ E posibil ca omiterea discursului pentru Quinctius să fi fost voluntară la Nepos și datorată prieteniei; Cicero nu amintește niciodată de discursul său de debut, considerînd-l, pe bună dreptate (discursul s-a păstrat), stingaci.

⁷ Anul 80 î.e.n.

⁸ Q. Asconius Pedianus, erudit roman (sec. I e.n.), serie comentarii la operele lui Vergiliu, la discursurile lui Cicero, un *Symposion*, poate o biografie a lui Sallustius. S-au păstrat comentariile la cîteva discursuri ciceroniene, care se disting de celelalte comentarii antice printr-o mare atenție acordată împrejurărilor istorice ale discursurilor și printr-o documentare conștiințioasă. Cf. G. Wissowa, *RE*, s.u., 3.

⁹ Asconius Pedianus, fr. 2 Mazzarino.

¹⁰ Fenestella (cel elalte nume sînt necunoscute), istoric și filolog roman (a doua jumătate a sec. I î.e.n. — prima jumătate a sec. I e.n.) despre a cărui viață nu se știe nimic precis; a scris *Anale*, din care se păstrează cîteva fragmente.

¹¹ Fenestella, fr. 17 Peter (care socotește că fragmentul provine din *Analele* lui Fenestella), fr. 7 Mazzarino (care consideră că provine din altă lucrare, necunoscută).

la 27 de ani împotriva lui Androtion și împotriva lui Timocrate¹², iar celălalt, cu un an mai mic pledoaria pentru Quinctius și la 27 de ani pledoaria pentru Sextus Roscius. 7 De asemenea ei au trăit un număr aproape egal de ani: Cicero 63, iar Demostene 60 ani¹³.

XXIX. O figură nouă gramaticală pe care a folosit-o L. Piso în Analele sale.

1 Sint destul de cunoscute și de uzitate aceste două feluri de exprimare: *Mihi nomen est Iulius* și *Mihi nomen est Iulio* (Mă numesc Iuliu)¹. Pe Hercule, că am găsit în a doua carte a *Analelor* lui Piso o a treia construcție. Cuvintele lui Piso sînt acestea: „Se temea de colegul său L. Tarquinius fiindcă era cu numele de Tarquinius (*quia Tarquinio nomine esset*) și l-a rugat să părăsească Roma”². El spunea: *quia Tarquinio nomine esset* ca și cum am zice: *Mihi nomen est Iulium*³.

XXX. Vehiculul care se numește petorritum își are denumirea din limba greacă sau din cea galică?

1 Cei ce se dedică tîrziu studiului literaturii după ce au părăsit decepționatăl altfel de ocupații, dacă sînt cumva limbuți din fire și buni de discuții, sînt foarte stîngaci și ușuratici în dorința de a-și arăta cunoștințele literare. 2 Din acest soi de oameni era cel ce mai deunăzi susținea cu multă subtilitate niște fleacuri despre *petorrîta*. 3 Căci fiind vorba despre *petorritum*: ce fel de vehicul este și din ce limbă este împrumutat acest cuvînt, el a descris fals și eronat forma acestui vehicul¹, iar în ce privește cuvîntul a

¹² Primele discursuri ale lui Demostene sînt din anii 355—352.

¹³ Demostene moare în 322. Născut în 384, avea deci 62 de ani.

XXX¹ Cea de a doua din construcțiile menționate de Gellius e mai veche: dativul *Iulio* se acordă cu dativul posesiv *mihi*; în prima construcție, cu numele la nominativ, *Iulius*, acesta are rol de apozitie pe lângă *nomen* (sau de nume predicativ pe lângă locuțiunea verbală *nomen est*).

² L. Calpurnius Piso, fr. 10 Peter.

³ Construcția pe care o citează Gellius are numele de persoană acordat cu ablativul *nomine*, fiind, împreună cu acest cuvînt, un ablativ al calității; numele propriu *Tarquinius* (și, în exemplul creat de Gellius după modelul celor de mai sus, *Iulius*) se comportă ca un adjectiv („era de nume tarquinian” ar fi traducerea literală); de altfel, numele de gîntă aveau adesea funcție adjectivală (în construcția *gens Iulia*, de exemplu, „gînta Iulia [= iuliană]”).

XXX¹ *Petorritum* era un vehicul cu patru roți, acoperit, care servea mai ales la transportul bagajelor; era tras de cai, poate și de cai. Diferența dintre acest vehicul și celelalte de tip asemănător (*pilentum*, *carrus*, *carruca*, *raeda*) e greu de stabilit (și nici pentru orașenii din Antichitate nu era prea clară, după cum rezultă și din textul nostru, dar și din alte izvoare).

spus că vine din grecește și a explicat că înseamnă roți zburătoare, schimbînd în cuvînt o literă și arătînd că ar trebui să se spună *petorrotum*².
4 A susținut chiar că etimologia aceasta se găsește la Valerius Probus.

5 Eu, care mi-am procurat destul de multe exemplare din *Comentariile* lui Probus, n-am găsit în ele acest cuvînt și nici nu cred că l-a scris altundeva Probus. **6** *Petorritum* nu este luat pe jumătate din grecește, ci e împrumutat în întregime de peste Alpi din limba galică. **7** Se găsește atestat acest lucru în cartea a XIV-a a operei lui M. Varro *Despre lucrurile divine*³, unde Varro, după ce spune că *petorritum* este cuvînt galic⁴, arată de asemenea că *lancea* nu e cuvînt latin, ci hispanic⁵.

XXXI. Cuvintele delegației rodienilor despre vestitul portret al lui Ialysos, adresate generalului Demetrios, care le asedia orașul.

1 Insula de străvechi renume Rodos și frumoasa ei capitală erau asediate și atacate de Demetrios, un general vestit al vremii sale, supranumit Poliorcetes (Cuceritorul de orașe) datorită priceperii și talentului său în asedii precum și iscusinței de a inventa noi mașini de luptă pentru cucerirea orașelor¹. **2** Atunci în acel asediu se pregătea să atace, să devasteze și să incendieze câteva clădiri publice care se găseau în afara zidurilor orașului și care aveau o slabă apărare. **3** Într-una din aceste clădiri se găsea acel faimos portret al lui Ialysos², lucrat de mina celebrului pictor Protogenes³.

² După interlocutorul lui Gellius, cuvîntul ar fi format din gr. πέτομα „a zbura” și lat. *rota* „roată”; de aici și expresia „pe jumătate grec” din par. 6.

³ Varro, fr. 133 Funaioli.

⁴ Informația lui Varro, confirmată și de alte surse, e justă, după toate probabilitățile; de altfel numeroși termeni denumind vehicule (inclusiv *carrus*, păstrat pînă azi în toate limbile romanice) provin din limba galilor și au intrat în latinește împreună cu obiectele corespunzătoare. Cuvîntul ar putea însemna la origine „cu patru roți”.

⁵ Cuvîntul *lancea* „lanțe” este un împrumut (ca majoritatea numelor de arme), dar proveniența precisă nu e cunoscută. Festus (F. P., 105, 17) îl pune în legătură cu gr. λόγγη „lanțe, sabie etc.”. E posibil ca și acest cuvînt să fie celtic (argumente la Walde-Hofmann, s.u.).

XXXI¹ Demetrios Poliorcetul (337-283), fiul lui Antigonos, unul din generalii lui Alexandru Macedon, a luat parte din tinerețe la luptele tatălui său împotriva celorlalți moștenitori ai imperiului constituît de Alexandru. Viața lui se confundă aproape cu istoria nesfîrșitelor conflicte și campanii militare din această epocă. După ce repurtează o serie de victorii strălucite și ocupă, între 294 și 288, tronul Macedoniei, Demetrios este înfrînt într-o ultimă tentativă asiatică și luat prizonier de Seleukos în 286; moare în captivitate în 283 î.e.n.

² Ialysos, întemeietor legendar și erou eponim al orașului cu același nume din insula Rodos.

³ Protogenes din Kaunos (a doua jumătate a sec. IV î.e.n.), unul dintre cei mai cunoscuți pictori greci. În afară de pictură s-a ocupat și de sculptură; i se atribuie și un tratat Περὶ γράφικῆς καὶ σκημάτων. Activitatea și-a desfășurat-o mai ales în insula Rodos. Tabloul care-l reprezintă pe Ialysos se mai afla pe insula Rodos în vremea lui Cicero și a lui Strabon; în vremea lui Plinius fusese transportat la Roma și așezat în templul Păcii. Era unul din cele mai celebre tablouri ale lui Protogenes, la care acesta a lucrat șapte sau unsprezece ani, cf. A. Rumpf, *RE*, s. u.

Frumusețea și renumele acestei opere îi ațîța lui Demetrios furia și invidia împotriva rodienilor. 4 Rodienii au trimis soli la Demetrios cu aceste cuvinte : „Ce rost are ca tu să distrugi acest tablou, punînd foc clădirilor ? Dacă ne vei învinge pe toți și vei cuceri tot orașul, victoria îți va da și stăpînirea tabloului întreg și nevătămat ; dacă dimpotrivă nu ne vei putea învinge prin asediu, să te gîndești că e rușinos lucru, fiindcă n-ai putut să învingi pe rodieni în război, să te lupți cu Protogenes după ce el a murit”. 5 Cînd a auzit aceste cuvinte de la delegați, a încetat asediul, crușînd astfel și cetatea și tabloul ⁴.

⁴ În anul 305 Antigonos îi cere lui Demetrios să cucerească Rodos-ul, care nu-l sprijinise în blocada plănuită împotriva Egiptului, unde se stabilise Ptolemeu. După ce tratativele, în cursul cărora rodienii și-au oferit alianța, au fost rupte din cauza pretențiilor excesive ale lui Demetrios, acesta începe asediul insulei. După un an de lupte, Demetrios ridică asediul, încheiînd un tratat cu rodienii, destul de puțin avantajos pentru el (în cinstea liberării insulei se ridică celebrul colos din Rodos, o statuie a lui Helios, una din cele șapte minuni ale lumii). Anecdota privind renunțarea la asediu pentru a crușa tabloul lui Protogenes, aflat într-un sanctuar al lui Dionysos, e relatată și de alți autori (Plinius, Plutarh, Suidas).

CARTEA a XVI-a

I. *Cuvintele folositoare și demne de a fi ascultate și urmate ale filozofului Musonius; o cugetare de aceeași valoare spusă cu mulți ani înainte de către M. Cato la Numantia către cavaleri.*

1 Pe cînd eram tînr școlar am auzit acest aforism grecesc spus de filozoful Musonius și fiindcă exprimă un adevăr luminos în cuvinte puține și bine alese, mi-l amintesc cu plăcere și-l reproduc întocmai : 2 „Dacă faci cu trudă o faptă frumoasă, truda se duce, dar fapta frumoasă rămîne; dacă faci cu plăcere o faptă urită, plăcerea se duce, fapta urită rămîne”¹.

3 Mai tîrziu am găsit aceeași cugetare în cuvîntarea pe care M. Cato a ținut-o către cavaleri la Numantia. Deși exprimată mai pe larg și în cuvinte mai multe decît cea greacă, fiindcă este anterioară și mai veche, merită mai multă venerație. 4 Iată cuvintele lui Cato : „Cugetați în sufletele voastre : dacă veți face cu osteneală o faptă bună, acea osteneală vă va trece repede, pe cînd fapta bună nu va trece cît timp trăiți; dar dacă faceți ceva rău pentru plăcere, plăcerea va trece repede, iar fapta rea va rămîne totdeauna asupra voastră”².

II. *Regula întrebării și a discuțiilor la dialecticieni; critica acestei reguli.*

1 Se spune că este o regulă în disciplina dialectică potrivit căreia, dacă se discută despre o problemă și dacă ești întrebător, în răspunsul pe care-l dai să nu spui nimic mai mult decît ceea ce ești întrebător, fie că afirmi, fie că negi ceva. Cine nu respectă această regulă și spune mai mult, sau altceva decît ceea ce este întrebător, este socotit un ignorant care nu cunoaște teoria și practica discuției. 2 Fără îndoială că așa trebuie procedat cum

¹ C. Musonius Rufus, fr. LI Hense.

² Cato, *Orationes*, V, fr. 1 Jordan, 8, fr. 17 Malcovati. După Hosius (p. L, nota 10) ambii autori au avut o sursă comună, greacă.

spun ei, în cele mai multe discuții, **3** care ar fi fără sfârșit și fără rezultat, dacă n-ar fi delimitate prin întrebări și răspunsuri simple.

4 Dar sînt multe în care, dacă răspunzi scurt sau numai la ceea ce ai fost întrebat, cazii în cursă. **5** Căci presupunînd că cineva te-ar întreba: „Te rog să-mi răspunzi, ai renunțat la adulter, sau nu?” oricum vei răspunde după regula dialectică, fie că zici da, fie că zici nu, vei fi prins în cursă ca și cum ai recunoaște adulterul, . . . ¹ ei neagă. **6** Cine n-a renunțat la un lucru nu înseamnă că l-a și făcut cu necesitate. **7** Astfel este fals soiul acesta de cursă, pentru că nu se poate ajunge la concluzia că face adulter cel ce răspunde la întrebarea dacă a încetat să-l facă. **8** Dar ce vor face partizanii acestei reguli dialectice în fața acelor curse în care în mod necesar vor cădea, dacă nu vor răspunde nimic mai mult decît au fost întrebați? **9** Căci dacă eu aș întreba astfel pe unul dintre ei: „Ce n-ai pierdut ai, sau nu ai, te rog să-mi spui da sau nu?”, cel ce răspunde scurt fie că spune da, fie că spune nu, tot cade în cursă. **10** Căci dacă va spune că n-are ce n-a pierdut, se va putea trage concluzia că n-are ochii pe care nu i-a pierdut; iar dacă va spune că are, se va putea conchide că are coarnele pe care nu le-a pierdut. **11** Așadar va răspunde mai corect și mai prevăzător astfel de: „Ceea ce am avut am, dacă n-am pierdut”. **12** Dar astfel de răspuns nu se face conform legii pe care am spus-o; căci răspunde mai mult decît i s-a cerut. **13** De aceea chiar la acea regulă dialectică se adaugă de obicei că nu trebuie răspuns la întrebările captioase ².

III. *Cum explică medicul Erasistratus faptul că foamea poate fi suportată un timp dacă lipsește hrana; înseși curintele lui Erasistratus în această privință.*

1 Eram la Roma adesea zile întregi cu Favorinus și-mi cucerea inima acel om atît de dulce la vorbă; ori încotro se ducea, îl urmam ca și cum eram legat de limba sa, așa mă fermeca întotdeauna cu frumusețea vorbirii sale. **2** Odată s-a dus să viziteze pe un bolnav și am mers și eu împreună cu el. După ce a vorbit mult în grecește cu medicii care erau acolo despre starea bolnavului, a adăugat: „Nu trebuie să pară lucru de uimire că înainte avea întotdeauna poftă de mîncare, iar acum, după cele trei zile de nemîncare prescrise i-a pierit pofta de altădată. **3** Căci este adevărat ce scrie Erasistratus: «sursa poftei de mîncare este în fibrele intestinelor și în stomacul gol; cînd acestea se umplu de mîncare, sau cînd se contractă din cauza lipsei mai îndelungate de hrană, locul în care intră mîncarea ocupîndu-se sau restrîngîndu-se se strînge și voința de a primi sau de a dori mîncarea »”. **4** Citînd tot pe Erasistratus a spus că scîiții cînd erau nevoiți să rabde

II ¹ Lacună în text.

² E vorba aici de celebrul sofism „incorporatul” (καρπίνης) al lui Eubulides din Milet, unul din frunzații școlii megarice. Diogenes Laertius, II, 111, atribuie acest sofism lui Diodorus Cronus.

mai mult timp de foame, se încingeau foarte strâns cu niște bețe peste stomac. Se credea că printr-o astfel de strângere a stomacului se poate alunga foamea.

5 Acestea și alte multe ca acestea spuse atunci foarte afabil Favorinus. 6 Eu însă pe cînd din întimplare citeam după aceea cartea I a lui Erasistratus despre Δικιρέσεις (Repartițiuni oratorice) am găsit în acea carte tocmai ce auzisem pe Favorinus spunînd. 7 Iată cuvintele lui Erasistratus în legătură cu această chestiune : „Mă gîndeam că o contracțiune puternică a stomacului produce o îndelungată lipsă de poftă de mîncare. Cei care rabdă voluntar de foame, la început suferă, dar după aceea nu”. 8 Și puțin mai departe : „Sciții au obiceiul, cînd sînt nevoiți să rabde un timp mai îndelungat de foame, să-și strîngă stomacul cu cingători late, socotind că lipsa de hrană le e astfel mai ușor suportabilă. Căci ori de cîte ori stomacul e plin, prin faptul că nu rămîne nimic gol în el nu se simte lipsa de mîncare ; la fel nu rămîne gol cînd se contractă puternic”¹.

9 În aceeași carte Erasistratus spune că foamea insuportabilă, pe care grecii o numesc βούλιμος (foame de bou) se simte mai mult în zilele reci, decît cînd este vremea frumoasă și caldă, dar de ce această boală apare mai mult pe vremea rece spune că încă n-a putut afla. 10 Cuvintele prin care el spune aceasta sînt următoarele : „Nu se cunoaște și trebuie să se cerceteze de ce la acest om și la alți bolnavi cu astfel de foame insuportabilă stomacul se manifestă mai degrabă în timp rece decît cînd e cald”².

IV. Cu ce ritual și cu ce cuvinte fețialul poporului roman obișnuia să declare război celor împotriva cărora poporul porunceă să se poarte război ; de asemenea în ce termeni a fost conceput jurămîntul pentru sancționarea furturilor militare și cel prin care soldații înrolați se obligau să se prezinte în ziua prescrisă într-un anumit loc ; anumite împrejurări în care se putea trece peste jurămînt.

1 Cincius¹ scrie în cartea a III-a a operei *Despre arta militară* că fețialul poporului roman², cînd declara război dușmanilor și arunca sulița pe pămîntul lor, spunea aceste cuvinte : „Pentru că poporul hermundul și

III ¹ Erasistratus, p. 193 Fuchs.

² Erasistratus, *ibid.*

IV ¹ L. Cincius, istoric și filolog roman (identificat de unii cu analistul L. Cincius Alimmentus) ; a trăit probabil la sfîrșitul sec. II î.e.n. sau la începutul sec. I. În afară de *De re militari* citată aici, Cincius a mai scris *De comitiis*, *De consulum potestate*, *de officio iurisconsulti*, *De uerbis prisicis* etc. S-au păstrat numai fragmente. Cf. G. Wissowa, *RE*, s.u., 3. În favoarea identificării cu analistul s-a pronunțat, între alții, Niebuhr ; împotriva ei, Madvig, H. Peter, Th. Mommsen. Cf. Schanz-Hosius, I, p. 175.

² Fețialii erau, în vechea Romă, magistrați cu atribuții religioase, însărcinați cu reprezentarea poporului roman în relațiile cu popoarele străine. Le revenea, între altele, și misiunea de a îndeplini formalitățile declarației de război : colegiului fețialilor i se supuneau cauzele care

oamenii poporului hermundul³ au comis delictul de a face război împotriva poporului roman și pentru că poporul roman a decretat război cu poporul hermundul și cu oamenii hermunduli, de aceea eu și poporul roman declar și fac război poporului hermundul și oamenilor hermunduli”⁴.

2 De asemenea, în cartea a V-a a aceluiași Cincius *Despre arta militară* este scris astfel : „În vechime, pe cînd se făceau înrolări și erau înscrise ostașii în armată, tribunul militar îi supunea la jurămint care era conceput cu aceste cuvinte : «În armata consulului C. Laelius, fiul lui Gaius și a consulului L. Cornelius, fiul lui Publius⁵, și pe o rază de zece mii de pași nu vei face nici singur nici cu mai mulți vreun furt care să valoreze mai mult de o monedă de argint ; în afară de suliță, lemn de suliță, lemne de foc, fructe, furaje, burduf, foale de suflat în foc, faclă, dacă vei găsi și vei lua ceva ce nu-ți aparține, valorînd mai mult de o monedă de argint, să aduci sau să declari în termen de trei zile consulului C. Laelius fiul lui Gaius sau consulului Lucius Cornelius fiul lui Publius sau oricărui om îți va porunci unul din ei, orice vei găsi și-ți vei însuși prin violenție, sau să le dai înapoi celui pe care-l socotești proprietarul lor, ca să arăți că ai făcut un lucru drept»”.

3 Militarilor înrolați li se fixa o zi în care trebuiau să se prezinte și să răspundă în fața consulului care-i chema. 4 Apoi li se cerea un jurămint că se vor prezenta, cu adăugarea următoarelor excepții : „Dacă nu va exista unul din aceste motive : deces în familie sau sărbători de purificare după deces⁶, dacă nu fuseseră fixate în acea zi intenționat pentru neprezentare, epilepsie⁷, auspiciu de la care nu se putea lipsi fără sacrilegiu, sacrificiu aniversar, care nu putea fi legiuit decît în ziua fixată, violență, dușmani, zi fixată și convenită cu un străin. Dacă cineva va fi reținut de una din aceste cauze, a doua zi după încetarea cauzelor de reținere va veni și se va pune sub ordinele celui ce a făcut recrutarea în cătunul, satul, orașul respectiv”⁸.

5 Tot în acea carte sînt și aceste cuvinte : „Soldatul care a lipsit în ziua cînd a fost chemat și nu și-a motivat absența era notat ca indisciplinat”⁹.

justificau o declarație de război ; aceștia apreciau faptele și cereau, la frontiera cetății cu care exista conflictul, satisfacție și reparații. Dacă nu le obțineau în termen, raportau senatului că războiul poate fi pornit. Dacă senatul și poporul se declarau de acord cu pornirea războiului, fețalii se întorceau la frontieră și șeful lor, *pater patratus*, pronunța formula rituală și arunca o suliță, simbolizînd răzbunarea, pe teritoriul dușman. Cf. A. Weiss, *DA*, s.u. *fetiales*. Despre analogia dintre procedura declarării de război cu cea a proceselor particulare, vezi M. Kaser, *Das Altrömische Jus*, p. 21—22.

³ Numele hermundulilor din formula rituală raportată de Gellius nu se găsește în alte texte și nu a fost explicat. O formulă similară e citată de T. Livius, I, 32, 12, numele populației fiind *Prisci Latini*.

⁴ L. Cincius, *De re militari*, fr. 1 Bremer.

⁵ C. Laelius, prieten cu Scipio Africanus cel bătrîn, a fost consul în 190 î.e.n., împreună cu fratele acestuia, L. Cornelius Scipio.

⁶ Lat. *feriae denicales* (de la *nex* „moarte”).

⁷ Lat. *morbis soticus* ; cf. XX, 1, 27.

⁸ L. Cincius, *De re militari*, fr. 2 Bremer.

⁹ L. Cincius, *De re militari*, fr. 3 Bremer.

6 La fel în cartea a VI-a găsim scris : „Au fost numite aripi ale armatei unitățile de cavalerie, pentru că erau așezate în dreapta și-n stînga legiunii, întocmai cum sînt așezate aripile pe corpul păsărilor¹⁰. Într-o legiune sînt 60 de centurii, 30 de manipuli, 10 cohorte”¹¹.

V. Ce înseamnă uestibulum ; etimologia acestui cuvînt.

1 Sînt multe cuvinte de care ne folosim în mod obișnuit, fără să știm precis care le este sensul propriu și adevărat. Urmînd tradiția generală de a accepta un lucru fără a-l cerceta, ajungem să spunem prin acele cuvinte ceea ce gîndim noi, nu ceea ce exprimă ele. Astfel este cuvîntul *uestibulum* foarte des întilnit și întrebuițat, dar nu îndeajuns de bine cunoscut de cei ce-l folosesc. 2 Am observat că pentru unii oameni, destul de culți de altfel, vestibulul este partea de la început a casei pe care poporul o numește *atrium*¹. 3 C. Aelius Gallus², în cartea a II-a *Despre sensul cuvintelor din domeniul dreptului civil*³, spune că vestibulul nu este în interiorul casei și nici nu este o parte a casei, ci este locul gol înaintea ușii casei, prin care se intră în casă din stradă, cînd la dreapta și la stînga ușii sînt alte case pînă la stradă și însuși ușa este departe de stradă, fiind între ușă și stradă un spațiu gol⁴.

4 S-au făcut destule cercetări asupra originii acestui cuvînt, dar toate cîte le-am citit, mi se par aproape toate nepotrivite și absurde. 5 Mi-amintesc că Sulpicius Apollinaris un bărbat de o cultură aleasă spunea cam acestea : „Particula *ue* ca multe altele, uneori are sens augmentativ, alte-

¹⁰ Aripile (lat. *alae*) erau la început călăreții așezați pe cele două laturi ale legiunii, pentru a o proteja. Acesta este sensul care rezultă din textul lui Cincius. Mai tîrziu, aripile erau trupe amestecate (infanterie și cavalerie) recrutate din populațiile italice și așezate pe marginile legiunii.

¹¹ L. Cincius, *De re militari*, fr. 4 Bremer. Legiunea (*legio*) era cea mai mare unitate militară romană, cu un efectiv care a variat în cursul istoriei de la 3 000 la 6 200 oameni. Legiunile erau împărțite, la început, în 30 de manipuli a 100 (apoi 200) oameni ; manipuli de 200 erau împărțiți în cîte două centurii ; mai tîrziu (după Marius), 3 manipuli de 200 oameni formau o cohortă. Pentru detalii, vezi Liebenam, *RE*, s.u. *exercitus*.

¹ *Atrium* era prima încăpere mare a casei romane și în același timp cea mai importantă, deoarece acolo se desfășurau, la origine, ceremoniile cultului domestic, se primeau oaspeții și clienții. O dată cu mărirea casei o parte din destinațiile originare ale *atrium*-ului au trecut asupra altor încăperi, fără ca prin aceasta atrium să înceteze a fi încăperea esențială.

² Despre juristul C. Aelius Gallus, a cărui lucrare citată aici e amintită și de alți autori (Macrobius, Festus, Servius) nu se știe nimic. Faptul că e des pomenit de Festus pare să dovedească că a trăit înaintea lui Verrius Flaccus, a cărui operă a fost prelucrată de Festus și că Verrius ar fi folosit lucrarea lui. Cf. Klebs, *RE*, s.u., 58. Gellius s-a inspirat, probabil, în acest paragraf din Verrius (cf. Hosius, p. 11).

³ Aelius Gallus, fr. 23 Bremer.

⁴ Sensul cuvîntului *uestibulum* a evoluat : la început desemna într-adevăr un loc liber în fața casei. O dată cu mărirea orașelor și micșorarea terenurilor libere, vestibulul devine locul din interiorul casei unde așteptau clienții, identificîndu-se cu *atrium* (schimbarea s-a produs prin sec. II î.e.n.). Ca de obicei, Gellius consideră numai accepțiunile arhaice ale cuvintelor drept corecte. Cf. Fiechter, *RE*, s.u. *Römisches Haus*, col. 98.

ori diminutiv ⁵. **6** De exemplu cuvintele *vetus* (vechi) și *vehemens* (puternic), unul exprimă vîrstă veche (*ue aetas*) iar celălalt forță, elan al minții (*ue mens*)⁶. Iar *uescus*, care e compus din particula *ue* și *esca*, exprimă cele două sensuri contrarii. **7** Căci într-un fel zice Lucrețiu *uescum sal*⁷ (sare care roade) cu sensul de întărire a acțiunii de a mîncea, și în altfel Lucilius, care prin *uescus* înțelege dezgustul de mîncare ⁸. **8** Cei ce făceau în vechime case mari, lăsau un loc gol în fața ușii, care se întindea de la intrare pînă la stradă. **9** În acel loc așteptau cei ce veneau dimineața să salute pe stăpînul casei, înainte de a fi primiți înăuntru și nu stăteau în stradă, dar nici nu erau în casă. **10** Deci de la existența acelui loc, care era ca un fel de stație (*stabulatio*), s-a numit vestibulul acest spațiu mare în fața intrării în locuință, unde stăteau cei veniți, precum am spus, înainte de a fi introduși în casă ⁹. **11** Trebuie să amintim că acest cuvînt n-a fost întrebuintat întotdeauna de către vechii scriitori în sensul lui propriu. ci în unele metafore, care au fost făcute astfel, încît nu s-au depărtat mult de sensul pe care l-am arătat. Astfel Vergiliu spune în cartea a VI-a :

Chiar înaintea vestibulului și la intrarea în gîtlejul lui Orcus
și-au așezat locuința Jalea și Remușcările răzbunătoare ¹⁰.

12 El nu vorbește despre vestibul ca despre prima parte a casei infernului, ceea ce ne-ar putea înșela, ne-ar putea face să credem că despre acesta e vorba, ci arată două locuri distincte în afară de locuința lui Orcus *uestibulum* și *fauces* (gîtlej, strămoare de trecere, coridor) dintre care prin *uestibulum* înțelege locul din fața casei, dinaintea intrării în Orcus, iar *fauces* drumul îngust prin care se ajunge în vestibul ¹¹.

VI. Ce sînt jertfele numite bidentes și de ce au fost numite astfel; opiniile lui P. Nigidius și Iulius Hyginus asupra acestei chestiuni.

1 Întorcîndu-mă din Grecia, am ajuns cu corabia la Brundisium. Aici un profesor de limba latină, chemat de brundisieni de la Roma, dădea consultații publice. **2** M-am dus și eu la el pentru recreație, căci eram obosit și

⁵ Vezi mai sus, V, 12, 10 și nota 6.

⁶ Etimologia propusă pentru *vetus* (cuvînt indo-european) e fantezistă: cea a adjectivului *ue(he)mens* e plauzibilă, fără a fi certă (o legătură cu verbul *ueho* „a duce” există în orice caz, fie că e originară, fie că e stabilită de vorbitori prin etimologie populară). Cf. Ernout-Meillet, s.u., și, împotriva legăturii cu *mens*, Walde-Hofmann, s.u.

⁷ Lucrețiu, *De rerum natura*, I, 326.

⁸ Lucilius, v. 602 Marx (păstrat fragmentar de Nonius, 186.32).

⁹ Etimologia pe care o sugerează Gellius (sau Sulpicius Apollinaris) pentru *uestibulum* este *ue* + *stabulum*, nume de loc (sau de instrument) format de la verbul *sto* „a sta” sau *sisto* „a se opri”. Etimologia înșală nu e cunoscută, dar apropierea celui de al doilea element de verbul *stare* a reținut atenția unor cercetători moderni. Vezi Walde-Hofmann, s.u.

¹⁰ Vergiliu, *Eneida*, VI, 273-274.

¹¹ Explicația lui Gellius e corectă în ceea ce privește sensul lui *uestibulum*; *fauces*, care desemnează, în limbajul tehnic, un coridor interior, nu poate fi considerat ca acces la *uestibulum* decît dinăuntru; Vergiliu a vrut, pe cîl se pare, să dea o culoare tehnică expresiei curențe *fauces Orci* („gîtlejul lui Orcus”). Cf. Norden., *Komm.*, ad loc.; Rolfe, III, p. 146, n. 3.

plietisit de drumul pe mare. 3 Citea prost și barbar cartea a VII-a din Vergiliu, în care este scris versul acesta :

Centum lanigeras maclabat rite bidentes
(Sacrifica, după ritual, o sulă de oi *bidentes*)¹

4 și cerea să i se pună întrebări din orice domeniu, dacă are cineva vreo nedumerire. 5 Atunci eu, uimit de curajul aceluia ignorant, l-am întrebat : „Lămurește-mă, maiestre, ce vrea să spună cuvîntul *bidentes*?”

6 — „*Bidentes*, a răspuns el, sînt numite oile și de aceea le-a zis și *lanigeras* (purtătoare de lînă) ca să zugrăvească mai plastic oile.

7 — Vom vedea, zic eu, dacă numai oile sînt numite *bidentes*, cum zici tu, și dacă poetul Pomponius, autor de atelane, a greșit cînd a scris în opera sa *Galii transalpini* astfel :

Mars, tibi foveo facturum, si unquam redierit bidenti uerre.
(Mars, îți promit că-ți voi sacrifica, de se va întoarce, un vier de doi ani)².

8 Dar acum te-am rugat să spui dacă știi care este explicația acestui cuvînt.

9 El, fără nici o șovăială și cu mare îndrăzneală, a răspuns :

„Se numesc *oues bidentes*, fiindcă au numai doi dinți”.

10 — Rogu-te, în ce parte a pămîntului ai văzut că există în mod firesc oi numai cu doi dinți ? Aceasta este o minune și ar trebui avut grijă să aducem jertfă expiatoare³.

11 Atunci el, neașteptîndu-se și iritat împotriva mea, mi-a ripostat :

— Întrebă chestiuni de competența unui gramatic ; despre dinții oilor ciobanii pot răspunde.

12 Am rîs de glumele acestui om de nimic și l-am lăsat.

P. Nigidius în cartea pe care a compus-o despre *Măruntaiile de sacrificiu* spune⁴ că se numesc *bidentes* nu numai oile, ci toate victimele în vîrstă de doi ani, dar nu explică de ce li se spune *bidentes*. 13 Așa cum bănuiam și eu de altfel, am găsit scris în niște comentarii despre dreptul pontifilor⁵ că la început s-a zis *bidennes*, cu intercalarea lui *d*, în loc de *biennes* și că, printr-o îndelungată întrebuițare, cu timpul cuvîntul a fost alterat,

VI ¹ Vergiliu, *Eneida*, VII, 93.

² Pomponius, v. 51—52 Ribbeck.

³ Lat. *ostentum enim est et piaculis factis procurandum*. *Ostenta* erau semnele prin care divinitatea își arăta intențiile sau nemulțumirea. De aceea trebuia procedat la un sacrificiu de expiere a greșelilor (*piaculum*), și o ceremonie religioasă de purificare (*procuratio*) ; aceasta din urmă varia în raport cu natura semnului divin. Nașterea unor monștri era considerată unul din semnele obișnuite de manifestare a miniei divine (alături de : comete, eclipse, întimplări miraculoase în legătură cu statuile zeilor, ploaie colorată, voci misterioase, roaderea metalelor de către șoareci etc., etc.). Cf. și IV, 6.

⁴ Nigidius Figulus, fr. 81 Swoboda, 39 Funaioli.

⁵ III, p. 566 Bremer.

schimbându-se din *bidennes* în *bidentes*, fiindcă așa era mai ușor, mai plăcut de pronunțat⁶.

14 Totuși Iulius Hyginus, care se pare că nu era ignorant în domeniul dreptului pontifical, în cartea a IV-a a operei sale despre Vergiliu scrie că *bidentes* se numesc animalele de jertfă care după vârsta lor aveau doi dinți mai mari. 15 Iată înseși cuvintele lui : „Jertfa *bidens* trebuie să aibă opt dinți dintre care doi mai mari, aceștia arătând că animalul a trecut de la vârsta fragedă la vârsta următoare”⁷.

Ochii, nu argumentele, te pot convinge dacă este întemeiată sau nu această opinie a lui Hyginus⁸.

VII. *Laberius a creat numeroase cuvinte cu o libertate exagerată; el a folosit de asemenea multe cuvinte despre care ne întrebăm adesea dacă sînt latinești.*

1 Laberius, în mimii pe care i-a scris, a întrebuițat destul de multe cuvinte create cu prea mare îndrăzneală. 2 Căci spune *mendicimonium*, *moechimonium* (depravare), *adulterio* și *adulteritas*, pentru *adulterium* (adulter) *depudicavit* pentru *stupravuit* (a necinstit), *albuuium*, pentru *diluuuium* (potop)¹. În mimul intitulat *Cophinus* (Panerul), spune *manuatus est* pentru *furatus est* (a fost furat)², 3 iar în *Fullo* (Curățitorul de stofe) spune *manuaruis* în loc de *fur* (hoț):

⁶ Etimologia acceptată de Gellius e fantezistă : nu există nici o posibilitate de transformare a lui *biennis* „de doi ani” în *bidens*. În realitate, cuvîntul provine totuși din *bi-* și *dens* „dinte”, referindu-se sau la a doua dentiție a animalelor sau la cele două șiruri de dinți. Denumind mai înții victimelor indiferent de specie (cf. citatul din Pomponius), *bidens* ajunge să se refere exclusiv la oi, devenind sinonimul poetic al numelui animalului (*ouis*); în exemplul din Vergiliu valoarea cuvîntului este aceasta din urmă, așa că răspunsul gramaticului e, pentru textul în discuție, corect.

⁷ Hyginus, fr. 3 Funaioli.

⁸ Ironic sau nu, acest apel la observația directă pentru verificarea informațiilor livrestî merită să fie semnalat pentru caracterul său excepțional în știința din epoca lui Gellius.

VII ¹ Laberius, v. 150 Ribbeck. *Mendicimonium* „cerșetorie” e un abstract de la *mendicus* „cerșetor”, *moechimonium* „dezmat, adulter” de la *moechus* „destrăbălat, adulter” (cuvînt de origine greacă). Derivatul abstract obișnuit de la *adulter* „adulter” este *adulterium*; Laberius formează abstracte cu alte sufixe, desigur cu intenție glumeață : *adulterio* e derivat cu sufixul *-io*, folosit de obicei pentru formarea abstractelor verbale (poate că avem de a face aici cu o parodiare a vocabularului juridic, unde se găseseră abstracte denominative în *-io* : *duplio*); sufixul din *adulteritas* servește la formarea abstractelor adjectivale; aici derivatul e al unui substantiv. Verbul *depudicare*, atestat numai aici, e alcătuit din prefixul *de-* (cu valoare privativă) și adjectivul *pudivus* „rușinos, cast”, după modelul verbelor sinonime *dehonestare* (de la *honestus* „cinstit”), *deuirginare* (de la *uirgo* „fecioară”). Între *diluuuium* și *albuuium* e o diferență de prefix : *albuuium* înseamnă „spălare” și e atestat numai aici și, poate, la un agrimensur tardiv (*Gron.* 82.19), referindu-se la un curs de apă care inundă o regiune.

² Laberius, v. 39 Ribbeck. Verbul, atestat numai aici (și la Nonius), e derivat de la *manus* „mînă” și pare să aibă culoare argotică, deși ar putea fi o creație a lui Laberius (cf. L. Delmasso, *RFIC*, I, 1923, p. 208 și urm.).

... *Manuari, pudorem perdidisti* (Hoțule, ți-ai pierdut rușinea)³ și face multe inovații de acest fel. 4 Uneori pune în circulație chiar cuvinte vulgare, grosolane, din limbajul trivial al plebei, cum spune în *Staminariae* (Torcătoarele) :

Tollet bona fide uos Orcus nudos in catomum

(Pe buna-credință, Orcus vă va duce goale în lumea subpămînteană)⁴.

5 El spune : *elutriare lintea* (a spăla lenjeria); *lauandaria* (rufăria dată la spălat)⁵ și

coicior in fullonicam (sint aruncat în spălătorie)⁶,

quid properas? equid praecurris Caldonia? (De ce te grăbești,
de ce alergi Caldonia?)⁷.

6 De asemenea în *Restio* (Fringhierul) zice *talabarrunculi*, pentru cuvîntul popular *talabarriones*⁸. 7 În *Compitalia* (Sărbătorile compitale) spune :

malas malaxauī (Mi-am frămîntat fălcile)⁹.

8 în *Cacomnemon* (Amintire urită) zice :

. . . . *Hic est*

*ille gurdus, quem ego me abhinc menses duos ex Africa uenientem
excepisse tibi narraui.*

. . . . (Acesta este gugumanul

Despre care ți-am povestit că l-am primit acum două luni
în urmă cînd a venit din Africa)¹⁰.

³ Laberius, v. 46 Ribbeck. *Manuarius* e un derivat de la verbul amintit mai sus sau direct de la *manus*, cu sufixul *-arius*, servind la formarea numelor de meseriași; substantivul nu e atestat decît aici (ca adjectiv apare mai jos, XVIII, 13,4).

⁴ Laberius, v. 87 Ribbeck. Cuvîntul „vulgar” e *catomum* (forma nu apare la fel în toate manuscrisele, iar ritmul nu e clar și nu permite alegerea uneia din lecțiuni). Dacă citim *catomum*, ca în majoritatea manuscriselor, cuvîntul poate fi considerat o transpunere a locuțiunii grecești $\chi\alpha\tau'\acute{\omega}\mu\omicron\nu$ „pe umăr” (cf. *Th. L.L.*, s.u.); adoptînd lecțiunea *calonium*, a unui manuscris, Mignon traduce „în infern”, fără a-și justifica interpretarea (de la gr. $\chi\acute{\alpha}\tau\omega$ „în jos”?). Expresia în *catomum* se găsește și la Cicero, *Fam.*, 7, 25, 1, cu sens neprecis.

⁵ Laberius, v. 151 Ribbeck. Derivarea verbului *elutriare* din *eluo* „a spăla” nu e clară (poate dintr-un frecventativ neatestat **eluto(r)*). *Lauandaria* e format din gerundivul *lauandus* al verbului *lauo* „a spăla”, cu sufixul *-arium*.

⁶ Laberius, v. 147 Ribbeck. Cuvîntul vulgar e adjectivul substantivat *fullonica* (*officina fullonica* „spălătorie”), atestat și la autori tardivi (Frontin, Ulpian etc.). După Rolfe (III, p. 154, n. 1, și ALL, X. 1898, p. 231 și 240), s-ar subînțelege *ars* (meseria), nu *officina*; contextul nu e suficient de larg pentru a decide între cele două interpretări. Atît *coicior* cît și *fullonica* fiind atestate și în alte texte, e greu de spus dacă remarcă se referă într-adevăr la *fullonica*.

⁷ Laberius, v. 148 Ribbeck. Cuvîntul *caldonia* (= *Calydonia*?; cf. *Th. L.L.*, s.u.), la care se referă Gellius, n-a fost explicat satisfăcător; nici funcția sintactică nu e clară: ar putea fi un neutru plural sau un vocativ singular.

⁸ Laberius, v. 79 Ribbeck. *Talabarrunculus* e un diminutiv de la *talabarrio* (cf. *homunculus* de la *homo*). Sensul acestor cuvinte, neatestate în altă parte, e necunoscut.

⁹ Laberius, v. 37 Ribbeck. Verbul *malaxare* e un împrumut popular din greacă ($\mu\alpha\lambda\acute{\alpha}\sigma\sigma\omega$ „a mîlua”).

¹⁰ Laberius, v. 13—15 Ribbeck. *Gurdus* „greoi”, cuvînt popular, păstrat în limbile romanice (fr. *gourd*, ital. (calabr.) *urdu*).

9 De asemenea în mimul intitulat *Natal* întrebuițează cuvintele *cippus* (coloană funerară) *obba* (cupă) *camella* (vas de sacrificiu ¹¹) *pittacium* (glugă), *capitium* (haină de femeie care acoperea pieptul) :

Induis capitium tunicae pittacium (Îmbraci *capitium*, gluga tunicii) ¹².

10 În afară de acestea, în *Anna Peranna* zice *gubernius* în loc de *gubernator* (cîrmaci) *planus* în loc de *sycophanta* (delator), *nanus* în loc de *pumilio* (pitic) ¹³. De altfel și Cicero întrebuițează cuvîntul *planus* în loc de *sycophanta*, în discursul pentru apărarea lui Cluentius ¹⁴. **11** De asemenea în mimul intitulat *Saturnalia* zice *botulus* în loc de *farcimen* (cîrnat) *homo leuenna* în loc de *homo leuis* (om ușuratic) ¹⁵. **12** La fel în *Necyomantia* zice *cocio*, cuvînt vulgar în loc de *arillator* (misit) întrebuițat de cei vechi.

Cuvintele lui Laberius sînt acestea :

Duas uxores? Hercle hoc plus negoti est, inquit cocio;
Ser aediles uiderat

(Două neveste? Pe Hercule, aceasta e o bună afacere, zise misitul;
Văzuse pescunne șase edili) ¹⁶.

13 În mimul intitulat *Alexandrea*, s-a folosit de același cuvînt grec de care se folosește poporul de rînd, dar într-o întrebuițare latinească

¹¹ Laberius, v. 60 Ribbeck. *Cippus* „stilp etc.”, al cărui caracter popular e confirmat nu numai de prezența geminatei, dar și de o mărturie expresă a lui Caesar, *BG*, VII, 73, 4, care atribuie soldaților folosirea cuvîntului. S-a păstrat în toate limbile romanice (rom. *cep*). *Obba* „un fel de vas, cupă” e un cuvînt străin de proveniență necunoscută, poate identic cu orașul african *Obba*, de lângă Carthagina (există în toate limbile exemple de denumire a unui obiect după localitatea de unde provine). *Camella* „vas de băut” (cunoscut și sub forma *gamella*) e de asemenea un cuvînt popular, păstrat în limbile romanice (it. *gamella*); e un diminutiv de la *camera* „boltă, barcă etc.”.

¹² Laberius, v. 61 Ribbeck. *Pittacium*, împrumut popular din gr. *πιττάκιον* „tăbliță de scris, bilet”, are în latinește sensuri variate: „etichetă, bilet, bucăciță de piele, afiș”. *Capitium* „glugă” derivat popular de la *caput* „cap”, păstrat în limbile romanice (fr. *chevet* „căpătii” etc.).

¹³ Laberius, v. 3 Ribbeck. *Gubernius*, cuvînt popular, atestat și în texte tirzii, din limbajul marinarilor (din gr. *κυβερνητής*; cf. G. Gundermann, *ALL*, VII, 1892, p. 587–588, și L. Delmaso, *art. cit.*, p. 208). *Planus* e un împrumut din gr. *πλάνος* „șarlatan, înșelător, vagabond”. *Nanus*, din gr. *νῆνος*, s-a păstrat în numeroase limbi romanice (fr. *nain*), eliminînd pe mai vechiul *pumilio*, de origine necunoscută (poate împrumutat din gr. *πυγμαχίω*, confundat cu *πυγμαχός* „pigneu”). Despre folosirea în limba populară a lui *nanus*, vezi și mai jos XIX, 13.

¹⁴ Cicero, *Pro Cluentio*, XXVI, 72.

¹⁵ Laberius, v. 80¹ Ribbeck. *Botulus*, de origine probabil dialectală, s-a păstrat în unele limbi romanice (fr. *boyau*); *farcimen* e un derivat al verbului *farcio* „a umple (termen culinar)”. *Leuenna*, derivat, probabil glumeț, de la *leuis*, cu ajutorul unui sufix de origine etruscă, simțit ca străin de către vorbitori.

¹⁶ Laberius, v. 63–64 Ribbeck. *Cocio*, cuvînt vulgar, de origine neclară, s-a păstrat în cîteva limbi romanice (ital. *scozone* de la o variantă *coctio*); *arillator* „negustor”, de origine necunoscută, e foarte rar atestat în textele latine (numai la glosatori); Festus (Pauli, 20) îl glosează *coctio*.

lăudabilă, căci a zis *emplastrum*, la neutru, nu la feminin, cum spun acești novici semidocti. **14** Transcriu versul din acel mim :

quid est ius iurandum? emplastrum aeris alieni
(ce este jurământul? Plăsturele unei datorii)¹⁷.

VIII. *Ce înseamnă și cum se spune de către ai noștri ceea ce dialecticienii numesc axioma; alte câteva noțiuni ce servesc pentru introducerea în dialectică.*

1 Pe când mă inițiam în studiul dialecticii, voind să-mi însușesc această artă, a trebuit să merg și să studiez ceea ce dialecticienii numesc *εισαγωγική* (introducere)¹. **2** Atunci, fiindcă trebuia să învăț mai întâi despre axiome, pe care M. Varro, uneori le numește *profata*, alteori *proloquia*², am căutat cu grijă și am citit în biblioteca Păcii³ comentariul *De Proloquiis* (Despre propoziții) al învățatului L. Aelius, care a fost profesorul lui Varro. **3** Dar în el n-am găsit nimic seris metodic și clar, în scopuri didactice, și mi se pare că Aelius a făcut acea carte mai degrabă pentru a-și fixa el anumite cunoștințe, decît pentru a învăța pe alții.

4 Așadar a trebuit să mă întorc la cărțile grecești; în ele am găsit axioma definită *λεκτόν ἀποτελέει ἀπόφαντον ὅσον ἐρ' ἀύτῳ* (o gândire exprimată în întregime fără nevoie de completare)⁴. **5** Această definiție n-o mai traduc, fiindcă e nevoie de cuvinte noi și nemaiauzite, pe care greu le-ar putea suporta urechile neobișnuite⁵. **6** M. Varro în cartea a XXIV-a a operei *Despre limba latină*, dedicată lui Cicero, o definește foarte clar astfel: *Proloquium est sententia in qua nihil desideratur* (Axioma este o gândire căreia nu-i lipsește nimic)⁶.

7 Dar se va înțelege mai bine această definiție dacă vom da exemple. *Axioma*, sau dacă vreți *proloquium* sînt propoziții ca acestea: Hanibal a fost cartaginez, Scipio a distrus Numantia, Milo a fost condamnat pentru

¹⁷ Laberius, v. 1 Ribbeck. Cuvîntul *emplastrum* „plăsture” e împrumutat din gr. *ἐμπλάστρον*: dubletul feminin *emplastra*, condamnat de Gellius, nu apare în texte decît o singură dată la Gargilius Martialis, 5, 139, 7 (unde însă ar putea fi interpretat ca adjectiv; cf. *Th. L.L.*, s.u.).

VII ¹ Prin „dialectică” Gellius înțelege aici „logică”. „Dialecticienii” sînt pentru el filozofii stolci care au acordat o mare importanță logicii, asimilînd atît doctrina aristotelică cît și cea megarică.

² Varro, *LL.*, fr. 29 Goetz-Schoell (vezi mai jos, par. 6), fr. 22 Funaioli. Termenii latini folosiți de Varro sînt formați din prefixul *pro-* și derivate ale unor verbe care înseamnă „a spune” (*fari* și *loquor*).

³ Vezi mai sus, V, 21, 9.

⁴ Cf. Crisip, fr. 193 și 194 Arnim. Vezi și, pentru întregul capitol, fragmentele 207–220, din care textele lui Gellius figurează la numerele 207–208, 213, 218.

⁵ Cf. și introducerea, p. XLVIII-XLIX.

⁶ Varro, *LL.*, fr. 29 Goetz-Schoell, fr. 22 Funaioli.

omor, Plăcerea nu este nici bine, nici rău⁷. **8** În general, orice gândire completă și terminată, fie că exprimă un adevăr, fie că nu, este numită de dialecticieni axiomă, de M. Varro *proloquium*, așa cum am spus, iar de M. Cicero *pronuntiatum*, termen întrebuințat provizoriu „pînă voi găsi altul mai bun”, zice el⁸.

9 Termenul grecesc *συνυμμένον ἄζιωμα* unii dintre ai noștri îl redau prin *adiunctum* (propoziție condițională), alții prin *connexum* (propoziție conexă)⁹. Acest *connexum* se poate exemplifica astfel: Dacă Platon se plimbă, Platon se mișcă; dacă e zi, soarele este deasupra pămîntului. **10** De asemenea ceea ce grecii au numit *συνεπιλεγμένον*, noi numim fie *coniunctum*, fie *copulatum* (propoziții copulative)¹⁰, de exemplu: P. Scipio, fiul lui Paulus, a fost de două ori consul, a fost onorat cu triumful, a fost cenzor și a avut coleg de cenzură pe L. Mummius.

11 În orice coniunct însă dacă există o singură minciună, chiar dacă restul este adevărat, totul devine minciună. Dacă, de exemplu, la toate adevărurile pe care le-am spus despre Scipio voi adăuga „a învins pe Hani-bal în Africa”, ceea ce e fals, toate celelalte pe care le-am spus în lanțul coniunct, devin false din cauza acestui adaos fals care a fost pus împreună cu ele.

12 Este o altă categorie de propoziții pe care grecii le numesc *διεζευγμένον ἄζιωμα*, iar noi le numim *disiunctum* (disiunctive)¹¹, cum sînt acestea: „Plăcerea este sau un bine, sau un rău, sau nici bine nici rău”. **13** Toate propozițiile disiunctive trebuie să se contradică una pe alta și elementele lor opuse, pe care grecii le numesc *ἀντικειμένα*¹² să fie contradictorii între ele. Dintre toate propozițiile disiunctive una singură trebuie să fie adevărată, iar celelalte false. **14** Căci dacă nu va fi nici una din ele adevărată, sau vor fi toate, sau mai multe decît una, sau dacă propozițiile opuse nu vor fi contrare între ele, atunci acest *disiunctum* este fals și se numește *παραδιεζευγμένον*¹³, cum este acesta în care propozițiile opuse nu sînt și contrarii: „Sau alergi, sau umbli, sau stai”. Aceste propoziții sînt adversative, dar nu și contrarii: „A nu umbli”, „a nu sta” și „a nu alerga” nu sînt contradictorii fiindcă se numesc contra-

⁷ Ultima propoziție aparține eticii stoice; vezi și mai sus, textul din Epictet citat la I, 2,9; apoi II, 7, 18 și IX, 5,5.

⁸ Cicero, *Tusculanele*, I, VII, 14. Gellius citează liber sau din memorie. Termenul propus de Cicero e format tot din prefixul *pro-* și verbul *nuntiare* „a înștiința, a enunța”.

⁹ *Adiunctum* ca echivalent al gr. *συνυμμένον* nu e atestat decît aici (atribuit de Funaioli lui Aelius Stilo, fr. 74); cf. O. Hey, *Th. L.L.*, I, 712, 51. *Connexum* are mai multe accepțiuni filozofice; cuvîntul e folosit cu un sens apropiat de cel de aici, dar denumind poate silogismul în ansamblu, la Cicero, *De fato*, VII, 14. Cf. și *Th. L.L.*, IV, 168, 5.

¹⁰ Cuvintele latinești înseamnă „legat, împreunat, unit”. Cu sensul tehnic atribuit de Gellius nu sînt atestate decît aici; cf. *Th. L.L.*, IV, 337, 65 și 924, 9.

¹¹ Termenul latin calchiază exact pe cel grec, atestat și ca substantiv neutru, τὸ διεζευγμένον.

¹² Cuvîntul grec, ca și traducerea sa latină (*oppositum*) înseamnă „pus în față, așezat față în față, unul împotriva altuia”.

¹³ Termenul grec, atestat numai în acest pasaj, e format din *διεζευγμένον* și prefixul *παρ-* care marchează că un lucru nu e făcut în bună ordine, că se abate de la regulă.

dictorii propozițiile care nu pot fi în același timp adevărate; căci poți în același timp să nu te plimbi, să nu stai și să nu alergi.

15 Dar este destul dacă am dat acest scurt exemplu de dialectică.

16 Aduag și atrag luarea aminte numai că studiul acestei discipline la început pare plictisitor, neplăcut, demn de dispreț și nefolositor, dar dacă vei înainta puțin în el, atunci utilitatea lui îți va fi clară în minte și vei simți o plăcere nepotolită de învățatură, 17 căreia dacă nu-i vei pune unele limite va exista primejdia nu fără însemnătate ca să îmbătrânești și tu ca mulți alții în acele întortochieri și meandre ale dialecticii ca între stîncile Sirenelor¹⁴.

IX. Ce înseamnă *cuvintele* *susque deque atit de des folosite în cărțile celor vechi.*

1 *Susque deque fero (susque deque sum)* sau *susque deque habeo* — căci se întrebuințează în toate felurile acestea — este o expresie din limbajul oamenilor culti. În poemele și scrisorile celor vechi este întrebuințată în felurite chipuri; 2 dar mai ușor vei găsi din cei ce o folosesc, decît din cei ce o înțeleg. Astfel mulți dintre noi, cînd întilnim cuvinte mai rare, ne grăbim să le folosim nu să le înțelegem. 3 *Susque deque ferre* înseamnă a fi cu suflet calm și a nu da atenție, uneori a neglija și disprețui accidentele și are aproape același sens cu grecescul ἀδιαφορεῖν (a fi indiferent). 4 Laberius spune în *Compitalia* (Sărbătorile compitale):

„Acum ești liniștit, acum ești calm (*nunc tu susque deque fers*)
Soția ta stă pe patul de nuntă și un sclav de nimic îi spune
vorbe nelegiuite”¹.

5 M. Varro, în *Sisenna sau Despre istorie*, spune: „Iar dacă începutul și urmarea tuturor acestora n-ar fi la fel, n-ar fi nimic neliniștitor (*susque deque esset*)”².

6 Iar Lucilius în cartea a III-a :

„Toate acestea au fost jocuri fără nimic îngrijorător
(*Susque omnia deque fuerunt*)
Îți spun, toate au fost glume și jocuri ușoare
(*Susque et deque fuere*)

Osteneala grea a fost cînd am ajuns la hotarele Setiei :
munți prăpăstioși, toate Aetnele, Athonii stîncoși³.

¹⁴ Imaginea pare să se refere mai degrabă la Scila și Caribda decît la Sirene, deși, după una din legende, sirenele s-au transformat în stînci, după ce au fost înfrînte de cîntecul lui Orfeu.

IX ¹ Laberius, v. 29—32 Ribbeck.

² Varro, p. 256 Riese.

³ Lucilius, v. 110—113 Marx. Expresia discutată de Gellius înseamnă la origine „de jos în sus și de sus în jos”, de unde, apoi, „în mod indiferent”; după cum afirmă și Gellius, expresia a ieșit din uz (cea mai tîrzie atestare literară se găsește într-o scrisoare a lui Cicero, *Ad Atticum*, XIV, 6, 1).

X. Ce sînt proletarii, ce sînt capite censi ; de asemenea ce este assiduus în cele 12 table ; explicația acestui cuvînt.

1 Eram la Roma într-o zi de sărbătoare. Activitatea forului era suspendată și într-o reuniune de mai mulți oameni culți se citea o carte din *Analele* lui Ennius. În acea carte erau aceste versuri :

Proletarul (*proletarius*) este împodobit de către stat cu scut
Și cu sabia nemiloasă.
Ei stau de strajă și păzesc zidurile, orașul, forul¹.

2 Cineva a întrebat ce înseamnă *proletarius*. **3** Eu, zărind în acel cerc pe un prieten al meu versat în dreptul civil, l-am rugat să ne comenteze acest cuvînt. **4** El a răspuns că el e specialist în drept nu în gramatică. „Cu atît mai mult — i-am spus — trebuie să ni-l explici, fiindcă ești, cum spui, specialist în drept. **5** Căci Q. Ennius a împrumutat acest cuvînt din cele 12 table ale voastre, în care, dacă îmi amintesc bine, este scris astfel : „Unui *assiduus* să-i fie garant un *assiduus*. Unui *proletarius*, orice cetățean vrea”². **6** Îți cerem așadar să nu socotești că se citesc acum *Analele* lui Q. Ennius, ci cele 12 table și să ne explici ce este în acea lege un *proletarius civis* (cetățean proletar)”. **7** „M-aș socoti dator — a răspuns el — să spun și să explic acest cuvînt, dacă aș fi studiat dreptul faunilor și al aborigenilor³ ; **8** dar *proletarii*, *assidui*, *sanates*, *uades* (garanții), *subuades* (subgaranții), *viginti quinque asses* (25 de ași), *taliones* (talionii), *furtorum quaestio cum lance et licio* (cercetarea furturilor cu talerul și cu cingătoarea)⁴, toate acestea s-au șters de vechime și cele 12 table în afară de acțiunile

X ¹ Ennius, *Annales* (VI, fr. VIII), v. 183—185 Vahlen.

² *Legea celor XII table*, I, 4 Riccobono. Despre *assiduus* și *proletarius*, vezi notele următoare. Termenul tradus prin „garant” e lat. *uindex* și denumește persoana care intervine în favoarea unui cetățean urmînd a fi arestat la ordinul creditorului său sau împotriva căruia există o citare în justiție. *Vindex*-ul se însărețina și cu pledarea cauzei în fața judecătorului. Pentru a nu permite în felul acesta datornicilor să nu-și plătească datoriile, numind ea *uindex* un cetățean insolubil, legea prevedea egalitatea de clasă censitară între debitor și garant. În cazul cetățenilor citați în justiție, garantul avea obligația să-l silească pe cel convocat să se prezinte la termenul stabilit și era pedepsit în cazul cînd nu putea obține aceasta : cf. E. Cuq, *DA*, s.u. *uindex*. Despre ipotezele emise asupra originii instituției *uindex*-ului, vezi P. Noailles, *Cours*, III, p. 151 și urm.

³ Vezi mai sus, V, 21, 7.

⁴ Termenii se găsesc în *Legea celor XII table*, I, 5, 10 ; VIII, 2 (vezi mai jos XX, 1, 14), 4, 15. Despre primii doi termeni, vezi mai jos, par. 10—14. *Sanates* nu are sensul prea clar ; după Festus, ar fi denumirea unor populații italice care pentru un moment s-au răsucit împotriva Romei, dar au revenit mai tirziu ; juridicește au fost asimilați cu cei rămași credincioși. *Vades* (singular *uas*) erau garanții pe care și-i alegea cineva în cursul unui proces pentru a confirma prezentarea lui la termenul următor ; în cazul cînd cel pentru care se angaja nu apărea la termenul fixat, garantul era obligat la plata unei sume de bani. Angajamentul unui garant putea fi întărit prin garanția altor persoane, numite *subuades*, care garantau plata unei fracțiuni determinate din datoria totală. Despre cei 25 de ași și despre talion, vezi mai jos, XX, 1, 12 și 14 ; despre cercetarea furturilor *cum lance et licio*, vezi mai sus, XI, 18, 9.

legale ale cauzelor centumvirale⁵, au căzut în uitare de la legea Aebutia⁶. De aceea sînt dator să mă limitez la studiul și știința dreptului, legilor și termenilor pe care le folosim”.

9 Atunci întimplător tocmai trecea prin apropiere foarte învățatul poet al vremii noastre Iulius Paulus. **10** Cum l-am văzut, l-am salutat și l-am rugat să ne vorbească despre sensul și etimologia aceluia cuvînt. „Cei mai săraci și mai de jos din plebea romană, a spus el, care nu erau înscrși la fisc (cens) cu mai mult de 1500 bani de aramă erau numiți *proletarii*, iar cei care nu erau înscrși cu nimic, sau aproape cu nimic, se numeau *capite censi*. Limita censului pentru această categorie de cetățeni era de 375 de bani de aramă. **11** Bunurile familiale treceau drept o garanție pentru stat, o dovadă de încredere și de temei de dragoste față de patrie. Nici *proletarii*, nici *capite censi* nu erau înrolați ca militari, decît în vremuri de mare primejdie, fiindcă bunurile familiale ale acestora erau sau foarte puține, sau inexistente. **12** Totuși pătura proletarilor a fost ceva mai bine văzută și ca situație și ca nume, decît a celor *capite censi*. **13** În împrejurările grele ale statului cînd era lipsă de tineret, ei erau încadrați în unitățile de miliție formate în grabă⁷, oferindu-li-se arme pe cheltuiala statului și erau denumiți nu după rolul lor la fisc, ci li se dădea un nume mai ales, de la sarcina și datoria de a da urmași (*proles*) statului; căci dacă prin situația lor materială nu puteau servi statul, în schimb înmulțeau populația orașului prin puțința de a avea copii⁸. **14** Cît despre *capite censi*, Marius cel dintîi precum spun unii, în împrejurările grele pentru stat ale războiului cu cimbrii⁹, sau mai degrabă, cum spune Sallustius, în războiul cu Iugurta, se spune că i-a înrolat ca militari, fapt care nu se pomenise în vremea de mai

⁵ Lat. *legis actiones centumviralium causarum*. *Legis actio* era cea mai veche formă a procedurii romane: părțile trebuiau să pronunțe formulele solemne reproducînd exact textul de lege la care se refereau. Rostirea acestor formule (compuse de pontifi) se făcea în fața unui magistrat care holăra calea pe care trebuie să o ia procesul. Centumvirii constituiau un juriu de 105 membri (cite trei de fiecare din cele 35 de triburi), prezidați de pretor (sau de un fost evstor), care judecau în for procese privind mai ales proprietatea și moștenirea (problema competenței centumvirilor e neclară; cf. Jobbé-Duval, *Cours*, p. 111 și urm.).

⁶ *Lex Aebutia*, cu dată incertă (s-au reținut, după Girard, limitele 149—126 î.e.n.) ar fi avut ca obiect suprimarea procedurii numite *legis actio* și înlocuirea ei prin procedura formulară (folosirea formelor scrise). Nu se cunosc detalii asupra conținutului legii, iar autorul nu e cunoscut. Cf. A. Berger, *RE*, suppl. VII, col. 379 și urm.; vezi, de asemenea, E. Cuq, *Manuel*, p. 851 și, mai pe larg, Jobbé-Duval, *Cours*, p. 114 și urm.

⁷ Lat. *in tumultu maximo*, stare excepțională, provocată de un război neașteptat, la teritoriul Italiei.

⁸ Textul lui Gellius (al cărui izvor de inspirație e necunoscut; cf. Hosius, p. LI și urm.) aduce unele informații divergente față de celelalte surse: distincția dintre *proletarii* și *capite censi* în ceea ce privește censul nu apare decît aici; Festus consideră cele două categorii de cetățeni drept echivalente. Poate că la baza divergenței stă o evoluție a instituțiilor. Detalii și bibliografie la B. Kübler, *RE*, s.u. *capite censi*, și G. Wesenberg, *ibid.*, s.u. *proletarii*.

⁹ Cimbrii, populație germanică de pe coastele Mării Nordului, coboară în căutare de pămînturi arabile, împreună cu teutonii, prin Galia, în direcția Italiei, nimicind o armată romană condusă de Cn. Papirius Carbo (august-septembrie 113 î.e.n.); altă armată romană, condusă de M. Iunius Silanus, e înfrîntă în Galia (109—108); în 105, un nou dezastru roman n-a avut consecințe pentru Italia, deoarece cimbrii s-au îndreptat spre Spania. Marius preia în 104 comanda armatelor din Galia și înfrînge pe teutonii (toamna 102 la Aquae Sextiae); la sfîrșitul aceluiași an cimbrii se pregătesc din nou să pătrundă în Italia, pe la nord; Marius îi nimicește la Vercellae (vara 101).

înainte¹⁰. 15 *Adsiduus* în cele 12 table este cel bogat și care-și poate îndeplini cu ușurință îndatoririle, fiind numit astfel fie de la *assemidare*, a da bani, ceea ce făceau când o cereau nevoile statului, fie de la asiduitatea cu care-și îndeplineau datoriile, avînd posibilitatea s-o facă”¹¹.

16 Iată pasajul din istoria lui Sallustius despre războiul iugurthin, în care este vorba despre consulul C. Marius și despre *capite censi*: „El însuși înrolă atunci soldați nu după obiceiul strămoșilor și după clase, ci după cum era pe plac fiecăruia; cei mai mulți erau *capite censi*. Acest fapt unii îl puneau pe seama lipsei de oameni din clasele bune, alții pe seama ambiției consulului, fiindcă această clasă de jos îl ridicase și-l făcuse cunoscut, iar pentru un om care caută puterea cei mai folositori sînt cei mai săraci”¹².

XI. O povestire extrasă din cărțile lui Herodot, despre dispariția psililor, populație care locuia în Sirtele Africii.

1 Neamul marsilor din Italia¹ se spune că se trage dintr-un fiu al Circei².

2 De aceea marsii, în măsura în care nu s-au amestecat cu alte neamuri

¹⁰ Războiul cu Iugurta, regele Numidiei, a avut loc cam în aceeași epocă. La moartea regelui Micipsa, regatul Numidiei (cuprinzînd Algeria, o parte din Maroc și o parte din Tunisia actuală) se împarte (118 î.e.n.) între cei trei fii ai săi, Adherbal, Hiempsal și Iugurta (acesta din urmă adoptiv); dar luptele izbucnesc între succesori, Hiempsal este ucis, iar Adherbal se refugiază în Africa romană, apoi chiar la Roma. Arbitrajul senatului duce la o nouă împărțire între cei doi supraviețuitori (116 î.e.n.). Nici această împărțire nu durează și Iugurta asediază Cirta, o ocupă și-l ucide pe Adherbal (112). Romanii intervin cu armatele; corupînd senatul și un număr de magistrați romani, profitînd de incapacitatea altora, Iugurta își menține puterea, repurtînd și victorii militare. În 108, Marius obține comanda armatei și în 107 are loc înrolarea după sistemul nou, discutat în paragraful de față: în loc de a chema recruții în ordinea claselor censitate, Marius acceptă orice angajament al oricărui cetățean, în ordinea prezentării; în felul acesta cei *capite censi* pătrund pentru prima dată în legiunea romană, ceea ce atrage modificarea organizării armatei, transformînd-o într-o armată de profesie, interesată în campaniile militare și putînd fi folosită în scopuri politice de comandantul ei (cf. Bloch-Carcpino, *Histoire romaine*, II, p. 322 și urm.; N. A. Mașkin, *Isoria Romei antice*, București, 1951, p. 167 și urm.). Anul 107 îi aduce lui Marius o serie de victorii (după cele ale predecesorului său Q. Caecilius Metellus), dar nu sîrșitul războiului. Anul 106 continuă în același fel, Marius ajungînd pînă aproape de hotarele Mauretaniei, a cărui rege, Bocchus, se decide să-l ajute pe Iugurta, ginerelul său. Dar după noi victorii romane, Bocchus începe negocieri de pace; aceasta-i este oferită cu condiția de a-l preda pe Iugurta. În septembrie 105 Iugurta e făcut prizonier și războiul se încheie.

¹¹ *Adsiduus* (*assiduius*) erau denumiți cetățenii bogați, care puteau plăti impozite. Etimologiile propuse (*ab assibus dandis*, dată de L. Aelius Stilo; cf. Cicero, *Top.*, II, 10; *ab assiduitate*) sînt fanteziste. Cuvîntul trebuie desigur pus în legătură cu verbul *sedeo* „a șede, a fi așezat”, referindu-se la situația stabilă și la proprietățile imobiliare ale cetățeanului.

¹² Sallustius, *De bello Iugurthino*, LXXXVI, 2-3.

XI ¹ Marsii, populație italică din regiunea Abruzzilor, pe malul lacului Fucin (orașe principale: Marrucinum, azi San Benedetto, Cerfennia, azi Coll'Armeno, Antinum, azi Civiltà d'Antino). Romanii i-au considerat totdeauna drept un popor de păstori, pricepuți la plante medicinale, la vrăjitorie și înblînzirea șerpilor (informația lui Gellius apare la numeroși alți autori: Cicero, Horațiu, Plinius, Iuvenal); și descendența din Circe e menționată la Plinius (*NH*, VII, 15; *XXV*, 11). Cf. H. Philipp, *RE*, s.u.

² Circe, fiică a lui Helios și a Persei, stăpînitoare legendară a insulei Aiaia, găzduiește pe Ulise după ce, prin vrăji, îi transformase o parte din însoțitorii în porci (Homer, *Odiseea*, X, 133 și urm.). După Hesiod (*Theogonia*, 1011-1016) patria Circei ar fi fost Italia centrală („vestiții Tirenieni”).

străine, au anumite însușiri moștenite. Ei îmblinzesc șerpi veninoși și fac leacuri minunate din descințele și sucuri de ierburi. **3** Cu aceeași putere vedem că au fost înzestrați și psilii. Făcînd cercetări în vechile scrieri asupra numelui și neamului lor, am găsit despre psili în sfîrșit în cartea a IV-a a lui Herodot această povestire: **4** Psilii au existat cîndva în Africa, fiind vecini cu nasamonii³. Austrul, bătînd într-un timp peste măsură de puternic și multă vreme, **5** a secat cu suflarea sa toate apele din locurile în care ei trăiau. **6** Lipsiți de apă, psilii s-au infuriat rău asupra austrului și au hotărît printr-un decret să ia armele și să plece cu război împotriva austrului ca împotriva unui dușman, pentru a cere satisfacție. **7** Au plecat ei, dar vîntul acesta i-a întîmpinat cu o mare năvală de vitejie și pe toți, cu oști și cu arme cu tot, i-a îngropat sub grămezi de nisip cît munții, **8** și psilii au pierit astfel pînă la unul, iar ținuturile lor au fost ocupate de nasamoni⁴.

XII. *Cuvînte cărora uneori, destul de întemeiat, alteori absurd și neștiințific, Cloatius Verus le atribuie origine greacă.*

1 Cloatius Verus¹, în opera intitulată *Cuvînte de origine greacă*, spune, pe Hercule, multe lucruri interesante și științific documentate, dar și unele nefundate și neserioase. **2** El arată² că *errare* (a greși, a rătăci) vine de la ἔρρεν (a merge) și citează din Homer un vers în care se găsește acest cuvînt:

„Ieși (ἔρρε) de grabă din insulă, cel mai nemernic dintre ființe”³.

³ Nasamonii (lat. *Nasamones*) populație din Africa de nord (în Libia, pe coasta estică a Sirtei mari și în interiorul continentului). Și-au extins teritoriul în dauna vecinilor vestici, Psilii. Se îndeletniceau cu jafurile pe coasta mării, ceea ce i-a adus în conflict cu alte populații; au fost înfrinți definitiv de romani în anul 86 e.n. Cf. Windberg, *RE*, s.u.

⁴ Herodot, IV, 172; Gellius se ține destul de aproape de textul istoricului grec. Psilii erau o populație din Libia, așezați pe coasta Sirtei mari, la vest de nasamoni, întinzîndu-se în interiorul continentului pînă la oaza Angila. Informația lui Herodot, reprodusă de Gellius, e în contradicție cu știrile mai recente despre această populație, care ar fi dispărut, după istoricul grec, încă în sec. V. î.e.n. Atît Plinius, cît și Plutarh, precum și alte surse, vorbesc de psili ca de îmblînzitori de șerpi veninoși și cunoscători de leacuri împotriva mușcăturilor de șerpi. Este posibil ca, după încetarea rolului istoric propriu-zis al psililor (nimiciți de nasamoni sau de un cataclism), rămășițele populației (Cf. Plinius, *NH*, VII, 14) să fi constituit mici comunități cu îndeletniciri specializate. E de observat că Herodot nu vorbește despre puterea psililor asupra animalelor veninoase, ceea ce poate duce la concluzia că numai după distrugerea lor ca populație compactă ar fi trecut la practicile medicale și fahirice menționate. Cf. H. Treidler, *RE*, s.u. *Psylloi*.

XII ¹ Cloatius Verus, gramatic roman, citat de Gellius și de Macrobius și identificat în general cu Cloatius, una din sursele lui Verrius Flaccus. Cf. G. Goetz, *RE*, s.u., 2. Este posibil, ca Gellius să-și fi extras informațiile din Verrius Flaccus (cf. Hosius, p. LII—LIII).

² Cloatius Verus, fr. 3 Funaioli.

³ *Odiseea*, X, 72.

3 De asemenea spune ⁴ că *alucinari* (a avea halucinații) vine de la grecescul *ἀλύειν* (a-și pierde firea). Tot de aici socotește că vine și *elucus*⁵, cu litera *a* schimbată în *e*, însemnând oarecare întârziere și înlemnire a minții, fapt care se observă adesea la cei ce au halucinații. 4 La fel spune că *fascinus* (vrajă, farmec rău) este *bascanum* și *fascinare* — *bascinare* ⁶.

Toate acestea sînt desigur verosimile și admisibile⁷. Dar în cartea a IV-a spune : „*Faenerator* (cămătar) este ca și *φαινεσθαι ἐπι τῷ χρηστότερον* (a părea îndatoritor), fiindcă acest soi de oameni dă impresia de cumsecade, ei par a fi darnici cu cei lipsiți, care au nevoie de bani” ⁸. 6 El adaugă că aceasta a spus-o un gramatic *Hypsikrates* ⁹ ale cărui cărți despre cuvintele împrumutate din grecește sînt destul de cunoscute. Dar fie că *Cloatius* însuși a presupus aceasta, fie că alt nesocotit, este cum nu se poate mai ridicul. 7 Căci *faenerator* vine de la *faenus*, cum arată *M. Varro* în cartea a III-a a operei *Despre limba latină*. „*Faenus* (cămătă), zice el, vine de la *fetus* (odraslă, produs), fiindcă dobînda produce și face să crească banii” ¹⁰. 8 De aceea se spune că *M. Cato* ¹¹ și ceilalți din vremea sa pronunțau cuvîntul *fenerator* fără *a*, cum se spune *fetus* și *fecunditas*¹².

⁴ *Cloatius Verus*, fr. 2 *Funaioli*.

⁵ Adjectivul *elucus*, atestat foarte rar, mai ales la glosatori, cu sens nesigur „năuc” (*languidum ac semisomnum*, *Festus P.*, 66. 18) sau „amețit, aburit”, „mahmur” etc. apare la *Gellius* și în cartea a IV-a, 19, 1.

⁶ *Cloatius Verus*, fr. 4 *Funaioli*. Cuvintele *bascanum* și *bascinare* nu există în latinește : *Gellius* le folosește pentru a exprima ideea provenienței cuvintelor latine dintr-un gr. *βᾶσκανος* „care deoache, vrăjitor” (derivatul *bascinare* nu e de tip grecesc, ci latinesc; verbul grec e *βασκαίνω*).

⁷ Evident, lucrurile nu sînt în aceeași măsură „admisibile”. *Errare* nu are nici o legătură cu gr. *ἔρρω* (etimologie dată și de *Varro*, *LL.*, VI, 10, 96), fiind probabil de proveniență indo-europeană. Verbul *alucinor* este, după toate aparențele, un împrumut grecesc, cu sufixul adăugat după modelul altor verbe din aceeași sferă semantică (*uaticinor* „a prooroci”); etimologia lui *elucus* e necunoscută : dacă cea dată de *Cloatius Verus* e justă, trebuie presupus un raport stabil de vorbitori cu *e-* (privativ) + *lux* („lumină”) sau cu verbul *helluor.*, a se ghîtui”. Legătura dintre *fascinum* și gr. *βᾶσκανος* e neindoiehică, natura ei însă foarte neclară : ar putea fi un împrumut comun dintr-o a treia limbă (tracă sau iliră?) sau un împrumut direct din grecește cu schimbarea inițialei sub influența lui *fari* „a spune”, sau *fascis* „mănușchi, legătură” (asociație cu o operație magică în care victima era legată?). Pentru bibliografia problemei, vezi *Walde-Hofmann*, s.u.

⁸ *Cloatius Verus*, fr. 1 *Funaioli*.

⁹ *Hypsikrates*, fr. 2 *Funaioli*. *Hypsikrates*, gramatic grec, a trăit și a activat la Roma în sec. I î.e.n. (a fost folosit ca sursă și de *Varro*). Pare să fie dintre primii care au lansat teoria (preluată de romani) că limba latină provine din greaca colică. Personajul e în general identificat cu un istoric grec din aceeași epocă, de origine pontică, luat probabil prizonier într-unul din războaiele cu *Mitridate*. Cf. *G. Funaioli*, *RE*, s.u., 3.

¹⁰ *Varro*, *De sermone Latino ad Marcellum*, fr. 57 *Goetz-Schoell*, fr. 36 *Funaioli*.

¹¹ *Cato*, *Incert. libr.*, fr. 62 *Jordan* (p. 90).

¹² *Faenerator* (mai des și mai corect *fenerator*; vezi și observația lui *Varro*, citată aici), derivă de la verbul *fenerari* „a da bani cu dobîndă”, iar acesta de la *fenus* „dobîndă”. Etimologia lui *Varro* e justă în sensul că atît *fenus* cît și *fecundus* și *fetus* sînt derivate vechi de la aceeași rădăcină (*dhē-*). De altfel, un gr. *φαινεσθαι* nu e atestat în texte.

XIII. *Ce este un municipium și prin ce se deosebește de o colonie; ce se înțelege prin municipes, care este explicația și înțelesul acestui cuvânt; Hadrian a vorbit în senat despre cuvântul municipes și despre drepturile municipalilor.*

1 Cuvintele *municipes* și *municipia* se pronunță ușor, se întîlnesc des și nu găsești pe nici unul din cei ce le întrebuințează, care să-și închipuie că nu știe precis ce spune.

Dar desigur vorba e una și realitatea e alta. **2** Cîți nu sînt dintre noi, care fiind dintr-o colonie a poporului roman, spun că sînt municipali (*municipes*) și numesc astfel și pe concetățenii lor, deși acest fapt contrazice logica și adevărul? **3** Într-atît ignorăm ce sînt municipiile, ce drepturi au, cum se deosebesc de colonii și socotim că sînt într-o situație mai bună coloniile decît municipiile.

4 Despre greșelile acestei opinii atît de frecvente a vorbit foarte competent divinus Hadrian în cuvîntarea pe care a ținut-o în senat despre locuitorii din Italica¹ orașul său natal și a spus că se miră cum ei înșiși și alți locuitori din municipii vechi, între care a citat pe uticeni², în loc să se folosească de obiceiurile și legile lor, doresc să și le schimbe cu cele din colonii. **5** Pe de altă parte a arătat că prenestinii au cerut prin rugăminti foarte stăruitoare împăratului Tiberiu să le schimbe orașul din colonie în municipiu și Tiberiu le-a satisfăcut cererea, drept recunoștință că în ținutul lor și în apropiere de acel oraș se însănătoșise de o boală foarte grea³.

6 Municipalii (*municipes*) sînt cetățenii romani din municipii. Ei se folosesc de legile și de drepturile lor, participînd la sarcini și onoruri cu poporul roman și se pare că-și au numele de la luarea sarcinilor (*munus capessere*), numai că ei nu sînt supuși nici unei legi a poporului roman, ci numai acelor legi la care a consimțit poporul lor⁴. **7** Știm că primii *municipes*, fără drept de vot, au fost locuitorii orașului Caere⁵. Lor li s-a îngăduit să capete onoarea cetățeniei romane, dar să fie scutiți de orice sarcini, pentru că au primit la ei și au păzit obiectele sacre în timpul războiului cu galii. De aci

XIII ¹ Hadrian, p. 608 Meyer. Italica, cel mai vechi oraș roman din Spania, situat la nord-vest de Hispalis (Sevilla), fondat de Scipio în timpul celui de al doilea război punic. Sub August capătă statut de *municipium*. Sub Hadrian devin *colonia*. Italica era și patria lui Traian. Cf. Hübner-Schulten, *RE*, s.u.

² Utica, oraș în Africa de nord, aproape de Cartagina, cel mai important din Africa romană. Trecuse de partea romanilor încă din timpul războaielor punice (147 î.e.n.).

³ Praeneste (vezi și XI. 3. 1), veche colonie a Albei, intră sub stăpînirea Romei prin 500 î.e.n., se răscoală în 381; cucerită, devine colonie în 338. Tiberiu îi acordă statutul de municipiu (sursa de informație e textul lui Gellius); mai tîrziu, în secolele II și III, textele o denumesc din nou *colonia*. Cf. Radke, *RE*, s.u.

⁴ Lat. *nisi in quam populus eorum fundus factus est*. Expresia tehnică *fundus fieri* desemnează acceptarea de către un municipiu autonom a unei părți sau a totalității dreptului civil roman. Cf. G. Humbert, *DA*, s.u.

⁵ Caere, oraș în Etruria sudică (azi Cervetri). După tradiție, vestalele și obiectele de cult romane au găsit adăpost la Caere în timpul invaziei Galilor (390 î.e.n.). În 353 (sau 384, după M. Sordi) cetatea se ridică împotriva Romei, este înfrîntă și o parte din teritoriul ei anexat, primind apoi statut de cetățenie fără drept de vot. Sub stăpînirea romană, orașul decade treptat; o încercare de refacere are loc sub August sau Tiberiu. Cf. Hülsen, *RE*, s.u.

au fost numite prin antifrază *tabulae caerites* tablele pe care la ordinul cenzorilor, erau scriși cei privați de dreptul de vot din cauza vreunei infamii ⁶.

8 Situația coloniilor este alta. Ele nu vin din afară în cetate și nu se sprijină pe rădăcinile lor proprii, ci sînt creații ale cetății, și se supun legilor și instituțiilor poporului roman, fără vreo autonomie. **9** Totuși situația lor, deși sînt mai supuse și mai puțin libere, este socotită mai bună și preferabilă datorită renumelui și majestății poporului roman, a cărui imagine și întruchipare în miniatură par a fi fost aceste colonii și datorită faptului că drepturile municipiilor sînt obscure și uitate, neputînd fi folosite, pentru că nu se cunosc ⁷.

XIV. *Ce deosebire a spus Cato că există între properare și festinare și ce greșit a explicat Verrius Flaccus etimonul cuvîntului festinare.*

1 *Festinare* și *properare* par a însemna același lucru și a avea aceeași înțelegere. **2** Dar M. Cato crede că ele se deosebesc și le arată astfel deosebirea în cuvîntarea sa *Despre virtuțile sale*: „Una este *properare* și alta *festinare*. Cel ce se ocupă de un singur lucru și-l duce repede la capăt, acela *properat* (se grăbește); cel ce începe mai multe deodată și nu le termină, acela *festinat* (se pripește) ¹.

3 Verrius Flaccus voind să explice această deosebire spune: „*Festinat*, vine de la *fari*, fiindcă cei incapabili, care nu pot să ducă nimic la

⁶ Originea tablelor caerite e neclară; cuprindeau la origine lista municipiilor lipsite de *ius suffragii*. Cînd, după războiul „social”, toți locuitorii Italiei au căpătat drept de cetățenie fără restricții, tablele caerite au început să consemneze, după mărturia lui Gellius, cetățenii privați de dreptul de vot în urma unei hotărîri a cenzorului. Cf. W. Kubitschek, *RE*, s.u. *Caeritum tabulae*.

⁷ Confuzia pe care o semnalează Gellius la începutul capitoului pornește de la faptul că *municipium* (și *municeps*) au un sens tehnic, juridic, pe care vorbirea curentă îl neglijează aplicînd denumirea la ansamblul orașelor romane din Italia sau din provincii. Pe de altă parte, chiar sensul juridic al cuvîntului a evoluat în cursul istoriei, ceea ce complică definirea termenului atît pentru erudiții antici, cît și pentru cercetătorii moderni. De altfel capitoul acesta este una din sursele importante pentru cunoașterea statutului municipiilor (singura pentru *ius suffragii*); cf. M. Kaser, *Das altrömi sche Jus* p. 99) și a deosebirilor față de colonii, iar interpretarea lui a dat naștere la numeroase controverse. La început *municipes* erau locuitorii Italiei stabiliți la Roma care nu aveau nici cetățenia romană și nu erau nici considerați străini, avînd deci un statut juridic intermediar. Mai tîrziu devin *municipes* locuitorii unor cetăți care au obținut în bloc cetățenia romană; aceste cetăți poartă numele de *municipia*: dreptul de vot pentru magistrații și legile romane putea însă să nu le fie acordat (*ciuitas sine suffragio*); ele se administrau, după împrejurări, fie prin organe proprii, fie prin *praefecti* numiți de senatul roman. După războiul „social” dintre anii 90–88 întreaga Italie de la sud de rîul Po capătă drept de cetățenie romană, împreună cu dreptul de vot (pe care locuitorii nu-l puteau exercita decît venind la Roma). Cf. și J. Pinsent, *Municeps*, *CIQ*, VII, 1957, p. 89–97; M. Sordi, *I rapporti romano-ceriti e l'origine della ciuitas sine suffragio*, Roma, 1960 (cunoscută din recenziiile C. Nicolet, *REL*, XXXVIII, 1960, p. 437, A. Bernardi, *Athenaeum*, XXXIX, 1961, 1–2, p. 175–179).

XIV ¹ Cato, *Orationes*, XI (*De suis uirtutibus contra L. Thermum*), fr. 4 Jordan, 8, fr. 131 Malcovati. Textul se găsește și la Festus, 268, 2, și la alți gramatici, preocupați de sinonimie. Textele nu confirmă distincția făcută de Cato.

capăt, mai mult vorbesc decât lucrează”². 4 Dar această explicație este silită și absurdă. Identitatea primei litere în ambele cuvinte nu este o rațiune atât de puternică pentru ca numai din cauza ei să socotim că verbele *festinare* și *fari*, atât de deosebite între ele sînt totuși înrudite. 5 Mai ușor și mai bine s-ar putea face legătura între *festinare* și *fessus esse* (a fi obosit). Căci cel ce se obosește, grăbindu-se după multe lucruri deodată, acela *non properat sed festinat* (nu se grăbește, ci se obosește)³.

XV. Theofrast a scris lucruri de mirare despre potîrnichi și Theopomp despre iepuri.

1 Theofrast, filozof renumit, spune¹ că în Paflagonia² toate potîrnichile au cîte două inimi, iar Theopomp³ că în Bisaltia⁴ iepurii au cîte doi ficiți.

XVI. Au fost numiți Agripa cei născuți nenormal și greu; ceva despre zeițele Prorsa și Postuerta.

1 Cei ce se nășteau nu cu capul, ci cu picioarele înainte, naștere care este socotită foarte grea și primejdioasă, au fost numiți Agripa, cuvînt format din *aeger* (greu) și *pes* (picior)¹. 2 Varro spune că în uter copiii sînt cu capul în jos și cu picioarele în sus, nu după firea oamenilor, ci a arborilor. 3 El numește picioarele ramuri, iar capul rădăcina arborilor. 4 „Cînd așadar, spune el, contra naturii, copiii sînt întimplător întorși invers cu picioarele în jos, adesea ducîndu-și brațele într-o parte și în cealaltă sînt împiedecați și atunci femeile nasc mai greu. Pentru a îndepărta prin rugăciuni acest pericol există în Roma două altare pentru două Carmente, dintre care una se numește Postuerta și una Prorsa², prima avînd numele de la nașterile cu picioarele înainte, iar cealaltă de la cele normale³.

² Verrius Flaccus, fr. 24 Funaioli.

n-are etimologia propusă de Gellius este greșită, ca și aceea a lui Verrius Flaccus. Cuvîntul n-are etimologie cunoscută.

XV ¹ Theofrast, fr. 182 Wimmer.

² Paflagonia, regiune în estul Bitiniei, pe țărmul sudic al Mării Negre.

³ Theopomp, I, p. 301 Müller.

⁴ Bisaltia, regiune în Macedonia, în nordul Calcidiceii, pe riul Struma.

XVI ¹ Etimologie fantezistă. Cuvîntul latin nu apare decît ca nume de familie (*cognomen*); în texte nu e atestat decît în pasaje care, ca cel de față, încearcă să-i explice originea. Etimologia lui Gellius (luată poate din Varro, *Res diuinae*, XIV, de unde provine și pasajul citat mai jos; cf. Hosius, p. LIII) apare și la Nonius și în unele glose. Plinius, *NH*, VII, 45, dînd o explicație similară, derivă cuvîntul de la *aegre partus* („născut greu”). Originea ar putea fi indo-europeană; cf. Ernout-Meillet, s.u.

² *Postuerta* „orientată îndărăt”, *Prorsa* „orientată înainte, care merge înainte”. Atribuțiile precise ale acestor divinități nu erau cunoscute publicului. După unii autori, ele reprezintă slîița trecutului (*Postuerta*) sau a viitorului (*Porrina*, *Anteuorta*; numele *Prorsa* nu apare decît aici). Informația lui Varro, raportată de Gellius, pare să fie mai aproape de semnificația primordială a acestor divinități, intruchipări antitetice ale Carmentei, zeița nașterilor. Cf. W. Kraus, *RE*, s.u.

³ Varro, fr. 145 Funaioli = *Res diuinae*, XIV, fr. 17 e Agahd.

XVII. Explicația cuvîntului *ager Vaticanus*.

1 Am auzit spunîndu-se că ogorul vatican (*ager Vaticanus*) și zeul protector al celui ogor și-au luat numele de la oracolele (*uaticinia*) care se făceau de obicei în acel ogor prin puterea și inspirația aceluși zeu¹. 2 Dar în afară de aceasta M. Varro, în opera sa *Despre lucrurile divine*, dă o altă explicație acestui nume: „Precum zeul Aius, zice el, a fost numit astfel și i s-a ridicat un altar în apropiere de *Via Nova* pentru că în acel loc a fost auzită o voce miraculoasă² la fel a fost numit zeul Vaticanus, în puterea căruia se găsesc primele sunete ale vocii omenesti, fiindcă într-adevăr copiii de îndată ce s-au născut au în primul lor țipăt prima silabă a cuvîntului Vaticanus; de aici vine și cuvîntul *uagire* („a plînge”, vorbind de copiii mici) cuvînt care exprimă sunetul vocii noului născut”³.

XVIII. *Lucruri interesante de cunoscut și de ținut minte din acele părți ale geometriei care se numesc una optică, a doua canonică și a treia metrică.*

1 Se numește optică acea parte a geometriei¹ care se referă la ochi, iar canonică cea care se referă la urechi și pe aceasta o studiază muzicanții ca fundament al artei lor. 2 Și una și alta se ocupă de spațiile și intervalele liniilor, precum și raporturile numerice².

3 Optica are multe lucruri minunate în domeniul său. De exemplu, într-o oglindă pot apărea mai multe imagini ale aceluiași obiect; de ase-

XVII ¹ *Ager Vaticanus* e un teritoriu situat pe malul vestic al Tiburului, între podul Milvius și Ianicul. Deși cultivat (cf. și mai jos, XIX, 7, 1), *ager Vaticanus* avea un pămînt sărac și producea vin de cea mai proastă calitate (*Vaticana bibis, bibis uenenum* „Beți vin de Vatican, beți otravă”, Martial, VI, 92, 3; *Vaticana bibes, si delectaris aceto* „Veți bea vin de Vatican, dacă ești amator de oțet”, id., X, 45, 5). Caligula clădește acolo un cîrc (pe locul bisericii Sf. Petru de azi). Originea numelui e necunoscută, explicația lui Gellius (asemănătoare cu a lui Festus) puțin fi o simplă etimologie populară. Cea a lui Varro pare de domeniul fanteziei, menită poate să lămurească unele atribuții ale divinității locale. Despre zeul Vaticanus se știu prea puține lucruri. Este posibil să fie vorba de un zeu al prevestirilor, din suita lui Ianus (cf. numele *Ianiculus*, al colinei învecinate). Cf. G. Radke, C. Koch, *RE*, s.u. *Vaticanus*.

² Varro pune în legătură numele *Aius* cu verbul *aiō* „a spune”, ceea ce nu e exclus, deoarece zeul are și un al doilea nume, *Locutius*, de la *loqur* „a vorbi”. Zeul face parte din *di indigetes* (vezi mai sus, p. 68, n. 2) și unica lui manifestare a fost vocea care s-ar fi auzit în anul 391, anunțînd invazia galilor (cf. Plutarh, *Camillus*, 14; Titus Livius, V, 50, 5–6). După înfrîngerea lor i s-a ridicat un sanctuar pe *Via Nova*, lângă templul Vestei. Cf. E. Aust, *RE*, s.u.

³ Varro, fr. 144 Funaioli. Etimologia propusă de Varro e evident fantezistă; o reia însă Augustinus, *De ciuitate Dei*, IV, 8, atribuind zeului Vaticanus protecția scîncetelor copiilor (cf. și id., *ib.*, 11 și 21).

XVIII ¹ După cum arată și numele, geometria avea la origine ca obiect măsurătorile de teren și agrimensura. Mai lîrziu, aspectele teoretice sînt cele care predomină.

² Canonică e teoria matematică a muzicii, luînd ca unități lungimile corzilor. După cum rezultă din par. 4 și 5, tot aici se includeau și preocupări de teorie literară.

menea se poate ca oglinda așezată într-un anumit loc să nu reflecteze nici o imagine, dar în alt loc să reflecte. Poate face ca privind într-o oglindă imaginea ta să apară cu capul în jos și cu picioarele în sus³. Această disciplină explică iluzia prin care obiectele care se văd în apă par mai mari, iar cele pe care le privim de departe par mai mici.

4 Canonica măsoară lungimea și înălțimea vocii. Măsura lungimii vocii se numește *ῥυθμός* (ritm), iar a înălțimii *μέλος* (tonalitate). 5 Mai este și o altă parte a canonicii, care se numește metrică. Aceasta cercetează combinațiile silabelor lungi, scurte sau mijlocii, conform cu principiile geometriei și cu aprecierea urechii. 6 „Dar aceste științe, zice Varro, sau nu le studiem de loc, sau le părăsim înainte de a înțelege pentru ce trebuie învățate. Plăcerea și utilitatea unor astfel de discipline vine la sfârșit, după ce ele au fost studiate complet și temeinic; la început ele par fără rost și plictisitoare“⁴.

XIX. O poveste despre cântărețul Arion, extrasă din istoriile lui Herodot.

1 Povestea despre faimosul cântăreț Arion¹ este scrisă de Herodot într-un stil grăbit și concis dar șlefuit și strălucitor². 2 „Arion — spune el — a fost în vechime un cunoscut cântăreț din liră. 3 El s-a născut în orașul Metimna din insula Lesbos. 4 Periandru³, regele Corintului, l-a iubit și apreciat pentru arta sa. 5 De la acest rege a plecat să viziteze Sicilia și Italia, țări de mare vază. 6 Sosit acolo, a fermecat urechile și inimile tuturor din orașele ambelor țări, și-a atras bunăvoința, încântarea și dragostea oamenilor. 7 Răsplătit cu multe daruri frumoase și cu mari sume de bani, s-a hotărât să se întoarcă la Corint. 8 Astfel și-a ales o corabie cu corăbieri corintieni mai cunoscuți și mai apropiați lui”. 9 Dar, după ce cântărețul s-a îmbarcat pe corabie și au ajuns în larg, corintienii, dornici de pradă și de bani, s-au hotărât să ucidă pe Arion. 10 Atunci el, înțelegând primejdia, le-a dat toți banii și tot ce avea cu el și i-a rugat numai viața să i-o cruce. 11 Corăbierii înduplecați oarecum de rugăciunile lui, s-au stăpinit și nu l-au ucis cu miinile lor, dar i-au poruncit să se arunce îndată în fața lor în mare. 12 „Omul — spune Herodot — îngrozit, pierzându-și orice speranță de scă-

³ Efectele optice descrise de Gellius au în vedere oglinzi special construite: o oglindă compusă din fragmente, așezate cu oarecare înclinare unul față de celălalt dă imagini multiple. Oglinzile concave dau, de la o anumită distanță, imagini răsturnate.

⁴ Varro, p. 337 Bipontina.

XIX ¹ Textul lui Herodot, citat de Gellius, e sursa principală cu privire la Arion, poet și cântăreț (sec. VII) a cărui istoricitate e destul de îndoielnică. Cf. Crusius, *RE*, s.u. *Arion*, și F. Schachermeyer, *RE*, s.u. *Periandros*; cf. și C. M. Bowra, *OCD*, s.u. *Arion*, care nu pune la îndoială realitatea personajului.

² Pasajul care urmează e o repovestire, destul de apropiată de text, fără să fie însă o traducere, a capitolelor 23 și 24 ale cărții I a *Istoriilor* lui Herodot.

³ Periandru, tiran al Corintului, născut prin 640, tiran între 627 și 585), inclus în canonul celor șapte înțelepți ai Greciei, poate datorită înfloririi culturale din vremea lui (*Banchetul celor șapte înțelepți* al lui Plutarh se pricece la curtea tiranului).

pare, i-a rugat măcar să-i îngăduie să se îmbrace în ținuta sa de artist ⁴, să ia lira și să cînte un cîntec de mîngiere și nefericirea lui. **13** Sălbatici și cruzi, corăbierii sînt ispitiți totuși de dorința de a-l auzi : rugămîntea lui e satisfăcută. **14** Și atunci încins după obicei, îmbrăcat, împodobit și stînd în picioare în partea cea mai înaltă a pupei, a cîntat cu o voce sublimă cîntecul care se numește „*orthium*” ⁵. **15** La sfîrșitul cîntecului, cu lira și cu toată podoaba, așa cum sta și cînta, s-a aruncat de sus în adîncul mării. Navigatorii fiind încredințați că el a pierit și-au continuat drumul începînd. **16** Dar s-a întîmplat o faptă neașteptată, miraculoasă și demnă de respect religios”. Un delfin spintecînd undele a ajuns sub cîntărețul care era jocul valurilor și ridicîndu-se la suprafața apei l-a luat pe spate teafăr, și cu toate podoabele și l-a purtat pînă l-a depus la fărmlu Tenarului în Laconia⁶. **17** Din acel loc Arion s-a dus drept la Corint și înfățișîndu-se inopinat regelui Periandru, așa cum fusese adus de delfin, a povestit regelui ce i se întîmplase. **18** Regele n-a prea crezut cele povestite și a pus pe Arion sub pază ca pe un înșelător. **19** Apoi a adus pe corăbieri și i-a întrebat meșteșugit, fără să fie Arion de față, ce au auzit despre Arion în ținuturile de unde au venit. **20** Ei au spus că omul se găsea în Italia cînd au plecat de acolo, că trăiește bine, ducînd o viață înfloritoare în orașele care-l înconjoară cu atenția și dragostea lor, că e fericit, bogat și cu bani mulți. **21** Tocmai pe cînd ei povesteau acestea, Arion a apărut cu lira și cu podoabele cu care se aruncase în mare, **22** iar corăbierii stupefiați n-au mai putut nega și au mărturisit totul.

23 Această poveste o istoriseau lesbienii și corintienii și ca mărturie în sprijinul ei era o statuie de bronz care se vedea la Tenar, reprezentînd un delfin ce duce pe spate un om⁷.

⁴ Cînd apăreau în public, citarezii se îmbrăcau foarte luxos.

⁵ Lat. *carmen orthium* (gr. ὄρθιον ὄρθιον) era un imn liturgic atribuit compozitorului și poetului Terpandru (sec. VII î.e.n.), numit astfel după structura sa ritmică, bazată pe iambul „ortian” (format din trei silabe lungi prelungite, cu ictusul pe silaba de mijloc : — — —). Cf. W. Christ, *Metrik der Griechen und Römer*, Leipzig, 1874, p. 334 ; Ph.-E. Legrand, ediția Herodot., vol. I, Paris, 1932, p. 44, nota 1.

⁶ Promontoriu în sudul Laconiei (azi capul Matapan).

⁷ Statuia votivă se găsea în templul lui Poseidon din Tenar ; e menționată de Pausanias (III, 25) și de Aelian (*Hist. anim.*, XIII, 45) ; acesta din urmă reproduce și o inscripție care s-ar fi aflat pe statuie. Pe monedele din Methymna e de asemenea reprezentat Arion călare pe un delfin.

I. Critica făcută de Gallus Asinius și Largius Licinus unei fraze din pledoaria lui Cicero pentru M. Caelius; ce se poate spune adevărat și demn pentru apărarea acelei fraze împotriva unor oameni atît de absurzi.

1 După cum printre oameni au existat și monștri în stare să spună despre zeii nemuritori lucruri neadevărate și lipsite de respect, tot așa s-au găsit unii atît de lipsiți de însușiri omenesti și atît de zmințiți — între care sînt Gallus Asinius¹ și Largius Licinus², a cărui carte poartă titlul oribil *Ciceromastix* (Biciul lui Cicero) — încît au îndrăznit să afirme că M. Cicero a vorbit fără logică, fără să gîndească, fără să se preocupe de sensul cuvintelor pe care le-a întrebuințat. 2 Sînt multe critici pe care i le aduc, nedemne nici de a le asculta nici de a le reproduce; 3 imi îngădui însă totuși dintre ele să examinez una în care celor ce le-au debitat li se pare că sînt mai subțili în cîntărirea cuvintelor decît în celelalte.

4 M. Cicero serie în discursul pentru apărarea lui Caelius: „Critica moravurilor lui, acuzațiile ce i s-au adus nu prin proces în fața justiției, ci sub formă de invective și vociferări, nu le va suporta niciodată M. Caelius atît de greu, încît să regrete (*ut eum paeniteat*) că nu s-a născut urît”³. 5 Ei spun că verbul „să regrete” (*paeniteat*) este întrebuințat impropriu și spun că expresia este aproape o ineptie. 6 „Căci *paenitere* (a se căi, a regreta) de obicei îl spunem atunci cînd faptele, pe care le-am făcut noi

1 C. Asinius Gallus, fiul lui C. Asinius Pollio (vezi indicele), născut în 41 î.e.n. (e posibil ca bucolica a IV-a a lui Vergiliu să fie închinată nașterii lui), consul în 8 î.e.n., proconsul în Asia. Prieten cu August, dar adversar al lui Tiberiu, care obține condamnarea lui la moarte în anul 30 e.n.; pedeapsa nu e executată și Gallus moare în închisoare în anul 33. Cunoscut ca orator și ca scriitor; printre operele sale se citează o comparație între Cicero și Asinius Pollio, defavorabilă celui dintîi (*De comparatione patris et Ciceronis*); un răspuns a fost scris de împăratul Claudius (Suetoniu, *Claud.*, 41). Cf. P.v. Rohden, *RE*, s.u., 15.

2 Despre Larcus (sau Largius) Licinus (sau Licinius) nu avem informații. A fost identificat cu un declamator care, după Plinius (*Epist.* II, 14, 9) a avut o oarecare celebritate în timpul tinereții lui Quintilian; un personaj cu același nume a fost *legatus pro praetore* în Hispania Tarraconensis (unde moare prin anul 70 e.n.). Cf. Diehl-Fluss, *RE*, s.u., 12.

3 Cicero, *Pro Caelio*, III, 6.

înșine sau au fost făcute cu voința și sfatul nostru, după aceea încep să nu ne mai placă și ne schimbăm părerea față de ele. 7 Dar pentru nimeni nu sînt logice expresii ca : a regreta că te-ai născut, sau că ești muritor, că simți durerea provenită dintr-o lovitură, ori dintr-o rană corporală ; căci asemenea lucruri nu se petrec cu voia și aprobarea noastră, ci ni se întîmplă prin forța împrejurărilor, ne sînt impuse de legile naturii, indiferent dacă ne plac sau nu. 8 La fel și în ce privește pe M. Caelius — spun ei⁴ — nu a depins de voința lui faptul de a se naște urît sau frumos, fapt de care Cicero a spus că el nu se căiește, ca și cum ar fi fost vinovat și ar fi avut motiv să se căiască”.

9 Acesta este sensul pe care îl dau ei cuvîntului *paenitere* și nu putem spune în mod corect că ne căim decît de faptele săvîrșite cu voia noastră, deși cei vechi au folosit acest verb și în alt mod și au spus că *paenitet* derivă din *paene* și *paenuria*⁵. Dar aceasta e o altă problemă, despre care va fi vorba în altă parte⁶. 10 Aici spun doar că față cu sensul în care este folosit de obicei cuvîntul, nu numai că nu e greșit întrebuițat în expresia lui Cicero, ci este chiar foarte bine ales și plin de spirit. 11 Pentru că adversarii și detractorii lui M. Caelius, care era un bărbat frumos, făceau din frumusețea și chipul lui un temei de a-i pune la îndoială moralitatea, Cicero bătîndu-și joc de acuzația atît de absurdă a celor ce găseau o vină în frumusețea pe care natura i-o dăruise lui Caelius, a luat ca temei aceeași greșală de care-și bătea joc și a zis : „M. Caelius nu se căiește că nu s-a născut urît”. Prin însuși faptul că s-a exprimat astfel și-a combătut adversarii arătînd printr-un cuvînt de spirit situația ridiculă în care se găseau cei ce acuzau pe Caelius de vină pentru frumusețea sa, ca și cum ar fi depins de voința lui cu ce chip să se nască.

II. Cîteva expresii notate în grabă, citind prima carte a Analelor lui Q. Claudius.

1 Ori de cîte ori citeam cartea unui vechi scriitor, încercam după aceea, pentru exercițiu de memorie, să-mi rechem în amintire și să revăd cu ochii minții cele ce citisem în cartea respectivă, fie că erau lucruri demne de laudă, fie că meritau să fie criticate. Era acesta un exercițiu foarte util de a reține cuvinte și expresii frumoase de care să-mi aduc aminte la nevoie. 2 Astfel am notat ce am putut să-mi amintesc din cartea primă a *Analelor*

⁴ Asinius Gallus, fr. 1 Mazarino. E posibil ca citatul să provină din *Ciceromastix* al lui Larcus Licinus.

⁵ Verbul *paenitere* (a cărui derivare din *paene* este posibilă, dar nesigură, după cum nesigură e și derivarea cuvîntului *paenuria* din *paene*) înseamnă într-adevăr „a regreta, a se căi”; sensul primitiv (atestat pînă în epoca lui Cicero) era însă „a nu avea de ajuns, a nu fi satisfăcut de ceva”; critica adusă de detractorii lui Cicero este deci neflemețiată, chiar dacă n-am admite interpretarea dată pasajului de către Gellius.

⁶ Autorul n-a mai revenit asupra acestei probleme.

lui Q. Claudius, pe care am citit-o cu două zile în urmă. 3 „Cei mai mulți zice el, aruncă armele și, dezarmați, se ascund (*sese inlatebrant*)¹.

Verbul *inlatebrant* mi se pare din vocabularul poetic, dar nu e nepotrivit și nu sună urit².

4 „În timp ce se petrec aceste lucruri — zice el — latinii cu sufletul mîndru (*subnixo animo*) de o victorie neînsemnată iau hotărîrea”³ ... *Subnixo animo* (literal: suflet înălțat) este o expresie bine aleasă ca sens, nu este folosită la întimplare; cuvîntul *subnixus* înseamnă *sublimis*, *supra nixus* și vrea să exprime înălțime sufletească, încredere, fiindcă atunci cînd ne sprijinim pe ceva ne ridicăm, ne înălțăm⁴.

5 „El poruncește să plece fiecare la casa sa și să se bucure de toate ale sale (*sua omnia frunisci*)⁵. *Frunisci* era destul de rar întrebuintat pe vremea lui Cicero, de atunci încoace devenind aproape inuzitat, fapt pentru care cei ce nu cunosc antichitatea se îndoiesc dacă e latinesc.

6 Nu numai că este latinesc, dar e și mai frumos și mai cu farmec decît *fruo* de la care derivă, după cum derivă *fatisco* de la *fateo*⁶.

7 Q. Metellus Numidicus, care scria într-o latină corectă și pură, într-o scrisoare pe care a trimis-o din exil fraților Domitius spune: „Ei sînt excluși de la orice drept și cinstire; eu nu sînt lipsit nici de foc nici de apă și mă bucur (*frunisco*) de cea mai mare glorie”. 8 Novius în atelana intitulată *Parcus* (Cumpătatul) întrebuintează astfel acest verb:

Nu se pot bucura (*Frunisci non queunt*) de ceea ce au dobîndit cu
mare trudă.

Cine nu s-a ferit de cheltuieli ... s-a bucurat”. (*frunitus est*)⁷

9 „Și romanii — zice tot Q. Claudius — se aprovizionează din belșug (*copiantur*) cu multe arme, cu mare cantitate de provizii și de pradă”⁸. *Copiantur* este cuvînt militar și nu-l poți întîlni ușor în pledoariile din procesele civile și e format la fel cu *lignantur* (se aprovizionează cu lemne), *pabulantur* (se aprovizionează cu furaje), *aquantur* (se aprovizionează cu

11 1 Claudius Quadrigarius, fr. 22 Peter.

2 Cuvîntul *inlatebro* pare să nu fie atestat decît în pasajul de față. Caracterul „poetic” pe care i-l atribuie Gellius, provine poate din complexitatea derivării: de la *lateo* „a se ascunde” se formează *latebra* „ascunzătoare”; Quadrigarius a derivat de aici un nou verb *inlatebro*, sinonim expresiv al celui dintîi.

3 Claudius Quadrigarius, fr. 13 Peter.

4 *Subnixus*, particiulul verbului *subnitor* „a se sprijini pe ceva”. Gellius traduce cu *sublimis* „ridicat, înalt”, sens atestat mai ales cu valoare concretă; folosirea figurată e cea asupra căreia insistă Gellius.

5 Claudius Quadrigarius, fr. 23 Peter.

6 Verbul *frunisci*, derivat și dublet semantic al lui *fruo*, apare în texte în epoca arhaică (Plaut, Lucilius) și trzie (*Itala*, Comedian, chiar și în inscripții); folosirea lui în *Cena Trimalchionis* (43,6) dovedește caracterul popular al cuvîntului. Pentru Gellius „inuzitat” (*rarissimum*) înseamnă nefolosit în literatură, iar „latinesc” (*Latinum*) echivalează cu „literar, corect, elegant”.

7 Novius, v. 77—78 Ribbeck.

8 Claudius Quadrigarius, fr. 24 Peter.

apă)⁹. **10** El zice de asemenea *sole occaso* (la scăpătatul soarelui)¹⁰. Expresia *sole occaso* nu este cu un iz neplăcut de vechime pentru cine n-are ureche necultivată și insensibilă¹¹. Această expresie se găsește totuși în cele 12 table : „Să se pledeze cauza înainte de amiază dacă sînt prezente ambele părți. După amiază judecata să se facă în favoarea părții prezente. Dacă sînt prezente ambele părți, asfințitul soarelui (*sol occasus*) să închidă procesul”¹².

11 „Noi — zice Q. Claudius — o să lăsăm nehotărîtă (*in medium*, la mijloc)”¹³.

Lumea spune *in medio*, căci socotește că e greșit *in medium* și de asemenea socotește că și dacă zici *in medium ponere* (a pune înainte, la mijloc) este un solecism. Dar va părea mai de admis și mai corectă această construcție, dacă cineva o va examina mai de aproape; nici în grecește nu e o greșeală *θεῖναι εἰς μέσον* (a pune la mijloc)¹⁴.

12 „Știrea — spune Q. Claudius — că s-au dus lupte împotriva galilor (*pugnatum esset in Gallos*) a impresionat neplăcut cetatea”¹⁵. Împotriva galilor (*in Gallos*) este mai elegant și mai subtil decît cu galii (*cum Gallis*) și contra galilor (*contra Gallos*) căci aceste expresii sînt mai plate și mai banale”¹⁶.

13 „În același timp se distingea — zice — deopotrivă prin frumusețe, fapte, elocință, demnitate, agerime, curaj, încît se putea ușor înțelege că are în sine și în afară de sine mari posibilități (*magnum viaticum*) de a răsturna republica”¹⁷.

Magnum viaticum, în loc de *magna facultas* (mari posibilități), *paratus magnus* (mare pregătire) este o expresie nouă și se pare că el a urmat pe greci, care extind sensul cuvîntului *ἐξόδιον* de la acela de cheltuieli de

⁹ Verbul *copior*, atribuit de Gellius, probabil pe bună dreptate, limbajului militar, nu e atestat decît aici, la Nonius și în glosatori. *Lignari* și *aquari* sînt atestate mai bine (ambele apar la Cato, *Origines*, II, fr. 30 Jordan, etc.), *pabulor* e relativ uzual (Caesar, Columella etc.).

¹⁰ Claudius Quadrigarius, fr. 3 Peter.

¹¹ Pe cît se poate deduce, caracterul neobișnuit al expresiei constă în folosirea adjectivală a lui *occasus*: în limba clasică se spunea *solis occasus* „asfințitul soarelui” (*occasus* fiind substantiv abstract), nu *sol occasus* „soarele asfințit”; textul din *Legea celor douăsprezece table*, dat ca exemplu mai jos, e sigur tocmai în formula care ne interesează: alături de *sol occasus*, un manuscris al lui Gellius precum și alte texte care păstrează fragmentul au formula clasică *solis occasus*.

¹² *Legea celor XII table*, I, 7—9 Riccobono.

¹³ Claudius Quadrigarius, fr. 25 Peter.

¹⁴ Expresia curentă e *in medio relinquere* „a lăsa la mijloc, neatîns” (expresia are sensuri multiple, depinzînd de context), cu ablativul *medio* cerul de prepoziția *in*; textul lui Quadrigarius are acuzativul, avînd în vedere că *relinquere* poate fi considerat verb de mișcare. Prepoziția gr. εἰς, invocată de Gellius, se construiește cu acuzativul și are aproximativ aceleași valori ca lat. *in* (cu acuzativul).

¹⁵ Claudius Quadrigarius, fr. 1 Peter.

¹⁶ Prepoziția *in* cu acuzativul înseamnă și „împotriva”; folosirea mai rară a acestei valori cînd e vorba de acțiuni militare îi conferă caracterul „mai elegant și mai subtil” (*mundius subtiliusque*) atribuit de Gellius.

¹⁷ Claudius Quadrigarius, fr. 8 Peter.

drum, la acela de pregătire, mijloace, în general și spun adesea ἐφοδίσσον cu sensul de *institue, instrue* (pregătește, stabilește!) ¹⁸.

14 „Marcus Manlius — zice Q. Claudius — despre care am spus mai sus că a scăpat Capitolul de gali și pe ale cărui fapte săvârșite împreună cu dictatorul M. Furius în timpul asediului galilor le-a prețuit în primul rînd (*cumprime*) republica drept viteze și neîntrecute, acesta nu era mai prejos de nimeni nici prin neamul, nici prin puterea și destoinicia sa războinică” ¹⁹. Mai des se întrebuițează *adprime*, și mai rar *cumprime*, provenind de la *cumprimis*, pe care cei vechi îl întrebuițau în loc de *imprimis* ²⁰.

15 „*Nihil sibi diuitias opus esse* (N-avea de loc nevoie de bogății)” ²¹ — spune el. Noi spunem *diuitiis*. Dar nu este nici o greșeală de limbă, nu e nici măcar, ceea ce se spune de obicei, o figură; ci e pur și simplu o exprimare corectă, și cei vechi au spus de multe ori astfel și nu se poate spune că există o rațiune pentru care să se socotească mai corectă construcția *diuitiis opus esse* decît *diuitias opus esse*, în afară de rațiunea acelora, care socotesc regulile recente ale gramaticilor ca pe niște legi sfinte τειμένων ἐσρά) ²².

16 „Este foarte mare nedreptate a zeilor faptul că cei răi rămîn nepedepsiți și celor buni nu li se îngăduie să trăiască mai mult (*diurnare*) printre noi” ²³ — zice Claudius. A întrebuițat în mod neobișnuit *diurnare* în loc de *diu uiuere*, dar este format ca *perennare* ²⁴.

¹⁸ Cuvîntul *uaticum* înseamnă la origine „provizii pentru drum, bani pentru drum”; de aici s-a dezvoltat sensul figurat, atestat în textul nostru „resurse, posibilități”. Cuvîntul grecesc ἐφοδίσσον (derivat de la ὁδός „drum”, după cum *uaticum* derivă de la *uia* „drum”) are același sens, atît propriu cit și figurat, ca și cuvîntul latinesc; dezvoltarea sensurilor s-a putut face independent în cele două limbi. Verbul grecesc pe care-l amintește Gellius (la imperativ aorist) e ἐφοδίζω și are ca prim sens „a aproviziona pentru drum”, apoi „a prevedea pe cineva cu ceva, a încuraja” etc.

¹⁹ Claudius Quadrigarius, fr. 7 Peter.

²⁰ *Cumprime* (atestat foarte rar) pare să fie într-adevăr format după *adprime* (acesta atestat din cele mai vechi texte și format din adverbul *prime* cu prefixul de întărire *ad-*); alături de *cumprime* și mai frecvent decît acesta, se întrebuița *cumprimis* (*cum* + ablativul *primis*) înlocuit în vremea lui Cicero cu *imprimis* (*in* + *primis*); cf. J. B. Hofmann, *Lateinische Umgangssprache* ², p. 77.

²¹ Claudius Quadrigarius, fr. 26 Peter.

²² Construcția obișnuită și clasică a locuțiunii *opus esse* „a avea nevoie de” este ablativul; folosirea acuzativului i se pare lui Gellius normală, dar, împotriva obiceiului, nu aduce nici un alt citat în sprijinul afirmației sale: textele care ne stau nouă azi la dispoziție nu oferă nici ele nici un exemplu clar al unei asemenea construcții (cf. Stolz-Schmalz ⁵, p. 436). E posibil ca, în graba extragerii notelor, Gellius să fi scos citatul rupîndu-l de context și să-l fi interpretat apoi greșit: în epoca arhaică se întîlnește construcții personale în care *opus est* se acordă cu un subiect (*militēs opus sunt tibi* „ai nevoie de soldați”, Plaut, *Captiui* 164); o construcție de acest fel, subordonată unui verb de declarație etc. devine un acuzativ cu infinitiv (deci fraza citată ar deveni *militēs opus esse*); citatul din Quadrigarius e tocmai o asemenea construcție infinitivală, iar *diuitias* ar putea fi interpretat ca subiect al lui *opus esse*, nu ca obiect.

²³ Claudius Quadrigarius, fr. 9 Peter.

²⁴ Verbul *diurnare* de la *diurnus*, adjectiv format de la *dies* „zi”, e atestat numai aici la Nonius și glosatori; *perennare* de la *perennis* „veșnic, durabil”, adjectiv derivat de la *annus* „an”, e mai des folosit cu sensul de „a dura multă vreme”.

17 Zice „*Cum iis consermonabatur*²⁵ (Conversa cu ei)”. *Sermonari* pare mai rustic, dar e mai corect. *Sermocinari* este mai uzitat, dar mai puțin corect²⁶.

18 „*Sese* — zice — *ne id quoque, quod tum suaderet, facturum esse* (Că el nu va face nici chiar ce sfătuia pe alții atunci)”²⁷.

A zis *ne id quoque* în loc de *ne id quidem*, acum mai rar întrebuițat, dar foarte des întâlnit în scrierile mai vechi²⁸.

19 „Atit de mare este sfințenia (*sanctitudo*) templului, că niciodată n-a îndrăznit cineva să-l violeze²⁹. *Sanctitas* și *sanctimonia* nu sînt mai puțin latinești dar *sanctitudo* are, nu știu cum, mai multă demnitate³⁰, 20 după cum M. Cato în discursul împotriva lui L. Veturius a socotit că are mai multă greutate dacă zice *duritudo*, decît dacă zice *duritia*. „Cine nu cunoaște — zice el — nerușinarea și brutalitatea (*duritudinem*) lui?”³¹.

21 „Fiindcă era atit de mare — zice — zălogul (*arrabo*) poporului roman către Samniți”³². Prin *arrabo* a înțeles 600 de ostateci și a preferat acest cuvînt față de *pignus* (garanție), fiindcă în propoziția lui dă mai multă greutate și putere; dar acum *arrabo* a început să fie socotit între cuvintele urite, iar *arra* pare cu mult mai urit deși cei vechi l-au întrebuițat adesea, mai ales Laberius³³.

22 „*Miserrimas uitas exegerunt* (Și-au sfîrșit viața foarte nenorocită)”³⁴ 23 și „*Hic nimis in otis consumptus est*³⁵ (Acesta s-a irosit într-o trîndăvie prea îndelungată)”. Eleganța acestor două propoziții constă în întrebuițarea pluralului pentru singular³⁶.

24 „Cominius — zice — s-a coborît pe unde urcase și a dat vorbe galilor” (*uerba Gallis dedit*)³⁷. El spune despre Cominius că a dat vorbe

²⁵ Claudius Quadrigarius fr. 6 Peter.

²⁶ Gellius consideră mai corect pe *sermonari* decît *sermocinari*, deoarece derivarea celui dintîi din *sermo* e clară și conformă regulilor; *sermocinari* e format probabil analogic după *uaticinari*, „a prevesti”, acesta din urmă derivat din *uaticinium* (*uates* „profet” și rădăcina verbului *cano* „a cînta”); nu e exclus ca *sermocinari* să provină din argoul teatral, însemnînd la origine „a vorbi ca în viața de toate zilele”. Cf. A. Ernout, *Philologica* (I), Paris, 1946, p. 73 și urm., în special p. 81.

²⁷ Claudius Quadrigarius, fr. 17 Peter.

²⁸ Folosirea lui *quoque* pentru *quidem*, considerată de Gellius ca foarte frecventă în literatura veche, nu apare totuși în textele ajunse pînă la noi. Cf. Stolz-Schmalz⁵, p. 641.

²⁹ Claudius Quadrigarius, fr. 2 Peter.

³⁰ E vorba de trei abstracte ale adjectivului *sanctus*, folosite concurrent.

³¹ Cato, *Orationes*, XVIII, fr. 8 Jordan, 8, fr. 75 Malcovati. În timp ce *durities* e bine atestat, *duritudo* apare numai aici, la Nonius și în glosatori.

³² Claudius Quadrigarius, fr. 20 Peter.

³³ Laberius, v. 152 Ribbeck. *Arrabo* e un cuvînt din limbajul comercial, în timp ce *pignus* are o sferă mai largă; *arra* este o prescurtare familiară a cuvîntului *arrabo*. O diferență propriu-zisă de sens între *arra(bo)* și *pignus* nu pare să existe, deși Augustin, *Sermones*, 378, încearcă să stabilească una: *pignus* e o garanție care se restituie, în timp ce *arra* („arvună”) e o sumă la care se adaugă alta spre a se ajunge la achitarea totală.

³⁴ Claudius Quadrigarius, fr. 27 Peter.

³⁵ Claudius Quadrigarius, fr. 28 Peter.

³⁶ Folosirea pluralului pentru singular era foarte frecventă în poezia latină („pluralul poetic”) dar s-a extins și la unele texte în proză. Cf. P. Maas, *ALL*, XII, 1902, p. 479 și urm.; despre caracterul poetic al prozei lui Quadrigarius, p. 545 și urm.

³⁷ Claudius Quadrigarius, fr. 4 Peter.

galilor, deși acesta nu spusese nimănui nimic și nici gali care asediau Capitoliul nu l-au văzut urcînd sau coborînd ³⁸. Dar a întrebuițat expresia *uerba dedit* în loc de *latuit atque obrepsit* (s-a ascuns și s-a furișat) ³⁹.

25 „*Conualles* — zice — *et arboreta magna erant* (Erau văi și livezi întinse)” ⁴⁰. *Arboreta* este un cuvînt mai necunoscut; mai întrebuițat este *arbusta* ⁴¹.

26 „Socoteau că cei ce erau afară și cei din fortăreață — zice el — fac între ei comunicări (*commutationes*) și consfătuiri (*consilia*)” ⁴². *Commutiones*, adică schimburi de știri și comunicări, este un cuvînt neîntrebuițat, dar pe Hercule, că are savoare și eleganță” ⁴³.

27 Aceste puține însemnări mi-am făcut asupra acelei cărți, din cele ce mi-au rămas în memorie după ce am citit-o.

III. Cuvintele lui M. Varro extrase din cartea a XXV-a a Lucrurilor ome-nești, prin care interpretează contra opiniei comune un vers din Homer.

1 În discuțiile pe care le aveam întîmplător despre epocile în care au fost inventate diferite lucruri trebuincioase oamenilor, un tinăr nu lipsit de cultură spunea că și folosința pipirigului (*spartum*) a fost mult timp necunoscută în Grecia și că tîrziu după cucerirea Troiei, a fost adusă această plantă din Spania.

2 Au rîs ironic de asta doi literați aflați de față, oameni din cei pe care grecii îi numesc ἀγοραίοι (care-și petrec timpul pe stradă); aceștia rideau și ziceau că el probabil a citit un exemplar din Homer din care lipsea acest vers :

Καὶ δὴ δοῦρα σέσηπε νεῶν καὶ σπάρτα λέλυται
 Și lemnul de corăbii a putrezit și fringhiile s-au slăbit ¹.

3 Nu din exemplarul meu a lipsit acest vers a răspuns el atunci supărat, ci vouă cu siguranță că v-a lipsit un profesor, dacă socotiți că în versul acela σπάρτα înseamnă ceea ce spunem noi prin cuvîntul *spartum*.
 4 Ei au început să ridă și mai tare și n-ar fi tăcut dacă el nu le-ar fi deschis

³⁸ Este vorba de Pontius (= Quintus) Cominius care în timpul asediului Romei de către gali (390) a trecut Tibrul înot noaptea și i-a anunțat pe asediați de iminența atacului.

³⁹ Expresia *uerba dare* înseamnă și „a înșela”. Traducerea lui Gellius e prea depărtată de sensul inițial.

⁴⁰ Claudius Quadrigarius, fr. 29 Peter.

⁴¹ *Arboretum* nu e atestat decît aici și în glosare, dar formația e clară : *arbor* și sufixul colectiv *-etum* (cf. și rom. *făget*, *frăsinet* etc.). *Arbustum* are sensul de „loc cultivat cu arbori” sufixul *-to-* formînd adjective cu valoarea „prevăzut cu, plin de” (cf. *armatus*, *togatus*, *auratus*); de aici, substantive neutre colective de la nume de plante (*salictum*, de la *salix* „salcie” etc.).

⁴² Claudius Quadrigarius, fr. 5 Peter.

⁴³ *Commulatio* cu sensul „convorbire, conversație” apare și în latina tîrzie (la Ieronim).

III 1 *Iliada*, II, 135.

în față cartea a XXV-a a operei lui M. Varro *Despre lucrurile umane*, în care Varro scrie astfel despre acest cuvânt al lui Homer : „Eu cred că σπάρτα la Homer nu înseamnă mai mult *spartum* decât σπαρτοί care se spune despre cei născuți pe pământul Tebei ².

Pipirigul a fost adus în Grecia din Spania. Liburnienii nu se serveau de el la corăbii, ci de curelușe. Grecii se foloseau de cînepă, cilți și de alte plante cultivate, de unde și numele de σπάρτα” ³.

5 Față cu această explicație a lui Varro, pe Hercule, mă gîndesc dacă nu cumva acel cuvînt folosit de Homer trebuia accentuat pe ultima silabă, fiindcă astfel de cuvinte, cînd de la un sens general se limitează la unul particular, își schimbă accentul, pentru a li se vedea această deosebire de sens ⁴.

IV. Ce a spus poetul Menandru poetului Philemon, care l-a învins adesea în mod necinstit în concursurile literare. Și Euripide de foarte multe ori a fost întrecut la concursuri de către scriitorii cu totul necunoscuți.

1 Menandru a fost învins adesea la concursurile de comedii, prin intrigi, protecții și părtinire de către Philemon, un scriitor cu totul inferior lui ¹.

2 Întilnindu-l o dată l-a întrebat : „Spune-mi, te rog Filemon, cînd mă învingi nu roșești” ?

² După legendă, tebanii s-au născut din dinții unui dragon al lui Cadmus și a mînașii (σπαρτοί) pe cîmpiile Tebei; de aici adjectivul σπαρτοί desemnează, poetic, pe tebanii.

³ Varro, fr. 120 Funaioli = fr. 4 Mirsch. Varro separă pe bună dreptate, în prima frază a citatului, cuvîntul σπάρτα (pluralul lui σπάρτον) de adjectivul verbal σπαρτοί, de la σπείρω „a semăna”. În același timp însă, greșește separînd cuvîntul latinesc *spartum* de gr. σπάρτον; cuvîntul latin e un împrumut din grecește. La sfîrșitul pasajului, Varro apropie însă din nou σπάρτον de verbul σπείρω. Liburnienii, pomeniți de Varro, sînt o populație de pe coasta estică a Italiei, în Picenum, la nord de messapi. Erau cunoscuți ca pirați și constructori de corăbii.

⁴ Gellius pornește de la sugestia lui Varro că σπάρτον ar fi un derivat de la σπείρω, deosebindu-se de adjectivul verbal σπαρτός prin locul accentului; variații de accent dacă nu perfect similare, dar prezentînd unele analogii cu situația presupusă pentru cazul de față, se găsesc în grecește: ὀχνός, „leneș”, ὀχνος „lene”, πόντος „băutură”, πόντος „lucru băut”, μιμός „imitator”, μιμος „imitație” etc. (Cf. J. Vendryes, *Traité d'accentuation grecque*, Paris, 1938, p. 149 și urm.). De altfel, exprimarea lui Gellius e destul de neclară.

IV ¹ Cu toată aprecierea defavorabilă a lui Gellius (după Varro? cf. Hosius, p. LIII), Philemon a fost printre cei mai celebri autori ai comediei noi (alături de Menandru și de Diphilos). Locul nașterii e necunoscut (Siracuză sau Soloi în Cilicia), dar Philemon dobîndește cetățenia ateniană. Moare în 264 sau 263 la o vîrstă înaintată (97, 99 sau 101 ani, după sursele antice). Primul succes îl are în anul 327, la sărbătorile în cinstea lui Dionysos. Numărul, destul de mare, al victoriilor sale e necunoscut. Victoriile lui asupra lui Menandru sînt semnalate și de Quintilian (IO, X, 1, 72), care însă nu le atribuie intrigilor. A scris 97 de comedii din care s-au păstrat 64 de titluri și relativ puține fragmente. Plaut a adaptat trei din comediiile lui Philemon : Ἐμπορος (*Mercator*), Θρησκαυρός (*Trinummus*) și Φάσμα (*Mostellaria*). Cf. A. Körte, *RE*, s.u., 7.

3 M. Varro spune ² că și Euripide, deși a scris 75 de tragedii, a învins numai în cinci, pentru că-l învingeau adesea câțiva poeți foarte slabi ³.

4 Cit despre Menandru, după unii, a lăsat 108, iar după alții 109 comedii. 5 Citim însă următoarele în cartea cunoscutului scriitor Apolodor ⁴, intitulată *Cronici* :

„Originar din Cefisia, fiu al lui Diopceithes, a scris 105 opere dramatice și a murit în vîrstă de 52 de ani” ⁵.

6 Totuși din toate aceste 105, numai în opt a învins, scrie Apolodor în aceeași carte ⁶.

V. Nu este adevărat ceea ce spun niște retori mărunți, că M. Cicero în cartea sa *Despre prietenie a folosit raționamentul vicios* numit ἀμφισβητούμενον ἀντι ὁμολογουμένου ; o cercetare mai amănunțită a acestei probleme.

1 M. Cicero în dialogul intitulat *Laelius sau Despre prietenie*, voinde să arate că nu trebuie să cultivăm prietenia în speranța și așteptarea vreunui folos, nici în scopul vreunei recompense sau vreunui avantaj material, ci s-o căutăm și s-o prețuim pentru că ea însăși e plină de virtute și de cinste, chiar dacă n-ar rezulta din ea vreun ajutor sau vreun folos, exprimă această idee prin următoarele cuvinte pe care le pune în gura celui înțe-

² Varro, fr. 298 Funaioli.

³ Și alte surse antice (Suidas s.u.) limitează la cinci numărul victoriilor lui Euripide (manuscrisele *Biografiei*, r. 135, dau cifra 15, care i se pare mai plauzibilă lui Rolfe, III, p. 214 n. 2). Asupra numărului operelor mărturiile sînt, cel puțin aparent, divergente : *Biografia*, r. 34 și 132, vorbește de 92 piese din care s-au păstrat în antichitate 67 tragedii autentice, 3 contestate, 8 drame satirice din care una contestată (azi nu mai dispunem decît de 17 tragedii autentice și de o dramă satirică). Suidas vorbește de păstrarea a 77 de piese. Totalul trebuind să fie un multiplu de 4 (piesele se reprezentau în tetralogii : trei tragedii și o dramă satirică), singura cifră care satisface această condiție e 92. Cele 67 tragedii păstrate și cele 8 drame satirice păstrate dau totalul de 75, cifra lui Varro, care a confundat astfel numărul total al pieselor cu numărul pieselor păstrate. Cf. U.v. Wilamowitz-Moellendorf, *Analecta Euripideae*, 1875, p. 144 și urm., la L. Méridier, introducerea la ediția Euripide, I, Paris, 1925, p. XI—XII.

⁴ Apolodor din Atena, filolog și istoric grec din sec. II. î.e.n. activează la Alexandria, ca elev și colaborator al lui Aristarh. Părăsește orașul în 146 stabilindu-se poate la Pergam, apoi la Atena. *Cronica* citată de Gellius, în trimetri iambici, cuprinde o cronologie a evenimentelor de la distrugerea Troiei (1184/3) pînă în 144/3 (cu prelungiri ale călăuții de Apolodor însuși sau de alții) : nu s-au păstrat decît fragmente. Alte opere : Comentariu la Catalogul vaselor (din Homer), în 12 cărți, de asemenea pierdut. S-a păstrat sub numele lui Apolodor, *Biblioteca*, o lucrare mitografică probabil mai tîrzie. Cf. Münzel-Schwartz, *RE*, s.u., 61.

⁵ Apolodor, fr. 77 Jacoby.

⁶ Pentru numărul operelor lui Menandru, textul lui Gellius e sursa principală. Dacă cifrele sînt exacte și dacă toate aceste piese au fost reprezentate, e mai greu de stabilit. Cf. A. Körte, *RE*, s.u., col. 713—714. S-au păstrat 96 de titluri de comedii atribuite lui Menandru.

lept C. Laelius, care a fost foarte bun prieten al lui Publius Africanus : 2 „Ce nevoie are Africanus de mine ? Nici eu n-am nevoie de el. Am devenit prieteni, eu din admirație pentru virtuțile sale, iar el la rîndu-i poate din părerea pe care și-a făcut-o despre caracterul meu. Obişnuința ne-a crescut prietenia. Dar deși ne-a dăruit multe și mari foloase, prietenia noastră n-a început în speranța acestora. Căci după cum sîntem darnici și generoși, nu ca să primim mulțumiri — binefacerea nu se închiriază, ci sîntem înclinați din firea noastră spre binefacere — tot astfel socotim că trebuie să căutăm prietenia nu duși de speranța vreunui cîștig, ci pentru că tot folosul ei stă în sentimentul de afecțiune”¹.

3 Pe cînd se citea acest fragment într-un cerc de oameni învățați un retor sofist destul de cunoscut, care stăpînea deopotrivă de bine ambele limbi, unul din acei învățați subtili și ascuțiți pe care grecii îi numesc τεχνικοί², fără preget și abil în discuții socotea că M. Tullius nu s-a folosit de un argument corect și apodictic³ ci a luat ca adevăr stabilit tocmai ceea ce urma să fie demonstrat, sofism care în grecește se numește ἀμφισβητούμενον ἀντι ὁμολογουμένου⁴.

4 „Căci a luat, zice el, pe binefăcători și pe generoși, pentru a confirma ceea ce spunea despre prietenie ; dar trebuia mai întii să arate cu ce intenție și cu ce gînd face acte de liberalitate și dărnicie cel binefăcător și generos ; oare fiindcă urmărește vreo mulțumire în schimb, și caută a-l determina pe cel căruia i-a făcut un bine să se gîndească a-i face și acela la fel, așa cum se întîmplă cu cei mai mulți, sau fiindcă din natură este binevoitor și bunăvoința și dărnicia îl desfătează prin ele înseși, fără vreun gînd — de a primi vreo răsplată, lucru extrem de rar”. 5 El socotea că argumentele trebuie să fie dovedite, clare, și să nu poată fi contrazise, pentru că raționament apodictic înseamnă a clarifica ceea ce este obscur sau îndoielnic prin ceea ce este clar și necontroversat. 6 Nu trebuie luați ca exemplu și ca argument — zicea el — binefăcătorii și darnicii, pentru a arăta ce este prietenia. Cu aceeași aparență de judecată poate fi luată la rîndu-i prietenia ca argument pentru a dovedi că oamenii sînt binefăcători și darnici nu în speranța vreunui cîștig, ci din dragoste și din dorința de a fi cinstiți. 7 Căci se poate spune deopotrivă astfel : „După cum

V ¹ Cicero, *Laelius*, IX, 30-31.

² Sensul cuvîntului grec, adjectiv la origine, e „priceput într-o meserie, într-o artă”, apoi „abil” în general ; în terminologia retorică, se substantivează și denumește un retor sau un orator abil. Mai jos, par. 9 și în titlu, Gellius traduce termenul prin *rhetoricus artifex*, „artist în retorică”.

³ În terminologia logică *apodicticus* (gr. ἀποδεικτικός), „demonstrativ” are semnificați într-o oarecare măsură deosebite. Pentru Aristotel (*Topica*, A 1, 105 a, 27 și urm.), apodictic e unul din speciile silogismului (opus celui dialectic διαλεκτικός și celui sofist, ἐριστικός) : premisele trebuie să fie adevărate și anterioare concluziei (în timp ce în silogismul dialectic premisele sînt numai probabile, iar în cel sofist false). În logica stoică, argumentul apodictic e un argument „adevărat” (ἀληθές), care demonstrează o concluzie non-evidentă. Cf. I. M. Bocheński, *Ancient Formal Logic*, p. 27 și 93-94.

⁴ „Ce e în discuție înaintea a ceea ce e stabilit”.

căutăm prietenia nu în speranța vreunui folos, la fel trebuie să fim binefăcători și darnici nu din dorința de a primi vreo mulțumire. 8 Se poate spune astfel, zice el, dar nici prietenia nu poate servi ca argument pentru dărnicie, nici dărnicia pentru prietenie, când și una și alta sînt în discuție”⁵.

9 Acel retor dibaci dădea unora impresia că vorbește cu pricepere și temei, dar fără îndoială că el nu cunoștea adevăratul sens al lucrurilor. 10 Cicero numește binefăcător și darnic, după limbajul filozofic, nu pe acel ce „închiriază binefaceri” cum se exprimă el, ci pe cel ce face un bine fără nici un gînd ascuns de folos personal. 11 Așadar nu s-a folosit de un argument neclar sau nedemonstrat, ci de un adevăr sigur și evident, fiindcă despre cel ce este într-adevăr binefăcător și darnic nu ne mai întrebăm cu ce gînd face binele sau dărnicia. 12 Cu totul alte nume dăm aceluia care săvîrșesc astfel de fapte mai degrabă pentru a se ajuta pe ei decît pentru a ajuta pe alții. 13 Poate i-ar fi reușit acestui sofist critica, dacă Cicero ar fi zis astfel: „După cum facem un bine sau o dărnicie nu ca să cerem răsplată...”; căci s-ar părea că o binefacere poate să nu fie într-adevăr binefacere, dacă ar fi făcută într-o împrejurare oarecare, iar nu din însăși obișnuința de a face permanent binele. 14 Dar din moment ce a zis „binefăcători și darnici”, și aceștia nu sînt altfel, decît cum i-am arătat mai sus, critica discursului celui mai învățat orator a fost făcută, cum se zice, cu vorbele și cu picioarele nespălate⁶.

VI. *Verrius Flaccus în cartea a II-a a lucrării sale* Despre locurile obscure din M. Cato a înțeles greșit expresia *seruus recepticius*.

1 M. Cato, vorbind pentru legea Voconia, a spus: „La început soția vă aduce o dotă considerabilă, dar reține o mare sumă de bani, pe care n-o pune la dispoziția bărbatului, ci i-o dă cu împrumut; apoi după ce se supără, poruncește unui *seruus recepticius*, să-i urmărească soțul și să-i ceară banii”¹.

2 Se punea întrebarea ce este *seruus recepticius*. Mi s-au căutat îndată și mi s-au adus cărțile lui Verrius Flaccus cu titlul *Despre locurile obscure*

⁵ Obiecția logică pe care retorul i-o aduce lui Cicero e că într-un argument apodictic, în care concluzia nu e evidentă, s-a folosit de premise numai probabile, nu sigure.

⁶ Gellius se străduiește să demonstreze că Cicero a construit un silogism corect, deoarece definiția generosului nu ar fi o premisă discutabilă ci un lucru stabilit cu certitudine. Cicero ar fi greșit, spune autorul, dacă în locul propoziției citate în paragraful 2 (*VI enim benefici liberalesque sumus*) în care folosește noțiunile definite *beneficus* și *liberalis*, ar fi spus *ut enim benefice liberaliterque facimus*, folosind o locuțiune formată dintr-un verb (*facimus*) și două adverbe (*benefice* și *liberaliter*) care se pot referi la o faptă singulară și întâmplătoare și nu la caracterul moral permanent al celui care e *beneficus* și *liberalis*. Evident, întreaga discuție e fără obiect, deoarece Cicero nu s-a străduit să construiască un silogism reglementar.

VI ¹ Cato, *Orationes*, XXXII, fr. 1 Jordan, 8, fr. 158 Malcovati. Despre *lex Voconia*, vezi mai jos XX, 1, 23.

din Cato. În cartea a II-a am găsit scris că *seruus recepticius* este sclavul cu metehne, fără nici o valoare, care după ce a fost vîndut a fost primit înapoi din cauza metehnelor. **3** „De aceea, zice Verrius, i se propunea unui astfel de sclav să urmărească pe soț și să-i ceară banii, ca să-i pricinuiască o durere și insultă cu atît mai mare, cu cît era urmărit de un sclav de nimic”².

4 Să mă ierte cei cucerîți de numele lui Verrius Flaccus, dacă sînt din aceștia ³, dar eu nu pot fi de acord cu el: **5** *Seruus recepticius* în fragmentul citat din Cato este cu totul altceva decît ceea ce scrie Verrius. **6** Și aceasta este ușor de înțeles pentru oricine. Căci fără îndoială lucrurile stau astfel: cînd o femeie dădea dota soțului, atunci ceea ce opra din bunurile sale și nu dădea bărbatului se spunea că „reține” (*recipere*) după cum și acum în vînzări se spune că sînt reținute (*recipi*) cele ce sînt exceptate și nu se vînd. **7** De acest cuvînt s-a folosit și Plaut în *Trinummus* (Trei bani) în acest vers:

„*Posticulum hoc recipit, cum aedis uendidit*

(Acel mic apartament din dos, l-a reținut cînd a vîndut casa)⁴

adică atunci cînd a vîndut casa, o mică parte care era anexată acelei clădiri n-a vîndut-o, ci a reținut-o. **8** Chiar Cato, voind să arate pe o femeie bogată, zice: *Mulier et magnam dotem dat et magnam pecuniam recipit*, ceea ce înseamnă: „Femeia aduce o mare dotă și reține totodată o mare sumă de bani”. **9** Așadar din acea parte, pe care a reținut-o după ce a dat dota, dă împrumut soțului o sumă de bani. **10** Cînd se ceartă cu soțul, și se hotărăște să ceară înapoi suma, atunci pune s-o ceară un *seruus recepticius*, adică un sclav al său propriu pe care-l reținuse împreună cu suma de bani pe care nu o dăduse în dotă. Căci nu era permis ca o femeie să poruncească unui sclav al soțului, ci propriului său sclav.

11 Mă opresc aci, nu spun mai multe pentru a-mi susține părerea; căci sînt evidente prin ele înseși și cele spuse de Verrius și cele spuse de mine. Care din cele două explicații i se va părea cuiva mai adevărată pe aceea s-o împărtășească⁵.

² Verrius Flaccus, fr. 2 Funaioli.

³ Hosius bănuiește (p. LIII) că Gellius, care de atîtea ori s-a bazat pe autoritatea lui Verrius Flaccus, iar în acest pasaj glumește pe socoteala admiratorilor acestuia, s-a inspirat, în critica pe care o face gramaticului, dintr-un text al unui jurist în care va fi găsit atît pasajul din Cato cît și pe cel din Verrius, precum și combaterea acestuia din urmă. Ipoteza este verosimilă, deși s-ar putea obiecta că discursul lui Cato mai este citat o dată în *Noptile atice* (VI, 13); dacă în pasajul respectiv Gellius s-a folosit, cum presupune tot Hosius (p. XXXVI), de lucrarea lui Verrius Flaccus, *De obscuris Catonis*, nu mai e necesară (deși nu total exclusiv) presupunerea că citatul din capitolul de față provine dintr-un al treilea autor.

⁴ Plaut, *Trinummus*, v. 194.

⁵ Între explicația lui Verrius (împărtășită de Festus, 357, 4, epitomatorul lucrării *De uerborum significatu* a lui Verrius) și cea a lui Gellius (dintr-o sursă juridică), aceasta din urmă pare să fie mai aproape de adevăr.

VII. Această prescripție din legea Atinia: quod subruptum erit, eius rei aeterna auctoritas esto (dacă un lucru a fost furat, dreptul proprietarului rămîne mai departe în vigoare), a părut lui P. Nigidius și Q. Scaevola că are în vedere atît furturile viitoare cît și pe cele trecute.

1 Vechea lege Atinia¹ spune: Quod subruptum erit, eius rei aeterna auctoritas esto (dacă un lucru a fost furat, dreptul proprietarului rămîne mai departe în vigoare)². 2 Cine poate socoti că prin aceste cuvinte legea înțelege altceva decît viitorul?

3 Dar Q. Scaevola spune³ că tatăl său⁴ ca și Brutus⁵ și Manilius⁶, bărbați dintre cei mai învățați, s-au întrebat și și-au exprimat îndoiala dacă legea era valabilă numai pentru furturile săvîrșite după punerea ei în aplicare sau și pentru cele anterioare; fiindcă *subruptum erit* pare a arăta atît trecutul, cît și viitorul.

4 Astfel P. Nigidius cel mai mare învățat al Romei a scris despre această îndoială a lor în cartea a XXIII-a a operei sale *Comentarii gramaticale*. 5 Și el la fel socotește că indicarea timpului nu este precisă dar vorbește despre acest lucru pe scurt și incurcat, încît ți se pare că face mai mult însemnări în ajutorul memoriei sale decît pentru a instrui pe cititori. 6 Pare totuși a spune că *est* și *erit*, de la verbul *esse*, cînd sînt independente își păstrează timpul; cînd însă sînt legate de un timp trecut își pierd înțelesul timpului lor și capătă înțeles de trecut. Cînd zic: *in campo est* (este în cîmp), *in comitio est* (este în adunare), arăt o acțiune prezentă. 7 La fel, cînd zic: *in campo erit*, arăt timpul viitor. Dar cînd zic *factum est* (s-a făcut), *scriptum est* (s-a scris), *subruptum est* (s-a furat), deși verbul *est* este la prezent, se confundă totuși cu trecutul și încetează de a mai fi prezent. 8 „La fel este, zice el, și cu acest cuvînt care este în lege. Dacă desparți aceste două verbe *subruptum* și *erit*, astfel ca să auzi ca și cum ar fi *certamen erit* sau *sacrificium erit*, atunci legea va părea că vorbește despre viitor; dacă însă înțelegi că ele au fost spuse în strînsă

VII ¹ *Lex Atinia de rebus subreptis* (sau de *usucapione*) interzicea, ca și legea celor XII table (VII. 17) apropierea prin *usucapio* a obiectelor furate, exceptînd, evident, cazul cînd reîntră în posesia proprietarului inițial. Data promulgării legii e necunoscută, precede însă anul 149 î.e.n. Problema distincției dintre prevederile legii celor XII table și ale legii Atinia a suscitat numeroase controverse; cf. S. Riccobono, *Fontes*, p. 60 și urm., și A. Berger *RE*, s.u.

² *Leges*, 4, p. 81 Riccobono.

³ Q. Mucius Scaevola, *Iur. civ.*, XVI, fr. 5 Bremer.

⁴ P. Mucius Scaevola, *Resp.*, fr. 4 Bremer. P. Scaevola, consul în 133, la început partizan al lui Tib. Gracchus, trece, după uciderea acestuia, de partea optimaților; ca *pontifex maximus*, oprește (127 î.e.n.) redactarea Analelor maxime pontificale. Cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 17.

⁵ M. Iunius Brutus, *Resp.*, fr. 5 Bremer.

⁶ M. Manilius, *Resp.*, fr. 5 Bremer. M. Manilius este, alături de P. Mucius Scaevola și de M. Iunius Brutus, unul din întemeietorii științei romane a dreptului; din tratatele lui (3 cărți?) s-au păstrat foarte puține fragmente. A avut și o carieră politică: pretor în Spania în 155, consul în 149 (anul în care izbucnește al treilea război punic); în 133 combatte reformele lui Tib. Gracchus. Cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 12.

legătură, unite și amestecate, ca și cum *subruptum erit* n-ar fi două verbe separate ci o formă compusă a aceluiași verb la forma pasivă, atunci această formă a verbului arată nu mai puțin trecutul decît viitorul ⁷.

VIII. *În conversațiile care aveau loc la masă la filozoful Taurus, se puneau întrebări și se purtau discuții de obicei despre chestiuni ca acestea: „De ce untdelemnul îngheață adesea ușor, pe cînd vinul rar, iar oțetul aproape niciodată? De ce apele rîurilor și ale izvoarelor îngheață, iar marea nu îngheață?”*

1 Filozoful Taurus ne primea la Atena la masă de obicei cînd se lăsa seara; **2** căci acolo acela era timpul de cină. Tot temeiul și toată puterea mesei era adesea o oală de linte egipteană cu dovleac tocat mărunt.

3 Într-o zi, cînd sclavul a adus și a pus pe masă oala cu mîncare, iar noi eram așezați și așteptam. Taurus i-a poruncit să toarne în ea untdelemn. **4** Era acest sclav de neam din Atica, un copil de cel mult opt ani, cu mișcările și vorbirea isteată a vîrstei și a neamului său.

5 El aduce cu o figură nevinovată o carafă de Samos ¹ goală, ca și cum ar fi fost plină cu untdelemn, o aduce și o întoarce plimbînd-o ca de obicei pe deasupra mîncării din oală, dar nu curgea de loc untdelemn.

6 Copilul privește cu ochi dușmănoși și supărat carafa, o zguduie puternic și o răstoarnă iarăși în oală. **7** Noi toți rideam pe înfundate. Copilul atunci ni s-a adresat în grecește și într-o atică perfectă ²: „Nu rideți, este untdelemn. Nu știți ce frig a fost azi dimineată; a înghețat”. **8** „Pungașule”, zice Taurus rîzînd, „dă-te-n goană și caută untdelemn”.

Dar după ce copilul a ieșit să cumpere untdelemn, el, fără să fie supărat de această întîrziere, a zis: „Oala e fără untdelemn și pe cît văd, mîncarea e prea fierbinte. Să avem răbdare și între timp, fiindcă ne-a adus aminte copilul că untdelemnul de obicei îngheață, să vedem de ce untdelemnul îngheață adesea și ușor, iar vinul rar?” **9** A privit spre mine și mi-a cerut să-i spun ce cred eu despre aceasta. **10** I-am răspuns că,

⁷ Nigidius Figulus, fr. 34 Swoboda. ⁸ Funaioli. Gramaticul se referă la faptul că verbul *esse* poate fi auxiliar al timpurilor pasivului sau poate forma un predicat nominal împreună cu un adjectiv. În primul caz, *subruptum erit* este un viitor anterior, deci un timp trecut față de alt viitor, în cel de al doilea *erit* e viitorul I al verbului. Discuția nu aduce însă nici o lumină în dezbaterea asupra retroactivității legii Atinai.

VIII ¹ Printre produsele meșteșugărești exportate de Samos un loc important îl deținea ceramica; în epoca romană imperială, vasele ieftine de proveniență samiotă erau foarte răspîndite. Cf. Bûrchner, *RE*, s.u. *Samos*, col. 2204.

² În vremea lui Gellius, în Grecia se vorbea o limbă comună (*κοινή*), care a înlocuit vechile dialecte; acestea din urmă se mențin totuși în teritoriile rurale. Există mărturii aproximativ contemporane cu Gellius care vorbesc despre păstrarea dialectului atic în interiorul Aticei, în timp ce în Atena propriu-zisă se vorbea limba comună (Philostr., *Vita soph.*, II, 31,1; II, 1, 14; Lucian, *Iud. uoc.*, 7; Cf. A. Debrunner, *Geschichte der griechischen Sprache*, II, Berlin, 1954, p. 46 și urm.). În fraza pronunțată de sclav se observă câteva aticisme: *ἴστε* „știți” (pentru *οἴδατε*) *τῆμερον* „azi” (pentru *σήμερον*).

pe cât bănuî, vinul îngheață mai anevoie pentru că are în el mai mulți germeni de căldură și este prin natura sa cu mai mult foc în el, că de aceea zis Homer $\alpha\iota\theta\omicron\psi\ \sigma\iota\nu\omicron\varsigma$ vin de foc ³ nu din pricina culorii sale, cum socotesc unii.

11 „Așa e, cum spui, a zis Taurus; căci este indeobște cunoscut că vinul când este băut încălzește corpul. 12 Dar și untdelemnul este calorific și n-are mai puțină putere de a încălzi corpurile. 13 Înseamnă că dacă cele mai calde îngheață mai anevoie, în schimb cele mai reci îngheață mai repede. 14 Oțetul e însă cel mai frigorific din toate și totuși nu îngheață niciodată ⁴. 15 Nu cumva untdelemnul îngheață mai repede fiindcă e mai ușor? Căci corpurile ușoare par a se uni mai cu ușurință între ele decât celelalte”.

16 În afară de aceasta, ne-a spus că merită să fie discutat și de ce apele fluviilor și ale riurilor îngheață, iar marea rămîne în întregime neînghețată. „Totuși, a adăugat el, istoricul Herodot, contrar opiniei tuturor care s-au ocupat de această problemă, scrie că marea Bosforului, care se numește Cimmeriană, și toată partea ei numită Scitică îngheață de ger” ⁵.

17 Pină să spună Taurus acestea, copilul între timp venise, oala se răcise și sosise timpul să mîncăm și să tăcem.

IX. Despre unele caractere cifrate din scrisorile lui C. Caesar și despre alte feluri de scriere convențională găsite în cărțile vechi istorice. Ce numeau spartanii $\sigma\kappa\omicron\tau\acute{\alpha}\lambda\eta$.

1 Există niște cărți de scrisori ale lui C. Caesar către C. Oppius și Balbus Cornelius ¹, care-i administrau averea în absență. 2 În aceste scrisori, se găsesc în unele locuri litere izolate, negrupate în silabe, pe care ai putea

³ *Iliada*, I, 462, IV, 259 etc.

⁴ Informație fantezistă, raportată și de Plinius, II, 48, 132, și XXIII, 1, 54, datorată punctului de îngheț coborît al alcoolului.

⁵ Herodot, IV, 28.

IX ¹ O parte din corespondența lui Caesar a fost dată publicității (în afară de scrisorile citate aici, cele către Cicero, către Piso etc.). Cu excepția scrisorilor incluse în corespondența lui Cicero, toate s-au pierdut. Despre cifrarea lor vorbește și Suetoniu, *Caes.*, 56,8: autorul înlocuia literele cu a patra care urma în seria alfabetică (*D* pentru *A*). (Despre alte sisteme criptografice din antichitate, vezi Gardhausen, *RE*, supl. IV, col. 517 și urm.). Pentru C. Oppius, vezi indicele. L. Cornelius Balbus, spaniol de origine, ajută pe romani în lupta împotriva lui Sertorius și obține cetățenia romană (72 î.e.n.). Relațiile cu Caesar sînt vechi, de prin anul 68 cînd acesta fusese evestor în Spania. La întoarcerea lui Caesar în provincie (61), Balbus e numit *praefectus fabrum*. Balbus se întoarce împreună cu Caesar la Roma și contribuie la alcătuirea triumviratului. Cînd Caesar pleacă în Gallia (58), Balbus e din nou *praefectus fabrum*. În anul 56 e acuzat de a fi obținut ilegal cetățenia; apărut, între alții, de Cicero, e achitat. În timpul războiului civil Balbus, partizan al lui Caesar, nu participă direct la ostilități (fusese prieten și cu Pompeius și cu Cicero) și acționează, alături de C. Oppius, ca reprezentant la Roma al lui Caesar (din această epocă datează corespondența cifrată amintită de Gellius). În anii următori, Balbus contribuie la împăcarea dintre Caesar și Cicero. După moartea lui Caesar cariera politică a lui Balbus continuă, îmbrăcînd forme oficiale: este ales consul în 40, apoi, poate, guvernator al Spaniei. Moare după anul 32 și-și lasă averea poporului roman. A activat și ca istoric, dar operele lui s-au pierdut. Cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 69.

să le socotești aruncate la întâmplare; căci nu se pot forma cuvinte din acele litere. **3** Era însă între ei înțelegere ascunsă în legătură cu aceste litere, ca în scris ele să aibă locul și numele schimbat, dar la citit să-și recapete fiecare locul și sensul său. **4** Ce litere schimbau între ele, se înțelegeau înainte, cum am spus, cei ce voiau să folosească acest fel de scriere cifrat. **5** Există un comentariu al gramaticului Probus, scris cu destulă îngrijire *Despre sensul ascuns al literelor în scrisorile lui C. Caesar*².

6 Vechii lacedemonieni, cînd voiau să folosească un limbaj cifrat în scrisorile către generalii lor, ca nu cumva dacă ele cădeau în mîna dușmanilor să li se afle planurile, trimiteau scrisori făcute în felul următor. **7** Se luau două bețe de aceeași grosime și lungime, rotunjite și lucrute la fel. **8** Unul i se da generalului care pleca în război, altul rămînea acasă în grija magistratilor. **9** Cînd era nevoie de o scrisoare secretă, se înfășura în jurul acestui băț o banderolă de piele destul de subțire și lungă atît cît trebuie, astfel încît marginile banderolei să fie bine lipite și să fie una în prelungirea alteia. **10** Apoi se scria scrisoarea pe pielea înfășurată în spirală, rîndurile mergînd de sus în josul bățului. **11** Această bandă de piele, după ce se scria pe ea, se desfășura de pe băț și se trimitea generalului care știa secretul. **12** Desfăcută coreaua arăta niște litere trunchiate și mutilate, căci elementele lor erau împrăștiate în cele mai deosebite părți; **13** de aceea, dacă ea cădea în mîinile dușmanilor nu puteau descifra nimic din ea. **14** Dar cînd o primea cel cărui îi era trimisă, acesta o înfășura de la început pînă la sfîrșit pe bățul identic pe care-l avea și astfel literele scrise pe aceeași parte a bățului se uneau din nou și refăceau în întregime scrisoarea care se putea citi ușor. **15** Acest fel de scrisoare lacedemonienii îl numeau *στυβάλη*³. **16** Am citit într-o veche istorie a Cartaginei că un bărbat ilustru — fie Hasdrubal, fie altul, nu-mi aduc bine aminte — a scris o scrisoare secretă, folosind următorul procedeu: **17** a luat tăblițele încă neacoperite de ceară, a scris scrisoarea pe lemnul tăblițelor, apoi a acoperit, cum se obișnuiește, tăblițele cu ceară și le-a trimis celui cu care se înțelesese astfel, ca și cum n-ar fi fost scrise, iar cel ce le-a primit le-a răzuit de ceară și a citit scrisoarea de pe lemnul tăblițelor.

18 Există în istoria greacă și un alt procedeu de scriere cifrată greu de imaginat, inventat de șiretenia barbară. **19** Numele inventatorului este Histiaeus, originar din Asia, născut din părinți nobili⁴. **20** Asia era

² Lucrarea *Commentarius de occultis litterarum significatione in epistularum C. Caesaris scriptura* este pomenită numai în pasajul nostru. Preocupări inrudite a avut Probus într-o lucrare păstrată, consacrată semnificației diverselor abrevieri folosite în literatura juridică. Cf. R. Hanslik, *RE*, s.u. *Valerius*, col. 208-209.

³ Descrierea cea mai completă a sevălei ca mijloc de corespondență, se găsește în textul nostru (și în Plutarh, *Lysander*, 19). Cf. și A. Martin, *DA*, s.u. *sevăle*.

⁴ Felul în care vorbește Gellius de Histiaeus și de Aristagoras lasă impresia că nu cunoaște decât anecdota transmițerii mesajelor, nu și împrejurările istorice care-i stau la bază, deși Herodot, pe care Gellius îl citează în alte împrejurări, povestește pe larg (V, 28-VI, 42) răscoala Ioniei împotriva persilor, în care Histiaeus și Aristagoras au jucat un rol însemnat. Gellius folosește desigur o sursă care se ocupă numai de sistemele de corespondență secretă și de cifruri (Probus? Cf. Hosius, p. LIV). Herodot povestește întâmplarea cu sclavul (V, 35), fără a pomeni boala de ochi a acestuia, ceea ce duce la concluzia că izvo-

atunci sub stăpînirea lui Darius. **21** Acest Histiaeus, pe cînd era între perși la curtea lui Darius voia să scrie printr-un procedeu ascuns niște lucruri secrete unui oarecare Aristagoras ⁵. **22** El născoci acest cifru uimitor : Unui sclav al său care era de multă vreme bolnav de ochi i-a ras tot părul de pe cap sub pretext că așa îl va vindeca **23** și i-a scris pe cap scrisoarea pe care o voia. L-a ținut după aceea în casă pînă i-a crescut părul **24** și apoi l-a trimis la Aristagoras spunîndu-i : **25** „Cînd vei ajunge la el să-i spui că eu i-am cerut să te radă în cap, așa cum ți-am făcut eu”. **26** Sclavul s-a dus cum i se poruncise, la Aristagoras și i-a transmis recomandarea stăpînului său. **27** Gîndindu-se că recomandarea nu era fără motiv, acela a făcut ce i s-a spus. Astfel scrisoarea a ajuns la destinație.

X. *Ce spune Favorinus despre versurile prin care Vergiliu, în descrierea muntelui Etna în flăcări, a imitat pe poetul Pindar; compararea și judecarea celor două pasaje cu același conținut.*

1 Mi-amintesc că filozoful Favorinus, pe cînd se retrăsese din cauza arșitei verii într-o vilă din Antium ¹ a gazdei sale și noi ne dusesem din Roma să-i facem o vizită, cam în felul acesta vorbea despre poeții Pindar și Vergiliu :

2 „Prietenii și apropiații lui P. Vergilius, care au scris despre talentul și procedeele acestui poet², spun că el, după cum însuși se exprima, obișnuia să creeze versurile după obiceiul și felul urșilor. **3** Căci după

rul lui Gellius n-a pornit de la Herodot. Histiaeus era tiranul Miletului și a participat, în anu 514, la expediția lui Darius împotriva sciților, după care este chemat la curtea persă din Susa; tirania Miletului o preia vărul și ginerelul său Aristagoras (vezi nota 5). De la curtea Histiaeus pregătește împreună cu Aristagoras (corespondînd cu el în felul descris aici) răscoala Miletului împotriva perșilor. Promițînd perșilor că va putea potoli răscoala, Histiaeus e trimis în Ionia, unde încearcă să devină conducătorul cetăților ioniene (496—495). După numeroase expediții și lupte, este luat prizonier de comandantul pers Harpagos și crucificat. Cf. H. Swoboda, *RE*, s.u. *Histiaios*, 1.

⁵ Aristagoras, stăpînitor al Miletului în vremea cînd Histiaeus se afla la curtea lui Darius, se revoltă împotriva perșilor și îndeamnă la revoltă și celelalte cetăți ioniene. Proclamă libertatea Miletului și ia prizonieri pe tiranii altor cetăți, predîndu-i supușilor lor. Revolta a fost sprijinită de Atena și Eretria; după înfringerea ei, Aristagoras influențează o colonie în Tracia la Myrkinos. Moare în 497 într-o luptă împotriva tracilor edonieni. Cf. Judeich, *RE*, s.u., 4.

X ¹ Localitate din Latium (azi Anzio), situată pe malul mării. Nero și-a clădit acolo o vilă și a refăcut portul. În timpul lui Vespasian și mai tîrziu era de asemenea o reședință imperială, deși celebritatea orașului Baiac și a altor localități din golful Neapole făcuse ca Antium să treacă în al doilea rang al localităților balneare.

² Gellius (sau Favorinus) nu indică izvorul informațiilor; se pare că au existat surse contemporane cu Vergiliu (de unde s-a documentat Suetoniu și Probus), dar despre autori nu se pot face decît presupuneri : Serisori ale lui August, gramaticul Melissus, libert al lui Mecena (autor al unui comentariu sau altor lucrări despre Vergiliu), Eros, libertul poetului, gramaticul Nisus etc. Cf. K. Büchner, *RE*, s.u. *Vergilius*, col. 1031—1032.

cum ursoaica naște puiul fără formă și chip și lingînd masa informă pe care a născut-o îi dă după aceea figură și înfățișare de pui de urs, la fel și creațiile spiritului său erau la început cu o formă neșlefuită și imperfectă, iar după aceea corectîndu-le și modelîndu-le le dădea trăsături și înfățișare. ⁴ Realitatea arată, spune Favorinus, că acest poet cu spirit atît de fin mărturisea adevărul. ⁵ Versurile pe care le-a lăsat șlefuite și desăvîrșite, cele pe care gustul și judecata sa au pus ultima corectură, au toate floarea farmecului poetic. ⁶ În schimb cele amîinate pentru mai tîrziu ca să fie revizuite, dar care n-au putut fi definitivitate, pentru că moartea i-a luat-o înainte, nu sînt de loc demne de numele și de gustul celui mai elegant dintre poeți. ⁷ Astfel, cînd biruit de boală a văzut că i se apropie moartea, a rugat foarte stăruitor pe prietenii săi cei mai buni să-i ardă *Eneida*, pe care n-o lustruise îndeajuns ³.

⁸ Între pasajele care se pare că ar fi trebuit să fie revăzute și corectate, a spus Favorinus, este mai ales acela în care descrie muntele Etna. Căci fiindcă voia să rivalizeze cu opera vechiului poet Pindar, care descriesese acel munte cu erupția vulcanului, a folosit imagini și cuvinte de o astfel de factură încît în acest pasaj este mai exuberant și mai bombastic chiar decît Pindar însuși, care a fost socotit că se exprimă prea retoric și cu emfază. ⁹ Dar vă voi face pe voi înșivă arbitri ai spuselor mele, a zis el, și vă voi reproduce poezia lui Pindar despre muntele Etna, pe cît mi-o pot aduce aminte :

Țînesc din străfunduri suvoaie pure de foc înfiorător
 În timpul zilei se revarsă râuri de flăcări și fum
 Iar noaptea o flăcără purpurie de pietre incandescente
 Se rostogolește cu vuiet în mare.
 Balaurul trimite izvoarele cele mai îngrozitoare ale lui Hefaistos
 Miracol care uimește pe cei ce-l văd,
 De care se minunează și cei ce-i ascultă pe cei care au fost
 de față ⁴.

³ Sursele antice ne informează asupra faptului că Vergiliu n-a terminat *Eneida* și că de aceea, a dispus ca manuscrisul să fie ars. Prietenii și executorii săi testamentari, poetul Varius și Plotius Tucca, nu i-au îndeplinit cererea și au editat poemul (cf. K. Büchner, *art. cit.*, col. 1060 cu discutarea variantelor acestui episod). Critica antică precum și cea modernă s-au străduit să găsească locurile pe care Vergiliu le-ar fi supus unei revizuirii, și textul nostru reflectă tocmai o asemenea preocupare. În afara celor 58 de versuri incomplete și a unor contradicții (cf. K. Büchner, *art. cit.*, col. 1425—6), nu se pot stabili cu certitudine pasajele nedesăvîrșite (unii cercetători pun, de aceea, la îndoială știrea asupra editării poemului împotriva voinței autorului). Despre felul lui Vergiliu de a-și compune operele, există și alte mărturii, în concordanță cu cele povestite de Favorinus. Biografia lui Suetoniu — Donatus ne informează că Vergiliu a compus mai întîi *Eneida* în proză, repartizînd materia în cele 12 cărți. Apoi a versificat-o, iar acolo unde nu găsea expresia cea mai potrivită, pentru a nu-și întrerupe lucrul, lăsa redactări provizorii, pe care poetul însuși le compara cu niște birne de lemn (*tibicines*) menite să susțină clădirea pînă cînd se vor construi coloanele puternice.

⁴ Pindar, *Pythicele*, I, 21—26 (40—50).

10 Ascultați acum — zice — versurile lui Vergiliu, pe care mai degrabă aş zice că le-a început decît că le-a terminat :

Este un port larg, cu undele neîncrețite de vinturi.

Dar în apropierea lui răsună Etna din hrubele-i înfiorătoare

Și uneori azvirle în văzduh un nor negru

Care fumegă în vârtejuri de smoală și de cenușă incandescente

Și înălțînd rotocoale de foc se întinde pînă la stele

Alteori împinge la suprafață și varsă pietre smulse din măruntaiele muntelui.

Aruncă spre cer stîncă topită

Și se frămîntă gemînd, clocotește în adîncuri ⁵.

11 Mai întîi — zice el — Pindar este mai veridic; el a exprimat realitatea așa cum este, cum i se prezintă în fața ochilor, arătînd că Etna în timpul zilei fumegă, pe cînd noaptea scoate flăcări. **12** Vergiliu însă, străduindu-se să obțină sonoritate pentru versurile sale, a amestecat timpul, nefăcînd nici o distincție între prveliștea din timpul zilei și cea din timpul nopții. **13** Poetul grec a arătat în chip strălucit cum țîsnesc din adînc izvoare de foc, cum curg rîuri de fum, cum valuri roșietice și întortocheate de flăcări se rostogolesc spre întinsul mării ca niște șerpi de foc. **14** Al nostru însă voind să traducă ῥόον καπνοῦ αἰθων (rîu de fum incandescent) prin *atram nubem turbine piceo et fauilla fumantem* (nor negru fumegînd în vârtejuri de smoală și de cenușă) a făcut o îngrămădire fără măsură și fără gust; **15** chiar *κρουνοῦς* (izvoare) din Pindar el l-a tradus rău și impropriu prin *globos flammarmum* (rotocoale de flăcări). **16** La fel *sidera lambit* (literal: linge stelele) este o îngrămădeală de prisos”. **17** Dar este neexplicat și aproape de neînțeles — după Favorinus — ceea ce zice Vergiliu că norul negru fumegă în vârtejuri de smoală și de cenușă incandescentă (*fauilla candente*). **18** „Căci — spune el — ceea ce este incandescent de obicei nu fumegă și nu e negru. Afară numai dacă n-a întrebuițat vulgar și impropriu *candens fauilla* în loc de *feruens fauilla* (cenușă fierbinte), nu ca cenușă incandescentă și strălucitoare. Căci *candens* (alb-strălucitor) vine de la *candor* (culoare albă-strălucitoare) nu de la *calor* (căldură). **19** Iar ceea ce se spune că sint împinse în sus și aruncate pietre care se topesc și gem și se îngrămădesc în văzduh, acestea — încheie Favorinus — nici nu se găseser scrise în Pindar și nici nu s-a auzit să se fi spus vreodată; din toate minunățiile care se spun, aceasta e cea mai mare minunăție”.

XI. *Plutarh, în cărțile sale intitulate Simposiace, sprijinindu-se pe autoritatea rechiului medic Hipocrate, apăra împotriva medicului Erasistratus opinia lui Platon despre natura și funcția stomacului și a canalului care se numește traheie (τραχεΐα).*

1 Și Plutarh ¹ și alți citiva învățați seriu că Platon a fost criticat de cunoscutul medic Erasistratus pentru că a afirmat că lichidele pe care le bem

⁵ Vergiliu, *Eneida*, III, 570—577.

XI ¹ Plutarh, *Sympos.*, VII, 1.

merg în plămîni, și, după ce-i umezește bine, trec prin porii plămînilor și se scurg în vezică ². Această eroare își are obârșia — zic ei — într-o poezie a lui Alceu, care scrie :

„Umezește-ți plămîinii cu vin : căci soarele își începe drumul” ³.

2 După Erasistratus sînt două căi, ca niște canale, care pornesc din gît : printr-una din ele se duc și alunecă în stomac alimentele și lichidele băute. Acestea sînt împinse în partea pîntecelui care în grecește se numește ἡ κάτω κοιλία (pîntecele de jos) unde sînt frămîntate și digerate, iar resturile mai tari merg în intestinul pe care grecii îl numesc κόλον iar partea lichidă trece prin rinichi în vezică. **3** Prin celălalt canal însă, care pe grecește se numește τραχηλις ἀρτηρία (traheea arteră) merge aerul din gură în plămîn și de acolo înapoi în gură și în nări. Același canal servește și pentru trecerea vocii. **4** Dar, pentru ca nu cumva mîncarea care trebuie să meargă în stomac să alunece din gură pe acel canal, prin care se duce și se întoarce aerul și să se astupe astfel respirația, este așezată prin iscusința naturii lîngă cele două intrări epiglota, **5** ca o ușă care se închide și se deschide, acoperind și ferind traheea arteră cînd mîncăm și bem, ca să nu pătrundă ceva din mîncare și băutură pe drumul respirației, dacă îl putem numi astfel. De aceea nu intră nimic lichid în plămîn, traheea arteră fiind apărută ⁴.

Acestea spune medicul Erasistratus, împotriva lui Platon. **6** Dar Plutarh în cartea sa de *Simposiace* spune că autorul opiniei lui Platon a fost Hipocrate și că aceeași părere a avut și Philistion din Locri ⁵ și Dioxip ⁶ din școala lui Hipocrate, medici vechi și cunoscuți. După aceștia epiglota despre care vorbea Erasistratus nu se găsește așezată în acel loc pentru a împiedica pătrunderea băuturii în plămîn, — căci lichidele par a fi necesare și utile plămînului pentru a-l hrăni și întări — ci e pusă ca un arbitru și ca un măsurător, care lasă să treacă sau oprește, după cum este nevoie, pentru ca tot ce este mîncare să fie îndreptat spre stomac, ferindu-se traheea, iar băutura să fie împărțită între stomac și plămîn. Cînd trebuie să lase să intre prin trahee în plămîn lichidul, nu face aceasta repede și deo-

² Platon, *Timeu*, 70 c-d, 91 a. Platon vorbește în treacăt de funcția plămînului de a absorbi lichidele ; reproducea probabil o opinie curentă, sau se inspira din medicul Philistion, amintit mai jos. Chiar și Aristotel, inspirîndu-se poate din Timeu, reia această teorie (*Part. anim.* III, 6-7).

³ Alceu, fr. 111, v. 1 Reinach.

⁴ Erasistratus, p. 184-194 Fuchs.

⁵ Philistion, fr. 7, p. 112 Wellmann. Philistion din Locri (Italia), medic grec din sec. IV î.e.n., activează la Siracusa. Scrierile lui, pierdute, erau consacrate unor probleme de fiziologie, etiologie, dietologie. E posibil ca Philistion să fi fost sursa lui Platon în teoriile fiziologice din dialogul *Timeu*. Cf. H. Diller, *RE*, s.u., 4.

⁶ Este vorba probabil de Dexip din Kos, elev al lui Hipocrate. În lucrările lui de etiologie considera că umorile esențiale sînt flegma și bila și că proporția și localizarea acestora determină starea de sănătate sau de boală. Cf. M. Wellmann, *RE*, s.u. *Dexippos*, 7. Identificarea cu Dioxip din textul nostru la H. Diller, *RE*, s.u. *Philistion*, col. 2408.

dată ci stînd ca o barieră, rezistă și nu permite să treacă mai departe decît puțin cite puțin și pe nesimțite, tot restul îndrumîndu-se pe canalul celălalt al stomacului ⁷.

XII. *Despre subiectele de necrezut pe care grecii le numesc ἄδοξοι (paradoxe), tratate de Favorinus ca exercitii.*

1 Teze de necrezut, sau dacă vreți de nesusținut, pe care grecii le numesc ἄδοξοι ὑποθέσεις, au abordat nu numai sofistii, ci chiar filozofii vechi. Iar lui Favorinus al nostru de asemenea îi plăcea să trateze astfel de subiecte pe care le socotea potrivite fie pentru a-și ascuți talentul, fie pentru a-și exercita puterea de argumentație sau pentru a se deprinde să învingă dificultățile. **2** Astfel, de exemplu, a făcut elogiul lui Tersit ¹, sau a lăudat febra recurentă ce vine din patru în patru zile, teze în care a spus multe lucruri interesante, ce nu se pot găsi ușor, și pe care le-a lăsat scrise în cărțile sale.

3 În laudele pe care le-a adus febrei a citat în sprijinul tezei chiar mărturia lui Platon care a scris — precum spune el — că cine suferă de febră din patru în patru zile după aceea își recapătă puterile în întregime și are o sănătate mai bună și mai statornică ². În același elogiu nu fără haz, pe Hercule, a făcut și o glumă spunînd : **4** „Există și un vers adevărit în lunga existență a omenirii :

Uneori ziua este mamă bună și alteori mamă vitregă ³.

Acest vers însemnează că nu poate să fie bine întotdeauna, că într-o zi poate să fie bine, iar în alta rău. **5** Întrucît lucrurile stau așa fel, a spus

⁷ Deși părerile lui Platon despre mecanismul nutriției erau, încă în vremea lui, sub nivelul cunoștințelor medicilor greci, Gellius nu ia atitudine netă împotriva lor, mulțumindu-se să reproducă ce găsisse în cărți; la fel va proceda, la începutul secolului al V-lea, Macrobius (*Saturnalia*, VII, 15).

XII ¹ Favorinus, fr. 65 Marres. Tersit, personaj al Iliadei, e prezentat de poet în culori fizice și morale nefavorabile (numele însuși înseamnă „neobrăzatul”) :

„N-avea pereche de slut în oștirea venită sub Troia ;
Spanchi era el și olog ; mai avea dup-aceea și umeri
Strîmbi și la pieptu-i aduși și-i sta țuguit peste umeri
Creștetul lui, și abia niște fire pe creștet”

(*Iliada*, II, 216—219, trad. G. Murnu)

„Mai ticălos, mai mîrșav eu [vorbește Odiseu] nu cred că-i altul ca tine
Printre oștenii veniți cu Atride sub Troia”

(*ibid.*, v. 248—249)

² Nu se știe la ce pasaj se referă Gellius (sau Favorinus). Platon vorbește despre friguri în *Timeu*, 86 a, dar textul nu spune nimic asemănător cu părerea care i se atribuie aici.

³ Hesiod, *Munci și zile*, v. 825.

el, încît în cele omenеști binele și răul sînt alternative, cu cît e mai avanta-joasă această febră, care vine la interval de două zile ⁴, fiind o singură dată mașteră și de două ori mamă !”.

XIII. Felurile întrebunțări ale particulei *quin* și sensul ei adesea obscur în cărțile scriitorilor vechi.

1 Particula *quin* pe care gramatica o numește conjuncție pare a lega în diferite feluri, cu sensuri diferite, părțile frazei. **2** Căci un sens are dacă o folosim ca reproș sau interogativ, sau hortativ : *Quin uenis, quin legis, quin fugis ?* (De ce nu vii, de ce nu citești, de ce nu fugi ?); alt sens cînd vrem să întărim ceva, de exemplu : *Non dubium est quin M. Tullius omnium sit eloquentissimus* (Nu există îndoială că M. Tullius e cel mai mare orator) și alt sens cînd o folosim ca o negație la o idee anterioară, ca în exemplul : *Non idcirco Isocrates non defendit, quin id utile esse et honestum existimauit* (Isocrates n-a pledat în proces fiindcă nu socotea că acest lucru este util și cinstit). **3** Acest sens nu e departe de cel pe care-l are în cartea a III-a a *Originilor* lui M. Cato : *Haut eos eo postremum scribo, quin populi et boni et strenui sient* (Le scriu la urmă nu pentru că n-ar fi popoare bune și harnice) ¹. **4** Iar în cartea a II-a a folosit această particulă cam în același sens : *Neque satis habuit quod eum in occulto uitauerat, quin eius famam prostitueret* ² (Și n-a socotit destul ca să-i necinstească numele faptul că-l corupsese pe ascuns).

5 Pe lângă acestea observăm că *Quadrigarius* în cartea a VIII-a a *Analelor* sale a folosit această particulă cu sens foarte neprecis. Cîtăm înseși cuvintele lui : *Romam uenit; uix superat quin triumphus decernatur* ³ (Vine la Roma; cu greu obține să i se hotărască triumful). **6** Iar în cartea a VI-a a *Analelor* sale găsim aceste cuvinte : *Paene factum est, quin castra relinquerent atque cederent hosti* (Puțin a lipsit să lase tabăra și să se retragă în față dușmanului) ⁴. **7** Știu, cineva ar putea să spună în chip superficial că nu e nici o greutate în această chestiune. **8** Căci în ambele cazuri *quin* e folosit în loc de *ut* și apare foarte clar sensul dacă zici : *Romam uenit; uix superat, ut triumphus decernatur*. La fel și în celelalte exemple : *Paene factum est, ut castra relinquerent atque cederent hosti*. **9** Să se folosească desigur, cei ce sînt așa de expeditivi, de schimbarea cuvintelor ca mijloc de scăpare, cînd nu le înțeleg, dar totuși să se folosească, atunci cînd pot face aceasta, cu mai multă prudență.

10 Această particulă despre care vorbim, dacă nu am învățat că este compusă, că nu are numai valoarea de conjuncție, ci are un anumit sens al

⁴ Calculul inclusiv al romanilor face ca denumirea de *quartana* să se aplice febrei recurente cu perioada de trei zile : o zi de febră („mașteră”) și două liniștite („mame”).

XIII ¹ Cato, *Origines*, III, fr. 8 Jordan.

² Cato, *ibid.*, II, fr. 3 Jordan.

³ Claudius *Quadrigarius*, fr. 70 Peter.

⁴ Claudius *Quadrigarius*, fr. 58 Peter.

său, niciodată nu-i vom înțelege toate sensurile și întrebuințările. **11** Această chestiune cere o dezvoltare mai amplă ; cine are timp pentru ea o va găsi în *Comentariile gramaticale* ale lui P. Nigidius ⁵.

XIV. Maxime alese din mimiî lui Publilius.

1 Publilius a scris mimi ¹ și prin ei a fost socotit demn de a sta alături de Laberius. **2** Totuși lui C. Caesar i se păreau atît de ofensatori mimiî lui Laberius prin aroganța și veninul lor ², încît spunea adesea că el îi socotește mai buni și mai acceptabili pe ai lui Publilius, decît pe ai lui Laberius.

3 Multe din sentințele acestui Publilius sint frumoase și foarte potrivite pentru uzul vorbirii obișnuite. **4** Dintre ele am transcris cîteva de cîte un vers, care mi-au plăcut mai mult :

„Este rea hotărîrea care nu poate fi schimbată”.

„Cel ce a dat celui ce merită, primește prin darul său”.

„Să suporți, nu să invinuiesti, ceea ce nu poți evita”.

„Cel căruia i se îngăduie mai mult decît se poate, vrea mai mult decît e îngăduit”.

„Un tovarăș de drum bun de gură e un adevărat vehicul”.

„Mizerie se spune cu un nume elegant frugalitate”.

„Plînsul moștenitorului este un ris sub mască”.

„Răbdarea pusă prea mult la încercare devine adesea furie”.

„Pe nedrept acuză pe Neptun cel ce suferă un al doilea naufragiu”.

„În relațiile cu un prieten, gîndește-te că-ți poate deveni dușman”.

„Iertînd o nedreptate veche, poți invita la una nouă”.

„Niciodată nu se învinge o primejdie fără primejdii”.

„Prea multă discuție risipește adevărul”.

„Ai dat pe jumătate, dacă refuzi frumos ce ți se cere” ³.

⁵ Nigidius Figulus, fr. 52 Swoboda, 32 Funaioli. La origine *quin* e compus din ablativul-instrumental *quî* „cum” și negația *nē* „nu”, sensul primitiv fiind „cum nu, de ce nu” (vezi primele exemple din paragraful 2). În propoziții subordonate, *quin*, cu rol de conjuncție, își păstrează valoarea negativă, fie că este subordonat unei regente negative, fie că negația e conținută în subordonată. În exemplele din *Quadrigrarius* (par. 5) rolul negației îl joacă particulele *uix* și *paene*. Cf. Stolz-Schmalz ⁵, p. 786.

XIV ¹ Publilius Syrus (prenumele e necunoscut), cel mai celebru mimograf roman, alături de D. Laberius. Sclav din orient (cum arată și numele), vine la Roma încă în copilărie. Începe să-și reprezinte mimiî prin anul 50. Mimiî lui Publilius par să fi fost în mare măsură improvizații și este îndoielnic dacă au fost vreodată editați în întregime. Gellius avea la dispoziție numai o colecție de maxime (*sententiae*) ; o asemenea colecție a ajuns și pînă la noi. Din restul operei nu ni se păstrează decît trei fragmente, din care două cu titlul piesei (singurele titluri păstrate, unul fiind însă transmis greșit în manuscrise și nereconstituibil, cel de al doilea, *Putatores* „cei care taie copacii” sau „cei care fac socoteli”). Colecția de maxime (cuprînzînd aproximativ 1 000 versuri) era orînduită alfabetic și provine probabil din sec. I e.n. (Seneca pare să o cunoască). Din cele 14 versuri citate de Gellius, 13 există în culegerea ajunsă pînă la noi (s-au păstrat peste 700 de maxime). Cf. O. Skutsch, s.u., 28.

² Despre conflictele dintre Caesar și Laberius, vezi și, mai sus, VIII, 15.

³ Dăm, în ordine, numerele versurilor, după ediția G. Meyer : 362, 55, 176, 106, 104, 193, 221, 178, 264, 245, 645, 383, 416, 469.

XV. Înainte de a combate ideile stoicului Zenon, academicul Carneade a folosit un purgativ de spînz. Despre natura și efectul medical al spînzului alb și al spînzului negru.

1 Academicul Carneade, înainte de a scrie cărțile sale împotriva stoicului Zenon¹, a luat un purgativ de spînz alb, ca să nu-i rămînă în stomac nimic care ar putea ajunge în regiunea sufletului și i-ar toci astfel ascuțimea și puterea minții; 2 cu atita grijă și pregătire s-a înarmat acest filozof cu minte ageră, pentru a combate scrierile lui Zenon. 3 Cînd am citit în istoria greacă despre spînzul alb, am căutat să aflu ce este acesta.

4 Am aflat că sînt două specii de spînz care se deosebesc după culoare: alb și negru, dar că această culoare nu se distinge în semințele sau în frunzele spînzului, ci în rădăcinile lui. Cel alb e un bun vomitiv iar cel negru e un bun purgativ și unul și altul avînd proprietatea de a face să se elimine secrețiile vătămătoare care produc bolile. 5 Există însă prejudeca ca nu cumva deschizîndu-se toate căile din corp, să se elimine o dată cu cauzele bolilor și cauzele sănătății și omul pierzînd astfel sprijinul hranei naturale să piară istovit.

6 Plinius Secundus scrie în cărțile sale de *Istorie Naturală*² că spînzul se găsește mai ales în insula Anticyra³. De aceea tribunul plebei Livius Drusus⁴, cînd era bolnav de epilepsie, s-a dus, spune Plinius, în insula Anticyra, unde a băut spînz și s-a leucit de boală.

7 Pe lîngă aceasta am citit⁵ că galii cînd pleacă la vînătoare își înmoaie săgețile în spînz, fiindcă vînatul atins de aceste săgeți devine mai fraged la mîncare. Dar din rănile pricinuite de săgețile muiate în spînz, din cauza infecției, se taie de jur împrejur o porțiune destul de lată de carne.

XVI. Rațele pontice au mare putere de a digera (otrăvurile); competența regelui Mîtridate în medicamente de acest gen.

1 Se spune că rațele pontice se hrănesc în general cu otrăvuri. 2 Lenaeus¹, libertul lui Cn. Pompeius, scrie că Mîtridate, regele Pontului, era priceput

XV ¹ Cea mai mare parte a activității lui Carneade a fost consacrată polemicii împotriva stoicismului („Dacă n-ar fi existat Chrisip, nu existam nici eu” spunea filozoful), cf. Diogene Laertius, IV, 62.

² Pliniu, *NH*, XXV, 5, 52.

³ Anticyra nu e o insulă, cum spune Plinius și reia Gellius, ci o localitate de pe coasta sudică a Focidei, în golful Corintului (azi Aspra Spitia). Pe stîncile din preajma orașului creștea elleborul (spînzul) cu virtuți medicinale. Cf. Hirschfeld, *RE*, s.u., *Antikyra*, 1.

⁴ M. Livius Drusus, om politic roman (apr. 124–91), tribun al plebei în 91.

⁵ Tot la Pliniu, *NH*, XXV, 61.

XVI ¹ Cn. Pompeius Lenaeus, libert al lui Cn. Pompeius Magnus, gramatic de origine greacă (probabil atenian). La îndemnul lui Pompeius a prelucrat scrierile lui Mîtridate despre plantele medicinale (lucrarea lui Pompeius Lenaeus e citată de Plinius). După anul 35 î.e.n., deschide o școală la Roma; este de asemenea autorul unei satire împotriva lui Sallustius. Din opera lui s-au păstrat numai cîteva fragmente. Cf. R. Hanslik, *RE*, s.u., 88.

în medicină și în medicamente de acest gen. El obișnuia să amestece cu singele acestui soi de rațe medicamente care ajută la digerarea otrăvurilor făcînd un antidot chiar mai puternic prin astfel de combinații. **3** Însuși regele, spunea Lenaeus, prin întrebuițarea frecventă a medicamentelor de acest fel a scăpat de încercările de otrăvire ce i se pregăteau pe ascuns la ospete. **4** Ba mai mult, adesea, în mod ostentativ, își administra otrăvuri tari pe care le bea și rămînea totuși nevătămat.

5 De aceea mai tîrziu, cînd, învins în război se retrăsese la hotarul regatului său și se hotărîse să moară, luînd zadarnic otrăvurile cele mai puternice pentru a-și grăbi moartea, pînă la urmă s-a sinucis străpungîndu-se cu un pumnal. **6** Este foarte cunoscut un antidot al acestui rege numit Mithridatios ².

XVII. *Mitridate, regele Pontului, vorbea 25 de limbi străine, iar Quintus Ennius spunea despre sine că are trei inimi, fiindcă știe trei limbi: greaca, osca și latina.*

1 Quintus Ennius spunea că are trei inimi, fiindcă vorbea greca, latina și osca ¹.

2 Iar Mitridate, vestitul rege al Pontului și al Bitiniei, care a fost învins de Cn. Pompeius în război, cunoștea perfect limbile celor 25 de popoare pe care le avea sub stăpînire și niciodată n-a vorbit prin interpret cu oamenii din aceste popoare. Cu oricare dintre ei trebuia să vorbească, se exprima în limba și graiul acestuia la fel de bine ca unul de același neam cu ei.

XVIII. *M. Varro scrie că istoricul C. Sallustius, prins de Annius Milo în adulter, a fost snopit în bătaie și lăsat să plece după ce a plătit o sumă de bani.*

1 M. Varro, om serios și de multă încredere prin scrierile și viața sa, în cartea intitulată *Pius sau despre pace*, spune ¹ că scriitorul cu ținută gravă.

² Alte surse dau știri mai complicate despre sinuciderea lui Mitridate: după ce se vorbește despre faptul că otrava nu și-a făcut efectul, se relatează și despre o încercare nereușită de a se înjunghia cu o sabie. În cele din urmă, Mitridate roagă pe un mercenar celt, Bitoitos, să-l ajute și acesta îi îndeplinește rugămîntea. Texte și detalii la F. Münzer, s.u. *Mithridates*, col. 2197—8.

XVII ¹ În Calabria, de unde era originar Ennius, se vorbea greaca și osca iar apoi, după cucerirea romană, și latina. Ennius vorbește despre el însuși în cartea a XII-a a *Analelor* (cf. fr. VII, VIII, v. 376 și 377, și adnotările lui Vahlen la aceste fragmente); vezi și, mai jos, cap. 21, par. 43).

XVIII ¹ Varro, p. 256 Riese.

și moralistă C. Sallustius, a cărui istorie vedem că e scrisă ca de un cenzor, prins în adulter de către Annius Milo a fost bătut bine cu biciul și lăsat să plece numai după ce a plătit o sumă de bani ².

XIX. *Ce obișnuia să spună filozoful Epictet oamenilor netrebnici și impuri, care studiau disciplinele filozofice; două cuvinte foarte sănătoase care trebuie reținute din învățătura lui.*

1 Am auzit pe Favorinus spunind că filozoful Epictet numea pe cei mai mulți care se îndeletnicesc cu filozofia filozofi *ζευ τοῦ πράττειν, μέγρι τοῦ λέγειν*, adică fără fapte, oprindu-se la vorbe ¹. **2** O invectivă și mai puternică a lui Epictet este cea pe care o găsim în cărțile lui Arian despre disertațiile acestui filozof : **3** „Cînd vedea pe un om fără rușine priceput la rău, cu moravuri corupte, plin de îndrăzneală, cu limba gata la orice, ocupîndu-se de tot în afară de suflet, cînd — zice el — vedea pe un astfel de om ocupîndu-se cu studiul filozofiei, cercetînd fizica, meditînd asupra dialecticii și cercetînd multe probleme din aceste domenii invoca cu glas tare credința în zei și în oameni și-l apostrofa cu aceste cuvinte : „Omule, unde arunci aceste științe ! Vezi dacă-ți este vasul curat. Căci dacă le arunci în interiorul tău totul s-a pierdut, dacă putrezește ajunge urină, sau oțet, sau ceva mai rău decît acestea”.

4 Nimic desigur nu este mai serios, nimic mai adevărat decît aceste cuvinte, prin care cel mai mare dintre filozofi declara că literatura și disciplinele filozofice, cînd ajung la un om fals și degenerat, ca și cum ar curge într-un vas murdar și spurcat, se schimbă, se pervertesc, se corup, și, așa cum se exprimă el cinic, devin urină, sau ceva și mai spurcat.

5 În afară de aceasta, același Epictet, după cum am auzit tot de la Favorinus, obișnuia să spună că sînt două vicii cu mult mai grave și mai rele decît toate celelalte și anume nerăbdarea și nestăpînirea, cînd sau nu tolerăm și nu suportăm nedreptățile care trebuie suportate, sau nu ne stăpînim de la lucruri sau plăceri de la care trebuie să ne stăpînim. **6** „Astfel — zice el — dacă cineva are aceste două cuvinte în inimă și le

² Despre această întîmplare din viața lui Sallustius (ca de altfel pentru alte aspecte indolente ale moralității istoricului) există și alte izvoare (Asconius Pedianus, Porphyrio, Servius). Soția lui T. Annius Milo era Fausta, fiica lui Sulla (căsătoria a avut loc în nov. 55 și Milo a plecat în exil în aprilie 52; între aceste date va fi avut loc aventura). Varro pare să fie sursa comună a informațiilor, deși Servius (*Aen.* VI, 612) adaugă detaliul că Sallustius ar fi fost prins îmbrăcat ca sclav. Nu e exclus ca Varro, partizan al lui Pompeius, să-l fi calomniat pe Sallustius, partizan al lui Caesar. Tăcerea lui Cicero, care ar fi putut folosi faptul în discursul pentru Milo, precum și a comentariului lui Asconius la acest discurs pare să pledeze împotriva adevărului faptei relatate de Varro. Cf. G. Funaioli, *RE*, s.u. *Sallustius*, col. 1916 — 1917.

XIX ¹ Epictet, *Dissertationes*, fr. X Schenkl (toate citatele din acest capitol).

cultivă, stăpînindu-se și observîndu-se pe sine, acela sigur va fi fără greșală și va trăi o viață foarte fericită.

Aceste două cuvinte spunea că sînt ἀνέχου και ἀπέχου : suportă și stăpînește-te.

XX. Cuvinte luate din Simpozionul lui Platon și traduse pentru exercițiu în limba latină iscusit, armonios și fidel ca ritm și corespondență de cuvinte.

1 Se citea într-o zi la filozoful Taurus *Banchetul* lui Platon. 2 Cuvintele lui Pausanias ¹, care la rîndul său lauda între comesenii iubirea mi-au plăcut atît de mult, încît m-am străduit să le învăț pe dinafară. 3 Pe cît mi le amintesc, sînt acestea :

„Πᾶσα γὰρ πράξις ὧδε ἔχει αὐτῆ ἐφ' αὐτῆς πραττομένη οὔτε καλὴ οὔτε αἰσχροῦ ὅσον <ὅ> νῦν ἡμεῖς ποιοῦμεν, ἢ πίνειν ἢ ἄδειν ἢ διαλέγεσθαι. Οὐκ ἔστι τούτων αὐτὸ <καθ' αὐτὸ> καλὸν οὐδὲν, ἀλλ' ἐν τῇ πράξει, ὡς ἂν παραχ-
θῆ, τοιοῦτον ἀπέβη καλῶς μὲν γὰρ πραττόμενον καὶ ὀρθῶς καλὸν γίνεται, μὴ ὀρθῶς δὲ αἰσχροὺν οὕτω δὴ καὶ τὸ ἐρᾶν, καὶ ὁ Ἔρωσ οὐ πᾶς ἐστὶν καλὸς οὐδὲ ἄξιός ἐγκωμιάζεσθαι, ἀλλ' ὁ καλῶς προτρέπων ἐρᾶν ².

4 Cînd am citit aceste cuvinte și Taurus mi-a spus : „Hei, retorașule, — căci așa mă numea la început, cînd eram auditor al cursurilor lui, socotind că am venit la Atena numai pentru a studia elocința — nu vezi oare aci o idee luminoasă și bogată, exprimată concis și rotunjit, cu o frumoasă croială ? 5 Ai să ne spui vreo lucrare din operele retorilor voștri atît de bine încheată și compusă ? Dar te sfătuiesc să privești construcția ei armonioasă numai în treacăt. 6 Căci trebuie să intri în însuși sanctuarul lui Platon, să apreciezi greutatea și frumusețea conținutului, nu să te oprești și doar să admiri de pe dinafară farmecul și sonoritatea grațioasă a cuvintelor”.

7 Acest îndemn al lui Taurus nu numai că nu m-a descurajat în fața perioadei platonice, dar chiar m-a stimulat să redau în cuvinte latine eleganța frazei grecești : 8 Și după cum unele animale mici și fără însemnătate au nesăbuinta să imite ceea ce se aud și văd, la fel și eu am îndrăznit nu să imit ca rival ceea ce am admirat în stilul lui Platon, ci numai să-i schițez liniile și umbrele. Iată cum am tălmăcit în latinește înseși cuvintele lui : 9 „Omne omnino factum sic sese habet : neque turpe est, quantum in eo est, neque honestum : uelut est, quas nunc facimus ipsi res, bibere, cantare, disserere. Nihil namque horum ipsum est sese honestum est ; quali cum fieret modo factum est, tale extitit : si recte honesteque factum est, tum honestum fit ; sin parum recte, turpe fit. Sic amare, sic amor non honestus omnis neque omni laude dignus, sed qui facit, nos ut honeste amemus”. (Orice act în sine nu e nici cinstit nici necinstit. De exemplu

XX ¹ Pausanias, personaj al *Banchetului* lui Platon, sofist, elev al lui Prodikos din Keos.

² Platon, *Banchetul*, 180 e—181 a.

noi acum cîntăm, bem, vorbim. Nici unul din aceste acte nu e prin sine însuși cînstit. Felul în care a fost săvîrșit dă calitatea fiecărui act; dacă a fost făcut cu cinste și cu dreptate, devine cînstit, dacă n-a fost drept, devine necînstit. La fel și iubirea; nu oricare este cînstită și demnă de laudă ci aceea care ne face să iubim cînstit).

XXI. În ce vreme au trăit oamenii de seamă greci și romani, de la întemeierea Romei și pînă la al doilea război cu cartaginezii.

1 Pentru a avea un conspect al vremilor celor mai vechi și al bărbaților de seamă care s-au născut în acele vremi, ca în convorbiri să nu spun ceva la întîmplare și inexact despre epoca și viața oamenilor celebri, cum făcea acel sofist incult care vorbind odată în public a afirmat că regele Alexandru, fiul lui Filip a dăruit o sumă de bani filozofului Carneade¹ și că stoicul Panaetius a fost contemporan cu primul Africanus², ca să mă feresc, spun, de asemenea greșeli, cu privire la datele istorice, am extras din cărțile care se numesc cronică³ datele paralele cînd au trăit în același timp oamenii greci și romani care au rămas cunoscuți în istorie prin faptele sau prin geniul lor, de la întemeierea Romei pînă la cel de-al doilea război punic. Acum mi-am clasat în grabă extrasele făcute din numeroase și di-

XXI ¹ Carneade (213—129) a trăit cu aproape două secole după Alexandru Macedon (356—323).

² Panaetius (apr. 180—apr. 110) a fost contemporan cu P. Cornelius Scipio Aemilianus, Africanus cel tînăr (185—129) nu cu P. Cornelius Scipio, Africanus cel bătrîn (235—183).

³ O analiză amănunțită a complicatelor probleme pe care le ridică redactarea acestui capitol se găsește la O. Leuze. *Das synchronistische Kapitel des Gellius*, RhM, LXXVI, 1911, p. 237—274. Prima chestiune, ambiblită vag și de Gellius în acest pasaj, este aceea a surselor: dintre cronicile de care mărturisește că s-a folosit, citează numai pe aceea a lui Cornelius Nepos, (par. 3, 8 și, fără indicarea locului, 21); de asemenea este citată lucrarea lui Varro *De poetis* (par. 43 și 45); același autor este amintit, fără indicarea operei în par. 24 (Peter înregistrează fragmentul la *Analele* lui Varro). Distincția dintre datele extrase (unele desigur cu mult înaintea redactării capitolului) din cele două surse menționate și, eventual, din altele, se face (întîndu-se seama de cronologia istoriei romane, diferită la cei doi autori: după Cornelius Nepos, întemeierea Romei se situează în anul al 2-lea al olimpiadei a 7-a (— 750 î.e.n.) în timp ce, după Varro, evenimentul a avut loc în anul al 3-lea al olimpiadei a 6-a (— 754 î.e.n.). Examinîndu-se din acest punct de vedere evenimentele date de Gellius, se ajunge la concluzia că în afară de Cornelius Nepos și de Varro (sau de autori care foloseau era varroniană), autorul a utilizat și surse independente de acești doi istorici.

Gellius nu s-a străduit să pură de acord erile folosite, lăsînd datările așa cum le-a găsit în textele pe care le-a compilat (cf. și mărturisirea din fraza următoare). Examinînd după acest sistem datele enumerate de Gellius, Leuze, *art. cit.*, p. 269 ajunge la următorul tablou al surselor acestui capitol (ne rezumăm la indicarea erelor folosite: *Cronica* lui Nepos a fost probabil consultată direct; din Varro a putut avea la îndemînă mai multe lucrări: *Analele*, *De poetis*, sau o cronică redactată pe baza sistemului varronian, aceea lui Atticus, de pildă): par. 3 Nepos (citată), par. 4—7 Varro, 8—11 Nepos (citată la par. 8), 12—13 Varro, 14—15 o cronică fabiană (?), 16—18 Varro, 19 Nepos, 20—25 Varro, 26—27 Varro (?), 28—36 Varro, 37—39 Nepos, 40—43 Varro (o cronică, cu adaus din *De poetis*), 44—46 Nepos (sau altă sursă necunoscută, cu alt sistem de date; par. 45 adaus din *De poetis*), 47—49 din memorie.

ferite izvoare⁴. N-am pretenția să fac cu grijă și deosebită migală un tabel sincron⁵ al oamenilor iluștri din ambele popoare, ci numai să presar peste aceste *Nopti* câteva flori culese din cîmpul istoriei. 2 Mi s-a părut destul să vorbesc în comentariul de față despre vremea cîtorva oameni, după care cu ușurință se poate stabili și vremea altora, pe care nu-i voi cita.

3 Voi începe așadar cu vestitul Solon, căci despre Homer și Hesiod aproape toți scriitorii sînt de acord că au trăit cam în același timp, sau că Homer a fost ceva mai înainte, dar că totuși amîndoi au trăit înainte de întemeierea Romei⁶, pe cînd domneau Silvii în Alba⁷, după războiul troian și anume cu mai mult de 160 de ani, după cum scrie Cassius⁸ în prima carte a *Analelor* sale despre Homer și Hesiod⁹, sau cam cu 160, înainte de întemeierea Romei, cum scrie Cornelius Nepos în prima sa cronică despre Homer¹⁰.

4 Așadar am găsit că Solon, unul din cei șapte înțelepți, a dat legi atenienilor pe cînd domnea la Roma Tarquinius Priscus, în al 33-lea an al domniei acestuia¹¹. 5 În timpul domniei lui Servius Tullius, Pisistrate

⁴ Limitele în timp pe care le anunță Gellius sînt depășite în ambele direcții: Homer, dacă nu și Hesiod (par. 3) sînt anteriori întemeierii Romei; pe de altă parte, poezii citați în par. 49 sînt posteriori celui de al doilea război punic.

⁵ Gr. συγχρονισμοί.

⁶ Datele privind scriitorii au în vedere, după sistemul biografiilor și cronografiilor greci, epoca de „înflorire” (ἀκμή) a autorului, situată în general la vîrsta de 40 de ani. După pasajul citat din Cornelius Nepos, Homer ar fi înflorit 160 de ani înaintea întemeierii Romei, deci, după era nepoțiană, în 910 î.e.n. După analistul L. Cassius Hemina, citat tot aici (poate chiar din textul lui Nepos), înflorirea lui Homer s-ar situa mult mai devreme (160 de ani după războiul troian echivalează, în calculele cronografiilor greci Eratostene și Apolodor, cu 1024/23 î.e.n.). O dificultate o prezintă însă deosebirea dintre data indicată de Nepos și aceea a sursei probabile a acestuia, Apolodor: în cronică lui Apolodor, înflorirea lui Homer se situează în anul 944/3, deci cu peste 30 de ani mai devreme. S-au dat două explicații pentru această deosebire: Nepos n-a înțeles corect pasajul din Apolodor (Rohde și Jacoby, citați de Leuze, *art. cit.*, p. 242, nota 1) sau Nepos s-a folosit de altă sursă de informare (Leuze însuși, *loc. cit.*). Ni se pare totuși suspect faptul că aceeași cifră, 160, desparte, după Cassius, războiul troian de înflorirea lui Homer, și aceasta de întemeierea Romei. Nu e exclusă, de aceea, o alterare a textului lui Gellius. Cit despre Hesiod, din pasajul nostru pare să rezulte (Leuze, *art. cit.*, p. 242) că analistul Cassius îl considera contemporan cu Homer în timp ce Nepos îl socotea mult mai tînăr (textul lui Gellius nu e tocmăi clar, dar existența unor autori care-i consideră pe cei doi poeți drept contemporani, lucru cunoscut și din alte izvoare — vezi mai sus, III, 11 — e afirmată explicit în prima parte a paragrafului).

⁷ Silvii, descendenți ai lui Silvius, fiul lui Eneas și al Laviniei, regi legendari ai Albei; vezi și II, 16.

⁸ L. Cassius Hemina, analist roman (sec. II î.e.n.). A scris *Anale* (în 4 cărți) pierdute, cu excepția unor fragmente. Cf. Cichorius, *RE*, s.u., 47.

⁹ Cassius Hemina, fr. 8 Peter.

¹⁰ Cornelius Nepos, *Chronica*, fr. 2 Peter.

¹¹ Arhontatul lui Solon e stabilit de cronografia greci la olimpiada 46.3 (= 594/3 î.e.n. = 157/8 al Romei, după Nepos, 160/61 după Varro). Al 33-lea an al domniei lui Tarquinius Priscus (616—578 î.e.n., după tradiție) e în anul 170 al Romei (după ambele calcule). Leuze (p. 251—2) propune (după F. Jacoby, *Apollodor Chronik*, p. 173) două soluții pentru rezolvarea nepotrivirii datelor: fie că 33 trebuie corectat în 23, ceea ce ne-ar duce la 160 al erei varroniene, fie că legislația lui Solon nu e plasată în timpul arhontatului, ci la data convențională a „celor 7 înțelepți” (printre care se numără Solon, și Gellius ne atrage atenția asupra acestui lucru): ol. 46,3 = 166/7 Nepos, 179/70 Varro. Oricum, informația provine de la Varro, ca și celelalte din paragrafele 4—7, deși în paragrafele 4 și 8 Gellius se folosește de Nepos.

a fost tiran la Atena, după ce Solon plecase în exil de bunăvoie, fiindcă nu fusese crezut când prezisese această tiranie¹². **6** După aceea Pythagora din Samos a venit în Italia când a obținut domnia Tarquinius Superbus, fiul lui Tarquinius Priscus¹³. **7** În același timp a fost ucis de către Harmodios și Aristogiton la Atena Hiparh, fiul lui Pisistrate și fratele tiranului Hippias¹⁴. **8** Cornelius Nepos spune¹⁵ că pe când domnea la Roma Tullus Hostilius, Arhilo¹⁶ era cunoscut și vestit pentru poeziile sale. **9** Apoi, la 260 după întemeierea Romei, sau nu mult mai târziu, spune istoria că perșii au fost învinși în acea vestită luptă de la Maraton de către atenieni sub comanda lui Miltiade¹⁷, care după acea victorie a murit în închisoare, fiind condamnat de poporul atenian. **10** Atunci a devenit celebru la Atena, ca autor de tragedii, Eschil¹⁸. **11** Cam în aceeași vreme la Roma plebea răsculată și-a ales tribun și edili pentru prima dată¹⁹ și nu mult după aceea, Cn. Marcius Coriolanus, supărat și jignit de tribunii plebei, a trecut la volsci, care pe atunci erau dușmani și a făcut război poporului roman²⁰.

12 Apoi cu câțiva ani mai târziu regele Xerxe a fost învins și pus pe fugă de către atenieni și de către aproape întreaga Grece pusă sub co-

¹² Servius Tullius a domnit, după tradiție, între 578 și 534 î.e.n. Pisistrate preia puterea în 561/60. Din avertismentele lui Solon s-au păstrat câteva fragmente (9 și 11 Bergk). Exilul voluntar al lui Solon pare să provină dintr-o greșală a lui Gellius; după zadarnice împotriri, Solon, ca semn al luptei duse pînă la limita forțelor, și-a atîrnat armele în fața porții, dar n-a părăsit Atena, unde a murit în 560-559. Cf. G. Glotz — R. Cohen, *Histoire Grecque*, I, p. 445.

¹³ Domnia lui Tarquinius Superbus se situează între anii 534 și 510; stabilirea lui Pythagora la Crotona a avut loc prin 530 (toate datele în legătură cu filozoful din Samos sînt foarte nesigure).

¹⁴ Hipparh a fost ucis în august 514 î.e.n.; cf. și IX, 2, 10.

¹⁵ Cornelius Nepos, *Chronica*, fr. 4 Peter.

¹⁶ Tullus Hostilius a domnit între 673 și 641 î.e.n. „Înflorirea” lui Arhilo din Paros, celebru poet iambic și elegiac, se situează prin 650 î.e.n. (datele sînt nesigure).

¹⁷ Bătălia de Maraton a avut loc în septembrie 490, Miltiade moare în 489 în urma rănilor primite în expediția nereușită împotriva insulei Paros; fusese condamnat, pentru înșelarea poporului, la o amendă de 50 de talanți. Anul indicat de Gellius, 260 de la întemeierea Romei, e cu intenție aproximativ, nevrînd desigur să se decidă pentru una din cele două cronologii contradictorii pe care le avea în față: după Nepos, bătălia de la Maraton a avut loc în 261, după Varro în 264 (Leuze, *art. cit.*, p. 243-244, neagă însă posibilitatea unei „amestecări” intenționate a celor două date socotindu-l pe Nepos drept sursă unică a pasajului).

¹⁸ După legendă, Eschil ar fi luat el însuși partea la bătălia de la Maraton. Născut, după tradiție, în 525, Eschil avea 35 de ani în momentul bătăliei.

¹⁹ Din această indicație, Leuze, *art. cit.*, p. 244-45, extrage argumentul principal pentru a atribui lui Nepos originea întregului pasaj: primii tribuni și edili ai plebei au fost aleși în timpul consulatului lui Sp. Cassius și Postumus Cominius (494 î.e.n. după tradiție), fixat de Varro în anul 261 de la întemeierea Romei, și de Nepos tot în anul 261 (considerînd durata regalității de 244 ani, în calculele lui Nepos); bătălia de la Maraton însă are loc după Nepos în 261, în timp ce după Varro în 264. Așadar numai la Nepos ar fi putut găsi Gellius sincronismul celor două evenimente. E totuși de remarcat că autorul se exprimă cu rezervă: *istis ferme temporibus* „cam în aceeași vreme”. Pentru Leuze însă, *art. cit.*, notă, *ferme* nu înseamnă „aproximativ” ci e o rezervă exclusiv stilistică, cuvîntul putîndu-se folosi și pentru indicarea unor date precise. Textele invocate nu sînt însă suficiente de clare pentru această interpretare.

²⁰ Legendarul exil al lui Cn. Marcius Coriolanus a avut loc în timpul consulilor M. Minucius Augurinus și A. Sempronius Atratinus, în anul 263 de la întemeierea Romei, după ambele ere (= 491 î.e.n.), deci cu doi ani după lupta de la Maraton, după calculul lui Nepos, în timp ce după Varro, pentru care Maratonul are loc în 264, evenimentul ar preceda această luptă.

manda lui Temistocle într-o luptă navală care s-a dat la Salamina ²¹. **13** Cam la patru ani după aceea, în timpul consulilor Menenius Agrippa și M. Horatius Pulvillus, în războiul cu Veii 306 patricieni din neamul lui Fabius au murit toți cu familiile lor ²², împresurați de dușmani pe riul Cremera.

14 Tot cam în aceeași vreme a devenit celebru Empedocle din Agrigent prin operele sale de filozofie naturală ²³. **15** Iar la Roma în acel timp se știe că au fost aleși decemvirii pentru redactarea legilor, că aceștia au scris la început 10 table de legi, la care au fost adăugate în curînd alte două ²⁴.

16 Apoi a început în Grecia marele război peloponesiac cam la 323 după întemeierea Romei, război despre care a scris Tucicide ²⁵. **17** În acel timp a fost dictator la Roma Olus Postumius Tubertus, care și-a ucis fiul cu securea, fiindcă luptase împotriva dușmanilor fără porunca sa ²⁶. Dușmani ai poporului roman au fost atunci fidenaiții și aequii ²⁷. **18** În acel timp erau cunoscuți și celebri poeții tragici Sofocle și apoi Euripide, ca și medicul Hipocrate și filozoful Democrit; Socrate atenianul era mai mic decît aceștia, dar a fost totuși contemporan și cu ei ²⁸.

²¹ Lupta de la Salamina a avut loc în septembrie 480 î.e.n. = 271 al Romei după Nepos, 274 după Varro. Lupta de la Cremera, din timpul consulatului lui T. Menenius Lanatus (cognomenul Agrippa era purtat de tatăl său) și M. (sau C.) Horatius Pulvillus, a avut loc în 477 = 277 al Romei, după ambele calcule. Intervalul de 4 ani poate fi obținut numai pornindu-se de la era varroniană și procedînd, după obiceiul roman, la numărătoarea inclusivă (socotînd ambii termeni extremi).

²² Armata de 4 000 de oameni, dintre care 306 Fabii, nimicîta la Cremera, ar putea fi o replică analitică la bălăbia de la Termopile.

²³ Înflorirea lui Empedocle se situează „nu tot cam în aceeași vreme”, ci cu vreo 30 de ani după lupta de la riul Cremera; după Apolodor în anul întii al olimpiadei 84 (444/3 î.e.n. = 307/8 de la fundarea Romei, după Nepos, 310/11 Varro).

²⁴ În ceea ce privește redactarea legii celor XII table, tradiția e contradictorie (cf. Pais-Bayet, *Histoire romaine*, I, p. 124 și urm.). Anticii credeau, în general, că legea e opera decemvirilor, numiți începînd din anul 452 (303 de la întemeierea Romei, atît după Nepos cit și după Varro); așadar, apropierea de Empedocle e numai aproximativă. Leuze, *art. cit.*, p. 265, presupune (cu rezerve) că aici Gellius a folosit calculele analistului Fabius Pictor, pentru care ol. 84.1 este data primului decemvirat, deci exact în anul „înfloririi” lui Empedocle. Pasajul ar fi însă singurul din acest capitol în care apare calculul lui Fabius; Gellius însuși arată că nu e vorba de un sincronism exact (*per eas tempestates*).

²⁵ Războiul peloponesiac, între coalițiile conduse de Sparta și Atena, a izbucnit în 431 (Olimpiada 87,1 a doua jumătate a anului), ceea ce echivalează cu 320 de la întemeierea Romei, după Nepos. 323 după Varro; Gellius s-a folosit deci aici de Varro sau de un istoric care calculează după era varroniană (Leuze, *art. cit.*, p. 245).

²⁶ Dictatura lui Postumius se situează în timpul consulilor T. Quinctius Poenus Cincinnatus și C. (sau Cn.) Iulius Mento, după Varro în 323; la Nepos, care admite un al treilea an pentru guvernarea decemvirilor, anul ar fi 324. Deci și această informație e dependentă de Varro (Leuze, *art. cit.*, p. 246, care atrage atenția asupra faptului că în realitate dictatura lui Postumius e din anul 428 și nu 431, cum rezultă din calculele lui Varro; dar „realitatea” istoriei romane din sec. V î.e.n. e mai mult decît discutabilă; data 431 e reținută de majoritatea istoricilor moderni). Despre Postumius și fapta relatată aici, vezi și I, 13, 7.

²⁷ Fidenaiții, locuitorii orașului Fidenae, la nord de Roma, erau aliații orașului etrusc Veii. Aequii erau o populație așezată la est de Roma. Despre luptele dintre Roma și aceste populații, vezi Pais-Bayet, *Histoire Romaine*, I, p. 103 și urm.

²⁸ Sofocle s-a născut prin 495, Euripide în 480 (după tradiție; vezi și mai sus, cap. 4,3), Hipocrate în 460, Socrate în 469 (deci mai bătrîn decît Hipocrate); după Apolodor, Democrit

19 Apoi, pe cînd conduceau statul roman cu putere consulară tribunii militari, cam pe la anul 347 de la întemeierea Romei ²⁹, au fost impuși atenienilor de către lacedemonieni cei 30 de tirani ³⁰. În Sicilia era pe atunci tiran Dionysius cel Bătrîn ³¹, iar la cîțiva ani după aceea la Atena Socrate a fost condamnat la moarte prin otrăvire și a murit în închisoare ³². **20** Cam în același timp M. Furius Camillus a fost la Roma dictator și a ocupat Vei ³³; **21** iar puțin mai tîrziu a avut loc războiul senonic, **22** cînd gali au ocupat Roma, în afară de Capitoliu ³⁴.

23 Nu mult după aceea a devenit cunoscut în Grecia astrologul Eudoxos ³⁵ și atenienii, sub comanda lui Phormion, au învins pe lacedemonieni la Corint ³⁶, **24** iar la Roma M. Manlius, care alungase pe gali, pe cînd aceștia, asediînd Capitoliul, începuseră să se urce în fortăreață, dovedit că făcuse planul să instituie regalitatea și să devină rege, și con-

s-ar fi născut în 460, fiind deci mai tînăr decît Socrate; după Thrasyllos, Democrit s-ar fi născut în 470, după Diodor din Sicilia în 494, aceasta din urmă pîrînd a fi cea mai apropiată de adevăr; nu știm însă care din date îi era cunoscut lui Gellius. Cf. L. A. Stella, *Intorno alla cronologia di Democrito*, RFIC, XXI, 1942, 1, p. 21 - 46.

²⁹ Despre tribunii militari cu putere consulară, vezi și mai sus, XIV, 7,5. Numai după calculul lui Nepos se obține cifra 347 pentru tribunatul consular al lui C. Iulius Iullus, P. Cornelius Cossus și C. Servilius Ahala, după era varroniană evenimentul are loc în 346. Sincronismul se justifică numa la Nepos: trei cetăți, Roma, Siracuză și Atena își schimbă în același an sistemul de guvernămînt (O. Leuze, *art. cit.*, p. 247, 8). Este vorba de alegerea din 404 a tribunilor, nu de cea din 444.

³⁰ După înfrîngerea Atenei în războiul peloponesiac, partizanii oligarhiei, cerînd ajutorul regelui Lisandru al Spartei, instalează guvernarea unui comitet de 30 de membri și reprimă cu brutalitate pe democrați (404 î.e.n. - olimpiada 93,4 - 347 de la fundarea Romei, după Nepos, însă 350 după Varro).

³¹ Dionysius cel Bătrîn a fost tiran al Siracuzei între 405 și 367. Data accesiei la tiranie a lui Dionysius nu e certă (ol. 93,1, după Ephoros, 93,3, după Timaios, 93,4 la Iustin etc.; ultima corespunde sincronismului dat de Nepos și preluat de Gellius; Leuze, *art. cit.*, p. 247; alți autori socotesc că aici Gellius a urmat cronologia lui Varro).

³² Socrate moare în 399, cinci ani după evenimentele amintite mai sus (ol. 95,1 = 351/2 de la fundarea Romei, după Nepos, 355 după Varro).

³³ Căderea orașului Vei are loc în anul 358 al erei varroniene, 359 după Nepos (= 396 î.e.n.).

³⁴ Invasia galilor senoni a avut loc, după tradiție, în 390, 389 sau 387 (= 364 al Romei, după Varro, 365 după Nepos).

³⁵ Eudoxos din Knidos, matematician, astronom, medic și legislator grec. Epoca de înflorire a activității lui (ἐκκλις), care ne interesează aici, a fost, după *Cronica* lui Apolodor, în anii 368 - 365 î.e.n. (a 103-a olimpiadă): moare prin 355. Anul „înfloririi” dat de Gellius (ol. 97,3 = 390/89) nu corespunde cu cel al lui Apolodor, fie că e vorba de o greșeală a lui Gellius (cum presupune F. Jacoby, *Apollodors Chronik*, 315), care confundă anul înfloririi cu începutul studiilor lui Eudoxos, fie că la îndemina compilerului latin se afla un izvor care-l socotea pe Eudoxos de aceeași vîrstă cu Platon, născut în ol. 87,4. Prin numărătoare inclusivă, vîrstă de 40 de ani, cea a „înfloririi” este tocmai în anul olimpic 97,3 (O. Leuze, *art. cit.*, p. 267 - 268).

³⁶ Gellius se referă la un episod din lupta Atenei și a altor cetăți grecești împotriva Spartei, după înfrîngerea din războiul peloponesiac. În iarna 390, după ce spartanii cuceriseră din nou Corintul, o garnizoană spartană din oraș este nimicită de o trupă a atenianului Iphicrate (nu Phormio, cum îl numește Gellius; Phormion îi învinsese pe spartanii la Patrae și Naupaqtos, în golful Corintului, în 429). În sistemul de numărătoare grec, anul evenimentului este ol. 97,3 (= 361/2 al Romei după Nepos, 364/5 după Varro). După era nepotiană, evenimentul precede înfrîngerea Romei de către gali (364 al Romei, Varro, 365 Nepos); e de presupus, de aceea, că Gellius a folosit o sursă varroniană. În realitate, războiul cu gali a avut loc în 387, nu în 390 î.e.n., dar greșeala nu e a lui Gellius, ci a modelului său.

damnat la moarte, a fost azvîrlit de pe stîncea Tarpeia³⁷ cum scrie Varro³⁸, sau ucis prin biciuire, cum scrie Cornelius Nepos³⁹. **25** Chiar în acel an, al şaptelea după eliberarea Romei, se spune că s-a născut filozoful Aristotel⁴⁰.

26 La cîţiva ani după războiul senonic, tebanii sub comanda lui Epaminonda au învins pe lacedemonieni la Leuctra⁴¹. **27** După puţin timp la Roma, prin legea lui Licinius Stolo, au început să fie aleşi consuli şi dintre plebei, fiindcă înainte nu era permis să fie aleşi consuli decît din ginţile patriciene⁴².

28 Cam la 400 de ani de la întemeierea Romei, Filip fiul lui Amyntas şi tatăl lui Alexandru, a obţinut domnia Macedoniei şi în acel timp s-a născut Alexandru⁴³. **29** Cîţiva ani mai în urmă filozoful Platon s-a dus la tiranul Siciliei Dionysius cel Tinăr⁴⁴. **30** După puţin timp Filip a învins pe atenieni într-o mare bătălie la Cheronea⁴⁵. **31** Oratorul Demostene a scăpat cu fuga din acest război şi, cînd i se reproşa ca un act ruşinos că fugise, el răspundea în glumă prin acel vers foarte cunoscut :

Bărbatul care fuge va lupta iarăşi⁴⁶...

³⁷ Este vorba de cunoscuta legendă a gîştelor care au semnalat invazia galilor pe Capitoliu. M. Manlius Capitolinus a fost cel dintîi care a auzit zgomotul şi a reuşit să salveze fortăreaţa. Şi acuzaţia că Manlius a încercat să devină tiran şi că a fost condamnat de aceea la moarte se găseşte în foarte multe izvoare.

³⁸ Varro, *Annales*, fr. 1 Peter.

³⁹ Cornelius Nepos, *Chronica*, fr. 5 Peter.

⁴⁰ Aristotel s-a născut, după Apolodor, în primul an al olimpiadei 99 = 384/3 î.c.n. = = 367/8 al Romei după Nepos, 370/1 după Varro. Cucerirea Romei de către gali a avut loc după Varro în anul 364 al Romei, după Nepos 365. Prin numărătoarea inclusivă se poate ajunge de la cifra varroniană a dezastrului la cifra naşterii lui Aristotel (364—370). Tot în anul varronian 370 de la întemeierea Romei ar fi avut loc procesul şi condamnarea lui Manlius. Dacă *Analele* lui Varro sînt sursa directă sau numai indirectă a sincronismului, nu rezultă clar (Gellius nu indică locul din care a extras informaţia, deşi îl pomeneşte pe Varro). Cf. Leuze, *art. cit.*, p. 253—254.

⁴¹ Lupta de la Leuctra a avut loc în iulie 371; puterea Spartei e prin aceasta definitiv înfrîntă.

⁴² Este vorba de a 3-a dintre legile *Liciniae Sextiae* (cf. T. Livius, VI, 35); data nu e precizată; alegerea consulilor a reînceput în anul 367, după o perioadă în care Roma era guvernată de *tribuni militum consulari potestate*. Sincronismul lui Gellius e foarte vag, aşa că sursa nu poate fi delimitată (dezastrul galic = 365 Nepos, 364 Varro; lupta de la Leuctra 380/1, Nepos, 383/4 Varro; primul consul din plebe 389 Nepos, 388 Varro). E totuşi de presupus că şi paragrafele 26—27 provin dintr-o sursă varroniană, ca şi precedentele 20—25 (Leuze, p. 268, 269).

⁴³ Filip al II-lea ajunge rege al Macedoniei în 356, înlăturînd de la tron pe nepotul şi pupilul său, Amyntas al IV-lea, fiul lui Perdicas al III-lea. Alexandru Macedon, fiul lui Filip, se naşte în acelaşi an.

⁴⁴ Gellius este greşit informat: călătoria lui Platon la Dionysius cel Tinăr are loc înaintea urcării pe tron a lui Filip (în 361/0 la Leuze, în 366 la J. Irmscher, *Die Platon-Briefe*, Das Altertum, 7, 1961, 3, p. 141). Greşala nu este a lui Gellius, ci a sursei folosite, deoarece o indicaţie similară se găseşte la Cicero, *Calo maior*, XII, 41, care situează şi el călătoria lui Platon după naşterea lui Alexandru (sub consulii L. Furius Camillus şi Ap. Claudius, anul 405 al erei varroniene, după care naşterea lui Alexandru e din anul 398). Sursa lui Cicero e *Liber annalis* a lui Atticus, dependent de Varro (Leuze, p. 250).

⁴⁵ Bătălia de la Chaeronea, care pune capăt independenţei ateniene şi a Greciei întregi, a avut loc în august sau septembrie 338.

⁴⁶ Menandru, *Monostih* 45.

32 Apoi Filip a fost asasinat mișelește ⁴⁷, iar Alexandru, după ce a dobândit domnia a trecut în Asia și în Orient să supună pe perși ⁴⁸. **33** Un alt Alexandru, numit și Molossus, a venit în Italia cu intenția de a face război poporului roman ⁴⁹, — de pe atunci începea să strălucească fama vitejiei și prosperității romane în fața neamurilor străine — dar a murit înainte de a-și pune planul în aplicare. Am găsit scris că acel Alexandru pe când trecea în Italia a zis că vine la romani ca la o așezare de bărbați, iar că Alexandru Macedon s-a dus la perși ca la o așezare de femei. **34** Alexandru Macedon, supunând cea mai mare parte a Orientului, a murit ⁵⁰ după 11 ani de domnie. **35** Nu mult după aceea au murit și filozoful Aristotel ⁵¹ și puțin mai târziu Demostene ⁵². **36** Cam în același timp poporul roman s-a încheștat într-un război greu și lung cu samniții ⁵³. Consulii Tiberius Veturius și Spurius Postumius, împresurați de samniți într-un loc neprielnic, la Caudium au scăpat după ce au trecut pe sub furci și au încheiat un tratat rușinos ⁵⁴. De aceea fețiali i-au predat samniților din porunca poporului roman, dar aceștia nu i-au primit ⁵⁵.

37 Cam la anul 470 de la întemeierea Romei a avut loc războiul cu regele Pyrrhus ⁵⁶. **38** În acea vreme erau celebri filozofii Epicur atenianul și Zenon din Cittium ⁵⁷. **39** În același timp la Roma au fost cenzori C. Fabricius Luscinus și Q. Aemilius Papus, și au alungat din Senat pe P. Cornelius Rufinus, care fusese de două ori consul și dictator. Cauza acestei

⁴⁷ Filip a fost ucis în iulie sau august 336 de Pausanias, fiul lui Keratos; mobilul precis al uciderii a rămas necunoscut (pentru diversele versiuni care circulau în Antichitate, vezi Glotz-Cohen, *Histoire grecque*, III, p. 379).

⁴⁸ Alexandru trece în Asia mică în primăvara 334.

⁴⁹ Alexandru Molossul, din Epir, unchi al lui Alexandru Macedon, este chemat de către tarentini în ajutor împotriva romanilor; trecând în Italia, caută să întemeieze în sudul peninsulei o monarhie grecească, ajungând chiar să încheie o alianță cu romanii. Este ucis în timpul campaniilor de un transfug din Lucania, care servea în armata sa (330).

⁵⁰ Alexandru moare în 13 iunie 323.

⁵¹ Aristotel moare în 322 (ol. 114,3 = 322/1 i.e.n. = 429/30 după Nepos, 432/3 după Varro).

⁵² Demostene se sinucide în 12 oct. 322.

⁵³ Primul război cu samniții durează de la 343 la 341; aici e vorba mai degrabă de cel de al doilea război, desfășurat între 327 și 304. Un al treilea război are loc între 298 și 290.

⁵⁴ În timpul celui de al doilea război cu samniții, în 321, are loc episodul furcilor caudine (consuli erau Tib. Veturius Calvinus și Sp. Postumius Albinus = 432 după Nepos, 433 după Varro; ceea ce confirmă faptul că pasajul are la bază era varroniană). Problema dacă, după această înfrângere, romanii au încheiat un tratat (*foedus*, termenul folosit de Gellius) sau o simplă *sponsio*, supusă ratificării poporului și senatului, e încă în discuție. Cf. Pais-Bayet, *Histoire romaine*, I, p. 153.

⁵⁵ Despre fețiali, mai sus, XVI, 4,1.

⁵⁶ Războiul cu Pyrrhus începe în 280 (regele Epirului debarcase în Italia în 281) și se încheie practic în 275 prin plecarea regelui după înfrângerea de la Beneventum. Anul 280 i.e.n. corespunde anului 471 al Romei după Nepos, 474 după Varro. Începutul războiului poate fi considerat însă și anul precedent, când se dau lupte cu primele detașamente epirote; fie că dă anul exact, fie aproximativ (rotunjit la 270), sursa este Nepos și nu Varro. De altfel, Plinius, *NH*, XVI, 36, afirmă clar că Nepos datează războiul cu Pyrrhus în 470).

⁵⁷ „Înflorirea” lui Epicur (341–271) se situează în jurul anului 300, ca și aceea a lui Zenon (336–264).

măsurii precum au arătat-o ei a fost că l-ar fi aflat că folosește la masă veselă în valoare de 10 libre de argint ⁵⁸.

40 Cam la anul 490 de la întemeierea Romei în timpul consulilor Appius Claudius poreclit Caudex, fratele lui Appius Caecus, și Marcus Fulvius Flaccus ⁵⁹ s-a început primul război împotriva punilor **41** și nu mult după aceea a devenit celebru în Alexandria la regele Ptolemeu poetul Calimah din Cirene ⁶⁰.

42 Cam după ceva mai mult de 20 de ani făcîndu-se pace cu punii, în timpul consulilor C. Claudius Centho, fiul lui Appius Caecus, și M. Sempronius Tuditanus, cel dintii înaintea tuturor poetul L. Livius a început să facă cunoscut romanilor opere dramatice, cam la mai mult de 160 de ani după moartea lui Sofocle și Euripide și la circa 52 de ani după moartea lui Menandru ⁶¹. **43** Consulilor Claudius și Tuditanus le-au urmat Q. Valerius și C. Mamilius în timpul cărora s-a născut, scrie Varro în prima carte a operei *Despre poeți* ⁶², poetul Q. Ennius ⁶³. Acesta pe cînd avea 67 de ani a scris a XII-a carte de *Anale*, lucru pe care-l arată însuși Ennius în aceeași carte ⁶⁴.

44 În anul 519 de la întemeierea Romei Sp. Carvilius Ruga, cel dintii în Roma, sfătuit de prieteni a divorțat de soție, fiindcă era sterilă și jurase în fața cenzorilor că el se căsătorește ca să aibă copii ⁶⁵. **45** În ace-

⁵⁸ C. Fabricius Luscinus și Q. Aemilius Papus au fost cenzori în anul 478 al Romei, după Varro, 475 după Nepos (= 275), deci nu în timpul „înfloririi” celor doi filozofi. Leuze, p. 256, presupune că „în același timp” (*ea tempestate*) se referă tot la războiul cu Pyrrhus. Despre conflictul dintre Fabricius și Cornelius Rufinus, vezi mai sus, IV, 8. Despre Fabricius, vezi indicele; despre Q. Aemilius Papus, vezi Klebs, *RE*, s.u., 112.

⁵⁹ Primul război punic începe în 264 î.e.n. = 490 al Romei, după Varro, 487 după Nepos. Data provine deci de la Varro sau de la o sursă dependentă de acesta. Despre Fulvius Flaccus, vezi E. Groag, *RE*, s.u., 55; despre Ap. Claudius Caudex, F. Münzer, *RE*, s.u., 102.

⁶⁰ Poetul Calimah s-a născut în jurul anilor 315–310 și câștigă favoarea regală prin 280–275. (Cf. E. Cahen, *Introd. la ediția poemelor lui Calimah*, Paris, Belles Lettres, 1940, p. 11 și urm.). În această epocă domneau Ptolemeu I Soter (mort în 283) și, apoi, fiul său Ptolemeu II Filadelful (a cărui domnie începe în 285, în timpul vieții tatălui său). De unde s-a inspirat Gellius pentru a situa după 264 „înflorirea” poetului nu se poate stabili.

⁶¹ Debutul lui L. Livius Andronicus, primul poet cult roman, are loc în anul 240 î.e.n. Sofocle moare în 406/405, Euripide în 407/406, Menandru în 291/290. Gellius, indirect, după Apolodor, situează moartea celor doi poeți tragici în același an, ol. 93,3 = 406/5 î.e.n. = 345/6 al Romei după Nepos, 348/9 după Varro. Consulatul lui Claudius și Sempronius e anul 511 al Romei după Nepos, 514 după Varro (240 î.e.n.). După ambele ere, diferența între cele două cifre e 167/166; indicația lui Gellius e aproximativă și nu se poate determina sursa cronologiei. În ceea ce îl privește pe Menandru, anul morții, ol. 122, 2, corespunde în calculul lui Nepos cu 460/461 al Romei, în al lui Varro cu 463/64. Față de 511, respectiv 514, diferența, cu numărătoarea inclusivă, dă același rezultat, 52, cel indicat de Gellius.

⁶² Varro, fr. 61 Funaioli.

⁶³ Ennius s-a născut, cum rezultă din acest pasaj și dintr-o mărturie a lui Cicero (*Tusc.*, I, 1,3), în 239, sub consulii C. Mamilius Turrinus și Q. Valerius Falto.

⁶⁴ Ennius, *Annales*, XII, fr. V Vahlen. Pasajul acesta din Gellius a stîrnit numeroase controverse deoarece atrage în discuție întreaga problemă a conținutului și diviziunii *Analelor*.

⁶⁵ Vezi mai sus, IV, 3,2, unde datarea e diferită (523 nu 519, fiind indicați consulii P. Valerius și M. Atilius). Pornind de la faptul că indicația lui Dionis din Halicarnas, II, 25, fixează divorțul lui Carvilius, în anul consulilor M. Pomponius și C. Papirius (523 al erei varroniene), Leuze, *art. cit.*, p. 262 și urm., presupune că în textul lui Gellius 519 trebuie corectat în 520 (*quingentesimo et uicesimo*, cum apare într-un manuscris, în loc de *quingentesimo undeicesimo*). Anul 520 din era lui Nepos corespunde anului varronian 523. Vezi însă și nota 70.

lași an poetul Cn. Naevius a prezentat în fața poporului piese de teatru ⁶⁵. Despre el M. Varro spune în cartea I-a a operei *Despre poeți* ⁶⁷ că a fost militar în primul război punic și că însuși Naevius spune acest lucru în epeea pe care a scris-o despre acel război ⁶⁸. Porcius Licinus spune însă, că poezia a început la Roma mai târziu. Iată versurile cu această afirmație :

În al doilea război punic Muza cu pas înaripat
Și-a făcut apariția în neamul sălbatic și războinic al lui Romulus ⁶⁹.

46 Cam la 15 ani după aceasta a început războiul împotriva punilor ⁷⁰ **47** și nu mult mai târziu au ajuns la celebritate oratorul M. Cato în viața publică ⁷¹ și poetul Plautus pe scenă ⁷². **48** În aceeași vreme Diogene stoicul, Carneade academicul și Critolau peripateticul au venit în delegație din partea ateniienilor la senatul poporului roman cu o misiune publică ⁷³. **49** La un mic interval după aceea a trăit Q. Ennius, apoi Caecilius și Terentius. Ceva mai mic decât ei a fost Pacuvius ⁷⁴, iar când acesta era bătrîn s-a ridicat Accius ⁷⁵. Lucilius a devenit vestit pe atunci prin critica pe care o făcea operelor acestora ⁷⁶.

50 Dar am mers prea departe și mi-am propus să mă opresc cu aceste note la al doilea război punic.

⁶⁶ Dacă se admite corectarea lui Leuze și presupunerea că datarea e după era lui Nepos și nu cea a lui Varro, debutul lui Naevius trebuie fixat în anul 520 Nepos = 523 Varro = 231 î.e.n. nu în 235 î.e.n. (= 519 Varro).

⁶⁷ Varro, fr. 55 Funaioli (cf. și fr. 56, 58).

⁶⁸ Naevius, *De bello Punico*, fr. 2 Bährens.

⁶⁹ Porcius Licinus, fr. 1 Bährens.

⁷⁰ Este vorba de cel de al doilea război punic, izbucnit în 218 (= 533 Nepos, 536 Varro), ceea ce, prin numărătoare inclusivă, dă o diferență de 14 ani față de anul 520 Nepos, indicat mai sus. Leuze presupune că cifra 15 e o rotunjire, indicată și prin adverbul *ferme* (pentru ale cărui sensuri vezi însă mai sus, nota 19). Cifra 15 ne duce însă din nou la 519, ceea ce pune sub semnul îndoielii corectarea propusă de Leuze.

⁷¹ Cato se distinge ca orator spre sfârșitul secolului III, luând apărarea cetățenilor din prefecturile sabinе. Cf. F. Miltner, *RE*, s.u. *Porcius*, 9, col. 109.

⁷² Datarea pieselor lui Plaut e dificilă; după Lejay (*Plaute*, p. 5), cea mai veche comedie databilă ar fi *Menæchmi*, din anul 215.

⁷³ Vezi mai sus, VI, 14, 9. Delegația filozofilor a venit la Roma în 155, adică nu numai după moartea lui Plaut (184) dar și a lui Ennius (169), Caecilius (168) și Terențiu (159) amintiți mai jos. După Leuze, p. 264, anacronismul ar proveni dintr-o intercalare neatență (executată într-o a doua redactare) a episodului misiunii celor trei filozofi, între două pasaje referitoare la scriitorii. „La un mic interval după aceea” (par. 49) se atașa direct la paragraful 47. Amintindu-și de activitatea lui Cato, Gellius ar fi adăugat nota despre filozofi după referirea la orator; neputînd însă să rupă fraza antitetică care-l lega de Plaut și neobservînd anacronismul care se produce în legătură cu paragraful următor, Gellius a introdus aici paragraful 48. Ipoteza e plauzibilă, dacă admitem că Gellius a lucrat în mare grabă și cu destulă neglijență. O interpolare ulterioară este mai puțin probabilă.

⁷⁴ Pacuvius, nepot al lui Ennius, s-a născut în 220, era deci mai bătrîn decît Terențiu (născut în 185, sau 195), a murit însă după acesta, în 132 (sau 130).

⁷⁵ Despre debutul lui Accius (apr. 170–84) vezi și mai sus, XIII, 2.

⁷⁶ Lucilius (apr. 180–102), ceva mai bătrîn decît Accius, a început să scrie prin 132 (Fr. Marx, p. XXVI). Despre critica pe care Lucilius a făcut-o contemporanilor (pentru care există și alte mărturii, dar puține texte, mai ales parodii ale stilului epic și tragic), vezi J. F. D'Alton, *Roman Literary Theory and Criticism*, Londra, 1931, p. 48–51.

CARTEA a XVIII-a

1. *Disputa între un filozof stoic și unul peripatetic, arbitru fiind Favorinus ; s-a discutat între ei ce valoare are virtutea și ce valoare au celelalte bunuri exterioare pentru a dobîndi o viață fericită.*

1 Erau la Roma între prietenii lui Favorinus doi filozofi cu nume destul de cunoscut. Unul dintre ei era adept al disciplinei peripatetice, iar celălalt al celei stoice. **2** O dată am fost și eu de față pe cînd aceștia își susțineau fiecare cu înverșunare și combativ opiniile filozofiei pe care o reprezentau. Eram toți împreună cu Favorinus la Ostia ¹. **3** Ne plimbam pe malul mării, spre seară, la începutul verii.

4 Stoicul era de părere că viața omului poate fi fericită numai prin virtute sufltească și că dimpotrivă toată nefericirea o aduce numai viciul, chiar dacă virtuții i-ar lipsi celelalte bunuri fizice și exterioare, iar viciul le-ar avea. **5** Peripateticul era de acord că viața nefericită provine din viciile sufletului și din răutate, dar socotea că pentru o viață fericită în întregime, singură virtutea nu este de ajuns, căci și integritatea corporală și sănătatea fizică și frumusețea și îndestularea materială și o bună reputație și toate celelalte bunuri ale corpului și ale sorții par a fi necesare pentru a face viața cu totul fericită.

6 Față cu această argumentație stoicul riposta mirîndu-se că adversarul său punea alături două lucruri deosebite, fiindcă deși viciul și virtutea sînt două lucruri contrarii, iar viața nefericită și cea fericită sînt la fel de contrarii, nu respecta la fiecare puterea și natura contrariului **7** și socotea că pentru a face viața nefericită este suficient viciul singur, pe cînd pentru viața fericită zicea că nu e de ajuns virtutea singură. **8** El afirma că nu se potrivește de loc și e contrazicere faptul de a recunoaște pe de o parte că în nici un chip nu se poate ajunge la o viață fericită dacă

1 ¹ Ostia, orașul portuar al Romei, situat la gura Tibrului, cea mai veche colonie maritimă înființată de romani (sec. IV î.e.n., poate chiar mai devreme). Prosperitatea Ostiei în primele secole ale imperiului se datorează faptului că acolo soseau și se stocau mărfurile, în special alimentele, aduse din provincii. Orașul decade o dată cu declinul Romei, iar la sfîrșitul secolului V este părăsit cu desăvîrșire. Cf. G. Calza, *RE*, s.u.

numai virtutea lipsește iar pe de altă parte a spune dimpotrivă că nu poate fi fericită viața numai cu virtutea și că astfel valoarea care i se acordă virtuții când lipsește, i se ia când este prezentă ².

9 Atunci peripateticul cu față veselă a spus : „Te rog să binevoiești a-mi răspunde, o amforă de vin căreia îi lipsește un congius este o amforă de vin?” 10 „Nu se poate spune — răspunse stoicul — că este o amforă de vin, dacă îi lipsește un congius”. 11 La acest răspuns, peripateticul a spus : „Așadar va trebui să spunem că un congius face o amforă, fiindcă unul singur dacă lipsește nu e o amforă de vin, pe când dacă se adaugă el, se completează o amforă. Dacă este absurd că un congius face o amforă, la fel de absurd este a spune că virtutea singură face viața fericită, sub motiv că dacă lipsește virtutea nu poate exista viață fericită”.

12 Favorinus privind pe peripatetic a zis : „Această argumentație de care te-ai folosit cu acel congius de vin se găsește în cărți; dar, după cum știi, trebuie considerată mai mult ca o cursă plăcută a spiritului decât ca un argument corect și potrivit. 13 Căci atunci când lipsește un congius nu este măsura întreagă a amforei, dar când i se adaugă acest congius nu face amfora, ci îi completează măsura. 14 Virtutea însă, precum spun aceștia, nu este un adaos sau o completare, ci ea singură e echivalentul vieții fericite și de aceea ea singură, când e prezentă, face viața fericită !”

15 Acestea și alte argumente subtile și încurcate ca acestea aduceau fiecare în sprijinul opiniei sale, supunându-le judecății lui Favorinus ca unui arbitru.

16 Dar fiindcă se aprinsese prima făclie a nopții și începuse să se lase întunericul, am condus pe Favorinus la casa unde era găzduit și apoi ne-am despărțit.

II. Prin ce fel de concursuri de întrebări obișnuim să petrecem la Atena în sărbătorile Saturnalelor; câteva sofisme și enigme creative.

1 Sărbătoream la Atena Saturnalele ¹ cu veselie și voie bună dar și cu măsură, nu lăsând mintea slobodă cum se spune, — fiindcă a lăsa mintea slobodă, zice Musonius ², înseamnă a o pierde — ci recreînd-o puțin și destinînd-o sub forma unor convorbiri ușoare, demne și plăcute. 2 Ne

² Disputa pornește de la faptul că pentru peripateticieni fericirea se obține prin comportarea conformă cu virtutea și înțelepciunea; această comportare e parțial condiționată de anumite bunuri ale vieții (sănătatea, prietenia, averea — etica lui Aristotel era a păturilor mijlocii dintre stăpînii de sclavi — etc.). Pentru stoici, virtutea singură este condiția suficientă a fericirii, celelalte bunuri, sănătatea, de pildă, fiind indiferente și nefiind în puterea omului.

1 Vezi mai sus, II, 24, 3.

2 C. Musonius Rufus, fr. LII Hense. Jocul de cuvinte din text fiind latinesc (*remittere ... amittere*), s-a presupus (Hirzel) că aforismul a fost compus în latinește; dar o redac-tare greacă cu același joc de cuvinte e posibilă (ἀντίενα... ἀπίενα, presupune Croiset). Cf. O. Hense, *ad loc.*

adunam la aceeași masă mai mulți romani care veniserăm în Grecia, și care frecventam cursurile aceluiași profesori. **3** Atunci cel care era de rind să dea masa organiza un concurs cu întrebări punînd ca premiu pentru fiecare întrebare cîte o carte de un autor vechi latin sau grec și cîte o coroană de laur. Erau atitea întrebări cîți comeseni ne adunam și prin tragere la sorți ni se repartiza la fiecare locul și întrebarea. **4** Așadar, dacă răspundeai la întrebare primeai coroana și cartea, dacă nu, întrebarea trecea mai departe tot prin tragere la sorți și astfel făcea înconjurul mesei. **5** Dacă n-o rezolva nimeni, coroana acelei întrebări era dedicată zeului sărbătorit. **6** Întrebările erau de acest fel: vreo maximă a unui poet vechi, cu obscurități amuzante dar nu supărătoare, fie vreo chestiune de istorie veche, sau lămurirea unei idei filozofice deformate de uzul vulgar, sau rezolvarea vreunei încuierii sofistice, explicarea unui cuvînt mai rar și mai necunoscut, sau chiar a unui timp neclar al unui verb cunoscut.

7 Astfel mi-aduc aminte că odată au fost puse șapte întrebări, dintre care prima a fost reproducerea acestor versuri din satirele lui Quintus Ennius, al căror sens e întunecat într-un cuvînt repetat sub mai multe forme. Versurile sînt acestea:

nam qui lepide postulat alterum frustrari,
quem frustratur, frustra eum dicit frustra esse;
nam qui sese frustrari quem frustras sentit,
qui frustratur frustrast, si non ille est frustra.
(Cine vrea să înșele cu dibăcie pe un altul
Se înșeală cînd spune că a înșelat pe cel pe care vrea să-l înșele,
Căci dacă cel pe care-l înșeală simte că e înșelat
Cel ce înșeală e înșelatul dacă nu-l înșeală pe celălalt)³.

8 A doua întrebare a fost cum trebuie înțeles pasajul din *Republica* lui Platon, în care femeile sînt comune, iar bărbații viteji și bravi drept răsplătați sînt sărutați de tineri și tinere ⁴. **9** A treia întrebare cerea să se arate care este viciul de formă și cum se poate dovedi lipsa de temei a următorului sofism: „Ceea ce n-ai pierdut, ai; n-ai pierdut coarnele; deci ai coarne” ⁵ sau altul: „Ce sînt eu tu nu ești; <eu sînt om> deci tu nu ești om” ⁶. **10** De asemenea s-a cerut să se răspundă la această întrebare: „Cînd mint și spun că mint, mint sau spun adevărul?” ⁷. **11** Apoi a urmat întrebarea „de ce patricienii se invită între ei de obicei la sărbătorile Megalense iar plebeii la sărbătorile zeiței Ceres” ⁸. **12** După aceasta s-a pus întrebarea ce poet vechi a întrebuițat cuvîntul *uerant* (adeverează)

³ Ennius, *Annales* (*Libr. incert.*, fr. III), v. 59—62 Vahlen. Dificultatea versurilor constă nu numai în urmărirea sensului, dar și în involuntarele „frămîntări de limbă” la care predilecția pentru aliterație l-a dus pe Ennius.

⁴ Platon, *Statul*, V, 457 d—460 e; 468 b — c; cf. 403 b.

⁵ Este celebrul sofism al lui Eubulides megarianul (sau al lui Diodorus Cronus), „Incorporatul” (καρτερύχης).

⁶ Vezi și mai jos, cap. 13, par. 8.

⁷ Sofismul „mincinosul” (ὁ ψευδόμενος) al aceluiași Eubulides.

⁸ *Ludi megalenses* (*Megalensia*) în cinstea Cibelei, în 4 aprilie; *Cerealia*, în cinstea zeiței Ceres, în 19 aprilie.

în loc de *uera dicunt* (spun adevărul)⁹. 13 A șasea întrebare a fost ce plantă este asfodelul¹⁰, pe care-l găsim în aceste versuri ale lui Hesiod :

Nepricepuți, ei nu știu cum poate fi jumătatea mai mare decât întregul
Și ce avere este în nălbă și în asfodel¹¹.

Și de asemenea trebuia explicat ce vrea să înțeleagă Hesiod când spune că jumătatea e mai mare decât întregul¹². 14 Ultima întrebare a fost „scripserim, legerim, uenerim la ce timp sînt : la trecut, la viitor, sau și la unul și la altul?”¹³.

15 Aceste întrebări au fost puse pe rînd, cum am spus, au fost discutate, lămurite și toți am primit cărți și coroane pentru întrebările la care am răspuns. Numai una a rămas nerezolvată, cea în legătură cu verbul „uerant”. 16 Căci nimeni nu și-a adus aminte că acest cuvînt se găsește în cartea a XIII-a *Analelor* lui Q. Ennius, în acest vers :

Satin uates uerant aetate in agunda ?

(Oare profeții prezic destul de adevărat viitorul?)¹⁴

Așadar coroana pentru această întrebare a fost dată lui Saturn, zeul sărbătorit în acele zile.

III. Oratorul Eschine în cuvîntarea prin care a acuzat de nerușinare pe Timarch, arată ce au făcut lacedemonienii în fața unei păreri foarte bune exprimată de un om foarte compromis.

I Eschine, cel mai înverșunat și mai înțelept dintre oratorii care s-au distins în adunările atenienilor, în acea cuvîntare aprigă, violentă și necruțătoare prin care a acuzat grav și fără menajamente pe Timarch de

⁹ Verbul nu apare decât în textul nostru, mai jos, par. 16.

¹⁰ Plantă din familia liliaceelor, cu flori albe și cu frunzele dispuse la baza tulpinii.

¹¹ Hesiod, *Munci și zile*, v. 40-41.

¹² Hesiod face aluzie la faptul că fratele său, Perses, după ce i-a sustras întreaga moștenire și a risipit-o, a venit să-i ceară ajutorul. E un elogiu al vieții cumpătate, opusă bogăției.

¹³ În clasificarea școlară a timpurilor și modurilor, formele citate sînt la conjunctivul perfect, deci la un timp „trecut” (*praeteriti temporis*). Probabil că întrebarea se referă la funcția sintactică a conjunctivului perfect : la origine, acest timp este un optativ aorist, lipsit de valoare temporală ; urme ale unei folosiri de acest fel subsistă în latinește : hortativ (Plaut, *Men.* 295 : *Sei tu Cyllindrus seu Coriendrus, perieris* „oricine-ai fi, Cyllindrus sau Coriendrus, pici”), prohibitiv (*ne feceris* „nu face”, construcție obișnuită), potențial (*dixerit aliquis* „ar putea spune cineva”) etc. ; toate aceste funcții au (și lucrul acesta caracterizează conjunctivul în general) și o valoare de viitor. Pe de altă parte, dacă avem în vedere faptul că Gellius relatează un joc de societate, și nu expune o problemă de gramatică, ar putea exista și o latură captivă a întrebării : la toate persoanele, cu excepția pers. I sg., conjunctivul perfect se confundă în epoca clasică, cu viitorul II. Participanții la joc, uind că întrebarea se referă exclusiv la pers. I (formele citate de Gellius sînt la această persoană), ar putea da răspunsuri eronate.

¹⁴ Ennius, *Annales* (XIII, fr. 111), v. 380 Vahlen.

corupție ¹ vorbește de sfatul demn și strălucit ce a fost dat lacedemonienilor de un bărbat care era cel dintii în cetate prin virtutea și vîrsta sa.

2 „Poporul lacedemonian adunat, spune el, căuta hotărîrea cea mai folositoare și mai corectă pe care trebuia s-o ia într-o chestiune de cea mai mare importanță.

3 Atunci s-a ridicat pentru a-și spune părerea un om compromis prin unele pete rușinoase din viața sa, dar deștept și cu excepțional talent oratoric. 4 Părerea pe care o exprima și hotărîrea pe care o indica fiind justă a fost acceptată de toți și era pe punctul de a fi aprobată printr-un decret al poporului. 5 Atunci s-a ridicat unul dintre acei frunțași, pe care lacedemonienii îi respectă pentru vîrsta și autoritatea lor morală ca pe niște arbitri și profesori ai virtuților publice, și cu indignare și furie a strigat: „Ce siguranță și ce nădejde putem avea că statul nostru va fi puternic și neînvins în viitor, dacă ne folosim de sfaturile unor oameni cu astfel de trecut? Chiar dacă această părere este bună și cinstită, să nu îngăduim să fie pătată de necinstea autorului ei”. 6 Și îndată ce a spus aceste cuvinte, a ales un bărbat deosebit prin vitejia și integritatea moravurilor sale, dar fără posibilități oratorice și a propus cu consimțămîntul și aprobarea tuturor să repete acesta cu cuvintele lui, cum va putea, aceeași părere a celui om cu talent oratoric, ca decretul poporului să se dea numai în numele celui ce o exprimase a doua oară fără nici o mențiune a numelui celui dintii ². 7 Și s-a făcut așa cum propusese acel bătrîn înțelept. 8 Astfel hotărîrea fiind bună a fost adoptată, dar autorul fără autoritate morală, a fost schimbat”.

IV. *Sulpicius Apollinaris, ca să-și bată joc de unul care se lauda că numai el înțelege opera lui Sallustius, l-a întrebat cu ce sens întrebuițează Sallustius cuvintele incertum, stolidior an unior.*

I Pe cînd eram destul de tînr la Roma — abia-mi schimbasesm toga pre-textă și pe cea a copilăriei ¹ și îmi căutam eu însumi profesori mai buni — am fost întîmplător la librării din cartierul Sandalarium ², într-o zi în

III ¹ Eschine făcuse parte din ambasadele care negociaseră cu Filip al Macedoniei pacea, dezavantajoasă pentru atenieni, numită pacea lui Filocrate (346 î.e.n.). Timarh împreună cu Demostene, sau numai îndemnat de Demostene, îl acuză pe Eschine de trădare. Acesta recurge la chestiunea prealabilă (ἀντιρροπή) contestînd dreptul lui Timarh, cunoscut pentru viața lui dezordonată, de a apăra interesele publice. Procesul, pledat în ianuarie 345, a fost cîștigat de Eschine. Cf. V. Marlin, ediția operelor lui Eschine (Paris, Belles Lettres, 1927), vol. I, p. 13 și urm., și Glotz-Cohen, *Histoire grecque*, III, p. 309 și urm.

² Eschine, *Împotriva lui Timarh*, 180-181. Traducerea, fără a fi literală, e destul de apropiată de original.

IV ¹ Copiii purtau *toga praetexta* (ca și magistrații superiori); la 16 ani (mai tîrziu la 15 ani; uneori tatăl copilului putea amina data) tinărul lua *toga virilis*. Schimbarea aceasta era simbolul maturității politice și era însoțită de o ceremonie fixată la sărbătorile *Liberalia* (în cinstea lui Bacchus), în 16 martie. Urmau apoi anii de ucenicie în for (*tirocinium fori*) și tinărul trebuia să-și aleagă o carieră.

² *Vicus Sandalarium*, cartier din Roma („al cizmarilor”). probabil la nord-est de Templul păcii; cf. Platner-Ashby, s. u.

care, de față cu mai mulți oameni, Apollinaris Sulpicius, cel mai mare învățat din vremea mea, a rîs de un lăudăros cititor al scrierilor lui Sallustius, bătîndu-și joc de el cu acea disimulare iscusită de care se folosea Socrate față de sofîști. 2 Căci fiindcă acela declara că el singur e unicul cititor și interpret adevărat al lui Sallustius și se lăuda că nu se oprește la epiderma și înfățișarea exterioară a frazelor, ci pătrunde înăuntru, în sîngele și măduva lor, Apollinaris, spunînd că el îi admiră și venerează învățătura a zis : „Minunate profesor, vii tocmăi după dorința mea cu sîngele și măduva cuvintelor lui Sallustius. 3 Ieri mă întreba cineva ce înseamnă aceste cuvinte din cartea a IV-a a *Istoriilor* lui Sallustius, despre Cn. Lentulus despre care spunea că nu se știe dacă a fost *stolidior* sau *uanior*”. 4 Și a citat textul întreg din Sallustius : „Iar Cn. Lentulus de neam patrician, colegul său, supranumit Clodianus, despre care nu se știe precis dacă era *stolidior* sau *uanior*, a promulgat o lege prin care se cereau cumpărătorilor de averi sumele de bani pe care li le redusese Sylla”³. 5 Așadar Apollinaris asigură că a fost întrebat și n-a putut să răspundă ce înseamnă *uanior* și *stolidior*, fiindcă se părea că Sallustius le întrebuințase cu sens diferit și opus , ca și cum ar fi fost două vicii deosebite, iar nu două aspecte ale aceluiași viciu și de aceea cerea să i se explice sensul și originea ambelor cuvinte. 6 Atunci acela, printr-o strîmbătură a feței și a buzelor arătînd dispreț și față de întrebare și față de cel ce o punea a zis : „Eu de obicei cercetez și scot sîngele și măduva cuvintelor străvechi și îndepărtate de limba obișnuită nu a acestora care sînt foarte obișnuite și folosite de toți. Este mai nesocotit și mai ușor la minte decît însuși Cn. Lentulus cel ce nu știe că tot același soi de prostie sînt și nesocotința (*stoliditas*) și ușurătatea (*uanitas*)”. 7 Spunînd aceste cuvinte ne-a lăsat în mijlocul discuțiilor și a ieșit dintre noi să plece. 8 Noi căutam să-l reținem și mai ales Apollinaris l-a rugat stăruitor să ne vorbească mai lămurit și mai dezvoltat despre diferența sau mai degrabă, dacă așa e părerea lui despre

³ Sallustius, *Hist.*, IV, fr. 1. Maurenbrecher. Referindu-se la sensul unor cuvinte, Gellius citează un text incomplet și oarecum echivoc. De altfel, pasajul din Sallustius (singura sursă pentru legea amintită ; cf. A. Berger, *RE*, Suppl. VII, col. 384) prezintă și alte dificultăți. Textul latin începe astfel : *At Cn. Lentulus patriciae gentis, collega eius, cui cognomentum Clodiano fuit...* Fraza s-ar putea traduce și „colegul celui care avea supranumele Clodianus”. Or, nici un Cn. Lentulus n-a fost coleg în nici o demnitate, după documentele de care dispunem, cu Cn. Cornelius Lentulus Clodianus. De aceea e de presupus (și toți cercetătorii se opresc la această părere) că e vorba de un singur Cn. Cornelius Lentulus, cel supranumit Clodianus. În cazul acesta, *collega eius* s-ar referi la alt personaj, amintit probabil în pasajul precedent din *Istoriile* lui Sallustius, colegul de consulat al lui Lentulus (în anul 72 î.e.n.), L. Gellius Poplicola (vezi mai sus V, 6, 15). Rămîne totuși nelămurită mențiunea lui Sallustius, *patriciae gentis* : dacă nu se opune în mod expres originei plebeiene a lui L. Gellius Poplicola, folosirea expresiei ar părea ciudată, deoarece Cn. Cornelius Lentulus Clodianus, după cum rezultă din supranume (alte informații asupra ascendenței lui nu avem) trebuie să fi fost născut în gînta plebeiană Clodia și adoptat în gînta patriciană a Corneliilor Lentuli. Alte date din cariera politică a lui Lentulus : e posibil să fi fost tribun al plebei înainte de adopțiune ; lipsește din Roma în timpul lui Marius și se întoarce în 82, cu Sulla. În timpul consulatului are de înfruntat răscoala lui Spartacus, este înfrînt și silit de senat să renunțe la comanda armatei. Cenzor în 70, tot cu L. Gellius, epurează senatul, excluzînd 64 de senatori. Moare probabil scurtă vreme după anul 66. Despre calitățile lui intelectuale și de orator, vezi și Cicero, *Brutus*, CXVI, 234. Cf. F. Münzer, *RE*, s.u. *Cornelius*, 216.

asemănarea de sens pe care o găsea el la cele două cuvinte, să nu disprețuiască pe un om dornic de învățătură. **9** Dar el văzînd acum bine că e luat în bătaie de joc a pretextat că e ocupat și a plecat.

10 Noi însă după aceea am învățat de la Apollinaris că *uani* în sens propriu nu sînt ceea ce înțelegem de obicei prin acest cuvînt adică proști, tîmpiți, inepti, ci, așa cum l-au folosit cei mai învățați scriitori vechi, cu sens de mincinoși, fără credință, acei care servesc cu abilitate drept adevăr și lucruri serioase, ceea ce e minciună și neseriozitate. Iar *stolidi* nu sînt atît cei proști și imbecili, cît cei posaci, dușmănoși, morocănoși pe care grecii îi numesc *μοχθηροί* și *φορτικοί*⁴. **11** Etimologia și originea acestor cuvinte e explicată, spunea el, în cărțile lui Nigidius⁵.

Căutînd și găsind după aceea aceste cuvinte cu sensul lor prim și cu exemple, mi le-am notat, ca să le introduc în comentariile acestor *Nopti* și cred că le-am și introdus într-un capitol al acestor comentarii⁶.

V. Q. Ennius a spus în cartea a VII-a a Analelor quadrupes eques și nu quadrupes equus, după cum citește mai mulți.

1 Petreceam sărbătorile de vară la Puteoli¹ cu retorul Antonius Iulianus, un om bun și un orator strălucit. Eram mai mulți tineri și apropiați ai acestuia și ne găseam satisfacție și recreare în discuții literare și în plăceri pure și nevinovate. **2** I s-a anunțat lui Iulianus că un recitator², un om nu fără cultură, cu voce plăcută și sonoră citește Analele lui Ennius în teatru în fața poporului. **3** „Să mergem — a zis el — să ascultăm pe acest ennianist necunoscut”, căci așa voia cititorul acela să fie denumit.

4 Cînd am intrat, el citea în mijlocul aplauzelor cartea a VII-a a Analelor lui Ennius și primul vers pe care l-am auzit a fost acesta, citit greșit :

Denique ni magna quadrupes equus atque elephanti

Proiciunt sese

(Apoi calul patrured și elefanții cu mare putere se reped)³.

⁴ Gr. *μοχθηρός* „nenorocit, rău, ticălos”; *φορτικός* „grosolan, prost, nesuferit”.

⁵ Nigidius Figulus, fr. 45 Swoboda, 34 Funaioli.

⁶ Discuția aceasta nu apare în textele păstrate ale *Noptilor atice*; titlul capitolului 14 din cartea a VIII-a poate permite presupunerea că problema a fost discutată acolo.

¹ Puteoli (azi Pozzuoli), port pe coasta Campaniei, la vest de Neapole și la est de Baiae (numele grecesc al orașului fusese *Dikaiarcheia*). Orașul cunoaște o prosperitate economică deosebită pînă la sfîrșitul secolului al II-lea e.n. (importul de cereale trecea prin portul Puteoli; Domițian construie un drum direct spre Roma, *uia Domitiana*). După cum rezultă și din textul nostru, oamenii bogăți își petreceau vacanța în acest oraș, unde existau două amfiteatre (dintre care unul foarte spațios, construit de Vespasian), un stadion (se dădeau jocuri vestite în întregul bazin mediteranean), băi etc. Mai tîrziu (sec. III și următoarele) orașul decade, fiind concurat de portul Ostia și de Neapole. Cf. M. W. Frederiksen, *RE*, s.u.

² Gr. *ἀναγνώστης*. În general, anagnoștii erau sclavi care făceau lecturi pentru stăpînii lor (de obicei la masă); vezi mai sus, III, 19,1. Textul nostru semnalează o a doua categorie, despre care nu avem alte informații, și anume a celor care făceau lecturi publice din opere poetice. Cf. Mau, *RE* s.u. *agnostes*.

³ Ennius, *Annales* (VII, fr. XIII), v. 232 Vahlen.

După ce a mai citit câteva versuri în ovațiile și laudele tuturor, s-a retras de pe scenă.

5 Ieșind din teatru Iulianus a zis: „Ce părere aveți despre acest recitator și despre *quadrupes equus* al său? Căci el așa a citit: *quadrupes equus*. 6 Ce credeți, dacă ar fi avut pe cineva priceput ca să-l învețe înainte cum să citească, ar fi zis *quadrupes equus* în loc de *quadrupes eques* cum știm toți cunoscătorii buni ai scrierilor vechi că a scris Ennius?” 7 Cîteva dintre cei de față au spus că ei au citit cînd au învățat cu profesorul lor tot *quadrupes equus* și se mirau de forma *quadrupes eques*. „Aș fi vrut, iubiți tineri, — a continuat Iulianus — ca voi să fi citit pe Q. Ennius cu aceeași atenție cu care l-a citit P. Vergilius, care imitîndu-i versul în *Georgicele* sale a scris *equitem* în loc de *equum* în aceste versuri:

Lapiții peletonieni i-au dat calului frîne și zăbale,

Urcîndu-se pe spatele lui și l-au învățat (equitem docuere) să sară

în loc încărcat de arme și să-și potrivească în cadență pașii nestăpîniți ⁴.

În aceste versuri cuvîntul *eques*, numai dacă nu încercăm să fim subtili fără pricepere și prosteste, nu poate să însemne altceva decît *equus* (cal). 8 Căci mulți din cei vechi înțelegeau prin cuvîntul *eques* și călărețul și calul. 9 De aceea și verbul *equitare* (a călări, a alerga) care e derivat din cuvîntul *eques* se raporta și la omul de pe cal și la calul de sub om.

10 Lucilius, un cunoscător desăvîrșit al limbii latine, spune *equum equitare* în aceste versuri:

Quis hunc currere equum nos atque equitare uidemus

his equitat curritque: oculis equitare uidemus:

ergo oculis equitat,

(Cu ce vedem noi acest cal alergînd și călărînd

Cu aceea călărește și aleargă: noi acest cal îl vedem

cu ochii călărînd,

Deci el călărește cu ochii) ⁵.

11 Dar n-am fost mulțumit cu atît, a spus Iulianus, și ca să nu-mi rămînă nici o îndoială și să fie totul limpede dacă Ennius a scris *equus* sau *eques*, am cumpărat, cu mari strădanii și la un preț ridicat, numai pentru un singur vers, o carte foarte veche și foarte prețuită despre care se știa aproape precis că fusese corectată de mîna lui Lampadio ⁶ și am găsit scris în acel vers *eques* și nu *equus* ⁷.

⁴ Vergiliu, *Georgice*, III, 115—117.

⁵ Lucilius, v. 1284—1286 Marx.

⁶ C. Octavius Lampadio, gramatic roman (sec. II î.e.n.), probabil libert, grec la origine. A editat *Războiul Punic* al lui Naevius (Suet., *Gramm.*, 2,4), și alți autori vechi (Cato, Ennius); despre exemplare autografe vorbește și Fronto, 15, 15—19 v.d.H.Cf. W. Kroll, *RE*, s.u., 67.

⁷ Asupra sensului lui *eques* din aceste pasaje discuțiile continuă. A fost pusă la îndoială, pe nedrept, și autenticitatea lecțiunii *eques* din Ennius (F. Haverfield, *ClR*, 13, 1899, p. 305). Se admite în general că la Ennius *eques* este o sinecdocă pentru „cal și călăreț”; la Vergiliu această interpretare e posibilă, dar nu obligatorie (*sub armis* nu se poate referi la cal, ci numai la călăreț); evitarea lui *equus* a putut avea la bază dispariția cuvîntului în limba vorbită (înlocuit cu *caballus*); e de remarcat totuși că în textele tirzii (cînd *equus* nu mai exista), *eques* înseam-

12 Acestea și multe ca acestea ne-a spus atunci Iulianus cu erudiție și amabilitate. Dar aceleași lucruri le-am găsit după aceea scrise în comentarii foarte răspândite ⁸.

VI. Aelius Melissus în cartea intitulată *Despre proprietatea cuvintelor pe care în timp ce o edita o numea Cornul abundenței, afirmă un lucru nevrednic de spus și de auzit, când stabilește printr-o explicație cu totul nefundamentată deosebirea dintre matrona și mater familias.*

1 Aelius Melissus ¹ a fost pe vremea mea un gramatic de prim rang printre contemporani la Roma. Dar în operele sale e mai multă fală și sofistică decât studiu serios. 2 În afară de alte multe lucrări pe care le-a scris, a compus o carte care atunci când a apărut a făcut impresia unei opere de valoare. 3 Titlul ei este o foarte mare atracție pentru cititor; se intitulează astfel: *Despre proprietatea cuvintelor. Cine credea că poate vorbi corect și propriu dacă nu va fi studiat Proprietățile lui Melissus?*

4 În cartea lui sînt aceste cuvinte: *matrona* e femeia care a născut o dată, iar *mater familias* e cea care a născut de mai multe ori, după cum scroafa care a născut o dată se numește *porcetra*, iar cea care a născut de mai multe ori se numește *scrofa*. 5 Dacă această deosebire între *matrona* și *mater familias* e făcută chiar de Melissus, sau dacă a găsit-o la altul, ghicitorii pot răspunde la această întrebare. 6 Pentru *porcetra* are ca izvor pe Pomponius care și-a intitulat o atelană cu acest cuvînt ²; 7 dar că *matrona* este cea care a născut numai o dată și *mater familias* cea care a născut de mai multe ori, această distincție nu se poate sprijini pe autoritatea nici unui scriitor vechi. 8 Este cu mult mai probabil ceea ce arată cei ce s-au ocupat de sensul cuvintelor vechi că în sens propriu *matrona* este numită cea care este căsătorită cu un bărbat, cit timp rămîne în acea căsătorie chiar dacă n-are copii. Ea este numită astfel de la cuvîntul *mater* (mamă) care dacă nu i se potrivește de la început, îi dă în schimb speranța că va fi mamă. De aci se spune și cuvîntul *matrimonium* (căsătorie) 9 iar *mater familias* a fost numită numai aceea care este în puterea

nă într-adevăr „cal”; acest sens pare să provină din dubla semnificație a lui *equitare*, folosit și pentru cal și pentru călăreț, cum rezultă din textul lui Lucilius citat aici; *equus* „cal” este deci un derivat regresiv din *equitare* „a alerga”. Cf. Ed. Wölfflin, ALL., VII, 1892, p. 310 - 311 (recenzie la M. Bonnet, *Le latin de Grégoire de Tours*, unde se discută valoarea tardivă a lui *equus*); Ed. Wölfflin, ALL., X, 1898, p. 286; G. Ries, *ibid.*, p. 452; Ed. Wölfflin, ALL., XII, 1902, p. 165; A. Klotz, ALL., XIV, 1906, p. 126 - 130; Reitzenstein, *Hermes*, 51, 1916, p. 618; J. Svennung, *Orosiana*, p. 117; Ernst Fraenkel, *Revue des études indo-européennes*, IV, 1947, 1 - 2, p. 22 - 23.

⁸ E posibil (cf. Hosius, p. LIV) ca întregul capitol să fie inspirat din comentarii la opera lui Vergiliu, mai curente decât cele avînd ca obiect pe Ennius.

VI ¹ Despre gramaticul Aelius Melissus, textul lui Gellius e singura informație. Cf. v. Rohden, *RE*, s.u., 93.

² Pomponius, p. 295 Ribbeck. Cuvîntul nu e cunoscut decât de aici.

soțului sau în a aceleia în a cărei putere este soțul fiindcă a venit nu numai în căsătorie (*in matrimonium*), ci și în familia (*in familiam*) soțului, în locul moștenitorilor lui.

VII. *Cum a tratat Favorinus pe unul care cerceta diferitele sensuri ale cuvintelor; în legătură cu aceasta ce sensuri are cuvântul contio.*

1 Domitius¹ era un om învățat și un cunoscut gramatic la Roma. I se dăduse porecla de Insanus (nebunul, turbatul), fiindcă era din fire nesuferit și morocănos. 2 Cu acest Domitius s-a întâlnit întâmplător lângă templul Carmentei² prietenul meu Favorinus, cu care eram și eu. „Te rog, maestre — l-a întrebat el — oare am greșit traducerea cuvântului grecesc *δημηγορία* prin latinescul *contiones*? căci am îndoială și vreau să știu dacă dintre cei vechi care vorbeau mai ales a întrebuițat vreunul cuvântul *contio* în loc de *uerba* și *oratio* (cuvinte, cuvîntare). 3 Atunci Domitius, cu voce tare și cu fața înfuriată a răspuns: „Nu ne-a mai rămas nici o speranță de salvare, dacă și voi cei mai străluciți dintre filozofi n-aveți alte subiecte care să vă frămînte inimile decît despre cuvinte și despre sensurile lor. Am să-ți trimit totuși o carte, în care ai să afli ce cauți. Eu sînt gramatic și totuși mă ocup cu învățătura vieții și a moravurilor, iar voi filozofii ați ajuns registre mortuare, cum zice M. Cato⁴; căci strîngeți glosare și cuvinte obscure, lucruri întunecate, deșarte și de nimic, ca vorbele femeilor bocitoare⁵. O, de am fi muți toți oamenii! Necinstea ar avea mai puține mijloace de răspîndire!”

4 Cînd ne-am despărțit Favorinus a spus: „N-am întâlnit la vremea cuvenită pe acest om. Mi se pare că este în stare de furie⁶. Să știți însă că această stare care se numește *μελαγχολία*⁷ (melancolie, tristețe), nu se întîmplă sufletelor mici și abjecte, ci e o boală care se apropie de eroism, faptul de a spune cu curaj întotdeauna adevărul, fără a ține seamă de timp sau de măsură. Cum calificați ceea ce a spus el acum despre filo-

VII ¹ Despre filologul Domitius, supranumit Insanus, nu avem alte informații decît cele din textul de față. Cf. G. Wissowa, *RE*, s.u., 6.

² Lat. *fanum Carmentae* (vezi și XVI, 16, 4, unde Varro vorbește de altarul celor două *Carmentae*: *Postuerta* și *Prorsa*). Templul (sau altarul) se afla la poalele Capitoliului, lângă *Porta Carmentalis*, în incinta forului numit *Holitorium*. Cf. Platner-Ashby, s.u.

³ Cuvîntul *δημηγορία* (din *δημος* „popor” și *ἀγορεύω* „a vorbi”) înseamnă discurs ținut în fața adunării poporului (în opoziție cu discursul judiciar).

⁴ Cato, *Incert. libr. fr.* 19 Jordan.

⁵ Lat. *praeifica*. La înmormîntările romane exista ritul bocirii mortului (*conclamatio funebris*) executat atît de către rude cît și de bocitoare plătite, care cîntau acompaniate de flaute și mimînd gesturi de desperare. Cîntecele funebre se numeau *neniae*.

⁶ Gr. *ἐπισημαίνεσθαι* (lecțiune și sens nesigur). Cf. și P. K. Marshall, *CIQ*, X, 1960, 2, p. 179—180.

⁷ *μελαγχολία* (din *μέλας* „negru” și *χολή* „fiere”) = „cu umori negre, atrabilar”.

zofi? Oare dacă ar fi spus aceasta Antistene, sau Diogene, n-ați fi socotit aceasta demn de a fi ținut minte?”.

5 Ceva mai târziu i-a trimis lui Favorinus cartea pe care i-o promisese — era, mi se pare, a lui Verrius Flaccus — în care erau scrise următoarele în legătură cu întrebarea lui Favorinus: „Se spune *senatus* și pentru loc și pentru oameni, *ciuitas* și pentru loc și pentru cetate și pentru dreptul de cetățenie și pentru mulțimea de oameni. *Tribus* și *decuria* de asemenea înseamnă și locul și dreptul și oamenii, iar *contio* are trei sensuri. 6 Mai întâi înseamnă locul ridicat de unde se ține o cuvîntare, 7 cum spune M. Tullius în cuvîntarea pe care a intitulat-o *Contra contionem Q. Metelli* (Contra discursului lui Q. Metellus): „M-am urcat la tribună (*in contionem*), s-a adunat multă lume...”⁸. 8 În al doilea rînd înseamnă adunarea poporului asistent, cum spune tot M. Tullius în opera intitulată *Orator*: „Am văzut adunările (*contiones*) aplaudind ori de cîte ori auzeau vreun cuvînt bine spus; căci urechile așteaptă ca ideile să fie bine legate de cuvinte”⁹. Ca al treilea sens, *contio* arată însăși cuvîntarea care se rostește în fața poporului”¹⁰.

Exemple nu erau în acea carte, dar, la dorința lui Favorinus, am găsit după aceea exemple edificatoare, pentru toate sensurile și în Cicero, cum am arătat mai sus, și la cei mai de seamă poeți vechi. 9 Dar mai ales sensul căutat, că se spune *contio* și în sens de cuvinte, de cuvîntare, l-am găsit în cărțile tuliene și anume în cartea lui M. Cicero intitulată *Contra contionem Q. Metelli* (Contra cuvîntării lui Q. Metellus), în care *contio* nu înseamnă desigur altceva, decît însăși cuvîntarea ținută de Metellus¹¹.

VIII. *Figurile* ὁμοιοτέλευτα, ὁμοιόπτωτα și altele de acest fel care sînt socotite podoabe de stil sînt numite în versurile lui Lucilius inepții și copilării.

1 Ὅμοιοτέλευτα, ἰσοκατάληκτα (asemănările de terminații), πάρισα (simetrii), ὁμοιόπτωτα (asemănări de cuvinte)¹ și alte figuri de același fel, pe care scriitori fără gust care vor să pară isocratici² le fac fără măsură și neplăcut în stilul lor, cît sînt de fără artă, de inepte și de copilărești o arată foarte spiritual, pe Hercule, Lucilius în cartea a V-a a *Satirelor*.

⁸ Cicero, *Contra contionem Q. Metelli*, fr. 4, p. 946 Orelli.

⁹ Cicero, *Orator*, L, 168.

¹⁰ Verrius Flaccus, fr. 31 Funaioli.

¹¹ Sensul prim al cuvîntului *contio* (din *co-uentio*) e „adunare a poporului“ (neconstituită juridicește; vezi mai sus, XIII, 6); de aici s-au dezvoltat celelalte sensuri enumerate de Gellius: „discurs ținut în fața unei adunări” și „locul de adunare”.

VIII ¹ Ὅμοιοτέλευτον constă în asocierea unor cuvinte cu terminație identică; ἰσοκατάληκτον e apropierea unor cuvinte conținînd aceleași sunete; πάρισον este paralelismul dintre membrele unei fraze; ὁμοιόπτωτον este repetarea unor cuvinte la același caz gramatical.

² Isocrate era considerat un model de stil elegant, apropiat de al poeziei prin armonia frazelor. Despre folosirea figurii ὁμοιοτέλευτον la Isocrate, despre care vorbește și Lucilius, vezi și Cicero, *Orator*, XII, 38.

2 Plingându-se către un prieten că nu l-a vizitat când era bolnav, el a adăugat în glumă aceste cuvinte :

Îți voi spune cum stau cu sănătatea, deși nu mă întrebii
Căci ai rămas în numărul în care este acum cea mai mare
parte dintre oameni. . .

Fiindcă vrei să piară cel pe care n-ai voit să-l vizitezi
(quem visere nolueris)

Când a trebuit (debueris).

Dacă te desfătează mai puțin cuvintele *nolueris* și *debueris*, fiindcă sînt folosite fără artă și isocratic, constituind totodată o figură nereușită și copilărească, nu mi-am pierdut osteneala, numai să ți se potrivească ³.

IX. Ce înseamnă în opera lui M. Cato verbul *insecenda* ; acest cuvînt trebuie citit mai degrabă *insecenda* decît *insequenda* cum îl citește cei mai mulți.

1 Într-un manuscris vechi, în care era scrisă cuvîntarea lui M. Cato intitulată *Ptolomaeus împotriva lui Thermus*, se găsește scris : „Dacă toate le-a săvîrșit prin înșelăciune, toate le-a făcut din lăcomie și pentru bani, astfel de crime abominabile, cum n-am mai auzit și nici n-am citit să se fi petrecut ceva asemănător, trebuie ispășite cum merită . . .”¹.

2 S-a pus întrebarea ce este *insecendo*. Printre cei de față se găsea un profesor de literatură ² și un altul care știa literatură fără să fie profesor, adică unul care preda literatura, iar celălalt cu cultură literară. Aceștia doi se contraziceau între ei. 3 Profesorul susținea că trebuie scris *insequenda* ³ : „Trebuie scris *insequenda* — zicea el — nu *insecenda*, fiindcă *insequens* înseamnă . . . , și s-a zis *inseque* ca și cum s-ar fi zis *perge dicere* (spune mai departe), *insequere* (continuă). Astfel scrie Ennius în versurile acestea :

Inseque, Musa, manu Romanorum induperator
Quod quisque in bello gessit cum rege Philippo.
(Continuă a povesti, Muză, ceea ce fiecare comandant de
oaste română

A săvîrșit în războiul împotriva regelui Filip)⁴.

³ Lucilius, v. 181—188 Marx.

IX ¹ Cato, *Orationes*, X, fr. 1 Jordan, 8, fr. 177 Malcovati.

² Lat. *litterator*, profesorul care explica textele poetice. Știința acestor profesori nu era prea apreciată, după cum rezultă și din opoziția pe care o face Gellius între *litterator* și *litterarum sciens* ; o distincție analogă face Suetoniu, *Gramm.*, 4, 4—5, între *litterator* și *litteratus*.

³ Textul lui Gellius are lacune în acest capitol, astfel încît chiar cuvîntul în discuție lipsește din citatul lui Cato.

⁴ Ennius, *Annales* (X, fr. I), v. 326—327 Vahlen.

4 Celălalt, mai erudit, susținea că nu e o greșeală, ci e scris bine și corect, că se cade să avem încredere în Velius Longus⁵, care nu e un om incult și care a scris în comentariul său intitulat *Uzul în textele vechi*⁶, că în Ennius nu trebuie să citim *inseque* ci *insece*, că ceea ce noi numim azi *narrationes*⁷ cei vechi au numit *insectiones*⁸, și chiar Varro a explicat acest vers al lui Plaut din *Menaechmi* :

Nihilo minus esse uidetur sectius quam somnia⁹

ca și cum ar fi fost : *nihilo magis narranda esse, quam si ea essent somnia* (Că acestea nu trebuie povestite mai mult decât niște vise)¹⁰.

Despre acestea se certau ei între ei. 5 Eu socot că și M. Cato a scris *isecenda* și Q. Ennius *insece*, adică fără *u*. Căci am găsit în biblioteca din Patrai¹¹ un exemplar de vechime autentică a operei lui Livius Andronicus intitulată *Odissea*, în care primul vers avea acest cuvânt, fără *u* :

Virum mihi, Camena, insece uersutum¹²,
(Povestește. Muză, despre bărbatul iscusit...)

tradus după versul lui Homer :

Ἄνδρα μοι ἔννεπε, Μοῦσα, πολύτροπον¹³.

6 Am încredere în vîrsta și autoritatea acestei cărți. Cuvintele din versul lui Plaut *sectius quam somnia* nu dovedesc nimic nici pentru nici contra. 7 Dar chiar dacă cei vechi n-au zis *inseque* ci *insece*, după părerea mea, fiindcă era mai ușor de pronunțat și mai eufonic, totuși cuvîntul pare a avea același sens. 8 Căci *seque* și *sequor* ca și *secta* și *sectio* se deosebesc ca pronunțare, dar dacă le cercetezi mai de aproape au aceeași origine și etimologie și unul și altul.

9 Învățații și comentatorii cuvintelor grecești socot că în Ἄνδρα μοι ἔννεπε, Μοῦσα și Ἔσπετε νῦν μοι, Μοῦσαι¹⁴, verbele ἔννεπε și ἔσπετε corespund cu latinescul *inseque*; căci într-un verb este dublat ν, iar în celălalt este pus un σ¹⁵. 10 Dar chiar acel ἐπη, care înseamnă cuvinte sau versuri

⁵ Velius Longus, gramatic roman de pe vremea lui Hadrian. În afară de lucrarea citată de Gellius, se mai amintesc, dintre operele lui, o carte asupra derivării, un comentariu la *Encida* (deseori folosit de gramaticii ulteriori), toate pierdute. S-a păstrat un tratat *De orthographia*. Cf. A. Dihle, *RE*, s.u., 10.

⁶ Lat. *De usu antiquae lectionis*.

⁷ „Povestiri”.

⁸ Cuvîntul *insectiones* nu e atestat decât aici.

⁹ Plaut, *Menaechmi*, v. 1047. Textul manuscriselor plautine diferă de cel dat de Gellius. *Haec nihilo esse mihi uidentur setius (secius CD, secus B²) quam somnia*.

¹⁰ Gellius parafrazează aici versul plautin, ținînd seama de interpretarea pe care o dă cuvîntului *sectius*.

¹¹ Despre biblioteca din Patrai (oraș din Ahaia, nord-vestul Peloponesului) nu avem altă informație decât cea din textul de față. Cf. Dziatzko, *RE*, s.u. *Bibliotheken*, col. 419.

¹² Livius Andronicus, fr. 1 Bährns (Homer, *Odissea*, I, 1).

¹³ *Odissea*, I, 1.

¹⁴ *Iliada*, II, 484, XI, 218, XVI, 112.

¹⁵ Cele două forme verbale ἔννεπε și ἔσπετε provin într-adevăr de la același verb, cu rădăcina *sekw-*, cu prefixul ἔν-. Forma ἔννεπε e un imperativ prezent, pers. II sg., din *ἔννεπε (cu asimilarea -σ->-νν-, sau cu lungire „metrică”); ἔσπετε e imperativul aorist (cu gradul vocalic al rădăcinii redus), pers. a II-a pl., din *ἔσπετε. Valoarea acestor forme și etimologia lor e aceeași ca a lat. *insece*.

nu vine de altundeva, spun etimologiștii, decît de la ἔπειθοι (a urma) și de la εἰπεῖν (a spune, a vorbi)¹⁶. **11** Așadar din aceleași motive cei vechi ai noștri au numit povestirile și discursurile *inseciones*¹⁷.

X. Greșesc cei ce socotesc că în cercetarea febrei se ia pulsul venelor și nu al arterelor.

1 Mă retrăsesem, în timpul căldurilor de vară, în Atica la Cephisia¹, la vila ilustrului bărbat² Herodes, înconjurată de ape, pajiști și păduri. **2** Un deranjament de stomac însoțit de o criză de friguri mă ținutise la pat. **3** Fiindcă au venit acolo să mă viziteze filozoful Calvisius Taurus și alți discipoli ai lui de la Atena, medicul pe care-l găsisem în acea localitate și care mă îngrijea a început să explice lui Taurus de ce sufăr, în ce chip și la ce intervale am friguri.

4 În cursul convorbirii, după ce l-a asigurat că merg spre bine, i-a spus lui Taurus : „Îți poți da singur seama de acest lucru, εὖν ἄφη αὐτοῦ τῆς φλεβός ceea ce în limba noastră însemnează „dacă-i pipăi vîna”.

5 Această nepricepere, confundarea vinei cu artera, a izbit pe toți cei ce erau împreună cu Taurus. Socotindu-l pe medic de prisos arătau aceasta prin murmure și prin schemele pe care le făceau. Atunci Taurus, i-a spus cu blindețe, cum îi era obiceiul : „Sîntem siguri, distins bărbat, că știi ce e o vîină și ce e o arteră, că vinele sînt imobile prin ele însele și că ele sînt căutate numai pentru a se lua sînge, pe cînd arterele, prin mișcarea și pulsul lor, indică starea și gradul febrei. **6** Pe cît văd însă ai vorbit mai degrabă folosind expresia obișnuită iar nu din neștiință ; căci nu numai pe tine, ci și pe alții i-am auzit făcînd această greșeală de a spune vîină în loc de arteră. **7** Încredințează-ne că ești mai priceput în folosirea medicamentelor decît a cuvintelor și cu bunăvoința zeilor dă-ți osteneala să ni-l faci sănătos și voinic cît mai curînd cu putință”.

8 Cînd mi-am amintit după aceea de observația căpătată de medic, m-am gîndit că e rușinos nu numai pentru un specialist, ci pentru toți oamenii liberi și instruiți să nu știe măcar cele referitoare la cunoașterea

¹⁶ Formele verbale citate mai sus nu sînt înrudite cu ἔπος și εἰπεῖν și n-au nici o legătură etimologică cu ἔπομαι „a urma” ; e vorba numai de o omonimie radicală (ambele verbe au rădăcina *sek^w*).

¹⁷ Verbul latin arhaic discutat aici are aceeași rădăcină și același prefix ca formele grecești paralele (vezi nota 15) ; ele nu sînt înrudite cu verbul *sequor* „a urma”, cum crede Gellius (par. 3 și 8). Explicația fonelismului din *insecenda* și *insece* față de *insequenda* și *inseque*, care ar fi de așteptat, pare să fie influența analogică a unor forme unde dispariția apendicelui labial (*u*) e condițională de sunetele înconjurătoare : opt. aorist (= conj. perf.) *inseziit*, derivatul *insecio* etc. De altfel, verbul a ieșit din uz și pasajele citate de Gellius sînt singurele unde apare (dacă exceptăm glosatorii și gramaticii). Cf. și Walde-Hofmann, s.u. *inquam* (unde se dau indicații bibliografice și asupra unor presupuneri moderne de înrudire a verbului în discuție cu *sequor*), Ernout-Meillet, s.u. *insequo*, Frisk, s.u. ἔν(ν)έπω.

X ¹ Vezi mai sus, I, 2, 2.

² Lat. C.V., titlu oficial. Vezi mai sus, I, 2.

corpului nostru, lucruri care nu sînt îndepărtate și ascunse, ci așezate de natură în interesul sănătății noastre la îndemîină și în fața oricui. Și de aceea timpul liber pe care l-am putut lua de la alte treburi l-am dedicat studiului medicinei, citind cărțile care mi s-au părut mai potrivite. Din ele am învățat, pe lîngă multe alte lucruri folositoare, despre vine și artere cam acestea: **9** Vina este un receptacul al sîngelui pe care medicii îl numesc ἀγγεῖον, amestecat cu suflu vital, fiind în mai mare cantitate sînge decît suflu vital. Artera este un receptacul de suflu vital, amestecat cu sînge, fiind în mai mare cantitate suflul decît sîngele. **10** Iar σφυγμός (pulsul) este mișcarea naturală și involuntară care dilată și contractă inima și arterele. **11** Medicii vechi l-au definit în grecește astfel: „Pulsul este contracția și dilatarea involuntară a arterelor și a inimii”³.

XI. Unele cuvinte din poeziile lui *Furius Antias*, pe nedrept criticate de *Caesellius Vindex*; citarea versurilor în care se găsesc acele cuvinte.

1 Pe Hercule că nu sînt de acord¹ cu gramaticul *Caesellius Vindex*, un om după părerea mea destul de erudit **2** dar care cu multă îndrăzneală și neîntemeiat scrie că vechiul poet *Furius*² a corupt limba latină prin formarea cîtorva cuvinte noi, care mie nu mi se par nici nepoetice, nici urite sau lipsite de farmec pentru vorbirea obișnuită, cum sînt alte cuvinte grosolan și neplăcut create de poeți iluștri.

3 Iată cuvintele lui *Furius*, criticate de *Caesellius*: el spune că pămîntul care se face glod se înglodează (*lutescit*), cînd se face întuneric ca noaptea se înnoptează (*noctescit*), cînd cineva recapătă puterile de mai înainte se împuternicește (*uirescit*), cînd vîntul încrețește suprafața mării azurii și o face să strălucească o împurpurează (*purpurat*), a deveni bogat, spune a se îmbogăți (*opulescere*)³.

4 Dau mai jos chiar versurile din poeziile lui *Furius*, în care se găsesc aceste cuvinte:

Pămîntul se udă de sînge, țarina groasă se înglodează

Totul se înnoptează de desimea întunericului negru.

Sufletele cresc, vitejia se împuternicește prin rană.

³ Erasistratus a admis teoria după care vinele conțin sînge iar arterele aer (*spiritus naturalis*, în terminologia lui Gellius, apropiată de a lui Galenus): teoria s-a răspîndit și a devenit opinia comună a medicilor antici. Cf. și C. Singer, *O C D*, s.u. *Anatomy and Physiology*.
XI ¹ Gellius a avut desigur în mină cartea lui Terentius Scaurus, *De Caeselli erroribus* (vezi și XI, 15, 3). Cf. Hosius, p. LV și nota 3.

² Despre poetul A. (?) *Furius Antias* nu se cunoaște nimic în afara versurilor citate aici. E poate identic cu A. *Furius* căruia Q. Lutatius Catulus îi dedică scrierile despre consulatul și faptele sale (Cicero, *Brutus*, XXXV, 132). Cf. Skutsch, *RE*, s.u., 34.

³ Derivatele a căror creație este atribuită lui *Furius* sînt formate cu sufixe obișnuite în latină și sînt în genere conforme cu structura limbii: *lutesco*, format de la *lutum* „lut, noroi” cu sufixul *-sco*, care arată trecerea într-o anumită stare; aceeași e și derivarea verbelor *noctesco* (de la *nox* după *lucresco* de la *lux*) și *uiresco* (de la pl. *uires*); *purpuro*, format de la *purpura* cu sufixul denominativ *-are*, al cărui rol este de a transpune un obiect într-o anumită stare; *opulesco* e format cu sufixul *-esco*, care înlocuiește partea finală a sufixului adjectival *-ulentus*.

Ca o lișiță ușoară zboară flota pe suprafața mării
 Când suflul vînturilor împurpurează undele verzui
 Ca ei să se poată îmbogăți mai mult în cîmpiile patriei lor ⁴.

XII. Obiceiul celor vechi de a întrebuița verbele la diateza activă în locul celei pasive.

1 S-a socotit că este o notă de eleganță a stilului faptul de a întrebuița la forma activă verbe pasive și apoi de a le inversa rolul între ele. 2 Iuven-tius ¹ spune într-o comedie :

Pallium † flocci < non facio > ut splendeat < an maculet >
 (Nu-mi pasă dacă mantaua strălucește < sau e pătată > ².)

Oare nu e cu mult mai frumos și mai reușit decît dacă ar fi zis : *maculetur*? 3 La fel și Plaut : „Ce este? Această mantie face încreșturi (*rugat*); nu sînt îmbrăcat bine” ³. 4 De asemenea Plaut spune *puluerare* (a prăfui) nu în sensul de a umple de praf, ci de a fi plin de praf :

Ieși, Davus, du-te, cară-te; vreau să fie curat acest
 vestibul,
 O să vină Venera noastră; să nu fie prăfuit (non hoc
 pulueret) ⁴.

5 În *Asinaria* zice *contemples* în loc de *contempleris*

Meum capul contemples, si quidem e re consultas tua
 (Privește capul meu dacă vrei să afli ceva despre
 interesele tale) ⁵.

6 Cn. Gellius în *Anale* spune : „După ce s-a potolit furtuna, Atherbal a sacrificat un taur” (*Postquam tempestas sedavit, Atherbal taurum im-molavit*) ⁶. 7 M. Cato în *Origini* : „S-au adunat în același loc mai mulți străini de pe ogoare. Prin aceasta a sporit (*auxit*) puterea lor” ⁷. 8 Varro în cărțile *Despre limba latină* adresate lui Marcellus scrie : „În primul cuvînt silabele care au fost lungi rămîn lungi; celelalte se schimbă (*mutant*)” ⁸;

⁴ Furius Antias, fr. 1–6 Bährens.

XII ¹ Despre poetul comic Iuven-tius nu se cunoaște aproape nimic. A trăit înaintea lui Varro, care-l citează în trei locuri (*LL*, VI, 50, VII, 65 și 104). Cf. Diehl, *RE*, s.u. 3.

² Iuven-tius, v. 5 Ribbeck. Textul versului este corupt; completarea lui Seyffert, dată între paranteze, întregește mulțumitor sensul.

³ Plaut, *fab. incert.*, v. 30 Ernout.

⁴ Plaut, *fab. incert.*, v. 31–32 Ernout.

⁵ Plaut, *Asinaria*, v. 539.

⁶ Cn. Gellius, fr. 30 Peter.

⁷ Cato, *Origines*, I, fr. 20 Jordan.

⁸ Varro, *De sermone Latino*, fr. 85 Goetz-Schoell, fr. 45 Funaioli.

spune foarte elegant *mutant* în loc de *mutantur*. **9** La fel poate părea spus și în următoarea frază din cartea a VII-a a operei *Despre lucrurile divine* a aceluiași Varro: „Este a se observa ce diferență este (*quid mutet*) între cele două fiice de regi, între Antigona și Tullia”⁹. **10** Verbe la forma pasivă în locul celei active se găsesc aproape în toate scrierile celor vechi. Dintre acestea iată câteva pe care mi le amintesc acum: *muneror te*, în loc de *munero te* (te răsplătesc), *significor* în loc de *significo* (însemnez), *sacrificor* în loc de *sacrifico* (sacrific), *ad-sentior* pentru *ad-sentio* (consimt), *faeneror* pentru *faenero* (dau cu dobîndă), *pigneror* pentru *pignero* (amanetez) și multe altele la fel, pe care le voi nota pe măsură ce le voi întîlni¹⁰.

XIII. Filozoful Diogene, fiind pus la încercare de către un dialectician îndrăzneț printr-un sofism, îl combate întorcîndu-i sofismul.

1 În zilele Saturnalelor ne distram la Atena¹ cu un soi de joc plăcut și nevinovat de zaruri astfel: **2** Cînd ne întîlneam mai mulți oameni cu aceleași preocupări la baie, formam cîte o șaradă din acelea care se numesc sofisme și le lansam fiecare pe rînd, ca și cum am fi aruncat niște zaruri, sau niște arșice. **3** Cîștigul sau pierderea pentru o astfel de șaradă dezlegată sau nedezlegată era o monedă de un sesterț. **4** Baniii se strîngeau și se organiza cu ei o masă pentru toți cei ce participaseră la joc. **5** Erau sofisme cam de felul acesta, — deși redată în latinește își pierd finețea și farmecul: zăpada nu este grindină, zăpada este albă, deci grindina nu e albă. Sau altul la fel: omul nu e cal; omul este animal, deci calul nu e animal. **6** Cel căruia îi cădea zarul să dezlege sau să combată sofismul trebuia să spună în ce parte și în ce cuvînt se găsește cursa sofismului anume ce trebuia admis și ce trebuia respins din el; dacă nu spunea era pedepsit cu plata unui sesterț. Această amendă contribuia la masa de seară.

7 Dar vreau să spun cît de spiritual a răspuns Diogene² la un sofism din cele de mai sus, pe care i l-a adresat pentru a-l face de ris un dialectician din școala platonice: **8** Dialecticianul a spus: „Ce sînt eu, tu nu ești?” Diogene l-a aprobat. „Eu sînt om, a adăugat dialecticianul”. Și

⁹ Varro, *Res diuinae*, VII, fr. 1. Merkel.

¹⁰ Capitolul tratează despre folosirea poetică a activului pentru pasiv și deponent (par. 1—9) și a deponentului pentru activ (par. 10; cf., și, mai sus, XV, 13). În prima listă figurează un singur deponent *contemplor*, care are și în alte texte forme active concurente (Naeuius, Ennius, Titinius); celelalte situații sînt cerute fie de paralelismul membrilor frazei (membrul precedent conținînd un verb activ), fie că verbul are valoare absolută sau reflexivă, care poate fi exprimată și prin activ (cf. Stolz-Schmalz⁵, p. 547, cu alte exemple). Lista verbelor pasive (de fapt deponente cu valoare medială) nu se sprijină pe citate din autori; *muneror* e atestat la Terențiu și Catul (*remuneror*), *significor* nu pare atestat, *sacrificor* e atestat la Plaut, Varro etc.), *assentior* (vezi și II, 25,9) la Plaut, Accius, *f(a)eneror* la Cato, *pigneror* nu pare atestat. Cf. J. B. Hofmann, *De uerbis quae in prisca latinitate exant deponentibus*, Greifswald, 1910, passim.

VIII ¹ Vezi și mai sus, XVIII, 2.

² Este vorba de Diogene din Sinope, Cinicul.

cum și acest lucru a fost aprobat „Deci tu nu ești om” a tras concluzia dialecticianul. „E fals — a zis Diogene — dacă vrei să fie corect, începe cu mine”³.

XIV. *Ce numere sînt hemiolios și epitritos; ai noștri n-au îndrăznit atît de ușor să traducă aceste cuvinte în limba latină.*

1 Unele formații de numere¹ care se exprimă în grecește printr-un singur cuvînt n-au cuvinte corespondente în limba latină. 2 Cei ce au folosit aceste numerale în latinește le-au redat cu numele lor grecesc, nevoind să creeze în limba noastră cuvinte care ar fi părut absurde². 3 Căci prin ce cuvînt s-ar putea traduce numărul *hemiolios* sau *epitritos*? 4 *Hemiolios* este numărul care conține în el un întreg și jumătate din el, cum e trei față de doi, cincisprezece față de zece, treizeci față de douăzeci; 5 iar *epitritos* este numărul care cuprinde un întreg și o treime, cum e patru față de trei, doisprezece față de nouă, patruzeci față de treizeci³. Mi se pare că nu e lipsit de interes să notez și să amintesc aceste numerale, fiindcă dacă nu sînt cunoscuți acești termeni, nu se pot înțelege unele calcule foarte subtile în cărțile filozofilor⁴.

XV. *M. Varro și-a impus pentru versurile eroice¹ o regulă foarte grea și curioasă.*

1 Autorii care se ocupă de metrică au observat că în versurile lungi care se numesc hexametri, ca și în senarii iambici primele două picioare, ca și ultimele două pot conține fiecare cîte un cuvînt întreg, dar cele de la mijloc nu, și acestea constau întotdeauna fie din cuvinte diferite, fie din porțiuni de cuvinte amestecate și îmbinate².

³ Sofismul e reproduș și mai sus, cap. 2, par. 9.

XIV ¹ Lat. *figurae numerorum*; e vorba aici de numere fracționare.

² Gellius greșește: încercări de traducere au existat: Vitruviu, III, 1,6, traduce pe *ἐπίτριτος* prin *tertiarium* și pe *ἡμιόλιος* prin *sesquialterum*. Cu toate acestea, preocupările matematice sînt foarte rare la Roma; Varro s-a ocupat de probleme similare în cartea a V-a a *Disciplinelor*, de unde pare să se inspire capitolul de față (cf. Hosius, p. LV); mai tîrziu (luînd în considerație numai pe predecesorii lui Gellius) se pot găsi preocupări de matematică practică la Columella. Cf. și Hultsch, *RE*, s.u. *Arithmetik*.

³ Gr. *ἡμιόλιος* = $1 \frac{1}{2}$, raportul 3/2; *ἐπίτριτος* = $1 \frac{1}{3}$, raportul 4/3.

⁴ Termenii discutați se găsesc la Platon, *Phaidon*, 105 b, *Tetet*, 154 c, *Timeu*, 36 a, *Stalul*, VIII, 546 c, *Legile*, 956 d. Vezi totuși capitolul următor.

XV ¹ Lat. *uersus herous* = hexametriu dactilic (vers folosit în poezia epică).

² Regula formulată de Gellius nu se aplică totdeauna (Rolfe, III, p. 344, n. 2); poeții erau atenți mai ales la structura ultimelor două picioare: în concordanță cu regula de aici, se evitau sfiștirile monosilabice; tot așa, se observă și preferințe pentru cuvintele finale de două silabe, precedate de cuvinte de trei silabe (dar și viceversa, ceea ce nu mai concordă cu regula); cf. F. Plessis, *Traité de métrique grecque et latine*, Paris, 1889, p. 92.

2 Chiar M. Varro scrie în cărțile *Despre științe*³ că a respectat regula ca în versul hexametrul întotdeauna semipicioarul al cincilea să coincidă cu sfârșitul unui cuvânt⁴ și ca primele cinci semipicioare să aibă aceeași putere în facerea versurilor (să fie la fel de lungi) ca și următoarele șapte. Această regulă, spune el, se bazează pe proporții geometrice⁵.

³ Varro, *Disciplinarum liber I (De Grammatica)*, fr. 111 Goetz-Schoell, fr. 220 Funaioli. După P. Maas, *Hermes*, XLVIII, 1913, p. 159, cartea ar fi *De musica*.

⁴ E vorba de versurile cu cezura pentemimeră, cea mai obișnuită în versul latin; vezi de exemplu, clasicul

In noua fert animus mutatas dicere formas

— UU | — UU | — || — | — — | — UU | — — (Ovid., *Met.*, I, 1).

A cincea jumătate de picior este la sfârșitul cuvântului *animus*, unde se face și cezura.

⁵ După Varro, cezura pentemimeră împarte versul în două părți de valoare egală din punct de vedere „geometric”. Egalitatea nu e aritmetică, fiindcă al doilea emisliu are șapte jumătăți de picior. După P. Maas, *Varro dei Gellius, XVIII, 25* [sic], *Hermes*, 48, 1913, 157—159, calculul ar porni de la analogia cu muzica: octava se împarte și ea în două părți, o cvartă de cinci semitonuri și o cvintă de șapte semitonuri (în termeni moderni *do — mi, fa — si*); pe coardele instrumentelor lungimea cvartei e egală cu a cvintei următoare. După teoria muzicală pitagoreică (cunoscută de orice om cultivat în antichitate), cvinta reprezenta fracția numită *ἡμιόλιος* iar cvarta *ἐπίπριτος* (discutate de Varro în pasajul care a constituit izvorul capitoului precedent).

I. Răspunsul unui filozof întrebat de ce a pălit în timpul unei furtuni pe mare.

1 Călătoream de la Cassiopa la Brundisium ¹ pe Marea Ionică, o mare furtivă, înspăimântătoare, răscolită de vânturi. 2 În noaptea care a urmat primei zile, vântul, bătînd puternic dintr-o parte, a umplut corabia de apă. 3 În văicărelile noastre ale tuturor care ne străduiam să golim corabia de apă, s-a luminat în sfîrșit de ziuă. Dar furia vîntului n-a slăbit și primejdia n-a încetat. Virtejurile au devenit mai dese, cerul s-a întunecat, grămezi de nori fumegau și formau figuri înspăimântătoare, pe care marinarii le numesc tifoni ², se îngrămădeau deasupra capului, amenințau, păreau gata să scufunde corabia.

4 Era cu noi și un renumit filozof stoic pe care îl cunoșteam de la Atena ca pe un bărbat cu deosebită autoritate și care ținuse pe discipolii săi într-o disciplină destul de severă. 5 În acea primejdie atît de mare și în tulburarea cerului și a mării, îl cercetam cu privirea, dornic să știu ce stare sufletească încearcă și dacă e liniștit și neînfricat. 6 L-am văzut înspăimîntat și foarte palid, dar fără să se plîngă ca ceilalți, fără să se vaiete, deși chipul și culoarea feței nu-i erau mult deosebite de ale celorlalți. 7 Cînd cerul s-a înseninat, iar marea s-a liniștit și fierberea acelei primejdii a trecut, s-a apropiat de acel filozof un grec bogat din Asia Mică. Pe cît vedeam din îmbrăcămintea, bagajele și sclavii ce-l însoțeau, era înconjurat de toate plăcerile trupului și ale sufletului. 8 Cu un aer de glumă l-a întrebat : „O, filozofule, de ce cînd ne găseam în primejdie

¹ Cassiopa (gr. Κασσιόπη) oraș portuar de pe insula Coreyra (Korfu) din Marea Ionică (azi Kassopo). Brundisium (azi Brindisi), oraș pe coasta sud-estică a Italiei, în ținutul messapiilor, port comercial important și punct terminal al unor drumuri (*uia Appia*, de la Roma, și *uia Traiana*, de la Benevent); se semnalează de asemenea și un activ trafic de călători prin acest port.

² Prin *typhon* (gr. τυφών) se înțelegeau virtejurile de aer însoțite de trombe marine; „figurile înspăimîntătoare” ale norilor ar putea fi izvorite de fantezia lui Gellius, care a imaginat întreaga împlinire menită să introducă discuția filozofică din paragrafele următoare. Cf. R. Böker, *RE*, s.u. *Winde*, col. 2322.

ți-a fost frică? De ce te-ai îngălbenit? Eu nici nu m-am temut, nici nu m-am îngălbenit”. **9** Filozoful, chibzuind o clipă dacă merită să-i răspundă, a zis: „Dacă eu par a mă fi înspăimîntat întrucîtva de această violență a furtunii tu nu ești demn de a asculta explicația acestui fapt. **10** Va vorbi totuși pentru mine Aristip³, vestitul discipol al lui Socrate, care într-o împrejurare asemănătoare, întreat tot de unul ca tine cum de se teme că doar e filozof, că el — din contră — nu se teme de loc, i-a răspuns că mobilul fricii nu e același pentru amîndoi, fiindcă unul n-avea de ce să fie neliniștit de primejdia în care se găsește viața unui om de nimic, pe cînd celălalt se gîndește că e în joc existența lui Aristip”⁴.

11 Cu aceste cuvinte a îndepărtat atunci filozoful stoic pe acel asiatic bogat. **12** Dar mai tîrziu, pe cînd ne apropiam de Brundisium și vîntul și marea erau liniștite, l-am întreat care este explicația spaimii despre care nu voise să vorbească celui ce-l întrebasese într-o formă nu tocmai demnă. **13** El mi-a răspuns domol și binevoitor: „Fiindcă ești dornic să ascuți, ascultă ce au spus înaintașii noștri, întemeietori ai școlii stoice, despre această scurtă, dar necesară și naturală clipă de spaimă; sau mai bine citește, căci vei crede mai ușor dacă citești și vei ține mai bine minte”. **14** Și îndată și-a scos din micul bagaj cartea a V-a din *Disertațiile* lui Epictet, editate sub îngrijirea lui Arian și conforme fără îndoială cu învățăturile lui Zenon și Crisip.

15 În acea carte care era desigur scrisă în limba greacă, se citesc următoarele: „Percepțiile sufletului, pe care filozofii le numesc intuiții (*φαντασίαι*) și care afectează nemijlocit mintea omenească, avînd înfățișare de accident sufletesc, nu sînt voluntare, ci se produc de la sine și oamenii doar sînt nevoiți să ia cunoștință de ele; **16** în schimb aprobările inteligenței, care se numesc *συγκαταθέσεις*, prin care prelucrăm acele percepții, sînt voluntare, adică supuse liberului arbitru al omului. **17** De aceea cînd are loc un zgomot înspăimîntător pricinuit de vreun tunet sau de vreo prăbușire, vreun semn al unui pericol neașteptat, sau altceva de soiul acesta, în mod firesc este impresionat și sufletul unui filozof, a cărui inimă se contractă și el devine palid, fenomene produse nu de reflecțiunea asupra primejdiei, ci dintr-o mișcare necontrolată și spontană care e mai rapidă decît funcțiunea minții și a rațiunii. **18** Îndată însă acel înțelept nu aprobă aceste *φαντασίαι*, adică aceste vedenii spăimîntătoare ale sufletului, nu le admite și nu le acceptă, ci le respinge și le refuză, socotind că în ele nu e nimic de temut. **19** În aceasta constă deosebirea între un neînțelept și un înțelept, căci neînțeleptul cum i s-au părut de primejdioase și de potrivnice la prima zguduire a sufletului, la fel le socotește și după

³ Textul este corupt: *Aristippus ille discipulus*, lecțiunea manuscriselor, nu are un sens satisfăcător. J. Gronov propune *Aristippius ille discipulus*, transformînd în adjectiv primul cuvînt; sensul ar fi în acest caz „acel discipol al lui Aristip”. M. Hertz, pornind de la faptul că în relatarea pe care Augustin (*Ciu. Dei*, IX, 4) o face anecdotei, avînd ca sursă, declarată, pe Gellius, se vorbește de un *Aristippus Socraticus* („A. din școala lui Socrate”), consideră că între *ille* și *discipulus* manuscrisele prezintă o lacună. Ediția Rolfe completează lacuna prin *Socratis* („al lui Socrate”).

⁴ Aristip, II, 407, 16 Mullach.

aceea, crede că trebuie pe drept temute și le aprobă prin asentimentul său, le acceptă (προσεπιδοξάζει), căci acesta e termenul pe care-l folosesc stoicii când vorbesc de această problemă, 20 pe când înțeleptul, când are o scurtă emoție ce i se citește pe față, făcându-l palid, n-o aprobă, ci se stăpînește și-și păstrează părerea pe care o are de obicei în fața unor astfel de vedenii de care nu trebuie să te temi, dar care înspăimîntă printr-o aparență înșelătoare de spaimă deșartă⁵.

21 Acestea sînt ideile pe care le-a gîndit și le-a exprimat filozoful Epictet în acea carte despre care am vorbit, pe care le-am citit și le-am socotit că merită să fie consemnate, pentru ca teama și paliditatea care se manifestă la un om în împrejurări ca cele despre care am vorbit să nu le socotim ca semne de neînțelepciune și lașitate, ci scurte emoții pe care trebuie să le punem mai degrabă pe seama slăbiciunii firii omenești, decît să le judecăm după aparență.

II. Dintre cele cinci simțuri ale corpului, mai ales două sînt comune cu animalele. Plăcerea pe care o produc auzul, văzul și mirosul este rușinoasă și necinstită, dar aceea pe care o produc gustul și pipăitul este mai josnică decît toate celelalte, fiindcă aceste simțuri sînt ale animalelor, pe cînd celelalte sînt omenești.

1 Cinci sînt simțurile pe care grecii le numesc αἴσθησις și care procură sufletului sau trupului plăcere : gustul, pipăitul, mirosul, văzul și auzul. Plăcerea oferită de ele, dacă depășește măsura, o socotim rușinoasă și dezonorantă. 2 Dar mai ales cea care vine prin gust și pipăit, dacă e excesivă, este socotită de înțelepți cea mai josnică dintre toate plăcerile, și pe cei care se dedică acestor două plăceri animalice grecii îi înfierează cu numele de ἀκρατεῖς (nestăpîniți) sau ἀκόλαστοι (desfrînați), termeni care se dau celor mai grave vicii. Noi îi numim *incontinentes* (nestăpîniți) sau *intemperantes* (neînfrînați) căci traducerea literală ne-ar obliga la folosirea unui cuvînt prea neuzitat. 3 Aceste două plăceri ale gustului și tactului, adică plăcerile fără friu de mîncare și dragoste, doar ele sînt comune oamenilor cu animalele și de aceea este socotit în rîndul animalelor și al fiarelor oricine este robit de aceste plăceri animalice. 4 Cele provenind de la celelalte trei simțuri par a fi proprii numai oamenilor.

⁵ Epictet, *Dissertationes*, fr. IX Schenkl, (numai primele 4 cărți din *Disertațiile* lui Epictet, în redactarea lui Arian, s-au păstrat). Pasajul expune un aspect al eticei și gnoseologiei stoice (în conformitate cu doctrina vechiului stoicism, la ale cărei surse s-a întors Epictet, trecînd peste eclectismul stoicismului mediu ; cf. și observația lui Gellius din par. 14). Obiectele exterioare produc în sufletul omului „reprezentări” (φαντασίαι, *uisa*) ; față de acestea, sînt posibile trei atitudini : asentimentul (συνκατάθεσις, *probatio*, în traducerea lui Gellius), respingerea (ἀνάνευσις) și abținerea (ἐποχή) ; după Epictet, cum rezultă și din pasajul de față, alegerea unei atitudini față de „reprezentări” e în puterea omului (*uoluntariae sunt*). În ce privește terminologia, e de remarcat faptul că verbul προσεπιδοξάζω e folosit numai în acest pasaj.

5 Citez mai departe despre această chestiune cuvintele filozofului Aristotel, pentru ca autoritatea unui bărbat vestit și respectat să ne îndepărteze de la plăceri infame :

„De ce acei care se dedau fără măsură plăcerilor venite pe calea gustului și a tactului se numesc ἀπραεῖς (nestăpiniți)? Cei stăpiniți de plăceri erotice sînt desfrînați, iar cei necumpătați la mîncare sînt numiți gurmanzi. Aceștia din urmă unii simt plăcere pe limbă, alții în gît. De aceea Filoxenos își dorea un gît de cocor. Oare pentru ce plăcerile provinete din aceste simțuri ne sînt comune cu celelalte animale? Acestea, dintre cele comune, sînt cele mai dezonorante și demne de dispreț. De aceea disprețuim pe cel robit de ele și-l numim desfrînat și gurmand, pentru că este robit de pasiuni josnice. Din cele cinci simțuri, animalele simt plăcerea numai a celor două arătate mai sus. Cît despre celelalte, sau nu le procură nici o plăcere, sau le oferă o impresie trecătoare”¹.

6 Așadar, cine din cei ce au oarecare pudoare omenească umblă după aceste două plăceri împreunarea și mîncarea pe care omul le are comun cu porcul și cu măgarul? 7 Socrate spunea că mulți oameni voiesc să trăiască pentru ca să mîncească și să bea, dar că el mînceacă și bea ca să trăiască². 8 Iar Hipocrate, un bărbat cunoscut prin știința sa, spunea despre împreunarea dragostei, că are în ea ceva din cea mai grozavă boală, pe care o numim *morbis comitialis* (epilepsie). Iată cuvintele lui : „Împreunarea este o mică epilepsie”³.

III. O laudă formală e mai dezonorantă decît o insultă gravă.

1 Filozoful Favorinus spunea că o laudă formală și rece dezonorează mai mult decît o insultă gravă și necruțătoare. 2 „Fiindcă — zicea el — cel ce critică și spune cuvinte grele, cu cît o zice mai îndirjit, cu atît este socotit mai dușmănos și mai nedrept și de aceea adesea nu este crezut. Dar cel ce laudă puțin și formal, pare că renunță la subiect și crede despre el că e prieten al aceluia pe care vrea să-l laude, dar nu poate găsi nimic care să-i îndreptățască lauda”.

IV. De ce o spaimă puternică produce diareea; de ce focul provoacă micțiune.

1 Cărțile lui Aristotel intitulate *Probleme de fizică* sînt foarte interesante și pline de observații atrăgătoare de tot felul. 2 În ele se caută a se explica,

1 Aristotel, *Problemata*, XXVIII, 7. Gellius redă pasajul în grecește.

2 Dicționarul atribuit lui Socrate e foarte răspîndit, pînă azi. Pentru literatura latină, vezi Otto, *Sprichwörter*, p. 123.

3 Aforismul e citat în grecește. Cf. și Democrit, fr. 32 Diels („Împreunarea e o mică apoplexie”) și celelalte pasaje citate de editor.

de exemplu, cum se face că cei ce sînt cuprinși de o teamă puternică și neașteptată adesea au imediat fenomene de diaree; **3** de asemenea, cum se face că cel ce a stat mai mult timp lingă foc simte nevoia de a urina. **4** Despre cauza diareei ca urmare a fricii, el spune că orice teamă este producătoare de frig, fenomen pe care el îl numește ψυχροποιός (producător de frig) și că sub imperiul acestui frig, tot sîngele și toată căldura sînt alungate dinspre exterior în interiorul corpului, ceea ce face ca cei ce sînt speriați să capete fața palidă, din cauza retragerii sîngelui. **5** „Acest sînge și această căldură — zice el — împinse spre interior, adesea presează și activează pîntecele”¹. **6** Iar despre urina provocată de un foc foarte apropiat, iată aceste cuvinte celebre ale sale: „Focul topește solidele, ca soarele zăpada”².

V. Aristotel spune în cărțile sale că apa de zăpadă este foarte nesănătoasă de băut, și că gheața se formează din zăpadă.

1 Pe timpul unei arșițe de vară, ne retrăsesem la țară, la moșia unui prieten bogat de la Tibur, eu și alți cîțiva colegi și prieteni ai mei care studiam retorica sau filozofia. **2** Era cu noi și un om foarte bine pregătit în disciplina peripatetică, și care cunoștea ca nimeni altul operele lui Aristotel. **3** El ne oprea să bem apă de zăpadă topită și ne certa cu asprime, recurgînd la autoritatea medicilor cunoscuți, și mai ales la cea a filozofului a celui mai mare cunoscător al științelor omenești Aristotel, care spunea că apa de zăpadă, fără îndoială binefăcătoare semănăturilor și pomilor, ca apă de băut în cantitate mai mare este dăunătoare oamenilor și pe nesimțite strecoară în organism germele bolilor. **4** El ne spunea acestea cu înțelepciune, bunăvoință și stăruință. Dar fiindcă noi continuam să bem apă de zăpadă, a luat din biblioteca de la Tibur, foarte bine aprovizionată, care se găsea atunci în templul lui Hercule¹, o carte a lui Aristotel și ne-a adus-o. „Credeți cel puțin — a zis el — cuvintele acestui bărbat înțelept și încetați de a vă mai pune sănătatea în pericol”.

5 În acea carte se spune că apa de zăpadă este foarte rea pentru băut și că zăpada întărită și întinsă formează ceea ce grecii numesc κρύσταλλος (gheață). Fenomenul este descris astfel: **6** „Fiindcă apa se întărește de frigul din aer și îngheață, cu necesitate se produce o evaporare și un fel de abur foarte fin emană și se desprinde de ea. **7** Ceea ce e mai ușor deci se evaporază, iar ce e mai greu, mai murdar și mai nesănătos rămîne și sub biciuirea aerului capătă înfățișarea și culoarea spumei albe. **8** Dovadă că o parte și anume ce este mai sănătos din zăpadă dispăre, se evaporază, e faptul că apa înghețată ocupă un spațiu mai mic decît înainte de această transformare”. **9** Am extras din acea carte și am transcris chiar cuvintele

IV ¹ Aristotel, *Problemata*, XXVII, 10.

² Aristotel, *Problemata*, VII, 3.

V ¹ Vezi mai sus, IX, 14, 3.

lui Aristotel : „De ce e nesănătoasă apa provenită din zăpadă și gheață ? Pentru că în timpul înghețului partea cea mai fină și mai ușoară se evaporază. Indiciu e faptul că atunci când se topește după înghețare ocupă un volum mai mic decât înainte. De îndată ce s-a pierdut din ea tot ceea ce e mai sănătos, cu necesitate a rămas ceea ce e mai rău”². **10** Când am citit aceste rînduri ne-am hotărît să respectăm știința învățatului Aristotel. Astfel, după aceea, eu am declarat război și dispreț zăpezii, iar alții făceau cu ea armistițiu de diferite durate.

VI. *Rușinea împrăștiie sîngele în exteriorul corpului, pe cînd frica îl strînge în interior.*

1 În Problemele lui Aristotel este scris : „De ce cei ce se rușinează roșesc, iar cei ce se tem devin palizi, deși aceste emoții au multe asemănări ? Pentru că la cei rușinați sîngele se împrăștiie din inimă spre părțile exterioare ale corpului, de aceea el apare în față, pe cînd la cei speriați, sîngele se strînge în inimă, așa încît părăsește celelalte părți ale corpului”¹.

2 Pe cînd citeam la Atena împreună cu Taurus al nostru acest pasaj și-l întrebam ce părere are despre conținut, el a răspuns : Aristotel a spus adevărul în ceea ce privește răspîndirea și contractarea sîngelui, dar n-a explicat din ce cauză se produce acest fenomen. **3** De aceea ne putem întreba de ce rușinea împrăștiie sîngele, iar frica îl contractă, fiindcă rușinea este un aspect al fricii, și se definește astfel : „Rușinea este frica de o mustrare dreaptă”. Căci așa o definesc filozofii : Αἰσχύνη ἐστὶν φόβος δικαίου ψόγου”².

VII. <Ce înseamnă obesus, și alte cuvinte vechi>

1 Poetul Iulius Paulus, un om serios și adinc cunoscător al antichităților și literaturii vechi, avea moștenire o mică moșioară în ținutul Vaticanului¹. Acolo ne chema adesea la el și ne invita la masă, servindu-ne cu dărnicie și din belșug mîncări de zarzavat și fructe. **2** Astfel într-o zi blîndă de toamnă, eu și Iulius Celsinus, după ce am luat la el masa de prînz și am ascultat lectura Alcestei de Laevius, pe cînd ne întorceam în oraș cam pe la apusul soarelui, comentam împreună figurile de stil și expresiile noi și deosebite din acea operă a lui Laevius și cînd ne venea în minte

² Aristotel, fr. 214 Rose.

VI ¹ Aristotel, fr. 243 Rose.

² Definiția e de origine stoică : Arnim, *SVF*, III, 432. Cf. și *Definițiile pseudo-platonice*, 412 c și, intrucîtva diferit, 416 a.

VII ¹ Vezi mai sus, XVI, 17.

cîte un cuvînt demn de reținut, de care să ne putem folosi și noi, căutam să-l memorăm. **3** Erau destule expresii care ne atrăseseră în chip deosebit atenția. Iată cîteva :

Cu corpul și pieptul firav de tot (Corpore pectoreque undique obeso)

Cu mintea slăbită, apăsât de bătrînețea greoaie ².

Am reținut din aceste versuri cuvîntul *obesus* folosit aci mai degrabă în sensul propriu de slab, de istovit, căci în mod obișnuit este întrebuintat, fie din greșeală ³, fie prin antifrază ⁴ în sensul de plin, gras ⁵. **4** De asemenea am reținut expresia *oblittera gens*, în loc de *oblitterata gens* (familie stinsă) ⁶; **5** *hostes foedifragi* și nu *foederifragi* (dușmani care au călcat tratatele) ⁷. **6** Aurora care apare era numită de poet *aurora pudoricolor* ⁸, iar Memnon, *nocticolor*, (de culoarea nopții) ⁹. **7** Mai departe am auzit *forte* (poate, întimplător) cu sensul de *dubitanter* (cu îndoială, șovăind) ¹⁰ de la verbul *sileo* (a tăcea) ¹¹, *loca silenta* (locuri tăcute), *puluerulenta* (prăfuite) ¹², *pestilenta* (pestilențiale) ¹³, *carendum tui* pentru *carendum te* (trebuie să ne lipsim de tine) ¹⁴, **8** *magno impete* pentru *magno*

² Laevius, fr. 8 Bährens.

³ Gr. ἀκόρως „impropriu”.

⁴ Gr. κατὰ ἀντίφρασιν.

⁵ Adjectivul *obesus* este participiul perfect al verbului *obedo*, „a mânca, a roade”; în general, sensul pasiv al participiilor perfecte este cel mai răspîndit, de aceea Laevius a folosit și pe *obesus* cu această valoare, pe care Gellius o consideră corectă, căutînd explicații pentru sensul obișnuit al cuvîntului, „gras”; acest din urmă sens, singurul de altfel cu existență reală în limbă (citatul din Laevius e unicul exemplu pentru „slab”), provine din valoarea activă a participiului perfect, pe care o putem găsi și la alte verbe din aceeași sferă semantică : *pransus* „care a luat prinzul”, *potus* „care a băut” (cf. și rom. *mîncat*, *băut*, *umbat*, *cîtit* etc.).

⁶ Laevius, fr. 9 Bährens. Față de uzualul *oblitteratus*, participiul perfect al verbului *oblittero* „a șterge”, Laevius folosește *oblitterus*, un derivat regresiv, format după analogia cu perechile adjectiv-verb de tipul *nouus-nouare*, *prius-priuare*, *probis-probare*. Alte exemple la Stolz-Schmalz ⁵, p. 196.

⁷ Laevius, fr. 9 Bährens. Primul element al compunerii este în general tema substantivului (*foeder-*); Laevius folosește în mod neobișnuit o formă prescurtată, pornind de la nominalivul *foedus*; ceea ce i-a permis această îndrăzneală lingvistică e și asemănarea dintre nominalivul *foedus* (în care *-us* face parte din temă) cu substantivele și adjectivele de decl. a II-a, care, în compunere, au forme în *-i* : *multus* — *multi-*, *damnum* — *damni-*. De altfel, există formații similare cu cea discutată aici : *homicida* (tema *homin-*, nominalivul *homo*), *sanguisuga* (tema *sanguin-*, nominalivul *sanguis*) etc. Cf. Stolz-Schmalz ⁵, p. 248.

⁸ Laevius, fr. 9 Bährens. Primul element e *pudor* „rușine, pudoare”.

⁹ Laevius, fr. 9 Bährens. Primul element e *nox* „noapte”. Memnon era regele etiopienilor; de aici epitetul. Vergiliu (*Eneida*, I, 489) îl numește, mai direct, *niger* „negru”.

¹⁰ Laevius, fr. 9 Bährens. Sensul semnalat de Gellius nu e cunoscut din alte texte; cf. *Th. L. L.*, VI, 1, 1132, 71.

¹¹ Laevius, fr. 9 Bährens. *Silenta* nom. pl. neutru de la participiul prezent *silens*, cu păstrarea vechii flexiuni consonantice (forma normală ar fi *silentia*).

¹² Laevius, fr. 9 Bährens.

¹³ Laevius, fr. 9 Bährens.

¹⁴ Laevius, fr. 9 Bährens. Față de construcția normală, cu ablativul, apar și cazuri izolate de folosire a genitivului, prin analogie cu alte verbe din aceeași sferă semantică (*egeo*, *indigeo*). Laevius nu e de altfel singurul care folosește această construcție (Terențiu, *Heaut.*, 400 : *praeterquam tui carendum quod erat*). Cf. Stolz-Schmalz ⁵, p. 408.

impetu (cu mare elan) ¹⁵, **9** *fortescere* pentru *fortem fieri* (a deveni puternic) ¹⁶, **10** *dolentia* pentru *dolor* (durere)¹⁷, *auens* pentru *libens* (mulțumit, vesel) ¹⁸, *curis intolerantibus* pentru *intolerandis* (griji insuportabile)¹⁹, *manciolis tenellis* pentru *manibus tenellis* (mînuțe fine) ²⁰, *quis tam siliceo* (cine este atît de împietrit)²¹. La fel *fiere impendio infit*, adică *fieri impense incipit* (incepe să devină costisitor) ²², **11** în sfîrșit *accipitret* în loc de *laeret* (să sfișie) ²³.

12 Cu aceste observații asupra cuvintelor lui Laevius, ne-am distrat pe drum. **13** Am trecut repede peste cele care ni s-au părut prea poetice, nepotrivite pentru a fi întrebuițate în proză. Astfel de exemplu, poetul numea pe Nestor *trisaeclesenex* (bătrîn de trei veacuri) ²⁴ și *dulciorelocus iste* (acest orator cu vorba dulce) ²⁵. **14** Valorilor mari și umflate el le zice *multigrumi* (cu multe movile) ²⁶, **15** rîurilor înghețate le spunea că sînt *concreta tegimine onychino* (acoperite cu veșmînt de onix) ²⁷, **16** sau

¹⁵ Laevius, fr. 9 Bährens. Ablativul *impete* de la *impes*, *-tis* (nominativul rar), dublet poetic al lui *impetus* (format analogic după abl. pl. *impetibus*?), e folosit mai ales la ablativul singular, deoarece ablativul *impētū*, de la *impetus* nu poate intra în versul dactilic. Cf. Ernout-Meillet ³, p. 892, Stolz-Schmalz ⁵, p. 200, M. Leumann, *Kl. Schr.*, p. 150, n. 2.

¹⁶ Laevius, fr. 9 Bährens. Pentru formațiile în *-esco*, vezi și exemplele date mai sus, XVIII, 11, 3.

¹⁷ Laevius, fr. 9 Bährens. Substantivul *dolentia* derivă de la participiul *dolens* al verbului *doleo*; cf. *sapientia* de la *sapiens*, *eloquentia* de la *eloquens* etc.; *dolentia* nu e atestat decît aici și într-o inscripție tardivă (CIL., V, 1686, 11).

¹⁸ Laevius, fr. 9 Bährens. Verbul *auceo* înseamnă „a dori”; deoarece formula de salut *ae* a fost considerată un imperativ al acestui verb și pusă în paralelă cu gr. *χαίρε* „bucură-te!”, verbul a putut căpăta și sensul de „a se bucura”, atestat de glossatori. Cf. Ernout-Meillet, s.u.

¹⁹ Laevius, fr. 9 Bährens. În lipsa contextului, interpretarea dată de Gellius e greu de judecat. Folosiri pasive ale participiului prezent nu sînt fără exemplu. Cf. Stolz-Schmalz ⁵, p. 544.

²⁰ Laevius, fr. 9 Bährens. Diminutivul *manciola* e format cu sufixul obișnuit *-olus*, *-a*, *-um*; ceea ce surprinde și e greu de explicat e elementul *-ci-*; ar putea fi pus eventual în legătură cu diminutivul *homuncio* de la *homo* (deși acesta ar putea fi atras de *senecio*, de la *senex*, unde *-c-* face parte din temă). Nu e exclus însă ca textul să fie corupt.

²¹ Laevius, fr. 9 Bährens. Adjectivul *siliceus* derivă de la *silex* „piatră” și simbolizează, pare-se, aici, duritatea (morală?). Textul pare să prezinte o lacună, deoarece, pe de o parte adjectivul, în ablativ, nu se acordă cu nici un substantiv din citat, iar, pe de alta, nu ni se dă în paralel, ca în celelalte pasaje, cuvîntul sau forma considerată de Gellius ca normală și banală. E mai puțin probabil să avem a face cu un epitet în *-ō*, *-ōnis* (de tipul *glutto*).

²² Laevius, fr. 9 Bährens. Întreaga expresie citată e constituită din arhaisme sau folosiri neobișnuite, după cum rezultă și din comparația cu traducerea dată de Gellius: *fiere*, infinitiv activ arhaic (în limba clasică are formă pasivă, *fieri*), *impedio*, ablativ cu valoare adverbială de la *impedium* „cheltuială”; *infit* (compus al verbului *fio*) e un sinonim arhaic al lui *incipit* „începe”.

²³ Laevius, fr. 9 Bährens. Verbul *accipitrare* e un derivat artificial, atestat numai aici, de la *accipiter* „uliu”.

²⁴ Laevius, fr. 9 Bährens. Format din *tri-* „trei”, *saeculum* „generație, secol” și *senex* „bătrîn”.

²⁵ Laevius, fr. 9 Bährens. Format din *dulcis* „dulce”, *os* (tema *or-*) „gură” și un derivat al verbului (*e*)*loquor* „a vorbi”.

²⁶ Laevius, fr. 9 Bährens. Din *mult-* și *grumus* „movilă”.

²⁷ Laevius, fr. 9 Bährens. Caracterul poetic al expresiei e conferit de imaginea cuprinsă în adjectivul *onychinus*.

cuvintele compuse pe care le crea în glumă ca *subductisupercilicarptores* (următorii cu sprincenele încruntate)²⁸, termen prin care denumea pe criticii săi.

VIII. *Întrebarea dacă harena, caelum, triticum au plural și în legătură cu aceasta, dacă quadrigae, inimicitiae și alte câteva cuvinte au singular.*

1 Tinăr la Roma, înainte de a pleca la Atena, când îmi dădeau răgaz lecțiile și profesorii, mă duceam în vizită la Cornelius Fronto și mă desfățam ascultându-i vorbirea foarte elegantă și plină de erudiție. Nu s-a întâmplat vreodată, de câte ori l-am văzut și l-am auzit vorbind, să nu mă întorc mai cultivat și mai îmbogățit în cunoștințe. **2** Așa a fost de exemplu într-o zi expunerea lui despre o chestiune mărunță, dar nu străină de studiul limbii latine. **3** Un prieten al său, om instruit și poet cunoscut, spunea că a scăpat de hidropizie tratându-se cu *harenis calentibus* (cu nisipuri calde). „Ai scăpat de boală — i-a răspuns în glumă Fronto — dar n-ai scăpat de întrebuintărea greșită a cuvintelor. Căci Caius Caesar, vestitul dictator perpetuu, socrul lui Cn. Pompeius, de la care a rămas numele pentru împărați, bărbat de un geniu extraordinar și superior tuturor contemporanilor prin purismul limbii sale, în cartea *Despre analogie* adresată lui Cicero, socotește că nu trebuie spus *harenae* (nisipuri) fiindcă *harena* n-are plural, ca și *caelum* (cer) și *triticum* (grâu); **4** că din contră *quadrigae*, chiar dacă arată un singular car la care sint înhămați patru cai, trebuie întrebuintat totdeauna la plural, ca *arma*, *moenia*, *comitia* și *inimicitiae*, sau poate ai de zis ceva contra, preafrumos poet, ca să te aperi și să dovedești că nu ai făcut o greșală”. **5** „Despre *caelum* și *triticum* — a răspuns acela — nu neg că se întrebuintează numai la singular și nici despre *arma*, *moenia* și *comitia* că au numai plural. **6** Să vedem însă ce e cu *inimicitiae* și *quadrigae*. Dacă mă supun autorității celor vechi pentru *quadrigae*, nu înțeleg care este motivul pentru care Caesar, invocând autoritatea celor vechi, socotește că nu trebuie să zicem *inimicitia*, ca *inscientia*, *impotentia* și *iniuria*, când Plautus, podoaba limbii latine, a zis *delicia*, la singular, în loc de *deliciae*? El spune:

Mea uoluptas, mea delicia
(Plăcerea mea, desfățarea mea)¹

²⁸ Laevius, fr. 7 Bährens. Din *subductus* „ridicat, încruntat”, *supercilia* „sprincene” și *carptor* „nume de agent al verbului *carpo* „a sfîșia” (verbul are numeroase alte accepțiuni, aceasta e, pe cit se pare, cea mai potrivită în cuvîntul discutat aici).

VIII ¹ Plaut, *Poenulus*, 365.

iar Q. Ennius în acea neuitată carte a sa zice *inimicitia* :

Cu această fire m-am născut

Prietenia și dușmănia (*inimicitia*) le port pe frunte².

Cît despre faptul că nu s-ar putea zice latinește *harenae*, cine altul în afară de Caesar a scris sau a spus acest lucru? De aceea te rog dacă ai la îndemînă cartea lui C. Caesar, cere să ți se aducă, pentru ca să poți aprecia și tu cit de serioase sînt indicațiile lui³. 7 Ni s-a adus prima carte a operei *Despre analogie*, și iată ce am reținut din ea. 8 După ce arată că *caelum*, *triticum*, *harena* n-au plural, spune : „Oare crezi că natura acestor lucruri a impus ca să zicem *terra* și *terrae*, *urbs* și *urbes*, *imperium* și *imperia*, și să nu putem întrebuița *quadrigae* la singular și nici *harena* la plural?”³.

9 — Ești de părere că C. Caesar s-a exprimat destul de clar și categoric despre aceste cuvinte împotriva părerii tale? a întrebat Fronto pe acel poet, după lectura cuvintelor de mai sus.

10 Impresionat de autoritatea cărții, poetul a răspuns :

— Dacă ar trebui să apelez la Caesar, aș apela acum la această carte a lui Caesar; dar fiindcă el nu-și motivează afirmația sa, te rog pe tine să spui de ce socotești că este greșeală a spune *quadriga* și *harenae*?

11 Atunci Fronto i-a răspuns astfel :

— *Quadrigae* deși nu arată mai multe care, ci unul, exprimă totuși ideea de plural, fiindcă sînt înhămați la el patru cai, și se zice *quadrigae* ca și cum s-ar zice *quadriugae*⁴ și nu trebuie redată ideea de pluralitate sub forma numărului singular. 12 Aceeași este explicația pentru *harena*, dar invers, căci *harena*, deși, la singular, exprimă totuși ideea de colectivitate a părțicelilor mărunte din care e alcătuit nisipul și e semn de incultură și ignoranță să spunem *harenae* căci acest cuvînt este fără plural, fiindcă forma de singular exprimă constituția sa naturală colectivă. De altfel am spus acestea nu ca să-mi pun semnătura și să susțin această idee și regulă gramaticală, ci ca să nu las neconfirmată părerea învățatului Caesar. 13 Căci dacă *caelum* (cer) se întrebuițează întotdeauna numai la singular, iar *mare* (mare), *terra* (pămînt), *pulvis* (pulbere), *uentus* (vînt), *fumus* (fum) au și plural, de ce scriitorii vechi au întrebuițat uneori la singular *induitiae* (armistițiu) și *cerimoniae* (ceremonie), dar niciodată *feriae* (sărbători), *nundinae* (zile de tîrg), *inferiae* (ofrande pentru morți), *exsequiae* (convoi mortuar)? De ce *mel* (miere), *uinum* (vin) și alte cuvinte la fel pot avea plural, iar *lac* (lapte) nu⁵? 14 Este drept că într-un oraș

² Ennius, *Scenica* (*Achilles*, fr. VII), v. 12 Vahlen.

³ Caesar, II, p. 126 Dinter.

⁴ Etimologia e corectă; cuvîntul e compus din numeralul *quadri-* și o formă sincopată a rădăcinii *iug-* „jug, atelaj”.

⁵ Expunerea gramaticală atribuită lui Fronto pornește de la problemele practice puse de folosirea la plural sau la singular a unor substantive abstracte, colective sau denumind o materie continuă, pe care caută să le rezolve făcînd apel la considerente logice și, mai ales, la autoritatea scriitorilor vechi; referirea la Caesar se încadrează în această din urmă categorie de argumente, deși textul din *De analogia* are o semnificație teoretică de care se face abstracție în discuția relatată de Gellius : partizan al analogiei, Caesar se află, din punct de vedere filozofic, de partea

atit de ocupat ca al nostru, nu se pot face cercetări și nu pot fi clarificate și rezolvate toate aceste probleme de către oameni care au multe treburi pe cap. Bănuiești de altfel că și cu aceste explicații pe care le-am dat v-am reținut prea mult, cînd voi poate aveți și alte treburi. **15** Acum duceți-vă și cînd veți avea timp liber căutați să vedeți dacă a spus *quadriga* și *harenae* vreunul din cohorta poezilor și oratorilor vechi, adică vreun scriitor de rangul întâi (*classicus*) și de viață bună (*assiduus*), iar nu proletar (*proletarius*)⁶.

16 Desigur că Fronto ne-a recomandat să căutăm astfel de cuvinte nu pentru că socotea că se găsesc scrise în vreuna din scrierile vechi, ci ca să ne stimuleze dorința de a citi căutînd cuvinte rare.

17 Cuvîntul *quadriga*, care părea foarte rar, l-am găsit întrebuițat în formă de singular în cartea de satire a lui M. Varro intitulată *Ecdemeticus*⁷. **18** Cît despre *harena* întrebuițat la plural, l-am căutat cu mai puțină rîvnă, căci în afară de C. Caesar pe cît îmi amintesc, n-a fost tratat de nici un om învățat⁸.

celor care susțineau originea convențională (δ.σσε) a limbajului și combate pe cei care susțineau justetea naturală a faptelor lingvistice; în fraza citată autorul arată că natura lucrurilor nu poate fi cauza unor folosiri diferite ale unor cuvinte a căror natură e similară (atit *harena* cit și *quadrigae* sint colective). Fronto și interlocutorii săi încearcă să explice folosirea singularului sau pluralului, dar renunță în cele din urmă la acest fel de cercetări, mîrginindu-se la autoritatea scriitorilor „buni”, adică vechi (vezi par. 14 și urm.). Desigur, uzajul a evoluat și în acest domeniu, și dogmele lui Fronto sint contrazise, nu numai de interlocutorul său (par. 6) sau de cercetările lui Gellius (par. 17), ci și de textele care ne stau azi la dispoziție. Astfel, luînd cuvintele în ordinea din text, *harena* apare la plural la numeroși autori începînd cu Vergiliu, singularul fiind totuși mai frecvent (la Vergiliu de 8 ori la plural și de 31 ori la singular, la Horațiu 1 pl., 3 sg., la Propertiu 3 pl., 11 sg., la Ovidiu 30 pl., 47 sg. etc.; cf. *Th.L.L.*, VI, 3, 2526, 35 și urm.); *caelum* nu are, într-adevăr, un plural neutru, dar pluralul masculin apare începînd cu Cicero și Lucrețiu, căpătînd o mare extindere la autorii creștini (cf. *Th. L. L.*, III, 79, 20); *tritium* nu pare atestat la plural. Dintre cuvintele considerate ca avînd numai plural, *quadrigae* e atestat la sg. la Propertiu, Valerius Maximus, Suetonius etc.; singularul *armum* e atestat la Accius; un singular feminin *arma* apare în textele tardive; *moenia* apare la singular (*moene*) la Ennius (cf. *Th.L.L.*, VIII, 9, col. 1326); față de pluralul *comitia*, cu sensul de „adunare”, există și un singular *comitium* „locul adunării”; ca și în cazul altor abstracte, pluralul *inimicitiae* este folosit mult mai frecvent decît singularul *inimicitia*, (cf. *Th.L.L.*, VII, 1, 11, col. 1619—1621). Iată, în cîteva rînduri, folosirea numerelor la celelalte cuvinte amintite de Fronto: *mare* are și singular și plural (cf. *Th.L.L.*, VIII, 3, col. 377), *terra* de asemenea; *pulus*, *uentus* și *fumus* au ambele numere (pluralul *fumi* arătînd pluralitatea coloanelor de fum), *indutiae* nu are decît plural, *caerimoniae* însă are singularul *caerimonia* atestat chiar la Caesar și Cicero (un singular *caerimonium* se găsește la Fronto!), *feriae* apare numai la plural (în epoca tîrzie, un singular *feria* desemnează sărbătorile creștine), *nundinae* e atestat la singular numai în epoca tîrzie sau ca nume de divinitate; *inferiae* e folosit, ca substantiv, numai la plural (cf. *Th. L.L.*, VII, 1, col. 1368); *exequiae* are numai plural (cf. *Th. L.L.*, V, 2, 12, col. 1846); *mel* are adesea la plural sensul de „feluri de miere”, *uinum* de asemenea, *lac(te)* însă nu pare atestat la plural.

⁶ Lat. *proletarius* „de rînd” (pentru sensul juridic al cuvîntului, vezi mai sus, XVI, 10); imaginea e în întregime bazată pe termeni din împărțirea censitară a cetățenilor romani: *scriptor proletarius* e opus lui *classicus* (vezi VI, 13) și *assiduus* (vezi XVI, 10). În aceeași ordine de idei, e de semnalat expresia *sermo proletarius* care denumeste limba vulgară, neliterară.

⁷ Varro, *Satire menippeae*, fr. 93 Bücheler. Din satira *Ecdemeticus* (gr. ἐκδημητικός) nu s-a păstrat decît acest cuvînt.

⁸ Vezi mai sus, nota 5.

IX. Răspunsul elegant dat de Antonius Iulianus unor greci la un ospăț.

1 Un tânăr din Asia dintr-o familie de cavaleri, o fire inzestrată, bine dotat și ca moravuri și în avere, de un deosebit talent în ale muzicii, dădea o masă prietenilor și profesorilor, la o mică fermă din apropierea Romei. Era o aniversare a zilei sale de naștere. **2** Venise atunci cu noi la aceeași masă retorul Antonius Iulianus, profesor într-o școală publică, vorbind cu accent spaniol ¹, dar de un remarcabil talent oratoric și un cunoscător al antichității și al literaturii vechi. **3** Când felurile de mâncare au lăsat loc cupelor și conversației, acesta a spus că dorește să fie aduși pricepuții cîntăreți, bărbați și femei, pe care știa că-i are acel tânăr, ca să cînte din gură și din instrumente. **4** Astfel au fost introduși tineri și tinere care au cîntat mai multe ode anacreontice ² și safice și chiar câteva elegii erotice plăcute și pline de farmec de ale poeților noi. **5** Ne-au desfătat, în afară de multe alte poezii, grațioasele versulețe ale bătrînului Anakreon, pe care le-am și scris, pentru ca truda și osteneala acestor nopți de veghere să-mi fie oarecum mîngîiată de suavitatea cuvintelor și a ritmurilor :

6 Meșter făurar în argint,
Hefaiștos, lucrează-mi
Nu o panoplie
(Căci ce am eu cu luptele),
Ci o cupă încăpătoare,
Cît vei putea mai adîncă.
Să nu-mi cizelezi pe ea
Nici stele, nici constelații.
(Ce am eu cu Pleiadele,
Ce am eu cu constelația Văcarului)
Să-mi cizelezi niște vițe
Cu struguri pe ele,
Și în relief de aur
Să danseze împreună
Frumosul Lyaios
Cu Eros și Bathyllos. ³

IX ¹ Lat. *Hispano ore*; expresia s-ar putea referi și la un anumit ton emfatic și violent (vezi par. 7), dar și la o caracteristică provincială a pronunțării.

² Anakreon din Teos, poet liric grec din sec. VI î.e.n., cîntăreț al dragostei (în primul rînd ἔρως παιδικός) și vinului. Poezia lui Anakreon, așa cum rezultă din fragmentele păstrate și din mărturiile antice, este ușoară și într-o oarecare măsură convențională, pretinzându-se de aceea lecturilor la ospețe (vezi și împrejurările relatate în textul de față). Succesul a fost mare și de lungă durată, iar poemele lui Anakreon au găsit numeroși imitatori. În epoca elenistică imitarea lui Anakreon a luat proporții, devenind un fel de modă literară. S-au alcătuit colecții de poezii în genul anacreontic *Anacreontea* (gr. Ἀνακρεοντεία), nu rareori confundate, pînă în sec. XIX, cu poeziile originale. (Poemul citat mai jos face parte dintr-o asemenea colecție, probabil dintr-un strat mai vechi al anacreonticelor.) Din operele lui Anakreon ni s-au păstrat numai fragmente, dar a ajuns pînă la noi un corpus de poezii anacreontice din epoca elenistică și romană. Cf. O. Crusius, *RE*, s.u.

³ *Anacreontea*, III, p. 298 Bergk. Numele lui Bathyllos, iubitul lui Anakreon, nu apare în fragmentele originale, ci numai în colecțiile anacreontice tardive (cf. O. Crusius, *RE*, s.u. *Bathyllos*, 5).

7 Mai mulți greci, care erau la acea masă, oameni rafinați și cunoscători îndeaproape ai literaturii noastre, au început să ațite și să provoace pe retorul Iulianus, privindu-l ca pe un barbar și un incult care se născuse în Spania, ca pe un simplu declamator cu o elocință furibundă și înversunată care preda o limbă lipsită de orice plăcere, de orice farmec al muzelor și al Venerei. Ei îl întrebau mereu ce părere are despre Anakreon și despre ceilalți poeți la fel și care dintre poeții noștri au scris poezii așa de frumoase și fermecătoare. „Catul poate a scris — spuneau ei — câteva și Calvus la fel, destul de puține. Căci poeziile lui Laevius sint încălțite, ale lui Hortensius fără grație, ale lui Cinna fără savoare, iar ale lui Memmius ⁴ grosolane, ca și ale tuturor stângace și nearmonioase.

8 Atunci el indignat și furios, vorbind pentru limba patriei ca pentru altarele și vetrele strămoșești, a zis: „Trebuie să recunosc că voi în domeniul desfrinării și al ușurătății ați învins, și după cum aveți întiietatea în plăcerile îmbrăcăminte și ale traiului bun, la fel ne-ați întrecut și în creația cîntecelor moleșitoare. 9 Dar ca să ne condamnați pe noi, latinii, ca pe niște mari prostănaci care nu știu ce este grația, permiteți-mi, vă rog, să-mi acopăr capul cu mantaua, cum se spune că a făcut Socrate cînd a trebuit să rostească o cuvîntare cam indecentă ⁵, și apoi ascultați și cunoașteți și poeții noștri mai vechi care au scris cu destulă gingășie și farmec, înaintea celor pe care i-ați citat”.

10 Atunci aplecat, cu capul acoperit și cu voce foarte suavă, a cîntat versuri din vechiul poet Valerius Aedituus ⁶ și de asemenea din Porcius Licinius și Q. Catulus, versuri decît care socotesc că nu se găsește în latinește sau în grecește ceva mai pur, mai gingaș, mai șlefuit, mai ales. 11 Iată versurile lui Aedituus:

Cînd încerc, Pamfila, să-ți mărturisesc clocotul inimii

Care mă frămîntă, cînd vreau să-ți vorbesc

Vorbele-mi fug de pe buze și sudoarea-mi apare deodată pe piept.

Asfel mi-e rușine și mă mistui în tăcere de dragoste?

⁴ Creația poetică a lui C. Memmius, despre care Gellius se exprimă cu rezerve, fără îndoială justificate, este numai un aspect al activității acestui personaj mediocre, pe care relațiile cu cei mai importanți dintre contemporanii săi l-au sustras uitării. A fost cvestor al lui Pompeius în Spania (76 î.e.n.), tribun al plebei în 66 (sau 65) î.e.n., guvernator al Bitiniei în 57 (pleacă în provincie însoțit de poeții Cinna și Catul); adversar, în prima parte a carierii, al lui Caesar, prieten cu Cicero și Lucrețiu (care-i dedică poemul *De rerum natura*), trece de partea lui Caesar, care-l sprijină la alegerile pentru consulatul anului 53; se descoperă însă fraude electorale foarte importante și Memmius nu este ales; în 52, în urma unei legi retroactive a lui Pompeius, Memmius este condamnat și pleacă în exil la Atena (unde vrea să dărîme casa lui Epicur pentru a-și clădi un palat; faptul a dat loc la numeroase proteste și intervenții); se întoarce în 49 la Roma. Din operele lui în versuri și în proză (discursuri) nu s-a păstrat aproape nimic. Cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 8.

⁵ Platon, *Fedru*, 237 a: „Am să vorbesc cu capul acoperit, ca să isprăvesc cuvîntarea cît mai repede și ca nu cumva, uitîndu-mă la tine, să mă incurc de rușine”. (Trad. St. Bezdechi).

⁶ Valerius Aedituus, autor de epigrame, probabil din sec. II î.e.n. Singurele opere păstrate sînt cele două epigrame din textul nostru. Cf. R. Helm, *RE*, s.u., 95.

⁷ Valerius Aedituus, fr. 1 Bährens.

12 La acestea a mai adăugat și versurile ce urmează, pe Hercule, nu mai puțin dulci decât primele :

De ce porți înaintea mea, Phileros, o făclie de care n-avem nevoie ?
Mergem și fără ea, luminează destul flacăra din piept
Făclia poate să ne-o stingă vântul necruțător, sau ploaia
Ce cade strălucitoare din cer. Dimpotrivă, nu există vreo putere
În stare să stingă focul Venerei, decât Venera însăși ⁸.

13 Apoi a spus aceste versuri ale lui Porcius Licinius :

„Păzitori de tinere oi și de miei,
Căutați foc? Veniți încoace. Vreți foc? Eu sint de foc
Cu degetul de voi atinge, voi incendia toată pădurea,
Toată turma și tot ce văd va fi o flăcără” ⁹.

14 Versurile lui Quintus Catulus au fost acestea :

„Inima mi-a zburat, cred că a ajuns la Theotimus
Ca de obicei, acolo fi e refugiul.
Ce-ar fi fost dacă nu i-aș fi spus să nu primească la el inima-mi fugară,
Ci mai degrabă s-o alunge?
Mă duc s-o caut. Dar mă tem să nu fiu prins și eu.
Ce să fac? Învață-mă Venus !” ¹⁰

X. *Expresia praeterpropter de largă întrebuințare se găsește la Ennius.*

1 Mi-amintesc că am fost odată cu Celsinus Iulius din Numidia să vedem pe Cornelius Fronto, care era atunci grav bolnav de picioare. Cînd am intrat l-am găsit culcat pe un pat grecesc, iar în jurul lui erau așezați pe scaune mulți bărbați distinși prin cultura, neamul sau averea lor. **2** Erau de față și niște antreprenori de clădiri, aduși în vederea construcției unor băi noi, și aceștia arătau pe pergament diferite planuri de băi. **3** După ce a ales din ele un plan, a întrebat cît costă toată lucrarea și fiindcă **4** arhitectul a răspuns că pe cît se pare va costa cam 300 de mii de sesterti, unul din prietenii lui Fronto a spus : *Et praeterpropter alia quinquaginta* (Și cu aproximativ alți cincizeci).

5 Atunci Fronto a lăsat discuția angajată despre costul băilor și uitîndu-se către prietenul care spusese că sint necesari *praeterpropter* alți cincizeci, l-a întrebat ce înseamnă cuvîntul *praeterpropter*. **6** „Nu e al

⁸ Valerius Aedituus, fr. 2 Bährens.

⁹ Porcius Licinus, fr. 5 Bährens.

¹⁰ Q. Lutatius Catulus, fr. 1 Bährens.

meu acest cuvînt — a răspuns acel prieten — ci al multor oameni pe care-i auzi întrebunțîndu-l; 7 iar ce înseamnă nu trebuie să mă întreb pe mine, ci pe un gramatic”, și îndată a arătat cu degetul între cei ce se așezau pe un gramatic cu nume destul de cunoscut care predă la Roma. Atunci gramaticul, izbit de obscuritatea cuvîntului care era folosit și foarte răspîdit, a zis : 8 „Punem întrebări despre o chestiune care nu merită cîntea de a fi discutată. 9 Căci acest cuvînt este prea plebeian și cunoscut mai degrabă în conversațiile muncitorilor”. 10 „Așa de fără considerație și de josnic — zise atunci Fronto cu vocea și privirea mai încordată — ți se pare acest cuvînt pe care l-au folosit și M. Cato ¹ și M. Varro ² și multe generații mai vechi, ca pe un cuvînt necesar și latinesc?” 11 Iulius Celsinus a atras atunci atenția că și în tragedia lui Ennius, intitulată *Ifigenia*, se găsește scris cuvîntul despre care era vorba și că gramaticii obișnuiesc mai degrabă să-l ponegrească decît să-l explice. 12 De aceea a cerut să i se aducă îndată *Ifigenia* lui Q. Ennius. Am citit în corul acelei tragedii aceste versuri :

Cine nu știe să se folosească de timpul liber

Are mai multă bătaie de cap decît cere o ocupație.

Căci cel ce și-a propus să realizeze ceva nu lucrează

Decît în direcția aceea, într-acolo își îndreaptă și își încintă mintea
și gîndul

Cel ce e fără ocupație însă nu știe ce vrea,

Aceeași este situația noastră : nu sîntem nici în timp de pace nici în
timp de război

Ne ducem cînd încoace, cînd încolo ; cînd ne-am dus încolo vrem să
venim încoace.

Sufletul rătăcește nesigur ; trăim la întîmplare (*praeterpropter uitam
uiuitur*) ³.

13 După lectura acestor versuri Fronto, adresîndu-se gramaticului descurajat, a zis : „Ai auzit, preabunule profesor, că Ennius al tău a întrebunțat cuvîntul *praeterpropter*, și încă într-o accepțiune de sens folosită în cele mai serioase discuții filozofice ? Te rog să-mi spui, fiindcă e vorba de un cuvînt din Ennius, care este sensul vechi al acestui vers :

Sufletul rătăcește nesigur ; trăim la întîmplare (*praeterpropter uitam
uiuitur*).

14 Gramaticul asudînd și roșind tot, pe cînd cei mai mulți rîdeau cu poftă, s-a ridicat și plecînd a zis : „Îți voi spune mai pe urmă numai ție, ca să n-audă și să învețe și cei ce nu știu”. Și ne-am ridicat toți lăsînd discuția despre acel cuvînt ⁴.

X ¹ Cato, *Incertorum librorum* fr. 53 Jordan.

² Varro, p. 340 Bipontina.

³ Ennius, *Scenica* (*Iphigenia*, fr. XI), v. 234—241 Vahlen.

⁴ Locuțiunea adverbială *praeterpropter* (ortografială și *praeter propter*) este compusă din *praeter*, cu sensul vechi (și ieșit din uz în epoca clasică) „în față” și *propter* „aproape” ; ambele elemente și-au schimbat considerabil sensul și funcția (au devenit prepoziții : *praeter* „în afară de”, *propter* „pentru, datorită”), ceea ce a făcut ca originea expresiei să nu mai fie clară pentru vorbitori. De la sensul inițial „de departe și de aproape” s-a ajuns la cel de „aproximativ” ; „la întîmplare” (sensul din Ennius).

XI. Versurile de dragoste pe care le-a compus Platon în tinerețe, încercînd să scrie tragedii.

1 Au devenit celebre aceste două versuri grecești, găsite demne de a fi ținute minte de mulți oameni culti, fiindcă sînt foarte frumoase și deosebit de elegante prin conciziune. 2 Nu sînt puțini vechii scriitori care afirmă că ele sînt ale filozofului Platon¹, și că acesta le-a compus distrîndu-se în acea vreme cînd voia să scrie tragedii :

Cînd am sărutat pe Agathon, aveam sufletul pe buze,
Căci îmi venise la gură nefericitul, ca și cum ar fi vrut să iasă ².

3 Un prieten al meu ³ a dezvoltat liber în mai multe versuri acest distih nu lipsit de grație. Fiindcă mi s-au părut demne de amintit le-am transcris precum urmează :

4 Cînd îmi sărut
Cu gura întredeschisă iubitul,
Și-i sorb de pe buze
Parfumul răsufării,
Sufletu-mi pâlimesc și rănit
Îmi vine pe buze
Și cată să treacă
De pe buzele mele
Pe buzele moi ale iubitului
A cărui gură se deschide să-l primească
Atunci dacă am întîrzia mai mult
Uniți în sărutare,
Pătruns de focul iubirii sufletul meu
M-ar părăsi și ar trece la el.
Atunci, mînune, deși mort
Eu aș trăi în iubitul meu ⁴.

XI ¹ De la Platon (sau atribuite lui Platon) ne-au rămas cîteva epigrame (păstrate în majoritate în *Antologia Palatină*) și un fragment epic. Epigrama citată de Gellius e considerată autentică de cei mai mulți filologi; este citată și de Diogene Laerțiu, III, 32. Înainte de a deveni elevul lui Socrate, Platon s-ar fi îndelețnicit cu pictura și cu poezia (ar fi scris ditirambi și tragedii; cînd s-a apropiat de Socrate, și-ar fi ars poemele). Cf. H. Leisegang, *RE*, s.u., col. 2348, 2535—2537.

² Platon, *Epigrame*, 1 Diehl.

³ Discreția lui Gellius privind identitatea autorului exercițiului literar citat mai jos poate da naștere întrebării dacă nu cumva versurile îi aparțin lui Gellius însuși.

⁴ Incert., p. 375 Bährens.

XII. *Expunerea lui Herodes Atticus asupra puterii și naturii durerii; întărirea afirmației sale prin exemplul unui țaran incult, care a tăiat arbori fructiferi o dată cu lăstărișul.*

1 Am auzit la Atena pe consularul Herodes Atticus făcînd o expunere în limba greacă, în care întrecea cu mult pe toți contemporanii prin gravitatea, bogăția și eleganța expresiilor sale. **2** Vorbea contra apatiei stoice, provocat de un stoic care-i reproșase că suportă puțin filozofie și puțin bărbătește moartea unui tînăr ¹ pe care-l iubise. **3** Pe cît îmi amintesc, ideile esențiale ale acelei disertații sînt următoarele : nici un om care simte și gîndește firesc, nu poate scăpa și nu poate fi lipsit de toate aceste afecțiuni sufletești pe care el le numea $\pi\acute{\alpha}\theta\eta$ (afecte); tristețe, dorință, teamă, minie, voluptate. Chiar dacă ar putea printr-un efort să fie lipsit de toate afecțiunile, aceasta nu i-ar face mai bine, fiindcă sufletul ar lincezi și ar amorți, lipsit de stimulentele emoțiilor, dintre care cele mai multe îi sînt ca și o temperatură necesară. **4** El zicea că aceste simțiri și mișcări ale sufletului care sînt prea nemăsurate devin vicii, sînt în strînsă legătură și se împletesc cu puterile și agerimea minții. **5** De aceea, dacă le-am alunga fără pricepere pe toate, ar exista pericolul ca nu cumva să pierdem o dată cu ele și însușirile bune și utile ale sufletului. **6** Așadar el socotea că trebuie să le stăpînim cu măsură și să ne purificăm sufletul de ele cu socoteală și chibzuință, să le înlăturăm numai pe cele care par străine și contrare firii, care sînt înrudite cu pierzania, ca să nu se întimple ceea ce spune povestea că i s-a întîmplat unui trac îngust la minte și nepriceput în agricultura care fusese pus în situația de a îngriji de un teren pe care-l cumpărase.

7 „Un trac din cea mai îndepărtată barbarie — povestea el — nedeprins cu agricultura, din dorința unei vieți mai bune, s-a mutat într-o regiune cu oameni mai civilizați, unde a cumpărat un teren pe care erau sădiți măslini și viță de vie. El care nu știa nimic despre cultura viței de vie și a pomilor, acolo a văzut întîmplător pe un vecin tăind măcăcișul rugilor de mure, care crescuseră prea înalți și prea răsfițați, curățind frasinii aproape pînă la vîrf, plivind de la rădăcină vițele care crescuseră numeroase și erau întinse pe pămînt, retezînd lăstarii de prisos ai pomilor și crengile prea înalte și drepte ale măslinilor. Apropiindu-se și întrebînd pe vecin pentru ce face atita tăiere de lemne și de frunziș, **8** acesta i-a răspuns : „Ca să fac cîmpul mai liber și mai curat, iar pămîntul și via mai productive”. **9** El a plecat mulțumind vecinului, vesel că, după socoteala sa, și-a însușit știința agriculturii. A luat un cosor și o secure și, nenorocitul, și-a tăiat fără pricepere toate vițele și toți măslinii, a retezat crengile cele mai rodnice ale pomilor și vițele cele mai fertile. Pentru a curăți cîmpul, a culcat la pămînt toate crengile și toți lăstarii care produc roade, toți pomii, toată via și toți rugii de mure, plătînd scump îndrăzneala și greșeala de a crede că învățătura înseamnă imitație nesocotită. **10** „Astfel,

XII ¹ Lat. *puer* înseamnă și „tînăr”, dar și „sclav”; s-ar putea ca acesta din urmă să fie sensul din text.

a spus Herodes, acești adepți ai apatiei, care vor să pară liniștiți, curajoși și neclintii, când n-au nici o dorință, nici o durere, nici o minie, nici o bucurie, amputându-și toate funcțiile sufletului, toate afecțiunile lui mai puternice, îmbătrinesc în lincezeala unei vieți searbede, lipsite parcă de nerv ².

XIII. Cei pe care noi îi numim *pumiliones* în grecește sînt numiți *νάνοι*.

1 Stăteau împreună în vestibulul palatului ¹ și vorbeau între ei Fronto Cornelius, Festus Postumius ² și Apollinaris Sulpicius. Asistam și eu cu alți cîțiva la conversația lor din domeniul literaturii pe care o ascultam cu curiozitate. 2 „Te rog, magistre, a zis Fronto lui Apollinaris, lămurește-mă dacă am făcut bine că m-am abținut de a numi *nani*, pe oamenii de statură prea mică și am preferat să-i numesc *pumiliones*, fiindcă mi-am amintit că așa sînt numiți în scrierile celor vechi, iar cuvîntul *nani* l-am socotit josnic și barbar”. 3 „Este într-adevăr folosit frecvent de poporul neștiutor, a răspuns Apollinaris, dar barbar nu e, și este socotit de origine greacă. Căci grecii numesc *nani* (*νάνοι*) pe oamenii de statură scundă și cu corp mic, care se înalță foarte puțin deasupra pămîntului. I-au numit astfel, fiindcă li s-a părut că există oarecare legături etimologice între acest cuvînt și ceea ce el exprimă. Dacă nu mă înșeală memoria, acest cuvînt se găsește în comedia lui Aristofan intitulată *Holcades* (Vasele de transport) ³. I-ai fi dăruit acestui cuvînt cetățenia sau măcar l-ai fi introdus în colonia latină dacă l-ai fi socotit demn să te folosești de el, și ar fi fost mai de acceptat decît acele cuvinte vulgare și urite introduse de Laberius în uzul limbii latine” ⁴. 4 Atunci Festus Postumius adresîndu-se unui gramatic latin, prieten al lui Fronto, i-a spus: „Apollinaris ne-a învățat că *nani* este cuvînt grecesc; tu învață-ne — fiindcă acest cuvînt este folosit în popor și se spune astfel și la catîri sau la cai mici — dacă e latinesc și la ce scriitor se găsește”. 5 Iar acel gramatic, un om foarte versat în cunoașterea scrierilor vechi a spus: „Dacă nu e din parte-mi o lipsă de respect față de Apollinaris să-mi dau și eu părerea despre acest cuvînt grecesc sau latinesc, iată îndrăznesc Festus, fiindcă m-ai întreat, să-ți răspund că acest cuvînt este latinesc și se găsește

¹ Despre „apatia” stoică, vezi și mai sus, XII, 5 (o problemă inrudită e tratată și în cap. I al cărții de față). Herodes se situează pe pozițiile temperate ale academicilor și peripateticienilor, combătînd extremismul stoic. Anecdota prin care își sprijină argumentarea a fost prelucrată de La Fontaine în fabula *Le philosophe Scythe* (XII, 20).

XIII ¹ Lat. *uestibulum Palatii*. Reședința împăraților se afla, începînd de la August, pe muntele Palatin.

² M. (?) Postumius Festus, orator din vremea lui Marcus Aurelius, originar din Africa, prieten al lui Fronto. A avut și demnități oficiale, printre care și consulatul (între 183 și 188). Cf. Lambertz, *RE*, s.u., 72.

³ Aristofan, fr. 427 Edmonds. Titlul comediei e corupt în manuscrise.

⁴ Cf. mai sus, XVI, 7, 10.

scris în poemele lui Helvius Cinna, un poet cunoscut și cult". Și a citat înseși versurile pe care, fiindcă mi le-am amintit, le transcriu :

Iar acum trăsura cu cai mărunți (nanis)
Mă duce repede printre sălciile genumane ⁵.

XIV. *M. Varro și P. Nigidius, cei mai învățați romani ai vremii lor, au fost contemporani cu Caesar și Cicero; comentariile lui P. Nigidius, din cauza subtilității și obscurității lor nu au cititori numeroși.*

1 Vreimea lui M. Cicero și a lui C. Caesar a avut puține personalități mai deosebite în arta oratorică, însă în ceea ce privește variatele feluri de cunoștințe și arte prin care omul se civilizează a avut ca figuri cu totul proeminente pe M. Varro și P. Nigidius. 2 Dacă opera monumentală pe care M. Varro a lăsat-o scrisă este foarte cunoscută și larg folosită, 3 în schimb lucrările lui Nigidius n-au succes la marele public, obscuritatea stilului și subtilitatea observațiilor făcându-le să fie mai puțin utilizate. 4 Astfel sînt cele intitulate *Comentarii gramaticale*, pe care le-am citat ceva mai înainte, și din care dau acum un exemplu, pentru a arăta felul scrierii sale.

5 Vorbind despre natura și ordinea sunetelor pe care gramaticii le numesc vocale, a scris următoarele cuvinte, pe care le las neexplicate, pentru a exercita efortul intelectual al cititorilor : 6 „A și o sînt întotdeauna primele, i și u întotdeauna următoare, e este și următoare și la început ; este precedentă în *Euripus* și e următoare în *Aemilius*. Dacă cineva socotește că u precede în aceste cuvinte *Valerius*, *Vennonius*, *Volusius* sau i în acestea : *iampidem*, *iecur*, *iocus*, *iucundum* greșește, fiindcă aceste litere, cînd sînt primele nu sînt vocale” ¹. 7 În aceeași carte spune : „Între litera n și g este un alt sunet, cum e în cuvintele *anguis*, *angari*, *ancorae* *increpat*, *incurrît*, *ingenuus*, în toate aceste cuvinte nu este un n veritabil, ci un n alterat. Limba este un indiciu că nu e un n adevărat, căci dacă ar fi cea literă, limba ar atinge cerul gurii” ². 8 În sfîrșit, în alt loc găsim

⁵ Cinna, fr. 1. Bährens.

XIV ¹ Nigidius Figulus, fr. 53 Swoboda, 16 Funaioli. Nigidius face distincție între i și u ca al doilea element de diftong și i și u cu valoare consonantică (înainte de vocală).

² Nigidius Figulus, fr. 54 Swoboda, 17 Funaioli. Nigidius distinge aici, pe baze fiziologice, cele două feluri de n : dental (vîrful limbii atinge cerul gurii în dreptul dinților) și velar (dosul limbii atinge ușor vîlul palatului). Grecii notau, de altfel, această diferență prin scris : înainte de g și k(h) (γ, κ, γ), n velar se scria γ. Printre exemplele date, *angari* ocupă un loc aparte, deoarece nu e un cuvînt frecvent și sensul e nesigur : ar putea fi vorba de pluralul lui *angarius* „curier”, împrumutat din grecește (răspîndit în epoca tardivă și menținut în limbile romanice).

scris : „Nu acuz de nepricepere pe greci atît că au scris ω din o și u , cît că au scris ei din e și i , căci în primul caz au făcut-o din necesitate, dar în al doilea nesiliți de nimic”³.

³ Nigidius Figulus, fr. 55 Swoboda, 18 Funaioli. Nu e ușor de stabilit la ce anume se referă Nigidius. În grecește ω nota un o lung închis, distinct alît de o scurt închis (\circ), cît și de o lung deschis (ω); mai tîrziu sunetul notat prin ω a trecut la pronunțarea u ; fie că Nigidius se referă la faza mai veche, fie la cea recentă, necesitatea scrierii ω e clară (pentru pronunțarea u nu putea fi folosit u simplu, fiindcă acesta nota vocala \ddot{u}). Mult mai puțin clare sînt afirmațiile gramaticului cu privire la diftongul ei : paralel cu notarea lui o lung închis prin ω , grecii au notat prin $\epsilon\iota$ pe e lung închis, distinct alît de e scurt închis (ϵ), cît și de e lung deschis (η); așadar, aceeași necesitate care a prezidat la crearea diftongului grafic ω explică și diftongul $\epsilon\iota$. Nigidius se poate referi însă la o epocă ulterioară, cînd ω a devenit în pronunțare u , iar $\epsilon\iota$ a devenit i ; în acest caz, $\epsilon\iota$ ar putea fi socotit inutil, deoarece semnul ι servea la notarea oricărui i (lung și scurt). După M. Hertz (care introduce și modificări în text) și Rolfe (III, p. 402, nota 7 și 8), observația cu privire la diftongul ei nu s-ar referi la greci, ci la romani și ar avea în vedere ortografia arhaică și arhaizantă care nota prin ei un i lung (mai ales provenit dintr-un vechi diftong ei); Nigidius ar fi considerat această notare inutilă, deoarece, pentru a nota vocala lungă, latina dispunea de un semn special (*apex*) sau folosea prelungirea în sus a traseului literei i (*i longa*). Deși, în lipsa contextului, e greu de precizat la ce face aluzie Nigidius, credem totuși că e mai plauzibilă explicarea ambelor informații prin ortografia greacă recentă: ω era necesar pentru a distinge sunetul u de \ddot{u} , pe cînd $\epsilon\iota$ nu făcea decît să dubleze litera ι .

I. O discuție între juriconsultul Sextus Caecilius și filozoful Favorinus despre legile celor douăsprezece table.

1 Sextus Caecilius ¹ a fost vestit prin știința și practica sa în disciplina dreptului și în cunoașterea și interpretarea legilor poporului roman. 2 Odată, așteptând în curtea palatului ² să salutăm pe Cezar ³, filozoful Favorinus a venit lângă Caecilius și s-a angajat între ei o discuție la care am asistat și eu și mulți dintre cei ce erau acolo. 3 În discuția lor de atunci a venit vorba despre legile decemvirilor, pe care cei 10 bărbați aleși de popor în acest scop, le-au redactat și le-au scris pe cele 12 table.

4 Sextus Caecilius spunea că acele legi au fost scrise într-o formă concisă, elegantă și precisă, după ce au fost cercetate și studiate legile multor orașe ⁴. „În cea mai mare parte a lor — a spus Favorinus — poate

¹ S. Caecilius Africanus, juriconsult din sec. II e.n., elev al lui Salvius Iulianus (identificarea personajului amintit de Gellius cu juristul cunoscut din numeroase alte surse nu pare îndoielnică; izvorul de inspirație al lui Gellius nu este însă o lucrare a lui Caecilius, ci mai degrabă comentariul lui Labeo la legea celor XII table; cf. Hosius, p. LVI). Opera principală a lui Caecilius o constituie *Quaestiones*, în 9 cărți din care s-au păstrat fragmente; a scris și *Epistulae* în cel puțin 20 de cărți, pierdute în întregime, cu excepția unui singur fragment. Cf. Jörs, *RE*, s.u., 29.

² Lat. *area Palatina*, piața din preajma reședinței imperiale de pe Palatin (delimitarea precisă nu e cunoscută); cf. și IV, 1,1, unde probabil același loc e numit *uestibulum aedium Palatinarum*.

³ Personajele importante primeau în fiecare dimineață vizitele protocolare ale prietenilor (sau clienților) lor, care-și prezentau salutul și, nu rareori, profitau de acest prilej pentru a cere diverse servicii și a obține daruri. Cu cât un personaj era mai puternic sau mai influent, cu atât era mai mare numărul celor care veneau să-l salute, și mulți considerau drept o cinste de a avea cât mai mulți *salutatores* îngrămădiți în fața casei, în *uestibulum* (vezi mai sus, XVI, 5,9); cel care venea să salute trebuia să se îmbrace în togă, ținută tradițională și prin aceasta aplă pentru ceremonii oficiale. Literatura imperială abundă în informații asupra caracterului pur formal și adesea înjositor al salutației (vezi și, mai sus, IV, 1, 1, și XIX, 13, 1). La împărat aglomerația era mai mare decât la alte personaje, de aceea era nevoie de un corp special de funcționari însărcinați cu reglementarea accesului (*admissionales*). Cf. Hug, *RE*, s.u. *salutatio*.

⁴ Tradiția istoriografică romană menționează trimiterea de către decemviri a unei misiuni însărcinate să cerceteze legislația Atenei și a unor cetăți din Grecia Mare; istoricitatea acestei misiuni este însă mai puțin decât îndoielnică (Cf. Pais-Bayet, *Histoire romaine*, I, p. 130–131); o influență greacă asupra unei părți a vechii legislații romane nu e însă exclusă (id., *ib.*, p. 128 și urm.).

să fie așa cum zici, căci n-am citit cu mai puțină curiozitate aceste 12 table decât cele 12 cărți ale lui Platon *Despre legi*. Dar se observă că unele din ele sînt foarte obscure, < sau foarte aspre > sau din contră prea dulci și blînde, ori inaplicabile așa cum au fost scrise”. 5 „Obscuritatea de stil, a răspuns Sextus Caecilius, nu e o vină a celor ce le-au scris ci a nepriceperii celor ce le citesc. De altfel nu sînt chiar atît de vinovați nici cei ce nu le înțeleg, 6 căci vremea îndelungată a scos din uz cuvînte și moravuri vechi, fără de care nu se poate înțelege spiritul și litera legilor. Tablele au fost compuse și redactate la 300 de ani după întemeierea Romei ⁵ iar de atunci și pînă acum sînt nu mult mai puțin de 600 de ani. 7 Dar ce se poate crede că e aspru în aceste legi? Că doar nu socotești că e aspră legea care pedepsește cu moartea pe judecătorul sau arbitrul dat de lege, care e dovedit că a primit mită ⁶, sau legea care pe un hoț prins asupra faptului îl dă ca sclav celui păgubit ⁷, sau care dă dreptul de a ucide pe un hoț prins în timpul nopții ⁸. 8 Spune, te rog, bărbat prea inbitor de înțelepciune, dacă nu socotești necinstea celui judecător care, contrar tuturor drepturilor divine și umane, își vinde pe bani jurămîntul, sau îndrăzneala intolerabilă a unui tilhar notoriu, sau lovitura de mișel pe care o dă noaptea hoțul de drumuri mari; spune dacă toate acestea nu sînt vrednice de pedeapsa capitală?”

9 „Nu mă întreba ce socotesc, a răspuns Favorinus, căci știi că eu, potrivit școlii filozofice de care țin, sînt mai deprins să cercetez decât să hotărîsc ⁹. 10 Nu este judecător ușuratic și demn de dispreț poporul roman căruia i s-au părut aceste delicate demne de sancțiune, dar pedepsele prescise pentru ele le-a socotit totuși prea aspre. Căci a îngăduit ca aceste legi cu pedepse atît de disproportionate cu faptele să cadă în desuetudine și să moară de bătrînețe. 11 Astfel a dezaprobat ea neumană acea lege conform căreia un om chemat în judecată, dacă nu poate veni pe jos fiindcă e bolnav sau bătrîn, nu i se dă arcera ¹⁰, ci e luat cu forța, pus pe animal de povară și dus de acasă de la el la locul de judecată în fața pretorului, ca și cum ar fi dus un mort la groapă ¹¹. Pentru care motiv cel bolnav și care nu e în situația de a se putea apăra e dus de adversar la judecată astfel? 12 Am spus că unele par prea blînde; cred că ești de acord că e ineficace această pedeapsă prescisă pentru insultă: „Dacă cineva a insultat pe un altul va plăti 25 de ași amendă” ¹². Cine e atît de neavut,

⁵ Calculul are în vedere cronologia lui Cornelius Nepos (Rolfc, III, p. 408, nota 1); cf. și mai sus, XVII, 21, nota 24 (e interesant de menționat că în capitoul sincronistic Gellius nu amintește de legea celor XII table).

⁶ *Legea celor XII table*, IX, 3. Textul nu e păstrat, pasajul din Gellius fiind singura mărturie.

⁷ *Legea celor XII table*, VIII, 14; vezi și, mai sus, XI, 18, 8; cf. și Gaius, *Inst.*, III, 189.

⁸ *Legea celor XII table*, VIII, 12: *si nox furtum faxit, si im occissit, iure caesus esto* („dacă comite un furt noaptea, dacă îl ucide, să fie ucis pe drept”). Despre conservarea textului, vezi mai sus, VIII, 1.

⁹ Favorinus, deși filozof eclectic, se reclama de la principiile scepticismului Academiei medii (cu influențe pironiene importante; cf. și, mai sus, XI, 5, 5); sensul frazei se explică prin originea cuvîntului „sceptic” (cf. XI, 5, 1—3), derivat de la verbul *σκέπτομαι* „a observa, a examina, a cerceta”.

¹⁰ Cuvîntul *arcera* e explicat mai jos, par. 29.

¹¹ Textul din *Legea celor XII table* (I, 3) e dat mai jos, par. 25.

¹² *Legea celor XII table*, VIII, 4. Cf. mai sus, XVI, 10, 8; Gaius, *Inst.*, III, 223.

încît să-i înfrineze 25 de ași pofta de a insulta? **13** De altfel nici Labeo al vostru ¹³ nu aprobă această lege în cărțile sale scrise în legătură cu cele 12 table. „L. Veratius ¹⁴, scrie el, era un om necinstit și fără suflet. El își făcea o plăcere din a da palme peste obrajii oamenilor liberi. În urma sa mergea un sclav cu o pungă plină cu bani; îndată ce stăpînul pămăia pe cineva, poruncea sclavului să plătească pe dată acelaia cîte 25 de ași, conform legii celor 12 table”. De aceea mai tîrziu pretorii au socotit că e cazul să se lase în desuetudine acea lege și au spus printr-un edict că vor fixa prin recuperatores amenzile pentru injurii ¹⁵. **14** Unele însă par fără bază reală, așa cum am spus. Astfel e de exemplu acea lege a talionului, a cărui formulare, dacă nu mă înșeală memoria, este aceasta: „Dacă cineva i-a rupt cuiiva o mîină sau un picior și dacă n-a intervenit între ei nici o înțelegere, să i se facă la fel” ¹⁶. **15** În afară de cruzimea răzbunării, nici execuția acestei legi nu e practic posibilă. Căci cel căruia i s-a rupt de cineva o mîină sau un picior, dacă ar vrea să facă și el la fel, conform legii talionului, oare ar putea să rupă și el exact în același fel o mîină sau un picior? Pe de altă parte, în această situație apare și o dificultate de neînlăturat; **16** ce se întîmplă dacă cineva rupe altuia sau îi rănește din imprudență o parte a corpului? Căci ce s-a săvîrșit prin imprudență, conform legii talionului, trebuie întors tot prin imprudență și nu cad sub același talion o lovitură premeditată și una săvîrșită din imprudență. Așadar, cum poate imita imprudența cel ce în aplicarea talionului are dreptul nu la un act intenționat, ci la unul de imprudență? **17** Dar în cazul că cineva rupe cuiiva intenționat un membru, nu va îngădui la rîndul său să i se producă o leziune nici mai mare, nici mai adîncă decît cea care a pricinuit talionul. Ce unitate de măsură sau greutate ar fi folosită aci nu pot înțelege. **18** Ba încă, dacă s-ar produce prin talion o leziune mai mare, situația ar fi de o cruzime ridiculă, fiindcă ar da naștere la rîndu-i la alt talion din partea cealaltă, și așa s-ar putea prelungi ispășirea reciprocă la infinit.

19 Despre grozăvia de a tăia sau de a împărți un corp omenesc, dacă datornicul e unul singur și a fost prin judecată atribuit la mai mulți, îmi repugnă să-mi amintesc și mi se pare urît să vorbesc ¹⁷. Ce poate fi mai sălbatic, mai străin de firea omenească, decît să fie sfîșiate cu cea mai mare cruzime și împărțite părțile corpului și membrele datornicului sărac, așa cum i se pune azi în vînzare averea?”

20 Atunci Sextus Caecilius, îmbrățișînd cu efuziune pe Favorinus, a zis :

„Tu ești desigur cel mai adînc cunoscător din vremea noastră nu numai al faptelor Greciei, ci și ale Romei. Căci ce filozof cunoaște atît de bine și de savant legile disciplinei sale, cum cunoști tu legile noastre decem-

¹³ Favorinus fiind grec, folosește persoana a 2-a a pronumelui cînd se referă la un autor latin.

¹⁴ L. Veratius nu e cunoscut din alte texte.

¹⁵ Labeo, *Ad XII tab. comm.*, fr. 3 B:emer. Cf. *Edictum perpetuum praetoris urbani*, XXXV, 190, p. 369 Riccobono.

¹⁶ *Legea celor XII table*, VIII, 2. Cf. și mai sus XVI, 10,8.

¹⁷ Textul din *Legea celor XII table* (III,6) e reprodus mai jos, par. 49.

virale? **21** Dar te rog, părăsește puțin acest curs academic al discuțiilor voastre și lăsînd la o parte zelul de a combate și apăra tot ce-ți place, examinează mai adînc care e natura lucrurilor pe care le-ai criticat **22** și nu disprețui antichitatea acestor legi numai pentru faptul că însuși poporul roman a încetat de a se folosi de cele mai multe dintre ele. Știi bine că utilitatea și oportunitatea legilor se schimbă în raport cu obiceiurile timpurilor, cu diferitele interese ale statului, cu rațiuni de moment cu gradul de intensitate al viciilor care trebuie lecuite. În raport cu acestea evoluează, nu rămîn într-o singură stare, ci ca fața cerului și a mării, așa se schimbă și ele după timp și împrejurări. **23** Ce a fost mai sănătos decît acea lege a lui Stolo despre limitarea posesiunii de pămînt la un anumit număr de iugăre? ¹⁸ Ce e mai util decît plebiscitul lui Voconius despre îngrădirea dreptului de moștenire al femeilor? ¹⁹ Ce a fost socotit atît de necesar în combaterea luxului cetățenilor ca legea Licinia, Fannia și alte legi asupra cheltuielilor²⁰. Totuși, ca de valurile mării au fost toate acestea șterse și acoperite de bogăția mereu crescîndă a statului. **24** Dar de ce ți se pare inumană legea cea mai umană, după părerea mea, care poruncește să se dea un mijloc de transport bolnavului sau bătrînului chemat la judecată? **25** Acestea sînt cuvintele legii intitulate : Dacă cheamă la judecată ²¹ : „Dacă inculpatul e bolnav, bătrîn, sau cu alt beteșug, reclamantul să-i pună la dispoziție un *iumentum*, dacă refuză, să nu-i dea arceră” ²². **26** Sau tu poate socotești că aci prin bolnav trebuie să înțelegem pe cineva suferind de o boală gravă, cu febră puternică și frisoane, iar prin *iumentum* un singur animal care duce în spinare, și de aceea socotești că a fost mai puțin uman ca un bolnav care zăcea la el acasă să fie pus pe un catîr și dus la judecată? **27** Lucrurile nu stau de loc așa, dragă Favorinus. Căci legea nu vorbește nici despre o boală cu febră, sau prea gravă, ci de o invaliditate oarecare, de un cusur care nu primejduiește viața. De altfel autorii acestor legi numesc în alt loc ²³ maladia care are putere nocivă mai mare, nu simplu boală (*morbis*) ci boală gravă (*morbis sonticus*)²⁴. **28** De asemenea, *iumentum* nu înseamnă numai ce se înțelege azi, ci chiar vehiculul care era tras de vite înjugate, a fost numit de cei

¹⁸ Este vorba de *lex Licinia Sextia de modo agrorum*, cu dată (și autenticitate) incertă (s-a propus anul 367 î.e.n., dar și o dată apropiată de izbucnirea celui de al doilea război punic, la sfîrșitul secolului III î.e.n.). Numărul limită era (Titus Livius, VI, 35) de 500 de iugăre. Cf. și N. Mașkin, *Istoria Romei antice*, p. 85--86. Vezi și VI, 3,40.

¹⁹ *Lex Voconia testamentaria*, plebiscit propus de tribunul Q. Voconius Saxa, adoptat în anul 169 (vezi mai sus, XVII, 6,1, un fragment din discursul lui Cato pentru susținerea acestei legi) prevedea, printre altele, interdicția de a testa în favoarea femeilor (nu se știe dacă legea se referea la toate clasele censitare). Legea a fost abrogată în anul 40 î.e.n. prin *Lex Falcidia*. Pentru detalii și discuții vezi Steinwenter, *RE*, s.u.

²⁰ Despre *legile sumptuariae*, vezi mai sus, II, 21.

²¹ Pentru a denumi acțiunea chemării în judecată, Gellius folosește primele cuvinte ale legii : *Si in ius uocall* „dacă îl cheamă în judecată” (*Legea celor XII table*, I, 1).

²² *Legea celor XII table*, I, 3.

²³ *Legea celor XII table*, II, 2 (nu se păstrează un text continuu).

²⁴ Expresia tehnică *morbis sonticus* desemnează, în general, o boală care poate împiedica pe cineva să se prezinte la un proces (cf. *sontica causa* „scuză valabilă”) și pare să denumească în special epilepsia.

vechi *iumentum* de la verbul *iungere* (a uni, a înjuga)²⁵. **29** Iar *arcera* era numită o căruță acoperită din toate părțile și întărită, asemenea unui eufăr mare și așternut cu velințe în interior, cu care de obicei erau transportați bolnavii sau bătrînii stînd culcați²⁶. **30** Ce ți se pare așadar inuman în faptul că cenzorii au găsit cu cale să scrie că trebuie dus la judecată cu carul un om sărac sau lipsit, care nu putea merge pe jos fie că-l dureau picioarele, fie din altă pricină? N-au poruncit să i se dea o *arcera*, fiindcă era de ajuns un car simplu pentru o asemenea invaliditate și au făcut aceasta pentru ca nu cumva starea corporală să fie un permanent motiv de absență de la proces pentru cei ce voiau să se sustragă justiției sau să amîne procesul. **31** Dar judecă singur. Au sancționat cu 25 de ași injuriile. În nici un caz, dragă Favorinus, ele nu scăpau toate cu o amendă atît de mică, deși acest număr mic de ași avea o valoare foarte mare, căci poporul se folosea în acea vreme de ași de o livră²⁷. **32** Injuriile mai grave, ca fractura unui os, pricinuite nu numai oamenilor liberi, ci chiar sclavilor, au fost pedepsite mai grav²⁸, **33** iar pentru unele injurii au impus chiar talionul²⁹. Cît despre talion, distins bărbat, l-ai criticat oarecum nedrept. Ai spus cu iscusință și talent că talionul n-are bază de susținere logică, fiindcă practic e imposibil, nu se poate executa cu ușurință ruperea unui membru exact la fel cu ruptura suferită, pentru a se putea stabili cum spui tu un echilibru. **32** Este adevărat, dragă Favorinus, un talion exact la fel este foarte greu. Dar decemvirii, voind să micșoreze sau să înlătore astfel de violențe care duc la răni și fracturi, au socotit că prin talion oamenii pot fi speriați și opriți să facă astfel de fapte. Ei nu s-au gîndit că trebuie făcute atîtea calcule pentru cel ce a rupt altuia un membru, dar nu vrea să cadă la învoială în privința despăgubirii n-au ajuns pînă acolo, încît ei să precizeze că trebuie avut în vedere dacă el a produs fractura voit sau nevoit, și să-i aplice talionul măsurat cu sfoară sau cîntărit în libre. Dar mai degrabă în ruperea aceleiași părți de corp au voit să ceară același suflet și aceeași pornire, nu și același fapt material, căci una este răspunderea, pentru un fapt voit și alta pentru o lovitură datorită întîmplării. **35** Iar dacă astfel stau lucrurile cum spun eu și cum arată însăși natura dreptății, acele reciprocități ale talionului, despre care ai vorbit tu, sînt cu siguranță mai degrabă subtilități de discuție decît adevăruri. **36** Fiindcă socotești că e inuman și acest gen de pedeapsă, te rog să-mi spui în ce constă neo-

²⁵ Etimologia e corectă: *iumentum* e înrudit cu verbul *iungo* și cu *iugum* „jug”. Sensul etimologic, de „atelaș” a fost înlocuit cu cel de „vită de jug” specializîndu-se apoi pentru cal.

²⁶ Cuvîntul *arcera* nu e cunoscut decît din textele gramaticilor.

²⁷ Lat. *as librarius*. Înaintea războaielor punice, valoarea asului corespundea unei livre (327, 45 gr.) de cupru.

²⁸ *Legea celor XII table*, VIII, 3. Textul nu e păstrat, dar există mărturii asupra conținutului: *propter os* [...] *fractum aut confisum trecentorum assium erat* [ex lege XII tabularum], *si libero os fractum erat; at si seruo*, CL („pentru un os frînt sau lovit, pedeapsa era [după legea celor XII table] de 300 ași, dacă osul era frînt unui om liber; pentru un sclav, de 150 de ași”), Gaius, *Inst.*, III, 223; cf. Paulus, în *Mosaicarum et Romanarum legum collatio*, II, 5,5.

²⁹ *Legea celor XII table*, VIII, 2 (citată mai sus, par. 14). Termenul *iniuria* are o accepțiune mai largă, incluzînd atît lovirile cu consecințe grave, ca cele pedepsite prin talion, cît și insultele, scrierile cu caracter calomnios etc. Cf. Gaius, *Inst.*, III, 220.

menia, dacă și se face ceea ce ai făcut tu altuia? Mai ales că ai facultatea de a te învoi cu persoana lezată și nu e nevoie să suporti talionul dacă nu l-ai ales. **37** Socotești că e mai just edictul pretorilor privitor la aprecierea injuriilor ³⁰; vreau să știi că și talionul trebuie de obicei să fie supus aprecierii judecătorului. **38** Căci dacă inculpatul nu voia să se înțeleagă cu reclamantul și nici nu se supunea judecătorului care-i ordona talionul, judecătorul evalua paguba și condamna pe omul vinovat la amendă, și altfel, dacă inculpatului i se păreau condițiile grele și talionul aspru, severitatea legii se reducea la amendă bănească ³¹. **39** Rămîne să-ți răspund la faptul că tăierea și împărțirea corpului îți se pare cea mai mare grozăvie. Într-adevăr, prin cultivarea și prețuirea tuturor felurilor de virtuți poporul roman s-a ridicat de la originea atît de umilă, pînă la strălucirea întinderii atît de mari pe care o are acum: dar dintre toate a cultivat în cel mai înalt grad și mai ales buna-credință și-a respectat-o cu sfințenie, atît în interior, cît și în relațiile cu alte state. **40** De aceea a predat dușmanilor bărbați foarte iluștri, consuli chiar, pentru întărirea încrederii publice ³², de aceea a socotit că un client primit în credință prețuiește mai mult decît cei pe care-i ai mai apropiați și trebuie ocrotit chiar contra rudelor de sînge. N-a fost socotită vreă crimă mai mare decît dacă cineva era dovedit că și-a încălcat îndatoririle față de un client ³³. **41** Această bună-credință strămoșii noștri au păstrat-o cu sfințenie nu numai în relațiile morale, ci chiar în contractele comerciale și mai ales în relațiile și schimburile bănești. Ei au socotit că mijlocul de ajutorare pe care îl cere viața comună a tuturor într-o lipsă temporară s-ar răpi dacă perfidia debitorilor ar putea fi înșelată fără pedeapsă. **42** Celor ce și-au recunoscut singuri datoriile, sau li s-a fixat prin justiție cît au de plătit, li s-a dat un răgaz de 30 de zile să procure suma și s-o achite. **43** Decemvirii au numit aceste zile juste (*iusti dies*), ca un fel de *iustitium*, adică un fel de întrerupere și încetare a dreptului cu aceștia, zile în care nu se putea întreprinde nici o acțiune juridică împotriva lor. **44** După acest interval, dacă nu achitau, erau citați în fața pretorului și dați de aceștia creditorilor, puși chiar în obezi și cătușe. **45**

³⁰ Cf. *Edictum perpetuum praetoris urbani*, XXXV, 190, p. 369 Riccobono. Gaius (*Inst.*, III, 223–224) rezumă clar legislația în vigoare după edictul pretorului; după ce înșiră pedepsele prevăzute în *Legea celor XII table*, juristul continuă: *Et uidebantur illis temporibus in magna paupertate satis idoneae istae pecuniariae poenae. Sed nunc alio iure utimur. Permittitur enim nobis a praetore ipsis iniuriam aestimare, et iudex uel tanti condemnat quanti nos aestimauerimus, uel minoris, prout ei uisum fuerit.* „Și păreau destul de potrivite aceste pedepse pecuniare pentru acele vremi de mare sărăcie. Acum însă ne folosim de alt drept. Căci ni se permite de către pretor să apreciem noi înșine injuria și judecătorul condamnă sau la atît cît am apreciat sau la mai puțin, după cum socotește de cuviință”.

³¹ Talionul e considerat o pedeapsă bănească și în textul lui Gaius citat în nota precedentă.

³² Este vorba, poate, de predarea consulului Sp. Postumius, după înfringerea sa de către samniții la Caudium (episodul cunoscut sub numele de „furcile caudine”, 321 î.e.n.).

³³ Relațiile între patron și client erau, chiar în domeniul juridic, mai presus de cele față de anumite rude; se putea, de exemplu, depune mărturie împotriva unui cognat (rudă de sînge), cînd aceasta era în favoarea unui client (vezi mai sus, V, 13,4). *Legea celor XII table* (VIII,21) prevedea cea mai gravă pedeapsă pentru patronul care-și înșela clientul: consacrarea lui zeilor infernali, ceea ce atrăgea după sine interzicerea oricărui contact cu cel condamnat, care putea fi și ucis fără ca aceasta să ducă la pedepsirea ucigașului: *Patronus si clienti fraudem fecerit, sacer esto* „dacă un patron își înșală clientul, să fie blestemat”.

Astfel se înțeleg, după părerea mea, cuvintele legii : „Pentru o datorie recunoscută și după ce s-au făcut formele de judecată, să se dea răgaz de 30 de zile. Apoi să se facă *manus iniectio* și să fie dus la judecată. Dacă la judecată nu plătește, sau dacă nu-l garantează cineva, să-l ia creditorul cu sine, să-l lege, să-l pună în cătușe sau în obezi. Să-l lege cu lanțuri în greutate de 15 livre, nu mai mică, ci dacă vrea mai mare. Dacă vrea, să se întretină singur. Dacă nu se întreține singur, cel ce-l are legat să-i dea zilnic câte o livră de făină. Dacă vrea, să-i dea mai mult”³⁴. **46** Între timp aveau totuși dreptul de a cădea la înțelegere : dacă nu se învoiau debitorii stăteau 60 de zile în lanțuri. **47** În acest interval, în trei zile de tîrg, consecutive, erau duși în fața pretorului în comitium și li se spunea cu voce tare suma pe care o au de plată. În a treia zi de tîrg li se dădea pedeapsa capitală, sau erau vînduți la străini peste Tibru³⁵. **48** Dar pentru respectul față de cuvîntul dat, cum am spus, au făcut acea pedeapsă capitală groaznică și temută prin aspectul atrocității și prin noi feluri de a înspăimînta. Căci în cazul că erau mai mulți creditori la care era împărțit condamnatul, au permis ca, dacă voiese, să taie și să-și împartă între ei corpul omului dat lor. **49** Voi cita înseși cuvintele legii, ca să nu crezi că mă sperii cumva de cuvintele ei tari : „În a treia zi de tîrg să fie tăiat și împărțit. Dacă unul a luat mai mult sau mai puțin, să nu se considere fraudă”³⁶. **50** Nimic desigur mai sălbatic, nimic mai îngrozitor. Dar apare clar sensul că în acest scop s-a inserat în lege o sălbăticie atît de mare, ca să nu se

³⁴ *Legea celor XII table*, III, 1—4. Textul (și scurtul comentariu care-l precede, par. 42—44) cuprinde un număr de termeni tehnici : *dies iusti* erau zilele în care debitorul putea să întreprindă ceva pentru a evita intrarea în stăpînirea creditorului (cuvîntul *iustitium* „oprire a judecării”, folosit în explicațiile lui Gellius, e un compus din *ius* „drept” și un derivat al verbului *stare* sau *sistere* „a se opri” ; cf. *solstitium*) ; dacă înăuntrul acestui termen datoria nu era achitată sau nu se dovedea inexistența ei, se producea *manus iniectio* : în fața magistratului, creditorul, rostind o formulă solemnă, „punea mîna” pe debitor, care din acest moment nu mai putea întreprinde personal nici o acțiune legală ; numai intervenția unui *uindex* (vezi mai sus XVI, 10,5) putea trece asupra acestuia efectele acțiunii *manus iniectio*. În lipsa acestei intervenții, magistratul hotăra predarea debitorului judecat în stăpînirea temporară a creditorului (*addictio*) ; acesta îl lua pe debitorul *addictus* în casa lui, care servea de arest. Procedura *addicțiunii* se făcea cu publicitate (pe drum puteau interveni și alți creditori) iar debitorul era dus în lanțuri. Nu toate aceste operații succesive sînt egal de clar transmise de texte, de aceea ele au provocat numeroase discuții. Cf., pentru termenii explicați mai sus, G. Humbert, *DA*, s.u. *dies*, p. 177 ; M. Kaser, *Das Altromische Jus*, p. 12 ; R. Taubenschlag, *RE*, s.u. *manus iniectio*, col. 1401 ; E. Cuq, *Manuel*, p. 84—85, 840—842 ; Jobbès-Duval, *Cours*, p. 38—45.

³⁵ *Legea celor XII table*, III, 5. Textul nu e păstrat, pasajul din Gellius fiind singura mărturie. Este vorba de continuarea procedurii, după *addictio*. Timp de 60 de zile creditorul are dreptul să-l țină arestat, în lanțuri, pe debitor și să încerce prin trei strigări succesive în zilele de tîrg, în fața pretorului, să obțină răscumpărarea lui prin achitarea de către un prieten, o rudă etc., a sumei datorate. După expirarea termenului, debitorul căpăta statutul de sclav al creditorului cu restricția că nu putea rămîne la Roma, al cărui cetățean fusese : creditorul avea dreptul de a-l ucide (*ius occidenti*) sau de a-l vinde în afara orașului, peste Tibru. Dreptul acesta a fost suprimat prin legea Poetelia Papiria (326 î.e.n. ?).

³⁶ *Legea celor XII table*, III, 6. Este una din cele mai controversate dispoziții ale legii. Discuțiile au în vedere sensul real al dispoziției *partis secanto*, împărțirea „părților” ; e vorba într-adevăr de cadavru debitorului, asupra căruia s-a exercitat *ius occidenti* ? Interpretarea lui Gellius e literală, cu rezerva că asprimea legii ar fi avut ca scop să împiedice aplicarea reală a acestei dispoziții. Cercetările moderne au ajuns la concluzii mai nuanțate, care nu depășesc însă stadiul ipotezelor.

ajungă niciodată la ea. **51** Acum vedem pe mulți dați creditorilor și puși în lanțuri, fiindcă oamenii cei mai răi nu se sinchiesc de pedeapsa lanțurilor ³⁷; **52** dar nici n-am citit, nici n-am auzit că cineva în antichitate ar fi fost tăiat în bucăți, fiindcă această sălbăticie nu putea fi neluată în seamă. **53** Oare socotești, Favorine, că dacă n-ar fi fost abolită acea pedeapsă din cele 12 table referitoare la jurămintele false, și dacă și acum cel dovedit că a făcut o mărturie strîmbă ar fi fost aruncat de pe stîncă Tarpeia ³⁸, ar face atît de mulți mărturii mincinoase cîtîi vedem că fac? Adesea severitatea pedepsei unei fapte rele este condiția unei vieți corecte și prevăzătoare. **54** Ne este cunoscută, deși nu citim prea multe cărți cu astfel de povestiri, istoria despre Mettius Fufetius din Alba. Acesta, fiindcă în mod perfid călcase pactul încheiat cu regele poporului roman, a fost legat de două căruțe care, trase în sens contrar, l-au sfîșiat ³⁹. Cine spune că această pedeapsă nu e aspră și nemaiauzită? Dar iată ce spune cel mai elegant poet:

Dar tu, Albane, ai fi putut să-ți îți cuvîntul! ⁴⁰

55 Pe cînd Sextus Caecilius spunea acestea și altele ca acestea iar cei de față și chiar și Favorinus îl aprobau și îl lăudau, ni s-a anunțat că iese Cezar să ne primească salutul și ne-am despărțit.

II. Ce înseamnă cuvîntul *siticines* dintr-o cuvîntare a lui M. Cato.

1 Cuvîntul *siticines* se găsește scris într-o cuvîntare a lui M. Cato intitulată *Cel vechi nu mai poate avea putere cînd a venit altul nou*. El spune acolo *siticines*, *liticines* și *tubicines* ¹.

2 Caesilius Vindex, în *Comentarii la lecturi antice*, spune că după știința sa *liticines* sînt trîmbițașii, cîntăreții din *lituus* (trîmbiță), iar *tubicines* (gornistii), cîntăreții din *tuba* (goarnă). Din ce instrument cîntă *siticines*, cu toată sinceritatea spune că nu știe. **3** Eu însă am găsit în *Cule-*

³⁷ Textul lui Gellius arată că procedura addicțiunii (cu punerea în lanțuri a debitorului insolubil) se menținea pînă în vremea sa. Suprimarea ei datează din vremea lui Dioclețian (294); cu toate acestea, Teodosiu I e nevoit să interzică din nou creditorilor să țină în arest particular pe debitori. În provinciile însă, au continuat arestările particulare ale debitorilor fără formula solemnă a addicțiunii, iar dispozițiile împotriva acestor abuzuri au continuat să fie luate, desigur fără efect, pînă în vremea lui Iustinian. Cf. Ed. Cuq, *Manuel*, p. 85.

³⁸ *Legea celor XII table*, VIII, 23. Textul nu e păstrat, pasajul din Gellius fiind singura mărturie.

³⁹ Legenda (sec. VII î.e.n.), episod final al luptei cu Alba, e relatată pe larg de Titus Livius, I, 27–28. Mettius Fufetius era „dictatorul” Albei și trădase convenția cu Roma în războiul cu fidenajii.

⁴⁰ Vergiliu, *Eneida*, VIII, 643. Legenda lui Mettius e rezumată în versurile 642–645. **II** ¹ Cato, *Orationes*, LXIX Jordan, 8, fr. 223 (fragment unic al unui discurs despre care nu se știe nimic; cf. Jordan, p. XCIII și urm.; Malcovati, *ORF*, p. 90–91).

gerile lui Capito Ateius că *siticines* erau numiți cei ce cîntau de obicei la cei ce erau *siti* (așezați), adică la cei morți și îngropați și că ei aveau trompete speciale cu care cîntau, diferite de ale celorlalți gornști².

III. De ce spune poetul L. Accius în Pragmaticile sale că sicinnistae au un nume nebulos.

1 Cei pe care poporul îi numește *sicinistae*, se spun în mod corect *sicinnistae*, cu dublu *n*. 2 *Sicinnium* era un dans vechi¹. Cîntăreții cîntau însă dansînd ariile pe care acum le cîntă stînd². 3 Poetul L. Accius întrebunțează acest cuvînt în *Pragmaticile* sale și spune că *sicinnistae* poartă un nume nebulos (*nomen nebulosum*); cred că de aceea e nebulos fiindcă e obscură etimologia cuvîntului *sicinnium*³.

IV. Atașamentul și dragostea pentru actorii scenici sînt dezonorante și rușinoase; cuvintele filozofului Aristotel în această privință.

1 Un tînăr bogat, discipol al filozofului Taurus, se desfăta și se încînta de tovărășia comediienilor, tragedienilor și flautiștilor <ca> de niște oameni liberi. 2 Acest gen de artiști însă se numesc în grecește οἱ περὶ τὸν Διόνυσον τεχνίται (artiștii lui Bacchus). 3 Taurus, voind ca acel tînăr să renunțe la societatea și prietenia actorilor, i-a trimis aceste cuvinte ale lui Aristotel, scrise în cartea intitulată *Probleme enciclice*, și i-a cerut să le citească zilnic: „De ce artiștii dionisiaci sînt socotiți în general oameni răi? Fiindcă au foarte puține legături cu studiul logicii și al filozofiei, dedicîndu-și aproape toată viața artei din care trăiesc și fiindcă își petrec timpul în plăceri și uneori în lipsuri. Și amîndouă sînt căi ale vi-ciului”¹.

² Ateius Capito, fr. 9 Bremer. Explicația lui Ateius Capito nu pare să fie justă, deoarece compusele cu *-cen* au ca prim membru instrumentul din care se cîntă (vezi exemplele de mai sus), nu împrejurarea în care se cîntă.

III ¹ Cuvîntul e o adaptare latină a gr. σικίννις „dans al satirilor” (dansul caracteristic dramelor satirice), de origine frigiană. Derivatul *sicin(n)ista* „dansator” e împrumutat din gr. σικίννιστρις (neatestat în texte).

² Indicația e destul de obscură. Nu e exclus ca ideea de „cîntec” care intervine aici să fie provocată de falsa interpretare etimologică a cuvîntului, *-cin(n)ium* fiind considerat un derivat de la *cano* „a cînta”. De altfel, confuzia dintre *sicinnium* „dans” și *sincinium*, formație latină destinată să redea gr. μονοδία „cîntec singular” e atestată de mai multe texte.

³ Accius, fr. 14 Funaioli, fr. 27 Bährens.

IV ¹ Aristotel, *Problemata*, XXX, 10. Cu foarte puține excepții, în favoarea unor personalități eminente, profesia de artist a fost considerată infamantă în Antichitate.

V. Textul unor scrisori între regele Alexandru și filozoful Aristotel, așa cum au apărut; aceleași scrisori traduse în limba latină.

1 Se spune că filozoful Aristotel, profesorul regelui Alexandru, a stăpinit două feluri de științe și arte pe care le predă școlărilor. Unele erau cele pe care le numea ἐξωτερικά, altele cărora le spunea ἀκροατικά. **2** Erau numite exoterice cele care introduceau în domeniul retoricii, al artei argumentației și al științelor politice. **3** Iar acroaice se numeau problemele mai adânci și mai subtile de filozofie, care tratau despre studiul naturii și domeniul dialecticii. **4** Disciplinele acroaice le predă dimineața în Liceu¹ și nu admitea la acel curs pe nimeni înainte de a-i cunoaște însușirile intelectuale, pregătirea, dragostea de studiu și puterea de muncă. **5** Pe cele exoterice însă le predă seara, în același loc tuturor tinerilor, fără alegere și le numea plimbări de seară, iar pe celelalte plimbări de dimineață fiindcă și seara și dimineața vorbea plimbându-se². **6** Chiar și cărțile sale de prelegeri ale tuturor acelor cunoștințe le-a împărțit la fel: unele se numeau exoterice, iar altele acroaice³.

7 Când regele Alexandru a aflat că au apărut în public cărțile numite acroaice, deși în acea vreme stăpânea aproape toată Asia cu armele și prin lupte și victorii urmărea pe Darius, în mijlocul unor astfel de ocupații a trimis totuși lui Aristotel o scrisoare cu reproșul că n-a făcut bine că a publicat cărțile cu disciplinele acroaice pe care i le-a predat și lui. **8** „Căci — scrie Alexandru — prin ce altceva voi putea fi mai presus de ceilalți, dacă cele ce am învățat de la tine vor fi comune tuturor? Eu aș vrea să mă disting prin învățătură mai mult decât prin puterea armelor și prin bogăție”.

9 Aristotel i-a răspuns astfel: „Cărțile acroaice, de care te plîngi că au fost publicate și de aceea nu mai sînt ca niște taine ascunse, să știi că n-au fost publicate, nici nepublicate, fiindcă ele sînt inteligibile numai pentru aceia care m-au ascultat”.

10 Textul ambelor scrisori l-am luat din cartea filozofului Andronikos⁴. Am admirat însă în ambele scrisori firul foarte fin de conciziune și eleganță:

11 Alexandru către Aristotel, sănătate

N-ai făcut bine publicînd lecțiile acroaice; căci prin ce voi putea să fiu mai presus de alții, dacă lecțiile prin care am fost educat vor fi comune tuturor? Eu prin știința cea mai înaltă aș vrea să fiu superior mai degrabă decât prin putere. Salutare!

V ¹ Vezi mai sus, VII, 16, 1.

² Gr. δεινός περίπατος și εωθινός περίπατος. Școala „peripatetică” își trage denumirea de la acest termen, derivat de la περιπατέω „a se plimba”.

³ Urmașii lui Aristotel, filozofii peripateticieni, au împărțit scrierile sale în cele două categorii amintite de Gellius, exoterice și acroaice; împărțirea nu datează de la autorul însuși, cum crede Gellius.

⁴ Andronikos din Rhodos, filozof peripatetician (sec. I î.e.n.), s-a ocupat de orînduirea și explicarea scrierilor lui Aristotel și Theophrast, parțial și de editarea lor. Simțul lui critic nu este totdeauna prea ascuțit: scrisorile lui Alexandru și Aristotel, pe care le acceptă Andronikos, sînt desigur apocrif. Operele filozofice propriu-zise ale lui Andronikos s-au pierdut. Cf. Gercke, *RE*, s.u., 25.

12 Aristotel către regele Alexandru, sănătate.

Mi-ai scris despre lecțiile acroațite socotind că eu trebuie să le țin ascunse. Să știi că eu le-am publicat și nu le-am publicat. Căci ele sînt inteligibile numai pentru cei ce m-au ascultat. Salutare, rege Alexandre !⁵.

13 Căutînd să traduc textual expresia ζουετοί γάρ εἰσιν n-am putut găsi alt cuvînt decît pe cel întrebuițat de M. Cato în cartea a VI-a a *Originilor* :

„Itaque ego — zice el — cognobiliorem cognitionem esse arbitror”
(Astfel socotesc că cercetarea este mai inteligibilă⁶).

VI. *Se pune întrebarea și se discută dacă e mai corect să se spună habeo curam uestri sau uestrum.*

1 Întrebam pe Sulpicius Apollinaris cînd îi urmam în prima tinerețe lecțiile la Roma, de ce se zice *habeo curam uestri* (am grijă de voi) sau *misereor uestri* (am milă de voi) și care este cazul drept al acestui *uestri*. 2 El mi-a răspuns : „Mă întrebî de ceea ce e și pentru mine de mult o problemă de rezolvat. Căci mi se pare că trebuie spus nu *uestri* ci *ustrum*, după cum grecii spun ἐπιμελοῦμαι ὑμῶν, κήδομαι ὑμῶν (am grijă de voi) în care loc ὑμῶν se traduce mai potrivit *uestrum* decît *uestri* 3 și are cazul nominativ, sau drept, cum îl numești tu¹ < voi >. Am găsit totuși nu în puține locuri întrebuițat *nostrî* și *uestri* nu *nostrum* sau *uestrum*. L. Sulla în cartea a II-a a *Memoriilor* sale spune : „Dacă se poate întîmpla să vă amintiți chiar acum de noi (*nostrî*) și ne credeți demni să vă folosiți de noi mai degrabă ca de niște concetățeni decît ca de niște dușmani, demni să luptăm mai degrabă pentru voi decît contra voastră, aceasta n-ar plăti-o meritele nici ale noastre, nici ale strămoșilor noștri”².

4 Terențiu în *Phormio* :

Astfel de fire avem toți : ne plîngem de noi înșine (*nostrî*
nosmet paenitet)³

⁵ (Pseudo-)Aristotel, fr. 662 Rose, *Epistulae*, fr. 1 Plezia (care atribuie scrierea lui Apellicon din Teos).

⁶ Cato, *Origines*, VI, fr. unic Jordan. În parafraza de mai sus a scrisorilor, Gellius a încercat să găsească un corespondent exact expresiei grecești ; ζουετός este adjectiv verbal cu valoare pasivă de la ζουίημι „a înțelege” ; *cognobilis*, adjectivul folosit de Gellius, e derivat de la *cognosco* „a cunoaște” ; echivalența nu este tocmai exactă, dar Gellius, în conformitate cu doctrina sa, se adresează în primul rînd scriitorilor arhaici pentru a-și îmbogăți vocabularul.

VI ¹ Lat. *casus rectus* denumște nominativul, în opoziție cu *casus obliquus* prin care sînt desemnate celelalte cazuri.

² Sulla, fr. 3 Peter.

³ Terențiu, *Phormio*, v. 172.

5 Afranius într-o toгатă zice :

Nescio qui nostri miseritust landem deus
(Nu știu cărui zeu i-a fost în sfârșit milă de noi) ⁴

6 Și Laberius în *Necyomantia* :

Dum diutius retinetur, nostri oblitus est
(Atât de mult timp cit a fost reținut, ne-a uitat) ⁵

7 Fără îndoială că în toate aceste propoziții — a continuat el — *nostri paenitet, nostri oblitus est, nostri miseritus est, nostri* este în același caz ca *mei* din propozițiile: *mei paenitet, mei miseritus est, meiolbitus est*. 8 Dar *mei* este în cazul interogativ, pe care gramaticii îl numesc genitiv ⁶ și vine de la *ego*, de la care pluralul este *nos*. *Tui* de asemenea este genitiv de la *tu*, pluralul lui este de asemenea *uos*. 9 Căci așa l-a declinat Plaut în aceste versuri din *Pseudolus* :

Dacă aș putea afla din tăcerea ta, stăpine,
Ce nefericire te macină așa de rău,
Aș cruța cu plăcere osteneala a doi oameni :
A mea de a te întreba, și a la de a-mi răspunde.
(Mei te rogandi et tui tis respondendi mihi) ⁷

În acest loc așadar Plaut folosește cuvântul *mei* nu de la *meus*, ci de la *ego*. 10 Astfel dacă ai vrea să zici *patrem mei* în loc de *patrem meum* cum spun grecii τὸν πατέρα μου, ai folosi o formă inuzitată, dar corectă desigur, cum a zis Plaut *labori mei* în loc de *labori meo* ⁸. 11 Aceeași este situația și pentru plural; de aceea Gracchus a spus *misereri uestrum* ⁹, M.

⁴ Afranius, v. 417 Ribbeck.

⁵ Laberius, v. 62 Ribbeck.

⁶ Despre *casus interrogandi* vezi mai sus, XIII, 26,3.

⁷ Plaut, *Pseudolus*, v. 3—6. Pasajul prezintă o serie de dificultăți: versul 6, care ilustrează discuția gramaticală, are textul corupt, *tui tis*, fiind simpla repetare a unor forme sinonime, cea dintâi banală, cea de a doua arhaică (atestată și în alte două pasaje plautine: *Miles Gloriosus*, 1033, și *Trinummus*, 343); este, de aceea, evident că *tui* provine din introducerea eronată în text a unei explicații a formei neobișnuite, *tis* (manuscrisele plautine nu ne pot fi de ajutor, deoarece nu prezintă urme ale arhaicului *tis*). Pe de altă parte, sfârșitul paragrafului 8 vorbește despre genitivul *tui* al pronumelui *tu*, iar începutul paragrafului 9 pare a arăta că citatul ilustrează tocmai această formă (despre care avem toate motivele să credem că nu figura în textul original). Fraza imediat următoare atrage atenția asupra folosirii genitivului *mei* din citat, într-o formulă care lasă să se înțeleagă că versurile i-au servit lui Gellius la ilustrarea acestei forme, și nu a genitivului pronumelui *tu*. Dificultățile se pot rezolva dacă socotim ultima frază a paragrafului 8, referitoare la *tui*, drept interpolată: în felul acesta exemplul din Plaut ilustrează genitivul *mei*, ultima frază a par. 9 constituie concluzia logică a expunerii, iar contradicția dintre *tui* din pasajul introductiv și *tis* din versul plautin este înlăturată. Cf. Ed. Fraenkel, *Eranos*, 47, 1949, p. 44—50.

⁸ În *patrem meum* și *labori meo*, *meum* și *meo* sînt adjective posesive acordate cu *patrem* și *labori*. Pronumele grecesc μου este la cazul genitiv.

⁹ C. Gracchus, 48, fr. 64 Malcovati.

Cicero *contentio uestrum*¹⁰ și *contentione nostrum*¹¹. De aceea Quadrigarius în cartea a XI-a a *Analelor* sale a scris : *C. Marii, ecquando te nostrum et reipublicae miserebitur* (C. Marius, când îți va fi milă de noi și de republică)¹². De ce așadar Terențiu a scris *paenitet nostri* și nu *nostrum*, Afranius *nostri miseritus est* și nu *nostrum*? **12** În rezolvarea acestei probleme nu-mi vine în minte nimic altceva decât autoritatea antichității prea puțin meticuloasă și grijulie cu corectitudinea exprimării. Căci precum s-a scris adesea *uestrorum* în loc de *uestrum* — ca în acest vers din *Mostellaria* lui Plaut : *uerum illuc esse maxima pars uestrorum intellegit* (că aci e un adevăr, cea mai mare parte din voi înțelege)¹³, când *maxima pars* cerea după ea *uestrum* — la fel s-a zis uneori *uestri* în loc de *uestrum*. **13** Dar fără îndoială, cel ce va voi să se exprime corect va zice mai degrabă *uestrum* decât *uestri*¹⁴. **14** De aceea a încheiat el — au făcut foarte rău cei care în cele mai multe exemplare ale lui Sallustius au schimbat o formă care era corectă. Căci în timp ce în *Catilina* era scris astfel : *Saepe maiores uestrum miseriti plebis Romanae* (Adesea strămoșilor noștri le-a fost milă de plebea romană)¹⁵ ei au tăiat *uestrum* și au scris deasupra *uestri*. De aci greșeala aceasta a trecut în mai multe exemplare¹⁶.

15 Acestea îmi amintesc că spunea Apollinaris și eu le-am notat atunci așa cum au fost spuse.

¹⁰ Cicero, *Pro Plancio*, VI, 16—17.

¹¹ Hosius trimite, cu semn de întrebare, la două pasaje din discursul *Diuinatio in Caecilium*, III, 10, unde se citește însă *contentione nostra*, și XII, 37, unde se citește *hanc contentionem certamenque nostrum*. În primul pasaj, *nostra* e adjectiv posesiv și se acordă cu *contentione*; în cel de al doilea adjectivul posesiv se acordă cu *certamen*. Este, de aceea, probabil ca Gellius (sau sursele sale) să fi avut în față altă operă a lui Cicero, azi pierdută, dacă nu cumva avem de a face cu un citat din memorie.

¹² Claudius Quadrigarius, fr. 83 Peter.

¹³ Plaut, *Mostellaria*, v. 280. Gellius citează greșit, versul fiind înscandabil (și diferit de ceea ce dau manuscrisele plautine). Forma *uestrorum* e însă sigură.

¹⁴ Este vorba, în acest capitol, despre folosirea și originea celor două forme de genitiv ale pluralului pronumelor personale : *nostri* — *nostrum* și *uestri* — *uestrum*. Vorbitorii (sau numai gramaticii) își dădea seama că *nostri* și *uestri* sînt forme de singular, pe cînd *nostrum* și *uestrum* de plural; de asemenea observau legătura dintre aceste forme și adjectivele posesive *noster* și *uester*; nu-și puteau explica, însă, așa cum rezultă din textul de față, logica repartiției formelor; comparația cu greaca nu le venea nici ea în ajutor. În general, genitivul pronumelor personale latine (ratașat, din punct de vedere formal, de adjectivele posesive, nu de pronumele personale) îndeplinește două funcții principale : obiectivă și partitivă (cu excluderea celei posesive — existentă în greacă —, îndeplinită în latinește de adjectivul posesiv). La pronumele de plural, cele două funcții se repartizează, în general, astfel : formele *nostri* și *uestri* (genitive singulare ale unei substantivări neutre a adjectivului posesiv „ființa, persoana noastră, a voastră”) servesc la exprimarea obiectului, în timp ce *nostrum* și *uestrum* (genitive plurale, cu vechea terminație *-um*, înlocuită apoi cu *-orum*, *-arum*); Gellius semnaleză la Plaut extinderea acestei din urmă forme) servesc la exprimarea partitivului. Repartiția aceasta nu este fără excepție, cu atât mai mult cu cît formele *nostri*, *uestri* sînt mai recente (lipsește la Plaut și nu apar decât începînd de la Terențiu). Cf. A. Ernout, *Morph.*, p. 163—164; E. Kieckers, *Historische lateinische Grammatik*, II, München, 1960, p. 122—123.

¹⁵ Sallustius, *Cat.*, XXXIII, 2.

¹⁶ Manuscrisele care au ajuns pînă la noi au forma „corectată” *uestri* (și *nostri*).

VII. Cît de diferite sînt părerile grecilor cu privire la numărul fiilor Niobei.

1 Este uimitoare  i aproape ridicolă diversitatea de legende la poeţii greci cu privire la numărul fiilor Niobei. 2 Homer spune că au fost 12 fii  i fiice¹. După Euripide au fost 14², după Sappho 18³, după Bacchylides⁴  i Pindar 20⁵; alţi scriitori arată că au fost cu totul doar trei⁶.

VIII. Despre lucrurile care par a suferi influenţa lunii în creştere sau în descreştere.

1 Poetul Annianus obişnuia să petrece  cu veselie  i voie bună culesul viei pe care o avea pe moşia sa din regiunea falisc ¹. 2 La acele zile m-a invitat  i pe mine  i pe alţi c ţiva prieteni. 3 Pe c nd luam acolo masa de seară, ni s-a trimis de la Roma un număr mare de stridii. Servindu-ni-se la masă, erau multe, dar slabe  i seci. „Acum luna, cred, e în descreştere — a zis Annianus; de aceea  i stridiile, ca multe altele, sînt slabe  i fără suc”. 4 Noi ne întrebam ce alte lucruri mai sînt sub influenţa lunii. „Oare nu vă amintiţi — a continuat el — că Lucilius al nostru spune :

Luna alit ostrea et implet echinos, muribus fibras et iccur addit ?
(Luna hrăneşte stridiile, umple ariciile de mare, măreşte ficatul  i carnea moluştelor)²

••• 1 *Iliada*, XXIV, 602–604

... pletoasa Niobe
... douăsprezece odrasle acasă- i pierduse
Fete  i fii cite şase, toţi tineri.
(trad. G. Murnu)

2 Euripide, fr. 453 Nauck.

3 Sappho, fr. 129 Reinach.

4 Bacchylides, *Encomia*, 20 D, 4–6 Snell.

5 Pindar, fr. 65 (cf. *Paeanes*, XIII) Snell.

6 Personajul mitologic al Niobei a format obiectul a numeroase opere (sau aluzii) literare  i a constituit un izvor de inspiraţie pentru arta plastică (legenda a fost povestită de Odo-bescu într-unul din cele *Zece basme mitologice*). Mindr  de numeroşii ei copii, Niobe a înfruntat-o pe Latona (gr. Λητώ), care avea numai doi, pe Apollo  i pe Diana. Ca să se răzbune, Apollo  i Dianaucid pe copiii Niobei  i zeii interzic timp de 9 zile înmormintarea lor. Legenda a căpătat numeroase amplificări asupra cărora nu e locul să ne oprim. Numărul copiilor Niobei este indicat în mod diferit de diferitele izvoare, cum observă  i Gellius. Pe  ng  cifrele  i autorii indicaţi de Gellius, se mai pot cita: 19 copii la Hesiod (după Elian, *Var. hist.*, XII, 36; la Apollodor, III, 5, 6, Hesiod ar fi menţionat cifra 20), 10 copii după Alkman (la Elian, *ib.*), 7 după istoricul Hellanikos etc. Cine sînt *quidam alii scriptores* („alţi scriitori”) de care vorbeşte Gellius, indic nd cifra 3, nu se poate stabili. Cf. A. Lesky, *RE*, s.u.; despre numărul ( i numele) copiilor, col. 663–665.

••• 1 Lat. *ager Faliscus* teritoriul din sudul Etruriei, av nd ca centru oraşul Falerii. Regiunea era bogată în produse agricole.

2 Lucilius, v. 1201–1202 Marx. Numeroşii autori, greci  i latini, împărtăşesc convingerea lui Lucilius; în afara scrierilor cu caracter „ştiinţific” (lista la Hosius, II, p. 302  i Fr. Marx, II, 381), se pot cita : Cicero, *De diuinatione*, II, 33, Horaţiu, *Satire*, II, 30.

5 Aceleași lucruri care cresc o dată cu luna, descreșc o dată cu ea. 6 Chiar ochii pisicilor ³ după aceleași faze ale lunii se fac mai mari sau mai mici. 7 E cu mult mai de mirare ceea ce am citit în cartea a IV-a a *Comentariilor* lui Plutarh asupra lui Hesiod : „Ceapa înverzește și germinează când luna e în declin și dimpotrivă se usucă atunci când luna e în creștere. De aceea pelusioții ⁴, spun preoții egipteni, nu mănâncă ceapă, fiindcă singura dintre toate zarzavaturile are perioade de creștere și descreștere, care se desfășoară contrar perioadelor de creștere și descreștere a lunii” ⁵.

IX. *Ce cuvinte îl desfătau de obicei pe Antonius Iulianus, din mimiambii lui Cn. Matius; și ce înțelege M. Cato în cuvântarea pe care a scris-o despre nevinovăția sa, când zice: „Niciodată n-am cerut poporului îmbrăcăminte” (nunquam uestimenta a populo poposci)* ¹

1 Antonius Iulianus spunea că-și desfătează urechile cu neologismele lui Cn. Matius, un scriitor erudit, 2 cum sînt acelea pe care și le amintea din mimiambii poetului :

Sinque amicam refice frigidam caldo
Columbulatim labra consercens labris ²
(Înviorează la sinu-ți cald prietena înghețată
Unindu-ți buzele cu ale ei ca porumbcii)

3 La fel de frumos și de plăcut spunea că sînt lucrute și următoarele versuri :

Iam tonsiles tapetes ebrii fuco,
Quos concha purpura imbuens uenenuit ³
(Covoare tunse, îmbătate de roșu,
Pe care scoica le-a umplut cu veninul purpurei sale).

³ Lat. *aelurus* (din gr. αἴλουρος).

⁴ Pelusion, oraș în Egiptul de nord, în regiunea estică a deltei Nilului.

⁵ Plutarh, *Moralia*, fr. 90 Bernardakis.

IX ¹ Fragmentul nu e înregistrat de Jordan (din același discurs, există încă un fragment, la Isidorus, *Origines*, 20,3,8, fr. LVI Jordan înregistrat de E. Malcovati printre fragmentele discursului *De suis uirtutibus contra L. Thermum*) și nici de E. Malcovati. Textul capitolului din Gellius e mutilat, discuția asupra acestui fragment lipsește; chiar și în titlu cuvintele dela „Cn. Matius” pînă la „pe care” (incluzînd deci numele lui Cato) lipsesc din manuscrise și au fost adăugate de L. Müller.

² Matius, fr. 12 Bährens. Cuvîntul pe care-l remarcă Antonius Iulianus e *columbulatim*, adverb format de la *columbula* „porumbiță”; cuvîntul nu e atestat decît în acest pasaj.

³ Matius, fr. 13 Bährens. Nici unul din cuvintele acestui citat nu sînt create de Matius; Antonius admiră poate imaginile („îmbătate de roșu”, „le-a înveninat purpura”).

X. Ce înseamnă expresia *ex iure manum consortum*.

1 *Ex iure manum consortum* este o expresie juridică din acțiunile vechi. Ea de obicei se mai întrebuințează și astăzi în fața pretorului când se recurge la lege pentru un lucru reclamat de mai multe persoane. 2 Am întrebat la Roma pe un gramatic cu nume celebru și cu mare reputație ce vor să spună aceste cuvinte. „Sau greșești, tinere, — mi-a răspuns el atunci disprețuitor — sau glumești; eu învăț gramatică, nu dau consultații juridice; dacă ai să mă întrebi așadar ceva despre Vergiliu, Plaut, Ennius, poți să mă întrebi”.

3 „E din Ennius, magistre, — i-am răspuns eu — ceea ce te întreb. Căci Ennius s-a folosit de această expresie”. 4 Și pe când el mirat spunea că aceste cuvinte sînt străine de poeți și nu se găsesc nicăieri în poeziile lui Ennius, eu i-am citat pe dinafară aceste versuri din cartea a VIII-a a *Analelor*, căci din întâmplare pe acestea mi le întipărisem mai bine în minte, părăindu-mi-se mai interesante decît altele :

Întelpciunea e alungată, în toate domnește forța,

Oratorul bun e disprețuit, în schimb soldatul înspăimîntător e iubit

Fără să se mai certe între ei prin cuvinte alese sau prin insulte

Amestecă în frămîntările lor dușmănie.

Nu prinzindu-și mîna după lege (non ex iure manum consortum) ci strîngînd în mînă mai degrabă armele

Își revendică averea, luptă pentru domnie, merg cu toată tîria ¹.

5 Cînd i-am spus că aceste versuri sînt din Ennius, gramaticul mi-a răspuns : „Acum te cred ; dar aș vrea să mă crezi și tu că Quintus Ennius n-a învățat această expresie din limbajul poezilor, ci de la vreun jurist. Caută așadar sursa de unde le-a împrumutat Ennius”.

6 Am urmat sfatul profesorului care mi-a spus de la cine să învăț ceea ce trebuia să mă învețe el însuși. Așadar, ceea ce am învățat de la jurisconsulți și din cărțile lor, am socotit că trebuie să inserez în aceste comentarii, fiindcă cei ce trăiesc în mijlocul realității și printre oameni nu trebuie să ignore expresiile mai întrebuințate din acțiunile civile. „*Manum conserere* . . .” ²

7 În legătură cu lucrul disputat pe calea justiției, avînd acel lucru în față, fie că un teren sau altceva, faptul de a-l apuca în același timp cînd îl apucă și mîna adversarului și de a-l revendica prin cuvinte solemne, acest fapt se numește *vindicia*. 8 Apucarea mîinii adversarului în prezența lucrului sau a terenului revendicat, se făcea în fața pretorului, conform legii celor 12 table, care prevăd : *si qui in iure manum conserunt* (dacă-și întîlnesc mîinile în justiție) ³.

X ¹ Ennius, *Annales* (VIII, fr. III), v. 268—273, Vahlen. E destul de greu de presupus că un gramatic celebru a putut ignora aceste versuri foarte cunoscute (citate de două ori de Cicerone).

² După acest cuvînt textul prezintă o lacună.

³ *Legea celor XII table*, VI, 6 a.

9 Dar pe măsură ce hotarele Italiei s-au mărit, pretorilor ocupați cu alte treburi și jurisdicțiuni le era greu să se deplaseze în locuri depărtate pentru a asista la *uindiciae*. Astfel că s-a statornicit contrar legii celor 12 table prin consens tacit ca părțile în litigiu să nu-și stringă mina în fața pretorului (*non in iure apud praetorem manum consererent*) ci să se cheme *ex iure manum consertum*, adică să se cheme unul pe altul pentru a-și apuca mina conform dreptului, asupra lucrului despre care era vorba și plecați în acealasi timp în ogorul împricinat, să ia puțin pământ, de exemplu un bulgăre, să-l ducă la proces în oraș în fața pretorului, și să revendice în proces acel bulgăre, ca și cum ar revendica tot terenul ⁴. 10 De aceea Ennius voia să arate că nu se procedează cum se obișnuiește prin acțiuni legale, la pretor, și nici *ex iure manum consertum*, ci prin război și prin arme, prin adevărată și puternică violență. Se pare că el a spus acestea comparînd luptele juridice, în care bastonul pretorului avea un rol simbolic, — violența lor constînd în cuvînt, nu în folosirea mîinii — cu luptele războinice, sîngeroase.

XI. Ce înseamnă cuvîntul *sculna*, care se găsește în *M. Varro*.

1 Există o carte a lui P. Lavinius ¹ alcătuită cu multă grijă și intitulată *Despre cuvintele urîte*. 2 În ea se scrie că în popor se spune *sculna* pentru *seculna*, cuvînt în locul căruia cei ce vorbesc elegant — arată el — spun *sequester*. 3 Și un cuvînt și altul derivă de la *sequi* (a urma), fiindcă și o parte și alta urmează decizia celui ce a fost ales ². 4 *Sculna* se găsește scris în logistoricul lui M. Varro, intitulat *Catus* ³. Ne informează acest lucru Lavinius în cartea sa. 5 Dar ceea ce era depus *ad sequestrem* (la intermediar) se spunea *sequestro positum*, pus la sechestrul, *sequestro* fiind folosit adverbial. Cato, în discursul său *Despre Ptolomeu, contra lui Thermus*, spune: Pe zeii nemuritori nu ⁴....

⁴ Procedura descrisă aici reprezintă o luptă simulată, în fața magistratului, pentru revendicarea proprietății unui obiect: cele două părți atingeau cu mina și cu o vargă (*festuca*, simbolizînd lancea) obiectul revendicat (sau un simbol al acestuia) și-și afirmau printr-o formulă solemnă dreptul. Magistratul oprea lupta și atribuia unuia din părți proprietatea interimară. Cf. Ed. Cuq., *DA*, s.u. *uindicare*; id., *Manuel*, p. 292 și urm.; Jobbè-Duval, *Cours*, p. 68-69; Mignon, III, p. 360, n. 221 (după Giffard).

XI ¹ Despre gramaticul P. Lavinius, nu există altă mărturie decît cea a lui Gellius. Dacă Gellius l-a folosit direct (cum presupune Hosius, p. LVII), epoca activității lui ar putea fi situată pînă în sec. II e.n. Dar nu există certitudine nici asupra sursei reale a lui Gellius, și deci nici asupra datării lui Lavinius. Cf. P. Wessner, *RE*, s.u., 2.

² Cuvîntul *sculna* „arbitru, mediator” e sinonimul vulgar al lui *sequester* și e probabil (Ernout-Meillet, s.u.) de origine etruscă (etimologia lui Lavinius e greșită). *Sequester* „depozitarul unui obiect în litigiu, mediator”, face parte din familia verbului *sequor* (cf. Ernout-Meillet, s.u. *sequester* și *secus*, Walde-Hofmann, s.u. *sequester*).

³ Varro, fr. 37 Riese.

⁴ Cato, *Orationes*, X, fr. 3 Jordan, 8, fr. 179 Malcovati. Sfrșitul capitolului și al lucrării lui Gellius s-a pierdut.

INDICE

I. NUME PROPRII

A. PERSOANE *

L. Aelius [poet tragic și didactic (170 — apr. 85 î.e.n.), născut la Pisaurum, în Umbria, dintr-o familie de origine servilă; viața și-o petrece la Roma, unde-și face și studiile. Tragediile sale, din care ni s-au păstrat titluri și fragmente (mai mult de 40) s-au bucurat de un succes statornic; erau inspirate din Euripide și Sofocle, dar și din istoria romană. Lucrările didactice (*Didascalica*, *Pragmatica* etc.) se ocupă în primul rând de probleme literare. Cf. F. Marx, *RE* s.u., 1; Schanz-Hosius, I, p. 131—137]: II, 6, 23; III, 3, 1, 9; 11, 2, 4; VI, 9, 16; XIII, 2; 3,2; XIV, 1, 34; 5, 2; XVII, 21, 49; XX, 3, 3
*Astyanax*¹, v. 169: XIV, 1, 34; *Atrous*¹: XIII, 2, 2; *Didascalica*^{2,3} fr. 19 F, 20 B: III, 3, 1, 9; cartea I, fr. 1 F, 7 B: III, 11, 2, 4; *Neoptolemus*¹, v. 467: XIII, 3, 2; *Pelopidae*¹, v. 517: II, 6, 23; *Pragmatica*^{2,3} fr. 14 F, fr. 27 B: XX, 3, 3; *Sotadica*³, I, fr. 8: VI, 9, 16

C. Aellius: VI, 14, 9

Adherbal: XVIII, 12, 6

Aeacides: X, 16, 14 sqq.

Aedius v. Valerius

Sex. Aelius Catus: IV, 1, 20

[fr. 1⁴: IV, 1, 20

C. Aelius Gallus¹: XVI, 5, 3

fr. 23: XVI, 5, 3

* Pentru numele romane, trimiterile se fac, în general, la numele de gintă. Îndicăm în note edițiile folosite pentru citarea fragmentelor; lucrările însemnate cu asterisc nu au putut fi consultate direct, trimiterile făcându-se după Hosius.

¹ Ribbeck, *Trag. Fr.*

² Funaioli, *GRF.*

³ Bährens.

P. Aelius Hadrianus [împăratul Hadrian]: III, 16, 12; XI, 15, 3; XIII, 22, 1; XVI, 13, 4—5

De Italicensibus, p. 608⁵: XVI, 13, 4—5

Aellus Melissus: XVIII, 6

De loquendi proprietate: XVIII, 6, 2 sqq.

L. Aellus Stilo Praeconinus [gramatic roman (apr. 150—?), profesorul lui Varro și al lui Cicero. Era adept al stoicismului și, în această calitate, a dat o mare amploare studiilor etimologice; a editat și a comentat vechile texte latine. Cf. G. Goetz, *RE*, s.u., 144]⁶: I, 18; II, 21, 8; III, 3, 1, 12; V, 21, 6; VII, 159 5; X, 21, 2; XII, 4, 5; XVI, 8, 2, 9
Ind. Plaut: III, 3, 1; fr. 4: III, 3, 12; *De proloquiis commentarium*: XVI, 8, 2; fr. 74: XVI, 8, 9

Q. Aelius Tubero: I, 22, 7

Q. Aellus Tubero [om politic, jurist și istoric roman, contemporan cu Cicero; cf. E. Klebs, *RE*, s.u., 156; Schanz-Hosius, I, p. 321—323]: VI, 9, 11; VII, 3, 4, 2; X, 28, 1; XIV, 2, 20; 7, 13; 8, 2

*Historiae*⁷, I, fr. 4: X, 28, 1; fr. 8:

VII, 3; fr. 9: VII, 4, 2—3; *Ad C. Oppium*⁴, p. 367: VI, 9, 11; *De officio senatorio*⁴, fr. 1: XIV, 7, 13; fr. 2: XIV, 8, 2;

Super officio iudicis: XIV, 2, 20

M. Aemilius Lepidus: XII, 8, 5—6

Q. Aemilius Papus: III, 8, 6 sqq.; XVII, 21, 39

L. Aemilius Paulus [om politic roman (edil în 193, pretor în Spania în 191, consul

⁴ Bremer.

⁵ *Oratorum Romanorum fragmenta ...* collegit H. Meyer, Zürich, 1842.

⁶ Funaioli, *GRF.*

⁷ Peter, *HRF.*

în 181 și 168, cenzor în 164), subjugă pe lusitani (190–189), pe ligurii ingauni (181), înfringe pe macedonenii la Pydna (168); din prada de război reține numai biblioteca regelui, gest simbolic prin care Paulus își arată atașamentul față de civilizația greacă. Moare în 160; al doilea fiu al său a fost adoptat în ginta Cornelia (P. Cornelius Scipio Aemilianus): III, 4, 1; IV, 20, 10; VI, 12, 4; IX, 14, 13; XIII, 3, 6; XVI, 8, 10

L. Afranius [poet comic latin (sec. II. î.e.n.), autor de comedii cu subiect roman (*togalae*); se păstrează titluri și fragmente din 43 dintre acestea; cf. F. Marx, *RE*, s.u., 5; Schanz-Hosius, I, p. 143–144; H. Bardon, *Litt.*, p. 138–143]¹: X, 11, 8–9; XIII, 8, 1 sqq.; XV, 13, 3; XX, 6, 5, 11
Consobrini, v. 33–34: XV, 13, 3; *Sella*, v. 298–299: XIII, 8, 1 sqq.; *Titulus*, v. 335: X, 11, 8–9; fără titlu, v. 417: XX, 6, 5, 11

Agathon: XIX, 11, 2

Agrippa v. Menenius

Ahenobarbus v. Domitius

Albinus v. Postumius

Alecu [Alkaios, Alcaeus, celebru poet liric, din insula Lesbos, sec. VII î.e.n.]²: XVII, 11, 1
fr. 111: XVII, 11, 1

Alcibiades [om politic atenian (apr. 450–404 î.e.n.), elev al lui Socrate]: I, 9, 9; 17, 2; XV, 17, 1

Alco: IV, 11, 14

Alexandros [etolianul]³: XV, 20, 8
p. 247: XV, 20, 8

Alexandru [Molossul]: XVII, 21, 33

Alexandru cel Mare: V, 2; VI, 1, 1; VII, 8, 2, sqq.; IX, 3, 3; XIII, 4; XVII, 21, 1, 28, 32, 34; XX, 5

Epistolă către Aristotel: XX, 5, 7 sqq.;

Epistolă către Olimpiada: XIII, 4, 2

Alexis⁴: II, 23, 1; IV, 11, 8

Pythagorizousa, fr. 199: IV, 11, 8

Alfenus Varus⁵: VII, 5

Digeste, XXXIV, *Coniectanea*, II, I p. 330: VII, 5

Alyattes: I, 11, 7

Amyntas [al III-lea, rege al Macedoniei (399–370), tatăl lui Filip al II-lea]: IX, 3, 1; XVII, 21, 28

Anacreon⁶: XIX, 9, 4 sqq.

Anacreonlea, III, p. 298: XIX, 9, 5–6

Anaxagoras: XV, 20, 4, 8

Androclous: V, 14

Andronikos: XX, 5, 10

Androtion: XV, 28, 6

L. Annaeus Cornutus [filozof stoic, retor și gramatic (apr. 20 – după 66), profesorul lui Persius și al lui Lucan; african din naștere, devine profesor la Roma prin anul 50; scrie lucrări filozofice și de gramatică atât în grecește cît și în latinește; cf. H. v. Arnim, *RE*, s.u., 5; (Ueberweg)-Praechter, p. 493]⁷: II, 6; IX, 10, 5–6.

De figuris sententiarum, II, fr. 36: IX, 10, 5–6; *In Vergilium commentarii*, fr. 22: II, 6

L. Annaeus Seneca: XII, 2

*Epistole morale*⁷, XXII, fr. 1: XII, 2, 3 sqq.

*Annales maximi*⁸: IV, 5, 6

XI, fr. 4: IV, 5, 6

Annianus [poet roman, prieten al lui Gellius (vezi și Introducerea, p. XXXVI); cf. P. v. Rohden, *RE*, s.u., 1; Schanz-Hosius, III, p. 22–23]: VI, 7; IX, 10, 1; XX, 8

T. Annius Milo [om politic roman, prieten cu Pompeius și cu Cicero, tribun în 57 î.e.n., pretor în 55; adversar al lui Clo-

¹ Ribbeck, *Com. Fr.*

² Alcée. Sapho, texte établi et traduit par Théodore Reinach avec la collaboration de Aimé Puech, Paris, Les Belles Lettres, 1960.

³ * A. Meineke, *Analecta Alexandrina*, Berlin, 1843.

⁴ Edmonds.

⁵ Bremer.

⁶ *Poetae lyrici Graeci*, rec. Th. Bergk, Leipzig, 1882,

⁷ Mazzarino, *GRF*.

⁸ Peter, *HRF*.

dius, îl asasinează în 52; este apărat în proces de Cicero, ceea ce nu-l salvează însă de pedeapsa exilului; este ucis, la rindul său, în 48; cf. Klebs, *RE*, s.u., 67; G. Chilver, *OCD*, s.u. *Milo*: I, 16, 15; XVI, 8, 7; XVII, 18

Antigenidus: XV, 17, 1

Antiochus [al III-lea, „cel Mare” (241–187 î.e.n.), rege al regatului Seleucid (incepînd din 223) reface unitatea regatului; aliat cu dușmanii Romei, ajunge la război direct cu aceasta și este înfrînt (188); cf. G. T. Griffith, *OCD*, s.u., 3]: IV, 18, 3; V, 5; VI, 2, 5 sqq.; XII, 13, 26

Antologia Palatină, VII, 53: III, 11, 3

Antisthenes [filozof grec (apr. 455–apr. 360 î.e.n.), elev al lui Socrate și fondatorul școlii cinice; doctrina lui e o îmbinare între filozofia lui Socrate și a sofistilor; în etică, consideră virtutea ca singura condiție a fericirii; cf. Natorp, *RE*, s.u., 10; K.v. Fritz, *OCD*, s.u.; (Ueberweg)-Praechter, p. 159–168]¹: IX, 5, 3; XIV, 1, 29; XVIII, 7, 4
II, 286, 65: IX, 5, 3

M. Antistius Labeo [celebru jurist roman din epoca lui August, cu tendințe politice conservatoare (republican, refuză consulatul oferit de August), întemeietorul școlii proculiene (denumită astfel după elevul său, Proculus); opera sa scrisă, extrem de vastă, cuprindea vreo 400 de cărți; cf. Jörs, *RE*, s.u., 34; A. Berger, *EDRL*, s.u. *Labeo*; id., J. W. Duff, *OCD*, s.u., 2]²: I, 12, 1, 18; IV, 2, 3, 7 sqq.; VI, 15, 1: XIII, 10, 1 sqq.; 12, 1 sqq.; XV, 27, 1; 20, 1, 13

Ad XII tab. comm., fr. 2: I, 12, 18; fr. 3: XX, 1, 13; c. II, fr. 1: VI, 15, 1; *Ad edictum praetoris*, IV, fr. 2: XIII, 10, 3; *Posteriores*, XXXVIII–XL: XIII, 10, 2

L. Antonius: I, 16, 5

M. Antonius [oratorul]: IV, 6, 2

M. Antonius [om politic roman, nepotul oratorului; cvestor în 52, tribun în 49, consul, [împreună cu Caesar, în 44; după uciderea dictatorului, în înțelegere cu Octavian și cu Lepidus, constituie triumviratul (43); din nou consul în 34, intră în conflict cu Octavian și, după înfrîngerea de la Actium, se sinucide în Egipt, împreună cu Cleopatra; cf. Groebe, *RE*, s.u., 30]: III, 9, 4–5; VI, 11, 4 sqq.; XV, 4, 3–4

Antonius Iulianus [retor, originar din Spania, profesorul lui Gellius (vezi Introducerea, p. XXXI); cf. P. v. Rohden, *RE*, s.u., 66; Schanz-Hosius, III, p. 137–138]: I, 4; IX, 1; 15; XV, 1; XVIII, 5; XIX, 9; XX, 9

Apion [supranumit Plistonices, poligraf grec din Alexandria activează în orașul natal, apoi la Roma, sub Tiberiu și Claudius; cf. L. Cohn, *RE*, s.u., 3; P. Forbes, *OCD*, s.u.]³: V, 14, 1 sqq.; VI, 8, 2 sqq.; VII, 8, 1–2; X, 10, 2
Aegyptiaca, fr. 5: V, 14, 3 sqq.; fr. 6: VI, 8, 2 sqq.; fr. 7: X, 10, 2; *Alexandri regis laudes*, fr. 22: VII, 8, 1–2

Apollinaris v. Sulpicius

Apollodoros: II, 23, 1

Apollodoros⁴: XVII, 4, 5–6

fr. 77: XVII, 4, 5–6

Apollonius din Rodos: IX, 9, 3

Appius v. Claudius

Aquilius: III, 3, 4

C. Aquilius Gallus: XV, 28, 3

Arcesilanus: III, 5

Archelaus [regele Macedoniei]: XV, 20, 9

Archelaus [general al lui Mitridate]: XV, 1, 4, 6–7

Archiloachus: XVII, 21, 8

Archytas: X, 12, 9–10

Arescon, Arescusa: IX, 4, 15

Arion: XVI, 19

Aristagoras: XVII, 9, 21, 24, 26

³ Jacoby, *F. Gr. Hist.*, 616.

⁴ Jacoby, *Apollodors Chronik*, Berlin, 1902.

¹ Mullach, *FPh G.*

² Bremer.

Aristarchus [din Samothrace (apr. 217-215-145-143 î.e.n.), celebru filolog alexandrin, conducătorul bibliotecii, inițiatorul filologiei științifice; a editat și comentat numeroase texte ale vechilor poeți greci (Homer, Hesiod, Archiloch, Alceu etc.). Cf. L. Cohn, *RE*, s.u., 22; J. F. Lockwood, *OCD*, s.u.]¹: II, 25, 4; XIV, 6, 3
p. 244; XIV, 6, 3

Aristarchus [din Samos]: III, 10, 6

Aristeas [din Proconnesos]: IX, 4, 3

Aristides [din Samos] v. Aristarchus

Aristippus [din Cyrene, elev al lui Socrate, filozof și profesor de retorică, socotit întemeietorul școlii cirenaice, care considera plăcerea drept unic scop al tuturor acțiunilor omenești; cf. (Ueberweg)-Praechter, p. 170-176; după G. C. Field, *OCD*, s.u., întemeietorul școlii cirenaice (menționat în XV, 13, 9) ar fi nepotul elevului lui Socrate (XIX, 1, 10; vezi și nota la text)]²: XV, 13, 9; XIX, 1, 10
II, 407, 16: XIX, 1, 10

Aristo v. Titius

Aristodemus: XI, 9, 2

Aristofan: pref. 20-21; I, 15, 19; XII, 5, 6; XIII, 25, 7; XV, 20, 7; XIX, 13, 3
Ὀλλυάδης³ (?), fr. 427: XIX, 13, 3;
Broștele, 354-356, 369-371: pref. 20-21; 837-839: I, 15, 19; 1154, 1156-1159: XIII, 25, 7; 1445: XII, 5, 6; *Thesmophoriazusa*, 453-456: XV, 20, 7

Aristogiton [vezi p. 223, n. 3]: IX, 2, 10; XVII, 21, 7

Aristotel: I, 11, 17 sqq.; II, 12, 1; 22, 24; 30, 11; III, 6,1 sqq.; 15,1: 16,6,13; IV, 11, 4, 11-12; VI, 6, 2-3; VIII, 7; IX, 3, 3, 5; X, 2, 1; XIII, 5; 7, 6; XV, 26, 1; XVII, 21, 25, 35; XIX, 2, 5; 4; 5, 2 sqq.; XX, 4, 3-4; 5
ad Alexandrum M. ep. (fr. 662 R,

fr. 1 P): XX, 5, 9 sqq.; *De animalibus*: XIII, 7, 6; cartea a VII-a, 4: III, 16, 6, 13; cf. X, 2, 1; *Meteorolog.*, II, 6,17; II, 22, 24; Περὶ μνήμης: [VI, 6, 2-3]: I, 449: VIII, 7; *Problem.*⁴: fr. 214: XIX, 5,3 sqq.; fr. 224: I, 11, 17 sqq.; VII fr. 229: III, 6, 1-2; VII, 3: XIX, 4; XXVI, 29: II, 22, 24; *ib.* 39 (37): II, 30, 11; XXVII, 10: XIX, 4; XXVIII, 7: XIX, 2,5; XXX, 10: XX, 4, 3-4; *Constituția Atenei*, 8: II, 12, 1; *De somno*, 2: VI 6,2-3; *Topic.*, I, 1: XV, 26, 1

Aristoxenus⁶: IV, 11, 4 sqq.

fr. 25 (29 a): IV, 11, 4 sqq.

Arrianus v. Flavius

Artemisia: X, 18

Q. Aseonius Pedianus⁷: XV, 28, 4

fr. 2: XV, 28, 4

Asellus v. Claudius

C. Asinius Gallus: XVII, 1, 1

C. (nu M.) Asinius Pollio [om politic și literat roman (76 î.e.n. - 4 e.n.); debutează în 54 cu un discurs împotriva lui Cato; participă la războiul civil alături de Caesar, pe care-l însoțește în mai multe campanii; după moartea dictatorului, ia partea lui Antonius, devine consul în 40; înființează o bibliotecă publică și o galerie de artă, din prada de război capturată într-o campanie din Iliria; se retrage din viața politică în momentul izbucnirii războiului civil dintre Antonius și Octavian și se dedică literaturii; opera lui literară, din care nu s-au păstrat decât trei scrisori adresate lui Cicero și câteva fragmente, a fost vastă și variată: tragedii, lucrări de istorie, discursuri, pamflele politice etc. Rolul lui esențial constă însă în difuzarea litera-

⁴ * Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta coll. V. Rose, Leipzig, 1886.

⁵ Aristotelis *Epistularum fragmenta cum testimonio* editid et illustravit M. Plezia, Varșovia, 1961.

⁶ *Die Schule des Aristoteles. Texte und Kommentar. Heft II. Aristoxenos.* Von Fr. Wehrli. Basel-Stuttgart, 1945.

⁷ Mazzarino, 9 *GRF.*

¹ * K. Lehrs, *De Aristarchi studiis Homericis*, Leipzig, 1882.

² Mullach, *FPhG.*

³ Edmonds.

turii prin organizarea lecturilor publice și a primei biblioteci; era prieten cu cei mai însemnați scriitori ai vremii sale: Catul, Cinna, Varro, Gallus, Horațiu și Vergiliu. Cf. J. André, *La vie et l'oeuvre de C. Asinius Pollion*, Paris, 1949]: I, 22, 19; X, 26, 1 sqq.

Ad Ciceronem ep. (= Cic., *Ad familiares*, X, 33, 5): I, 22, 19; *ad Plancum ep.*¹, fr. 2: X, 26, 1 sqq.

C. **Ateius Capito** [jurist roman (sec. I î.e.n. – 22 e.n.). rivalul lui Antistius Labeo; doctrina lui era conservatoare în ceea ce privește dreptul, dar aproba schimbările intervenite în structura statului roman: a lăsat numeroase opere scrise: *De iure pontificio*, *Coniectanea* (conținând cărțile *De iudiciis publicis* și *De officio senatorio*) etc. Cf. P. Jörs, *RE*, s.u., 8; A. Berger, *OCD*, s.u. *Capito*]²: I, 12, 8; II, 24, 2, 15; IV, 6, 10: 10, 7–8; 14, 1; X, 6, 4; 20, 2 sqq.; XIII, 12, 1 sqq.; XIV, 7, 12–13; 8,2; XX, 2, 3 *Coniectanea*, fr. 4: XIV, 8,2; fr. 5: XIV, 7, 12–13; fr. 6: II, 24, 2; fr.7: II, 24, 15; fr. 9: XX, 2, 3; *De iudiciis publicis*, fr. 1: IV, 14, 1; fr. 2: X, 6,4; *De officio senatorio*, fr. 1: IV, 10, 7; fr. 2: IV, 10, 8³; *De iure pontificio*, fr. 1: IV, 6, 10; *Epist.*, II, p. 287: XIII, 12, 1 sqq.

A. **Aternius Varus**: II, 11, 1

L. **Atillus**: V, 17, 2

M. **Atillus** [autor de comedii „palliatae”, contemporan cu Caecilius]: XV, 24

M. **Atillus Regulus**: VII, 3; 4

¹ Funaioli *GRF*.

² Bremer.

³ După Wl. Strzelecki, *Über die Coniectanea des Ateius Capito*. *Hermes*, 86, 1958, 2, p. 246–250, repartiția probabilă pe cărți ar fi următoarea (ediția fragmentelor datorată aceluiași savant polonez nu ne-a fost accesibilă): c. IV (*De officio senatorio*), fr. 1: XIV, 7, 12–13; fr. 2: XIV, 8, 2; fr. 3: II, 24,2; fr. 4: IV, 10, 5–8; c. IX (*De iudiciis publicis*), fr. 5: IV, 14, 1–6; fr. 6: X, 6, 2–4; c. incertă., fr. 7: XX, 2, 3; fr. 8: II, 24, 15.

M. **Atillus Regulus**: IV, 3, 2

C. (nu Q.) **Atillus Serranus**: XV, 28, 3

Atta v. **Quinctius**

Attalus: XII, 13, 26

Augustus v. **Iulius**

Aurelius Opilius: I, 25, 17–18; III, 3, 1

Ind. Plaut.: III, 3, 1; *Musae*, 1, fr. 2¹: I, 25, 17–18

Q. **Axius**: VI, 3, 10

Bacchylides [poet liric grec (sec. V î.e.n.), autor de ode, elogii (encomia), imnuri etc.]⁴: XX, 7, 2

Encomia, 20 D, 4–6: XX, 7, 2

Balbus v. **Cornelius**

Bassus v. **Gavius Ventidius**

Bathyllus: XIX, 9, 6

Bias [din Priene, unul din „cei șapte înțelepți”, om politic în cetatea natală (sec. VII–VI); numeroasele legende transmise despre el permit cu greu degajarea unor date biografice precise; i se atribuie paternitatea mai multor apoftegme; cf. Crusius, *RE*, s. u., 10]: V, 11

Bibulus v. **Calpurnius**

Drutus v. **Iunius**

S. **Caecilius**: XX, 1

Q. **Caecilius Metellus** [om politic (sec. I î. e.n.), legat al lui Pompeius în Orient (67), tribun al plebei (62), pretor (60), consul (57); adversar al lui Cicero, deschide campania împotriva acestuia în legătură cu executarea ilegală a compli-cilor lui Catilina (62); în timpul consulatului se împacă cu Cicero și contribuie la readucerea lui din exil; cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 96; J. M. Cobban, *OCD*, s.u. *Metellus*, 10]: XVIII, 7, 7, 9

Q. **Caecilius Metellus**, **Macedonicus** [om politic roman (apr. 188–115), pretor în 148, consul în 143, censor în 131, partizan, apoi adversar al Gracchilor: din campaniile din Macedonia (148) aduce numeroase opere de artă; cf. F. Münzer,

⁴ Bacchylidis, *Carmina cum fragmentis*, post Fr. Blass et Guil. Suess, septimum edidit Br. Snell, Leipzig, Teubner, 1958.

RE, s.u., 94; A. H. McDonald, *OCD*, s.u. *Metellus*, 3]¹: I, 6

De prole augenda (De ducendis uxoribus), fr. 6: I, 6, 2; fr. 7: I, 6, 8

- Q. **Caecilius Metellus** Numidicus [om politic aristocrat roman, consul în 109, repurtează victorii împotriva lui Iugurtha; cenzor în 102; în conflict cu Marius, se exilează la Rodos (100); se întoarce în 99 și moare, poate otrăvit, în 91; cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 97; M. Holroyd, *OCD*, s.u. *Metellus*, 6]²: VII, 11; XII, 9, 4 sqq.; XIII, 29, 1, 4; XV, 13, 6, 14; XVII, 2, 7

In Valerium Messalam accus., fr. 8: XV, 14; *Ad Cn. et L. Domitios ep.*: XV, 13, 6; XVII, 2, 7; *In C. Manlium tr. pl.*, fr. 6: VII, 11; *De triumpho suo*, fr. 7: XII, 9,4 sqq.

- Q. **Caecilius Metellus** Pius [om politic (prima jumătate a secolului I), pretor în 89, consul în 80; conduce armatele lui Sulla împotriva partizanilor lui Marius (82), luptă împotriva lui Sertorius în Spania (79–72); moare în 64; cf. A. Momigliano, *OCD*, s.u. *Metellus*, 7]: IX, 1,1; XV, 28, 3

- Caecilius** Statius [poet comic roman (apr. 220–168), gal de origine; comedii sale, inspirate mai ales din Menandru, și-au câștigat destul de greu adeziunea publicului; s-au păstrat 42 de titluri și cîteva fragmente; cf. Schanz-Hosius, I, p. 101–103]³: II, 23, 5 sqq.; III, 16, 4–5; IV, 20, 13; V, 6, 12; VI, 7, 9; 17, 13; XI, 7, 6; XV, 9,1,3: 14,5: 15,2: XV, 24; XVII, 21, 49

Chrysius, v. 21–23: VI, 17, 13; *Hypobolimaetus Aeschines*, v. 92: XV, 14,5; *Plocium*, v. 142–156: II, 23, 10; v. 158–162: II, 23, 13; v. 169–172: II, 23, 21; v. 164: III, 16, 4–5; *Polumenae*, v. 190: XI, 7, 6; *Subditivus*, v.

79–80: XV, 9, 1; *Synaristosae*, v. 197–198: XV, 15, 2; *Triumphus*, v. 228: VI, 7, 9

- A. **Caecina** [client al lui Cicero într-un proces de moștenire (69)]: VII, 16, 12

Q. **Caedicius**: III, 7, 1, 20–21

M. **Caelius**: I, 15, 9–10

- Cn. **Caelius** Sabinus [jurist roman (sec. I e.n.), consul în 69]⁴: IV, 2, 3; VI, 4
De edict. aed. cur., fr. 2: IV, 2, 3

- M. **Caelius** Rufus [om politic roman (82 (?) – 48), tribun (52), edil (50), pretor (48); prieten cu Cicero, acesta îl apără în 56 împotriva unor acuzații *de ui*; este ucis în 48, cînd încerca să se opună politicii lui Caesar; cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 35; Schanz-Hosius, I, p. 398–400]: XVII, 1, 4, 8, 11

Caepio v. Servilius

- L. **Caesellius** Vindex [gramatic roman din epoca lui Hadrian (?); autorul unui *Stromateus*, intitulat și *Comentarium lectionum antiquarum*; scrierile lui, combătute de contemporani, s-au pierdut; cf. Schanz-Hosius, III, p. 154–156]: II, 16,5 sqq.; III, 16, 1; VI, 2: IX, 14, 6: XI, 15, 2 sqq.; XVIII, 11; XX, 2, 2
Lectionum antiq. comm.: II, 16, 5 sqq.: III, 16, 11; VI, 2; XI, 15, 2 sqq.: XX, 2, 2

Callicles: X, 22, 2

- Callimachus** [din Cyrene, poet și filolog alexandrin (apr. 305–apr. 240), autor de imnuri, ode, iambi, elegii narative (*Ἀντίχρως* „cauze”) etc.]⁵: IV, 11, 2; IX, 9, 3; XVII, 21, 41

fr. 128: IV, 11, 2

Callistratus: III, 13, 5

M. **Calpurnius Bibulus**: IV, 10, 5

- L. **Calpurnius Piso** Frugi [analist și om politic roman, aristocrat, adversar al Gracchilor; tribun în 149, consul în 133, cenzor în 120 (?); *Analele* relatează istoria Romei de la origini pînă în vremea lui; cf. A. H. McDonald, *OCD*, s.u. *Piso*,

¹ Malcovati, *ORF*, 18.

² Malcovati, *ORF*, 58.

³ Ribbeck, *Com. Fr.*

⁴ Bremer.

⁵ *Callimachea* edidit O. Schneider, Leipzig. 1870.

- 1; Schanz-Hosius, I, p. 195–196]¹: VII, 9; XI, 14; XV, 29, 2
Annales, I, fr. 8: XI, 14; II, fr. 10: XV, 29, 2; III, fr. 27: VII, 9
- L. Calpurnius Piso** Caesoninus [om politic (consul în 58 î.e.n., cenzor în 50), adversar al lui Cicero: cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 90]: XIII, 25, 22
- Calvisius Taurus** [filozof platonician, comentator al operelor lui Platon (*Gorgias* și *Timaios*), polemist împotriva școlilor adverse; cf. K. Praechter, *RE*, s.u. *Tauros*, 11; (Ueberweg)-Praechter, p. 546; v. și Introducerea, p. XXXIII-XXXIV]: I, 9, 8 sqq.; 26,1 sqq.; II, 2; VII, 10; 13: 14,5; VIII, 6; IX, 5, 8; X, 19; XII, 5; XVII, 8; 20; XVIII, 10; XIX, 6, 2; XX, 4
Commentarii: I, 26, 3; *In Platonis Gorg. comm.*, I: VII, 14, 5; [De Stoicorum ἀπαθεία]: XII, 5, 5
- Calvus** v. Licinius
- Camillus** v. Furius
- Carneades** [din Cyrene, filozof grec (214/213–129/128), întemeietorul noii Academii; a făcut parte, împreună cu stoicul Diogene din Babilon și cu peripateticianul Critolaus, din delegația trimisă de atenieni la Roma în 156–155; s-a distins în polemica împotriva teoriilor teologice ale stoicismului și a accentuat nuanța sceptică pe care o imprimase Arcesilaus Academiei; nu a lăsat lucrări scrise: cf. H. v. Arnim, *RE*, s.u. *Karneades*: K. O. Brink, *OCD*, s.u.; (Ueberweg)-Praechter, p. 468–469]: VI, 14,9–10; XVII, 15, 1 sqq.; 21, 1, 48
- Sp. Carvilius Maximus Ruga** [om politic (consul în 234, 228), înfringe pe sarzi (231); moare în 211; celebru mai ales prin divorțul său; cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 10]: IV, 3, 2; XVII, 21, 44
- L. Cassius Hemina**¹: XVII, 21, 3
Annales I, fr. 8: XVII, 21, 3
- C. Cassius Longinus** [consul în 171 î.e.n.; cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 55]: IX, 4, 15
- C. Cassius Longinus**: III, 9,4–5
- T. Castricius** [vezi Introducerea, p. XXXI]: I,6,4 sqq.; II, 27,3; XI, 13; XIII, 22
- Catilina** v. Sergius
- Cato** v. Porcius
- Catullus** v. Valerius
- Catulus** v. Lutatius
- Caudex** v. Claudius
- Cebes**: II, 18, 4
- Celsinus** v. Iulius
- Centho** v. Claudius
- Cethegus** v. Cornelius
- Chares**²: V, 2, 2
 fr. 14: V, 2, 2
- Chilo** [efor al Spartei (556/555 î.e.n.), unul din „cei șapte înțelepți”]: I, 3
- Chrysippus** [din Soloi, filozof stoic (aprox. 280–207 î.e.n.), succesorul lui Cleante la conducerea școlii (232), combate scepticismul Academiei medii și elaborează un vast corp de doctrină al stoicismului; cf. K. v. Fritz, *OCD*, s.u.; (Ueberweg)-Praechter, p. 413–414]³: I, 2, 10; VI, 16, 6; VII, 1, 2 sqq.; 2; XI, 12, 1; XIV, 4; (XVI, 8, 4); XIX, 1, 14
 Περὶ καλοῦ καὶ ἡδονῆς, c. I, III, p. 197, XXVIII, fr. 1: XIV, 4; Περὶ προνοίας, c. IV, fr. 1169–1170: VII, 1, 2 sqq.; fr. 1000: VII, 2, 1 sqq.; (fr. 977: VII, 2, 15); fr. 1000: VII, 2, 6 sqq.
- Cicero** v. Tullius
- L. Cineius**⁴: VII, 15, 5; XVI, 4, 1–2, 5–6
De re militari, III, fr. 1: XVI, 4, 1; V, fr. 2: XVI, 4, 2–4; fr. 3: XVI, 4, 5; VI, fr. 4: XVI, 4, 6
- Cinna** v. Helvius
- Claudia** (ginta): XIII, 23, 8
- Claudia**: X, 6
- Ser. Claudius** [gramatic roman (prima jumătate a sec. I î.e.n.), ginerele lui Aelius Stilo; s-a ocupat, ca și acesta, de etimologia și de autenticitatea comediiilor plautine; cf. Schanz-Hosius, I, p. 585]⁵: III, 3, 1; XIII, 23, 19

¹ Peter, *HRF*.² Müller *FHG*.³ Arnim, *SVF*.⁴ Bremer.⁵ Funaioli, *GRF*.

Commentarii, fr. 4 : XIII, 23, 19 ; *Ind. Plaut.* : III, 3, 1

Ti. Claudius Asellus [om politic, participă la diverse campanii ; trecut printre *aerarii* de către Scipio (142) îl dă în judecată când ajunge tribun al plebei (140 (?) i.e.n.) ; cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 63] : II, 20, 6 ; III, 4, 1 ; IV, 17, 1 ; VI, 11, 9

Ap. Claudius Caecus [om politic (sec. IV—III i.e.n.), consul în 307 și 296, cenzor în 312 ; sub cenzura lui s-a construit Via Appia ; este primul scriitor roman cult ; discursul său împotriva păcii cu Pyrrhus a fost publicat și a circulat multă vreme (cel puțin pînă în epoca lui Cicero)] : X, 6 ; XVII, 21, 40, 42

Ap. Claudius Caudex : XVII, 21, 40

C. Claudius Centho : XVII, 21, 42—43

Ap. Claudius Crassus : IX, 11, 3

Claudius Marcellus (?) v. Marcellus

Ti. Claudius Nero [împăratul Claudius (10 i.e.n. — 54 e.n., împărat din 41)] : XIII, 14, 7

C. Claudius Pulcher [om politic, pretor în 180, consul în 177, cenzor în 169 împreună cu Ti. Sempronius Gracchus, tatăl tribunilor ; moare în 167] : VII, 16, 11

P. Claudius Pulcher : X, 6, 2

Q. Claudius Quadrifarius [analist roman (sec. II—I i.e.n.), narează evenimentele de la invazia galilor pînă în vremea sa (cel puțin 23 cărți) ; sursă importantă a lui T. Livius ; cf. Schanz-Hosius, I, p. 316—318]¹ : I, 7, 9, 13 ; 16, 1 ; 25, 6 ; II, 2, 12—13 ; 19, 7—8 ; III, 7, 21 ; 8, 5 sqq. ; V, 17, 5 ; 21, 6 ; VI, 11, 7 ; IX, 1 ; (11, 2 sqq.) ; 13,1 sqq. ; 14,1 sqq. ; 20 ; X, 1,3—4 ; 13,4 ; XIII, 29 ; 30, 7 ; XV, 1, 4 sqq. ; XVII, 2,2 sqq. ; 13,5—6,8 ; XX, 6, 11

Annales, I, fr. 10 b : IX, 13, 4 sqq. ; 14,1—2 ; fr. 12 : IX, 11, 2 sqq. ; fr. 15 : VI, 11,7 ; fr. 16 : II, 19,7 ; fr. 19 : II, 19,8 ; fr. 21 : I, 25, 6 ; fr. 22 : XVII, 2,2 sqq. ; fr. 30 : IX, 14,3, 20 ; III,

fr. 40 : III, 8,5 sqq. ; fr. 42 : III, 7, 21 ; fr. 43 : I, 7, 9, 13 ; fr. 44 : I, 16, 1 ; V, fr. 53 : V, 17,5 ; VI, fr. 57 : II, 2,12—13 ; fr. 58 : XVII, 13,6, 8 ; VIII, fr. 70 : XVII, 13, 5, 8 ; XIII, fr. 76 : XIII, 29 ; XVIII, fr. 79 : I, 7, 9, 13 ; XIX, fr. 81 : XV, 1,1 sqq. ; fr. 82 : X, 1, 3—4 ; fr. 83 : XX, 6, 11 ; fr. 85 : IX, 1 ; fr. 86 : XIII, 30, 7 ; XXI, fr. 87 : X, 13, 4 ; XXIII, fr. 89 ; X, 13, 4

Cleante [Cleanthes din Assos, filozof stoic (331—232 i.e.n.), elevul și succesorul lui Zenon ; cf. K.v. Fritz, *OCD*, s.u. (Ueberweg)—Praechter, p. 413] : I, 2, 10

Clearchus : IV, 11, 14

fr. 10² : IV, 11, 14

Clearchia : IX, 9, 5

Cleopatra : II, 22, 23

Cloatius : Verus³ : XVI, 12

fr. 1 : XVI, 12, 5 ; fr. 2 : XVI, 12, 3 ;

fr. 3 : XVI, 12, 2 ; fr. 4 : XVI, 12, 4

Clodius v. Claudius

P. Clodius Pulcher [om politic implicat în numeroase scandaluri : în 62 apare în îmbrăcăminte femeiască la serbările în cinstea zeiței Bona Dea ; ales tribun al plebei (58), obține exilarea lui Cicero ; este ucis de T. Annius Milo în 18 ian. 52] : I, 16, 15 ; II, 7,20 ; X, 20, 3

Clodius Tuscus : V, 20, 2

L. Coelius Antipater [istoric, jurist și retor roman (a doua jumătate a sec. II i.e.n.) ; opera lui principală e istoria celui de al doilea război punic (7 cărți) ; cf. Schanz-Hosius, I, p. 200—202]² : X, 1, 3—4 ; 24,6—7

Historiae, II, fr. 25 : X, 24, 6—7 ; III, fr. 59 : X, 1,3—1

Pontius Cominius : XVII, 2, 24

Coriolanus v. Marcius

C. Cornelius : XV, 18, 2—3

L. Cornelius Balbus : XVII, 9, 1

M. Cornelius Cethegus : XII, 2, 3, 11

Cn. Cornelius Dolabella [om politic, partizan

² *Die Schule des Aristoteles*. Texte und Kommentar. Heft III. Clearchos. Von Fr. Wehrli, Basel, Schwabe 1948.

³ Funaioli, *GRF*.

¹ Peter, *HRF*.

al lui Sulla, consul în 81 î.e.n.; guvernator al Macedoniei; a fost acuzat, în 77, de către Caesar pentru jefuirea provinciei, dar a fost achitat]: IV, 16, 8; XV, 28, 3

P. **Cornelius Dolabella**: III, 9, 4

M. **Cornelius Fronto** [vezi introducerea, 2.2]: II, 26; XIII, 29; XIX, 8, 10, 13

Cn. **Cornelius Lentulus Clodianus**: XVIII, 4, 3–4, 6

Cornelius Nepos [istoric roman (apr. 99–apr. 24 î.e.n.), originar din Galia, prieten cu Cicero, Catul etc. Ni s-au păstrat biografiile ale unor oameni iluștri greci și romani (fragmente dintr-o lucrare mai vastă); *Cronica* și *Exemplele* sale, precum și biografiile lui Cicero și Cato, poeziile etc. s-au pierdut; cf. J.C. Rolfe, *OCD*, s.u.; Schanz-Hosius I, p. 351–361]¹: VI, 18, 11; 19, 2; XI, 8, 5; XV, 28; XVII, 21, 3, 8, 24 *Chronica*, fr. 2: XVII, 21, 3; fr. 4: XVII, 21, 8; fr. 5: XVII, 21, 24; *Exempla*, fr. 2 (lib. V): VI, 18, 11; fr. 3: VI, 19, 2; *De illustribus uiris*, fr. 14: XI, 8, 5; *De uita Ciceronis*, fr. 1: XV, 28

P. **Cornelius Rufinus**: IV, 8; XVII, 21, 39

P. **Cornelius Scipio** [tatăl lui Scipio Africanus, el însuși om politic (consul în 218) și comandant militar (în Galia și Spania); moare în Spania, în 211; cf. H. H. Scullard, *OCD*, s.u. *Scipio*, 4]: VI, 1, 2 sqq.

P. **Cornelius Selpio Aemilianus Africanus** minor [om politic roman (185 (184)–129), fiul lui L. Aemilius Paulus; consul în 146 și 134; cenzor în 142; luptă în Spania (151), apoi (începând din 149) în Africa împotriva Cartaginei, pe care o cucerește și o distruge (146); în 132 înfringe Numantia (Spania); se opune Gracchilor, fiind în același timp un promotor al elenismului la Roma; cf. A. H. Mc Donald, *OCD*,

s.u. *Scipio*, 11]²: II, 13, 3; 20, 5–6; III, 4, 1–2; IV, 17, 1; 20, 10; V, 19, 15–16; VI, 11, 9; 12, 4–5; XIII, 3, 6; XVI, 8, 7, 10–11; XVII, 5, 1–2

Ad populum in censura de moribus, fr. 13: IV, 20, 10; fr. 14: V, 19, 15–16; *Adu. P. Sulpicium Gallum*, fr. 17: VI, 12, 4–5; *Pro se contra Ti. Claudium Asellum*, fr. 19: VI, 11, 9 (cf. III, 4, 1); IV, 17, 1; fr. 20: II, 20, 5–6

P. **Cornelius Scipio Africanus maior** [om politic roman (236–apr. 184), edil în 213, consul în 205 și 194, cenzor în 199; în tinerețe a participat la lupta de la Cannae; cucerește în Spania, orașul Carthago Noua (209) și stabilește dominația romană în provincie; i-a învins pe cartaginezi în lupta decisivă de la Zama (202), și, ca adjunct al fratelui său Lucius, pe regele Antiochus (190–189); cf. Henze, *RE*, s.u., 336; H. H. Scullard, *OCD*, s.u. *Scipio*, 5]³: IV, 17, 1; 18; VI, 1; 19, 2 sqq.; VII, 8; XII, 8, 1 sqq.; XVII, 21, 1

Aduersus M. Naevium, fr. 3: IV, 18, 3

L. **Cornelius Scipio Asiaticus** [fratele lui Scipio Africanus, luptă în Spania (207–206), în Sicilia (205), în Africa (204–202) sub comanda acestuia; edil în 195, consul în 190, pretor în Sicilia (193); obține comanda, formală, în războiul împotriva lui Antiochus, pe care îl înfrânge la Magnesia (189); despre procesele care au urmat, vezi notele la text; cf. A. H. McDonald, *OCD*, s.u. *Scipio*, 7]: IV, 18, 8; VI, 19, 2 sqq.; XVI, 4, 2

P. **Cornelius Scipio Nasica Corculum** [om politic, edil în 169, cenzor în 159, consul în 155; se distinge în războiul cu Macedonia (168), în campania din Dalmația (155) etc.]: IV, 20, 11

L. **Cornelius Sisenna** [istoric și om politic roman (sec. II–I î.e.n.), pretor în 78, apărător al lui Verres (70); *Istoriile* sale

² Malcovati, *ORF*, 21.

³ Malcovati, *ORF*, 4.

¹ Peter, *HRF*.

tratează în special evenimentele dintre anii 90 și 82 (războaiele cu aliații și războiul civil din vremea lui Sulla; cf. Schanz-Hosius, I, p. 324 – 326)¹: II, 25, 9; IX, 14, 12; XI, 15, 7; XII, 15, 1–2

Historia, IV, fr. 55: XI, 15, 7; VI, fr. 126: XII, 15, 2; fr. 127: XII, 15, 2; fr. 128: IX, 14, 12; (fără indicarea cărții) fr. 137: XII, 15, 1.

- I. **Cornelius Sulla** [om politic aristocrat (138–78 î.e.n.), cvestor în 107, consul în 88, se distinge în luptele cu „aliații” (89); declanșează un prim război civil împotriva lui Marius (toamna 88), conduce campania contra lui Mitridate (87–85); un al doilea război civil (83–82) îi dă puterea supremă pe care o exercită, cu ajutorul unor represivni singeroase în favoarea aristocrației (82–79); pierzând, parțial, sprijinul acesteia, abdică (iulie 79); moare în primăvara 78; din ultima perioadă a vieții datează „memoriile” sale (*Res gestae*), neterminate (în 22 de cărți)¹: I, 12, 16; II, 24, 11; X, 20, 10; XIII, 14, 4; XV, 1, 6–7; 28, 3; XVIII, 4, 4; XX, 6, 3

Res gestae, II fr. 2: I, 12, 16; fr. 3: XX, 6, 3

- P. **Cornelius Sulla**: I, 12, 16

- P. **Cornelius Sulla** [nepot al dictatorului, ales consul în 65, a fost înlăturat din cauza neregulilor electorale pe care le-a săvârșit; a fost implicat de asemenea într-o conspirație care-și propunea să-i ucidă pe consuliile nou aleși; în 62 a fost acuzat de complicitate cu Catilina; apărât de Cicero, a fost achitat; moare în 45; cf. J. M. Cobban, s.u. *Sulla*, 2]: I, 5, 3; XII, 12, 2

- Ti. **Cornelianus** [om politic al vechii republicii romane, consul în 280, înfringe pe etrusci și oprește înaintarea lui Pyrrhus; e primul plebeu care devine *pontifex maximus* (253); e considerat cel dintâi

profesor de drept la Roma; cf. H. H. Scullard, *OCD*, s.u., 1]: I, 10, 1; IV, 6, 10

Corvinus v. Valerius

L. **Cossitius**: IX, 4, 15

Crassus v. Licinius

Crates [din Mallos, gramatic grec (sec. II î.e.n.), a stimulat, în timpul prelungirii forțate a șederii lui la Roma (168 î.e.n.) interesul romanilor pentru filologie; a scris lucrări despre Homer, Hesiod, Euripide, Aristofan etc.; în disputa analogie – anomalie, Crates era partizanul anomalistilor; cf. P. Forbes, *OCD*, s.u., 3]: II, 25, 4; XIV, 6, 3

Critolaus [din Phaselis, filozof peripatetician (prima jumătate a sec. al II-lea î.e.n.), conducătorul Liceului; membru al delegației care a vizitat Roma (156–155 î.e.n.); apără, împotriva stoicilor, teoria lui Aristotel privind eternitatea universului; în etică admite materialitatea sufletului și a divinității; pare să fi fost influențat de stoicism; cf. K. O. Brink, *OCD*, s.u.; (Ueberweg)-Praechter, p. 485–486]: VI, 14, 9 – 10; IX, 5, 6; XI, 9, 1–2; 10, 1; XVII, 21, 44

Crobyla: II, 23, 9

Croesus [ultimul rege al Lydiei (apr. 560–516 î.e.n.), celebru prin bogățiile sale, înfrânt de Cyrus]: V, 9

Cteslas: IX, 4, 3

M'. **Curius Dentatus** [om politic de origine plebeiană, consul în 290, 284, 275 și 274, cenzor în 272; înfringe pe samniți și pe sabini (290), pe galii scnoni (284), pe Pyrrhus (275) etc. Moare în 270; cf. E. T. Salmon, *OCD*, s.u. *Dentatus*, 2]: I, 10, 1; X, 16, 16; XIV, 1, 24

Cyrus [fondatorul imperiului pers (559 – 529 î.e.n.)]: X, 16, 4; XIV, 3, 3–4

Darius [I, regele perșilor (521–486 î.e.n.)]: XVII, 9, 20–21

Darius [III Codomanus, ultimul rege al perșilor (apr. 380–330, rege din 336),

¹ Peter, *IRF*.

- infrint de Alexandru Macedon și ucis de proprii săi curteni]: VII, 8, 3; XX, 5, 7,
- Davus** [nume de sclav din comedii]: XVIII, 12, 4
- Demades**: XI, 10, 1, 6
- Demetrius** Poliorcetes: XV, 31
- Democrit** [din Abdera, celebru filozof materialist grec (apr. 460—apr. 370; datele sînt în discuție), creator al unei teorii atomistice a Universului]¹: IV, 13, 3; V, 3, 4 sqq.: 15,8; X, 12,1 sqq., 17; XVII, 21, 18
(Opere neautentice) *De ui et nat. chamaeleontis*, II, p. 125—126: X, 12,1 sqq.: [Περὶ λουμῶν], II, p. 127: IV, 13,3
- Demostene**: I, 5, 1; 8, 3 sqq.; II, 27; III, 13; VIII, 9; IX, 3, 1; X, 19,2—3; XI, 9; 10, 1; XIII, 1, 6—7; XV, 28, 6—7; XVII, 21, 31,35
Impotriva lui Androtion: XV, 28,6; 7 (9): X, 19, 2—3; *Despre coroană*, 67: II, 27; 205: XIII, 1,6—7; *Impotriva lui Timocrate*: XV, 28,6
- Dexippus** v. Dioxippus
- Diagoras**: III, 15,3
- Dicaearchus** (Dikaiarchos)²: IV, 11, 14 fr. 36: IV, 11, 14
- T. Didius** [om politic din partidul aristocrat, tribun în 103, pretor în 101, consul în 98; luptă în Macedonia și în Spania; moare în războiul cu „aliații” (89); cf. M. Holroyd, *OCD*, s.u., 1]: II, 27,2
- Diodorus** Cronus: XI, 12, 2—3
- Diogenes** [din Sinope (apr. 400—apr. 325 î.e.n.), fondatorul școlii cinice (dezvoltare a principiilor lui Anlistene); după Diogene, fericirea se obține prin satisfacerea exclusivă a necesităților naturale; scrierile lui s-au pierdut, iar viața și doctrina i-au fost împodobite de numeroase legende și atribuirii cronate; cf. K.v. Fritz, *OCD*, s.u.,2; (Ueberweg)-Praechter, p. 168—169]: II, 18, 9; XVIII, 7, 4; 13, 7—8
- Diogenes** [din Seleucia (sau din Babilon), filozof stoic (apr. 240—152 î.e.n.), elevul lui Chrysipp și succesor al lui Zenon din Tars la conducerea școlii, profesorul lui Panaetius; a făcut parte din delegația de filozofi trimisă la Roma (155), contribuind la răspîndirea stoicismului în cercurile intelectualității romane; cf. W. D. Ross, *OCD*, s.u., 3; (Ueberweg)-Praechter, p. 414]: I, 2, 10; VI, 14,9—10; XVII, 21, 48
Etica: I, 2, 10
- Dion**: III, 17,2
- Dionysia**: I, 5, 3
- Dionysius** [cel Bătrîn, tiranul Siracuzei]: XVII, 21, 19
- Dionysius** [cel Tinăr, tiranul Siracuzei]: XVII, 21, 29
- Diopethes**: XVII, 4, 5
- Dioxippus**: XVII, 11, 5
- Dolabella** v. Cornelius
- Domitianus** v. Flavius
- Cn. **Domitius** Ahenobarbus: XV, 11,2; 13,6
- L. **Domitius** Ahenobarbus [om politic aristocrat, prieten cu Q. Metellus Numidicus, pretor în 97, guvernator în Sicilia, consul în 94, ucis în 82; cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 26]: XV, 13,6
- Domitius** Insanus: XVIII, 7, 1 sqq.
- Dracon**: XI, 18, 1, 2, 5
- Drusus** v. Livius
- Echeclus**: V, 9, 5
- Elys** (?)³: XIII, 14, 7
fr. unic: XIII, 14,7
- Empedocles** [din Agrigent, filozof și om politic democrat (apr. 483— apr. 433), scrie, în versuri, *Despre natură* (Περὶ φύσεως) și *Purificări* (Καθαρμοί), din care s-au păstrat fragmente; consideră cele patru „elemente” (pămîntul, apa, aerul și focul) drept principii materiale ale lucrurilor, acționate de două forțe contrarii: iubirea, unificatoare, și ura, despărțitoare; cf. A. Porteous,

¹ Diels, *FVS*.

² *Die Schule des Aristoteles*, Texte und Kommentar. Heft I. *Dikaiarchos*, von Fr. Wehrli. . ., Basel-Stuttgart, 1944.

³ Mazzarino, *GRF*.

OCD, s.u.; (Ueberweg)-Praechter, p. 91–97]¹: IV, 11, 9–10; XVII, 21, 14 fr. 141: IV, 11,9

Q. **Ennius** [poet latin (239–169 i.e.n.), originar din Rudiae (Calabria); a intrat în armata romană și a fost adus de Cato la Roma (204), unde s-a apropiat de cercul lui Scipio Africanus și de M. Fulvius Nobilior (pe care-l însoțește în campania din Etolia, 189). Activitatea sa literară este extrem de importantă prin varietatea ei și prin influența pe care a exercitat-o asupra poeziei latine a secolelor următoare. A scris un poem epic, în hexametri, consacrat istoriei romane, *Annales* (18 cărți, relatînd evenimentele de la origini pînă la anul 171), numeroase tragedii cu subiect grecesc, inspirate în primul rînd din Euripide, două tragedii cu subiect roman, comedii, satire, un poem dedicat victoriilor lui Scipio, poeme didactice (*Epicharmus*, *Euhemerus*), epigrame etc.; cf. E. H. Warmington, *OCD*, s.u.; Schanz-Hosius, I, p. 86–100]²: I, 22, 16; II, 26, 12, 21 sqq.; 29, 20; III, 14,5; IV, 7, 2; 17,14; V, 11, 12 sqq.; 15,9; 16,5; VI, 2, 3 sqq.; 9, 2, 17; 12,7; 17,10; VII, 5, 10; 6, 6,9; 16,9–10; IX, 4,1; 14,5; X, 1,6; 25, 4; 29, 2; XI, 4,3–4; XII, 2, 2, sqq., 11; 4; XIII, 21, 13–14; 23, 18; XV, 24; XVI, 10,1 sqq.; XVII, 17,1; 21, 43, 49; XVIII, 2,7, 12, 16; 5, 2, 4 sqq.; 9,3 sqq.; XIX, 8, 6; 10,11 sqq.; XX, 10,2 sqq.

Annales, c. I, fr. XLVII, v. 94: VII, 6,9; fr. LX, v. 104: XIII, 23, 18; c. III, fr. XI, v. 158: I, 22, 16; c. VI, fr. VIII, v. 183–185: XVI, 10, 1 sqq.; c. VII, fr. XII, v. 234–252: XII, 4; fr. XIII, v. 232: XVIII, 5, 4 sqq.; c. VIII, fr. III, v. 268–273: XX, 10, 3 sqq.; fr. XXI, v. 295: X, 1,6; c. IX, fr. IV, v. 306–308: XII, 2, 3, 11; fr. XVII, v. 325:

VI, 12, 7; c. X, fr. I, v. 326–327: XVIII, 9,3 sqq.; c. XII, fr. V: XVII, 21, 43; c. XIII, fr. III, v. 380: XVIII, 2, 12, 16; fr. IV, v. 381–382: VI, 2, 3 sqq.; v. 381–383: VI, 2,9; c. XIV, fr. I, v. 384–385: II, 26, 21 sqq.; fr. V, v. 390: X, 25, 4; c. XVI, fr. IV, v. 413: IX, 14,5; c. XVIII, fr. II, v. 454: II, 26, 11; XIII, 21, 14; c. incertă, fr. III, v. 59–62: XVIII, 2, 7; fr. XXVI, v. 488: VII, 6,6; IX, 4,1; fr. XXVIII, v. 490: XIII, 21, 13; fr. LXVI, v. 536: III, 14,5; fr. LXVII, v. 537: X, 29,2

Achilles, fr. VI, v. 10–11: IV, 17,14; fr. VII, v. 12: XIX, 8,7; *Alexander*, fr. XI, v. 78: VII, 5, 10; *Cresphontes*, fr. VI, v. 134: VII, 16, 10; *Erechtheus*, fr. II, v. 137–138: VII, 16,9; *Hecuba*, fr. V, v. 199–201: XI, 4,3–4; *Iphigenia*, fr. XI, v. 234–241: XIX, 10,12 sqq.; *Melanippa*, fr. IV, v. 293: VI, 9, 17; fr. V, v. 294: V, 11,12; *Phoenix*, fr. III, v. 300–304: VI, 17, 10; tragedii cu titlu necunoscut, fr. I, v. 376; V, 15,9; fr. I, v. 377: V, 16,5; *Saturae*, c. incertă, fr. II, v. 57–58: II, 29, 20; fr. III, v. 59–61: XVIII, 2, 7; fr. IV, v. 63: VI, 9, 2

Scipio, fr. VII, v. 13: IV, 7, 2 sqq.

Epaminondas: XVII, 21, 26

Ephorus³: III, 11, 2

fr. 101: III, 11, 2

Epicharmus⁴: I, 15, 15

fr. 29 Diels, 272 Kaibel: I, 15, 15

Epictetus⁵: I, 2, 6; II, 18, 10; XV, 11, 5; XVII, 19,1

Dissertationes, fr. X: XVII, 19,2 sqq.; cartea a II-a, 19, 29: I, 2, 6 sqq.; cartea a V-a, fr. IX: XIX, 1, 14

³ Jacoby, *F. Gr. Hist.*, 70.

⁴ Diels, *FVS*; Kaibel.

⁵ Epicteti *Dissertationes ab Arriano digestae*... iterum recensuit H. Schenkl. Accedunt fragmenta... editio minor, Leipzig, Teubner, 1916.

¹ Diels, *FVS*.

² *Ennianae poesis reliquiae*. Iteralis curis recensuit J. Vahlen, Leipzig, Teubner, 1903.

Epiëur [filozof materialist grec (342/341—271/270 î.e.n.), dezvoltă teoria atomistă a lui Democrit; combate credințele religioase, socotindu-i pe zei drept ființe care-și duc o viață fericită în afara lumii și fără să se preocupe de oameni; recomandă înțeleptului abținerea de la orice amestec în treburile publice, iar mijlocul de a obține fericirea este plăcerea (=absența oricărei tulburări); cf. K. O. Brink, *OCD*, s.u.; (Ueberweg)-Praechter, p. 435—438, 442—444, 445—461]¹ II, 6, 12; 8,1 sqq.; 9,1 sqq.; 18, 8; V, 15, 8; 16,3; IX, 5, 2, 8; XVII, 21, 38 fr. 68: IX, 5, 2; fr. 319: V, 16, 3

Sententiae II, p. 71: II, 8,1—2; III, p. 72: II, 6, 12; 9; p. 353: V, 15, 8

Erasistratus [din Keos, medic grec (prima jumătate a sec. III î.e.n.), autorul unor importante descoperiri științifice, mai ales în domeniul anatomiei sistemului circulator și nervos (obținute cu ajutorul disecției și chiar vivisecțiunii); este, de asemenea, creatorul anatomiei comparate. La baza concepției sale se află doctrina materialistă a lui Democrit; cf. M. Wellmann, *RE*, s.u., 2; L. Edelstein, *OCD*, s.u.; Ch. Singer, *ib.*, p. 49 (cap. 8—10)]²: XVI, 3,3 sqq.; XVII, 11,1 sqq.

Διαρίψεις c. I, p. 193: XVI, 3,3 sqq.

S. Erucius Clarus: VII, 6, 12; XIII, 18, 2
Ad Sulpicium Apollinarem ep.: XIII, 18, 2

Eschine [Aischines, Aeschines, orator grec, adversar al lui Demostene (apr. 390 — după 330 î.e.n.)]: I, 5, 1; XVIII, 3
Impotriua lui Timarh, 131: I, 5, 1: 180—181: XVIII, 3

Eschil [Aischylos, Aeschylus]: XIII, 19, 4: 25,7; XVII, 21, 10

*Promeleu purtător de foc*³, fr. 351: XIII, 19,4

Esop [Aisopos, Aesopus]: II, 29

Euathlus [retor atenian, elevul lui Protagoras; cf. Kirchner, *RE*, s.u.]: V, 10

Euclides [din Megara]: VII, 10

Euclides [din Alexandria, celebru matematician grec (sec. IV-III î.e.n.), autorul *Elementelor*]: I, 20, 9

Definiții, I, 2: I, 20, 9

Eudemus: XIII, 5

Endoxus: XVII, 21, 23

Eupolis⁴: I, 15, 12

Οὐ δῆμους, ir. 91: I, 15, 12

Euripides: I, 15, 17; VI, 3, 28; 16, 6—7; XI, 4; XIII, 19, 2 sqq.: 25,7; XV, 20; XVII, 4, 3; 21, 18, 42; XX, 7, 2
Bacchantele, 193: XIII, 19, 3; 386: I, 15, 17; *Cresphontes*⁵, fr. 459: VI, 3, 28; *Hecuba*, 293 sqq.: XI, 4; *Ino*⁵, fr. 417: XIII, 19, 4; (fără indicarea titlului)⁵ fr. 453: XX, 7, 2; fr. 884: VI, 16, 7

Fabii [cei 306]: XVII, 21, 13

M. Fabius Licinus: X, 6, 4

Q. Fabius Maximus [fiul celebrului Cunctator, și-a făcut toată cariera politică și militară în umbra tatălui său; moare înainte de acesta: cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 103]: II, 2, 13

Q. Fabius Maximus Servilianus v. **Q. Fabius Pictor**

Q. Fabius Maximus Verrucosus [supranumit Cunctator, om politic, consul (233, 228, 215, 214, 209), censor (230), dictator (221?, 217), devenit celebru prin tactica de hărțuire a lui Hannibal, cu evitarea bătăliilor mari, ceea ce a dus, până la urmă, la înfringerea lui Hannibal

³ H. J. Melte, *Die Fragmente der Tragödien des Aischylos*, Berlin, 1959.

⁴ Edmonds.

⁵ Euripidis *Perditarum tragoediarum fragmenta iterum recensuit* A. Nauck, Leipzig, Teubner, 1908.

¹ *Epicurea*, edidit H. Usener, Leipzig, 1887.

² R. Fuchs, *De Erasistrato capita selecta*, Hermes, XXIX, 1894, p. 171—203.

in Italia; moare în 203; cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 116]: II, 2, 13; V, 6, 10; X, 27,3

Q. Fabius Pictor [analist roman (a doua jumătate a secolului III î.e.n.) scrie istoria Romei în grecește; lucrarea *De iure pontificio* ar putea aparține altui autor (Q. Fabius Maximus Servilianus, consul în 142); cf. Schanz-Hosius, I, p. 171-174]: I, 12, 14; V, 4, 1 sqq.: X, 15, 1

*Annales*¹, IV, fr. 6 P, fr. 33 J: V, 4, 1 sqq.; *De iure pontif.*², I, fr. 1: I, 12, 14; fr. 3: X, 15, 1

C. Fabriceius Luscinus [om politic (consul în 282 și 278, cenzor în 275) se distinge în războaiele împotriva lui Pyrrhus și a populațiilor italice (a samniților, brutiilor etc.); în retorică, a devenit un exemplu ilustrând vechile virtuți romane: cf. E. T. Salmon, *OCD*, s.u.]: I, 10, 1; 14, 1-2; III, 8; IV, 8; XVII, 21, 3°

C. Fannius Strabo: II, 24,2 sqq.; XV, 11, 1

M. Favonius³ (?): XV, 8

Suasio legis Liciniae de sumptu minuendo, fr. 1: XV, 8

Favorinus [din Arles (Arelate), retor și filozof (apr. 80 - apr. 150), elev al lui Dion Chrysostomul și prieten al împăratului Hadrian și al lui Plutarh, profesorul lui Herodes Atticus și al lui Fronto. Ca filozof, se considera adept al scepticismului Academiei noi. Majoritatea operelor sale, printre care și cele mai importante, Παντοδαπή ἱστορίαι. *Aminirile* și *Tropiilor pironieni*, s-au pierdut; se păstrează două discursuri, printre cele ale lui Dion, și o declamație

Despre exil (Περὶ φυχῆς); vezi și Introducerea, p. XXXI-XXXII; W. Schmid, *RE*, s.u., și supl. VI; K. O. Brink, *OCD*, s. u.; (Ueberweg) - Pracchter, p. 546 - 547]: I, 3, 27; 10; 15, 17; 21, 4; II, 1, 3; 5; 12, 5-6; 22,1 sqq.; 26,1 sqq.; III, 1; 3, 6; 16, 17; 19, 1 sqq.; IV, 1; V, 11, 8 sqq.; VIII, 2; 14; IX, 8, 3; 13, 5; X, 12, 9-10; XI, 5,5; XII, 1; XIII, 25; XIV, 1; 2; XVI, 3; XVII, 10; 12; 19, 1,5; XVIII, 1; 7; XIX, 3; XX, 1.

Παντοδαπή ἱστορία⁴ fr. 65 (?): II, 1, 3; *Tropiilor pironieni*: XI, 5,5; *Elogiul lui Thersit*⁵, fr. 65: XVII, 12, 2; (Fără indicarea titlului), fr. 102⁶: I, 3, 27

Fenestella⁶: XV, 28,4-5

fr. 17 P, fr. 7 M: XV, 28,4-5

Festus v. Postumius

Fidus Optatus: II, 3, 5

Filemon v. Philemon

Filip [al II-lea, regele Macedoniei, tatăl lui Alexandru]: II, 27, 1, 5; V, 2, 2; VI, 1, 1; VIII, 9; IX, 3; XIII, 4, 1; XVII, 21, 1, 28 sqq.

Către Aristotel: IX, 3,3

Flaecus v. Fulvius

Cn. Flavius: VII, 9

Flavius Arrianus [din Bithynia, comandant militar și scriitor (sec. II. e.n.), elev al lui Epictet, pe ale cărui opere le-a editat; a scris o istorie a lui Alexandru Macedon (*Anabasis*) și o lucrare despre India: cf. Schwartz, *RE*, s.u. *Flavius* 9; W. W. Tarn, *OCD*, s.u.]: I, 2, 6 sqq.; XVII, 19,2 sqq.; XIX, 1, 14

⁴ Favorin von Arles, *Der erste Teil der Fragmente: Memorabilien und Omnigena historia* (Ἀπομνημονεύματα und Παντοδαπή ἱστορία). Herausgegeben und kommentiert von E. Mensching, Berlin, W. de Gruyter, 1963.

⁵ J. L. Marres, *De Favorini Arelatensis uita, studiis, scriptis*, Trier, 1853.

⁶ Peter, *HRF*; Mazzarino, *GRF*.

¹ Peter *HRF*, Jacoby, *F. Gr. Hist.*, 809.

² Bremer.

³ Malcovati, *ORF*, 52.

T. Flavius Domitianus [împăratul Domițian] : XV, 11, 4

Fronto v. Cornelius

Fufetius v. Mett(i)us

M. Fulvius Flaccus : XVII, 21, 40

M. Fulvius Flaccus Nobilior : V, 6, 24, 26; XII, 8,5 sqq.

C. Fundanius Fundulus : X, 6, 3

Furius Antias¹ : XVIII, 11, 2 sqq.

fr. 1—6 : XVIII, 11, 2 sqq.

L. Furius Camillus : IX, 11, 3

M. Furius Camillus [om politic roman, tribun militar cu putere consulară (401, 398, 394, 386, 384, 381), dictator (396, 390, 389, 368, 367), infringe pe etruscii din Veii (396), cucerește Falerii; nu poate opri invazia Romei de către gali dar îi infringe după 387; învinge pe aequi și pe volsci; cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 44; P. Treves, *OCD*, s.u. *Camillus*, 1] : XVII, 2, 14; 21, 20

Gaius [nepotul lui August], v. Iulius Caesar

Galatea : IX, 9, 6

Galba v. Sulpicius

Gallus v. Aquilius

Gavius Bassus [filolog roman din epoca lui Cicero; cf. Schanz-Hosius, I, p. 585—586]² : II, 4,3 sqq.; III, 9; 18, 3—4; 19; V, 7; XI, 17, 4

*Comentarii*³, fr. 4 : III, 9, 1; fr. 7 : 18, 3—4; *De orig. uerb. et uocab.*, fr. 6 : III, 19; fr. 8 : V, 7; c. III, fr. 1 : II, 4, 3 sqq.; c. VII, fr. 2 : XI, 17,4

Cn. Gellius [analist roman (sec. II. î.e.n.); opera lui, pierdută (și destul de rar folosită în Antichitate) pare concepută foarte vast (răpirea sabinelor figurează în cartea a doua) și narcează evenimentele

de la origini pînă (după mijlocul secolului al II-lea; identificarea lui cu adversarul lui Cato (XIV, 2, 21) e posibilă, fără să fie sigură; cf. Schanz-Hosius, I p. 197—198)⁴ : VIII, 14; XIII, 23, 13 sqq.; XIV, 2,21, 26; XVIII, 12,6 *Annales*, fr. 30 : XVIII, 12, 6; c. III, fr. 15 : XIII, 23, 13 sqq.

L. Gellius Poplicola : V, 6, 15

Geminus v. Servilius

Gracchus v. Sempronius

Gracchus : IV, 17,2

Hadrian v. Aelius Hadrianus

Hamilcar : IV, 7, 2

Hannibal : II, 6, 7; (19, 9); IV, 7, 2; 18,3; V, 5; VI, 1,4; 2, 4 sqq.; 18,2 sqq.; X, 3, 19; (24, 6—7); XVI, 8, 7, 11

Harmodius : IX, 2, 10; XVII, 21, 7

Harpagus : X, 16, 4

Harpalus v. Harpagus

Hasdrubal : IV, 7, 2—3; XVII, 9, 16

Hegeias : IX, 4, 3

Hellanicus [din Mytilene, istoric grec (între 500 și 491 — după 406) preocupat de genealogii, mituri etc., oferind adesea date nesigure și explicații fanteziste. Operele sale s-au pierdut; cf. Gudemann, *RE*, s.u.; J. L. Myres, *OCD*, s.u.]⁵ : I, 2, 10; XV, 23

Aegyptiaca, Test. 26 : I, 2, 10

C. Helvius Cinna [poet epic și elegiac (identificat cu tribunul ucis în 44?), prieten al lui Catul, autor al unui poem mitologic, *Smyrna*, al unor elegii erotice, epigrame etc.; cf. Schanz-Hosius, I, p. 307—308]¹ : IX, 12, 12; XIX, 9, 7; 13,5 fr. 1 : XIX, 13,5; fr. 2 : IX, 12, 12

Heracides Ponticus [filozof peripatetician (aprox. 390—310 î.e.n.), întâi elev al lui Platon, influențat de pitagoreici; din nu-

¹ Bährens.

² Funaioli, *GRF*.

³ Lucrare identificată de Schanz-Hosius, *loc. cit.*, cu următoarea.

⁴ Peter, *HRF*.

⁵ Jacoby, *F. Gr. Hist.*, 4.

meroasele lui scrieri (din domeniul eticii, al fizicii, al gramaticii în sens larg etc.) nu s-au păstrat decât fragmente; cf. K. O. Brink, *OCD*, s.u.; (Ueberweg)-Praechter, p. 345–346)]¹: VIII, fragm.

fr. 26: VIII, fragm.

Heracit²: pref., 12

fr. 40: pref., 12

C. Herennius [tribun al plebei în 80 î.e.n.]: X, 20, 10

Hermippus³: III, 13

fr. III, 49: III, 13

Herodes Atticus [din Marathon (101–177), v. Introducerea, p. XXXIII]: I, 2; IX, 2; XVIII, 10, 1; XIX, 12

Herodot: I, 11, 7; III, 10, 11; V, 9, 4; VIII, 4; XIII, 7, 1–2; XV, 23; XVI, 11, 3 sqq.; 19; XVII, 8, 16

Istorii, I, 17: I, 11, 7; I, 23: XVI, 19; I, 68: III, 10, 11; I, 85: V, 9, 4; II, 22: VIII, 4; III, 108: XIII, 7, 1–2; IV, 28: XVII, 8, 16; IV, 173: XVI, 11, 3 sqq.; VI, 37: VIII, 4

Hersilia: XIII, 23, 13

Hesiod: I, 15, 14; III, 11; IV, 5, 7; IX, 9, 3; XVII, 12, 4; 21, 3; XVIII, 2, 13; XX, 8, 7

Munci și zile, v. 40–41: XVIII, 2, 13; v. 266: IV, 5, 7; v. 719–720: I, 15, 14; v. 825: XVII, 12, 4; *Teogonia*, v. 142–144: III, 11, 5; *Catal.*, fr. 81 (102)⁴: III, 11, 5

Hempsal: IX, 12, 14

Heracles: VI, 7, 9

Heracles [filozof stoic]: IX, 5, 8

Hipparchus: XVII, 21, 7

Hippias: IX, 2, 10; XVII, 21, 7

Hippoerate⁵: III, 16, 7–8, 20; XIV, 6, 3; XVII, 11, 6; 21, 18; XIX, 2, 8

¹ *Die Schule des Aristoteles*. Texte und Kommentar. Heft VII. Herakleides Pontikos. Von Fr. Wehrli, Basel, Schwabe, 1953.

² Diels, *FVS*.

³ Müller, *FIG*.

⁴ Hesiodi *Carmina* recensuit A. Rzach, Leipzig, Teubner, 1902.

⁵ Kühn, *Medicorum Graecorum opera*, Leipzig, 1821–1830.

Περὶ τροφῆς II, p. 23: III, 16, 7–8, 20

Histiaeus: XVII, 9, 19 sqq.

Homer: I, 2, 8; 11, 8; 15, 3–4, 11; II, 6, 11; 8, 1; 21, 3; 22, 9, 16; 26, 20; 30, 7–8, 10; III, 10, 11; 11; 16, 15 sqq.; 22; IV, 11, 11; V, 1, 6; 8, 10; VI, 14, 7; 20, 4 sqq.; VII, 2, 14; 6, 12; IX, 9, 3, 12 sqq.; 10, 3; X, 22, 18; XII, 1, 20; XIII, 1, 2; 7, 3 sqq.: 21, 14, 25; 25, 16, 18 sqq.; 27, 3; XIV, 6, 3 sqq.; XV, 3, 8; 6; XVI, 12, 2; XVII, 3, 2, sqq.; 8, 10; 21, 3; XVIII, 9, 5, 9; XX, 7, 2 *Iliada* I, 1; III, 11, 5; 459: XV, 3, 8; 462: XVII, 8, 10; II, 2; XIII, 25, 21; 135: XVI, 3, 2 sqq.; 212–213: I, 15, 11; 246: I, 15, 11; 484: XVIII, 9, 9; III, 8–9: I, 11, 8; 182: XIV, 6, 4; 221: I, 15, 3–4; IV, 125: V, 8, 10; 223–224: II, 6, 11; 350: I, 15, 4; V, 304: III, 10, 11; 366, 768: II, 6, 11; VII, 89–91: XV, 6; 279: XIII, 25, 18–19; VIII, 399: XIII, 25, 21; IX, 441: X, 22, 18; XI, 163–164: XIII, 25, 16; 728: XIII, 27, 3; XII, 237–238; VI, 6, 12; 383: III, 10, 11; XIII, 41: XV, 3, 8; XVI, 33–35: XII, 1, 20; 583: XIII, 21, 25; XVII, 133–135: XIII, 7, 3–4; 755: XIII, 21, 25; XVIII, 318–320: XIII, 7, 5; 487–489: II, 21, 3; XX, 269–272: XIV, 6, 4; 336: XIII, 1, 2; 446: XIII, 21, 14; XXII, 151–152: VI, 20, 5; XXIII, 186: XIV, 6, 3; 382: II, 26, 20; XXIV, 602–604: XX, 7, 2

Odiseea: III, 11, 5; XIV, 6, 3; I, 1: XVIII, 9, 5, 9; 32–34: VII, 2, 14; 64: I, 15, 3–4; 441–442: XIV, 6, 3; III, 295: II, 30, 7; IV, 86: XIV, 6, 4; 392: XIV, 6, 5; V, 275: II, 21, 3; 295–296: II, 22, 16; 296: II, 22, 9; 30, 8; 331–332: II, 22, 16; VI, 102–108; IX, 9, 12 sqq.; IX, 39: I, 2, 8; X, 72: XVI, 12, 2; XI, 215: IX, 10, 3; 246: IX, 10, 3; 248–250: III, 16, 15 sqq.; 22; 596: II, 30, 10; VI, 20, 5; 612: XIII, 25, 16; XII, 245–246: XIV, 6, 3; XIII, 1–2: V, 1, 6; XV, 44–45: XIV, 6, 3; XX, 241–242: XIII, 25,

- 20; XXII, 128, 137: XIV, 6, 3; XXIII, 296: IX, 10, 3
- Horatii**: I, 10, 1
- Horatius Cocles**: IV, 5.1
- Q. **Horatius Flaccus**: II, 22, 2, 25
Ode, I, 3, 4, III, 27, 20 (?): II, 22, 2, *Satire*, 1, 5, 78: II, 22, 25
- M. (sau C.) **Horatius Pulvillus**: XVII, 21, 13
- Q. **Hortensius**: XV, 27, 4
- Q. **Hortensius** Hortalus [orator și avocat celebru (114–50), contemporan cu Cicero (adversar, dar și colaborator al acestuia în mai multe procese); era adept al școlii asiatică de oratorie; a scris și un tratat de retorică, poezii erotice, anale. Succesul său ca orator i-a facilitat accesul la magistraturi: cvestor prin 80, edil în 75, consul în 69; cf. v. d. Mühl, *RE*, s. u., 13; J. M. Cobban, *OCD*, s. u., 2; Schanz-Hosius, I, p. 385–387]¹: 1, 5, 2–3; VII, 16, 13; XIX, 9, 7
Pro Sulla, fr. 39: I, 5, 3
- Tullus **Hostilius**: XVII, 21, 8
- A. **Hostilius Mancinus**: IV, 14, 2 sqq.
- C. **Hostilius Mancinus** [consul în 137 î.e.n.]: VI, 9, 12
- L. **Hostilius Tubulus**: II, 7, 20
- Hyacinthus**: VI, 8, 5
- Hyginus v. Iulius**
- Hypsicles**²: XVI, 12, 6
fr. 2: XVI, 12, 6
- Iulysus**: XV, 31, 3
- Isigonus**: IX, 4, 3
- Isocrates** [celebru retor grec (436–338 î.e.n.), autor a numeroase discursuri (pe care le scria pentru alții), profesor de retorică; și-a îndreptat atenția spre perfecționarea formală a prozei (eufonie, ritm, construcția frazei, puritatea voca-
- bularului): X, 18, 6; XVII, 13, 2; cf. XVIII, 8
- Iugurtha**: I, 22, 15; XVI, 10, 14, 16
- Iulianus v. Antonius**
- C. **Iulius Caesar**: I, 10, 4; IV, 10, 5, 8; 16, 8–9; V, 13, 6; VI, 9, 15; VIII, 15; IX, 14, 25; X, 24, 2; XIII, 3, 5; 14, 4; XV, 4, 3; 5, 7; 18, 1–2; XVII, 9, 1 sqq.; 14, 2; XIX, 8; 14, 1
*De analogia*³, II p. 129: IV, 16, 9; c. I, II p. 125: I, 10, 4; II, p. 126: XIX, 8, 3 sqq.; c. II, II, p. 129: IX, 14, 25
*Anticato*³, II, p. 136: IV, 16, 8
Ad C. Oppium et Cornelium Balbum: XVII, 9, 1 sqq.; *Pro Bithynis*^{3,4}, II, p. 123 D, fr. 44 M: V, 13, 6; *In Dolabellam act. I*^{3,4}, II, p. 121 D, fr. 23 M: IV, 16, 8; *Suasio legis Plautiae*^{3,4} II, p. 121 D, fr. 27 M: XIII, 3, 5
- C. **Iulius Caesar** [nepotul lui August]: XV, 7, 3
- C. **Iulius Caesar Octavianus Augustus**⁵: II, 24, 14–15; VI, 8, 2; IX, 11, 10; X, 2, 2; 11, 5; XIII, 6, 4; 12, 2; 21, 4; XV, 7, 3
fr. XXXVII: XV, 7, 3; fr. LXV: X, 11, 5; fr. LXVI: X, 24, 2
- C. **Iulius** (Caesar Strabo?): IV, 6, 2
- Tib. Iulius Caesar Augustus** [împăratul Tiberius]: II, 24, 15; V, 6, 14; XVI, 13, 5
- Iulius Celsinus** [vezi Introducerea, p. XXXVI]: XIX, 7, 2; 10, 1, 11
- C. **Iulius Hyginus**: I, 14, 1; 21, 2 sqq.; V, 8, 1 sqq.; VI, 1, 2, 6; VII, 6, 2 sqq.; X, 16; 18, 7; XVI, 6, 14–15
Exempla^{2,6}, fr. 12 F, 1 P: X, 18, 7; *In Vergiliū comm.*², fr. 4: I, 21, 2 sqq.; fr. 5: V, 8, 1 sqq.; fr. 6: VII,

³ * C. Iuli Caesaris *Commentarii*. Rēcensuit B. Dinter, Leipzig, 1876.

⁴ Malcovati, *ORF*, 121.

⁵ Caesaris Augusti Imperatoris *Operum fragmenta* iteratis curis collegit, recensuit, praefata est H. Malcovati, Torino, Paravia 1928.

⁶ Peter, *HRF*.

¹ Malcovati, *ORF*, 92.

² Funaioli, *GRF*.

6, 2 sqq.; fr. 7: X, 16, 1 sqq.; fr. 8: X, 16, 11 sqq.; fr. 9: X, 16, 14 sqq.; *De Vergilio*¹, IV, fr. 3: XVI, 6, 14–15; *De uita rebusque illustrium uiro- rum*², fr. 3: I, 14, 1; fr. 4: VI, 1, 2, 6

Iullus Modestus³: III, 9, 1

Questiones confusae, II, fr. 1: III, 9, 1

Iullus Paulus [vezi Introducerea, p. XXXV: I, 22, 9 sqq.; V, 4, 1; XVI, 10, 9 sqq.; XIX, 7, 1

M. Iunius Brutus [jurist roman (sec. II î.e.n.), autor al unei lucrări de drept civil (3 cărți și „răspunsuri”), care par a fi prima lucrare în proză sub formă de dialog din literatura latină; cf. Schanz-Hosius, I, p. 238–239]⁴: VI, 15, 1; XVII, 7, 3

Resp., fr. 5: XVII, 7, 3; fr. 6: VI, 15, 1

M. Iunius Congus Gracchanus⁴: XIV, 8 fr. 10: XIV, 8, 1

M. Iunius Iuneus [pretor în 76, proconsul (?) în Asia (75–74)]: V, 13, 6

Iuuentius⁵: XVIII, 12, 2

v. 5: XVIII, 12, 2

Kallistratos v. Callistratus

Ktesias v. Ctesias

Labeo v. Antistius, Pacuvius

Laberius: III, 7, 21

D. Laberius [mimograf roman (106 (?) – 43), remarcabil prin bogăția limbii: s-au păstrat 43 de titluri și câteva fragmente; cf. Schanz-Hosius, I, p. 257–259]⁵: I, 7, 12–13; III, 12, 2, 4; 18, 9; VI, 9, 3–4, 18; VIII, 15; IX, 12, 11; X, 17, 2–3; XI, 15, 1; XVI, 7; 9, 4; XVII, 2, 21; 14, 1–2; XIX, 13, 3; XX, 6, 6

¹ Funaioli, *GRF*.

² Peter, *HRF*.

³ Mazzarino, *GRF*.

⁴ Bremer.

⁵ Ribbeck, *Com. Fr.*

Alexandrea, v. 1: XVI, 7, 13–14; *Anna Peranna*, v. 63–64: XVI, 7, 10; *Cacomemnon*, v. 13–15: XVI, 7, 8; *Catularius*, v. 19–20: VI, 9, 18; *Colorator*, v. 27–28: VI, 9, 4; *Compitalia*, v. 29–32: XVI, 9, 4; v. 37: XVI, 7, 7; *Fullo*, v. 46: XVI, 7, 3; *Galli*, v. 49: VI, 9, 3; *Gemelli*, v. 51: I, 7, 12; *Lacus Auernus*, v. 57: XI, 15, 1; *Natal(icius ?)*, v. 60–61: XVI, 7, 9; *Necyomantia*, v. 62: XX, 6, 6; v. 63–64: XVI, 7, 12; *Restio*, v. 72–79: X, 17, 2–3; v. 79: XVI, 7, 6; *Salinator*, v. 80: III, 12, 4; *Saturnalia*, v. 80¹: XVI, 7, 11; *Sorores*, v. 86: IX, 12, 11; *Staminariae*, v. 87: XVI, 7, 4; *Stricturae*, v. 88: III, 18, 9

Laellus Felix⁴: XV, 27

Ad Q. Mucium, I, I, p. 70: XV, 27

C. Laellus Sapiens [om politic roman (aprox. 190–aprox. 128) din cerul lui Scipio Aemilianus, în însoțește pe acesta în Africa (147–146); luptă în Spania, ca pretor (145); consul, în 140, adversar al reformelor lui Tib. Gracchus; om cultivat, orator elegant, adept al elenismului; a fost supranumit Sapiens („înțeleptul”), datorită adevăratei sale la stoisicism; cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 3; Schanz-Hosius, I, p. 212–215]: I, 22, 8; XVI, 4, 2; XVII, 5, 1

Laevinus v. Valerius

Laevius [poet roman (sec. II–I î.e.n.): despre viața lui nu se știe nimic (poate identic cu Laevius Melissus, amintit de Suetonius, *Gramm.*, 3, 5): a scris poezii ușoare (*Erotopaegnia* „fantezii galante”; *Alcestis* și *Protesilaodamia* par să facă parte din *Erotopaegnia*) într-un stil prețios, imitând virtuozitatea alexandrină; uitat în epoca republicană, a fost dezgropat de arhaizanții frontonieni; cf. F. P. Barker, *OGD*, s.u.; Schanz-Hosius, I, p. 268–271]⁶: II, 24, 8–9; XII, 10, 5; XIX, 7, 2 sqq.; 9, 7

⁶ Bährens.

Alcestis, fr. 7 : XIX, 7, 16 ; fr. 8 : XIX, 7, 3 ; fr. 9 : XIX, 7, 4 sqq. ; *Erotopaegnia*, fr. 23 : II, 24, 8–9 ; *Protesilaodamia*, fr. 16 : XII, 10, 5

Lais : I, 8, 3

Lania : II, 23, 12

Lampadio v. Octavius

Larcus v. Largius

Largius Licin(i)us : XVII, 1

Ciceromastix : XVII, 1

P. Lavinus : XX, 11

De uerbis sordidis : XX, 11

Lenaeus v. Pompeius

Lentulus v. Cornelius

Leonida : III, 7, 19

Lepidus v. Aemilius

Lesbia : VII, 16, 2, 13

Liber commentarius de familia Porcia : XIII, 10, 17

Licinius [tribun al plebei (în 204 î.e.n.?)]: IV, 9, 9

P. Licinius : I, 11, 16

L. Licinius Crassus [om politic și celebru orator roman (140–91), tribun în 107, consul în 95, cenzor în 92 ; cf. N. Haepke, *RE*, s.u., 55 ; M. Holroyd, *OCD*, s.u. *Crassus*, 3 : Schanz-Hosius, I, p. 224–228] : XI, 2, 4 ; XV, 11, 2

P. (nu Q) Licinius Crassus [consul în 171 î.e.n.] : IX, 4, 15

M. Licinius Crassus Dives [om politic roman (apr. 112–53), pretor în 72, comandă armată trimisă împotriva lui Spartacus, consul în 70, prieten cu Caesar, sprijină candidatura lui Catilina în 64, constituie, cu Caesar și cu Pompeius „primul triumvirat” (60) ; consul, cu Pompeius, în 55, i se atribuie comanda împotriva parților ; e înfrânt și ucis în 53 ; cf. J. M. Cobban, *OCD*, s.u. *Crassus*, 4] : IV, 10, 5 ; V, 6, 23 ; XIV, 7, 1

P. Licinius Crassus Mucianus : I, 13, 9 sqq.

Licinius Imbrex¹ : XIII, 23, 16–17 ; XV, 24

Neaera, fr. unic, p. 39 : XIII, 23, 16–17

L. Licinius Lucullus : XI, 8, 2

C. Licinius Macer Calvus [poet și orator roman (82 – înainte de 47 î.e.n.), prieten cu Catul ; ca poet a avut preocupări similare cu ale acestuia (poezii ușoare, elegii erotice, epigrame, un epitalam, un poem epic cu subiect mitologic, *Io*, etc.) ; ca orator a ilustrat genul alicist și a fost, în procesul împotriva lui Vatinius, adversarul lui Cicero ; cf. A. M. Duff, *OCD*, s.u. *Calvus* ; Schanz-Hosius, I, p. 289–290, 392–394]² : IX, 12, 10 ; XIX, 9, 7
fr. 2 : IX, 12, 10

C. Licinius Mucianus [om politic și scriitor (sec. I. e.n.), autor al unor amintiri din propriile sale călătorii, cu date (adesea „curiozități”), *mirabilia*] de geografie, biologie etc., sursă a lui Plinius ; cf. R. Syme, *OCD*, s.u. *Mucianus* ; Schanz-Hosius, II, p. 783–784] : IX, 4, 15

C. Licinius Stolo [tribun al plebei, împreună cu L. Sextius Lateranus, între 376 și 367, autorul legilor citate de Gellius, care acordau plebeilor dreptul de a fi aleși consuli (el însuși a fost consul în 364 sau 361) și limitau posesiunea de pământ : autenticitatea multor detalii este însă îndoielnică ; cf. P. Treves, *OCD*, s.u. *Stolo*] : VI, 3, 40 ; XVII, 21, 27 ; XX, 1, 23

Licurg (Lycurgus) : II, 15, 2

L. Livius Andronicus [primul poet cult roman (apr. 284 – apr. 204 î.e.n.), adus ca sclav la Roma din Tarent ; profesor, actor, șef de trupă, compune și reprezintă, în 240, primele piese de teatru latine (o tragedie și o comedie traduse din grecește) ; traduce, de asemenea, *Odiseea* în versul tradițional latin, saturnianul. S-au păstrat foarte puține fragmente ; cf. E. H. Warmington, *OCD*, s.u. ; Schanz-Hosius, I, p. 45–49]² : III, 16, 11 ; VI, 7, 11–12 ; XVII, 21, 42 ; XVIII, 9, 5

¹ Ribbeck, *Com. Fr.*

² Bährens.

- Odiseea*, fr. 1 : XVIII, 9, 5; fr. 11 : VI, 7, 11–12; fr. 12 : III, 16, 11
- M. Livius Drusus** : XVII, 15, 6
- Lucretius** v. Cassius
- C. Lucretius** [poet satiric (apr. 180 – apr. 102 î.e.n.), prieten cu Scipio Aemilianus; satirile sale (în 30 de cărți – împărțirea și ordinea sînt tardive –, variate ca metrică) au fost compuse între anii 131 și 105; subiectele sînt felurite: politice, critică literară, epistole către prieteni etc.; cf. E. H. Warmington, *OCD*, s.u.; Schanz-Hosius, I, p. 150–160]¹ : I, 3, 19; 16, 12; II, 24, 5, 10; III, 14, 10; IV, 16, 6; VI, 3, 28; 14,6; VIII, 5; IX, 14, 22; XVI, 5,7; XVII, 21, 49; XVIII, 5, 10; XX, 8,4 *Satire*, I, 49–50 : X, 20, 4; III, 110–113 : XVI, 9, 6; 124 : I, 16,2; V, 181–188 : XVIII, 8; 213 : VIII, 5; VII, 269–270 : IX, 14, 23; IX, 327 : I, 16, 12; XI, 394–395 : IV, 17,1; 411–412 : IV, 17, 2; 417 : XI, 7, 9; XII, 430 : IX, 14,11; XV, 506–508 : I, 16, 11; 509 : IV, 17,3; XVI, 519–520 : IV, 1,3; XX, 570–572 : III, 14, 11; XXVI, 602 : XVI, 5,7; (fără indicarea cărții) 1169 : VI, 3,28; 1172 : II, 24,4; 1200 : II, 24,10; 1257–1258 : IX, 14, 22; 1282–1283 : III, 14,10; 1284–1286 : XVIII, 5, 10; 1288 : IV, 16,6; 1342–1343 : III, 14, 10
- Lucretius** [prieten al lui Seneca] : XII, 2, 3
- T. Lucretius Carus** : I, 21, 5 sqq. : V, 15, 4; X, 26, 9; XII, 10, 8; XIII, 21, 21; XVI, 5, 7
De rerum natura, I, 304 : V, 15,4; 326 : XVI, 5, 7; II, 1153–1154 : XIII, 21,21; IV, 221–222 : I, 21,5 sqq.; 526–527 : X, 26,9; VI, 1273 : XII, 10,8
- Lucullus** v. Licinius
- Lusellus** v. Fabricius
- Lusellus Lanuvinus** [poet comic (prima jumătate a sec. II î.e.n.), rivalul mai bătrîn al lui Terențiu; era partizanul reproducerii cit mai fidele a originalului grec] : XV, 24
- Q. Lutatius Catulus**² : I, 11, 16; XIX, 9, 10, 14
fr. 1 : XIX, 9, 10, 14
- Q. Lutatius Catulus Capitolinus** : II, 10, 2
- Lyeurgus** v. Licurg
- Lysias** [celebru orator atenian (apr. 450–apr. 380), cu vederi democratice; stilul său, simplu și precis, a constituit un model de proză atică pentru scriitorii de mai târziu; cf. J. F. Dobson, *OCD*, s.u.] : I, 9, 9; II, 5
- T. Maccius Plautus** : I, 7, 3, 11, 13, 17; 22, 20; 24, 1, 3; III, 3; 14, 14 sqq. : 16, 2 : IV, 6,4; 7,2; 17,4; V, 21,16; VI, 7,3; 9,6–7; 17,4,6, 11–12; IX, 12, 21; XI, 7, 5; XIII, 23, 11–12; 30,6; XV, 15,4; 24; XVII, 6, 7; 21, 47; XVIII, 9, 4,6; 12, 3 sqq. : XIX, 8, 6; XX, 6, 9, 12; 10,2
Addictus : III, 3, 14; *Agroecus* : III, 3, 9; *Amphitruo*, 180 : I, 7, 17; *Anus* : III, 3, 9; *Asinaria*, 16 : I, 22,20; 282–285 : VI, 17, 12; 539 : XVIII, 12, 15; *Astraba*³, 16 : XI, 7,5; *Aulularia*, 291 : III, 14, 15; fr. II⁴ : VI, 9, 6; *Bacchides*, 918 : I, 7,3; 1189 : III, 14, 14; *Bis compressa* : III, 3,9; *Bzyotia*³, 21–23 (= Aquilius, v. I. Ribbeck) : III, 3, 3 sqq., 9; *Casina*, 691 : I, 7, 11, 13; *Cistellaria*, 162 : III, 16,2; 231 : VI, 7,3; *Commorientes* : III, 3,9; *Condadium* : III, 3,9; *Epidicus*, 139–140 : IV, 6,4; 194 : IV, 17,4; *Fretum*³, 76–77 : III, 3,7–8; *Gemini lenones* : III, 3,9; *Menaechmi*, 157 : III, 14,16; 1047 : XVIII, 9,4,6; *Miles gloriosus*, 359 : XV, 15,4; *Mostellaria*, 280 : XX, 6, 12; *Nerularia*³, 100 : III, 3,6; *Persa*, 531 : V, 21, 16; *Poenulus*,

² Bährens.³ Plaute, *Tome VII...* Texte établi et traduit par A. Ernout, Paris, Les Belles Lettres, 1961.⁴ Plaute, *Tome I...* Texte établi et traduit par A. Ernout, Paris, Les Belles Lettres, 1932.¹ Fr. Marx.

365 : XIX, 8, 6; 1111 : XIII, 30, 6; *Pseudolus*, 3-6 : XX, 6, 9; *Rudens*, 275 : IX, 12, 21; *Saturio* : III, 3, 14; *Stichus*, 497 : VI, 17, 4, 6, 11; *Trigemi*¹, 120 : VI, 9, 7; *Trinummus*, 194 : XVII, 6, 7; *Truculentus*, 515 : XIII, 23, 11-12; *Fragmenta dubia*¹, 12 : IV, 7,1; *Epitaf* : I, 24, 1, 3

Macedo : XIII, 8, 4-5

Maharbal : X, 24, 7

C. Mamilius Turrinus [consul în 239 î.e.n.] : XVII, 21, 43

Mancinus v. **Hostilius**

Manilia : IV, 14, 3-4

Manilius : III, 3, 1

Ind. Plaut. : III, 3, 1

M^l. Manilius² : XVII, 7, 3

Resp., fr. 5 : XVII, 7, 3

C. Manlius : VII, 11, 2

M. Manlius Capitolinus : (IX, 2, 11); XVII, 2, 14; 21, 24

T. Manlius Mancinus v. **C. Manlius**

L. Manlius Torquatus : I, 5, 3

T. Manlius Torquatus : IX, 13, 2, 19

Marellus [necunoscut, căruia i-a dedicat Varro lucrarea *De sermone Latino*; poate Claudius Marellus, consul în 51] : XII, 6,3; 10, 1; XVIII, 12, 8

Marellus [poate Vitorius Marellus, căruia Quintilian i-a dedicat *Institutio oratoria* (Schanz-Hosius, II, p. 737), destinatarul unei epistole a lui Valerius Probus] : IV, 7, 2

Cn. Marcus Coriolanus : XVII, 21, 11

M. Marcus (Ralla?) : VI, 9, 9

Q. Marcus Rex : XIII, 20, 10

C. Marius [om politic roman (157-86 î.e.n.); pretor în 115 î se conferă comanda în Spania în 114; luptă în Africa din 109, sub comanda lui Metellus Numidicus; consul în 107, obține comanda supremă în războiul cu Iugurtha; recrutează în această campanie voluntari printre *capite censi* și repurtează victoria defi-

nilivă în 105; consul între 104 și 101, înfringe pe teutoni la *Aquae Sextiae* (102) și pe cimbri la *Campi Raudii*, lângă *Vercellae* (101); se angajează în luptele interne din Roma, sprijinind reformele cu caracter democratic (împărțirea pământurilor pentru veterani etc.); comandă în războiul cu aliații și-i înfringe pe marsi (90); lovitura de stat a lui Sulla, fostul său subaltern, îl silește să se refugieze în Africa; la plecarea lui Sulla în Orient, se aliază cu Cinna și pătrunde în Roma în fruntea armatei, în 87; consul din nou, în 86, moare câteva zile după intrarea în funcție (17 ian.); cf. M. Holroyd, *OCD*, s.u., 1] : X, 1, 3; XVI, 10, 14-16; XX, 6, 11

M. Marius : X, 3, 2-3

Musurius Sabinus [jurist roman (prima jumătate a sec. I e.n.), elevul lui C. Ateius Capito, autor al unui tratat de drept civil (3 cărți), care a servit de model și obiect de comentarii juriștilor ulteriori, a unor comentarii la edictul pretorului etc.; cf. A. Berger, *OCD*, s.u. *Sabinus*, 2; Schanz-Hosius, II, p. 763-764]³ : III, 16, 23; IV, 1, 21 sqq.; 2, 15; 9,8-9; 20, 11; V, 6, 13-14, 27; 13,5; 19, 11 sqq.; VII, 7, 8; X, 15, 17; XI, 18, 11 sqq., 20 sqq.; 24; XIV, 2, 1 *De furtis*, fr. 3-5 : XI, 18, 12 sqq.; *De indigenis comm.*, p. 366 : IV, 9,8-9; *Ius ciuile*, II, fr. 38 : IV, 1,21 sqq.; fr. 173 : IV, 2, 15; fr. 126 : XI, 18, 20-21; III, fr. 2 : V, 13,5; *Memorialia*, I, fr. 1 : VII, 7, 8; VII, fr. 3 : IV, 20, 11; XI, fr. 8 : V, 6, 13-14; fr. 15 : V, 6, 27

Cn. Matius [poet latin (sec. II - I î.e.n.), autor al unor mimiambi (mici piese de teatru, destinate recitării, scrise în iambi „scazoni”), inspirați, poate, din Herondas, și al unei traduceri a *Iliadei*, în hexametri; cf. Schanz-Hosius, I, p. 267-268]³ : VII, 6, 5; IX, 14, 14-15; X, 24, 10; XV, 25; XX, 9, 2-3

¹ Plaute, *Tome VII*... Texte établi et traduit par A. Ernout, Paris, Les Belles Lettres, 1961.

² Bremer.

³ Bährens.

Iliada, II (?), fr. 3 (Homer, *Iliada*, VII, 291–292): VII, 6, 5; XXI, fr. 7 (Homer, *Iliada*, XXI, 3–4): IX, 14, 14; XXIII, fr. 8 (Homer, *Iliada*, XXIII, 103–104): IX, 14, 15: *Mimiambi*, fr. 9: XV, 25, 1; fr. 10: XV, 25, 2; fr. 11: X, 24, 10; fr. 12: XX, 9, 2; fr. 13: XX, 9, 3

Mausolus: X, 18

C. Memmius: XIX, 9, 7

Menandru [poet comic atenian (342/341–291/290 î.e.n.) reprezentantul cel mai de seamă al comediei noi și inspirator al comicilor latini, în special al lui Terențiu: piesele acestuia din urmă, fragmentele papiriace mai întinse, precum și descoperirea, recentă, a unei piese întregi (*Dyscolos*) ne permit aprecierea artei rafinate a lui Menandru, atent la analiza psihologică a personajelor sale, oameni simpli, pe care-i privește cu o caldă simpatie; limba lui a fost considerată printre cele mai pure monumente ale dialectului attic literar]¹: II, 23; III, 16, 3 sqq.: XVII, 4; 21, 31, 42

Plocium, fr. 333: II, 23, 6 sqq.; fr. 334: II, 23, 12; fr. 335: II, 23, 20; fr. 343: III, 16, 3; *Monostihuri*, 45: XVII, 21, 31

T. Menenius Lanatus (Agrippa): XVII, 21, 13

Menippus: II, 18, 7

Messalla v. Valerius

Metellus v. Caecilius

Metti(us) Fufelius: XX, 1, 51

Milo: XV, 16

Milo v. Annius

Miltiades: XVII, 21, 9

C. Minucius Augurinus: VI, 19, 2

L. Minucius Thermus [fiul următorului?]: XVI, 14, 2; XVIII, 9, 1

Q. Minucius Thermus [partizan al Scipionilor și adversar al lui Cato, tribun

în 201, edil în 198, pretor în 196 (triumf în războiul din Spania), consul în 193 (război în Liguria, în 192–190, pentru care i se refuză triumful în 190, datorită și discursurilor lui Cato); moare la întoarcerea de la regele Antiochus, în luptele din Tracia, în 188; cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 65]: X, 3, 17; XIII, 25, 12; XX, 11, 5

Mit(h)ridates [al IV-lea (sau al VI-lea) Eupator „cel Mare”, rege al Pontului, adversar al romanilor, supune Cappadocia și alte cetăți riverane, e înfrânt de Sulla în 84, după numeroase lupte, respinge atacurile legatului lui Sulla, Murena (81), ocupă Bitinia, e înfrânt de Lucullus (72) și, definitiv, de Pompeius (66): se sinucide în 63]: XI, 10, 4; XV, 1, 4, 6; XVII, 16, 2 sqq.; 17, 2

Mnesitheus: XIII, 31, 14

P. Mucius Scaevola²: XVII, 7, 3

Resp., fr. 4: XVII, 7, 3

Q. Mucius Scaevola [jurist și orator roman (140–82 î.e.n.), fiul precedentului, tribun al plebei în 106, edil prin 100, pretor prin 98, consul în 95 î.e.n., pontifex maximus de prin 89 (titlul acesta îi însoțește numele, spre a-l deosebi de un omonim al său, de asemenea jurist, „augurul”): ca proconsul în Asia (97 sau 94) a promulgat un edict, care a rămas multă vreme model pentru alți guvernatori: e ucis în timpul proscricțiilor din anul 82. A scris primul tratat sistematic de drept civil (18 cărți); cf. F. Münzer, *RE*, s. u., 22; A. Berger, *OCD*, s. u. *Scaevola*, 4; Schanz-Hosius, I, p. 226–228 (ca orator), 239–240 (ca jurist)]²: III, 2, 12 sqq.; IV, 1, 17, 20, 22; V, 19, 7; VI, 15, 2; XI, 2, 4; XV, 27, 1; XVII, 7, 3
De iure ciuili, XVI, fr. 1: VI, 15, 2; fr. 5: XVII, 7, 3; fr. 5 a: IV, 1, 17, 20, 22; fr. 58 și 80: V, 19, 7

L. Mummius Achaicus [om politic roman; pretor în Spania în 153, comandă lup-

² Bremer.

¹ Menandri quae supersunt. Pars altera: Reliquiae apud ueteres scriptores seruatae. Edidit A. Koerte, Opus postumum retractauit... A. Thierfelder..., Leipzig, Teubner, 1959.

tele împotriva lusitanilor; consul în 146, comandă împotriva ligii aheene, cucerește și distruge Corintul, jefuind și transportând la Roma operele de artă găsite acolo; censor în 142 împreună cu prietenul său Scipio Aemilianus]: X, 16, 17; XVI, 8, 10

L. Munatius Plancus [om politic roman, prieten cu Cicero și cu Asinius Pollio, partizan al lui Caesar, pe care-l însoțise și în războiul din Galia; prefect al Romei în 46, guvernator al Galiei „comate” în 44–43, consul în 42 (partizan al lui Antonius), guvernator al Asiei (40) și Siriei (35[?]); intrând în conflict cu Cleopatra, trece de partea lui Octavian (32); censor în 22: cf. G. W. Richardson, *OCD*, s. u. *Plancus*, 1]: I, 22, 19; X, 26, 1

C. Musonius Rufus [filozof stoic (sec. I e.n.); exilat de două ori pe vremea lui Nero, din nou sub Vespasian, se întoarce definitiv sub domnia lui Titus; a fost profesorul lui Epictet; nu pare să fi lăsat opere scrise, dar i-au fost culese discursurile și apoftegmele, din care s-au păstrat fragmente; cf. W. D. Ross, *OCD*, s. u.: (Ueberweg)-Praechter, p. 494–495]¹: V, 1; IX, 2, 8; XVI, 1; XVIII, 2, 1
fr. XLIX: V, 1; fr. L: IX, 2, 8; fr. LI: XVI, 1; fr. LI: XVIII, 2, 1

Mys: II, 18, 8

Cn. Naevius [poet latin (apr. 270 – apr. 201), autorul primei epopei cu subiect din istoria Romei, *Războiul punic* (în vers saturnian; se referă la primul război punic, 264–241, la care poetul însuși a luat parte); a scris numeroase comedii, cu subiect grec și roman, și tragedii; e, de asemenea, creatorul tragediei cu subiect istoric roman (*fabula praetexta*). În conflictul cu familiile aris-

locrate, cu Scipionii și mai ales cu Metellii, a fost arestat (206), apoi exilat (204); moare la Utica, în Africa; s-au păstrat relativ puține fragmente din opera sa, importantă prin influența pe care a exercitat-o asupra poezilor de mai târziu; cf. F. H. Warmington, *OCD*, s. u.; Schanz-Hosius, I, p. 50–55]: I, 24, 1–2; II, 19, 6; III, 3, 15; V, 12, 7; VII, 8, 5; VIII, 14; X, 25, 3; XV, 24; XVII, 21, 45

*Bellum Punicum*², fr. 2: XVII, 21, 45; fr. 55: V, 12, 7; *Hariotus*: III, 3, 15; *Hesiona*³, fr. 1: X, 25, 3; *Leon*: III, 3, 15; *Triphallus*⁴, v. 96–98: II, 19, 6; *Epitaf*: I, 24, 1–2

M. Naevius: IV, 18, 3

Naerates: X, 18, 6

Neaera: XIII, 23, 16

L. Neratius Priscus⁵: IV, 4, 4

De nuptiis, fr. 1: IV, 4, 4

Nicanor v. Seleucus

Nielas: III, 8, 5, 8

Nicomedes [al II-lea, regele Bitiniei, aliat al Romei în războiul împotriva lui Aristonicus (important conducător al unor sclavi răsculați, 133–129), revindică, fără succes, o parte a Frigiei, atribuită lui Mitridate al V-lea; moare în 128]: XI, 10, 4

Nicomedes [al IV-lea (sau al III-lea) Filipator, ultimul rege al Bitiniei, alungat de Mitridate al VI-lea și repus în domnie de romani (92 î.e.n.); din nou implicat în războiul cu Mitridate, e din nou instalat de romani (84); în 80–79 îl primește pe Caesar, exilat; moare în 74, lăsându-și regatul moștenire Romei]: V, 13, 6

P. Nigidius Figulus [filozof pitagorician și gramatic roman (sec. I î.e.n.), autor a numeroase lucrări în care erudiția se îmbină cu o fantezie aproape fără li-

² Bährens.

³ Ribbeck, *Trag. Fr.*

⁴ Ribbeck, *Com. Fr.*

⁵ Bremer.

¹ C. Musonii Rufi *Reliquiae*. Edidit O. Hense, Leipzig, Teubner, 1905.

mite, consacrate teologiei, științelor naturii și gramaticii; a întemeiat la Roma un cerc pitagoreic, cu practici mistice, de multe ori ieșite din uz. În politică (tribun sau edil al plebei în 60 sau 59, pretor în 58, legat în Asia (?) în 52–51) a fost prieten și sfătuitor al lui Cicero; în războiul civil a fost de partea lui Pompeius; exilat de Caesar, moare în 45; cf. Schanz-Hosius, I, p. 552–554; J. Carcopino, *La Basilique pythagoricienne de la Porte majeure*, Paris, 1926, p. 196–206]: II, 22, 31; 26, 19; III, 10, 2; 12, 1; IV, 9, 1 sqq.; 16, 1; V, 21, 6; VI, 9, 5; VII, 6, 10; VIII, 14; IX, 12, 6; X, 4; 5; 11, 2 sqq.; XI, 11; XII, 14, 3–4; XIII, 6, 3; 10, 4; 26; XIV, 1, 11; XV, 3, 4 sqq.; XVI, 6, 12; XVII, 7, 4 sqq.; 13, 11; XVIII, 4, 11; XIX, 14

*De animalibus*¹, II, fr. 112: VI, 9, 5;

De augurio priuato^{1,2}, I, fr. 38 F, 80 S: VII, 6, 10; *Comm. grammatice*^{1,2},

XI, fr. 4 F, 4 S: IV, 9, 1 sqq.; XXI II, fr. 8 F, 34 S: XVII, 7,

sqq.; XXIV, fr. 9 F, 35 S: XIII,

26, 1; fr. 10 F, 36 S: XIII,

26, 4; fr. 11 F, 37 S: XIII, 26, 4;

fr. 12 F, 28 S: XIII, 26, 4; XXIX,

fr. 14 F, 42 S: X, 5, 1; fr. 15 F,

44 S: X, 5, 2; (fără indicarea cărții)

fr. 16 F, 53 S: XIX, 14, 4–5; fr. 17

F, 54 S: XIX, 14, 7; fr. 18 F, 55

S: XIX, 14, 8; fr. 21 F, 39 S: XIII,

6, 3; fr. 23 F, 41 S: X, 4; fr. 24 F,

51 S: XV, 3; fr. 26 F, 5 S:

III, 12, 1; fr. 32 F, 52 S: XVII, 13,

11; fr. 34 F, 45 S: XVIII, 4, 11;

fr. 48 F: XII, 14, 3–4; *De extis*^{1,2}, fr.

39 F, 81 S: XVI, 6, 12; *De uento*¹,

fr. 104: II, 22, 31

Novius [poet roman (prima jumătate a sec. I î.e.n.), autor de „atelane” (farse populare, bazate pe improvizații, cu personaje comice tradiționale)]; cf. Schanz-Hosius, I, 249–253; despre atelane, p. 245–249]³: XV, 13, 4; XVII, 2, 8
Lignaria, v. 43: XV, 13, 4; *Parcus*, v. 77–78: XVII, 2, 8

Numa Pompilius: I, 12, 10; IV, 3, 3

Numidicus v. Caecilius

C. Octavius Lampadio: XVIII, 5, 11

Olympias [mama lui Alexandru Macedon]:

VI, 1, 1; XIII, 4

Către Alexandru: XIII, 4

Onesleritus: IX, 4, 3

Oppianus: XIV, 7, 3

C. Opplius [prieten al lui Caesar, Varro și Cicero, susținător al lui Octavian, autor al unor lucrări biografice (Scipio, Casius, poate Caesar)]; cf. A. Momigliano, — *OCD*, s. u., 2; Schanz-Hosius, I, p. 350–351]⁴: VI, 1, 2, 6; 9, 11; XVII, 9, 1

De uita prioris Africani, fr. 2–3: VI, 1, 2, 6

Optatus Fidus: II, 3, 5

M^l. Otacilius Crassus: X, 6, 4

M. Paeuvius [poet tragic roman (220 – apr. 130 î.e.n.), nepotul lui Ennius, autor de tragedii cu subiect grec și al unei „praetexte”, *Paulus*]; cf. Schanz-Hosius, I, p. 100–101]⁵: I, 24, 1, 4; II, 26, 13; IV, 17, 15; VI, 14, 6; IX, 14, 13; XIII, 2; 8, 4; 30, 3; XIV, 1, 34; XVII, 21, 49

Chryses, v. 2: IV, 17, 15; *Niptra*, v. 244–246: II, 26, 13; v. 253–254: XIII, 30, 3; *Paulus*, 1, p. 325: IX, 14, 13; *Epitaf*: I, 24, 1, 4

¹ * P. Nigidii Figuli *Operum reliquiae*. Collegit A. Swoboda, Viena, 1889.

² Funaioli, *GRF*.

³ Ribbeck, *Com. Fr.*

⁴ Peter, *HRF*.

⁵ Ribbeck, *Trag. Fr.*

Pacuvius Labeo : V, 21, 10

Pamphila¹ [din Epidaur, savantă greacă, a trăit la Roma, în vremea lui Nero; opera ei, Σύμμικτα ἱστορικὰ ὑπομνήματα (*Commentarii*, în traducerea lui Gellius), a fost rezumată de Favorinus; cf. *OCD*, s.u.]: XV, 17, 3; 23, 2

Commentarii, c. XI, III, 521, 7: XV, 23, 2; c. XXIX, III, 521, 9: XV, 17, 3

Pamphila : XIX, 9, 11

Panaetius [din Rhodos, filozof stoic (apr. 185–109 î.e.n.), elevul lui Crates din Mallos și al lui Diogene din Babilon; prin 144 vine la Roma și intră în cercul lui Scipio Aemilianus; îl însoțește pe Scipio în Orient în 141; în 129 devine șeful școlii stoice. În doctrina sa, acceptă și influențe peripateticiene (asupra eternității universului); etica o adaptează necesităților aristocrației romane; cf. K. v. Fritz, *OCD*, s. u.; (Ueberweg) — Praechter, p. 475–477)²: XII, 5, 10; XIII, 28; XVII, 21, 1
De officiis, II, fr. 8: XIII, 28; fr. 14: XII, 5, 10

L. Pupirius : III, 16, 23

Papirius Praetextatus : I, 23

Papus v. Aemilius

Parthenius [din Nicaea, poet grec (sec. I î.e.n.), prizonier în cel de al 3-lea război cu Mithridate și adus în Italia; autor de elegii și al unei culegeri de legende de dragoste folosite în literatură ('Ερρωτικά ποιήματα); cf. R. M. Rattenbury, *OCD*, s.u.]³: IX, 9, 3; XIII, 27, 1
fr. 33: XIII, 27, 1

Paulus v. Aemilius, Iulius

Pausanias : XVII, 20, 2

¹ Müller, *HGF*.

² Panaetii et Hecatonis *librorum fragmenta* collegit praefationibus illustravit H. N. Fowler, Bonn, 1885.

³ Meineke, *Analecta Alexandrina*, Berlin, 1843.

Peregrinus [din Parium (Mysia), supranumit *Proteus*, filozof cinic (apr. 100–165 sau 167 e.n.), predicator ambulant, puternic influențat de neopitagoreism și, desigur, de creștinism (se pare că făcuse parte dintr-o comunitate creștină). Se sinucide, aruncându-se în flăcări la jocurile olimpice. Informațiile noastre provin în majoritate din Lucian, pentru care Peregrinus nu e decât un șarlatan. Păreerea lui Gellius este însă total diferită (v. și Introducerea, p. XXXIV; cf. W. D. Ross, *OCD*, s. u.; (Ueberweg) — Praechter, p. 511–513]: VIII, 3; XII, 11

Perlandru : XVI, 19, 4, 17 sqq.

Pericles : I, 3, 20; XV, 17, 1

Persaeus : II, 18, 8

Perseu [Perses]: VI, 3

Q. Petilius [tribun al plebei în 187]: IV, 18, 7

Q. Petilius Spurius [tribun al plebei în 187, pretor în 181, consul în 176]: IV, 18, 7

Phaedon : II, 18

Philemon : XVII, 4, 1–2

Phileros : XIX, 9, 12

Philippides : III, 15, 2

Philippus v. Filip

Phillistion⁴ : XVII, 11, 6

fr. 7, p. 112: XVII, 11, 6

Philochorus [din Atena, istoric al Aticeii (plină în 261/260); a deținut (din 306) poziții religioase oficiale la Atena; a fost ucis de Antigonos Gonatas, ca partizan al lui Ptolemeu II Philadelphul; cf. G. L. Barber, *OCD*, s. u.]⁵: III, 11, 2; XV, 20, 5

fr. 210: III, 11, 2; fr. 219: XV, 20, 5

Philolaus : III, 17, 1

Philostephanus : IX, 4, 3

Phloxenus [din Cythera, poet ditirambic grec (436/435–380/379 î.e.n.); trăiește

⁴ *M. Wellmann, *Die Fragmente der sikkischen Ärzte Akon*, Philistion und des Diokles von Karystos, Berlin, 1901.

⁵ Jacoby, *F. Gr. Hist.*, 328.

la curtea tiranului Dionysios al Siracuzei]: XIX, 2, 5

Phormio: XVII, 21, 23

Pindar [din Cynoscephalae (Beoția), celebru poet liric grec (518—438 î.e.n.), autorul unor poeme corale, ode triumfale închinete învingătorilor la jocurile olimpice, pythice, istmice și nemeene; celelalte opere ale sale s-au pierdut, cu excepția unor fragmente, care se îmbogățesc pe măsura descoperirii de noi papirusuri]¹: XVII, 10; XX, 7, 2

Pylh., I, 21—26: XVII, 10, 8 sqq.: fr. 65 (cf. *Pacanes*, XIII): XX, 7, 2

Pirus v. *Pyrrhus*

Pisistratus [tiranul Atenei (560—527)]: VII, 17, 1; XVII, 21, 5, 7

Cn. Plancius: I, 4, 2—3; IX, 12, 4

Plancus v. *Munatius*

Platon: I, 9, 9—10; II, 5; 8, 9; 18, 1—2; III, 13; 17, 1 sqq.; IV, 11, 3; V, 3, 1; 15, 7; 16, 4; VII, 1, 6; 10, 1; 13, 10—11; 14, 6 sqq.; VIII, 8; IX, 5, 7; X, 22, 3 sqq.; XII, 9, 6; XIII, 19, 2; XIV, 1, 29; 3; XV, 2, 1, 3 sqq.; XVI, 8, 9; XVII, 11, 1, 6; 12, 3; 20; 21, 29; XVIII, 2, 8; 13, 7; XIX, 9, 9; 11, 2—3; XX, 1, 4 *Banchetul*, 212 d: I, 9, 9; 180 e—181 a: XVII, 20; *Gorgias*, 484 c—c: X, 22, 3 sqq.; 473 a (cf. 469 b, 486 a, 508 b): XII, 9, 6; 525 a—b: VII, 14, 6 sqq.; *Legile*: XX, 1, 4; I, 637 a, 647 c, II, 666 a, 671 b: XV, 2, 3 sqq.; III, 694 c: XIV, 3, 4; *Parmenide*, 155 c—157 b: VII, 13, 10—11; *Phaedon*: II, 18, 2; 60 b, 70 c—72 e (?): VII, 1, 6; *Phaedrus*, 230 e—234 c: I, 9, 9; 237 a: XIX, 9, 9; (*Phileō*: IX, 5, 7); *Protagoras*: V, 3, 1; *Statul*: XIV, 3, 3; V, 457 b—460 e, 468 b—c (cf. 403 b): XVIII, 2, 8; VIII, 568 a—b: XIII, 19, 2; IX, 571: IV, 11, 3; *Theaetet*: XIII, 19, 2; *Theages*, 125 b: XIII, 19, 2;

Timaeus: III, 17, 5—6; 45 b—d: V, 16, 4; 67 b: V, 15, 7; 86 a (?): XVII, 12, 3; 70 c—d, 91 a: XVII, 11, 1, 6; *Epigrame*², 1: XIX, 11, 2—3

Plautius: III, 3, 10

Plautus v. *Maccius*

C. **Plinius Secundus** [cel Bătrîn, erudit roman (23—79)], a făcut o carieră militară și administrativă sub Claudius, Nero și Vespasian. Moare în 24 august 79, în încercarea de a studia de prea aproape marea erupție a Vezuviului. Din opera sa ni s-au păstrat vasta compilație *Naturalis Historia* (36 cărți plus o carte de prefață, tablă de materii și bibliografie), consacrată universului fizic, geografiei și etnografiei, antropologiei și fiziologiei, zoologiei, botanicii și farmacologiei, mineralogiei și metalurgiei. A mai scris lucrări de istorie, biografii, o lucrare de gramatică; scrierea *Studiosi*, citată de Gellius, e o introducere în studiul retoricii. Cf. D. J. Campbell, *OCD*, s. u. *Pliny*, 1; Schanz-Hosius, II, p. 768—783]: III, 16, 22 sqq.; IX, 4, 7 sqq., 13 sqq., 16; 16, 2 sqq.; X, 12, 1 sqq., 7; XVII, 15, 6

Nat. hist., VII, 2, 16 sqq.: IX, 4, 7 sqq.; 3, 34: IX, 4, 16; 4, 36: IX, 4, 13 sqq.; 5, 40: III, 16, 22—23; 5, 42: III, 16, 24; X, 49, 137: X, 12, 7; XXV, 5, 52: XVII, 15, 6: XXVIII, 8, 112 sqq.: X, 12, 1 sqq.; *Studiosi*: IX, 16, 2 sqq.

Plutarehus [din Chaeronea, filozof platonician și biograf grec (apr. 46 — după 120 e. n.), prieten, la Roma, cu Favorinus; a îndeplinit funcții publice în Imperiu (procurator al provinciei Achaia, poate și consul) și funcții religioase la Delphi. Numeroasele sale lucrări filozofice, literare, politice etc. sînt cunoscute sub titlul comun de *Moralia*: *Banchetul celor șapte înțelepți* (*Conuiuium septem sapientium*), *Despre muzică* (*De musica*), *Despre îngrijirea sănătății* (*De luenda sanitate*), *Despre slăpînirea miniei* (*De*

¹ Pindari *Carmina cum fragmentis*. Edidit Br. Snell, Leipzig, Teubner, 1955.

² Diehl.

ira cohibenda, Περὶ ἀοργησίας), *Chestiuni dezbatute la ospete* (*Quaestiones conuiuales Συμποσιακὰ προβλήματα*) etc. (multe scrieri din această serie s-au pierdut). Opera sa capitală o constituie *Viețile paralele* ale personajelor ilustre din istoria Greciei și a Romei. Cf. F. W. Walbank, *OCD*, s.u.: (Ueberweg) — Praechler, p. 532—540): I, 1, 1, 1; 3; 26, 5 sqq.; II, 8; 9; III, 5; 6; IV, 11, 11 sqq.; XI, 16, 2, 7—8; XV, 10; XVII, 11, 1—2, 6; XX, 8, 7

De anima, p. 19¹: I, 3, 31; p. — 20: XV, 10; *De curiositate*: XI, 16, 2; *De Herculis ingenio* (?)¹, p. 144: I, 1, 1; *In Hesiodum commentarius*¹, IV, fr. 90: XX, 8, 7; *De uita et poesi Homerii*¹, I, p. 100: IV, 11, 11—12; II, p. 100: II, 8, 1 sqq.; p. 101: II 9; *De ira cohibenda*: I, 26, 7; *Quaestiones conuiuales*, VII, 1: XVII, 11, 1—2; VII, 3, 11: XVII, 11, 6; VII, 5, 3: III, 5; VIII, 4, 5: III, 6; VIII, 8: IV, 11, 13; *De tuenda sanitate*, 7: III, 5, 1

Poliorectes v. Demetrius

Polus: VI, 5, 1

Polybius [din Megalopolis, istoric grec (apr. 203 — apr. 120 î. e. n.), își începe cariera în orașul natal: deportat la Roma după bătălia de la Pydna, intră în cercul Scipionilor, împrietenindu-se cu Scipio Aemilianus (pe care-l însoțește în Spania, Numidia, Mauretania etc.). Istoria sa universală, în 40 de cărți (dintre care numai primele 5 păstrate integral), relatează evenimentele pînă prin 144 și face elogiul sistemului de guvernământ roman. Cf. A. H. McDonald, *OCD*, s. u., 1]: VI, 14, 10

XXXIII, 2: VI, 14, 10

Polyerita: III, 15, 1

Polyphontes: VI, 3, 28

Cn. **Pompeius Lenaeus**: XVII, 16, 2, sqq.

Cn. **Pompeius Magnus** [om politic roman

(106—48), propretor în Italia, Sicilia și Africa (83—79; datele sînt discutate); proconsul în Spania, îl ajută pe Metellus în războiul împotriva lui Sertorius (77—71), pe Crassus în războiul cu Spartacus (71); consul în 70, în 67 i se dau puteri extraordinare pentru a-i nimici pe pirații din Mediterană; în 66 i se conferă comanda în războiul cu Mitridate; în 60 creează, cu Caesar și Crassus, primul triumvirat; consul în 55 și 52, proconsul în Spania (54); la ruperea relațiilor dintre Caesar și senat (50), preia comanda armatelor senatoriale, trece în Grecia în 49 și e înfrînt la Pharsalus în 48; refugiat în Egipt este ucis (28 sept. 48); cf. F. Millner, *RE*, s.u., 31]: I, 7, 16, 20; IV, 10, 5; IX, 12, 14; X, 1, 6—7; 20, 3, 10; XIII, 25, 6; XIV, 7, 1; XV, 4, 3; 18, 1; XVII, 16, 2; 17, 2; XIX, 8, 3

Cn. **Pompeius Strabo**: XV, 4, 3

Pompilius v. Numa

L. Pomponius [poet comic latin (prima jumătate a sec. II î. e. n.), autor de „atelanæ”: cf. E. H. Warmington, *OCD*, s.u., 1; Schanz-Hosius, I, p. 249—252]²: X, 24, 5; XII, 10, 7; XVI, 6, 7; XVIII, 6, 6 *Aeditumus*, v. 2: XII, 10, 7; *Galli transalpini*, v. 51—52: XVI, 6, 7; *Meuia*, v. 77: X, 24, 5; *Porcelra*, v. 295: XVIII, 6, 6

M. Pomponius [tribun al plebei în 167, pretor urban în 161]: XV, 11, 1

Pompylus: II, 18, 8

Pontius v. Cominius

C. Pontius: I, 25, 6; II, 19, 8

M. Popilius Laenas: IV, 20, 11

P. Popilius Laenas: I, 7, 7; XI, 13, 1

Porcia (ginta): XIII, 20

Porcius [tribun al plebei]: XIII, 12, 6

L. Porcius Cato: XIII, 20, 13

M. Porcius Cato (supranumit *Censorius* (234—149 î. e. n.)); cîteva puncte de reper cronologice: 217 sau 216, luptă în

² Ribbeck, *Com. Fr.*

¹ * Plutarchi Chaeronensis *Moralia*. Recensuit G. N. Bernardakis, vol. VII, Leipzig, 1896.

Campania, împotriva lui Hanibal; 214—210 tribun militar în Sicilia; 207 participă la lupta de la Metaurus (Umbria); 204 cvestor în Sicilia; 199 edil al plebei; 198 pretor în Sardinia; 195 consul, luptă în Spania; 191 tribun militar în Grecia, participă la războiul împotriva lui Antiochus; 189 legat în Etolia; 184 censor]: I, 12, 17; 15, 8 sqq.; 16, 4; 23, 1—2; II, 6, 7; 14; 17, 7; 19, 9; 22, 28—29; 28, 5 sqq.; III, 7; 14, 17 sqq.; IV, 9, 12; 12, 3; 17, 15; 18, 7; V, 6, 24 sqq.; 13, 4; 21, 6, 17; VI, 3, 7 sqq.; 4, 5; 10, 2; 13, 3; 22, 3; IX, 12, 7—8; 14, 10; X, 1, 10; 3, 15 sqq.; 13, 2; 14, 3; 21, 2; X, 23; 24, 7, 10; 26, 8; XI, 1, 6; 2; 3, 2; 8; 18, 18; XIII, 8; 20, 3 sqq.; 24, 1—2; 25, 12 sqq.; XIV, 2, 21, 26; XV, 9, 5; 13, 5; XVI, 1, 3—4; 12, 8; 14, 2; XVII, 2, 20; 6, 1 sqq.; 13, 3—4; 21, 47; XVIII, 7, 3; 9, 1, 5; 12, 7; XIX, 10, 10; XX, 2, 1, 5, 13; 9 titlu; 11, 5

De agricultura, 1, 3: X, 26, 8; 151, 3: III, 14, 17—18

[*Épistolicae quaestiones*¹, I (atribuire greșită = Varro, *Quaest. epist.*, fr. 228 Funaioli): VI, 10, 2]

*De moribus carmen*¹, fr. 1, p. 82: XI, 2; *Origines*^{1,2}: III, 7, 1: c. 1, fr. 20 J: XVIII, 12, 7; fr. 29 J: I, 16, 4; c. II, fr. 3 J: XVII, 13, 4; c. III, fr. 8 J: XVII, 13, 3; c. IV, fr. 1 J: II, 28, 5 sqq.; fr. 3 J: V, 21, 17; fr. 4 J: XI, 1, 6; fr. 7 J: III, 7, 19; fr. 10 J: X, 1, 10; fr. 12 J: X, 24, 7; fr. 14 J: XI, 3, 2; c. V (*Oratio pro Rhodiensibus*): VI, 3, 7 sqq.; fr. 1 J, fr. 163 M: VI, 3, 14 sqq.; XIII, 25, 13—14; fr. 2 J, fr. 164 M: VI, 3, 16; fr. 3 J, fr. 165 M: VI, 3, 26; fr. 4 J, fr. 166 M: VI, 3, 36; fr. 5 J, fr. 167 M: VI, 3, 37; fr. 6 J, fr. 168 M: VI, 3, 38; fr. 7 J, fr. 169 M: VI, 3, 50; fr. 8 J: XI, 3, 2;

fr. 11 J: XV, 13, 5; fr. 13—14 J: XV, 9, 5; c. VI, fr. unic: XX, 5, 13; c. VII, fr. 1 J, fr. 196 M (*Contra Ser. Galbam pro direptis Lusitanis*): XIII, 25, 15; fr. 2 J, 197 M: I, 12, 17; fr. 5 J: II, 22, 28—29

Orationes^{1,2}: *De Achaeis* (151)³, XXXV J, fr. 187 M: II, 6, 7; *De aedilibus uitio creatis*, LXV, fr. 1 J, fr. 217 M: XIII, 18; *De bello Carthaginiensi* (150?), XXXVII, fr. 1 J, fr. 191 M: IX, 14, 10; fr. 3 J, fr. 193 M: III, 14, 19; *De decem hominibus in Q. Minucium Thermum* (190), VIII, fr. 1 J, fr. 59 M: XIII, 25, 12; *Dierum dictarum de consulatione suo* (191 sau 190), I, fr. 9 J, fr. 30 M: IV, 17, 15; *De dote*, LXXVIII, fr. 1 J, fr. 221 M: X, 23, 4; fr. 2 J, fr. 222 M: X, 23, 5; *De falsis pugnibus in Q. Minucium Thermum* (190), IX, J, fr. 58 M: X, 3, 17; *De re Floria*, LVII, fr. 1 J, fr. 212 M: IX, 12, 7—8; fr. 2 J, fr. 213 M: X, 13, 2; *In M. Fulvium Nobiliorem* (178?), XIV, fr. 1 J, fr. 148 M: V, 6, 24 sqq.; *In L. Furium de aqua* (184), XIX, fr. 7 J, fr. 105 M: X, 24, 10; *Contra Ser. Galbam pro direptis Lusitanis* (149), vezi *Origines*, VII; *Contra Ser. Galbam ad milites* (167), XXXIX, J, fr. 172 M: I, 23; *Ne imperium sit ueteri ubi nouus uenerit*, LXIX, J, fr. 223 M: XX, 2, 1; *De innocentia sua* (vezi nota la text): XX, 9 titlu; *Apud censors in Lentulum*, XI, J, fr. 200 M: V, 13, 4; *Numantiae apud equites* (195), V, fr. 1 J, fr. 17 M: XVI, 1, 3—4; *De praeda militibus diuidenda*, LXX, fr. 1 J, fr. 224 M: XI, 18, 18; *De Ptolomaeo minore contra L. Thermum* (154 sau 153), X, fr. 1 J, fr. 177 M: XVIII, 9, 1, 5; fr. 3 J, fr. 179 M: XX, 11, 5; *Pro Rhodiensibus* (167), vezi *Origines*, V; *In L. Velurium de sacrificio commisso cum ei equum ademil* (184), XVIII, fr. 5 J, fr. 78 M:

¹ Jordan.

² Malcovati, *ORF*, 8.

³ Între paranteze notăm data discursului, după E. Malcovati.

- VI, 22, 3; fr. 8 J, fr. 75 M: XVII, 2, 20; *Pro se contra C. Cassium* (154?), LIV J, fr. 176 M: X, 14, 3; *Si se M. Caelius tr. pl. appelasset* (titlu nesigur, 184): XI, fr. 1 J, fr. 111 M: I, 15, 9; fr. 2 J, fr. 112 M: I, 15, 10; *De suis uirtutibus contra L. Thermum* (183), XI, fr. 4J, fr. 131 M: XVI, 14, 2; *Contra Tiberium exulem*, XLIII J, fr. 202 M: II, 14; *Pro L. Turio contra Cn. Gellium*, LI J, fr. 206 M: XIV, 2, 21, 26; *Suasio legis Voconiae* (169), XXXII, fr. 1 J, fr. 158 M: XVII, 6, 1 sqq.; fr. 3 J, fr. 160 M: VI, 13, 3
*De re militari*¹, fr. 2: VI, 4, 5
- M. Porcius Cato** [tribun al plebei prin 99, tatăl lui M. Porcius Cato Uticensis]: XIII, 20, 3–4, 14
- M. Porcius Cato** [edil și pretor, prin 94–91]: XIII, 20, 12
- M. Porcius Cato Licinianus**: XIII, 20, 7, 9
- M. Porcius Cato** (Nepos): XIII, 20
- M. Porcius Cato** Salonianus: XIII, 20, 7–8, 13, 15
- M. Porcius Cato Uticensis** [om politic (95–46), celebru prin fermitatea convingerilor sale republicane, tribun militar în 67–66, cvestor în 64, tribun al plebei în 62; a candidat fără succes pentru consulatul anului 51; adversar al lui Caesar în războiul civil, se retrage în Africa după înfrângerea de la Pharsalos; se sinucide la Utica în 46]: IV, 10, 8; XIII, 20, 3–4, 11, 14
- Porcius Licinius** [poet (sec. II î.e.n.), autor al unui poem cu subiect de istorie literară și al unor epigrame; adversar al lui Terențiu; cf. L. R. Palmer, *OGD*, s.u.; Schanz Hosius, I, p. 164–166]²: XVII, 21, 45; XIX, 9, 10, 13
fr. 1: XVII, 21, 45; fr. 5: XIX, 9, 10, 13
- Posidippus**: II, 23, 1
- A. Postumius Albinus** [consul în 151 î.e.n.): XI, 8 *Historiae principia*^{3,4} fr. 1 P, fr. 1 b J: XI, 8, 3
- A. Postumius Albinus** [consul în 99 î.e.n.): IV, 6, 2
- Sp. **Postumius Albinus**: XVII, 21, 36
- M. (?) Postumius Festus**: XIX, 13, 1, 4
- A. (Olius) Postumius Tubertus**: I, 13, 7; XVII, 21, 17
- Praxiteles** [celebru sculptor atenian (sec. IV î.e.n.): XIII, 17, 3–4
- Probus** v. Valerius
- Prodicus**: XV, 20, 4
- Protagoras** [din Abdera, sofist celebru (sec. V); a susținut relativitatea cunoașterii omenești („omul este măsura tuturor lucrurilor”) și a pus la îndoială existența zeilor; cf. și notele la text; G. C. Field, *OGD*, s.u.; (Ueberweg) – Praechter, p. 114–119]: V, 3; 10
- Proteus** v. Peregrinus
- Protogenes**: XV, 31, 3–4
- Ptolemei**: VII, 17, 3
- Ptolemeu** [I Soter sau, mai degrabă, II Filadelful]: XVII, 21, 41
- Ptolemeu** [VIII, Euergetes (apr. 182–116), fratele mai mic și rival al lui Ptolemeu VI Philometor (apr. 186–145); avea la Roma partizani interesați, printre care și pe L. Minucius Thermus]: XVIII, 9, 1; XX, 11, 5
- Publius Syrus**⁵: XVII, 14
v. 55, 104, 106, 176, 178, 193, 221, 245, 264, 362, 383, 416, 469, 645: XVII, 14
- Pulvillus** v. Horatius
- M. Pupius Piso** Frugi Calpurnianus [consul în 61]: II, 20, 3
- Pyrrhon**: XI, 5, 4
- Pyrrhus** [regele Epirului (319–272, rege, minor, din 307); domnește singur din 297; profitând de slăbiciunea regatelor macedoniene vecine, își extinde stă-

³ Peter, *HRF*.⁴ Jacoby, *F. Gr. Hist.*, 812.⁵ * *Publii Syri mimi Sententiae*. Recensuit G. Meyer, Leipzig, 1880.¹ H. Jordan.² Bährens.

plnirea spre nord și est; intervine în războiul romanilor cu Tarentul și-i infrnge pe romani la Heraclea (280) și la Asculum (279), fără să obțină o victorie definitivă; se îndreaptă împotriva cartaginezilor în Sicilia, îi infrnge, se întoarce în Italia; lupta, nedecisă, de la Beneventum (275) îl face să se întoarcă în Epir; o nouă campanie macedoniană nu-i aduce decât victorii temporare; eșuează în asediul Spartei și e ucis la Argos. Cf. N. G. L. Hammond, *OCD*, s.u.]: III, 8; X, 16, 15–16; XIV, 1, 24; XVII, 21, 37

Pythagoras [din Samos, filozof grec (sec. VI î.e.n.; amănuntele biografice sînt întunecate de numeroase legende, lansate de discipoli), creează la Crotona o confrerie cu caracter mistic, dar și politic (cu caracter antidemocratic), care izbutește să se impună în orașele din sudul Italiei. Considerînd numărul ca element esențial al tuturor lucrurilor, Pythagoras contribuie la progresul matematicii; credința în metempsihoză și diversele prescripții ale confreriei au fost ridiculizate de numeroși filozofi și scriitori antici. Cf. (Ueberweg)-Pracchter, p. 61–70]: I, 1, 1; 9, 1 sqq.; 20, 6; IV, 11; XIV, 6, 3; XVII, 21, 6 Pseudo-Pythagoras, *Carmen Aureum*, v. 54: VII, 2, 12

P. Quinctius: XV, 28, 3, 6

T. Quinctius Atta¹: VI, 9, 8, 10

Aedilicia, v. 2: VI, 9, 10; *Conciliatrix*, v. 6: VI, 9, 8

Regulus v. Atilius

Remus: XIII, 14, 5

Romulus: I, 16, 3; III, 16, 16; VII, 7, 6, 8; XI, 14; XIII, 14, 2, 5; XVII, 21, 45

S. Roscius Amerinus [apărat de Cicero într-un proces de paricid (80 î.e.n.), în timpul proscricțiilor lui Sulla]: IX, 14, 19; XV, 28

Q. Rosellus Gallus [celebru actor roman, egal de înzestrat pentru comedie și pentru tragedie, prieten cu Sulla și cu Cicero, apărat de acesta din urmă într-un proces (67 sau 66)]: V, 8, 4

Rufinus v. Cornelius

P. Rutillius Rufus [om politic aristocrat, din cercul lui Scipio Aemilianus (tribun militar în 134–132, pretor prin 118, legatus în Africa sub Metellus în 109–107, adversar al lui Marius, consul în 105, a contribuit la reformarea armatei romane; condamnat, probabil pe nedrept în 92 pentru jefuirea provinciei Asia, se exilează chiar în această provincie). Om cultivat, elev al lui Panaetius, și-a redactat memoriile atât în latinește, cit și în grecește; cf. Schanz-Hosius, I, p. 207–209]^{2,3}: VI, 14, 10 fr. 3 P, fr. 3 J: VI, 14, 10

Sabinus: III, 16, 8

C. Sullustius Crispus [celebru istoric roman (86 – apr. 34 î.e.n.); de origine plebeiană, a făcut o carieră politică în rîndurile partidului popular (cevestor în 55 (?), tribun al plebei în 52); a fost exclus din senat în 50, fiind acuzat de imoralitate de cenzorii aristocrați; Caesar, de partea căruia trece în războiul civil, îl restabilește în drepturi și-i conferă diverse misiuni (pretor în 46, proconsul în Africa Nova prin 46–45 sau 44). După moartea lui Caesar, s-a retras din viața politică. Monografiile sale istorice, scrise într-un stil poetic și arhaizant, scot în evidență lupta dintre nobili și oamenii „noi” (croul său e C. Marius). Cf. J. C. Rolfe, *OCD*, s.u.: Schanz-Hosius, I, p. 362–380]: I, 15, 13, 18; 22, 15; II, 17, 7; 27, 2; III, 1; IV, 15; 17, 6; VI, 17, 7–8,

² Peter, *HRF*.

³ Jacoby, *F. Gr. Hist.*, 815.

¹ Ribbeck, *Com. Fr.*

11; IX, 12, 9, 14–15, 22; 14, 26; X, 7, 1; 20, 10; 21, 2; 26, 1 sqq., 10; XIII, 30, 5; XV, 13, 8; XVI, 10, 14, 16; XVII, 18; XVIII, 4, 3 sqq.; XX, 6, 14

De coniuratione Catilinae, 3, 2: IV, 15; 5, 4: I, 15, 18; 7, 5: IX, 12, 9; 11, 3: III, 1; 23, 3: VI, 17, 7–8, 11; 33, 2: X, 21, 2; XX, 6, 14

De bello Iugurthino, 10, 2; 19, 7: X, 21, 2; 70, 2: I, 22, 15; 71, 3: X, 21, 2; 86, 2: XVI, 10, 14, 16; 97, 3: IX, 14, 26

*Historiae*¹, I fr. 12: IX, 12, 15; fr. 49: XV, 13, 8; fr. 53: IX, 12, 14; fr. 88: II, 27, 2; fr. 98: X, 26, 10; fr. 103: IX, 12, 22; fr. 104: X, 26, 1–2; fr. 105: X, 26, 1, 3; II, fr. 2: XIII, 30, 5; fr. 21: X, 20, 10; III, fr. 80: X, 7, 1; IV, fr. 1: XVIII, 4, 3 sqq.; fr. 43: I, 15, 13; fr. 52: II, 17, 7; IV, 17, 6

Salonitanus v. M. Porcius Cato

Salonius: XIII, 20, 8

Santra: VII, 15, 5

Sappho [din Mytilene, celebră poetă greacă (sec. VII–VI)]²: XIX, 9, 4; XX, 7, 2

fr. 119: XX, 7, 2

Seuevola v. Mucius

Scipio v. Cornelius

Cn. Scius: III, 9, 2

Seleucus Nicator (sau Nicanor): VII, 17, 2

Sempronius Aesellio [istoric roman (sec. II–I î.e.n.), tribun militar, sub Scipio, în războiul cu Numantia (134–133), a scris istoria evenimentelor contemporane (din 146 pînă în 91 aproximativ), abandonînd sistemul vechilor anale și inspirîndu-se din istoriografia greacă (Polybius, în special): cf. Schanz-Hosius, I, p. 203]³: I, 13, 10; II, 13, 2 sqq.: IV,

9, 12; V, 18, 7 sqq.: XIII, 3, 6; 22, 8 *Historiae*, I, fr. 1: V, 18, 7–8; fr. 2: V, 18, 9; IV, fr. 5: XIII, 3, 6; V, fr. 6: II, 13, 2 sqq.; fr. 7: II, 13, 5; XIII, fr. 10: IV, 9, 12; XIV, fr. 11: XIII, 22, 8; (fără indicarea cărții) fr. 8: I, 13, 10

C. **Sempronius Gracchus** [om politic roman (154–121), și-a început cariera ca triumvir însărcinat cu aplicarea legii agrare a fratelui său, Tiberius, în 133 (înainte, în 138, servise în armată sub Scipio Aemilianus, la Numantia): după uciderea lui Tiberius, continuă politica agrară a acestuia; cvestor în Sardinia în 126, nu e rechemat din provincie la expirarea anului: se întoarce singur în 124 și e ales tribun al plebei în 123 și 122; în cei doi ani ai tribunatului obține votarea a numeroase legi în favoarea plebei sărace (prețuri maximele la cereale, reactualizarea legii agrare a lui Tiberius Gracchus, autorizarea unor lucrări publice, înființări de colonii, legi judiciare care acordau cavalerilor drepturi noi și organizau dreptul de apel la popor, legi fiscale etc.). Rezistența optimaților împiedică re alegerea lui Gracchus ca tribun pentru 121; consulul L. Opimius obține, în urma unor încercări, puteri discreționare, și C. Gracchus este ucis. Cf. F. Münzer, *RE*, s. u., 47]⁴: I, 7, 7–8, 13; 11, 10 sqq.: VI, 19, 6; IX, 14, 16 sqq.: X, 3; XI, 10; 13; XII, 8, 1; XV, 12; XX, 6, 11

Dissuasio legis Aufeiae (123)⁵, fr. 44: XI, 10; *De legibus promulgatis* (122), fr. 48: X, 3, 2–3, 11; fr. 49: X, 3, 5; fr. 50: IX, 14, 16, 18; fr. 51: IX, 14, 17; *In P. Popilium* (123), fr. 32: XI, 13; *De P. Popilio circum conciliabula* (123), fr. 34: I, 7, 7–8, 13; *Ad populum, cum ex Sardinia rediit* (124), fr. 26: XV, 12, 2; fr. 27: XV, 12, 3;

¹ C. Sallusti Crispi *Historiarum reliquiae*. Edidit B. Maurenbrecher, Leipzig, 1891.

² Alcée, Sappho. Texte établi et traduit par Th. Reinach, ... A. Puech, Paris, Les Belles Lettres, 1960.

³ Peter, *HRF*.

⁴ Malcovati, *ORF*, 48.

⁵ Indicăm în paranteză data discursului, după E. Malcovati.

fr. 28 : XV, 12, 4; (fără titlu) fr. 64 : XX, 6, 11

Tib. Sempronius Gracchus [consul în 238] : X, 6, 3

Tib. Sempronius Gracchus [consul în 215 și 213] : II, 2, 13

Tib. Sempronius Gracchus [om politic roman (? — 154 î.e.n.), tribun al plebei în 187 sau 184, îl salvează pe L. Scipio de închisoare; edil în 182, pretor în Spania în 180, înfringe pe Celtiberi (180—179); consul în 177, cucerește Sardinia, censor, împreună cu C. Claudius Pulcher, în 169, consul în 163. Căsătorit cu Cornelia, fiica lui Scipio Africanus, a avut 12 copii, printre care pe tribunii Tiberius și Gaius Gracchus. Cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 53] : VI, 19, 6; VII, 16, 11; XII, 8

Tib. Sempronius Gracchus [om politic roman (162—133), cvestor în 137 luptă în Spania, unde armata din care făcea parte suferă o înfringere; întors la Roma, e ales tribun pentru anul 133 și propune (și, după numeroase dificultăți, izbutește să facă să se voteze) o lege agrară, care prevede împărțirea pământurilor publice de către o comisie de trei membri (primăvara 133) : Ap. Claudius Pulcher, *princeps senatus*, el însuși și fratele său Gaius. Încearcă să obțină tribunatul anului următor : senatorii extremiști conduși de Scipio Nasica împiedică alegerea și-l asasinează : legea agrară a continuat însă să se aplice : cf. F. Münzer, *RE*, s. u., 54] : II, 13, 4 sqq. ; VI, 9, 12; 19, 6; XII, 8, 1

C. Sempronius Tuditanus [om politic, jurist și istoric roman, cvestor în 145, pretor în 132, consul în 129; a scris o lucrare, *Libri magistratum*, în cel puțin 13 cărți, consacrată originii și funcțiilor magistraților romani, și, poate, *Anale*; cf. Schanz-Hosius, I, p. 196—197]¹ : VII, 4, 1, 4; XIII, 15, 4
Annales (?), fr. 5 : VII, 4, 1—4; *Libri*

magistratum (?), XIII, fr. 8 : XIII, 15, 4

M. Sempronius Tuditanus : XVII, 21, 42—43

L. Sergius Catilina [om politic roman, legat al lui Sulla în 82, pretor în 68, propretor în Africa în 67—66; încearcă, zadarnic, să obțină consulatul anului 65, dar e împiedicat să candideze din cauza acuzațiilor de jaf venite din provincie; participă la un complot menit să asasineze pe consuli aleși; nu e judecat, iar în procesul de jefuire a Africii e achitat, cu sprijinul nobililor. Candidează pentru consulatul anului 63, dar e înfrânt. Se pregătește pentru candidatura anului 62, agitănd lozinci demagogice, cu intenția de a câștiga sprijinul plebei; cu toate acestea, e din nou înfrânt și se decide să organizeze o lovitură armată și uciderea consulului Cicero; acesta îl silește să plece din Roma la armata pe care o pregătise, oferind astfel dovada vinovăției sale. Cicero execută pe complicitii lui Catilina din Roma, iar armatele consulare înfring armata lui Catilina lângă Pistoria, în ianuarie 62; Catilina moare în luptă] : II, 7, 10; V, 6, 15

Serranus v. Atilius

Q. Sertorius : II, 27, 2, 5; X, 26, 2; XV, 22

Servillianus : I, 2, 1

Q. Servilius Caepio : III, 9, 7; XV, 28, 3

Cn. (sau P.?) Servilius Geminus : XII, 4, 1, 4

Servius Tullius v. Tullius

P. Sestius [tribun al plebei în 57, depune eforturi în vederea întoarcerii lui Cicero din exil; Clodius încearcă să-i împiedice acțiunea, provocând tulburări, în cursul cărora Sestius a fost rănit. Pentru a se apăra, Sestius își constituie o gardă înarmată. Clodius pune la cale un proces împotriva lui pentru folosirea violenței (56); aparat de Cicero și de Hortensius, a fost achitat] : IX, 14, 6; XII, 13, 25

L. Sicinius Dentatus : II, 11

¹ Peter, *HRF*.

Silvii: XVII, 21, 3

Silvius: II, 16

Sinnius Capito [filolog roman din vremea lui August, autor al unor lucrări gramaticale sub formă epistolară, a unei cărți despre spectacole, a unor culegeri de proverbe etc. Cf. Schanz-Hosius, p. 380–381]¹: V, 20, 1, 2; 21, 9 sqq. *Epistulae*: V, 21, 9; *Ad Pacuuium Labeonem*, fr. 1: V, 21, 10 sqq.; *Ad Clodium Tuscum*, fr. 2: V, 20, 2

Sisenna v. Cornelius

Socrate: I, 17; II, 1; 18, 1, 4, 5; VII, 10; VIII, 11; X, 22, 4, 10, 17; XII, 9, 6; XIV, 1, 29; 3, 3 sqq.; 6, 5; XV, 20, 4; XVII, 21, 18–19; XVIII, 4, 1; XIX (1, 10); 2, 7; 9, 9

Sofocle: VI, 5, 5–6; XII, 11, 6; XIII, 19, 2–3; XVII, 21, 18, 42

*Aias loerianus*², fr. 14: XIII, 19, 2;

Electra, v. 1126–1170: VI, 5, 5–6;

*Ftiotidienele*², fr. 695: XIII, 19, 3;

*Hipponus*², fr. 301: XII, 11, 6

Solon: II, 12, 1–2; XI, 18, 5; XVII, 21, 3 sqq.

Sotion: I, 8

Κέρας Ἀμυλθεΐας: I, 8

Speusippus [filozof grec (sec. IV î.e.n.) succesorul lui Platon la conducerea Academiei; dezvoltă teoria matematică a „ideilor”; e partizanul ideii de progres. S-a ocupat și de clasificarea plantelor și a animalelor; cf. G. C. Field, *OCD*, s.u.; (Ueberweg) – Praechter, p. 341–344]³: III, 17, 3; IX, 5, 4 fr. III, 92, 196; IX, 5, 4

Stilo v. Aelius

Stolo v. Licinius

Strabo v. Fannius, Pompeius

C. Suetonius Tranquillus [scriitor roman (apr. 69 – apr. 140); sub Hadrian a îndeplinit funcția de secretar imperial (*ab epistulis*), ceea ce i-a permis

accesul la arhivele oficiale și i-a facilitat redactarea scrierilor istorice. Operele principale: *De uiris illustibus* (din care se păstrează cartea *Despre gramatici și retori*, precum și câteva biografii din *De poetis*), *Viața celor doisprezece cezari* (păstrată în întregime); dintre operele pierdute (grecești și latine) semnalăm: *Pratum* (v. mai sus, p. 4, nota 11), *Despre politica* (sau *De republica*?) a lui Cicero, *Despre anul roman* etc. Lucrarea citată de Gellius sub numele de *Ludicra historia* ar putea fi identică cu o scriere despre jocurile romane (sau grecești?). Cf. J. C. Rolfe, *OCD*, s.u.; Schanz-Hosius, III, p. 48–67]⁴: IX, 7, 3; XV, 4, 4

Ludicra historia, I, fr. 181: IX, 7, 3; (fără indicarea titlului [*Pratum*?]), fr. 210: XV, 4, 4

Sulla v. Cornelius

C. Sulpicius Apollinaris [gramatic roman (prima jumătate a sec. I), născut la Cartagina, profesorul lui Gellius (vezi Introducerea, p. XXXI), autorul unor scrieri gramaticale sub formă epistolară, pierdute, și al unor rezumate verificate ale *Eneidei* și ale pieselor lui Terențiu; cf. J. F. Mountford, *OCD*, s.u., 4; Schanz-Hosius, III, p. 159–161]: II, 16, 8 sqq.; IV, 17, 11; VI, 6, 12; XI, 15, 8; XII, 13; XIII, 18, 2–3, 20; XV, 5, 3 sqq.; XVI, 5, 5; XVIII, 4; XIX, 13; XX, 6 *Epistula*: XV, 5, 3 sqq.; *Epistula ad Erucium Clarum*: XIII, 18, 3

Ser. Sulpicius Galba [om politic și orator (apr. 200 sau 194 – apr. 129), tribun militar în Macedonia sub L. Aemilius Paulus (168–167); a încercat să se opună triumfului lui Paulus, instigându-i pe soldați; pretor în Spania ulterioară (151), a luptat fără succes împotriva lusitanilor, comișind, în 150, cruzimi, pentru care a fost dat în judecată

¹ Funaioli, *GRF*.

² *The Fragments of Sophocles*. Edited by A. C. Pearson, ... 3 vol., Cambridge, University Press, 1917.

³ Mullach, *FPHG*.

⁴ * C. Suetonii Tranquilli *praeter Caesarum libros reliquiae*. Edidit A. Reifferscheid, Leipzig, 1860.

de L. Scribonius Libo (un discurs al lui Cato a fost ținut cu aceeași ocazie); consul în 144. Cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 58; E. Malcovati, *ORF*, 109]: I, 12, 17; 23, 1; XIII, 25, 15

P. **Sulpius Gallus** : VI, 12, 4

Q. **Sulpius Longus** : V, 17, 2

Sulpius Praetextatus (?) : I, 23

Ser. **Sulpius Rufus** celebru jurist roman, contemporan cu Cicero (născut prin 106–105, pretor în 65, candidează fără succes pentru consulatul anului 62, consul în 51, trimis al lui Caesar în Grecia în 46–45; moare în 43). Din imensa lui operă juridică (aproape 180 de cărți) nu au rămas decât fragmente; s-au păstrat câteva scrisori adresate lui Cicero; cf. F. Münzer, *RE*, s.u., 95; Schanz-Hosius, I, p. 593–595]¹: II, 10, 1; IV, 1, 20; 2, 12; 3, 2; IV, 4; VII, 5, 1; 12, 1, 4; XII, 13, 21
De dotibus, p. 226 : IV, 4; p. 227 : IV, 3,2; *Ad M. Varronem ep.*, p. 140 : II, 10, 1; *De sacris delectandis*, I, p. 225 : VII, 12, 1, 4; *In reprehensis Scaeuolae capitibus*, fr. 3 : IV, 1, 20; *Resp.*, fr. 108 : IV, 2, 12

Syrus v. **Publilius**

Gaia **Taracla** v. Figuri mitologice

Sp. **Tarpelus** Montanus : II, 11, 1

L. **Tarquinius Collatinus** [consul, împreună cu L. Iunius Brutus, în primul an al Republicii (509)]: XV, 29, 2

Tarquinius Priscus : XVII, 21, 4

Tarquinius Superbus : I, 19; XVII, 21, 6

T. **Tatius** : XIII, 23, 13

Taurus v. **Calvisius**

M. **Terentius** : XI, 1, 4

P. **Terentius Afer** [poet comic latin (195 sau 185–159), născut la Cartagina adus la Roma ca sclav, liberat de senatorul Terentius Lucanus; intră în cercul Sci-

pionilor (a fost bănuțt că Scipio Aemilianus și C. Laelius i-ar fi scris comediiile); moare în cursul unei călătorii în Grecia. A scris șase comedii, toate păstrate, influențate puternic de comedia nouă greacă (Menandru, Apollodor). Cf. W. Beare, *OCD*, s.u. *Terence*; Schanz-Hosius, I, p. 103–124] : IV, 9, 11; 16, 2; VI, 7, 4; 14, 6; XV, 24; XVII, 21, 49; XX, 6, 4, 11
Heautontimorumenos, v. 228 : IV, 9, 11; v. 287 : IV, 16, 2; *Phormio*, v. 88 : VI, 7, 4; v. 172 : XX, 6, 4, 11

Terentius Scaurus : XI, 15,3 sqq.

De Caesellii erroribus : XI, 15, 3 sqq.

M. **Terentius Varro** [ilustru poligraf roman (116–27 î.e.n.), elev al lui L. Aelius Stilo și, la Atena, al filozofului platonician Antiochus din Ascalon. A scris studii filologice (*De comoediis Plautinis*, *De lingua Latina*, parțial păstrată, *De sermone Latino*) lucrări consacrate vechilor instituții civile și religioase (*Antiquitates*, cu subîmpărțirile: *Res diuinae*, *Res humanae*), lucrări filozofice (*Logistorici*), o enciclopedie a „artelor liberale” (*Disciplinae*), un tratat de agricultură (*Res rusticae*, păstrat) etc., etc.; în domeniul beletristicii, sint de amintit *Satirele menippeae*, dialoguri umoristice cu subiecte adesea de filozofie morală]² : I, 16, 3; 17, 4; 18; 20, 4, 8; 22, 4–5, 10; 24, 3; 25, 1 sqq., 10; II, 10; 18, 7; 20, 1, 3, 9; 21, 8 sqq.; 25, 5, sqq., 9–10; 28, 3; III, 2,2 sqq.; 3,1 sqq., 9 sqq., 14; 10; 11, 3, 7; 16, 3 sqq., 9 sqq.; 18, 5; IV, 9, 1; 16, 1; 19, 2; V, 4, 5; 21, 6; VI, 10, 2; 11, 8; 14,6; 16, 1 sqq.; VII, 5, 10; IX, 9, 10; X, 1, 4 sqq.; 7, 2; 15, 32; 21, 2; (23,1); 27, 5; XI, 1, 1, 4–5; 6, 5; XII, 6, 3; 10, 4; XIII, 4, 1; 11; 12, 5 sqq.; 13, 4 sqq.; 17, 2

² Neexistând, în afara ediției bipontine din 1788, nici o colecție completă a fragmentelor lui Varro (o ediție a lui H. Dahlmann e anunțată de mai multă vreme), vom cita fragmentele după culegeri diferite, unele vechi, și de valoare inegală.

¹ Bremer.

sq. : 23, 4; 29, 5; 31, 1 sq. ; XIV, 7,2 sq. ; 8, 2, 6; XV, 19; 30, 7; XVI, 8, 2, 6; 9, 5; 12, 7-8; 16, 2 sq. ; 17, 2; 18, 6; XVII, 3, 4-5; 4, 3; 18; 21, 24, 43, 45; XVIII, 9, 4; 12, 8-9; 15, 2; XIX, 8, 17; 10, 10; 14, 1-2; XX, 11, 4

*Annales*¹, fr. 1: XVII, 21, 24

Antiquitates: Res diuinae^{2, 3, 4}, II, fr. 4 M: X, 15, 32; VII, fr. 1 M: XVIII, 12, 9; XIV, fr. 130 F: I, 18, 1-2; fr. 131 F: I, 18, 3-4; fr. 12a A: III, 16, 5-6; fr. 132 F: III, 16, 9-10; fr. 133 F: XV, 30, 7; fr. 144 F: XVI, 17,2; fr. 145 F, fr. 12e A: XVI, 16, 2 sq. ; *Res humanae*^{2, 5}, I, fr. 1 M: XIII, 17, 2 sq. ; XI (?), fr. 125 F, fr. 1 M: XI, 1, 1, 4; XIII (*de diebus*), fr. 2 M: III, 2, 2-3; fr. 3 M: III, 2, 4 sq. ; [XIV: I, 18 titlu]; XVI, fr. 1 M: V, 4, 5; XVII, fr. 2 M: I, 16, 3; XXI, fr. 119 F: XI, 1,5; fr. 2 M: XIII, 12,5 sq. : 13, 5-6; fr. 3 M: XIII, 13, 4, 16; XXII (? *de bello et pace*), fr. 124 F, fr. 1 M: I, 25, 1; fr. 124 a F, fr. 2 M: I, 25, 2; XXV, fr. 120 F, 4 M: XVII, 3,4-5;

*De comoediis Plautinis*², I, fr. 88: III, 3,9 sq. ;

Disciplinae, I (De grammatica)^{2, 6}, fr. 111 G-S, fr. 220 F: XVIII, 15, 2; V, fr. 218 F: X, 1, 4 sq. ;

*Epistula Ad Ser. Sulpicium (din Quaestiones epistolicae?)*², fr. 228: II, 10; *Quaestiones epistolicae*^{2,7}, I, fr. 224

F: VI, 10, 2; IV, p. 196 B: XIV, 8, 2; *Ad Oppianum*, p. 195 B: XIV, 7, 3 sq. *Hebdomades (De imaginibus)*^{2, 7, 8}, I, p. 255 B: III, 10; fr. 68 F: III, 11, 3; fr. 69 F, fr. 1 Bähr.: III, 11, 7; *Isagogicus ad Pompeium*: XIV, 7, 2-3; *De lingua Latina ad Ciceronem*^{2, 6}, VII, 59: X, 21, 2; VII, 4, 74-75: II, 21, 8 sq. ; VIII p. 146 G-S, fr. 11 F: II, 25, 5 sq. ; fr. 12 F: II, 25, 9; X, 5, 81; VI, 11, 8; XXIV, fr. 29 G-S, 22 F: XVI, 8, 2, 6

*Logistorici*⁹: *Catus de liberis educandis*, fr. 17: IV, 19, 2; fr. 37: XX, 11, 4; *Orestes de insania*, p. 255: XIII, 4, 1; *Pius de pace*, p. 256: XVII, 18; *Sisenna de historia*, p. 256: XVI, 9, 5; *De poetis*^{2, 8}, I, fr. 55 F (cf. și fr. 56, 58): XVII, 21, 45; fr. 57 F, fr. 3 B: I, 24, 2; fr. 59 F, fr. 4 B: I, 24, 3; fr. 61 F: XVII 21, 43; fr. 62 F, fr. 5 B: I, 24, 4; (fără indicarea cărții), fr. 298 F: XVII, 4, 3

Res rusticae, III, 3, 1: II, 20, 1-2; III, 3, 8: II, 20,3; III, 16, 12: II, 20, 9 *Saturae cynicae siue Menippeae*¹⁰: II, 18, 7; XIII, 31, 1; Δις παίδες οὐ γέροντες, fr. 91: VII, 5, 10; *Ecdemeticus*, fr. 93: XIX, 8, 17; Περὶ ἔδεσμάτων, fr. 403: VI, 16,1 sq. ; fr. 404: XV, 19; Ἰπποκώων, fr. 220: III, 18, 5; *Nescis quid uesper uehat*, fr. 333-336: XIII, 11, 1-3; fr. 338-340: XIII, 11, 5; fr. 340: I, 22, 4-5; fr. 341: XIII, 11, 6-7, 10;

¹ Peter, *HRF*.

² Funaioli, *GRF*.

³ P. Ovidii Nasonis *Fastorum libri sex*. Edidit R. Merkel, Berlin, 1841.

⁴ M. Terentii Varronis *Antiquitatum rerum diuinarum libri I, XIV, XV, XVI*, auctore R. Agahd, Leipzig, 1898.

⁵ P. Mirsch, *De M. T. Varronis Antiquitatum rerum humanarum libris XXV*, Leipzig, 1882.

⁶ M. Terenti Varronis *De lingua Latina*. Quae supersunt recensuerunt G. Goelz et Fr. Schoell. Accedunt grammaticorum Varronis librorum fragmenta. Leipzig, Teubner, 1910.

⁷ M. Ter. Varronis *De lingua Latina libri cum fragmentis eiusdem*. Accedunt notae A. Augustini, A. Turnebi, J. Scaligeri et A. Popmae, Biponti (= Zweibrücken), 1788.

⁸ Bährens.

⁹ M. Terenti Varronis *Saturarum Menippearum reliquiae*. Recensuit A. Riese, Leipzig, 1865.

¹⁰ Petronii *Satirae*. Recensuit Fr. Buecheler. Adiectae sunt Varronis et Senecae *Satirae* similesque reliquiae... Berlin, Weidmann, 1922 (1958).

De officio mariti, fr. 83 : I, 17, 4; Σκιομαχία, fr. 506 : XIII, 23, 4; *Testamentum*, fr. 543 : III, 16, 13; Ὑδροκύων, fr. 575 : XIII, 31, 2 sqq.; Τὸ ἐπὶ τῆ φρακῆ μύρον : XIII, 29, 5

De sermone Latino ad Marcellum ¹, II fr. 55 G-S, fr. 35 F : XII, 6; fr. 56 G-S, fr. 34 F : XII, 10, 4; III fr. 57 G-S, fr. 36 F : XVI, 12, 7; (fără indicarea cărții sau din altă lucrare gramaticală), fr. 59 G-S, fr. 322 F (*De iudicio litterarum*) : VI, 14, 6; fr. 85 G-S, fr. 45 F : XVIII, 12, 8; fr. 104 G-S, fr. 419 F (*Nomina communia*) : IX, 9, 10; fr. 423 F : III, 14; [*De uita populi R* (?) : X, 23, 1]

Themisticles : XVII, 21, 12

Theoriti : IX, 9, 3 sqq., 7 sqq.

III, 3-5 : IX, 9, 7 sqq.; V, 88-89 : IX, 9, 4 sqq.

Theodectes : X, 18, 6-7

Mausolus X, 18, 7

Theofrast [din Eresus, celebru filozof peripatetician (apr. 372-apr. 288 i.e.n.), succesorul lui Aristotel la conducerea școlii. Scrierile sale păstrate se referă la științele naturii (*Cercetarea plantelor* și *Etiologia plantelor*), mineralogie, meteorologie etc.; cea mai celebră operă a sa a rămas mica culegere de portrete morale, intitulată *Caracterele*; cf. K. O. Brink, *OCD*, s.u.; (Ueberweg)-Praechter, p. 401-404]² : I, 3, 10 sqq. : II, 18, 8; IV, 13, 2; VI, 8, 2 : VIII, 6; 9; XIII, 5, 3, 11-12; XVI, 15, 1 *De amicitia* : I, 3, 10 sqq.; VIII, 6 : fr. 87 : IV, 13, 2; fr. 182 : XVI, 15, 1

Theognis : I, 3, 19

Theopomp [din Chios, istoric grec (apr. 378 - ?) elev al lui Isocrate, autor al unor *Hellenice* și al unor *Philippice*, din care s-au păstrat numai fragmente. Cf. G. L. Barber, *OCD*, s.u., 3]³ :

¹ Vezi p. 547. notele 2 și 6.

² *Theophrasti Eresii *Opera*. Recensuit F. Wimmer. III. *Fragmenta*, Leipzig, Teubner, 1862.

³ Müller, *FHG*.

X, 18, 6; XV, 20, 1 sqq.; XVI, 15, 1 fr. I, 294 : XV, 20, 1 sqq.; I, p. 301 : XVI, 15, 1

Theotimus : XIX, 9, 14

Thermus v. Minucius

Thucydides v. Tucidide

Tiberius [= Tib. Sempronius Longus?] : II, 14, 1

Tiberius v. Iulius Caesar

Timaeus ⁴ : XI, 1, 1

Historiae, fr. 42 a : XI, 1, 1

Timarehus : XVIII, 3, 1

Timochares : III, 8, 1, 3, 5

Timocrates : XV, 28, 6

Timon ⁵ : III, 17, 4 sqq.

Σίλλος, fr. 51 : III, 17, 4 sqq.

Tiro v. Tullius

T. Titius : V, 19, 9

Titius Aristo : XI, 18, 16

Tityrus : IX, 9, 7, 11

Torquatus v. Manlius

Trabea [poet comic roman (prima jumătate a secolului II i.e.n.); cf. Schanz-Hosius, I, p. 124-125] : XV, 24

C. **Trebatius Testa** [jurist roman (sec. I i. e. n.), prieten cu Cicero și cu Horațiu, profesorul lui Labeo, devine, la propunerea lui Cicero, sfătuitorul juridic al lui Caesar : a lăsat lucrări de drept pontifical, *De religionibus*, de drept civil etc. Cf. A. Berger, *OCD*, s.u.; Schanz-Hosius, I, p. 596-597]⁶ : IV, 2, 9-10; VII, 12, 4 sqq.

De religionibus, II, fr. 5 : VII, 12, 4 sqq.;

Resp., fr. 24 : IV, 2, 9-10

Tubero v. Aelius

Tubertus v. Postumius

Tubulus v. Hostilius

Tucidide : I, 11, 1 sqq., 5; XV, 23; XVII, 21, 16

V, 70 : I, 11, 5

Tuditanus v. Sempronius

Tullia [fiica regelui Ser. Tullius, l-a îndemnat pe cumnatul său, viitorul rege Tar-

⁴ Jacoby, *F. Gr. Hist.*, 566.

⁵ **Poetarum philosophorum fragmenta*, editit H. Diels, Berlin, 1901.

⁶ Bremer.

quinius Superbus, să-i ucidă tatăl și soțul] : XVIII, 12, 9

Servius Tullius [al șaselea dintre regii Romei (578–535), autor, după vechile surse romane, al unei „constituții” favorabile plebei; istoricitatea personajului este în discuție] : X, 16, 3; 28, 1; XIII, 14, 4; XVII, 21, 5

M. Tullius Cicero : I, 3, 13, 18; 4, 2 sqq.; 5, 2; 7; 11, 15–16; 15, 5 sqq.; 16, 5, 15; 22, 7–8, 10, 17, 19; II, 6, 8; 17; 25, 5; III, 16, 19; IV, 8, 8; 9, 6–7; 10, 6; 11, 3–4; V, 6, 15; 8, 4; VI, 3, 8; 9, 15; 11, 3 sqq.; VII, 2, 15; 16, 6–7, 11 sqq.; VIII, 6; IX, 12, 4–5; 14, 6, 19; X, 1, 7; 3; 18, 2; 20, 3; 21, 1; 24, 1; XI, 2, 4; 11, 1; XII, 2, 2 sqq., 7 sqq.; 3, 1, 3; 10, 6; 12, 1; 13, 17 sqq., 21 sqq. 25 sqq.; XIII, 1, 1 sqq.; 17, 2; 20, 3–4, 14; 21, 15 sqq., 22, 24; 22, 1, 6; 25, 4 sqq.; 9 sqq., 22, 24 sqq., 32; 28, 1; XV, 3; 5, 5 sqq., 8; 6; 13, 7, 9; 28; XVI, 7, 10; 8, 6, 8; XVII, 1; 2, 5; 5; 7, 8; 13, 2; XVIII, 7, 7, 9; XIX, 8, 3; 14, 1; XX, 6, 11

Brutus, XV, 58; XII, 2, 4; XL, 148; XI, 2, 4; **Orator**, XLVII, 158; XV, 3; XLVIII, 159; II, 17; I, 168; XIII, 21, 24; XVIII, 7, 7; **De Oratore**, I, 12, 51; I, 15, 7; I, 16, 71; XIII, 17, 2; II, 66, 268; IV, 8, 8; III, 35, 142; I, 15, 5–6; III, 60, 225; I, 11, 15–16

Filipice, I, 5, 10; XIII, 1, 1 sqq.; II, 29, 71; I, 22, 17; II, 30, 76; XIII, 22, 1, 6; II, 31, 77; VI, 11, 3 sqq.; VI, 5, 15; I, 16, 5; **Pro A. Caecina**, XI, 30; VII, 16, 12; **Pro Caelio**, III, 6; XVII, 1, 4 sqq.; **Pro Cluentio**, XXVI, 72; XVI, 7, 10; **De lege agraria**, I, p. 601¹; XIII, 25, 4–6; II, 22, 59; XIII, 25, 6; II, 36, 100; VII, 16, 7; **Pro Milone**, XX, 53; I, 16, 15; **In L. Pisonem**, I, 1; XIII, 25, 22–23; **Pro Cn. Plancio**, I, 1; IX, 12, 4–5; VI, 16; XX, 6, 11; XXVIII, 68; I, 4, 2 sqq.; **De imperio**

Cn. Pompei, XI, 30; I, 7, 20; XII, 33; I, 7, 16–17; **De provinciis consularibus**, VIII, 19; III, 16, 19; XV, 5, 5–6; **Pro Quinctio**; XV, 28, 3 sqq.; **Pro Rabirio**, IV, 13; XII, 3, 1; **Pro S. Roscio**; XV, 28, 2 sqq.; XLV, 131; IX, 14, 19; **Pro Sestio**, XII, 28; IX, 14, 6; XXVII, 58; XII, 13, 25 sqq.; **Pro P. Sulla**, XXVI, 72; VII, 16, 6; **In Verrem** : **Diuinatio in Caecilium**, I, 3; IV, 9, 7; III, 10 (?); XX, 6, 11; IV, 11; XIII, 25, 10–11; V, 19; XIII, 25, 9; XII, 37 (?); XX, 6, 11; **Actio II** : II (**De praetura Siciliensi**), 78, 192; VII, 16, 13; 78, 191; XIII, 21, 16 sqq.; III (**De frumento**), 89, 207; XII, 13, 17 sqq.; IV (**De signis**), 44, 96; XII, 10, 6; 45, 99; XIII, 21, 22; 55, 122; II, 6, 8; V (**De suppliciis**), 62, 161–163; X, 3, 7 sqq.; 65, 167; I, 7; 66, 169; XIII, 21, 15; **Contra contionem Q. Metelli**¹, fr. 4, p. 946; XVIII, 7, 7, 9

Epistulae ad Atticum, IX, 5, 2; IV, 9, 6; **Ad familiares**, IV, 4, 4 (către Ser. Sulpicius); XII, 13, 21 sqq.; X, 33, 5 (scrisoare a lui Asinius Pollio); I, 22, 19; **Ad L. Plancum**; I, 22, 19

De Amicitia; VIII, 6; IX, 30; XVII, 5; XI, 36 (cf. XII, 42); I, 3, 18; XVII, 61; I, 3, 13, 18; **De Diuinatione**, I, 25, 53; XV, 13, 7; I, 30, 62; IV, 11, 3–4; I, 40, 87; XV, 13, 7; **De fato**², fr. 1; VII, 2, 15; **De finibus**, II, 13, 39; XV, 13, 9; **De officiis**; XIII, 28, 1; **De republica**, III, 21, 32; I, 22, 8, 10; V, 9, 11; XII, 2, 7 sqq.; VI, 2, 2; VII, 16, 11; **Tusculanae disputationes**, I, 7, 14; XVI, 8, 8; III, 31, 75; X, 18, 2; **De gloria**³, II, p. 88, 10–89, 5; XV, 6; **De iure ciuili in artem redigendo**,^{1,4} fr. 2, p. 980 O, fr. 1B; I, 22, 7, 10

² Cicéron, *Traité du destin*, texte établi et traduit par A. Yon, Paris, Les Belles Lettres, 1933.

³ M. Tullii Ciceronis *Scripta quae manserunt omnia*, fasc. 47... *De gloria*. Recognoit O. Plasberg, Leipzig, Teubner, 1917.

⁴ Bremer.

¹ *M. Tullii Ciceronis *Opera*. Recensuit J. C. Orelli, IV (*Fragmenta*). Zürich, 1861.

*Laus Calonis*¹, fr. 1, p. 987: XIII, 20, 3-4, 14; *Oeconomicus*¹, fr. 21, p. 978: XV, 5, 8; (fără indicarea titlului)¹ fr. 14, p. 1060: VI, 9, 15.

M. Tullius Tiro [filolog și istoric roman (sec. I î.e.n.), libert, prieten și biograf al lui Cicero; pe lângă operele originale, *De usu atque ratione linguae Latinae, Pandectae, Epistulae*, etc., a editat operele lui Cicero și a inventat un sistem de stenografie. Cf. A. Momigliano, *OCD*, s.u. *Tiro*; Schanz-Hosius, I, p. 547-548]: I, 7, 1; IV, 10, 6; VI, 3; X, 1, 7-8; XII, 3, 3; XIII, 9, 1 sqq.: 21, 16; XV, 6, 2

*Epistulae*², fr. 7: X, 1, 7-8; *ad. Q. Axium*, fr. 6: VI, 3, 10 sqq.; *Pandectae*², fr. 13: XIII, 9, 3 sqq.; *Vita Ciceronis*^{2,3} (?), fr. 9 F, fr. 1 P: IV, 10, 6; fr. 14 F: XII, 3, 3-4

Tullus Hostilius v. **Hostilius**

L. Tullius: XIV, 2, 21, 26

S. (?) Turpillus [poet comic roman (mort în 103); cf. E. H. Warmington, *OCD*, s.u.; Schanz-Hosius, I, p. 125-126]: XV, 24

L. Valerius: V, 19, 9

Valerius Aedituus⁴: XIX, 9, 10 sqq. fr. 1: XIX, 9, 11; fr. 2: XIX, 9, 12

Q. Valerius Antias³: I, 7, 10, 13; III, 8, 4; V, 21, 6; VI, 9, 9, 12, 17; 19, 8; VII, 7, 6; 8, 6

Historiae (Annales), fr. 1: VII, 7, 6; fr. 21: III, 8, 4; fr. 25: VII, 8, 6; fr. 45: VI, 19, 8; c. XXII, fr. 57: VI, 9, 12; c. XXIV, fr. 59: I, 7, 10, 13; c. XXXV, fr. 60: VI, 9, 9; c. LXXV, fr. 62: VI, 9, 17; (fără indicarea cărții) fr. 65: V, 21, 6

C. Valerius Catullus [celebru poet roman (apr. 84-apr. 54 î.e.n.), autor de poeme lirice, elegii, epigrame, precum și al unui poem epic de tip alexandrin (*Nunta lui Pelu cu Thetis*) etc.; dragostea lui pentru Lesbia (probabil Clodia, sora lui P. Clodius Pulcher) formează obiectul majorității poeziilor sale: cf. A.M. Duff, *OCD*, s.u. *Catullus* 1; Schanz-Hosius, I, p. 292-307]: VI, 20, 6; VII, 16, 2 sqq.; XIX, 9, 7

27, 1-4: VI, 20, 6; 92: VII, 16, 2 sqq.

Q. Valerius Falto: XVII, 21, 43

P. Valerius Flaccus [consul, împreună cu M. Atilius Regulus, în 227 î.e.n.]: IV, 3, 2

Valerius Maximus: XII, 7, 8

Facta et dicta memorabilia, VIII, 1: XII, 7, 8

M. Valerius Maximus Corvinus (sau **Corvus**): IX, 11

Valerius Messala [adversarul lui Q. Metellus Numidicus; neidentificat]: XV, 14, 1

M. Valerius Messala [pretor prin 164, consul în 161, censor în 154]: II, 24, 2; XV, 11, 1

M. Valerius Messala Rufus [om politic și jurist roman, consul în 53 î.e.n.; cf. Schanz-Hosius, I, p. 600]⁵: XIII, 14, 5-6; 15, 3 sqq.; 16, 1 sqq.

De auspiciis, I, fr. 1 a: XIII, 15, 3 sqq.; fr. 2: XIII, 16, 1 sqq.; fr. 3: XIII, 14, 5-6

M. Valerius Probus [din Berytus, celebru gramatic roman (sec. I e.n.), editor al lui Vergiliu, Horațiu, Lucrețiu și Persius și autor al unor lucrări gramaticale; a introdus la Roma metodele de editare ale lui Aristarh; cf. J. F. Mountford, *OCD*, s.u.: Schanz-Hosius, II, p. 734-738]: I, 15, 18; III, 1, 5-6; IV, 7; VI, 7, 3; 9, 11-12; IX, 9, 12 sqq.; XIII, 21; XV, 30, 4; XVII, 9, 5

Commentationes: XV, 30, 5; *Epistula ad Marcellum*: IV, 7; *Commentarius de*

¹ Vezi p. 549, nota 1.

² Funaioli, *GRF*.

³ Peter, *HRF*.

⁴ Bährens.

⁵ Bremer.

occulta litterarum significatione in epistulis C. Caesaris scriptura: XVII, 9, 5

Q. **Valerius Soranus**: II, 10, 3

C. **Valgius Rufus**¹: XII, 3, 1–2

De rebus per epistolam quaesitis, r. f1: XII, 3, 1–2

Varro v. Terentius

Vellus Longus: XVIII, 9, 4

De usu antiquae lectionis: XVIII, 9, 4

P. **Ventidius Bassus**: XV, 4

L. **Veratius**: XX, 1, 13

P. **Vergilius Maro**: I, 21; 22, 12–13; II, 3, 5–6; 6; 16; 22, 23; 26, 11–12, 18; III, 2, 14 sqq.; IV, 1, 15; 16, 7; 17; 5, 9, 11–12; V, 8; 12, 13; VI, 12, 6; 17, 8–9, 11; 20, 1 sqq.; VII, 6, 1 sqq.; VIII, 5; IX, 9, 3 sqq., 7 sqq., 12 sqq., 14; 10; 12, 17, 22; 14, 7–8; X, 11, 6; 16, 2 sqq., 6–7, 12, 14 sqq.; 29, 4; XII, 1, 20; 2, 2, 10; XIII 1, 5; 21, 4 sqq., 11–12; 27, 2–3; XV, 13, 10; XVI, 5, 11–12; 6, 3; XVII, 10; XVIII, 5, 7; XX, 1, 54; 10, 2

Eneida: XVII, 10, 7; I, 2–3; X, 16, 6; 241; XIII, 21, 12; 498–502, 504; IX, 9, 12 sqq.; 504; IX, 9, 14; 636; IX, 14, 8; 703–704; IV, 1, 15; II, 224; XIII, 21, 6; 436; IX, 12, 17; 460; XIII, 21, 6; 469–470; II, 3, 5; 554; XIII, 21, 12; 722; II, 26, 11; III, 106; XIII, 21, 5; 119; XIII, 27, 3; 475; XV, 13, 10; 570–577; XVII, 10, 10 sqq.; 618–619; V, 8, 5; IV, 261; II, 26, 11; 367; XII, 1, 20; 590; II, 26, 12; 696; XIII, 1, 5; V, 309; II, 26, 12; 372; V, 8, 5; 374; II, 26, 11; 401–402; V, 8, 5; 738–739; III, 2, 14 sqq.; VI, 14–15; VII, 6, 1 sqq.; 17; X, 16, 7; 122–123; X, 16, 12; 167; V, 8, 11; 273–274; XVI, 5, 11–12; 365–366; IV, 17, 9; X, 16, 2 sqq.; 438; II, 6, 13; 465; IV, 16, 7; 617–618; X, 16, 12; 760–766; II, 16; 838–840; X, 16, 14 sqq.; VII, 93; XVI, 6, 3; 187–188; V, 8; 279; II, 26, 11; 688; II, 26, 11; VIII, 404–406; IX, 10; 613; XX, 1,

54; 709; II, 22, 23; IX 616; VI, 12, 6; X, 314; II, 6, 4; 350–351; XIII, 21, 11; 706; IX, 12, 22; XI, 487–488; II, 6, 22; 678; II, 22, 23; 751–752; II, 26, 11; 770–771; II, 6, 21; XII, 407–408; VIII, 5

Bucolice, III, 64–65; IX, 9, 4 sqq.; VI, 75–77; II, 6, 1; IX, 23–25; IX, 9, 7 sqq.

Georgice, I, 25–26; XIII, 21, 4; 199–203; X, 29, 4; 208; IX, 14, 7; 259–261; X, 11, 6; 296; II, 3, 6; 395–396; VI, 17, 8, 11; 437; XIII, 27, 2; II, 18–19; IV, 17, 5; 224–225; VI, 20, 1 sqq.; 246–247; I, 21; 438–439; VI, 17, 9, 11; 479–480; IV, 17, 11–12; III, 4–5; II, 6, 3; 10; I, 22, 12; 82; II, 26, 18; 115–117; XVIII, 5, 7; 126–127; I, 22, 13; IV, 6–7; V, 12, 13; 198; IV, 16, 7; 479; II, 6, 13

C. **Verres** v. Tullius Cicero (discursurile împotriva lui Verres).

M. **Verrius Flaccus** [celebru gramatic și pedagog roman (a doua jumătate a sec. I î.e.n.–primele decenii ale sec. I e.n.), autor al unor importante opere lexicografice. *De uerborum significatu*, lucrarea sa capitală, a ajuns pînă la noi într-o abreviere a lui Festus (sec. II), păstrată fragmentar și rezumată, la rîndul ei, de Paulus Diaconus (sec. VIII); cf. J. F. Mountford, *OCD*, s.u. *Flaccus*; Schanz-Hosius, II, p. 361–367]; IV, 5, 6; V, 17, 1–2; 18, 2; XVI, 14, 3–4; XVII, 6, 2 sqq.; XVIII, 7, 5 sqq.

*De obscuris Catonis*¹, II, fr. 2; XVII, 6, 2 sqq.; *Res memoria dignae*², I, p. XIII; IV, 5, 6; *De uerborum significatu*¹, IV, fr. 3; V, 17, 1–2; fr. 4; V, 18, 2; fr. 24; XVI, 14, 3–4; (fără indicarea titlului) fr. 31; XVIII, 7, 5 sqq.

L. **Veturius** [cavalier roman neidentificat; adversar al lui Cato; poate fiul consulului (206) L. Veturius Philo]; XVII, 2, 20

² * Sextus Pompeius Festus. Emendauit C. O. Mueller, Leipzig, 1839.

¹ Funaioli, *GRF*.

- Ti. Veturius Calvinus** : XVII, 21, 36
Vitorius v. Marcellus
M. Ulpius Traianus [impăratul Traian] :
 XI, 17, 1; XIII, 25, 1, 28
Volcacius Sedigitus [gramatic și poet roman
 (sfârșitul sec. II î.e.n.), cunoscut mai
 ales prin canonul reprodus de Gellius; s-a
 ocupat și de Plaut și de Terențiu; cf.
 A. Souter, *OCD*, s.u.; Schanz-Hosius,
 I, p. 165–166]: III, 3, 1; XV, 24
Indices Plautini: III, 3, 1; *De poetis*^{1,2}
 fr. 1 B și F: XV, 24
- Xanthipa** : I, 17, 1; VIII, 11
Xenofades : II, 18, 9–10
Xenophanes³ : III, 11, 2
 fr. 13 : III, 11, 2
Xenophilus : IV, 11, 7
Xenophon : XIV, 3
Cyropaedia : XIV, 3, 3; *Memorabilia*,
 I, 1, 11; XIV, 3, 5–6
Xerxes [I, fiul lui Darius, regele Persiei
 (485–465); atacă cetățile grecești con-

tinentele pentru a pedepsi sprijinul acordat de aceștia revoltei ioniene; după un număr de victorii, e înfrânt la Salamina și în alte lupte]: VII, 17, 1; XVII, 21, 12

Zenon [din Citium, întemeietorul școlii stoice (335–263 î.e.n.); la Atena urmează cursurile lui Polemon, filozof platonician, și ale lui Diodorus Cronus; a fost influențat și de filozofia cinică. Creează un sistem filozofic complet, cuprinzând logica (și teoria cunoașterii), fizica și etica. Cf. K. v. Fritz, *OCD*, s.u.; (Ueberweg)- Praechter, p. 410–412]⁴ : II, 18, 8; IX, 5, 5; XVII, 15, 1–2; 21, 38; XIX, 1, 14
 fr. 195 : IX, 5, 5

Autori necunoscuți : I, 15, 16 (Otto, *Sprichwörter*, p. 339); II, 6, 9; 13, 1; 22, 24; IV, 5, 5 (Bährens, p. 37, fr. 2); 9, 1 (Bährens, p. 36, fr. 1); XII, 11, 7; XV, 4, 3 (Bährens, p. 331, fr. 7); XIX, 11, 4 (Bährens, p. 375)

B. FIGURI MITOLOGICE

- Acca Larentia** : VII, 7
Achilles : II, 11, 1; III, 11, 5; IV, 17, 14;
 X, 16, 14; XIV, 6, 4
Aeacus : XV, 21
Aethalides : IV, 11, 14
Aeneas : II, 16, 3–4; X, 16, 2 sqq.
Agamemnon : II, 6, 11; X, 16, 14
Ajax : XIII, 25, 18; XV, 6, 3–4
Aius : XVI, 17, 2
Aleestis : XIX, 7, 2
Alcides v. Hercules

- Alpheus** : XIII, 27, 3
Anchises : II, 16, 9; XV, 13, 10
Anna Peranna : XIII, 23, 4
Antigona : XVIII, 12, 9
Apollo : V, 12, 12–13; XIII, 27, 3
Artemis : IX, 9, 12; v. și Diana
Atena : II, 23, 9; v. și Minerva
Atrous : XIII, 2, 1
Auruncus (Averruncus) : V, 12, 14

- Busiris** : II, 6, 3
Butes : V, 8, 5

¹ Bährens.
² Funaioli, *GRF*.
³ Poetarum philosophorum fragmenta.
 Edidit H. Diels, Berlin, 1901.

⁴ Arnim, *SVF*.

- Caeneus**, Caenis : IX, 4, 14
Camena : I, 24, 2; XVIII, 9, 5
Carmenta : XVI, 16, 4; XVIII, 7, 2
Castor : XI, 3, 2; 6, 1 sqq.
Cereyon : XV, 21
Ceres : IV, 6, 8; VI, 16, 7; XIII, 21, 22; 23, 4
Chryses : IV, 17, 15
Ciclopi : III, 11, 5; IX, 4, 6; XV, 21
Circe : XVI, 11, 1

Daedalus : VII, 6, 1, 4, 6–8
Deefna : III, 16, 10–11
Demeter v. Ceres
Diana : II, 6, 18; IX, 9, 13 sqq.; XV, 22, 5
Dido : IX, 9, 14
Diespiter : V, 12, 5
Diomedes (fiul lui Tydeus) : II, 23, 7
Diomedes (fiul lui Mars) : III, 9, 2
Diovis : V, 12

Eae v. Aeacus
Elissa : XIII, 1, 5; vezi și Dido
Enca v. Aeneas
Evandru (Euander) : I, 10, 2
Euphorbus : IV, 11, 14
Euryclia : XIV, 6, 3
Eurystheus : II, 6, 3

Faunus : V, 21, 7; XVI, 10, 7
Fortuna : XIII, 23, 4
Fuletia : VII, 7, 1

Gaia Taracia : VII, 7, 1
Glaucus : XIII, 27, 1–2

Glaucus (erou troian) : II, 23, 7
Gratae : XIII, 11, 2

Hammon v. Iupiter
Hector : XIII, 25, 16, 18; XV, 6, 3–4
Hecuba : XI, 4
Hercules : I, 1; III, 9, 2; X, 16, 12–13;
 XI, 6, 1 sqq.; XIX, 5, 4
Here : XIII, 23, 18
Heries : XIII, 23, 2
Hora : XIII, 23, 2

Ianus : I, 16, 5; Ianuspater : V, 12, 5
Idas : XIII, 21, 11
Ino : XIII, 27, 2
Iris : XIII, 25, 21
Iuno : IV, 3, 3; XIII, 4, 2; 23, 2
Iupiter : I, 1, 2; 9, 10; 21, 4; II, 23, 9; IV,
 6, 2; 18, 3; V, 12, 4 sqq.; VI, 1, 6; X,
 15, 20, 32; 16, 12; XII, 6, 2; 8, 2–3;
 XIV, 1, 34; 6, 3; XV, 21 : Iupiter Ham-
 mon : XIII, 4, 2–3

Lapithae : XVIII, 5, 7
Larentia v. Acca
Latona : IX, 9, 12 sqq.
Lavinia : II, 16, 1 sqq.
Lestrigoni (Laestrygones) : XV, 21
Liber : XI, 11, 7
Lua : XIII, 23, 1
Lucetius : V, 12, 6–7

Maia : XII, 23, 2
Mars : IV, 6, 1–2; V, 6, 22; XIII, 23, 2, 10
 sqq., 16, 18; XVI, 6, 7 : Marspater, Mars-
 piter : V, 12, 5; v. și Cîmpul lui Mars
 (indice de nume geografice)

- Mavors** v. Mars
- Melanippa** : V, 11, 12
- Melleertes** : XIII, 27, 1—2
- Memnon** : XIX, 7, 6
- Menelaus** : VI, 14, 7; XII, 2, 7
- Meropa** : VI, 3, 28
- Mimas** : IX, 12, 22
- Minerva** : X, 16, 14; XIII, 23, 4
- Minos** : VII, 6, 1; XV, 21
- Moera** : III, 16, 11
- Moles** : XIII, 23, 2
- Morta** : III, 16, 11
- Musa** : Pref. 19; XIII, 11, 2; XVIII, 9, 3; XIX 9, 7: v. și Camena
- Nausicaa** : IX, 9, 12, 14
- Neoptolemus** : V, 15, 9; 16, 5; XIII, 3, 2
- Neptunus** : II, 28, 1; III, 16, 15—16; XIII, 23, 2; 27, 3; XV, 21; XVII, 14, 4; Neptunuspater : V, 12, 5
- Nereide** : XIII, 23, 3
- Nereus** : XIII, 27, 1
- Nerio** (Nerienes) : XIII, 23
- Nestor** : VI, 14, 7; XIX, 7, 13--14
- Nlobe** : XX, 7
- Nona** : III, 16, 10—11
- Ore(h)us** : I, 24, 2; XVI, 5, 11—12
- Orestes** : III, 10, 11; VI, 5, 5, 7
- Pales** : XIII, 23, 4
- Pallinurus** : X, 16, 2—3, 9
- Panda Cela** : XIII, 23, 4
- Panopea** : XIII, 27, 2
- Parce** : III, 16, 9 sqq.
- Patroelus** : VI, 7, 11
- Peleus** : III, 11, 5; XII, 1, 20
- Peranna** v. Anna
- Phoebus** : XV, 25, 1 v. și Apollo
- Picus** : V, 8, 6
- Pisistratus** : XIV, 6, 3
- Pollux** : XI, 6, 4 sqq.
- Poseidon** : XIII, 27, 3 v. și Neptunus
- Postumus Silvius** : II, 16, 3
- Postverta** : XVI, 16, 4
- Priamus** : XIII, 21, 12
- Prorsa** : XVI, 16, 1
- Pyrr(h)us** (fiul lui Achile) : II, 3, 5; pescar din Delos : IV, 11, 14
- Pythia** : XII, 5, 1
- Quirinus** : XIII, 23, 2
- Hobigus** : V, 12, 14
- Salacia** : XIII, 23, 2
- Sarpedon** : XV, 21
- Saturnus** : XIII, 23, 2; Saturnuspater : V, 12, 5
- Sciron** : XV, 21
- Scylla** : XIV, 6, 3
- Silvius** v. Pestumus
- Sirene** : XV, 20, 8
- Suada** : XII, 2, 3
- Taracia** v. Gaia
- Telemachus** : XIII, 25, 20; XIV, 6, 3
- Thersites** : I, 15, 11; XVII, 12, 2
- Theseus** : X, 16, 12—13
- Thetis** : XII, 1, 20
- Ulisse** (Ulixes) : I, 15, 3; II, 26, 13; V, 1, 6; VI, 14, 7; IX, 12, 17; XI, 4, 2; XIV, 6, 3

ursitoare v. Parce
Vaticennus : XVI, 17
Vedlovis : V, 12, 1, 8, 11
Venus : V, 6, 22; IX, 10, 1; XV, 13, 10;
 (XVIII, 12, 4); XIX, 9, 7, 12, 14

Vesta : I, 12; VII, 7, 2; X, 15, 31; XIV, 7, 7
Virites : XIII, 23, 2
Volcanus : IV, 5, 4; IX, 10, 1; XIII, 23, 2
Zeus : II, 23, 9; IX, 9, 12; v. și Jupiter

C. NUME GEOGRAFICE (TOPOGRAFIE etc.)

Abdera : V, 3, 3; X, 17, 4
Achaei v. Ahei
Acte : XIV, 6, 4
Aegina v. Egina
Aegyptus, Aegyptius v. Egipt
Aequi : XVII, 21, 17
Aeria : XIV, 6, 4
Aetna v. Etna
Africa, african : IV, 18, 3; V, 14, 17, 26;
 VI, 1, 4; VII, 3, 1; VIII, 13; IX, 4, 7,
 15; X, 26, 6; XIII, 20, 10; 30, 5; XVI,
 7, 8; 8, 11; 11, 4
Africus : II, 22, 12; 30, 1 sqq.
Agripent : XVII, 21, 14
Agrippae campus : XIV, 5, 1
Ahei (Achaei) : I, 11, 8; (locuitorii provin-
 ciei Achaia) : II, 6, 7; X, 16, 15
Alba, alban : II, 16, 1; XVII, 21, 3; XX,
 1, 54
Albania : IX, 4, 6
Alexandria : VII, 17, 3; XVII, 21, 41
Allia : V, 17, 2
Alpi : XV, 30, 6
Ambrocia : III, 8, 1; VI, 16, 5
Anticyra : XVII, 15, 6
Antium : XVII, 10, 1
Aonia : XIV, 6, 4
Apulia : II, 22, 21, 23
Argei : X, 15, 30
Argos, argian : I, 11, 5; III, 9, 2, 4, 8;
 IX, 4, 15; X, 16, 14
Arimaspi : IX, 4, 6
Asculum, asculan : XV, 4, 3
Asia, asiatic : I, 13, 11; II, 6, 18; VI, 2,

5; X, 3, 5; XII, 7, 1; 13, 26; 15, 2;
 XIII, 2, 1; XVII, 9, 19–20; 21, 32;
 XIX, 1, 7, 11; 9, 1; XX, 5, 7
Atena, atenian : I, 2, 1; 3, 20; II, 1, 5;
 2, 1; 12, 1; III, 2, 4; 13, 3; VI, 5, 5;
 14, 8; VII, 10, 2, 4; 13, 1; 17, 1–2;
 VIII, 9; IX, 2, 10; X, 1, 1; XI, 9, 1;
 18, 2, 4; XII, 7, 5; 11, 1; XIII, 11, 3;
 XV, 2, 1, 3; 17, 1–2; 20, 6, 10; XVII,
 8, 1–4; 21, 4 sqq. : XVIII, 2, 1; 3,
 1; 10, 3; 13, 1; XIX, 1, 4; 6, 2; 8, 1;
 12, 1; v. și Attica
Athones : XVI, 9, 6
Attica, atic : pref., 4, 10; I, 2, 4; II, 3, 1;
 III, 17, 3; V, 20, 3; XIV, 6, 4; XV, 1, 6;
 XVII, 8, 4, 7; XVIII, 10, 1
Aventinus : XIII, 14, 4, 7
Avernus : XI, 15, 1
Aurunel : I, 10, 1
Babilon, babilonian : III, 2, 5; XIV, 1, 11
Bagrada : VII, 3
Beoția (Bocolia), beoțian : XII, 5, 1; XIV, 6, 4
Bithynia, bitin(ian) : V, 13, 6; XVII, 17, 2
Boeotia v. Beoția
Dorysthenes : IX, 4, 6
Bosfor : XVII, 8, 16
Brundisium, brundizian : VII, 6, 6; IX,
 4, 1; XVI, 6, 1; XIX, 1, 1, 12
Bruttii : X, 3, 19
Bucephalon : V, 2, 5
Caere : XVI, 13, 7
caleidie v. Chaleis

- Caldonia** (?): XVI, 7, 5
Cales: X, 3, 3
Campania: I, 16, 11; 24, 2
Cannae: III, 15, 4
Capitolium: II, 10; 13, 4; IV, 18, 4–5; V, 12, 2; 17, 2; VI, 1, 6; X, 24, 6–7; XII, 8, 2; XIII, 29, 1, 4; XVII, 2, 14, 24; 21, 22, 24
Capua: VI, 20, 1
Caria: X, 18, 2
Cartagina, cartaginez: III, 7, 3, 13; 14, 19; VI, 1, 4; 2, 6; 12, 7; 18, 2; VII, 4, 1–2; 5, 1, 9–10; IX, 14, 10; X, 1, 10; 24, 7; 27, 3–4; XVII, 9, 16; 21, 1; v. și *punic*
Carthago (noua): VII, 8, 3
Casinum: IX, 4, 15
Casslopa: XIX, 1, 1
Caudium: XVII, 21, 36
Cephisia: I, 2, 2; XVII, 4, 5; XVIII, 10, 1
Chaeronea: XVII, 21, 30
Chalcis, calcidic: X, 16, 7–8
eleoni: I, 2, 8
Circus maximus: V, 14, 5
Cimmeriană (mare): XVII, 8, 16
Cimpul lui Marte: VII, 7, 4; XV, 27, 5; v. și *Agrippae campus*, *Tiberinus campus*
Cisplus (muntele): XV, 1, 2
Citium: XVII, 21, 38
Colophon: III, 11, 6
Corint, corintian: I, 8, 3–4; II, 18, 9; XIV, 6, 4; XVI, 13, 8; 19, 4, 8, 17, 23; XVII, 21, 23
Cremera: XVII, 21, 13
Creta, cretan: I, 11, 6; II, 2, 1; XIV, 6, 4; XV, 2, 1
Crotona, crotonian: XV, 16, 1
Curia: *curia Hostilia*: XIV, 7, 7; *curia Iulia*: XIV, 7, 7; *curia Pompeia*: XIV, 7, 7
Cynthus: IX, 9, 13
Cyrene, cirenian: XVII, 21, 41
Danuvius v. *Dunărea*
Delphi: XII, 5, 1
Dicaearchia: VI, 8, 5
doric: II, 26, 10
Dulichion: II, 6, 1
Dunărea: XIV, 1, 9
Efes v. *Ephesus*
Egina: II, 21, 1
Egipt, egiptean: II, 22, 23; III, 11, 6; V, 14, 2; VI, 16, 5; VII, 17, 3; X, 10, 2; XI, 18, 16–17; XIV, 1, 11; 6, 4; XVII, 8, 2; XX, 8, 7
Eleusium, elcusin: VIII, 10; XI, 6, 5; XV, 20, 3
Elis: II, 18, 1
Emathia: XIV, 6, 4
Ephesus: II, 6, 18
Ephyre: XIV, 6, 4
Epir: X, 16, 16
Erymanthus: IX, 9, 12
Etna: XVI, 9, 6; XVII, 10, 8 sqq.
Etruria, etrusc: IV, 5
Europa: X, 7, 2
Eurotas: IX, 9, 13
Falerii, falisc: XX, 8, 1
Ferentinum: X, 3, 3
Fidenae, fidenat: XVII, 21, 17
forul lui August: IX, 11, 10; al lui Traian: XIII, 25, 1
Gaetuli: XIV, 1, 9
Galla, gal, galic: II, 22, 20, 28; 25, 8; III, 9, 7; V, 4, 3; 17, 2; VI, 9, 3; IX, 11, 4 sqq.; 13, 7 sqq., 17; XI, 7, 4; XIII, 20, 12; XV, 4, 3; 30, 6–7; XVI, 6, 7; 13, 7; XVII, 2, 12, 11, 24; 15, 7; 21, 22, 24
Gallianum: XIII, 12, 4

Grecia : I, 1, 2; 2, 1; 8, 3; II, 3, 2; III, 7, 19; 9, 2; VI, 5, 1; IX, 3, 1; 4, 1; XI, 10, 6; XII, 5, 1; 15, 2; XIII, 31, 3; XV, 30, 6; XVI, 6, 1; XVII, 3, 1, 4; 21, 12, 16, 23; XVIII, 2, 2

grec : pref., 11; I, 7, 6, 17; 8, 4; 9, 6; 15, 17; 18, 1–2, 5; 22, 9; 25, 8, 11; 26, 11; II, 7, 2, 18; 20, 4; 21, 4, 9; 22, 8 sqq.; 23, 1, 3, 22; 26, 5 sqq.; 28, 1; III, 9, 9; 10, 2; IV, 3, 3; 11, 1; V, 3, 2; 10, 1; 12, 10; 14, 1; 15, 5; 18, 8; 20, 4; VI, 3, 34; 6, 1; 9, 13; 11, 2; 12, 3; VII, 14, 4; VIII, 2; 12; IX, 9, 4; 15, 6; X, 1, 1; 7, 1; 10, 1–2; 12, 9; 18, 2; 25, 5; XI, 7, 3; 16, 1; XII, 5, 2; XIII, 6, 1; 9, 4 sqq.; 11, 7; 17, 1; 21 titlu; 22, 7; 23, 3, 9, 19; 30, 2; XIV, 3, 5; XV, 1, 7; 3, 8; 14, 4; XVI, 8, 12–13; 12, 1, 6; XVII, 2, 13; 3, 2, 4, 10, 13; 12, 1; XVIII, 4, 10; 14, 1–2; XIX, 1, 7; 2, 1–2; 5, 5; 9, 7, 10; 10, 1; 14, 8; XX, 6, 2, 10

grec (adj.) : pref., 2; I, 2, 1, 6; 7, 8; 8, 6; II, 10, 3; 21, 1–3; 23, 3, 19, 22; 25, 1, 4; 26, 7 sqq.; III, 3, 15; 7, 1; 19, 1; IV, 3, 3; 5, 7; V, 14, 1; VI, 1, 1; 3, 34; IX, 2, 1; 4, 3; 9, 1, 7; X, 15, 29; 17, 1; 18, 2; XI, 1, 1; 5, 1, 6; 8, 2–3; 10, 6; 16, 2, 8; XII, 1, 24; XIII, 9, 4–5; 18, 3; 24, 2; 25, 4, 8; 29, 5; XIV, 1, 32; XV, 2, 2; 11, 3; 14, 4; XVI, 1, 1, 3; 3, 2; 8, 4; XVII, 9, 18; 15, 3; 20, 7; 21, 1; XVIII, 2, 3; 10, 11; 14, 2; XIX, 1, 15; 11, 1; 12, 1; 13, 3; XX, 7, 1; limba greacă, grecește : I, 16, 8; 18, 1–2, 5; 20, 6; 22, 9; II, 22, 1, 9 sqq.; 26, 5 sqq., 9, 18; III, 10, 1; IV, 3, 3; V, 3, 7; 15, 2–3; 18, 2, 7; 20, 3, 7; VI, 12, 2; VII, 14, 2; 15, 6; VIII, 13; IX, 5, 5; 16, 7; X, 4, 4; XI, 1, 1; 16, 2, 6; XIII, 9, 4, 6; 22, 5; 31, 17; XIV, 1, 1; XV, 30, 3; XVI, 7, 13; 9, 3; 12, 3;

XVII, 5, 3; 8, 7; 11, 2–3; 17, 1; XVIII, 9, 9; XIX, 13, 3 sqq.; XX, 4, 2

Haemonia : XIV, 6, 4

Helleon : III, 11, 3

hermundul : XVI, 4, 1

Hiberus v. **iber**

Hispania, hispanic : II, 22, 29; 27, 2; VI, 1, 8; 9, 12; VII, 8, 3; IX, 13, 14, 17; X, 26, 6; XV, 30, 7; XVII, 3, 1, 4; XIX, 9, 2, 7

Hister : X, 7, 1–2; v. și **Dunărea**

Hyrcania : XII, 1, 20

Iapygia : II, 22, 21

iber, iberic : II, 22, 29; VI, 16, 5

Ida : IV, 17, 15; XIII, 25, 18

Ilum : I, 2, 8; XVII, 3, 1; v. și **Trola**

Illyria, ilir : IX, 4, 8; XI, 3, 2

India, indian : V, 2, 4; IX, 4, 9–10

Ionian, **Marea Ionică** : XIX, 1, 1

Ios : III, 11, 6–7

Ismara : XIII, 21, 11

Ister v. **Hister**

Italia, italic : I, 10, 1; 12, 8; II, 6, 7; 16, 1; III, 8, 1; IV, 4, 1; VI, 8, 5; 11, 6; IX, 4, 1; X, 3, 2, 19; 16, 3, 6, 16; XI, 1, 1–2; XV, 11, 4; 16, 2; 18, 1; XVI, 11, 1; 19, 5, 20; XVII, 21, 6, 33; XX, 10, 9

Italien (fn Spania) : XVI, 13, 4

lacedemonian : I, 3, 1; 11; II, 15, 2, 8; XI, 18, 17; XVII, 9, 6; 21, 19, 23, 26; XVIII, 3; v. și **laconian**

laconian : I, 11, 10; III, 7, 19; XII, 2, 7; XVI, 19, 16

latin : II, 10, 3; V, 12, 4; 20, 1; IX, 13, 20; XIII, 6 titlu

latn (adj.) : pref., 2; I, 2, 4; 26, 11; II, 22, 2; 23, 3; 25, 1; V, 21, 11; VI, 17, 4; IX, 15, 2; XII, 1, 24; 6, 3; 10, 4; XIII, 9, 5; 21, 20; 25, 12; XV, 11,

- 1--2; 24 titlu; XVI, 12, 7; XVII, 2, 5; XVIII, 2, 3; XIX, 9, 9-10; 13, 3-4; *feriae Latinae*: XIV, 8, 1; limba latină, latinește: I, 7, 19; 20 titlu, 9; II, 22, 1, 9 sqq.; 25, 5; 26, 5, 18; IV, 1, 6, 18; 2, 11; V, 3, 2; 20, 1, 7; 21, 6; VI, 11, 8; 14, 6; 17, 3; VII, 15, 5; 16, 1; VIII, 2; 8; IX, 1, 8; 14 titlu; 15, 16; X, 22, 3; 24, 2; XI, 1, 5; 3, 1; 16, 1; XII, 10, 1; 13, 4; XIII, 9, 2, 4-5; 10, 1-2; 23, 9, 19; 25, 4; 30, 1; XV, 30, 7; XVI, 6, 1; 7, 13; 8, 6; XVII, 2, 6, 19; 17, 1; 20, 7; XVIII, 5, 10; 7, 2; 9, 9; 12, 8; 13, 5; 14, 1-2; XIX, 8, 2, 6; 10, 10; 13, 3, 5
- Latium**: IV, 3, 1; 4, 1, 3; VI, 12, 1; X, 23, 1; XI, 8, 3
- Laurentum**: IX, 12, 22; X, 2, 2
- Lavinium**: X, 16, 8
- Lebadia**: XII, 5, 1
- Lesbos**: XIII, 5, 3, 5 sqq., 11; XVI, 19, 3, 23
- Leucæ**: I, 13, 11
- Leuctra**: XVII, 21, 26
- Iibian**: IX, 9, 7
- liburni**: XVII, 3, 4
- Liceu**: VII, 16, 1; XX, 5, 4
- Longa Alba**: II, 16, 1
- luani**: II, 19, 7; VI, 11, 7; X, 16, 3
- Iustian**: X, 26, 3; XV, 22, 4
- Lydia**: I, 11, 7
- Macedonia**, macedonian: VI, 3, 2; IX, 3, 1; XIV, 6, 4; XV, 20, 9-10; XVII, 21, 28
- marsi**: II, 27, 2; XVI, 11, 1-2
- Massilia**: X, 16, 4
- Mauretania**: X, 26, 2
- maur**: II, 25, 8
- Megara**, megarian: VII, 10, 2 sqq.
- Messana**: X, 3, 12
- Methymna**: XVI, 19, 3
- Milet**, milezian: I, 11, 7; XI, 9; VX, 10, 2
- Mycenæ**: X, 16, 14
- mylattean** (?): I, 13, 11 sqq.
- Narbonensis Gallia**: XIII, 20, 12
- nasamoni**: XVI, 11, 4, 8
- Naupactus**: VI, 8, 2
- Naxos**: III, 15, 1
- Neapolis**: IX, 15, 1
- Nieea**, niceean: IX, 4, 3
- Nicopolis**: XV, 11, 5
- Nil**: X, 7, 1; XIV, 1, 9
- Nola**, nolan: VI, 20, 1-2
- Numantia**: II, 13, 3; XVI, 1, 3; 8, 7
- numid**: XIX, 10, 1
- olimpic**: I, 1, 2-3
- Olympia**: I, 1, 2-3; III, 15, 3; XV, 20, 3
- Orient**: XVII, 21, 32
- Oropus**: III, 13, 5; VI, 14, 8
- Ostia**: XVIII, 1, 2
- Paestum**: XIV, 6, 4
- Palatinus**: IV, 1, 1; XIII, 14, 2; XX, 1, 1
- Palatium**: XII, 12, 2; XIX, 13, 1
- Paphlagonia**: XVI, 15
- parthi**: XV, 4, 4
- Patavium**: XV, 18, 1
- pelasgi**: I, 10, 1
- pelethronian**: XVIII, 5, 7
- pelusiot**: XX, 8, 7
- pers**: VII, 17, 1; XVII, 9, 21; 21, 9, 32-33
- Pharsalos**, pharsalian: XV, 18 titlu
- Phocida**: X, 16, 4
- Phrygia** v. Frigia
- Picenum**: XV, 4, 2
- pigmei**: IX, 4, 10
- Pirenei**: I, 20, 3
- Pireu**: II, 21, 1; XV, 1, 6
- Pisa**: I, 1, 2
- Poenus** v. pun
- Pomptinus ager**: IX, 11, 4

- pontin** v. Pomplinus
- Pontus**, pontic : VIII, fr. : XVII, 16, 2 ; 17, 2
- Poseidonion** v. Paestum
- Praeneste**, praenestin : XI, 3, 1 ; XVI, 13, 5
- Proconnesus** : IX, 4, 3
- psylli** : IX, 12, 12 ; XVI, 11, 3 sqq.
- pun**, punic : III, 4, 1 ; 7, 3 ; IV, 18, 3 ; V, 5, 5 ; 6, 10 ; VI, 1, 4 ; 18, 3, 5 ; VII, 3 ; 4, 2, 4 ; VIII, 13 ; 18 ; IX, 12, 12, 15 ; X, 3, 19 ; 6, 4 ; 27, titlu, 1-2 ; XVI, 8, 7 ; XVII, 9, 16 ; 21, 40, 42, 45-46, 50 ; v. și Cartagina, război punic (indice de materii)
- Puteoli** : VI, 8, 2, 5 ; XVIII, 5, 1
- R(h)odanus** v. Ron
- Rodos**, rodian : III, 15, 3 ; VI, 3 ; XIII, 5, 3 ; 25, 13 ; XV, 31, 1, 3-4
- Roma** : 1, 2, 1 ; 23, 4 ; 24, 2 ; II, 20, 5 ; III, 2, 11 ; 3, 14-15 ; 16, 12, 21 ; IV, 3, 1 ; 5, 1 ; V, 4, 3 ; 6, 10 ; 12, 2 ; 13, 1 ; 14, 4, 6, 26 ; VI, 3, 2, 5-6 ; 8, 5 ; 12, 1 ; 14, 8 ; 17, 1 ; 18, 2, 4, 9 ; VII, 3 ; 4, 1, 4 ; 6, 12 ; IX, 11, 9 ; 15, 2 ; X, 16, 3 ; 23, 1 ; 24, 6-7 ; XI, 7, 3 ; XII, 13, 1 ; XIII, 2, 1 ; 11, 3 ; 13, 1 ; 18, 3 ; 22, 1 ; XIV, 1, 1 ; 2, 11 ; 5, 1 ; 7, 4 ; XV, 1, 3 ; 11, 1, 3, 5 ; 12, 4 ; 29, 2 ; XVI, 10, 1 ; 16, 4 ; XVII, 10, 1 ; 13, 5, 8 ; 21, 1 sqq. ; XVIII, 4, 1 ; 6, 1 ; 7, 1 ; XIX, 8, 1 ; XX, 1, 6 ; 6, 1 ; 8, 3 ; 10, 2
- roman** : I, 6, 5 ; 7, 2 ; 9, 12 ; 11, 9 ; 12, 14 ; 13, 10-11 ; 14, 1 ; 18, 4 ; 25, 6 ; II, 2, 6 ; 11, 1 ; 15, 2 ; 21, 1 ; 22, 8 sqq. ; 24, 1, 3 ; 28, 2 ; III, 2, 7-8, 16 ; 7, 4 ; 14, 8, 1, 5, 8 ; 15, 4 ; 16, 9 ; IV, 1, 18 ; 5, 2, 4 ; 12, 2 ; 16, 1 ; 28, 3 ; V, 5, 2, 4-5 ; 6, 10 ; 12, titlu ; 13, 2 ; 17, 2 ; 18, 8 ; VI, 2, 6 ; 3, 1 sqq., 15 ; 3, 15 ; 12, 3 ; 14, 8 ; 18, 1 sqq. ; 19, 7 ; VII, 5, 1 ; 7, 1, 6 ; VIII, 3 ; IX, 2, 11 ; 11, 5 ; 13, 14 ; 14, 12 ; X, 3, 13, 19 ; 10, titlu ; 13, 4 ; 16, 16 ; 23, 1 ; 24, 3, 9 ; 27, 1 ; 28, 1 ; XI, 1, 1 ; 6, 1 ; 7, 3 ; 8, 2-3 ; 18, 6 ; XII, 3, 1 ; XIII, 6, titlu ; 9, 4 ; 13, 1, 3 ; 14, 3 ; 22, 1-2 ; 23, 1 ; 25, 29 ; XV, 4, 3 ; XVI, 4, 1 ; 10, 10 ; 13, 2, 6 sqq. ; XVII, 2, 9, 21 ; 21, 1, 11, 17, 33, 36, 48 ; XVIII, 2, 2 ; 9, 3 ; XX, 1, 1, 10, 20, 22, 35, 54 ; 6, 14
- Ron** : X, 7, 2
- saoin** : VI, 11, 9 ; XI, 1, 5 ; XIII, 23, 8, 9
- Salamina** : XV, 20, 5 ; XVII, 21, 12
- Salernum** : I, 16, 2
- samnit** : I, 14, 1 ; 25, 6 ; XI, 1, 5 ; XVII, 2, 21 ; 21, 36
- Samos**, samian : V, 9, 5 ; VI, 16, 5 ; XVII, 8, 5 ; 21, 6
- Sandaliarius** (uicus) : XVIII, 4, 1
- Sardinia** : XIII, 30, 5 ; XV, 12, 1
- sarmat** v. sauromat
- Sarra** : XIV, 6, 4
- sauromat** : IX, 4, 6
- Saxa rubra** : VI, 11, 6
- seit**, scitic : IX, 4, 6 ; XVI, 3, 4, 8 ; XVII, 8, 16
- Senones** : V, 17, 2
- Setla** : XVI, 9, 6
- sicani** : I, 10, 1
- Sicilia**, sicilian : I, 7, 20 ; III, 7, 3 ; X, 6, 2 ; XIII, 25, 9 sqq. ; XVI, 19, 5 ; XVII, 21, 19, 29
- sidicin** : X, 3, 3
- Sigillaria** : II, 3, 5 ; V, 4, 1
- Siria** : III, 9, 4 ; XV, 4, 4
- Sirte** v. Syrtes
- Sithon(ia)** : XIV, 6, 4
- Smyrna** : III, 11, 6 ; IX, 4, 15 ; XII, 7, 1
- Spania** v. Hispania
- Stineile roși** v. Saxa rubra
- Styx palus** : II, 6, 13
- Syracusa** : III, 17, 2
- Syria** v. Siria
- Syrtes** : XVI, 11, titlu
- Taenarus** : XVI, 19, 16, 23
- Taiget** v. Taygetus

- Tarent**, tarentin : VI, 16, 5; X, 12, 10; XIII, 2, 1
- Tarpeian** (stîncă Tarpeiană) : XVII, 21, 21; XX, 1, 53
- tartesian** : VI, 16, 5
- Taurus** : XII, 13, 25 sqq.
- Taygetus** : IX, 9, 12
- Teaunum** : X, 3, 3
- Teba** v. Thebae
- Termopile** v. Thermopylae
- Thebae**, teban : III, 10, 16; XVII, 3, 4; 21, 26
- Thermopylae** : III, 7, 19
- Thessalia** : XIV, 6, 4; XV, 18, 1, 3
- Thracia**, trac : III, 9, 2; X, 25, 4; XIII, 21, 11; XIV, 6, 4; XIX, 12, 6-7
- Thysdrus** : IX, 4, 15
- Tiberinus campus** : VII, 7, 4
- Tibru** : XII, 13, 8; XX, 1, 47; v. și **Tiberius campus**
- Tibur** : IX, 14, 3; XIX, 5, 1, 4
- Tolosa**, tolosan : III, 9, 7
- Troia** : X, 16, 14; v. și Ilium
- Tusculum**, tusculan : II, 20, 3; XIII, 24, 2
- Tyr**, tirian : IX, 9, 14; XIV, 6, 4
- Vaticanus ager** : XVI, 17; XIX, 7, 1
- Veii** : XVII, 21, 20
- Umbria**, umbri : III, 2, 6
- Utica** : XIII, 20, 3, 11-12, 14; XVI, 13, 4
- Velia** : X, 16, 3
- Venusium** : X, 3, 5
- Vezuviu** : VI, 20, 1
- Volsci** : XVII, 21, 11
- Zmyrna** v. Smyrna

D. DIVERSE

Bucephalus : V, 2

Seianus equus v. Seius (nume de persoană)

II. M A T E R I I

ablativ : ezitări între decl. a II-a și a IV-a : XIII, 21, 15–16; sintaxa ablativului : V, 8

aborigeni (*Aborigines*) : V, 21, 7; XVI, 10, 7

Academia, școala academică : III, 13, 1, 5; VI, 14, 9; VII, 10, 1; IX, 5; XI, 5, 6 sqq.; XV, 2; XVII, 15, 1; 21, 48; XX, 1, 21

accent : IV, 7; VI, 2, 11; 7; XIII, 6, 1; 26; XVII, 3, 5

actori : VI, 5; XI, 10, 6; XX, 4

acțiunea legii v. *legis actio*

acțiuni juridice (*actiones*) : II, 6, 16; XX, 10; *actio ex sponsu* : IV, 4, 2; *in quadruplum* : XI, 18, 10; *rei uxoriae* : IV, 3

acuzativ : la decl. a III-a în *-im*, *-is* : XIII, 21, 6 sqq.; sintaxa acuzativului : XV, 14; XVII, 2, 11

addictus : III, 3, 14; XX, 1, 19

adjective : în *-osus* : IV, 9, 12; în *-undus* : XI, 15; v. sufixe

adopțiune (*adoptatio*) : V, 19; v. și *adrogatio*

adrogatio : V, 19

adverbe : X, 24, 1; XII, 15; numerale adverbiale : X, 1

adulter : X, 23, 5

aerarii : IV, 12, 1; 20, 6

alaun : XV, 1, 6–7

alegeri : XV, 27; XVI, 13, 7

alimente : IV, 19; V, 6, 12; VI, 16

ambareșioni v. corăbii

amendă (*nulla*) : X, 6, 3; XI, 1; *suprema nulla* : XI, 1, 2, 4

aminare (*difissio*) : XIV, 2, 1

an : durată : III, 16, 16; anul civil : III, 2;

an „cîmacteric“ : XV, 7, 2

anale și istorii : V, 18

analogie : II, 25; XV, 9, 4; analogie – anomalie : II, 25

androgen v. hermafrodit

animale : simțurile : VI, 6, 1; arici de mare (*echinus*) : XX, 8, 4; calul lui Seius : III, 9, 1–6;ameleon : X, 12, 1 sqq.; delfin : VI, 8; XVI, 19, 16–17, 23; iepure : XVI, 15; leoaică : XIII, 7; leu : V, 14; stridii : XX, 8; stridii de Tarent : VI, 16, 5; șarpe : VII, 3; șoarece : XX, 8, 4; urs : XVII, 10, 3

antidot : XVII, 16, 6

anomalie v. analogie

antiquum consortium : I, 9, 12

antropofagie : IX, 4, 6

arbitru (*arbiter*) : XX, 1, 7

Areopag : XII, 7, 5–6

arestare : XIII, 12, 4 sqq.

argumente : XVII, 5, 5; v. și entimemă, silogism, sofisme

arhaisme : I, 10; XI, 7; cunoscute prin legea celor XII table : XVI, 10, 8; XX, 1, 6; 10, 8

arme : IX, 13, 7 sqq. : X, 25, 1 sqq.; *gladius Gallicus*, *Hispanicus* : IX, 13, 14, 17; scut : IX, 13, 14

artă plastică : IV, 5, 1; IX, 11, 10; XIII, 17, 3; XV, 31, 3–4

artere : XVIII, 10, 5 sqq.; traheea arterială : XVII, 11, 2 sqq.; puls arterial : III, 10, 13

aruspices v. haruspici

arvali v. colegii

as librarius : XVI, 10, 8; XX, 1, 31

aspirație : II, 3; XIII, 6, 3

astrologie : I, 9, 6; III, 10, 9; XIV, 1

- atletism**: III, 15, 3; XV, 20, 2-3; 16; atlet din Samos; V, 9, 5; **pancratiast**: III, 15, 3; XIII, 28, 3; **pușiles**: III, 15, 3
- auctoritas**: XVII, 7
- auguri**: I, 12, 15, 17; V, 8, 2; VII, 6, 4; XIII, 14, 1; 15, 3; XIV, 1, 34; 7, 7; XV, 4, 3.
- aurum coronarium**: V, 6, 6
- auspicii**: III, 2, 10; XIII, 14, 1; 15, 4; XVI, 4, 4
- avort**: III, 16, 21, 24
- axiomă**: XVI, 8
- banchet**: I, 2, 4; 22, 5; VII, 13; XIII, 11; XV, 2, 3; XVII, 8; XVIII, 2; 13; XIX, 9; XX, 8
- barbar**, **barbarism**: V, 20, 4; XIII, 6, 2, 4
- băi**: **balneae Tiliae**: III, 1, 1
- băuturi**: X, 23, 1-3; v. și vin
- bibliotecă**: din Alexandria: VII, 17, 3; din Atena: VII, 17, 1-2; din palatul lui Tiberius: XIII, 20, 1; din Patrae: XVIII, 9, 5; din templul Păcii: V, 21, 9; XVI, 8, 2; din templul lui Traian: XI, 17, 1; din Tibur: IX, 14, 3; XIX, 5, 4
- boli**: IV, 2, 2, sqq.; în legea celor XII table: XX, 1, 25 sqq.; epilepsie (*morbus comitialis*): XVII, 15, 6; XIX, 2, 8; sciatică (*ischia*): IV, 13; *morbus soniticus*: XVI, 4, 4; XX, 1, 27
- Bruttiani**: X, 3, 19
- cadran solar** (*solarium*): III, 3, 5
- caduceu**: X, 27, 3 sqq.
- Caesar** (= împărat): I, 1, 12; IV, 1, 1; NV, 5, 13; XIX, 8, 3; XX, 1, 2, 55
- calata comitia** v. **comitia**
- calomnie** (*calumnia*): XIV, 2, 8
- canon**: XV, 24; cele șapte minuni ale lumii (*opera miranda, septem omnium terrarum spectacula*): III, 10, 16; X, 18, 4; v. și înțelept
- canonica**: XVI, 18
- cantitate** v. **vocale și versificație**
- capitis (de)minutio**: I, 12, 9
- casă** v. **locuință**
- casus interrogandi**: XIII, 26; XX, 6, 8
- cauțiune** (*cautio*): IV, 3, 1
- cauzalitate**: VII, 2
- cavaler** (*eques*): III, 18, 5; IV, 10, 2; 20, 11; VI, 22
- cărți**: II, 3, 5; V, 4; IX, 4, 5; 14; XIII, 21, 4; 31, 6 sqq.; XVIII, 5, 11; 9, 5; vezi și bibliotecă, titluri
- căsătorie**: I, 6; IV, 3, 1, 2; 4; V, 11; IX, 2, 1; X, 15, 22, 23; XVII, 21, 44; XVIII, 6, 8, 9; puterea soțului: X, 23, 4
- census**: IV, 20, 11; X, 28; XVI, 10, 10
- centumviralis causa**: XVI, 10, 8
- centurile**: XVI, 4, 6
- centuriata comitia** v. **comitia**
- cenzor** (*ensor*): I, 6, 3; IV, 8, 7; 10, 2; 12; 20; VI, 22; XII, 8, 5-6; XIII, 15, 4; XIV, 2, 8; 7, 8; XV, 11, 2; XVI, 13, 7; XVII, 21, 44; v. și *notae censoriae*
- cer**: III, 10, 3; „regiunile” cerului: II, 22, 3, sqq.
- cereuri** (ale cerului) v. **cer**
- ceremonii** religioase, sacrificii (*sacra, sacrificia*): III, 2, 8; XI, 6, 2; XVI, 4, 4; *sacrorum detestatio*: XV, 27, 3
- cețățeni** v. *Quirites*
- chirographi exhibitio**: XIV, 2, 7
- cifru**: XVII, 9
- cină**: ora cinei la Atena: XVII, 8, 1-2
- ciniei**: IX, 2
- cire** (*ludi circenses*): III, 10, 16
- eirenalei** (filozofi): XV, 13, 9
- citare** (în justiție, *uocatio*): XIII, 12; 13; v. și drept (*ius uocandi*)
- clase**: censitare: VI, 13; XVI, 10; organizate militar: X, 15, 4
- clienți**: V, 13, 2 sqq.; XX, 1, 40
- cohortă**: XVI, 4, 6
- colegii**: I, 12; Irații arvali: VII, 7, 8; salieni: I, 12, 6; v. și auguri, pontifi, *quindecemviri, septemviri, tubicines*

- ecolon** : XI, 18, 13
ecolonie : XVI, 13, 3
comedea latină : II, 23, 1 sqq. ; XV, 24
comitia catata, centuriata, curiata : V, 19, 6 ;
 XIII, 15, 1 sqq. ; 16, 1 ; XV, 27,
 1 sqq.
comitium : XI, 1, 7
comparație : gradele de comparație : X,
 21, 2 ; declinarea comparativului : V,
 21, 8
comperendinatio : XIV, 2, 1
compunere v. vocale
concilium : XV, 27
concursuri : literare : X, 18, 5–6 ; în cinstea
 lui Tezeu : XV, 20, 3
congus : XVIII, 1, 9 sqq.
consoane : *g* : XIX, 14, 7 ; *h* v. aspirație :
n : XIX, 14, 7 ; grupul *ng, nc* : XIX,
 14, 7 ; *s* - corespunde spiritului aspru
 grec : XIII, 9, 5
consortium v. *antiouum consortium*
constelații : XIII, 9 ; Pleiadele : III, 10, 2 ;
 XIII, 9, 6 ; XIX, 9, 6 ; Taurul : XIII,
 9, 4, 6 ; *Vergiliae* : III, 10, 2 ; XIII,
 9, 6
consul : II, 15, 4 sqq. ; 24, 2 ; III, 18, 7 ;
 IV, 10, 3 sqq. ; V, 4, 3 ; X, 15, 4 ; XIII,
 12, 6 ; 15, 1 sqq. ; 16, 1 ; XIV, 7, 4
 sqq. ; XVI, 4, 2 sqq. ; XVII, 21, 27 ;
 consul designat : IV, 10, 2 ; v. senat,
comitia
consularis : XIV, 7, 9
contio : IV, 18, 5 ; XIII, 16 ; XVIII, 7,
 2, 6 sqq.
controversia : IX, 15 ; 16
copil : IV, 19 ; X, 28, 1–2
corăbii : X, 25, 1, 5 ; XVII, 3, 4
coroana civică v. decorații
critică de text : I, 21 ; 7, 1 ; 15, 18 ; 16, 15 ;
 II, 14, 1 ; V, 4, 1 ; VI, 20, 6 ; IX, 14 ;
 X, 13, 3 ; XIII, 21 ; XVIII, 5 ; XX,
 6, 14
cronologii comparate : XV, 23 ; XVII, 21
culori : II, 26
cutremure : II, 28
curiata comitia v. *comitia*
cuvinte : barbarisme : VIII, 2 ; „comune” ;
 XV, 13 ; „medii” și „comune” : XII, 9 ;
 neuzuale : I, 10 ; XI, 7 ; cuvinte care
 își polarizează sensurile (*ancipitia*) : IX,
 12 ; XI, 12 ; XII, 9 ; originea cuvintelor :
 X, 4 ; evoluții semantice : XIII, 30, 1
evestor (quaestor) : X, 3, 3 ; XIII, 12, 6 ;
 13, 1 sqq. ; 25, 29–30
dativ (dativus casus, casus dandi) : IV, 16, 3
 sqq. ; decl. I : XIII, 26, 4 ; decl. IV
 în *-u* : IV, 16, 5 ; decl. V în *-e* : IX, 14,
 21 ; *me(he)i* : XIII, 26, 4
decemviri : X, 3, 17 ; XIII, 25, 6 ; *decemviri*
legibus scribundis : XIV, 7, 5, v. *lex*
XII tab.
declamație : IX, 15
declinare : decl. II v. vocativ ; fluctuații
 între decl. II și decl. IV : XIII, 21, 15 ;
 decl. III (*-is/-es, -im/-em*) : XIII, 21,
 1 sqq. ; genul subst. de decl. III : XV, 9 ;
 decl. IV : IV, 16 ; decl. V : IX, 14
decorații (dona militaria) : II, 11, 2 ; V, 6 ;
 coroana civică (*ciuica corona*) : II, 11, 2 ;
 V, 6, 2, 11 ; coroana triumfală (*trium-*
phalis corona) : V, 6, 4–7 ; *phalera* :
 II, 11, 2 ; *torques* : II, 11, 2 ; IX, 13, 3,
 v. și *hasta*
definiție : IV, 1, 10, 12
deminutio v. *capitis deminutio*
denar v. drahmă
deponente v. verbr
destin (fatum) : XIV, 1 (în legătură cu as-
 trologia) ; la Chrysipp : VII, 2 ; la
 Cicero : XIII, 1
dialectică v. logică
dialecticeni : VI, 3, 35 ; XVI, 2 ; 8, 1, 8 ;
 XVIII, 13, 7
Elialis flamen v. *flamen*
diarium : V, 18, 8
diatribă : I, 26, 1–2 ; XVIII, 13, 7
dictator : XIV, 7, 4 ; la Cartagina : X, 24, 7
diftongi : grecești : XIX, 14, 8 ; *ei* : XIII,
 26, 4 ; XIX, 14, 8
diganuma : XIV, 5, 2 ; v. și semivocale
diminutive : VII, 12, 6
dinți : III, 10, 12 ; XVI, 6, 9 sqq.

- discessio* : III, 18, 2; XIV, 7, 9
- disjunctiv**, disjuncție : II, 7, 22; V, 11, 8 sqq.; XVI, 8, 12 sqq.
- diuinatio* : II, 4
- divorț** : IV, 3, 1–2; X, 15, 23; 23, 4; XVII, 21, 44
- drept** (*ius*) : egiptean : XI, 18, 16; al ginților : VI, 3, 45; grec : II, 12; XI, 18; XII, 7, 5 sqq.; natural : VI, 3, 45; pontifical (*pontific(i)um*) : I, 12, 17; XVI, 6, 13 sqq.; provincial : XII, 7; *ius conuocandi consulendique senatus* : XIV, 8; *ius habendi consulendique senatus* : XIV, 7, 1; *ius osculi* : X, 23, 1; *ius prouocandi* : XIX, 8, 10; *ius sententiae* : III, 18, 5 sqq.; XIV, 8, 1; *ius suffragii* : XVI, 13, 7; *ius trium liberorum* : III, 16, 21
- drumuri** (*uia*) : *uia Laurentina* : X, 2, 2; *uia noua* : XVI, 17, 2
- durere** : XII, 5
- echinoeștu** : III, 10, 4
- eclipse** : II, 28, 4 sqq.
- edicle** : II, 24, 15; III, 18, 7; IV, 2, 1, 6, 8, 10; X, 15, 31; 24, 3; XI, 17, 1–2; XIII, 15; XV, 11, 2; XX, 1, 37; edictul perpetuu : XX, 1, 13
- edili** (*aediles*) : curuli : IV, 2, 1; 14; VII, 9, 2 sqq.; XIII, 13, 4; ai plebei : X, 6, 3; XVII, 21, 11
- elogii** funebre (*laudationes funebres*) : XIII, 20, 17
- emancipare** : I, 12, 4
- embriologie** : III, 10, 7–8; 16
- entimemă** : I, 4, 2; VI, 3, 27; VII, 13, 4; XII, 2, 14; XVII, 20, 4
- epicen** : XIII, 7, 3
- epigrame** v. epitafori
- epilepse** v. boli
- epistole** apocrife : IX, 3; XIII, 4; XX, 5
- epitafori** : I, 24
- ercto non cito* : I, 9, 12
- etimologii** : I, 18; 25, 12 sqq.; II, 22, 7 sqq.; III, 19; VI, 11; VII, 12; X, 5; XII, 14; XIII, 9; 10; 23, 7 sqq., 19; XV, 30; XVI, 5; 12; 14, 3 sqq., 16, 17; XVIII, 9, 3; XIX, 13, 3; originea greacă a cuvintelor latine : IV, 3, 3
- eufonie** : I, 7, 19–20; II, 17, 3; VI, 28, 2–3; XI, 13, 5, 10; XIII, 21; XVII, 2, 10
- eunue** : IV, 2, 6–7
- expensi latio* : XIV, 2, 7
- faptă rea**, păcat : VII, 14; XII, 11
- femele** : IV, 2, 9; X, 23; XI, 6; XX, 1, 23; statut juridic : V, 19, 10; femeia stearpă : IV, 2, 9–10; femeia în Statul lui Platon : XVIII, 2, 8; v. și tutelă
- feriae* v. sărbători
- feștal** (*fetialis*) : XVI, 4, 1; XVII, 21, 36
- filozofi** : VII, 10, 5; XII, 5; XIX, 1; 12; „falși” filozoti : I, 2; IX, 2; X, 22; XIII, 8, 5; 24, 2; XVII, 19; de origine servilă : II, 18; alungați din Italia : XV, 11, 1, 3 sqq.
- fizica** : XIV, 3, 6
- flamen** : I, 12, 6; XV, 27, 1; *flamen Dialis* : I, 12, 15–16; X, 15; *flamen Quirinalis* : VII, 7, 7
- flaminica Dialis* : X, 15, 26 sqq.
- fluviu** : X, 7
- foame** : XVI, 3
- foe** : XV, 1; XIX, 4, 3
- frații arvali** v. colegii
- freeventative** v. verbe
- friguri** : IV, 2, 4; XVII, 12, 2; XVIII, 10
- fructe** v. plante
- fundus* : XVI, 13, 6
- furt** : VI, 15; XI, 18; XVI, 4, 2; 10, 8; XVII, 7; XX, 1, 7
- garanție** (*pignus*) : VI, 10; XIV, 7, 10
- gen** : XIII, 7, 3; 21, 12 sqq.; XV, 9
- genera dicendi* v. stiluri

- genitiv** (*genetivus casus, casus patrius, casus interrogandi* [?]) : IV, 16, 3; IX, 14; XX, 6, 8 : decl. I în *-ai*, decl. II în *-i* : XIII, 26, 4; decl. IV în *-uis* : IV, 16; decl. V în *-es, -ei, -ii, -e* : IX, 14; *mi* : XIII, 26, 4; genitivul pronumelor personale : XX, 6
- geometrie** : I, 20; XIV, 3, 6; XVI, 18
- ghieltori** (*aenigmata*) : XII, 6; *griphus* : I, 2, 4
- haruspici** : IV, 5, 2; VI, 1, 3
- hasta** : II, 11, 2; X, 27, 3–5
- hermafrodit** : IX, 4, 16
- hiat** v. versificație
- hostia** v. jertfe
- hoț** v. furt
- Idus* : II, 21, 7; 24, 11, 14; V, 17
- incorporale** : V, 15
- indiferente** : IX, 5, 5; XII, 5, 4
- indigetes** : II, 16, 9
- inducție** : VI, 3, 35
- inel** : X, 10; al flaminului lui Iupiter : X, 15, 6
- infames materiae** (*ἄδοξοι ὑποθέσεις*) : XVII, 12
- infinitiv** v. verb
- instantaneitatea** platoniceă : ♀II, 13, 10–11
- intercessio** : IV, 14, 6; VI, 19, 5; XIII, 12, 9; XIV, 7, 6; *intercessio testium* : XIV, 2, 7
- interrex** : XIV, 7, 4
- interrogandi casus**, v. genitiv
- ispășire** (*piaculum*) : II, 28, 3; IV, 5, 2; XVI, 4, 4; 6, 10
- istorie** v. anale
- ius** v. drept
- imbrăcămintे** : VI, 12; IX, 2; XIII, 22; *lacerna* : XIII, 22, 1; *paenula* : XIII, 22, 1; *toga* : VI, 12, 3; XIII, 22, 1; *toga praetexta* : I, 23, 13; *tunica* : VI, 12; VII, 10, 4; X, 15, 20; XIII, 22, 1
- imprumut** : XX, 1, 41
- inecălăminte** : XIII, 22
- îndatoriri** (*officiā*) : I, 13, 1; II, 2; 7; V, 13; XII, 4, 2; față de *hospites* : V, 13, 2; față de prieteni : I, 3; față de tată : II, 7; V, 13, 2
- ingheț** : XVII, 8
- intreceri** v. concursuri
- înțelept** (*sapiens*) : IV, 1, 16; cei șapte înțelepți : I, 3, 1; III, 10, 16; XI, 18, 5; v. și filozof
- jertfe** : II, 28, 3; IV, 6, 7 sqq.; *bidentes* : XVI, 6, 15; *porca praecidanea* : IV, 6, 8
- jocuri** : *Dionysia* : VIII, 11; eleusine : XV, 20, 3; *ludi Megalenses* : II, 24, 2; XVIII, 2, 11; jocuri olimpice : III, 15, 3; XV, 20, 3; *ludi plebeii* : II, 24, 3; *ludi Romani* : II, 24, 3; jocuri Theseene : XV, 20, 3; v. și circ
- judecător** : XIV, 2; XX, 1, 7
- jurămint** : VI, 18; XI, 6; XVI, 4, 2, 4
- justiție** : XIV, 4
- Kalendae* : II, 24, 11, 14; III, 2, 6; V, 17; XII, 13
- lapte** : XII, 1
- lăcomie** : III, 1; XI, 2, 2
- lecturi** publice : XVIII, 5, 2
- lege** (*lex*) : X, 20, 1 sqq.; XV, 27, 4; legi împotriva luxului (*leges sumptuariae*) : II, 24; XX, 1, 23; legea celor XII table 1 (*duodecim tabulae*) : I, 1; 3; XX, 1, 25; I, 4; XVI, 10, 5; I, 5; XVI

¹ Riccobono, *Leges* (Cifrele dinaintea semnelui : arată tabla și capitolul; urmează trimiterea la Gellius).

- 10, 8; I, 7-9: XVII, 2, 10; I, 10: XVI, 10, 8; II, 2: XX, 1, 27; III, 1: XV, 13, 11; III, 1-4: XX, 1, 42-45; III, 5: XX, 1, 46-47; III, 6: XX, 20, 1, 48-52; IV, 4: III, 16, 12; V, 1: I, 12, (9), 18; VI, 5: III, 2, 13; VI, 6 (sau II, 1?): XX, 10, 7-9; VIII, 1 v. VIII, 12; VIII, 2: XVI, 10, 8; XX, 1, 14; VIII, 3: XX, 1, 32; VIII, 4: XVI, 10, 8; XX, 1, 12; VIII, 12: XX, 1, 7; VIII, 13: XI, 18, 6-7; VIII, 14: XI, 18, 8; XX, 1, 7; VIII, 15: I, 18, 9 (cf. I, 18, 8,11); XVI, 10, 8; VIII, 16: XI, 18, 15; VIII, 17: XVII, 7, 1; VIII, 21: XX, 1, 40; VIII, 22: VII, 7, 2-3; XV, 13, 11; VIII, 23: XX, 1, 53; IX, 3: XX, 1, 7; *leges regiae*¹: Numa, fr 13: IV, 3, 3; *lex Aebutia*: XVI, 10, 8; *lex Aemilia*: II, 24, 12; *lex Antia*: II, 24, 13; *lex Aternia*: XI, 1, 2; *lex Atinia*: (*de tribunis plebis in senatum legendis*): XIV, 8, 2; (*de rebus subreptis*): XVII, 7, 1; *lex Aufeia*: XI, 10, 1; *lex Fannia*: II, 24, 3, 5, 7; XX, 1, 23; *lex Horatia*: VII, 7, 2; *lex Iulia*: (*de maritandis ordinibus*): II, 15, 4; (*sumptuaria*): II, 24, 14; (*de ciuitate*): IV, 4, 3; (*iudiciorum priuatorum*): XIV, 2, 1; *lex Licinia (sumptuaria)*: II, 24, 7 sqq.; XV, 8; XX, 1, 23; *lex Licinia Sextia*: VI, 3, 40; XVII, 21, 27; XX, 1, 23; *lex Papia*: I, 12, 11-12; *lex Porcia*: X, 3, 13; *lex Postumia*: VI, 20, 6; *lex Sempronia*: X, 3, 13; *lex Voconia*: VI, 13, 3; XVII, 6, 1; XX, 1, 23; v. și plebiscit, *rogatio*
- legis actio*: XVI, 10, 8
- legiune**: XVI, 4, 6
- lex*, v. lege
- liberți**: V, 19, 11-12
- librării** v. cărți
- lileul**: VII, 16, 1; XX, 5,4; v. și peripateticieni
- lietor**: II, 2, 13; XIII, 12, 6; *lietor curia*¹: XV, 27, 2
- limba poetică**: III, 2, 14-15; XIX, 7, 13
- lirica latină**: XIX, 9, 7 sqq.
- locativ**: X, 24
- locuință**: XVI, 5, 3 sqq.; *insula*: XV, 1, 2
- logica**: II, 8; 9; IX, 16; XVI, 2; 8; logica stoică: II, 7, 22; stoico-(megarică): I, 2, 4, v. și argumente, disjuncție, entimemă, silogism, sofisme
- logodnă**: I, 12, 7; IV, 4
- lorarii*: X, 3, 19
- luna**: I, 20, 6; III, 10, 6; XIV, 1, 3-4; XV, 2, 3; XX, 8; eclipse: II, 28, 4
- luptă**: ordinea de luptă: X, 9, v. războaie
- lux**: IV, 8, 7; XV, 8; luxul mesei: II, 24; v. și lege
- magister equitum*: II, 19, 9; X, 24, 7
- magistrați**, magistraturi (*magistratus*): X, 20, 2; XIII, 12, 6; XIV, 7, 4; *magistratus curulis*: III, 18, 4, 6; *magistratus maiores*: XIII, 15, 4; *magistratus minores*: XIII, 15; 16; *magistratus populi Romani*: II, 2, 6; X, 3, 2; XI, 1, 4; XIII, 13, 3
- mancipatio*: V, 19, 3
- manipuli*: XVI, 4, 6
- manus iniectio*: XX, 1, 45
- manuserise** v. cărți
- mare**: II, 30, 11; XVII, 8, 16; XIX, 8, 13
- maree**: XIV, 1, 4
- mărturie** (*testimonium*): V, 13, 4; VII, 7, 2; XIV, 2, 21; XX, 1, 53
- mediae uoces*: XII, 9
- medlel**: III, 10, 13; 16, 1; IV, 19, 2; XVII, 11; XVIII, 10, 11
- memorie**: VIII, 7; XIII, 8
- mensae ratio*: XIV, 2, 7
- metempsihoză**: IV, 11, 14
- metriceă**: XVI, 18, 5; XVIII, 5; v. și versificație
- miop**: IV, 2, 11
- mineărul** v. alimente
- minle**: I, 26, 10
- moură**: III, 3, 14
- mourtea**: la Epicur: II, 8, 1

¹ Riccobono, *Leges*.

moștenire : I, 9, 12; III, 16, 12 sqq.; XX, 1, 23

multa v. amendă și ind. de cuvinte

muntelepi : X, 3, 2; XVI, 13

muzică : I, 11; III, 10, 13; XIII, 31, 3; XIV, 3, 6; XV, 17; XVI, 18, 1–2; XX, 2; 3; muzica și medicina : IV, 13; muzica și poezia lirică : XIX, 9; *orthium carmen* : XVI, 19, 14; *chitară (cithara)* : I, 11, 6; flaut (*tibia*) : I, 11; IV, 13; XV, 17, 1; flautist (*tibicen*) : I, 11, 3; IV, 13, 1 sqq.; fluier (*fistula*) : I, 11, 10; XVII, 11, 2; liră (*fides*) : IX, 7, 3; trmbițaș (*liticen*) : XX, 2, 2; (*tubicen*) : XX, 2, 1, 2; (*tubicen sacrorum*) : I, 12, 7

năve v. corăbii

naștere : III, 10, 7, 8, 16; 16, 1 sqq.; X, 2; XIV, 6, 4; XVI, 16; v. și embriologie

necumpătare : XVII, 19, 5

nedreptate : v. ofensă

neologisme : XI, 7, 1; XV, 25; XVI, 7, 2–3; în vocabularul poetic : XVIII, 11; XX, 9, 2–3

nominativ (*casus rectus*, *casus nominandi*) : decl. II pl. în *-ii* : XIII, 26, 4; XX, 6, 2

Nona : II, 24, 11, 14; V, 17

noctae censoriae : IV, 8, 7; 12; 20; VI, 22; XVII, 21, 39

număr (gram.) : XIX, 8; plural poetic : XVII, 2, 22–23

obsignatio tabularum v. *tabulae*

obstrucție (în senat) : IV, 10, 8

ocean : XII, 13, 18 sqq.; XIV, 1, 3–4

ochii : V, 16

ofensă, nedreptate : XIII, 28, 4; XX, 1, 31 sqq.

officia v. îndatoriri

oglundă : XVI, 18, 3

omul (definiție) : IV, 1, 12

optica : XVI, 18

oracol : „arretin” : III, 3, 8; v. și Sibila

oratoria : I, 6, 4; 15; VI, 3, 13; 14

originea cuvintelor v. cuvinte

ospitalitate : V, 13, 2, 5–6

ostentum : XVI, 6, 10

oțet : XVII, 8, 14

ouatio : V, 6, 21 sqq., 27

paradoxe v. sofisme

paradoxografi : IX, 4; X, 12

pasuni : I, 26, 11; XIX, 12, 3

patrieieni : XIII, 15, 4; XV, 27, 4; XVIII, 2, 11

patron : V, 13, 4

părinți v. îndatoriri

păsări : VII, 6, 10–11; XIII, 14, 6; alcioni : III, 10, 5; ciocnria (*cassita*) : II, 29, 3 sqq.; cocori din Melos : VI, 16, 5; găște pontice : XVII, 16, 1; potirniche : XVI, 15

pedeapsă : VII, 14; X, 8; pedeapsă capitală : XX, 1, 7; *ignominia militaris* : VII, 14; X, 8; XVI, 4; 5

peripatetle : filozofie peripatetică : I, 3, 10; 8, 1; XIX, 5, 2; filozof peripatetic : II, 18, 8; VI, 14, 9; IX, 5, 6; XVII, 21, 48; XVIII, 1

pești : barbun (*mullus*) : IV, 11, 13; cegă de Rodos : VI, 16, 5; mreană (*muraena*) : VI, 16, 5; pălămidă (*pelamys*) din Chalcedonia : VI, 16, 5; scari din Cilicia : VI, 16, 5; ton (*thyngnus*) : X, 20, 4

piaculum v. ispășire

piatră acră v. alaun

piramide : I, 20, 3

pironieni : XI, 5

plăgărilorleni : I, 9; III, 17, 1, 5; IV, 11; X, 12, 9

planete : XIV, 1, 11 sqq.

plante, fructe : asfodel : XVIII, 2, 13; bob : IV, 11; X, 15, 12; ceapă : XX, 8, 7; cînepă : XVII, 3, 4; *glans Iberica* : VI, 16, 5; gorun (*robur*) : X,

- 12, 3; iederă : X, 15, 12; frunze de măslin : IX, 7; nuci de Thasos : VI, 16, 5; palmier, curmal : II, 26, 9; III, 6, 2; 9, 9; din Egipt : VI, 16, 5; pin : VIII, 4; spînz (*elleborus*) : XVII, 15; stejar : V, 6, 12; trandafiri : XIV, 6, 3; urzică : IV, 11, 13
- platonism** v. Academia
- plăcere** (*uoluptas*) : IX, 5; XIX, 2; părerile filozofilor : II, 6, 12; IX, 5; XII, 5, 7
- plămîin** : XVII, 11
- plebe** : X, 20, 2
- plebiselt** (*plebiscitum*) : VI, 3, 40; X, 20, 1, 6; XV, 27, 4; v. și lege (*lex Atinia*, *lex Licinia Sextia*, *Voconia*)
- ploale** : VIII, 4
- plural** v. număr
- polarizare** v. cuvinte
- pomerium** : X, 15, 4; XIII, 14
- pontif** (*pontifex*) : I, 12, 7, 11, 15, 17; V, 17, 2; X, 15, 17; XI, 3, 2; XVI, 6, 13 sqq.; *pontificis sponsa* : I, 12, 7; colegiu pontifical : XV, 27, 1
- port** v. îmbrăcăminte
- postliminium** : VI, 18, 7–8
- prefect** (*praefectus*) : *praefectus aetario* : XIII, 25, 30; *praefectus Vrbi* : XI, 7, 3; XIV, 7, 4; *praefectus Vrbi Latinarum causa* : XIV, 8
- prefixe** : IV, 17; *au-* : XV, 3; *con-* : II, 17; IV, 17, 6 sqq.; *de-* : VII, 16; *in-* : II, 17; IV, 17, 9; *re-* : II, 19; *ue-* : V, 12; XVI, 5, 5 sqq.; *αὐ-* : XV, 3, 8
- preoți** (*sacerdotes*) : I, 12, 3; X, 15, 1; 24, 9; egipteni : XX, 8, 7
- prepoziții** : II, 17; IV, 17
- pretor** (*praetor*) : V, 19, 2; X, 24, 3; XIII, 13; 15, 4; 16, 1; XIV, 2, 1; 7, 4; XX, 1; 10, 1, 8 sqq.
- preverbe** v. prefixe
- prietenie** : I, 3; VIII, 6; XII, 4; XVII, 5
- princeps senatus** : IV, 10, 2 sqq.; XIV, 7, 9
- priuilegium** : X, 20
- privativ** : particulă privativă : V, 12, 10
- prizonieri** : VI, 4, 4, v. și *postliminium*
- proces** : XIV, 2, 1
- proletarius** : XVI, 10; XIX, 8, 15
- pronume personale** : pronunțare : X, 4, 4; flexiune : XX, 6
- pronocatio** : IV, 14, 4; VI, 19
- providență** : VII, 1, 1; IX, 5, 8
- proză și poezie** : XIX, 7, 13
- prozodie** v. versificație
- puls** : III, 10, 13; XVIII, 10, 4 sqq., v. și arteră, vîlnă
- pupil** : V, 13, 2, 4–5; 19, 10
- quaestor** v. cvestor
- quindecemviri** : I, 12, 6; 19, 11
- quinquașrus** : II, 21, 7
- Quirites** : I, 6, 2; 12, 14; IV, 18, 3; V, 19, 9; VII, 11, 3; X, 14, 3; 24, 3; XI, 1, 2; 10, 2; XII, 9, 4; XV, 12, 4; 27, 4
- război** : XVI, 4 : războiul cu aliații („social”, v. și „marsic”) : XV, 4, 3; lupta de la Allia : IV, 9, 6; războiul cu Argos : X, 16, 17; lupta de la Cannae : V, 17, 5; VI, 18, 2; războiul cu cimbrii : XVI, 10, 14; războiul civil : XV, 4, 3; 18; războiul cu galii : XVI, 13, 7; războiul cu galii senoni : XVII, 21, 21, 26; războiul lui Alexandru cu India : V, 2, 4; războiul cu liga aheană : X, 16, 17; lupta de la Maraton : XVII, 21, 9; războiul marsic : II, 27, 2; războiul peloponesiac : II, 1, 5; XVII, 21, 16; războaiele punice : VI, 1, 4; VII, 3; X, 6, 4; XVII, 21, 45; războiul troian : XVII, 21, 3; războiul cu Vei : XVII, 21, 13
- recuperatores** : XX, 1, 13
- reflectare** v. oglindă
- repetiție** sinonimică : XIII, 25, 8 sqq.
- reprezentări** (*uisa animi*) : XI, 5, 6; XIX, 1, 15; 18
- retori** : I, 6, 4; VI, 3, 19; X, 19, 1; XIV, 2, 1; 4, 2; alungați din Italia : XV, 11, 1

retorica : IX, 15; retorica și filozofia : X, 19; XV, 11

rex sacrificulus : X, 15, 21; XV, 27, 1

rogatio : V, 19, 8–9; X, 20, 1, 7 sqq.; XX, 1, 23; *rogatio Plautia* : XIII, 3, 5

rude : V, 13, 2 sqq.

sabinisme : XI, 1, 5; XIII, 23, 7

sacrificii : expiatoare v. ispășire; purifica-toare (*procuratio*) : IV, 5, 2; 6, 2 sqq.; XVI, 6, 10; v. și ceremonii religioase

sacrorum detestatio v. ceremonii religioase

salutarea matinală (*salutatio*) : IV, 1, 1; XVI, 5, 9; XX, 1, 2, 55

sanales : XVI, 10, 8

satrap : X, 18, 2

Saturnalia v. sărbători

sărbători (*feriae*) : II, 28, 2–3; IX, 15, 1; X, 24, 3; XIX, 8, 13; *feriae denicales* : XVI, 4, 4; *feriae Latinae* : XIV, 8, 1; *feriae praecidaneae* : IV, 6, 9–10; *Cerealia* : XVIII, 2, 11; *Compitalia* : X, 24, 3; *Saturnalia* : II, 24, 3; XVIII, 2, 1; 13, 1; v. și jocuri

sceptici, **scepticism** v. pironieni

selavi : IV, 2; VI, 4; XI, 18, 8, 14, 24; XII, 1, 17; XIII, 13, 4; XVII, 6; XX, 1, 32, 47; sclav adoptabil : V, 19, 13; copil : XVII, 8, 4; filozof : II, 18; *fugilius* : XI, 18, 14; sclav pentru furt : XX, 1, 7; *pilleati* : VI, 4; *recepticius* : XVII, 6

semivocale : XIX, 14, 6

senat : I, 23, 4; III, 18; IV, 8, 7; 10; XVII, 21, 39; XVIII, 7, 5

senatori v. senat

senatus consultum : III, 18, 1–2; IV, 6, 2; XIV, 7, 9, 12–13; XV, 11

sententia : III, 18, 1; IV, 10; XIV, 7, 9, 12

septemviri epulones : I, 12, 6

scriere cifrată v. cifru

siera armilară : III, 10, 3

Sibila, cărți sibiline : I, 19; IV, 1, 1

silogism : I, 2, 4; II, 8, 1; V, 11; XV, 26

simțuri : XIX, 2; bolile lor : VI, 6

simulaere (în fizica lui Epicur) : V, 16, 3

sineronism v. cronologii

sinonimie : I, 17, 4 sqq.; II, 26; III, 14; XI, 11; XIII, 3; 25, 8 sqq.; 29; XVI, 14; sinonimie și antinomie : XVIII, 4; 6

soarele : apus și răsărit : II, 22, 3 sqq.; III, 2, 3; eclipse : II, 28, 4 sqq.

soeratic : din școala lui Socrate : II, 18, 1; IX, 5, 3; XIV, 3, 11; metoda soeratică : IV, 1

sofisme : I, 2, 4; V, 10; 11; VI, 3, 35; VII, 13, 7; IX, 16; XVI, 2, 4 sqq.; XVIII, 1, 9, 12; 2, 9, 10; 13, 2, 5

sofiști : V, 3, 7; VI, 3, 34; XVII, 5, 3; 12, 1; 21, 1; XVIII, 4, 1

solarium v. cadran solar

solecism : XV, 9, 3

solstițiu : II, 22, 5 sqq.; III, 10, 4; IX, 7

spolia militaria : II, 11, 3

stadioane : I, 1, 2–3

stele : *erraticae* : III, 10, 2; XIV, 1, 11, 18

stiluri (*genera dicendi*) : VI, 14

stoleism : I, 2; 22, 7; II, 18, 8; VI, 14, 9; VII, 2, 1; IX, 5, 8; XVII, 15, 1; 21, 1, 48; XVIII, 1; XIX, 1, 1 sqq.; 12,

2; stoicul adevărat și falsul filozof : I, 2, 6–7; „apatia” : XIX, 12, 2 sqq.; atitudinea față de durere : XII, 5; XIX, 12; atitudine față de frică : XIX, 1; binele suprem, viața fericită : XVIII, 1, 4 sqq.; concepția despre providență : VII, 1; natura sunetului : V, 15, 6; natura văzului : V, 16, 2

stomae : XVII, 11

subuades : XVI, 10, 8

sufixe : *-atim* : XII, 15; *-ax* : III, 12, 1–2;

-bundus : XI, 15; *-esco* : VII, 15, 3;

-imus : XII, 10; *-mentum* : VII, 12, 3;

-ns : XI, 15, 3; *-osus* : III, 12; IV, 9;

IX, 12; *-tas* : XIII, 3; *-tudo* : XIII, 3;

-ulentus : XI, 15, 6

sunetul : V, 15

școli filozofice : XIII, 5

tabulae: *Caeriles*: XVI, 13, 7; *tabularum obsignatio*: XIV, 2, 7; *XII tabulae v. lege*

talant (*talentum*): III, 17, 3; V, 2, 2; XI, 9, 2; *talentum magnum*: XI, 10, 6

tellon: XVI, 10, 8; XX, 1, 14 sqq.

totă v. îndatoriri

teatru: piese de teatru: X, 3, 19; teatrul lui Pompei: X, 1, 7 sqq.

temple: XIV, 7, 7; al Carmentei: XVIII, 7, 2; al lui Hercule, din Tibur: XIX, 5, 4; al Păcii: V, 21, 9; XVI, 8, 2; al lui Traian: XI, 17, 1; al lui Vedivous: V, 12, 2; al Vestei: I, 12, 9; XIV, 7, 7; al Victoriei: X, 1, 7

termen (*dies*) v. zi

testament: I, 12, 9; VII, 12; XV, 27, 3

tîmp (gram.) v. verb

tirani: cei 30 de tirani: XVII, 21, 19

titluri de cărți: pref., 4 sqq.

togă v. îmbrăcăminte

traducere din greacă: II, 23; VIII, 8; IX, 9; XI, 4; 16; XV, 26; XVII, 20; XX, 5

traheea arteră v. artere

trăznet: IV, 5

tribunus aeriarius: VI, 10, 3

tribun militar (*tribunus militaris*): XVI, 4, 2; cu putere consulară: XIV, 7, 5; XVII, 21, 19; tribunii plebei: III, 2, 11; IV, 14, 4; VI, 19, 3 sqq.; XIII, 12, 4, 6, 9; XIV, 7, 4: 8, 2; XV, 27, 4; XVII, 21, 11

trinoctium: III, 2, 12–13

triumf: II, 11, 4

triumvir, triumvirat: XIII, 12, 6; al doilea triumvirat: III, 9, 4; XIV, 7, 5

tunleă v. îmbrăcăminte

turnuri (*turres*): X, 9, 1; XV, 1, 6

tutelă: V, 13; 19, 10

uades: XVI, 10, 8

uiator: IV, 10, 8; XII, 3, 1; XIII, 12, 3, 6

uindicia: XX, 10, 7

usurpatio trinoctii v. trinoctium

vacanță v. sărbători

vase: XVII, 8, 5

văz: V, 16

verb: valoarea timpurilor: XVII, 2, 6–7; perfecte (cu reduplicare): VI, 9; timpurile compuse ale perfectului: XVII, 7, 7–8; viitorul II și conjunctivul perfect: XVIII, 2, 14; reduplicare: VI, 9; participiu și gerundiv: XIX, 7, 10; infinitiv: I, 7; pasiv cu sens activ: XVIII, 12; activ pentru deponent: XVIII, 12; deponente: XV, 13; frecventative: II, 6, 5; IX, 6

versificație: XIV, 6, 4; versuri isopsefe: XIV, 6, 4; hexametri: IV, 17, 3; XVIII, 15; *uersus quadratus*: II, 29, 20; IV, 7, 4; senari: XVIII, 15, 1; hiat: VI, 20, 3, 6; cantitatea silabelor: II, 17; IV, 17; XIII, 23, 17–18

veselie: II, 27, 3

viețu: I, 17, 6; VII, 1, 13; XVII, 19, 5

victime v. jertfe

vin: X, 23; XI, 14; XIII, 8, 10; 11, 7; 31, 14 sqq.; XV, 2, 3; XVII, 8, 8 sqq.; *Falernum*: VI, 20, 6; vin de Lesbos și de Rodos: XIII, 5, 5 sqq.

virtute: XVIII, 1

vitejle: XII, 5, 13

vină: III, 10, 13; X, 8, 1; XVIII, 10

vînătoare: V, 14, 5

virturi: II, 22; *atabulus*: II, 22, 25; astrul: II, 22, 14; 30, 1 sqq.; XVI, 11, 4, 6, 7; *caecias*: II, 22, 24; crivăț (*Boreas*): II, 22, 29; 30, 8; XIII, 21, 11; tifoni (*typhones*): XIX, 1, 3; zefir (*fauonius*): II, 22, 12, 16

virste: X, 28

vocabular: vocabular poetic: XIX, 7; vocabularul poetic al comediei: XVI, 7; al istoriei: XVII, 2, 3

vocale: XIX, 14, 5–6; *a*: IV, 17, 8; XV, 15, 4; XIX, 14, 6; *a > e*: XV,

15, 4; *a > i*: IV, 17, 8; *e*: XIX, 14, 6; ezitări între *e* și *i*: X, 24, 8; *i*: XIX, 14, 6; *o*: XIX, 14, 6; *u*: XIX, 14, 6; cantitatea vocalelor: II, 17, 7-8; VII, 15; IX, 6; XII, 3, 4; cantitatea vocalelor în compunere: VI, 10; închiderea vocalelor scurte neinițiale: IV, 17, 8; XV, 15, 4

vocativ (*casus uocandi, uocatiuus*): XIII, 26; vocativul subst. în *-ius*: XIV, 5, 2

vorbire (*sermo*): *sermo plebeius*: XIX, 10, 9; *sermo rusticus*: II, 21, 8; XI, 7, 5; XIII, 6, 3

vulgarisme: XVI, 7, 4 sqq.; XIX, 13, 3; vulgarismele în poezie: XIX, 13, 5

zăpadă: VIII, 4; XIX, 5

zestre (*dos*): IV, 3, 2; 4, 1; XVII, 6, 1

zi (*dies*): III, 2; IV, 14, 3; X, 24, 9; XVI, 4, 4; ziua civilă: III, 2; *dies feriatu*: IV, 6, 10; V, 17, 1 sqq.: *dies feriatu*: XIII, 22, 1; *dies inominalis*: V, 17, 3 sqq.; *dies iustus*: XX, 1, 43; *dies natalis*: III, 2, 1-3; *dies nefastu*: IV, 9, 5; V, 17, 11; *dies religiosu*: IV, 19, 4-5, 10

zodiac: III, 10, 4; XIII, 9, 6

A. CUVINTE LATINE

- ab*: XV, 3
abaestumo: XV, 3, 4
abigo: VII, 16, 9
abluuium: XVI, 7, 2
abnumero: XV, 3, 4
abominor: VII, 16, 5
abstemius: X, 23, 1; ¹XIII, 31, 16
accentiuncula: XIII, 6, 1
accentus: VI, 2, 11; 7; XIII, 26, 3; XVII, 3, 5
accipitro: XIX, 7, 11
Acci (voc.): XIV, 5, 2
acerbitas: XIII, 3, 2
acerbitudo: XII, 3, 2
acies (gen. *acii*): IX, 14, 9, 14
acina: VI 20, 6
acritas: XIII, 3, 2
acritudo: XIII, 3, 2
actilo: IX, 6, 1, 3
actuariae naues: X, 25, 5
ad: VI, 7
adfabre: VI, 7, 5
adfatis: VI, 7, 2 sqq.
adficio: III, 16, 17 sqq.; XV, 5, 5
adiunctum axioma: XVI, 8, 9
adlegatus: XIII, 21, 19
admodum: VI, 7, 2, 5
admemordi: VI, 9, 6
adpotus: VI, 7, 7
adprime: VI, 7, 7; XVII, 2, 14
adprimus: VI, 7, 7, 11
adprobe: VI, 7, 5, 8-9
adprobus: VI, 7, 5, 8-9
adsentio(r): II, 25, 9; XVIII, 12, 10
adsiduus: XVI, 10, 5, 8, 15; XIX, 8, 15
adspectu (dat.): IV, 16, 7
adullerio: XVI, 7, 2
adulleritas: XVI, 7, 2
aduersarius: XIV, 5, 4
aeditimus, aeditumus, aedituus, aedituentes: XII, 10
Aemilius: XIX, 14, 6
aes: XIII, 21, 14
aestumo: XV, 3, 4 sqq.
affatis v. *adfatis*
affectiones: I, 26, 11; XIX, 12, 3
affectus: I, 26, 11
agere cum populo: XIII, 16
ago: IX, 6, 1-2
Agrippa: XVI, 16, 1
ahenus: II, 3, 3, 5, 6
alae: X, 9, 1; XVI, 4, 6
alucinari: XVI, 12, 3
amaror: I, 21
amarus: X, 5, 3
Amala: I, 12, 14, 19
ambitosus: IX, 12, 1
ambulare: X, 26, 7-8
amici(i): XIII, 26, 4
amorabundus: XI, 15, 1
ancora: XIX, 14, 7
angarius: XIX, 14, 7
anguis: XIX, 14, 7
Anio: XIII, 23, 5-6
antistes: XIII, 21, 22
antistita: XIII, 21, 22
anuis, anu: IV, 16, 2 sqq.
anxius: XIV, 5, 3-4
apiarium: II, 20, 8
apluda: XI, 7, 3 sqq.
app- v. *adp-*
aquilo: II, 22, 9; 30, 1-2, 8 sqq.
aquor: XVII, 2, 9
arbitralus: XIII, 21, 19
arboretum: XVII, 2, 25
arbustum: XVII, 2, 25
arcera: XX, 1, 29

- arduus*: IV, 15, 4 sqq.
arena v. *harena*
argyranche: XI, 9, 1
arillator: XVI, 7, 12
arma: XIX, 8, 4–5
arra, arrabo: XVII, 2, 21
aspectu (dat.): IV, 16, 7
atque: X, 29
atrium: XVI, 5, 2
Atticae noctes: pref., 10
aufero: XV, 3, 2
aufugio: XV, 3, 2
augeo(r): XVIII, 12, 7
aureus: II, 26, 5
autumo: XV, 3, 4 sqq.
auarus: X, 5, 1, 3
auens: XIX, 7, 10

baiulus: V, 3, 2
barbare: XIII, 6, 2
barbarismus: V, 20, 4; XIII, 6, 4
bascinum, bascinare: XVI, 12, 4
bellaria: XIII, 11, 6–7
bibax: III, 12, 1
bibosus: III, 12, 1
bidens: XVI, 6
blatero: I, 15, 20
bolulus: XVI, 7, 11
bouinator: XI, 7, 7 sqq.
breuiloquentia: XII, 2, 7

caedes: IV, 16, 3
Caeli (voc.): XIV, 5, 2
caelum: XIX, 8, 3 sqq.
caerimoniae: IV, 9, 8; XIX, 8, 13
caeruleus: II, 26, 18, 22
caesia: II, 26, 19
calciamentum: VII, 12, 3
calesco: VII, 15, 3, 6
calo: XV, 27, 2
camara: X, 25, 5
camella: XVI, 7, 9
candens: XVII, 10, 17–18
caninum prandium: XIII, 31, 12 sqq.
caper: IX, 9, 9 sqq.
capio: I, 12, 13 sqq.; IX, 6, 3

capio (subst.): VI, 10, 3
capitium: XVI, 7, 9
captito: IX, 6, 3
careo: XIX, 7, 7
cassila: II, 29, 3 sqq.
catascopium: X, 25, 5
cateia: X, 25, 2
calomum: XVI, 7, 4
caudica: X, 25, 5
caupulus: X, 25, 5
caurus: II, 22, 12, 22
celatim: XII, 15, 1–2
celox: X, 25, 5
ceno: II, 25, 7
cercius: II, 22, 28
cereurus: X, 25, 5
Chaldaei: I, 9, 6; III, 10, 9; XIV, 1; XV, 20, 2
chiridota tunica: VI, 12, 2, 5
cippus: XVI, 7, 9
circius: II, 22, 20, 28
cis: XII, 13, 7–8
citra: XII, 13, 7–8
ciuitas: XVIII, 7, 5
classicus: VI, 13; XIX, 8, 15
claustrilumus: XII, 10, 5
cliuus: XIV, 5, 2
clunaculum: X, 25, 2
cocio: XVI, 7, 12
coegi v. *cogo*
cognobilis: XX, 5, 9, 13
cogo: II, 17, 11
cohortor: XV, 13, 5
coicior: XVI, 7, 5
ccligatus: II, 17, 8
columbulatim: XX, 9, 2
comitia: XIX, 8, 4–5
commutatio: XVII, 2, 26
complures, compluria, compluriens: V, 21
concrepuit: II, 17, 2
concupitu (dat.): IV, 16, 7
conexus: II, 17, 8; *conexum axioma*: XVI, 8, 9
confecit: II, 17, 2; IV, 17, 6
confectus: III, 16, 17; XV, 5, 6
conficio v. *confectus*

- confiteor*: XV, 13, 10
Confusae quaestiones: pref., 9
conicio: IV, 17, 2, 4, 7–8; v. și *coicior*
Coniectanea: pref., 8
coniunctum axioma: XVI, 8, 10
conposuit: II, 17, 2
consermonor: XVII, 2, 17
conserere manum: XX, 10
considerator: XI, 5, 2
consiliosus: IV, 9, 12
consolor: XV, 13, 1, 6
constituit: IV, 17, 6
consuevit: II, 17, 2
contagium: XII, 9, 2
contempto: XVIII, 12, 5
contio: XVIII, 7, 2, 6 sqq.; v. și ind. de
 materii
contrarius: XIV, 5, 3–4
copertus: II, 17, 7; IV, 17, 6
copior: XVII, 2, 9
copulatum: XVI, 8, 10
cor: VI, 2, 3
corbila: X, 25, 5
corona (sub corona): VI, 4, 3–4
coronarium aurum: V, 6, 6
crassator: XI, 2, 5
crastini die: X, 24, 8
crepida, crepidula, crepidarius: XIII, 22,
 5, 7
croceus: II, 26, 5
cumprime, cumprimis: XVII, 2, 14
cuneus: X, 9, 1
cupressus: XIII, 21, 13
cupsones: VIII, 13
curro, cecuri: VI, 9, 1, 11, 14
cursim: XII, 15, 1
cursus: X, 26, 6
curulis: III, 18, 4, 6
cydarum: X, 25, 5

de: VII, 16, 3 sqq.
debitio: I, 4, 5–6
decuria: XVIII, 7, 5
defendo: IX, 1, 8–9
delicia: XIX, 8, 6

deprecor: VII, 16
depudicauit: XVI, 7, 2
deque: X, 29, 3
descendidi: VI, 9, 17–18
destringor, destrinxī: II, 25, 7
diarium: V, 18, 8
dico, dictus, dictito: IX, 6, 3
dies: die (gen.): IX, 14, 25–26; *dies, dii*
 (gen.): IX, 14, 4 sqq.; *die crastini, peren-*
dini, pristini, proximi, die quarto, die
quarte: X, 24
dignor: XV, 13, 10
dilargior: XV, 13, 8
dimidius, dimidiatus: III, 14
dimitti: VI, 21, 2
disciplinosus: IV, 9, 12
dispessus: XV, 15, 4
diurnare: XVII, 2, 16
diuinatio: II, 4, 1, 6
dolentia: XIX, 7, 8
dolus: XII, 9, 1
dominatu (dat.): IV, 16, 8
domus (gen.): IV, 16, 1
dulciorelocus: XIX, 7, 13
duo (de) iucessimus: V, 4
duritia: XVII, 2, 20
duritudo: XVII, 2, 20
dux: IV, 16, 3

ebrius: XIV, 5, 3–4
edax: III, 12, 2
edepol: XI, 6, 4–6
edo: IX, 6, 3
edulco: XV, 25, 2
ego: X, 4, 4; XX, 6, 8; *mei, mi (gen.,*
 dat.): XIII, 26, 4; XX, 6, 7 sqq.
egregi, egregie (voc.): XIV, 5
elegans, elegantia: XI, 2
eloquentia v. loquentia
elucus: XVI, 12, 3
elutrio: XVI, 7, 5
emplastrum: XVI, 7, 13
ensis: X, 25, 2
Epistolicae quaestiones: pref., 9
Epistulae morales: pref., 9

- epitritus*: XVIII, 14
eques: XVIII, 5, 4
equito: XVIII, 5, 9–10
errabundus: XI, 15, 2 sqq.
errones: III, 10, 2
erro: XVI, 12, 2
esito: IX, 6, 3
esse v. *sum*
etesiae: II, 22, 25, 30–31
eupsones v. *cupsones*
Euripus: XIX, 14, 6
eurus: II, 22, 7 sqq.; XVIII, 11, 4
exaduersum: VI, 7, 4
exequiae: XIX, 8, 13
exigor: XV, 14
expassus: XV, 15, 1–2
explicui, explicauit: I, 7, 20
extergor, extersi: II, 25, 7
extrarius: XIV, 5, 4
extremum: X, 21, 2
- facies*: XIII, 30; *facies, facie, faciei, facii* (gen.), *facie, faciei, facii* (dat.): IX, 14, 1 sqq., 21 sqq.
facinus: XII, 9, 1
facio, factito: IX, 6, 3
facundiosus: IV, 9, 12
faenerator: XVI, 12, 5, 7–8
faenerator: XVIII, 12, 10
fames: fami (gen.): IX, 14, 4, 9 sqq.
famosus: IV, 9, 12
fascino, fascinum: XVI, 12, 4
fatiscor: XVII, 2, 6
fauces: XVI, 5, 11–12
fauisae: II, 10
fauonius: II, 22, 12
fecunditas: XVI, 12, 8
fenerator v. *faenerator*
fero: I, 17, 4–5
festinare: XVI, 14
felus, felura: XVI, 12, 7–8
fiere: XIX, 7, 10
figura: XIII, 30, 2
finis: XIII, 21, 12
finilimus: XII, 10, 1
- flaminia*: X, 15, 7
flammeus: II, 26, 5
flauisae: II, 10, 3
flauus, flauens: II, 26, 8, 12–13, 21 sqq.
flocces: XI, 7, 3 sqq.
fluctuis (gen.): IV, 16, 1
foedifragus: XIX, 7, 5
fons: XV, 9, 8
forfex: X, 9, 1
formidosus: IX, 12, 1, 7, 9
formosus: IV, 9, 12
forte: XIX, 7, 7
fortescere: XIX, 7, 8
fraces: XI, 7, 6
framea: X, 25, 2
frater: XIII, 10, 4
fretu (abl.): XIII, 21, 15
frons: X, 9, 1; XV, 9, 3
fruniscor: XVII, 2, 5 sqq.
fruor: XVII, 2, 6
fuit v. *sum*
fuluus: II, 26, 8, 11, 13
fumus: XIX, 8, 13
funis: XIII, 21, 21
fur: VI, 15
furius: IV, 2, 15
furuus: I, 18, 4, 6
- gaesa*: X, 25, 2
gallica: XIII, 22, 1, 3, 6
gaulus: X, 25, 5
genethliacus: XIV, 1, 1
geseoreta: X, 25, 5
gestito: IX, 6, 3
glaucus: II, 26, 18
globus: X, 9, 1
gradior: X, 26, 9
grassator: XI, 2, 5
gratia: XII, 9, 1
gratiosus: IX, 12, 1
gubernius: XVI, 7, 10
gurdus: XVI, 7, 8
- haberi senatus*: VI, 21, 2
halucinor: II, 3, 3

- Hamilcarem* IV, 7, 2–3
Hannibalem: IV, 7, 2 sqq.
harena: XIX, 8, 3, 6 sqq.
Hasdrubalem: IV, 7, 2–3
hasta: X, 25, 2
helluor: II, 3, 3
hemolius: XVIII, 14
hippago: X, 25, 5
historia: V, 18; *Historia naturalis*: pref., 5
honos: XII, 9, 3 sqq.
honus: II, 3, 3
honestus: II, 3, 3
hortor: XV, 13, 1
humanitas, humanus: XIII, 17
hyades: XIII, 9
- iacere*: II, 6, 5; IV, 17, 7–8
iaclare: II, 6, 5
iampridem: XIX, 14, 6
Iapyx: II, 22, 2, 21 sqq.
iecur: XIX, 14, 6
ignarus: IX, 12, 20, 22
igneus: II, 26, 5
ignobilis: XI, 4, 4
ill- v. *int-*
immaturus: X, 11, 4
imparilitas: V, 20, 1
impedio fieri infit: XIX, 7, 10
imperium: XIX, 8, 8
impele (abl.): XIX, 7, 7
impius: XIV, 5, 3–4
impolitia: IV, 12, 2
impotentia: XIX, 8, 6
in: cu acuzativul: I, 7, 16 sqq.; XVII, 2, 11:
 = *intra*: XII, 13, 7–8; = *contra*:
 XVII, 2, 12
inamabilis: II, 6, 13–14
incestus (subst.): XIII, 21, 19
incipio: IV, 17, 8
incoho: II, 3, 3
incontinentes: XIX, 2, 2
inrepro: XIX, 14, 7
inculpatus: II, 6, 10
incurro: XIX, 14, 7
indoctus: II, 17, 2
- industria*: XII, 9, 1
indulgiae: I, 25; XIX, 8, 13
inexplicabile: IX, 15, 6
infelix: II, 17, 2
inferiae: XIX, 8, 13
infera (avis): VII, 6, 10–11
infestus: IX, 12, 1 sqq.
infit v. *impedio*
ingeniosus: IV, 9, 12
ingenuus: XIX, 14, 7
ingredior: X, 26, 7
inhumanus: II, 17, 2
inicere: IV, 17, 9
inimicitia: XIX, 8, 4, 6
iniuria: IX, 12, 13, 16; XIX, 8, 6
inlatabile: I, 20, 9
inlalebro: XVII, 2, 3
inlaudatus: II, 6, 3, 9 sqq.
inmaturus: X, 11, 4
inp- v. *imp-*
insanus: II, 17, 2
inscientia: XIX, 8, 6
inscius: XIV, 5, 3–4
insece, insecenda (inseque, insequenda), in-
sectio: XVIII, 9
insilio: IV, 17, 8
intemperans: XIX, 2, 2
intentio: VI, 7, 5
inter os et offam: XIII, 18
interpretor: XV, 13, 1, 7
intolerans: XIX, 7, 10
intra: XII, 13
invidiosus: IX, 12, 1
iocus: XIX, 14, 6
Iouispater: V, 12, 4
iri, itur: X, 11, 1 sqq.
Italia: XI, 1, 1–2
iucundus: XIX, 14, 6
iumentum: XX, 1, 26, 28
iustitium: XX, 1, 43
iustus dies: XX, 1, 43
iuvio: V, 12, 4
- laboriosus*: IX, 12, 1, 10
lacte: XIX, 8, 13

- lacruma*: II, 3, 3
laetabundus: XI, 15, 8
lancea: X, 25, 2; XV, 30, 7
lanx: cum lance et licio: XI, 18, 9; XVI, 10, 8
laniger: XVI, 6, 6
largior: XV, 13, 8
laudare: II, 6, 16
lauandaria: XVI, 7, 5
lauo(r), *lauri*: II, 25, 6–7
LECTIO SUA, Lectiones antiquae: pref., 6
lectilo: IX, 6, 3
lector: XII, 3, 4
legitimus: XII, 10, 1
lego: IX, 6, 3; *legerim*: XVIII, 12, 14
lembus: X, 25, 5
lenunculus: X, 25, 5
leo: XIII, 7, 3
leporaria: II, 20, 1 sqq.
lepus: I, 18, 2; II, 25, 6
leuenna: XVI, 7, 11
leuis, *leuitas*: VI, 11
liberalis: XVII, 5, 10
liberi: II, 13
licium: XII, 3, 3; *per lancem liciumque*: XI, 18, 9; XVI, 10, 8
liclor: XII, 3
lignor: XVII, 2, 9
ligo: XII, 3, 1, 4
limum: XII, 3, 3
linea: I, 20, 7 sqq.
lingua: I, 15, 20
lingula: X, 25, 2–3
linte: X, 25, 5
liticen: XX, 2, 2
lituus: V, 8, 2, 8 sqq.
locuples: X, 5, 2
locutuleius: I, 15, 20
longa nauis: X, 25, 5
longaeuus: II, 16, 8 sqq.
loquentia: I, 15, 18
ludibundus: XI, 15, 2 sqq.
luscitiosus: IV, 2, 11
lutesco: XVIII, 11, 3–4
luteus: II, 26, 8, 14–15
lutulentus: XI, 15, 6
luxuries: IX, 14, 9, 16 sqq.
- machaera*: X, 25, 2
maculo: XVIII, 12, 2
magni(i) (gen.): XIII, 26, 4
maiora: V, 21, 8
malaxo: XVI, 7, 7
manciola: XIX, 7, 10
manifestarius: I, 7, 3
manuarius, manuor: XVI, 7, 2–3
manubiae: XIII, 25
manum ex iure consortum: XX, 10
mater familias: XVIII, 6, 4 sqq.
mathematici: I, 9, 6
matrona: XVIII, 6
mature, maturo, malurus: X, 11
mecaslor: XI, 6, 3, 6
mehercle: XI, 6, 3
mei, mi v. *ego*
mel: XIX, 8, 13
meliora: V, 21, 8
mellaria: II, 20, 9
Memoriales: pref., 8
mendacium dicere: XI, 11
mendicimonium: XVI, 7, 2
mentior: XI, 11
mesuncula: X, 25, 2
metus: IX, 12, 13 sqq.
mille: I, 16
misereor: XX, 6, 7
misertus est v. *misereor*
moderamentum: XIII, 6, 1
modice: XII, 13, 23
modi (voc.): XIV, 5, 2
modus: XII, 13, 24
moecbimonium: XVI, 7, 2
moenia: XIX, 8, 4–5
mons: XV, 9, 8
morbus: IV, 2, 2 sqq.
mordeo, memordi: VI, 9, 1 sqq., 14–15
morosus: IV, 9, 12
mortalis: XIII, 29
molito: IX, 6, 3
moueo, motus: IV, 17, 10; IX, 6, 3
mulierosus: IV, 9, 2, 12
multa: XI, 1, 5 sqq.
multicolor: XI, 16, 4

- multiformis*: XI, 16, 4
multigrumi: XIX, 7, 15
multiugus; XI, 16, 4
mundus: IV, 1, 3
muneror: XVIII, 12, 10
Musae: pref., 6
mutilo: II, 24, 2; XVIII, 2, 11
mylo(r): XVIII, 12, 8–9
mydium: X, 25, 5
myoparo: X, 25, 5
- nanus*: XVI, 7, 10; XIX, 13, 2–3
natura: XIII, 1
nauis longa v. *longa*
ne: XIII, 23, 19; *ne...quoque*: XVII, 2, 18
nebulosus: XX, 3, 3
necessarii: XIII, 3, 4
necessitas: XIII, 3
necessitudo: XIII, 3
negaliositas: XI, 16, 3
nequam: VI, 11, 2, 5 sqq.
nequitia: VI, 11
Nero: XIII, 23, 8
neruus: XIII, 23, 9
nescius: IX, 12, 18–19
nitescio: VII, 15, 3, 6
noctesco: XVIII, 11, 3–4
nocticolor: XIX, 7, 6
noctu: VIII, 1
nolo: VI, 11, 8
nomen: XV, 29
noni (loc.): X, 24, 3
nostrum, nostri: XX, 6, 3 sqq., 11
nota uocis: XIII, 6, 1
nouicius: VII, 5, 1 sqq.
nouissime: X, 21
nouissimus: X, 21
nouus: VII, 5, 1 sqq.
nox (adv.): VIII, 1
nundinae: XIX, 8, 13
- ob*: IV, 17, 6 sqq.
obba: XVI, 7, 9
obesus: XIX, 7, 3
obiex: IV, 17, 10 sqq.
obicere: IV, 17, 1, 10
oblittera: XIX, 7, 4
obliuiscor, oblitus est: XX, 6, 7
obnoxie: VI, 17
obnoxiosus: VI, 17
obnoxius: VI, 17
occeasus (sol): XVII, 2, 10
occurro, occurrer: VI, 9, 11
offa: XIII, 18
offendo: IX, 1, 9
officiosus: IV, 9, 12
ongchinus: XIX, 7, 15
opulentus: XI, 4, 4
opulesco: XVIII, 11, 3–4
opus est: XVII, 2, 15
orbis: X, 9, 1
oria: X, 25, 5
oriola: X, 25, 5
ornatu (dat.): IV, 16, 8
Osce: II, 25, 8
ostrinus: II, 26, 5
otium: XVII, 2, 23
ouis: XI, 1, 4
- pabulor*: XVII, 2, 9
paelix: IV, 3, 3
paene: XVII, 1, 9
paenitere: XVII, 1, 5 sqq.; XX, 6, 7
paenuria: XVII, 1, 9
paludamentum: VII, 12, 3
pando, passus, pansus: XV, 15
pareus: III, 19, 2 sqq.
paro: X, 25, 5
partim: X, 13
passus v. *pando*
pater: IV, 16, 3
patior: XV, 15, titlo
pauimentum: VII, 12, 3
peccatu (abl.): XIII, 21, 16 sqq.
pedarius: III, 18
pendeo, pensus, pensito: IX, 6, 3
pensito v. *pendeo*
penus: IV, 1
pepugi v. *pungo*

- perendini (die)*: X, 24, 9
perenno: XVII, 2, 16
periculum: XII, 9, 2
perniciēs, pernicii: IX, 1⁴, 9, 12, 19
persona: V, 7
persono: V, 7, 1
pertempto: IX, 9, 13, 15
pestilenta (pl.): XIX, 7, 7
petorritum: XV, 30
phalarica: X, 25, 2
phaselus: X, 25, 5
pigel, pigitum: XV, 13, 9
pigneror: XVIII, 12, 10
pignoriscapio: VI, 10
pilum: X, 25, 2
piscina: II, 20, 7
pillacium: XVI, 7, 9
placida: X, 25, 5
plane: VI, 17, 4
planus: XVI, 7, 10
plerique omnes: VIII, 12
plura, pluria: V, 21
poeniceus: II, 26, 8–9; III, 9, 9
pons: XV, 9, 8
ponto: X, 25, 5
populabundus: XI, 15, 7–8
porcelra: XVIII, 6, 4
posco, peposci: VI, 9, 1, 9, 11
postumus: II, 16, 5
poto, potus sum: II, 25, 7
praecidaneus: IV, 6, 7 sqq.
praecox: X, 11, 9
praeda: XIII, 25, 3 sqq.
praefiscine, praefiscini: X, 24, 8
praemature: X, 11, 8
praemodum: VI, 7, 12
praemorsi: VI, 9, 7
praepe: VII, 6; IX, 4, 1
praeterpropter: XIX, 10
Praetextatus: I, 23
prandeo, pransus sum: II, 25, 7
prandium caninum v. caninum
Pratum: pref., 8
precor: VII, 16, 3
pridie: X, 24, 8
pristini (loc.): X, 24, 8
prius: X, 20, 4
pro: II, 17, 3 sqq.; XI, 3
procliue, procliui: X, 24, 8
prodigo: XV, 5, 2
prodromi: II, 22, 25
profanus: II, 17, 5
profatum: XVI, 8, 2
profero: II, 17, 5
profestus: II, 17, 5; 24, 14
proficio: II, 17, 5
proficiscor: II, 17, 5
proflictus: XV, 5, 2
profligo: II, 17, 5; XV, 5
profugio: II, 17, 5
profundo: II, 17, 5
progenies, progenii: IX, 14, 9, 13
progredior: X, 26, 10
proicio: IV, 17, 15
proloquium: XVI, 8, 2–3, 6–7
pronuntiatum: XVI, 8, 8
properatim: XII, 15, 1
propero: X, 11, 6; XVI, 14
propicius: VII, 5, 1
propitius: XIV, 5, 3–4
proportio: II, 25; XV, 9, 4
proprius: VII, 5, 1; XIV, 5, 3–4
prosumia: X, 25, 5
proximi (loc.): X, 24, 10
pudra, pudritum: XV, 13, 9
pudoricolor: XIX, 7, 6
pugio: X, 25, 2
pulvero: XVIII, 12, 4
puluerulenta (pl.): XIX, 7, 7
putuis: XIX, 8, 13
pumilio: XVI, 7, 10; XIX, 13, 2
pungo, pepugi: VI, 9, 1, 10, 14 sqq.
puricius: VII, 5, 3
purpuro: XVIII, 11, 3–4
purus putus: VII, 5, 1–2
pulo: VII, 5, 6
puteus: I, 18, 2
putus, puto: VII, 5, 1–2, 5. sqq.
quadrigae: XIX, 8, 4 sqq.
quaesitor: XI, 5, 2
quarti, quarte (loc.): X, 24, titlu, 10
quarto, quartum: X, 1, 3, 6; 24, 1, 10
quatio, quasso: II, 6, 5
quies: VII, 15, 6
quiesco: VII, 15

- quin*: XVII, 13
quinti, quinte (loc.): X, 24
quinquatrus: II, 21, 7
quis: VI, 2, 11
quoad: VI, 21
quoque: XVII, 2, 18

rapio, raptus, raptito: IX, 6, 3
rarener, raro: II, 25, 8
rataria: X, 25, 5
recentor: XV, 25, 1
recipio: XVII, 6, 6 sqq.
reciprocum: V, 10, 2
refrigero: XIII, 31, 17
religiosus: IV, 9
relinquo in medium: XVII, 2, 11
remitto animum: XVIII, 2, 1
rescio: II, 19
resto: I, 22, 17
rela: XI, 17, 4
reto: XI, 17
ridibundus: XI, 15, 2 sqq.
rius: XIV, 5, 2
roborarium: II, 20, 5-6
ruber, ruber, rubidus, rufus: II, 26, 4 sqq.
ruo: XVIII, 12, 3
rumeo: X, 25, 2
rumpia: X, 25, 2, 4
russus: II, 26, 6, 8
rutilus: II, 26, 8-9

sacellum: VII, 12, 5-6
sacrum: VII, 12, 6
sullem: XII, 14
salluatim: XII, 15, 1-2
sanctimonia: XVII, 2, 19
sanctitas: XIII, 3, 2; XVII, 2, 19
sanctitudo: XIII, 3, 2; XVII, 2, 19
sanguineus: II, 26, 5
scapha: X, 25, 5
scindo, scicidi: VI, 9, 15 sqq.
scio: II, 19, 5
scirpus: XII, 6, 1

scorpius: X, 25, 2
scribo, scriptus, scriptito: IX, 6, 3; *scrips-
rim*: XVIII, 2, 14
scrofa: XVIII, 6, 4
sculna: XX, 11
secta, sectio, sectius: XVIII, 9, 6 sqq.
secundus: II, 22, 31
securim (ac.): XIII, 21, 6
sedo: XVIII, 12, 6
sella curulis: III, 18, 4
semiphalarica: X, 25, 2
senatus, senatus, senatus, senatu: IV, 16, 1, 5
sententia: ex animi sententia: IV, 20, 3 sqq.
septentriones: II, 21, 4 sqq.
septentrionarius: II, 22, 15
septimo: X, 1, 3
sepulchrum: II, 3, 3
sequester: XX, 11, 2 sqq.
sermocinor, sermonor: XVII, 2, 17
serra: X, 9, 1
sexturn: X, 1, 10
sibo: X, 25, 2
sica: X, 25, 2
sicilis: X, 25, 2
sicin(n)ista, sicinnium: XX, 3
sig. ificor: XVIII, 12, 10
silenta (pl.): XIX, 7, 7
siliceus (?): XIX, 7, 10
Silvae: pref., 6
sisto, stili: II, 14
siticeo: XX, 2
sobrius: XIV, 5, 3-4
sol occasus: XVII, 2, 10
sotiferrea: X, 25, 2
soloecismus: V, 20
soloecus: V, 20, 6
somniculosus: IX, 12, 11-12
somnus: XIII, 9, 5
soror: XIII, 10, 3
spadix: II, 26, 8 sqq.; III, 9, 9
sparus: X, 25, 2
spatha: X, 25, 2
species: XIII, 30, 2; *specii, specie (gen.)*:
IX, 14, 15, 25
speciosus: IV, 9, 12
spondeo, spepondi: VI, 9, 11-15
squaleo: II, 6, 4, 19 sqq.
squalor: II, 6, 25

- statim*: X, 29, 4
Stattius: IV, 20, 12
status: V, 11, 10 sqq.
stelisses, stitisses v. *sisto*
stilla: X, 25, 5
sto: II, 14, 3; VIII, 5
stolidus: XVIII, 4, 3 sqq.
stribiligo: V, 20, 1
struo, structor: XII, 3, 4
stupesco: VII, 15, 3, 6
suauiloquens: XII, 2, 7
suauitas, suauitudo: XIII, 3, 2
sub: IV, 17, 6 sqq.; *sub corona ueneco* v. *corona*
subductisupercilicarpior: XIX, 7, 16
subicx, subices: IV, 17, 13–14
subicio: IV, 17, 3, 5
subnixus: XVII, 2, 4
subsidia: X, 9, 1
subsolanus: II, 22, 8
subulcus: XIII, 9, 5
succidaneus: IV, 6, 2 sqq.
suctulae: XIII, 9
sues: XIII, 9, 4–5
sum: V, 8, 7; XVII, 7, 6 sqq.
super: XIII, 9, 5
supero: I, 22, 15
supersum: I, 22
supinus: XIII, 9, 5
suspiciosus: IX, 12, 1, 7–8
s.usque deque: XVI, 9
syades: XIII, 9, 5
syppnus: XIII, 9, 5

talabarrío, talabarrünculus: XVI, 7, 6
tango: II, 6, 5; *teligi*: VI, 9, 14
taxo: II, 6, 5
tegimen: XIX, 7, 15
temelum: X, 23, 1
tempestat: XII, 9, 1
templum: XIV, 7, 7
tendo, telendi: VI, 9, 14
tergiuersator: XI, 7, 9
terra: XIX, 8, 8, 13; *terrai* (gen.): XIII, 25, 4

terlius: XIV, 5, 2; *tertium, tertio*: X, 1
testor: XV, 13, 1, 7, 10–11
thesaurus: II, 10, 3
Tilius, Tili (voc.): XIV, 5, 2
tollo: I, 17, 4–5; *tetuli*: VI, 9, 14
tragula: X, 25, 2
transfrelor, transfretatio: X, 26
transgredior, transgressus, transgressio: X, 26

tres, tris: XIII, 21, 10–11
tribus: XVIII, 7, 5
tribulus, tributum: XIII, 21, 19
trifax: X, 25, 2
triones: II, 21, 7
trisaclisenex: XIX, 7, 13
triticum: XIX, 8, 3 sqq.
trusatilis: III, 3, 14
tu, tui, tibi: X, 4, 4; XX, 6, 8–9
tueor: XII, 3, 4
turbulentus: XI, 15, 6
turrem, turrim (ac.): XIII, 21, 6
Tusco: II, 25, 8
tutor: XII, 3, 4

uagio: XVI, 17, 2
Valerius: XIX, 14, 6; *Valeri* (voc., gen.): XIII, 26
ualitudo: XII, 9, 1
uanus: XVIII, 4, 3 sqq.
uecors: V, 12, 10
ueclito: IX, 6, 3
uegrandis: V, 12, 10
uehemenes: II, 3, 3; V, 12, 10; XVI, 5, 6
ueho, uectus, ueclito: II, 6, 5; IX, 6, 3
uellicalim: XII, 15, 1–2
uemens v. *uehemenes*
uenenum: XII, 9, 2; XVII, 16
uenio, uenerim: XVIII, 2, 14
ueneror: XV, 13, 10
Vennonius: XIX, 14, 6
uentus: XIX, 8, 13
uerbosus: IV, 9, 12
uerba dare: XVII, 2, 24
uereor: XV, 13, 1, 3, 9
uero: XVIII, 2, 12, 16
uerulum: X, 25, 2

- uesanus*: V, 12, 10
uescus: V, 12, 10; XVI, 5, 6-7
uestibulum: XVI, 5
uestimentum: VII, 12, 3
uestri, uestrum, uestrorum v. *uos*
uelus, uelustior, ueterrimus: X, 21, 2; XVI, 5, 6
uetulia: X, 25, 5
uexo: II, 6, 1 sqq., 5 sqq.
uiaticum: XVII, 2, 13
uictoriosus: IV, 9, 12
uiclu (dat.): IV, 16, 6
uindicta: XX, 10, 7
uinosus: III, 12, 3; IV, 9, 2, 12; VI, 12, 5
uinulentus: XI, 15, 6
uinum: XIX, 8, 13
uio: XII, 3, 4
uiresco: XVIII, 11, 3-4
uirosus: VI, 12, 5
uitalae: XVII, 2, 22
uilitiosus: III, 12, 3
uitor: XII, 3, 4
uiuarium: II, 20, 1, 4
uls, ultra: XII, 13, 7-8
uncilo: IX, 6, 3
ungo, unctus: IX, 6, 3
uoculatio: XIII, 6, 1; 26, 3
uolnus: IX, 12, 17
Volusius: XIX, 14, 6
uos: X, 4, 4; *uestri, uestrum, uestrorum*: XX, 6
urbs: XIX, 8, 8; *urbes, urbis* (ac. pl.): XIII, 21
ususcipio (subst.): VI, 10, 1
utor: XV, 3, 1, 4
uul- v. *uol-*

B. CUVINTE GRECEȘTI

- ἀγγεῖον: XVIII, 10, 9
 ἀγοραῖος: XVII, 3, 2
 ἀδιαφορέω: XVI, 9, 3
 ἀδιάφορον: I, 2, 9; II, 7, 18; IX, 5, 5
 ἄδοξοι ὑποθέσεις: XVII, 12, 1
 ἄδρῶς: VI, 14, 1
 αἰθρῶς οἶνος: XVII, 8, 10
 αἰθρηγενέτης βορέας: II, 22, 9
 αἰσθησις: VI, 6, 1; XIX, 2, 1
 αἰσχύνη: XIX, 6, 3
 ἀκαλήφη: IV, 11, 13
 ἀκόλαστος: VI, 11, 2; XIX, 9, 2, 5
 ἀκουστικός: I, 9, 4
 ἀκρατής: XIX, 2, 2, 5
 ἀκρόασις ἐπιδεικτική: II, 22, 25
 ἀκροατικά: XX, 5, 1, 3-4
 ἀκύρωσ: XIX, 7, 3
 ἀλύειν: XVI, 12, 3
 Ἀμαλθείας κέρασ: pref., 6
 ἄμαξα: II, 21, 3-4, 9
 ἀμπελών: II, 20, 9
 ἀμφισβητούμενον ἀντί ὁμολογουμένον: XVII, 5, 3
 ἀνγνώστης: XVIII, 5, 2, 5
 ἀναίσθητος: I, 26, 10
 ἀναλγησία: I, 26, 10; XII, 5, 10
 ἀνάλγητος: I, 26, 10
 ἀναλογία: II, 25, 1 sqq.; XV, 9, 4
 ἀνανεοῦμαι: XV, 25, 1
 ἀνατομή: X, 10, 2
 ἀνέχου καὶ ἀπέχου: XVII, 19, 6
 Ἄνθηρά: pref., 6
 ἀνθρωποφάγος: IX, 4, 6
 ἀντικείμενον: XVI, 8, 13
 ἀντίστροφον: V, 10, 1; 11, 1; IX, 16, 7
 κατὰ ἀντίφρσιν: XI, 1, 5; XIX, 7, 3
 ἀνωμολία: II, 25, 1 sqq.
 ἄξιωμα: XVI, 8, 2 sqq.
 ἀσργησία: I, 26, 10
 ἀπάθεια: XII, 5, 10; XIX, 12, 2, 10
 ἀπυρέμωτον: I, 7, 6
 ἀπυρρτικός: II, 22, 15
 ἀπειρώκαλος: XVIII, 8, 1
 ἄπλατες: I, 20, 9
 ἀπόδειξις: XVII, 5, 5
 ἀποπροηγμένα: XII, 5, 7
 ἀπορρητικός: XI, 5, 6
 ἄπορον: IX, 15, 6
 ἀργέστης: II, 22, 12
 ἀρτηρία: XVII, 11; XVIII, 10

ἀσώματον : V, 15, 2
 ἄσωτος : VI, 11, 2
 αὐέρευσαν : XV, 3, 8
 αὐίαχοι : XV, 3, 8
 αὐτόματος θάνατος : XIII, 1, 6 sqq.
 ἀφηλιώτης : II, 22, 8
 ἀχθοφόρος : V, 3, 2

 βάρβαρον : V, 20, 5
 βορέας : II, 22, 9
 βούλιμος : XVI, 3, 9
 βοώτης : II, 21, 3; XIX, 9, 6

 γλαυκός : II, 26, 18; 30, 11
 γλαυκῶπις : II, 26, 19
 γραμμή : I, 20, 7, 9
 γράφω, γέγραφα : VI, 9, 13

 δεφών : II, 20, 9
 δειλινός περίπατος : XX, 5, 5
 δημαγωγός : III, 13, 3
 δημηγορία : XVIII, 7, 2
 διεξευγμένον : II, 7, 22; (ἀξίωμα) :
 XVIII, 8, 12
 Διδασκαλικά : pref., 8
 Διονυσιακοὶ τεχνῖται : XX, 4, 1
 δρᾶχη : I, 8, 5

 ἐβδομάς : III, 10
 Ἐγκειρίδιαι : pref., 7
 εἰμαρμένη : VII, 2, 1, 3; XIII, 1, 6
 εἰς μέσον θεῖναι : XVII, 2, 11; εἰς τε-
 τάρτην καὶ εἰς πέμπτην : X, 24, 1
 εἰσαγωγαί : XVI, 8, 1
 εἰσαγωγικόν : XIV, 7, 2
 ἐκεχειρία : I, 25, 9
 ἐκολῶ v. κολῶά
 ἐκποδῶν ποιεῖν : IX, 1, 9
 Ἐλικῶν : pref., 7
 Ἐλλᾶν : I, 18, 2
 ἐμποδῶν ἔχειν : IX, 1, 9
 ἐνθύμημα(τις) v. entimemă (indice de
 materii)
 ἐνόρχας : IX, 9, 9–10
 ἐξωμίδες : VI, 12, 3

ἐξωτερικά : XX, 5, 1–2
 ἐπαγωγὴ : VI, 3, 35, 44
 ἐπακτρίδες : X, 25, 5
 ἔπος : XVIII, 9, 10
 ἐπιγλωττίς : XVII, 11, 4 sqq.
 ἐπιδεικτικὴ ἀκρόασις : II, 22, 25
 ἐπίκοινον : XIII, 7, 3
 ἐπιμελοῦμαι ὑμῶν : XX, 6, 2
 ἐπίπεδον : I, 20, 2
 ἐπίτασις : VI, 7, 5
 ἔρρω : XVI, 12, 2
 ἐρυθρός : II, 26, 6
 ἔτησίαι : II, 22, 25, 30–31
 Εὐρήματα : pref., 6
 εὐρόνοτος : II, 22, 10
 εὐφονία : XIII, 21, titlu
 ἐφεκτικός : XI, 5, 6
 ἐφημερίς : V, 18, 7–8
 ἐφοδίασον : XVII, 2, 13
 ἐφόδιον : XVII, 2, 13
 ἐχμουθία : I, 9, 5
 ἐωθινός περίπατος : XX, 5, 5

ζέφυρος : II, 22, 12
 ζῶα λογικά : XIV, 1, 23

ἴσυχάζοντες : I, 2, 4

θάλασσα ἢ ἔσω : X, 7, 1; XIV, 6, 3; ἢ
 ἔξω : XIV, 6, 3

θάνατος αὐτόματος : XIII, 1, 6 sqq.

θεριναὶ τροπαί : II, 22, 5

θέσει (τὰ ὀνόματα) : X, 4, 2

ἵππος : II, 3, 2

ἰσημερινός : II, 22, 5

ἰσοκατάληκτα : XVIII, 8, 1

ἰστιοκῶποι : X, 25, 5

ἱστορία : V, 18, 2

ἰσχνός : VI, 14, 1–2

Ἴταλοι : XI, 1, 1

ἰχθύς : II, 3, 2

κηθήροντα : I, 13, 1

καταγλωσσοί : I, 15, 17

- κέλης : X, 25, 5
 κήδομαι ὑμῶν : XX, 6, 2
 Κηρία : pref., 6
 κίρρος : II, 26, 6; XIII, 31, 14
 κλέπτεις : I, 18, 5
 κλιμακτήρ : III, 10, 9; XV, 7, 3
 κλιμακτηρικός : XV, 7, 2
 κοιλία ἢ κάτω : XVII, 11, 2
 κόλοισι : VII, 14, 2
 κόλον : XII, 5, 2; XVII, 11, 2
 κολάω : I, 15, 11
 κρατῶ, κεράτηκα : VI, 9, 13
 κρηπίδες : XIII, 22, 7
 κρικωτή : III, 10, 3
 κρίσιμος : III, 10, 14
 κρύσταλλος : XIX, 5, 5
 κύμασι : IV, 11, 1-2, 9-10
 κύβος : I, 20, 3 sqq.
 κυριεύων : I, 2, 4
- λαγώς : I, 18, 2
 λαλῶ, λελάληκα : VI, 9, 13
 Λευῶν : pref., 6
 λίψ : II, 22, 12
 λογικά ἕφα : XIV, 1, 23
 λούω, λέλουκα : VI, 9, 13
 Λύγχοι : pref., 7
- μαθήματα : I, 9, 6; XIV, 3, 5
 μαθηματικοί : I, 9, 6
 μελαγχολία : XVIII, 7, 4
 μελισσών : II, 20, 9
 μέλος : XVI, 18, 4
 μέσος : VI, 14, 1-2; μέσχα (ἀδιάφορα) :
 II, 7, 18
 μετριότης : I, 26, 11
 μοχθηρός : XVII, 4, 10
 μύωψ : IV, 2, 11
- νᾶνος : XVI, 7, 10; XIX, 13, 2
 νεῦρον : XIII, 23, 9
 νοτίς : II, 22, 14
 νότος : II, 22, 14
 νουθεσία : VII, 14, 2
- ξανθός : II, 26, 6
- ὁμοιοτέλευτον : XVIII, 8, 1
 ὁμολογούμενον : XVII, 5, 3
 ὀνόματα (φύσει ἢ θέσει) : X, 4
 ὄρισμός : I, 25, 11
 ὄψιμαθία : XI, 7, 3
- Πάγκαρπον : pref., 8
 πάθος : I, 26, 11; XIX, 12, 3
 παιδείη : XIII, 17, 1
 πύλλακίς, πάλλαξ : IV, 3, 3
 πινδέκτι : pref., 7
 παντοδαπή ἱστορία : pref., 8
 παραγωγή : XI, 15, 6
 παράδειγμα : VII, 14, 4
 παράδεισος : II, 20, 4
 παρδιεζευγμένον : XVI, 8, 14
 παραιτέομαι : VII, 16, 11
 παρακείμενον : VI, 9, 13
 κατὰ παρακολούθησιν : VII, 1, 9
 Παραξιφίδες : pref., 7
 παραστιχίς : XIV, 6, 4
 Πάρεργα : pref., 8
 πάρισον : XVIII, 8, 1
 πέμματα : XIII, 11, 7
 εἰς πέμπτην : X, 24, 1
 Πέπλος : pref., 6
 πεπρωμένη : XIII, 1, 7
 περίπατος : XX, 5, 5
 περιπλομένου ἐνιαυτοῦ : III, 16, 15, 17
 περισσός : I, 22, 9
 Πλειάδες : III, 10, 2; XIII, 9, 6; XIX, 9, 6
 ποιῶ, ποιήκα : VI, 9, 13
 πόλοι : III, 10, 3
 πολυμαθία : pref., 12
 πολυπρχυμοσύνη : XI, 16
 πολυσχική, πολυτροπική, πολυφιλή : XI,
 16, 5
 Πραγματικά : pref., 8
 Προβλήματα : pref., 7
 προηγμένα : XII, 5, 7
 προσεπιδοξάζω : XIX, 1, 18-19
 προσφθία : XIII, 6, 1; 26, 3
 πρόσωπον : XIII, 30, 2
 τὰ πρῶτα κατὰ φύσιν : XII, 5, 7
 πυρρός : II, 26, 6
- ῥυθμός : XVI, 18, 4

σεισίχθων : II, 28, 1
 σκεπτικός : XI, 5, 1, 6
 σκυτάλη : XVII, 9, 15
 σόλοικον : V, 20, 5
 σπάδιξ : II, 26, 8 sqq. : III, 9, 9
 σπαρτά, σπάρτα : XVII, 3
 σπάρτοι : XVII, 3, 4
 σπεῦθε βραδέως : X, 11, 5
 στερεόν : I, 20, 2
 στέρησις : I, 26, 10 ; V, 12, 10
 Στρωματεῖς : pref., 7
 συγκλητοῦσες : XIX, 1, 16
 συμπεπλεγμένον ἀξίωμα : XVI, 8, 10
 συμφωνίη διὰ τεσσάρων : III, 10, 13
 συνηγμένον ἀξίωμα : XVI, 8, 9
 σφίρα κρικωτή : III, 10, 3
 σφυγμός : XVIII, 10, 10
 σήματα : I, 20, 1
 σωρείτης : I, 2, 4

 τανυπτέρυξ : VII, 6, 12
 τέταρτον : X, 1, 11 ; εἰς τετάρτην : X, 24, 1
 τεχνικοί : XVII, 5, 3
 τεχνίται περὶ τὸν Διόνυσον : XX, 4
 τίθημι εἰς μέσον : XVII, 2, 11
 τιμωρία : VII, 14, 3
 Τόποι : pref., 8
 τραγήματα, τραγήματα : VII, 13, 12 ;
 XIII, 11, 7
 τραγεῖα ἀφτηρία : XVII, 11, 3, 5
 τριάς : I, 20, 6
 τριγών : II, 21, 10
 τρίτον καὶ τέταρτον : X, 1, 11
 τροπαὶ θεριναί, χειμεριναί : II, 22, 5
 τύποι : I, 25, 11

Υάδες : XIII, 9, 4
 ὕες : XIII, 9, 4
 ὑπέρ : XIII, 9, 5
 ὕπνος : XIII, 9, 5
 ὑπογραφίη : I, 25, 11
 ὑποθέσεις : XVII, 12, 1
 ὕπτιος : XIII, 9, 5
 ὑφορβός : XIII, 9, 5
 ὕω : XIII, 9, 4

 φνινεράτωρ : XVI, 12, 5
 φαντασίη : XI, 5, 6 ; XIX, 1, 15, 18
 φιλανθρωπίη : XIII, 17, 1
 φλέψ : XVIII, 10, 4
 φοῖνιξ : II, 26, 6, 9 ; III, 9, 9
 φορτικός : XVIII, 4, 10
 φρέαρ : I, 18, 2
 φυσικοί : I, 9, 7
 φυσιογνωμονέω : I, 9, 2
 φύσει (τὰ ὀνόματα) : X, 4, 2
 φῶρ : I, 18, 5

 χαλεπόν : IV, 15, 6
 χαρακτῆρες : VI, 14, 1
 χειμερινὴ τροπαί : II, 22, 5
 χιλιάς : I, 16, 8
 χίλιοι : I, 16, 8
 χιτωνίσκοι, χλιανίσκοι : I, 5, 1

 ζῆρες, ζῆρες : XIII, 21, 25
 ζυχοποιός : XIX, 4, 4
 ὕψω : XIII, 31, 17

 ὄθεω : II, 30, 7

SUMAR

Pag.

INTRODUCERE

1. Literatura de erudiție și preocupările științifice la Roma	VII
2. Publicul lui Aulus Gellius	XVII
3. Aulus Gellius. Viața	XXVII
4. „Noapțile alice“	XXXVI
5. Supraviețuirea	LXXI
(Notă asupra comentariului)	LXXV

NOPTILE ATICE

PREFAȚĂ	3
-------------------	---

CARTEA I

I De ce măsurători și calcule spune Plutarh că s-a servit filozoful Pythagora pentru a stabili cât era de înalt la statură Hercule cât a trăit printre oameni	9
II Cuvintele stoicului Epictet, citate de strălucitul bărbat Herodes Atticus împotriva unui tânăr lăudăros și mândru, ce-și dădea aere de filozof, cuvinte prin care cu finețe Epictet deosebește pe adevăratul stoic de oamenii de rind, limbuți și proști care-și arogă numele de stoici	10
III Holărire echivocă a lui Chilon Lacedemonianul pentru salvarea unui prieten impune necesitatea de a cerceta cu grijă și minuțiozitate dacă nu cumva uneori putem săvârși abateri pentru a ajuta pe prieteni. Notele și referințele pe care le-au lăsat Theophrast și Cicero asupra acestui subiect	12
IV Cu câtă finețe și atenție a analizat Antonius Iulianus schimbarea meșteșugită a unui cuvânt într-o cuvântare a lui M. Tullius	16
V Oratorul Demostene, din cauza îngrijirii exagerate a ținutei și a eleganței în îmbrăcămintă, s-a expus defăimării și insultelor. La fel oratorul Hortensius, din cauza aceluiași eleganțe și a gesturilor de actor pe care le făcea cînd ținea discursuri, a fost poreclit cu numele unei dansatoare, Dionysia	17
VI Fragment dintr-o cuvântare pe care Metellus Numidicus a rostit-o pe cînd era cenzor, în fața poporului, pentru a îndemna pe cetățeni să se căsătorească. De ce a fost criticată acea cuvântare și cum a fost apărută	18
VII În aceste cuvinte ale lui Cicero, din a V-a cuvântare împotriva lui Verres: <i>hanc sibi rem praesidio sperant futuram</i> nu e nici greșeală de transcriere, nici greșeală de limbă și fac rău cei ce strică edițiile bune și seriu <i>futurem</i> . Un alt cuvînt spus corect de Cicero și schimbat de copii greșit. Cîteva considerații despre măsura și armonia părților unui discurs, cărora Cicero le acorda mare grijă	20
VIII O poveste ce se găsește în cărțile filozofului Sotion despre curtezana Luis și oratorul Demostene	23

- IX Care era metoda de învățămînt și disciplină în școala pitagoreică și cît timp se cerea să se păstreze pentru învățatură și tăcere 24
- X În ce termeni a combătut filozoful Favorinus pe un tînăr care vorbea folosind prea multe arhaisme 26
- XI Tucidide, istoric renumit, scrie că lacedemonienii foloseau pe cîmpul de bătaie nu trompete, ci fluieri; cuvintele lui asupra acestei chestiuni. Și Herodot relatează că regele Alyattes a avut cîntărele din liră la luptă; în legătură cu acestea, citeva observații despre fluierul ajutorilor a lui Gracchus în discursuri 27
- XII La ce vîrstă, din ce familie, cu ce ritual și ceremonie, după care datină și sub ce nume era luată de către marele pontif o fecioară vestală. Ce drepturi avea îndată după aceasta. După spusele lui Labeo, ea nu putea fără testament nici să primească, nici să lase vreo moștenire 29
- XIII Se pune în filozofie întrebarea, ce este mai conform datoriei: a îndeplini întru totul, în orice condiții, sarcina pe care ai primit-o, sau uneori dimpotrivă, a face altfel, dacă sperî că așa vei fi mai de folos celui de la care ai primit sarcina? Diferite opinii asupra acestei chestiuni 32
- XIV Ce a spus și ce a făcut C. Fabricius, bărbat de mare glorie și cu un trecut de mari fapte vitejești, dar care era fără avere și fără sclavi, cînd samniții i-au oferit o mare cantitate de aur, socotind că are nevoie de acești bani 33
- XV Ce defect urît și demn de dispreț este flecăreala deșartă și fără rost și cum au criticat pe drept acest cusur în multe rînduri scrierilor de frunte din ambele limbi 34
- XVI Cuvintele din cartea a III-a de *Analelor* lui Quadrigarius: „Acolo a fost ucisă o mie de oameni” sînt spuse nu ca o licență și nici ca o figură poetică, ci cu întemeiate motive gramaticale 36
- XVII Cu cîtă răbdare suportă Socrate firea arțăgoasă a soției sale. În legătură cu aceasta, se scrie M. Varro într-o satiră despre datoriiile soțului 38
- XVIII M. Varro în cartea a XIV-a de *Antichități umane* subliniază unele etimologii false la profesorul său L. Aelius. Dar și Varro însuși în aceeași carte dă o falsă etimologie cuvîntului *fur* 38
- XIX O legendă asupra cărților sibiline și asupra regelui Tarquinius Superbus 40
- XX Ce numesc geometrii ἐπιπέδος, ce numesc σπειρώδες, ce κίβος, ce γαστήρις; care sînt termenii corespunzători ai acestora în latinește 41
- XXI Iulius Hyginus susține cu lărie că a citit un exemplar aparținînd familiei lui P. Vergilius <în care> era scris *et ora tristia templantum sensus torquebit amaror*, nu cum se găsește în edițiile obișnuite, *sensus torquebit amaro* 41
- XXII Dacă un avocat pledant se exprimă corect latinește cînd întrebunțează verbul *superesse*, cu sensul de a asista, a apăra pe cineva; ce înseamnă în mod propriu *superesse* 42
- XXIII Cine a fost Papirius Praetextatus; de ce se numea astfel. Toată această amuzantă poveste asupra lui Papirius 45
- XXIV Trei inscripții funerare a trei poeți vechi: Naevius, Plaut, Pacuvius, care, făcute de ei înșiși, au fost gravate pe mormintele lor 46
- XXV Cum a definit M. Varro armistițiul. O cercetare mai amănunțită asupra explicației acestui cuvînt 47
- XXVI Cum mi-a răspuns filozoful Taurus, cînd l-am întrebat dacă un înțelept se lasă cuprins de minie 48

CARTEA a II-a

- I Cum obișnuia filozoful Socrate să-și exerciteze răbdarea corporală: despre puterea de stăpînire a acestui filozof 51
- II Ce reguli și ce datorii trebuie să fie observate între părinți și copii la așezarea la masă sau pe scaun, sau în alte ocazii asemănătoare, cînd sînt acasă sau în public, dacă fiii sînt magistrați, iar părinții simpli particulari. Disertația filozofului Taurus asupra acestei chestiuni și un exemplu scos din istoria romană 52

- III Pentru care motiv cei vechi au introdus în unele cuvinte litera aspirată *h*. . . 53
- IV De ce a scris Gavius Bassus că *diuinatio* înseamnă un anumit fel de judecată și ce explicație au dat alții acestui cuvânt 54
- V Ce lapidar și expresiv a caracterizat filozoful Favorinus deosebirea între stilul lui Platon și cel al lui Lisias 55
- VI Ce cuvinte se spune că a întrebuințat Vergiliu rău și nepotrivit. Ce se poate răspunde celor ce susțin neintemeiat acest lucru 55
- VII Despre datoriiile fiilor față de părinți; extrase despre această chestiune din cărțile de filozofie în care s-a scris și s-a pus întrebarea dacă trebuie să te supui totdeauna tuturor poruncilor tatălui 59
- VIII Critica nedreaptă făcută de Plutarh lui Epicur asupra construcției unui silogism 60
- IX Același Plutarh învinuiește pe nedrept pe Epicur pentru un cuvânt pe care l-a folosit 61
- X Ce înseamnă *fausae Capitolinae* și ce a răspuns M. Varro lui Servius Sulpicius care l-a întrebat despre originea acestei expresii 61
- XI Numeroasele fapte vrednice de amintit despre vestitul războinic Sicinius Dentatus 62
- XII Examinarea și aprecierea unei legi a lui Solon, la prima vedere severă și nedreaptă dar, examinală mai adînc, înțeleaptă și utilă 63
- XIII Prin cuvîntul *liberi* (copii) la plural, cei vechi înțelegeau și un singur fiu sau o singură fiică. 65
- XIV M. Cato în cartea *Contra lui Tiberius exilat*, a scris *stetisses uadimonium* cu litera *i*, nu *stetisses*. De ce a întrebuințat acea formă 65
- XV Onorurile deosebite ce se dădeau celor bătrîni în vechime. De ce mai tîrziu au fost acordate aceleași onoruri bărbaților căsătoriți și cu copii. Cîteva cuvinte despre paragraful al șaptelea al legii Iulia 66
- XVI Critica făcută de către Sulpicius Apo'linaris lui Caesellius Vindex, cu privire la un comentariu asupra unui pasaj din Vergiliu 67
- XVII Ce observație a făcut Cicero despre natura unor prepoziții. Discuții asupra observațiilor lui Cicero 68
- XVIII Phaedon, elevul lui Socrate, a fost sclav; de asemenea mulți ca el au fost sclavi 70
- XIX Care e sensul adevărat și propriu al verbului *rescire* 71
- XX Cuvîntul *uiuaria*, pe care-l întrebuințăm noi în mod obișnuit, cei vechi nu l-au avut. Ce au folosit în locul acestui cuvînt P. Scipio într-o cuvîntare către popor și după aceea M. Varro în cărțile *De re rustica* 72
- XXI Despre constelația pe care grecii o numesc $\alpha\mu\alpha\zeta\chi$, iar noi *septentriones*, și despre sensul și originea ambelor cuvinte 73
- XXII Despre vîntul *iappx* și despre numele și înăturile altor vînturi, cunoștințe reținute din discuțiile cu Favorinus 75
- XXIII Cercelare comparativă asupra unor pasaje din Menandru și Caecilius, scoasă din comedia intitulată de amîndoi *Plocium* 78
- XXIV Despre economia de odinioară și despre legile vechi asupra cheltuielilor 81
- XXV Ce numesc grecii analogie și ce numesc din contră anomalie 84
- XXVI Convorbirile dintre M. Fronto și filozoful Favorinus despre diferitele feluri de culori și despre denumirile lor în grecește și latinește; în legătură cu aceasta, ce culoare este *spadix* 85
- XXVII Ce gîndea T. Castricius despre exprimarea lui Sallustius și Demostene în portretele făcute de aceștia, unul lui Filip și celălalt lui Sertorius 88

XXVIII	Nu se știe cărui zeu trebuie să i se aducă sacrificii în timpul cutremurelor de pământ	89
XXIX	O fabulă nu lipsită de interes a friganului Esop	90
XXX	Observații în legătură cu diferitele mișcări ale apelor mării, cauzate de austru și acvilon	92

CARTEA a III-a

I	Se cercetează și se tratează de ce a spus Sallustius că lăcomia slăbește nu numai puterile sufletului, ci și pe cele ale corpului	95
II	Ce zi de naștere spune Varro că au cei ce se nasc înainte și după ora a VI-a din noapte. În legătură cu aceasta, despre timpul și durata zilei numite civile la diferite popoare. Ce scrie Q. Mucius despre femeia care n-a putut deveni soție legitimă, fiindcă n-a ținut seama de durata anului civil	96
III	Cum se pot identifica și cunoaște comediile lui Plaut de vreme ce sînt transmise sub numele lui fără deosebire, cele autentice ca și cele false; în legătură cu aceasta, ce piese au scris Plaut și Naevius în închisoare	98
IV	P. Africanus și alți nobili din vremea sa, după un obicei strămoșesc, își radeau barba înainte de a ajunge la vîrsta bătrîneții	101
V	Căutarea vicioasă a plăcerilor, moliciunea privirilor și a corpului criticate cu severitate, dar și cu spirit, de către filozoful Arcesilaus	102
VI	Despre structura și rezistența palmierului, al cărui lemn se ridică sub greutățile puse pe el	103
VII	O poveste din anale despre tribunul militar Q. Caedicius; și, alăturat, cuvintele lui M. Cato din <i>Origines</i> , prin care compară vitejia lui Caedicius cu a spartanului Leonida	103
VIII	O frumoasă scrisoare a consulilor C. Fabricius și Q. Aemilius către regele Pyrrhus, amintită de istoricul Q. Claudius	105
IX	Ce e cu calul lui Seius care a rămas proverbial. Ce culoare au caii care se numesc <i>spadices</i> ; etimologia acestui cuvînt	106
X	Ce putere și proprietăți, observate în multe lucruri din natură, are numărul șapte, despre care M. Varro a scris pe larg în <i>Hebdomade</i>	107
XI	De ce argumente slabe se folosește Accius în <i>Didascalicele</i> sale, străduindu-se să arate că Hesiod a fost mai vechi decît Homer	110
XII	Pe cel ce bea mult și-i place să bea. Invățatul P. Nigidius îl numește cu un cuvînt nou și neplăcut urechii <i>bibosus</i>	111
XIII	Demostene, în tinerețe elevul filozofului Platon, cînd a auzit intîmplător pe oratorul Kallistratos vorbind în adunarea poporului a părăsit pe Platon și a urmat pe Kallistratos	111
XIV	Cine zice <i>dimidium librum legi</i> sau <i>dimidiam fabulam</i> <i>audiui</i> și alte expresii la fel, zice greșit. Varro arată cauza acestor greșeli. Nici un scriitor vechi n-a folosit aceste expresii	112
XV	Se pomenesc în cărți și în amintirea oamenilor cazuri cînd o bucurie mare, nesperată și venită pe neașteptate, a adus multora moartea, intrerupîndu-li-se respirația și nepuținînd rezista unei emoții așa de tari	114
XVI	Timpul de naștere al femeilor, după medici și filozofi; opiniile poetilor vechi și alte asemenea lucruri demne de a fi auzite și ținute minte asupra acestei chestiuni. Cuvintele medicului Hippocrate extrase din cartea sa intitulată <i>Despre alimente</i>	115

- XVII Scriitorii demni de încredere spun că Platon a cumpărat trei cărți ale pitagorianului Philolaos, iar Aristotel citeva lucrări ale filozofului Speusip, cu prețuri de necrezut 118
- XVIII Ce sînt senatorii pedari *pedari senatores* și de ce au fost numiți astfel; originea acestor cuvinte de la un edict tradițional păstrat de consuli: „senatorii și cei care au dreptul de a-și da părerea în senat” 119
- XIX Cum explică Gavius Bassus că un om este numit *parcus* (econom); ce origine găsește el acestui cuvint, cum și prin ce cuvinte își bate joc Favorinus de această explicație 120

CARTEA a IV-a

- I O conversație după metoda socratică între filozoful Favorinus și un gramatic lăudăros iar în conversație definiția dată de Q. Scaevola cuvîntului *penus*; critica adusă acestei definiții 123
- II Ce deosebire este între o boală (*morbus*) și un defect (*vitium*) și ce sens au aceste cuvinte într-un edict al edililor. Dacă enucii și femeile sterpe pot fi înapoiați vinzătorului. Diverse opinii asupra acestui subiect 125
- III Procesele de dolă n-au existat la Roma înainte de divorțul lui Carvilius. Care este înțelesul propriu al cuvîntului *paalex* și ce etimologie are 127
- IV Ce a scris Servius Sulpicius despre dreptul și obiceiul vechilor logodne, în cartea sa *Despre dote* 128
- V O poveste despre perfidia haruspiciilor etrusci, din cauza căreia se cînta de copii în toată Roma acest vers: „Un sfat rău face cel mai mult rău sfătuitorului!” 129
- VI Cuvintele unui *senatus consultum* prin care se decreta că trebuie să se facă sacrificii de vite mari pentru ispășire, fiindcă sulțile lui Mars se mișcaseră de la sine în sanctuar. Ce sînt *hostiae succidaneae* și *porca praecidanea*; ce numea Capito Ateius sărbătorile *praecidaneae* 130
- VII Despre scrisoarea gramaticului Valerius Probus către Marcellus, asupra accentului unor nume cartagineze 131
- VIII Ce a spus C. Fabricius despre Cornelius Rufinus, un om lacom, căruia, deși-i era dușman și-l ura, i-a sprijinit candidatura la consulat 132
- IX Ce înseamnă în mod propriu *religiosus*; diferitele sensuri date acestui cuvint și părerile lui Nigidius Figulus extrase din *Comentariile* sale asupra acestui cuvint 133
- X Despre ordinea în care trebuiau să voteze senatorii; allerceația între consulul C. Caesar și M. Cato, care voia să ocupe toată ziua vorbind 134
- XI Ce spune Aristoxenos mai întemeiat decît alții despre Pythagora; relatările similare ale lui Plutarh despre Pythagora 135
- XII Pedepse și avertismente ale cenzorilor, demne de amintit, găsite în documente vechi 137
- XIII Un anumit mod de cîntece de flaut pot să vindece de sciatică 137
- XIV O istorioară despre edilul Hostilius Mancinus și despre curtezana Manilia. Decretul tribunilor la care Manilia a făcut recurs 138
- XV Apărarea unei idei din istoria lui Sallustius, pe care i-au criticat-o cu patimă oameni nedrepti și răi 138
- XVI Despre unele cuvinte pe care Varro și Nigidius le declinau contrar întrebunțării lor din vorbirea zilnică. Unele lămuriri în legătură cu acest fel de cuvinte, cu exemple din autorii vechi 139

- XVII Despre natura unor particule care în componere cu verbele par a-și întări și lungi în mod greșit și barbar vocala. Cîteva exemple și explicații în această discuție 141
- XVIII Cîteva lucruri demne de amintit, scoase din anale despre primul Africanus 143
- XIX Ce scrie M. Varro în culegerile sale *Logistorici* despre regimul de hrană a copiilor mici 144
- XX Pedepse date de cenzeni celor ce făceau glume fără rost în auzul lor. Holăirea luată contra unuia care căscase în fața lor 145

CARTEA a V-a

- I Filozoful Musonius dezaprobă și critică pe cei ce-și exprimă prin gesturi și vociferări admirația față de un filozof cînd vorbește 147
- II Despre Bucefal, calul lui Alexandru cel Mare 148
- III De ce și cum a început Protagoras să urmeze cursurile de filozofie 148
- IV Despre cuvîntul *duoicesimus* care este necunoscut în popor, dar care se găsește de multe ori scris în cărțile oamenilor învățați 149
- V Cum a ironizat punul Hannibal pe regele Antiochus 150
- VI Despre coroanele militare; ce erau coroanele: triumfală, de asediu, civică, murală, de tabără, navală, de ovații și de măslin 150
- VII Interesantă explicație dată de Gavius Bassus cuvîntului *persona*; etimologia pe care o stabilește el acestui cuvînt 152
- VIII Apărarea unor versuri ale lui Vergiliu criticate de gramaticul Iulius Hyginus: ce este *lituus* și care-i este etimologia 153
- IX O poveste din cărțile lui Herodot, despre un fiu mut al lui Croesus 154
- X Despre argumentele care în grecește se numesc *ἀντιστροφοντα* (care se întorc împotriva), iar în latinește ar putea fi numite *reciproca* 155
- XI Silogismul lui Bias despre căsătorie nu poate fi un *ἀντιστροφήον* 156
- XII Despre numele zeilor romani Diouis și Vedious 157
- XIII Despre gradația îndatoririlor în moravurile poporului roman 159
- XIV Învățatul Apion, numit și Plistonices, scrie că a văzut cum s-au recunoscut între ei la Roma un leu și un om, care s-au reîntîlnit după ce nu se mai văzuseră de mult 160
- XV Părerile împărțite ale filozofilor asupra problemei dacă vocea este corp sau este *ἀσώματων* (fără corp, imaterială) 162
- XVI Despre funcția ochilor și despre explicarea vederii 163
- XVII De ce este socotită zi neagră prima zi după Kalende, None și Ide și de ce de asemenea ziua a IV-a înainte de Kalende, None și Ide e arătată ca o zi funestă 163
- XVIII Ce deosebire este între istorie și anale: în legătură cu aceasta, un fragment din cartea I de istorie a lui Sempronius Asellio 164
- XIX Ce este *adoptatio* și ce este *adrogatio*; ce diferență este între ele. Cu ce cuvinte trebuie să se adreseze poporului cel ce vrea să aibă copii prin *adrogatio* 165
- XX Ce nume latin a dat Capito Sinnius solecismului; cum îl numeau vechii latini și cum l-a definit Capito Sinnius 166
- XXI Cuvintele *pluria*, *compluria*, *compluriens* nu sînt barbarisme, ci cuvinte latinești 167

- I Unele lucruri minunate despre primul P. Africanus, scoase din anale 171
- II Despre o greșeală regretabilă a lui Caesellius Vindex pe care am găsit-o în cărțile lui intitulate *Lecturi antice* 172
- III Ce critică a făcut Tiro Tullius, libertul lui Cicero, cuvântării pe care M. Cato a ținut-o în senat împotriva rodienilor și ce răspundem la acea critică 173
- IV Ce sclavi și din ce pricini erau vinduți cu boneta numită *pilleus* pe cap, după cum scrie juristul Caelius Sabinus; ce vânzări de sclavi se făceau *sub corona* după obiceiul strămoșilor și ce este *sub corona* 179
- V O istorioară demnă de reținut despre actorul Polus 180
- VI Ce scrie Aristotel despre lipsa din naștere a unor simțuri 180
- VII Dacă trebuie să pronunțăm *affatim* ca *admodum*, cu accent ascuțit pe prima silabă; citeva observații asupra accentului altor cuvinte 181
- VIII O întâmplare de necrezut despre dragostea unui delfin pentru un copil 182
- IX Cei mai mulți scriitori vechi au spus *peposci*, *memordi*, *pepugi*, *spepondi*, *cecurri*, după exemplul limbii grecești, iar nu cum s-a obișnuit să se spună după aceea cu litera *o* sau *u* în prima silabă; scriitorii învățați și renumiți au format de la verbul *descendo* perfectul *descendidi*, iar nu *descendi* 183
- X După cum se spune corect *ususcapio* format din două cuvinte împreunate, la fel se întrebuințează cuvântul *pignoriscaipio* compus din două cuvinte alipite 186
- XI Nici *leuitas*, nici *nequitia* nu au sensul care li se dă în întrebuințarea obișnuită 186
- XII Despre tunicile numite *chiridolae* (cu mîneci lungi). P. Africanus reproșează lui Sulpicius Gallus folosirea acestora 187
- XIII Ce înseamnă după Cato *classicus* și *infra classem* 188
- XIV Despre cele trei moduri de expunere și despre cei trei filozofi care au fost trimiși de atenieni în delegație la Roma la senat 189
- XV Cît de sever erau pedepsiți după datinile străbune hoții; ce scrie Mucius Scaevola despre îndatoririle față de lucrurile date în păstrare sau împrumutate 190
- XVI Un pasaj din satira lui M. Varro intitulată *Despre alimente*, în legătură cu felurile de alimente aduse din alte țări, și citeva versuri în care Euripide critică rafinamentul gurmanzilor 190
- XVII O convorbire cu un gramatic plin de ignoranță și de insolență, despre sensul și originea cuvîntului *obnoxius* 191
- XVIII Despre respectarea cu sfințenie a jurămintului la romani; în legătură cu aceasta, despre cei 10 captivi trimiși cu jurămint de către Hannibal în delegație la Roma 193
- XIX O povestire scoasă din anale despre Tib. Gracchus, tribunul plebei, și tatăl fraților Gracchi; în legătură cu aceasta textul unor decrete ale tribunilor 195
- XX Vergiliu, pentru că nolanii nu i-au permis să se folosească de cursul unei ape, a șters dintr-un vers al său cuvîntul *Nola* și l-a înlocuit cu *ora*; în legătură cu aceasta citeva observații despre unele consonanțe armonioase 196
- XXI De ce *quoad uiuet* și *quoad morietur* redau aceeași noțiune de timp exprimată însă prin vorbe contrarii 197
- XXII Cenzorii obișnuiau să ia cavalerilor prea grași și corpolenți caii. Dacă acest procedeu prejudicia sau nu demnitatea cavalerilor 197

CARTEA a VII-a

- I Cum a răspuns Chrysiipp celor ce spuneau că nu există providență 199
- II În ce chip admite același filozof puterea și necesitatea destinului și totuși spune că în noi există liberul arbitru al judecății și hotărârilor noastre 200
- III O poveste scoasă din cărțile de istorie ale lui Tubero, despre un șarpe de o mărime neobișnuită 203
- IV Același Tubero scrie ceva nou în legătură cu captivitatea lui Atilius Regulus la cartaginezi; ce scrie Tuditanus tot despre Regulus 203
- V Greșelile jurisconsultului Alfenus în interpretarea cuvintelor vechi 204
- VI Greșit și nejudicat a reproșat Iulius Hyginus lui Vergiliu că a aplicat penelor lui Dedal adjectivul *praepetes*; în legătură cu aceasta, ce sînt *aves praepetes* și care sînt păsările pe care Nigidius le-a numit *inferae* 205
- VII Despre Acca Larentia și Gaia Taracia; despre originea preoției fraților arvali 207
- VIII Unele însemnări demne de amintit despre regele Alexandru și despre P. Scipio 207
- IX Un pasaj din *Analele* lui L. Piso, în care este povestită foarte amuzant o întimplare interesantă 208
- X O poveste despre socraticul Euclides, pe care filozoful Taurus îl dădea adesea exemplu, cînd îndemna pe tineri să urmeze cu sirguintă cursurile de filozofie 209
- XI Un citat demn de amintit dintr-o cuvîntare a lui Metellus Numidicus, referitor la îndatoririle vieții serioase și demne 210
- XII Nici *testamentum* nu e cuvînt compus, cum a crezut Servius Sulpicius, nici *sacellum*, cum a socotit C. Trebatius, ci primul e derivat de la *testatio*, iar al doilea este diminutiv de la *sacer* 211
- XIII Mici chestiuni discutate la masă la filozoful Taurus și numile *sympoticae* 211
- XIV Cele trei motive pe care le atribuie filozofii pedepsei; de ce Platon admite numai două 212
- XV Dacă litera *e* din verbul *quiesco* trebuie pronunțată lung sau scurt 213
- XVI Verbul *deprecor* este folosit de Catul într-o accepție rară, dar proprie și bine aleasă; explicația acestui cuvînt, cu exemple din scriitorii vechi 214
- XVII Cine a pus pentru prima dată cărți la dispoziția publicului pentru a fi citite, și cît de mare a fost numărul cărților din bibliotecile publice din Atena înainte de invazia perșilor 216

CARTEA a VIII-a

- I Dacă se spune corect sau greșit *hesterna noctu* (azi noapte) și ce ne învață gramatica asupra acestei expresii; de asemenea decenvirii au spus în cele 12 table *nox* pentru *noctu* 217
- II Favorinus mi-a citat zece cuvinte, pe care le întrebuițează grecii, corcice și barbare; eu i-am citat tot atîtea, uzitate în mod obișnuit în limba latină, dar care nu sînt de origine latină și nici nu se găsesc în scrierile vechi 217
- III În ce mod și cît de sever a muștrat în fața noastră filozoful Peregrinus pe un tînăr roman dintr-o familie equestră care stătea nepăsător în fața lui și tot căsca mereu 217
- IV Istoricul foarte cunoscut Herodot a greșit cînd a spus că pinul, singur dintre toți arborii, tăiat nu mai odrăsleşte din nou din rădăcinile sale, iar despre apa de ploaie și despre zăpadă a dat ca observații juste lucruri necontrolate îndeajuns 218

- V Ce înțelege Vergiliu prin *caelum stare pulvere* (cerul e plin de pulbere) și Lucilius prin *pectus sentibus stare* (pieptul plin de spini) 218
- VI Când după o mică ceartă s-a produs împăcarea, nu sînt de loc folositoare cererile reciproce de explicații; în legătură cu aceasta o discuție a lui Taurus și un citat din Theofrast; părerea lui Cicero despre dragostea prietenească, arătate textual 218
- VII Ce spune Aristotel în cartea sa Περὶ Μνήμης (Despre memorie), despre natura și deprinderile memoriei; și, în legătură cu aceasta, alte câteva lucruri cîtele și auzite despre creșterea sau dispariția acestei facultăți 218
- VIII Ce mi-a venit în minte vînd să traduc și să interpretez în limba latină câteva pasaje din Platon 219
- IX Filozoful Theofrast, cel mai mare orator al vremii sale, în momentul cînd voia să țină un discurs în fața poporului la Atena, tulburat sufletește, n-a mai putut vorbi; același lucru i s-a întîmplat o dată și lui Demostene pe cînd vorbea în fața regelui Filip 219
- X O discuție pe care am avut-o în orașul Eleusis cu un gramatic șarlatan, care nu știa timpurile verbelor și lucruri elementare pe care trebuie să le știe copiii, dar care epata pe naivi cu chestiuni nebuloase și înclcite 219
- XI Cît de spiritual a răspuns Socrate soției sale Xantipa, care-i cerea ca la Dionisii să aibă o masă mai bogată 219
- XII Ce înseamnă în cărțile celor vechi *plerique omnes*; expresia pare a fi împrumutată din grecește 219
- XIII Cuvîntul *eupsones* pe care-l folosec africanii nu e punic, ci grecesc 219
- XIV O fină observație a filozofului Favorinus împotriva unuia care vorbea într-un moment nepotrivit despre ambiguitatea vorbelor; câteva cuvinte rar întrebuițate, scoase din poetul Naevius și din Cn. Gellius; etimologiile stabilite de P. Nigidius 220
- XV Cît de degradant a tratat C. Caesar pe poetul Laberius; versurile lui Laberius asupra acestui fapt 220

CARTEA a IX-a

- I De ce scrie Quintus Claudius Quadrigarius în cartea a XIX-a a *Analelor* sale că nimerești mai precis și mai sigur o țintă în care tragi de jos în sus, decît pe cea în care trebuie să tragi de sus în jos 221
- II Prin ce cuvinte a înfierat Herodes Atticus pe cineva care prin ținută și înfățișare își atribuia în mod neserios numele și calitatea de filozof 222
- III O scrisoare a regelui Filip către filozoful Aristotel, cu ocazia nașterii lui Alexandru 223
- IV Despre fapte miraculoase la popoarele barbare; despre vrăji rele și funeste și, în legătură cu aceasta, despre femei devenite bărbați 224
- V Diverse opinii ale marilor filozofi despre felul și natura plăcerii; cuvintele filozofului Hierocles prin care combate ideile lui Epicur 226
- VI Cum trebuie pronunțată prima silabă a frecventativului format din verbul *ago* 227
- VII Despre schimbarea de poziție a frunzelor de măsline în ziua solstițiului de iarnă și de vară și despre sunetele pe care le scot în aceleași zile coardele de liră, fără să fie atinse direct 228
- VIII Cine are multe e necesar să fie lipsit de multe; părerea filozofului Favorinus asupra acestei maxime, expusă cu eleganță și conciziune 229

- IX Cum trebuie traduse diferite pasaje din grecește; versuri de ale lui Homer traduse de Vergiliu bine și reușit, sau dimpotrivă, nereușit 229
- X Annaeus Cornulus a combătut printr-o critică răutăcioasă și urilă versurile lui Vergiliu, în care este zugrăvită cu discreție și decență legătura dintre Venus și Vulcan 232
- XI Despre Valerius Corvinus; de unde vine numele de Corvinus 232
- XII Despre sensul dublu, opus și reciproc al unor cuvinte 234
- XIII Un pasaj din istoria lui Claudius Quadrigarius, în care este descrisă lupta tinărului Manlius Torquatus, cu un dușman gal, care l-a provocat 235
- XIV Quadrigarius a întrebuințat corect și latinește forma *huius facies* pentru cazul genitiv; alte cîteva considerații despre declinarea cuvintelor asemănătoare 237
- XV Despre genul de controversă numit de greci *ἔπιπορευ* 240
- XVI Lui Plinius Secundus, om foarte învățat, i-a scăpat o eroare de argumentație pe care grecii o numesc *ἀντίστροφον* 241

CARTEA a X-a

- I Dacă trebuie spus *tertium consul* sau *tertio consul* (consul pentru a treia oară); cum a evitat, după sfatul lui Cicero, această chestiune îndoielnică Cn. Pompeius cînd și-a scris titlurile pe frontispiciul teatrului pe care avea să-l inaugureze 243
- II Ce spune Aristotel despre numărul copiilor născuți gemeni 244
- III Comparația critică a unor pasaje celebre din cuvîntările lui C. Gracchus, M. Cicero și M. Cato 245
- IV Teoria foarte ingenioasă a lui P. Nigidius, după care cuvintele sînt fapte naturale iar nu convenționale ale limbii 247
- V Cuvîntul *avarus* este simplu, sau compus cum arată P. Nigidius? 248
- VI Fiica lui Appius Caecus, o femeie nobilă, a fost pedepsită cu amendă de către tribunii plebei, fiindcă a vorbit cu insolență 249
- VII După cum îmi amintesc că arată Varro, dintre fluviile din afara imperiului roman cel mai mare este Nilul, al doilea Istrul și îndată după acesta Rodanul 250
- VIII Între pedepsele infamante la care erau supuși soldații era și lăsarea de sînge; care pare a fi cauza acestui fel de pedeapsă 250
- IX Care erau formațiile de front ale armatei romane și prin ce cuvinte erau denumite aceste formații 250
- X Care este explicația că și grecii vechi și romanii au purtat inelul în degetul imediat după cel mic de la mîna stîngă 251
- XI Ce înseamnă cuvîntul *mature* și care este explicația acestui cuvînt; în popor el este folosit impropriu; genitivul cuvîntului *praecox* este *praeccocis* și nu *prae-coquis* 251
- XII Despre fapte miraculoase, a căror povestire pe nedrept o atribuie Plinius Secundus lui Democrit; în legătură cu aceasta, despre un porumbel artificial care zboară 253
- XIII De ce au zis cei vechi *cum partim hominum* 254
- XIV Cum a întrebuințat Cato expresia *iniuria mihi factum ilur* 254
- XV Despre ceremoniile săvîrșite de preotul și preoteasa lui Iuppiter; cuvintele din edictul prin care pretorul declară că nu va cere să jure nici fecioarele vestale, nici preotul lui Iuppiter 255

- XVI Ce greșeli a observat Iulius Hyginus în cartea a VI-a a lui Vergiliu în ceea ce privește istoria romană 257
- XVII De ce și cum s-a lipsit filozoful Democrit de luminile ochilor. Versurile frumoase ale lui Laberius asupra acestui subiect 259
- XVIII Povestea Artemisiei; despre concursul între scriitorii celebri la mormintul lui Mausolos 260
- XIX Invoacarea motivului că și alții au greșit nu înlătură și nu ușurează greșeala. Ce spune Demostene într-o cuvîntare a sa despre această chestiune 260
- XX Ce sint *rogatio*, *lex*, *plebiscitum*, *priivilegium*; deosebirea dintre ele 261
- XXI De ce M. Cicero a evitat cu mare grijă să se folosească de cuvintele *novissime* și *novissimus* 263
- XXII Un citat din cartea lui Platon intitulată *Gorgias* despre defectele falsei filozofii, pe care cei ce nu cunosc foloasele adevăratei filozofii le pun pe seama filozofilor în genere 263
- XXIII Un pasaj dintr-o cuvîntare a lui M. Cato despre viața și obiceiurile femeilor în antichitate; în legătură cu aceasta dreptul soțului de a-și ucide femeia surprinsă în adulter 265
- XXIV Cei ce au vorbit cunoscînd limba au spus *die pristini*, *die crastini*, *die quarti*, *die quinti*, iar nu cum se spune acum în mod obișnuit 266
- XXV Cuvinte din domeniul armelor de atac sau de aruncat, ca și din domeniul navigației, ce se găsesc în scrierile vechi 267
- XXVI Pe nedrept reproșează Asinius Pollio lui Sallustius că a întrebuițat cuvîntul *transgressus* pentru *transfretatio* și *transgressi* pentru cei ce traversează marea 269
- XXVII O poveste despre romani și despre cartaginezi, popoare rivale cu puteri aproape egale 270
- XXVIII Limita de vîrstă a copilăriei, tinereții și bătrîneții după istoria lui Tubero . 271
- XXIX Particula *atque* nu e numai conjuncție, ci are un sens mai variat și mai complex 271

CARTEA a XI-a

- I Originea cuvîntului *Italia*. Amenda numită *suprema*, explicația acestui cuvînt; despre legea Aternia; cum se zicea în antichitate amenda *minima* 273
- II Eleganța la cei vechi nu se referea la finețea intelectuală, ci la ținuta îngrijită și modul de viață rafinat și era socotită un defect 274
- III Felurite întrebuițări ale particulei *pro*; exemple 275
- IV Cum a căutat Q. Ennius să se măsoare cu Euripide 276
- V Cîteva însemnări despre filozofii pironieni și cei academici; despre deosebirile dintre ei 277
- VI Femeile la Roma n-au jurat pe Hercule și nici bărbații pe Castor 279
- VII Nu trebuie să ne folosim de cuvinte vechi, părăsite și scoase din uz 279
- VIII Ce zice M. Cato despre Albinus, care a scris o istorie romană în limba greacă, cerindu-și anticipat scuze pentru eventuale stîngăcii de exprimare 280
- IX O povestire despre niște soli din Milet și despre Demostene, găsită în cărțile lui Critolaos 281
- X Într-o cuvîntare a sa, C. Gracchus pune povestirea din capitolul precedent pe seama retorului Demades, iar nu a lui Demostene; cuvintele lui C. Gracchus 281

- XI Cuvintele lui P. Nigidius prin care spune că e deosebire de sens între *mentiri* (a minți) și *mendacium dicere* (a spune o minciună, a face o afirmație mincinoasă) 282
- XII Filozoful Chrysipp spune că orice cuvint este ambiguu și indoielnic, pe cind Diodor dimpotrivă crede că nici un cuvint nu e cu mai multe înțelesuri 283
- XIII Ce a gândit Titus Castricius despre o frază a lui C. Gracchus pe care a considerat-o fără sens 283
- XIV Răspunsul scurt și frumos al regelui Romulus despre folosirea vinului 284
- XV Despre *ludibundus*, *errabundus* și alte cuvinte cu aceeași terminație. Laberius a zis *amorabunda* cum se spune *ludibunda* și *errabunda*; în legătură cu aceasta, un cuvint nou din aceeași categorie format de Sisenna 284
- XVI Este foarte grea traducerea unor cuvinte grecești în latinește, cum e cuvintul grecesc *πολυπραγμοσύνη* 286
- XVII Ce însemnează în vechile edicte ale pretorilor: *qui flumina retanda publice redempta habent* (cei ce au în exploatare prin contract public curățirea riurilor) 287
- XVIII Ce pedepse se prevedeau pentru furt de către atenianul Dracon în legile pe care le-a dat poporului atenian, iar după aceea de către Solon și apoi de către decemvirii noștri care au scris cele 12 table; în legătură cu aceasta faptul că la egipteni furturile erau permise, iar la lacedemonieni erau chiar pregătite cu grijă și socolite ca un exercițiu util; părerea demnă de amintit a lui M. Cato despre pedepsirea furtului 288

CARTEA a XII-a

- I Cuvintarea filozofului Favorinus, prin care sfătuieste pe o mamă de neam nobil să nu angajeze copiiiilor doică, ci să-i alăpteze ea 291
- II Judecata superficială și nesemnificativă a lui Annaeus Seneca despre Q. Ennius și M. Tullius 293
- III Cum s-a format cuvintul *licior*; păreriile deosebite ale lui Valgius Rufus și Tullius Tiro asupra acestei chestiuni 295
- IV Versurile din cartea a VII-a a *Analelor* lui Q. Ennius, în care se descrie și definește spiritul de politețe față de un prieten cu rang mai mare 296
- V O convorbire cu filozoful Taurus despre măsura și felul de suportare a durerii, după învățătura stoică 297
- VI Despre enigmă 300
- VII De ce proconsulul Cn. Dolabella a trimis în fața arcopagiților pe o femeie acuzată de otrăvire și care își mărturisise crima 301
- VIII Împăcări între oameni de seamă, demne de amintit 301
- IX Cuvinte care au două sensuri opuse: cuvintul *honor* (onoare) a avut de asemenea două sensuri opuse 302
- X Cuvintul *aeditumus* este latinesc 303
- XI Se înșală cei ce săvârșese greșeli pe ascuns în speranța și cu încrederea că greșelile lor nu vor fi aflate niciodată. Cuvintele filozofului Peregrinus și versurile poetului Sofocle asupra acestei chestiuni 304
- XII Răspunsul spiritual al lui Cicero pentru a-și ușura vina unei minciuni evidente 305

- XIII Ce însemnează *intra Kalendas* : înainte de calendae (*ante Kalendas*), la calendae (*Kalendis*), sau și una și alta? În legătură cu aceasta, ce sens au în discursurile lui Cicero *intra oceanum, intra montem Taurum* și, într-o scrisoare, *intra modum* 305
- XIV Ce valoare și origine are particula *saltem* (cel puțin) 308
- XV Sisenna s-a folosit adesea în operele sale istorice de adverbe ca *celatim, uellicatim, saltuatim* 309

CARTEA a XIII-a

- I Analiza următoarelor cuvinte din prima carte a discursurilor lui Cicero împotriva lui Antoniu : *Multa autem impondere uidentur praeter naturam etiam praeterque fatum* (multe ne amenință, în afară de legile naturii și ale destinului); dacă cele două cuvinte : *fatum* și *natura* înseamnă același lucru sau sînt două noțiuni diferite 311
- II Despre o convorbire prietenească între poeții Pacuvius și Accius în orașul Tarent 312
- III Dacă între cuvintele *necessitudo* și *necessitas* există vreo diferență de sens . . 313
- IV O scrisoare a lui Alexandru*** 313
- V Despre filozofii Aristotel, Theofrast și Eudem și despre procedeul delicat prin care Aristotel și-a ales un succesor pentru școala sa 314
- VI Ce cuvinte au întrebuințat vechii latini pentru cuvîntul grec *πρροσδία*. Cuvîntul *barbarismus* nu l-au folosit nici romanii vechi nici aticii 315
- VII Homer în epoei și Herodot în *Istorie* scriu cu totul deosebit unul de altul despre lei 315
- VIII Poetul Afranius a spus bine și frumos că înțelepciunea e fiica experienței și a memoriei 316
- IX Ce serie Tullius Tiro în comentariile sale despre *Suculae* și *Hyades* care sînt nume de stele 317
- X Care este etimologia cuvîntului *soror* după Labeo Antistius și a lui *frater*, după P. Nigidius 318
- XI Numărul cel mai potrivit de oaspeți după M. Varro ; despre dulciurile de la sfîrșitul mesei 318
- XII Tribunii poporului au dreptul de a aresta, iar nu de a cita 319
- XIII În cărțile lui M. Varro *Despre lucrurile omenești* este scris că edilii și evestorii poporului roman pot fi citați în judecată la pretor de către un simplu particular 321
- XIV Ce este *pomerium* 322
- XV Un citat din cartea augurului Messala, în care este vorba despre magistraturile minore, despre faptul că pretorul și consulul sînt colegi și despre alte câteva lucruri în legătură cu auspiciile 323
- XVI(XV) În continuare cuvintele aceluiași Messala care spune că una este *loqui ad populum* extr.) (a vorbi către popor) și alta *agere cum populo* (a trata cu poporul); ce magistrați au dreptul de a interzice convocarea comițiilor și anume căror magistrați . . . 324
- XVII(XVI) *Humanitas* n-are sensul pe care i-l dă poporul ci l-au întrebuințat mai corect cei ce vorbesc pur latinește 324
- XVIII(XVII) Ce înseamnă aceste cuvinte ale lui M. Cato : *inter os atque offam* (între gură și îmbucătură) 325

XIX (XVIII)	Platon atribuie lui Euripide un vers al lui Sofocle; alte cîteva cazuri asemănătoare	325
XX (XIX)	Despre neamul și numele familiei Porcia	323
XXI (XX)	Cei mai buni scriitori au ținut seamă mai mult de muzicalitatea plăcută a sunetelor și a cuvintelor, ceea ce grecii numesc εὐφωνία, decît de regulile și de disciplina gramaticilor	329
XXII (XXI)	Cuvintele retorului T. Castricius către tinerii săi școlari despre indecența în îmbrăcăminte și în încălțăminte	333
XXIII (XXII)	Despre Nerio, soția lui Marte, în vechile rugăciuni publice	334
XXIV (XXIII)	Cuvintele lui M. Cato care spunea că e lipsit de multe și totuși nu dorește nimic	333
XXV (XXIV)	Se pune întrebarea și se cercetează ce sînt <i>manubiae</i> ; în legătură cu aceasta, cîteva observații despre folosirea mai multor cuvinte cu aceeași semnificație	337
XXVI (XXV)	P. Nigidius spune că numele <i>Valerius</i> la vocativ trebuie accentuat pe prima silabă. Unele sfaturi ortografice ale lui Nigidius	341
XXVII (XXVI)	Versuri ale lui Homer și Parthenius imitate, pe cît se pare, de Vergiliu	342
XXVIII (XXVII)	Un pasaj din cartea a doua <i>Despre îndatoriri</i> a filozofului Panaetius, în care îndeamnă pe oameni să fie pregătiți în orice împrejurare pentru a se feri de nedreptăți	343
XXIX (XXVIII)	Quadrigrarius a zis: <i>cum multis mortalibus</i> (cu mulți muritori), ce deosebire ar fi fost, dacă ar fi zis <i>cum multis hominibus</i> (cu mulți oameni)	343
XXX (XXIX)	Cuvîntul <i>facies</i> n-are sensul pe care i-l dă întrebuițarea obișnuită	344
XXXI (XXX)	Ce înseamnă în satira lui M. Varro <i>caninum prandium</i>	345

CARTEA a XIV-a

I	Disertația filozofului Favorinus împotriva celor ce sînt numiți caldei și pretind că spun destinele după gruparea și mersul stelelor și al constelațiilor	347
II	Cum a vorbit Favorinus fiind întrebât de mine despre îndatoririle judecătorului	351
III	Dacă Xenofon și Platon au fost în raporturi de rivalitate și dușmănie	354
IV	Crysipp zugrăvește cu talent și măiestrie, prin nuanțele și culorile pe care le oferă cuvintele, portretul Justiției	356
V	Discuția și neînțelegerea unor gramatici iluștri ai Romei în legătură cu vocativul cuvîntului <i>egregius</i>	356
VI	Cunoștințe cu aspect de învățătură, dar care nici nu desfășează nici nu folosesc; în legătură cu acestea, despre schimbările suferite de unele nume de orașe și regiuni	358
VII	M. Varro a dat lui Cn. Pompeius, consulul designat pentru Italia oară, un comentariu, pe care l-a numit el însuși <i>Εισαγωγικὸς</i> , despre datoririile celui ce prezidează senatului	360
VIII	Discuții și opinii contradictorii, dacă prefectul ales pentru organizarea sărbătorilor latine are sau nu dreptul de a convoca și a consulta senatul	363

CARTEA a XV-a

- I Quintus Claudius scrie în *Analele* sale că lemnul frecat cu piatră acră nu arde 365
- II În opera sa *Despre legi*, Platon socotește că la ospețe îndemnul repetat și vesele la băutură nu sînt inutile 366
- III Ce spune Cicero despre prefixul verbelor *aufugio* și *aufero*; dacă același prefix există și în verbul *autumo* 367
- IV O poveste despre Ventidius Bassus, un om de jos, despre care se spune că cel dintîi a primit onorurile triumfului pentru victoriile asupra parților 368
- V Verbul *profligo* este întrebuițat de cei mai mulți greșit și impropriu . . . 370
- VI În cartea a II-a a lui Cicero *Despre glorie* există o greșeală evidentă în pasajul în care este vorba despre Hector și Ajax 370
- VII S-a observat că la bătrîni anul al 63-lea al vîrstei este însemnat fie prin boli, fie prin moarte, fie prin alte nenorociri. În legătură cu această observație, adaosul unui exemplu dintr-o scrisoare a lui August către fiul său Caius 371
- VIII Un pasaj dintr-o cuvîntare a vechiului orator Favonius care a sprijinit legea Licinia pentru micșorarea cheltuielilor, condamînd risipa la mese și luxul 372
- IX Poetul Caecilius a făcut substantivul *frons* (frunte) de genul masculin nu dintr-o licență poetică, ci prin analogie 373
- X Despre ciudata sinucidere a unor fecioare din Milet 374
- XI Holărîrea senatului în legătură cu alungarea filozofilor din Roma și textul edictului cenzorilor care dezaproba și reprimă pe cei ce începuseră să predica retorica la Roma 374
- XII Pasaj demn de amintit dintr-o cuvîntare a lui Gracchus despre cinstea și corectitudinea sa 375
- XIII Verbe curioase, cu sens și activ și pasiv, pe care gramaticii le numesc verbe „comune” 376
- XIV Metellus Numidicus a împrumutat o nouă formă de exprimare din limba greacă 378
- XV Cei vechi au spus *passis uelis* (cu plîzele sus) și *passis manibus* (cu mîinile întinse) nu de la verbul *patior*, ci de la *pando* 378
- XVI Felul ciudat al morții lui Milo din Crotona 379
- XVII De ce tinerii atenieni au înecat de a cînta din flaut deși aveau acest fel de cîntat ca obicei strămoșesc? 379
- XVIII Lupta de la Pharsalos și victoria lui Caesar au fost anunțate și prezise în aceeași zi la Patavium în Italia de către un preot inspirat 380
- XIX Cuvintele memorabile din satira lui M. Varro intitulată *Despre alimente* . . . 380
- XX Cîteva cuvinte despre originea, viața și caracterul poetului Euripide, ca și despre sfîrșitul vieții sale 381
- XXI În operele poezilor fiii lui Iupiter sînt arătați foarte înțelepți și umani, pe cînd ai lui Neptun foarte sălbatici și inumani 383
- XXII O poveste despre destoinicul comandant Sertorius, precum și despre iscusința și șiretlicurile de care se folosea pentru a-și atrage și a ține sub comandă pe ostașii barbari 383
- XXIII Despre vremea cunoscătorilor istorici Hellanicos, Herodot și Tucidide . . . 384
- XXIV Ce spune despre comicii latini Volcaci Sedigitus în cartea sa *Despre poeți* 385
- XXV Despre unele cuvinte noi pe care le-am întîlnit în mimiambii lui Cn. Matius 385

- XXVI Cum definește Aristotel silogismul ; traducerea definiției sale în latinește . . . 386
- XXVII Ce sînt *comilia calata, curiata, centuriata, tributa, concilium* și altele la fel . . . 386
- XXVIII Cornelius Nepos a afirmat greșit că Cicero avea 23 de ani cînd a rostit pledoaria pentru Sextus Roscius 388
- XXIX O figură nouă gramaticală pe care a folosit-o L. Piso în *Analele* sale . . . 389
- XXX Vehiculul care se numește *petorritum* își are denumirea din limba greacă sau din cea galică ? 389
- XXXI Cuvintele delegației rodienilor despre vestitul portret al lui Ialysos, adresate generalului Demetrius, care le asedia orașul 390

CARTEA a XVI-a

- I Cuvintele folositoare și demne de a fi ascultate și urmate ale filozofului Musonius ; o cugetare de aceeași valoare spusă cu mulți ani înainte de către M. Cato la Numantia către cavaleri 393
- II Regula întrebării și a discuțiilor la dialecticieni ; critica acestei reguli . . . 393
- III Cum explică medicul Erasistratus faptul că foamea poate fi suportată un timp dacă lipsește hrana ; inseși cuvintele lui Erasistratus în această privință . . 394
- IV Cu ce ritual și cu ce cuvinte fețialul poporului roman obișnuia să declare război celor împotriva cărora poporul porunca să se poarte război ; de asemenea în ce termeni a fost conceput jurămîntul pentru sancționarea furturilor militare și cel prin care soldații înrolați se obligau să se prezinte în ziua prescrisă într-un anumit loc ; anumite împrejurări în care se putea trece peste jurămînt 395
- V Ce înseamnă *uestibulum* ; etimologia acestui cuvînt 397
- VI Ce sînt jertfele numite *bidentes* și de ce au fost numite astfel ; opiniile lui P. Nigidius și Iulius Hyginus asupra acestei chestiuni 398
- VII Laberius a creat numeroase cuvinte cu o libertate exagerată ; el a folosit de asemenea multe cuvinte despre care ne întrebăm adesea dacă sînt latinești . . . 400
- VIII Ce înseamnă și cum se spune de către ai noștri ceea ce dialecticienii numesc axiomă ; alte cîteva noțiuni ce servesc pentru introducerea în dialectică . . . 403
- IX Ce înseamnă cuvintele *susque deque* atît de des folosite în cărțile celor vechi 405
- X Ce sînt *proletarii*, ce sînt *capite censi* ; de asemenea ce este *assiduus* în cele 12 table ; explicația acestui cuvînt 409
- XI O povestire extrasă din cărțile lui Herodot, despre dispariția psililor, populație care locuia în Sirtele Africii 408
- XII Cuvinte cărora uneori, destul de întemeiat, alteori absurd și neștiințific Cloatius Verus le atribuie origine greacă 409
- XIII Ce este un *municipium* și prin ce se deosebește de o *colonia* ; ce se înțelege prin *municipes*, care este explicația și înțelesul acestui cuvînt : Adrian a vorbit în senat despre cuvîntul *municipes* și despre drepturile municipalilor 411
- XIV Ce deosebire a spus Cato că există între *properare* și *festinare* și ce greșit a explicat Verrius Flaccus etimonul cuvîntului *festinare* 412
- XV Theofrast a scris lucruri de mirare despre potirnici și Theopomp despre iepuri . . 413
- XVI Au fost numiți Agrippa cei născuți nenormal și greu ; ceva despre zeițele Prorsa și Postuerta 413
- XVII Explicația cuvîntului *ager Valicanus* 414
- XVIII Lucruri interesante de cunoscut și de ținut minte din acele părți ale geometriei care se numesc una optică, a doua canonică și a treia metrică 414
- XIX O poveste despre cîntărețul Arion, extrasă din istoriile lui Herodot 415

CARTEA a XVII-a

- I Critica făcută de Gallus Asinius și Largius Licinus unei fraze din pledoaria lui Cicero pentru M. Caelius; ce se poate spune adevărat și demn pentru apărarea acelei fraze împotriva unor oameni atât de absurzi 417
- II Citeva expresii notate în grabă, citind prima carte a *Analelor* lui Q. Claudius 418
- III Cuvintele lui M. Varro extrase din cartea a XXV-a a *Lucrurilor omenești*, prin care interpretează contra opiniei comune un vers din Homer 423
- IV Ce a spus poetul Menandru poetului Filemon, care l-a învins adesea în mod necinstit în concursurile literare. Și Euripide de foarte multe ori a fost întrecut la concursuri de către scriitori cu totul necunoscuți 424
- V Nu este adevărat ceea ce spun niște retori mărunți, că M. Cicero în cartea sa *Despre prietenie* a folosit raționamentul vicios numit ἀμφοιβητοῦ μενον ἀντι ὁμολογουμένου; o cercetare mai amănunțită a acestei probleme 425
- VI Verrius Flaccus în cartea a II-a a lucrării sale *Despre locurile obscure din M. Cato* a înțeles greșit expresia *seruus recepticius* 427
- VII Această prescripție din legea Atinia: *quod subruptum erit, eius rei aeterna auctoritas esto* (dacă un lucru a fost furat, dreptul proprietarului rămâne mai departe în vigoare), a părut lui P. Nigidius și Q. Scaevola că are în vedere atât furturile viitoare cât și pe cele trecute 429
- VIII În conversațiile care aveau loc la masă la filozoful Taurus, se puneau întrebări și se purtau discuții de obicei despre chestiuni ca acestea: „De ce undelemnul îngheață adesea ușor, pe cînd vinul rar, iar oțetul aproape niciodată? De ce apele rîurilor și ale izvoarelor îngheață, iar marea nu îngheață?” 430
- IX Despre unele caractere cifrate din scrisorile lui C. Caesar și despre alte feluri de scriere convențională găsite în cărțile vechi istorice. Ce numeau spartanii σκυτάλη 431
- X Ce spune Favorinus despre versurile prin care Vergiliu, în descrierea muntelui Etna în flăcări, a imitat pe poetul Pindar; compararea și judecarea celor două pasaje cu același conținut 433
- XI Plutarh, în cărțile sale intitulate *Simposiace*, sprijinindu-se pe autoritatea vechiului medic Hipocrate, apăra împotriva medicului Erasistratus opinia lui Platon despre natura și funcția stomacului și a canalului care se numește traheie (τραχεῖα) 435
- XII Despre subiectele de neerezut pe care grecii le numesc ἄδοξα (paradoxe) tratate de Favorinus ca exerciții 437
- XIII Felurile întrebunțări ale particulei *quin* și sensul ei adesea obscur în cărțile scriitorilor vechi 438
- XIV Maxime alese din mimii lui Publilius 439
- XV Înainte de a combate ideile stoicului Zenon, academicul Carneade a folosit un purgativ de spînz. Despre natura și efectul medical al spînzului alb și al spînzului negru 440
- XVI Rațele pontice au mare putere de a digera (otrăvurile); competența regelui Mitridate în medicamente de acest gen 440
- XVII Mitridate, regele Pontului, vorbea 25 de limbi străine, iar Quintus Ennius spunea despre sine că are trei inimi, fiindcă știe trei limbi: greaca, osca și latina 441
- XVIII M. Varro scrie că istoricul C. Sallustius, prins de Annus Milo în adulter, a fost snopit în bătaie și lăsat să plece după ce a plătit o sumă de bani . . . 441
- XIX Ce obișnuia să spună filozoful Epictet oamenilor netrebnici și impuri, care studiau disciplinele filozofice; două cuvinte foarte sănătoase care trebuie reținute din învățătura lui 442

- XX Cuvinte luate din *Simpozionul* lui Platon și traduse pentru exercițiu în limba latină iscusit, armonios și fidel ca ritm și corespondență de cuvinte . . . 443
- XXI În ce vreme au trăit oamenii de seamă greci și romani, de la întemeierea Romei și până la al doilea război cu cartaginezii . . . 444

CARTEA a XVIII-a

- I Disputa între un filozof stoic și unul peripatetic, arbitru fiind Favorinus; s-a discutat între ei ce valoare are virtutea și ce valoare au celelalte bunuri exterioare pentru a dobândi o viață fericită . . . 453
- II Prin ce fel de concursuri de întrebări obișnuim să petrecem la Atena în sărbătorile Saturnalelor; citeva sofisme și enigme recreative . . . 454
- III Oratorul Eschine, în cuvântarea prin care a acuzat de nerușinare pe Timarch, arată ce au făcut lacedemonienii în fața unei păreri foarte bune exprimată de un om foarte compromis . . . 455
- IV Sulpicius Apollinaris, ca să-și bată joc de unul care se lauda că numai el înțelege opera lui Sallustius, l-a întrebat cu ce sens întrebuițează Sallustius cuvintele *incertum, stolidior an uanior* . . . 457
- V Q. Ennius a spus în cartea a VII-a a *Analelor quadrupes eques* și nu *quadrupes equus*, după cum citesc mai mulți . . . 459
- VI Aelius Melissus, în cartea intitulată *Despre proprietatea cuvintelor* pe care în timp ce o edita o numea *Cornul abundenței*, afirmă un lucru nevrednic de spus și de auzit, când stabilește printr-o explicație cu totul nefundamentală deosebire dintre *matrona* și *mater familias* . . . 461
- VII Cum a tratat Favorinus pe unul care cerceta diferitele sensuri ale cuvintelor; în legătură cu aceasta ce sensuri are cuvântul *contio* . . . 462
- VIII Figurile *ὁμοιοτέλευτα, ὁμοίπτωτα* și altele de acest fel care sînt socotite podoabe de stil sînt numite în versurile lui Lucilius ineptii și copilării 463
- IX Ce înseamnă în opera lui M. Cato verbul *insecunda*; acest cuvînt trebuie citit mai degrabă *insecunda* decît *insequenda* cum îl citesc cei mai mulți . . . 464
- X Greșesc cei ce socotesc că în cercetarea febrei se ia pulsul venelor și nu al arterelor . . . 466
- XI Unele cuvinte din poeziile lui Furius Antias, pe nedrept criticate de Caesellius Vindex; citarea versurilor în care se găsesc acele cuvinte . . . 467
- XII Obiceiul celor vechi de a întrebuița verbele la diateza activă în locul celei pasive . . . 468
- XIII Filozoful Diogene, fiind pus la încercare de către un dialectician îndrăzneț printr-un sofism, îl combate întorcîndu-i sofismul . . . 469
- XIV Ce numere sînt *hemiolios* și *epitritos*; ai noștri n-au îndrăznit atît de ușor să traducă aceste cuvinte în limba latină . . . 470
- XV M. Varro și-a impus pentru versurile eroice o regulă foarte grea și curioasă 470

CARTEA a XIX-a

- I Răspunsul unui filozof întrebant de ce a pălit în timpul unei furtuni pe mare . . 473
- II Dintre cele cinci simțuri ale corpului, mai ales două sînt comune cu animalele. Plăcerea pe care o produc auzul, văzul și mirosul este rușinoasă și necinstită, dar aceea pe care o produc gustul și pipăitul este mai jocosă decît toate celelalte, fiindcă aceste simțuri sînt ale animalelor, pe cînd celelalte sînt omenești . 475

III	O laudă formală e mai dezonorantă decît o insultă gravă	476
IV	De ce o spaimă puternică produce diareea ; de ce focul provoacă micțiune	476
V	Aristotel spune în cărțile sale că apa de zăpadă este foarte nesănătoasă de băut, și că gheața se formează din zăpadă	477
VI	Ruşinea împărştie singele în exteriorul corpului, pe cînd frica îl strînge în interior	478
VII	< Ce înseamnă <i>obesus</i> , și alte cuvinte vechi >	478
VIII	Întrebarea dacă <i>harena</i> , <i>caelum</i> , <i>triticum</i> au plural și în legătură cu aceasta, dacă <i>quadrigae</i> , <i>inimicitiae</i> și alte cîteva cuvinte au singular	481
IX	Răspunsul elegant dat de Antonius Iulianus unor greci la un ospăț	484
X	Expresia <i>praeterpropter</i> de largă întrebuintare se găsește la Ennius	486
XI	Versurile de dragoste pe care le-a compus Platon în tinerețe, încercînd să scrie tragedii	488
XII	Expunerea lui Herodes Atticus asupra puterii și naturii durerii ; întărirea afirmației sale prin exemplul unui țaran incult, care a lăiat arbori fructiferi o dată cu lăstărișul	489
XIII	Cei pe care noi îi numim <i>pumiliones</i> în grecește sînt numiți <i>vázvoi</i>	490
XIV	M. Varro și P. Nigidius, cei mai învățați romani ai vremii lor, au fost contemporani cu Caesar și Cicero ; comentariile lui P. Nigidius, din cauza subtilității și obscurității lor, nu au cititori numeroși	491

CARTEA a XX-a

I	O discuție între juriconsultul Sextus Caecilius și filozoful Favorinus despre legile celor douăsprezece table	493
II	Ce înseamnă cuvîntul <i>silicines</i> dintr-o cuvîntare a lui M. Cato	500
III	De ce spune poetul L. Accius în <i>Pragmaticile</i> sale că <i>sicinnistae</i> au un nume nebuloș	501
IV	Atașamentul și dragostea pentru actorii scenici sînt dezonorante și rușinoase ; cuvintele filozofului Aristotel în această privință	501
V	Textul unor scrisori între regele Alexandru și filozoful Aristotel, așa cum au apărut ; aceleași scrisori traduse în limba latină	502
VI	Se pune întrebarea și se discută dacă e mai corect să se spună <i>habeo curam uestri</i> sau <i>uestrum</i>	503
VII	Cît de diferite sînt părerile grecilor cu privire la numărul fiilor Niobei	506
VIII	Despre lucrurile care par a suferi influența lunii în creștere sau în descreștere	506
IX	Ce cuvinte îl desfătau de obicei pe Antonius Iulianus, din mîmbii lui Cn. Marius ; și ce înțelege M. Cato în cuvîntarea pe care a scris-o despre nevinovăția sa, cînd zice : „Niciodată n-am cerut poporului îmbrăcăminte” (<i>nunquam uestimenta a populo poposci</i>)	507
X	Ce înseamnă expresia <i>ex iure manum consortum</i>	508
XI	Ce înseamnă cuvîntul <i>sculna</i> , care se găsește în M. Varro	509

INDICE

I.	Nume proprii	513
II.	Materii	561
III.	Cuvinte	572

E R A T Ă

<u>Pagina</u>	<u>rtndul</u>	<u>tn loc de :</u>	<u>se va citi :</u>
4	24 de sus	<i>gramaticis</i>	<i>grammaticis</i>
67	12 „ „	<i>Appolinaris</i>	<i>Appolinaris</i>
167	10 și 11 de sus	<i>solaecus,</i> <i>solaecismus</i>	<i>soloecus,</i> <i>soloecismus</i>
206	13 de jos	<i>E.icius</i>	<i>Erucius</i>
238	16 „ „	<i>cauza</i>	<i>causa</i>
239	12 de sus	<i>necesario</i>	<i>necessario</i>
311	2 „ „	<i>impondere</i>	<i>impendere</i>
325	17 „ „	<i>Eurucius</i>	<i>Erucius</i>
357	21 „ „	<i>aduersarius</i>	<i>aduersarius</i>
465	11 „ „	<i>iscenda</i>	<i>insecenda</i>
537 col. 1	15 de jos	și	, e
544 col. 2	7 de sus	încearcă, zadarnic, să	încearcă să

Aulus Gellius, *Nopfile atice*

Redactor responsabil : STELLA NICOLAU
Tehnoredactor : ELENA PREDA

Dat la cules 14.11.1964. Bun de tipar 23.10.1965. Apărut 1965. Tiraj 3 230 ex. legate. Hirtie : Tipar înalt B de 60 g m² 700×1000 16. Coli editoriale 60,78. Coli de tipar 43. A 14596 1964 C.Z. pentru bibliotecile mari și mici 871—8.

Întreprinderea Poligrafică „Informația“, str. Brezoianu nr. 23—25 București, Republica Socialistă România.
comanda nr. 4655.

